

ნინო ჩიქოვანი, ქეთევან კაკიჭალაშვილი,
ირაკლი ჩხაიძე, ივანე წერეთელი, ქეთევან ეფაძე

საქართველო:
ტრავმა და ტრიუფი
დამოუკიდებლობისკენ
მიმავალ გზაზე

ნინო ჩიქოვანი, ქეთევან კაკიტელაშვილი, ირაკლი ჩხაიძე,
ივანე წერეთელი, ქეთევან ეფაძე

საქართველო: ტრავმა და ტრიუმფი
დამოუკიდებლობისკენ მიმავალ გზაზე

თბილისი
2022

UDC (უაკ) 94 (479.22) „19“
ჩ - 697

პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს
ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით.
გრანტი N FR-18-3459

რედაქტორები: პროფესორი მარინე ჩიტაშვილი
პროფესორი სოფო ზვიადაძე
დიზაინერი: დალი ჯვარშიეშვილი

© ნინო ჩიქოვანი, ქეთევან კაკიტელაშვილი, ირაკლი ჩხაიძე,
ივანე წერეთელი, ქეთევან ეფაძე, 2022

ISBN 978-9941-9796-4-4

თბილისი, აღმაშობის 7; მზა: 551 95 31 90

სარჩევი

წინასიტყვაობა.....	5
შესავალი.....	7
თეორიული ჩარჩო.....	18
წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა.....	27
თავი I	
საქართველო 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე: ახალი რეალობა და ახალი მიზნები.....	41
თავი II	
9 აპრილი: ტრავმა და ტრიუმფი.....	53
1989 წლის 9 აპრილი როგორც პარადიგმული მოვლენა.....	53
ტრაგედია როგორც მოწამეობა და ამაღლება: გმირის დაბადება.....	74
9 აპრილი ქართულ პრესაში (1989-2019).....	81
სტიქიური უბედურებები: 9 აპრილის ტრავმის ანარქული.....	108
თავი III	
სამოქალაქო დაპირისპირება.....	123
თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება.....	123
დაპირისპირებული ნარატივები.....	150
თავი IV	
მეხსიერების „ყვირილი და ჩურჩული“: 9 აპრილი და სამოქალაქო დაპირისპირება მეხსიერების პოლიტიკაში.....	176
მონუმენტური და სიმბოლური არაეპი.....	176
ფუნქციური არაეპი.....	201

თავი V

„ბნელი 90-იანები.“ ყოველდღიურობა როგორც ტრავმა 238

თავი VI

ტრავმა და ტრიუმფი მხატვრულ ტექსტებში.....288

„სამყაროს შექმნა“ 288

90-იანების ქრონოტოპი.....290

დასკვნა.....319

GEORGIA: TRAUMA AND TRIUMPH ON THE WAY TO INDEPENDENCE.....323

ბიბლიოგრაფია.....549

დანართი 1. საველე კვლევა და მისი შედეგები 570

დანართი 2. ზეპირი ისტორიები.....613

წინასიტყვაობა

ამ წიგნის იდეა ჩვენი ხანგრძლივი თანამშრომლობის პროცესში გამოიკვეთა. წლების განმავლობაში, კოლექტიური მეხსიერების, კულტურული ტრავმისა და იდენტობის საკითხებზე მუშაობისას დაგროვდა კითხვები, რომლებზე პასუხების გაცემა საგანგებო კვლევას მოითხოვდა. ისინი ეხებოდა საქართველოში 1980-1990-იან წლებში მიმდინარე რთულ და წინააღმდეგობრივ პროცესებს, რომლებიც დღესაც მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ქართულ საზოგადოებაზე. ამ მოვლენების მომსწრე თავად ვართ, თუმცა შევეცადეთ, „გარედან“ შეგვეხედა პროცესებისათვის.

ჩვენი იდეა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით განხორციელდა. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის თანადგომის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ამ კვლევის შესრულება.

მაღლიერებას გამოვხატავთ ყველა იმ ადამიანისა და ორგანიზაციის მიმართ, ვინც არ დაიშურა ჩვენთვის რჩევის, შენიშვნისა და მოსაზრების გაზიარება. განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს სკოლამდელი და ზოგადი განათლების განვითარების დეპარტამენტის ექსპერტი, ბატონი შალვა მეკრავიშვილი და ისტორიის მასწავლებელთა საქართველოს ასოციაციის პრეზიდენტი, ქალბატონი ნანა ციხისთავი დაგვეხმარნენ საჭირო კონტაქტების დამყარებაში. მიუხედავად მათი რთული და დაძაბული განრიგისა, პედაგოგებმა არ დაიზარეს გამოკითხვაში მონაწილეობა. ლიტერატურის მკვლევარმა და მთარგმნელმა, ქალბატონმა დალილა გოგიამ არა მარტო უანგაროდ მოგვანოდა გამოუქვეყნებელი თარგმანი, არამედ დიდი დახმარება გაგვინია ცოდნისა და გამოცდილების გაზიარებით. ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ურთიერთობა ჩვენს რესპონდენტებთან, რომლებმაც გვიამბეს თავიანთი პირადი ისტორიები და დიდსულოვნად დაგვთანხმდნენ მათ გამოქვეყნებაზე.

ჩვენს ნაშრომს ორი არაჩვეულებრივი რედაქტორი ჰყავს. პროფესორ სოფო ზვიადაძის რჩევები დაგვეხმარა გასაანალიზებელი წყაროების გამრავალფეროვნებაში, რამაც ჩვენი დასკვნები ცალკეულ საკითხებზე კიდევ უფრო გაამყარა. პროფესორ მარინე ჩიტაშვილის კრიტიკულმა შენიშვნებმა, ზუსტმა კომენტარებმა და რეკომენდაციებმა გვიბიძგა ნაშრომის სტრუქტურული და შინაარსობრივი გადაამუშავებისკენ, ანალიტიკური მხარისა და არგუმენტაციის გაძლიერებისკენ.

ფასდაუდებელი დახმარება გაგვინია ჩვენმა კონსულტანტმა, ცენტრალური ევროპის უნივერსიტეტის პროფესორმა ბალაშ ტრენშენიმ, რომელიც ყველა ეტაპზე აქტიურად იყო ჩართული სამუშაო პროცესში.

ვფიქრობთ, რომ შევძელით კვლევის ძირითადი მიზნების მიღწევა. იმედი გვაქვს, წიგნი ჰუმანიტარული და სოციალური მეცნიერებების სხვადასხვა მიმართულების წარმომადგენელთა და, იქნებ, უფრო ფართო მკითხველის ინტერესსაც გამოიწვევს, რადგან იგი იმ მოვლენებზე მოგვითხრობს, რომლებიც ჯერ კიდევ ცოცხალია რამდენიმე თაობის მეხსიერებაში. ცხადია, ნაშრომი დაზღვეული არ იქნება ხარვეზებისაგან. მაღლიერებით მივიღებთ ყველა საქმიან შენიშვნასა და მოსაზრებას.

შესავალი

1980-იანი წლების ბოლოსა და 1990-იანი წლების დასაწყისში მიმდინარე მოვლენებმა უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა საქართველოს ისტორიაში და მისი სამომავლო განვითარება განსაზღვრა. საქართველოში პოსტსაბჭოთა პერიოდისა და დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შესწავლას უკანასკნელი სამი ათწლეულის მანძილზე ქართველი და უცხოელი მეცნიერების მრავალი საინტერესო ნაშრომი მიეძღვნა. გამოვლენილი და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილია საყურადღებო დოკუმენტები, დადგენილია ფაქტები, განალიზებულია ისტორიული და პოლიტიკური პროცესები.

XX საუკუნის შუა ხანებიდან საერთაშორისო აკადემიურ სივრცეში განსაკუთრებული ინტერესის საგნად იქცა კულტურული ტრავმის ფენომენი, მისი კავშირი კოლექტიურ მეხსიერებასთან, იმის შესწავლა, თუ რა როლს ასრულებს წარსული აწმყოში (*past in the present*), რა გავლენას ახდენს იგი ინდივიდუალური და კოლექტიური იდენტობის ჩამოყალიბებასა და გარდაქმნაზე.¹ ჩვენს ნაშრომში, კულტურის კვლევათა პარადიგმულ ჩარჩოში, შესწავლილია საბჭოთა კავშირის უკანასკნელ და დამოუკიდებლობის პირველ წლებში საქართველოში განვითარებული პროცესები. ჰუმანიტარულ და სოციალურ მეცნიერებებში დაგროვილი ცოდნა, გამოქვეყნებული ემპირიული მასალა და ჩვენ მიერ მოძიებული მონაცემები გაანალიზებულია კოლექტიური მეხსიერებისა და კულტურული ტრავმის თეორიათა, ასევე *გამარჯვების ტრავმის* კონცეფციის ჩრჩილში.

საბჭოთა კავშირის დაშლის პროცესს, დამოუკიდებლობის აღდგენას და სოციალური, ეკონომიკური და პოლიტიკური სისტემის რადიკალურ ცვლილებას თან ახლდა არაერთი მოულოდნელი და მტკივნეული მოვლენა: 1989 წლის 9 აპრილი, 1991-1992 წლების თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება მთლიანად ქვეყანაში, კონფლიქტები აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში, ბუნებრივი კატაკლიზმები (მენყერები, მიწისძვრები, წყალდიდობები), ეკონომიკური კოლაფსი და მისგან გამომდინარე სოციალური სიდუხჭირე, ენერგოკრიზისი, სიბნელე, სიცივე, უტრანსპორტობა და უგაზობა. ეს პროცესები, რომლებმაც მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა შემდგომი პერიოდის სოციალური ურთიერთობების სახე, სიმბოლოები, ფასეულობები, ნორმები და კანონები, ჩვენი აზრით, ზუსტად შეესაბამება „გამარჯვების ტრავმას“ – „ცვლილებას, რომელიც ცალსახად ფასდება როგორც სასურველი და პროგრესული, რომელსაც ერთუზიანობით ხვდებიან, მაგრამ ამავე დროს ის წარმოშობს ტრავმას, ზოგიერთი საზოგადოებისთვის მაინც.“² მიუხედავად საერთო ტრავმული ბუნებისა, 1980-90-იანი წლების მოვლენების აღქმა და საზოგადოებაზე მათი გავლენა ერთგვაროვანი არ ყოფილა. ზოგიერთმა მსხვერპლიანმა და ტრაგიკულმა ფაქტმა, კოლექტიური აღქმის დონეზე, ტკივილთან ერთად, ტრიუმფის როგორც მსხვერპლით მოპოვებული გამარჯვების განცდა დაბადა, ზოგიერთმა კი – სირცხვილისა თუ დანაშაულის გრძნობა და მისი დავინწყების სურვილი. ამიტომ, მათი გააზრები-

¹ Kopeček, Michal and Piotr Wciślik. “Introduction. Towards an Intellectual History of Post-Socialism,” *Thinking through Transition. Liberal Democracy Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, eds. Michal Kopeček and Piotr Wciślik (Budapest-New York: CEU Press, 2015), p. 10.

² Sztompka, Piotr. *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* WZB Discussion Paper, no. P 00-001 (Berlin: 2000), p. 21.

სათვის, კულტურული ტრავმის დამკვიდრებულ კონცეფციასთან ერთად, საჭიროდ მივიჩნით ტრიუმფის ცნების შემოტანა.

შეზღუდვა, რომელიც თავიდანვე განვსაზღვრეთ ჩვენი კვლევისათვის, ეხება ცხინვალის რეგიონის კონფლიქტსა (1991-1992) და აფხაზეთის ომს (1992-1993). ცხადია, 1990-იანი წლების დასაწყისის ტრავმული პროცესებისა და მათი მენტალური რეპრეზენტაციის შესწავლა სრულყოფილი ვერ იქნება ამ ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტების გათვალისწინების გარეშე, თუმცა ჩავთვალეთ, რომ ეს საკითხები საგანგებო კვლევის საგანია კოლექტიური მეხსიერებისა და კულტურული ტრავმის კონცეფციების ფარგლებში.

ჩვენს ნაშრომს რამდენიმე მიზანი აქვს: პირველი – ესაა კულტურული ტრავმის კონცეფციის, გამარჯვების ტრავმისა და კოლექტიური მეხსიერების თეორიების საფუძველზე 1980-1990-იანი წლების საქართველოს რეალობის გაანალიზება, ამ პერიოდში მომხდარი მოვლენების აღქმისა და მათთვის მნიშვნელობათა მინიჭების დინამიკის შესწავლა. ჩამოთვლილი თეორიები ერთმანეთს მჭიდროდ უკავშირდება: მტკივნეული მოვლენა კოლექტიურ მეხსიერებაში არსებული ხატების – ალეიდა ასმანის სიტყვით, *კულტურული ნიმუშების* – მეშვეობით მნიშვნელობას იძენს და ყალიბდება კულტურულ ტრავმად. ამდენად, ჩვენ მიერ არჩეული თეორიული ჩარჩო საშუალებას გვაძლევს, გავიაზროთ, რატომ ჩამოყალიბდა 1980-90-იანი წლების მოვლენები კულტურულ ტრავმად, როგორ აღიქმებოდა საქართველოში მიმდინარე პროცესები საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფის მიერ, რა გავლენა იქონია გავლილმა ოცდაათმა წელმა ამ აღქმებსა და შეფასებებზე, რომელ კულტურულ ნიმუშებს დაემყარა ტრავმული და ტრიუმფალური ნარატივები.

მეორე მიზანია 1980-1990-იანი წლების მიჯნის ტრავმული მოვლენების მნიშვნელობათა კონსტრუირებისა და ინსტიტუციონალიზაციის პროცესის შესწავლა და კოლექტიურ მეხსიერებაში მათი ადგილის ჩვენება. სწორედ მინიჭებული მნიშვნელობა და ინსტიტუციონალიზაციის საშუალებათა გამოყენების ეფექტიანობა განსაზღვრავს ამა თუ იმ მოვლენის ადგილს კოლექტიურ მეხსიერებაში, მათ ზემოქმედებას და გავლენას თანამედროვეებსა და მომავალ თაობებზე. საკვლევი პერიოდი, ამ თვალსაზრისით, მრავალფეროვან და წინააღმდეგობრივ სურათს წარმოგვიდგენს. დამოუკიდებელი მომავლის ლეგიტიმაციისთვის საჭირო ახალი მეხსიერების შექმნის პროცესში მონაწილეობენ ძველი და ახალი პოლიტიკური აქტორები, ხელისუფლება და ოპოზიციური ჯგუფები, კულტურული ელიტის სხვადასხვა თაობა, მიმდინარეობს *ძეგლების ომი*, საისტორიო ნარატივების გადასინჯვა. ერთმანეთს ენაცვლება ტრავმული მოვლენები, რომლებიც აისახება სხვადასხვა ტიპის ნარატივებში. ზოგი მოვლენა ტრიუმფის ელემენტებით ივსება და მყარად მკვიდრდება კოლექტიურ მეხსიერებაში, ზოგი კი სხვადასხვა ჯგუფის მეხსიერებათა დაპირისპირების საფუძველად იქცევა.

მესამე მიზანია იდენტობის ტრანსფორმაციასა და ახალი იდენტობ(ებ)ის ფორმირებაზე, ინდივიდებისა და ჯგუფების მსოფლმხედველობაზე, ღირებულებებსა და ცხოვრების წესზე ტრავმის გავლენის გამოკვლევა. საქართველოში, ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში, ტრავმაგანცდილი ჯგუფები სხვადასხვაგვარად რეაგირებდნენ 1980-90-იანი წლების მოვლენებზე, რომელთა უმრავლესო-

ბა ტრავმული იყო. ისინი ზემოქმედებდა ღირებულებებზე, ტრადიციებზე, სახეს იცვლიდა არსებული იდენტობები და ჩნდებოდა ახალი. ენაში გაჩნდა მათი ალმნიშვნელი სემანტიკური ერთეულები: „გვარდიელები“, „მხედრიონელები“, „ზვიადისტები“, „პუტჩისტები“, „ლტოლვილები“, „კულინარიელები“, „ბოროტები“ და სხვა. ამ ცვლილებებმა ღრმა კვალი დატოვა კოლექტიურ მეხსიერებაში და გავლენა იქონია შემდგომში განვითარებულ მოვლენათა აღქმაზე.

ჩვენი ნაშრომი ერთ-ერთი პირველია, რომელშიც კულტურული ტრავმისა და კოლექტიური მეხსიერების თეორიათა გამოყენებით არის ახსნილი საქართველოს დამოუკიდებელი სახელმწიფოს ჩამოყალიბების ეტაპზე მიმდინარე პროცესები. შემოთავაზებულია უახლოესი წარსულისა და მიმდინარე მოვლენების კვლევის ახალი პერსპექტივა, რაც 1980-1990-იანი წლების რეალობის უკეთ გააზრების საშუალებას იძლევა.

საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენამ საბჭოთა კავშირის ოფიციალურ აღსასრულს რამდენიმე თვით დაასწრო. მას წინ უძღოდა ეროვნული მოძრაობის სწრაფი და მკვეთრი აღმავლობა, რომლის სხვადასხვა ფრთას განსხვავებული, თუმცა არცთუ მკაფიო წარმოდგენა ჰქონდა როგორც დამოუკიდებლობის მიღწევის გზაზე, ასევე დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მშენებლობის პრობლემებსა და შესაძლებლობებზე. მოძრაობის ლიდერთა განცხადებებსა და ქმედებებში ერთმანეთთან გადაჯაჭვული იყო თავისუფალი მომავლის იმედი და თავისუფლად ცხოვრების გამოუცდებლობა, დამოუკიდებლობის სწრაფად მიღწევის სურვილი და მასთან დაკავშირებული პრობლემების გაუაზრებლობა, ქვეყნისათვის თავგანწირვის მზაობა და პირველობისაკენ სწრაფვა, არა მხოლოდ საბჭოთა წარსულის, არამედ განსხვავებული აზრისადმი შეურიგებლობა. ისევე როგორც სოციალისტური სისტემის სხვა ქვეყნებში, საქართველოშიც 1980-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ჩამოყალიბება დაიწყო დამოუკიდებელი მომავლის ლეგიტიმაციისაკენ მიმართულმა ახალმა მეხსიერებამ, რომელიც აისახა სამეცნიერო თუ მხატვრულ ტექსტებში, საგაზეთო პუბლიკაციებში, დამოკიდებულებაში საბჭოთა წარსულის ამსახველი მონუმენტების, მემორიალების თუ სიმბოლოებისადმი. ეს პროცესი აერთიანებდა როგორც სტიქიურ მოძრაობას – ახალი მეხსიერების ქვემოდან შექმნის მცდელობებს, ასევე მეხსიერების მიზანმიმართულ პოლიტიკას, რომელსაც ჯერ ისევ ხელისუფლების სათავეში მყოფი საბჭოთა პოლიტიკური ელიტა ატარებდა, ასპარეზზე გამოსულ ახალ ძალებთან კომპრომისებისა და რეპრესიების მონაცვლეობით. წარსულის სურათი – კოლექტიური იდენტობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მსაზღვრელი – სწრაფად და მტკივნეულად იკვეთებოდა და ნაკლებად იყო ორიენტირებული იმაზე, რომ იგი საზიარო გამხდარიყო საქართველოს ეთნიკურად, ლინგვისტურად და რელიგიურად მრავალფეროვანი საზოგადოებისათვის. ამ პროცესმა თავისი როლი შეასრულა იდენტობის კრიზისის შექმნაში 1990-იანი წლებში.

1989 წლის 9 აპრილმა – „დღემ, აღსავსემ ტრაგიზმითა და უდიდესი სიამაყის გრძნობით“,³ „ყირაზე დააყენა სოციალური რეალობა“⁴ და სათავე დაუდო

³ „ქალი 9 აპრილის ფოტოდან: ვფიქრობდით, ჩვენი თაობა შეძლებდა, ღირსეულად ეცხოვრა დამოუკიდებელ ქვეყანაში,“ *მეტრონომი*, 8 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3q28euA> (ნანახია 10.04.2021).

⁴ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 53.

„დროს, რომელშიც ჩვენ ვცხოვრობთ.“⁵ 9 აპრილი ჩამოყალიბდა საქართველოს უახლესი ისტორიის პარადიგმულ მოვლენად, რომელშიც გაერთიანდა ტრავმისა და ტრიუმფის ელემენტები. მოვლენის პარადიგმულობა აისახა ნარატივში, რომელიც ხაზს უსვამდა მსხვერპლის საჭიროებას დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ეს ნარატივი სხვადასხვა ფორმით აირეკლა საისტორიო თუ მხატვრულ, მემუარულ თუ დოკუმენტურ ლიტერატურაში, მონუმენტებში, მემორიალებში, ხსოვნის დღეებში, ქუჩების სახელებში, დაღუპულთა სახელების ამა თუ იმ ფორმით უკვდავყოფაში, ხელოვნების სხვადასხვა სფეროში.

საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას 1991 წლის 9 აპრილს, თითქოს, ტრიუმფალური ნერტილი უნდა დაესვა მოვლენების მწკრივისათვის, რომლებიც რუსთაველის გამზირზე, მაშინდელი მთავრობის სასახლის მიმდებარე სივრცეში 1921 წლიდან ვითარდებოდა. თუმცა, ძალიან მალე, სწორედ ეს ადგილი თბილისის ომის, არჩეული ხელისუფლების დამხობისა და შემდგომი შეიარაღებული სამოქალაქო დაპირისპირების საწყის ნერტილად იქცა.

1991 წლის დეკემბრის ბოლოს თბილისის ცენტრში დაიწყო შეიარაღებული შეტაკება პრეზიდენტ გამსახურდიას მომხრე და მოწინააღმდეგე ძალებს შორის. იანვრის დასაწყისში დაპირისპირება საქართველოდან ზვიად გამსახურდიას განდევნით, სამხედრო საბჭოს მიერ ძალაუფლების აღებით, მოგვიანებით კი საქართველოს კომპარტიის ყოფილი ლიდერის, შემდგომ საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა მინისტრის, *პერესტროიკის* ერთ-ერთი შემოქმედის, ედუარდ შევარდნაძის სამშობლოში დაბრუნებითა და ხელისუფლების სათავეში მოსვლით დამთავრდა. მაგრამ სამოქალაქო დაპირისპირება არ დასრულებულა, იგი რეგიონებზე გავრცელდა და ყველაზე მძიმე, შეიარაღებული კონფლიქტის ფორმა სამეგრელოში მიიღო. ამ პროცესებს დიდი მსხვერპლი მოჰყვა. 9 აპრილისაგან განსხვავებით, ეს მოვლენები *რთულ წარსულად* იქცა, რომლის გახსენებას თავს არიდებენ, მაგრამ იგი „უარს ამბობს ნასვლაზე და კვლავ იჭრება ანმყოში“,⁶ ბრუნდება და „ისე განიცდება, თითქოს გუშინ მოხდა.“⁷ სამოქალაქო დაპირისპირებამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა იმაშიც, რომ დამოუკიდებლობის პირველი ათწლეულის სირთულეებით აღსავსე, ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტებითა და მისი შედეგებით დამძიმებული *90-იანი წლები* „მძიმე და ბნელის“ ეპითეტით შევიდა საქართველოს ისტორიაში.

აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნების გამოცდილება აჩვენებს, რომ „კომუნიზმის კოლაფსისა და პოსტკომუნიზმის დაბადების ნარატივები პოლიტიკური წინააღმდეგობების წყაროდ იქცა; ფართო და შეთანხმებული მესხიერების დამკვიდრების მცდელობები წარმატებული არ აღმოჩნდა, წლისთავის აღნიშვნები და იუბილეები უფრო დაყოფა-დაპირისპირებას იწვევდა, ვიდრე გაერთიანებას.“⁸ კიდევ უფრო წინააღმდეგობრივია იმ ქვეყნებში შექმნილი ნარატივები, რომლებმაც სოციალიზმის რღვევის ბოლო ეტაპზე სამოქალაქო დაპირისპირებისა და კონფლიქტების რთული პროცესი გადაიტანეს. მათ შორის არის საქართვე-

⁵ Рост, Юрий. “Стыдно мне,” *Аргумент*, 26 მარტი, 2014, <https://bit.ly/3F5IPEB> (წაწახია 04.02.2021).

⁶ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 52.

⁷ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights from Arab-Israeli Dialogues*, Sigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), p. 14.

⁸ Kopeček and Weislik, “Introduction,” p. 31.

ლოც. თუ 9 აპრილის ტრავმისა და ტრიუმფის ნარატივმა გააერთიანა თითქმის მთელი საზოგადოება, სამოქალაქო დაპირისპირებამ იგივე საზოგადოება დაპირისპირებულ ჯგუფებად დაჰყო, რომელთა შორის მსხვერპლისა და დამნაშავეის გამოკვეთა მიუღწეველი და რთული ამოცანა აღმოჩნდა. ამ ორმა მოვლენამ გადამწყვეტი გავლენა იქონია დამოუკიდებელი საქართველოს საშინაო და საგარეო ორიენტირების განსაზღვრაზე, თვითაღქმის პრობლემაზე, მეხსიერებისა და იდენტობის ჩამოყალიბებასა და თავისებურებებზე.

ნიგნი, რომელზეც ხუთმა მკვლევარმა იმუშავა, შედგება შესავლის, ექვსი თავისა და დასკვნისაგან. **პირველი თავი – „საქართველო 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე: ახალი რეალობა და ახალი მიზნები“** (ნინო ჩიქოვანი) – 1980-იანი წლების მეორე ნახევარსა და 1990-იანი წლების დასაწყისში ქვეყანაში მიმდინარე პროცესების განხილვას ეძღვნება. ფაქტოლოგიური კონტექსტის გარდა, დიდი ადგილი ეთმობა ამ პერიოდის მეხსიერებას და მის რეპრეზენტაციას როგორც ქართველი და უცხოელი ისტორიკოსების, ასევე პროცესების უშუალო მონაწილეების მიერ. განხილულია წარსულისადმი დამოკიდებულების გადასინჯვა, რომელსაც სათავე დაუდო *პერესტროიკის* პოლიტიკის შემადგენელმა *საჯაროობამ*; *აქტიური დავიწყებისა* და *წარსულზე შურისძიების* შემთხვევები, რომლებიც „ახალი წარსულისათვის“ ბრძოლას გამოხატავდა; ეროვნული მოძრაობის ზრდა და მისადმი კომუნისტური ხელისუფლებისა და ფართო საზოგადოების დამოკიდებულება; ქვეყნის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის საკითხის დღევანდელი შეფასება მაშინდელი პოლიტიკური ელიტის მიერ. “

მეორე თავი – „9 აპრილი – ტრავმა და ტრიუმფი“ – ოთხი ქვეთავისაგან შედგება: „1989 წლის 9 აპრილი როგორც პარადიგმული მოვლენა“ (ნინო ჩიქოვანი), „ტრაგედია როგორც მონამეობა და ამალღება: გმირის დაბადება“ (ნინო ჩიქოვანი), „9 აპრილი ქართულ პრესაში, 1989-2019“ (ირაკლი ჩხაიძე) და „სტიქიური უბედურებები: 9 აპრილის ტრავმის ანარეკლი“ (ქეთევან კაკიტიელაშვილი). პირველი წარმოგვიდგენს 9 აპრილის პარადიგმულ მოვლენად ჩამოყალიბების პროცესს. გაანალიზებულია *კულტურული ნიმუშები*, რომლებსაც დაემყარა 9 აპრილის ტრავმულ-ტრიუმფალური ნარატივი; 9 აპრილის ღამის ემოციის როლი მისი დამახსოვრებისა და სხვადასხვა ფორმით რეპრეზენტაციის პროცესში; ამ მოვლენისადმი დამოკიდებულების *ოცდაათწლიანი დინამიკა*. ერთ-ერთი საყურადღებოა *რეზონანსის* საკითხი – კონკრეტული მოვლენით, ამ შემთხვევაში, 9 აპრილით – დამყარებული კავშირი ძველ და ახალ ტრავმულ გამოცდილებებს შორის, რამაც ხელი შეუწყო ახალი ტრავმის ჩამოყალიბებას. ნაჩვენებია ამ რეზონანსით განსაზღვრული ისტორიული მოვლენების მწკრივი და ის, თუ როგორ იქცა 1989 წლის 9 აპრილის კოლექტიური ტრავმა მომავალი ისტორიისა და მეხსიერების ათვლის წერტილად. 1991 წლის 9 აპრილს დამოუკიდებლობის აღდგენის გამოცხადებით იმ ადგილას, სადაც ორი წლის წინ ტრაგედია დატრიალდა, მანამდე კი არაერთი მნიშვნელოვანი ამბავი მოხდა, მწემონიკური ხიდი გაიღო ანწყოსა და წარსულს შორის, ხაზი გაესვა ისტორიულ განგრძობადობას, რაც მიზნად ისახავდა საზიარო მეხსიერებისა და იდენტობის განმტკიცებას. 9 აპრილმა, როგორც პარადიგმულმა მოვლენამ, ბევრი რამ განსაზღვრა მომდევნო ათწლეულებშიც, მათ შორის – რუსთაველის გამზირის ამ მონაკვეთის ქცევა პა-

რადიგმულ სივრცედ და საკრალურ ადგილად საზოგადოების კოლექტიურ მეხსიერებაში. ქვეთავში განხილულია ამ სივრცის ფლობისათვის დაპირისპირების, აგრეთვე პარადიგმული მოვლენისა და ადგილის მენტალური რეპრეზენტაციის „ხელშეუხებლობის“ დარღვევის მაგალითები, რომლებსაც მძიმე გამოხმაურება მოჰყვა.

განხილულია 9 აპრილის რეზონანსის კიდევ ერთი მიმართულება – ფაქტი, რომლის მნიშვნელობა 9 აპრილის ტრავმამ განსაზღვრა: ეროვნული მოძრაობის ერთ-ერთი გამორჩეული ლიდერის, მერაბ კოსტავას ტრაგიკული დაღუპვა 1989 წლის 13 ოქტომბერს. ამ ტრაგედიის ტრავმად ჩამოყალიბება იმავე, მონამეობისა და ამაღლების კულტურული ნიმუშის ფარგლებში მოხდა, რომელიც საფუძვლად ედო 9 აპრილის ნარატივს. გაანალიზებულია ფაქტორები, რომლებმაც ხელი შეუწყო მერაბ კოსტავას დაღუპვისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭებას და ახალი გმირის დაბადებას.

მესამე ქვეთავში გაანალიზებულია ბეჭდური მედიის როლი 9 აპრილის, როგორც ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენის ჩამოყალიბებაში. პერესტროიკის პერიოდიდან მოყოლებული, ქართული პრესა თანდათან მრავალფეროვანი ხდებოდა, გამოდიოდა როგორც სახელისუფლებო, ასევე სხვადასხვა პოლიტიკური და საზოგადოებრივი გაერთიანების გაზეთები, რომლებიც იმ დროს ინფორმაციის გავრცელებისა და სოციალური რეალობის კონსტრუირების ერთ-ერთ ძირითად წყაროს წარმოადგენდა. 1989-2019 წლებში საქართველოში გამომავალი, დიდტირაჟიანი და, შესაბამისად, უფრო გავლენიანი ოფიციალური და ალტერნატიული პრესის ანალიზის გზით, შესწავლილია, როგორ არის წარმოდგენილი საგაზეთო პუბლიკაციებში 9 აპრილის, როგორც პარადიგმული მოვლენის, ჩამოყალიბების პროცესი; რამდენად ფიგურირებდა საგაზეთო პუბლიკაციებში კულტურული ნიმუშები; რა გავლენას ახდენდა პოლიტიკური კონტექსტ(ებ)ის ცვლილება 9 აპრილის ნარატივის კონსტრუირებაზე. აღნიშნულია სოციალური მედიისა და ინტერნეტ ტელევიზიების გავლენისა და მნიშვნელობის ზრდა და მათ მიერ ბეჭდური მედიის, როგორც ინფორმაციის ძირითადი წყაროს შევიწროების ფაქტი.

მეოთხე ქვეთავი კულტურული ტრავმის თეორიის ჩრილში 1989 და 1991 წლებში საქართველოში მომხდარი ბუნებრივი კატასტროფების გააზრებას ეძღვნება. კვლევა ემყარება იმ პერიოდის პრესაში გამოქვეყნებული პუბლიკაციების ანალიზს. ამ წლებში, აპრილის თვეში, მთიან აჭარასა და რაჭა-ზემო იმერეთში კოლექტიურ მეხსიერებაში არსებულთაგან ყველაზე დამანგრეველი და მსხვერპლიანი სტიქიური უბედურებები მოხდა. აპრილის თვესთან დაკავშირებულ ორ უმნიშვნელოვანეს მოვლენასთან – რუსთაველის გამზირზე 1989 წელს დატრიალებულ ტრაგედიასთან და 1991 წლის 9 აპრილს დამოუკიდებლობის აღდგენასთან – თანხვედრამ, როგორც ჩანს, განაპირობა სოციალურ და სტიქიურ მოვლენათა გააზრება ერთიანი ტრავმული გამოცდილების ჩრილში და მათი დაკავშირება იდენტობასთან. შესწავლილია კულტურული ნიმუშები, რომლებიც ქართულ კულტურულ კონტექსტში გამოიყენებოდა სოციალური ტრავმის კონსტრუირებისათვის, დასახელებული სტიქიური უბედურებების შემდეგ კი ახალი ტრავმული გამოცდილებისათვის მნიშვნელობის მისანიჭებ-

ლად „ამუშავდა“ და ტრავმულ ნარატივს დაედო საფუძვლად; გამოყოფილია ამ ნიმუშების ძირითადი ასპექტები.

მესამე თავი – „სამოქალაქო დაპირისპირება“ – ორ ქვეთავს მოიცავს: „თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება“ (ნინო ჩიქოვანი) და „დაპირისპირებული ნარატივები“ (ქეთევან ეფაძე). პირველ ქვეთავში შესწავლილია 1991-1992 წლების მიჯნაზე მიმდინარე თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება, როგორც მოვლენები, რომელთათვის მნიშვნელობის მინიჭება, კონსენსუსზე დამყარებული ტრავმული ნარატივის შექმნა და კულტურულ მეხსიერებაში ადგილის მიჩენა ვერ მოხერხდა. ეს მოვლენები არ ქცეულა მეხსიერების პოლიტიკის ნაწილად, არ მომხდარა მათი ინსტიტუციონალიზაცია. ისინი, უმთავრესად, კომუნიკაციურ მეხსიერებაში შემოინახა და აისახა სხვადასხვა მედიაში – ისტორიკოსთა შრომებში, სასკოლო სახელმძღვანელოებში, ავტობიოგრაფიებში, მხატვრულ ტექსტებში, საგაზეთო პუბლიკაციებში, დოკუმენტურ ფილმებში, სატელევიზიო გადაცემებში. ამა თუ იმ ჯგუფის მიერ შექმნილი ნარატივების, ხელისუფლების მიერ სხვადასხვა დროს მიღებული დადგენილებების და გადწყვეტილებების, დაპირისპირებულ მხარეთა წარმომადგენლების მოგონებათა და ინტერვიუების, სოციალური მედიის მასალების ანალიზის გზით შესწავლილია, თუ რამ შეუშალა ხელი თბილისის ომისა და სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების მკაფიო კონსტრუირებას, რის გამოც ეს მოვლენები დღემდე რჩება ურთიერთდაპირისპირებულ და, ზოგჯერ, შეურიგებელ ჯგუფებად დაყოფის წყაროდ.

მეორე ქვეთავი იმ დაპირისპირებული ნარატივების კლასიფიკაციასა და განალიზებას ეძღვნება, რომელთა დაახლოება და შეთანხმება, თავად მხარეებისა და ხელისუფლების მიერ სხვადასხვა დროს განხორციელებულ მცდელობათა მიუხედავად, არ მოხერხდა. აღნიშნულია ამ ნიშნით ნარატივთა კლასიფიკაციის პირობითობა, რადგან, ზოგ შემთხვევაში, ავტორთა მიკუთვნებულობა რომელიმე დაპირისპირებული მხარისადმი ნაკლებად ახდენს გავლენას მათ ნარატივზე და ისინი მეორე ჯგუფის პოზიციას იზიარებენ, ან კომპრომისულ ვარიანტს გვთავაზობენ. ნარატივები, რომელთა ნაწილი სხვადასხვა პუბლიკაციის სახით არის ხელმისაწვდომი, ზოგი კი სატელევიზიო გადაცემების ფორმით არსებობს, დაჯგუფებულია სამოქალაქო დაპირისპირების მნიშვნელოვანი მომენტებისადმი დამოკიდებულების მიხედვით და ქრონოლოგიურად დალაგებულია სამ პერიოდად: 1990-იანი წლები, 2000-იანი და 2010-იანი წლები. ქვეთავის მიზანია ამ მონათხრობებში ტრავმული ნარატივის კომპონენტების იდენტიფიკაცია და იმის ჩვენება, თუ როგორი იყო და როგორ შეიცვალა/არ შეიცვალა ავტორთა დამოკიდებულება ზემოთ დასახელებული მომენტებისადმი, დამნაშავისა და მსხვერპლის აღქმისადმი, მომხდარზე პასუხისმგებლობის საკითხისადმი.

მეოთხე თავი – „მეხსიერების ‘ყვირილი და ჩურჩული’: 9 აპრილი და სამოქალაქო დაპირისპირება მეხსიერების პოლიტიკაში“ – ორ ქვეთავს აერთიანებს: „მონუმენტური და სიმბოლური არეები“ (ქეთევან ეფაძე) და „ფუნქციური არეები“ (ნინო ჩიქოვანი). ამ თავში, მონუმენტური, სიმბოლური და ფუნქციური მეხსიერების არეების (ტოპონიმები, მემორიალები, მონუმენტები, საფლავის ქვები, ქუჩის სახელწოდებები, სამუზეუმო ექსპონატები, ისტორიკოსთა ნაშრომები,

სასკოლო სახელმძღვანელოები) შექმნისა და დინამიკის (მაგალითად, სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებული ადგილების ნაშლის, აგრეთვე ზოგი ადგილის ტრანსფორმაციის) შესწავლის გზით, გამოკვლეულია, როგორ აისახა საქართველოს დამოუკიდებლობის პერიოდის მეხსიერების პოლიტიკაში 1989 წლის 9 აპრილი და სამოქალაქო დაპირისპირება; რამ განსაზღვრა მეხსიერების „ყვირილი“ 9 აპრილთან, ხოლო „ჩურჩული“ – სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით. პირველი ქვეთავი მონუმენტური და ფუნქციური არეების და, მათი მეშვეობით, მეხსიერების ფორმირების შესწავლას ეძღვნება, მის პირველ ნაწილში 9 აპრილის, ხოლო მეორეში სამოქალაქო ომის მეხსიერებასთან დაკავშირებული არეებია გაანალიზებული. მეორე ქვეთავი, რომელშიც ფუნქციური არეებია შესწავლილი, ასევე ორი ნაწილისაგან შედგება. იქიდან გამომდინარე, რომ საისტორიო ნარატივი ინტერპრეტაციისა და მნიშვნელობათა მინიჭების, შესაბამისად – მეხსიერების ჩამოყალიბებისა და მისი ინსტიტუციონალიზაციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საშუალებაა, პირველ ნაწილში გაანალიზებულია 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე საქართველოში განვითარებულ მოვლენათა ინტერპრეტაცია ქართულ პროფესიულ საისტორიო ნარატივში. მეორე ნაწილი კი ეთმობა ამ საკითხების ასახვას დამოუკიდებელ საქართველოში შექმნილ ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებში, რომლებიც პროფესიული ნარატივის ფარგლებში და მასზე დაყრდნობით იქმნება და წარსულისადმი დამოკიდებულების ჩამოყალიბების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ინსტრუმენტია. დინამიკის წარმოსადგენად, განხილულია როგორც განათლების რეფორმამდე (2004-2005), ასევე მის შემდეგ შექმნილი პირველი და მეორე თაობის სახელმძღვანელოები, რომლებიც კონკრეტული პრინციპით არის შერჩეული.

მეხუთე თავში – „ბნელი 90-იანები.“ ყოველდღიურობა როგორც ტრავმა (ქეთევან კაკიტელაშვილი) – შესწავლილია 1980-იანი წლების მიწურულისა და 90-იანი წლების პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური პროცესების ყოველდღიური და ინდივიდუალური განზომილება: ნაჩვენებია, თუ რა გავლენას ახდენდა იმ პერიოდის გარდამტეხი ცვლილებები რიგითი ადამიანების ცხოვრებაზე, მათ (თვით)განცდაზე, განწყობაზე, მსოფლხედვასა და იდენტობაზე; როგორ აღიბეჭდა ეს დრო იმ თაობის მეხსიერებაში და როგორ აფასებენ ისინი ამ წლებს დღევანდელი გადასახედიდან. კვლევა ეყრდნობა პროექტზე მუშაობის პროცესში ჩაწერილი ზეპირი ისტორიების, ტელეგადაცემების, ბლოგების, ფეისბუქის მასალის, დოკუმენტური ვიდეოკადრებისა და სხვა წყაროების ანალიზს, რომელთა დიდი ნაწილი პირველად შემოდის სამეცნიერო ბრუნვაში და მკაფიოდ წარმოგვიდგენს ადამიანების ემოციებს, სულისკვეთებას, ტრავმისა და ტრიუმფის განწყობათა მონაცვლეობას. ვრცელი თხრობა თემატური პრინციპით არის დალაგებული და მოიცავს 80-90-იანებს, სამოქალაქო დაპირისპირების პერიოდს, დევნილების პრობლემას, სახელმწიფო ინსტიტუტების მოშლით განპირობებულ განუკითხაობას, დაუსჯელობის სინდრომსა და კრიმინალის ზრდას, ეკონომიკურ კოლაფსს, დღევანდელ წინააღმდეგობრივ დამოკიდებულებას 90-იანებისადმი.

მექვსე თავი – ტრავმა და ტრიუმფი მხატვრულ ტექსტებში (ივანე წერეთელი) – წარმოგვიდგენს, თუ რა როლს ასრულებს მხატვრული ტექსტები როგორც

კულტურული ტრავმის კონსტრუირებაში, ასევე ტრავმის დაძლევაში. გაანალიზებული ლიტერატურული წყაროები ირეკლავენ და, ამავე დროს, ქმნიან 90-იანი წლების სამყაროს, წარმოაჩენენ რა მას მრავალი წახნაგით, უღრმავდებიან თითქოს უმნიშვნელო დეტალებს, რომლებიც, მათი წყალობით, მნიშვნელობას იძენს. ეს ნაწარმოებები, რომელთა ავტორებს ჯერ კიდევ მძაფრი ემოციური კავშირი აქვთ აღწერილ ეპოქასთან, გვეხმარება 90-იანების მოვლენებთან ემოციური კავშირის დამყარებაში. გაანალიზებული ტექსტები საზოგადოებაში პოპულარულია და, შესაბამისად, გავლენას ახდენს კოლექტიური მეხსიერების ჩამოყალიბებაზე; ისინი აღიარებულია ლიტერატურულ სამყაროში; ნაწარმოებები შექმნილია 1989 წლიდან დღემდე და ნარატივის დინამიკისთვის თვალის მიდევნების საშუალებას გვაძლევს; მოქმედება ხდება როგორც დედაქალაქის ცენტრში, ასევე პატარა ქალაქებსა და სოფლებშიც, რაც იმის გააზრების შესაძლებლობას ქმნის, თუ რით განსხვავდება ერთმანეთისაგან ცენტრისა და რეგიონის დამოკიდებულება ამა თუ იმ მოვლენისადმი. მხატვრულ ტექსტებში აღწერილი 90-იანების გარემოს გაანალიზებით, ნაჩვენებია, რატომ იქცა 90-იანები ტერმინად, რომლის ქრონოლოგიის განსაზღვრა საუკუნის დაკონკრეტებას არ საჭიროებს. ლიტერატურული ტექსტები დიდ როლს ასრულებს იმ არასასიამოვნო და მძიმედ გასახსენებელი მოვლენების გააზრებაში, რომელთა მიმართ საზოგადოება უფრო დისტანცირებისა და გამიჯვნის სურვილს ამჟღავნებს, ვიდრე გაცნობიერების, რის გამოც ისინი წარსულის ნაწილად კი არ იქცევა, არამედ მითებისა და ლეგენდების სფეროში რჩება.

დასკვნაში შეჯამებულია საქართველოში კოლექტიური მეხსიერებისა და კულტურული ტრავმის შესწავლის მიმართულებით განხორციელებული ერთ-ერთი პირველი ფუნდამენტური კვლევის შედეგები. რომლებიც საბჭოთა კავშირის დაშლისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვების პერიოდს წარმოგვიდგენს.

ნაშრომზე მუშაობის პროცესში მოვიძიეთ, დავაჯგუფეთ და გავაანალიზეთ სხვადასხვა ტიპის ნარატივები, რომლებმაც განსაზღვრეს ამა თუ იმ მოვლენის ტრავმად ან/და ტრიუმფად აღქმა, აგრეთვე მათი დამახსოვრება თუ დავიწყება. ეს წყაროები უაღრესად მრავალფეროვანია – დაწყებული ოფიციალური დოკუმენტებით, ლიტერატურული ტექსტებით თუ სხვადასხვა სახის მედიაინფორმაციით და დასრულებული ელექტრონულ სოციალურ სივრცეში მოძიებული მასალებით, რომლებიც საყურადღებოა საზოგადოებაში არსებული დამოკიდებულებების, ემოციებისა და განწყობების თვალსაზრისით. წყაროთა მნიშვნელოვანი ჯგუფი – მეხსიერების მონუმენტური არეები – მოვიძიეთ როგორც ფოტო და ვიდეომასალის სახით, ასევე საველე კვლევის პროცესში, რომელიც მოიცავდა როგორც ღია სივრცეებში (მონუმენტები, მემორიალები), ასევე მუზეუმებში არსებული მასალის გამოვლენასა და შესწავლას. კოვიდ-19 პანდემიამ ნაწილობრივ შეაფერხა საველე კვლევის პროცესი, თუმცა ამ შემთხვევაში გამოვიყენეთ ელექტრონული მედიის ინფორმაცია და ქვეყნის ათი რეგიონის მუნიციპალიტეტების მიერ ჩვენი მიმართვის საფუძველზე მოწოდებული ცნობები.

იმავე გარემოებამ შეამცირა საველე კვლევის მეორე მიმართულების – შემუშავებული კითხვარის საფუძველზე სამიზნე ჯგუფების გამოკითხვის მასშტა-

ბი. ეს სამუშაო, რომელიც ჩაატარა კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის მკვლევარმა გივი სილაგაძემ, მიზნად ისახავდა კვლევის სხვა მეთოდებით მიღებული შედეგების გადამონმებას. არსებული შეზღუდვის გამო, დავჯერდით ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებისა და დანარჩენი რესპონდენტებისათვის კითხვარის გაგზავნას, განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს დახმარებით, კოლეგიალური კონტაქტების გამოყენებით და სოციალური ქსელის მეშვეობით. სამაგიეროდ, ამ უკანასკნელმა გზამ გამოავლინა ჩვენი კვლევისათვის უაღრესად საინტერესო მომენტი, რომელიც, ალბათ, ნაკლებ შესამჩნევი იქნებოდა პირისპირ ურთიერთობის პროცესში: რესპონდენტებს საშუალება ჰქონდათ, კომენტარები გაეკეთებინათ იმ გვერდზე, რომლის მეშვეობითაც კითხვარს ვუზიარებდით.⁹ ინტერესის გამომხატველ და წამახალისებელ შეფასებებთან ერთად, რესპონდენტთა (მათ შორის პედაგოგთა) ნაწილი კითხვებს (განსაკუთრებით – თბილისის ომთან და მომდევნო სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით) მიკერძოებულად თვლიდა („რაც მათ აწყობთ, ის შედეგი დაიდება“), მიიჩნევდა, რომ ვამახინჯებთ „სიმართლეს“ („მერე იტყვიან, უმრავლესობა ასე ფიქრობსო, ქართველი ერის სახელით ილაპარაკებენ, არადა შავი შავია, თეთრი – თეთრი“), გვინდა კონკრეტული მიმართულებით ნავიყვანოთ რესპონდენტები და, პირველ რიგში, მოსწავლეები (რომლებიც ცალკე სამიზნე ჯგუფს არ შეადგენდნენ). ეს ფაქტი ნათლად მეტყველებს იმაზე, რომ სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებული კონფლიქტური მეხსიერება დაძლეული არ არის და დღესაც ახდენს გავლენას მოსახლეობის ნაწილის განწყობებსა და დამოკიდებულებებზე.

წყაროთა მეტად საინტერესო ჯგუფი შეადგინა კვლევის პროცესში, 2020 წლის ივნისიდან 2021 წლის თებერვლამდე ჩანერილმა ზეპირმა ისტორიებმა, რომლებმაც, ისევე როგორც ზემოთ ნახსენებმა გამოკითხვამ, დაგვანახა, თუ როგორ ახსოვთ ორი 9 აპრილი, სამოქალაქო დაპირისპირება და 90-იანები სხვადასხვა სოციალურ და ასაკობრივ ჯგუფებს, რამდენად შეძლეს მათ ტრავმის დაძლევა. ზეპირმა ისტორიებმა საშუალება მოგვცა, საკვლევი პრობლემების უკან დაგვენახა ადამიანები, „გაგვეცოცხლებინა“ მათი ემოციები, რომლებიც დამახსოვრება-დავინყების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო.

კვლევის მეთოდები

ნაშრომში, ძირითადად, გამოვიყენეთ თვისებრივი კვლევის მეთოდები. მათი საშუალებით შევისწავლეთ სპეციფიკური მნიშვნელობები, რომლებსაც ინდივიდები და/ან ჯგუფები ანიჭებენ სოციალურ რეალობას – სიტუაციებს, ქცევებს, გამოცდილებას, სოციალურ და პოლიტიკურ ფენომენებს.¹⁰ მათ საფუძვლად უდევს კონსტრუქტივისტული პარადიგმა: საკვლევი რეალობა განიხილება არა როგორც ობიექტური მოცემულობა, არამედ როგორც სოციალურად კონსტრუირებული ფენომენი. გარდა ამისა, თვისებრივი მეთოდების მოქნილობა საშუალებას

⁹ Institute of Cultural Studies, <https://bit.ly/3zxGS2J> (რესპონდენტთა ანონიმურობის დაცვის მიზნით, გვერდი დახურულია).

¹⁰ Travers, Max. “Qualitative Methods and Meaning-Making,” *Social Research Methods*, 3rd ed., ed. Meggie Walter (Australia & New Zealand: Oxford University Press, 2014), p. 225.

იძლევა, ზოგი საკითხის შესწავლისას გამოყენებული იყოს რაოდენობრივი კვლევაც,¹¹ რასაც მივმართეთ თვისებრივი კვლევის შედეგების შემოწმების მიზნით.

ნაშრომი ძირითადად, სხვადასხვა ტიპის ნარატიული ტექსტების შესწავლას ეფუძნება. ნარატივები გააზრებულია როგორც სოციალური ცხოვრების განუყოფელი ნაწილი, რომლებიც წარმოადგენენ მოვლენათა ერთობლიობის არა უბრალო ანარეკლს, არამედ სამყაროს აღქმისა და მისი ინტერპრეტაციის მაროვანიზე საშუალებას. ნარატივები სოციალური და კულტურული პროდუქტი და, ამავე დროს, რესურსია, რომელსაც ინდივიდები იყენებენ საკუთარი აღქმებისა და დამოკიდებულებების ჩამოსაყალიბებლად, სამყაროში საკუთარი ადგილისა და იდენტობის განსასაზღვრად. ნარატივები აკავშირებენ ინდივიდსა და ჯგუფს, წარსულსა და აწმყოს.¹² ნარატივები სოციალური რეალობის კონსტრუირების საშუალებებია; ისინი იქმნება კონკრეტულ კონტექსტში, გამოიყენება ყოველდღიურ ურთიერთობაში და გავლენას ახდენს ინდივიდისა და ჯგუფის იდენტობაზე.¹³

ნარატიული წყაროებიდან გაანალიზებულია საისტორიო ნაშრომები, მხატვრული ტექსტები, ავტობიოგრაფიები, საგაზეთო და სხვა მედიასივრცეში გამოქვეყნებული წერილები, ბლოგები, ოფიციალური დოკუმენტები. ტექსტების შესწავლისთვის გამოვიყენეთ თვისებრივი კონტენტანალიზის მეთოდი, რომელიც ყურადღებას ამახვილებს ტექსტის შინაარსზე და წარმოადგენს ტექსტის მიერ კონსტრუირებული სოციალური რეალობის წვდომის საშუალებას.¹⁴

პოლ რიკერის მიერ შემოთავაზებული მიდგომის თანახმად, ნარატივი მის სოციალურ კონტექსტში უნდა იყოს გააზრებული.¹⁵ სწორედ კონკრეტული დრო და კონტექსტი განაპირობებს იმას, რომ რეალობას ამგვარად აღვიქვამთ.¹⁶ ამიტომ ნარატივების შესასწავლად აუცილებელია კონცენტრაცია არა საკუთრივ მის კომპონენტებზე, არამედ მიმართებაზე, რომელიც არსებობს ნარატივს, მის შემქმნელსა და აუდიტორიას შორის, აგრეთვე კონტექსტზე, რომელშიც გაზიარებულია ნარატივის კონსტრუირების წესები.¹⁷

გარდა ნარატიული წყაროებისა, შევისწავლეთ და გავაანალიზეთ ფოტო, აუდიო და ვიდეო მასალა, მეხსიერების მონუმენტური და სიმბოლური არეები. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყარო პროექტის ფარგლებში ჩანერილი ზეპირი ისტორიებია, რომლებიც „ცოცხლად“ წარმოგვიდგენს რესპონდენტთა აღქმებს, განცდებს და შეგრძნებებს, რითაც რეალობის უფრო სრული სურათის აღდგენის შესაძლებლობას იძლევა. ისინი გვაჩვენებს სხვადასხვა ასაკობრივი და სოციალური ჯგუფის დამოკიდებულებას მიმდინარე მოვლენებისადმი. ზეპირმა ისტორიებმა საშუალება მოგვცა, უფრო ნათლად წარმოგვედგინა ტრავმისა და ტრიუმფის აღქმა საკვლევ პერიოდში. რესპონდენტების შერჩევისას გათვა-

¹¹ წულაძე, ლია. *სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები* (თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 2020), გვ. 10, 26.

¹² Lawler, Steph. "Stories and the Social World," *Research Methods for Cultural Studies*, ed. Michael Pickering (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), p. 32-33.

¹³ წულაძე, *სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები*, გვ. 216.

¹⁴ იქვე, გვ. 27.

¹⁵ Lawler, "Stories and the Social World," p. 33.

¹⁶ წულაძე, *სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები*, გვ. 14.

¹⁷ Lawler, "Stories and the Social World," p. 33.

ლისწინებული იყო რამდენიმე კრიტიკიუმი. შევარჩიეთ სხვადასხვა სფეროში დასაქმებული ინდივიდები როგორც დედაქალაქიდან, ასევე რეგიონებიდან, რომლებიც 1980-იანი წლების ბოლოსა და 1990-იან წლებში სხვადასხვა ასაკის იყვნენ და, შესაბამისად, განსხვავებული ხარისხით მონაწილეობდნენ მიმდინარე პროცესებში.

ყველა სახის ნარატიული ტექსტების შინაარსობრივი შესწავლისას, მნიშვნელოვანი იყო მსჯელობა დისკურსის შესახებ, რომელიც ენის, მსოფლმხედველობის, ღირებულებებისა და კონტექსტის ურთიერთკავშირს წარმოადგენს; მათი ურთიერთქმედება განაპირობებს სოციალური სტრუქტურების (რე)პროდუქციურებას და განსაზღვრავს ინდივიდუალური და სოციალური აქტორების ქმედებას.¹⁸ დისკურსის ანალიზს ხშირად მოიხსენიებენ როგორც „ენას ქმედებაში“; იგი სცილდება ტექსტის შინაარსობრივ შესწავლას და ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რაც სტრიქონებს შორის იკითხება.¹⁹ ჩვენთვის საინტერესო იყო ენა, რომელიც გამოიყენებოდა შესასწავლი ფაქტებისა და მოვლენების აღსაწერად სხვადასხვა კონტექსტში, აგრეთვე ის, თუ როგორც ხდებოდა მნიშვნელობათა ჩამოყალიბება ენის მეშვეობით. დისკურსის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს დავინახოთ, როგორ ურთიერთქმედებს ენასა და, ზოგადად, კულტურაში არსებული ნიმუშები.²⁰

ნაშრომში გამოყენებულია რაოდენობრივი კვლევის მეთოდიც. ჩატარდა გამოკითხვა და დამუშავდა მის შედეგად მიღებული მონაცემები. გამოკითხვაში მონაწილეობა მიიღო ორმა ჯგუფმა. პირველ მათგანს მიეკუთვნებოდნენ სხვადასხვა ასაკის, პროფესიის და განათლების მქონე ადამიანები, ხოლო მეორე ჯგუფი პროფესიული ნიშნით შეირჩა და მასში შედიოდნენ საქართველოს ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის ისტორიის მასწავლებლები. გამოკითხვა არ არის წარმომადგენლობითი და, შესაბამისად, შედეგების განზოგადება უფრო ფართო სოციალურ ჯგუფზე შეუძლებელია. თუმცა, რაოდენობრივი გამოკითხვის მიზანი განზოგადება არ ყოფილა და იგი თვისებრივი კვლევის მეთოდების გამოყენებით მიღებული შედეგების შემონიშნებას ემსახურებოდა.

თეორიული ჩარჩო

ნაშრომის თეორიულ საფუძველს წარმოადგენს კოლექტიური მეხსიერებისა და კულტურული ტრავმის თეორიები.²¹ იდეები კულტურული ტრავმის ჩამოყალიბების და საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფზე მისი ზეგავლენის (ჯეფრი ალექსანდერი, პიოტრ შტომპკა), მეხსიერების სოციალური ბუნების (მორის

¹⁸ Rau, Asta et al. "Collecting Data for Analyzing Discourses," *The Sage Handbook of Qualitative Data Collection*, ed. Uwe Flick (Sage Reference, 2018), p. 299.

¹⁹ წულაძე, *სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები*, გვ. 28.

²⁰ Rau et al., "Collecting Data for Analyzing Discourses," p. 298.

²¹ ნაშრომში გნებები *კოლექტიური და კულტურული მეხსიერება*, ასევე *კოლექტიური და კულტურული ტრავმა* გამოიყენება სინონიმური მნიშვნელობით, რადგან ორივე ეხება საზოგადოების აქსიონორმატიულ სისტემებსა და სიმბოლურ რწმენა-წარმოდგენებს, ფასეულობებსა და ნორმებს, წესებსა და ქცევის ნიმუშებს, როლებსა და მოლოდინებს, იდეებსა და რწმენას, ნარატივის ფორმებსა და სიმბოლურ მნიშვნელობებს, სიტუაციის განსაზღვრასა და დისკურსის ჩარჩოებს. კულტურა, როგორც უწყვეტობის, მემკვიდრეობის, ტრადიციების და იდენტობის საგავი, განსაკუთრებით მგრძობიარე ტრავმული ცვლილებისადმი. იხ. Sztompka, Piotr. "The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 161-162.

ჰალბვაქსი, იან და ალეიდა ასმანები), მეხსიერების შექმნის პროცესში გამოყენებული საშუალებების (პიერ ნორა, იან ასმანი) შესახებ საშუალებას გვაძლევს, გავიაზროთ საქართველოში 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე განვითარებული მოვლენები და სიტუაციები როგორც კულტურული კონსტრუქციები, რომლებიც განისაზღვრება მოცემული (ამ შემთხვევაში – ქართული) საზოგადოების კულტურაში კოდირებულ მნიშვნელობათა ფარგლებში.

კულტურული ტრავმის თეორიის ორი უმნიშვნელოვანესი წარმომადგენლის – ჯეფრი ალექსანდერის და პიოტრ შტომპკას – ნაშრომებში განსაზღვრულია კოლექტიური ტრავმის არსი, აგრეთვე მისი ჩამოყალიბების და გამოვლენის თავისებურებები სხვადასხვა საზოგადოებაში. ჯეფრი ალექსანდერი კულტურულ ტრავმას უწოდებს სოციალური გარემოს უეცარი და მკვეთრი ცვლილებით გამოწვეულ მდგომარეობას, რომლისთვისაც ადამიანები მზად არ არიან; ამგვარი ცვლილება არყვეს სოციალური ცხოვრების ფუნდამენტურ პრინციპებს, აზიანებს საზოგადოების გამაერთიანებელ კავშირებს და ერთობის განცდას.²²

პიოტრ შტომპკა ტრავმული ცვლილების ოთხ ძირითად მახასიათებელს გამოყოფს: 1) სისწრაფე და სიმწვავე; 2) ყოვლისმომცველობა – ეხება ცხოვრების მრავალ სფეროს, მრავალ აქტორსა და მრავალ ქმედებას; 3) რადიკალურობა, სიღრმე და ფუნდამენტურობა – მოიცავს პირადი და სოციალური ცხოვრების საყრდენ ელემენტებს, ზემოქმედებს როგორც პირად, ასევე საზოგადო უნივერსალურ გამოცდილებაზე; 4) დაუჯერებლობა, მოულოდნელობა, შოკისმომგვრელი ეფექტი.²³ ამ მახასიათებლებზე დაყრდნობით, ჩვენი ნაშრომის სხვადასხვა თავში შესწავლილია 1989 წლის 9 აპრილი, 1980-1990-იანი წლების მიჯნაზე მომხდარი სტიქიური უბედურებები, თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება, 1990-იანების ყოველდღიური რეალობა – მოვლენები, რომლებიც სოციალურად კონსტრუირდა როგორც კულტურული ტრავმა. იგივე მახასიათებლების ანალიზი დაედო საფუძვლად ლიტერატურულ ტექსტებში წარმოდგენილი ტრავმული ნარატივის ანალიზს.

სოციალური ტრავმის შესწავლისას შტომპკა მივიდა დასკვნამდე, რომ ის ცვლილებაც კი, რომელსაც ელიან, რომელზეც ოცნებობენ და რომლისთვის იბრძვიან კიდევ, შეიძლება მტკივნეული აღმოჩნდეს. ამის მაგალითად იგი კომუნიზმის კოლაფსს ასახელებს, რომელიც, „საყოველთაო შეფასებით, იყო სასარგებლო და პროგრესული, ენთუზიაზმით აღქმული და მიღებული, და მაინც, მან გამოიწვია ტრავმა, ყოველ შემთხვევაში, პოსტკომუნისტური საზოგადოებების ნაწილისათვის მაინც.“ ამგვარი მოვლენის აღსანიშნავად შტომპკა გვათავაზობს ტერმინს *გამარჯვების ტრავმა*²⁴ და მას თავისი სამშობლოს, პოლონეთის პოსტსოციალისტური განვითარების მაგალითზე განიხილავს. მისი ეს ნაშრომი ერთგვარ საფუძვლად იქცა როგორც ჩვენი საკვლევი საკითხის ფორმულირების, ისე მისი ძირითადი მიმართულებების განსაზღვრისათვის. პირველ რიგში, პროცესის ამსახველი მასალის მოძიების, შეკრებისა და ანალიზის გზით, უნდა დაგვედგინა, რამდენად შეესაბამება დასახელებულ პერიოდში საქართველოში

²² Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 1-2.

²³ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 158-159.

²⁴ იქვე, გვ. 171.

არსებული მდგომარეობა და კონკრეტული მოვლენები კულტურული ტრავმისა და, კერძოდ, გამარჯვების ტრავმის მახასიათებლებს.

შტომპკა აღნიშნავს, რომ დიდი სოციალური ცვლილებით გამოწვეულ კულტურულ ტრავმას თან ახლავს ტრავმული სიტუაცია, რომელიც ბიძგს აძლევს საზოგადოების წევრთა მიერ იმის გაცნობიერებას, რომ სხვების მსგავს მდგომარეობაში არიან.²⁵ ეს მდგომარეობა აღიქმება როგორც საფრთხის შემცველი და უსამართლო, რასაც მოსდევს 1) შფოთვა, დაუცველობის გრძნობა, რომელიც ხანდახან „მორალური პანიკის“ ფორმას იღებს; 2) უნდობლობა როგორც სხვა ადამიანების, ასევე ინსტიტუტების მიმართ; 3) კოლექტიური იდენტობის შერყევა, დეზორიენტაცია; 4) აპათია, პასიურობა, უიმედობა; 5) მომავლისადმი პესიმისტური განწყობა, რომელსაც ერევა წარსულის ნოსტალგიური ხატები.²⁶ ჩვენთვის საინტერესო იყო საქართველოში არსებული ტრავმული სიტუაციის და საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფში მისი გამოვლინებების შესწავლა, რათა გაგვეჩვენა, გადაიქცა თუ არა 1980-90-იანი წლების სოციალური კრიზისი კულტურულ კრიზისად, რაც, ჯ. ალექსანდერის აზრით, კოლექტიურ დონეზე ტრავმის გააზრების საფუძველია.²⁷

კოლექტიურ ტრავმას საფუძვლად ობიექტური რეალობა უდევს, მაგრამ თავად „ტრავმა კონსტრუირებულია საზოგადოების მიერ.“²⁸ იგი მხოლოდ მაშინ ჩნდება, როდესაც ადამიანები იწყებენ საერთო ბედისა და იმის გააზრებას, რომ ველარასოდეს იცხოვრებენ ისე, როგორც ადრე ცხოვრობდნენ. ისინი იწყებენ საუბარს მომხდარზე, ერთმანეთს უზიარებენ ჭორს და მითქმა-მოთქმას, დაკვირვებებს და გამოცდილებას, ეძებენ გამომწვევ მიზეზებს, განსაზღვრავენ მსხვერპლსა და დამნაშავე(ებ)ს, ეძებენ შეთქმულებებს, იღებენ მოქმედების გადაწყვეტილებას და ფიქრობენ შედეგების დაძლევაზე. ეს დებატები გამოდის საჯარო ასპარეზზე, მათ ავრცელებს მედია, ასახვას ჰპოვებს ლიტერატურაში, ხელოვნებაში, ფილმებში. იქმნება მნიშვნელობათა ინდუსტრია, რომლის ამსახველი მდიდარი ნარატივები ფოკუსირებულია საერთო და საზიარო გამოცდილებისთვის მნიშვნელობის მინიჭებაზე. ტრავმის გამოხატვა უფრო ხელშესახებ ფორმებს იღებს: ინტენსიური ურთიერთობის, პროტესტის, ჯგუფების ჩამოყალიბების, კოლექტიური მობილიზაციის, სოციალური მოძრაობების, ასოციაციების, ორგანიზაციების, პოლიტიკური პარტიების შექმნის.²⁹ როგორც ჯ. ალექსანდერი აღნიშნავს, ტრავმის კოლექტიური რეპრეზენტაციის წარმატება იმით განისაზღვრება, რამდენად დამაჯერებლად არის მასში წარმოდგენილი ა) ტკივილის მიზეზი: რა მოხდა რეალურად? ბ) მსხვერპლის ბუნება: რომელმა ჯგუფმა ან ადამიანებმა განიცადეს ტრავმით გამოწვეული ტკივილი? გ) ტრავმის მსხვერპლთა და უფრო ფართო აუდიტორიის ურთიერთმიმართება; დ) ვის ეკისრება პასუხისმგებლობა მომხდარის გამო?³⁰

ჯეფრი ალექსანდერი აღნიშნავს მასობრივი კომუნიკაციის საშუალებათა

²⁵ იქვე, გვ. 160.

²⁶ იქვე, გვ. 165-166.

²⁷ Alexander, "Toward a Theory," p. 10.

²⁸ იქვე, გვ. 2.

²⁹ Sztompka, "The Trauma of Social Change," p. 160.

³⁰ Alexander, "Toward a Theory," p. 12-15.

მნიშვნელობას ტრავმული მოვლენის კულტურულ ტრავმად ჩამოყალიბების პროცესში და მიუთითებს, რომ ეს საშუალებები მოვლენის განსაკუთრებული დრამატიზების შესაძლებლობას იძლევა. მედიაში არტიკულირებული ტრავმული მოვლენის ინტერპრეტაცია დომინანტური ხდება და გაბატონებულ მდგომარეობას იძენს. ჩვენი კვლევის ერთ-ერთი მიმართულება საქართველოში მომხდარ ტრავმულ მოვლენებთან დაკავშირებული მნიშვნელობათა ინდუსტრიის, აგრეთვე მედიაში, ლიტერატურასა თუ ტრავმის გამოხატვის სხვა ფორმებში მისი გამოვლინების შესწავლაა, რაც გვაჩვენებს, რამდენად დამაჯერებელი პასუხები გაეცა ზემოთ დასახელებულ კითხვებს, კონსტრუირდა თუ არა 1989 და 1991 წლის 9 აპრილი, 1989-1991 წლების მოვლენები და სამოქალაქო დაპირისპირება როგორც კულტურული ტრავმა ან ტრიუმფი?

კვლევის მნიშვნელოვანი ნაწილია გამარჯვების ტრავმის და მისი შემადგენელი ტრავმული და ტრიუმფალური მეხსიერების (რე)ფორმირების პრობლემის შესწავლა. როგორც ჯ. ალექსანდერი აღნიშნავს, კულტურული ტრავმა წარუშლელ კვალს ტოვებს კოლექტივის წევრების ჯგუფურ ცნობიერებაზე და სამუდამო დაღს ასვამს მეხსიერებას.³¹ იან ასმანის განმარტებით, „მეხსიერება არის უნარი, რომელიც გვაძლევს წარსულის ხატის და ნარატივის“ და, მასზე დაყრდნობით, ჩვენი იმიჯის შექმნის შესაძლებლობას.³² საბჭოთა კავშირის არსებობის ბოლო და დამოუკიდებლობის პირველი წლების საქართველოში მეხსიერების რეორგანიზაციის პროცესის ანალიზი ნათლად ადასტურებს ალეიდა ასმანის დებულებას, რომ მეხსიერება უკიდურესად მოქნილია და დაუსრულებლად გარდაიქმნება ძალაუფლებისა და იდენტობის კონსტრუირების აქტუალური მოთხოვნების შესაბამისად,³³ ხოლო „მეხსიერების ფაილი არასდროს არის დახურული, დამახსოვრების ახალი აქტების დროს ის შეიძლება მრავალჯერ გაიხსნას და რეკონსტრუირდეს.“³⁴

ალეიდა ასმანმა აღნიშნა *წინა მეხსიერების* გავლენა იმაზე, თუ როგორ ვიმახსოვრებთ,³⁵ აგრეთვე ემოციების როლი მეხსიერების კონსტრუირებაში, რაც გვაჩვენებს, რატომ აქვს ზოგ მეხსიერებას უფრო განგრძობითი ეფექტი, ვიდრე სხვა მეხსიერებებს. ა. ასმანმა თავად გააანალიზა რამდენიმე შემთხვევა (11 სექტემბერი – მეორე პერლ ჰარბორი, პოლონური თვითმფრინავის კატასტროფა სმოლენსკთან 2010 წლის 10 აპრილს – კატინის ტრაგედია³⁶) იმის საილუსტრაციოდ, თუ როგორ მუშაობს ადრინდელი მეხსიერება მომდევნო ხანის მოვლენების მეხსიერების ფორმირების დროს. ჩვენს შემთხვევაში, საინტერესოა 1956 წლის 9 მარტის მეხსიერების ზეგავლენა 1989 წლის 9 აპრილის მეხსიერებაზე და, შესაძლოა, არანაკლებ საინტერესოა ამ უკანასკნელის გავლენა 9 მარტის რეპრესირებული მეხსიერების რეკონსტრუქციაზე.

საკვლევი პერიოდის ტრავმული მოვლენების გააზრების თვალსაზრისით,

³¹ იქვე, გვ. 1.

³² Assmann, Jan. „Memory and Culture,” *Memory: A History*, ed. Dmitri Nikulin (Oxford University Press, 2015), p. 328.

³³ Assmann, „Impact and Resonance,” p. 41.

³⁴ Assmann, Aleida and Linda Shortt. „Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 3.

³⁵ Assmann, „Impact and Resonance,” p. 43.

³⁶ იქვე, გვ. 65-66.

ჩვენთვის საყურადღებო იყო კულტურული ნიმუშის (*cultural pattern*) ცნება, რომელსაც ა. ასმანი განმარტავს როგორც ამა თუ იმ ერთობის მეხსიერებაში დამკვიდრებულ ხატებს; ისინი ამ ერთობის წევრებს აძლევს მოვლენების აღქმის, მათთან დაკავშირებული ემოციების განსაზღვრის, მოვლენებისათვის მნიშვნელობის მინიჭების, აგრეთვე იდენტობის შენარჩუნების საშუალებას რადიკალური, მოულოდნელი და მკვეთრი ცვლილებების ვითარებაში. ალიედა ასმანის იდეამ *გავლენის მქონე მოვლენისა (impact event)* და მისი მნიშვნელობის განმსაზღვრელი *გავლენის ნარატივის (impact narrative)* შესახებ საშუალება მოგვცა, აგვეხსნა ჩვენი საკვლევი ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენებისათვის მნიშვნელობის მინიჭების რთული და წინააღმდეგობრივი პროცესი, აგრეთვე მათი ამსახველი ნარატივების ზოგიერთი შინაარსობრივი და სტრუქტურული თავისებურება. მის მიერ შემოთავაზებული კულტურული ნიმუშის ცნება კი დაგვეხმარა ქართული საზოგადოების ცნობიერებაში ღრმად გამჯდარი და კოდირებული ხატების იდენტიფიცირებაში, რომლებიც აისახა 1989 წლის 9 აპრილთან და 1991-1993 წლების სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებულ მეხსიერების არეებში. იგივე ნაშრომი საფუძვლად დაედო საქართველოში 1989 და 1991 წლების ბუნებრივი კატასტროფების კულტურული ტრავმად კონსტრუირების ანალიზს.³⁷

ჩვენთვის ასევე მნიშვნელოვანი იყო იან ასმანის მიერ შემოთავაზებული კომუნიკაციური და კულტურული მეხსიერების ცნებები.³⁸ კომუნიკაციურ მეხსიერებას ი. ასმანი განმარტავს როგორც ყოველდღიურ მეხსიერებას, დაახლოებით 80-100 წლის დროითი ჰორიზონტით (3-4 თაობა), რომელზეც ძლიერ ზეგავლენას ახდენენ მომხდარი მოვლენების თანამედროვენი. კომუნიკაციურ მეხსიერებას ახასიათებს როლების ურთიერთგაცვლა, თემატური არამდგრადობა, არაორგანიზებულობა; ვიღაც ყვება ანეგდოტს, ხუმრობს, ჭორაობს, იგონებს, გამოცდილებას უზიარებს, სხვა მომენტში იგი ყოველივე ამის მსმენელია.³⁹ კომუნიკაციური მეხსიერება მოიცავს მთელ იმ მრავალფეროვნებას, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ ყოველდღიურ პრაქტიკას ეფუძნება. დროთა განმავლობაში კომუნიკაციური მეხსიერების უშუალო მატარებელთა რიცხვი მცირდება; კომუნიკაციურ მეხსიერებაში არსებული მრავალი ფაქტი, შესაძლოა, დავინყებთ მიეცეს, მაგრამ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მოვლენები დავინყებულნი კი არ იქნება, არამედ ისინი გადაინაცვლებს კულტურულ მეხსიერებაში. კულტურული მეხსიერება „მუდმივად გამოყენებადი ტექსტების, გამოსახულებების, რიტუალების ერთობლიობაა, რომელიც სპეციფიკურია თითოეული ერთობისათვის კონკრეტულ ეპოქაში; მათი დანერგვა უზრუნველყოფს საზოგადოების სტაბილურობას და განსაზღვრავს მის წარმოდგენას საკუთარ თავზე.“⁴⁰ ალიედა ასმანის სიტყვით, როგორც ინტერნეტი ქმნის ჩარჩოს სივრცეში დიდ მანძილებზე კომუნიკაციისათვის, ასევე კულტურული მეხსიერება ქმნის ჩარჩოს დროში

³⁷ Assmann, “Impact and Resonance.”

³⁸ Assmann, Jan. “Collective Memory and Cultural Identity,” *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995): p. 125-133; Assmann, Jan. “Communicative and Cultural Memory,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (De Gruyter, 2010), p. 109-118.

³⁹ Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity,” p. 126-128.

⁴⁰ იქვე, გვ. 132.

კომუნიკაციისათვის.⁴¹ იგი საფუძვლად უდევს და განამტკიცებს ჯგუფის იდენტობას. ჩვენი კვლევის ობიექტია მოვლენები, რომლებიც ჯერ კიდევ არსებობს კომუნიკაციურ მეხსიერებაში, თუმცა გასული ოცდაათი წლის განმავლობაში მათმა ნაწილმა უკვე დაიმკვიდრა ადგილი კულტურულ მეხსიერებაში, ზოგმა კი, ცვალებადი პოლიტიკური კონტექსტიდან გამომდინარე, ტრანსფორმაცია განიცადა.

„კულტურული მეხსიერება მატერიალიზებული და შენახულია სიმბოლურ ფორმებში, რომლებიც [...] სტაბილურია და სიტუაციიდან სიტუაციაში, თაობიდან თაობაში გადაეცემა. [...] იმისათვის, რომ მეხსიერებამ იმუშაოს, მისი სიმბოლური ფორმები არა მხოლოდ ინახება, არამედ ცირკულირებს და ინერგება საზოგადოებაში“; საზოგადოება იმახსოვრებს და ივინყებს სხვადასხვა კულტურული მნემოტექნიკის და მნემონიკური ინსტიტუტების მეშვეობით.⁴² კოლექტიური მეხსიერება წარსულის შესახებ ცოდნას ყოველთვის უკავშირებს თანამედროვე რეალობას, რომლის დამოკიდებულება წარსულის კონკრეტული მოვლენებისადმი ყველა კონკრეტულ კონტექსტში განსხვავებულია: ზოგჯერ წარსულის ხატი მისაღები და მოსაწონია, ზოგჯერ დამოკიდებულება კრიტიკულია, მას ხან იცავენ, ხან კიდევ ხდება მისი ტრანსფორმირება.⁴³ თანამედროვე საზოგადოებაზე ზემოქმედებს არა წარსული თავისთავად, არამედ წარსულის მოვლენათა რეპრეზენტაცია, რომელიც შექმნილი, გავრცელებული და აღიარებულია სპეციფიკურ კულტურულ ჩარჩოში და პოლიტიკურ სიტუაციაში.⁴⁴ როგორც ასტრიდ ერლი აღნიშნავს, არ არსებობს წარსული მედიაციის გარეშე: ის, რაც ვიცით წარსულის ღირსშესანიშნავად მიჩნეული მოვლენების შესახებ, ასახავს არა იმდენად „რეალურ მოვლენას,“ არამედ არსებულ მედიაკონსტრუქციას, ნარატივებს და იმიჯებს, რომლებიც ცირკულირებს მედიაკულტურაში. თანაც, მათი რეპრეზენტაცია არ არის დაკავშირებული ერთ სპეციფიკურ მედიუმთან (მაგალითად, მხატვრულ ტექსტებთან, ისტორიოგრაფიასთან, მემორიალებთან და ა.შ.), არამედ იგი ტრანსმედიაციური ფენომენია – მრავალი სხვადასხვა მედიის ურთიერთქმედების შედეგი.⁴⁵ 1980-იანი წლების მიწურულისა და 1990-იანი წლების დასაწყისის მოვლენებისა და მათი აღქმა-ინტერპრეტაციის შესწავლა საშუალებას გვაძლევს, გავანალიზოთ დასამახსოვრებელი და დასავინყებელი მოვლენების შერჩევისა და მათი გადაფასების პროცესი, აგრეთვე ამ პროცესში გამოყენებულ მედიები, კულტურული მნემოტექნიკა და მნემონიკური ინსტიტუტები, რომელთაგან ზოგის გავლენა უფრო ძლიერია და დღევანდელ დამოკიდებულებებსაც განსაზღვრავს.

შესასწავლი პერიოდი ასევე საყურადღებოა იმ თვალსაზრისითაც, რომ ეს იყო პოლიტიკური ტრანზიციის ხანა, როცა რეჟიმის ცვლილება განაპირობებდა მეხსიერების მკვეთრ ცვლილებას. ჩვენი კვლევა ასახავს ამ გარდატეხის

⁴¹ Assmann, Aleida. “Canon and Archive,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (De Gruyter, 2010), p. 97.

⁴² Assmann, “Memory and Culture,” p. 331-332.

⁴³ Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity,” p. 130-131.

⁴⁴ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” p. 3-4.

⁴⁵ Erll, Astrid. “Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory,” *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), p. 392.

მკაფიო გამოხატულებას – ქუჩების სახელების შეცვლას, წარსულიდან ახალი მოვლენების შერჩევას აღნიშვნისათვის და ისტორიის სახელმძღვანელოებში შესატანად,⁴⁶ მონუმენტების აღმართვასა და ნგრევას. როგორც სხვა ქვეყნებში, აქაც წარსულის რეკონსტრუქციისა და რეპრეზენტაციის ახალი ჩარჩო ხშირად ეწინააღმდეგებოდა ადრე არსებულ ოფიციალურ მეხსიერებას.⁴⁷ გარდა ამისა, ახალი თაობის გამოჩენას საჯარო სივრცეში თან სდევდა ახალი სოციალური ხმების, მნიშვნელობების და შეხედულებების გაჩენა. „რეპრესიული დუმის დარღვევა, რომელსაც ძველი თაობა იცავდა,“⁴⁸ ვერც ძველ ჩარჩოში თავსდება და, ხშირად, არც ახალ ოფიციალურ ნარატივს შეესაბამებოდა.

ჩვენი კვლევისათვის მნიშვნელოვანი იყო ალეიდა ასმანის მიერ შემოთავაზებული აქტიური და პასიური დავიწყების ცნებები.⁴⁹ პირველი გულისხმობს წარსულის მიზანმიმართულ უარყოფას, წაშლას, განადგურებას, რისთვისაც ზოგჯერ (განსაკუთრებით ტოტალიტარული რეჟიმების მიერ) ძალმომრეობის სხვადასხვა ხერხი (აკრძალვა სასჯელის შიშით, ცენზურა, სახელწოდებების შეცვლა, ძეგლების დემონტაჟი და სხვა) გამოიყენება. პასიური დავიწყება გულისხმობს არამიზანმიმართულ აქტებს, რომლის დროს ობიექტები მატერიალურად არ ნადგურდება, არამედ ისინი ყურადღების მიღმა რჩება და მნიშვნელობას კარგავს, თუმცა ის, რაც მატერიალურად არ განადგურებულა, შეიძლება მოგვიანებით ხელახლა იყოს აღმოჩენილი.⁵⁰ 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე საქართველოში მიმდინარე მოვლენების მეხსიერება აქტიური და პასიური დავიწყების გამოყენებით ყალიბდებოდა. უაღრესად საინტერესოა დამახსოვრება-დავიწყების პოლიტიკის დინამიკა 1989 და 1991 წლების 9 აპრილთან და, განსაკუთრებით, სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით. როგორც ალეიდა ასმანი აღნიშნავს, ზოგადად, ორივე სოციალურ-პოლიტიკურ პრაქტიკას – დამახსოვრებას და დავიწყებას – აქვს როგორც დამაზიანებელი, ასევე გამაჯანსაღებელი ეფექტი. რომლის გამოყენება უკეთესი, დამოკიდებულია ისტორიულ კონტექსტზე, კულტურულ ფასეულობებზე და ზოგად გარემოებებზე.⁵¹

საინტერესოა, რამდენად მართული იყო მეხსიერების პოლიტიკა სამოქალაქო დაპირისპირებასა და ომთან დაკავშირებით; რა გავლენა იქონია მან ამ პროცესების აღქმაზე საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფისა და, რაც მთავარია, თვით დაპირისპირებული ჯგუფების მიერ; შეიცვალა თუ არა დამოკიდებულება გასული 30 წლის განმავლობაში, ვის ახსოვს და ვინ დაივიწყა სამოქალაქო დაპირისპირების მძიმე გამოცდილება. ა. ასმანს მოჰყავს კრისტიან მეიერის თვალსაზრისი, რომლის თანახმად, დამახსოვრების აქტები ინახავს დესტრუქციულ ენერგიას, სიძულვილს და რევანშის წყურვილს, დავიწყება კი ამშვიდებს დამოკიდებულებას კონფლიქტის მხარეებს შორის და ხელს უწყობს რეინტეგრაციას, რომელიც გადარჩენის აუცილებელი პირობაა, თუმცა, ასმანის აზრით, და-

⁴⁶ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” p. 7.

⁴⁷ იქვე, გვ. 4.

⁴⁸ იქვე, გვ. 7.

⁴⁹ Assmann, Aleida. “To Remember or to Forget: Which Way out of a Shared History of Violence?” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 53-71.

⁵⁰ იქვე, გვ. 98.

⁵¹ Assmann, “To Remember or to Forget,” p. 57.

მახსოვრებასაც აქვს არა მხოლოდ გამყოფი, არამედ გამაერთიანებელი ძალა.⁵² გერმანიის გამოცდილების ანალიზის შემდეგ, რომელიც მტკივნეულ ნაცისტურ წარსულს უკავშირდება, ა. ასმანი ასკვნის, რომ ამგვარი წარსულის დასაძლევად იგი საჯაროდ მისაწვდომი უნდა გახდეს, მსხვერპლს უნდა მიეცეს საშუალება, ილაპარაკოს თავის ტანჯვაზე, რათა დაიძლიოს მეხსიერების ეს ტვირთი. „ყოველთვის კრიტიკული მნიშვნელობა აქვს კითხვებს: ვინ იგებს და ვინ აგებს დავინყების გამო? შესაძლებელია ახალი სტარტი თანაბარ საფუძველზე, თუ ერთ-ერთ მხარეს უფრო ძვირი საფასურის გადახდა უწევს?“⁵³

პოლ კონერტონი დავინყების რამდენიმე ტიპზე საუბრობს,⁵⁴ რომელთაგან ჩვენთვის საინტერესოა: 1) რეპრესიული/იძულებითი დავინყება, რომელიც ყველაზე მძიმე ფორმით ტოტალიტარული რეჟიმების ისტორიაში გვხვდება⁵⁵ და რომლის მემკვიდრეობა მკაფიოდ იჩენს თავს ამ რეჟიმებიდან დემოკრატიულ სისტემაზე გარდამავალ პერიოდებში, მათ შორის, საქართველოშიც. სწორედ 1980-იანი წლების ბოლოს განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა რეპრესიული დავინყების შედეგად მეხსიერებიდან თითქოს წაშლილი ფაქტების ხელახლა აღმოჩენამ, აგრეთვე ახალი ტრავმული მოვლენებით ძველი, ამოუთქმელი და გამოუგლოვებელი ტრავმის გამოცოცხლებამ. 2) მიზანმიმართული დავინყება, რომელიც ასევე სახელმწიფოს მიერაა ინიცირებული და მიმართულია იმისკენ, რომ ამ გზით თავიდან იქნას აცილებული „წარსულის ცუდი მომენტების გახსენებასთან დაკავშირებული რევანშის უსასრულო ჯაჭვის წარმოშობის საფრთხე.“⁵⁶ კონერტონს, რომლის ეს მოსაზრება კ. მეიერის ზემოთ მოტანილ თვალსაზრისს თანხვდება, მოჰყავს დასავლეთ გერმანიის მაგალითი, სადაც 1950-იანი წლებიდან ნაცისტების იდენტიფიკაციამ და დასჯამ უკანა პლანზე გადაინია – საზოგადოების შეჭიდულობის გაძლიერებისა და სახელმწიფოს ლეგიტიმურობის უზრუნველყოფის მიზნიდან გამომდინარე. საინტერესოა, რამდენად იყო მსგავსი მიზნისკენ მიმართული სამოქალაქო დაპირისპირებაზე დუმილი მისი მომდევნო ათწლეულის განმავლობაში და, თუკი ასეთი მიზანი გაცნობიერებული იყო სახელმწიფოს მიერ, რამდენად მიაღწია მიზანს მეხსიერების ამ პოლიტიკამ. 3) დამცირებით/სირცხვილით გამოწვეული დუმილი. კონერტონს აქაც გერმანიის მაგალითი მოჰყავს, სადაც, როგორც იგი აღნიშნავს, მეორე მსოფლიო ომის მომდევნო 50 წლის განმავლობაში დაბომბვის საშინელებები და მათი გამოძახილი არ მოხვედრილა არც საზოგადოების, არც ისტორიკოსთა და მწერალთა ყურადღების არეში (ორიოდე გამონაკლისის გარდა). უზარმაზარ კოლექტიურ გამოცდილებას ნახევარსაუკუნოვანი დუმილი მოჰყავს. ეს იყო დამარცხების ტკივილით, დამცირებითა და სირცხვილით განპირობებული უთქმელი ტაბუ; გერმანელი ხალხი 1945 წლის შემდეგ ახლო წარსულისგან და მისგან მიყენებული ჭრილობებისგან თავისუფლდებოდა.⁵⁷ საქართველოში სამოქალაქო დაპირისპირება და ომი ორი მძიმე ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტის

⁵² იქვე, გვ. 53.

⁵³ იქვე, გვ. 68.

⁵⁴ Connerton, Paul. “Seven Types of Forgetting,” *Memory Studies* 1, no. 59 (2008): p. 59-71.

⁵⁵ იქვე, გვ. 60.

⁵⁶ იქვე, გვ. 61.

⁵⁷ იქვე, გვ. 66-68.

პარალელურად მიმდინარეობდა, რომლებიც თითქმის დასრულებისთანავე იქცა სხვადასხვა ჟანრის მხატვრული შემოქმედების საგნად. მაგრამ სამოქალაქო დაპირისპირებას, თითქოს, მართლაც დაედო უთქმელი ტაბუ, რომლის დაძლევის დიდი დრო დაჭირდა. შესაძლოა, აქ ერთდროულად მუშაობდა დავიწყების რამდენიმე სახე და, მასთან ერთად, ძმათა შორის დაპირისპირების კულტურული ნიმუში (ბაზალეთის ბრძოლა).

ტრავმული მეხსიერების ანალიზისათვის საყურადღებოა ვამიკ ვოლკანის მიერ შემოთავაზებული რჩეული ტრავმისა და რჩეული გამარჯვების/ტრიუმფის, როგორც კოლექტიური იდენტობის მნიშვნელოვანი მარკერების ცნებები. ვოლკანის განმარტებით, ისინი შეიძლება განვიხილოთ როგორც „ნარსული ისტორიული მოვლენების გაზიარებული მენტალური რეპრეზენტაციები, რომლებიც გადაეცემა თაობიდან თაობას და იქცევა ჯგუფური იდენტობის სპეციფიკურ მარკერად.“⁵⁸ დამახსოვრებისა და მეხსიერების გადაცემის ეს ორი სახე მიმართულია ჯგუფის იდენტობის განმტკიცებისაკენ და აქტუალიზდება მაშინ, როცა ამ იდენტობას საფრთხე ექმნება, ან როცა ჯგუფი სხვა ტიპის მნიშვნელოვანი გამონკვევის წინაშე დგება. ეს კონცეფცია გამოვიყენეთ 1980-1990-იანი წლების მიჯნაზე საქართველოში განვითარებული მოვლენების, განსაკუთრებით კი 9 აპრილისა და სამოქალაქო დაპირისპირების ტრავმული და ტრიუმფალური გამოცდილების ანალიზისათვის.

ტრავმული და ტრიუმფალური მეხსიერების შესწავლის ერთ-ერთი მიმართულება იყო მეხსიერების არეების კვლევა. ამ კონცეფციის ავტორის, პიერ ნორას განსაზღვრებით, „*Lieux de memoire*“ წარმოადგენს ფუნდამენტურ ნაშთებს, მემორიალური ცნობიერების საბოლოო განსხეულებას, რომლებიც ასე თუ ისე გადაურჩა ისტორიის მსვლელობას [...] მუზეუმები, არქივები, სასაფლაოები, დღესასწაულები, წლისთავები, შეთანხმებები/ხელშეკრულებები, საცავები, მონუმენტები, სამსხვერპლოები, საძმოები – სხვა ეპოქასთან დამაკავშირებელი ქვებია, მარადიულობის ილუზიებია [...] ჩვენი იდენტობა ასეთ ბასტიონებს ემყარება.“⁵⁹ როგორც ჯეფრი ალექსანდერი აღნიშნავს, „როცა ტრავმის მკაფიო და ძლიერი ეფექტის მქონე დისკურსი ქრება, ტრავმის „გაკვეთილები“ განსხეულდება მონუმენტებში, მუზეუმებში, ისტორიული არტეფაქტების კოლექციებში. ახალი კოლექტიური იდენტობა დაეფუძნება „წმინდა“ ადგილებს და რუტინულ რიტუალებს.“⁶⁰ სწორედ მეხსიერების არეების კვლევა იყო ჩვენი მუშაობის ერთ-ერთი მიმართულება, კერძოდ, შევისწავლეთ 1980-90-იანი წლების ტრავმული მოვლენების ასახვა მონუმენტებში, ტოპონიმებში, მუზეუმებში, ისტორიულ ტექსტებში, სიმღერებში, ლექსებში, ფილმებში, დღესასწაულებსა და რიტუალებში, რაც საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ იმაზე, თუ რა გავლენა იქონია განსახილველმა მოვლენებმა საზოგადოების და/ან ზოგიერთი ჯგუფის იდენტობაზე. მაგალითად, ტოპონიმების, როგორც „სიმბოლური მონუმენტებისა“ და „ნარსულთან იდენტიფიკაციისა და მეხსიერების ფართო ქსელში საკუთარი

⁵⁸ Volkan, *When Enemies Talk*, p. 11; იხ. აგრეთვე: Volkan, Vamik D. “Traumatized Societies and Psychological Care: Expanding the Concept of Preventive Medicine,” *Mind and Human Interaction*, 11 (2000).

⁵⁹ Nora, Pierre. “Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,” *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Representations*, no. 26 (Spring, 1989): p. 12.

⁶⁰ Alexander, “Toward a Theory,” p. 22-23.

ადგილის განსაზღვრის ერთ-ერთი მძლავრი საშუალების⁶¹ კვლევა გვაჩვენებს წარსულსა და აწმყო შორის ახალი კავშირის დამყარების, აწმყოში წარსულის დამკვიდრების მცდელობას სახელების შეცვლის ან ახალი ტოპონიმების დამკვიდრების მეშვეობით. როგორც დერეკ ოლდემენი აღნიშნავს, „ადგილის სახელები სიმბოლური ტექსტებია, რომლებიც მსჭვალავს მნიშვნელობათა უფრო ფართო სისტემას და რომლებიც სოციალურად იკითხება.“⁶²

მეხსიერების მატერიალური არეების ანალიზის დროს, ვითვალისწინებდით ჯეი უინთერის მოსაზრებას მათი განვითარების სამი ეტაპის შესახებ: 1) მეხსიერების არის კონსტრუირება და მისი კომემორაციული ფორმის შექმნა; 2) მისი გამოყენების ინსტიტუციონალიზაცია და რუტინიზაცია; 3) მისი, როგორც აქტიური მეხსიერების არის ტრანსფორმაცია ან გაქრობა.⁶³

მეხსიერების არეებიდან ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანის – ნარატივების – ანალიზის დროს გამოვიყენეთ ჯეიმს ვერჩის ტიპოლოგიური სქემები. ნარატივების მეშვეობით ადამიანი, როგორც მთხრობელი ან როგორც აუდიტორია, რომლისკენაც მიმართულია მისი თხრობა, მნიშვნელობას ანიჭებს საგნებსა და მოვლენებს. ნარატივები – მხატვრული თუ სამეცნიერო – იქმნება გარკვეული ინტერპრეტაციული ჩარჩოს ფარგლებში, რომელიც აღიარებული და გაზიარებულია კონკრეტულ კულტურაში. ამ ჩარჩოს ჯეიმს ვერჩი „ნარატივის ნიმუშს“ უწოდებს და განმარტავს როგორც ზოგად სქემატურ სტრუქტურას, რომელიც ძლიერად ზემოქმედებს ერთობის წევრთა ფიქრისა და ლაპარაკის მანერაზე,⁶⁴ აყალიბებს თხრობის ხაზს, რომელიც მუდმივად გამოიყენება მნემონიკური ერთობის წევრთა მიერ სხვადასხვა მოვლენის ინტერპრეტაციისთვის.⁶⁵ ეს ნიმუშები ფუნქციონირებენ არა როგორც ზუსტი და მუდმივი ინფორმაციის საცავები, არამედ როგორც იმის განმსაზღვრელი, თუ რას უნდა ფიქრობდეს და ამბობდეს ჯგუფის/ერთობის წევრი.⁶⁶ მის ფარგლებში იქმნება *სპეციფიკური ნარატივები* – კონკრეტული ტექსტები, რომლებიც შეიცავს კონკრეტულ ინფორმაციას კონკრეტული დროის, ადგილის და მოქმედ პირთა შესახებ.⁶⁷

წყაროებისა და ლიტერატურის მიმოხილვა

წყაროები

ნაშრომი მრავალფეროვან წყაროებს ეყრდნობა, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს, საკვლევ მოვლენებთან დაკავშირებით, ტრავმის/ტრიუმფის კონსტრუირების სხვადასხვა შრეს დავაკვირდეთ.

კვლევაში მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს **მასობრივი კომუნიკაციის ბეჭდვი-**

⁶¹ Alderman, Derek H. “Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes,” *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard (Routledge, 2008), p. 195.

⁶² იქვე, გვ. 199.

⁶³ Winter, Jay. “Sites of Memory and the Shadow of War,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), p. 70-71.

⁶⁴ Wertsch, James V. “Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 175.

⁶⁵ იქვე, გვ. 177.

⁶⁶ იქვე, გვ. 190.

⁶⁷ იქვე.

თი და ელექტრონული საშუალებები. ქმნის რა მასშტაბურ სივრცეს ტრავმული ნარატივებისა და ხატების არტიკულაციისთვის, ისინი ხელს უწყობს ტრავმის გავრცობას მთელ საზოგადოებაზე და გავლენას ახდენს კოლექტიური წარმოდგენების ფორმირებაზე. კვლევის ფარგლებში შეირჩა საგაზეთო პუბლიკაციები სახელისუფლებო და ალტერნატიული პრესიდან, რომელთა ქრონოლოგია პერესტროიკის ბოლო წლებიდან იწყება და 2020 წლამდე მოდის. განსაკუთრებული ყურადღება მივაქციეთ საკვლევი მოვლენებისადმი მიძღვნილ ნომრებს (ორი 9 აპრილი, სტიქიური უბედურებები, თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება, ამ და სხვა მნიშვნელოვანი ამბების წლისთავები და სხვა). ამავე პრინციპით შეირჩა დოკუმენტური ვიდეომასალა, რომელიც მკაფიოდ წარმოაჩენს 90-იანი წლების აღქმებს და განწყობებს სხვადასხვა სოციალურ ჯგუფში, ასევე დოკუმენტური ფილმები, რომლებიც საუკეთესო რესურსია ავტორთა ინტერპრეტაციებზე და ცვალებად კონტექსტზე დასაკვირვებლად. გარდა ამისა, მასობრივი კომუნიკაციის საშუალებებიდან წყაროს სახით გაანალიზებულია ტელეგადაცემები, ელექტრონული მედია და სოციალური ქსელები, რამდენადაც ისინი სოციალური ინტერაქციის პროცესს წარმოაჩენს, ირეკლავს კოლექტიური მეხსიერების მრავალფეროვნებას და ტრანსფორმაციას.

წყაროთა საყურადღებო ჯგუფს ქმნის **ფოტოები**, როგორც „ვიზუალური მეხსიერება. [...] ის ალბათ დაახლოებით იგივეა, რაც ჩანანერი;“ მისი მეშვეობით „ვიმასხვოვრებთ საკუთარ თუ სხვის ცხოვრებას, გარშემო არსებულ გარემოს.“⁶⁸

უაღრესად საინტერესო მასალას შეიცავს საქართველოს საზოგადოებრივი მაუწყებლის (ყოფილი სახელმწიფო ტელევიზიის) არქივი, სადაც თავმოყრილია ბევრი სხვადასხვა გადაცემა, მათ შორის, 1980-1990-იანი წლების ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სატელევიზიო პროგრამა „სალამო მშვიდობისა.“ ამ მასალის გადმოცემისთვის დიდ მადლობას ვუხდით „სალამო მშვიდობისას“ რეჟისორსა და თანაწამყვანს, ბატონ მამუკა არეშიძეს. სამწუხაროდ, იმის გამო, რომ არქივის უზარმაზარი მასალა სრულიად დაუმუშავებელია, ამ ეტაპზე მისი გამოყენება არ მოხერხდა.

წყაროთა მნიშვნელოვანი ჯგუფია **ოფიციალური დოკუმენტები** – დადგენილებები, აქტები, განცხადებები, ბრძანებულებანი და სხვა, რომელთა მეშვეობით შესაძლებელია როგორც ტრავმასთან გამკლავების მცდელობების, ასევე მეხსიერების პოლიტიკასთან დაკავშირებული საკითხების შესწავლა.

2017 წელს საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტრომ გამოსცა წიგნი სათაურით „9 აპრილი,“⁶⁹ რომელშიც დაბეჭდილია არქივში დაცული მასალები (1989 წლის აპრილის დასაწყისის დეპეშები თბილისსა და მოსკოვს შორის, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიუროს, ცენტრალური კომიტეტის სამდივნოს დადგენილებები, ბარათები, წერილები, მიმართვები თბილისიდან მოსკოვში და პირიქით, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბიუროს სხდომის ოქმები, საბჭოთა კავშირის სახალხო დეპუტატთა ყრილობის მიერ შექმნილი კომისიის დასკვნა, ტრაგედიის შემდეგ თბილისში გამართულ შეხვედრებზე გამომსვლელთა ტექსტები), ამონარიდები იმდროინდელი გაზეთებიდან,

⁶⁸ წიზაშვილი, გურამ. *100 ფოტომბავი. 80-იანები* (თბილისი: არტანუჯი, 2018), გვ. 5.

⁶⁹ 9 აპრილი, საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (თბილისი: 2017).

აგრეთვე ფოტომასალა, რომლის მიწოდებისთვის წიგნის გამომცემლები მადლობას უხდებიან საქართველოს ეროვნულ არქივს და იური მეჩითოვს. ეს მასალები საყურადღებოა 9 აპრილის კონტექსტის, მოვლენათა თანმიმდევრობისა და მათ შორის კავშირის ანალიზისათვის.

2021 წელს გამოქვეყნდა სქელტანიანი ნაშრომი „ეროვნული ხელისუფლების 419 დღე. მეორე რესპუბლიკის ყოველდღიური მატინე.“⁷⁰ წიგნი ემყარება იმ დროის პერიოდული გამოცემების მასალებს, რომლებიც ასახავს როგორც საქართველოში, ასევე მსოფლიოში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს, ეკონომიკურ და სოციალურ მოვლენებს, სიახლეებს კულტურაში, მეცნიერებასა და სპორტში, საეკლესიო ამბებს. როგორც ავტორ-შემდგენლები გვაუწყებენ, ეს მასალები დაზუსტებულია სხვა წყაროებითაც. მათივე ცნობით, „წიგნი მასშტაბური პროექტის მხოლოდ პირველი ნაწილია. [...] უახლოეს მომავალში გამოიცემა მისი მომდევნო ნაწილები“ (სულ 5 ნაწილი).

ტრავმის კონსტრუირებაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობს **ლიტერატურული ტექსტები**, თხრობის პროცესში ნარატივის შემადგენელი კომპონენტები თანმიმდევრულად ლაგდება და მათში კოდირებულია საზოგადოებაში გაზიარებული მნიშვნელობები. მათი მეშვეობით სოციალური ტრავმა იძენს ფორმას, ხოლო საზოგადოების წევრებს უჩნდებათ მისი აღმოჩენის და დაძლევის საშუალება. კვლევისთვის საინტერესოდ მივიჩნით პროზაული და პოეტური ნაწარმოებები. ტექსტების ავტორები სხვადასხვა თაობის წარმომადგენლები არიან, შესაბამისად, მათი აღქმები და შეფასებები განსხვავებულია. აღწერილი მოვლენებისგან დროითად დისტანციამ გავლენა მოახდინა ტრავმული გამოცდილების რეპრეზენტაციაზე. ცხელ კვალზე დაწერილი ნაწარმოებები დახუნძლულია 1990-იანი წლებისთვის დამახასიათებელი ენობრივი და ემოციური გამომსახველობითი საშუალებებით. მოგვიანებით შექმნილ ტექსტებში კი ჩანს სტილის „სიდიდნჯე“ და სიუჟეტებიც გაცნობიერებულ მსჯელობაზეა აგებული.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხების გააზრებაში დაგვეხმარა იმ ადამიანთა მემუარების გაცნობა, რომლებიც უშუალოდ იღებდნენ გადაწყვეტილებებს ან აქტიურად მონაწილეობდნენ პოლიტიკურ ცხოვრებაში.⁷¹

საინტერესო წყაროს წარმომადგენს **საისტორიო ნარატივები**. მათი მეშვეობით შესაძლებელია საზოგადოებაში არსებული კულტურულ ნიმუშების დანახვა და, რაც მთავარია, მიმდინარე მოვლენების აღქმა და გააზრება. შეირჩა ის ტექსტები, რომლებშიც საკვლევი საკითხები მეტ-ნაკლებად სრულადაა გადმოცემული და, ჩვენი შეფასებით, ყველაზე მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მოვლენებთან დაკავშირებული კოლექტიური მეხსიერების ჩამოყალიბებაში. მათ მიეკუთვნება ქართულ პროფესიული საისტორიო ნარატივი პერესტროიკიდან

⁷⁰ *ეროვნული ხელისუფლების 419 დღე. მეორე რესპუბლიკის ყოველდღიური მატინე. ნაწილი I, 1990 წლის ნოემბერი-1991 წლის იანვარი*, ავტორ-შემდგენლები გიორგი არქანია და სხვ. (თბილისი: არტანუჯი, 2021).

⁷¹ იოსელიანი, ჯაბა. *სამი განზომილება* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013); ნათაძე, ნოდარ. *რაც ვიცი (ფაქტები და ანალიზი)* (თბილისი: 2002); პატიაშვილი, ჯუმბერ, თანაავტორი ელგა ფოლადიშვილი. *23 წლის შემდეგ* (თბილისი: პალიტრა L, 2013); შევარდნაძე, ედუარდ. *ფიქრი წარსულსა და მომავალზე. მემუარები* (თბილისი: პალიტრა L, 2006); ჩარკვიანი, გელა. *ნაცნობ ქიმრათა ფერხული* (თბილისი: გამომცემლობა ინტელექტი, 2016).

დღემდე, რომელიც სხვადასხვა ქართველი ისტორიკოსის მონოგრაფიაში, სტატიაში თუ წერილშია წარმოდგენილი, ასევე ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოები, რომლებიც 1990-იან წლებში და განათლების რეფორმის (2004-2005) შემდგომ გამოიცა.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ გამოყენებული წყაროების ავტორთა უმრავლესობა თავად იყო 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე განვითარებული მოვლენების აქტიური თუ პასიური მონაწილე, რაც აისახა მათ ემოციებში, აღქმებსა და დამოკიდებულებებში. ცხადია, ეს გათვალისწინებული იყო მუშაობის პროცესში.

კოლექტიური მეხსიერების ფორმირების შესასწავლად მნიშვნელოვნად მივიჩნიეთ **მეხსიერების არეების შექმნის პროცესის გაანალიზება**, რისთვისაც შევარჩიეთ მატერიალური და სიმბოლური ობიექტები – მონუმენტები, მემორიალები, საფლავის ქვები, ტოპონიმები, აღნიშვნები, ცერემონიები და სამუზეუმო ექსპონატები. მათი შექმნა 1989 წლის 9 აპრილის შემდგომ დაიწყო და ამ დრომდე გრძელდება. მეხსიერების მრავალფეროვანი არეები გვანვდის ინფორმაციას მოვლენათა ინსტიტუციონალიზაციის შესახებ სხვადასხვა პოლიტიკური ელიტების დროს. ისინი ასევე იძლევა კოლექტიური მეხსიერების ჩამოყალიბებაზე დაკვირვების შესაძლებლობას, კულტურული მეხსიერების რეპერტუარში არსებულ მნიშვნელობებთან კავშირში.

კვლევის ფარგლებში, 2020-2021 წლებში ჩავწერეთ **ინტერვიუები** საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში მცხოვრებ სხვადასხვა ასაკისა და პროფესიის ადამიანებთან, რომლებიც 9 აპრილისა და სამოქალაქო დაპირისპირების თანამედროვეები არიან და ტრავმული ცვლილებების შესახებ პირად მოგონებებს ინახავენ. ისინი ასახავს მთხრობელთა გამოცდილებას და მეხსიერებას, რაც გაშუალებულია მეხსიერების სხვადასხვა მედიუმითა და დროითი დისტანციით. ზეპირი ისტორიები კოლექტიური აღქმების, წარმოდგენების და მეხსიერების კონსტრუირების პროცესს სხვადასხვა სოციალური ჯგუფის პერსპექტივიდან გვაჩვენებს.

ნაშრომი ასევე ეყრდნობა იმ ინტერვიუებს, რომლებიც სხვადასხვა ინტერვიუერის მიერ არის ჩანერილი სხვადასხვა პერიოდში – 1990-იანი წლების დასაწყისიდან 2010-იანი წლების ჩათვლით; მათი ნაწილი გამოქვეყნებულია ბეჭდური, ნაწილი კი ელექტრონული სახით. მათგან განსაკუთრებით საყურადღებო იყო ნათელა ვაჩნაძისა და ნინო თომაძის მიერ 2018-2019 წლებში გამოცემული წიგნი „დამარცხებული საქართველო“ ორ ნაწილად, სადაც გამოქვეყნებულია ავტორთა ინტერვიუები ზვიად გამსახურდიას მომხრებთან და ოპოზიციის წევრებთან. დოდონა კიზირიას „პუტჩი“ (2018) ასევე შეიცავს ჩვენთვის მნიშვნელოვან ინტერვიუებს. რაც შეეხება ელექტრონული ფორმით გამოქვეყნებულ მასალას, გამორჩევით ვრცელი და მრავალფეროვანია 2019-2020 წლებში იაგო ხვიჩიას მიერ მომზადებული გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“ ამ და სხვა ინტერვიუებმა, რომლებიც ჩანერილია სატელევიზიო გადაცემების თუ სხვა ფორმით, შესაძლებლობა მოგვცა, თვალი მიგვედევნებინა სამოქალაქო დაპირისპირების მიმდინარეობის პერიოდში ნარატივების ფორმირებისათვის

და დავკვირვებოდით მათ ცვლილებას სამი ათწლეულის მანძილზე. ეს ინტერვიუები, ერთი მხრივ, გვაჩვენებს სამოქალაქო დაპირისპირების და სხვა მნიშვნელოვანი მოვლენების აღქმას პოლიტიკური ელიტებისა და მათი მომხრეების მიერ, მეორე მხრივ, ამ აღქმების ტრანსფორმაციას მეხსიერების პოლიტიკის ცვლილების კვალდაკვალ.

ლიტერატურა

საქართველოში კულტურული ტრავმის ფენომენის შესწავლისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო ნაშრომები იშვიათად გვხვდება, თუმცა მისადმი ინტერესის არსებობას ადასტურებს ბოლო წლებში ორგანიზებული არაერთი დისკუსია კონკრეტულ ტრავმულ მოვლენებთან და მათ შედეგებთან დაკავშირებით, აგრეთვე უშუალოდ მოვლენების (1930-იანი წლების რეპრესიები, 9 მარტი და 9 აპრილი, 2008 წლის აგვისტოს ომი) ამსახველი პუბლიკაციების რიცხვის ზრდა. მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს თანამედროვე ისტორიის განმსაზღვრელი მოვლენები, რომელთა უმრავლესობა, თავისი ბუნებითა და შედეგებით, ტრავმულია, არ არის გააზრებული კულტურული ტრავმის თეორიის ქრილში.

საქართველოს 1980-90-იანი წლების ისტორია, ფაქტობრივი თვალსაზრისით, კარგად არის შესწავლილი. მას საგანგებო ადგილი ეთმობა პოსტსაბჭოთა პერიოდის საქართველოს ისტორიის, ტრანზიციის პრობლემების თუ ქართული ნაციონალიზმის საკითხებისადმი მიძღვნილ ყველა მეტნაკლებად მნიშვნელოვან ნაშრომში; ისინი ემყარება ოფიციალური დოკუმენტების, ქვეყნის თუ ეროვნული მოძრაობის ლიდერთა მიმართულებისა და განცხადებების, პუბლიცისტური წერილების, აგრეთვე მოგვიანო პერიოდში გამოქვეყნებული საარქივო დოკუმენტების, ფოტო, აუდიო და ვიდეო მასალის ანალიზს.

მკაცრი იდეოლოგიური წნეხისაგან გათავისუფლებულ ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში საკვლევ პერიოდის შესწავლა 1990-იანი წლებიდანვე დაიწყო. თეორიული და მეთოდოლოგიური გადახალისებისათვის ჯერ კიდევ დიდი სამუშაო იყო გასაწევი, თუმცა არსებობდა პოზიტივისტური ისტორიოგრაფიის მყარი ტრადიცია, რომლის ფარგლებში არაერთი საყურადღებო ნაშრომი შეიქმნა.

უშუალოდ ჩვენს საკვლევ პერიოდს ეხება რამდენიმე ნაშრომი, რომელთაგან ყველაზე ადრინდელი და ფაქტობრივი მასალის სიმდიდრით გამორჩეულია გიორგი მჭედლიძის წიგნი „ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)“,⁷² რომელშიც დანვრილებით არის გადმოცემული დასახელებული პერიოდის ფაქტები და მათი ავტორისეული შეფასებები. უშუალოდ 9 აპრილის ამბებს განიხილავს გურამ ყორანაშვილი ნაშრომში „9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით)“,⁷³ რომელიც ჩვენი ერთ-ერთი ძირითადი საკვლევ მოვლენის ავტორისეული შეფასების კუთხით არის საინტერესო. იგივე შეიძლება ითქვას ავთანდილ სონღულაშვილის ნაშრომზე „9

⁷² მჭედლიძე, გიორგი. *ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)* (ქუთაისი: 1999).

⁷³ ყორანაშვილი, გურამ. *9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით)* (თბილისი: ახალი საქართველო, 2001).

აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის,⁷⁴ რომელიც 9 აპრილის 20 წლისთავზე, 2009 წელს გამოიცა, აგრეთვე უჩა ბლუაშვილის წიგნზე „ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში“, რომელიც უფრო ვრცელ ქრონოლოგიურ პერიოდს მოიცავს⁷⁵ და სადაც შემოთავაზებულია არა მხოლოდ 9 აპრილის, არამედ სამოქალაქო დაპირისპირებისა და ომის ისტორიაც, ავტორისეულ შეფასებებთან ერთად.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო იყო დიმიტრი შველიძის მონოგრაფია „პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.“⁷⁶ ფაქტების გადმოცემის სისრულესთან ერთად, მნიშვნელოვანია ავტორის მიერ შემოთავაზებული დასკვნები და შეფასებები, რომლებიც მრავალფეროვან და გულდასმით გაანალიზებულ წყაროებს ემყარება. 2021 წელს გამომცემლობა „არტანუჯმა“ დაბეჭდა ამ წიგნის მეორე გამოცემა.

ფართო ქრონოლოგიური პერიოდის მომცველი ნაშრომებიდან უნდა აღინიშნოს ოთარ ჯანელიძის „საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია“,⁷⁷ რომელშიც 9 აპრილსა და სამოქალაქო დაპირისპირებას საგანგებო ადგილი ეთმობა. აქაც საყურადღებო დასკვნები და შეფასებებია შემოთავაზებული.

და ბოლოს, განმაზოგადებელი ხასიათის გამოცემაში „საქართველოს ისტორია 4 ტომად,“ XIX-XX საუკუნეების ისტორიის მომცველ მე-4 ტომში⁷⁸ ცალკე თავი ეთმობა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ისტორიას, თუმცა ფაქტობრივი და მეთოდოლოგიური კუთხით აქ რაიმე განსხვავებულს არ ვხვდებით.

ქართულ პროფესიულ საისტორიო ნარატივში, როგორც მეხსიერების ფუნქციურ არეში, ჩვენი საკვლევი საკითხების ინტერპრეტაციას ქვემოთ დანვრილებით შევხებით. ახლა კი გაცილებით ვრცლად მიმოვიხილავთ იმ უცხოელ ისტორიკოსთა მნიშვნელოვან ნაშრომებს, რომლებშიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი ან მასთან დაკავშირებული ცალკეული საკითხებია შესწავლილი.

რონალდ სუნის ცნობილი ნაშრომის – „ქართველი ერის ჩამოყალიბება“ – მეორე, შევსებული გამოცემა⁷⁹ 1994 წელს დაიბეჭდა, როცა სამოქალაქო დაპირისპირება საქართველოში ჯერ კიდევ გრძელდებოდა. მისი ბოლო, მე-14 თავი, სათაურით „საქართველოს გზა დამოუკიდებლობისკენ,“ საბჭოთა კავშირის არსებობის დასასრულსა და საქართველოს დამოუკიდებლობის პირველ წლებს ეხება. ავტორის აზრით, საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის ბოლო წლებში ქართველები მკვეთრად უპირისპირდებოდნენ არსებულ რეჟიმს, თუმცა, საზოგა-

⁷⁴ სონდულაშვილი, ავთანდილ. „9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის,“ ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, II (6), კრებული ეძღვნება 9 აპრილის 20 წლისთავს (თბილისი: უნივერსალი, 2009).

⁷⁵ ბლუაშვილი, უჩა. *ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში* (თბილისი: 2012).

⁷⁶ შველიძე, დიმიტრი. *პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.* (თბილისი: უნივერსალი, 2008).

⁷⁷ ჯანელიძე, ოთარ. *საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია* (თბილისი: 2009).

⁷⁸ ბენდიანიშვილი, ალექსანდრე და სხვ. „საქართველო XIX-XX საუკუნეებში,“ *საქართველოს ისტორია 4 ტომად*, ტ. 4, რედ. მაყვალა ნათელაძე (თბილისი: პალიტრა L, 2012).

⁷⁹ Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994).

დოებაში არსებული წინააღმდეგობების გამო, ერთიანი ეროვნული მოძრაობის ჩამოყალიბება არ მოხერხდა.⁸⁰ 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიაში „შეძრა ახლად გაღვიძებული საზოგადოებრივი აზრი მთელ საბჭოთა კავშირში.“ 9 აპრილმა ქართული ეროვნული მოძრაობა სწრაფად გარდაქმნა რადიკალურ მოძრაობად კომუნისტური რეჟიმის წინააღმდეგ.⁸¹ რ. სუნი მიიჩნევს, რომ ნაწილობრივ საბჭოთა მემკვიდრეობის, ნაწილობრივ კი იმის გამო, რომ რადიკალმა ნაციონალისტებმა (ასეთად იგი ზვიად გამსახურდიას და ზოგიერთ სხვა ლიდერს თვლის) დიდი ძალისხმევა არ გასწიეს ეთნიკურ უმცირესობებთან ურთიერთობის განსაზღვრისათვის, ქვეყნის მრავალეთნიკურობა კონფლიქტის წყაროდ იქცა.⁸² ხელისუფლებაში „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ მოსვლის შემდეგ, „პოლიტიკური რენესანსის ეიფორია“ სწრაფად გადაფარა არა მხოლოდ ეთნიკურმა კონფლიქტებმა, არამედ დაპირისპირებამ თავად ეროვნულ მოძრაობაში. მკვლევარი ლაპარაკობს „ახალი, ქარიზმატული ლიდერის“ – ზვიად გამსახურდიას – მზარდ ავტორიტარიზმზე,⁸³ ოპოზიციურ ალიანსზე, რომელშიც „მრგვალი მაგიდის“ ყოფილი წევრებიც შედიოდნენ, ურთიერთბრალდებებზე, როცა გამსახურდია აქცენტს აკეთებდა თავისი ხელისუფლების ლეგიტიმურობაზე, ოპოზიცია კი მას დიქტატორად ხატავდა; გადმოსცემს თბილისის ომის დაწყებას და აღნიშნავს: „საბჭოთა არმია არ ჩარეულა, როცა ათობით ადამიანი მოკლეს და ტანკები დაგრიანდნენ დედაქალაქის ცენტრალურ ქუჩებში,“ რასაც ქვეყნიდან პრეზიდენტის განდევნა მოჰყვა.⁸⁴

განსაკუთრებით აღსანიშნავია სტივენ ჯონსის მონოგრაფია „საქართველო: პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ.“⁸⁵ მასში ჩამოყალიბებულია საყურადღებო მოსაზრებები საქართველოში ნაციონალიზმის თავისებურებების, ეროვნული მოძრაობის განვითარებისა და 1980-90-იან წლებში მიმდინარე პროცესების შესახებ. დამოუკიდებლობისაკენ მიმავალ გზაზე, ჯონსის აზრით, საქართველომ გამოტოვა მშვიდობიანი გარდაქმნისთვის აუცილებელი მოსამზადებელი პერიოდი; 1980-იანი წლების ბოლოს აქ ერთმანეთს დაუპირისპირდა ოფიციალური და ქუჩის პოპულისტური ნაციონალიზმი, რაც 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიით დასრულდა.⁸⁶ ს. ჯონსი თვლის, რომ ეს იყო შერკინება „მოძალადე იმპერიასა და ეროვნულ მონამეებს შორის.“⁸⁷ ქართველი ავტორებისაგან განსხვავებით, ჯონსი დამოუკიდებლობის მოპოვებას არა 1989 წლის 9 აპრილის, არამედ საბჭოთა კავშირის დაშლის შედეგად მიიჩნევს,⁸⁸ რის შემდეგ წარიმართა „გამოუცდელი ბრძოლა ძალაუფლებისთვის წესების, ტრადიციებისა და პოლიტიკური პროცესის გარეშე.“⁸⁹ ამან ქვეყანა სამოქალა-

⁸⁰ იქვე, გვ. 318.

⁸¹ იქვე, გვ. 322.

⁸² იქვე, გვ. 323-324, 333.

⁸³ იქვე, გვ. 326.

⁸⁴ იქვე, გვ. 328.

⁸⁵ ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013).

⁸⁶ იქვე, გვ. 39.

⁸⁷ იქვე, გვ. 45.

⁸⁸ იქვე, გვ. 35.

⁸⁹ იქვე, გვ. 54.

ქო დაპირისპირებამდე მიიყვანა.⁹⁰ ს. ჯონსის აზრით, გამსახურდიას უკომპრო-მისო ქმედებებმა მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა საქართველოში მომხდარი ტრაგედია; ამავდროს, იგი იმასაც აღნიშნავს, რომ გამსახურდია ქვეყანაში არსებული ფსიქოლოგიური, კულტურული, პოლიტიკური და ეკონომიკური გარემოებების შესაბამისი მმართველი იყო და იმ პერიოდის საქართველოში სხვა – მაგალითად, ჰაველის – ტიპის ხელისუფლისთვის ადგილი არ მოიძებნებოდა.⁹¹ რაც შეეხება ოპოზიციას, მისი გაერთიანება გამსახურდიასადმი მტრობამ გამოიწვია და არა ეროვნულმა ინტერესებმა. მკვლევარი ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილ სამხედრო ოპერაციებს არც რევოლუციას უწოდებს და არც გადატრიალებას, არამედ „უსაფრთხოების მაძიებელი და გარიყული ადამიანების პუტჩს.“⁹² აღსანიშნავია, რომ ს. ჯონსი ერთადერთია ქართველ და უცხოელ ავტორებს შორის, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო მოვლენების გადმოცემისას ტრავმისა და ტრიუმფის ცნებებს იყენებს: „ტრავმირებული ქვედა შრე,⁹³ „ჯგუფური ფსიქოლოგიური ტრავმა,⁹⁴ „ტრიუმფი და ტრაგედია.“⁹⁵

ნიშანდობლივი სათაურის აქვს სტივენ ჯონსის კიდევ ერთ ნაშრომს – „საქართველო: სახელმწიფოებრიობის ტრავმა,⁹⁶ რომელიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს ეხება, თუმცა განსხვავებული აქცენტებით, ამიტომ მას აქ არ განვიხილავთ.

2016 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში „ერის ცვლილება – ეთნიკური ფრაგმენტაციიდან სამოქალაქო ინტეგრაციამდე?“⁹⁷ კრისტოფერ ბერგლუნდი და ტიმოთი ბლაუველტი იზიარებენ ს. ჯონსის მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ქართული ნაციონალიზმის ფორმა მნიშვნელოვანწილად საბჭოთა გამოცდილებამ განსაზღვრა, ხოლო ლიდერები, რომლებიც 1980-იანი წლების ეროვნულ მოძრაობას ჩაუდგნენ სათავეში, საბჭოთა კავშირში აღზრდილ ინტელექტუალთა წრეს წარმოადგენდნენ, რომლებიც 1950-იანი წლების ბოლოდან ჩაერთნენ დისიდენტურ მოძრაობაში, ძირითადად, კულტურული ფორმით.⁹⁸ ლევან გიგინეიშვილი, დავით დარჩიაშვილი და გივი თევზაძე 9 აპრილის ტრაგედიას მოვლენების განვითარებისთვის გარდამტეხ მომენტად თვლიან; ხაზს უსვამენ გამსახურდიას შეცდომებს უმცირესობებთან ურთიერთობაში, თუმცა იმასაც აღნიშნავენ, რომ პრეზიდენტთან დაპირისპირება ეთნიკურ საფუძველზე არ დაწყებულა.⁹⁹ მმართველობის დასაწყისშივე გამსახურდიას საკუთარი მომხრეებიც განუდგნენ და, ადგილობრივ ინტელექტუალებთან და სამხედრო დაჯგუფებებთან ერთად, ოპოზიციური ძალა ჩამოაყალიბეს, რომელმაც 1991 წლის დეკემბერში თბილისის

⁹⁰ იქვე, გვ. 57.

⁹¹ იქვე, გვ. 77.

⁹² იქვე, გვ. 101.

⁹³ იქვე, გვ. 4.

⁹⁴ იქვე, გვ. 48.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ Jones, Stephen F. „Georgia: The Trauma of Statehood,” *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, eds. Ian Bremmer and Ray Taras (Cambridge University Press, 1997), p. 506-543.

⁹⁷ Berglund, Christofer and Timothy Blauvelt. „Redefining the Nation: From Ethnic Fragmentation to Civic Integration?” *25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects* (Tbilisi: Ilia State University Press, 2016), p. 11-55.

⁹⁸ იქვე, გვ. 11-12.

⁹⁹ „პოლიტიკური ფორუმი: ათი შეკითხვა საქართველოს პოლიტიკურ განვითარებაზე,” *საზოგადოება და პოლიტიკა* 6 (2007): გვ. 40-42, 57-58, 101.

ცენტრში სამხედრო ოპერაციები მოაწყო და ძალაუფლება ხელში ჩაიგდო.¹⁰⁰ ამის შემდგომ საქართველო ცალკეული პოლიტიკური დაჯგუფებების საბატონო ტერიტორიებად დაიყო, ხოლო ბრძოლა „ზვიადისტებსა“ და მის მონინალმდევებს შორის გაგრძელდა გამსახურდიას გარდაცვალებამდე.¹⁰¹

საისტორიო ნაშრომებმა ჩვენი კვლევა ფაქტოლოგიური საფუძვლით უზრუნველყო, ასევე საშუალება მოგვცა, გაგვეანალიზებინა მოვლენათა ინტერპრეტაცია ქართველი და უცხოელი მკვლევრების მიერ, ტრავმისა და ტრიუმფის განცდის ჩამოყალიბება და ტრანსფორმაცია, რაც, რა თქმა უნდა, შეივსო და დაზუსტდა ჩვენ მიერ მოძიებული სხვადასხვა ტიპის წყაროთა ანალიზით.

ეს მასალა გააზრებულია ჯეფრი ალექსანდერის, პიოტრ შტომპკას, ალეიდა ასმანისა და ვამიკ ვოლკანის ნაშრომებში ჩამოყალიბებულ კონცეფციათა საფუძვლზე, რომლებიც დანვრილებით განხილულია ჩვენი ნაშრომის თეორიულ საფუძვლებზე საუბრისას. გარდა ამისა, ამ ავტორთა ნაშრომები საყურადღებო იყო მათში შემოთავაზებული კონკრეტულ შემთხვევათა მაგალითებით, რაც მნიშვნელოვანი იყო შესასწავლი პრობლემების იდენტიფიცირებისა და ფართო კონტექსტში წარმოდგენისათვის.

საქართველოში მეხსიერების პოლიტიკის ვექტორების გასაგებად და კოლექტიური მეხსიერების შექმნის პროცესში ელიტების როლის შესაფასებლად დაგვეხმარა ლემუკ კოჩანოვიჩის გამოკვლევა „მეხსიერების პოლიტიკა. რეფლექსია წარსულის კონსტრუირებაზე პოსტკოტალიტარულ პოლონეთში“,¹⁰² რომელიც პოლონეთში სოციალურ და პოლიტიკურ ძალაუფლებასა და კოლექტიურ მეხსიერებას შორის კავშირის პრობლემას ეძღვნება; აგრეთვე პიტერ ვეროვშეკის ნაშრომი „კოლექტიური მეხსიერება, პოლიტიკა და წარსულის გავლენა: მეხსიერების პოლიტიკა როგორც კვლევის პარადიგმა“ და ევა-კლარიტა ონკენის სტატია „ბალტიის სახელმწიფოები და მოსკოვის მიერ 9 მაისის აღნიშვნა: ევროპის მეხსიერების პოლიტიკის ანალიზი,“ რომლებშიც შესწავლილია თანამედროვე მეხსიერების პოლიტიკაში მეორე მსოფლიო ომის ადგილის საკითხი, პირველ შემთხვევაში იტალიისა და სლოვენის,¹⁰³ მეორეში კი ბალტიის ქვეყნების მაგალითზე.¹⁰⁴ ამავე პროცესში სოციალური ჯგუფების ინტერესების გასაგებად საინტერესო მაგალითებს განიხილავენ გაი ბეინერი ნაშრომში „მეხსიერების ძიება: 1798 წლის მეხსიერების გადააზრება“¹⁰⁵ და მიშელ ლებარონი და პოლეტ რეგანი პუბლიკაციაში „წარსულის მიმოხილვა,“ რომლებიც აჩვენებენ, რომ მეხსიერების შექმნის ინიციატივები ყოველთვის არ არის ნაკარნახევი ელიტების მიერ და მათ ხალხში არსებული წარმოდგენებიც განაპირობებს.¹⁰⁶

¹⁰⁰ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 21.

¹⁰¹ იქვე, გვ. 21-23.

¹⁰² Koczanowicz, Leszek. “Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland,” *Studies in East European Thought* 49, no. 4 (1997): p. 259.

¹⁰³ Verovšek, Peter. “Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm,” *Politics, Groups, and Identities* 4, no. 3 (April, 2016): p. 533.

¹⁰⁴ Onken, Eva-Clarita. “The Baltic States and Moscow’s 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe,” *Europe-Asia Studies* 59, no. 1 (January, 2007): p. 24, 28-29.

¹⁰⁵ Beiner, Guy. “Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration,” *The Irish Review*, no. 26 (Autumn, 2000): p. 67-68.

¹⁰⁶ Lebaron, Michelle and Paulette Regan. “Reweaving the Past,” *Memory*, eds. Philippe Tortell et al. (Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018), p. 218-224; Beiner, “Negotiations of Memory,” p. 67.

ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესო იყო *რთული წარსულის* ტრავმად კონსტრუირების პრობლემა, რომელსაც აქვს როგორც საზოგადოების კონსოლიდაციის, ასევე მისი დეზინტეგრაციის პოტენციალი. ამ თვალსაზრისით, საყურადღებოა გილად ჰირსბერგერის ნაშრომი „კოლექტიური ტრავმა და მნიშვნელობის სოციალური კონსტრუირება,“ რომელშიც ნაჩვენებია, რომ ტრაგედიის წარმოდგენა გმირობისა და თავგანწირვის აქტად აყალიბებს წარმოდგენას ჯგუფისათვის სიცოცხლის გაღების, როგორც საპატიო მისიის შესახებ და მნიშვნელობას ანიჭებს მომავალ ბრძოლებს.¹⁰⁷ მკვლევარი ერთმანეთისაგან განასხვავებს *დამნაშავე* და *მსხვერპლი* ჯგუფების წინაშე მდგარ გამონგვევებს რთული წარსულისათვის მნიშვნელობის მინიჭებისა და მისი ნარატივის კონსტრუირების პროცესში, განიხილავს კონკრეტულ მაგალითებს და განაზოგადებს ხერხებს, რომელთაც ერთი და მეორე მხარე იყენებს ტრავმით გამონგვეული იდენტობის საფრთხის დასაძლევად. ამ ნაშრომმა საშუალება მოგვცა, უკეთ გაგვეაზრებინა როგორც 9 აპრილის ტრავმულ-ტრიუმფალური ნარატივები, ასევე სამოქალაქო დაპირისპირება, როგორც *რთული წარსული*, რომლის მიმართ დამოკიდებულების ჩამოყალიბება ძნელი აღმოჩნდა არა მხოლოდ ჩართული მხარეებისა და მათი მხარდაჭერების, არამედ მთლიანად საზოგადოებისათვის.

რთულ და წინააღმდეგობრივ წარსულთან გამკლავებასა და მისი დამახსოვრების პრაქტიკაზე მსჯელობს ვერედ ვინიცკი-სერუსიცი ნაშრომში „რთული წარსულის მეხსიერება: იცხაკ რაბინის მემორიალები.“¹⁰⁸ იგი განასხვავებს დამახსოვრების ორ პრაქტიკას: *მრავალხმიან* და *ფრაგმენტირებულ* დამახსოვრებას, რომელთა არჩევანი საზოგადოების პოლიტიკურ კულტურასა (კონსენსუსზე ორიენტირებული და კონფლიქტური) და თანამედროვე საჭიროებებთან დასამახსოვრებელი თუ დასავიწყებელი მოვლენის მიმართებაზეა დამოკიდებული.

არა მხოლოდ 9 აპრილისა და სამოქალაქო დაპირისპირების, არამედ მათთან რეზონანსის ეფექტით დაკავშირებული ტრავმული მოვლენების მეხსიერების თავისებურებათა გააზრებაში დაგვეხმარა პოლ კონერტონის ნაშრომი „დავინწყების შვიდი ტიპი,“¹⁰⁹ რომელშიც მეხსიერების პოლიტიკაში გამოყენებული დავინწყების სტრატეგიებია განხილული.

აღენ მიკის ნაშრომში „კულტურული ტრავმა და მედია“ კომპლექსურად, მრავალფეროვანი ემპირიული მასალის საფუძველზე, გაანალიზებულია მედიის როლი კულტურული ტრავმის ჩამოყალიბების პროცესში. მიკის აზრით, კულტურული ტრავმა ყალიბდება იმ ხატებისა და ნარატივების საფუძველზე, რომელსაც მედია ქმნის და აწვდის ფართო საზოგადოებას.¹¹⁰ აღენ მიკის ნაშრომი მნიშვნელოვანი იყო ბექდური მედიის კვლევის თეორიული საფუძვლის უზრუნველყოფისათვის.

¹⁰⁷ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018): p. 26.

¹⁰⁸ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): p. 31.

¹⁰⁹ Connerton, “Seven Types of Forgetting,” p. 59-71.

¹¹⁰ Meek, Allen. “Cultural Trauma and the Media,” *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, eds. Yochai Ataria et al. (Springer International Publishing, 2016), p. 29-38.

კიდევ ერთ გამოკვლევაში – „მედია ტრავმატიზება, სიმბოლური ჭრილობები და ციფრული კულტურა“¹¹¹ – ალენ მიკი ეყრდნობა ფსიქოლოგების გეზა როჰაიმის და ბრუნო ბეტელჰაიმის *სიმბოლური ჭრილობების (symbolic wounds)* კონცეფციას და მედიაში შექმნილ ტრავმული მოვლენის ხატებს და ნარატივებს სიმბოლურ ჭრილობებად განიხილავს, რომლებიც საზოგადოებას მათთან იდენტიფიკაციის შესაძლებლობას აძლევს. ძალადობა და ტანჯვა მსხვერპლს ახალი იდენტობის ჩამოყალიბებისკენ უბიძგებს. მას არა მხოლოდ დესტრუქციული, არამედ კონსტრუქციული ძალაც აქვს: იქმნება ხატები, რომლებიც აძლიერებს საზოგადოებას და მასში ახალ ორიენტირებს აჩენს. განსაზღვრული ფორმით კონსტრუირებული ინფორმაციის მიწოდებით, მედია ფართო საზოგადოებაში ერთგვაროვანი განცდის ჩამოყალიბებას უზრუნველყოფს.

სოციალური მედიის მნიშვნელობას კოლექტიური ტრავმის ჩამოყალიბების პროცესში ეძღვნება მოა ერიკსონის სტატია „კოლექტიური ტრავმის მართვა სოციალურ მედიაში: ტვიტერის როლი 2011 წლის ნორვეგიის ტერაქტის შემდეგ.“¹¹² მკვლევარი თვლის, რომ ტრავმული მოვლენის გარშემო იქმნება საჯარო ტრავმული დისკურსი, რომლის ფორმირებაში საკვანძო როლს ხშირად მედია ასრულებს. ყალიბდება კოლექტიური ჩვენ ჯგუფი, რომლის ახალ იდენტობას ტრავმული მოვლენა განაპირობებს.

ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წყაროს საკვლევი საკითხების შესწავლისათვის წარმოდგენდა ლიტერატურული ტექსტები. მათი გააზრებისათვის აუცილებელი იყო მხატვრულ ნაწარმოებებთან დაკავშირებული თეორიული ნაშრომების, აგრეთვე კრიტიკული წერილებისა და გამოხმაურებების გაანალიზება. კონცეპტუალურ საფუძველად და, ლიტერატურის თეორიის კუთხით, მხატვრული ტექსტების გააზრებისათვის გამოვიყენეთ უმბერტო ეკოს ესე „ბოლოთქმა ‘ვარდის სახელისათვის’“¹¹³ – მეტატექსტი არა მხოლოდ „ვარდის სახელისათვის,“ არამედ ისტორიული რეალობის ამსახველი ნებისმიერი ნაწარმოებისათვის. იგი ნათლად წარმოაჩენს, რატომ არის მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ტექსტი წარსულის აღდგენის, გააზრებისა და ინტერპრეტირებისათვის; როგორ იქმნება და შემდგომ როგორ მუშაობს მხატვრული ნაწარმოები; რატომ განაპირობებს ისტორიული რეალობის ასახვას არა მხოლოდ ავტორის სუბიექტური ინტერპრეტაცია და მისი სუბიექტური აღქმები, არამედ თავად რეალობა და აღსაწერი ეპოქის ხასიათი. ამის საფუძველზე, შევეცადეთ გვეჩვენებინა, თუ როგორ და რატომ ხდება ქართულ მხატვრულ ტექსტებში 90-იანი წლების, როგორც ტრავმული ეპოქის, კონსტრუირება.

ქართველი მკვლევრების წერილებიდან ხაზგასასმელია ის ნაშრომები, სადაც მხატვრული ტექსტები კულტურული ტრავმის ჭრილშია გააზრებული. აღსანიშნავია ბელა წიფურიას „ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერ-

¹¹¹ Meek, Allen. “Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture,” *Communication and Media* XI, no. 38 (2016): p. 91–110.

¹¹² Eriksson, Moa. “Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter After the 2011 Norway Attacks,” *Media, Culture & Society* 38, no. 3 (2016): p. 365–380.

¹¹³ ეკო, უმბერტო. „ბოლოთქმა ‘ვარდის სახელისთვის’,“ უმბერტო ეკო, *ვარდის სახელი*. იტალიურიდან თარგმნა ხათუნა ცხადაძემ (თბილისი: დიოგენე, 2016), გვ. 687-743.

ნულ კონტექსტში,¹¹⁴ აგრეთვე ელენე ჩხაიძის წერილი „დარღვეული დუმისის ისტორია“,¹¹⁵ რომელშიც ოთარ ჩხეიძის ნაწარმოებები კულტურული ტრავმის პარადიგმიდანაა დანახული. ოთარ ჭელიძის „აველუმის“ შესახებ, რომელიც 90-იანების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მეტაფორაა, ბევრი რამ დანერა. ჩვენთვის გამორჩეულად საინტერესო იყო მანანა კვაჭანტირაძის წერილი „ტრავმული მეხსიერება პოსტსაბჭოთა ქართულ ნარატივში“,¹¹⁶ სადაც კრიტიკოსი „აველუმს“ სწორედ ტრავმის თეორიათა ფარგლებში განიხილავს და გვაჩვენებს, რატომ და როგორ ჩამოყალიბდა 90-იანი წლები კოლექტიურ ტრავმად. შოთა იათაშვილის წერილში „ქართული 'სიყვარულის იმპერია' მწარე იაპონური 'გრძნობათა იმპერიის' სანაცვლოდ“¹¹⁷ კარგად ჩანს, რატომ არის „აველუმი“ მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ნაწარმოები; ამ წერილმა გვიბიძგა, გაგვეზრებინა სხვადასხვა თაობის ავტორთა განსხვავებული დამოკიდებულება წარსულისადმი.

ლევან ბრეგაძის ესე „ზღაპრები ზღაპრებზე, თანაც წინასწარმეტყველური“¹¹⁸ ნაირა გელაშვილის „დიდედას“ გახსნასა და გააზრებაში დაგვეხმარა, რაც მნიშვნელოვანი იყო ზღაპრად მოთხრობილ ამბებში საქართველოს რეალობის დასანახად. წერილში „ნინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის ძიებაში III“¹¹⁹ ლუკა ნახუცრიშვილი ნინო ხარატიშვილის „მერვე სიცოცხლის (ბრილკას)“ მხატვრულ ღირებულებას ისტორიული რომანის მნიშვნელობის თვალსაზრისით აფასებს. გიგა ზედანიას წერილი „სპილოს გადამალვა“¹²⁰ არჩილ ქიქოძის „სამხრეთულ სპილოს“ ეძღვნება და გვაჩვენებს, რომ რომანი კულტურის ცენტრიდან არის დანერული; მისი პერსონაჟები იზიარებენ საზოგადოების ცენტრალურ ღირებულებებს და მოიაზრებენ თავს მათ მატარებლად. ეს კი ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, რადგან სწორედ ამ პერსონაჟების გავლით იწყობა 90-იანების და 90-იანებში გაცოცხლებული წარსულის ტრავმულ და ტრიუმფალურ მოვლენათა მწკრივი.

1980-90-იანი წლების პროცესების წარმოდგენა შეუძლებელია იმ ბუნებრივი კატასტროფების ანალიზის გარეშე, რომლებიც თავს დაატყდა საქართველოს იმ პერიოდში. კატასტროფების კვლევის ერთ-ერთი ფუძემდებლის ენრიკო კვარანტელისა და თანაავტორების ნაშრომში „ევრისტიკული მიდგომა მომავალი კატასტროფებისა და კრიზისებისადმი: ახალი, ძველი და შუალედური ტიპები“, ისევე როგორც რონალდ პერის პუბლიკაციაში „რა არის კატასტროფა?“ ყურადღება გამახვილებულია იმაზე, რომ კატასტროფები განპირობებულია არა მოვლენით, რომელიც იწვევს ნგრევას, არამედ ნორმებისა და ღირებულებების

¹¹⁴ წიფურია, ზელა. *ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერნულ კონტექსტში* (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2016).

¹¹⁵ ჩხაიძე, ელენე. „დარღვეული დუმისის ისტორია.“ *ჩვენი მწერლობა*, no. 18 (2014): გვ. 36-44.

¹¹⁶ კვაჭანტირაძე, მანანა. „ტრავმული მეხსიერება პოსტსაბჭოთა ქართულ ნარატივში.“ *კრიტიკა* 5 (2010): გვ. 58-67.

¹¹⁷ იათაშვილი, შოთა. „ქართული 'სიყვარულის იმპერია' მწარე იაპონური 'გრძნობათა იმპერიის' სანაცვლოდ.“ *არილი* (2 ოქტომბერი, 2009), <https://bit.ly/3JMEXMI> (ნანახია 11.05.2021).

¹¹⁸ ბრეგაძე, ლევან. „ზღაპარი ზღაპრებზე, თანაც წინასწარმეტყველური!“ *ლევან ბრეგაძე, პოსტმოდერნიზმი ქართულ მწერლობაში* (თბილისი: არტანუჯი, 2020), გვ. 121-137.

¹¹⁹ ნახუცრიშვილი, ლუკა. „ნინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის ძიებაში III.“ *სოციალური სამართლიანობის ცენტრი*, 24 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/34rEQpw> (ნანახია 11.05.2021).

¹²⁰ ზედანიას, გიგა. „სპილოს გადამალვა.“ *რადიო თავისუფლება*, 14 სექტემბერი, 2017, <https://bit.ly/3JLdP0k> (ნანახია 11.05.2021).

სოციალური სტრუქტურით.¹²¹ ეს თვალსაზრისი ეხმიანება დებულებას კულტურული ტრავმის სოციალური ბუნების შესახებ¹²² და ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საყრდენია ჩვენი საკვლევითი მაგალითების (1989 და 1991 წლის სტიქიური უბედურებების) ანალიზისათვის.

ტრავმა როგორც სოციალურად კონსტრუირებული ფენომენი ხაზგასმულია აგრეთვე კაი ერიკსონის ნაშრომში „ჩანაწერები ტრავმასა და ჯგუფზე,“ სადაც ნაჩვენებია, რომ მოვლენის ტრავმულ გავლენას მისთვის მინიჭებული და ჯგუფის მიერ გაზიარებული მნიშვნელობა განაპირობებს. ერიკსონმა აღწერა კატასტროფით გამოწვეული ტრავმის კონსტრუირების მექანიზმები, გავლენა სოციალურ ორგანიზმზე, ჯგუფის წევრების მიერ საკუთარი თავისა და სამყაროს აღქმაზე, მათ იდენტობასა და მსოფლმხედველობაზე.¹²³

კაი ერიკსონის ნაშრომი დაგვეხმარა აგრეთვე 1990-იანი წლების, როგორც ქართული საზოგადოებისათვის კოლექტიური ტრავმული მოვლენის და მისი თავისებურებების გააზრებაში.¹²⁴ 90-იანი წლების, როგორც ტრავმული პერიოდის ინდივიდუალური აღქმების გასაანალიზებლად მნიშვნელოვანი იყო ბერნჰარდ გიზენის ნაშრომში „ჯალათთა ტრავმა: ჰოლოკოსტი როგორც გერმანული ეროვნული იდენტობის ტრავმული გამოცდილება“ გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ტრავმული გამოცდილება ბადებს დროის თანმიმდევრულობის წყვეტის, დამკვიდრებული წესრიგისა და მნიშვნელობათა ერთობლიობის მსხვერვის, ტეხილის განცდას.¹²⁵

კატასტროფით გამოწვეული ტრავმის კულტურულ ფენომენად განსაზღვრის თვალსაზრისით, საინტერესო იყო გერი ვების ნაშრომი „კულტურული ტეხილი კატასტროფის კვლევაში: მედეგობისა და მოწყვლადობის გააზრება კულტურის პრიზმაში,“ რომელშიც ყურადღება გამახვილებულია კულტურის როლზე კატასტროფის სოციალური კონსტრუირების პროცესში.¹²⁶

ტრავმული მოვლენის მნიშვნელობის ჩამოყალიბების მექანიზმების გააზრებაში დაგვეხმარა დონალდ მეიკენბაუმის ნაშრომი „კატასტროფები, სტრესი და შემეცნება,“ სადაც იგი აღნიშნავს, რომ რამდენადაც ტრავმული მოვლენები დარტყმის ქვეშ აყენებს ადამიანთა საბაზისო წარმოდგენებს საკუთარი თავის, სხვებისა და სამყაროს შესახებ, ჩნდება მნიშვნელობების ძიების აუცილებლობა, რასაც კომპენსატორული ფუნქცია აქვს.¹²⁷ დებრა კემინერი და ჯილიან იგ-

¹²¹ Quarantelli, Enrico et al. “A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old, and In-Between Types,” *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), p. 22; Perry, Ronald W. “What Is a Disaster?” *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), p. 12-13.

¹²² Alexander, “Towards a Theory,” p. 8.

¹²³ Erikson, Kai. “Notes on Trauma and Community,” *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), p. 183-199.

¹²⁴ იქვე, გვ. 185.

¹²⁵ Giesen, Bernhard. “The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 113.

¹²⁶ Webb, Gary R. “The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability Through the Lens of Culture,” *Handbook of Disaster Research*, 2nd ed., eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer International Publishing, 2018), p. 109-121.

¹²⁷ Meichenbaum, Donald. “Disasters, Stress and Cognition,” *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention*, eds. Stevan E. Hobfoll and Marten W. de Vries (Springer Science+Business Media, 1995), p. 38.

ლი წიგნში „ტრავმული სტრესი სამხრეთ აფრიკაში,“ ტრავმას განიხილავენ როგორც მნიშვნელობის კრიზისს. ავტორები აღნიშნავენ, რომ ამ ეგზისტენციური კრიზისის პირისპირ, ტრავმირებული ადამიანები ცდილობენ ახსნან ტრავმული მოვლენა და შექმნან მნიშვნელობები, რომლებიც მათ დაეხმარება სამყაროსთვის აზრის მინიჭებაში.¹²⁸

ჩვენთვის ეს მოსაზრებები საყურადღებო იყო, რამდენადაც სწორედ ამ ეგზისტენციური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და ტრავმული მოვლენით დარღვეული წონასწორობის აღსადგენად იქმნება ნარატივები, რომლებიც კულტურაში არსებულ ნიმუშებს ემყარება. ფრანკ ფურედი ნაშრომში „კატასტროფის ცვალებადი მნიშვნელობა“ აღნიშნავს, რომ კატასტროფები ინტერპრეტირებულია მნიშვნელობათა სისტემით, რომელსაც გვთავაზობს კულტურა;¹²⁹ საგანგებო მდგომარეობასთან ან კატასტროფასთან გამკლავების გზები განსაზღვრულია წინარე გამოცდილებით და ასევე კულტურული ნარატივით, რომლის ფარგლებშიც ადამიანები იაზრებენ საკუთარ გამოცდილებას.¹³⁰

ჩვენთვის საინტერესო იყო ნილ სმელზერის ნაშრომი „ფსიქოლოგიური ტრავმა და კულტურული ტრავმა,“¹³¹ რომლის მიხედვითაც, მოვლენის ტრავმულად აღქმა დამოკიდებულია იმ პერიოდის სოციალურ-კულტურულ კონტექსტზე, რომელშიც ისტორიული მოვლენა იჩენს თავს.¹³² ამ ნაშრომის საფუძველზე ავხსენით, თუ რატომ მიენიჭა ჩვენ მიერ შესწავლილ სტიქიურ მოვლენებს კულტურული ტრავმისათვის დამახასიათებელი მნიშვნელობები; რატომ ამოქმედდა მათი კონსტრუირების პროცესში ის კულტურული ნიმუშები, რომლებიც იმავე პერიოდის სოციალური ტენილების (უპირველესად, 1989 წლის 9 აპრილის) შემთხვევაში გააქტიურდა.

1990-იანი წლების, როგორც ტრავმული ათწლეულის, მისთვის, როგორც გარდამავალი პერიოდისათვის დამახასიათებელი სოციალური სტრუქტურების მოშლისა და კულტურული დეზორიენტაციის გასააზრებლად, მნიშვნელოვანი იყო სხვა, არამეცნიერული ხასიათის ტექსტებიც, თუმცა, ისინი უფრო მეტად წყაროების კატეგორიას მიეკუთვნება და დეტალურად არის გაანალიზებული ნაშრომის შესაბამის თავებში.

¹²⁸ Kaminer, Debra and Gillian Eagle. *Traumatic Stress in South Africa* (Wits University Press, 2010), p. 60-79.

¹²⁹ Furedi, Frank. “The Changing Meaning of Disaster,” *Area* 39, no. 4 (2007): p. 482.

¹³⁰ იქვე, გვ. 485.

¹³¹ Smelser, Neil J. “Psychological Trauma and Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 31-59.

¹³² იქვე, გვ. 36.

თავი I

საქართველო 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე: ახალი რეალობა და ახალი მიზნები

1980-90-იანი წლების მიჯნამ იმდენი გარდამტეხი ცვლილება დაიტია, რომ ზოგი მკვლევარი მას მე-20 საუკუნის საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პერიოდადაც კი აფასებს.¹ ეს წლები ჩვენთვის საინტერესოა როგორც რადიკალურ, სწრაფ და მოულოდნელ ცვლილებათა დასაწყისი, რომელმაც უამრავი კითხვა გააჩინა. მათზე პასუხების ძიების პროცესში ჩამოყალიბება დაიწყო ახალი, დამოუკიდებელი მომავლის ლეგიტიმაციისაკენ მიმართულმა ახალმა მეხსიერებამ. მისი უზრუნველმყოფი ნარატივი, რომელიც სხვადასხვა ფორმით – სამეცნიერო, პოპულარული თუ მხატვრული ტექსტებით, სიმბოლოებით, მემორიალებით, მონუმენტებით, მუზეუმების ექსპოზიციებით, დღესასწაულებით, რიტუალებით – იყო წარმოდგენილი, ჩვენი აზრით, მკაფიოდ თავსდება ქართული კულტურული ნიმუშის ჩარჩოებში. ეს უკანასკნელი საფუძვლად უდევს კონკრეტული ფაქტების აღქმას, აძლევს მათ ფორმას, ტვირთავს მნიშვნელობით და ემოციებით. სწორედ ამ ნარატივმა განაპირობა მომდევნო ამბების აღქმა და მათი რეპრეზენტაცია.

ქართველ ისტორიკოსთა ნაწილი 1970-იან წლებს „ეროვნულ-პატრიოტულ ძალებში სანუკვარი თავისუფლების მოპოვების იმედის“ გაჩენის ხანად მიიჩნევს; „უკვე არსებობდნენ ძალები, რომლებიც რადიკალურ ცვლილებებს მოითხოვდნენ. ესენი ახალგაზრდა ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლები იყვნენ.“² 1974 წელს თბილისში „ადამიანის უფლებათა დაცვის“ საინიციატივო ჯგუფი ჩამოყალიბდა, რომელიც 1976 წელს „ჰელსინკის ჯგუფად“ გადაკეთდა და, არალეგალურად, ორი ჟურნალის გამოცემასაც ცდილობდა; მათი მცირე ტირაჟი მხოლოდ ვინრო წრეში ვრცელდებოდა. მაშინდელი საბჭოთა ფუნქციონერების ნაწილის აზრით, საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეა „აბსოლუტურად ყველას ჰქონდა და ჩუმად ამაზე ყველა ოცნებობდა, ერთმანეთში ამაზე ყველა ლაპარაკობდა,“ რის ყველაზე მკაფიო გამოვლინებად 1978 წლის 14 აპრილის ამბებს მიიჩნევენ.³ ისინი თვლიან, რომ თავადაც ქმნიდნენ ქვეყნის დამოუკიდებლობის საფუძვლებს, უპირველესად, ეკლესია-მონასტრების აღდგენით: „კომკავშირმა საქართველოში ეკლესიების განმენდა და აღდგენა 70-იანი წლებიდან დაიწყო, [...] ზოგს ისე ვაკეთებდით, არალეგალურად. მეტეხის თეატრი ამის მაგალითია. მეტეხი გადაქცეული იყო სანყობად, გავასუფთავეთ და სცენა მოვანყვეთ. [...] ის სულიერების ცენტრად იქცა. მაშინვე ვთქვით, რომ იყოს ეს ახლა ასე, მოვა დრო და ჯვარსაც დავადგამთო. და 1988 წელს მოვიდა ეს დრო.“⁴

¹ მჭედლიძე, გიორგი. *ისტორია უდისტანციოდ (მდეღვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)* (ქუთაისი: 1999), გვ. 11.

² დაუშვილი, ალექსანდრე. „ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა,“ *საქართველოს ისტორია*, ტ. 4, XIX-XX საუკუნეები, რედ. მაყვალა ნათელაძე (თბილისი: პალიტრა L, 2012), გვ. 685-686.

³ ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *You-Tube*, 17 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3JN1gSo> (ნანახია 07.04.2020).

⁴ იქვე.

როგორც მკვლევრები აღნიშნავენ, პერესტროიკამდე ქართული ნაციონალიზმი არ წარმოადგენდა მასობრივ პოლიტიკურ მოძრაობას;⁵ „მას ვერც ვუნოდებდით პოლიტიკურ მოძრაობას,“ ეს უფრო ეროვნულ სახელმწიფოებრიობაზე მეოცნებეთა მცირერიცხოვანი ჯგუფების იატაკქვეშა საქმიანობა იყო.⁶

პროტესტი ყველაზე მკაფიოდ ლიტერატურასა და ხელოვნებაში გამოიხატებოდა, რომლის წარმომადგენლები „ცდილობდნენ კომუნისტური დოგმატიკის მსხვერველს, [...] შეფარვით, ეზოპეს ენით ამბობდნენ ჭეშმარიტ სიმართლეს,“ რამაც „შეამზადა მსოფლმხედველობრივი საფუძვლები ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობისათვის.“⁷ ს. ჯონსის სიტყვით, საქართველოს ეროვნული მოძრაობა *პერესტროიკამდე* კონცენტრირებული იყო კულტურის საკითხებზე – ეს იყო ენა, ლიტერატურა, არქეოლოგია, ისტორია, ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები და მათი დაცვა. ამ მოძრაობას სათავეში ედგნენ მწერლები, ისტორიკოსები, დრამატურგები, რეჟისორები, ფილოსოფოსები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს ისტორიის წარმოდგენას ეთნიკურ რეალობად, დამპყრობელთა წინააღმდეგ მორალურ ბრძოლად,⁸ „ქართველთა ესთეტიური უპირატესობის ილუსტრაციად.“⁹ სწორედ ამიტომ „ქართული სახელმწიფო წიგნებში, ფილმებსა და შუა საუკუნეების წარსულში ცხოვრობდა.“¹⁰ ნებისმიერი „მუშა, ტაქსის მძღოლი თუ პარტიული ჩინოვნიკი [...] მიჯაჭვული იყო საქართველოს ისტორიისა და ტრადიციების იდეალიზირებულ მითებსა თუ სიმბოლოებს.“¹¹

საინტერესოდ და ლაკონურად გადმოსცემს ამ განწყობას ისტორიკოსი ბეჟან ჯავახია, რომელიც 1989 წლის წინ გამოცოცხლებული ეროვნული მოძრაობის აქტიური მონაწილე იყო, შემდგომში – საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს წევრი, დამოუკიდებლობის აქტზე ხელმომწერი: „საქართველოს ისტორია [იყო] რაღაც ისეთი, ჰეროიკული... დღეს ცოტა სხვანაირად ვუყურებთ მეც და ბევრი ჩემი კოლეგაც [...] ჰეროიკულ ნაწილს ამ ისტორიისას, რომელიც გვასაზრდოებდა, გვაცხოვრებდა, იმედს გვაძლევდა, ძალას გვმატებდა. [...] ჩვენი იმედი და მამოძრავებელი ძალა იყო ეს ისტორია“ (ბეჟან ჯავახია, ისტორიკოსი, 63 წლის, ინტერვიუ ჩანერილია 05.12.2020).

ინტელიგენციისა და ხელისუფლების ურთიერთობის შეფასება ისტორიკოსების მიერ არაერთგვაროვანია. ალექსანდრე დაუშვილი თვლის, რომ საქართველოს ინტელიგენცია, რომელიც ეროვნული იდეების გავრცელების პროცესის „ჰეგემონი და იდეური ხელმძღვანელი იყო, საბჭოთა რეჟიმთან ბრძოლის რადიკალური ფორმების გამორიცხვით ცდილობდა საზოგადოების ევოლუციას სულიერი განწმენდის გზით. ხელისუფლებასთან მკვეთრი დაპირისპირება ინტელიგენციას ეროვნული საქმისათვის საზიანოდ მიაჩნდა.“¹² მართლაც, ხელი-

⁵ ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013), გვ. 35.

⁶ ფირალიშვილი, ზაზა. *ქართული პოლიტიკის თეატრალური დიალექტიკა* (თბილისი: კავკასიის საზოგადოებრივ სტრატეგიათა ინსტიტუტი, მერაბ მამარდაშვილის სახელობის ქართული კლუბი, 2007), გვ. 120.

⁷ *საქართველოს ისტორია*, ტ. 4, გვ. 488.

⁸ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 16.

⁹ იქვე, გვ. 20-21.

¹⁰ იქვე, გვ. 21.

¹¹ იქვე, გვ. 26.

¹² *საქართველოს ისტორია*, ტ. 4, გვ. 488.

სუფლებასთან დაახლოებული ინტელიგენცია ცდილობდა მოენახა თანამშრომლობის ფორმები, რასაც წარმატებით ახერხებდა და, რიგ შემთხვევებში, ხელისუფლების რეპრესიული ზომების მხარდამჭერადაც გამოდიოდა. მაგალითად, 1988 წლის ნოემბრის ანტისახელისუფლებო პროტესტის შეფასებისას გაზეთ „კომუნისტში“ გამოქვეყნებულ ინტელიგენციის წარმომადგენლის წერილში ნათქვამი იყო: „იაფი პოპულარობის, თავიანთი ამბიციური მისწრაფებების განსახორციელებლად ეს მერამდენედ გამოიყენეს ახალგაზრდობის კეთილშობილური პატრიოტული გრძნობა ეგრეთ ნოდებული არაფორმალური გაერთიანებების ხელმძღვანელებმა. [...] არაფორმალურ გაერთიანებათა ბოლოდროინდელი აქციები აშკარად უარყოფით რეაქციას იწვევს ჩვენს ახალგაზრდობაში.“¹³ პრესაში ქვეყნდებოდა ინტელიგენციის წარმომადგენელთა წერილები, სადაც ხოტბას ასხამდნენ ჯუმბერ პატიაშვილის¹⁴ გონივრულ პოლიტიკას, რომელმაც 1988 წლის ნოემბერში საქართველოს 1956 წლის მარტის ტრაგედიის გამეორება ააცილა თავიდან. „დადგა ისეთი პერიოდი, როცა შეგვიძლია ვთქვათ, მთავრობა და ხალხი, ერთი და ბერი ერთსულ და ერთხორც არის შეკრული, [...] როცა ყველა ქართველი ერთნაირად ფიქრობს“ (გაზ. „ლიტერატურული საქართველო,“ 1989).¹⁵ მსგავსი შეფასებები შეიძლება ვნახოთ 1989 წლის 9 აპრილის წინა დღეებშიც.

მკვლევართა ნაწილი ძველ საბჭოთა ინტელიგენციას და ქართულ კულტურულ ელიტას საზოგადოების ყველაზე პრივილეგირებულ ფენად მიიჩნევს, რომელსაც, ამ პრივილეგიების სანაცვლოდ, საბჭოთა რეჟიმის ლეგიტიმაცია უნდა მოეხდინა. მათ სოციალიზმის და კომუნიზმის იდეების „ნაციონალიზაციის“ უფლებაც ეძლეოდათ, რასაც თავიდან უნდა აეცილებინა ნაციონალიზმის დისიდენტური გამოვლინებების აღმოცენება. ს. ჯონსის აზრით, „კულტურის მოღვაწეებმა ოფიციალურად აღიარეს ქართველთა პრეტენზიები კულტურულ და პოლიტიკურ უპირატესობაზე და გაუხანგრძლივეს ლეგიტიმაცია საბჭოთა საქართველოს, მჭიდროდ დაუკავშირეს რა ის წარსულის დიდებას.“¹⁶ იმავე ავტორის კიდევ უფრო მძიმე შეფასებით, „ისტორიკოსების, დრამატურგების, რეჟისორებისა და ფილოსოფოსების თვითმარქვია როლმა 1980-იანი წლების ბოლოს საქართველოში „მორალის პოლიტიკის“ პერიოდი მოიტანა. ემოციამ, დრამამ და თეატრალურმა სიმბოლიზმმა გამოდევნა პრაგმატიზმი, დიალოგი და თანამშრომლობა,“¹⁷ რამაც ბევრი პრობლემა მოიტანა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მშენებლობის გზაზე.

ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იმის აღნიშვნაც, რომ ეროვნული მოძრაობის ლიდერთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ზემოთ ნახსენები კულტურული ელიტიდან იყო გამოსული. როგორც ხელისუფლების მხარდამჭერი ინტელიგენცია, ასევე ეს ახალგაზრდა ლიდერები „შეუჩვეველი იყვნენ პასუხისმგებლობას,“ დიდ მნიშვნელობას არ ანიჭებდნენ განსხვავებული აზრის მოსმენას, ამიტომ,

¹³ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 153.

¹⁴ ჯუმბერ პატიაშვილი - საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი 1985-1989 წლებში.

¹⁵ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 152.

¹⁶ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 15-16.

¹⁷ იქვე, გვ. 35-36.

როგორც ს. ჯონსი აღნიშნავს, „ინტელექტუალებისა და ახალგაზრდა აქტივისტების ჯგუფების“ მოძრაობა უფრო „რისხვისა და ძალაუფლებისკენ ლტოლვის“¹⁸ გამოვლინება იყო, ვიდრე გააზრებული და დაგეგმილი სვლა დამოუკიდებლობისაკენ.

პერესტროიკას საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა მკაფიოდ ჩამოყალიბებული კულტურული იდენტობით, „ანმყოფი მყარად ჩაშენებული საბჭოთა წარსულით,¹⁹ საბჭოთა სახელმწიფო სისტემით, მაგრამ არა „სახელმწიფოებრივი წეს-ჩვეულებებით“²⁰ შეხვდა.

პერესტროიკამ მნიშვნელოვნად შეასუსტა საბჭოთა სისტემის მიერ დანესებული აკრძალვები და შეზღუდვები. მას მოჰყვა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ახალი ეტაპი, როცა ის გაცილებით ფართო ხასიათის და ორგანიზებული გახდა. მაგრამ, როგორც ს. ჯონსი აღნიშნავს, მისი მონაწილეები მაინც რჩებოდნენ „ქვეყნის დამოუკიდებლობაზე მეოცნებე ნაციონალისტებად,²¹ რომელთა ხმა ბევრს არავის ესმოდა.

სტიქიურად და, ზოგჯერ, სრულიად გაცნობიერებულადაც, დაიწყო წარსულის მეხსიერების – კოლექტიური იდენტობის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საფუძვლის – გადასინჯვა და, ერიკ ფონერის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ახალი წარსულის“ კონსტრუირება, რომელიც ახალი მომავლის ლეგიტიმაციის წყარო უნდა გამხდარიყო.²² სწორედ მეხსიერების საფუძველზე იქმნება წარსულის და საკუთარი თავის იმიჯი/ნარატივი.²³ ა. ასმანის შენიშვნით, მეხსიერება უაღრესად მოქნილია და იცვლება ძალაუფლებისა და იდენტობის კონსტრუირების საჭიროებათა შესაბამისად.²⁴ მასზე გავლენას ახდენს ადრე არსებული და, შესაძლოა, შემდგომში რეპრესირებული მეხსიერება.

პერესტროიკის დაწყებისთანავე წარსული – ისტორია – ერთბაშად მოექცა საზოგადოების სხვადასხვა ფენის ყურადღების ცენტრში. გაჩნდა ინტერესი ეროვნული ისტორიის „დაფარული“, „მიჩქმალული“ ფაქტებისა და სახე(ლ)ებისადმი. საჯაროობის პოლიტიკამ შესაძლებელი გახადა ადრე ტაბუირებულ საკითხებზე მსჯელობის დაწყება, ცვლილებებმა თანდათან მოიცვა ყველა სფერო, მეხსიერების ყველა არე.

ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი ამ გზაზე პოეტ კოლაუ ნადირაძის ლექსის გამოქვეყნება იყო, რომელიც ოქტომბრის რევოლუციის მოახლოებული 70 წლისთავისადმი მიძღვნილ პოეტურ კრებულში მოხვდა. წიგნი 1985 წელს გამოქვეყნდა გამომცემლობა „მერანში“, სათაურით „პოეტის ათასი სტრიქონი.“ მასში შევიდა ცამეტი ქართველი პოეტის ათას-ათასი სტრიქონი. ამ პოეტებიდან იმ დროისთვის მხოლოდ ორი იყო ცოცხალი – კარლო კალაძე (1907-1988) და

¹⁸ იქვე, გვ. 36.

¹⁹ იქვე, გვ. 10.

²⁰ იქვე, გვ. 21.

²¹ იქვე, გვ. 26.

²² Foner, Erik. *Who Owns History? Rethinking the Past in a Changing World* (New York: Hill and Wang, 2002), p. 77.

²³ Assmann, Jan. „Memory and Culture,” *Memory: A History*, ed. Dmitri Nikulin (Oxford University Press, 2015), p. 328.

²⁴ Assmann, Aleida. „Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 41-43.

კოლაუ ნადირაძე (1895-1991).²⁵ ამ უკანასკნელის ლექსი, სათაურით „25 თებერვალი 1921 წ.“, რომელიც მის ათას სტრიქონს პოეტის ავტოგრაფის სახით ხსნიდა, 1969 წელსაა დანერილი და, ცხადია, არასდროს გამოქვეყნებულა. ავტორი აღწერს წითელი არმიის შემოსვლას თბილისში 1921 წლის 25 თებერვალს, რომელიც ათწლეულების მანძილზე ზეიმით აღინიშნებოდა, როგორც საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების ბედნიერი დღე:

„წითელი დროშით, მოღერილ ყელით,
თეთრ ცხენზე მჯდომი, ნაბიჯით ნელით
შემოდოდა სიკვდილი ცელით!“²⁶

ლექსის დაბეჭდვას გამომცემლობის ხელმძღვანელი პირებისა და წიგნის სარედაქციო ჯგუფის თანამდებობიდან გადაყენება მოჰყვა, ისევე როგორც მწერალთა კავშირის ყრილობაზე პოეტის დაგმობა და გაკიცხვა. მისი ეს „ულირსი“ ნაბიჯი პოეტის ასაკითა და ჯანმრთელობის მდგომარეობით ახსნეს და იგი მწერალთა კავშირიდან არ გარიცხეს.²⁷ ლექსმა კი შეანჯღრია მთვლემარე საზოგადოება და საბჭოთა წარსულის ჩვეული სურათის გადახედვის გზაზე სერიოზული ბიძგის როლი შეასრულა.

სულ მალე საზოგადოება წარსულთან ანგარიშსწორების (პიერ ნორა) და აქტიური დაეინყების (ალეიდა ასმანი) მოწმე გახდა. მეხსიერების (რე)კონსტრუირების ეს ფორმა არ იყო უცხო საბჭოთა სისტემისათვის: როგორც წესი, ისინი, ვინც, ხელისუფლების აზრით, საბჭოთა ადამიანებს უნდა დაეინყებინათ, ქრებოდნენ მეხსიერების ყველა ადგილიდან – წიგნებიდან (სახელებისა და გამოსახულებების ამოშლა-ამოფხეკა; წიგნების გადატანა სპეციალურ ფონდებში), მუზეუმების ექსპოზიციიდან, დღესასწაულებიდან, მათ მონუმენტებს ხსნიდნენ კვარცხლბეკებიდან და ნეშტები სასაფლაოებიდან გადაჰქონდათ. მაგალითად, 1937 წელს, ლავრენტი ბერიას ბრძანებით, მთანმინდის პანთეონიდან გადაასვენეს „ხალხის მტრად“ შერაცხული ბოლშევიკი რევოლუციონერი სიმონ ჯუღელი, რომელიც იქ სულ ორი წლის წინ, 1935 წელს, ბერიასავე გადაწყვეტილებით, პატივით დაკრძალეს.²⁸ თუმცა ამჯერად ანგარიშსწორება ქართული რეალობისთვის სრულიად უჩვეულო ფორმით მოხდა. 1987 წლის შემოდგომაზე, როდესაც საქართველოში ილიას დაბადების 150 წლისთავს აღნიშნავდნენ, მთანმინდის პანთეონში ქართველი ბოლშევიკის, რევოლუციონერის, საბჭოთა ფუნქციონერის ფილიპე მახარაძის (1868-1941) საფლავი ააფეთქეს, რომლის სახელი, სხვა სოციალ-დემოკრატიებთან ერთად, ილიას მკვლელობასთან (1907) ასოცირდებოდა და რომელიც სწორედ ილიას პირდაპირ, მისგან სულ რამდენიმე მეტრის დაშორებით, 1941 წლიდან განისვენებდა. მართალია, საფლავი ხელისუფლებამ მეორე დღესვე აღადგინა, მაგრამ ეს ფაქტი შემდგომ განვითარებული მოვლენების ერთგვარი სიმპტომი აღმოჩნდა.

²⁵ ზრევაძე, ლევან. „ერთი ლექსის ისტორია,“ 2008, *საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3F4LiiX> (ნანახია 04.04.2021).

²⁶ პოეტის ათასი სტრიქონი (თბილისი: მერანი, 1985), გვ. 294. უნდა აღინიშნოს, რომ კრებულის სარჩევში ლექსი მოხსენიებული არ არის.

²⁷ ჩხიკვიშვილი, ნინო. *უკანასკნელი ცისფერყანწელი* (თბილისი: არტანუჯი, 2015), გვ. 57-65.

²⁸ Kekelia, Elene. “The Formation and the Legacy of the Mtatsminda Pantheon as a Site of Memory,” *Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region* 5 (2014): p. 48.

1988 წლიდან საქართველოში მიტინგებისა და დემონსტრაციების ტალღა დაიწყო, რომელიც 1989 წლის 9 აპრილამდე არ შენელებულა. 1988 წლის 24 თებერვალს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან ჩატარდა ერთ-ერთი პირველი მიტინგი, მიმართული დავით გარეჯის მუზეუმ-ნაკრძალის მახლობლად მდებარე სამხედრო პოლიგონზე საარტილერიო აფეთქებების წინააღმდეგ, რომლებიც მაინც გრძელდებოდა, მიუხედავად ამიერკავკასიის სამხედრო ოლქის სარდლობის მიერ 1987 წელს მიღებული გადაწყვეტილებისა სროლების დროებითი აკრძალვის შესახებ.²⁹ იმავე წლის მაისში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და პოლიტექნიკური ინსტიტუტის სტუდენტებმა მოაწყვეს მიტინგი ხუდონჰესის მშენებლობის წინააღმდეგ. აქვე გაჟღერდა პროტესტი თელავის და გარდაბნის რაიონებში არაქართველი მოსახლეობისათვის მიწის ნაკვეთების უკანონოდ გაცემის წინააღმდეგ. 1988 წლის 26 მაისს სტუდენტებმა მიტინგით აღნიშნეს საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტის მიღებისა და პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის შექმნის 70 წლისთავი³⁰ (ეს თარიღი საბჭოთა ხელისუფლებამ მხოლოდ ერთხელ, 1921 წელს აღინიშნა, რის შემდეგ მას 25 თებერვალი ჩაენაცვლა³¹). 1988 წლის 20 ივლისს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში მიმდინარე სხდომის პარალელურად, რომელიც „საუკუნის პროექტად“ ნოდებული ტრანსკავკასიის რკინიგზის მშენებლობის საკითხს განიხილავდა, მიტინგზე შეიკრიბა დაახლოებით ხუთასი კაცი, რომლებიც მშენებლობას აპროტესტებდნენ. მიტინგი მილიციამ გარეკა და ოცდაერთი მომიტინგე დააპატიმრა, თუმცა რამდენიმე საათის შემდეგ ისინი გაათავისუფლეს.³² მართალია, ჯუმბერ პატიშვილმა მშენებლობის მოწინააღმდეგეები „ხალხის მტრებად“ მონათლა, მაგრამ კომპარტია იძულებული გახდა, მშენებლობა გადაედო.³³ ს. ჯონსის აზრით, „კავკასიის სამთო რკინიგზის პროექტის წარუმატებლობა იყო კარიბჭეში გაჩენილი ბზარი, რომელშიც ენერგიულად შემოიჭრნენ ქართველი ნაციონალები.“³⁴

ყველაზე მასშტაბური იყო 1988 წლის ნოემბრის საპროტესტო აქცია თბილისში, რომელიც საბჭოთა კავშირის კონსტიტუციაში შესატანი ცვლილების წინააღმდეგ იყო მიმართული. ცვლილება კონსტიტუციიდან იმ მუხლის ამოღებას ითვალისწინებდა, რომელიც ნომინალურად მაინც აძლევდა მოკავშირე რესპუბლიკებს საბჭოთა კავშირიდან გასვლის უფლებას. მთავრობის სასახლის წინ დაახლოებით ორასმა კაცმა საპროტესტო შიმშილობა დაიწყო, მათი რიცხვი თანდათან იზრდებოდა. პირველად საპროტესტო მოძრაობის ისტორიაში მომიტინგეებმა კარვები გაშალეს. ყოველდღიურად იმართებოდა მიტინგები, რომელზეც გამოდიოდნენ მაშინ არაფორმალურად ნოდებული ორგანიზაციების წარმომადგენლები. რუსთაველის გამზირი ტრანსპორტისთვის გადაიკეტა. ამ დღეებში მოხდა კიდევ ერთი, სრულიად წარმოუდგენელი ფაქტი: ერთ-ერთმა

²⁹ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 128-129.

³⁰ იქვე, გვ. 130.

³¹ მაცაბერიძე, მალხაზ. „26 მაისი მეხსიერების პოლიტიკის კონტექსტში (1921-1922),“ *პოლიტიკა*, N4 (2018): გვ. 1-28.

³² მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 132.

³³ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 42.

³⁴ იქვე, გვ. 42.

პროტესტანტმა მთავრობის სასახლის შენობის თავზე მოფრიალე საქართველოს სსრ დროშა ჩამოაგდო.³⁵ აქცია შეწყდა 29 ნოემბერს, მას შემდეგ, რაც საბჭოთა კავშირის კონსტიტუციაში ცვლილების შეტანა დღის წესრიგიდან მოიხსნა.

1989 წლის 25 თებერვალს, პირველად საბჭოთა ისტორიაში, თბილისის ქუჩებში მასობრივი გამოსვლები და მრავალათასიანი მიტინგები მოეწყო, სადაც აპროტესტებდნენ საბჭოთა არმიის შემოჭრას საქართველოში 1921 წელს და ქვეყნის ოკუპაციას საბჭოთა რუსეთის მიერ.³⁶ სადღესასწაულოდ გამოფენილ საბჭოთა საქართველოს დროშებს ახალგაზრდები ხსნიდნენ და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918-1921) დროშებით ანაცვლებდნენ. ათწლეულების განმავლობაში აკრძალული ეს დროშა სწრაფად ამოტივტივდა მეხსიერებიდან და ამიერიდან ყველა საპროტესტო აქციაზე ფრიალებდა. „1988 წელი იყო. შემოდგომა. [...] როგორც საოცრებას, ისე შევეყურებდით. [...] სულ სხვა შეგრძნებას ბადებდა, რაღაც იდუმალის, შენის და საკრალურის. თითქოს მკვდრეთით აღმდგარი წინაპარი გამოგეცხადა. [...] ქართული დროშა. შემოდგომის ერთ მშვენიერ დღეს გამოგეცხადა. დაბრუნდა. და გვითხრა, რომ ადექით და წამოდიოთ, ქვეყნის გასათავისუფლებლადო. და კიდევ უფრო შორს – ჯანდაბაშიო. ახლა უკვე საკუთარი დროშა გვექონდა და წინ ველარაფერი დაგვიდგებოდა,“ – ასე აღწერს მწერალი ბექა ქურხული თითქმის დავინწყებული დროშის „დაბრუნებას.“³⁷

დროშის მიმზიდველობა და ძალა იზრდებოდა. ისევ ბექა ქურხულის სიტყვით, „დავით გარეჯის ამბები იყო. ვაკის პარკიდან იპოდრომისკენ დაიძრა აქცია. მახსოვს უფროსების გაფითრებული, შეშინებული სახეები, [...] თითქოს გაშეშებული ხალხი. დროშები ამაყად მიფრიალებდა. [...] მიფრიალებდა ქუჩაში, ხალხის თავზე. [...] უფროსები კი გადაფითრებულები იდგნენ ტროტუარზე და გვიყურებდნენ. გათეთრებულები იყურებოდნენ მანქანებიდანაც. უცებ თეთრ „ვოლგაში“ მჯდომ მოხეულ ბიძას სახე მოექცა და ისეთი გამეტებით დააჭირა სიგნალს ხელი, თითქოს ტყვიამფრქვევის სასხლეტიაო. სიგნალმა ჰაერი გაჭრა და იმ წამსვე, მთელი ვაკე-საბურთალო გააყრუა გაბმულმა გუგუნმა. აზრიალებულ მანქანებში მიფრიალებდა დროშა, ამ ყველაფერს ერთდროულად საზეიმო და საგანგაშო იერი ედო. ჰაერიც კი სხვანაირად დაიტენა.“³⁸

დროშასთან ერთად, „დაბრუნდნენ“ დავინწყებული გმირები – საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლნი: 1921 წელს თბილისის მისადგომებთან დაღუპული იუნკრები, თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტი, ფრონტზე მედდად წასული მარო მაყაშვილი, ანტისაბჭოთა მოძრაობის ერთ-ერთი მეთაური ქაიხოსრო (ქაქუცა) ჩოლოყაშვილი. გურამ ნიბახაშვილის ფოტომ შემოინახა დროშა ქაქუცა ჩოლოყაშვილის გამოსახულებით; „ეს დროშა, სავარაუდოდ, გაკეთდა ეროვნული მოძრაობის დროს და, ალბათ, დამალული და აკრძალული იყო

³⁵ საქართველოს ისტორია, ტ. 4, გვ. 496. ეს ადამიანი - გაბრიელ ისაკაძე - დააპატიმრეს და ფსიქიატრიულ კლინიკაში გაგზავნეს. იხ. მჭედლიძე, ისტორია უდისტანციოდ, გვ. 130.

³⁶ მჭედლიძე, ისტორია უდისტანციოდ, გვ. 130.

³⁷ ქურხული, ბექა, „დროშა“, ლიბერალი, 30 ოქტომბერი, 2012, <https://bit.ly/3EZnPiX> (ნანახია 16.01.2021).

³⁸ იქვე.

ქაქუცა ჩოლოყაშვილის გამო. გამოაჩინეს მაშინ, როცა უკვე ვეღარ აჩერებენ ეროვნულ მოძრაობას.³⁹ ხელიდან ხელში გადადიოდა მარო მაცაშვილის მამის, პოეტისა და საზოგადო მოღვაწის კოტე მაცაშვილის (რომლის სახელი ასევე ტაბუირებული იყო) ლექსი, რომელიც მან ბრძოლაში დაღუპულ ქალიშვილს მიუძღვნა და მასთან ერთად სამშობლოც დაიტერა: „არც სიცოცხლის, არც სიკვდილის აღარა მაქვს ხალისი, თებერვალმა დამიზამთრა სამუდამოდ მაისი! [...] სამშობლო თუ შენ, რომელი, ახ, ვიტყვი რომელი?“⁴⁰

ეროვნული მოძრაობის მთავარ საყრდენად იქცა ილია ჭავჭავაძის სახელი, რომელიც 1980-იანი წლებიდან დღემდე უეჭველ ავტორიტეტად რჩება როგორც დასახელებული მოძრაობის, ასევე, უკვე დამოუკიდებლობის აღდგენის შემდეგ, ქართული პოლიტიკური ელიტისათვის. მისი ლექსი „ჩემო კარგო ქვეყანავ“ და ამ ტექსტზე რევავ ლაღიძის მიერ 1970-იან წლებში დაწერილი სიმღერა ჟღერდა ყველა მიტინგზე, დემონსტრაციასა თუ სხვა აქციაზე.

დემონსტრაციებზე გამოჩნდა ტრანსპარანტები წარწერებით: „გაუმარჯოს დამოუკიდებელ საქართველოს!“ დედაქალაქს ხმას უწყობდნენ რეგიონებიც, სადაც პარტიის ადგილობრივ ორგანიზაციები ვეღარ აკონტროლებდნენ „მათი მონოპოლიის წინააღმდეგ ამალღებული ხმების კაკაფონიას.“⁴¹ სულ 1988 წელს ჩატარდა ოცდათერთმეტი მიტინგი და დემონსტრაცია, რომელთაგან მხოლოდ ოთხი იყო ოფიციალურად დაშვებული.⁴²

ერთი სიტყვით, როგორც ს. ჯონსი აღნიშნავს, „ქუჩა კარნავალს დაემსგავსა: ყოველ ნაბიჯზე დაინახავდით საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შინდისფერ დროშებს, შავ ანაფორიან მღვდლებს, მთავრობის სახლის სვეტებს შორის გაჭიმული იყო ანტისაბჭოური სლოგანები და ტარდებოდა გამოსვლები სახელდახელოდ მონყობილ ტრიბუნებზე.“⁴³

როგორი იყო ხელისუფლების რეაქცია? გ. მჭედლიძე თვლის, რომ 1988 წელს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა „ხელისუფლებისთვის თითქმის მოუხელთებელი გახდა,“ ამ უკანასკნელმა მას „აღლოც კი ვერ აუღო,“⁴⁴ ამიტომ ამჯობინებდა, მდუმარედ შეხვედროდა 1988 წლის თებერვლისა და მაისის აქციებს.⁴⁵ ერთი შეხედვით, ხელისუფლება მართლაც მიდიოდა დათმობებზე: 1987 წლის დეკემბერში შევიდმა ყოფილმა პოლიტპატიმარმა, მათ შორის ზურაბ ჭავჭავაძემ და მერაბ კოსტავამ, ჩამოაყალიბეს „ილია ჭავჭავაძის საზოგადოება,“⁴⁶ რომელიც, ს. ჯონსის სიტყვით, წარმოადგენდა პირველ სამართლებრივ გამონვევას კომუნისტური პარტიის პოლიტიკური მონოპოლიისათვის.⁴⁷ 1988 წლის მარტში საქართველოს უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმმა დაუშვა საზოგადოებრივი მიტინგები და მათი ჩატარების ადგილად იზოდრომის ტერიტორია

³⁹ წიბახაშვილი, გურამ. *100 ფოტოაღმავი. 80-იანები* (თბილისი: არტანუჯი, 2018), გვ. 105.

⁴⁰ მაცაშვილი, კოტე. „მაროს,“ *ბურუსი*, 30 მარტი, 2009, <https://bit.ly/3t884E3> (ნანახი 12.11.2020).

⁴¹ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 43.

⁴² იქვე, გვ. 42.

⁴³ იქვე, გვ. 40.

⁴⁴ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 128.

⁴⁵ იქვე, გვ. 130.

⁴⁶ იქვე, გვ. 129.

⁴⁷ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 42.

დაადგინა,⁴⁸ თუმცა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მიტინგები სხვა ადგილებშიც იმართებოდა. ამავე თვეში ხელისუფლებამ გასცა რუსთაველის საზოგადოების შექმნის ნებართვა, რომელიც არაფორმალურების გავლენის შესასუსტებლად მოიაზრებოდა, მაგრამ რამდენიმე თვის შემდეგ რუსთაველის საზოგადოებამ თავმჯდომარედ აირჩია აკაკი ბაქრაძე – საბჭოთა რეჟიმის დიდი ხნის კრიტიკოსი, რომელმაც ამ პოსტზე პოეტი ირაკლი აბაშიძე⁴⁹ შეცვალა. ამავე პერიოდში საქართველოს მწერალთა კავშირის თავმჯდომარედ აირჩიეს პოეტი მუხრან მაჭავარიანი – ცნობილი პატრიოტული ლექსების ავტორი.⁵⁰ 1988 წლის შემოდგომაზე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში შეიქმნა ნახევრად ოფიციალური სტუდენტური პრესკლუბი,⁵¹ რომელსაც უნივერსიტეტის გაზეთში თავისი ჩანართიც ჰქონდა და რომელსაც იდეოლოგიის დარგში თსუ პრორექტორი კურიერებდა. ეს თანამშრომლობის მანამდე წარმოუდგენელი ფორმა იყო.

ხელისუფლებამ სცადა პატრიოტული თემების მოშველიებაც. 1988 წლის ნოემბერში გამოქვეყნდა „ქართული ენის სახელმწიფო პროგრამა“, რომელმაც დასახა სახელმწიფო და კულტურულ დანესებულებათა გაქართულების განრიგი. 1989 წლის იანვარში შეიქმნა 1930-1940-იან წლებში რეპრესირებულ პირთა რეაბილიტაციის კომისია. 1989 წლის თებერვალში გამოქვეყნდა ისტორიული ძეგლების დაცვისა და საქართველოს ისტორიის მხარდაჭერის პროგრამები.⁵² 1990 წელს მთავრობამ 26 მაისი სადღესასწაულო დღედ გამოაცხადა.⁵³

მაგრამ ეს სრულიად არ ნიშნავდა ხელისუფლების დაბნეულობას ან ბედთან შეგუებას. შესაძლოა, ზემოთ დასახელებული ფაქტები სწორედ იმის გამოხატულება იყო, რომ ხელისუფლებამ მშვენივრად აულო ალლო ვითარებას. ერთი მხრივ, იგი „ფეხს უწყობდა“ პერესტროიკის ოფიციალურ კურსს და საბჭოთა კავშირის დემოკრატიზაციის პროცესში მონაწილეობდა, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩებოდა არც რესპუბლიკაში და არც ცენტრში, მეორე მხრივ, იგი ცდილობდა, ხელიდან არ გაეშვა პროცესების კონტროლი და ცვლილებები საბჭოთა ჩარჩოს არ გასცილებოდა.

სხვა ქვეყნების მსგავსად, საქართველოს ხელისუფლებაც აქტიურად ჩაერთო ახალი ეროვნული იდენტობის შექმნის პროცესში.⁵⁴ როგორც ვაჟა ლორთქიფანიძე⁵⁵ აღნიშნავს, *პერესტროიკამ* წარსულის ბევრი ისეთი ფაქტი გამოააშკარავა, რომლებმაც „უხერხულ დღეში ჩააყენა, პროტესტი გამოიწვია და ააღელვა“ ხელისუფლებაში მყოფი კომუნისტების ნაწილი. მისი თქმით, 80-იან წლებში დისი-

⁴⁸ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 132; ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 43.

⁴⁹ ირაკლი აბაშიძე (1909-1992) - ცნობილი ქართველი პოეტი, სხვადასხვა დროს - საქართველოს მწერალთა კავშირის მდივანი, თავმჯდომარე; საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, ვიცე-პრეზიდენტი; დაჯილდოებული იყო სამი ლენინის ორდენით, ორი შრომის წითელი დროშის ორდენით, სხვა ორდენებითა და მედლებით.

⁵⁰ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 139; ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 43-44.

⁵¹ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 127.

⁵² ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 44.

⁵³ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 188.

⁵⁴ Diener, Alexander C. and Joshua Hagen. "From Socialist to Post-Socialist Cities: Narrating the Nation through Urban Space," *Nationalities Papers* 41, no. 4 (2013): p. 489. DOI:<http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2013.768217>

⁵⁵ ვაჟა ლორთქიფანიძე - საქართველოს კომკავშირის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი 1983-1986 წლებში, მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე 1989-1990 წლებში, საქართველოს სახელმწიფო მინისტრი 1998-2000 წლებში.

დენტები პროცესებში მამოძრავებელ როლს ასრულებდნენ, თუმცა მათი დამოკიდებულება სისტემასთან ძალიან შეურიგებელი არ იყო,“ მაგრამ „ეს მაინც ორი დაპირისპირებული მხარე იყო.“ ლორთქიფანიძე ამბობს, რომ რესპუბლიკის ხელმძღვანელობას ბევრი მონინაალმდევე ჰყავდა დათმობების საკითხში – როგორც თავად უწოდებს, „ორთოდოქსთა“ შორის, რომლებიც თვლიდნენ, რომ დაუმეგბელი იყო დიალოგი და პროცესების ნებაზე მიშვება; „ხელისუფლებაც მაშინ, 1988-89 წელს, ცოტა არათანმიმდევრული იყო: ერთ დღეს ნავიდოდით ამ დიალოგზე, მეორე დღეს – არა. შეიძლება, მოსკოვის გავლენაც იყო.“⁵⁶

ეროვნული მოძრაობის ერთ-ერთი ლიდერის, თამარ ჩხეიძის თქმით, ოფიციალურად რეპრესიები შეიზღუდა, მეტი თავისუფლება იყო; მიტინგზე ყოფნისთვის ან საბჭოთა კავშირის ლანძღვისათვის ნაკლებად აპატიმრებდნენ ხალხს, მაგრამ საბჭოთა სისტემა სხვა მეთოდებით მუშაობდა. მაგალითად, კარგად იყენებდნენ ეროვნული მოძრაობის ლიდერების ამბიციებს, სუსტ მხარეებს და ხელს უწყობდნენ მათი დაპირისპირების გაღვივებას; არც დაპატიმრებებსა და სხვადასხვა სახის სასჯელზე აუღიათ ხელი.⁵⁷ გარდა ამისა, გრძელდებოდა „ექსტრემისტული გამოვლინებების“ სანინაალმდეგო ღონისძიებების განხილვა როგორც პარტიულ თათბირებზე, ასევე ინტელიგენციის წარმომადგენლებთან შეხვედრებზე, რაც ფართოდ შუქდებოდა პრესაში. ინტელიგენციის ნაწილი ცდილობდა შედარებით ზომიერი ყოფილიყო და, ერთი მხრივ, დაეგმო „ქართველი ხალხის სანინაალმდეგო ექსტრემისტული მოქმედებები,“ მეორე მხრივ კი გაეფრთხილებინა ხელისუფლება, რომ თავი შეეკავებინა მიტინგებისა და დემონსტრაციების დარბევისაგან. მეორე ნაწილი უფრო მკვეთრი განცხადებებით გამოდიოდა და მიტინგებს „არასერიოზულ, პრიმიტიულ თავყრილობებს“ უწოდებდა.⁵⁸ კიდევ ერთი ნაცადი ხერხი, რომელსაც ხელისუფლება იყენებდა, ოპოზიციურად განწყობილი ახალგაზრდებისათვის ხელისუფლების ერთგული მათივე თანატოლების დაპირისპირება იყო, როგორც ეს მოხდა, მაგალითად, 1989 წლის 18 თებერვალს, პოლიტიქნიკურ ინსტიტუტთან გამართული მიტინგის დროს, როცა მომიტინგეების სანინაალმდეგოდ კომკავშირის აქტივი გამოიყვანეს.⁵⁹

მიტინგები, დემონსტრაციები, ხელისუფლების მხრივ დათმობები და რეპრესიები (დაპატიმრებები, ეროვნული მოძრაობის ლიდერთა დისკრედიტაციის მცდელობანი), ადრე აკრძალული თემების განხილვა მასმედიაში, აზრთა სხვადასხვაობა და დაპირისპირებაც კი ახლადჩამოყალიბებულ საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ორგანიზაციებს შორის საზოგადოებისათვის ჩვეულ ამბად იქცა. ს. ჯონსი სრულიად მართებულად შენიშნავს, რომ 1980-იანი წლების შუა პერიოდში საქართველოში ერთმანეთს უპირისპირდებოდა ორი ტიპის ნაციონალიზმი: „კომპარტიის ‘ოფიციალური ნაციონალიზმი,’ რომელსაც მმართველი წრეები უჭერდნენ მხარს, და ქუჩის პოპულისტური ნაციონალიზმი; გარდატეხის წერტილად იქცა 1989 წლის 9 აპრილი.“⁶⁰

⁵⁶ ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

⁵⁷ ინტერვიუ თამარ ჩხეიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ YouTube, 7 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/31vkdYe> (ნანახია 25.04.2020).

⁵⁸ მჭედლიძე, *ისტორია უდისტანციოდ*, გვ. 145-147.

⁵⁹ იქვე, გვ. 154.

⁶⁰ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 39.

1980-იანი წლებიდან, ჯერ კიდევ „პერესტროიკამდე,“ როცა ქართული ნაციონალიზმი კულტურის (ლიტერატურის, ისტორიის, ისტორიული ძეგლებისა და მათი დაცვის) საკითხებზე კონცენტრირდებოდა, დაიწყო რელიგიის, როგორც ქართველთა ეთნიკური იდენტობის მნიშვნელოვანი მარკერის ხაზგასმა. ისტორიული ძეგლების დაცვასა და აღდგენაში აქტიური მონაწილეობის გზით, საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ დაიწყო მნიშვნელოვანი როლის შესრულება ხელისუფლების მიერ მხარდაჭერილ ოფიციალურ ნაციონალიზმში.⁶¹ 1987 წელს საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა ქართული იდენტობის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სიმბოლური ფიგურა – ილია ჭავჭავაძე. 1980-იანი წლების ბოლოს სასულიერო პირები მონაწილეობდნენ ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მიერ ორგანიზებულ ყველა საპროტესტო აქციაში, მიტინგსა და დემონსტრაციაში. პოლიტიკური ლიდერების რიტორიკაში ხაზი ესმებოდა მართლმადიდებლობისა და ეკლესიის როლს ქართული იდენტობის შენარჩუნების საქმეში. მათი გამოსვლები ოფიციალურ თუ არაოფიციალურ საჯარო სივრცეში, როგორც წესი, მთავრდებოდა სიტყვებით „ჩვენთან არს ღმერთი!“ ან „გვფარავდეს ღმერთი!“⁶² ამ დროიდან მოყოლებული და შემდგომ, 2000-იანი წლების დასაწყისის ჩათვლით, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ესწრებოდა ყველა მნიშვნელოვან სახელმწიფო ღონისძიებას. გამონაკლისს წარმოადგენდა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის გამოცხადება საქართველოს უზენაესი საბჭოს სესიაზე 1991 წლის 9 აპრილს, სადაც პატრიარქის არყოფნის მიზეზი უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარემ ზვიად გამსახურდიამ საგანგებოდ ახსნა რელიგიურ დღესასწაულთან დამთხვევით.⁶³

ამგვარად, 1980-იანი წლების მიწურულს საქართველოში ახალი რეალობა შეიქმნა, რომელიც ქვეყანას მანამდე უცნობი გამოწვევების წინაშე აყენებდა. სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსული ახალი ძალები სულ უფრო მზარდ ზეგავლენას ახდენდნენ პოლიტიკურ და კულტურულ პროცესებზე. მიმდინარეობდა კამათი ქვეყნის სამომავლო პერსპექტივების შესახებ, რომელიც დროდადრო მწვავე ხასიათს იღებდა. როგორც ნოდარ ნათაძე – საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო ფიგურა, სახალხო ფრონტის ლიდერი, დამოუკიდებლობის აქტზე ერთ-ერთი ხელმომწერი იხსენებს, რუსეთის იმპერიის ნგრევისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის პერსპექტივაში ეჭვი არავის ეპარებოდა, მაგრამ ეს დამოუკიდებლობა, ცოტა არ იყოს,

⁶¹ იქვე, გვ. 68.

⁶² მაგ.: თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმი „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე,“ რუსთავი 2, 2002, *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/34saPG6> (ნანახია 09.04.2021); „ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, თბილისი, 1989 წლის 26 მაისი,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3FXZEmi> (ნანახია 09.04.2021).

⁶³ „დღეს, 9 აპრილს, მოხდა ღირსშესანიშნავი დამთხვევა გარდამავალი საეკლესიო დღესასწაულისა - ივერიის ღვთისმშობლის ხატის ხსენების დღისა. [...] წელს ეს დღე დაემთხვა 9 აპრილს. ამ მიზეზით, უწმინდესი და უნეტარესი, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ილია მეორე ვერ ესწრება ჩვენს სესიას, ვინაიდან ატარებს წირვას სამთავროს მონასტერში. მაგრამ თავისი დამოკიდებულება დღევანდელი საგანგებო სესიისადმი მან დააბარა მამა არჩილს, რომელიც შემდგომში გამოვა და მოგახსენებთ.“ იხ. „1991 წლის 9 აპრილი, დამოუკიდებლობის გამოცხადება,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3n0Mj1C> (ნანახია 20.01.2021).

გულუბრყვილოდ წარმოედგინათ: „პროპაგანდა მეტი იყო, ვიდრე, ასე ვთქვათ, გამზადებული პროგრამა. ჩვენ უნდა გვექონოდა პროგრამა გამზადებული ძალიან დიდი ხნით ადრე. ჩვენ – ეროვნულ მოძრაობას – უნდა გვეყოლოდა ჯგუფი, რომელიც ჩუმად იმუშავებდა, ჯერ ერთი პროგრამების კონკრეტიზაციაზე და, მეორე, [...] მუშა გუნდის შექმნაზე, ორგანიზაციული გუნდის შექმნაზე. აი, ეს არ გვექონდა.“⁶⁴ იგივე აღნიშნა ჩვენთან ინტერვიუში ბეჟან ჯავახიამ: „მე მაინც მიმაჩნია, რომ ჩვენ პროგრამულად მომზადებული კი არ ვიყავით გამარჯვებისათვის, ჩვენ გულები გვექონდა გახსნილი გამარჯვებისათვის.“

ამრიგად, 1980-იანი წლების მეორე ნახევარი საქართველოში დაცემის გზაზე დამდგარი, მაგრამ ჯერ კიდევ არსებობის შენარჩუნების იმედის მქონე საბჭოთა სისტემისა და ახალი, დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი, თუმცა ბრძოლის კონკრეტული გეგმის არმქონე ძალების დაპირისპირების პერიოდი იყო. საბჭოთა ხელისუფლებას პროცესების მართვის გაცილებით მეტი გამოცდილება ჰქონდა, რომელსაც მეტ-ნაკლები წარმატებით იყენებდა, თუმცა ახალი გამონვევები, შინაარსითაც და ფორმითაც, უჩვეულო იყო. დათმობებისა და რეპრესიების მონაცვლეობა ყოველთვის წარმატებით არ მუშაობდა, არც მათ შორის სწორი თანაფარდობის მოძებნა იყო იოლი სწრაფად და მკვეთრად ცვალებად გარემოში. ახალ ძალებს კი, რომელთა უმრავლესობა თავს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ნაწილად თვლიდა, ბრძოლის მეთოდებზე და სამომავლო პერსპექტივებზე ფიქრისათვის გამოცდილება არ ყოფნიდა და, შესაძლოა, ვერც წარმოედგინა, რომ ხელისუფლებაში ყოფნის პასუხისმგებლობის აღება ასე მალე მოუწევდა. საბჭოთა რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლაში მოპოვებული წარმატება მათ უპირობო ტრიუმფად ესახებოდათ. მის მისაღწევად თავგანწირვასა და მსხვერპლზეც ლაპარაკობდნენ, მაგრამ მტკივნეული დანაკარგების მასშტაბის წარმოდგენა, როგორც ჩანს, თვით იმ ზომიერი ფრთის წარმომადგენლებსაც არ შეეძლოთ, ვინც თანამემამულეებს თანმიმდევრული მუშაობის, გადასადგმელი ნაბიჯების გათვლისა და სიფრთხილისკენ მოუწოდებდა.

ასე შეხვდა საქართველო 1989 წლის 9 აპრილს, რომელმაც სათავე დაუდო ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენების მწკრივს დამოუკიდებლობისკენ მიმავალ გზაზე.

⁶⁴ „წოდარ ნათაძე დამოუკიდებლობის აღდგენიდან 30 წლის შემდეგ,“ რადიო თავისუფლება, 1 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3n1BiRf> (ნანახია 04.04.2021).

თავი II

9 აპრილი: ტრავმა და ტრიუმფი

მოკლე ინფორმაცია 1989 წლის 9 აპრილის შესახებ. 1989 წლის 18 მარტს აფხაზეთში, გუდაუთის რაიონის სოფელ ლიხნში გამართულ ყრილობაზე მიიღეს მიმართვა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტისადმი, რომელშიც ყრილობის მონაწილენი მოითხოვდნენ აფხაზეთის ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის შეყვანას უშუალოდ საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში, მოკავშირე რესპუბლიკის სტატუსით. ამან ქვეყანაში უარყოფითი რეაქცია გამოიწვია, აფხაზეთსა და მთლიანად საქართველოს მიტინგების ტალღამ გადაუარა. 4 აპრილს თბილისში, ილია ჭავჭავაძის საზოგადოების ინიციატივით, მთავრობის სასახლესთან დაიწყო მრავალათასიანი მიტინგი, რომელიც აფხაზური სეპარატიზმის და მისი წამახალისებლების წინააღმდეგ იყო მიმართული. სულ მალე აქციაზე საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისა და კომუნისტური რეჟიმის საწინააღმდეგო ლოზუნგები გაჩნდა, მონაწილეთა ჯგუფმა დამოუკიდებლობის მოთხოვნით შიმშილობა გამოაცხადა. რესპუბლიკის ხელმძღვანელობა შეაშვოთა მზარდმა უკმაყოფილებამ, რომელიც სულ უფრო მეტად გამოდიოდა კონტროლიდან. მოსკოვთან შეთანხმებით, გადაწყდა მიტინგის დარბევა. თბილისში არმიისა და შინაგანი ჯარების დამატებითი ძალები შემოიყვანეს. ძალის დემონსტრირებამ (8 აპრილს თბილისის ქუჩებში სამხედრო ტექნიკა გაატარეს) შედეგი არ გამოიღო. 9 აპრილს ღამით მთავრობის სასახლესთან წინა ღამეებზე მეტი ხალხი შეიკრიბა. დილის 4 საათზე, ყოველგვარი გაფრთხილების გარეშე, საბჭოთა არმიისა და შინაგანი ჯარების ნაწილებმა დაარბიეს მიტინგი ხელკეტების, მესანგრის ნიჩბებისა და მომწამლავი ნივთიერების გამოყენებით. ადგილზე დაიღუპა 16 ადამიანი, უმეტესად ქალები, მომდევნო დღეებში გარდაიცვალა დარბევის დროს დაშავებული კიდევ ოთხი მომიტინგე, ერთი ახალგაზრდა კი კომენდანტის საათის დროს მოკლეს. სხვადასხვა სახის დაზიანებითა და მონაწილეთა საავადმყოფოებში მოთავსებული იქნა რამდენიმე ასეული მოქალაქე, მათ შორის – მძიმე მდგომარეობაში მყოფნი.

1989 წლის 9 აპრილი როგორც პარადიგმული მოვლენა

„დრო, რომელშიც დღეს ჩვენ ვცხოვრობთ, იმ ღამეს დაიწყო,“¹ – აი ასე, პირველ პირში და, ალბათ, ყველაზე ზუსტად გადმოსცა 9 აპრილის ტრაგიკული ღამის მნიშვნელობა რუსმა ჟურნალისტმა იური როსტმა ოცდახუთი წლის შემდეგ. იმ ღამით რუსთაველის გამზირზე მის მიერ გადაღებულმა ფოტოებმა არა მხოლოდ სათავე დაუდო მომხდარი ფაქტის აღიარებას ადგილობრივი და ცენტრალური ხელისუფლების მიერ, არამედ ისინი 9 აპრილის მესხიერების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ადგილად იქცა.

ოცდაათი წლის შემდეგ ნანა მახარაძემ, 9 აპრილის სიმბოლოდ ქცეულმა გოგონამ იური მეჩითოვის ცნობილი ფოტოდან, ეს დამოკიდებულება ასე გადმოს-

¹ Рост, Юрий. “Стыдно мне,” *Аргумент*, 26 მარტი, 2014, <https://bit.ly/3F5IPEB> (წაწახია 04.02.2021).

ცა: „9 აპრილი არის დღე, საიდანაც საქართველოს ისტორიის ახალი ფურცელი დაიწერა. დღე, სავსე ტრაგიზმითა და უდიდესი სიამაყის გრძნობით.“²

9 აპრილი აღმოჩნდა ის „სეისმური ისტორიული ხდომილება“, რომელმაც დაანგრია საბჭოთა სისტემის ფარგლებში მცხოვრები საქართველოს საზოგადოების კულტურული და სიმბოლური ჩარჩოები, „ყირაზე დააყენა სოციალური რეალობა“³ და დიდი ხნით განსაზღვრა საზიარო მეხსიერება და იდენტობა.

ამგვარ ხდომილებას, რომელიც, როგორც ნესი, უკიდურესი ძალადობით არის გამონეული და, რომელიც ცენტრალურ ადგილს იჭერს ეროვნულ მეხსიერებაში, ალეიდა ასმანი *პარადიგმულ მოვლენას* უწოდებს.⁴ ა. ასმანი მას განმარტავს როგორც ეროვნული მეხსიერების ცენტრალურ მოვლენას, ისტორიულ ხდომილებას, რომელიც ხანგრძლივ კვალს ტოვებს მატერიალურ კულტურასა და კოლექტიურ ცნობიერებაზე. იგი „ყირაზე აყენებს ჩვენი სამყაროს სოციალურ, კულტურულ და სიმბოლურ ჩარჩოებს, ანგრევს მატერიალურ სამყაროს, რომელშიც ჩვენ ვქმნით გაზიარებულ მნიშვნელობებს და მათი მეშვეობით – სოციალურ რეალობას.“⁵

პარადიგმული მოვლენის კულტურული გადამუშავება – მისი ინტერპრეტაცია და რეინტერპრეტაცია – აყალიბებს ე.წ. *გავლენის ნარატივს*, რომელიც მნიშვნელობას ანიჭებს მოვლენას. ეს არ არის ერთი, ყოვლისმომცველი ტექსტი, არამედ იგი სხვადასხვა ფორმით აისახება საისტორიო თუ მხატვრულ, მემუარულ თუ დოკუმენტურ ლიტერატურაში, ხელოვნების სხვადასხვა სფეროში. მისი განსაკუთრებულობიდან გამომდინარე, ამ ინტერპრეტაციათა შესაძლებლობა ამოუწურავია.⁶ სწორედ ამ მედიების ურთიერთქმედებით ყალიბდება *გავლენის ნარატივი*.⁷

პარადიგმული მოვლენის რეპრეზენტაცია შეიძლება ჩამოყალიბდეს *რჩეული ტრავმის* სახით, რომელიც წარმოშობს *სხვა ჯგუფიდან* მომდინარე დამცირებითა და მარცხით გამონეული დანაკარგის, უმწეობის, მსხვერპლად ყოფნის განცდას.⁸ *რჩეული ტრავმის* ნარატივიში ხაზი ესმება მსხვერპლის საჭიროებას დამოუკიდებლობისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლაში.⁹ ვამიკ ვოლკანი *რჩეულ ტრავმას* „იდენტობის ქსოვილის“ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან „ძაფად“ მიიჩნევს, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს ჯგუფის წევრებს. შეიძლება, ეს „ძაფი“ ყოველთვის შესამჩნევი არ იყოს, გადაეჯაჭვოს სხვა ძაფებს ან დიდხანს დარჩეს შეუმჩნეველი, შემდეგ გააქტიურდეს და მძლავრ ფსიქოლოგიურ ძალად იქცეს. როცა ტრავმა აქტიურდება, ცოცხლდება მასთან დაკავშირებული შიშები, მოლოდინები, ფანტაზია, მყარდება ცნობიერი და არაცნობიერი კავშირი წარსულ

² „ქალი 9 აპრილის ფოტოდან: ვვიქრობდით, ჩვენი თაობა შეძლებდა, ღირსეულად ეცხოვრა დამოუკიდებელ ქვეყანაში,“ *მეტრონომი*, 8 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3q28euA> (ნანახია 10.04.2021).

³ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 53.

⁴ იქვე, გვ. 53, 67.

⁵ იქვე, გვ. 53.

⁶ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 54-57.

⁷ იქვე, გვ. 48.

⁸ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights From Arab-Israeli Dialogues*, Zigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), p. 13.

⁹ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018): p. 1.

ტრავმასა და თანამედროვე საფრთხეს შორის, ჩნდება „დროის კოლაფსი“: წარსული მოვლენა ისე განიცდება, თითქოს ეს გუშინ მოხდა.¹⁰

დამახსოვრება და რეპრეზენტაცია ადრე არსებულ მენსიერებას და კულტურულ ნიმუშებს ემყარება.¹¹ ა. ასმანის განმარტებით, კულტურული ნიმუშები წარმოადგენს განმეორებად სტრუქტურებს მოთხრობათა კანონიზებულ სისტემაში, ღრმად ფესვგადგმულ ხატებს, რომელთა მეშვეობით კონკრეტული ერთობის წევრები ხედავენ, აღიქვამენ და აფასებენ ერთმანეთს, მნიშვნელობას ანიჭებენ სიტუაციებს, გამოცდილებას და მოვლენებს. მათი მეშვეობით შესაძლებელი ხდება გამოცდილებაში არარსებული, რადიკალურად ახალი და უცნობი მოვლენების გაგება, გააზრება, მათდამი დამოკიდებულების განსაზღვრა. კულტურული ნიმუში გაუცნობიერებლად ედება საფუძვლად მოვლენების აღქმას, აძლევს მათ ფორმას, ანიჭებს მნიშვნელობას და ტვირთავს ემოციით.¹²

„საქართველოს ისტორიაში ყოფილა დიდებული წამები და ეს წამი არის ერთ-ერთი უდიდებულესი, როდესაც ამ სამოცდაათი წლის მანძილზე, ამ ტანჯვასა და ვაებაში, ამ სისხლისღვრაში პირველად, ასე შეკრული, ასე მთლიანი წარმოდგა ქართველი ერი ღვთის წინაშე,“¹³ – მერაბ კოსტავას მიერ 9 აპრილის ღამეს, დარბევამდე წარმოთქმულმა ამ სიტყვებმა სათავე დაუდო 9 აპრილის ნარატივს. მასში მკაფიოდ იკითხება ქართული კულტურული ნიმუში: ერის ერთობის („შეკრული, [...] მთლიანი [...] ქართველი ერი“) და მამულისთვის თავგანწირვის („მას დედის ძუძუ ტკბილი / შხამადაც შერგებია, / მამულისთვის სიკვდილი / ვისაც დაზარება“¹⁴) ფესვგადგმული ხატი, რომელიც „უზრუნველყოფს იდენტობისა და განგრძობადობის განცდას მკვეთრი ცვლილების პირობებში.“¹⁵

პირველი რეაქცია 9 აპრილის ტრაგედიაზე, ცხადია, ემოციური იყო – ელდა, ტკივილი, აღშფოთება, რისხვა, შურისძიების წყურვილი და, რა თქმა უნდა, მწუხარება და გლოვა, რომლებშიც თავს იყრიდა ქართულ საზოგადოებაში დამკვიდრებული კულტურული მნიშვნელობები და კულტურული პრაქტიკა.

იმას, რომ მოსახლეობის უმრავლესობა 1989 წლის 9 აპრილს ტრაგედიად მიიჩნევს, აჩვენებს კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის მიერ ჩატარებული გამოკითხვა: ეს მაჩვენებელი 95 პროცენტია.¹⁶ ჩვენ მიერ 2020 წელს ჩატარებული გამოკითხვის მონაწილეთა აბსოლუტური უმრავლესობა თვლის, რომ 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია (მაჩვენებელი მცირედით მაღალია უმცროსი თაობის – 1985 წლის შემდეგ დაბადებულ – რესპონდენტებთან; ისტორიის მასწავლებლების ჯგუფში უფრო მაღალია, ვიდრე დანარჩენ რესპონდენტებთან – იხ. დიაგრამა 15); გარდა ამისა, უმრავლესობა თვლის, რომ 9 აპრილს რუსთაველის გამზირზე დატრიალებული ტრაგედია შოკი იყო საქართველოს საზოგადოებას.

¹⁰ Volkan, *When Enemies Talk*, p. 14.

¹¹ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 43.

¹² იქვე, გვ. 44.

¹³ „მერაბ კოსტავას სიტყვა 1989 წლის 9 აპრილს,“ *Myvideo.ge*, 9 აპრილი, 2014, <https://bit.ly/31CG13a> (წანახია 22.09.2020).

¹⁴ ჭავჭავაძე, ილია. „ნანა“ (დაწერილია 1859 წელს), *ლიტკლუბი* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/34mnw1D> (წანახია 02.02.2020).

¹⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 60.

¹⁶ „საქართველოს მომავალი 2020,“ კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი, აგებულია მონაცემთა ონლაინ ანალიზის ვებგვერდზე, <https://bit.ly/3zvBL30> (წანახია 02.04.2021).

დოებისათვის (იხ. დიაგრამა 20, 36), რაც მოვლენის ტრავმული პოტენციალის დასტურია. სახლების აივნებზე გადმოიფინა შავი დროშები, შენობების კედლებზე, მათ შორის, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მთავარ კორპუსზე, 9 აპრილის დილასვე გაჩნდა წითელი საღებავით შესრულებული წარწერები: „პატიშვილი მკვლელი“, „გორბაჩოვი მკვლელი.“¹⁷ გლოვამ მთელი ქვეყანა მოიცვა; რუსთაველის გამზირზე დაღუპულები საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან იყვნენ, სადაც ისინი დაკრძალეს კიდეც. ტრაგედიის ადგილი მეორე დღითვე მოიფინა ყვავილებით. ქალაქის ბევრ ადგილას გამოკრული იყო დაღუპულთა და დასახიჩრებულთა სიები.¹⁸ 11 აპრილი ქვეყანაში გლოვის დღედ გამოცხადდა. მთავრობის სასახლის წინ იდგნენ შავი სამგლოვიარო ლენტეხით თავნაკრული ახალგაზრდები, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ძირს დახრილი, ასევე შავი ლენტეხით შემკული დროშებით. ხალხის ნაკადი არ წყდებოდა. ეს იყო დაღუპულთა ერთგვარი კოლექტიური პანაშვიდი. დაკრძალვის დღეებში უამრავი ხალხი მიაცილებდა სამგლოვიარო პროცესიებს. ტრაგედიისა და გლოვის ეს სურათი ფოტომასალამ შემოგვინახა – უპირველესად, გიორგი ცაგარელისა და იური მეჩითოვის ფოტოებმა, რომელთა მეშვეობით 9 აპრილი მეხსიერებაში მკაფიო ფოტოგრაფიული ხატებით აღიბეჭდა.

დაძაბულ და ბუნდოვან ვითარებას კიდეც უფრო ამძაფრებდა ის ფაქტი, რომ გლოვის გამოხატვის ეს ფორმა სრულიად გაუგებარი იყო საბჭოთა სამხედროებისთვის, რომლებიც დედაქალაქში ტრაგედიამდე ორიოდე საათით ადრე გამოცხადებულ კომენდანტის საათს (რომელიც მხოლოდ 17 აპრილს გაუქმდა) უზრუნველყოფდნენ და ნათლად გრძნობდნენ მოსახლეობის უარყოფით დამოკიდებულებას. საზოგადოებაში რამდენიმედღიანი აზრთა სხვადასხვაობისა და მსჯელობის შემდეგ, 28 აპრილს გადაწყდა სახალხო გლოვის დასრულება;¹⁹ ყვავილები სიონის ტაძრის ეზოში გადაიტანეს, კედელზე კი დაღუპულთა ფოტოები განათავსეს, რომელთა წინ სანთლებს ანთებდნენ.

ამ – ზოგჯერ მეტისმეტად თეატრალიზებულმა – გლოვამ, რომელშიც ხელისუფლების წარმომადგენლებიც მონაწილეობდნენ,²⁰ ტრავმული მოვლენის ამოთქმის შესაძლებლობა მისცა შოკირებულ საზოგადოებას. ამის ნათელი გამოხატულება იყო რუსთაველის გამზირზე, ჭადრებზე გაკრული ლექსები, რომელთა რიცხვი იზრდებოდა და იზრდებოდა და რომლებსაც მდუმარე ადამიანები კითხულობდნენ. ჭადრებზე მიკრული ეს თეთრი ფურცლები, „ტიტების და ნარცისების ზღვის გარდა, ის კადრია,“ რომელიც „30 წლის წინანდელი აპრილის რუსთაველის გამზირიდან“ დაამახსოვრდათ თანამედროვეებს.²¹ ცხადია, ლექსებს ცნობილი პოეტებიც წერდნენ, მათ შორის ისინიც, „აქამდე ხან ლენინს, ხანაც სტალინს რომ უმღეროდნენ. [...] კოლექტიურ, „გალობაში“, ის ხალხიც

¹⁷ ბართაია, ნომადი. *ეროვნული მოძრაობის დღიურებიდან. 1988-1993* (თბილისი: ინტელექტი, 2020), გვ. 41.

¹⁸ იქვე, გვ. 42.

¹⁹ იქვე, გვ. 52.

²⁰ მაგალითად, თბილისში ტრაგედიის შემდეგ ჩამოსულმა ედუარდ შევარდნაძემ, საბჭოთა კავშირის იმდროინდელმა საგარეო საქმეთა მინისტრმა, რომლის ფუნქცია, როგორც ჩანს, სიტუაციის განმუხტვა იყო, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ახალ მდივან გივი გუმბარაძესთან ერთად, ყვავილებით შეამკო ტრაგედიის ადგილი.

²¹ ქვეანიშვილი, ევა. „9 აპრილის პოეზია - ხეებზე გაკრული ლექსები,“ *რადიო თავისუფლება*, 8 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/32Udp7a> (ნანახია 15.02.2021).

ჩაერთო, რომელიც 9 აპრილის სასაკლავოს მთავრობის სახლის ფანჯრიდან შეს-
ცქეროდა. [...] 1989 წლის მთავარი მხატვრული სახე მონამლული და დასახიჩ-
რებული გოგო-ბიჭების ახლო ხედი გახდა. [...] აქეთ-იქით დაატარებდნენ მათ
სურათებს.²² სწორედ ამ გლოვამ გახდა შესაძლებელი ტრავმის ამოთქმა, გა-
საყოველთაოება, გაზიარება, დამნაშავეის და მსხვერპლის განსაზღვრა.

ყოველივე ამან სათავე დაუდო 9 აპრილის, როგორც პარადიგმული მოვლენ-
ის, ტრავმულ ნარატივს, რომელშიც გაერთიანდა შოკის, ტკივილის, უმწეობის,
უსამართლობის, დაბნეულობის განცდა. რუსთაველის გამზირზე დატრიალებ-
ული ტრაგედიის აღქმა და მისი ჩამოყალიბება გლოვის ნარატივად სრულად შე-
ესაბამება ტრავმული მოვლენის შტომპკასეულ მახასიათებლებს: სისწრაფესა
და სიმწვავეს, მოულოდნელობას და წარმოუდგენლობას, შოკურ ეფექტს, ყოვ-
ლისმომცველობასა და რადიკალურობას.²³

აღვიდა ასმანი აღნიშნავს, რომ ემოცია აძლიერებს დამახსოვრებას სიყვარუ-
ლით, მწუხარებით თუ გლოვით, რომელშიც თავს იყრის საზოგადოებაში დამკვიდ-
რებული კულტურული მნიშვნელობები.²⁴ 9 აპრილის ღამიდან 30 წლის შემდეგ, ემ-
ოციით განპირობებული მეხსიერება მშვენივრად აღწერა ზაზა ბიბილაშვილმა:

„1989 წლის 9 აპრილი უფრო ხმით აღიბეჭდა ჩემს მეხსიერებაში, ვიდრე
იმიჯებით. პირველ ყოვლისა, ეს ხმა უსინათლოთა ანსამბლის მიერ ნამღე-
რი ლადო ასათიანის გამყინავი სტროფების ხმაა ხალხისკენ მოძრავი სა-
ტანკო კოლონების ნელი გრუხუნის ფონზე. [...] კიდევ ერთი ხმა, რომელიც
ლაიტმოტივად გაჰყვება 9 აპრილის ღამეს, სიჩუმეა. ნაღდი, ამაღლებული,
ერთი იდეით ატანილი სიჩუმე, შემზარავი, ხალხმრავალი. [...] არაფერი,
რაც მოვყევი, [...] იმ ღამეს ჩემი ყურით არ მომისმენია. ეს ჩემი სამოქა-
ლაქო, ისტორიული მეხსიერებაა – გნებავთ, ჩემი მოქალაქეობრივი ‘მე’-ს
იდენტობის ნაწილი.“²⁵

მეორე მნიშვნელობა, რომელიც, ტრავმასთან ერთად, 9 აპრილს მაშინვე მიენ-
იჭა და, ჩვენი აზრით, ტრავმის დაძლევისა და შეუნყო ხელი, ტრიუმფი იყო. მასში
გაერთიანდა სიკვდილით სიკვდილის დათრგუნვის, ამაღლების, სახელოვან წინა-
პართა საქმის გაგრძელების, მამულისთვის თავგანწირვის ელემენტები. მის ერთ-
ერთ ძირითად მოტივად იქცა 9 აპრილს ქართველი ერის არნახული ერთიანობა
(„ასე შეკრული, ასე მთლიანი წარმოდგა ქართველი ერი“). ამ ერთიანობის ჰიმნი
გახდა ტრაგედიიდან სულ რამდენიმე დღის შემდეგ შექმნილი სიმღერა „ვაჩუქოთ
ერთმანეთს ტიტები“ (ლექსი მორის ფოცხიშვილის, მუსიკა ჯემალ სეფიაშვი-
ლის),²⁶ რომელიც ორ კვირაში საქართველოს ტელევიზიამ ჩანერა 50 ქართველი
მომღერლის შესრულებით და მისივე ეთერით გადასცა. ემოციამ განაპირობა ის
ფაქტი, რომ ეს სიმღერაც და კლიპიც მაშინვე იქცა 9 აპრილის სიმბოლოდ.

²² გვახარია, ვოგი. *ცრემლიანი სათვალე* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013), გვ. 218.

²³ Sztompka, Piotr. “The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 158-159.

²⁴ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 42-43.

²⁵ ბიბილაშვილი, ზაზა. „სალადობო“, *Forbes Georgia*, 9 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3qVoooz> (ნანახია 13.04.2021).

²⁶ „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები“, *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3zxWpj7> (ნანახია 11.09.2020).

9 აპრილის ტრიუმფალური ნარატივის კიდევ ერთი მოტივი – სამშობლოსთვის თავგანწირვა – ასევე ტრაგედიის „ცხელ კვალზე“ გამოიკვეთა, „ლიტერატურულ საქართველოში“ გამოქვეყნებულ ანა კალანდაძის ლექსში: „ახლოა უამი შუალამისა, / ცაზე ვარსკვლავი უფლისა კრთება... / კვდება სრულიად საქართველოსთვის, ლოცვით, გალობით ვინც ახლა კვდება!“²⁷ და გადაეჯაჭვა 9 აპრილის ნარატივის კიდევ ერთ – სიკვდილით სიკვდილის დათრგუნვისა და მკვდრეთით აღდგომის – მოტივს, რომელიც ამავე ლექსშია გამოთქმული: „არა გაქრობა, – აღდგომა მკვდრეთით!“²⁸

სამშობლოსთვის თავდადების კულტურული ნიმუშის გამოხატულებად იქცა დიდგორის ბრძოლის სახე/ხატი, რომელიც დღესაც ფართოდ გამოიყენება 9 აპრილის მსხვერპლის ლეგიტიმაციისათვის: „როცა ამბობენ, როგორ უნდა ვიზეიმოთ 9 აპრილი, მინდა მათ ვუთხრა: ვზეიმობთ დიდგორის ბრძოლაში გამარჯვებას. განა იქ ხალხი არ დაიღუპა? 9 აპრილი გამარჯვება იყო“ (ნემო ბურჭულაძე).²⁹ „9 აპრილს მივხვდი, როგორ გადიოდნენ ქართველები საბრძოლველად ძველ დროში, რისთვის სწირავდნენ თავს: ქვეყნისთვის, სარწმუნოებისთვის... ეს თრგუნავს და აქრობს შიშს. მსხვერპლის შესახებ ინფორმაციის მიღების შემდეგ, ბუნებრივია, განელდა სიხარული, მაგრამ ეს იყო გამარჯვება მტერზე. წარმოუდგენელი იქნებოდა დიდგორის ომში წასულისთვის რომ გეკითხა საყვედურით, რამ წაგიყვანა, ხომ იცოდი, რომ დაიღუპებოდი“³⁰ (აკაკი ასათიანი³¹).

ჩვენი აზრით, ტრავმისა და ტრიუმფის ნარატივის დამკვიდრებაში ორი ვექტორი იკვეთება: ქვემოდან ზემოთ და ზემოდან ქვემოთ. ნარატივის ჩამოყალიბება ტრაგედიისთანავე დაიწყო, მას საფუძვლად ემოცია და ტკივილთან გამკლავების სურვილი ედო. ხელისუფლებაც და ეროვნული მოძრაობის ლიდერებიც დაბნეული და შოკირებული იყვნენ, ამ უკანასკნელთა ნაწილი კი დაპატიმრებული გახლდათ, ამიტომ მათი მიზანმიმართული მონაწილეობა ამ ნარატივის შექმნაში საეჭვოა. მაგრამ შემდგომში ნარატივის დამკვიდრებაში პოლიტიკური ძალების ინტერესიც ჩაერთო: კომუნისტურმა ხელისუფლებამ და მისმა მხარდამჭერებმა, პირველ დღეებში შექმნილი საკუთარი ვერსიის (უპასუხისმგებლო ექსტრემისტები და უდანაშაულო მსხვერპლი) დამკვიდრების წარუმატებელი მცდელობის შემდეგ, სწრაფად გადაინაცვლეს გლოვის თანამოზიარეთა რიგებში და სამშობლოსთვის თავგანწირვის გზით გამარჯვების იდეას შეუერთდნენ. ეროვნული მოძრაობის ლიდერებს ტრიუმფალური ნარატივი მსხვერპლის გამართლების საშუალებას აძლევდა და გადაფარავდა კითხვის ნიშნებს იმასთან დაკავშირებით, ჰქონდათ თუ არა გათვლილი მიტინგის დაშლაზე უარის თქმის შესაძლო შედეგები. საბოლოოდ, განსხვავებული მიზნები ტრავმისა და ტრიუმფის ერთიან ნარატივად შეიკრა.

²⁷ 9 აპრილი, შემდგენელი გურამ გვერდწითელი (თბილისი: მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990), გვ. 30.

²⁸ კალანდაძე, ანა. „რომ ფრთებს უფრო რე ძლიერად ვშლიდით,“ 9 აპრილი, შემდგენელი გურამ გვერდწითელი (თბილისი: მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990), გვ. 30.

²⁹ ევა მიშველამის გადაცემა „პირველი სტუდია,“ საზოგადოებრივი მაუწყებელი, 2014, YouTube (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3G8VIPK> (ნანახია 04.03.2020)

³⁰ რეზიამვილი, ჯიმშერ. „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე,“ რადიო თავისუფლება, 9 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3EXpVQs> (ნანახია 10.04.2021).

³¹ აკაკი ასათიანი - 1990-91 წლებში საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის პირველი მოადგილე, 1991 წლის 18 აპრილიდან 1992 წლის იანვრამდე - საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარე.

ტრაგედიის წარმოდგენა გმირობის აქტად და ძალადობის წინააღმდეგ თავგანწირვად ხელს უწყობს სიკვდილის გარდაქმნას უკვდავების სიმბოლოდ, განამტკიცებს აზრს ჯგუფის/ერთობის განსაკუთრებულობის შესახებ, რომლისთვის სიცოცხლის გაღება საპატიო მისიაა. განცდილი ტრავმა მომავალი ბრძოლისათვის მნიშვნელობის მინიჭების საშუალებად იქცევა.³²

დანაკარგთან და ტრაგედიასთან ერთად, ტრიუმფის განცდა ხაზგასმულია სამი ათეული წლის შემდეგ გამოთქმულ შეფასებებში, მოგონებებში, პირად ისტორიებში, მაგალითად: „9 აპრილს არავინ დალუპულა, ისინი დალუპულები არ არიან. 9 აპრილს ადამიანები ღირსეულად აღესრულნენ და დაეცნენ, და თუ ჩვენ ქრისტიანობაზე ვლაპარაკობთ, რატომ გვგონია, რომ სიკვდილი არის დალუპვა?“³³ (ირაკლი წერეთელი, ეროვნული დამოუკიდებლობის პარტიის ლიდერი);³⁴ „დიდი ტრაგედიის მიუხედავად, 9 აპრილი მარტო გლოვის დღე არ არის, ბედნიერების დღეც არის, სამშობლოსათვის თავის შეწირვისა და სამშობლოს გადარჩენის დღეც არის“ (ეთერ ყაველაშვილი, 9 აპრილის აქციის მონაწილე).³⁵

1989 წლის 9 აპრილის, როგორც სამშობლოსთვის, მისი დამოუკიდებლობისათვის გაღებული მსხვერპლის აღქმა დაადასტურა ჩვენ მიერ ჩატარებული გამოკითხვის შედეგებამაც: რესპონდენტების აბსოლუტური უმრავლესობა მიიჩნევს, რომ 9 აპრილი იყო, ერთსა და იმავე დროს, ეროვნული ტრაგედია და დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი (მაჩვენებელი რამდენადმე მაღალია უფროსი თაობის – 1985 წლამდე დაბადებულ რესპონდენტებთან – იხ. დიაგრამა 3; მასწავლებლებში მაჩვენებელი აქაც უფრო მაღალია – იხ. დიაგრამა 15, 32).

ამრიგად, კულტურულმა ნიმუშმა შექმნა ყველაზე მძიმე გამოცდილებისათვის მნიშვნელობის მინიჭებისა და მასთან გამკლავების საფუძველი და უზრუნველყო განგრძობადობა ტეხილის პირობებში.³⁶ რიტუალებში ხორცშესხმულმა ქართული კულტურის ნიმუშმა ხელი შეუწყო იმას, რომ 9 აპრილმა თავისი ადგილი დაიკავა „დიდებული წამების“ ისტორიულ მწკრივში. „არის თარიღები, რომელთა ცოდნაც სასურველი გახლავთ და არის თარიღები, რომელთა ცოდნაც აუცილებელია. 9 აპრილი – 1989 წლის – სწორედ ამგვარ თარიღების რიცხვს მიეკუთვნება. [...] ეს გახლავთ ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული თარიღი არა მხოლოდ ბოლო პერიოდის, არამედ საერთოდ საქართველოს ისტორიაში,³⁷ – გიორგი კეკელიძის ეს ტექსტი, 9 აპრილიდან 30 წლის შემდეგ მომზადებული, ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის მოსწავლეებისთვის არის განკუთვნილი.

აღეიდა ასმანი საუბრობს პარადიგმულ მოვლენათა რეზონანსზე. ეს ცნება გულისხმობს უფრო ადრე და უფრო გვიან მომხდარი მნიშვნელოვანი მოვლენის/ფაქტის ურთიერთქმედებას, როცა ადრე მომხდარი ფაქტი ქვეცნობიერად განსაზღვრავს, აყალიბებს, ფორმას აძლევს შემდეგში მომხდარს.³⁸ 9 აპრილმა რეპრესირებული და თითქმის წაშლილი მეხსიერებიდან გამოიხმო შედარებით

³² Hirschberger, “Collective Trauma,” p. 6.

³³ ეკა მიშველაძის გადაცემა „პირველი სტუდია.“

³⁴ იქვე.

³⁵ რეზიაშვილი, „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე.“

³⁶ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 63.

³⁷ კეკელიძე, გიორგი. „9 აპრილი, ტრაგედიით დაწყებული თავისუფლება,” *ევროპული სკოლა*, 2020, <https://bit.ly/3zD6o6W> (ნანახია 09.02.2021).

³⁸ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 45.

ახლო და უფრო შორეული წარსულის მნიშვნელოვანი და მტკივნეული მოვლენები, დაკავშირებული იმავე ადგილთან, სადაც 9 აპრილის ღამეს ტრაგედია დატრიალდა. დამახსოვრების პროცესში 9 აპრილმა, როგორც *რეზონანსმა*, ძველი და ახალი მოვლენები ერთმანეთს დაუკავშირა; უფრო ადრინდელმა გამოცდილებამ, ქვეცნობიერად ან არაცნობიერად,³⁹ ხელი შეუწყო ახალი ტრავმის ჩამოყალიბებასა და განსაზღვრას.

ერთ-ერთი ასეთი მოვლენა იყო 1956 წლის 9 მარტის გამოუგლოვებელი ტრაგედია, როცა საბჭოთა არმიამ სისხლიანი ანგარიშსწორება მოუწყო რუსთაველის გამზირსა და სტალინის სახელობის სანაპიროზე, მისსავე ძეგლთან შეკრებილ მოქალაქეებს, რომლებიც სტალინის პიროვნების კულტის კრიტიკას აპროტესტებდნენ. ვამიკ ვოლკანის მიხედვით, როცა ტრავმული მოვლენით გამოწვეული დანაკარგის გამოგლოვება არ ხერხდება, მისი მენტალური რეპრეზენტაცია ინახება თაობის მეხსიერებაში და მომდევნო თაობას (შესაძლოა, თაობებსაც) გადაეცემა, რომელმაც უნდა შეძლოს მისი გამოგლოვება და შელახული თვითაღქმის აღდგენა. ჯგუფისათვის მნიშვნელოვანი ხდება არა ტრავმასთან დაკავშირებული ისტორიული რეალობა, არამედ ის, რომ გაზიარებული ტრავმა ერთმანეთთან აკავშირებს ჯგუფის წევრებს და მათი იდენტობის ნაწილად იქცევა. იდენტობის ქსოვილის ეს ძაფი შეიძლება სხვა ძაფებს გადაეჯაჭვოს და დიდხანს დარჩეს შეუმჩნეველი, მაგრამ შემდეგ, ამა თუ იმ მოვლენის ზეგავლენით, გააქტიურდეს და თვალსაჩინო გახდეს. სწორედ ამ შემთხვევაში ჩნდება დროის კოლაფსი და აქტიურდება ტრაგიკულ მოვლენასთან დაკავშირებული ემოცია („ისე განიცდება, თითქოს გუშინ მოხდა“).⁴⁰

სწორედ ასეთი მოვლენა აღმოჩნდა 1956 წლის 9 მარტი, რომლის რეპრესირებული ხსოვნა ჯერ კიდევ არსებობდა კომუნიკაციურ მეხსიერებაში და გამოცოცხლდა სხვა მტკივნეული ფაქტის ზეგავლენით. მისმა მომსწრეებმა დაინწყეს მომხდარზე საუბარი, 1993 წელს რეჟისორმა გივი ვეფხვაძემ, რომელიც თავად იყო იმ ამბების მონაწილე და ჯერ კიდევ 1960-იანი წლების ბოლოდან ცდილობდა მასალების მოძიებას 9 მარტზე, გადაიღო დოკუმენტური ფილმი „9 მარტი,“ რომელიც თვითმხილველთა და დალუპულთა მშობლების მოგონებებზეა დაფუძნებული.⁴¹ ყოველი წლის 9 მარტს სანაპიროზე, სადაც მაშინ სტალინის ძეგლი იდგა, დღეს კი მემორიალური ქვა აუწყებს მნახველებს, რომ აქ აღიმართება 9 მარტს დალუპულთა ძეგლი, იკრიბებიან მსხვერპლთა ოჯახის წევრები და პატივს მიაგებენ დალუპულთა ხსოვნას.⁴² ამ შემთხვევაში, თუ ა. ასმანს დავესესხებით, მეხსიერება არაფორმალურიდან საჯარო, რიტუალურ ფორმაში გადავიდა.⁴³ 9 აპრილმა შეასრულა „თერაპიული ეფექტის“⁴⁴ როლი და 9 მარტმა წარსულში დაიდო ბინა.

³⁹ იქვე, გვ. 45.

⁴⁰ Volkan, *When Enemies Talk*, p. 13-14.

⁴¹ ნინო კაპანაძის ინტერვიუ გივი ვეფხვაძესთან, *ჩემი ხარაგაული*, 9 მარტი, 2018, <https://bit.ly/3eYFTUq> (ნანახია 16.01.2021).

⁴² რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „1956 წლის მარტის ტრაგედია,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 მარტი, 2010, <https://bit.ly/3zBfbWE> (ნანახია 10.04.2021).

⁴³ Assmann, Aleida and Linda Shortt. „Memory and Political Change: Introduction,“ *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 9.

⁴⁴ იქვე, გვ. 7.

იმას, რომ 9 აპრილმა შეასრულა რეზონანსის როლი 9 მარტის ტრაგედიასთან მიმართებაში, ადასტურებს ჩვენი გამოკითხვა: რესპონდენტების ნახევარზე მეტი თვლის, რომ 9 აპრილის მოვლენებმა ახალი აქტუალურობა შესძინა 9 მარტის მოვლენებს. მასწავლებლებში ეს მაჩვენებელი უფრო მაღალია, ვიდრე სხვა რესპონდენტებში (იხ. დიაგრამა 23). 9 აპრილის ტრაგედიამ რესპონდენტებში გამოაცოცხლა 9 მარტის კომუნიკაციური მეხსიერება. სხვადასხვა შინაარსის ეს ორი მოვლენა, ერთნაირად მძიმე შედეგის გამო, მათ წარმოდგენაში ერთმანეთს დაუკავშირდა (იხ. დიაგრამა 23, 24). მასწავლებლების 46% და დანარჩენი რესპონდენტების 36.9% მიიჩნევს, რომ 1956 წლის 9 მარტი იყო სტალინის დაცვისკენ მიმართული პროტესტი, რომელიც დამოუკიდებლობის მოთხოვნაში გადაიზარდა; ამას ემატება მასწავლებლების 22% და დანარჩენი რესპონდენტების 20%, ვინც თვლის, რომ 9 მარტი იყო ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსების დაცვა (იხ. დიაგრამა 24, 25, 26).

9 აპრილის რეზონანსი შეეხო რუსთაველის გამზირის ამავე ადგილას განვითარებულ სხვა მოვლენებსაც: ნითელი არმიის წინააღმდეგ ბრძოლას თბილისის მისადგომებთან 1921 წლის თებერვალში და ამ ბრძოლაში დაღუპული მებრძოლების დაკრძალვას სწორედ იმ ადგილას, სადაც შემდეგ მთავრობის სასახლე ააშენეს და სადაც 9 აპრილის ტრაგედია დატრიალდა; 1978 წლის 14 აპრილის დემონსტრაციას კვლავ ამ ადგილას, რომლის შედეგად ქართულმა ენამ სახელმწიფო ენის სტატუსის შეინარჩუნა.

თავის მხრივ, 1989 წლის 9 აპრილის კოლექტიური ტრავმა მომავალი ისტორიისა და მეხსიერების ათვლის წერტილად იქცა. თემურ ქორიძემ – „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ ერთ-ერთმა აქტიურმა წევრმა – ამ დღეს ისტორიული გზაგასაყარი უწოდა, რადგანაც ამ დღიდან მოყოლებული, ქართველი კაცი უკვე აღარ იყო „ახალი ანთროპოლოგიური ტიპი – ჰომო სოვიეტიკუსი.“⁴⁵ ჰორიზონტზე მკაფიოდ იკვეთებოდა ახალი, არასაბჭოთა მომავალი, რომელიც „ახალ წარსულს“ მოითხოვდა.

9 აპრილის მომდევნო პირველი შოკური დღეების შემდეგ საქართველოს კომუნისტური ხელისუფლება სულ უფრო დამთმობი ხდებოდა ეროვნული მოძრაობისა და, ზოგადად, მათი მოთხოვნებისადმი, ვინც უკვე „აღარ იყო ჰომო სოვიეტიკუსი.“ ხელისუფლების დუმილის ფონზე, ხან კი მისი მონაწილეობითაც, საბჭოთა პერიოდში მეხსიერებიდან საგულდაგულოდ ამოშლილი სახელები, ფაქტები და მოვლენები ჯერ კომუნიკაციური მეხსიერების მეშვეობით ცოცხლდებოდა, შემდეგ კი თანდათან კულტურულ მეხსიერებაში ინაცვლებდა ტექსტების, მემორიალების, აღნიშვნების, რიტუალების და მეხსიერების სხვა არეების სახით.

როგორც ა. დინერი და ჯ. ჰაგენი აღნიშნავენ, ეროვნული იდენტობის გამოცოცხლება აისახებოდა ქალაქების ლანდშაფტში – იქმნებოდა სპეციფიკური კულტურულ-პოლიტიკური ნარატივები, რომლებიც ხაზს უსვამდა ერთობას და ისტორიულ ტრადიციას. აღდგებოდა, ხელახლა გაიაზრებოდა ან შენდებო-

⁴⁵ ქორიძე, თემურ. „კაცი არ ყველა სწორია,“ ქორიძე თემურ, *წერილები, ჩანაწერები, პუბლიცისტიკა* (თბილისი: ინტელექტი, 2016), გვ. 59; რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. „საქართველოს დამოუკიდებლობა - ორი 9 აპრილის პირში,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/31A52gt> (ნანახია 16.01.2021).

და ისტორიულად მნიშვნელოვანი ადგილები.⁴⁶ 1989-1990 წლებში, ეროვნული ისტორიისა და მასზე დაფუძნებული ეროვნული იდენტობის ხაზგასასმელად,⁴⁷ ისტორიული სახელები დაუბრუნდა ან ცნობილი ქართველი მოღვაწეების თუ ისტორიული ფიგურების სახელები ეწოდა საქართველოს ქალაქებს და რაიონულ ცენტრებს, ქუჩებს, მოედნებს, სკვერებს, მეტროს სადგურებს, რომლებიც რევოლუციონერთა და კომუნისტური პარტიის მოღვაწეთა სახელებს ატარებდნენ.⁴⁸

ისევე როგორც სხვა ქვეყნებში,⁴⁹ საქართველოშიც აქტიური დავინწყებისა და წარსულთან ანგარიშსწორების გამოვლინება იყო საბჭოთა მოღვაწეთა ძეგლებისა და იმ მონუმენტების დემონტაჟი, რომლებიც საბჭოთა სისტემის სიმბოლოებს წარმოადგენდნენ. მათი ნაწილის ნგრევა საჯაროდ და, ზოგჯერ, ზარ-ზეიმით ხდებოდა, ნაწილი კი ჩუმად და უხმაუროდ ქრებოდა ქალაქების მოედნებიდან თუ სკვერებიდან. 9 აპრილის ტრაგედიას ემსხვერპლა ცნობილი ქართველი ბოლშევიკის, საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების სულისჩამდგმელის სერგო ორჯონიკიძის ძეგლი: 10 აპრილის დილას ამჟამინდელი თამარაშვილის ქუჩისა და ყაზბეგის გამზირის გადაკვეთაზე მდგარი უზარმაზარი რუხი ქანდაკება თბილისელებს სისხლისფრად შეღებილი ხელებით და კვერცხის არცთუ სასიამოვნოდ სანახავი შემკულობით დახვდათ. ამის შემდეგ ხელისუფლებმა ძეგლს მესერი შემოავლეს, გარკვეული დროის შემდეგ კი იქიდან ზედმეტი ხმაურის გარეშე გაიტანეს. როგორც გურამ ნიბახაშვილი ამბობს, მას მთელი ეს პროცესი აღუბეჭდავს ფოტოზე – „ძეგლი, საღებავებით დასვრილი ძეგლი, კედელშემოვლებული და ჩამოგდებული, რომელიც საშუალებას გვაძლევს თვალი ვადევნოთ, თუ როგორ ეცემა ძეგლები.“⁵⁰ ამას მალე მოჰყვა რუსთაველის გამზირზე, მთავრობის სასახლის წინ მდგარი უზარმაზარი სკულპტურული კომპოზიციის „შრომა, მეცნიერება, ტექნიკა“ დემონტაჟი.

1990 წლის 29 აგვისტოს თბილისის ცენტრალური მოედნიდან, რომელიც ლენინის სახელს ატარებდა, სახალხო დეპუტატთა თბილისის საბჭოს პრეზიდიუმის გადაწყვეტილებით, აიღეს მისი ძეგლი, რასაც მოედანზე შეკრებილი მოქალაქეები ტაშით და ოვაციებით შეხვდნენ. საქალაქო საბჭოს პრეზიდიუმის მაშინდელი თავმჯდომარის ნიკო ლეკიშვილის მიერ 29 აგვისტოს გაზეთ „თბილისისათვის“ მიცემული ინტერვიუ ნათლად აჩვენებს კომუნისტური ხელისუფლების მცდელობას, ხელიდან არ გაუშვას პროცესების მართვის სადავეები:

„საზოგადოების დიდი ნაწილი უკვე კარგა ხანია მოითხოვს ქალაქის მთავარი მოედნიდან ლენინის ძეგლის აღებას, ამ ადგილის და მიმდებარე ტერიტორიის კეთილმონყობა-რეკონსტრუქციას. რა დასამალია და, თბილისი ძეგლების ქალაქად გადაიქცა. ერთი პიროვნების ამდენ ქანდაკებას იშვიათად შეხვდებით სხვაგან. [...] ბოლო დროს რამდენჯერმე იყო ძეგლის

⁴⁶ Diener, Alexander C. and Joshua Hagen. “From Socialist to Post-Socialist Cities: Narrating the Nation through Urban Space,” *Nationalities Papers* 41, no. 4 (2013): p. 489.

⁴⁷ Alderman, Derek H. “Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes,” *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard (Routledge, 2008), p. 195.

⁴⁸ მჭედლიძე, გიორგი. *ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)* (ქუთაისი: 1999), გვ. 188, 237.

⁴⁹ *ib.* Diener and Hagen, “From Socialist to Post-Socialist Cities,” p. 489.

⁵⁰ წიბახაშვილი, გურამ. *100 ფოტომშავი. 80-იანები* (თბილისი: არტანუჯი, 2018), გვ. 115, საღებავშემსრულებელი ფოტო *ib.* გვ. 113.

აღების თვითნებური მცდელობა, რის გამოც დაზიანდა ქანდაკების კვარცხლბეკი. [...] ყოველდღიურად ამ ადგილს იცავდა მილიციელთა გაძლიერებული რაზმი, საზოგადოებრივი წესრიგის დამცველთა დიდი ნაწილი ჩამოცილებული იყო თავის ძირითად საქმეს. [...] დემონტაჟი გუშინ საღამოს დავიწყეთ და გვიან ღამით დამთავრდა, ამ დროს მოედანზე შეიკრიბა უამრავი ხალხი, ისინიც ეხმარებოდნენ აღმასკომის სამსახურის წარმომადგენლებს ძეგლის აღებაში.⁵¹

და ისევ ა. ასმანისეული რეზონანსი: ნიკო ლეკიშვილმა კიდევ ერთ არგუმენტად 1956 წლის 9 მარტი მოიშველია და მოსახლეობას გაახსენა ძეგლის დადგმის უსიამოვნო მომენტი, რომელიც, ალბათ, ბევრს არავის ახსოვდა: „გასათვალისწინებელია ერთი ფაქტორიც: ლენინის მოედანზე ძეგლის დადგმა უკავშირდება 1956 წლის 9 მარტის სისხლიან ამბებს და ესეც გამაღიზიანებლად მოქმედებდა ხალხზე, უსიამოვნო ასოციაციებს იწვევდა თბილისელებში.“⁵²

თბილისის შემდეგ, ლენინის ძეგლები ერთმანეთის მიყოლებით გაქრა საქართველოს ქალაქებისა და სოფლების მოედნებიდან, სკვერებიდან, სახელმწიფო დაწესებულებების ეზოებიდან.

1990 წელს „წარსულთან ანგარიშსწორებას“ შეენირა მაშინდელი მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის (იმელი) შენობის⁵³ ფასადზე განთავსებული სკულპტურული გამოსახულებები, რომლებიც ცნობილ ქართველ მოქანდაკეებს იაკობ ნიკოლაძესა და თამარ აბაკელიას ეკუთვნოდათ და რევოლუციურ მოძრაობასა და სოციალიზმის მშენებლობას ასახავდა. მრავალი სხვა ძეგლისაგან განსხვავებით, მათ მნიშვნელოვანი ისტორიული და ესთეტიკური ღირებულება ჰქონდა, თავად ინსტიტუტის შენობა კი, თავისი ისტორიით, საბჭოთა მეხსიერების მნიშვნელოვან ადგილს წარმოადგენდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ ანგარიშსწორებაში თავი იჩინა, ერთი მხრივ, 9 აპრილის ტრავმამ, მეორე მხრივ – საბჭოთა წარსულის ტრავმულმა მეხსიერებამ.

1989 წლის 9 აპრილის რეზონანსად შეიძლება განვიხილოთ 1991 წელს გამოცემული ფირფიტა-ალბომი „აპრილის დილა“, რომელშიც თავი მოიყარა უშუალოდ 9 აპრილის დღეებში, მის მომდევნო პერიოდში და, ასევე, დიდი ხნით ადრე (80-იანი წლებიდან) ცნობილი ქართველი კომპოზიტორების მიერ ასევე ცნობილი პოეტების ლექსებზე დაწერილმა პატრიოტულმა სიმღერებმა, მათ შორის, ცხადია, იყო „ვარჯიშით ერთმანეთს ტიტები.“ ამ ალბომს „რადიო თავისუფლება“ საგანგებო გადაცემა მიუძღვნა, სახელწოდებით „± 21: აპრილის დილა: ერთი ალბომის ისტორია“,⁵⁴ სადაც კომპოზიტორები და შემსრულებლები იხსენებენ იმდროინდელ ემოციებს, მათ შორის, იმ სიმღერებით გამოწვეულსაც, რომლებიც ადრე იყო დაწერილი და შესრულებული.

ამგვარად, როგორც ეს ხშირად ხდება ტრანზიციის ხანაში, საბჭოთა პერი-

⁵¹ წამალაშვილი, ევა. „როდესაც თბილისმა უარი თქვა ლენინის ძეგლზე.“ დამოუკიდებლობის გაკვეთილები - მომავლისკენ წარსულის გააზრებით (ავტორთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3qXNBPK> (ნანახია 16.10.2018).

⁵² იქვე.

⁵³ შემდგომში – საქართველოს პარლამენტის, მოგვიანებით – საკონსტიტუციო სასამართლოს ადგილსამყოფელი, ამჟამად კი სასტუმრო „ბილტმორის“ ცენტრალური შესასვლელი.

⁵⁴ „±21: აპრილის დილა: ერთი ალბომის ისტორია“, რადიო თავისუფლება, 11 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3eWBm0e> (ნანახია 12.04.2021).

ოდში არსებული კონტრ-მეხსიერება თანდათან იქცეოდა ნორმატიულ, ოფიციალურად აღიარებულ მეხსიერებად, რეპრესირებული, თითქმის დავინყებული ხმები საზოგადოების ყურადღების ცენტრში ინაცვლებდა და გაზიარებულ მეხსიერებად ყალიბდებოდა. „ქველი“, „საბჭოთა მეხსიერება კი, რომელიც ასახული იყო მონუმენტებსა თუ რიტუალებში და არც ისე დიდი ხნის წინ საზოგადოების ყურადღებას იპყრობდა, სწრაფად კარგავდა ემოციურ მიმზიდველობას და, როგორც ა. ასმანი ამბობს, მეხსიერებიდან ისტორიისკენ ინაცვლებდა, ისტორიკოსთა „საკუთრებად“ და მეცნიერული კვლევის ობიექტად იქცეოდა.⁵⁵

მოკლედ რომ ვთქვათ, „ახალი საქართველოს ისტორია სწორედ 1989 წლის 9 აპრილს დაიწყო.“⁵⁶ „რომ არა ‘მრისხანე და მშვენიერი’ (ასე მოიხსენიებდა ვიქტორ ჰიუგო 1793 წელს – საფრანგეთის დიდი რევოლუციის თარიღს) 89 წელი, [...] არ იქნებოდა 1991 წლის 9 აპრილი – დამოუკიდებლობის აღდგენა,⁵⁷ მეოთხედი საუკუნის შემდეგ აღნიშნავდა თემურ ქორიძე.

ტრაგედიის ორი წლისთავზე, 1991 წლის 9 აპრილს, სწორედ იმ ადგილას, სადაც საბჭოთა არმია მშვიდობიან მომიტინგეებს გაუსწორდა, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა გამოცხადდა. ადგილის მუდმივობის ხაზგასმა ისტორიული განგრძობადობის, საზიარო მეხსიერებისა და იდენტობის განმტკიცების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მნემონიკური ხერხია.⁵⁸ როგორც ე. ზერუბაველი აღნიშნავს, „ადგილის მუდმივობა საშუალებას გვაძლევს, წარმოსახვითად „დავინახოთ“ ხალხი, რომელიც ჩვენზე ადრე იყო ამ ადგილას“ და იგი ფართოდ გამოიყენება იდენტობის რიტორიკაში.⁵⁹ ზვიად გამსახურდიას სიტყვაში ეს მომენტი ხაზგასმით იყო აღნიშნული: „სიმბოლურია საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის გამოცხადება 9 აპრილს, ვინაიდან ამ დღეს გადაწყდა საქართველოს ბედი. 9 აპრილის წამებულთა სულები დაგვცქერიან ჩვენ და ხარობენ ზეციურ ნათელში, რამეთუ აღსრულდა ნება მათი, აღსრულდა ნება ქართველი ერისა.“⁶⁰

რა თქმა უნდა, არც დამოუკიდებლობის აღდგენის დღედ 9 აპრილის შერჩევა მომხდარა შემთხვევით: მნიშვნელოვანი მოვლენების დამთხვევა თარიღებთან, რომელთაც უკვე დამკვიდრებული აქვთ ისტორიული მნიშვნელობა, გავრცელებული სოციალური პრაქტიკაა, რომელსაც ე. ზერუბაველი „იგივე დროს“ უწოდებს.⁶¹ ისევე როგორც „იგივე ადგილი“, ისიც მიმართულია წარსულთან „მნემონიკური ხიდის გადებისა“⁶² და დისკურსული უწყვეტობის შენარჩუნებისაკენ.

დამოუკიდებლობის გამოცხადების თარიღთან დაკავშირებით, არსებობდა მეორე არჩევანიც – 26 მაისი, პირველი დამოუკიდებლობის დღე, მით უფრო, რომ დამოუკიდებლობის აღდგენა 1918 წლის 26 მაისის აქტის საფუძველზე ცხადდებოდა. აკაკი ასათიანი იგონებს: „ვკითხე [ზვიად გამსახურდიას], იქნებ 26 მაისს დავამთხვიოთ, რომ გაორმაგება არ მოხდეს-მეთქი. მითხრა, რაც მერე

⁵⁵ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” p. 8-9.

⁵⁶ კალანდია, გიორგი. „9 აპრილი ჩვენი მზიანი დამა“, გადაცემა „იმედის დღე“, TV Imedi, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3q2zklu> (წაწახია 05.10.2020).

⁵⁷ ქორიძე, „კაცი არ ყველა სწორია“, გვ. 59.

⁵⁸ Zerubavel, Eviatar. *Collective Memory and the Social Shape of the Past. Time Maps* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003), p. 40-43.

⁵⁹ იქვე, გვ. 42.

⁶⁰ „ზვიად გამსახურდია - საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება“, 9 აპრილი, 1991, YouTube, 31 მარტი, 2017, <https://bit.ly/3G4KP1f> (წაწახია 10.02.2021).

⁶¹ Zerubavel, *Collective Memory and the Social Shape of the Past*, p. 46-48.

⁶² იქვე, გვ. 44.

საჯაროდაც გაიმეორა: სხვა რით შეგვიძლია პატივი ვცეთ 9 აპრილის დაღუპულთა ხსოვნასო, მარტო ამით, ამ დღეს დაილუპნენ დამოუკიდებლობისთვის და ამ დღეს გამოვაცხადოთ დამოუკიდებლობაო.⁶³

მნემონიკური ხიდი წარსულთან იმითაც გაიდო, რომ დამოუკიდებლობის აქტის პირველივე აბზაცში ხაზგასმით აღინიშნა ისტორიული მემკვიდრეობითობა და განგრძობადობა, რითაც, კვლავ ზერუბაველის ტერმინი რომ გამოვიყენოთ, საბჭოთა პერიოდით განყვეტილი საქართველოს ისტორიის „ლეგატო-ნარატივი“⁶⁴ აღდგა:

„საქართველოს სახელმწიფოებრიობა, რომელიც საუკუნეთა სიღრმეში იღებს სათავეს, ქართველმა ერმა მე-19 საუკუნეში დაკარგა რუსეთის იმპერიის მიერ საქართველოს ანექსიისა და სახელმწიფოებრიობის გაუქმების შედეგად. ქართველი ხალხი არასოდეს შეჰგუებია თავისუფლების დაკარგვას. 1918 წლის 26 მაისს დამოუკიდებლობის აქტის გამოცხადებით აღდგა საქართველოს გაუქმებული სახელმწიფოებრიობა. [...] 1921 წლის თებერვალ-მარტში საბჭოთა რუსეთმა [...] შეიარაღებული აგრესიის გზით მოახდინა თავის მიერვე ცნობილი საქართველოს სახელმწიფოს ოკუპაცია, რასაც შემდგომში მოჰყვა მისი ფაქტობრივი ანექსია. 1990 წლის 28 ოქტომბერს მრავალპარტიული, დემოკრატიული გზით არჩეული საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭო, ეყრდნობა რა 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმით გამოხატულ საქართველოს მოსახლეობის ერთსულოვან ნებას, აღგენს და საქვეყნოდ აცხადებს საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას საქართველოს დამოუკიდებლობის 1918 წლის 26 მაისის აქტის საფუძველზე.“⁶⁵

ზვიად გამსახურდიას სიტყვა 9 აპრილის ტრავმული ნარატივის ტრიუმფალური შინაარსით დატვირთვის გამოხატულება იყო: სიკეთემ სძლია ბოროტებას, სიკვდილმა დათრგუნა სიკვდილი, ამით კიდევ ერთხელ უნდა გასმოდა ხაზი თავისუფლებისათვის გაღებული მსხვერპლის ღირებულებას და ტრიუმფალური წერტილი დასმოდა მოვლენათა ტრაგიკულ (ერთი გამონაკლისით – 1978 წლის 14 აპრილით) მწკრივს 1921 წლიდან ზემოთ.

ტრიუმფის განცდას ნათლად ასახავდა 6 წუთიანი უწყვეტი აპლოდისმენტები და ოვაცია, რომელიც ზვიად გამსახურდიას სიტყვას მოჰყვა სხდომათა დარბაზში; აქტზე ხელმოწერის ცერემონიალი, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროშების შემოტანა და იმდროინდელი სახელმწიფო ჰიმნის („დიდება“) შესრულება. საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის ხელმოწერა ტელევიზიის პირდაპირი ეთერით გადაიციემა, რუსთაველის გამზირზე თვალის დახამხამებაში შეიკრიბა უამრავი ხალხი, რომელიც ერთმანეთს ულოცავდა გამარჯვებას, ცეკვავდა, მღეროდა და აღფრთოვანებას გამოხატავდა. ტრიუმფის განცდა ვლინდება ასევე დამოუკიდებლობის აქტზე ხელმოწერათა ემოციაში:

„ხელი რომ მოვანერე, ისეთი გრძნობა მქონდა, თითქოს ვალი მოვიხადე ჩემი ბაბუების და სხვა წინაპრების წინაშე, ვინც მიტინგებზე იდგა, ათობ-

⁶³ რეზიაშვილი, „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე.“ უნდა ითქვას, რომ დამოუკიდებლობის დღის აღნიშვნის თარიღთან დაკავშირებით საზოგადოებაში დღემდე არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა.

⁶⁴ Zerubavel, *Collective Memory and the Social Shape of the Past*, p. 34-36.

⁶⁵ „საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 9 აპრილი, 1991, <https://bit.ly/3q1DD0f> (ნანახია 02.03.2021).

ით და ასობით ათასი ადამიანის წინაშე, ვინც ხელი ვერ მოაწერა ფიზიკურად, მაგრამ თავისუფლება ჰქონდათ არჩეული, 9 აპრილის გმირების წინაშე“ (აკაკი ასათიანი).

„ჩემი ხელმოწერა არის ყველაზე დიდი, რადგან ძალიან ვნერვიულობდი, ვერ ვაკონტროლებდი ემოციას... ილია ჭავჭავაძე ვერ მოესწრო დამოუკიდებლობას და შენ [...] მოგიწია ამაზე ხელის მოწერა და დამოუკიდებლობის ერთ-ერთი შემოქმედი გახდი. [...] მართლა დაუფერებელია. თითოეული ხელმოწერა ილიას ასრულებული ოცნებაა!“⁶⁶ (ნემო ბურჭულაძე, უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე).

„ხელს ვანერდი – [...] ვინც შემოგვინახა და გადმოგვაბარა ჩვენ ეს იდეა – ყველა მათგანის სახელითაც. მასსოვს, ძალიან ნელა ვანერდი ხელს, გვარიც ხომ გრძელია, და მქონდა განცდა, რომ ნამდვილად მნიშვნელოვან საქმეს ვაკეთებდით. მაგრამ ასევე არ მტოვებდა ფიქრი, შევძლებთ კი ვიყოთ დამოუკიდებლობის აქტზე ხელმოწერის ღირსი?“ (დავით ბერძენიშვილი, უზენაესი საბჭოს წევრი ბათუმის მაჟორიტარული ოლქიდან).⁶⁷

ქართული კულტურული ნიმუშის ელემენტებისა და ტრავიკულ-ამაღლებული რიტორიკის კონცენტრირებული გამოხატულება იყო ზვიად გამსახურდიას სიტყვა მიტინგზე 1989 წლის 26 მაისს, 9 აპრილიდან თვენახევრის შემდეგ:

„ჩვენთან არს ღმერთი! და მარადის იქნება ღმერთი! და ამ შეგნებით ვძლიეთ უთვალავ ძალებს, ბნელეთის ძალებს, ბნელეთის იმპერიებს და ბნელეთის იმპერიებს შორის უდიდესს და უბოროტესსაც დავამარცხებთ. რამეთუ ჩვენთან არს წმინდა გიორგი, ჩვენთან არს წმინდა სისხლი ჩვენი მონამეებისა, რომელიც დაიღვარა საქართველოსთვის, დაიღვარა ქრისტესთვის, დაიღვარა 9 აპრილს, [...] რომელიც შეუერთდა იმ წმინდა მონამეთა სისხლს, ასიათასთა და მრავალთა მონამეთა სისხლს. და ეს სისხლი გვიხსნის ჩვენ [...]. ეს არის ჩვენი ერის გზა, სხვა გზა ჩვენს ერს არ გააჩნია. ჩვენი გზა არის მონამეობრივი გზა, გზა ქრისტესი, გზა ეკლის გვირგვინისა, ჯვარცმისა და გარდაუვალი აღდგომისა...“⁶⁸

„ასე შეიძინა ორმაგი შინაარსი ‘9 აპრილმა,’ რომელშიც გაერთიანდა როგორც 1989 წლის 9 აპრილის სისხლში ჩახშობილი თავდადება, ასევე 1991 წლის 9 აპრილის ტრიუმფალური გამარჯვება. მეტიც, ამ ორ ‘9 აპრილს’ შორის მომხდარმა მოვლენებმა დიდწილად განაპირობა საქართველოს ისტორიის მომდევნო 30 წლის ლოგიკაც,“ აღნიშნავს ჯ. რეხვიაშვილი.⁶⁹ რაც შეეხება იმას, თუ რამდენად აღიქმება დღეს 1989 წლის 9 აპრილი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისა და მისი შემდგომი ბედის განმაპირობებლად, აქ ჩვენმა საველე კვლევამ შემდეგი შედეგი აჩვენა: რესპონდენტების დაახლოებით ნახევარი ეთანხმება აზრს, რომ 1989 წლის 9 აპრილი რომ არაა, საქართველო დამოუკიდებელი ვერ გახდებოდა; მათ შორის რამდენადმე მეტია უფროსი თაობის რესპონდენტი და ცოტა ნაკლები – 1985 წლის შემდეგ დაბადებული. როგორც ჩანს, აქ თავის როლს ასრულებს ემოცია, როგორც მეხსიერების ერთ-ერთი განმსაზღვრელი ფაქტორი, აგრეთვე ცოცხალი მეხსიერება, რომელიც სწორედ ამ

⁶⁶ რეხვიაშვილი, „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე.“

⁶⁷ იქვე.

⁶⁸ „ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, თბილისი, 1989 წლის 26 მაისი,“ <https://bit.ly/3q44jh0> (ნანახია 09.04.2021).

⁶⁹ რეხვიაშვილი, „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე.“

ემოციით გაჯერებული და ბევრად უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე კულტურულ მეხსიერებაში გადასული, ინსტიტუციონალიზებული ფორმები; ეს უკანასკნელნი გამარტივებული და გაერთმნიშვნელებულია, რათა კონვენციური სახით ჩამოყალიბდეს და გადაცემადი გახდეს. კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის კვლევის შედეგებით, 1989 წლის 9 აპრილმა ხელი შეუწყო საქართველოს დადგომას დამოუკიდებლობის გზაზე (67%).⁷⁰ 9 აპრილის, როგორც დამოუკიდებლობის წინაპირობის აღქმას ადასტურებს მეორე მონაცემიც: ჩვენი კვლევის მონაწილეთა მხოლოდ მცირე ნაწილი (როგორც მასწავლებლები, ასევე დანარჩენი რესპონდენტები) იხრება იმ აზრისკენ, რომ 9 აპრილი ამაოდ გაღებული მსხვერპლი იყო და საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლებოდა (აქ ასაკობრივი ჯგუფების მაჩვენებელი ერთნაირია) (იხ. დიაგრამა 4, 5, 16, 31).

ამგვარად, რჩეული ტრავმა – იმ მოვლენის მენტალური რეპრეზენტაცია, „რომელმაც გამოიწვია დიდი დანაკარგი, უმწეობის, მსხვერპლად ყოფნის განცდა,“⁷¹ რომელმაც შეავსო კოლექტიური იდენტობა და მის მნიშვნელოვან მარკერად იქცა, მკვეთრად ტრანსფორმირდა „რჩეულ გამარჯვებად“, რომელმაც განამტკიცა საერთო წარმატებისა და ტრიუმფის შეგრძნება. 9 აპრილი არის „ჩვენი ისტორიის მზიანი ღამე, [...] მზეც და ღამეც, თუმცა მაინც ეს არის გამარჯვების თარიღი, რადგან ჩვენ მოვიპოვეთ ამ დღეს დამოუკიდებლობა ორი წლის შემდეგ, 1991 წელს“ (გიორგი კალანდია);⁷² „ასეთ ქვეყანაში ვცხოვრობთ, ტრაგიზმზე აღმოცენებული დიდი გამარჯვების ქვეყანაში. [...] ეს ქვეყანა 9 აპრილის შვილია“ (ნონა ქობალია).⁷³ ეს 9 აპრილის ტრავმულ-ტრიუმფალური ნარატივის საყრდენი ფრაზებია.

და მაინც, 9 აპრილს, როგორც სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის დღეს, კოლექტიურ/კულტურულ მეხსიერებაში დღემდე ერთგვარად ჩრდილავს 1989 წლის 9 აპრილის ღამე, რასაც ხელს უწყობს ამ უკანასკნელის ბევრად უფრო ფართო და მრავალფეროვანი ინსტიტუციონალიზაცია (ფოტოები, ლექსები, დოკუმენტური ფილმები, სიმღერები, მოგონებები, მემორიალები, აღნიშვნები, ადგილი მუზეუმების ექსპოზიციებში). დამოუკიდებლობის აღდგენის 9 აპრილი, ამ თვალსაზრისით, ბევრად უფრო მოკრძალებულად გამოიყურება, იგი მოგონებებში, ვიდეოკადრებსა და ფოტოებში, ისტორიკოსთა შრომებსა და ისტორიის სახელმძღვანელოებშია წარმოდგენილი, 9 აპრილის ყოველწლიური აღნიშვნის დროსაც აქცენტი მსხვერპლსა და გამირობაზე კეთდება, მათი ხსოვნის სანთლები ინთება, ყვავილებით ამკობენ ტრაგედიის ადგილს. სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დღე კი, 1990 წლიდან მოყოლებული, 26 მაისს აღინიშნება.

ასე ჩამოყალიბდა არა მხოლოდ 9 აპრილი, როგორც პარადიგმული მოვლენა, არამედ რუსთაველის გამზირის ეს მონაკვეთი, როგორც პარადიგმული მნიშვნელობის სივრცე – „ჩვენი აგორა,“ „სადაც გასული 30 წლის მანძილზე იწერება საქართველოს ისტორია“ (პოლიტიკოსი სალომე სამადაშვილი).⁷⁴ ამ სივრცის

⁷⁰ „საქართველოს მომავალი 2020.“

⁷¹ Volkan, *When Enemies Talk*, p. 12.

⁷² კალანდია, „9 აპრილი ჩვენი მზიანი ღამეა,“ გადაცემა „იმედის დღე,“ *TV Imedi*, 9 აპრილი, 2019.

⁷³ ფაცაცია, სალომე „ეს ქვეყანა 9 აპრილის შვილია - დემონსტრანტების მოგონებები 29 წლის შემდეგ,“ *რადიო ათინათი*, 9 აპრილი, 2018, <https://bit.ly/3F28Kgz> (ნანახია 10.02.2021).

⁷⁴ აკოფაშვილი, ჟანა. „ერთი წელი გავრილოვის ღამიდან - 'სირცხვილია' 20 ივნისის აქციისთვის ემზადება,“ *მთავარი არხი*, 5 ივნისი, 2020, <https://bit.ly/3n5yyIU> (ნანახია 03.02.2021).

„ფლობა“ სიმართლის, ძალის, ძალაუფლების ფლობად მიიჩნევა. აქ იმართება უმნიშვნელოვანესი სადღესასწაულო ღონისძიებები: პრეზიდენტის ფიცის დადების ტრადიციული, თუმცა დღეს უარყოფილი ცერემონია, საშობაო ალილოზე პარლამენტართა გამოსვლა, საახალწლო საბავშვო ატრაქციონები, მნიშვნელოვანი მოვლენებისადმი მიძღვნილი გამოფენები და სხვა; საპროტესტო აქციები (1988 წლის ნოემბრის შიმშილობა, 1989 წლის 9 აპრილი, 1991-92 წლის დეკემბერ-იანვრის თბილისის ომი, 2003 წლის ვარდების რევოლუცია, 2007 და 2011 წლების ანტისამთავრობო გამოსვლები, რუსეთის ოკუპაციის საწინააღმდეგო მიტინგი 2008 წლის 12 აგვისტოს, ხელისუფლების საწინააღმდეგო ხალხმრავალი აქციები 2012 წლის საპარლამენტო არჩევნების წინ, 2018 წლის მაისში თბილისის კლუბებში განხორციელებული სპეცოპერაციის საწინააღმდეგო, 2019 წლის 19-20 ივნისის „გავრილოვის ღამესა“⁷⁵ და მის წლისთავთან დაკავშირებული, 2020 წლის არჩევნების გაყალბების საწინააღმდეგო გამოსვლები და სხვა); იდგმება და იშლება კარვები (პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მომხრეთა – 1991 წელს, პრეზიდენტ მიხეილ სააკაშვილის მოწინააღმდეგეთა – 2011 წელს; სიმართლისა და სამართლის მადიებელთა – 2017 წლის 1 დეკემბერს ხორავას ქუჩაზე მოკლული დათო სარალიძისა და იმავე წლის 26 დეკემბერს პანკისის ხეობაში სპეცოპერაციის დროს მოკლული თემირლან მაჩალიკაშვილის მამების და სხვა).

ემზარ ჯგერენაიას სიტყვით, საქართველოს პარლამენტის წინ არსებული სივრცე „ერთგვარად საკრალური ადგილიც კია ჩვენს ნაციონალურ მეხსიერებაში“; „ყველა ძირითადი დრამა ეროვნულ დონეზე ამ სივრცეში გათამაშდა“; „ეს ტერიტორია, საქართველოში მცხოვრები ადამიანებისთვის, ერთგვარი მეხსიერების ადგილია, სადაც საზოგადოება იღებს მნიშვნელოვან გადაწყვეტილებებს.“⁷⁶ „ვინც რუსთაველზე ერთხელ მაინც მდგარა, ის აუცილებლად იგრძნობდა სულიერ კავშირს 9 აპრილის გმირებთან, იგრძნობდა მათ მხარდაჭერასა და მფარველობას თავისუფლებისათვის ბრძოლაში, მაგრამ ვისაც რუსთაველზე შეკრებილი მოქალაქეების წინააღმდეგ ერთხელ მაინც გამოუყენებია თუნდაც ე.წ. „ლეგიტიმური ძალა,“ ისიც აუცილებლად იგრძნობდა 9 აპრილის სუსხსა და სიმძიმეს,⁷⁷ აღნიშნავს ჯიმშერ რეხვიაშვილი.

როგორც თავად 9 აპრილმა, ასევე ამ სივრცემ მარტვილობისა და მარტვილობის ადგილის მნიშვნელობა შეიძინა. ეს მნიშვნელობა განსაზღვრა მისმა რეზონანსმა, რომელმაც მოვლენათა ჯაჭვი იმ ადამიანთა სისხლით შეკრა, ვინც აქ სამშობლოს თავისუფლებისთვის ბრძოლაში დაიღუპა. 1989 წლის 9 აპრილი, „ისტორიასთან ერთად, გარკვეული ჰაგიოგრაფიაც არის,⁷⁸ რაც ამ მოვლენის პარადიგმულობას და ტრავმულობას ადასტურებს.

⁷⁵ 2019 წლის 20 ივნისს მართლმადიდებლობის საპარლამენტთაშორისო ასამბლეის წევრი, რუსი დეპუტატის სერგეი გავრილოვის მიერ პარლამენტის თავმჯდომარის სავარძლის დაკავებას ჯერ რამდენიმე ქართველი პარლამენტარის პროტესტი, შემდეგ კი საქართველოს პარლამენტის წინ მოქალაქეთა დიდი საპროტესტო აქცია მოჰყვა. სპეცრაზმმა აქციის მონაწილეების წინააღმდეგ ძალა გამოიყენა, რის შედეგად აქციის რამდენიმე მონაწილემ სხვადასხვა ხარისხის დაზიანება მიიღო.

⁷⁶ რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. „ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე,“ *რადიო თავისუფლება*, 20 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3HJxEmV> (ნანახია 16.01.2021).

⁷⁷ რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. „შემოდგომილი და დაუსრულებელი 9 აპრილი,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3eZdE3h> (ნანახია 10.06.2020).

⁷⁸ ნერგაძე, ნიკო და შიო ხიდაშელი. „რა (არ) ვიცით 1989 წლის აპრილის აქციებზე,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3qPLQUs> (ნანახია 03.02.2021).

პარადიგმული მოვლენისა და რჩეული ტრავმის მენტალური რეპრეზენტაცია, რომელიც აისახება ინსტიტუციონალიზაციის სხვადასხვა ფორმაში (ესთეტიკური, რელიგიური, მეცნიერული, სამართლებრივი, მასმედია),⁷⁹ ერთგვარ ხელშეუხებლობას იძენს. მისი გადახედვა მოვლენის სინამდის შებლაღვად აღიქმება. როგორც ჯ. ვერჩი აღნიშნავს, როცა ნარატივის ნიმუში ჩამოყალიბებული და გაზიარებულია მნემონიკური ერთობის მიერ, აზრი იმის შესახებ, რომ შეიძლება არსებობდეს მისი რაიმე ლეგიტიმური ალტერნატივა, მკრეხელობად მიიჩნევა.⁸⁰

მაგალითად, 2018 წლის ნოემბერში მძიმე გამოხმაურება მოჰყვა იური მეჩითოვის მიერ აღ ჯაზირას მომზადებულ ფილმში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომელიც 9 აპრილის ნარატივს და ამ მოვლენის დამკვიდრებულ მნიშვნელობას უპირისპირდებოდა. იური მეჩითოვი, 9 აპრილის ღამისა და მომდევნო დღეების ცნობილი ფოტოების ავტორი, რომელთაგან ერთი – გოგონა შავი დროშით – 9 აპრილის ერთ-ერთ სიმბოლოდ იქცა, ინტერვიუში ამბობდა: „აქციის მონაწილეები 13-დან 25 წლამდე იყვნენ ძირითადად. მხოლოდ ახალგაზრდები. მონაწილეების ოთხმეტიდან პროცენტი შეიკრიბა იმიტომ, რომ 9 აპრილი შოუ იყო და ისინი შოუს მონაწილეები იყვნენ. ეს იყო კრიმინალური აქტი აქციის ორგანიზატორების მხრიდან, რათა მიეღოთ ასეთი შედეგი. ეს იყო გეგმა ძალაუფლების ხელში ჩასაგდებად. არავის სურდა ვინმეს მოკვლა. ისინი ყველა ჭყლეტაში დაიღუპნენ. 20 ქალი ასფიქსიით გარდაიცვალა. ჭრილობები ჰქონდათ, მაგრამ ისინი განზრახ არავის მოუკლავს.“⁸¹

სხვებთან ერთად, მეჩითოვს გამოეხმაურა მისივე ფოტოს წყალობით 9 აპრილის სიმბოლოდ ქცეული გოგონა, ამჟამად ემიგრაციაში მცხოვრები ნანა მახარაძე, რომლის ვინაობა საზოგადოების დიდმა ნაწილმა ამ დრომდე არ იცოდა: „ბევრს ავიწყდება ის, რომ სწორედ 9 აპრილს ანთებული გულეებით, გაბრწყინებული თვალებით, სუფთა ხელებით და ეროვნული სულით მოვიპოვეთ ყველაზე ღირებული მათ შორის, რაც გაგვარჩია – თავისუფლება! [...] კითხვაზე – ‘გოგონა მის ცნობილ ფოტოზე მამაცი იყო თუ სულელი,’ მე გაგცემთ პასუხს: გოგონა იყო სულელურად მამაცი, ისევე როგორც უამრავი ადამიანი, რომელიც იმ ღამეს ქვეყნის სიყვარულისთვის დაჩეხეს, დაწამლეს და გადაუარეს!!! [...] ეს სისხლით მორწყული თარიღი მუდამ თავისუფლების სიმბოლოდ დარჩება იმ გმირების სახელებთან ერთად, რომელთა ხსოვნას ჩვენ, ‘შოუში’ მონაწილე ადამიანები, შთამომავლობას გადავცემთ!“⁸² იყო გაცილებით მძიმე შეფასებებიც: „მეჩითოვი და მისნაირები არიან რუსეთის ერთი დიდი ჰიბრიდული ომის ჭანჭიკი, საქართველოს დამოუკიდებლობისა და წარმატების წინააღმდეგ მიმართული. ამ ჭანჭიკებს მაშინ აძრობენ ნაფტალინიდან, როცა სჭირდებათ.“⁸³

მეჩითოვმა საჭიროდ ჩათვალა, ბოდიში მოეხადა:

„საშინლად გული მტკივა, რომ ამდენი ტკივილი მივაყენე ჩემს თანამემამულეებს ჩემი ასეთი განცხადებებით. [...] ეს ტკივილი მე არ მშორდება.“

⁷⁹ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 16-17.

⁸⁰ Wertsch, James V. “Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 182.

⁸¹ Varshalomidze, Tamuna. “The Soviet Scar: Legacy of USSR Architecture in Georgia,” *Aljazeera*, 10 November, 2018, <https://bit.ly/3HHdhql> (ნანახია 03.02.2021).

⁸² ფეისბუქის მომხმარებელ ნანა მარი მახარაძის პოსტი, 12 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/3t610JI> (ნანახია 03.02.2021).

⁸³ იქვე.

29 წლის წინ მოხდა ეს ამბავი, ჩემს თვალწინ ხდებოდა ეს ყველაფერი. მაშინ ძალიან განვიცადე, ვიყავი უამრავ პანაშვიდზე. [...] ტკივილი მივაყენე ჩემს მეგობრებსაც, რომლებიც არ ელოდნენ, რომ შეიძლებოდა ასეთი რამე მეთქვა. ჩემი გულწრფელი ბოდიში თუ რალაცნაირად შეანელებს ამ სამართლიან რისხვას, რომელიც მე ვიგრძენი, იქნება კარგი. [...] ჩემი დღევანდელი მდგომარეობა არ არის სახარბიელო, მაგრამ მე იმედი მაქვს, რომ გაიგებენ – როგორც სჩვევია ქართველ ხალხს – ამ მდგომარეობას. მთავარია, ჩვენ ისე ვავაკეთოთ და ისე მოვიქცეთ, რომ ეს ყველაფერი არ იყოს ტყუილად და ავამენოთ ისეთი სახელმწიფო, რომლითაც ჩვენ ყველა ვიამყებთ და ყველა ვიცხოვრებთ ერთად, ბედნიერად და კარგად.⁸⁴

საკრალური მნიშვნელობის მქონე ადგილისთვის ბრძოლის ილუსტრაციად იქცა საპროტესტო მიტინგი 2018 წლის მაისში, რომელიც კლუბებში „ბასიანსა“ და „გალერიში“ ჩატარებულ სპეცოპერაციას მოჰყვა. აქციის მეორე დღეს, 13 მაისს, აგრესიულობით გამორჩეული ნაციონალისტური დაჯგუფებების („ქართული მარში“ და სხვა) წევრები და მომხრეები მოსწავლე ახალგაზრდობის სასახლის წინ შეიკრიბნენ და რამდენიმე საათის განმავლობაში ცდილობდნენ პარლამენტის შენობის წინა სივრცის დაკავებას, სადაც წინა დღიდან მოყოლებული, საპროტესტო მიტინგის მონაწილეები იყვნენ შეკრებილი, მიტინგის ორგანიზატორებზე ფიზიკურ ანგარიშსწორებას და იქიდან მათ განდევნას.⁸⁵ მოვლენისა და ადგილის ფლობისათვის ბრძოლის გამოვლინება იყო აგრეთვე მძაფრი რეაქცია, რომელიც 9 აპრილის მემორიალზე აქციის ერთ-ერთი მონაწილის, ანი სუბელიანის ცეკვას მოჰყვა: „ეროვნული ღირსების შეურაცხყოფა,“ „თავისუფლებისა და ისტორიის შეურაცხყოფა,“ „შეურაცხყოფა მიაყენეს 9 აპრილის გმირებს, ყველა უნდა დაისაჯოს,“ „9 აპრილის მემორიალი არ არის მარტო რალაც ძეგლი, ის ისეთივე წმინდაა, როგორ ტაძარი,“⁸⁶ – ასეთი იყო საკრალური ადგილის დამცველთა შეფასებები. „მემორიალზე ცეკვა ჩემთვის თავისუფლების აქტი იყო,“⁸⁷ პარლამენტთან მისული ადამიანები იმ ბრძოლას აგრძელებენ, „რასაც ჰქვია 9 აპრილის ბრძოლა,“ „ის, რაც მოყვა ჩემს ამ ქმედებას, ის აგრესია, სიძულვილი, მუქარები ჩემს და ჩემი ოჯახის წევრების მიმართ, შეუძლებელია ხდებოდეს სინმინდებების დაცვის სახელით. შეუძლებელია ეს მოსწონებოდათ იმ ადამიანებს, ვისაც ეძღვნება ეს მემორიალი,“⁸⁸ – ეს კი მოვლენისა და ადგილის მნიშვნელობის ანი სუბელიანისეული ახსნაა. ორი წლის შემდეგ, 2018 მაისის მოვლენების გახსენებისას, ანიმ აღნიშნა: „როდესაც მონუმენტზე ვიდექი და ვცეკვავდი, ძალიან დიდ ძალას ვგრძნობდი. თითქოს, ძალიან ძლევამოსილი ვიყავი და შემეძლო ამ ბრძოლის გარდატეხა და ამას ძალიან დიდი ბედნიერების შეგრძნება მოჰქონდა.“⁸⁹ „9 აპრილის მემორიალთან რამდენიმე წლის წინ გოგო-

⁸⁴ „იური მეჩითოვის ბოდიში,“ YouTube, 15 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/33eskZX> (ნანახია 03.02.2021).

⁸⁵ „ანი სუბელიანი ამბობს, რომ 9 აპრილის მემორიალზე ცეკვის გამო ემუქრებიან,“ *ლიბერალი*, 16 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3q3ZXGT> (ნანახია 23.01.2021).

⁸⁶ „ანი სუბელიანი: მემორიალზე ცეკვა ჩემთვის თავისუფლების აქტი იყო,“ *TV Imedi*, 13 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3eXtefS> (ნანახია 03.02.2021).

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ „ლევან ჩხაიძის დღის ამბები,“ *TV Pirveli*, 17 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3JPg3ff> (ნანახია 03.02.2021).

⁸⁹ ტყემალაძე, მირანდა. „როდესაც მონუმენტზე ვიდექი და ვცეკვავდი, თითქოს, ძალიან ძლევამოსილი ვიყავი“ - ანი სუბელიანი აქციიდან 2 წლის შემდეგ, *პრაიმტაიმი*, 15 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3t6KtUo> (ნანახია 20 იანვარი 2021).

ნა ცეკვადა და ბევრი იყო აღშფოთებული. თინა მაგისტრისა ცეკვნირა, რომ ვილაცას შეძლებოდა რუსთაველზე ცეკვა,⁹⁰ განაცხადა 9 აპრილის ღამეს დალუპული თინა ენუქიძის შვილიშვილმა ნინი გოგიბერიძემ 2021 წლის აპრილში.

2019 წლის აპრილში, 1989 წლის 9 აპრილის ოცდაათი წლისთავზე, დაპირისპირება მოჰყვა ტელეკომპანია „იმედის“ გადაცემა „პრაიმთაუში“ სიმღერის „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები“ ახალი ვიდეოკლიპის პრეზენტაციას. 30 წლის შემდეგ კომპოზიტორმა სიმღერის ახალი კლიპი ჩაწერა, სადაც შემსრულებლებად მხოლოდ მამაკაცი მომღერლები მიიწვია. ამან საზოგადოების ნაწილის პროტესტი გამოიწვია: „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები 17 მოკლული ქალის გარეშე!“⁹¹ „მოვუწოდებთ ყველა ადამიანს, ვისთვისაც ის 17 ქალი ქვეყნის დაცვის სიმბოლოა, [...] ეს არის იმ 17 ქალის და კიდევ უამრავი სხვა ქალის შეურაცხყოფა, რომლებმაც საკუთარი სამშობლოსთვის განირეს თავი!“⁹² კომპოზიტორის პასუხს – „ვთვლით, რომ ოჯახის სიძლიერე არის მამაკაცი, ქვეყნის სიძლიერე არის მამაკაცი, ქვეყნის დამცველი არის მამაკაცი. და სწორედ ამიტომ, ეს 25 მამაკაცი იმღერებს ამ სიმღერას“⁹³ – კიდევ უფრო დიდი აღშფოთება მოჰყვა: „ამდენ მართლა გმირ ქალს სახეში აფურთხებთ ასე ხმამაღლა? ან რას ეუბნებით პატარა გოგოებს?! რომ მათი სიყვარული, პატივისცემა, თავგანწირვა ქვეყნისთვის არაფერია მამაკაცის თავგანწირვასთან შედარებით?“ „ქვეყანაში, სადაც აღმართულა ამაყად ქართლის დედა ერთ ხელში ფიალით და მეორეში ხმლით, მსგავსი განცხადების გაკეთება სასაცილოა, სატირალი რომ არ იყოს!“⁹⁴ ვნებათაღელვა სწრაფად ჩაცხრა: ახალი კლიპი ორ-სამჯერ თუ გაჟღერდა და მალევე მიეცა დავინყებას.

2019 წლის 20 ივნისის „გავრილოვის ღამე“ კოლექტიურ მეხსიერებაში ისევ დააბრუნა 1989 წლის 9 აპრილი: „20 ივნისს გავიღვიძე და დავინახე, რომ [...] 9 აპრილის მემორიალთან არსებულ პარლამენტის შენობაში პარლამენტის თავმჯდომარის სკამზე იჯდა იმ ქვეყნის პარლამენტის, იმ იდეოლოგიის მომხრე პარტიის ლიდერი (სერგეი გავრილოვი), რომლისგან თავის დასახსნელადაც შეიღება წითლად ოთხმოცდაცხრაში რუსთაველის გამზირი,“ წერდა ერთ-ერთი ახალგაზრდა, „მრცხვენოდა საკუთარი თავისა და საკუთარი ქვეყნის, მრცხვენოდა იმ დალუპულების, რომლებიც 2008 წელს, 1990 წელსა და 1989 წელს იმ ნაციასა და იმ პოლიტიკას შეენიშნენ, რომლის დასაცავადაც ახლა ჩვენ გვესროდნენ.“⁹⁵ მთავარეპისკოპოს ზენონის სიტყვით, ხელისუფლებამ იმ დღეს მოსახლეობას გაახსენა, „როგორ ნადირობდა მტრის სადამსჯელო რაზმები თავისუფლებისათვის მებრძოლ ჩვენს ხალხზე“ 1989 წლის 9 აპრილს.⁹⁶

⁹⁰ „ნინი გოგიბერიძე, რომლის ზეზიაც - თინა ენუქიძე 9 აპრილს ნიჩაზმა იმსხვერპლა,“ *ფორმულა*, 14 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3F5CMQH> (ნანახია 07.05.2021).

⁹¹ ბიძინაშვილი, ნინო. „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები“ - სიმღერის ახალი ვერსია მხოლოდ კაცების მონაწილეობით და პროტესტი, *Netgazeti.ge*, 29 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HKpudU> (ნანახია 02.02.2021).

⁹² „ქვეყნის სიძლიერე მამაკაცია - სიმღერას 'ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები' მხოლოდ კაცები შეასრულებენ,“ *ტაბულა*, 29 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3zxxXs5> (ნანახია 02.02.2021).

⁹³ ბიძინაშვილი, „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები“.

⁹⁴ „ქვეყნის სიძლიერე მამაკაცია.“

⁹⁵ „გავრილოვის ღამე - ნიკუშა,“ *Imitom.ge* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3n75x-pM> (ნანახია 12.01.2021).

⁹⁶ „დღეს 9 აპრილი გავახსენე - მთავარეპისკოპოსი ზენონი ხელისუფლებას,“ *On.ge*, 21 ივნისი, 2019, <https://bit.ly/3F3HggW> (ნანახია 16.02.2021).

თუმცა, „ის, რაც სამოქალაქო საზოგადოებისათვის 'მეხსიერებისა და გამოხატვის ადგილი,' ერთგვარი ქართული აგორაა, ხელისუფლებისათვის 'ქვეყნის სავიზიტო ბარათია'.“⁹⁷ ასე უნდა მას საქართველოს პარლამენტის თავმჯდომარემ მაშინ, როცა ქალაქის მერიამ 2020 წლის იანვარში პარლამენტის მიმდებარე ტერიტორიის რეაბილიტაცია გადაწყვიტა. საზოგადოების ნაწილის მიერ ეს აღქმული იქნა საკრალური ადგილის დაუფლებისა და პროტესტის ტრადიციული ადგილის მოშლის მცდელობად. ამგვარ აღქმას ჰქონდა საფუძველი და წინაპირობა: სამუშაოების დაწყებამდე ცოტა ხნით ადრე, 2019 წლის 30 დეკემბერს, მერიამ, საახალწლოდ საბავშვო ატრაქციონებისა და დეკორაციების გამართვის საბაბით, დაშალა მალხაზ მაჩალიკაშვილის კარავი, რომელიც იქ 2018 წლიდან იდგა და რომელიც რამდენჯერმე იქცა დაპირისპირების საგნად: ხელისუფლებამ კარავი 2019 წლის 20 ივნისს, ანტისაოკუპაციო აქციის დაშლის დროს აიღო, საბაბად კი მაშინაც მიმდებარე ტერიტორიის რეაბილიტაციის გეგმა დაასახელა.⁹⁸ კარავი ისევ დაიდგა. 2019 წლის 10 დეკემბერს ოპოზიციის წინააღმდეგ შექმნილი ორგანიზაციის „შეინარჩუნე სიცოცხლე“ წევრებმა მაჩალიკაშვილის კარვის წინ თავიანთი კარავი დადგეს და განაცხადეს, რომ გავრილოვის ღამის საპროტესტო და სხვა აქციები მათ 1990-იან წლებს აგონებდა და ისინი წინააღმდეგობას გაუწევდნენ „კონსტიტუციის მიღმა ქმედებებს“;⁹⁹ თუმცა, სიტყვიერი დაპირისპირებისა და განევ-გამოწევის შემდეგ, ეს „კონტრ-კარავი“ იქიდან გაიტანეს.¹⁰⁰

რეაბილიტაციის პროცესის გამო, პირველად 30 წლის შემდეგ, ვერ მოხერხდა 9 აპრილის წლისთავის ტრადიციული აღნიშვნა 2020 წლის 9 აპრილს. მთავრობა მივიდა იმ მწვანე ლობესთან, რომელიც პარლამენტის წინა სივრცეს შემოავლეს სამუშაოების დაწყებისას და, მის წინ ტრადიციული წითელი ტიტების დაწყობით, პატივი მიაგო დაღუპულთა ხსოვნას. „მთავრობა გამოეხმაურა 9 აპრილის წლისთავს, მაგრამ ხალხმა ვერ აღნიშნა ის. მთავრობა 9 აპრილის ტრაგედიას არასდროს ივინყებდა საქართველოში, მათ შორის ის მთავრობაც, რომელიც, პრინციპში, მთავრობა იყო მაშინაც, 1989 წლის აპრილში. [...] პირველად ამ ტრაგიკული ღამის შემდეგ ხალხი ვერ შეიკრიბა გათენებისას მთავრობის სახლის წინ. კომენდანტის საათია, როგორც მაშინ, აპრილის დღეებში,“¹⁰¹ აღნიშნავს გიორგი (გოგი) გვახარია. რუსთველის გამზირზე არ მისულა საქართველოს პრეზიდენტი სალომე ზურაბიშვილი, თუმცა მან 9 აპრილის ტრადიციული ნარატივი გაიმეორა („9 აპრილის დღესასწაული და ტრაგიზმი“), ხაზი გაუსვა ამ თარიღის ისტორიულ მნიშვნელობას: „ეს არის ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ერთ-ერთი ტრაგიკული და ამავდროულად, უდიდესი გამარჯვების დღე,“¹⁰² მიუსვლელია

⁹⁷ რეზიაშვილი, „ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე.“

⁹⁸ „მალხაზ მაჩალიკაშვილს რუსთაველზე კარავს აღარ აშლენიანებენ,“ *On.ge*, 25 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GkT1Lf> (ნანახია 10.02.2021).

⁹⁹ ზოგვერაძე, მარიამ. „ოპოზიციის წინააღმდეგ შექმნილი ორგანიზაციის წევრებმა რუსთაველზე კარავი დადგეს,“ *Netgazeti.ge*, 10 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3t6R0hS> (ნანახია 10.02.2021).

¹⁰⁰ ჩიჩუა, ნინო. „მაჩალიკაშვილის ზანერთან კარვის გაშლას ინციდენტი მოჰყვა,“ *Netgazeti.ge*, 10 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3qZn30i> (ნანახია 10.02.2021).

¹⁰¹ გვახარია, გიორგი. გადაცემა „აპრილი 1989-2020,“ ციკლიდან „ანარეკლები,“ რადიო თავისუფლება, 12 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3K1o9Sf> (ნანახია 10.02.2020).

¹⁰² ქენჭაძე, ნათია. „სალომე ზურაბიშვილი - მე არ მივსულვარ 9 აპრილის მემორიალთან,“ *პირველი არხი*, 9 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3G6X91c> (ნანახია 16.02.2021).

კი კოვიდ პანდემიის გამო დაწესებული შეზღუდვებით ახსნა, რის გამო ბევრი ადამიანი ვერ მივიდა მემორიალთან.

2020 წლის იანვარში დაწყებული სარეაბილიტაციო სამუშაოები აგვისტოში დასრულდა. 9 აპრილის მემორიალის შემადგენელი, ისტორიული ქვის ფილები თავის ადგილას დააბრუნეს, არც მონუმენტს შეხებია ცვლილება, მხოლოდ სივრცე დაანაწევრეს გაზონებით. სწორედ ეს შეფასდა როგორც „საკრალური ადგილის ევრორემონტი,“ გამოხატვის ადგილის წაშლისა და „ამ ადგილის ოკუპაციის მცდელობა,“ რომელიც არ იყო ერთადერთი დამოუკიდებლობის 30 წლის განმავლობაში. თუმცა, როგორც ემზარ ჯგერენაია აღნიშნავს, „ვერანაირი მცდელობა ვერ შეცვლის ამ ადგილის მნიშვნელობას და ეს ადგილი მაინც დარჩება მთავარ ადგილად, სადაც მოქალაქეები ყოველთვის იტყვიან თავის სათქმელს. ხალხი ყველა შემთხვევაში მოახერხებს შეკრებას. [...] თანაც მთელი რუსთაველის გამზირი ამ სივრცის ნაწილია.“¹⁰³

ამრიგად, პარლამენტის წინა სივრცე კვლავ რჩება სივრცედ, სადაც იწერება საქართველოს თანამედროვე ისტორია. რაც შეეხება 9 აპრილს, ეს პარადიგმული თარიღი 1993 წლიდან აღინიშნება როგორც „საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღე“ და უქმედ არის გამოცხადებული. საქართველოს პარლამენტის N 211 დადგენილებაში, რომელიც 1993 წლის 8 აპრილს მიიღეს, ნათქვამია: „საქართველოს უახლეს ისტორიაში დიდია ცხრა აპრილის მნიშვნელობა. ამ დღეს ქართველმა ერმა ერთხმად და თამამად გამოხატა თავისი სწრაფვა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისაკენ, ამ დღეს დაიღვარა სამშობლოსათვის თავგანწირულ მამულიშვილთა უმანკო სისხლი და ამ დღესვე აღდგენილ იქნა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობა. ამდენად ეს დღე არა მარტო ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის სიმბოლოა, არამედ საქართველოს ერთიანობისა და წინსვლის დღეც არის.“¹⁰⁴ 9 აპრილთან დაკავშირებით ეროვნული ერთიანობის, სამშობლოსთვის თავგანწირვისა და მამულიშვილთა უმანკო სისხლის ხსენება სრულიად ბუნებრივი გახლდათ, სამოქალაქო თანხმობამდე კი შორი, რთული და მტკიცენიული გზა იყო გასავლელი.

9 აპრილის კოლექტიურმა ტრავმამ, როგორც პარადიგმულმა მოვლენამ, ბევრი ფაქტის მნიშვნელობა განსაზღვრა. მან განამტკიცა და დაამკვიდრა საპროტესტო მიტინგებზე გაჩენილი „ქართული პოლიტიკური რიტორიკა და მეტაფორიკა, ეროვნული ცნობიერების მთელი სიმბოლური სამყარო თავისი მტრისა და მოყვასის, მოლაღატისა და ეროვნული გმირის ხატებით და ამ ხატების შექმნის კრიტერიუმებით.“¹⁰⁵

¹⁰³ რეხვიაშვილი, „ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე.“

¹⁰⁴ საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 8 აპრილი, 1993, <https://bit.ly/3qYMIx8> (ნანახია 11.04.2021).

¹⁰⁵ მაისურაძე, გიორგი. „დღესასწაული, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა,“ გიორგი მაისურაძე, *ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011), გვ. 6.

ტრავმული როგორც მოწამობა და ამაღლება: გიორის დაბადება

1989 წელს საბჭოთა საქართველოს დედაქალაქის ერთ-ერთ მთავარ ქუჩას, რომელიც 1921 წლიდან ლენინის სახელს ატარებდა, ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის თვალსაჩინო ლიდერის, საბჭოთა სისტემის შეურიგებელი მონინალმდევის, მერაბ კოსტავას სახელი ეწოდა.¹⁰⁶ იგი 1989 წლის 13 ოქტომბერს ავტოკატასტროფაში დაიღუპა.

მერაბ კოსტავას ტრაგიკული დაღუპვა იყო ერთ-ერთი მოვლენა, რომლის მნიშვნელობა 9 აპრილის რეზონანსმა განაპირობა. ეს ფაქტი უეცარი, მოულოდნელი, დაუფერებელი და შოკისმომგვრელი აღმოჩნდა 9 აპრილით ტრავმირებული ქართული საზოგადოებისათვის (ალბათ, ნაკლებად – წარმოუდგენელი, რამდენადაც საბჭოთა რეჟიმის მიერ მონინალმდევებთან და, ზოგჯერ, ასეთად მიჩნეულ თანაპარტიელებთან ანგარიშსწორების ხერხად ავტო- და ავიაკატასტროფები არაერთხელ ყოფილა გამოყენებული და საზოგადოებამ ეს არასდროს აღიარებული ფაქტები მითქმა-მოთქმის დონეზე მაინც იცოდა). შეიძლება ითქვას, რომ კოსტავას ტრაგიკული დაღუპვა „ჩაჯდა“ დროის მოკლე მონაკვეთში მიმდინარე რადიკალურ და მოულოდნელ ცვლილებათა ჯაჭვში, როგორც მისი ერთ-ერთი რგოლი. მან გააღრმავა საზოგადოების გამაერთიანებელი კავშირებისა და ერთობის განცდის დაზიანება, რომელიც გაცილებით ადრე დაიწყო და ყველაზე მკაფიოდ 1989 წლის 9 აპრილის ტრავმულით გამოვლინდა. კოსტავას დაღუპვამ, თავის მხრივ, გავლენა იქონია უახლოეს მომავალში განვითარებულ მოვლენებზე.

ტრავმული მოვლენის გააზრება ხდება იმ მნიშვნელობათა ფარგლებში, რომლებიც კოდირებულია მოცემული საზოგადოების კულტურაში.¹⁰⁷ ეს პროცესი იწყება მომხდარზე საუბრით: ადამიანები ერთმანეთს უზიარებენ საკუთარ დაკვირვებებს, ჭორს და მითქმა-მოთქმას, ადგენენ ტრავმული გამომწვევ მიზეზებს, ეძებენ დამნაშავე(ებ)ს, ქმნიან შეთქმულების თეორიებს, იღებენ მოქმედების გადანყვეტილებას და ფიქრობენ დაძლევის მეთოდებზე.¹⁰⁸ მერაბ კოსტავას სიკვდილის ამბავი ელვის სისწრაფით გავრცელდა ქვეყანაში. მაშინვე გაჩნდა აზრი, რომ ავტოავარია შემთხვევითი არ იყო და ის უშიშროებამ მოაწყო. „მერაბს გზაზე ხბომ კი არა, იმპერიამ გადაურბინა!..“¹⁰⁹ – თინათინ მღვდლიაშვილის ეს სიტყვები, რომლებიც მაშინ დაინერა, ნათლად გამოხატავს რწმენას, რომ მერაბ კოსტავას კომუნისტური ხელისუფლება გაუსწორდა. კოსტავას თანამებრძოლებმა უარი თქვეს ცხედრის გაკვეთაზე. გამოძიება დაიწყო, მაგრამ ოფიციალური ვერსიისა და დასკვნის მიმართ უნდობლობა იმთავითვე გაჩნდა და დღემდე არ შეცვლილა.¹¹⁰

¹⁰⁶ ენციკლოპედია თბილისი. *ქუჩები, გამზირები, მოედნები*, ირაკლი აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია (თბილისი: 2008), გვ. 100.

¹⁰⁷ Sztompka, "The Trauma of Social Change," p. 165.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 160.

¹⁰⁹ მღვდლიაშვილი, თინათინ. „დაღწილი თავისუფლება“ (დაწერილია 1990 წელს), გამოქვეყნებულია თინათინ მღვდლიაშვილის ფეისბუქის გვერდზე, 26 მაისი, 2019, <https://bit.ly/31Amm57> (ნანახია 20.02.2021).

¹¹⁰ თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმი „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე“ რუსთავი 2, 2002, *You-Tube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/34saPG6> (ნანახია 09.04.2021); დოკუმენტური ფილმი მერაბ კოსტავას დაღუპვის დეტალებზე, *Myvideo.ge*, 29 მაისი, 2017, <https://bit.ly/3z-BZ631> (ნანახია 20.02.2021); თოფურია, თეა. „არავის ენდობა. არ აღიარებს დანაშაულს. იტანს შიშშილს,“ ახალი გამოცემა მერაბ კოსტავას ცხოვრებაზე, *რადიო თავისუფლება*, 30 იანვარი, 2020, <https://bit.ly/3n5Sp4q> (ნანახია 20.02.2021).

ტრავმული განცდის – მოულოდნელობის, დაბნეულობის, გაურკვეველობის, ტრაგიზმის – გამოხატულება იყო მერაბ კოსტავას პანაშვიდები მის სახლში, რუსთაველის გამზირზე, სადაც რამდენიმე დღის მანძილზე უამრავი ადამიანი იკრიბებოდა. ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის სხვადასხვა პოლიტიკური გაერთიანების და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების წარმომადგენლების ინიციატივით, გადაწყდა მერაბ კოსტავას დაკრძალვა მთაწმინდაზე. ხელისუფლებაში მყოფ საბჭოთა პოლიტიკურ ელიტას წინააღმდეგობა არ გაუწევია: ის მანამდეც და შემდეგაც ერიდებოდა ვითარების გამწვავებას და მიმდინარე პროცესებზე კონტროლის შენარჩუნებას რეპრესიებისა და დათმობების მონაცვლეობით ცდილობდა,¹¹¹ განსაკუთრებით – 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის შემდეგ. თუმცა, როგორც ჩანს, მთაწმინდის პანთეონში მერაბ კოსტავას დაკრძალვის იდეა საყოველთაოდ გაზიარებული არ ყოფილა. მათ გასაგონად, ვინც ამ აზრს არ იზიარებდა, დაკრძალვის დროს წარმოთქმულ სიტყვაში ავთანდილ იმნაძე აღნიშნავდა: „ზოგი უმეცარი დღესაც გაოგნებულია, რა გააკეთა მერაბ კოსტავამ ისეთი, რომ მას მამადავითზე მიუჩინეს სამუდამო ადგილსამყოფელი, ცოტას ხომ არ ვამეტებთო. არა, არაფერს ვამეტებთ, ვგონებ პირიქით, ესეც ცოტაა.“¹¹² როგორც გიორგი მაისურაძე შენიშნავს, მერაბ კოსტავას მთაწმინდაზე დაკრძალვა საქართველოში ეროვნული მოძრაობის დომინანტ პოლიტიკურ ძალად აღიარება იყო.¹¹³

მერაბ კოსტავას ტრაგიკული სიკვდილის კონკრეტული სახით განსაზღვრა იმ მნიშვნელობათა ფარგლებში, რომელიც გაზიარებული და გასაგები იყო ქართული საზოგადოებისათვის, ან, შტომპკას სიტყვით რომ ვთქვათ, ტრავმის კულტურული კონსტრუირება, სწორედ დაკრძალვის ცერემონიალით იწყება. იგი, ისევე როგორც კოსტავას დაღუპვის ამსახველი ნარატივები, შეესაბამებოდა ქართულ კულტურულ ნიმუშს, რომელმაც სულ ცოტა ხნის წინ „იმუშავა“ 9 აპრილის ტრავმისათვის შინაარსისა და მნიშვნელობის მინიჭების პროცესში. ამჯერად ამ ნიმუშმა ემოციით დატვირთა მერაბ კოსტავას გარდაცვალება და განსაზღვრა მისი მნიშვნელობა.

21 ოქტომბერს მისი ცხედარი სიონის საკათედრო ტაძარში გადაასვენეს, სადაც კათოლიკოს-პატრიარქმა ილია მეორემ გადაიხადა პანაშვიდი „მამულისათვის ნამებული გმირის მერაბ კოსტავას სულის მოსახსენებლად.“¹¹⁴ 3 საათზე უზარმაზარი პროცესია რუსთაველის გამზირის გავლით მთაწმინდისკენ დაიძრა. სიონიდან საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროშით შემკული კუბო ჩოხოსნებმა გამოასვენეს, დახრილი დროშები მოჰქონდათ სამგლოვიარო პროცესიის მონაწილეებსაც. მთაწმინდისკენ მერაბ კოსტავას მიაცილებდა შა-

¹¹¹ მაგალითად, 1990 წლის 29 აგვისტოს თბილისის ცენტრალური მოედნიდან, რომელიც ლენინის სახელს ატარებდა, სახალხო დემუტატთა თბილისის საბჭოს პრეზიდიუმის გადაწყვეტილებით, აიღეს მისი ძეგლი (დაიდგა 1956 წელს). ამ ფაქტის ახსნა საქალაქო საბჭოს პრეზიდიუმის მაშინდელი თავმჯდომარის ნიკო ლევიშვილის მიერ ნათლად აჩვენებს კომუნისტური ხელისუფლების მცდელობას, ხელიდან არ გაეშვა მენსიერების ფორმირების სადავეები (იხ. ზემოთ, გვ. 62-63).

¹¹² *გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა მთაწმინდის პანთეონი, 1989 წლის 21 ოქტომბერი*, რედ. ვახტანგ ზახტაძე (თბილისი: მაცნე, 1992), გვ. 18.

¹¹³ მაისურაძე, გიორგი. „გმირი,“ გიორგი მაისურაძე, *ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011), გვ. 102.

¹¹⁴ *გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან*, გვ. 11.

ვი ცხენი ზედ დაკრული შავი ნაბდით.¹¹⁵ პანთეონში, მცირე ლოცვის აღვლენის შემდეგ, გაიმართა სამგლოვიარო მიტინგი. დაკრძალვა დაავგირგვინა სვანურმა ზარმა, სიმღერებმა „ქართველო, ხელი ხმალს იკარ“ და „შავლეგო“;¹¹⁶ ეს უკანასკნელი 1988-89 წლებში მუდმივად ჟღერდა მიტინგებზე, როგორც მტერთან შეურიგებელი ბრძოლის ჰიმნი, ამის შემდეგ კი დიდი ხნით დაუკავშირდა მერაბ კოსტავას სახეს (ამ თემას ქვემოთ კიდევ ერთხელ დავუბრუნდებით).

დაკრძალვის ცერემონიამ ტრავმის ამოთქმის საშუალება მისცა საზოგადოებას, რაც ტრავმის განსაზღვრის და ტრავმული განცდის ჩამოყალიბების აუცილებელი პირობაა. ახალმა ტრავმამ განამტკიცა 9 აპრილის ტრავმული გამოცდილება. სამგლოვიარო მიტინგზე წარმოთქმული გამოსათხოვარი სიტყვები ქართული კულტურის ფარგლებში გასაგებ და მიღებულ მნიშვნელობებს/ნიმუშებს ემყარებოდა:

1. ხაზგასმული იყო **გმირობისა და სამშობლოსთვის თავდადების იდეალები, წინაპრებთან სულიერი სიახლოვე** და მათი საქმის გაგრძელება: „შენს მიერ გაღვიძებული ივერი შენს გვერდით არის, ძმაო. დიდი ილიას გვერდით დამკვიდრებულ“¹¹⁷ (ზვიად გამსახურდია); „მთანმინდაზე კიდევ ერთი „საშვილიშვილო სამარე“ გაჩნდა ილიასა და დიმიტრი ყიფიანის გვერდით, „მომავალ საქართველოში [...] კიდევ ერთი აჩრდილი გადმოდგება მთანმინდის მიწიდან, რათა ყოველდღიურად [...] ასე ძვირფასი და ნაცნობი სიტყვებით შეგვეხმინოს: „მარად და ყველგან, საქართველოვ, მე ვარ შენთანა!“¹¹⁸ (თემურ ქორიძე, საქართველოს ჰელსინკის კავშირის გამგეობის წევრი, საქართველოს ეროვნული ხსნის მთავარი კომიტეტის წევრი); „ისევე როგორც ილიას დროს, ილიას სიკვდილის დროს, მის ცხედართან მონინავე ინტელიგენციამ და მონინავე ქართველმა საზოგადოებამ მოიყარა თავი და მიხვდა, თუ რისთვის უნდა ებრძოლა,“ „სანამ იცოცხლებს საქართველო, [...] მასზე ისევე გაიზრდებიან თაობები და პატარა ბავშვები, როგორც ჩვენ ვიზრდებით ცოტნე დადიანის, დემეტრე თავდადებულის, ყველა იმ ქართველი წამებულის და ქართველი გმირის მაგალითზე, ვინც სამშობლოს თავისუფლებას შესწირა თავი“¹¹⁹ (დავით ტურაშვილი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტური პრესკლუბის წევრი).
2. გარდა ამისა, მომხდარი **ტრავმულია წარმოდგენილი იყო როგორც მსხვერპლშენიერვა და ამაღლება**, რითაც აგრძელებდა და ავითარებდა 9 აპრილის ნარატივით საფუძველჩაყრილ ნიმუშს; უხვად იყო გამოყენებული რელიგიური რიტორიკა, რაც ასევე შეესაბამებოდა როგორც კულტურულ ნიმუშს, ასევე დროის სულისკვეთებას: „დასრულდა მონამებრივი გზა დიდი მამულიშვილისა“¹²⁰ (ზვიად გამსახურდია); „...დღეს საქართველო გოლგოთის გზით მიდის. აღმართავს ის გოლგოთაზე საქართველოს თავისუფლებისა და გამარჯვების ჯვარს, თუ თვითონ მას გააკრავენ ამ ჯვარზე, ეს იმაზეა დამოკიდებული, რამდენად ვაჟკაცები ვიქნებით ჩვენ, რამდენად პატიოსანნი და რამდენად

¹¹⁵ ფოტო იხ. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის ვებგვერდზე, <https://bit.ly/3G921my> (ნანახია 20.05.2020).

¹¹⁶ *გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან*, გვ. 11.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 13.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 16-17; ციტატა მოტანილია ილია ჭავჭავაძის პოემიდან „აჩრდილი.“

¹¹⁹ იქვე, გვ. 23.

¹²⁰ იქვე, გვ. 12.

გონიერნი. შენ ამ ვაჟკაცობის, გონიერებისა და პატიოსნების მაგალითი აჩვენე,“ აღნიშნა აკაკი ბაქრაძემ, რუსთაველის საზოგადოების პრეზიდენტმა, მან მერაბ კოსტავა ამ ბრძოლაში დაღუპულ გმირად მიიჩნია, რომელსაც გლოვა არ შეეფერებოდა.¹²¹ „შენ ქრისტეს მსგავსად შენი ნებით აირჩიე ერის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის გოლგოთის გზა“;¹²² „გადავხედე წმინდა სახარებას და საოცარი რამ დავინახე. იქ, სადაც ცხრა ნეტარებაა მოხსენიებული, გადავიკითხე და აღმოჩნდა, რომ ცხრავე გესადაგება შენ და შენს მიერ განვლილ ცხოვრებას. შენ ცხრა გზის ნეტარი ხარ, მერაბ!“ „მეოცე საუკუნეში აღსავლის კარიბჭე ასე ფართოდ არავისთვის გაღებულა“¹²³ (ავთანდილ იმნაძე, საქართველოს ჰელსინკის კავშირის წევრი, საქართველოს ეროვნული ხსნის მთავარი კომიტეტის წევრი).

3. ხაზგასმული იყო **მიძიმე ბედთან შეურიგებლობა და მომავლის იმედი**: უკვე 14 ოქტომბერს „საქართველოს ინფორმაციის დამოუკიდებელი სააგენტო „მაცნე“ თავის ბიულეტენში „მაცნეს ქრონიკა“ (N 1) წერდა: „სვანური ზარით უსიტყვოა ჩვენი მწუხარება. სრულიად საქართველოსთვის შეწირული მერაბ კოსტავას „შავლეგო“ კიდევ უფრო მძლავრად დაიგუგუნებს ჩვენს მამულში. მოდის ნანატრი თავისუფლება! მოდის „შავლეგო“!¹²⁴ სამგლოვიარო მიტინგზე კი ზვიად გამსახურდიამ აღნიშნა: „რალად უნდა რეფერენდუმი საქართველოს, როდესაც მთელმა ქართველმა ერმა აღიარა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი რაინდის დიდება, როდესაც მთელმა ქართველმა ერმა ამოაცილა მერაბი წინაპართა, წმინდანთა და მოღვაწეთა სამკვიდრებელში.“¹²⁵ იგივე იმედის გამოხატულება და მისი გაღვივების მცდელობაა სიტყვები: „შენი ხატება გაგვინათებს ჩვენ საქართველოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის გზაზე“;¹²⁶ „იგი [მერაბ კოსტავა] კვლავ შეგვასმენს თავის გმირულ შავლეგოს, კვლავ შეგვასმენს და კვლავ დაამხოვს მტერს და გაანთავისუფლებს საქართველოს“ (ზვიად გამსახურდია);¹²⁷ „ღრმად ვართ დარწმუნებულნი, უკანასკნელი ქართველიც, თუკი გადარჩება ის, გაიტანს ამ დროშას და აღმართავს, როგორც გამარჯვების სიმბოლოს“ (აკაკი ბაქრაძე);¹²⁸ „ბრძოლის ველზე დაცემული მერაბ კოსტავას დროშა დღეს უკვე რომელიღაც 16-17 წლის პირტიტველა ჭაბუკს უპყრია ხელთ [...] „კიდევაც დაიზრდებიან ალგეთს ლეკვები მგლისანი, ისე არ ამოსწყდებიან, ჯავრი არ ჭამონ მტრისანი“ (ავთანდილ იმნაძე).¹²⁹

მერაბ კოსტავას დაღუპვა აღქმული იქნა ცოტა ხნის წინანდელი და ჯერ კიდევ მძაფრი ემოციის – 9 აპრილის ტრავმის – შუქზე, რომელიც „სულ რამდენიმე კვირაში [...] ჩაინერა საქართველოს ისტორიაში ესოდენ მრავლად არსებული ეროვნული კატასტროფების ეპიკურ მითოლოგიაში“¹³⁰ და თანდათან ყალიბდებოდა

¹²¹ იქვე, გვ. 14.

¹²² იქვე, გვ. 14.

¹²³ იქვე, გვ. 18.

¹²⁴ იქვე, გვ. 10.

¹²⁵ იქვე, გვ. 13.

¹²⁶ იქვე, გვ. 13.

¹²⁷ იქვე, გვ. 13.

¹²⁸ იქვე, გვ. 14.

¹²⁹ იქვე, გვ. 19.

¹³⁰ ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013), გვ. 48.

პარადიგმულ მოვლენად ქართველთა ტრავმირებულ ფსიქიკაში. „დღევანდელი დღე 9 აპრილის ტოლია. [...] ამალდა დიდი ქართველი და დაჰნათის საქართველოს, ვითარცა წამებულნი 9 აპრილისანი და მოგვინოდებს თავდადებისაკენ,¹³¹ განაცხადა ზვიად გამსახურდიამ გამოსათხოვარ სიტყვაში. „შენი მკვლელობა ვერ ჩაახშობს თავისუფლებისკენ მიმართულ ქართულ სულს, ისევე როგორც 9 აპრილის ხოცვა-ჟლეტამ ვერ ჩაახშო,“ აღნიშნა ავთანდილ იმნაძემ.¹³² 9 აპრილი და მომავლის იმედი ნახსენები იყო ასევე ახალქალაქის რაიონის სოფელ ჩუნჩხას წარმომადგენლის ლექსში, რომლითაც მან სამგლოვიარო მიტინგზე თავისი გამოსვლა დაასრულა: „როგორ ჩეხეს ქორფა გოგო-ბიჭები / და დროებით თუ ჩაგვაცვეს თაღი, / არ იქნება, ჯიშში არ უწერია / დაჩოქილი საქართველოს ხალხი.“¹³³

მერაბ კოსტავას გამორჩეული ადგილი ეკავა 9 აპრილის მოვლენებში. იგი ერთგვარი მეკავშირე რგოლი იყო „არაფორმალების“ სხვადასხვა, ხშირად დაპირისპირებულ ჯგუფებს შორის. მისი გამოსვლები მიტინგებზე გულწრფელი ემოციურობით გამოირჩეოდა. როგორც ა. ასმანი აღნიშნავს, „ჩვენი მეხსიერება კრისტალიზდება ემოციის გარშემო და შეფერილია ემოციით.“¹³⁴ მერაბ კოსტავას, როგორც ეროვნული გმირის, სახის ჩამოყალიბება სწორედ მიტინგებიდან მომდინარე ემოციით გამსჭვალულმა მეხსიერებამ განაპირობა. მას ხელი შეუწყო კოსტავას დაკრძალვის ცერემონიამ, რომლის „მასშტაბურობა და მასში რაც შეიძლება მეტი ადამიანის მონაწილეობა გმირს გმირობის საერთო-ეროვნულ მანდატს ანიჭებს“,¹³⁵ ხოლო განსაკუთრებულ ადგილას – მთაწმინდის პანთეონში – მდებარე საფლავი მეხსიერების ადგილად ყალიბდება და ეროვნული იდენტობის ერთ-ერთ სიმბოლოდ იქცევა.

არსებობდა რამდენიმე გარემოება, რომლებმაც ხელი შეუწყო მერაბ კოსტავას დაღუპვისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭებას, რომელიც საზოგადოების მნიშვნელოვანი ნაწილის მიერ იქნა გაზიარებული. კოსტავასთან ერთად, ავტოკატასტროფაში მოჰყვა ზურაბ ჭავჭავაძეც – ეროვნული მოძრაობის ზომიერი ფრთის ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ლიდერი, რომელმაც ავარიიდან ორ თვეზე ცოტა მეტი იცოცხლა და, როცა ყველაზე მძიმე პერიოდი, თითქოს, გავლილი იყო, მოულოდნელად გარდაიცვალა. სიკვდილის ოფიციალური მიზეზად „ბ“ ჰეპატიტი დასახელდა, თუმცა არც ეს სჯეროდა ვინმეს. ჭავჭავაძის გარდაცვალებას ეროვნული დანაკარგის განზომილება არ შეუძენია: ჯერ ერთი, ეროვნულ მოძრაობაში მას გაცილებით ნაკლები გავლენა ჰქონდა, მიტინგებსა და დემონსტრაციებზეც ნაკლებად ჩანდა, მათ შორის – 9 აპრილის წინა დღეებში, თუმცა 4 აპრილს დაწყებული მიტინგი ილია ჭავჭავაძის საზოგადოების ინიცირებული იყო, რომლის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი ზურაბ ჭავჭავაძე გახლდათ; მაგრამ სულ მალე მიტინგის სადავეები ეროვნული მოძრაობის უფრო რადიკალურ ლიდერთა ხელში გადავიდა და ზურაბ ჭავჭავაძემაც უკანა პლანზე გადაინაცვლა. მისი ფიგურა არ იყო დატვირთული ემოციით, რომელიც, ა. ასმანის სიტყვით, „მსჭვალავს დამახსოვრების ყველა სოციალურად მნიშვნელოვან

¹³¹ *გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან*, გვ. 12.

¹³² იქვე, გვ. 19.

¹³³ იქვე, გვ. 28.

¹³⁴ Assmann, "Impact and Resonance," p. 43-44.

¹³⁵ მასურაძე, „გმირი.“

პრაქტიკას.¹³⁶ გარდა ამისა, ზემოთ ნახსენები კულტურული ნიმუშის ფარგლებში, გაცილებით გასაგები და მიმზიდველი იყო მერაბ კოსტავას მიძიმე წარსული – დისიდენტობა, პატიმრობა, საბჭოთა რეჟიმთან შეურიგებლობა, პირადი დანაკარგები, გამბედაობა, ორატორული გამორჩეულობა, რაც ბევრად უფრო მეტად შეესაბამებოდა გმირის სახეს, ვიდრე ზურაბ ჭავჭავაძის, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „აკადემიური“ ბიოგრაფია.¹³⁷

მერაბ კოსტავას მიმართ განსაკუთრებული მონინება მის სიცოცხლეშივე ჩამოყალიბდა. ის წარმოიდგინებოდა გმირად, რომელიც ამქვეყნიურ ამაოებაზე მაღლა იდგა. „მერაბის სიტყვით გამოსვლის დაწყებასთან ერთად ნისლმაც დაიწყო ჩამონოლა. მერაბს თეთრი შარვალი და შავი პერანგი ეცვა. უკვე ერთ მეტრზე ერთმანეთს ვერ ვარჩევდით. მერაბის ხმა ისმოდა და წელს ზემოთ ჩანდა მხოლოდ შავი პერანგის წყალობით. თითქოს ღრუბლებში იდგაო, ცასა და მიწას შორის,¹³⁸ – ასე აღწერს მასთან ერთ-ერთ შეხვედრას ცნობილი ქართველი ირანისტი ნომადი ბართაია.

და ბოლოს, მერაბ კოსტავას დაკარგვა აღძრავდა შიშს, რომ ეროვნული მოძრაობის სხვადასხვა ფრთას შორის დაპირისპირება გაიზრდებოდა, რადგან იგი ერთგვარ გამანონასწორებლად და შემაკავშირებლად მიიჩნეოდა სხვადასხვა პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ გაერთიანებებს შორის.

ვფიქრობთ, მერაბ კოსტავას როგორც ლიდერის ლეგიტიმურობას მაქს ვებერის მიერ აღნიშნული სამი საფუძვლიდან მეორე განსაზღვრავდა – „ხარიზმა, იმ პიროვნების ავტორიტეტი, ვისაც ბუნებამ პიროვნულად მიამაძლა და უშუალოდ აზიარა [...] გმირობასა და ბელადობის სხვა თვისებებს. ესაა პოლიტიკური ბატონობა, რომელსაც ახორციელებს [...] პოლიტიკურ სარბიელზე – არჩეული მხედართმთავარი თუ პლებისციტური მბრძანებელი, დიდი დემაგოგი თუ პოლიტიკური პარტიის ბელადი.“¹³⁹ „ხარიზმის მატარებელი პიროვნულად ანდა შინაგანი „მოწოდებით“ ითვლება ადამიანთა ხელმძღვანელად, ადამიანები მას მორჩილებენ არა ზნისა და წესდების გამო, არამედ იმიტომ, რომ მათ სწამთ ხელმძღვანელისა.“¹⁴⁰ მერაბ კოსტავა არ გახლდათ არც პლებისციტური მბრძანებელი, არც პარტიის ბელადი, თუმცა ის ნამდვილად იყო „დემაგოგი“ – პიროვნება, რომლის გამოსვლები და ქმედებები ზემოქმედებდა რიგით მოქალაქეთა ემოციებზე და მოიპოვებდა მათ მხარდაჭერას, რაციონალური არგუმენტების არსებობა-არარსებობის მიუხედავად,¹⁴¹ რომელსაც მხარს უჭერენ იმიტომ, რომ ენდობიან მის გულწრფელობას და განვლილი ცხოვრების გზას.

სწორედ ამიტომ, მერაბ კოსტავამ ცენტრალური ადგილი დაიკავა ახალ ნარატივში, რომელმაც შექმნა „ახალი გმირი,“ როგორც ახალი ჩვენი ჯგუფის ერთ-ერთი საფუძველი.¹⁴² მას უწოდეს „ქართველთა გაუტყეხელი სინდისი“ (ვახტანგ

¹³⁶ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 43-44.

¹³⁷ გიორგი მასლურაძე აღნიშნავს, რომ გმირის ბიოგრაფიის „არანორმალური“ დეტალები ხშირად მისი მომავალი გმირობის წინაპირობად გაიგება (მასლურაძე, „გმირი,“ გვ. 87).

¹³⁸ ბართაია, *ეროვნული მოძრაობის დღიურებიდან*, გვ. 63.

¹³⁹ ვებერი, მას. *პოლიტიკა როგორც მოწოდება და ხელობა*. გერმანულიდან თარგმნა გიორგი ბარამიძემ (თბილისი: გონი, 1994), გვ. 14.

¹⁴⁰ იქვე, გვ. 15.

¹⁴¹ დემაგოგიის განმარტება იხ. *Cambridge Dictionary*, <https://bit.ly/3q2BEJ8> (ნანახია 15.08.2020).

¹⁴² Alexander, “Toward a Theory,” p. 12-15.

ბახტაძე),¹⁴³ „საქართველოს შიშველი სატევარი“¹⁴⁴ (აკაკი ბაქრაძე), „ჩვენი უხინჯო რაინდი და ზნეობრივი გუშაგი“ (ნოდარ ნათაძე)¹⁴⁵. მძიმე ტრავმულ გარემოში, ამ გმირთან თვითიდენტიფიკაცია იძლეოდა პოზიტიური პასუხის გაცემის შესაძლებლობას კითხვებზე: ვინ ვართ ჩვენ? საიდან მოვედით? საით გვსურს წასვლა? – რომლებიც, როგორც ალექსანდერი აღნიშნავს, ტრავმირებული საზოგადოების წევრებისათვის ფუნდამენტურ კითხვებად აღიქმება.¹⁴⁶

მძიმე და ტრავმული მოვლენებით აღსავსე 1990-იან წლებში მერაბ კოსტავას სახელს ხშირად ახსენებდნენ, განსაკუთრებით – სამოქალაქო დაპირისპირების პერიოდში. 1991 წელს დაინერა ლექსი „ქართველები შეარიგე, მერაბ!“ (თინათინ მღვდლიაშვილი), რომელშიც ფიგურირებს თეთრი ცხენი, რომელიც მხედარს ელოდება, შინდისფრად მოელვარე საქართველო, ბასიანი, დიდგორი, სათნოება, ანგელოზი, ღვთისმშობელი; ოთხსტროფიანი ლექსის პირველი და ბოლო სტროფი ბოლოვდება ვედრებით: „მთანმინდიდან გადმოდექი, გევედრები, ქართველები შეარიგე, მერაბ!“¹⁴⁷ პათეტიკით, ემოციითა და ტრაგიზმით აღსავსე ამ ტექსტზე ზურაბ მჭავიამ სიმღერაც დაწერა, რომელსაც გოგი დოლიძე ასრულებდა, თუმცა იგი ქართველ შემსრულებელთა რეპერტუარში არ დამკვიდრებულა.¹⁴⁸

როგორც ვხედავთ, მერაბ კოსტავას დალუპვით გამოწვეული ტრავმის ნარატივის შექმნა მაშინვე დაიწყო. მომდევნო პერიოდში იგი აისახა დოკუმენტურ ფილმებში, ისტორიკოსთა შრომებში, მოხსენიებულია სახელმძღვანელოებში, ტელეგადაცემებში, ინტერვიუებში. იან ასმანის კლასიფიკაციით, ამ ნარატივის ჩამოყალიბებაზე აქტიურ ზეგავლენას ახდენენ „მოვლენათა აქტორები,“ ანუ კომუნიკაციური მეხსიერება. „ტრავმის ყველაზე მწვავე და ძლიერი ემოციური დისკურსი“ უკვე გამქრალია და საზოგადოებას იგი ზემოთ დასახელებული მეხსიერების არეების მეშვეობით მიეწოდება.¹⁴⁹ ასევე მეხსიერების ადგილად შეიძლება ჩაითვალოს 2017 წელს გამოცემული ნიაზ დიასამიძისა და ჯგუფის „33ა“ ალბომი სახელწოდებით „ქართველი.“ მასში შევიდა „შავლეგო“-ს გადამუშავებული ვერსია,¹⁵⁰ რომელიც მერაბ კოსტავას მიეძღვნა. მელოდია ჟღერს მერაბ კოსტავას ფოტოპორტრეტის ფონზე, რომელსაც ახლავს წარწერა: „ქართველი დისიდენტი, მუსიკატმცოდნე, პოეტი, საზოგადო მოღვაწე, საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერი, საქართველოს ეროვნული გმირი.“ მელოდიის ფონზე ჟღერს ფრაგმენტი მისი ერთ-ერთი გამოსვლიდან: „საუბედუროდ, ჩვენ, ქართველები, მხოლოდ გადამწყვეტ მომენტში, მაშინ, როდესაც დალუპვის კარსა ვართ მიმდგარი, ვდგებით ერთად და ვერთიანდებით. ხოლო რაც შეეხება შემდგომ ეტაპს, როდესაც უკვე ერის გადარჩენაზე კი აღარ არის ლაპარაკი, არამედ აღორძინებაზე, იქ ისევ თავს იჩენს ჩვენი პრომეთეული გოროზობა, ჩვენი ეს ოდიტგანდელი სენი და ჩვენ კვლავ ერთმანეთს ვშორდებით.“

¹⁴³ გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან, გვ. 5.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 14.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 15.

¹⁴⁶ Alexander, „Toward a Theory,“ p. 10.

¹⁴⁷ მღვდლიაშვილი, თინათინ. „ქართველები შეარიგე, მერაბ,“ *ბურუსი*, 27 მაისი, 2010, <https://bit.ly/34kMLES> (ნანახია 12.06.2019).

¹⁴⁸ მიქიაშვილი, ნინო. „მერჩივანა ციხეში ვმჯდარიყავი, ვიდრე ის მენახა, რასაც ახლა ვხედავ (მერაბ კოსტავა),“ *ბურუსი*, 27 მაისი, 2010, <https://bit.ly/3zCJhJj> (ნანახია 21.06.2020).

¹⁴⁹ Alexander, „Toward a Theory,“ p. 22-23.

¹⁵⁰ დიასამიძე, ნიაზ და „33ა.“ „ქართველი (მერაბ კოსტავა)“ (ალბომი „ქართველი,“ 2017), *Myvideo.ge*, 29 იანვარი, 2019, <https://bit.ly/3qQX5vS> (ნანახია 21.06.2020).

მერაბ კოსტავას ტრაგიკულმა დაღუპვამ, რომელიც 1989 წლის 9 აპრილით დაწყებული ტრავმული მოვლენების ჯაჭვის ერთ-ერთ რგოლად იქცა, თავის მხრივ, გავლენა იქონია მომდევნო ამბების აღქმაზე და თავისი ადგილი დაიკავა როგორც სამოქალაქო დაპირისპირების ჩამოყალიბებელ, ბუნდოვან ნარატივში, ასევე მომდევნო პერიოდის მოვლენათა რეპრეზენტაციაში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას 1991 წლის 9 აპრილს, რომელმაც განუყრელად დაუკავშირა ერთმანეთს 9 აპრილის ტრავმა და ტრიუმფი და მათი ინსტიტუციონალიზაცია მოახდინა, თითქოს, ტრიუმფალური წერტილი უნდა დაესვა ამ საკრალურ ადგილას განვითარებული მოვლენების მწკრივისათვის. მაგრამ სულ მალე რუსთაველის გამზირის ეს მონაკვეთი თბილისის ომის ბრძოლის ველად და ახალი ტრავმული მოვლენის – ხელისუფლების დამხობისა და სამოქალაქო დაპირისპირების – საწყის წერტილად იქცა.

9 აპრილი ძართულ პრესაში (1989-2019)

კულტურული ტრავმის ჩამოყალიბება გულისხმობს ცალკეული მოვლენებისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობის მინიჭებას. კულტურულ ტრავმის ხატები და ნარატივები ზემოქმედებენ მოსახლეობაზე, განავრცობენ კატასტროფის მასშტაბებს მთელ საზოგადოებაზე. ამაში განმსაზღვრეელ როლს ასრულებს მედია.¹⁵¹

აღენ მიკი, ეყრდნობა რა ფსიქოანალიტიკოსთა დებულებებს, ავითარებს მოსაზრებას, რომ მედიაში არტიკულირებული ტრავმული მოვლენა სიმბოლურ მნიშვნელობას იძენს და ხელს უწყობს საზოგადოების ფართო ფენების თვითიდენტიფიკაციას ამ მოვლენასთან. მიკის მიხედვით, მედიის მიერ მოვლენის, როგორც ტრავმის, კონსტრუირების იდეა მჭიდრო კავშირშია კულტურული ტრავმის კონცეფციასთან, რადგან მედიაში შექმნილი და სიმბოლიზებული ტრავმული ხატები, ერთი მხრივ, არღვევს არსებულ წესრიგს, იდენტობის კონსტრუქციას, მეორე მხრივ კი ხელს უწყობს ახალი ერთობის წარმოქმნას, რომელიც საკუთარ თავს ტრავმულ მოვლენასთან მიმართებაში განსაზღვრავს.¹⁵² მისი აზრით, იმისათვის, რომ კონკრეტული ტრაგიკული მოვლენა, რომლის დროს იღუპებიან ადამიანები, კულტურულ ტრავმად იქცეს, აუცილებელია მსხვერპლის ჰეროიზაცია, საკრალიზაცია, დაღუპული ადამიანების როგორც გმირების, იდეისთვის შენირულების კანონიზაცია; ამ პროცესში კი საკვანძო როლს მედია ასრულებს. მისი მნიშვნელობა დიდია ტრავმის ტრავმად ქცევის პროცესში.¹⁵³ ტრავმული მოვლენა შეიძლება იქცეს ახალი იდენტობის ჩამოყალიბების საფუძვლად.

მოა ერიკსონი მიიჩნევს, რომ მედია შესაძლებელია გამოყენებული იქნას როგორც კოლექტიური ტრავმის მართვის ერთგვარი საშუალება, რომელიც ადამიანებს ერთად ყოფნის განცდას უჩენს, ტრავმულ მოვლენაზე კონცენტრირებისა და მისთვის მნიშვნელობის მინიჭების შესაძლებლობას აძლევს.¹⁵⁴

¹⁵¹ Meek, Allen. "Cultural Trauma and the Media," *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture* (Switzerland: Springer International Publishing, 2016), p. 29-30.

¹⁵² Meek, Allen. "Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture," *Communication and Media XI* (38) (2016): p. 93.

¹⁵³ Meek, "Cultural Trauma and the Media," p. 29.

¹⁵⁴ Eriksson, Moa. "Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter After the 2011 Norway Attacks," *Media, Culture & Society* 38, no. 3 (2016): p. 365-366.

ცნობილ ნაშრომში ბენედიქტ ანდერსონი „წარმოსახვითი საზოგადოების“ – ერის – ჩამოყალიბებაში განმსაზღვრელ როლს აკისრებს ბექდურ მედიას, რომელშიც აკუმულირებული, კონსტრუირებული და გადაცემული ინფორმაცია საზოგადოების წევრებს საკუთარი ერთობის წარმოსახვის შესაძლებლობას აძლევს.¹⁵⁵

ბექდური მედიის, ფოტონამუშევრების, დოკუმენტური ფილმების, სატელევიზიო გადაცემების, ასევე სხვა ტიპის ვიზუალური მასალის საშუალებით კონსტრუირებული და გადმოცემული ტრაგიკული ამბავი საზოგადოების დიდი ნაწილის ერთგვაროვან ემოციურ რეაქციას იწვევს და მას ტრამეული გამოცდილების თანამონაწილედ აქცევს. მედია არის სივრცე, სადაც, გარდა პროფესიონალი ჟურნალისტებისა, ტრავმული დისკურსის კონსტრუირებაში მონაწილეობენ საჯარო ფიგურები, ინტელექტუალები, ხელოვნებისა და მეცნიერების სფეროს წარმომადგენლები.¹⁵⁶ მედიასაშუალებების მიერ გამოყენებული გამომსახველობითი ფორმები ტრავმის განსაკუთრებული დრამატიზების შესაძლებლობას იძლევა. მედიასივრცეში არეკლილი და კონსტრუირებული ტრავმული ნარატივები გაბატონებულ მდგომარეობას იძენენ და განმსაზღვრელ გავლენას ახდენენ საჯარო დისკურსის ჩამოყალიბებაზე.

1980-1990-იანი წლების საქართველოში ბექდური მედია იყო სივრცე, სადაც, ერთი მხრივ, შეიქმნა, დამკვიდრდა და საყოველთაო გახდა ის მნიშვნელობები, რომლებიც დღემდე ქართული იდენტობის საყრდენს წარმოადგენს, ხოლო მეორე მხრივ, აირეკლა ტრანზიციის ეპოქის ქარტეხილები. 1989 წლის 9 აპრილს განვითარებული მოვლენის საერთო ეროვნულ ტრაგედიად ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა როგორც სახელისუფლებო, ისე ალტერნატიულმა მედიამ. 1980-იანი წლების მეორე ნახევარში ქართული პრესა უკვე მრავალფეროვანი იყო. იგი წარმოადგენდა საზოგადოებაში ინფორმაციის გავრცელებისა და სოციალური რეალობის კონსტრუირების ერთ-ერთ წყაროს. გაზეთების ფურცლები გახდა განსხვავებული ნარატივების დაპირისპირების ერთგვარი ასპარეზი.

ამ თავში ვაჩვენებთ, როგორ აისახა პრესაში 9 აპრილის ამბივალენტური ბუნება, მისი ტრავმული და ტრიუმფალური მნიშვნელობები, როგორ არის წარმოდგენილი საგაზეთო პუბლიკაციებში 9 აპრილის როგორც პარადიგმული მოვლენის ჩამოყალიბების პროცესი, ასევე, რა გავლენას ახდენდა პოლიტიკური კონტექსტ(ებ)ის ცვლილება 9 აპრილის ნარატივის კონსტრუირებაზე. კვლევის ქრონოლოგია 1989-2019 წლებს მოიცავს. შესასწავლი პერიოდული გამოცემები შეირჩა შემდეგი კრიტერიუმით: გაანალიზდა ის გაზეთები – როგორც სახელისუფლებო, ასევე ალტერნატიული – რომლებიც, ფართო ტირაჟის და მისანვდომობის გამო, მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდნენ საზოგადოებრივი აზრის ფორმირებაზე, განმსაზღვრელ როლს ასრულებდნენ მოვლენებისთვის მნიშვნელობათა მინიჭებისა და სოციალური რეალობის კონსტრუირების პროცესში. ესენია: „კომუნისტი“ (1989-1990), „ახალგაზრდა კომუნისტი“ (1989-1990), „სოფლის ცხოვრება“ (1989), „თბილისი“ (1989), „იბერია“ (1990), „დროება“ (1990), „მონამეთა“ (1990), „ძლევაი“ (1990), „ქართლი“ (1990), „ახალგაზრდა ივერიელი“

¹⁵⁵ ანდერსონი, ბენედიქტ. წარმოსახვითი საზოგადოებანი. ინგლისურიდან თარგმნა რუსულად გოცირიძემ (თბილისი: ენა და კულტურა, 2003), გვ. 21-24.

¹⁵⁶ Meek, „Media Traumatization,” p. 92.

(1989-1990, ყოფილი „ახალგაზრდა კომუნისტი“), „ლიტერატურული საქართველო“ (1989-1990), „საქართველოს რესპუბლიკა“ (1991-2019, ყოფილი „კომუნისტი“), „კვირის პალიტრა“ (2004), „24 საათი“ (2004), „ახალი თაობა“ (2019), „საერთო გაზეთი“ (2019), „ალიონი“ (2019). 2010-იანი წლებიდან სოციალური მედია და ინტერნეტ ტელევიზიები ინფორმაციის გავრცელების დომინანტურ წყაროდ იქცა. გარდა ამისა, განსაკუთრებით მრავალფეროვანი გახდა სატელევიზიო სივრცე, – შეიქმნა ათეულობით არხი, სადაც ყოველდღიურ რეჟიმში განიხილება მიმდინარე თუ წარსული მოვლენები. აღნიშნულმა პროცესმა შეცვალა ბექდური მედიის გაბატონებული მდგომარეობა.

1989 წლის 9 აპრილი – ახალი ეპოქის ინაუგურაცია

„9 აპრილიდან საქართველოში თითქოს ახალი წელთაღრიცხვა დაიწყო: იყო ცხრა აპრილამდელი საქართველო და არის ცხრა აპრილის შემდგომი საქართველო,“ – წერდა გაზეთი „ახალგაზრდა ივერიელი“ 1989 წლის 9 აპრილის ორი წლის-თავზე.¹⁵⁷ ეს სიტყვები მკაფიოდ მიუთითებს 9 აპრილის გარდამტეხ მნიშვნელობაზე. ამგვარი შეფასება სამი ათეული წლის შემდეგაც ხშირად მეორდება:

„9 აპრილი არის ის დღე, როდესაც კომუნისტებს აეხადათ ნიღაბი, უკვე ნათელი იყო ყველასათვის, თვით ახალგაზრდა კომკავშირელებისა და უბრალო მშრომელი ადამიანებისათვის, რომ რუსეთი ჩვენი უფროსი ძმა კი არ იყო, არამედ დამპყრობელი, რომელმაც რუსთაველის გამზირზე თავისუფლებისათვის მებრძოლი ახლგაზრდების სისხლი დაღვარა. უკვე კომუნისტების სისხლიანი კალთა გამოჩნდა და კიდევ უფრო მეტი – სულ ცოტა ხანში საქართველოს მაშინდელი უზენაესი საბჭო იძულებული გახდა ელიარებინა, რომ 1921 წელს მოხდა საქართველოს ანექსია რუსეთის მიერ. ამის შემოქმედები კი იყვნენ კომუნისტები. დაიწყო კომუნისტი ლიდერების – ლენინის, ორჯონიკიძის – ძეგლების დემონტაჟი. ასე რომ, ეს დღე იყო იმ ერთობის დღე, როდესაც ქართველმა ხალხმა უარი თქვა საბოლოოდ ღიად და გამოკვეთილად საბჭოთა რეჟიმზე, კომუნისტური პარტიის ერთპიროვნულ მმართველობაზე და ის, რომ მას არ შეუძლია და არც დარჩება რუსეთის მოდერნიზირებულ იმპერიაში.“¹⁵⁸

აღვიდა ასმანი 1789 და 1989 წლების ევროპულ რევოლუციებზე საუბრისას ამბობს, რომ ამ მოვლენებით მოხდა ახალი ეპოქების ინაუგურაცია.¹⁵⁹ 1989 წლის 9 აპრილი საქართველოში ახალი ეპოქის საინაუგურაციო მოვლენად შეიძლება მივიჩნიოთ.

9 აპრილის შოკური ეფექტი, რომელიც შეესაბამება შტომპკას მიერ შემოთავაზებულ კოლექტიური ტრავმის პირველ კრიტერიუმს – ტრავმული მოვლენის დროში შეზღუდულობას, სისწრაფესა და მოულოდნელობას, საინტერესოდ ვლინდება სახელისუფლებო პრესის ფლაგმანის, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ყოველდღიური ცენტრალური გაზეთის „კომუნისტის“ ფურცლებზე.

1989 წლის 9 აპრილის წინა პერიოდში ქვეყანაში მდგომარეობა დაიძაბა. 9 აპრილამდე გაზეთი მკაცრად იცავდა იდეოლოგიის მიერ დაწესებულ ჩარჩო-

¹⁵⁷ „ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი,“ ახალგაზრდა ივერიელი, 11 აპრილი, 1991, N 41, გვ. 7.

¹⁵⁸ „9 აპრილი - ინტერვიუ ბუჟან ჯავახიასთან,“ იბერია, 20 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3K1AXIe> (ნანახია 03.02.2021).

¹⁵⁹ Assmann, „Impact and Resonance,“ p. 61.

ებს: ერთი მხრივ, იგი მხარდაჭერას უცხადებდა საქართველოს ეროვნული ინტერესების დაცვის მცდელობებს და ქვეყნის განუყოფლობის იდეას, თუმცა, ამ შინაარსის კრიტიკული წერილების გვერდით, გაზეთის ფურცლებზე მკაცრად არის დაგმობილი არაფორმალური მოძრაობა და მის მიერ აფხაზეთსა და თბილისში ჩატარებული არასანქცირებული მიტინგები. აღწერილია საქართველოს კომუნისტური ხელისუფლების მცდელობები, რომლებიც სიტუაციის დამშვიდებას ემსახურებოდა. 9 აპრილს გამოქვეყნებულ ხელისუფლების მიმართვაში აღნიშნულია, რომ „უკიდურესი მიმართულების გაერთიანებებმა შექმნილი ვითარება გამოიყენეს სიტუაციის გასამწვავებლად თბილისში და დაარღვიეს დედაქალაქის ნორმალური ცხოვრების რიტმი.“ ხელისუფლება სიტუაციას კრიზისულს უწოდებს და მოუწოდებს აქციის მონაწილეებს, დაემორჩილონ კანონის მოთხოვნებს. მიუხედავად რთული მდგომარეობისა, რჩება შთაბეჭდილება, რომ ხელისუფლება აკონტროლებს სიტუაციას. მიმართვა სრულდება შემდეგი სიტყვებით: „საქართველო იყო, არის და იქნება ერთიანი სოციალისტური სუვერენული რესპუბლიკა საბჭოთა კავშირის მოძმე ხალხთა საერთო ოჯახში.“¹⁶⁰

9 აპრილის ტრაგედია შოკური აღმოჩნდა მთლიანად ქართული ბეჭდური მედიისთვის. შემდგომი დღე თითქმის სრულად არის ამოგლეჯილი საგაზეთო ქრონიკიდან. 9 აპრილმა ცხადყო, რომ ცხოვრება ძველებურად ველარ გაგრძელდებოდა, ოფიციალური ბეჭდური მედიის მკაცრად იდეოლოგიზებული სტილი და რიტორიკა მას ველარ გაუმკლავდებოდა. 10 აპრილს, როდესაც „ქვეყანა ჯერ კიდევ კლინიკური სიკვდილის მდგომარეობაში იმყოფებოდა“,¹⁶¹ გაზეთი „კომუნისტი“ არ გამოსულა, რაც განსაკუთრებული მოვლენა იყო გამოცემის მრავალწლიანი არსებობის ისტორიაში. მხოლოდ გაზეთი „თბილისი“ გამოვიდა.¹⁶² გაზეთის სატიტულო გვერდზე განთავსებული იყო საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა, რომელშიც ჩამოაყალიბებული იყო ტრაგედიის სახელისუფლებო ნარატივი. ხელისუფლება მნუხარებას გამოთქვამდა მომხდარის გამო, თუმცა პასუხისმგებლობას სრულად აკისრებდა არაფორმალურ გაერთიანებებს. ცნობაში 9 აპრილის მიტინგი ანტისახელმწიფოებრივ მანიფესტაციად არის მოხსენიებული, რომლის აღკვეთის მიზნით კანონით გათვალისწინებული ღონისძიებების გატარებას მსხვერპლი მოჰყვა.

„ცხადია ერთი რამ: პასუხისმგებლობა ამ უბედურებისათვის უპირველესად და უმთავრესად ეკისრებათ უკიდურესი მიმართულების არაფორმალურ გაერთიანებათა ლიდერებს, რომლებმაც თავიანთი მიუღებელი, აღვირახსნილი ანტისახელმწიფოებრივი მოქმედებით უაღრესად დაძაბეს საზოგადოებრივი ატმოსფერო, შექმნეს აშკარა პოლიტიკური ისტერიის ვითარება, აიყოლიეს მოქალაქეთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის, სტუდენტები და მოსწავლე ახალგაზრდობა, გამოიყენეს მოზარდი თაობის გულწრფელობა, ემოციები, ისარგებლეს მისი ცხოვრებისეული გამოუც-

¹⁶⁰ „საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა,“ *კომუნისტი*, 11 აპრილი, 1989, N 84 (20435), გვ. 1.

¹⁶¹ რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. „სისხლიანი აპრილის საგაზეთო ქრონიკა,“ *რადიო თავისუფლება*, 8 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3n6mjFv> (ნანახია 26.02.2021).

¹⁶² იქვე.

დელობით, კატასტროფამდე მიიყვანეს ჩვენი საზოგადოება, მთელი ხალხი, რესპუბლიკა.¹⁶³

„კომუნისტის“ მორიგი ნომერი 11 აპრილს გამოიცა, თუმცა ეს უკვე აღარ იყო გაზეთი, რომელიც მთელი არსით და რიხით მრავალი წელი იდგა კომუნისტური იდეოლოგიის სამსახურში. საწყის გვერდზე აქაც გამოქვეყნდა ცნობა, რომელიც ერთი დღით ადრე გაზეთ „თბილისის“ სატიტულო გვერდზე დაიბეჭდა.¹⁶⁴ ოფიციალურ დოკუმენტში გამოყენებულია სიტყვები „ტრაგედია“, „უბედურება“, „კატასტროფა.“ ხელისუფლება აცხადებს მზადყოფნას საგამოძიებო კომისიის შექმნისათვის, რომელიც ყოველმხრივ და ობიექტურად გამოიძიებს „სამინელ ტრაგიკულ მოვლენას.“ რესპუბლიკის ხელმძღვანელობა, ერთი მხრივ, იხსნის პასუხისმგებლობას მომხდარზე და ბრალეულობის სიმძიმე სრულად გადააქვს არაფორმალური გაერთიანებების მხარეს, თუმცა, მეორე მხრივ, მოვლენის აღსაწერად მძიმე ლექსიკის გამოყენებით, ერთგვარად აღიარებს ტრაგედიის სიღრმეს და მასშტაბს. მიუხედავად ამისა, მომხდარზე ხელისუფლების მყისიერი რეაქცია მკაცრია. იგი ინერციით ცდილობს ძლიერი ხელის დემონსტრირებას და ამით პროცესებზე კონტროლის მოპოვებას. „კომუნისტის“ იგივე ნომერში დაიბეჭდა საბჭოთა კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულება სახელმწიფო დანაშაულისთვის სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის შესახებ. შესწორებების მიხედვით, მკაცრდებოდა პასუხისმგებლობა ისეთი ტიპის დანაშაულებზე, როგორებიც იყო „მონოდება საბჭოთა სახელმწიფო და საზოგადოებრივი წესწყობილების დამხობისა თუ შეცვლისათვის,“ „მონოდება სახელმწიფოს წინააღმდეგ დანაშაულის ჩადენისათვის,“ „სახელმწიფო ორგანოებისა და საზოგადოებრივი ორგანიზაციების შეურაცხყოფა და დისკრედიტაცია.“ თუმცა შემდეგ გვერდებზე მოცემული ინფორმაცია ნათლად გვიჩვენებს გამოცემის მკაფიო იდეოლოგიური ხაზის რღვევას და ახალი რეალობის საწყისებს; 9 აპრილთან დაკავშირებულ სახელისუფლებო ნარატივს თავად გაზეთ „კომუნისტში“ დაბეჭდილი სხვა პუბლიკაციები აყენებს ეჭვის ქვეშ. იქმნება ერთგვარი დისონანსი, ჩანს, რომ ოფიციალური ნარატივი აცდენილია ქვეყანაში შექმნილ ახალ რეალობას და პროცესები კონტროლიდან გადის.

1989 წლის 11 აპრილიდან გაზეთი „კომუნისტი“ ხდება ტრაგედიასთან დაკავშირებით განსხვავებული ნარატივების რეპრეზენტაციის ადგილი. თუ პირველ გვერდებზე დაგმობილია მომიტინგეების მოქმედება და საუბარია საჯარო სო შენაერთების სამართლებრივად სწორ და აუცილებელ ქმედებაზე, შემდეგი გვერდები ეთმობა ხელისუფლების მოქმედებათა კრიტიკას და საუბარია იმ სისასტიკეზე, რომელიც ხალხის მიმართ იქნა გამოჩენილი. გამოქვეყნებული წერილები – „ანტიკომუნური აქცია,“ „ზურგში ჩაცემული ლახვარი გარდაქმნისა და საჯაროობის კურსისთვის“ და სხვა.¹⁶⁵ – ხელისუფლების კრიტიკის პათოსითაა დაწერილი და მკვეთრად უპირისპირდება ტრაგედიასთან დაკავშირებულ ოფიციალურ ნარატივს. ეს უკანასკნელი, რომელიც ბრალეულობის სიმძიმის აქციის ორგანიზატორებზე და მომიტინგეებზე გადატანას ცდილობდა, მალე-

¹⁶³ „საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა,“ *თბილისი*, 10 აპრილი, 1989, N 82, გვ. 1.

¹⁶⁴ იქვე.

¹⁶⁵ იქვე.

ვე გაქრა პრესის ფურცლებიდან. ტრავმების დღეებშივე ჩამოყალიბდა მკაფიო დიქტომია: მსხვერპლი – საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეას შეწინააღმდეგებელი უდანაშაულო მომიტინგეები – და დამნაშავე – საბჭოთა ხელისუფლება, რომელმაც ხალხს თავისუფლების სურვილი არ აპატია.

9 აპრილის კულტურულ ტრავმად ჩამოყალიბება განაპირობა მისმა სწრაფმა და წარმატებულმა კოლექტიურმა რეპრეზენტაციამ. ჩამოყალიბებული ტრავმული ნარატივი სრულად აკმაყოფილებდა ჯეფრი ალექსანდერის მიერ შემოთავაზებულ კრიტერიუმებს¹⁶⁶: 9 აპრილის ტრაგიკული ღამე იმთავითვე იქნა აღქმული როგორც საყოველთაო, ეროვნული ტრავმად, რომელმაც სრულად მოიცვა საზოგადოება; ძალადობის მსხვერპლი აღმოჩნდა ქართველი ხალხი, რომელსაც დამოუკიდებლობის სურვილი არ აპატიეს; დაიწყო მსჯელობა იმაზე, თუ ვინ იყო დამნაშავე.

საზოგადოების დიდი ნაწილი უგულვებლყოფდა კომუნისტური ხელისუფლების მიერ შემოთავაზებულ წესრიგს. 9 აპრილის შემდეგ ქვეყანაში კომენდანტის საათი და სამხედრო წესები ამოქმედდა, დაინიშნა სამხედრო კომენდანტი – გენერალი როდიონოვი. მოსახლეობის ნაწილი წინააღმდეგობას უწევდა საგანგებო წესებს. „განვლილი დღე-ღამის განმავლობაში კომენდანტის საათის მოქმედების დროს დაკავებულია და შინაგან საქმეთა სამინისტროს ორგანოებისათვის გადაცემულია 464 კაცი, რომლებმაც დაარღვიეს დადგენილი რეჟიმი. [...] ქალაქის სხვადასხვა ნაწილში – საბურთალოში, ვაკეში, ლენინის მოედნის მიმდებარე ქუჩებსა და სხვა ადგილებში – გროვებიან ადამიანთა ჯგუფები, ძირითადად ახალგაზრდობა, აგრესიულად გამოხატავენ უკმაყოფილებას მომხდარი ამბებით,“ – გვაუწყებს გაზეთი.¹⁶⁷

„კომუნისტის“ 12 აპრილის ნომერში დაბეჭდილ სამხედრო კომენდანტის ცნობაში ნათქვამია, რომ გლდანის რაიონში, ვაზისუბანსა და ვარკეთილის საცხოვრებელ მასივებში აღინიშნა შემთხვევები, როდესაც „მოხულიგნო“ ელემენტები ღამით ემუქრებოდნენ სამხედრო მოსამსახურეთა ოჯახებს. „საბურთალოს რაიონში ღამით უცნობი პირები მიმავალ სამხედრო მანქანებს ესროდნენ ბოთლებს, ქვებს. ლენინის რაიონში იყო ცდები, რომ ჩამოეგლიჯათ სამხედრო კომენდანტის „ქალაქ თბილისის მოსახლეობის, რესპუბლიკის მოქალაქეებისადმი მიმართვის“ ტექსტიანი ფურცლები და მათ ნაცვლად გაეკრათ ანტისაბჭოთა ხასიათის ფურცლები. დაწვეს ხარაჩოები გეორგიევსკის ტრაქტატის 200 წლისადმი მიძღვნილი ძეგლის გარშემო.“¹⁶⁸ მსგავსი წინააღმდეგობა გრძელდებოდა შემდგომი დღეების განმავლობაში. „ფარული ომი, რომელიც 'კომენდანტის საათის' სახით რუს სამხედროებსა და თბილისელებს შორის წარმოებდა, 9 დღის შემდეგ, 18 აპრილს დასრულდა.“¹⁶⁹

ტრავმების მეორე დღიდან საქართველოს მოსახლეობამ ახალ რეალობაში გაიღვიძა, მისთვის უკვე სრულად იყო დელეგიტიმირებული საბჭოთა ხელისუფლება და მის მიერ შემოთავაზებული წესრიგი. კომენდანტის საათის დროს მიმდინარე „ფარული ომი“ უჩვეულო მოვლენა იყო სამხედრო ძალაზე დამყარე-

¹⁶⁶ Alexander, "Toward a Theory," p. 12-15.

¹⁶⁷ იქვე, გვ. 3.

¹⁶⁸ „სამხედრო კომენდანტის ცნობა“, *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85 (20426), გვ. 2.

¹⁶⁹ რეხვიაშვილი, „სისხლიანი აპრილის საგაზეთო ქრონიკა.“

ბული, მკაცრი საბჭოთა სისტემისთვის. კომენდანტის საათმა მხოლოდ 10 დღე იარსება, ხელისუფლება იძულებული გახდა, ანგარიში გაენია ქვეყანაში შექმნილი რეალობისთვის და სამხედრო წესები მალევე გაეუქმებინა. თავად გაზეთი „კომუნისტი“ – ვიზუალურადაც – ადასტურებს მკაცრი ოფიციალური პოზიციის სიმყიფეს: სამხედრო კომენდანტის ცნობის გვერდით, რომელიც მოსახლეობას მანიფესტაციებისა და პროტესტისაგან თავის შეკავებისკენ მოუწოდებდა, დაბეჭდილია რუსთაველის გამზირზე საყოველთაო გლოვის ამსახველი ფოტოები. მშრალი, თითქოს მტკიცე ოფიციალური განცხადებებისა და პოზიციების გვერდით, ნათლად ჩანს რეალური საზოგადოებრივი განწყობები. მსგავსი დისონანსი 9 აპრილის შემდგომი დღეების „კომუნისტის“ ლაიტმოტივია.

9 აპრილის ტრაგედიამ მკაფიო ზღვარი გაავლო ხელისუფლებასა და ხალხს შორის. საზოგადოების ყველა ფენა, მათ შორის, ხელისუფლებისადმი ლოიალურად განწყობილი ჯგუფებიც დაუპირისპირდნენ ოფიციალურ ნარატივს. 10 აპრილს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტში, ინტელიგენციის წარმომადგენლებთან საბჭოთა კავშირის საგარეო საქმეთა მინისტრ ედუარდ შევარდნაძის შეხვედრისას, აღინიშნა, რომ მომხდარი მთელი რესპუბლიკის ტრაგედიამ, რომელსაც გამართლება არ აქვს. წერილში „საჭიროა მხოლოდ სიმართლე,“ რომელიც აღნიშნულ შეხვედრას ასახავს, ნათქვამია, რომ „საჭიროა სიმართლე, რაგინდ მწარეც უნდა იყოს იგი, რადგან სიმართლეს და მხოლოდ სიმართლეს შეუძლია დაუბრუნოს ხალხს რწმენა, მოუშუშოს ყოველ ჩვენგანს მოყენებული ჭრილობები. და აქ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს რესპუბლიკის მასობრივ საინფორმაციო საშუალებათა ობიექტურობა.“ გამომსვლელთა სიტყვით, „9 აპრილს მთავრობის სახლის წინ მანიფესტაციის გარეკვისას გამოყენებული მეთოდები მიუღებელია საზოგადოებისათვის, რომელმაც დემოკრატიისა და საჯაროობის მაგისტრალური გზა აირჩია.“¹⁷⁰

„ლიტერატურული საქართველოს“ 14 აპრილის ნომერში გამოქვეყნდა მწერალ გურამ ფანჯიკიძის წერილი „თვალი გავუსწოროთ სინამდვილეს.“ ფანჯიკიძე საბჭოთა ხელისუფლებას ორმაგ სტანდარტში ადანაშაულებს, მაშინ, როდესაც საბჭოთა ჰუმანიზმის დემონსტრაცია, მოჩვენებითად, მთელი მსოფლიოს წინაშე ხდება, როდესაც საბჭოთა ხელისუფლება, თითქოს, გულშემამტკივრობს მოქალაქეებს, რომლებიც პროტესტს გამოხატავენ დასავლეთის ქვეყნების მთავრობების მიმართ (მოყვანილია თეთრის სახლის წინ მოშიმშილე მოქალაქის მაგალითი), თავად ფეხქვეშ თელავს როგორც საერთაშორისო, ისე საბჭოთა სამართალს, ადამიანურ მორალს, ჰუმანიზმს. „ახლა კი ცდილობენ კვალი დაფარონ. თურმე ხალხი ნიჩბებითა და ხელკეტებით კი არ დაუხოცავთ, ზედახორაში გადათელილებს მიუღიანთ სასიკვდილო ტრავმები. უფრო მეტიც! ნელ-ნელა გვაპარებენ ყალბ ვერსიას – თურმე პირველად ახალგაზრდებს დაუჭრიათ ჯარისკაცები „ცივი იარაღით!“ ამ ნაცად მეთოდს ჯერ კიდევ 1956 წლიდან ვიცნობთ, ბატონებო!“¹⁷¹

9 აპრილის შემდგომ დღეებში ოფიციალური/სახელისუფლებო და ალტერნატიული ნარატივები პარალელურად არსებობს, თუმცა ოფიციალური ნარა-

¹⁷⁰ „საჭიროა მხოლოდ სიმართლე,“ *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85 (20426), გვ. 3.

¹⁷¹ ფანჯიკიძე, გურამ. „თვალი გავუსწოროთ სინამდვილეს,“ *ლიტერატურული საქართველო*, 14 აპრილი, 1989, N 14, გვ. 7.

ტივი, რომელიც სრულად იყო აცდენილი საზოგადოებრივ განწყობებს, მალევე წყვეტს არსებობას. ნათლად გამოჩნდა, რომ ხელისუფლება მარტო დარჩა. საზოგადოებაში მისმა ყველაზე ძლიერმა და გავლენიანმა დასაყრდენმა – ინტელიგენციამ – იგი ღიად დაადანაშაულა სასტიკ მოქმედებასა და უდანაშაულო ადამიანების დახოცვაში.

ოფიციალური და ალტერნატიული ნარატივები თანდათან ერთგვაროვანი ხდება, მიჯნები და ნარატივის წარმომავლობა (ოფიციალური და მისი საპირისპირო) კარგავს მნიშვნელობას, იქმნება ერთი, დღემდე საყოველთაოდ გაზიარებული ნარატივი. მყისიერ რეაქციას მალევე მოჰყვება რეფლექსიისა და 9 აპრილისთვის მნიშვნელობის მინიჭების პროცესი, რამაც ტრაგიკული მოვლენა დასაწყისიდანვე აქცია ქართველი ხალხის დიდ მორალურ გამარჯვებად. დაიწყო 9 აპრილის განხილვა საქართველოს ისტორიის სხვა ტრაგიკულ და გმირულ მოვლენათა კონტექსტში და ეს მოვლენა საკრალურ თარიღთა რიგს შეუერთდა.

გაზეთ კომუნისტში 12 აპრილს გამოქვეყნებული წერილებს, რომელთა მიზანი ტრაგედიის მნიშვნელობის განსაზღვრაა, საერთო სათაური აქვთ – „9 აპრილის ტრაგედიის გამოძახილი.“ პუბლიკაციაში „ტრაგედიის ქრონიკა“¹⁷² დეტალურად არის აღწერილი გზა, რომელიც ქვეყანამ გაიარა აპრილის დასაწყისიდან 9 აპრილის ღამემდე. გვხვდება პუბლიკაციები, რომლებიც შეიძლება განვიხილოთ როგორც მოვლენის გააზრების და რაციონალური დამოკიდებულების ჩამოყალიბების მცდელობა. აღნიშნული კატეგორიის წერილებში 9 აპრილის დარბევა განხილულია როგორც უდიდესი ტრაგედია და კატასტროფა, თუმცა, მიუხედავად მისი მასშტაბისა და ყოვლისმომცველობისა, აქვეა მოწოდებები კეთილგონიერებისკენ.

ერთ-ერთი საყურადღებო პუბლიკაცია, სათაურით „ჭკუით, ქართველებო!“ ეკუთვნის მწერალ ჭაბუა ამირეჯიბს. მიუხედავად იმისა, რომ მას კარგად ესმის ხალხის გულისწყრომა და „მკერდში მჯილის ცემა“, იგი მოუწოდებს თბილისის მოსახლეობას, მაქსიმალურად ფრთხილად მოიქცეს საგანგებო მდგომარეობის პირობებში, თავი შეიკავოს ჯარისკაცების „ცხვირწინ დროშების ფრიალის“, სტვენისა და ქვების სროლისაგან, რათა კიდევ უფრო მეტი მსხვერპლი არ გამოიწვიოს. თავისი მოწოდების დასაბუთებას მწერალი ქართველი ერის გამორჩეულობის და განსაკუთრებულობის ხაზგასმით ცდილობს: **„ჩვენ ობოლი ერი ვართ, არ გვყავს ნათესავი მსოფლიოში,¹⁷³ ქართველობა არსად არ არის გაბნეული, ჩვენ ჩვენი კერიის მოსიყვარულე ერი ვართ. [...] ვიყოთ კეთილგონიერნი, არც ჩვენით იწყება ქართველი ერი, ნურც დავამთავრებთ ჩვენით – ამის უფლება ჩვენს წინაპრებს არ მოუციათ.“**¹⁷⁴

9 აპრილის ექო – პარადიგმული ტრავმის ჩამოყალიბება და რეპრეზენტაცია

ტერმინ რეზონანსზე საუბრისას, აღვიდა ასმანი ყურადღებას ამახვილებს მის ლათინურ ძირზე, რაც ექოს ნიშნავს, თუმცა ექო მხოლოდ გამოძახილია, „მეორადი ხმა“, რომელიც ქრება. ექოსგან განსხვავებით, რეზონანსის ფიზიკური ლო-

¹⁷² „ტრაგედიის ქრონიკა“, *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85 (20426), გვ. 2.

¹⁷³ აქ და ქვემოთ, ციტატებში მუქი შრიფტით აღნიშნულია ქართული კულტურული ნიმუშის გამომხატველი სიტყვები და ფრაზები, რომლებმაც 9 აპრილის მნიშვნელობები ჩამოაყალიბა.

¹⁷⁴ ამირეჯიბი, ჭაბუა. „ჭკუით, ქართველებო!“ *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85 (20426), გვ. 2.

გიკა მის მუდმივ განგრძობადობას და განმეორებადობას გულისხმობს. რეზონანსული მოვლენა აცოცხლებს მეხსიერების ხატებს, ემოციებს, მნიშვნელობებს. რეზონანსი გულისხმობს ძველი და ახალი სტიმულების ურთიერთქმედებას. ახალი მოვლენა აღვიძებს ძველ, წარსულში არსებულ სტიმულს, მეორე მხრივ კი, ძველი სტიმული განსაზღვრავს ახალს, ქმნის ახალი მოვლენის აღქმის ჩარჩოს. ასმანის სიტყვით, ეს არის ერთგვარი კოპერაცია ძველსა და ახალს შორის.¹⁷⁵

1989 წლის 9 აპრილის ექო დღემდე ისმის, ეს ის ექოა, რომელმაც რეზონანსული მნიშვნელობა შეიძინა, გააღვიძა და გააქტიურა წარსული ტრაგედიები და შექმნა ქარგა მომავალში განვითარებული მოვლენების აღსაქმელად. 9 აპრილის ტრაგედია ნაციონალური მეხსიერების ცენტრალურ მოვლენად – პარადიგმულ ტრავმად ჩამოყალიბდა. იგი პარადიგმულია პირველ რიგში იმიტომ, რომ ერთგვარ ათვლის წერტილად იქცა, საიდანაც ხშირად აღიქმება წარსული და მომავალი (9 აპრილამდე და მის შემდეგ განვითარებული მოვლენები). პრესის მასალები ნათლად გვაჩვენებს 9 აპრილის როგორც პარადიგმული მოვლენის კონსტრუირებას. ის მნიშვნელობები, რომელმაც მოვლენის რეზონანსულობა განსაზღვრა, 1989 წლის აპრილ-მაისშივე შეიქმნა.

გახეთ „კომუნისტში“ გამოქვეყნდა წერილების კრებული, სათაურით „მწუხარე დღეების ექო.“ წერილში „ჭირსა შიგან გამაგრება“ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტი ვახტანგ ვახვახიშვილი 9 აპრილს საქართველოს ისტორიის ტრაგიკულ ფურცელს უწოდებს. მისი სიტყვით, მოვლენის შეფასებისას აჩქარება არ არის საჭირო:

„ახლა ხომ ყველანი უკიდურესად აღზნებულები და სასონარკვეთილები ვართ. დღეს უფრო საშურია ერთმანეთის გადარჩენაზე ვიზრუნოთ, აღარ გვინდა სისხლი და მსხვერპლი, ვიფიქროთ ხვალეზე! საქართველოში ეროვნული გლოვია. **გლოვა ქართველი კაცის წმინდათაწმინდა ტრადიციაა.** ასეთ ტრადიციებს ერთგულება უნდა, **სიღინჯე და სიდარბაისლე** გვმართებს. ერთიც არის, **კეთილგონიერება** დღეს მაინც უნდა გვეყოს, ჯგუფ-ჯგუფად, ქუჩა-ქუჩა კი არ უნდა ვუღეროთ მუშტები ტანკებზე ამხედრებულ ჯარისკაცებს, არამედ ისევ **ჩვენი წინაპრებისაგან ვისწავლოთ ჭირსა შიგან გამაგრება.**“¹⁷⁶

ეს წერილი, ერთი მხრივ, წინა პუბლიკაციების მსგავსად, შეიცავს რაციონალიზმის ელემენტებს, მეორე მხრივ კი, „ჭირსა შიგან გამაგრებაზე“, გლოვის წმინდა ტრადიციასა და წინაპრებზე საუბარი კარგად გამოხატავს 9 აპრილის შემდგომი პერიოდისთვის დამახასიათებელ რიტორიკას, საკრალური კომპონენტებით გაჯერებულ ენას, ფიზიკური ტკივილის თანმდევ მორალურ ტრიუმფს. სწორედ ჭირში გამაგრებით, გლოვით, რომელსაც „სიღინჯე და სიდარბაისლე“ შეჰფერის, შესაძლებელია ამ ტრიუმფის მიღწევა.

ამავე თვალსაზრისით, საყურადღებოა მწერალ ელგუჯა მალრადის წერილი „თქვენზე ფიქრი მაღაპარაკებს.“ ავტორი ახალგაზრდებს მიმართავს. მისი სიტყვით, სამშობლოზე ძვირფასი ადამიანისთვის არაფერია და გაღებული მსხვერპლი „სამშობლოსთვის გაღებული ზვარაკი“ იყო, მაგრამ სიცოცხლე კვლავ უნდა გაგრძელდეს:

¹⁷⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 44-45.

¹⁷⁶ ვახვახიშვილი, ვახტანგ. „ჭირსა შიგან გამაგრება“, *კომუნისტი*, 13 აპრილი, 1989, N 86 (20427), გვ. 2.

„ჩვენ არ გვაქვს უფლება, თვალი მოვუხუჭოთ სინამდვილეს და გარესამყაროს. მწარე სინამდვილე კი გვასწავლის, თუ არ ვიფხიზლეთ, თუ ქართველთათვის განკუთვნილი ადგილი ამ გარესამყაროში ჩვენ არ დავიჭირეთ, ჩვენს ადგილს სხვები დაიკავენ და მერე გვიანლა იქნება. ჩვენ ახლა გვმართებს **ჭირთა თმენაცა** და ჩვენს მიერ დაკავებული ადგილისთვის ბრძოლა. [...] დღეს, როგორც არასდროს, გვჭირდება გონიერება, ყველაფრის ანონ-დანონა, ყველაფრის გაზომვა, ყველაფრის გასიგრძევა-ნება, რათა საქართველომ სულსწრაფობით არაფერი დაკარგოს... დღეს, როგორც არასდროს, [...] **ღვთისა და ბუნების ძალთა** წყალობით ყველაფერი ისე მიმდინარეობს, რომ ჩვენმა სამშობლომ, საქართველომ აისრულოს საუკუნეების მანძილზე ნალოლიავეები იმედი, ქვეყნის ეკონომიური დამოუკიდებლობა, მაგრამ ამის გაკეთება ერთის ხელის დაკვრით ვერ მოხერხდება. [...] ჩვენ უნდა გამოვიმუშაოთ მოთმინების უნარი და **როგორც ჩვენმა წინაპრებმა, ჭირთა თმენით, შინაგანი სიმტკიცით, შინაგანი ძალისხმევით** აღჭურვილებმა ვაშენოთ ჩვენი სათაყვანებელი ქვეყნის – ჩვენი საქართველოს მომავალი.“¹⁷⁷

1989 წლის 20 მაისს გაზეთის „სოფლის ცხოვრება“ სატიტულო წერილში „ცრემლი, რწმენა და იმედი!“ ასახულია 9 აპრილს დაღუპულებისადმი მიძღვნილი სამგლოვიარო პროცესია.

„მთელი რუსთაველის პროსპექტი აავსეს **მუხლმოყრილმა სამგლოვიარო სვლის** მონაწილეებმა. შემდეგ ქაშუეთის ზარების გუგუნმა სიონისკენ გააცილა ისინი. იქ, იმ წმინდა გარემოში კი მუჭმემართულნი, თავანუ-ულნი, ხმაშენწყობილად იმეორებდნენ: არ დაგივინყებთ!.. არ შევარჩენთ!.. ბოლომდე ვიბრძოლებთ!.. ვფიცავთ, ვფიცავთ!.. და იდგნენ დიდები და პატარები, ქალები და მამაკაცები, სოფლებიდან და ქალაქებიდან, მეზობელი სომხეთიდან მოსულნი, და **ცრემლით, და რწმენით, იმედით თვალს** უსწორებდნენ **მომავალს**.“¹⁷⁸

სიმბოლოებით, ამაღლებული ტრაგიზმით, საკრალური ისტორიული კონტექსტით არის გაჯერებული ამავე პერიოდში გამოქვეყნებული აკაკი გელოვანის წერილი, სათაურით „დღე გლოვისა – დღე თავისუფლებისა.“ ვფიქრობთ, ეს ტექსტი სრული სახით წარმოგვიდგენს 9 აპრილისთვის მინიჭებულ მნიშვნელობას, რომელიც ახალი ქართული იდენტობის ქვაკუთხედად იქცა:

„თამრიკო, ნათია, ეკა, მანანა, ელისო, ნანა, მარინა და სხვანი, **იბერიის ან ჩამქრალი ვარსკვლავები**. უნოდეთ თუნდაც ერთი საათის გაელვება. გმირი ქალიშვილები – **თავისუფლების ასულებია**... ქალიშვილები აჩეხეს მაშინ, როდესაც მღეროდნენ: ‘დავიღლები საქართველოს სიყვარულით’. [...] განა თავისუფლების სიმბოლოდ არ ქცეულან **კრწანისის ყაყაჩოები, თმოგვი, ბირთვისი, სვანური კოშკები, გელათი, მთანწინდა, თამარი, ქეთევანი, დიდი დავითი, ‘დაისი’?** ამ თავისუფლებასთან ბრძოლა შეიძლება, გამარჯვება კი არასოდეს. 9 აპრილის საზარელი ღამეც, გამოთენიისას დარბეული ახალგაზრდობაც საქართველოს თავისუფლების სიმბოლოდ იქცა. საოცარია: საქართველოს თავისუფლების დღე **თითქმის დაემთხვა თამარის დაბადების დღეს**. იმ ღამეს **ორი თამარი დაიღუპა, რათა ეცოცხლა უთ-**

¹⁷⁷ მაღრაძე, ელგუჯა. „თქვენზე ფიქრი მაღაპარაკებს“, *კომუნისტი*, 13 აპრილი, 1989, N 86 (20427), გვ. 2.

¹⁷⁸ „ცრემლი, რწმენა და იმედი“, *სოფლის ცხოვრება*, 20 მაისი, 1989, N 116, გვ. 1.

ვალავ თამარს, ეცოცხლა საქართველოს თავისუფლებას. გმირები ეცემიან, რათა ერმა იცოცხლოს. თავისუფლება – ეს სიკეთეა, ამაღლება, ღირსების ზეიმი... რა არ გამოგვიცდია, – რომელი **იორდანე** არ გადაგვილახავს, რა **ბაბილონის ტყვეობა** არ გვახსოვს, **ალექსანდრე** კი არ გამოჩნდა და არა. მოსეს ერი ორმოცი წელი ეხეტებოდა უდაბნოებში, **ალექსანდრე** ქვეყნის გზაზე, ჩვენ **რატომ ოთხი ათასი წელი არ მოვდივართ იმავე იმედით და რა ვიხილეთ?** და მაინც ცოცხლობს თავისუფლება, ცოცხლობდა მუდამ ერის სულის სიღრმეში, მის **სიტყვაში, ფრესკაში, ტილოში, სიმღერაში, ცეკვაში, სადღეგრძელოში, სოფლად და ქალაქად**. ის გამოვლინდა **განსაცდელში, სისხლიან ღამესაც**, როცა არაკაცებმა ბარები მოგვიქნიეს. არც ისე სუსტი ვყოფილვართ. ადამიანი ვიდრე იბრძვის, ის თავისუფალია. **ჩვენს დროშაზეა წმინდა გიორგი!**¹⁷⁹

ამავე პერიოდიდან გვხვდება პარალელები 1956 წლის 9 მარტის ტრაგედიასთან. ჩნდება ერთგვარი უწყვეტობის, ტრაგედიის განმეორებადობის განცდა. 9 აპრილმა გააღვიძა კოლექტიურ მეხსიერებაში რეპრესირებული ტრაგიკული მოვლენა. თბილისის შინაგან საქმეთა სამმართველოს უფროს რომან გვენცაძესთან ინტერვიუში გაზეთ „კომუნისტის“ კორესპონდენტი პარალელს ავლებს 9 მარტის მოვლენებთან. მისი სიტყვით, **9 მარტის კომმარიდან გასულია 33 წელიწადი და ერთი თვე**. ტრაგედია კვლავ განმეორდა, რომელიც მოუშუშებელ ტკივილად დარჩება ერის ხსოვნაში.¹⁸⁰ „სოფლის ცხოვრებაში“ დაიბეჭდა წერილი „იმ ავადსახსენებელ 1956 წელს – მაშინ ვერ დავიტირეთ.“ ავტორის სიტყვით, 9 აპრილს დახოცილ და დასახიჩრებულ ადამიანებს და მათ ჭირისუფლებს ის „შელავათი“ მაინც აქვთ, რომ საქართველომ დიდი გლოვით გააცილა უდანაშაულო მსხვერპლი. „1956 წლის 9 მარტის ტრაგედია კი იმთავითვე იდუმალებით იყო მოცული. არავის გაუგია, თუ როგორ დაკრძალეს დაღუპულები, მაშინ დაღუპულთა სახელების ხსენებაც კი დაუშვებლად იყო მიჩნეული.“ ავტორი ეხმაურება პრესაში გამოქვეყნებულ ცნობას, სადაც საუბარია 9 აპრილს დაღუპულთა უკვდავსაყოფად მემორიალის აღმართვაზე და გამოთქვამს სურვილს, რომ მემორიალზე, 9 აპრილს დაღუპულთა გვერდით, რაღაც ფორმით აისახოს 9 მარტს დახოცილთა სახეებიც. „ისინიც ხომ უსამართლობის მსხვერპლნი გახდნენ, საქართველოს, ქართველ ხალხს ისინი ხმამაღლა არ დაუტირია. დაე, ორი ტრაგედიის შედეგები აისახოს ახლადაგებულ მემორიალში.“¹⁸¹

1991 წელს გაზეთ „ახალგაზრდა ივერიელში“ დაიბეჭდა წერილი, ნიშანდობლივი სათაურით **„9 მარტი/აპრილი – ერთი ფაქტი, ორი შეფასება.“** სათაურში ციფრი „9“ ერთხელ არის გამოყენებული და ორივე თვეს ესადაგება. ავტორი იხსენებს, თუ როგორ უკავშირდებოდა ბავშვობაში რიცხვი ცხრა ყოველივე კარგსა და კეთილს – ცხრათვალა მზეს, ცხრა მთისა და ცხრა ზღვის გადავლას მზეთუნახავის გამოსახსნელად და სხვა. „1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ ეს ჩვენი **ამოჩემებული 9** ყველამ დაუნანებლად უარვყავით. მერე, თითქოს ამ ციფრის მოძულების მიზეზი გვაკლდაო, ისიც „დავაზუსტეთ,“ რომ აქამდე ყურმოკ-

¹⁷⁹ გელოვანი, აკაკი. „დღე გლოვისა - დღე თავისუფლებისა“, *სოფლის ცხოვრება*, 19 მაისი, 1989, N 115, გვ. 3.

¹⁸⁰ „ინტერვიუ თბილისის შინაგან საქმეთა სამმართველოს უფროს რომან გვენცაძესთან“, *კომუნისტი*, 11 აპრილი, 1989, N 84 (20425), გვ. 2.

¹⁸¹ ეცადაშვილი, ილია. „იმ ავადსახსენებელ 1956 წელს - მაშინ ვერ დავიტირეთ“, *სოფლის ცხოვრება*, 18 მაისი, 1989, N 114, გვ. 5.

ვრით გაგონილი „56 წლის ამბები“ 9 მარტს მომხდარა და მას შემდეგ, აგერ უკვე ორი წელია, 9 მარტი და 9 აპრილი თითქმის განუყოფლად იხსენიება. ერთად იხსენიება იმიტომ, რომ გაზაფხულის ამ ლამაზ თვეებში, ამ ავბედით რიცხვში, მოხდა ძალმომრეობისა და კაცთმოძულეობის შემზარავი და საოცრად მსგავსი ფაქტები.“ ავტორის სიტყვით, 9 აპრილზე ბევრი ითქვა და დაინერა, სისხლიანი ღამე სამუდამოდ შემოინახა ფოტოსურათებმა, ვიდეოკადრებმა, პრესის მასალებმა, 9 მარტის მოვლენები კი ფაქტობრივად გამოუკვლეველია. პუბლიკაცია გრძელდება 9 მარტის თვითმხილველის მონათხრობით, რომელიც იხსენებს განვითარებულ პროცესებს და სრულდება დასკვნით, რომელიც 9 მარტისა და 9 აპრილის ერთ კონტექსტში გააზრების ერთგვარი რეპრეზენტაციაა: „ამგვარი გახლავთ ერთი ფაქტის – ქართველი ერის წინაშე შეგნებულად ჩადენილი დანაშაულის შეფასებები. მათი შედარება იმდენად აშკარა და მკაფიო დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა, რომ ვფიქრობ, სიტყვის გაგრძელება საჭირო აღარაა. ამიტომ, თავს უფლებას მივცემ და ჩავთვლი, რომ მაშინ, როცა ჩვენი დღევანდელი ნომერი უკვე ისტორიად იქცა, შთამომავლობას ეს პატარა წერილიც გაახსენებს საიდან მოვდივართ, რანი ვართ და რა ტვირთიც გვიძიმებს მხრებს.“¹⁸²

გიზო ნიშნიანიძის ლექსში „9 აპრილი (რექვიემი)“, რომელიც 1991 წლის 9 აპრილს „საქართველოს რესპუბლიკაში“ გამოქვეყნდა, განსაკუთრებული მნიშვნელობას ენიჭება რიცხვს „9.“ 9 მარტი და 9 აპრილი ერთ მთლიანობაშია განხილული – „9 მარტი და 9 აპრილი ჟამთუჟამო ყოვლით, / არ ჩაივლის როგორც ძველი, შარშანდელი თოვლი.“ გიზო ნიშნიანიძე ისტორიული ანალოგიებით გამოხატავს რიცხვის განსაკუთრებულობას ქართველი ხალხისთვის:

„ცხრიანების ცხრილით ვცხრილე საკრალური ცხრილი

და 9 მუზა გავანითლე სისხლიანი კვირით,
ისტორია მეორდება ცხრიანების ცხრომით,

არა ლოცვა ღვთისწყალობით, ღვთის გმობით და წყრომით.“¹⁸³

ისტორიის ტრაგიკული განმეორებადობა ქმნის უწყვეტ კავშირს ორ მოვლენას შორის. გიზო ნიშნიანიძის ეს ლექსი 1991 წლის 9 აპრილს, დამოუკიდებლობის გამოცხადების დღეს გამოქვეყნდა. 9 მარტისა და 9 აპრილის ტრაგედიების ერთ მთლიანობაში გამოსახვით იგი სიმბოლურად გამოხატავს დამოუკიდებლობისკენ მიმავალ ეკლიან გზას.

პუბლიკაციაში **„რუსთაველის გამზირიც დიდგორად იქცა“** კვლავ გვხვდება პარალელი ორ ტრაგედიას შორის. ამასთან ერთად, უხვადაა გამოყენებული ქართველებისათვის მნიშვნელოვან ბრძოლათა და ისტორიული ადგილების სახელები.

„ანკი რა გვაცოცხლებს, რა გვაძლებინებს იმ ტიალი 9 აპრილის ღამის შემდეგ, 20 უმანკო სიცოცხლე რომ შეინირა? ალბათ ეროვნული დვრიტა, სამშობლოს უსაზღვრო სიყვარული, ბედნიერი მომავლის მოლოდინი, **ალგეთის ლეკვების** დაზრდის იმედი, ის იმედი, **ლაშარის გორაზე შედგომა** რომ ჰქვია და **56-დან 89-მდე** რომ გვეხიდებოდა. 56-ის 9 მარტიდან 89-ის

¹⁸² კლარჯიშვილი, ნინო. „9 მარტი/აპრილი - ერთი ფაქტი, ორი შეფასება,“ *ახალგაზრდა ივერიელი*, 13 აპრილი, 1991, N 42, გვ. 6.

¹⁸³ ნიშნიანიძე, გიზო. „9 აპრილი (რექვიემი)“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1991, N 69, გვ. 2.

9 აპრილამდე კი პატარა დრო არ გასულა. ოცდაცამეტი წელი და ერთი თვეა ეს მონაკვეთი, მაგრამ ბევრი დღესაც ვერ გარკვეულა რას ერჩოდნენ იმ პირტიტველა გოგო-ბიჭებს, რომელთა სისხლი, მრავალთა სამარცხვინოდ, დღემდე ამჩნევია რუსთაველის გამზირსა და სანაპირო უბანს მარჯის ხიდთან.“

ავტორის სიტყვით, 1989 წელსაც იგივე მეზი დაეცა საქართველოს. „რუსთაველი ტირის. [...] რუსთაველი ტიტებისა და მიხაკების, გვირილებისა და შროშანების, იასამნებისა და მათი ვარდების ცრემლში იხრჩობა იმ დანოკების გამო, ბედკრულ საქართველოსთვის **ლეკიანობისა და შაჰ-აბასის** თარეშის დროსაც რომ არ ურგუნებია სანუთროს... **დიდგორის ბრძოლასავით** შეუვალა ის რწმენა, 9 აპრილს, გამთენიისას, აქ, რუსთაველზე რომ გამოიქცა. გლოვობს მთელი საქართველო – **დიდგორი, მარაბდა, ასპინძა, მარტყოფი! გლოვობს ტაშისკარი, კრწანისი, მთაწმინდა! გლოვობს სიონი, გლოვობს ალავერდი, გლოვობს გელათი!**¹⁸⁴ საგლოვი აქვთ და უნდა იგლოვონ და ამ გლოვაშიც არ უნდა ჩაქრეს ბედნიერი მომავლის იმედი“¹⁸⁵

1990 წელს 9 აპრილის წლისთავს ჯერ კიდევ კომუნისტური საქართველო სრულიად ახალ რეალობაში შეხვდა. ქართულ კულტურაში არსებული ტრადიციით, გარდაცვალების წლისთავი განსაკუთრებულად აღინიშნება. ეს კარგად ჩანს ამ წლის „კომუნისტის“ ფურცლებზე. ტრაგედია საკრალიზებულია, მას უკვე აქვს ტრავმული მოვლენისთვის საჭირო კომპონენტები და საერთო ეროვნული სახე. წლისთავის აღნიშვნას გასდევს ამაღლებული, ტრიუმფალური პათოსი. 1990 წლის „კომუნისტი“ სრულყოფილი, დასრულებული ფორმით წარმოგვიდგენს იმ ნარატივს, რომლის საფუძველიც 1989 წლის აპრილში შეიქმნა. ეს წელი ყველაზე მასშტაბური და მდიდარია 9 აპრილის აღნიშვნის თვალსაზრისით, ასევე ყველაზე გამორჩეულია ოფიციალური პრესის მიერ 9 აპრილის, როგორც ტრაგიკული მოვლენის, ხაზგასმა.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის, გივი გუმბარიძის მიმართვა, რომელიც გაზეთ „კომუნისტის“ სატიტულო გვერდზე დაიბეჭდა, არაფრით ჰგავდა კომუნისტური რესპუბლიკის მმართველის ტექსტს. გუმბარიძე 9 აპრილს ეროვნული გლოვის დღეს უწოდებს, რომელიც სამუდამოდ დარჩება ქართველი ხალხის მეხსიერებაში. იგი 9 აპრილს გარდაცვლილებს მსხვერპლად შეწირულ ადამიანებად მოიხსენიებს. მისი სიტყვით, ქართველმა ერმა გამოიჩინა სიმაღლე, გაუტეხლობა და კეთილშობილება. ტრაგედიის წლისთავის აღმნიშვნელი „კომუნისტის“ ფურცლები საყოველთაო გლოვის ნათელი ასახვაა, თუმცა ეს გლოვა არ არის მხოლოდ ტრაგიზმის და, მით უფრო, უმწეობის გამომხატველი, მას ახლავს საკრალური, იდეისთვის ბრძოლისა და მომავალზე ორიენტირების პათოსი. გუმბარიძის სიტყვა ამის დასტურია: 9 აპრილი ეროვნული ტრაგედია იყო, თუმცა, მსგავსი ტრაგედიები ჩვეულია ქართველი ხალხისთვის და „ჭირსა შიგან გამაგრება“ მისი უმთავრესი თვისებაა. „ჩვენი ერი არასოდეს მისცემია სასონარკვეთას, მას არ-

¹⁸⁴ ეს არის საქართველოს ისტორიის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენები და საკრალური ადგილები, რომლებიც ეროვნული იდენტობის სიმბოლურ საყრდენებად მოიაზრება.

¹⁸⁵ მუსხელიაძე, ლერი. „რუსთაველის გამზირიც დიდგორად იქცა...“ *სოფლის ცხოვრება*, 1 მაისი, 1989, N 103, გვ. 2.

ასოდეს არ შეუქცევია ზურგი ცხოვრებისათვის, იმედი არ დაუკარგავს ნათელი მომავლისა. დღესაც ასეა.“ ამავე სიტყვაში ჩანს ეგზისტენციალური გამოწვევები და დიდი გარდატეხის მოლოდინი, რომლის წინაშეც ქართველი ხალხი იდგა. გუმბარდიის სიტყვით, ქართველ ერს ბევრი სოციალური, ეკონომიკური, პოლიტიკური და ზნეობრივი პრობლემის გადაწყვეტა მოუწევდა.¹⁸⁶

ტრაგედიის, როგორც საკრალური მოვლენის, გამოღვიძების და მომავალი გამარჯვების სანინდრის გამომხატველია სარედაქციო წერილი „როცა მწუხარება ძალა ხდება.“ პუბლიკაცია ხაზს უსვამს ჭრილობების მოუშუშებლობას, ტრაგიკული მოვლენის უსაზღვრობას და უკიდვანობას, თუმცა „ეს ის ჭრილობაა, რომელიც არ შუშდება, ხოლო მწუხარება კი არ ქრება, არამედ იმ ძალად იქცევა, რომელიც სათავეს ხალხის წიაღიდან იღებს და მასვე უბრუნდება, როგორც განახლებისა და აღორძინების წყარო.“ წერილში საუბარია ისტორიულ მაგალითებზე, როდესაც, ძნელბედობისა და კრიზისის დროს, გარე ძალის უხეში ჩარევის შედეგად, მომხდარა ქართველი ხალხის გამოღვიძება, „მკვდრეთით აღდგომა“, მკვეთრი შემობრუნება სიცოცხლისა და არსებობისაკენ.¹⁸⁷

9 აპრილის წლისთავისადმი მიძღვნილი პუბლიკაციების დიდი ნაწილი ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ ტრაგედიამ ქართველი ხალხი გააერთიანა. ზოგადად, 9 აპრილთან ქართველი ხალხის კონსოლიდაციის დაკავშირება ამ მოვლენის ამსახველი ნარატივის ერთ-ერთი მთავარი მახასიათებელია. 9 აპრილი წარმოდგენილია როგორც დიდი ტრაგედიის დღე, რომელმაც ქართველი ხალხის სრული ერთიანობა მოიტანა. ერთიანობა ზოგისთვის დროებითი იყო, რომელსაც მალევე მოჰყვა დაქსაქსულობა, ზოგისთვის კი მომავალი გამარჯვებების სიმბოლო.

1990 წლისთვის 9 აპრილი, როგორც ტრაგიკული მოვლენა, უკვე გამოკვეთილად საკრალური მნიშვნელობის მატარებელია. ცრემლს და მწუხარებას აუცილებლად უნდა მოჰყვეს ქართველი ერის „აღდგომა“ და თავისუფლება. „საქართველოს დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტისათვის მოძრაობამ ახლა არნახულ გაქანებას მიაღწია და შორს არ არის ის დღე, როცა ახდება სანუკვარი ოცნება“;¹⁸⁸ „საქართველოს ისტორიაში არის მოვლენები, რომლებიც ადულაბებენ ერს და ქმნიან მისი განახლებისა და უკვდავების წანამძღვრებს. ასეთად დარჩება ათას ცხრა ოთხმოცდაცხრა წლის ცხრა აპრილი – სისხლიანი ტრაგედიის დღე - ერის სულიერი აღორძინების ნიშანსვეტი.“¹⁸⁹

როგორც ვნახეთ, „კომუნისტი“ ერთი მხრივ, მნიშვნელოვან როლს ასრულებს 9 აპრილის მოვლენის მთელ საზოგადოებაზე განვრცობასა და ტრაგედიის საერთო ნაციონალურ მოვლენად ჩამოყალიბებაში, ხოლო, მეორე მხრივ, ასახავს ტრაგიკული მოვლენის საყოველთაობას. გაზეთის ფურცლებზე გამოცემულია, თუ როგორ იზიარებს საერთო მწუხარებას საზოგადოების ყველა ფენა, როგორ უერთდებიან გლოვას ეროვნული უმცირესობების წარმომადგენლები. „სატკივარი განუყოფელია“, „ერთმანეთის მხარდამხარ“ – მსგავსი დასახელებების პუბლიკაციები მრავლად გვხვდება ტრაგედიის წლისთავის ამსახველ გამოცემებში.

¹⁸⁶ გუმბარდიე, გივი. „საერთო ნებით, საერთო სულისკვეთებით“, *კომუნისტი*, 9 აპრილი, 1990, N83 (20424), გვ.1.

¹⁸⁷ იქვე, გვ. 2.

¹⁸⁸ იქვე.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 3.

ტრაგედიის წლისთავის აღნიშვნის სიღრმეს აჩვენებს „ახალგაზრდა ივერიელის“ 1990 წლის სარედაქციო პუბლიკაცია. სატიტულო გვერდზე გამოქვეყნებული ბავშვის ხელნაწერი წერილის ფოტო, სადაც ის რუს ჯარისკაცებს ქვეყნის დატოვებისკენ მოუწოდებს. წერილს თან ერთვის ტექსტი: „საქართველოს მტრების მიმართ მათ ნაღდი სიძულვილი აქვთ. მათ – გამოღვიძებული საქართველოს პატარა ბოკვერებს – 7-9 წლის გოგო-ბიჭებს, უბრალოდ, ზუსტად, დაუფარავად გამოხატული – ვთქვათ ასე: „მე არასოდეს არ მინდა ტანკის დანახვა“... „ნადით აქედან,“... „შემძულდა ჯარისკაცი“... „მე ამ ტრაგედიას არასოდეს დავივიწყებ“... მათ ჯერ მხოლოდ ეს შეუძლიათ, ეს დღეს, თორემ ხვალ და ზეგ ისინი თავისუფალი, დამოუკიდებელი და ძლიერი საქართველოსთვის იღვანებენ.“¹⁹⁰

როგორც „კომუნისტის,“ ასევე სხვა გაზეთების პუბლიკაციების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ტრავმის ჩამოყალიბების პროცესი იმ კულტურული ნიმუშის ფარგლებში მიმდინარეობს, რომელიც აქტიურდება 1980-იანი წლების ბოლოდან, ეროვნული მოძრაობის აღმავლობის კვალდაკვალ: ეს არის მუდმივი ტანჯვით, ბრძოლითა და გაღებული მსხვერპლით გამოწვეული ტრაგიზმი, რომელიც მორალური თუ ფიზიკური გამარჯვების სიმბოლოდ უნდა იქცეს. ეროვნული მოძრაობის ეს საკრალური კომპონენტი მისი ლიდერების, ზვიად გამსახურდიასა და მერაბ კოსტავას ვერბალური თუ წერილობითი რიტორიკის ლაიტმოტივია. იგივე სქემა აისახება ქართულ პერიოდულ გამოცემებში.

„ამქვეყნიური არსებობის ტრაგიზმის განცდა ქართველი კაცის ბუნებას მემკვიდრეობით მოსდევს და, შეიძლება ამიტომაცაა, რომ ქვეყნის უკუღმა ტრიალს ქართველი არათუ უძლებდა, გასაჭირში ახალ, სასიცოცხლო ძალას აგნებდა... 9 აპრილის ტრაგედიამ კი არ დათრგუნა და დააბეჩავა ქართველი ხალხი, არამედ გამოაფხიზლა და ერთ მუშტად შეკრა... მაღლობა უფალს, ჩვენი ქვეყნის ზეცაზე კვლავ ნათდება განთიადის ვარსკვლავი,“
წერდა თამაზ კვაჭანტირაძე 1990 წლის 13 აპრილს.

„წელი ათასი ვითარცა ერთი დღე,“ – ბრძანებს დავით წინასწარმეტყველი. და – პირიქითაც, დღე ერთი ვითარცა ათასი წელი... დგება წელი, დღე და თვით ნამიც ერის ცხოვრებაში, საუკუნეებს რომ გადასწონის. ასეთი იყო დღე 9 აპრილისა; ასეთი იყო 1989 წლის აპრილიდან წელი პირველი. ამ დღემ ისე შეგვძრა, **ჟამის ათვლა ლამის მისით დავიწყით...** მონამეთა აქ **დაღვრილი წმინდა სისხლიც** სწორედ ამას შემოგვჩუხჩუხებს: გავერთიანდეთ, განვმტკიცდეთ, განვძლიერდეთ და ყველამ ერთად - ცოცხლებმაც და მკვდრებმაც – მოვუაროთ საქართველოს.“¹⁹¹

„მკვდრების და ცოცხლების“ ერთობლივი ბრძოლა, იმქვეყნიური და ამქვეყნიური სამყაროს ერთ მთლიანობაში წარმოდგენა, კოსტავასეული „დიდებული წამის“ განცდა ქმნის საკრალურ სქემას, რომლის ფარგლებშიც ვითარდება 9 აპრილის ტრაგედიის ტრავმად ქცევის პროცესი.

9 აპრილის გამთენიისას მერაბ კოსტავას მიერ წარმოთქმული სიტყვები, როდესაც იგი საქართველოს ისტორიის „უდიდებულეს წამზე“ და ერთიანი ქართველი ერის ღვთის წინაშე წარდგომაზე საუბრობს,¹⁹² ზუსტად ასახავს აქციაზე

¹⁹⁰ „...ძლიერი ხარ უიარაღოც!“ ახალგაზრდა ივერიელი, 7 აპრილი, 1990, N 38, გვ. 1.

¹⁹¹ კვაჭანტირაძე, თამაზ. „წელი პირველი,“ ლიტერატურული საქართველო, 13 აპრილი, 1990, N 15, გვ. 12.

¹⁹² „მერაბ კოსტავას სიტყვა 1990 წლის 9 აპრილს,“ YouTube, 10 აპრილი, 2017, <https://bit.ly/3t55WwK> (ნანახია 05.03.2021).

არსებულ მისტიკურ განწყობას. მომიტინგეები „ღვთიური საქმის“ მონაწილეები არიან, რომელთა დამარცხება შეუძლებელია. აქციის დარბევამდე უკვე არსებობდა მორალური ტრიუმფის განცდა. 30 წლის შემდეგ აქციის ერთ-ერთი მონაწილე, მაშინ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტი ლელა ქინქლაძე იხსენებს:

„ბუნებით ძალიან ფრთხილი და მშობარა გახლავართ, მაგრამ მეგონა, რომ ჩვენ იმდენად წმინდა საქმეს ვაკეთებდით, ვერაფერი მოგვერეოდა, [...] რადგან ჩვენ გვიყვარდა ერთმანეთი, დავიცავდით ერთმანეთს, ვიყავით ერთ სულ და ერთ ხორც. [...] 10 საათისკენ დაიწყო საუბარი, რომ ახლოს არიან რუსის ტანკები. შეშფოთება და შიში მაინც არავის ეტყობოდა. ყველას გვეგონა, რომ იმ დღეს რაღაც დიდი უნდა მომხდარიყო. იმ დღეს უნდა გადამწყვეტილიყო საქართველოს ბედი. [...] პირადად მე პატრიარქის სიტყვები ცოტა არ იყო მენყინა. გულში შიშმა გამკრა, ვაი თუ ეს ხალხი დაიშალოს-მეთქი. მერაბი და ზვიადი ძალიან შენუხებულები იყვნენ. ხშირად ლიდერებს აბრალებენ მსხვერპლს, მაგრამ სინამდვილეში ჩვენ ვერ გავთვალეთ ეს საფრთხე. როცა კორიდორი გაკეთდა და რუსეთის ჯარი შემოვიდა, იმის ნაცვლად, რომ საშიშროება გვეგრძნო, აღფრთოვანებულები ვიყავით, თავს ბედნიერად ვგრძნობდით იმიტომ, რომ რუსის ჯარი შემოვიდა და მე მას ვხვდები ტაშით, მე არაფრის არ მეშინოდა. გვეგონა, ჩვენ მხარეს თუ არ გადმოვიდოდნენ, იგრძნობდნენ მაინც, რომ ჩვენი საქმე წმინდა იყო. ჩემი აზრით, ამ სულისკვეთებას მოყვა ამდენი მსხვერპლი. გვეგონა სანთლებით, ყვავილებით, სიმღერით, ტაშით მათ გულს გავათბობდით, მაგრამ თურმე ისინი სპეციალურად გამოწვრთნილი უემოციო რობოტები ყოფილან. [...] ასეთი რომანტიზმი იყო მაშინ.“¹⁹³

წერილი „წმინდა მონამენი,“ სადაც დაბეჭდილია ინტერვიუები 9 აპრილს დაღუპულების ოჯახის წევრებთან, სრულდება პასაჟით, რომელიც მოვლენის საკრალიზაციისა და მისი მნიშვნელობის გასაყოველთაოების მკაფიო მაგალითია:

„9 აპრილს დაღუპულთა შორის იყვნენ სხვადასხვა ასაკის ადამიანები: უპირატესად ქალები და ახალგაზრდები. ყველა სოციალური ფენის: გლეხობის, მუშათა და ინტელიგენციის წარმომადგენლები იყვნენ, როგორც ღარიბები, ისე შეძლებული ოჯახის შვილები. ჩვეულებრივ ყოფით ცხოვრებაში, ზოგი მხნე და უშიშარი, ზოგიც პირიქით – მოშიში, რაც კიდევ მეტად ფასეულს ხდის ჩადენილ გმირობას; უშუალოდ ტრაგედიის წინ წინასწარგანწყობაც სხვადასხვა ჰქონდათ: ზოგს – ზეანეული და აღმატებული, ზოგს უსიამოვნო და ფიქრთა ამშლელი, რითაც მეტი სიაშკარავით ვლინდება მთავრობის სახლის კიბეებზე მდგომთა თავგამეტება. მაგრამ ყოველ მათგანს, განურჩევლად სქესისა, ასაკისა, განათლებისა, თანამდებობისა, ქონებრივი ცენზისა – ჰქონდათ ერთიანი რწმენა – რწმენა საქართველოს მომავლისა და მზად იყვნენ თავი გაენირათ სამშობლოს ბედნიერებისათვის, არცერთი არ ყოფილა ურწმუნო ათეისტი, ყველანი მართლმადიდებელი ქრისტიანები იყვნენ და საკუთარი თავი წინასწარგანზრახულებით ჰქონდათ მიტანილი ერის სამსხვერპლოზე... ამ, ჩვენი დროის წმინდა მონამეთა (ხაზგასმა ავტორის) დაღვრილმა სისხლმა თავისუფლებისაკენ მი-

¹⁹³ ქინქლაძე, ლელა. „9 აპრილი - დღე ტრაგედიისა და დამოუკიდებლობისა,“ *ალიონი*, 8 აპრილი, 2019, N 14 (10308), გვ. 4.

მავალი გზა გაუკავა საქართველოს და უკვდავების ნიშნით აღბეჭდილი მათი სახელები კურთხევით მოიხსენიება ან და მარადის უკუნითი უკუნისამდე!¹⁹⁴

9 აპრილის წლისთავის აღნიშვნის თვალსაზრისით, საინტერესოა ალტერნატიული პრესაც. გაზეთის „მონამეთა“ ფურცლებზე ვხვდებით სარედაქციო პუბლიკაციას საყურადღებო სათაურით „ეროვნული კათარზისის დღე.“ წერილის პათოსი სრულ თანხვედრაშია ოფიციალური მედიის სულისკვეთებასთან. „ისტორიამ იცის სისხლით დანერილი თარიღები, ჟამთასვლამ გაუხუნებლად შემოინახა ყოველი მათგანი. აგერ, ჩვენს თვალწინ, კიდევ ერთი ასეთი თარიღი ამოკვეთა საუკუნემ თავისი უღმობელი სისასტიკით – 9 აპრილი, 1989.“ წერილი 9 აპრილს 68 წლიანი ჭაობის დაძვრად აფასებს, როდესაც ჭაობის ზედაპირზე ტალღები წარმოიქმნა, „ისტორიის სიმჟავეთაგან გამოქმული ფსკერი დაიბზარა, [...] მაგრამ მოპირდაპირე მხარეს უკვე მზადდებოდა საუკუნის ტრაგედიის გენერალური გეგმა. **სისხლში, ცრემლში, ტკივილში, მწუხარებაში და... იმედში გათენდა 9 აპრილი, 1989... დიდება 9 აპრილის უსაზღვრო მწუხარებას, რომელმაც ჩვენი ერის თავისუფლების იმედი შვა!...** შენ არ შეგშვენის გლოვა და ზარი, შენ არ შეგშვენის მუხლზე დაცემა, იმიტომ, რომ შენი შვილები გმირებად იბადებიან, შენი პატარა გოგო-ბიჭები ენის ამოდგმისთანავე მამულის თავისუფლებას ავედრებენ დედა-ღვთისმშობელს. გმართებს გამძლეობა, გმართებს შემართება და მხრების გაშლა! ჰოი, მამულო! შენი იყო **დიდგორიც და ბასიანიც, შენი იყო ასპინძაც და მარაბდაც, მარტყოფიც და კრწანისიც... და 9 აპრილიც 1989 წლისა.**“¹⁹⁵

1989 წლის 9 აპრილის წლისთავს გამოეხმაურნენ სხვა ალტერნატიული პერიოდული გამოცემებიც – გაზეთები „დროება“, „ძლევაი“, „ქართლი.“ დაიბეჭდა გლოვის ამსახველი ფოტოკოლაჟები, გარდაცვლილთა სურათები, მათი ბიოგრაფიები, ოჯახის წევრების ინტერვიუები და მოგონებები.¹⁹⁶ „9 აპრილი არასოდეს დამთავრდება, თაობებში ივლის, საუკუნეებს გადასწვდება,“ – ნათქვამია გაზეთ „ქართლის“ პუბლიკაციაში, – „9 აპრილი მარტო ტკივილი არ არის.“¹⁹⁷

ამრიგად, 1990 წლის ქართული პრესა წარმოგვიდგენს კულტურული ტრავმის დასრულებულ კონსტრუქციას. ტრავმის რეპრეზენტაცია სრულყოფილი და მკაფიო ფორმით ხდება, მასში თავს იყრის ყველა ის მნიშვნელობა, რომელიც 9 აპრილს მიენიჭა. იგი უკვე არის კულტურულად გადამუშავებული პარადიგმული მოვლენა, რომელიც აყალიბებს საყოველთაოდ გაზიარებულ გავლენის ნარატივს. ეს უკანასკნელი მოქმედების საერთო სივრცეს ქმნის როგორც ეროვნული მოძრაობისთვის, ასევე ჯერ კიდევ საბჭოთა საქართველოს კომუნისტური ხელისუფლებისთვის.

1991 წლის 9 აპრილის ნომერში, როდესაც ქვეყანა დამოუკიდებლობის ზღვარზე იდგა, გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“¹⁹⁸ ტრაგედიას იხსენებს.

¹⁹⁴ ასკანელი, ზურაბ. „წმინდა მოწამენი,“ ახალგაზრდა ივერიელი, 7 აპრილი, 1990, N 38, გვ. 4.

¹⁹⁵ „ეროვნული კათარზისის დღე,“ მონამეთა, მარტი-აპრილი, 1990, III-IV, გვ. 1.

¹⁹⁶ „წმინდა მოწამენი,“ ძლევაი, 9 აპრილი, 1990, N 3, გვ. 1; „9 აპრილი. არდავიწყება,“ დროება, 9 აპრილი, 1990, N 15, გვ. 1.

¹⁹⁷ „9 აპრილი მარტო ტკივილი არ არის,“ ქართლი, 9 აპრილი, 1990, N 4, გვ. 1.

¹⁹⁸ გაზეთი „საქართველოს რესპუბლიკა“ შეიქმნა გაზეთ „კომუნისტის“ ბაზაზე. გამოდის 1990 წლის 6 დეკემბრიდან.

პუბლიკაციაში „9 აპრილის სინდრომი“ ქართული საზოგადოება განხილულია როგორც „სნეული“, ამ სნეულებისგან განკურნების ერთადერთი გზა კი თავისუფლებაა. „1989 წლის 9 აპრილის კომმარით „დაავადებული“ იქნა სრულიად საქართველო. სწორედ ამ საბედისწერო დღეს შეგვეყარა სენი, რომელსაც ვერავითარი იმპერიული „რეცეპტი“ და „ნამალი“ ველარ უშველის. ამბოხებული სული ვერ განიკურნება და ვერ მოისვენებს, ვიდრე თავისუფალი საქართველო არ ელირსება!“¹⁹⁹ 1991 წლის 9 აპრილს საქართველოს დამოუკიდებლობა აღდგენილად გამოცხადდა.

დამოუკიდებლობის გამოცხადებით 1991 წლის 9 აპრილს საქართველოს ხელისუფლებამ, ზვიად გამსახურდიას ხელმძღვანელობით, იმ ტრიუმფალური კომპონენტის ინსტიტუციონალიზაცია მოახდინა, რომელიც 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის მნიშვნელობაში იმთავითვე ჩაიდო. 9 აპრილი კონსტრუირდა როგორც ამაღლებული ტრაგედია, როგორც საქართველოს ახალი ისტორიის უმთავრესი მოვლენის – დამოუკიდებლობის – საძირკველი. მიუხედავად დიდი კატაკლიზმებისა და რადიკალური პოლიტიკური ცვლილებებისა, 1989 წლის 9 აპრილი, როგორც ქართველი ხალხის მორალური ტრიუმფი, თარიღი, საიდანაც ახალი საქართველო იწყებს არსებობას, უცვლელი დარჩა.

10 აპრილის „საქართველოს რესპუბლიკის“ ნარატივი ცალსახად ტრიუმფალურია. გაზეთში ასახულია მიღწეულ დამოუკიდებლობაში გამოსატყუი ქართველი ხალხის გამარჯვება, რომელიც, დიდნილად, 1989 წლის 9 აპრილმა განაპირობა. ფოტორეპორტაჟი გადმოსცემს მთავრობის სასახლის წინ გამართულ ხალხმრავალ მიტინგს, ყვავილების ზღვას, მოქალაქეების მიერ 9 აპრილს დაღუპულთათვის პატივის მიგებას. ფოტორეპორტაჟს თან ერთვის წერილი სათაურით „ერთიანობის დღესასწაული, თავისუფლების დღესასწაული.“ პუბლიკაციაში მოტანილია ამონარიდი მიტინგზე თემურ ქორიძის გამოსვლიდან: „დიახ, ამო არ ყოფილა მსხვერპლი და 2 წლის წინათ, იმ საზარელ ღამეს, უდანაშაულოდ დაღვრილი სისხლი. დღეს ისინი, მათი სულები ჩვენთან არიან.“ მიტინგზე სიტყვით გამოსულმა უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარემ ზვიად გამსახურდიამ აღნიშნა: „ჯერ ცრემლი არ შეგვშრობია 9 აპრილის მსხვერპლთა გამო და უფალმა დღეს სიხარულის ცრემლებიც შეგვმატა.“ გამსახურდიას სიტყვა მისთვის დამახასიათებელი საკრალური კომპონენტებითაა შეზავებული: „ჩვენ ეკლიანი გზა გავიარეთ, რელიგიამ და ზნეობრიობამ ქმმარიტებასთან, საქართველოს აღორძინების აუცილებლობასთან მიგვიყვანა.“²⁰⁰ ამავე ნომერში დაბეჭდილია საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი და ზვიად გამსახურდიას მიმართვის ტექსტი.

„ახალგაზრდა ივერიელის“ 1991 წლის 11 აპრილის ნომერში გამოქვეყნებული სარედაქციო ტექსტი იმ დიდი გარდატეხის მკაფიო და ლაკონური შეჯამებაა, რომელიც საქართველოში 1989 წლის 9 აპრილს დაიწყო. ავტორისთვის ორი 9 აპრილი არ არსებობს, ეს ერთი თარიღია, რომელიც ტრაგედიას და გამარჯვებას ერთ მთლიანობაში გამოხატავს. „9 აპრილი. ამ თარიღს წლის მინიშნება

¹⁹⁹ „9 აპრილის სინდრომი“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1991, N 69 (89), გვ. 1.

²⁰⁰ „ერთიანობის დღესასწაული, თავისუფლების დღესასწაული“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 10 აპრილი, 1991, N 70 (90), გვ. 1.

აღარ სჭირდება, რადგან საქართველოს ისტორიაში ეს ერთი და ერთადერთი 9 აპრილია.“ წერილში ნათქვამია, რომ 9 აპრილის შემდგომი საქართველო უკვე საბოლოოდ არის

„გამოფხიზლებული, ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი, მტრის მტრულად დამხვედრი და მოყვარის სამფარველოდ შემართული. **ცხრა აპრილს დაღვრილმა წმინდა სისხლმა** თავისი უდიდესი მისია შეასრულა. [...] ბედნიერი და უკვდავია ის ერი, რომელსაც შეუძლია მსხვერპლი გაილოს თავისი მომავლისთვის და **წმინდანებად შერაცხოს სამშობლოს თავისუფლებისთვის ბრძოლაში დაცემულნი**. ცხრა აპრილიდან მხოლოდ ორი წელი გავიდა, მაგრამ ამ ხნის განმავლობაში საქართველომ ორი საუკუნის ცხოვრებით იცხოვრა. [...] ამ ორი ტკივილიანი წლის განმავლობაში საქართველომ შესძლო იმ ისტორიული სამართლიანობის აღდგენა, რომელიც ორი საუკუნე ითვლებოდა რუსული ჩექმის ქვეშ. და აი, 9 აპრილის ორი წლისთავზე საქართველო ცივილიზებული სამყაროს გასაგონად აცხადებს თავის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას. და ამაში დიდია 9 აპრილს დაღუპულთა წვლილი. დამოუკიდებელი, თავისუფალი საქართველო სანთლებად აინთებს მათ ხსოვნას.“²⁰¹

1992 წლის დასაწყისში ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლება შეიარაღებული ამბოხის გზით დაემხო. ამავე წლის მარტში საქართველოში საბჭოთა კავშირის ყოფილი საგარეო საქმეთა მინისტრი ედუარდ შევარდნაძე დაბრუნდა და სათავეში ჩაუდგა ქვეყნის მმართველ ორგანოს – სახელმწიფო საბჭოს. ხელისუფლების საკვანძო თანამდებობები სამხედრო გადატრიალების ორგანიზატორებმა, ზვიად გამსახურდიას მთავარმა მოწინააღმდეგეებმა დაიკავეს, კარდინალურად შეიცვალა პოლიტიკური რეალობა. 1992 წელს საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის დღე სრულად არის იგნორირებული ხელისუფლების მიერ. დამოუკიდებლობის გამოცხადებიდან ერთი წლისთავზე გამოცემულ გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკაში“ ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი დამოუკიდებლობის შესახებ. გაზეთის ფურცლებზე შედარებით მოკრძალებულად, მაგრამ მაინც არის აღნიშნული 1989 წლის 9 აპრილის მოვლენიდან გასული ოთხი წელი, თუმცა ნომერი არ არის დატვირთული 9 აპრილისადმი მიძღვნილი ტექსტებით. დაბეჭდილია გლოვის ამსახველი რამდენიმე ფოტოსურათი, სათაურით „რეკავენ უკვდავების ზარები!..“²⁰² 1991 წლის 9 აპრილი, თითქოს, შეპირისპირებულია 1989 წლის 9 აპრილთან: ტრაგედიისადმი მიძღვნილი წერილის – „სანთლებად ავინთებთ“ – პირველივე აბზაცში ხაზგასმულია, რომ 9 აპრილის ტკივილს ვერანაირი სხვა მოვლენა ვერ გადაფარავს: „მეოთხედ მოვიდა ტკივილიანი 9 აპრილი. რა მოვლენაც არ უნდა დაეძაროს ამ დღეს, ჩვენს არსებაში 9 აპრილი მარად მამულისთვის შეწირულთა სახელებთან იქნება დაკავშირებული.“²⁰³

ნიშანდობლივია, რომ მიუხედავად დამოუკიდებლობის გამოცხადების იგნორირებისა, ხელშეუხებელია 9 აპრილის ტრაგედიის, როგორც პარადიგმული მოვლენის მნიშვნელობა. შემდგომ წლებში, პოლიტიკური სტაბილურობისა და ლეგიტიმაციის მოპოვების კვალდაკვალ, შევარდნაძის ხელისუფლებამ კვლავ

²⁰¹ „ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი,“ ახალგაზრდა ივერიელი, 11 აპრილი, 1991, N 41, გვ. 7.

²⁰² „რეკავენ უკვდავების ზარები,“ საქართველოს რესპუბლიკა, 9 აპრილი, 1992, N 57 (330), გვ. 4.

²⁰³ იქვე.

გააქტიურა 9 აპრილი როგორც ქვეყნის პროგრესის ათვლის წერტილი, მომავალი გამარჯვების საფუძველი.

1993 წელი ორივე 9 აპრილისადმი მწყობრი დამოკიდებულების ჩამოყალიბების დასაწყისად უნდა მივიჩნიოთ. ამ წლის 9 აპრილის „საქართველოს რესპუბლიკის“ სატიტულო გვერდზე გამოქვეყნდა 8 აპრილის დადგენილება, რომელიც, შესაძლებელია, ახალი კონიუნქტურის საწყისად განვიხილოთ. გასული წლისგან განსხვავებით, დადგენილებაში აღარ არის იგნორირებული დამოუკიდებლობის გამოცხადება და 9 აპრილი განხილულია როგორც ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენა. გამოქვეყნებულია საქართველოს პარლამენტის 1991 წლის 9 აპრილის სხდომის დღიური, სადაც ასახულია დადგენილების მიღების პროცესი. როგორც აღვნიშნეთ, ამ დადგენილებით, 9 აპრილი ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსთვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადდა. იგი უქმე დღედ დაწესდა და დადგინდა მისი ყოველწლიური აღნიშვნა. სახელმწიფოს მეთაურმა ედუარდ შევარდნაძემ დადგენილების პროექტის წარდგენისას აღნიშნა: „პირველ რიგში, ეს იყო უმძიმესი დღე, დაიღუპა ხალხი, მაგრამ ასეთი დღე საქართველოს ისტორიაში მარტო 9 აპრილი არ არის. უფრო დიდი მსხვერპლი და უფრო დიდი მოვლენებიც მომხდარა, მაგრამ 9 აპრილმა განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა“; ამ დღემ ბიძგი მისცა ხალხის ერთიანობას და დიდი რეზონანსი მოიპოვა, რადგან ეროვნული ერთიანობისა და სამოქალაქო თანხმობის მიღწევა მაშინდელი საზოგადოების წინაშე მდგარი უმთავრესი ამოცანა იყო. მომავალში, შევარდნაძის სიტყვით, „სწორედ დაღუპულთა, სამშობლოსთვის შეწირულთა სახელები და საქმენი მათი გახდება ერთ-ერთი უმთავრესი პირობა ქვეყნისა და ხალხის გაერთიანებისა.“²⁰⁴ საინტერესოა 9 აპრილის აღნიშვნის შევარდნაძისეული ხედვა: „9 აპრილის აღნიშვნა არ იქნება, მე ასე წარმომიდგენია, ზარ-ზეიმის დღე, ეს იქნება სევდანარევი დღე, როდესაც ხალხი იფიქრებს წარსულზეც, მომავალზეც, იფიქრებს მათზე, ვინც სამშობლოს შესწირა თავი და იფიქრებს მომავალ თაობებზე, ჩვენი შვილების, შვილიშვილების ბედნიერებაზე და მომავალზე.“²⁰⁴ მიუხედავად იმისა, რომ დადგენილებაში ნახსენებია დამოუკიდებლობის აქტი, შევარდნაძის გამოსვლიდან ჩანს, რომ 9 აპრილის, როგორც ტრაგიკული მოვლენის წარმოჩენას, კვლავ წამყვანი ადგილი უჭირავს.

არაერთი პუბლიკაცია ეძღვნება 9 აპრილს, თუმცა 1989 წლის ტრაგედიას და არა დამოუკიდებლობის გამოცხადებას. გამოქვეყნებულია ინტერვიუები ეროვნული მოძრაობის ლიდერებთან თამრიკო ჩხეიძესთან, გია ჭანტურიასთან, ირაკლი წერეთელთან და სხვებთან. რესპონდენტები საუბრობენ 9 აპრილის უდიდეს მნიშვნელობაზე, წარმატებაზე, გამარჯვებაზე, ქართველი ხალხის ერთიანობაზე, მსხვერპლზე, რომელმაც საქართველოს ერთიანობა და თავისუფლება მოუტანა, თუმცა არ ახსენებენ დამოუკიდებლობის გამოცხადების მნიშვნელობას, პირიქით, მათი რიტორიკა შეიცავს ზვიად გამსახურდიას და მისი ხელისუფლების კრიტიკას, რომელმაც დააკნინა და დააზარალა 9 აპრილის

²⁰⁴ „საქართველოს პარლამენტის დადგენილება საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 8 აპრილი, 1993, N 74 (618), გვ. 1.

მნიშვნელობა.²⁰⁵ 9 აპრილი განხილულია როგორც ტრაგედია და, ამავე დროს, დიდი გამარჯვება, რომელიც უდიდესი მორალური მნიშვნელობის მატარებელი გახდა. ნიშანდობლივია ირაკლი წერეთლის განცხადება, რომლის სიტყვით, 9 აპრილი „არის ქართველი ერის უდიდესი მორალური და პოლიტიკური გამარჯვება. ამან გახადა უძლეველი საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეა“; აღამიანების სიკვდილი ტრაგედია იყო, თუმცა ამ მოვლენაში გამარჯვება უფრო მეტია, ვიდრე მარცხი.

9 აპრილის როგორც ტრაგიკული, მაგრამ ამაღლებული, დიდი ისტორიული და მორალური მნიშვნელობის თარიღად წარმოჩენის ტენდენციას აგრძელებს ედუარდ შევარდნაძის 1994 წლის მიმართვა, რომელიც 9 აპრილს გამოქვეყნდა გაზეთში „საქართველოს რესპუბლიკა.“ შევარდნაძე 9 აპრილს ამაღლებულ და, ამავე დროს, სისხლიან თარიღს უწოდებს, „ქართული სულის აღზევებისა და ქართული ცნობიერების გასხივოსნების თარიღს, ზნეობრივი სიმაღლითა და ეროვნული მთლიანობით შიდა და გარე მტრებზე სულიერი ამაღლების თარიღს.“ სახელმწიფოს მეთაურის სიტყვით, 9 აპრილი საქართველოს ისტორიაში განუმეორებელი ფაქტია, თუმცა იქვე გვთავაზობს პარალელებს მნიშვნელოვან ისტორიულ მოვლენებთან – სხვა „ჰეროიკულ და ტრაგიკულ“ გაბრძოლებებთან: 1956 წლის 9 მარტთან, 1924 წლის აგვისტოსა და 1921 წლის თებერვალთან. „ასეთი წლები და ასეთი თვეები საქართველოს ისტორიის სიღრმეში ბევრია, სამწუხაროდ თუ საამაყოდ ბევრი, რადგან ერი, მართალია, სისხლისაგან იცლებოდა, მაგრამ მაინც იბრძოდა, იბრძოდა და საბოლოოდ იმარჯვებდა კიდეც. ახლაც გავიმარჯვებთ!“ – ნათქვამია შევარდნაძის განცხადებაში.²⁰⁶

1993-1994 წლების ოფიციალურ ნარატივში 9 აპრილი კონსტრუირებულია როგორც რჩეული ტრავმა. ეს არის მოვლენა, რომელმაც გამოიწვია დიდი დანაკარგი, მსხვერპლად ყოფნის განცდა და, ამავე დროს, ახალი იდენტობის საყრდენად იქცა. როგორც 1993 წლის საქართველოს პარლამენტის დადგენილება, ასევე სახელმწიფოს მეთაურის საჯარო მიმართვები გვაჩვენებს, რომ შევარდნაძის ხელისუფლება ცდილობს 9 აპრილის ტრაგედიის ჰეროიკულ და ტრიუმფალურ კომპონენტზე მომავალი წარმატებული საქართველოს იდეა დააფუძნოს. ამ შემთხვევაში, ჩრდილშია მოქცეული 1991 წლის 9 აპრილს გამოცხადებული დამოუკიდებლობა, როგორც ინსტიტუციონალიზებული ტრიუმფი, რომელიც ზვიად გამსახურდიას სახელს უკავშირდება. თუმცა სრულად არის შენარჩუნებული, მეტიც, გაძლიერებულია 9 აპრილის ტრაგედიასთან ერთად დაბადებული მორალური ტრიუმფის იდეა.

1995 წელს 9 აპრილი, როგორც ტრაგიკული მოვლენა, მოკრძალებულად აღინიშნა. გამოქვეყნდა ტრაგედიის ამსახველი ფოტო. ედუარდ შევარდნაძემ და ხელისუფლების წევრებმა პატივი მიაგეს დალუპულთა ხსოვნას. ასევე საუბარი იყო 9 აპრილის მემორიალიზაციაზე, კერძოდ, 9 აპრილისადმი მიძღვნილ მონუმენტზე.²⁰⁷ 9 აპრილის როგორც ტრაგიკული მოვლენის მოკრძალებული, სტან-

²⁰⁵ ალუდაური, მია. „ოთხი წლის გადასახედიდან,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 8 აპრილი, 1993, N 74 (618), გვ. 2.

²⁰⁶ „ედუარდ შევარდნაძის მიმართვა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1994, N 57 (859), გვ. 1.

²⁰⁷ გაბრიამე, მერი. „უკვდავია თავისუფალი საქართველოს მარადიული მამულიშვილების ხსოვნა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 11 აპრილი, 1995, N 38 (1054), გვ. 1.

დარტიზებული აღნიშვნის ტენდენცია გაგრძელდა 1990-იან წლებში და 2000-იანი წლების დასაწყისში. ამ პერიოდში 9 აპრილის წლისთავებისადმი გამოხმაურება ერთმანეთის იდენტურია, პოლიტიკური კონიუნქტურა ხელს უწყობს ამ ტრადიციის შენარჩუნებას.

9 აპრილის რეზონანსი ახალ პოლიტიკურ რეალობაში

2003 წლის ნოემბერის „ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ საქართველოში კიდევ ერთხელ რადიკალურად შეიცვალა პოლიტიკური ვითარება. 2004 წლიდან 9 აპრილი კვლავ აქტუალიზდა. მან დაიბრუნა დამოუკიდებლობის აღდგენის დღის მნიშვნელობა. 2004 წლის 9 აპრილს „საქართველოს რესპუბლიკაში“ გამოქვეყნდა ზონდო მძინარაშვილის წერილი სათაურით „9 აპრილი – ერთი დღის ორი განზომილება“:

„ორ სხვადასხვა ასოციაციას აღძრავს 9 აპრილი, ერთია ტრაგედიის განცდა და სისხლით მორწყული რუსთაველის პროსპექტი და მეორეა სიხარული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის გამო... სწორედ თავისუფლებას ემსხვერპლნენ 9 აპრილს დაცემულები და სწორედ მაშინ გადაწყდა საქართველოს ბედი... 9 აპრილის მწუხარება – და ყველას კარგად გვახსოვს ამ დღეს საყოველთაოდ გამოვლინდა ქართული სულის აბორგება – შეცვალა 9 აპრილის სიხარულმა. აღდგა! ასრულდა! – საერთო ეროვნულმა აღმაფრენამ კიდევ უფრო მეტად გაგვიძვირფასა საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის თავდადებული გმირები, რომელთა სახელები სამუდამოდ აღიბეჭდა ქვეყნის ისტორიაში და თითოეული ქართველის მეხსიერებაში. ჩვენ გვიყვარს სიმბოლოებით მსჯელობა. სიმბოლური იყო სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის სწორედ 9 აპრილს გამოცხადებაც. ამიტომ ამ დღეს თითოეული ქართველის გულში ერთდროულად ისადგურებს მწუხარება და სიხარული. ყველაფერი ხომ ღვთის განგებით ხდება.“²⁰⁸

ამ წერილის პათეტიკური ენა 1989-1991 წლებში გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებს მოგვაგონებს, თითქოს ისევ იღვიძებს პათოსი, რომელიც 9 აპრილზე წერისთვის იყო დამახასიათებელი. „საქართველოს რესპუბლიკის“ იგივე ნომერში და გაზეთში „24 საათი“ (მცირედით შეცვლილი სათაურით) დაიბეჭდა ენათმეცნიერ ტარიელ ფუტკარაძის სტატია „ლეგალიზაცია, როგორც გარდაუვალი პროცესი: 9 აპრილის გამარჯვება და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოსთვის.“ ავტორის სიტყვით, ეროვნულმა მოძრაობამ ზენიტს მიაღწია 1989 წლის 9 აპრილის „გმირულ ღამეს“ და ეს ბრძოლა დაგვირგვინდა 1991 წლის 9 აპრილს, როდესაც აღდგენილად გამოცხადდა საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918 წლის 26 მაისის დამოუკიდებლობის აქტის საფუძველზე. „1991 წლის 9 აპრილს საქართველოში აღდგა არა მხოლოდ ჩვენი სახელმწიფოს დამოუკიდებლობა, არამედ 1918-21 წლების კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობაც, შესაბამისად, 9 აპრილი არის გმირული ბრძოლისა და ამ ბრძოლაში გამარჯვების დღე. ნიშანდობლივია ისიც, რომ შევარდნაძის რეჟიმი

²⁰⁸ მძინარაშვილი, ზონდო. „9 აპრილი - ერთი დღის ორი განზომილება“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4811), გვ. 1.

დამოუკიდებლობას აღნიშნავდა 26 მაისს და არა 9 აპრილს! შეგნებულად ხდებოდა 9 აპრილის მიჩქმალვა 26 მაისით. მსოფლიომ სწორედ 9 აპრილის აქტის საფუძველზე ცნო საქართველოს დამოუკიდებლობა!²⁰⁹ ტარიელ ფუტკარაძის ეს პუბლიკაცია გვაჩვენებს, რომ ახალი პოლიტიკური რეალობის საწყის ეტაპზე მედია კვლავ უთმობს სივრცეს იმ საკითხებზე მსჯელობას, რომლებიც შევარდნაძის ეპოქაში ნაკლებად იყო ნახალისებული.

ღიად დაინყო საუბარი 9 აპრილის, როგორც გამარჯვების დღის მნიშვნელობაზე, ასევე გამსახურდიას მემკვიდრეობის პოზიტიურ როლზე დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესში. 2004 წელს 9 აპრილის ბაღში დაიდგა სანკტ-პეტერბურგის ყოფილი მერის, ანატოლი სობჩაკის ძეგლი, რომელიც 9 აპრილის მოვლენებთან დაკავშირებით შექმნილ საგამოძიებო კომისიას ხელმძღვანელობდა. სობჩაკმა ღიად დაადანაშაულა საბჭოთა ხელისუფლება მშვიდობიანი მიტინგის სასტიკი მეთოდებით დარბევაში. ძეგლის გახსნას, სობჩაკის ოჯახის წევრებთან ერთად, დაესწრო საქართველოს პრეზიდენტი მიხეილ სააკაშვილი, რომლის სიტყვით, ანატოლი სობჩაკი იყო პირველი, ვინც ხმამაღლა თქვა, თუ რა მოხდა 1989 წლის 9 აპრილს.²¹⁰ სობჩაკის ძეგლის გახსნას მნიშვნელოვანი ადგილი აქვს დათმობილი ქართულ პრესაში.

ამავე დღეს პარლამენტის თავმჯდომარე ნინო ბურჯანაძემ რუსთაველის გამზირზე განაცხადა, რომ დამოუკიდებელი საქართველოს სახელმწიფოს შექმნის პროცესს 1989 წლის 9 აპრილს განვითარებულმა მოვლენებმა შეუწყო ხელი.²¹¹ წერილში „მეთხუთმეტე 9 აპრილი“ გულისტკივილია გამოთქმული იმის გამო, რომ აქამდე ხელისუფლებისთვის ეს დღე მხოლოდ აუცილებელ შეკრებას და ყალბი პათეტიკის დემონსტრირებას ნიშნავდა. „როგორი შინაარსით დატვირთავს ამ თარიღს ახალი ხელისუფლება, ალბათ, მალე გამოჩნდება. 9 აპრილს დაღუპულთა ახლობლები ჯერ კიდევ სუნთქავენ იმ იმედით, რომ მათი შვილების, დებისა და ძმების, ნათესავების სისხლი არამი არ ყოფილა და ამას ახალი საქართველო საქმით დაამტკიცებს,“ – ნათქვამია ბურჯანაძის სიტყვაში. აქვეა დაბეჭდილი ინტერვიუ 9 აპრილს დაღუპული ეკა ბეჟანიშვილის ოჯახის წევრებთან, საუბარია 9 აპრილს დაღუპულთა და დაზარალებულთა ოჯახების ფინანსური დახმარების აუცილებლობაზე და სხვა.²¹²

გაზეთში „კვირის პალიტრა“ გამოქვეყნებული ტექსტი „ქართველებს თავგანწირვა შეგვიძლია“ 9 აპრილის ტრაგედიის 15 წლისთავს ეძღვნება. ავტორი ლელა ჯიყაშვილი 9 აპრილს უწოდებს თარიღს, რომელსაც წარსული დრო არ გააჩნია. „მას შემდეგ 15 წელი გავიდა, მაგრამ ქართველ ხალხს, დაიწყებს თუ არა ფიქრს იმ ტრაგიკულ დღეზე, ტკივილი უახლდება, გული ყელში ებჯინება ისე, როგორც თხუთმეტი წლის წინ იყო. დიახ, ეს ქრილობა არ შუშდება, არც მოგონებები მიინავლება. ღმერთმა ნუ ქნას, ოდესმე ეს მოხდეს იმიტომ, რომ 9

²⁰⁹ ფუტკარაძე, ტარიელ. „ლეგალიზაცია, როგორც გარდაუვალი პროცესი: 9 აპრილის გამარჯვება და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოსთვის,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4811), გვ. 3, 9; იხ. ასევე: „9 აპრილის მნიშვნელობა და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობა,“ *24 საათი*, 9 აპრილი, 2004, N 84 (633), გვ. 1.

²¹⁰ „ძეგლი - სამართლიან კაცს,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 10 აპრილი, 2004, N 83 (4812), გვ. 3.

²¹¹ იქვე.

²¹² „მეთხუთმეტე 9 აპრილი,“ *24 საათი*, 9 აპრილი, 2004, N 84 (633), გვ. A6.

აპრილს რაც აერთიანებდა ქართველებს, რის გამოც სიკვდილს სიმღერით შეეგებნენ, არც დღეს არის წარსული და მოგვარებული პრობლემა. მაშინდელი მტრის ხატი დღეს უკანა პლანზე გადავიდა, სახეცვლილი საცეცებით კი ისევ განაგრძობს ავ საქმეთა აღსრულებას.“ ლელა ჯიყაშვილის აზრით, 9 აპრილს მებრძოლთა იდეალები დღესაც აქტუალურია, რადგან თხუთმეტმა წელმა თხუთმეტი ნაბიჯითაც ვერ დაგვაშორა მთავარ პრობლემებს.²¹³

9 აპრილისთვის დამახასიათებელი სიმბოლოებით და პათოსით არის დატვირთული „საქართველოს რესპუბლიკის“ 2005 წლის 9 აპრილის ნომერში გამოქვეყნებული სპარტაკ ქობულიას წერილი „ნეტარ იყვნენ წმიდანი გულითა“: „9 აპრილის წინა დღეებში, უშუალოდ იმ ჯვარცმის ღამეს და მეორე დღესაც თბილისი, მთელი საქართველო ერთსულოვნად ბობოქრობდა ქართველთა მრავალსაუკუნოვანი თავისუფლების, ეროვნული ღირსების აღდგენის მიზნით. ერთ მუშტად შეკრული, ამაყი ერი სიკვდილშიაც არდანებების პრინციპით აღიმართა რუსული ალესილი ნიჩბების წინაშე...“ ავტორის სიტყვით, ვინც 9 აპრილის მსხვერპლი გახდა, ერმა გმირებად შერაცხა და მათი „თანამგლოვარი“ მთელი ერი შეიქნა. ავტორი იხსენებს ანა კალანდაძის ცნობილ ლექსს „რომ ფრთებს უფრო რძლიერად ვშლიდეთ.“ სპარტაკ ქობულიას სიტყვით, „მკვდრებით აღდგომა, შვილთამრავლობა, ლოცვა და გალობა უნდა შეგვეძლოს. [...] ეს ლექსი 9 აპრილს დაღუპულთა ხსოვნას მიეძღვნა, მაგრამ ეჭვგარეშეა, ის საუკუნეების განმავლობაში საქართველოსთვის თავდადებულთა რეკვიემიც არის.“ საყურადღებოა წერილის ფინალური პასაჟი: „ღმერთმა გვაშოროს, მაგრამ ტერიტორიებმორღვეულ მამულს, ეგების, ხვალაც დასჭირდეს ჩვენი სისხლი... ცხრააპრილგამოვლილი ქართველი ხალხი დაუნდობელი უნდა იყოს სამშობლოს მტრებისადმი.“²¹⁴

აქვეა გამოქვეყნებული ლამარა ჭყონიას წერილი „ქართველებისთვის რიცხვი 9 ყოველთვის არცთუ ისე ბედნიერია.“ მომღერალი იხსენებს 1989 წლის აპრილის აქციებს, რომლის მონაწილე თავადაც იყო. მისი დასკვნით, „ეტყობა, ქართველებისთვის რიცხვი 9 არცთუ ისე ბედნიერია. ჩვენს უახლოეს ისტორიას გადავხედოთ: 1956 წლის 9 მარტი, 1973 წლის 9 მაისს დაინვა ზ. ფალიაშვილის სახელობის ოპერისა და ბალეტის სახელმწიფო თეატრი და ახლა – 1989 წლის 9 აპრილი. ხერხეულიძეებიც ხომ 9 ძმანი იყვნენ?!“²¹⁵ ლია ჭილაძის წერილში „ღმერთო, გმირებად როგორ მიქციე ეს მეოცნებე გოგო-ბიჭები“ უხვად არის გამოყენებული იმდროინდელ სიმღერათა ტექსტებში ასახული სიმბოლოები („ჩვენთვის მონღოლია პირველი სასჯელი, – ამოიკვნესებდა გოგი დოლიძე და მასთან ერთად გმინავდა ერი. მერაბ სეფაშვილის ‘თეთრი რაში’ დაჰქროდა მაშინდელ საქართველოში, როგორც სიმბოლო თავისუფლების. სოსო პავლიაშვილის – ‘კავკასიონზე თენდება’ იმედს უსახავდა გულში ყოველ მამულიშვილს“); პათეტიკა (9 აპრილს „ერთ მუშტად შეკრული იდგა საქართველო, ავაზასავით ცერზე იდგა. თავისუფლების მზე სწყუროდა ბორკილდადებულს... მაშინ იდგა

²¹³ „ქართველებს თავგანწირვა შეგვიძლია,“ *კვირის პალიტრა*, 9 აპრილი, 2004, N 14 (475), გვ. 4.

²¹⁴ ქობულია, სპარტაკ. „ნეტარ იყვნენ წმიდანი გულითა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116), გვ. 1.

²¹⁵ ჭყონია, ლამარა. „ქართველებისთვის რიცხვი 9 ყოველთვის არცთუ ისე ბედნიერია,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116), გვ. 3.

ყამი ლალი სიმღერების დაბადების, წარსულის გახსენების, მომავლის იმედის... ისევ მოვიდა 9 აპრილი – 16 წლის შემდეგ გაგვახსენდება ბედკრული ღამე – სისხლისმდომელი, გაგვახსენდებიან ჩვენი ზვარაკნი, მამულის გულზე ფარად აკრულნი: ჩვენი ღამაზი, სიფრიფანა გოგონები, როგორც წმინდანები, იმპერიის ქარიშხლისაგან ლერწმებივით გადაღუნულნი, მაგრამ სამარადისოდ რჩეულნი"); ისტორიული ანალოგია, რომელიც გმირების კონტექსტუალიზაციას, მათ გაერთმინებელიანებას და ერთიანი ხატის შექმნას ემსახურება: „თავისუფლებისთვის ამბოხებულებს სურვილი არ აპატიეს, ისე, როგორც ადრე, კოჯორთან. ახლა კი თბილისს უხმობს კოჯორი – მარო მაცაშვილი ეძახის თავის სულიერ დებს: თამარს, ნათია, ეკას, მანანას, თათიას, ნატოს, ნინოს, ელისოს...“ ლია ჭილაძეს მოჰყავს პოეტ მურად მთვარელიძის ლექსი, საიდანაც მისი წერილის სათაურია ნასესხები:

„მამულის ძარღვო, ვიცი, ამ ღამით რომ კიდევ ერთხელ გადაიჭრები!..
რომ კიდევ ერთხელ ცას ჩამოიქცევ და ცრემლის ტბაში ჩაიძირები,
რომ კიდევ ერთხელ ჩაინიხლები და კიდევ ერთხელ გაინირები...
მზეო, ნეტავი სად გადიკარგე, ვარ გათანგული ბნელი იჭვებით,
ღმერთო, გმირებად როგორ მიქციე ეს მეოცნებე გოგო-ბიჭები!“²¹⁶

2008 წლის ქართული პრესა 9 აპრილს აღნიშნავს როგორც ამაღლებული ტრაგედიის დღეს. „საქართველოს რესპუბლიკა“ 9 აპრილს იმ სახელით მოიხსენიებს, რომელიც მას ოფიციალურად ეწოდა 1993 წელს – ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსთვის დაღუპულთა მოგონების დღე. აქვეა წერილი სახელწოდებით „შემოდოდა აპრილი ცრემლით,“ სადაც ვკითხულობთ: „ეს იყო საბედისწერო, იმავდროულად, ბედნიერი დღე ქართველი ერის ისტორიაში, რადგან თავისუფლებისთვის დაღვრილმა წმინდა სისხლმა ერი გაამთლიანა და ერთ მუშტად შეკრა.“ წერილში დაბეჭდილია ტრაგედიის შემდეგ „ხეებზე გაკრული ლექსების“ რამდენიმე ნიმუში. ავტორის, თამარ შაიშმელაშვილის სიტყვით, რამდენი წელიც არ უნდა გავიდე, 9 აპრილს დაღუპულთა ხსოვნა უკვდავია. ისინი თითქოს ჭადრის ხეებზე ციმციმებენ წვიმიანი დღის შემდეგ, სინათლეჩამდგარი წვეთებით.²¹⁷

2009 წელს, 1989 წლის 9 აპრილის ოცი წლისთავს საქართველო მწვავე პოლიტიკური დაპირისპირების ფონზე შეხვდა. 9 აპრილს გაიმართა გაერთიანებული ოპოზიციის მასშტაბური საპროტესტო აქცია რუსთაველის გამზირზე, რაც სამოქალაქო დაუმორჩილებლობის გამოცხადებით გაგრძელდა. განხორციელდა პარლამენტის შენობის, რუსთაველის გამზირის და ასევე საქართველოს ტელევიზიის მიმდებარე ტერიტორიის პიკეტირება, დაიდგა კარვები.²¹⁸ 9 აპრილს ჩატარებული აქციით პოლიტიკურმა ოპოზიციამ პროტესტის 1989 წლის 9 აპრილთან დაკავშირება სცადა, რაც ასახულია ხელისუფლების სანიწა-ალმდეგოდ განწყობილ ბეჭდურ მედიაში. „საქართველოს რესპუბლიკის“ 9 აპ-

²¹⁶ ჭილაძე, ლია. „ღმერთო, გმირებად როგორ მიქციე ეს მეოცნებე გოგო-ბიჭები,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116), გვ. 3.

²¹⁷ შაიშმელაშვილი, თამარ. „შემოდოდა აპრილი ცრემლით,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2008, N 66 (5924), გვ. 5.

²¹⁸ „ოპოზიციამ სამოქალაქო დაუმორჩილებლობა გამოაცხადა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 11 აპრილი, 2009, N 68-72 (6169-6173).

რილის ნომერში, სატიტულო გვერდზე, დაბეჭდილია 9 აპრილის ტრაგედიის ამსახველი ცნობილი ფოტო სახელწოდებით „დღეს რუსთაველზე, სისხლისფერი ტიტების ცეცხლი.“ ამავე გაზეთში გამოქვეყნებულია დავით მხეიძის წერილი იგივე სათაურით, რომელიც, ავტორის სიტყვით, მურმან ლებანიძის ცნობილი ლექსის „უფლისციხესთან“ ერთი სტრიქონის – „უფლისციხესთან სისხლისფერი ყაყაჩოს წვეთი“ – ერთგვარი პერიფრაზია. ავტორი 9 აპრილის მნიშვნელობაზე საუბრობს. მისი სიტყვით, 9 აპრილის მისტიკური განთიადი ის ბოლო ლურსმანი იყო, რომელიც ქართველებმა კომუნისტური იმპერიის კუბოში ჩავაჭედეთ. „სწორედ ჩვენი, ქართველების დაღვრილი სისხლი გახდა ის კატალიზატორი, რამაც საბოლოოდ გადაწყვიტა იმპერიის და მასში შემავალ ხალხთა ბედი.“ მხეიძის მტკიცებით, ამ ყველაფერს ზუსტად აცნობიერებდა ზვიად გამსახურდია და ამიტომ გამოაცხადა საქართველოს დამოუკიდებლობა აღდგენილად სწორედ 9 აპრილს. მან ამ აქტით პატივი მიაგო დაღუპულთა სულებს. „ეს ტრაგედიის, გლოვის დღე სწორედ ამ დღიდან უნდა გადაქცეულიყო საყოველთაო ზეიმის, დღესასწაულის დღედ, მაგრამ, სამწუხაროდ, არ დასცალდა, შემდეგ 9 აპრილს ვეღარ მოესწრო როგორც საქართველოს პრეზიდენტი – თორემ 9 აპრილი ერთხელ და სამუდამოდ დამკვიდრდებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის დღესასწაულად უდღეური მენშევიკების მიერ იძულებით გამოცხადებული 26 მაისის ნაცვლად.“ შემდეგ ავტორი ცდილობს, პარალელი გაავლოს 2009 წლის 9 აპრილის აქციასთან იმის მტკიცებით, რომ ქართველები ისევ თავისუფლებისთვის იბრძვიან. „დიახ, ზემოთქმულის მიუხედავად, სამწუხაროდ, ქართველები ჯერ კიდევ იქ, 1989 წლის 9 აპრილში ვართ, რადგან მაშინ მოპოვებული თავისუფლება მეტად ხანმოკლე აღმოჩნდა“; ეს აქციაც სწორედ თავისუფლებისა და 9 აპრილის იდეალებისთვის ბრძოლაა.²¹⁹

2004 წლიდან ბეჭდური მედია უბრუნდება 1989-1991 წლების მოვლენებს. ჩნდება ტექსტები, სადაც ზვიად გამსახურდია წარმოდგენილია საქართველოს უახლესი ისტორიის მნიშვნელოვან, პოზიტიური როლის შემსრულებელ ფიგურად. მაგალითად, „საქართველოს რესპუბლიკის“ ერთ-ერთი პუბლიკაცია ეძღვნება ორი „ჭეშმარიტი კავკასიელის, ზვიად გამსახურდიას და ჯოხარ დუდაევის ლეგენდარულ მეგობრობას.“ ტექსტის ავტორები, უზენაესი საბჭოს წევრები, ბიმურზა აფრასიძე და თეიმურაზ გვანცელაძე, ზვიადს და ჯოხარს მე-20 საუკუნის კავკასიის უდიდეს მოღვაწეებს და წინააღმდეგობის ლიდერებს უწოდებენ.²²⁰ პრესა ფართოდ აშუქებს უზენაესი საბჭოს წევრების შეხედულებებს, შევარდნაძის ხელისუფლების კრიტიკას, რომლის წარმომადგენლები ხშირად „პუტრისტებად“ არიან მოხსენიებული, იწყება ზვიად გამსახურდიას რეაბილიტაცია და მისი ეპოქის ახლებური შეფასება. ყურადღების ცენტრში ექცევა ორი 9 აპრილი – ამაღლებული ტრაგედია და შემდგომი პოლიტიკური ტრიუმფი – როგორც გამსახურდიას ეპოქის ერთგვარი ლერძი. პროცესის კულმინაცია იყო 2007 წელს ზვიად გამსახურდიას ნეშტის გროზნოდან თბილისში გადმოსვენება

²¹⁹ მხეიძე, დავით. „დღეს რუსთაველზე, სისხლისფერი ტიტების ცეცხლი,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2009, N 67 (6168), გვ. 4.

²²⁰ აფრასიძე, ბიმურზა და თეიმურაზ გვანცელაძე. „როგორ გაიცვანეს ერთმანეთი ზვიადმა და ჯოხარმა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4812), გვ. 3.

და მთანმინდის პანთეონში დაკრძალვა.²²¹ გამსახურდიას და მისი ეპოქის აქტუალისაზაცია მჭიდროდ დაუკავშირდა ანტისაოკუპაციო პოლიტიკას და რუსეთთან წინააღმდეგობის თემას, რომელიც იმავე პერიოდში გააქტიურდა.

2012 წელს საქართველოში კიდევ ერთხელ შეიცვალა პოლიტიკური რეალობა, თუმცა პოლიტიკური კონიუნქტურის ცვლილებას არსებითი გავლენა არ მოუხდენია 9 აპრილისადმი დამოკიდებულებაზე. იგი კვლავ დამკვიდრებული ტრადიციის ფარგლებში დარჩა.

2019 წლის ბექდური მედიის შესწავლამ ცხადყო, რომ პრესა არ არის მდიდარი 9 აპრილის 30 წლისთავისადმი მიძღვნილი მასალებით. ბექდური პროდუქციის უდიდესი ნაწილი მკაფიოდ ასახავს პოლიტიკურ მიკუთვნებულობას. პუბლიკაციებში, რომლებიც 9 აპრილს ეძღვნება, ეს მოვლენა შეფასებულია 2019 წლის პოლიტიკური პოზიციებიდან.²²² 9 აპრილის იდეალებთან ახლოს ყოფნა, მათი ერთგულების მუდმივი მტკიცება დღევანდელი პოლიტიკური პროცესის ერთ-ერთი მახასიათებელია, რაც აჩვენებს მოვლენის პარადიგმულ მნიშვნელობას. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 9 აპრილი ახალი, დამოუკიდებლობის შემდგომი ქართული იდენტობის საყრდენ მოვლენად იქცა.

შერჩეული პერიოდული გამოცემების 30 წლიანი ქრონოლოგიის შესწავლამ 9 აპრილის როგორც ტრავმული და ტრიუმფალური თარიღის მკაფიოდ გააზრების შესაძლებლობა მოგვცა. მასალების ისტორიულ დინამიკაში გაანალიზების გზით, ნათლად დავინახეთ, თუ როგორ საკრალიზდა ეს მოვლენა და კონსტრუირდა კულტურულ ტრავმად, როგორ ტრანსფორმირდა დამოკიდებულებები პოლიტიკური კონტექსტის ცვლილებასთან ერთად, რატომ შეიცვალა აქცენტები, გაძლიერდა თუ შესუსტდა ტრავმული და ტრიუმფალური კომპონენტები სხვადასხვა პოლიტიკურ რეალობაში.

პრესამ უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა ქართული კულტურული ნიმუშის ელემენტების (მამულისთვის თავგანწირვა, მტერზე ზნეობრივი გამარჯვება, მსხვერპლად ყოფნის დიდებულება) საფუძველზე, 1989 წლის 9 აპრილის ტრავმული და ტრიუმფალური ნარატივის შექმნაში. საგაზეთო პუბლიკაციების ანალიზი ცხადყოფს, რომ ეს თარიღი იქცა ტეხილად, ახალი ეპოქის ათვლის ნერტილად. 1991 წლის 9 აპრილს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებით 9 აპრილის მორალურ ტრიუმფს ოფიციალური, ინსტიტუციონალიზებული განზომილება მიენიჭა. 1990-იანი წლების შუა პერიოდიდან 2004 წლამდე 9 აპრილის ტრავმული სტანდარტიზებული აღნიშვნა ყოველწლიურ რუტინად იქცა. განსხვავებით 1989 წლისგან, 1991 წლის 9 აპრილის მნიშვნელობის რეპრეზენტაცია არ ყოფილა სტაბილური და უცვლელი. იგი დამოკიდებული იყო პოლიტიკურ კონტექსტზე. 2004 წლიდან, ახალ პოლიტიკურ რეალობაში, კვლავ გაძლიერდა მოვლენის ტრიუმფალური კომპონენტი, ხაზი გაესვა 1991 წლის 9 აპრილის მნიშვნელობას, თუმცა 1989 წლის 9 აპრილი, როგორც ამაღლებული ტრავმულია და მორალური ტრიუმფი, კვლავ დომინანტური დარჩა.

²²¹ „თბილისი. 2007 წლის 1 აპრილი,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 აპრილი, 2007, N 59 (5660), გვ. 1.

²²² იხ. მაგ.: გოცირიძე, მეგი. „9 აპრილის ჯალათ გენერალ ლებედს ბიძინა ივანიშვილი ავინანსებდა,“ *ახალი თაობა*, 9 აპრილი, 2019, N 83 (8037). ივანიშვილი, ბიძინა. „9 აპრილი, დღე, რომელმაც ოცდაათი წლის წინათ ახალ ეპოქას მისცა დასაბამი,“ *საერთო გაზეთი*, 10 აპრილი, 2019, N 13 (518). „ემშავი გვზლექს - უფალი გვავრთიანებს,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2019, N 71 (8737).

1989-2019 წლების პრესის ანალიზის საფუძველზე შეგვიძლია ვთქვათ, რომ 9 აპრილმა იმთავითვე შეიძინა ტრავმულ-ტრიუმფალური შინაარსი და კონსტრუირდა როგორც კულტურული ტრავმა. ეს ნარატივი სტაბილურად შენარჩუნდა შემდგომი 30 წლის განმავლობაში.

სტიქიური უბედურებები: 9 აპრილის ტრავმის ანარქიკი

მოკლე ინფორმაცია. 1989 წლის ზამთარში უხვმა თოვლმა მაღალმთიან აჭარაში ზვავები გამოიწვია. გაზაფხულზე თოვლის ინტენსიურმა დნობამ და წვიმებმა განაპირობა ღვარცოფები, მენყრის ჩამონოლა, ზოგან მთები მთლიანად ჩამოიშალა და სოფლები გაანადგურა. სტიქიურ უბედურებას მოჰყვა ადამიანთა მსხვერპლი. 19 აპრილს სოფელი ნაბლანაში ჩამონოლილმა მენყერმა მთლიანად შთანთქა სოფელი და 23 ადამიანი შეიწირა. ასობით ოჯახი დარჩა საცხოვრებლის გარეშე და ათასზე მეტი ოჯახი იძულებული იყო, უსაფრთხოების მიზნით დაეტოვებინა საკუთარი სახლ-კარი და გადასახლებულიყო საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის სოფლებში. დაიმენყრა და განადგურდა ასობით ჰექტარი სავარგული, ათასობით ჰექტარი სათიბ-საძოვარი, 300 ჰექტარი ვენახი და ხეხილის ბაღი. ზეავსაშიშ ზონაში აღმოჩნდა 17500 ადამიანი.²²³

1991 წლის 29 აპრილს რაჭაში მომხდარი მიწისძვრა კავკასიაში 200 წლის მანძილზე დაფიქსირებულ მიწისძვრათა შორის ყველაზე ძლიერი სეისმური მოვლენა იყო. მისი მაგნიტუდა 7, ხოლო ინტენსივობა ეპიცენტრში – ონსა და ამბროლაურში – 9 ბალი იყო.²²⁴ მიწისძვრის შედეგების შესახებ რამდენადმე განსხვავებული მონაცემები არსებობს, მაგრამ უდავოა, რომ მან დიდი ნგრევა და მსხვერპლი გამოიწვია რამდენიმე რეგიონში – თავად რაჭაში, იმერეთსა და შიდა ქართლში. დაინგრა და დაზიანდა დაახლოებით 46 ათასი საცხოვრებელი სახლი, უსახლკაროდ დარჩა 100 ათასამდე ადამიანი, მაშინდელი გაანგარიშებით, მსხვერპლი 114-270 ადამიანი იყო. სხვადასხვა წყაროს ცნობით, მიწისძვრით მიყენებული ზარალი, 1991 წლის კურსით, 100 მილიონიდან 10 მილიარდამდე საბჭოთა მანეთად იყო შეფასებული.²²⁵

აღსანიშნავია, რომ დიდი მსხვერპლი და ნგრევა თავად რყევებს არ გამოუწვევია. მიწისძვრამ განაპირობა მრავალი პოსტსეისმური მენყერი, შედეგად – ნგრევა და მსხვერპლი. ეპიცენტრიდან დაახლოებით 2500 კილომეტრის ფართობზე აღინიშნა 6 სხვადასხვა ტიპის მენყრული მოვლენა.²²⁶ ამ მოვლენებმა

²²³ „ტრავედია ხულოში“, *კომუნისტი*, 21 აპრილი, 1989, N 94, გვ. 2; გორგილაძე, მიხეილ. „თანადგომითა და თანაგრძნობით“, *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96, გვ. 2.

²²⁴ Jibson, Randall W. et al. “Some Observations of Landslides Triggered by the 29 April 1991 Racha Earthquake, Republic of Georgia,” *Bulletin of the Seismological Society of America* 84, no. 4 (1994): p. 963; Vakarchuk, Roman N. et al. “The 1991 Racha Earthquake, Caucasus: Multiple Source Model with Compensative Type of Motion,” *Izvestiya, Physics of the Solid Earth* 49 (2013): p. 653.

²²⁵ „ყველაზე ძლიერი მიწისძვრები საქართველოში“, *კვირის პალიტრა*, 25 ივლისი, 2016, <https://bit.ly/31C83wX> (ნანახია 03.02.2020);

„საქართველოს ისტორიაში ყველაზე ძლიერი 7 მაგნიტუდის მიწისძვრა რაჭაში, ქალაქ ამბროლაურთან მოხდა“, *საქართველოს ახალი ამბების სააგენტო*, 23 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3qZtE15> (ნანახია 03.02.2020).

²²⁶ Jibson et al., “Some Observations of Landslides,” p. 964-967.

თითქმის მთლიანად გაანადგურა არაერთი სოფელი. მიწისძვრის შემდეგ დაზარალებული რეგიონები რამდენიმე ბუნებრივი კატასტროფის მომსწრე გახდა. ძლიერმა რყევებმა ჩამოშალა კლდის ქანები, თავის მხრივ, კლდოვანმა ზეგვამა, უამრავ ბუნებრივ ნამსხვერევთან ერთად, მთლიანად დამარხა საჩხერის რაიონის სოფელი ხახითი. იმ დღეს კლდოვან ზეგვას სოფელში მყოფი ყველა მაცხოვრებელი ემსხვერპლა. 30x106 კუბური მეტრის მოცულობის მასამ მოძრაობა მდინარე ლებურაზე შეაჩერა, სადაც ქანების ნგრევის შედეგად მომენტალურად წარმოიქმნა 100 მეტრის სიმაღლის ბუნებრივი კაშხალი და დაგროვდა წყალი. წყლის კოლოსალურად დიდმა რაოდენობამ ბუნებრივი ჯებირი გაარღვია და კიდევ უფრო მეტი ნგრევა გამოიწვია. კატასტროფის დროს დედამიწის ორი ქანი დაყოვნებებით გადაადგილდებოდა. მთავარი დარტყმიდან რამდენიმე დღეში ქანებმა სწრაფად დაიწყეს მოძრაობა. ისინი დღეში 8 მეტრით ინაცვლებდნენ ერთი ადგილიდან მეორისკენ. ამ პროცესს სოფელი ჩორდი შეენირა. 1991 წლის 18 მაისს დედამიწის ქანები დღის განმავლობაში ჯერ კიდევ 2 მეტრით გადაადგილდებოდა.²²⁷

კატასტროფა, როგორც კულტურული კონსტრუქცია

კატასტროფების, მათ შორის სტიქიური უბედურებების და საზოგადოებაზე მათი ზემოქმედების კვლევის სფეროში განსხვავებული მიდგომები და თავად კატასტროფის არაერთგვაროვანი განსაზღვრებები შემუშავდა.²²⁸ დონალდ მეიკენბაუმი განმარტავს, რომ „კატასტროფა არის ტრავმული მოვლენა, რომელიც იმდენად მწვავე და ექსტრემალურია, იმდენად მძლავრი, საზიანო და საფრთხის შემცველი, რომ მასთან გამკლავება მოითხოვს ექსტრაორდინალურ ძალისხმევას. ის შეიძლება გამოვლინდეს უჩვეულო მოვლენის, ან განგრძობადი მოვლენების მწკრივის სახით; იგი ადამიანების მიერ აღიქმება როგორც ექსტრემალური, ინტენსიური, ყოვლისმომცველი 'შეტევა,' რომელიც საფრთხეს უქმნის მათ ან მნიშვნელოვან სხვებს. ასეთმა ტრავმულმა მოვლენებმა შესაძლოა ინდივიდის ან ჯგუფის უსაფრთხოების და დაცულობის განცდა გააქარწყლოს.“²²⁹

ზოგიერთი ავტორი მნიშვნელოვნად თვლის დიფერენციაციას ბუნებრივი და ადამიანური წარმოშობის კატასტროფებს შორის.²³⁰ მიიჩნევენ, რომ ტექნოლო-

²²⁷ „საქართველოს ისტორიაში ყველაზე ძლიერი 7 მაგნიტუდის მიწისძვრა რაჭაში, ქალაქ ამბროლაურთან მოხდა.“

²²⁸ Perry, Ronald W. "What Is a Disaster?" *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 1-15; Hewitt, Kenneth. "The Idea of Calamity in a Technocratic Age," *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 3-30; Susman, Paul et al. "Global Disasters, a Radical Interpretation," *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 263-283; Freudenburg, William R. et al. *Catastrophe in the Making. The Engineering of Katrina and the Disasters of Tomorrow* (Island Press, 2009); Quarantelli, Enrico L. et al. "A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old, and In-Between Types," *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 16-41; *What Is a Disaster? Perspectives on the Question*, ed. Enrico L. Quarantelli (London and New York: Routledge, 1998).

²²⁹ Meichenbaum, Donald. "Disasters, Stress and Cognition," *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention*, eds. Stevan E. Hobfoll and Marten W. de Vries (Springer Science+Business Media, 1995), p. 34.

²³⁰ იხ. მაგ.: Erikson, Kai. "Notes on Trauma and Community," *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), p. 183-199; Kirmayer, Laurence J. et al. "Trauma and Disasters in Social and Cultural Context," *Principles of Social Psychiatry*, 2nd ed., eds. Craig Morgan and Dinesh Bhugra (John Wiley & Sons, 2010), p. 155-177; Freudenburg, William R. et al. *Catastrophe in the Making*.

გიური საფრთხეები და ბუნებრივი მოვლენები განსხვავებული გამოწვევების წინაშე აყენებენ საზოგადოებებს.²³¹ თუმცა სხვები თვლიან, რომ ასეთი დაყოფა არ არის არსებითი, პირველ რიგში, იმიტომ, რომ ხშირად რთული დასადგენია, სტიქიური უბედურებების შემთხვევაში სად მთავრდება სტიქიური მოვლენის ბუნებრივი კომპონენტი და სად იწყება ადამიანური. მეორე და უფრო მნიშვნელოვანი არის მოსაზრება, რომ კატასტროფას, ისევე როგორც ყველა სხვა სახის ტრავმას, განსაზღვრავს არა საწყისი მოვლენა, არამედ ის, თუ როგორია მისი აღქმა და გააზრება დაზარალებული საზოგადოების კულტურულ კონტექსტში.²³² ფრანკ ფურედი აღნიშნავს, რომ კატასტროფების გამოცდილება სოციალური ფენომენია და გაშუალებულია საზოგადოების კულტურული წარმოსახვით. სწორედ კულტურის მიერ შემოთავაზებული სცენარით ენიჭება მოვლენებს, განსაკუთრებით – უკიდურესად მწვავეს – მნიშვნელობა.²³³

უკანასკნელი ათწლეულების მანძილზე მკვლევრები სულ უფრო ხშირად მიუთითებენ კულტურის როლზე კატასტროფის სოციალური კონსტრუირების პროცესში, იმაზე, თუ როგორ ხდება კატასტროფის ჩამოყალიბება და ინტერპრეტირება, დამახსოვრება და რეპრეზენტაცია სხვადასხვა სახის მედიუმებში.²³⁴ განმსაზღვრელი გახდა მოსაზრება, რომ სწორედ კულტურა თამაშობს გადამწყვეტ როლს გარემო პირობების აღქმასა და ზიანის მომტანი ეპიზოდების განსაზღვრაში; კულტურა გვთავაზობს კოლექტიური მოქმედების რეპერტუარს, რომელიც აქტიურდება იმ სოციალური პრობლემების გადასაჭრელად, რომლებიც კოლექტიურად არის განსაზღვრული.²³⁵

სწორედ ამ მიდგომის ფარგლებში განვიხილავთ აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიურ უბედურებებს, რომელთა მნიშვნელობა კულტურულად იყო კონსტრუირებული.

სტიქიური უბედურებები 9 აპრილის რეზონანსის ველში

1989 და 1991 წლებში აპრილის თვესთან იყო დაკავშირებული ათწლეულების მანძილზე ყველაზე მსხვერპლიანი და დამანგრეველი სტიქიური უბედურებები და ასევე ყველაზე მძაფრი სოციალური ტეხილები. სავარაუდოდ, სწორედ ასეთმა თანხვედრამ განაპირობა ამ ორი განსხვავებული ხასიათის – სოციალურ და ბუნებრივ – მოვლენათა გააზრება ერთიანი ტრავმული გამოცდილების ქრილში. ეს მოვლენები დაუკავშირდა ნაციონალურ იდენტობას და ჯგუფის სამომავლო პერსპექტივას. სტიქიური უბედურებების ნარატივი ტრანსფორმირდა კულტურული ტრავმის ნარატივად.

ნილ სმელზერი აღნიშნავს, რომ მოვლენის ტრავმულად აღქმა დამოკიდებულია სოციალურ-კულტურული კონტექსტზე და დროზე, რომელშიც ისტორიული

²³¹ Quarantelli et al., “A Heuristic Approach,” p. 16-41; Furedi, Frank. “The Changing Meaning of Disaster,” *Area* 39, no. 4 (2007): p. 482-489.

²³² იხ. Erikson, “Notes on Trauma”; Alexander, “Toward a Theory”; Quarantelli et al., “A Heuristic Approach”; Perry, “What Is a Disaster?”; Furedi, “The Changing Meaning of Disaster.”

²³³ Furedi, “The Changing Meaning of Disaster,” p. 484, 487.

²³⁴ Webb, Gary R. “The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability Through the Lens of Culture,” *Handbook of Disaster Research*, 2nd ed., eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer International Publishing, 2018), p. 109-110.

²³⁵ იქვე, გვ. 113-114.

მოვლენა იჩენს თავს.²³⁶ ამავე დროს, სმელზერი თვლის, რომ რომელიმე მოვლენა საზოგადოების ისტორიის ერთ მომენტში შეიძლება კვალიფიცირებული იყოს როგორც კულტურული ტრავმა, ხოლო მეორეში – არა.²³⁷ მისი აზრით, კულტურული ტრავმები, უმთავრესად, ისტორიულად ყალიბდება და არა იმთავითვე „იბადება“ ასეთად.²³⁸ ამ დებულების საფუძველზე ვვარაუდობთ, რომ 1989 და 1991 წლების სტიქიური უბედურებების მნიშვნელობების კონსტრუირება დიდწილად განაპირობა იმ პერიოდის სოციალურ-კულტურულმა კონტექსტმა.

კაი ერიკსონი თვლის, რომ არ არის აუცილებელი, ტრავმა ერთჯერადი და მძაფრი დარტყმით იყოს განპირობებული; პერმანენტული, ქრონიკული ცხოვრებისეული მოვლენების ჯაჭვი, შესაძლოა, ასევე მატრავმირებელი იყოს.²³⁹ სწორედ ასეთი ქრონიკული რყევები, მატრავმირებელი მოვლენების სერია წარმოადგენდა საქართველოს რეალობას საბჭოთა კავშირის დაშლისა და დამოუკიდებლობის პირველ წლებში: 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედია, შეიარაღებული კონფლიქტი ცხინვალის რეგიონში, ყოფითი და ყოველდღიური პრობლემები, რომლებთან დაპირისპირება არანაკლებ მძიმე იყო ადამიანებისათვის (თუ უფრო მეტად არა, რადგან ეს ყოველდღიური სტრესი, ზოგ შემთხვევაში, გადაფარავდა ხოლმე დიდ მოვლენებს). სწორედ მოვლენათა ამ კონტექსტში მოხდა აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის, მსხვერპლისა და ზარალის მასშტაბით ერთ-ერთი ყველაზე ტრაგიკული სტიქიური კატასტროფები.

შესაძლოა, რომ სხვა კონტექსტის პირობებში ეს მოვლენები არ ყოფილიყო დაკავშირებული ნაციონალურ იდენტობასთან. ამ ვარაუდის საფუძველს იძლევა ის, რომ მანამდე და მას შემდეგ მომხდარი სტიქიური უბედურებები – მსხვერპლის გამომწვევი ზვავები და მენყერები, რომელთა სიხშირითაც გამოირჩევა საქართველოს მთიანი რეგიონები – არ განხილულა სხვა რომელიმე სოციალურ და კულტურულ მოვლენებთან კავშირში, ამ მოვლენებს არ შეუძენიათ კულტურული ტრავმის მახასიათებლები. 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე შექმნილი ვითარება კი კატასტროფის ასოციაციას ბადებდა. 1991 წლის ერთ-ერთ პუბლიკაციაში დრამატული მოვლენებით დატვირთული პერიოდი სწორედ კატასტროფასთან არის შედარებული: „ქვეყანა აისბერგს შეჯახებულ გემს დაემსგავსა. კედლები დაიბზარა და იხუვლა წყალმა. ამ ღვარცოფის შეკავება იოლი არ არის – დაპროგრამებული, წინასწარ გათვლილი ავი სტიქია მძვინვარებს ჩვენს მინა-წყალზე.“²⁴⁰ ჯერ კიდევ 1989 წელს, რომელიც, როგორც შემდეგ აღმოჩნდა, მხოლოდ დასაწყისი იყო 90-იანების საყოველთაო და თითქოს უსასრულო ტრავმული მოვლენების სერიისა, უკვე არსებობდა გაუღწევად სტრესულ ალყაში ყოფნის, პერმანენტული დარტყმის ქვეშ ცხოვრების განცდა. თუმცა აქვე გამოიკვეთა ფორმულა, რომლის მიხედვით, ნებისმიერი სახის საფრთხის შემცველი შეტევა და თავდასხმა პასუხად სიმტკიცესა და შეუპოვრობას იწვევს.

„გვალვა, სეტყვა და მენყერი ამ გაზაფხულზე ერთად და ერთბაშად დაატყდა საქართველოს, თუმცა არც შემოდგომა-ზამთარმა დაგვაყარა სი-

²³⁶ Smelser, Neil J. “Psychological Trauma and Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 36.

²³⁷ იქვე.

²³⁸ იქვე, გვ. 37.

²³⁹ Erikson, “Notes on Trauma,” p. 185.

²⁴⁰ ჩხიკვაძე, ვანო. „საქართველოს ხერხემალი,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 აპრილი, 1991, N 65, გვ. 4.

კეთე. ნოემბრიდან მარტამდე ყელამდე თოვლში იჯდა მთელი დასავლეთი საქართველო. დაინგრა ბევრი საცხოვრებელი სახლი, კლუბი, ფერმა, გა-
ოხრდა გზები... ჯერ 9 აპრილის სისხლიანმა ღამემ, მერე 19 აპრილს მთიან
აჭარაში მოვარდნილმა მეწყერმა შავები ჩააცვა მთელ საქართველოს. და-
სავლეთ საქართველოს წყალში ახრჩობდა ბუნება, აღმოსავლეთს – წყურ-
ვილით... საქართველოს დიდ ჭრილობას ბუნებამაც 'ხელი შეაშველა,' მაგ-
რამ არ ტყდება ქართველი კაცი, ბუნებისა თუ ადამიანის უკუღმართობას
ტიტანურ მოთმინებას, სიმხნევესა და გარჯას უპირისპირებს.²⁴¹

სტიქიურმა უბედურებებმა, ერთი მხრივ, გააძლიერა იმ პერიოდის სხვა მოვ-
ლენების ტრავმულად აღქმა, მეორე მხრივ, ბუნებრივი კატასტროფების, რო-
გორც ტრავმული გამოცდილების მნიშვნელობა, 9 აპრილის მოვლენათა (1989
წლის ტრაგედია, 1991 წელს დამოუკიდებლობის გამოცხადება) კონტექსტში
განისაზღვრა; მათთან ერთად შეიქმნა ერთიანი ტრავმული ნარატივი, საერ-
თო აქცენტებით და პათოსით. ეს, უპირველესად, განაპირობა იმან, რომ ორივე
შემთხვევაში მოვლენათა მნიშვნელობის განსაზღვრა ერთი და იგივე, ქართუ-
ლი კულტურული ნიმუშების საფუძველზე მოხდა. ალეიდა ასმანის თანახმად,
კატასტროფული მოვლენების მნიშვნელობები ფართო, ტრანს-ისტორიულ პერ-
სპექტივაში განხილვით და კულტურული ნიმუშების მეშვეობით კონსტრუირ-
დება. კულტურული ნიმუშები ღრმად ფესვგადგმული ხატებისა და ცნებების
ერთგვარი საცავია, რომელიც აძლიერებს ადამიანის გონებას კატასტროფების
წინაშე; უკიდვანო და მოუხელთებელი რეალობა კულტურული სემანტიკის
სტრუქტურად გარდაიქმნება. მათი მეშვეობით შესაძლებელი ხდება ყველაზე
მძიმე გამოცდილებისათვის მნიშვნელობის მინიჭება და მასთან გამკლავება.²⁴²
კულტურული ნიმუშები ყოველთვის გახსნილია ახალი გამოცენებისთვის, ახალი
კონტექსტისა და მნიშვნელობისთვის. ისინი უზრუნველყოფენ განგრძობადო-
ბას წყვეტილობათა და ტეხილების პირობებში იმით, რომ საშუალებას იძლე-
ვიან, რომელიმე დამანგრეველი მოვლენა ინტერპრეტირებული იყოს წინამორ-
ბედი ასეთივე მოვლენის მეშვეობით. თუ ეს ნიმუში საკმარისად ძლიერია, მისი
მეშვეობით ამგვარი მოვლენა ნარატივში ინტეგრირდება, ან მისგან შეიქმნება
მნიშვნელობის მქონე ხატი.²⁴³

1989 წლის 9 აპრილისა და სტიქიური უბედურებების მნიშვნელობათა მა-
კონსტრუირებელი ტექსტების შესწავლის საფუძველზე, გამოყვავით ქართული
კულტურული ნიმუშის შემდეგი ასპექტები:

- გამარჯვებისათვის მსხვერპლის აუცილებლობა და გარდაუვალობა; „სამშობ-
ლოსთვის გაღებული მსხვერპლის“ სინმინდე; მსხვერპლის უდანაშაულობა
და რჩეულობა; წამებულთა ტრიუმფი; „ჭირთა თმენა რჩეულთა ხვედრია.“
- ტრაგედიაში ზეიმი, ტკივილით ამაღლება და გაძლიერება, „გასპეტაკება“,
„დიდებული“ და „ამაღლებული“ გლოვა.

²⁴¹ „გვალვა, სეტყვა და მეწყერი ერთად დაატყდა საქართველოს,“ *სოფლის ცხოვრება*, 17 მაისი, 1989, N 113, გვ. 1.

²⁴² Assmann, "Impact and Resonance," p. 60.

²⁴³ იქვე, გვ. 63.

- სიმტკიცე და შეუპოვრობა უბედობის პასუხად; „ჭირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ქვითკირსა,“ „ჭირთათმენა,“ „ჭირთგამძლეობა.“
- სიკვდილი ხელახალი დაბადებისათვის; მკვდრეთით აღდგომა.
- ძლიერი პროვიდენციალიზმი, „განგება,“ „ბედისწერა.“

ეს სქემა ამოქმედდა სტიქიური უბედურებების ტრავმული ნარატივის კონსტრუირებისას, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, სავარაუდოდ, ამ მოვლენების 9 აპრილის რეზონანსის ველში მოქცევის შედეგად მოხდა.

აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიური უბედურებების ნარატივების კონსტრუირება

აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიური კატასტროფების კულტურული ტრავმის ჭრილში კვლევისათვის გაანალიზებულა პუბლიკაციები, რომლებიც მომხდარიდან მალევე გამოქვეყნდა პრესაში. როგორც ყოველთვის, ამ შემთხვევაშიც, მედიამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა ტრავმული გამოცდილების განსაზღვრაში, გასაყოველთაოებასა და ტრავმული ნარატივის კონსტრუირებაში. შესწავლილი ტექსტები ასახავს ემოციებსა და ასოციაციებს, რომლებიც გაჩნდა ამ ტრაგიკული მოვლენების შედეგად.

საკვლევად შეირჩა რამდენიმე გაზეთი, რომელიც იმ პერიოდის საქართველოში გამოიცემოდა. „კომუნისტი“ – საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის, საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს და მინისტრთა საბჭოს ორგანო, „ახალგაზრდა კომუნისტი“ – საქართველოს კომკავშირის ცენტრალური კომიტეტის ორგანო, „სოფლის ცხოვრება“ – საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ორგანო. ეს გაზეთები თითქმის ყველა ოჯახში მოიპოვებოდა, რადგან, ფაქტობრივად, სავალდებულო წესით ხდებოდა მათი გამოწერა. ისინი ოფიციალურ, რესპუბლიკის ცენტრალური მმართველობის პოზიციას გამოხატავდნენ და სწორედ იქ შეიძლებოდა ამა თუ იმ მოვლენის მთავრობისათვის მისაღები ვერსიისა და ინტერპრეტაციის ნახვა. თუმცა საბჭოთა კავშირის ბოლო წლებში ვითარება შეიცვალა. სავარაუდოდ, „გლასნოსტის“ პოლიტიკით გათვალისწინებული გამოხატვის თავისუფლება არ იყო ერთადერთი მიზეზი, რამაც სტატიების ავტორთა შედარებით თავისუფალი სტილი განაპირობა. ამ პერიოდის გაზეთები, თავად „კომუნისტიც“ კი, თავს უფლებას აძლევდნენ, ფორმალურად დაეთმოთ პირველი გვერდი საკავშირო მნიშვნელობის საკითხისათვის, რომელიც სტანდარტიზებული ენით გადმოიცემოდა. ადგილობრივ ცხოვრებას კი გაცილებით უფრო ემოციური, ეროვნული რეპერტუარით გამდიდრებული ტექსტები ეძღვნებოდა. ამ ცვლილების ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი 1980-იანი წლების ბოლოს გამძაფრებული ეროვნული გრძნობები გახდა, რომელიც ოფიციალურ პრესაშიც თვალსაჩინოდ შეიმჩნეოდა. როგორც წინა ქვეთავში გაანალიზებულმა პუბლიკაციებმა ცხადყო, 9 აპრილი გარდამტეხი იყო ამ თვალსაზრისით.

ტექსტებში სტიქიური უბედურებები სოციალური კატასტროფების აღსაწერად გამოყენებული ტერმინებით გადმოიცემა. გააქტიურებულია ისტორიული და კულტურული ფაქტორები, რომლებსაც, ერთი შეხედვით, კავშირი არ აქვს

ბუნებრივ მოვლენებთან. ტექსტებში იკვეთება მთავარი კითხვა: რატომ იყო არჩეული საქართველო ყოველი მხრიდან დარტყმისათვის? დებრა კემინერი და ჯილიან იგლი აღნიშნავენ, რომ „ტრავმირებულ ადამიანებს ხშირად უჭირთ გაიაზრონ და ახსნან, თუ რატომ მოხდა მატრავმირებელი ფაქტი და რატომ აღმოჩნდნენ ისინი მსხვერპლი.“²⁴⁴ ტრავმის შემდგომ გაურკვევლობისა და დაუცველობის განცდასთან გამკლავების პროცესში, ადამიანებს უჩნდებათ კითხვები იმის შესახებ, თუ რატომ ხდება ასეთი მოვლენები სამყაროში? რატომ დამემართა ეს მე? მკვლევრები თვლიან, რომ ეს არ არის მხოლოდ უიმედობისა და სასონარკვეთის გამო დასმული რიტორიკული კითხვები, არამედ მათზე პასუხის ძიებით ადამიანები ცდილობენ ტრავმული გამოცდილების ახსნას და მისი მნიშვნელობის განსაზღვრას. ეს, უფრო მეტად, კრიზისის შემდგომ წონასწორობის აღდგენის ბუნებრივი პროცესია, ვიდრე გაცნობიერებული სტრატეგია.²⁴⁵ ზემოთ აღწერილი სტრესული კონტექსტის გათვალისწინებით, ბუნებრივია, რომ დამანგრეველი სტიქიური მოვლენების შემდეგ წონასწორობის ძიება სასიცოცხლო აუცილებლობას წარმოადგენდა.

მომხდარიდან მალევე, 9 აპრილის რეზონანსის გავლენით, აჭარის სტიქიური უბედურებების მნიშვნელობის კონსტრუირება საქართველოს ტრაგიკული ისტორიის ქრილში დაიწყო. ის ჯერ 9 აპრილთან დაკავშირდა, როგორც მისი გაგრძელება, შემდგომ კი უკვე სხვა ისტორიულ მოვლენებთანაც გაივლო პარალელი. ყველა ეს მოვლენა, მტრის არსებობას იმთავითვე გულისხმობდა, ბუნებრივი კატასტროფის შემთხვევაში მტრის სახით ბუნება, სტიქია, განგება და, უფრო ზოგადადაც, ბედისწერა მოიაზრებოდა. როგორც 9 აპრილს დაღუპული და დასახიჩრებული ადამიანები მოიხსენიებოდნენ წამებულებად და მონამებად, ასეთივე რანგში განიხილებოდნენ მეწყრისა და ზვავის მსხვერპლნიც.

ქვემოთ მოყვანილ, ფრაგმენტებში ნათლად ჩანს ყოვლისმომცველი ტრავმული ატმოსფერო. აგრეთვე ტრავმის კულტურული ნიმუშის თითქმის ყველა კომპონენტი – პროვიდენციალიზმი, დიდებული და ამალღებული გლოვა, სიმტკიცე უბედობის წინაშე, უდანაშაულოთა მსხვერპლშენიერვა და, შესაბამისად, აღდგინების, ახალი აღზევების, განწმენდისა და გასაპეტაკების მოლოდინი. 9 აპრილის ნარატივთან შედარებით, ჭარბობს ირაციონალური მსჯელობა და ძლიერდება მსხვერპლის დისკურსი.

ქვემოთ მოყვანილია ბევრი და ვრცელი ციტატა იმის საილუსტრაციოდ, თუ როგორ „ამუშავდა“ კულტურული ნიმუში ტრავმული გამოცდილებისათვის მნიშვნელობის მისანიჭებლად, როგორ „ააგო“ ამ ნიმუშმა ტრავმული ნარატივი: განსაზღვრა მისი შინაარსი, მსჯელობის ლოგიკა, ფორმა, სტრუქტურა, ენა – სიტყვები და ფრაზები, რომლებიც მეორდება ტექსტიდან ტექსტში, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ არის ავტორი – ჟურნალისტი, მეცნიერი, მწერალი თუ პოეტი. ეს, სავარაუდოდ, მიუთითებს იმაზე, რომ კულტურულმა ნიმუშმა მოიცვა მოვლენების აღქმისა და ინტერპრეტაციის ყველა ტექსტური ფორმა და გააქრო საზღვრები სხვადასხვა ჟანრსა თუ პროფესიულ სტილს შორის.

იმისათვის, რომ უფრო თვალსაჩინო იყოს მოყვანილ ციტატებში კოდირებუ-

²⁴⁴ Kaminer, Debra and Gillian Eagle. *Traumatic Stress in South Africa* (Wits University Press, 2010), p. 60.

²⁴⁵ იქვე, გვ. 62.

ლი კულტურული ნიმუში, მისი გამომხატველი და ყველაზე ხშირად განმეორებადი სიტყვები და ფრაზები მუქი შრიფტით არის აღნიშნული. ადვილი დასანახია ისიც, რომ ეს იგივე ვერბალური ფორმებია, რაც გამოიყენებოდა იმ პერიოდის სხვა ტრავმულ მოვლენებთან, განსაკუთრებით, 1989 წლის 9 აპრილთან დაკავშირებით.

აჭარის სტიქიური უბედურება. 21 აპრილის „კომუნისტის“ სტატია „ტრაგედია ხულოში“ აჩვენებს, რომ სოციალური და ბუნებრივი ხასიათის ტრავმული მოვლენები იმთავითვე იყო აღქმული ერთიანი ჯაჭვის სახით:

„რა ავბედითი აღმოჩნდა ჩვენთვის წლევანდელი [გა]ზაფხული. ჯერ ზვავებმა ჩაგვიქრო რამდენიმე სანთელი დასავლეთ საქართველოში. მერე ეს კომმარული სასაკლაო თბილისში! **ჯერ ცრემლი არ მოგვინმენდია, ჯერ არ დამჭანარა ყვავილები 19 ნამებულის საფლავზე**, ლაზარეთებში ჯერაც ბენზე ჰკიდია ალესილი ბარებით დაჩეხილი და ქიმიური საშუალებებით მონამღულთა სიცოცხლე და ახალი დარტყმა – ამჯერად სტიქია დაგვატყდა და ისევ დაგვატოტავა: 19 აპრილს, საღამოს 7 საათზე, ხულოს რაიონის სხალთის სასოფლო საბჭოს სოფელ ნაბლანაში ჩამონოლილმა მენყერმა ხალხი იმსხვერპლა.“²⁴⁶

„კომუნისტის“ 22 აპრილის ნომრის ერთი გვერდი დაეთმო სტიქიური უბედურებისადმი მიძღვნილ სტატიებს. გვერდი დასათაურებულია: „სტიქიური უბედურება აჭარაში.“ 23 აპრილი საქართველოში გლოვის დღედ გამოცხადდა.

სტატიაში „კიდევ ერთი ახალი ჭრილობა“ ჟურნალისტი რუსლან რუსია სტიქიური უბედურების კონტექსტუალიზაციას ახდენს, რაც კიდევ ერთხელ აჩვენებს, თუ როგორ მუშაობს ასმანისეული რეზონანსი ამ შემთხვევაში. 1989 წლის მოვლენები დაკავშირებულია 1956 წლის ტრაგედიასთან და მათი გაერთმინებენელიანებით იგება ერთიანი ტრავმული ნარატივი.

„ავადმოსაგონებელი ორმოცდათექვსმეტის შემდეგ ასეთი დაუნდობელი გაზაფხული ჯერ არ დადგომია საქართველოსა და ქართველ ხალხს. თითქოს ადამიანიც და ბუნებაც ერთნაირად უსამართლოდ და განუკითხვად გადაგვემტერა. ცხრა აპრილის ტრაგედიიდან ვერც გამოვრკვეულიყავით ხეირიანად, რომ ახალი უბედურება დაგვატყდა თავს – აჭარის მთის რაიონებში ჩამონოლილმა მენყერმა, ზვავებმა და ღვარცოფებმა [...] დაახლოებით 50 კაცი იმსხვერპლა. მათგან ჯერჯერობით მარტო ხუთი იპოვეს.“²⁴⁷

პოეტი ფრიდონ ხალვაში სტიქიური კატასტროფით გამოწვეულ საშიშროებას და ნგრევას მტრის მიერ მიყენებულ დარტყმასთან ერთ რიგში მოიხსენიებს და, ორივე შემთხვევაში, ქართული იდენტობის სიმტკიცეს უსვამს ხაზს.

„ჩვენი ერთობა, საქართველოს მთლიანობა, როგორც ყოველთვის, უნდა გაუმკლავდეს ყოველგვარ სიავეს, მტრისას თუ ბუნებისას. [...] **მტრისა და სტიქიის რამდენ შემოტევას გავუძელით, რამდენ უბედურებაში გამოგვიტარებია ჩვენი სიცოცხლე და დედა ენა. არც ახლა უნდა გავწყდეთ**, ძმებო, დებო, მეზობლებო! მთელი მშობელი რესპუბლიკა ჩვენთანაა, მთელი ქართული მინა ჩვენი საზიაროა, ყოველი სახლი ამ მინაზე მშობლიურია!“²⁴⁸

²⁴⁶ „ტრაგედია ხულოში“, *კომუნისტი*, 21 აპრილი, 1989, N 94, გვ. 1.

²⁴⁷ რუსია, რუსლან. „კიდევ ერთი ახალი ჭრილობა“, *კომუნისტი*, 22 აპრილი, 1989, N 95, გვ. 3.

²⁴⁸ ხალვაში, ფრიდონ. „... უკან მეწყერი“, *კომუნისტი*, 22 აპრილი, 1989, N 95, გვ. 3.

„კომუნისტის“ 23 აპრილის ნომერშიც მთელი გვერდი ეთმობა მთიანი აჭარის ბუნებრივ კატასტროფას, საერთო სათაურით „თალხს ვერ იხდის საქართველო,“ რომელიც ხაზს უსვამს საყოველთაო ტრავმულ განცდას. გამოქვეყნებულია ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატის ტარიელ ფუტკარაძის წერილი „ჭირთა თმენა რჩეულთა ხვედრია,“ რომელიც გამოხატავს ტრავმის კულტურულ ნიმუშს – მონამეობით, მსხვერპლის გაღებით გამორჩეულობას. ასევე ნათლად ჩანს შოკური რეაქცია და პირველი კითხვა, რომელიც ამ მდგომარეობაში ჩნდება: „რა დავაშავეთ?“ „რატომ მაინც და მაინც ჩვენ?“ და შემდგომ პასუხის ძიება, მომხდარისთვის მნიშვნელობის მინიჭების აუცილებლობის განცდა. ამ შემთხვევაშიც, კულტურული ნიმუშის საფუძველზე განისაზღვრება მნიშვნელობა და სამომავლო პერსპექტივა – განგების ძალის და მომავალში აღორძინების რწმენა.

„დღეს ყველა ქართველია ჭირისუფალი, გაოგნებულია სრულიად საქართველო. რა დავაშავეთ!... ახლა ცრემლიანი გლოვის ჟამია, მაგრამ ჭეშმარიტი გაზაფხულიც მოვა! [...] ისევ მტანჯავს ფიქრი: რატომ მაინც და მაინც ჩვენს თავზე ტრიალებს 'ნისქვილის ქვა,' რატომ? იქნებ განგებას ჩვენი გამოფხიზლება უნდა! იმედი არ უნდა მოკვდეს! ისევ აღორძინდება საქართველოს მთაც და ბარიც! ისევ აგუგუნდება ზარები სხალთის ეკლესიაში! მანამდე კი უნდა გავმაგრდეთ! რჩეულთა ხვედრია ჭირთა თმენა.“²⁴⁹

გაზეთის „სოფლის ცხოვრება“ 25 აპრილის ნომერი პირველივე გვერდიდან მთლიანად ეთმობა სტიქიურ უბედურებას. პირველი გვერდის რუბრიკაა „მხარში დაუდგეთ მთიან აჭარას.“ პოეტ მუხრან მაჭავარიანის მოკლე წერილში „გამაგრდი, საქართველოვ“ იგივე მოტივები ჩანს, რაც ზემოთ განხილულ პუბლიკაციებში და აქაც მკაფიოა ტექსტის კულტურული სქემის მიხედვით ორგანიზება:

„გაჭირვებულ კაცს ქვა აღმართში დაენიაო, რომ იტყვიან, სწორედ ისეა ჩვენი საქმე. [...] **ცხრა აპრილის ტრაგედია არ გვაკმარა ღმერთმა! ახლა მას აჭარაში მომხდარი ეს უბედურება დაერთო! ნეტა რა შეეცოდეთ ასეთი იმ დალოცვილს!** რა ბევრი ჩვენა ვართ, რომ ასე გავვიმეტა! რითი ძალმიძს ვანუგემო ჩემი მგლოვიარე საქართველო?! მხოლოდ '**ჭირსა შიგან გამაგრება**' შემიძლია ვუსურვო მას!“²⁵⁰

ისტორიკოსი ლოვარდ ტუხაშვილი სტატიაში „აჭარა გვიხმობს“ სტიქიურ მოვლენას საქართველოს ტრაგიკული ისტორიის კონტექსტში განიხილავს. იგი აჭარის ბუნებრივ კატასტროფას სამასწლიანი ოსმალური ბატონობის – ქართული იდენტობისათვის უმძიმესი ისტორიული გამოცდილების – გვერდით აყენებს. ამასთან ერთად, ავტორი 9 აპრილის კონტექსტში მოიხსენიებს მომხდარ ტრაგედიას. ფრაზა „თითქოს არ გვეყო 9 აპრილის სისხლიანი ტრაგედია“ ფორმულასავით გადადის ტექსტიდან ტექსტში.

„ტრაგიკული ბედი მაინც საქართველოს მშვენიერ კუთხეს – აჭარას დაჰყვა. ეს მან გადაიტანა 300 წლოვანი უღელი უცხოთა ბატონობისა, უძნელესი 'დიდი ღამე,' კირთება ხანგრძლივი, სულში უხეში ხელის ფათური, განსაცდელი არნახული. მაინც არ შენელებულა ამ მხარეში 'ჩვეულებისამებრ მამულისა სვლა,' არ შერყვნილა უწმინდესი ენა ქართული, არ ჩამქრალა იმედის სხივი, არ გაჩერებულა საერთო ქართული გულისცემა. ჩვენს

²⁴⁹ ფუტკარაძე, ტარიელ. „ჭირთა თმენა რჩეულთა ხვედრია,“ *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96, გვ. 2.

²⁵⁰ მაჭავარიანი, მუხრან. „გამაგრდი საქართველოვ,“ *სოფლის ცხოვრება*, 25 აპრილი, 1989, N 97, გვ. 1.

საყვარელ აჭარას დღეს დიდი უბედურება დაატყდა თავს, **თითქოს არ გვეყო 9 აპრილის სისხლიანი ტრაგედია, ახლა სტიქიამ გვიმტყუნა**, მენყერებმა შეინირა ქართველთა სიცოცხლე. [...] გამხნევდით, აჭარლებო, სრულიად საქართველო განა თქვენი არ არის? აჭარელთა უბედურება ყველამ უნდა გაითავისოს... საერთო ვალია სადღეისო და უპირველესი: აჭარაც შევინარჩუნოთ. აჭარა, ტკივილი ჩვენი, სიხარული და იმედი ჩვენი, გვიხმობს საშველად. [...] **ქუდზე კაცი, ქართველებო.**²⁵¹

გამოთქმა „ქუდზე კაცი,“ ტრადიციულად, მტრის შემოსევისას სამშობლოს დასაცავად საყოველთაო მობილიზაციისაკენ მოწოდებას აღნიშნავდა. ამ შემთხვევაში მისი გამოყენება, სავარაუდოდ, საყოველთაო საფრთხის წინაშე ეროვნული მობილიზაციის აუცილებლობაზე მიუთითებდა. ეს მოტივი ასევე მსჭვალავს თითქმის ყველა პუბლიკაციას.

რუსლან რუსიას სტატიაში, რომელიც „კომუნისტში“ რუბრიკით „აჭარა – ჩვენი სატიკვარი“ გამოქვეყნდა, ჩანს, რომ სტიქიური უბედურება საერთო ეროვნულ ტრაგედიად იქცა და მისი ხარისხი და მნიშვნელობა კულტურულ უბედურებებს უთანაბრდება. ასევე იკვეთება, რომ კატასტროფასთან გამკლავება ეროვნული ინტერესების შესაბამისად შეიძლება მოხდეს და ამ ნაბიჯებს ქართული ეროვნული იდენტობის, „ქართული სულის“ და „წინაპრების სისხლითა და ოფლით გაპოხიერებული მიწის“ აღორძინება მოჰყვეს შედეგად. ეს ის საკითხებია, რომელიც იმ პერიოდისათვის ყველაზე აქტუალური იყო საზოგადოებაში. ამ ტექსტშიც ცხადად ჩანს ტრავმის კულტურული ნიმუშის ასპექტები.

„აჭარა დღეს ყველა ქართველს ერთნაირად სტიკვა. მთელი ერი სულით ხორცამდე შეძრა და შეაძრწუნა იქაურ მთის სოფლებში სტიქიით დატრიალებულმა ტრაგედიამ. **გაუსაძლისია ამდენი ჭირთა თმენა, მაგრამ სწორად ახლა გვმართებს განსაკუთრებული სიმედგრე.** [...] საქართველოს კომპარტიის თბილისის ლენინის რაიკომის პირველი მდივანი კარლო გუჯაბიძე კორესპონდენტს უამბობს, რომ ერთი წლის წინ გამართულ რაიონულ კონფერენციაზე 'გადაწყდა რესპუბლიკის რომელიმე რაიონში, სადაც მწვავედ დგას დემოგრაფიული პრობლემა, საკუთარი ძალებით აღგვედგინა ქართული ნასოფლარი, ქართული სული შთაგვეტერა წინაპართა სისხლითა და ოფლით გაპოხიერებული, ამჟამად კი უპატრონოდ დარჩენილი იქაური მიწისათვის. [...] მიზნის განსახორციელებლად თეთრინყაროს რაიონის [...] ნასოფლარი სამღერეთი შევარჩიეთ. [...] აჭარის მაღალმთიანეთში სტიქიით დატრიალებულმა ტრაგედიამ, რომელმაც ყველას მართლაც თავზარი დაგვცა, ჩვენი წინასწარი მონახაზები ნაწილობრივ შეცვალა. [...] გადავწყვიტეთ, რომ სამღერეთში უპირველესად და რაც შეიძლება სწრაფად ავაშენოთ საცხოვრებელი სახლები, რომლებშიც ხიზნები ჩასახლდებიან.²⁵²

გაზეთ „სოფლის ცხოვრების“ 25 აპრილის ნომერში დაბეჭდილია სტიქიური უბედურების ამსახველი ფოტომასალა, რუბრიკის სათაურია „ჭირსა შიგან გამაგრება ასრე უნდა, ვით ქვიტკირსა.“ ტექსტში სათაურით: „ბუნებამ მაინც რაღად გაგვიმეტა...“ 9 აპრილთან დაკავშირებით იგივე მოტივი მეორდება, რაც სხვა

²⁵¹ ტუხაშვილი, ლოვარდ. „აჭარა გვიხმობს“, *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96, გვ. 2.

²⁵² რუსია, რუსლან. „აღორძინებს ხიზანი სამღერეთს...“ *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96, გვ. 2.

ტექსტებში, ნახსენებია განგების ძალა და უდანაშაულო მსხვერპლი. მენყრის შედეგად დაღუპული ადამიანების ბრალეულობასა თუ უდანაშაულობაზე საუბარი არარაციონალურად შეიძლება გამოიყურებოდეს, მაგრამ ეს გამოთქმა – „უდანაშაულო მსხვერპლი“ – გამოიყენებოდა 9 აპრილის ღამეს დაღუპულთა აღსანიშნავად. მისი გამოყენება მენყრით დაღუპულთა მიმართ ცხადყოფს, რომ 9 აპრილთან დაკავშირებით ჩამოყალიბებულ ნარატივს გადამწყვეტი გავლენა ჰქონდა აჭარის სტიქიის მნიშვნელობის კონსტრუირებაზე და ორივე მათგანი ერთი კულტურული ნიმუშის საფუძველზე აიგო. ამ ტექსტშიც დასმულია კითხვა რატომ? „რა ცოდვა გვაქვს ასეთი?“ და პასუხი ასევე ნიშანდობლივია: ქართველთა განსაკუთრებულობა („ერთგულად და თავგანწირულად გვიყვარს ჩვენი ქვეყანა. [...] არასდროს არავინ დაგვიჩაგრავს, არავინ შეგვივიწროვებია და სხვისი არაფერი მიგვითვისებია?“). ტექსტის ბოლოს მოცემულია კულტურული ნიმუშის განუყოფელი კომპონენტი – სიმტკიცე, მომავლის, როგორც დიადი წარსულის გაგრძელების რწმენა. წარსულის დიდებულებასა და ნათელ მომავალს შორის ანმყო უბედობა მხოლოდ დროებითი წყვეტაა:

„ჯერაც არ დამჭკნარა რუსთაველის გამზირზე დაფენილი ყვავილების ხალიჩა, ჯერ არ შეგვეშრობია თვალზე ცრემლი, ჯერ არ მოჰკლებია ძაძები თბილისის ქუჩებს და კვლავ ჩამოჰკრეს გლოვის ზარებმა, კიდევ უფრო გამუქდა ისედაც თალხისფრად შემოსილი საქართველო. თითქოს 9 აპრილის სისხლი არ გვაკმარა, ასევე მოგვდგა განგება, ისე უდანაშაულო მსხვერპლი შეიწირა. აჭარას, ჩვენს ლამაზ, აკვანმრავალ აჭარას მოუსვა სიკვდილმა ცელი. აღარაფერი გვეთქმის, აღარაფერი გვეწერება, უსასობამ და უნუგეშობამ შეგვძრა ყველა. რა ვქნათ, რით ვუშველოთ ჩვენს საქართველოს, რა ცოდვა გვაქვს ასეთი? ნუთუ ის, რომ ასე ერთგულად და თავგანწირულად გვიყვარს ჩვენი ქვეყანა და სხვაგან სიცოცხლეს აქ სიკვდილი გვიჩვენია? ანდა იქნებ ის გვეთვლება ცოდვად, რომ არასდროს არავინ დაგვიჩაგრავს, არავინ შეგვივიწროვებია და სხვისი არაფერი მიგვითვისებია?“

[...] გამაგრდითო, 9 აპრილის შემდეგ ხშირად გვეუბნებოდნენ, გავმაგრდით, გავიქვავეთ გულები და ნუთით მივყუჩდით, ნუთით დავთმეთ, ცრემლიც შევიშრეთ, თუმცა უმანკო სისხლის ვინმესთვის შერჩენა არც გვიფიქრია. ათი დღის თავზე კიდევ უბედურება, კიდევ სიკვდილი... კვლავ გვეუბნებოდნენ, გამაგრდითო, როდემდე, რამდენჯერ... კვლავ მომავალს მივაპყროთ იმედიანი მზერა, კიდევ ერთხელ მოვიგონოთ რანი ვართ, ვინ ვართ.

ქართველებს უიმედობა არ შეგვეშვენის, ქართველი როცა ტირის, მაშინაც კი მომავლისკენ იყურება. გული მკვდარი გვაქვსო, ჩვენი ერთი მკითხველი გვწერს, გული კი მკვდარი გვაქვს, მაგრამ საქართველო ცოცხალია, ჩვენც მისთვის უნდა ვიცოცხლოთ და იქნებ გლოვას არც შემვენის ასეთი სიტყვები, მაგრამ მაინც ასე მინდა დავამთავრო: კიდევაც დაიზრდებიან ალგეთს ლეკვები მგლისანიო, უთქვამთ. [...] დაიზრდებიან და აყვავებენ აჭარასაც, სვანეთსაც, მესხეთსაც, მთელ საქართველოს. არც არავის ჯავრს შეირჩენენ და არც თავისას შეარჩენენ სხვას. ისინი არიან დღეს ჩვენი იმედი და თუ ჩვენს ძარღვებში კვლავ სჩქეფს დავითის, თამარის, დიმიტრის, ილიას სისხლი, ჩვენ უნდა ვიცოცხლოთ, ვიშრომოთ,

ვიბრძოლოთ, რათა ჩვენს მომავალს 'სიძნელე გზისა' გავუადვილოთ. მაშ, გაუმარჯოს სიცოცხლეს! მაშ, გაუმარჯოს საქართველოს!²⁵³

როგორც ჩანს, დროსთან ერთად, კატასტროფული მოვლენა სულ უფრო მეტად იძენდა მწყობრი ნარატივის სახეს, ეს კარგად ჩანს წინა და შემდგომ პუბლიკაციებში, რომლებშიც თავმოყრილია კულტურული სქემის ყველა ძირითადი კომპონენტი და ასევე მკაფიოა ნარატივის აგების მდგრადი სტრუქტურა:

„აპრილმა თალხი მოიხვია, გაზაფხული ჩაგვამწარა. **9 აპრილის სისხლიანი ტრაგედიის შემდეგ შემოსილი ძაძები არ გაეხადა საქართველოს და კიდევ ერთი უბედურება დატრიალდა. გაგიმეტა კაცმა და ღმერთმა. განა, რა ცოდვა ჰქონდა ათასჯერ აოხრებულ, სისხლისაგან დაწვეტილ საქართველოს, არანაკლებ სიმწარეგამოვლილ აჭარას. [...]** 9 აპრილისა და აჭარის ტრაგედიებმა თავზარი დასცა მთელს საქართველოს და პოეტს ათქმევინა 'აღარ მიყვარხარ, აპრილო, სისხლიანი გაქვს კალთა!' შემადრწუნებელია ბუნების გაცოცხლებისას სიკვდილზე ფიქრი... გლოვობს მთელი საქართველო. ჩვენთან ხომ გლოვაც დიდებული და ამაღლებული იციან, იციან ჭირთათმენა და ჭირთგამძლეობა. უბედურება ვერ გასტეხს ქართველ ხალხს. ამ იარასაც მოიშუშებს მრავალჭირგადანახადი, სისხლისგან დაცლილი ქართული მიწა, კიდევ უფრო გასპეტაკდება ქართველი კაცის სული. **იმძღავრებს ახალი სიცოცხლე, გამრავლდება და გაძლიერდება.** იქნებ იავნანაში სიმწრის კილოც შეერიოს, მაგრამ კიდევ მრავალი აკვანი გადაირწევა. აჭარაში ყოფნისას მოხუცების ნათქვამი გამახსენდა: – საუკუნის დასასრულს მეორედ მოსვლა იქნებაო, შვილო. **საქართველო ხომ ღმერთის წილხვედრი ქვეყანაა, იქნებ განგება ამ უდანაშაულო მსხვერპლშენივით ახალ სიცოცხლედ, ახალ სიძლიერედ, ახალ აღზევებად მოველინოს ჩვენს სამშობლოს.**“²⁵⁴

ვახტანგ გორგანელის ლექსი „ოდა სხალთის ხეობას“ სტიქიის მიერ დაზარალებული აჭარის ამ მხარის დიდებულებას ეძღვნება. სტიქიური კატასტროფა აღქმულია, როგორც მტრის შემოსევა, რასაც ხშირად განიცდიდა ეს ისტორიული მხარე.

„ახლა რადლა ჩატყდა ხიდი,
ეს რა ცოდვის ღრუბლებს იხვევ?
**ნუთუ მტერი შემოშუშვით,
ხიხანის და ვარდის ციხევ.**
მუდამ ხვალის მოიმედევ,
ამ დღემ როგორ გაგიმეტა!
სხალთა, სხალთა, საყვარელო,
ეს რა შავად გაგიტენდა!

[...]

შენ ისეთი თილისმა ხარ
და ისე სძრავ სულის ფესვებს,
**რაც არ უნდა დაიმწყრო,
წამოდგები მაინც ფეხზე.**“²⁵⁵

²⁵³ საგინაშვილი, თამარ. „ჭირსა შიგან გამაგრება ისრე უნდა, ვით ქვიტკირსა,“ *სოფლის ცხოვრება*, 25 აპრილი, 1989, N 97, გვ. 2-3.

²⁵⁴ ბარათაშვილი, თამარ. „აღარ მიყვარხარ, აპრილო,“ *სოფლის ცხოვრება*, 29 აპრილი, 1989, N 101, გვ. 3.

²⁵⁵ გორგანელი, ვახტანგ. „ოდა სხალთის ხეობას,“ *სოფლის ცხოვრება*, 27 აპრილი, 1989, N 99, გვ. 2.

რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიური უბედურება. 1991 წელს გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ 1 მაისის ნომერში ვრცელი ადგილი დაეთმო რაჭისა და იმერეთის სტიქიური კატასტროფის ამსახველ ფოტომასალას. ჟურნალისტ კახა სიხარულიძის სტატიის სათაური ერთ-ერთი დაზარალებულის სიტყვებია: „ჩემი მიცვალებული ვერ ვიპოვე,“ ქვესათაურით „რეპორტაჟი ჯოჯოხეთიდან.“ ტექსტი ნათლად აჩვენებს მოვლენის ტრავმული აღქმის სიმძაფრეს:

„სატანამ თავისი სისხლიანი მზერითა და გაუმაძღარი ბოროტებით საქართველოსთვის მოიცალა – თავზე დაგვაქცია რაჭა, დაგვინგრა იმერეთი, მიწასთან გაგვისწორა ეკლესიები, ქუჩაში გამოგვიყარა ადამიანები და გაუგებარი, მოულოდნელი, არასწორი და მუხანათური დარდი გაგვისადაცხოვრების მეგზურად. [...] ჟურნალისტი ემოციებს არ უნდა აჰყვეს და ადამიანებს მომხდარი აუღელვებლად უნდა უამბოს, მაგრამ კანონები იმ შემთხვევაშია მისაღები, თუ კი ის, რაც ხდება, ელემენტარულ ადამიანურ ლოგიკას ემორჩილება. ის, რაც საჩხერის რაიონში მოხდა, არავითარ ადამიანურ წესს არ ემორჩილება.“²⁵⁶

იგივე ჩანს ქვემოთ მოყვანილ ტექსტშიც და, ამასთან ერთად, სრული უსუსურობის, გაურკვეველობის და სასონარკვეთის განცდა, რაც ზებუნებრივი, ადამიანის კონტროლს მიღმა არსებული ძალების ზემოქმედებაზე მიუთითებს ავტორს. სათაურიც ამ განწყობას ასახავს: „ეს არ იყო ჩვეულებრივი მიწისძვრა.“

„შემადრწუნებელი ღრიანცელი გაისმა და სრული უმწეობა ვიგრძენი. უეცრად ნიადაგი გამომეცალა. სულ რამდენიმე წამში დავრწმუნდი, რომ საშინელება ხდებოდა. [...] სულ ერთი წუთი გრძელდებოდა ეს საშინელება, მაგრამ, მერწმუნეთ, სრული უსუსურობის გრძნობა ძალზე ძნელი აღმოჩნდა. [...] [ჭიათურაში] ენით აუნერელი საშინელება ვიგრძენი. ყველანი, დიდი თუ პატარა, ღია ცის ქვეშ ჯგუფ-ჯგუფად, ხელიხელ ჩაკიდებულ-შემოხვეულნი, საოცარი უმეტყველო და უიმედო სახეები. [...] არავის სჯეროდა, რომ ცოცხალია და გადარჩა. [...] არა, არ მშორდება ფიქრი, რომ ბოროტი ძალა დევნის საქართველოს.“²⁵⁷

გამონაკლისის სახით, დაიბეჭდა სტატია, რომელიც ყურადღებას ამახვილებს სტიქიური უბედურებების გამომწვევ ადამიანურ ფაქტორზე. საქართველოს წყალთა მეურნეობისა და საინჟინრო ეკოლოგიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დირექტორი, ჰიდროტექნიკოსი ცოტნე მირცხულავა სტიქიური უბედურებების მიზეზად ეკოლოგიურ სისტემაში ადამიანის უხემ ჩარევას ასახელებს:

„სტიქიის გახშირების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზია წლების განმავლობაში დაშვებული შეცდომები – მთის კალთების დაუსაბუთებელი ათვისება, რისთვისაც ბუნება ახლა გვისწორებს ულმობელ, უმკაცრეს ანგარიშს. [...] სტიქიური მოვლენების გახშირება იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ჩვენ ყველგან და განსაკუთრებით მთაში აქტიურად ჩავერიეთ ბუნებაში.“²⁵⁸

ამავე სტატიას ახლავს რედაქციის კომენტარი, სადაც აღნიშნულია, რომ გაზეთი მრავალჯერ, მაგრამ უშედეგოდ შეეცადა საზოგადოების ყურადღება

²⁵⁶ კახა სიხარულიძე. „ჩემი მიცვალებული ვერ ვიპოვე.“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 1991, N 84, 1 მაისი, გვ. 2.

²⁵⁷ დვალაძე, მარატ. „ეს არ იყო ჩვეულებრივი მიწისძვრა,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 2 მაისი, 1991 N 85, გვ. 2.

²⁵⁸ მირცხულავა, ცოტნე. „სტიქიის საგანგაშო გაკვეთილები,“ *სოფლის ცხოვრება*, 9 მაისი 1989, N 108, გვ. 3.

მიეპყრო მინების უსისტემო დამუშავების, ტყისა და ბალახის საფარის გაჩანაგების ფაქტებზე. რედაქცია კიდევ ერთხელ მოუწოდებს საქართველოს საზოგადოებას, რომ შესაბამისი ზომები მიიღონ საქართველოს მიწისა და შემდგომი თაობების მომავლის გადასარჩენად.²⁵⁹ როგორც ჩანს, იმ სოციალურ-კულტურულ კონტექსტში ეკოლოგიური პრობლემები, უმთავრესად, მხოლოდ ვინრო სპეციალისტების ყურადღების ცენტრში იყო.

შედარებით უფრო ადვილად იკიდებდა ფეხს „საქართველოს რესპუბლიკის“ 3 მაისის ნომრის ერთ-ერთ სტატიამში გამოთქმული ირაციონალური მოსაზრებები, რომლებიც ეხმიანებოდა იმ პერიოდში გავრცელებულ ეჭვებსა და ვარაუდებს. აზრი იმის შესახებ, რომ მიწისძვრის შედეგად ეკლესიების ნგრევა „70 წლიანი საბჭოთა ათეიზმის ცოდვის“ და ეკლესიების მიერ ამ ცოდვის საკუთარ თავზე აღების შედეგი იყო, სტიქიური კატასტროფის ახსნის და მოვლენათა ინტერპრეტაციის ერთ-ერთი მოდელს წარმოადგენდა. ეს სრულებით თავსდება 1980-90-იანი წლების მიჯნაზე გაძლიერებულ და შემდგომ პერიოდში დომინანტურად ქცეულ აზროვნების მითოსურ მოდელში. იგივე შეიძლება ითქვას ეჭვზე, რომ რაჭისა და 1987 წლის სპიტაკის (სომხეთი) მიწისძვრები ხელოვნური წარმოშობის იყო და „ურჩი რესპუბლიკების“ დასჯას ემსახურებოდა.

„საოცარია: უბედურების ზონაში არ დარჩა არც ერთი ეკლესია-მონასტერი, რომელიც თუ მთლიანად არ დაინგრა, ძლიერ არ დაზიანდა: მთლიანად აღიგავა პირისაგან მიწისა მრავალძალის ეკლესია, დაინგრა საჩხერის წმინდა ნინოს ეკლესია, დაინგრა ზემო კრიხის ეკლესია, ძლიერ დაზიანდა ნიკორწმინდის ტაძარი, ზნაკვისა და ხოტევის ეკლესიები, ჯრუჭის მონასტერი, ბარაკონის ეკლესია... ეკლესია-მონასტრებთან ერთად ძლიერ დაზიანდა ციხე-კოშკები, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლები... **ცოდვამ გვინია, სამოცდაათწლიანმა ცოდვამ!** – გვითხრა მეუფე ამბროსიმ, როცა ვკითხეთ, თუ რას ფიქრობდა იგი იმ ფაქტთან დაკავშირებით, რომ მიწისძვრამ უზირველეს ყოვლისა და ყველაზე მეტად ეკლესია-მონასტრები დააზიანა. რა თქმა უნდა, მეუფეო, **რა თქმა უნდა! თავი იჩინა სამოცდაათწლიანმა ტოტალურმა უღმერთოებამ და ურწმუნოებამ**, მაგრამ ვფიქრობ, ასევე მართალია მრავალძალელი ნოდარ სხირტლაძე: **მიანც რა ძალა ჰქონია ჩვენს სალოცავებს! დარტყმა თავის თავზე მიიღეს, თვითონ დაიქცნენ და ხალხი გადაარჩინესო.**

ეჭვნარევი, ჰიპოთეტური ლაპარაკი იყო ყველგან, სადაც ვიყავით – საჩხერეშიც, ჭიათურაშიც, ამბროლაურიშიც, ონშიც, ისევე, როგორც ამ ორი წლის წინათ – სომხეთში: საქმე ეხება ეჭვს, **ხომ არ იყო სომხეთისა და საქართველოს მიწისძვრები ხელოვნური. [...] მართლაც საეჭვოდ დაემთხვა ერთმანეთს წინასამიწისძვრო პოლიტიკური სიტუაციები სომხეთში და საქართველოში. [...] მე იმედი მაქვს, რომ ეს ჩემი არალირიკული განსჯა თუ პარალელი ემოციური სტრესული სიტუაციით, მრავალი ეჭვის მოსმენით არის გამოწვეული. [...] ძალიან არ მინდა ეს ასე იყოს. კიდევ უფრო არ მინდა, რომ საქართველო, სომხეთი და ‘არასტაბილური,’ ურჩი რესპუბლიკები საექსპერიმენტო ცხვრებად იქცნენ.“²⁶⁰**

²⁵⁹ იქვე.

²⁶⁰ ნაცვლიშვილი, პაატა. „დემერთა ამრავლოს აქ ქართველთა საფლავები,“ *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 მაისი, 1991, N 86, გვ. 1, 3.

განალიზებულმა ტექსტებმა აჩვენა, რომ სტიქიური უბედურებების ტრავმული ნარატივი დაკავშირებულია ეროვნულ საკითხებთან: ერის ერთობასთან, სოლიდარობასა და მთლიანობასთან, იდენტობასთან, ისტორიასთან, დედა ენასთან. აქედან გამომდინარე, ეს კატასტროფები ეროვნულ მასშტაბში აღიქმებოდა, კულტურული ტრავმის სხვა განმსაზღვრებელ ისტორიულ მოვლენებთან ერთ მწკრივში განიხილებოდა და, მათთან ერთად, ერთიან ტრავმულ კონტექსტს ქმნიდა. ტექსტებში საქართველო არ ჩანს როგორც საბჭოთა კავშირის ნაწილი, ის მარტოა, როგორც რჩეული, კატასტროფების პირისპირ. ერთადერთი კავშირი, რომელიც იკვეთება, არის კავშირი საკუთარ წარსულსა და მომავალთან.

სტიქიური უბედურებების ნარატივში განსაკუთრებით თვალშისაცემია პრობლემების მიზეზების გარე ფაქტორებში ძიება, მსხვერპლის გაღების მნიშვნელობა, პროვიდენციალიზმი, ირაციონალური მსჯელობა და მითოსური აზროვნების ფორმები. ჩნდება კითხვა – რატომ აღმოჩნდა ოფიციალური პრესა ხელშემწყობი აზროვნების მითოსური მოდელის კულტივირებისათვის? ცალსახა პასუხის გაცემა ამ კითხვაზე, ალბათ, შეუძლებელია. ვარაუდის სახით შეიძლება ითქვას, რომ მატრავმირებელი ფაქტორების მთელი მწკრივის პირისპირ ძალა დაკარგა მიზეზ-შედეგობრიობის ამხსნელმა, ნორმალურ პირობებში ეფექტიანმა რაციონალურმა ლოგიკამ. დაბნეული და ორიენტირებაკარგული საზოგადოების ფაქტობრივად ყველა სემანტიკს მოერღვა ჩვეული წარმოდგენა მსოფლწესრიგისა და მისთვის დამახასიათებელი კანონზომიერებების შესახებ. ასეთ ქაოსურ გარემოსთან გამკლავებისა და მასში სიცხადის შეტანის მთავარ და, ალბათ, ერთადერთ შესაძლებლობას კულტურული ნიმუშების საცავი ქმნიდა. ის აღმოჩნდა მთავარი რესურსი საზოგადოებისათვის, რათა „უკიდევანო და მოუხელთებელი რეალობა კულტურული სემანტიკის სტრუქტურად“ გარდაექმნა, ამ გზით გამკლავებოდა მას²⁶¹ და აღედგინა დაკარგული წონასწორობა.

ვფიქრობთ, რომ აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიური კატასტროფების ინტერპრეტაცია კიდევ ერთი საილუსტრაციო მაგალითია იმისა, თუ როგორ მუშაობდა ტრავმის მაფორმირებელი მექანიზმი 1980-1990-იანი წლების მიჯნაზე. სტიქიური უბედურებების მნიშვნელობებიც იმავე კულტურული ნიმუშების მეშვეობით ჩამოყალიბდა, რომლებიც, როგორც წესი, ქართულ კულტურულ კონტექსტში ტრავმული გამოცდილების აღწერისა და მისი მნიშვნელობის კონსტრუირებისათვის გამოიყენება. ისინი ყველაზე სრულად 1989 წლის 9 აპრილის ნარატიულ კონსტრუქციაში აისახა, რომელმაც, როგორც ამ თავში განალიზებული მაგალითები ადასტურებს, განსაზღვრა როგორც შემდგომი, ასევე წარსული მოვლენების აღქმა და რეპრეზენტაცია.

²⁶¹ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 60.

თავი III სამოქალაქო დაპირისპირება

მოკლე ინფორმაცია. მოსკოვის ცნობილი პუტჩის შემდეგ (1991 წლის აგვისტო) დაპირისპირება ხელისუფლებასა და ოპოზიციას შორის სულ უფრო მწვავედ ებოდა. პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდიას ბრძანებას ეროვნული გვარდიის სარდლის თანამდებობის გაუქმებისა და შინაგან საქმეთა მინისტრისადმი გვარდიის დაქვემდებარების შესახებ (19 აგვისტო) გვარდიის სარდალი თენგიზ კიტოვანი არ დაემორჩილა. გამსახურდიას მოწინააღმდეგეთა ბანაკს შეუერთდნენ პრემიერ მინისტრი თენგიზ სიგუა და საგარეო საქმეთა მინისტრი გიორგი ხოშტარია, რომლებიც იმავე დღეებში გადააყენეს თანამდებობებიდან. 2 სექტემბერს კინოს სახლთან ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის მიერ ორგანიზებული მიტინგის დარბევის შემდეგ თბილისში, რამდენიმე ადგილას, რეგულარულად იმართებოდა ხელისუფლებისა და ოპოზიციის მომხრეთა მიტინგები. რუსთაველის გამზირი გადაიკეტა, კიტოვანი გვარდიის ნაწილებითა და სამხედრო ტექნიკით დედაქალაქში შემოვიდა. მომდევნო თვეებში ადგილი ჰქონდა რამდენიმე შეტაკებას. თბილისის ცენტრში ბარიკადები გაჩნდა, მთავრობის სასახლის წინ პრეზიდენტის მომხრეთა კარვები დაიდგა. 22 დეკემბერს, არშემდგარი მოლაპარაკებებისა და ჩაშლილი ერთობლივი მიტინგის შემდეგ, რუსთაველის გამზირზე ცეცხლი გაიხსნა. პირველ გასროლას დაპირისპირებული მხარეები დღემდე ერთმანეთს აბრალებენ. ამის შემდეგ საომარი მოქმედებები არ შეწყვეტილა. 1992 წლის 6 იანვარს ზვიად გამსახურდიამ და მისმა მომხრეებმა მთავრობის სახლის სარდაფის სართულზე მდებარე სასადილო (ე.წ. ბუნკერი) დატოვეს და სომხეთისკენ აიღეს გეზი. აქედან პრეზიდენტი გამსახურდია, მომხრეების ნაწილთან ერთად, ჩეჩნეთის რესპუბლიკაში გადავიდა. ამით ომი არ დამთავრებულა, იგი მომდევნო ორი წელი გრძელდებოდა, საქართველოს სხვადასხვა რეგიონი მოიცვა, გაართულა ეთნოკონფლიქტებით შექმნილი ისედაც მძიმე მდგომარეობა, მოიტანა დიდი მსხვერპლი და ტკივილი.¹

თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება

1991 წლის 9 აპრილიდან სულ მალე რუსთაველის გამზირის საკრალური მონაკვეთი თბილისის ომის ბრძოლის ველად და ახალი ტრავმული მოვლენის – ხელისუფლების დამხობისა და სამოქალაქო დაპირისპირების – საწყის წერტილად იქცა. ათეული წლების შემდეგაც, ამ მტკივნეული წარსულის მეხსიერება, თითქოს, ისევ იმ დღეს უბრუნდება, საიდანაც საქართველოს ახალი ისტორია და-

¹ სამოქალაქო დაპირისპირების შესახებ დაწვრილებით იხ.: ზლუაშვილი, უჩა. ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში (თბილისი: 2012); კვესელავა, ივორ. საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990), I (თბილისი: ტექნიკური უნივერსიტეტი, 2004); მჭედლიძე, გიორგი. ისტორია უდისტანციოდ (მლელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები) (ქუთაისი: 1999); შველიძე, დიმიტრი. პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ. (თბილისი: უნივერსალი, 2008); ჯანელიძე, ოთარ. საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია (თბილისი: 2009) და სხვა ნაშრომები.

ინყო; წარსული „უარს ამბობს წასვლაზე და კვლავ იჭრება ანმყოში,“² იგი ბრუნდება და „ისე განიცდება, თითქოს გუშინ მოხდა.“³

„სამოქალაქო ომის დროს, როდესაც მთელი რუსთაველი ინვოდა, მასხოვს პირველი, რაც უცნაურად და ცუდად მომხვდა თვალში, ის იყო, რომ ჩვენი დროშა სწორედ იმ რუსულ „ბეტეერზე“ ფრიალებდა, რომელიც სულ რაღაც წელიწადნახევრის წინ, იმავე 9 აპრილს, მოსაკლავად დაგვდევედა,“⁴ ნერდა ბექა ქურხული 2012 წელს. ოპოზიცია 9 აპრილი – სამოქალაქო ომი იმ პრობლემას გამოხატავს, რომლის შესწავლას ეს თავი ემსახურება.

9 აპრილი კოლექტიურ მეხსიერებაში ტრაგიკულ და ტრიუმფალურ თარიღად დამკვიდრდა, რომელმაც, გაღებული მსხვერპლის ფასად, სამშობლოს თავისუფლება და დამოუკიდებლობა მოუტანა; გლოვა-ზეიმის საკითხზე ემოციური თუ პოლიტიკური დაპირისპირებების მიუხედავად, მას ყოველწლიურად აღნიშნავენ, მეხსიერების განმტკიცებას და გადაცემას ემსახურება 9 აპრილისადმი მიძღვნილი ყველა ტიპის მეხსიერების არე – მონუმენტური, სიმბოლური თუ ფუნქციური, იგი ასახულია ცენტრალური და ადგილობრივი მუზეუმების ექსპოზიციებში, მასალები დაცულია სამუზეუმო, საარქივო და საბიბლიოთეკო საცავებში; 9 აპრილი ცოცხალია კომუნიკაციურ მეხსიერებაში.

თბილისისა და სამოქალაქო დაპირისპირების დროს მხარეები ერთმანეთის პირისპირ იმ დროით იდგნენ, რომელშიც 9 აპრილის ტრაგედია და ტრიუმფი იყო სიმბოლიზებული, მომდევნო რამდენიმე წლის განმავლობაში კი ეს დროშა „იყო ყველა ომში და რომელ ომშიც წავიდა, ყველგან დამარცხებული დაბრუნდა, დაწყებული რუსთაველის გამზირიდან, სადაც ორივე მხარეს თვითონ იყო და ორივე მხარეს დამარცხდა.“⁵ თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება მეხსიერების არეების უმრავლესობაში ან საერთოდ არ ფიგურირებს, ან მინიმალურადაა წარმოდგენილი. არ არსებობს მემორიალი, თარიღის ინსტიტუციონალიზებული აღნიშვნა, მუზეუმებში არაფერია გამოფენილი, დაღუპულთა საფლავები⁶ სახელმწიფოსა და საზოგადოების ყურადღების მიღმა დატოვებული და მიმოფანტულია. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, სამოქალაქო დაპირისპირება არ არის მეხსიერების მანიფესტირებული პოლიტიკის ნაწილი.

სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების ძირითადი საცავი, რომელზე დაყრდნობით შესაძლებელია მისი ანალიზი, კომუნიკაციური მეხსიერება, ისტორიკოსთა შრომები, სასკოლო სახელმძღვანელოებში მოცემული მოკლე ინფორმაცია, ავტობიოგრაფიები, მხატვრული ტექსტები და სხვადასხვა მედიასაშუალებაა (საგაზეთო პუბლიკაციები, ტელე-რადიო გადაცემები, დოკუმენტური ფილმები, ინტერნეტ-რესურსები).

² Assmann, Aleida. "Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory," *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 52.

³ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights From Arab-Israeli Dialogues*, Sigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), p. 14.

⁴ ქურხული, ბექა. „დროშა,“ *ლიბერალი*, 30 ოქტომბერი 2012, <https://bit.ly/3tdn43x> (ნანახია 16.01.2021).

⁵ იქვე.

⁶ არსებობს ე.წ. „სამშო სასაფლაოები,“ სადაც განისვენებენ 90-იანებში დაღუპული ახლავაზრდები: ყველა ომის, ქურხური გარჩევების, ნარკოტიკების, ავარიისა თუ სხვა ტრაგიკული შემთხვევების უნებური თუ გამიზნული მსხვერპლის. მაგალითად, ვერის სამშო სასაფლაოზე საფლავთა დიდი ნაწილი 1992 წლით თარიღდება, საბურთალოსი - 1994 წლით. ამ საფლავების სიმრავლე სამოქალაქო დაპირისპირების ეპოქის ტრაგიკულობის კიდევ ერთი არგუმენტია.

სამოქალაქო დაპირისპირება ტრავმული გამოცდილება იყო საზოგადოებისთვის. როგორც ჩვენმა გამოკითხვამ აჩვენა, რესპონდენტთა დაახლოებით 75% თვლის, რომ თბილისის ომში არა რომელიმე მხარე, არამედ მთელი საზოგადოება დამარცხდა (იხ. დიაგრამა 21, 37). მაგრამ ეს ტრავმა არაარტიკულირებულ, ჩამოუყალიბებელ მოვლენად დარჩა. იგი არც დავინყებულა (კომუნიკაციურ მეხსიერებაში არსებობს და აქტიურია), არც მკაფიოდ ინსტიტუციონალიზებული (და, შესაბამისად, კულტურულ მეხსიერებაში გადასული). სამოქალაქო დაპირისპირებამ, უდავოდ, გამოიწვია სოციალური ცხოვრების საბაზისო ქსოვილის აფეთქება, დაახინა საზოგადოების გამაერთიანებელი კავშირები და ერთობის განცდა.⁷ როგორც ჯ. ალექსანდერი აღნიშნავს, კოლექტიური ტრავმა არ არსებობს თავისთავად, არამედ ეს არის საზოგადოების მიერ კონსტრუირებული მოვლენა. ჩვენი მიზანია ავხსნათ, რატომ ვერ მოხერხდა თბილისის ომისა და სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების მკაფიო კონსტრუირება, რის გამოც იგი დღემდე რჩება ურთიერთდაპირისპირებულ და, ზოგჯერ, შეურიგებელ ჯგუფებად დაყოფის წყაროდ.

იმისთვის, რომ სამოქალაქო დაპირისპირებისა და ომის გამოცდილება კოლექტიურ ტრავმად ჩამოყალიბდეს, იგი მნიშვნელობათა კულტურულ სისტემაში უნდა მოექცეს. ეს მნიშვნელოვანია ყველა დაპირისპირებული მხარისათვის, ჩვენს შემთხვევაში – როგორც სახელმწიფო გადატრიალების მომწყობთათვის და მათი მხარდამჭერებისთვის, ასევე დამხოზილი ხელისუფლებისა და მისი მომხრეებისთვის.

პირველთათვის ეს ტრავმა წარმოადგენს საფრთხეს იდენტობისათვის, რადგან იგი ქმნის დაძაბულობას ჯგუფის პოზიტიურად აღქმისაკენ მისწრაფებასა და წარსულის დანაშაულს (თუნდაც აულიარებელს) შორის. გილად ჰირშბერგერი ასახელებს რამდენიმე ხერხს, რომელთაც დამნაშავეები ამ დაძაბულობის დასაძლევად იყენებენ.⁸ ჰირშბერგერის კლასიფიკაციის მიხედვით, ჩვენი შემთხვევა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება:

1. მოვლენის მეხსიერების შეცვლა, საკუთარი დანაშაულის/შეცდომის არაღიარება.

„რა გადატრიალებაზეა ლაპარაკი, როდესაც წელიწადი და ორი თვე ომი მიდიოდა. ვინ ომობდა? აი, ის პრეფექტები ომობდნენ, თანამდებობის პირები, რომლებიც გამსახურდიათ დაასაქმა, ორგანიზებას ისინი უკეთებდნენ ამას. პირველი, ეს იყო სამოქალაქო ომი, ეს იყო აჯანყება და, სხვათა შორის, უნდა ითქვას, რომ ახლაც რომ აშინებენ ხალხს, აჯანყების უფლება ყველა ხალხს აქვს და ეს ადამიანის უფლებათა დეკლარაციაში დაფიქსირებულია. მე როდესაც ხელი მოვიკიდე ამ ამბავს და ვითავე აჯანყების საკითხი, ეს წაკითხული მქონდა და კორესპონდენტებსაც ვაჩვენებდი. როდესაც არაფერი აღარ გამოდის დესპოტიზმის წინააღმდეგ, ხალხს აქვს აჯანყების უფლება და ეს ითვლება დემოკრატიულ პროცესად.“⁹ – აცხა-

⁷ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 4.

⁸ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018): p. 1.

⁹ ფრაგმენტი თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმიდან „ჩაკეტილი წრე.“ რუსთავი 2, 2002, YouTube, 18 აგვისტო, 2011, <https://bit.ly/32YHsKe> (ნანახია 01.06.2021).

დებდა ჯაბა იოსელიანი¹⁰ 2002 წელს, გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე, როცა საჯარო სივრცეში პირველად დაიწყო საუბარი თბილისის ომისა და მომდევნო სამოქალაქო დაპირისპირების შესახებ.

თენგიზ სიგუას¹¹ აქცენტი ომის დაწყების ინიციატორის გარკვევაზე გადააქვს და კატეგორიულად გამორიცხავს ამ მხრივ პასუხისმგებლობის აღებას: „ვინ დაიწყო? თქვენ ბრძანეთ, რომ შევარდა ოპოზიციამ, როგორ გეკადრებათ! თორმეტმა კაცმა შეუტია ქუჩიდან 3 ათას კაცს?“¹²

უაღრესად საინტერესოა სიგუას არგუმენტები ხელისუფლების დამხობის გასამართლებლად: 1) „როდესაც კანონიერად არჩეულ ხელისუფლებას ძალისმიერი მეთოდით გადააყენებენ, ეს არის დანაშაული, ამაზე ლაპარაკი არ არის. მაგრამ ეს ხომ მართო საქართველოში არ მომხდარა. რა მოხდა აზერბაიჯანში?“¹³ 2) „ქვეყანას გამსახურდია არ მართავდა. ქვეყანას მართავდა სამი ქალი: მისი ცოლი, ცოლის და და ჯანმრთელობის მინისტრი. [...] სროლის ბრძანება გასცა ცოლის დამ.“¹⁴

თენგიზ კიტოვანის¹⁵ მონათხრობში ყველა დამნაშავეა, მის გარდა:

„როდესაც რუსი სამხედროები მოვიდნენ საბჭოთა კავშირის ხელისუფლებაში. ისინი ჩამოვიდნენ აქ და ზვიადს უბრძანეს დაეშალა ჯარი. ზვიადი იძულებული გახდა, რომ რუსებისთვის დაეჯერებინა, ცოტა ისეთი კაცი იყო, მერყევი [...] ჩვენ დღე და ღამე არ გვეძინა, ვქმნიდით ქართულ ჯარს. [...] თვითონ ზვიადსაც არ უნდოდა ჯარის დაშლა, ერთ აზრზე ვიყავით, ამ ქალებმა გადაიყვანეს ჭკუიდან. მე ვფიქრობ, რომ წამლავდნენ და არ იყო დალაგებულად. პირველი ტყვია ლელეს და მანანას ბრძანებით გავარდა, შინაგანმა ჯარმა ესროლა ხალხს. აქედან დაიწყო ყველაფერი [...] ჩვენ მერე ჩამოვედით, რაც ხალხი დაიჭრა. ორივე მხარე იარაღს რუსეთისგან ვყიდულობდით [...] შევარდნაძე ჩამოიყვანა ჯაბამ, ელდარ შენგელაიამ და ინტელიგენციამ, მე არც გამიგია. შევარდნაძესთან ცუდი ურთიერთობა

¹⁰ ჯაბა იოსელიანი (1926-2003) - შეიარაღებული ფორმირება „მხედრონის“ დამაარსებელი და ლიდერი, გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობის ერთ-ერთი მთავარი შემოქმედი, საქართველოს რესპუბლიკის სამხედრო საბჭოს წევრი 1992 წლის 6 იანვარიდან 10 მარტამდე, 1992-1995 წლებში საქართველოს მე-3 მოწვევის პარლამენტის წევრი. მონაწილეობდა აფხაზეთის ომში. 1995 წლის აგვისტოში შევარდნაძეზე მოწყობილი ტერაქტის გამო დააპატიმრეს, „მხედრონი“ კი დაშალეს და აკრძალეს.

¹¹ თენგიზ სიგუა (1934-2020) - ზვიად გამსახურდიას პრეზიდენტობის პერიოდში, 1990-1991 წლებში იყო მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარე, გამსახურდიას მთავრობის დამხობის შემდეგ სიგუა დაინიშნა პრემიერ-მინისტრის მოვალეობის დროებით შემსრულებლად. 1992 წელს დაინიშნა საქართველოს პრემიერ-მინისტრად, 1993 წელს გადადგა თანამდებობიდან.

¹² ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია“, TV იმედი, 2007, YouTube, 8 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3eZLNQJ> (ნანახია 01.06.2021).

¹³ იქვე.

¹⁴ „22 წელი თბილისის ომიდან“, პირველი არხი, 6 იანვარი, 2014, YouTube (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3f1kHsb> (ნანახია 22.04.2021).

¹⁵ თენგიზ კიტოვანი - 1990-1991 წლებში იყო საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს წევრი, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის (1991 წლის 9 აპრილი) ხელმომწერი; შემდეგ - საქართველოს ეროვნული გვარდიის სარდალი. 1991 წლის აგვისტოში არ დაემორჩილა პრეზიდენტ გამსახურდიას გადაწყვეტილებას გვარდიის რეორგანიზაციის შესახებ და გამოაცხადა დაუმორჩილებლობა. იყო თბილისის ომისა და შემდგომი სამოქალაქო დაპირისპირების ერთ-ერთი ინიციატორი და აქტიური მონაწილე, გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობის შემდეგ - საქართველოს რესპუბლიკის სამხედრო საბჭოს წევრი, 1992-1993 წლებში - საქართველოს თავდაცვის მინისტრი. 1996 წლის ოქტომბერში დააკავეს უკანონო შეიარაღებული დაჯგუფების ორგანიზების ბრალდებით და რვაწლიანი პატიმრობა შეუფარდეს. 1999 წელს პრეზიდენტმა ელდარდ შევარდნაძემ შეიწყალა. ცხოვრობდა და საქმიანობდა მოსკოვში. საქართველოში დაბრუნდა 2012 წელს, ხელისუფლების შეცვლის შემდეგ.

მქონდა. შევარდნაძე იყო სხვა მიმართულების პოლიტიკოსი, ის რაც დღეს ტრიალებს, მისგან მოდის [...] ზვიადის დარჩენა არ შეიძლებოდა, საქართველო სხვანაირი გახდებოდა. [...] ჩვენ რომ შევთანხმებულიყავით, სხვა საქართველო იქნებოდა. [...] საქართველოს მმართველებს შორის ყველაზე კარგი ზვიადი იყო, რომელიც იყო ნაციონალისტი. შეცდომები ბევრი ჰქონდა ოჯახის ზემოქმედებით, ისე ზვიადი იყო ყველაზე კარგი.“¹⁶

ამავე დროს, თენგიზ კიტოვანი არც სხვა ინტერვიუში მალავს, რომ იარაღს რუსებისგან ყიდულობდა: „24-ში ვაგებდით ომს, ფაქტიურად. მე არ ვაციე, არ ვაცხელე, ფული მქონდა, ყველაფერი, და წავედი და ვაზიანში რუსებს მოვთხოვე, მეთქი, მომყიდეთ. და ვიყიდე ეს ყველაფერი. და მაშინ, 24-დან დაიწყო ნამდვილი ომი,“¹⁷ როგორც ჩანს, მას ეს სრულიადაც არ მიაჩნია დანაშაულად. თავის მხრივ, ჯაბა იოსელიანი ომში გარდატეხას ციხიდან მის და სხვა მხედრიონელთა გამოსვლას მიაწერს.¹⁸

2. ჯგუფთან იდენტიფიკაციაზე უარის თქმა, ჯგუფის წევრებისგან დისტანცირება.

მაგალითად, კოტე გაბაშვილის¹⁹ პოზიცია ასეთია: „ზვიად გამსახურდია ძალიან საინტერესო კაცი იყო, მძიმე კაცი იყო, ადვილად შეეძლო შეეცვალა თავისი დამოკიდებულება, იმის მიხედვით, რა აწყობდა. იყო პოლიტიკოსი ამ თვალსაზრისით. [...] ყველაფრის ლაპარაკი არ გვიანდა. [...] მან ძალიან დიდი უბედურებები მოგვიტანა, აფხაზეთის დაკარგვის ჩათვლით. ყველაფრის ასე მოყოლა არც მინდა, იმიტომ რომ ეს გამაღიზიანებელი არ იყოს... [გააზრებას] ჩვენ ვერ დავინყებთ [...] ახლა ეს შეუძლებელია, იქ მონაწილე ადამიანები ცოცხლები არიან.“²⁰

ვალერი კვარაცხელიას²¹ პასუხისმგებლობის აქცენტი სამოქალაქო დაპირისპირებაში მონაწილეობიდან მისი თავიდან აცილების პრობლემაზე გადააქვს: „მე მაქვს ძალიან დიდი სინანულის განცდა ყველაფერ იმასთან დაკავშირებით, რაც მოხდა, იმის გამო, რომ ვერ შეეძელი და ვერ შეეძარს ის როლი, რომ როგორმე ეს ამეცილებინა საქართველოსთვის. იმიტომ რომ მე მქონდა მაშინ ის ურთიერთობები, რომ რაღაცა როლი მეთამაშა – აქეთა მხარესთანაც და ბატონ ზვიად გამსახურდიასთანაც. სამწუხაროდ, ეს ვერ მოვახერხე და ამის გამო მაქვს ძალიან დიდი სინანულის განცდა.“²²

ირაკლი მელაშვილი, რომელიც თავად იყო უზენაესი საბჭოს წევრი ბლოკიდან „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო“, ხოლო შემდეგ ოპოზიციაში გადავიდა და ზვიად გამსახურდიას დაუპირისპირდა, პასუხისმგებლობას ამ უკანასკნელს აკისრებს: „პროვოკაციას როდესაც

¹⁶ ინტერვიუ თენგიზ კიტოვანთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 6 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3qShzEI> (ნანახია 21.10.2020).

¹⁷ „22 წელი თბილისის ომიდან“, პირველი არხი, 6 იანვარი, 2014.

¹⁸ ფრაგმენტი თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმიდან „ჩაკეტილი წრე“, რუსთავი 2, 2002.

¹⁹ კოტე გაბაშვილი - 1992-1993 წლებში - განათლების მინისტრი, 1993 წელს - თბილისის მერი, სხვადასხვა დროს - საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩი ევროპის რამდენიმე ქვეყანაში, რამდენიმე მოწვევის პარლამენტის წევრი.

²⁰ ინტერვიუ კოტე გაბაშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 10 მარტი, 2020, <https://bit.ly/3qYzGcf> (ნანახია 04.03.2020).

²¹ ვალერი კვარაცხელია - ზვიად გამსახურდიას მოწინააღმდეგე ბანაკის წარმომადგენელი, 1992-1995 წლებში საქართველოს მე-3 მოწვევის პარლამენტის წევრი.

²² ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია“, TV იმედი, 2007.

გინებენ, შენ არ უნდა აყვე მას. ხელისუფლებას უნდა ეყოს უნარი და ჭკუა, რომ ასეთი შეცდომები არ დაუშვას.“²³

და ბოლოს, ირაკლი ნერეთელი, იმ დროს საქართველოს დამოუკიდებლობის პარტიის ყოფილი ლიდერი, რომელიც გამსახურდიას ოპოზიციაში იყო, მაგრამ სამხედრო გზით ხელისუფლების დამხობას მხარს არ უჭერდა, აღნიშნავს: „გამსახურდიას დამარცხების მიზეზი ორი ფაქტორი გახდა – ექსპრეზიდენტის არასწორი გადაწყვეტილებები და რუსეთის ჩართულობა. ზვიადმა თავდაპირველი შეცდომა მაშინ დაუშვა, როდესაც პოლიტიკურ პროცესებში შეიარაღებული ძალების ჩარევა ძირშივე არ აღკვეთა. კიტოვანიც და ყველა სხვა, ვინც ხელისუფლების დასამხობად იარაღი აიღო, დასაწყისშივე ლიკვიდირებულები უნდა ყოფილიყვნენ. [...] ზვიად გამსახურდიასთან პოლიტიკური დაპირისპირება არავის აძლევდა იმის უფლებას, რომ შეიარაღებული გადატრიალება მოეწყო. ეს იყო პუტჩი, რომელიც შემდგომ მთელ ქვეყანას მოედო და სამოქალაქო ომში გადაიზარდა.“²⁴

3. ჩადენილი არასწორი ქმედების აღიარება.

ამ თვალსაზრისით, ყველაზე მკაფიო და ცალსახა პოზიცია ნოდარ ნათაძეს²⁵ აქვს: „მაქვს თუ არა მე ცხოვრებაში ძალიან მძიმე შეცდომა? მაქვს! როდესაც გართულებულ ფსიქოლოგიურ სიტუაციაში პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას წინააღმდეგ იყო დარაზმული ძალიან დიდი აგენტურა და შეძლეს პროვოცირება, ვთქვი, რომ პრეზიდენტს როცა ასეთი შეცდომა მოუვა, იგი უნდა გადადგეს. ეს ვთქვი და ეს არ უნდა მეთქვა. ამას მე ვთვლი პირადად ჩემი, როგორც პოლიტიკოსის, როგორც პიროვნების, როგორც კაცის ჩაჭრად. ეს მე ცხოვრებაში სანანებლად მაქვს.“²⁶

მამუკა არეშიძე²⁷: „ეს იყო სახელმწიფო გადატრიალება და მე ვმონაწილეობდი სახელმწიფო გადატრიალების მომხრეთა მხარეს. მე, როგორც მონაწილე ამ გადატრიალების, ვამბობ, რომ ეს იყო სახელმწიფო გადატრიალება. მაგრამ ეს დღევანდელი გადასახედიდან არის [...] და მაშინ ყველა ვერ ხვდებოდა ამას. [...] მე არ შემიძლია ვთქვა, რომ მე ამ სამხედროებთან კავშირი არ მქონდა და მე ჩემი წილი პასუხისმგებლობა ნამდვილად მაქვს და ვიცი. [...] ამიტომ იყო, არჩევნების წინ მე მოვედი და ეროვნულების შეკრებაზე ბოდიში მოვუხადე. იმიტომ კი არა, რომ მე თავს აბსოლუტურად დამნაშავედ ვგრძნობ – პირადად მე, ზუსტად იმიტომ მოვიხადე ბოდიში, რომ ვგრძნობ – ის რღვევა, ჯერ ერთი, არ გამთელებულა და სიტუაცია გრძელდება. ამამია ჩვენი უბედურება.“²⁸

²³ აბაშიძე, ზაზა და გიორგი ცაგარელი. „29 წელი თბილისის ომიდან, დანგრეული ქალაქის უნიკალური ფოტოები“, *JamNews*, 22 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/3r2xIHC> (ნანახია 04.05.2021).

²⁴ იქვე.

²⁵ ნოდარ ნათაძე - საქართველოს სახალხო ფრონტის დამფუძნებელი და გამგეობის თავმჯდომარე 1989 წლიდან, საქართველოს სსრ უზენაესი საბჭოს წევრი (1989-1990), საქართველოს რესპუბლიკის პირველი მოწვევის უზენაესი საბჭოს წევრი, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტზე ერთ-ერთი ხელმოწერი, 1992-1995 წლებში - საქართველოს რესპუბლიკის პარლამენტის წევრი.

²⁶ „ნამდვილი ამბავი / ნოდარ ნათაძე“, *ფორმულა*, 2021, *YouTube*, 5 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3tarB6S> (ნანახია 15.04.2021).

²⁷ მამუკა არეშიძე - ჟურნალისტი, რეჟისორი, პოლიტიკოსი, 1995-1999 წლებში საქართველოს მე-4 მოწვევის პარლამენტის წევრი.

²⁸ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, *TV იმედი*, 17 დეკემბერი, 2013, *YouTube*, 27 დეკემბერი, 2013, <https://bit.ly/3n74pCP> (ნანახია 22.04.2021).

4. პასუხისმგებლობის აღება და, ამასთან ერთად, საკუთარი და საკუთარი ჯგუფის პოზიტიური სახის ხაზგასმა.

გიორგი რურუა²⁹ იგონებს, რომ მონინალმდევე მხარესთან მიმართებაში მას ჰქონდა სირცხვილის განცდა და დღეს უფრო მეტად განიცდის ამას, ვიდრე მაშინ; „მაშინ გვეგონა, რომ სწორ მხარეს ვიდექით. დღეს რომ გავანალიზებთ, არ უნდა მომხდარიყო ეს, რა თქმა უნდა [...] პასუხისმგებლობა ყველა მონაწილეს ეკისრება, თუმცა უფრო მეტი პასუხისმგებლობა ჰქონდა ხელისუფლებას. [...] ყველანი ვიყავით გამოუცდელი, ზვიადიც გამოუცდელი იყო. არ ვიცოდით სახელმწიფოს შენება, სახელმწიფო ინსტიტუტები.“ აღნიშნავს, რომ „მხედრიონს“ ცუდი გაუკეთებია, მაგრამ ასევე ბევრი კარგიც, უამრავი ადამიანი გულწრფელად შეენირა საქართველოს მთლიანობისთვის ომს და არავისთვის არაფერი დაუშავებია, ამიტომ, ყველას ერთ ქვაბში მოხარშვა არ შეიძლება. შავი პიარის და სტიგმატიზაციის შედეგია ის, რომ მხედრიონელები ‘საშიშ ადამიანებად’ აღიქმებოდნენ, თუმცა, შეიძლება, ამის მიზეზი ისიც იყო, რომ მაშინ საშიში დრო იყო.“³⁰

მამუკა გიორგაძე³¹: „ვნანობ არა იმას, რომ ოპოზიციაში ვიყავი, არამედ ვნანობ იმას – და ყველა ჩვენგანი უნდა განიცდიდეს – რომ პოლიტიკოსებმა ვერ უზრუნველყავით იმ მომენტში პოლიტიკის სწორი წარმართვა და, რანამს იარაღი გავარდა რუსთაველზე, ჩვენ სუყველამ დაგვარგეთ ფუნქცია.“³²

რა თქმა უნდა, რეალობაში ეს მიდგომები ერთმანეთისაგან მკაფიოდ არ იმჯნება, არასასურველი წარსულისადმი დამოკიდებულება უფრო ნიუანსურია, მაგრამ, ნებისმიერ შემთხვევაში, „დამნაშავე“ ჯგუფის წევრები ცდილობენ ტრავმის იმგვარ რეკონსტრუქციას, რომ შეამცირონ კოლექტიური პასუხისმგებლობა და გააბუნდოვანონ განსხვავება მსხვერპლსა და დამნაშავეს შორის: მათაც რუსული იარაღი ჰქონდათ (თენგიზ კიტოვანი), სროლა პირველად მათ დაიწყეს (თენგიზ კიტოვანი, თენგიზ სიგუა), ზვიად გამსახურდიამ შეთავაზებული მოლაპარაკება ჩაშალა (თენგიზ სიგუა), დაემორჩილა გკჩპ მითითებებს (თენგიზ კიტოვანი და სხვა), დააპატიმრა ოპონენტები (ჯაბა იოსელიანი) და ა.შ. ისტორიის ასეთი თავდაცვითი რეპრეზენტაცია მათთვის საჭიროა პოზიტიური სოციალური იდენტობის აღსადგენად.

„რა თქმა უნდა, ეს კანონიერი ხელისუფლება იყო და ამაზე ორი აზრი არ არსებობს, ხალხმა აირჩია, ეს ფაქტია, მაგრამ [...] როდესაც მოდიხარ ხელისუფლებაში, [...] ეს არ არის ძალაუფლება, ეს არის პასუხისმგებლობა. [...] რა თქმა უნდა, სტაბილიზაცია არის ხელისუფლების პასუხისმგებლობა,“³³ ამბობდა ელდარ შენგელაია³⁴ 2002 წელს.

კითხვაზე, აქვს თუ არა მას სინანულის გრძნობა მომხდარის გამო, თენგიზ სიგუა 2007 წელს პასუხობდა: „რასაკვირველია. ის დღეები საერთოდ უნდა შე-

²⁹ გიორგი რურუა - „მხედრიონის“ აქტიური წევრი.

³⁰ ინტერვიუ გიორგი რურუსთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 25 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/3HMujaj> (ნანახია 21.02.2021).

³¹ მამუკა გიორგაძე - ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წევრი.

³² ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

³³ ფრაგმენტი თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმიდან „ჩაკეტილი წრე.“

³⁴ ელდარ შენგელაია - ცნობილი კინორეჟისორი, 1990-1991 წლებში საქართველოს რესპუბლიკის პირველი მოწვევის უზენაესი საბჭოს წევრი, საქართველოში ელდარდ შევარდნაძის დაბრუნების აქტიური მომხრე; 1992-2008 წლებში - საქართველოს რამდენიმე მოწვევის პარლამენტის წევრი.

ფასდეს, როგორც ეროვნული ტრაგედია, მაგრამ ყველაფერი გამონვლილვით უნდა იქნას შესწავლილი.“³⁵

საკუთარი ჯგუფის პოზიტიური ქმედებების ხაზგასმისა და საპირისპირო მხარის ნეგატიური რეპრეზენტაციის საინტერესო მაგალითია ვაჟა ლორთქიფანიძის ნარატივი. გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა მისივე შეცდომებით არის ახსნილი: ზვიად გამსახურდიამ „ვერ გაითვალისწინა ის, რომ ახალი ცხოვრება რომ მოვიდოდა, იმას ახალი კადრები დაჭირდებოდა, ის კადრები უნდა გამოეყენებინა. მერე კიდევ რადიკალიზმი, შეურიგებლობა თუნდაც იგივე ინტელიგენციის მიმართ.“ ამას ემატება ეროვნული მოძრაობის სულისკვეთების მძიმე და განზოგადებული დახასიათება:

„ერთი რამ იყო კიდევ გაბატონებული, რომ ჩვენ გვინდა ეროვნული დიქტატურა [...] მთავარია, ჩვენ უნდა ვიყოთ ეროვნულები და ამას უნდა მივალნიოთ დიქტატურის გზით, ალბათ ასე ფიქრობდნენ. ერთ რამესაც გეტყვით: ბევრს მაშინ ეროვნულ მოძრაობაში ძალიან დიდი სიმპათიები ჰქონდათ სტალინისადმი: მაგარი ხელი! იქ ხომ არ იყვნენ ჩამოყალიბებული ადამიანები, რომლებსაც განათლება ჰქონდათ, პატრიოტიზმი გულწრფელი იყო, მაგრამ გაუცნობიერებელი. იმას უყვარს თავისი ქვეყანა, მაგრამ როგორ უნდა უყვარდეს, ის არ იცის, ან რა უნდა გააკეთოს, რომ უკეთესად იყოს. ეს ლიდერმა უნდა იცოდეს, ლიდერებში უნდა იყვნენ ასეთი ადამიანები, პროფესიონალები, რომლებმაც იციან, რა უნდა აკეთონ, როგორც უნდა აკეთონ, ისიც უნდა გქონდეს გაცნობიერებული, რომ შენ კუნძულზე არა ხარ.“³⁶

ეს ნარატივი ის გამონაკლისი შემთხვევაა, როცა 90-იანები პოზიტიურად არის შეფასებული, არგუმენტად საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სირთულეებია მოშველიებული, სამოქალაქო დაპირისპირება კი, როგორც „მძიმე და ბნელი 90-იანების“ მთავარი კომპონენტი, საერთოდ არ არის ნახსენები:

„მე არ ვარ მომხრე, როცა ვეძახით ‘ავადსახსენებელი 90-იანი წლები’. კატეგორიული წინააღმდეგი ვარ. გავიხსენოთ 1918-21 წლები: ომი იყო, უბედურება, შიმშილი, უამრავი სირთულე, მაგრამ ჩვენ მაინც ვიხსენებთ, როგორც ერთ-ერთ ამაღლებულ პერიოდს, დამოუკიდებლობა მივიღეთ. ეს არის ჩვენთვის ძვირფასი წლები. აბა რას ვერჩით 90-იანებს? მარტო იმიტომ, რომ დენი და შუქი არ იყო? ან საიდან უნდა ყოფილიყო დენი და შუქი? [...] მაშინ შეიქმნა ეს ინსტიტუტები, ატრიბუტები დამოუკიდებელი სახელმწიფოსი, [...] ევროკავშირში შევედით, ევროსაბჭოს წევრი გავხდით, მსოფლიო სავაჭრო ორგანიზაციაში შევედით, [...] უამრავი ასეთი რამ. აბსოლუტურად მკაფიო ევროპული გზა ავირჩიეთ.“³⁷

ერთი სიტყვით, „დამნაშავე“ ჯგუფი ცდილობს ხელახლა განსაზღვროს საკუთარი თავი და, მძიმედ გასახსენებელი მოვლენის ფონზე, შექმნას ჯგუფის პოზიტიური იმიჯი.³⁸

³⁵ ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია“, TV იმედი, 2007.

³⁶ ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 17 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3JN1gSo> (ნანახია 07.04.2020).

³⁷ იქვე. უნდა აღინიშნოს, რომ ინტერვიუერის, გადაცემათა ციკლის ავტორის იაგო ხვიჩიას დამოკიდებულება 90-იანებისადმი თანხვედრა რესპონდენტის პოზიციას: „ჩემთვის 90-იანები დადებითად ასოცირდება იმიტომ, რომ თუ სადმე დავანგრეთ საბჭოთა კავშირი ჩვენს ტვინებში, იყო 90-იან წლებში“ (იქვე).

³⁸ Hirschberger, „Collective Trauma,” p. 3.

როგორც გ. ჰირშბერგერი აღნიშნავს, თავდაცვითი რეპრეზენტაციის ყველაზე უკიდურესი ფორმა თავად ტრავმული მოვლენის არსებობის უარყოფაა – ასეთ შემთხვევაში არც მსხვერპლი არსებობს.³⁹ ამგვარი დამოკიდებულება ჩვენს შემთხვევაში არ გვხვდება; თბილისის ომი და შემდგომი სამოქალაქო დაპირისპირება როგორც მონაწილე მხარეების, ასევე დანარჩენი საზოგადოების მხრიდან აღიარებულია თანამედროვე საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ მძიმე მოვლენად, არასასურველ წარსულად. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ეს დაადასტურა ჩვენ მიერ ჩატარებულმა გამოკითხვამაც: ისტორიის მასწავლებელთა 74.40% და დანარჩენი რესპონდენტების 73.50% მიიჩნია, რომ სამოქალაქო დაპირისპირებაში დამარცხდა მთლიანად ქართველი ხალხი, მასწავლებელთა 26.4% და სხვა რესპონდენტების 24.4% კი დამარცხებულ მხარედ ზვიად გამსახურდიას თვლის (იხ. დიაგრამა 21, 37), რაც მოვლენის ტრავმული აღქმის ნათელი დასტურია.

კოლექტიური ტრავმის შედეგად, მნიშვნელობათა შექმნის საჭიროების წინაშე დგას „მსხვერპლი“ ჯგუფიც, რომელმაც ასევე ხელახლა უნდა შექმნას საკუთარი იდენტობა. ისინი ისწრაფვიან იმის აღდგენისაკენ, რაც დაკარგეს,⁴⁰ ამიტომ მოითხოვენ მეორე მხარის დანაშაულის აღიარებას არა მარტო თავად ამ ჯგუფის, არამედ საზოგადოების მიერ და დამნაშავეთა დასჯას. ზოგ შემთხვევაში, ეს იწვევს განცდას, რომ ისინი მარტო არიან ამ სამყაროში და თავად უნდა იზრუნონ საკუთარი თავის დაცვაზე.⁴¹ ამიტომ ისინი მუდმივად უბრუნდებიან წარსულს⁴², რომლის მათეული ინტერპრეტაცია საპირისპირო ჯგუფის ნარატივის გამომრიცხავია.

როგორც ა. ასმანი აღნიშნავს, დამახსოვრება ემოციით ძლიერდება,⁴³ მაგრამ „ემოციის აქამდე მოტანა ძნელია. ეს ემოციები იმდენჯერ მოკვდა, დაიმარხა, აღდგა რალაცნაირად. [...] ეს 30 წელი ბრძოლა თავის გადარჩენისათვის, იდეის გადარჩენისთვის. რაც მაშინ ძვირფასი იყო ყველა ჩვენთაგანისთვის, მგონია, რომ ყველა ცდილობს მის მოხმარებას, ან გაფუჭებას,“ ჩვენთან საუბარში აღნიშნა ბეჟან ჯავახიამ.

მთავარი მნიშვნელობა, რომელიც მსხვერპლმა ჯგუფმა 1991-93 წლების ამბებს მიანიჭა, მორალური და ფაქტობრივი გამარჯვების იდეაა, რასაც საკუთარი ჯგუფის პოზიტიური იმიჯი ემყარება:

„ძალიან ბევრ ადამიანს მიაჩნია, რომ ჩვენ დავმარცხდით, [...] იარაღით განგვდევნეს, გაგვყარეს, პროვინციული ფაშიზმი გვინოდეს და იმის მერე არც აღვმდგარვართ არსად. [...] მე მაინც მგონია, რომ თუ ღრმად დავფიქრდებით, თუნდაც ნიშნის მოგებით ვიტყვი, რომ გამარჯვებულები ვართ ჩვენ, იმიტომ რომ დღეს არსებობს დამოუკიდებელი საქართველო. [...] იქ, სადაც დღეს მერაბი და ზვიადი განისვენებენ, ფილიპე მახარაძე და სილიბისტრო თოდრია იყო. რალაც გამარჯვებული ისტორია მათი იყო, მაგრამ ეს აღარ არის. თქვენ გესმით – სიმბოლურადაც გამარჯვება ჩვენ გვიჭირავს“ (ბეჟან ჯავახია, ისტორიკოსი, 63 წლის, ინტერვიუ ჩანერილია 05.12.2020).

³⁹ იქვე, გვ. 9.

⁴⁰ იქვე, გვ. 3.

⁴¹ იქვე, გვ. 5.

⁴² იქვე, გვ. 10.

⁴³ Assmann, “Impact and Resonance,” გვ. 42-43.

მსხვერპლი ჯგუფის წარმომადგენელთა უმრავლესობისათვის მონინაალ-მდეგეები არ იქცნენ ყოფილ მტრებად, არამედ ასეთად დარჩნენ ათწლეულების შემდეგაც. არც განცდილი ტრავმა მოთავსდა წარსულში – ისინი ამ ტრავმაში ცხოვრებას აგრძელებენ:

„იმას, რომ თქვენ სამოთხესავით ჩვენი ქვეყანა ჯოჯოხეთად მიქციეთ თხუთმეტი წელი, მე ვერ გაპატიებთ ვერასდროს“⁴⁴ (ნუგზარ წიკლაური⁴⁵).

„სანამ ეს არ შეფასდება და სანამ ამას სახელი არ დაერქმევა – სამოქალაქო ომი იყო ეს, თბილისის ომი იყო ეს თუ რა ჯანდაბა იყო ეს... ეს უნდა შეაფასოს, უპირველეს ყოვლისა, საქართველოს ხელისუფლებამ, თორემ ხალხს ეს შეფასებული აქვს. სანამ ეს არ შეფასდება – გაიხსენეთ, ბონაპარტისტებს და როიალისტებს შორის რამდენიმე საუკუნე იყო დაპირისპირება – ეს ღიმილი, ეს გადაკოცნა-გადმოკოცნა, ეს ისეთი თამაშია, რომლის მიღმა იმალება საშინელება, გადავა შვილებზე, გადავა შვილიშვილებზე“ (ვალტერ შურღაია⁴⁶).⁴⁷

თემურ ქორიძე ლაპარაკობდა ერის კონსოლიდაციის საჭიროებაზე, თუმცა ისიც ფიქრობდა, რომ „არამც და არამც არ უნდა შეურიგდეს ადამიანი იმას, რაც მოხდა.“⁴⁸

თუმცა მსხვერპლი ჯგუფის წარმომადგენლების ნაწილი უფრო ლმობიერია მონინაალმდეგე ჯგუფისადმი, თვლის რა მათ ნაწილს გარემოებათა გულუბრყვილო მსხვერპლად:

„იყვნენ ადამიანები, რომლებმაც განურჩევლად იმისა, სად იყვნენ და როგორ იყვნენ, აკეთეს ის საქმე, რითაც თავის სინდისთან იყვნენ მართლები, იბრძოდნენ ქვეყნისთვის, მიაჩნდათ ასე. ზოგადად, იმ ომის დაწყება იყო საშინელი ავანტიურა, იმ მისიაში, რომელშიც ეს ხალხი გამოიყენეს და მათი შემდგომი ბედი იყო საშინლად ტრაგიკული“⁴⁹ (ანა ჭავჭავაძე⁵⁰).

„უნდა ითქვას, რომ ყველაზე გულუბრყვილო, ყველაზე ვაჟკაცი, ყველაზე თავგანწირული ადამიანები, ვინც 'მხედრონის' რიგებში იყვნენ, დღეს არიან ან მიწაში, ან, უკეთეს შემთხვევაში, გაფანტულები არიან ამ ქვეყანაში ისე, რომ მათ არც არანაირი კეთილდღეობა, არც არანაირი გამოორჩენა ამ ამბებიდან არ ჰქონიათ“⁵¹ (მარიკა აბაიშვილი⁵²).

რაც შეეხება *დამნაშავეებს*, ისინი უფრო მიდრეკილნი არიან, იყურონ წინ და ზურგი აქციონ წარსულს:

⁴⁴ ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია“, TV იმედი, 2007.

⁴⁵ ნუგზარ წიკლაური - პოლიტიკოსი, სხვადასხვა დროს - გამომცემლობა „ლიტერას“ და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობის დირექტორი. საქართველოს მე-7 და მე-8 მოწვევის პარლამენტის წევრი (2008-2016).

⁴⁶ ვალტერ შურღაია - საქართველოს რესპუბლიკის პირველი მოწვევის უზენაესი საბჭოს წევრი, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტზე ხელმოწერი, ხელისუფლების დამხობის შემდეგ იბრძოდა სამხედრო საბჭოსა და სახელმწიფო საბჭოს წინააღმდეგ. 1992 წლის ივნისში შეიჭრა თბილისში, ტელევიზიის შენობაში 200 შეიარაღებულ პირთან ერთად და დამარცხდა სახელისუფლებო ძალებთან.

⁴⁷ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

⁴⁸ ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია“, TV იმედი, 2007.

⁴⁹ მოსიძე, სოფო და სხვ., „ამხედრებულ მემბოხეთა საგა“ (გადაღებულია 2005 წელს), YouTube, 17 დეკემბერი, 2014, <https://bit.ly/3teBeBH> (ნანახია 30.04.2021).

⁵⁰ ანა ჭავჭავაძე - ჟურნალისტი.

⁵¹ მოსიძე და სხვ., „ამხედრებულ მემბოხეთა საგა.“

⁵² მარიკა აბაიშვილი - გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ მთავარი რედაქტორი ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დროს.

„მე მგონია, დადგა ის დრო, როცა ჩვენ გაერთიანებისკენ უნდა წავიდეთ. ამას, წინათ, მაგალითად, მოხდა ეგეთი ფაქტი: მხედრიონელებმა, გვარდიელებმა და ზვიადისტებმა ერთმანეთს ჩამოვართვით ხელი და შენდობა და პატიება ვთხოვეთ. მე მგონი უფრო ამისი დრო დადგა. [...] ეს ქვეყანა ასაშენებელია, ბევრი რამე არის საკეთებელი. მით უმეტეს ის ხალხი, ვისაც ეს მწარე გამოცდილება გაგვაჩნია, ერთად უნდა ვიყოთ (გიგა არველაძე)⁵³.“⁵⁴

„არა მარტო მე, არამედ ის ხალხი, ვინც იმ დროს ვიყავით, ერთ რამეზე შევთანხმდით: რომ ჩვენ დავამთავრეთ ის ეპოქა დაპირისპირებისა, რომელიც იყო 1990-იან წლებში“ (კოტე გაბაშვილი).⁵⁵

„ერთობლივი ბრძოლა მოგვცემს იმის საშუალებას, რომ იოლად მოგუხადოთ ბოდიში ერთმანეთს, ვისაც მოსახდელი აქვს. ერთობლივი ბრძოლა განაპირობებს ერთმანეთის მიმართ ნდობის გაძლიერებას“ (მამუკა გიორგაძე)⁵⁶.

„ეს იყო ტრაგიკული ფურცელი, რომელშიც მე პირადად მიმიძღვის წვლილი, დამნაშავე ვარ, მაგრამ გაუთავებლად ამაზე ლაპარაკი არაფერს არ მოგვიტანს“ (მამუკა არეშიძე).⁵⁷

„ჩვენ ვიყავით ძალიან ახალგაზრდები, ძალიან გამოუცდელები, პირველად მოგვეცა რალაცის საშუალება და რალაც ზედმეტები მოვინდომეთ. რასაკვირველია, შევცდით. [...] მე ამას ძალიან განვიცდი და ძალიან დიდ ბოდიშს ვუხდი ყველას იმ წილისთვის, რა წილიც ჩემი არის ამ ყველაფერში, იმ ადამიანების ოჯახებს ძალიან დიდ ბოდიშს ვუხდი, ვისი შვილებიც დაიღუპნენ მაშინ, როდესაც იხვრიტებოდა მიტინგები, ეს არის ძალიან მძიმე ტვირთი. არ შეიძლება ერთი მხარე მუდმივად იდგეს დოინჯით და მუდმივად შენ ებოდიშებოდე. [...] ადამიანებს თუ უნდათ შერიგება, ისინი აუცილებლად იპოვიან ამისთვის მიზეზებს, და თუ არ უნდათ შერიგება, ამისთვისაც აუცილებლად მიზეზებს იპოვიან. მაპატიეთ, თუ შეგიძლიათ“ (მაკა რაზმაძე, ჟურნალისტი).⁵⁸

მსხვერპლი ჯგუფიდან პატიების შესაძლებლობაზე იშვიათად თუ ვინმე საუბრობს. ისინი ლაპარაკობენ დამნაშავეთა პატიებაზე, რომლებმაც დანაშაული გაუაზრებლად, გამოუცდელობის გამო ჩაიდინეს:

„მხედრიონელებს შეიძლება ვუნოდოთ უდანაშაულო დამნაშავეები, რადგან მათ გაცნობიერებული არ ჰქონდათ მთელი ეს ამბავი. [...] ამ ორგანიზაციის წევრების უმრავლესობა იყვნენ ისტორიის არაცნობიერი აქტორები, მათ არ იცოდნენ ის როლი და მისია, რომლის შესრულებაც მათ დააკისრეს. ესენი არიან ადამიანები, რომლებმაც არ იციან მათ მიერ შესრულებულ მოქმედებას რა შედეგი მოყვება მოვლენათა საერთო განვითარებაში. [...] რაც შეეხება ამ ადამიანებს, რომლებსაც ასეთი ბედი ხვდათ წილად, ჩემი აზრით, [...] ყველაზე კარგი ფორმა არის დიდსულოვანი მიტევება. როგორც ძე შეცდომილი, უძლები შვილი ბრუნდება საკუთარ მამასთან, ასევე უნდა დაბრუნდნენ ესენი თავის სამშობლოში და თავისმა სამ-

⁵³ გიგა არველაძე - „მხედრიონის“ წევრი და ერთ-ერთი ლიდერი.

⁵⁴ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

⁵⁵ ინტერვიუ კოტე გაბაშვილთან, იაგო ზვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

⁵⁶ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ იქვე.

შობლომ უნდა გადააფაროს მას მიტევების კალთა,⁵⁹ აღნიშნავდა გიორგი გაჩეჩილაძე⁶⁰ 2005 წელს.

მაგრამ მსხვერპლი ჯგუფი მხოლოდ განდევნილი ხელისუფლების წარმომადგენლებით არ შემოიფარგლება. ამავე როლში აღმოჩნდა მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც, პოლიტიკური სიმპათია-ანტიპათიის მიუხედავად, „ფრონტის ხაზზე“ მოხვდა, და ისინიც, ვინც ხან ერთი, ხან მეორე მხარის შურისძიების ობიექტად იქცეოდა ხოლმე.

თბილისის ომი – სამოქალაქო დაპირისპირების პირველი ეპიზოდი, რომელმაც დამოუკიდებლობის აღდგენასთან დაკავშირებულ იმედსა და უკეთესი მომავლის მოლოდინს პირველი მძიმე დარტყმა მიაყენა და „ბოლო მოულო ტრიუმფსა და ტრაგედიას“,⁶¹ „ორიგინალური ომი იყო. [...] რუსთაველი რომ იწვოდა, საქართველოს პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია და მისი თანამოაზრეები ავტობუსებით დედაქალაქს რომ ტოვებდნენ, რუსთაველი რომ დაინგრა და ადამიანები რომ დაილუპნენ, რამდენიმე მეტრის მოშორებით მაშინ დადიოდნენ ტროლეიბუსები, მალაზიები ღია იყო და ბავშვებს ასეირნებდნენ მუშტაიდსა და ვაკის პარკში. რუსთაველზე, ოპერაშიც კი, იქამდე გრძელდებოდა სეზონი, სანამ მთლად ოპერის წინ არ დაიწყო სროლა.“⁶² 1992 წელს პრეზიდენტმა გამსახურდიამ, მომხრეების ნაწილთან ერთად, თბილისი კი დატოვა, მაგრამ ომი ამით არ დამთავრებულა. ახალი ხელისუფლება – ჯერ სამხედრო საბჭო (1992 წლის იანვარი-მარტი), შემდეგ კი სახელმწიფო საბჭო (1992 წლის მარტი-ოქტომბერი) – სასტიკად სჯიდა ნებისმიერ საპროტესტო გამოსვლას; მსხვერპლი მოჰყვა მშვიდობიანი მანიფესტაციების დახვრეტას დიდუბის მეტროსთან 3 იანვარს, როცა რუსთაველის გამზირზე ჯერ კიდევ ბრძოლა მიმდინარეობდა და 2 თებერვალს თამარ მეფის გამზირზე. უცხოელი ჟურნალისტების კითხვას, რატომ არ იძლეოდნენ მისი ჯარისკაცები მშვიდობიანი საპროტესტო მიტინგების გამართვის უფლებას, სახელმწიფო საბჭოს წევრი ჯაბა იოსელიანი, რომელსაც, ედუარდ შევარდნაძის სიტყვით, „პიესები ჰქონდა დაწერილი და, როდესაც ციხეში არ იჯდა, სადოქტორო დისერტაციაზე მუშაობდა“,⁶³ ასე პასუხობდა: „ეს მიტინგები არ არის, ეს პროვოკაციებია. მათ არავითარი პოლიტიკური მოთხოვნა არ აქვთ, ათას სისულელეს ამბობენ, მაგალითად, კანონიერი ხელისუფლების დაბრუნება უნდათ.“⁶⁴

ზვიად გამსახურდიას მომხრეები წინააღმდეგობას აგრძელებდნენ. მათმა მთავარმა ძალებმა თავი მოიყარა სამეგრელოში, ამიტომ სამეგრელოს 1992-1993 წლებში სამოქალაქო დაპირისპირების ყველაზე მძიმე ეპიზოდები დაუკავშირდა. მას შემდეგ, რაც საქართველოდან განდევნილი ზვიად გამსახურდია

⁵⁹ მოსიძე და სხვ., „ამხედრებულ მემოზობეთა საგა.“

⁶⁰ გიორგი გაჩეჩილაძე (1935-2021) - ლიტერატურათმცოდნე და კრიტიკოსი, 1989-1991 წლებში - რუსთაველის საზოგადოების ერთაშორის ურთიერთობის კომისიის თავმჯდომარე, 1991-1992 წლებში - საქართველოს პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მრჩეველი ერთაშორის ურთიერთობის საკითხებში.

⁶¹ ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013), გვ. 48.

⁶² გვახარია, გიორგი. გადაცემა „მხედრონი“ და გადამწვარი სოფელი,“ ციკლიდან „წითელი ზონა,“ რადიო თავისუფლება, 18 მაისი, 2012, <https://bit.ly/31C72or> (ნანახია 03.05.2020).

⁶³ ასე უპასუხა ე. შევარდნაძემ უცხოელი ჟურნალისტის კითხვას, იყო თუ არა მისი თანაშემწე ჯაბა იოსელიანი დემოკრატი (გვახარია, „მხედრონი“ და გადამწვარი სოფელი“).

⁶⁴ გვახარია, „მხედრონი“ და გადამწვარი სოფელი.“

გროზნოში ჩავიდა, ზუგდიდში მისი მომხრეების მასობრივი გამოსვლები და-
ინყო. თბილისში სხვადასხვა ხმა ვრცელდებოდა, მათ შორის იმის შესახებ, რომ
გამსახურდია ზუგდიდში იყო. სამხედრო საბჭომ იანვერის ბოლოს გადაწყვიტა
გვარდიისა და „მხედრონი“ შეიარაღებული რაზმების გაგზავნა დასავლეთ სა-
ქართველოში.⁶⁵

„მე და დედა ვიყავით ქალაქის მეორე ბოლოში. ტრანსპორტი ჭირდა
და ჩვენ მოვდიოდით ფეხით. უკვე მოსალამოვდა. [...] უცებ ვხედავ: მოდის
მანქანა, [...] მსუბუქი მანქანისთვის ძალიან გადავსებული მეჩვენა ხალ-
ხით, სრულიად რალაცა ისეთი ჩაბნელებული სამხედრო ფორმებით, თავ-
ნაკრულები, [...] რალაცა იყო ამ მანქანაში ისეთი, რაც გვაშინებდა. ჩაიარა
ამ მანქანამ, უკან საბარგული არის ახსნილი, იქაც კი რამდენიმე ადამი-
ანი – აი, თვალწინ მიდგას დღესაც კი – რამდენიმე ადამიანი ერთად არის
ამ საბარგულში, ფეხები აქეთ გადმოყოფილი, ნიღბები არ ეკეთათ, წვე-
რებით, თავზე ნაკრული ბენდენებით და ავტომატებით, აი, კბილებამდე
შეიარაღებული. [...] ეს მანქანა ძალიან ჩქარა გაგვეცალა და წავიდა სხვა
მიმართულებით. აი, ეს იყო ჩემი პირველი შეხვედრა. [...] სახლში როცა მი-
ვედით, გავიგეთ მეზობლებისგან, რომ უკვე შემოვიდნენ, რომ ტელევიზი-
აც უკვე გადმოსცემდა ამას. ყველაზე პირველი, რაც გავიგეთ – იმ დღეს,
შემოსვლისას, დახვრიტეს ერთი ბიჭი კინოთეატრის წინ. მე მაშინ გავიგე
თუ არა მისი სახელი, ვერ გეტყვით, შემდეგ გავიგე, ეს იყო გოჩა ჯიქია,
პირველი მსხვერპლი მათი, დედის თვალწინ დახვრიტეს, [...] აბსოლუტუ-
რად არაფრის გულისთვის,“ – ასე იხსენებს სამხედრო ნაწილების შესვლას
ზუგდიდში ხათუნა დარასელია (ფილოლოგი, 48 წლის, ინტერვიუ ჩანერი-
ლია 12.06.2020).

გოჩა ჯიქიას დახვრეტა შემდგომში განვითარებული ამბების სიმბოლოდ იქ-
ცა. „ჩვენ ვიცით მხოლოდ და მხოლოდ სუფთა ომი და იმ ბინძურ ომს, რომე-
ლიც ყოფილმა პრეზიდენტმა ანარმოა, არ ავყვებით,“⁶⁶ აცხადებდა გია ყარყა-
რაშვილი, ეროვნული გვარდიის მაშინდელი სარდალი. მაგრამ ომი, ცხადია, არ
იყო „სუფთა.“ გამსახურდიას მომხრე შეიარაღებული რაზმები თავს ესხმოდნენ
გვარდიელებს, პოლიციის შენობებს, რასაც ახალი ხელისუფლების სამხედრო
ფორმირებათა მხრიდან დაუნდობელი ანგარიშსწორება მოჰყვებოდა. ამბობ-
დნენ, თითქოს გამსახურდიას მხარდამჭერთა გვერდით სამეგრელოში ჩეჩნებიც
იბრძოდნენ, რაც ისეთივე ჭორი იყო, როგორც გამსახურდიას ზუგდიდში ჩას-
ვლა 1992 წლის გაზაფხულზე, მაგრამ ეს ხმები ვითარებას დაბავდა და მონი-
ნალმდევე მხარეებს ერთმანეთის განადგურების სურვილს უჩენდა. 15 მარტს
გია ყარყარაშვილი, რომელიც მანამდე თბილისში გამოიძახეს, კვლავ ჩავიდა
სამეგრელოში (რუხში), ვითარების გასარკვევად და საკუთარი თვალთი იხილა
„სუფთა ომი.“ ჩაფრენიდან რამდენიმე წუთში მას და მის თანმხლებ პირებს –
თორმეტ კაცს – ალყა შემოარტყეს, მძიმე ბრძოლის შემდეგ ტყვედ აიყვანეს და
ზუგდიდში წაიყვანეს. მოგვიანებით გია ყარყარაშვილი იგონებდა:

„ზუგდიდში სულ სხვა სიტუაცია დამხვდა. გაირკვა, რომ არც ჩეჩნები
იყვნენ იქ, არც ქუთაისის ბატალიონის წევრები და არც მისი მეთაური მო-

⁶⁵ ჯანელიძე, საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია, გვ. 209.

⁶⁶ გვაზარია, „მხედრონი“ და გადამწვარი სოფელი.“

უკლავს ვინმეს. სამაგიეროდ, ლეგენდებს მიყვებოდნენ ტყიბულის ბატალიონის რამდენიმე წევრის ბოროტმოქმედებასა და მხედრონელებზე... ვხედავდი შეურაცხყოფილ, სასტიკად დასჯილ, ბანდების თარეშისგან გაბოროტებულ სამეგრელოს მოსახლეობას და მათი კარგად მესმოდა. ჩემი თანამებრძოლნი საპყრობილეში იყვნენ. [...] ტყვედ ჩავარდნილი მზად ხარ წამებისთვის, შეურაცხყოფისთვის, დაცინვისთვის, მაგრამ როდესაც ერთ-ერთი დალუპულის, გოჩა ჯიქიას სახლში მიმიყვანეს, ისეთი დარტყმა მივიღე, ნამდვილად არ ველოდი. ეს სინდისის ქენჯნა იყო. ვაჟკაცობა არ გყოფნის, როდესაც შავებში ჩაცმულ დედას უყურებ. [...] მაშინ პირველად ჩავხედე თვალებში მონინალმდევე მხარის ტანჯვას.⁶⁷

1992 წლის აგვისტოში დაიწყო შეიარაღებული კონფლიქტი აფხაზეთში. მისი მიმდინარეობა ბევრად გაართულა სამოქალაქო დაპირისპირებამ დასავლეთ საქართველოში. 1993 წლის 24 სექტემბერს ზვიად გამსახურდია მართლაც ჩავიდა ზუგდიდში და დევნილი მთავრობის აღდგენა გამოაცხადა. ჩვენი რესპონდენტი, ხათუნა დარასელია იგონებს, რომ მანამდეც ხშირად გავარდნილა ხმა ზუგდიდში გამსახურდიას ჩამოსვლის შესახებ

„და ხალხს მეტ-ნაკლებად მაინც არ სჯეროდა. იმ დღეს [...] ყველამ ერთბაშად დაიჯერა, წამებში გადაივსო ზუგდიდის მოედანი იმ 24 სექტემბერს. [...] ეს იყო სპონტანური, უეცარი შეკრება ხალხის. მეორე დღისთვის დააანონსეს ისევ მიტინგი, გავედი ჩვენ ისევ და ბევრად უფრო მეტი ხალხი იყო. [...] იმ დღეს იყო ძალიან ბევრი სროლა ირგვლივ, სიხარულის ნიშნად. [...] დააანონსეს, რომ თითქმის ყოველდღე იქნებოდა რაღაც საინფორმაციო შეხვედრები, მაგრამ პირველი დღე იყო ყველაზე შთაბეჭქდავი.“

1993 წლის ოქტომბერში სამოქალაქო დაპირისპირება დასავლეთ საქართველოში მთელი ძალით გაჩაღდა. გამსახურდიას მომხრე ძალებმა რამდენიმე მნიშვნელოვანი ქალაქის და სატრანსპორტო კვანძის დაკავება შეძლეს, თუმცა ცოტა ხნით. ოქტომბრის ბოლოს ზვიად გამსახურდიამ რამდენიმე მომხრესთან ერთად სამეგრელოს მთიან სოფლებს შეაფარა თავი. 6 ნოემბერს ზუგდიდში კვლავ სამთავრობო ჯარები შევიდნენ და გამსახურდიას ერთგულებისთვის მოსახლეობის დასჯა-ანოკება გააგრძელეს. „აფხაზეთის ომში ჩვენ ბადრი ზარანდიასთან ერთად ვიბრძოდით, შემდეგ კი, დასავლეთის ომებში, ისევ ერთმანეთის პირისპირ, ჩვენდა სამარცხვინოდ, [...] თითოეული ქართველის სამარცხვინოდ. ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ტრაგიკული და სამარცხვინო ლაქა სამოქალაქო ომი, როდესაც ჩვენ ერთმანეთს ვესროდით,⁶⁸ აცხადებდა 2005 წელს დოდო გუგუშაშვილი,⁶⁹ რომლის სახელი ათეული წლების შემდეგაც მძიმედ გასახსენებელია სამეგრელოს მოსახლეობისთვის, განსაკუთრებით – სოფელ დარჩელის ამბებთან დაკავშირებით, სადაც 1993 წლის 16 ნოემბერს, ერთ ღამეში, „მხედრონმა“ 27 საცხოვრებელი სახლი გადაწვა. ამას, თავის მხრივ, წინ უძღოდა მხედრონელ-

⁶⁷ ბურჭულაძე, ნინო. „1992-ის სუსხიანი გაზაფხული“, კვირის პალიტრა, 20 თებერვალი, 2012, <https://bit.ly/3f3TNQB> (ნანახია 04.05.2021).

⁶⁸ მოსიძე და სხვ., „მხედრებულ მემოზობეთა საგა.“

⁶⁹ დოდო გუგუშაშვილი – „მხედრონის“ ერთ-ერთი მეთაური, აფხაზეთის ომის მონაწილე, მისი სახელი დაკავშირებულია დარჩელისა და ახალკახათის სადამსჯელო ოპერაციებთან. 1995 წელს ბრალი წაუყენეს დარჩელის ამბების გამო და ათწლიანი პატიმრობა მიუსაჯეს; გაათავისუფლეს ხუთი წლის შემდეგ, ეროვნული შერიგების პროცესის დროს.

თა მანქანის დანვა და ორი მათგანის დაღუპვა. ადგილობრივმა მოსახლეობამ ტყეს შეაფარა თავი და იქიდან ადევნებდა თვალს საკუთარი სახლების გადანვასა და სოფელში მიმდინარე ბრძოლებს. „1993 წლის 16 ნოემბერს ჩემი სახლის წინ ზვიადისტებმა ორი მხედრონელი მოკლეს. [...] დოდო გუგუშაშვილი წინ მოუძლოდა. [...] სახლი ჯერ გაძარცვეს, შემდეგ კი 'ბე-ტე-ერ-ებით' მოადგნენ, ყუმბარმტყორცნები დაუშინეს,“ იგონებდა დარჩეული ბოჩო კირცხაია 2007 წელს; „მხედრონმა' ჩემი სახლი ცეცხლს მისცა, მანქანა წამართვა, ბიბლიოთეკა დამინვა და გამძარცვა,“⁷⁰ ამბობდა მისი თანასოფელი ზურაბ ჯიქია. დოდო გუგუშაშვილის მტკიცებით, სამეგრელოში მხედრონელებს არც ერთი მშვიდობიანი მოქალაქე არ მოუკლავთ, იყო მკვლელობის ერთი შემთხვევა, მაგრამ მისი თქმით, ეს ახალგაზრდა კაცი გვარდიელებმა მოკლეს, შინაგან საქმეთა მინისტრის შოთა კვირაიას დამქაშები კი ხალხს თავს ესხმოდნენ „მხედრონის“ სახელით.⁷¹ მოსახლეობისთვის სულ ერთი იყო, ვინ აწიოკებდა მათ: „ვინ არიან ესენი, მხეცები არიან, ქართველები ვართო, რის ქართველები არიან ესენი!“ მათ კარგად ახსოვთ, როგორ მოჰყვა ერთ-ერთ ძარცვას ორი მხედრონელის მოკვლა: „დააყაჩაღეს დარჩელის მოსახლეობა და იქიდან მოდიოდა ორი მანქანა ნაძარცვით. ვითომ ზვიადისტები თუ ვილაცა, ვინც ამათ ხვდებოდა, დახვდნენ აქ და დანვეს ორი კაცი, მხედრონელები, ვინც დარჩელში დააყაჩაღეს ხალხი და მიდიოდნენ იქით. მერე იქიდან წამოვიდა კოლონა. [...] მეორე დილით რომ მოვედი, ვნახე სასწაული, მარტო ბუხარი რომ ჩანდა“; „ძარცვა მოხდა. მერე, შურისძიების მიზნით – რამდენი ხანი შეიძლებოდა, ამას რომ უყურო – არ ვიცი, ვინ იყო, ჩახოცეს ორი მხედრონელი, ეს იყო დამსჯელი ოპერაცია. რაც ქონება იყო, გაიტანეს, რაც კი მოენონათ, დანარჩენი კიდე გადანვეს,“⁷² ამბობენ დარჩელელები. მათ ახსოვთ დოდო გუგუშაშვილიც, რომელიც ამტკიცებს, რომ ეს ლეგენდაა. სოფლის მაცხოვრებლებთან ერთად, დარბევის მსხვერპლი ხდებოდა მათთან თავშეფარებული, აფხაზეთიდან დევნილი მოსახლეობა; თითქოს სამშვიდობოს გამოსულები, ისინი საომარი ზონიდან რისკის ფასად გამოტანილ ქონების ნარჩენებს კარგავდნენ, ხოლო მათ სიცოცხლეს ახლა უკვე თანამოძმეების მხრიდან ემუქრებოდა საფრთხე.

დარჩელელებისთვის და სხვებისთვის, ვინც სამოქალაქო დაპირისპირების სიმძიმე საკუთარ თავზე იწვნია, კიდეც ერთ დარტყმად, უსამართლობად და ტკივილად იქცა დამნაშავეთა მხოლოდ სიმბოლური დასჯა და შემდგომში მათდამი ხელისუფლების დამოკიდებულება: „ფაქტია, ჯაბა იოსელიანი პანთეონშია და, იმედია, გუგუშაშვილს მთანმინდაზე არ აიტანენ,“⁷³ ამბობენ ისინი.

რამდენიმე ადამიანმა თვითგამოხატვის უკიდურეს ფორმას მიმართა, რაც შიდაეროვნული დაპირისპირების ტრავმულ გავლენაზე მიუთითებს: 1991 წლის სექტემბერში, ჯერ კიდევ თბილისის ომის დაწყებამდე, ახალგაზრდა ექიმმა გია აბესაძემ ორ დაპირისპირებულ მხარეს შორის ბარიკადებით გაყოფილ რუსთა-

⁷⁰ ფაუჯა, ნანა. „მხედრონის' მიერ გადამწვარი სახლების პატრონები კომპენსაციას დღემდე ელოდებიან,“ *Humanrights.ge*, 10 ოქტომბერი, 2007, <https://bit.ly/3taxVLM> (ნანახია 12.03.2020).

⁷¹ გვახარია, „მხედრონი' და გადამწვარი სოფელი.“

⁷² იქვე.

⁷³ იქვე.

ველის გამზირზე⁷⁴ თავი დაინვა, სამოქალაქო დაპირისპირებისადმი პროტესტის ნიშნად. „თუ ქართველთა შერიგებასა და საქართველოს აღორძინებას მსხვერპლი სჭირდება, დაე, ეს მსხვერპლი მე ვიყო, ღმერთმა ქნას – ბოლო,“ – ეწერა გია აბესაძის მიერ დატოვებულ წერილში.⁷⁵ უკვე თბილისის ომის მიმდინარეობისას, მებრძოლმა ვახო ამირეჯიბმა პარლამენტის შენობაში მოიკლა თავი. მან ვერ შეძლო მიეღო ის რეალობა, რომელშიც იგი იბრძოდა ერთ მხარეს, სადაც „თავისი გული და რწმენა ეძახდა,“ ხოლო მეორე მხარეს მისი უახლოესი მეგობრები იდგნენ.⁷⁶ ამ ადამიანებისათვის საკუთარი სიცოცხლის მსხვერპლად გაღების მიზანი გახლეჩილი საზოგადოების გამოფხიზლება, ეროვნული კატასტროფის თავიდან არიდება, ძმათამკვლელი ომის მძიმე ცოდვის გამოსყიდვა იყო.

როგორ ჩამოყალიბდა სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერება? როგორც ასტრიდ ერლი აღნიშნავს, ყველა კულტურაში არსებობს ე.წ. პრემედიაციური სქემები/პრეფიგურაციები – სხვადასხვა მედიუმებში (ლიტერატურული ტექსტები, ხელოვნება, ფოტო, ფილმი, ტელევიზია, ინტერნეტი და სხვა) ასახული ადრინდელი გამოცდილება, რომლებიც საფუძვლად ედება მოგვიანო მოვლენების ხედვას, სახელდებას და თხრობას.⁷⁷ წარსულის დასამახსოვრებელი და მნიშვნელოვანი მოვლენები მუდმივად და ხელახლა არიან რეპრეზენტირებული - ათწლეულებისა და საუკუნეების განმავლობაში – სხვადასხვა მედიაში: საგაზეთო სტატიებში, ფოტოებში, დღიურებში, ისტორიოგრაფიაში, რომანებში, ფილმებში და ა.შ. ჩვენი წარმოდგენა წარსულის რომელიმე მოვლენის შესახებ სწორედ ამ მედიაკონსტრუქციებს – ნარატივებს და იმიჯებს – ემყარება. მათი მუდმივი გამოყენება განამტკიცებს კულტურულ მენსიერებას, ქმნის და სტაბილურს ხდის წარსულის გარკვეულ ნარატივებს და ხატებს.⁷⁸ ა. ასმანმა პრეფიგურაციის ცნება კულტურული ნიმუშის ცნებას დაუკავშირა. კულტურული ნიმუშები (იგივე ზემოთ ნახსენები მედიაფორმატები) მუშაობენ როგორც ერთგვარი მოდელები იმიჯების კონსტრუირების, მათი მიღებისა და გადაცემისათვის. ძველი ისტორიული მოვლენები იქცევა ლინზებად, რომლებშიც გარდატყდება და ყალიბდება ახალი მოვლენები, ხდება მათი გაზიარება ჯგუფის მიერ. ისტორიულმა პრეფიგურაციამ შეიძლება შეასრულოს როგორც ახალი ტრავმისაგან დამცავი ფუნქცია – ძველ ტრავმაზე ფოკუსირების გზით, ასევე შეიძლება გააძლიეროს იგი.⁷⁹

ჯერ კიდევ მანამ, სანამ თბილისის ომი დაიწყებოდა, სამოქალაქო დაპირისპირებამ გამოაცოცხლა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი მძიმე ეპიზოდის

⁷⁴ გია აბესაძისადმი მიძღვნილ ფილმებში გამოყენებული დოკუმენტური კადრები ასახავს დაპირისპირების სიმწვავეს და მასშტაბურობას. იხ. „ჟურნალისტის დღიური. ექიმი გია აბესაძე“ (გადაღებულია 2009 წელს), *YouTube*, 12 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/3JLNSOa>; ფიფია, გოჩა. „მწვერვალი“ (გადაღებულია 2002 წელს), *YouTube*, 15 მარტი, 2018, <https://bit.ly/3JOOoLj> (ნანახია 24.03.2021).

⁷⁵ „ჟურნალისტის დღიური. ექიმი გია აბესაძე.“

⁷⁶ ინტერვიუ გიორგი რურუასთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

⁷⁷ პრემედიაციის ცნება შემოთავაზებულია 1997 წელს მედიის ისტორიკოს რიჩარდ გრუზინისა და დევიდ ბოლტერის მიერ და აღნიშნავს ადრინდელი მედიუმების გავლენას გვიანდელ მედიუმებზე. მათი სიტყვით, არ არსებობს წარსული მედიაციის გარეშე. იხ. Assmann, “Impact and Resonance,” p. 47.

⁷⁸ Erll, Astrid. “Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory,” *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), p. 392, 394.

⁷⁹ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 67.

– ბაზალეთის ბრძოლის⁸⁰ – მეხსიერება, სადაც ერთმანეთის პირისპირ ქართველები იდგნენ.

„სიზმარში ვნახე სააკაძე –
შავნაბადაზე ასულიყო,
მუხლი მოედრიკა მაცხოვრისთვის,
ლოცვად მამულისთვის დამდგარიყო.

[...]

ბაზალეთს ეცვა შავი კაბა,
ქართველთა ხიდი ჩამტყდარიყო,
ვაი, დიდგორი და ბასიანი
მტრის საამებლად ნამხდარიყო...

[...]

თავზარდაცემულმა გავიღვიძე,
ხორცი ტკივილისგან მენგრეოდა,
თითქოს შავნაბადას ფერდობიდან,
ისევ ბაზალეთი თენდებოდა...“⁸¹

ბაზალეთის ბრძოლა იმ მოვლენათა რიგს განეკუთვნება, რომელიც სულ ახსოვთ და რომლის გახსენება არასდროს უნდათ, როგორც წარსულის სამარცხვინო ფურცლისა. ბაზალეთის მიუღებლობისა და გიორგი სააკაძის⁸² სახეში გმირობა-ლალატის საწყისების ტრაგიკული შერწყმა თვალსაჩინოდ არის წარმოდგენილი შოთა ნიშნიანიძის ლექსში „საკაძის სამი ცხენი“:

„იქ ბაზალეთი ღვთისმშობელის ცრემლივით ბზინავს...
იქ დგანან ძმები ქართველები...
– აღმიდგეს ვინა!..

ფრესკა-ხატებზე მოქუფრულა დიდი სეხნია, –
ხმალიმც ვადაში გადაგტეხია!..

კასპში კი ძეგლი – უკულმართი დროის დიდება
ვეებერთელა (არა მახვილს) ჯავრს ეზიდება.

⁸⁰ 1626 წელს ბაზალეთის ტბასთან ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ქართლ-კახეთის მეფე თეიმურაზ I და გიორგი სააკაძის მომხრეთა ჯარები. ბრძოლაში მეფის ჯარმა გაიმარჯვა, სააკაძეს კი ქვეყნიდან გადახვეწა მოუხდა (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 4 (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973), გვ. 150). ბრძოლა, რომელსაც დიდი მსხვერპლი მოჰყვა, ძმათა შორის დაპირისპირების სიმბოლოდ იქცა და საქართველოს ისტორიის სამარცხვინო ფურცლად არის მიჩნეული.

⁸¹ მღვდლიაშვილი, თინათინ. „სიზმარში ვნახე სააკაძე“ (დაწერილია 1990 წელს), *ქართული ლიტერატურა*, <https://bit.ly/3qYEWwu> (ნანახია 23.01.2021).

⁸² როგორც საისტორიო ლიტერატურაში, ასევე მხატვრულ ტექსტებში XVII საუკუნის დასაწყისის პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწე, „დიდ მოურავად“ წოდებული გიორგი სააკაძე ხან სამშობლოს ერთიანობისა და თავისუფლებისთვის მებრძოლ გმირად, ხან კი ავანტიურისტად და პირად კეთილდღეობაზე ორიენტირებულ მხედართმთავრად არის წარმოდგენილი (იხ. ფურცელაძე, ანტონ. *ბრძოლა საქართველოს მოსასპობად და საქართველოს შესაერთებლად ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო* (ტფილისი: 1911); ქვარიანი, სიმონ. *ქართველი ერის ტრაგედია მე-17 საუკუნეში: გიორგი სააკაძე და მისი დრო* (ქუთაისი: რაჭდენ დათეშიძის გამოცემა, სტამბა იოსებ მ. ხელაძისა, 1911); ჯანაშვილი, მოსე. *გიორგი სააკაძე და მისი დრო* (ტფილისი: არ. კერესელიძის სტამბა, 1914); ჯამბურია, გივი. *გიორგი სააკაძე* (თბილისი: ნაკადული, 1964); გვრიტიშვილი, დავით. *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV-XVII სს.)*, ტ. 2 (თბილისი: 1965); ღვინჯილია, ჯანსუღ. *გიორგი სააკაძის პიროვნება* (თბილისი: სული აღმაშენებელი, 1983); ჯამბურია, გივი და სხვ. „დიდი იყო მოურავი? გიორგი სააკაძის ორი სახე,“ *ისტორიანი*, N 3 (თბილისი: მარტი, 2011), გვ. 59-67.

ელვა, გრიგალი – დაკუნთული ჯგრო მუხის რკოთა
 ცდილობს ამოხტეს ბრინჯაოდან, ბედიდან, დროდან,
 და, თუმცა, რიხი შეჰკორძვია ტანს ქვიტკირივით,
 ლომის ბუხუნში

ჩუმად ისმის

კაცის ტირილიც...⁸³

უკვე 1992 წელს, სამოქალაქო დაპირისპირების დროს, არის დაწერილი თინათინ მღვდლიაშვილის ლექსი „დადეთ იარაღი, ბიჭებო,“ რომელშიც ისევ ბაზალეთის თემა ბრუნდება: „ძმისგან დახვრეტილო, / ძმისგან დაჩეხილო, / ჩემო ამერო და იმერო! / ქართლის ცხოვრებიდან კენესის ბაზალეთი, / ქართველს არ ესროლოთ, ბიჭებო!“⁸⁴

თბილისის ომის ბოლო დოკუმენტური კადრები, რომლებიც ჟურნალისტ ჯიმშერ ბედიანაშვილის არქივმა შემოინახა, ალბათ, ყველაზე ნათლად გამოხატავს ვითარებას, როცა „გამარჯვებული“ მხარე უმწეოდ ცდილობს, საკუთარ თავს დაუმტკიცოს გამარჯვება: პარლამენტის შენობიდან „გამარჯვებულ“ ამბოხებულთა რაზმი გამოდის. მხედრიონელი გიგა არველაძე, დაფლეთილი დროშით ხელში, ამბობს: „ვისიო, გავათავისუფლეთ საქართველო!“ ისმის გადაძახილი, სროლის ხმა, ახალგაზრდები ავტომატს ჰაერში ცლიან, თუმცა მათ დაბნეულ და ნირნამხდარ სახეებზე ნაკლებად იკითხება გამარჯვების სიხარული. კადრში ნაომარი, დანგრეული რუსთაველის გამზირი, ცეცხლის ალში გახვეული პარლამენტის შენობა და დახვრეტილი ქაშუეთის ტაძარი ჩანს, რამდენიმე ადამიანი მოძრაობს და ვილაცის ხმამაღალი მიმართვა ცივ წყალს ასხამს გამარჯვების ილუზიას: „უნდა დამალოთ, ეს ომი რომ მოიგეთ... არც უნდა მივულოცოთ ერთმანეთს... გიხარია ქართველების დახოცვა?... სამარცხვინო ომი მოიგეთ.“ და ამ ხმაურში, მცირე პაუზის შემდეგ, ისმის ჩუმად ნათქვამი პასუხი: „ვიცი, რომ სამარცხვინო ომია...“⁸⁵

სამარცხვინო ომის სტატუსი თბილისის ცენტრში მიმდინარე ბრძოლებმა ხელისუფლების მომხრეებსა და მონინალმდეგეებს შორის, რომელიც შემდგომ სამოქალაქო დაპირისპირებაში გადაიზარდა, იმთავითვე შეიძინა და არც აღარასდროს დაუკარგავს. მაგრამ ბაზალეთის ბრძოლის კულტურული ნიმუში ერთნაირად მიუღებელი აღმოჩნდა ორივე დაპირისპირებული მხარისათვის: გადატრიალების მომხრეებს არ სურდათ თავიანთი ქმედების დაკავშირება ისტორიის ამ არასასურველ ფურცელთან, დამხობილი ხელისუფლების მომხრეები კი ამ ომს სამოქალაქოდ კი არა, რუსეთის აგრესიის გაგრძელებად მიიჩნევენ, რომელიც საქართველოს დამოუკიდებლობის წინააღმდეგ იყო მიმართული. „ერთი დიდი ტყუილი, რაც ამდენი ხანი ისმის, არის ის, რომ ჩვენს ქვეყანაში მიმდინარეობდა სამოქალაქო ომი. ამას ჰქონდა, რა თქმა უნდა, სამოქალაქო ომის იერ-სახე, მაგრამ ამის არსი არ იყო სამოქალაქო ომი,“⁸⁶ აღნიშნავდა მა-

⁸³ ნიშნინიძე, შოთა. „საკაკის სამი ცხენი,“ შოთა ნიშნინიძე, *ერთტომეული* (თბილისი: მერანი, 1979), გვ. 178-179.

⁸⁴ მღვდლიაშვილი, თინათინ. *100 ლექსი* (თბილისი: ინტელექტი, 2008).

⁸⁵ თბილისის ომის დოკუმენტური კადრები ჯიმშერ ბედიანაშვილის არქივიდან, *YouTube*, 11 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3taaLF1> (ნანახია 11.12.2020).

⁸⁶ გვახარია, გიორგი. „ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა,“ *რადიო თავისუფლება*, 13 ივლისი, 2004. <https://bit.ly/3r0kJpV> (ნანახია 19.04.2021).

რიკა აბაიშვილი 2004 წელს, როცა გადაწყდა ზვიად გამსახურდიას წინააღმდეგ სისხლის სამართლის საქმისა და სისხლის სამართლებრივი დევნის შეწყვეტა. ადვოკატი სოსო ბარათაშვილი ასევე მიიჩნევდა: „საუბარი იყო სამოქალაქო ომზე. მე გვაკეთებ ასეთ შედარებას: როცა 1921 წლის 25 თებერვალს შულავერიდან თბილისში გადმოვიდა მე-11-ე არმია, ამ არმიის უდიდესი ნაწილი იყო ქართველებით დაკომპლექტებული. იყო თუ არა ეს სამოქალაქო ომი საქართველოში?“⁸⁷ „ეს არ იყო სამოქალაქო ომი. დღეს ხდება – მთელი 22 წელიწადია – ამ ძალიან მძიმე პროცესის შეფუთვა ტერმინოლოგიურად. ეს არ იყო სამოქალაქო ომი, ეს იყო საქართველოს დამოუკიდებლობის გამომცხადებელი ხელისუფლების დამხობა რუსეთის მიერ და გამოყენებული მასში ქართველთა ნაწილი“⁸⁸ (ტარიელ ფუტკარაძე). თუმცა ბაზალეთის თემა ათწლეულების შემდეგაც გაისმის, როგორც ამ ომის შეფასება: „ეს ქართველი ერისთვის იგივე ბაზალეთის ომი იყო,“⁸⁹ ომის დამთავრებიდან 22 წლის შემდეგ აცხადებდა გია ბერძენიძე, შსს ყოფილი თანამშრომელი.

ერთი სიტყვით, თბილისის ომსა და მომდევნო სამოქალაქო დაპირისპირებას არ მოეძებნა შესაბამისი პრეფიგურაცია ანუ, ა. ასმანის სიტყვით რომ ვთქვათ, ძველი სტიმული რეზონანსის სფეროში. მიუხედავად იმისა, რომ ნეგატიური ისტორიული ნიმუშიც შეიძლება გამოყენებული იყოს მოვლენის მნიშვნელობის ხაზგასმისა და მისკენ საზოგადოების ყურადღების მისაპყრობად,⁹⁰ ჩვენი აზრით, ბაზალეთის ბრძოლა არ აღმოჩნდა ის კულტურული ნიმუში, რომელიც ახალი ტრავმის განსაზღვრას და ჩამოყალიბებას შეუწყობდა ხელს. მან ვერ შეასრულა *სტიმულის* როლი. ამიტომ სამოქალაქო დაპირისპირებამ, ვერ იპოვა რა საყრდენი სტიმული, დაანგრია *რეზონანსის საცავი* და შექმნა *ახალი ცხელი ნერტილი*,⁹¹ რომლის გადამუშავებას ხანგრძლივი დრო ჭირდება. იგი კოლექტიურ მემსიერებაში დაილექა როგორც ნეგატიური სქემა, რომელმაც გააძლიერა ამ მოვლენის ტრავმული გავლენა.

გამსახურდიას ხელისუფლების ძალისმიერი დამხობის შედეგად ქვეყნის სათავეში მოსულმა ძალამ თავდაპირველად სცადა საკუთარი ნარატივის შექმნა (პროვინციული ფაშიზმი და მასთან დაპირისპირებული დემოკრატიული ძალები⁹²) და დანერგვა, მის ხელში იყო ყველა რესურსი (პოლიტიკური, ფინანსური, პროპაგანდისტული), მორალურის გარდა – ისინი თავად იყვნენ ხელისუფლების ძალადობრივი დამხობის შემოქმედნი. პოლიტიკური ელიტა და მასთან დაკავშირებული ინტელექტუალური ძალები ვერ იქცნენ იმ *ტრავმის მატარებელ ჯგუფებ(ებ)ად (carrier groups)*, რომლებსაც, ჯ. ალექსანდერის სიტყვით, აქვთ მნიშვნელობათა მინიჭებისათვის საჭირო უნარი და რომლებიც, ჩვეულებრივ, აყალიბებენ და საზოგადოებას სთავაზობენ მოვლენის სიმბოლურ რეპრეზენტაციებს, მიზეზებისა და პასუხისმგებლობის საკითხის საკუთარ ხედვას. ჩვენს შემთხვევაში, ვერც ახალმა პოლიტიკურმა ელიტამ, ვერც რელიგიურმა ლიდე-

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

⁸⁹ „22 წელი თბილისის ომიდან“, პირველი არხი, 6 იანვარი, 2014.

⁹⁰ Assmann, Aleida. “To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence?” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 65.

⁹¹ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 47.

⁹² ვაჩნაძე, ნათელა და ნინო თომაძე. *დამარცხებული საქართველო (1991-1992 წლების დეკემბერ-იანვრის მოვლენები თბილისში)*, ნაწილი I (თბილისი: 2018), გვ. 10, 418, 449.

რებმა და ვერც გამსახურდიას მომხრეებმა ვერ შეძლეს ამ როლის შესრულება, მოვლენისთვის მნიშვნელობის მინიჭება და ტრავმის ჩამოყალიბებისათვის საჭირო დამაჯერებელი ნარატივის შექმნა, რომელიც პასუხს გასცემდა კითხვებზე: რა მოხდა? ვინ არის მსხვერპლი? როგორია მსხვერპლისა და დანარჩენი საზოგადოების დამოკიდებულება? ვინ არის დამნაშავე/პასუხისმგებელი? მოკლედ, ვერ შეიქმნა კულტურული კლასიფიკაციის ჩარჩო, რაც არ გულისხმობს მხოლოდ ახალი ნარატივის შექმნას, არამედ წარმოადგენს რთულ და მრავალმხრივ პროცესს, რომლის შედეგად საზოგადოებამ თავი ტრავმირებულად უნდა იგრძნოს.⁹³ მმართველი ელიტის მცდელობა, შეექმნა სასურველი ნარატივი, წარმატებული არ აღმოჩნდა. საბოლოოდ, ჩამოყალიბდა ომის მონაწილე ურთიერთდაპირისპირებული ჯგუფების ჩაკეტილი/ჭერმეტულად დალუქული ნარატივები.⁹⁴

სამოქალაქო დაპირისპირების გაზიარებული ნარატივისა და მასზე დაფუძნებული მეხსიერების ჩამოყალიბებლობაში თავისი როლი შეასრულა 90-იანებში შექმნილმა რთულმა ვითარებამაც (გამარჯვების ტრავმა, ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტები, დევნილთა ტალღები), დროის მოკლე მონაკვეთში განვითარებული მძიმე მოვლენები ერთმანეთს დაეშრეებოდა, გადაფარავდა და ნაკლებად ტოვებდა ადგილს მათი გააზრებისა და რეპრეზენტაციისათვის.

ზოგი მკვლევრის აზრით, დაპირისპირებული ჯგუფების შერიგებისა და რეინტეგრაციის პროცესში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს დავინყების უნარი. რამდენად იმუშავა დავინყებამ გავლილი 30 წლის განმავლობაში? როგორც ა. ასმანის მიერ დამოწმებული კ. მეიერისა და ა. მარგალიტის ნაშრომებიდან ჩანს, რომლებშიც ისრაელისა და გერმანიის მაგალითებია განხილული,⁹⁵ აქ მიზანმიმართული დავინყება იგულისხმება, რომელიც, პ. კონერტონის მიხედვით, სახელმწიფოს მიერაა ინიცირებული, წარმოჩენილია როგორც საერთო ინტერესი და აღიარებულია საზოგადოების მიერ. იგი მიზნად ისახავს წარსულის ცუდი მომენტების დამახსოვრებასთან დაკავშირებული რევანშის თავიდან აცილებას.⁹⁶ ასმანს მოჰყავს ორი საინტერესო ტერმინი – *კომუნიკაციური სიჩუმე* (ჰერმან ლიუბე) და *მეხსიერების მოთავსება მაცივარში* (ტონი ჯუდი): გარკვეული პერიოდის (როგორც წესი, ორი-სამი ათწლეულის) განმავლობაში, დავინყება საზოგადოებას აძლევს სულის მოთქმისა და სამომავლო ამოცანებისკენ ძალისხმევის მიმართვის შესაძლებლობას, შემდეგ შეიძლება მას კვლავ დამახსოვრების პრაქტიკა ჩაენაცვლოს;⁹⁷ თუმცა გახსენება ხდება აქცენტის გადანაცვლებით დამნაშავიდან, რომლისკენაც რევანშის ან დასჯის სურვილი იყო მიმართული, მსხვერპლზე, რომლის აღიარება ეთიკურ ვალდებულებად განიხილება. მას უნდა მიეცეს განცდილზე ლაპარაკის შესაძლებლობა. მტკივნეული წარსული საჯაროდ მისაწვდომი უნდა გახდეს და, ამ გზით, დაიძლიოს მეხსიერების ტვირთი.⁹⁸

⁹³ Alexander, "Toward a Theory," p. 11-12.

⁹⁴ De Waal, Thomas. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York, London: New York University Press, 2003), p.125; Wertsch, James V. "Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory," *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 181.

⁹⁵ Assmann, "To Remember or to Forget," p. 53-71.

⁹⁶ Connerton, Paul. "Seven Types of Forgetting," *Memory Studies* 1, no. 59 (2008): p. 61.

⁹⁷ Assmann, "To Remember or to Forget," p. 58.

⁹⁸ იქვე, გვ. 61-62.

თბილისის ომსა და სამოქალაქო დაპირისპირებას არ მოჰყოლია მიზანმიმართული დავინწყება ან კომუნიკაციური სიჩუმე, როგორც სახელმწიფოს მიერ გააზრებული და გატარებული პოლიტიკა. იარაღის ძალით დამხობილი ხელისუფლების მომხრეები, მიუხედავად რეპრესიებისა, გაჩუმებას და, მით უფრო, დავინწყებას არ აპირებდნენ და არც დღეს არიან ორიენტირებული დავინწყებასა და შერიგებაზე. ისინი ახლაც მოითხოვენ პუტჩისტების დამნაშავეებად აღიარებას და დღეს ქვეყნის წინაშე მდგარი პრობლემების მიზეზად სწორედ მოვლენის შეუფასებლობას და დამნაშავეთა დაუსჯელობას მიიჩნევენ. სიჩუმისა და დავინწყებისაკენ უფრო მეორე მხარეა მიდრეკილი, რომლის წარმომადგენელთა მხოლოდ მცირე ნაწილი აღიარებს საკუთარ შეცდომებს, ნაწილი სამოქალაქო დაპირისპირებას გამსახურდიას არასწორი პოლიტიკის შედეგად თვლის, სხვები კი აღნიშნავენ, რომ სამოქალაქო დაპირისპირების დაშვება არ შეიძლებოდა, დეტალებზე საუბარს გაურბიან, იმ მოტივით, რომ მოვლენათა მონაწილენი ჯერ ცოცხლები არიან და ეს მხოლოდ გააღვივებს წინააღმდეგობებს. მოკლედ, სამოქალაქო დაპირისპირების გახსენებას „გამარჯვებული“ მხარე მეტად გაურბის, „დამარცხებული“ კი ერთგვარ ზნეობრივ უპირატესობას გრძნობს – დამარცხებულია, მაგრამ მართალი.

1993 წელს ხელისუფლებამ, რომელიც სათავეში გადატრიალების გზით მოვიდა, სცადა 9 აპრილის აქცენტრირებით დაეწყო ლაპარაკი სამოქალაქო თანხმობაზე. 8 აპრილს საქართველოს პარლამენტმა მიიღო დადგენილება „9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ.“⁹⁹ თუმცა სამოქალაქო თანხმობაში კონკრეტული შინაარსი ჩადებული არ ყოფილა.

1998 წელს, პარლამენტის დადგენილებით, ეროვნული თანხმობის მიღწევისა და ექსპრეზიდენტის მხარდამჭერთა შემორიგების უზრუნველსაყოფად, შეიქმნა ეროვნული თანხმობის ხელშემწყობი დროებითი საპარლამენტო კომისია. მას უნდა გადაეწყვიტა ექსპრეზიდენტის მხარდამჭერთა ჯგუფებისა და შეიარაღებული ფორმირებების შემორიგების მიზანშეწონილობის საკითხი და მოემზადებინა საკანონმდებლო წინადადებები დიდი შერიგებისათვის.¹⁰⁰ როგორც ვხედავთ, ტექსტში ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერები შეიარაღებულ ფორმირებებთან ერთად არიან მოხსენიებული, რომლებსაც კი არ ურიგდებიან, არამედ ისინი უნდა შემოირიგონ, ანუ ეს არის ურთიერთობა იმ ხალხთან, რომელიც პრობლემას ქმნის. სახელმწიფოს მხრივ რაიმე პასუხისმგებლობაზე იმის გამო, რამაც შეიარაღებული დაპირისპირება გამოიწვია, ლაპარაკი არ არის.

2000 წლის აპრილში მიღებულ იქნა ახალი დადგენილება „1991-1992 წლებში დანეჭებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული

⁹⁹ საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ,“ საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 8 აპრილი, 1993, <https://bit.ly/3qYMIx8> (ნანახია 20.04.2021).

¹⁰⁰ საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „ეროვნული თანხმობის ხელშემწყობი დროებითი საპარლამენტო კომისიის შექმნის შესახებ,“ საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 14 აპრილი, 1998, <https://bit.ly/31H0FjS> (ნანახია 20.04.2021).

ნული თანხმობის მიღწევის შესახებ.“ მასში პირველად აღინიშნა, რომ „საქართველოს პარლამენტი 1991-1992 წლებში დაწყებულ სამოქალაქო დაპირისპირებას განიხილავს როგორც საქართველოს ისტორიის ტრაგიკულ პერიოდს, როცა ერთმანეთს გადაეჯაჭვა ურთულესი და ურთიერთსაწინააღმდეგო პოლიტიკურ-სამართლებრივი პრობლემები,“ ამ დაპირისპირების შედეგი კი პირველად იყო მკაფიოდ განსაზღვრული, როგორც „კანონიერი ხელისუფლების დამხობა და სამოქალაქო კონფლიქტი.“ განსაკუთრებით საყურადღებოა იმის აღნიშვნა, რომ ძმთა შორის შეიარაღებული დაპირისპირებისას დაღუპულები „სამშობლოსათვის იბრძოდნენ.“ პარლამენტი გამოხატავს სახელმწიფოში პოლიტიკური პრობლემების ძალადობის გზით გადაჭრისა და ლეგიტიმური ხელისუფლების დამხობის ყოველგვარ მცდელობას და, მიუხედავად პოლიტიკური მრწამსისა, მოუწოდებდა საქართველოს ყველა მოქალაქეს, ერთხელ და სამუდამოდ წერტილი დაესვა სამოქალაქო კონფრონტაციისთვის.¹⁰¹ საქართველო კომისიას, რომელსაც გამსახურდიას მომხრეების სისხლის სამართლებრივი დევნის შეწყვეტის საკითხები უნდა განეხილა, 2002 წლამდე უფლებამოსილება სამჯერ გაუგრძელდა.¹⁰² შევარდნაძის ხელისუფლების ამ ნაბიჯებს გამსახურდიას მომხრეები „პოპულისტურ ჟესტად“ მიიჩნევდნენ და აღნიშნავდნენ: „როცა მონინააღმდეგე დამარცხებულია, იგი შეგიძლია ‘უდანაშაულოდ’ სცნო.“ მარია აბაიშვილის სიტყვით, „როდესაც ეს ძალა [გამსახურდიას ხელისუფლება] დაიძლია, იმან, ვინც დაძლია და ვისთვისაც ეს ძალა არ იყო სასურველი, თავის თავს ფუფუნება მისცა, რომ დემოკრატიული იერით წარმოჩენილიყო საზოგადოების წინაშე.“¹⁰³

1990-იანი წლების მეორე ნახევარში მხედრიონელებიც და ზვიად გამსახურდიას მომხრეებიც დევნის ობიექტი აღმოჩნდნენ. ჯაბა იოსელიანი და ორგანიზაციის წევრთა უმრავლესობა ციხეში მოხვდა. როგორც მარია აბაიშვილი აღნიშნავდა, „მხედრიონის“ ალაგმვა ყველამ მოინდომა მაშინ, როდესაც ის უკვე მათ ინტერესებს დაემუქრა.“¹⁰⁴ ციხიდან გამოსულმა ჯაბა იოსელიანმა ზვიადის ტიპის ერთ ნაწილთან და მათ ლიდერთან, ბადრი ზარანდიასთან¹⁰⁵ შერიგება სცადა. ჩამოყალიბდა ერთობლივი ორგანიზაცია – „სრულიად საქართველოს პატრიოტთა კავშირი,“ დაიწყო ლაპარაკი ეროვნულ თანხმობაზე, თუმცა „მხედრიონს,“ როგორც პოლიტიკურ ორგანიზაციას, არ მისცეს რეგისტრაციის უფლება. მიუხედავად სამოქალაქო შერიგების და თანხმობის პოლიტიკისა, 2000-იანი წლების დასაწყისში „მხედრიონს“ ისევ გაუხსენეს წარსული დანაშაულები.

¹⁰¹ საქართველოს პარლამენტის „დადგენილება 1991-1992 წლებში დაწყებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული თანხმობის მიღწევის შესახებ,“ საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 20 აპრილი, 2000, <https://bit.ly/3q6ggCQ> (ნანახია 20.04.2021).

¹⁰² საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „ეროვნული თანხმობის დროებითი საპარლამენტო კომისიის უფლებამოსილების ვადის გაგრძელების შესახებ,“ საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 21 ივნისი, 2002, <https://bit.ly/3HR4jXT> (ნანახია 20.04.2021).

¹⁰³ გვახარია, „ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა.“

¹⁰⁴ მოსიძე და სხვ., „მხედრებულ მემოხვება საგა.“

¹⁰⁵ ბადრი ზარანდია – ზვიად გამსახურდიას მმართველობის დროს ზუგდიდის კომენდანტი, მისი განდევნის შემდეგ სამეგრელოში იბრძოდა ახალი ხელისუფლების წინააღმდეგ. 1994 წელს შევარდნაძის ხელისუფლებამ სიკვდილი მიუსაჯა სამშობლოს დალატისა და ბანდიტიზმის ბრალდებით, „ემნესტი ინტერნეიშენლმა“ პოლიტიკურ პატიმრად აღიარა, 1997 წელს სიკვდილით დასჯა 15 წლიანი პატიმრობით შეუცვალეს, 2000 წელს შეიწყალეს და გაათავისუფლეს, 2003 წლის იანვარში კი ზუგდიდში მოკლეს.

ვარდების რევოლუციის შემდეგ გამსახურდიას ხელისუფლების წარმომადგენლები საჯარო ასპარეზზე და სახელმწიფო სტრუქტურებშიც გამოჩნდნენ. 2003 წელს ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების ფინანსთა მინისტრი გურამ აბსანძე სახელმწიფო მინისტრის მოადგილედ დაინიშნა და მას ეროვნული თანხმობის სპეციალური კომისიის ხელმძღვანელობა დაეკისრა. იმ დროისათვის სამეგრელოს ტყეებში ჯერ კიდევ რჩებოდა გამსახურდიას 50-მდე შეიარაღებული მომხრე, ხოლო ადრე შეწყალებული მომხრეების უმრავლესობა ბედის ანაბარა იყო მიტოვებული.¹⁰⁶ 2004 წლის 30 იანვარს გამოქვეყნდა ეროვნული თანხმობის დეკლარაცია. პრეზიდენტმა მიხეილ სააკაშვილმა აღნიშნა, რომ „1991-92 წლების მიჯნაზე საქართველოს წინააღმდეგ მოეწყო შეთქმულება, როცა შინაგანმა და გარეგანმა ანტიეროვნულმა ძალებმა მოაწყვეს სამხედრო სახელმწიფო გადატრიალება. [...] ეს იყო კომუნისტურ-ნომენკლატურული რევანში.“¹⁰⁷ შეიქმნა 1991-93 წლებში განვითარებული მოვლენების შემსწავლელი კომისია,¹⁰⁸ შეწყდა ზვიად გამსახურდიასა და მისი მომხრეების წინააღმდეგ 1992 წელს აღძრული სისხლის სამართლის საქმე და სისხლის სამართლებრივი დევნა, დანაშაულის არარსებობის გამო, პატიმრობიდან გათავისუფლდნენ მისი მხარდამჭერი პოლიტიკური პატიმრები, ზვიად გამსახურდიას სახელი ეწოდა თბილისის მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს და ცენტრალურ ქუჩას ზუგდიდში, 2004 წელი ოფიციალურად გამოცხადდა ზვიად გამსახურდიას წლად, კულტურის ძეგლის სტატუსი მიეკუთვნა კონსტანტინე და ზვიად გამსახურდიების სახლ-მუზეუმს – „კოლხურ კოშკს“ თბილისში.¹⁰⁹ 2007 წელს ზვიად გამსახურდიას ნეშტი გროზნოდან თბილისში გადმოასვენეს და, სვეტიცხოველში პატივის მიგების შემდეგ, მთანმინდის პანთეონში დაკრძალეს. 2013 წელს მას საქართველოს ეროვნული გმირის წოდება მიენიჭა.¹¹⁰

მიუხედავად ყოველივე ამისა, სამოქალაქო დაპირისპირება დღესაც რჩება მოვლენად, რომლის სახელწოდებაზეც კი არ არის მიღწეული თანხმობა საზოგადოების ჯგუფებს შორის. თენგიზ სიგუამ თბილისის ომის დანაშაულის მეორე დღესვე უწოდა ამ მოვლენას „დეკემბრის რევოლუცია“, რომლის დროსაც „ხალხი იბრძოდა ტოტალიტარიზმზე დემოკრატიის ზეიმისთვის“; გააჭანტურია „დემოკრატიულ რევოლუციას უწოდებდა“; შევარდნაძემ, მალევე საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, განაცხადა, რომ გამსახურდიას ხელისუფლება ხალხმა დაამხო, შემდეგ ამ მოვლენას „სახალხო რევოლუცია“ უწოდა,¹¹¹ საპირისპირო ბანაკის წარმომადგენლებმა კი „პუტჩი – სამხედრო გადატრიალება.“¹¹² საისტო-

¹⁰⁶ ლიკლიკაძე, კობა. „ახალი ხელისუფლების ტაქტიკა ეროვნული თანხმობის მისაღწევად,“ რადიო თავისუფლება, 9 დეკემბერი, 2003, <https://bit.ly/3G96Pbj> (ნანახია 19.04.2021).

¹⁰⁷ სააკაშვილი, მიხეილ. „ეროვნული თანხმობის დეკლარაცია,“ დილის გაზეთი, 30 იანვარი, 2004, N 23 (2349), გვ. 8.

¹⁰⁸ გვახარია, „ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა.“

¹⁰⁹ საქართველოს მთავრობის განკარგულება N 212 „ქ. თბილისში გალის ქ. №19-ში მდებარე ‘კოლხური კოშკისათვის’ ძეგლის სტატუსის მინიჭების შესახებ,“ საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 19 მარტი, 2009, <https://bit.ly/3G8IQ5J> (ნანახია 20.04.2021).

¹¹⁰ „მიხეილ სააკაშვილმა ზვიად გამსახურდიას ეროვნული გმირის წოდება მიანიჭა,“ *Netgazeti.ge*, 26 ოქტომბერი, 2013, <https://bit.ly/3JQygg1> (ნანახია 05.02.2019).

¹¹¹ მჭედლიძე, ისტორია უდიდსტანციოდ, გვ. 322.

¹¹² იქვე, გვ. 323.

როი ლიტერატურაში იგი იხსენიება სამოქალაქო ომის (გ. მჭედლიძე,¹¹³ ოთარ ჯანელიძე,¹¹⁴ სტივენ ჯონსი¹¹⁵ და სხვა), აგრეთვე შეიარაღებული სახელმწიფო გადატრიალების სახელით (დიმიტრი შველიძე¹¹⁶). ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებში ყველაზე ხშირად გვხვდება ტერმინი „სამოქალაქო ომი“;¹¹⁷ ნ. ახმეტელისა და ნ. მურღულიას წიგნში უფრო ვრცელი განმარტებაა: „დღეს ამ მოვლენას სხვადასხვაგვარად აფასებენ, ზოგი მას სამოქალაქო ომს უწოდებს, ზოგი კი სამხედრო გადატრიალებას“;¹¹⁸ გ. აბდალაძის, ნ. კვიციანიშვილისა და სხვათა ავტორობით გამოცემულ „უახლესი ისტორიის“ წიგნში გამსახურდიას დამხობა შეფასებულია როგორც „კანონიერი ხელისუფლების დამხობა სამხედრო ძალის გამოყენებით, შემდგომი ამბები – როგორც სამოქალაქო დაპირისპირება, ანარქია და უწესრიგობა.“¹¹⁹

ტერმინის *სამოქალაქო ომი* იყენებდა თავად ზვიად გამსახურდია: დოდონა კი-ზირიასთან ინტერვიუში (1992 წლის 1 იანვარი, მთავრობის სასახლე), კითხვაზე, რა მოხდებოდა ხელისუფლების დამარცხების შემთხვევაში, გამსახურდია პასუხობდა: „დესტაბილიზაცია, სრული ქაოსი, სამოქალაქო ომი და, ალბათ, საქართველოს დაშლა რამდენიმე სახელმწიფოდ“;¹²⁰ „იმპერიულმა ძალებმა და მათმა აგენტურამ თავს მოგვახვიეს სამოქალაქო ომი,“¹²¹ აცხადებდა იგი საქართველოს მოსახლეობისადმი მიმართვაში. იმავე დღეებში, როცა შეიარაღებული ოპოზიცია გადატრიალებას ამზადებდა, ზვიად გამსახურდია უზენაესი საბჭოს ტრიბუნიდან აღნიშნავდა: „მეგობრებო, დღევანდელი სიტუაცია ძალიან მაგონებს 1918-21 წლების სიტუაციას. მაშინაც მოსკოვს გადახვენილი მოლაღატე ქართველები მართავდნენ სიტუაციას და აი, ამ მეორე ანექსიას ამზადებენ!“¹²²

ტერმინის გამოყენების გარეშე, ამ აზრს იზიარებდა ვალტერ შურლაია: „ჩემთვის ეს გახლდათ იმპერიული რევანში, შესრულებული კრიმინალური ელემენტების მიერ.“¹²³

იმდროინდელი უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარე აკაკი ასათიანი კი თბილისის ომს სახელმწიფო გადატრიალებას უწოდებს: „ეს იყო სამხედრო ნაწილის

¹¹³ იქვე, გვ. 403 და შემდეგ. იგი აღნიშნავს, რომ „შინაარსობრივად ეს იყო ორი დაპირისპირებული ზანაკის ბრძოლა ხელისუფლებისათვის, თუმცა ორივენი ხალხის სახელით გამოდიოდნენ“ (გვ. 323).

¹¹⁴ ჯანელიძე, *საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია*.

¹¹⁵ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*.

¹¹⁶ შველიძე, *პოლიტიკური დაპირისპირებები*.

¹¹⁷ ვაჩნაძე, მერაბ და ვახტანგ გურული. *საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები). IX კლასის სახელმძღვანელო* (თბილისი: არტანუჯი, 2000), გვ. 190; კიდურაძე, ნინო და სხვ. *ისტორია. მოსწავლის წიგნი. მე-12 კლასი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2012), გვ. 276-277; გურული, ვახტანგ და სხვ. *საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, არტანუჯი, 2003), გვ. 234-235; ასათიანი, ნოდარ და სხვ. *საქართველოს ისტორია. მოსწავლის წიგნი. სახელმძღვანელო მეცხრეკლასელთათვის* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019), გვ. 414.

¹¹⁸ ახმეტელი, ნატა და ნიკო მურღულია. *მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია მე-12 კლასისათვის* (თბილისი: დიოგენე, 2008), გვ. 289-290.

¹¹⁹ აბდალაძე, გვანცა და სხვ. *უახლესი ისტორია მე-12 კლასის მოსწავლეებისათვის* (თბილისი: საქართველოს მაცნე, 2008), გვ. 292.

¹²⁰ კიზირია, დოდონა. *პუტჩი* (თბილისი: არტანუჯი, 2018), გვ. 144.

¹²¹ პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მიმართვა საქართველოს მოსახლეობას თბილისის ომის დროს (1991), *Myvideo.ge*, 25 ივლისი, 2011, <https://bit.ly/3telbUf> (ნანახია 12.10.2020).

¹²² „სპეცოპერაცია საქართველოს წინააღმდეგ“, *YouTube*, 3 ნოემბერი, 2017, <https://bit.ly/31ErNjv> (ნანახია 05.05.2021).

¹²³ ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, *TV იმედი*, 17 დეკემბერი, 2013.

ამბოხი. [...] რა თქმა უნდა, ვინც მოახდინა, მათ დემოკრატიული რევოლუცია უნდა დაერქმიათ და სახალხო აჯანყება. სახალხო აჯანყებას არ გავდა, იმიტომ, რომ ორ ნაბიჯში ქორწილები და პანაშვიდები იყო. უზენაეს საბჭოში ზვიადის მეტი მომხრე იყო, ვიდრე ისინი, საუბარია რამდენიმე ასეულ კაცზე. სახალხო აჯანყებაში უცხო ქვეყნის ჯარები არ ერთვებიან. [...] ეს იყო ტიპიური სახელმწიფო გადატრიალება.“¹²⁴

1992-94 წლებში ქვეყანაში განვითარებული მოვლენების ომად მოხსენიებას არ ეთანხმება ზვიად გამსახურდიას ვაჟი კონსტანტინე გამსახურდია და უპირატესობას ტერმინ „სამოქალაქო დაპირისპირებას“ ანიჭებს, შემდეგი არგუმენტი: „მე არ ვიტყვოდი, რომ ეს ომი იყო, იმიტომ რომ იმისათვის, რომ ვისაუბროთ ომზე, საჭიროა ერთ მხარეზე – მეომარი პარტიის მხარეზე – იყოს მინიმუმ 20 პროცენტი მოსახლეობისა. ეს იყო სამოქალაქო დაპირისპირება, რამაც შედეგად მოიტანა თბილისის ცენტრის დანგრევა, საქართველოს არაერთი პროვინციის აოხრება, უმძიმესი კვალი დაამჩნია საქართველოს ისტორიას, რის შედეგებსაც დღესაც ვიმკით.“¹²⁵ მაგრამ დაპირისპირებული მხარეების მხარდაჭერთა სტატისტიკა არ არსებობს, ამიტომ ძნელი სათქმელია, ვის რამდენი პროცენტი უჭერდა მხარს.

ზვიად გამსახურდიას ოპოზიციის ნაწილი ასევე არ ეთანხმება მოვლენის სახელდებას სამოქალაქო ომად: „ეს არ იყო სამოქალაქო ომი, მიმდინარეობდა ბრძოლა საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის, რუსეთის იმპერია მაქსიმალურად უშლიდა ხელს ამ ყველაფერს,“¹²⁶ აცხადებდა მამუკა გიორგაძე 2013 წელს.

შეთანხმებლობა და ერთგვარი გაუბედაობა 1992-1994 წლების მოვლენების შეფასებაში შესანიშნავად აისახა ქართულ დეტექტიურ-კრიმინალურ სერიალში „ცხელი ძალი,“ რომლის მეხუთე სეზონი ეთერში 2013 წელს გავიდა. ფილმის გმირი ლექსო ნიჟარაძე (მსახიობი გიორგი ყიფშიძე), ერთ-ერთი მოხსენებითი ბარათის კითხვისას, ამბობს, რომ ადამიანი, რომლის ბინაც თავისუფლების მოედანზე „1991-1992 წლების ცნობილი მოვლენების“ შემდეგ დაინვა, ჰოლანდიაში გადასახლდა და თავშესაფარი ითხოვა. პასუხად, მეორე გმირი ბიძინა თაბაგარი (ყანრი ლოლაშვილი) ამბობს: „რა ცნობილი მოვლენები, რა, ამდენი ტყუილი გაგონილა, კაცო?! [...] თქვი რა, თბილისის ომი, სამოქალაქო ომი იყო, აბა რა ოხრობა იყო, კაცო?!“ ამას მოყვება სერიალის კიდევ ერთი პერსონაჟის რეპლიკა, რომ ახლა ამის დრო არ არის.¹²⁷

„ამის დრო“ არა და არ დადგა. „რა სტატუსით მომიკლეს შვილი, რა სახელს დაარქმევს მის პოზიციას ისტორია?“ – თბილისის ომიდან 23 წლის თავზე კითხულობს ერთ-ერთი პირველი მსხვერპლის, მამუკა ბაღდავაძის დედა, ლიანა ბაღდავაძე. – „მომიკვდა და ისიც ვერ გავიგე, როგორ მომიკვდა, რა სახელით? მხოლოდ ის ვიცი ზუსტად, რომ ამ ომით მე და საქართველო გაგვაუბედურეს.“¹²⁸

¹²⁴ ფრაგმენტი თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმიდან „ჩაკეტული წრე,“ რუსთავი 2, 2002.

¹²⁵ რეზვიაშვილი, ჯიმშერ. „22 დეკემბერი - სახელმწიფო გადატრიალების პირველი სისხლიანი დღე,“ რადიო თავისუფლება, 22 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3JvUWNd> (ნანახია 15.12.2020).

¹²⁶ ევა ზოფერის თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

¹²⁷ სერიალი „ცხელი ძალი,“ მე-5 სეზონი, 2013. ეპიზოდი იხ. 23:50 წუთიდან, YouTube, <https://bit.ly/3F85wYU> (ნანახია 30.01.2021).

¹²⁸ იმერლიშვილი, ელენე. „1991 წელი საერთოდ ამოღებულია ისტორიიდან,“ *ქრონიკა+*, 13 ნოემბერი, 2013, <https://bit.ly/3GgxN12> (ნანახია 30.01.2021).

იმ ფაქტს, რომ „1991 წელი საერთოდ ამოღებულია ისტორიიდან,“ ლიანა ბაღდავაძე დატრიალებული ამბით გამოწვეული სირცხვილით ხსნის: „მართალია, სირცხვილია, ქართველები დავერიეთ ერთმანეთს, ეს სასახელოა? გამოსაჩენია? არ არის გამოსაჩენი...“ მაგრამ, მეორე მხრივ, „თუ არ შეაფასებ მოვლენებს, თუ ყველაფერს თავის სახელს არ დაარქმევ, ბოლო არ ექნება დაპირისპირებას.“¹²⁹ შეფასების გარეშე დატოვებული ტრაგედია ცოცხალი, მუდმივი ტკივილია მათთვის, ვის შვილებსაც უწოდებენ მსხვერპლს, მაგრამ არა გმირებს, რომლებიც სამშობლოსთვის იბრძოდნენ.

„ჩემთვის თბილისის ომი დაიწყო 22 დეკემბერს, როცა მოკლეს მამა, რომელიც იდგა ოთახში, აი, აქ იდგა ბეტეერი და რატომღაც ფანჯარაში ისროლა, შეიძლება იმიტომ, რომ სანთელი ეჭირა, შუა ოთახში იდგა და რაღაცა სილუეტზე გაისროლა ბეტეერმა. კეფაში მოხვდა და იქვე მოკლა მამა. [...] ამ 22 წლის განმავლობაში არავის გახსენებია პირადად ჩემი ოჯახი, მამაჩემი და კიდევ რამდენი ასეთი უდანაშაულო ადამიანი. დიდი ტრაგედია იყო საქართველოსთვის და ქართველი ხალხისთვის,“¹³⁰ იხსენებდა სოფო ყურაშვილი 2013 წელს.

სხვა ომებისაგან (მათ შორის, წაგებული ომებისაგან) განსხვავებით, არ არსებობს სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების ოფიციალური ადგილი, მემორიალი, სადაც მათ პატივს მიაგებდნენ და გაიხსენებდნენ. ჩვეულებრივ, დასამახსოვრებლად შერჩეული ინდივიდები და მოვლენები უკავშირდებიან გმირობას, უმნივლო რეპუტაციას, რაც ქმნის წარსულის ერთიანი, პოზიტიური იმიჯის ჩამოყალიბების შესაძლებლობას. მაგრამ როგორ არის შესაძლებელი ასეთი იმიჯის შექმნა კონსენსუსის და სიამყის გარეშე?¹³¹ გილად ჰირშბერგერი აღნიშნავს, რომ ტრაგიკული მოვლენისთვის მნიშვნელობის მინიჭებისას დიდ როლს ასრულებს სიკვდილის წარმოდგენა გმირობის აქტად, თავგანწირვად ჯგუფისადმი ჩადენილი ძალადობის წინააღმდეგ. ამ გზით ჯგუფის წევრების სიკვდილი გარდაიქმნება ჯგუფის უკვდავების სიმბოლოდ: ყალიბდება წარმოდგენა, რომ ჯგუფისთვის, რომელიც განსაკუთრებული და უნიკალურია, თავგანწირვა და სიკვდილი საპატიოა. ამით მიძიმე წარსული იქცევა ანმყო ბრძოლებისათვის მნიშვნელობის მინიჭების საშუალებად.¹³² ამ შემთხვევაში, რომელი ჯგუფისთვის თავგანწირვა და სიკვდილი შეიძლება შეირაცხოს გმირობის აქტად? როგორც ლიანა ბაღდავაძე ამბობს, „ორივე მხარე საქართველოსთვის იბრძოდა,“¹³³ მაგრამ მათ საქართველო სხვადასხვაგვარად წარმოედგინათ. ჯგუფები, რომელთა სახელითაც ისინი იბრძოდნენ, ოცდაათი წლის შემდეგაც რჩებიან „ჩვენ“ და „სხვა“ ერთობებად. ჩვენი აზრით, სწორედ ამიტომ უვლიან გვერდს მამუკა ბაღდავაძის, სოფო ყურაშვილის მამის და სხვა დაღუპულთა სახელების ხსენებას და აქცენტი ჯგუფებს შორის ურთიერთობის მოწესრიგებაზე გადააქვთ. ორივე მხარეს საკუთარი გმირები ჰყავს, რომელთაგან მხოლოდ მცირე ნაწილის სახელია ცნობილი საზოგადოებისათვის.

¹²⁹ იქვე.

¹³⁰ ეკა ხოფერიას თქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013.

¹³¹ Wagner-Pacifi, Robin and Barry Schwartz. “The Vietnam Veterans Memorials: Commemorating a Difficult Past,” *American Journal of Sociology* (September 1991). DOI: 10.1086/229783.

¹³² Hirschberger, “Collective Trauma,” p. 6.

¹³³ იმერლიშვილი, „1991 წელი საერთოდ ამოღებულია ისტორიიდან.“

რთული წარსულის მეხსიერება, რომელიც განპირობებულია დაუძლეველი მორალური ტრავმით, დაძაბულობითა და შეუთანხმებლობით მისი ხასიათის თაობაზე, ყოველთვის წინააღმდეგობრივია და ბევრ კითხვას აჩენს. წაგებული ომები ასეთი წარსულია, თუმცა მათ შორისაც არის განსხვავება: სამოქალაქო დაპირისპირება არ არის სასახელო და სიამაყის განცდას არ იწვევს, მაგრამ არც მის მონაწილეებს აკლდათ გმირობა და თავგანწირვა, საჭიროა მოიძებნოს პატივის მიგების გზა დალუპულთათვის, და არა დამარცხებისათვის, მოხერხდეს რაიმე საჯარო სიმბოლოს შექმნა მათი აღიარებისთვის, ვინც ომში დაიღუპა.¹³⁴

როგორც ვერედ ვინიციკი-სერუსი აღნიშნავს, დამახსოვრების სახე დამოკიდებულია საზოგადოების პოლიტიკური კულტურაზე, აგრეთვე დამახსოვრების დროზე – წარსულის ამ მოვლენის მნიშვნელობაზე დღევანდელიათვის. იმ საზოგადოებაში, რომლის კულტურა კონსენსუსზეა ორიენტირებული და სადაც წარსულის ეს მომენტი აღარ არის დღევანდელი დღის წესრიგის ნაწილი, შესაძლებელი ხდება მრავალხმიანი დამახსოვრება (*multivocal commemoration*): იქმნება საზიარო სივრცე, სადაც მიაგებენ პატივს დალუპულებს, მაგრამ განსხვავებული ტექსტებით, რომლებიც შეიცავენ განსხვავებულ მნიშვნელობებს და, ამდენად, ამ სივრცემ შესაძლებელია თავი მოუყაროს ჯგუფებს, რომელთა მიერ წარსული სხვადასხვავვარად ინტერპრეტირდება (ამის მაგალითად იგი ასახელებს ვიეტნამის ვეტერანთა მემორიალს ვაშინგტონში).¹³⁵ კონფლიქტური პოლიტიკური კულტურისთვის კი, სადაც წარსული და აწმყო დებატები მჭიდროდ უკავშირდება ერთმანეთს, დამახსიათებელია დამახსოვრების ფრაგმენტირებული ტიპი: ხსოვნა აღინიშნება სხვადასხვა დროსა და სხვადასხვა სივრცეში, სადაც წარსულის სხვადასხვა დისკურსი გახმოვანდება და ისინი მიმართულია სხვადასხვა აუდიტორიისადმი (ეს შემთხვევა განხილულია იცხაკ რაბინის მემორიალების მაგალითზე იერუსალიმსა და თელ-ავივში).¹³⁶ რაც მეტი დროა გასული ფაქტიდან/მოვლენიდან მის გახსენება-აღნიშვნამდე, მით მეტია მრავალხმიანი (და კონსენსუსზე დაფუძნებული) დამახსოვრების შანსი. ვინიციკი-სერუსის სიტყვით, როცა მონუმენტი ათწლეულების შემდეგ იქმნება, ისინი, ვისთვისაც ეს მეხსიერება ავტობიოგრაფიული იყო, ან ცოცხალი აღარ არიან, ან უკვე მიუღწევიათ შუა ასაკისათვის, შესაბამისად, „მათი ტვირთი, ვინც წარსულის კვალს ატარებდა სხეულზე თუ სულში, უკვე ქცეულია სხვათა წაშლილ მეხსიერებად.“¹³⁷

ჩვენს შემთხვევაში, ძნელი სათქმელია, რომ სამოქალაქო დაპირისპირება აღარ არის დღევანდელი დღის წესრიგის ნაწილი და მან წარსულში დაიდო ბინა. თუ კ. ერიკონს დავესხებებით, ეს ის მდგომარეობაა, როცა ტრავმირებული გონება ეჭიდება მტკივნეულ მომენტს და არ ტოვებს მას წარსულში, მის შესაბამის ქრონოლოგიურ ადგილას. ის მუდმივად აცოცხლებს ტრავმულ მოვლენას, რის შედეგადაც ის მდგომარეობად გარდაიქმნება.¹³⁸

მიუხედავად იმისა, რომ დღეს მოსახლეობის უმრავლესობა ზვიად გამსახურ-

¹³⁴ Wagner-Pacifi and Schwartz, “The Vietnam Veterans Memorials.”

¹³⁵ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): p. 31.

¹³⁶ იქვე, გვ. 32.

¹³⁷ იქვე, გვ. 45.

¹³⁸ Erikson, Kai. “Notes on Trauma and Community,” *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), p. 185.

დიას ხელისუფლების დამხობას ქვეყნისთვის უარყოფით მოვლენად მიიჩნევს,¹³⁹ თავად ომის თაობაზე საზოგადოების საზიარო მეხსიერება არ ჩამოყალიბებულა, მრავალხმიანი დამახსოვრება კი ჯერჯერობით მხოლოდ განსხვავებულ და, ხშირად, ურთიერთგამომრიცხავ ნარატივებში გამოიხატება. ორიოდე მონუმენტური არე, რომელთაც, თითქოს, *მრავალხმიანი დამახსოვრების* საზიარო ადგილები უნდა შეექმნა (მაგალითად, ზვიად გამსახურდიას საფლავი მთანმინდაზე), ჯერ ერთი, თავად იქცევა განსხვავებული მეხსიერების მქონე ჯგუფების დაპირისპირების ადგილად, მეორე, ისინი მხოლოდ ლიდერთა ხსოვნის მემორიალიზაციას ემსახურება და არა მათი, ვინც მათ გვერდზე იბრძოდა, რომ არაფერი ვთქვათ თავად სამოქალაქო დაპირისპირების, როგორც წარსულის არასასურველი მოვლენის მემორიალიზაციაზე. ომისა და დაპირისპირების მთავარი მოქმედი პირების საფლავები კი (მაგალითად, ჯაბა იოსელიანის საფლავი დიდუბის პანთეონში) თავიდანვე იქცა აზრთა მწვავე დაპირისპირების საგნად და დღემდე ასეთად რჩება.

საქართველოს კონფლიქტური პოლიტიკური კულტურის პირობებში, სადაც წარსული მუდმივად იჭრება თანამედროვე პოლიტიკურ და სოციალურ რეალობაში, თითქოს, უფრო რეალური ჩანს დამახსოვრების ფრაგმენტირებული ტიპის მემორიალის შესაძლებლობა. თუმცა ჯერჯერობით არც ამგვარი მეხსიერების არე არსებობს და, ლიანა ბაღდავაძის მსგავსად, ომის მსხვერპლთა ოჯახის წევრებს არ შეუძლიათ, თავიანთი ტრაგედიის საჯარო ამოთქმით, ტრავმის გადალახვისაკენ ნაბიჯის გადადგმა. სამოქალაქო დაპირისპირებიდან გასული სამი ათწლეულის შემდეგ, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ მძიმეა „მათი ტვირთი, ვინც წარსულის კვალს ატარებს სხეულზე თუ სულში.“¹⁴⁰

სამოქალაქო დაპირისპირება დღესაც, უმთავრესად, ზნეობრივი (ძმათამკვლელი, სამარცხვინო) და არა რაციონალური კატეგორიებით ფასდება. ვერც ერთმა კულტურულმა ნიმუშმა შეასრულა იმ პრემედიატორის ფუნქცია, რომელიც გვანჯდის სქემებს მომავალი გამოცდილების რეპრეზენტაციისათვის.¹⁴¹ ამიტომ, ვფიქრობთ, სამოქალაქო დაპირისპირება მოუშუშებელ ჭრილობად, ბოლომდე ჩამოუყალიბებელ და გამოუფლოვებელ ტრავმად დარჩა.

დაპირისპირებული ნარატივები

თბილისის ომისა და სამოქალაქო დაპირისპირების პერიპეტიები, მათი აღქმა და რეპრეზენტაცია აისახა მონაწილე მხარეების ნარატივებში, რომლებიც არაერთგვაროვანი, ფრაგმენტირებული და, უმეტეს შემთხვევაში, ურთიერთდაპირისპირებულია. ამ ქვეთავში ნაჩვენებია, როგორ ჩამოყალიბდა ეს ნარატივები, რა ცვლილება განიცადა დროთა განმავლობაში, ირეკლავს თუ არა ისინი სამოქალაქო ომის შემდგომ პერიოდში მეხსიერების პოლიტიკაში მომხდარ ცვლილებებს; დაუახლოვდა თუ არა ერთმანეთს დაპირისპირებულ მხარეთა ნარატივები გავლილი ათწლეულების განმავლობაში, გადააფასა თუ არა რომელიმე მხარემ დამოკიდებულება ამ მოვლენების მიმართ. ჩვენი მიზანია, ამ წყაროთა ანალიზით ვუპასუხოთ კითხვებს:

¹³⁹ „საქართველოს მომავალი 2020,“ კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი, აგებულია მონაცემთა ონლაინ ანალიზის ვებგვერდზე, <https://bit.ly/3f23Mpl> (ნანახია 02.04.2021).

¹⁴⁰ Vinitzky-Seroussi, “Commemorating a Difficult Past,” p. 45.

¹⁴¹ Erll, “Literature, Film, and the Mediality,” p. 393.

მოხერხდა თუ არა ინსტიტუციონალიზებული, საერთო ეროვნულ დონეზე გაზიარებული ნარატივის შექმნა? შესაბამისად, ჩამოყალიბდა თუ არა თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება, როგორც კულტურული ტრავმა?

დაპირისპირებული ნარატივების შესწავლისას, ვეყრდნობოდით ნათელა ვაჩნაძისა და ნინო თომაძის მიერ გამოცემულ წიგნს „დამარცხებული საქართველო“ (ნაწილი I, 2018 და ნაწილი II, 2019), რომელშიც გამოქვეყნებულია ავტორების მიერ ზვიად გამსახურდიას მომხრებთან და ოპოზიციის წევრებთან ჩანერილი ინტერვიუები; ლეილა ცომაიას მონოგრაფიას „პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა“ (2018); დოდონა კიზირიას ნაშრომს „პუტჩი“ (2018); ინტერვიუებს ციკლიდან „საქართველოს დაბადება“ (2019-2020) და სატელევიზიო გადაცემებში მოწვეულ სტუმართა ინტერვიუებს. გამოვყავით წარსულის ის ფრაგმენტები, რომლებიც ხშირად გვხვდება განხილულ ნარატივებში და რომლებიც ქმნიან სამოქალაქო დაპირისპირების ძირითად კონტურებს. ესენია: დაპირისპირების მოსამზადებელი ფაზა, ტრანსფორმაცია სამხედრო კონფლიქტად და მისი შედეგები.

სამოქალაქო დაპირისპირების შესახებ არსებული არაერთგვაროვანი ნარატივების, აგრეთვე მათ შორის მსგავსებებისა და განსხვავებების მკაფიოდ წარმოსაჩენად, ტექსტები, პირობითად, ორ ჯგუფად – კანონიერი ხელისუფლების მომხრეებისა და ოპოზიციის წარმომადგენელთა ნარატივებად – დავყავით.

განხილული ნარატივების ნაწილი სამოქალაქო დაპირისპირების მიმდინარეობისას შეიქმნა, თუმცა დროთა განმავლობაში, სხვადასხვა მედიუმის ზემოქმედების შედეგად, შეიცვალა. ცვლილების დინამიკის გამოსაკვეთად, ნარატივები დაჯგუფებულია სამ ათწლეულად და ტრავმის ნარატივის შემადგენელი კომპონენტების შესაბამისად არის დეკონსტრუირებული. კერძოდ, ნაჩვენებია, როგორ აფასებენ სხვადასხვა დროს და რა სახელს არქმევენ სამოქალაქო დაპირისპირებას მონინალმდევე ჯგუფების წარმომადგენლები; იყო თუ არა ეს მოვლენები, მათი აღქმით, მოულოდნელი და დაუჯერებელი; მოჰყვა თუ არა მათ რადიკალური და სიღრმისეული ცვლილებები; ვისზე მოახდინეს მათ გავლენა – დაპირისპირებულ ჯგუფებზე თუ მთლიანად ქართულ საზოგადოებაზე; ვინ არის წარმოდგენილი მსხვერპლად და დამნაშავედ; როგორ ნაწილდება პასუხისმგებლობა.

სამოქალაქო დაპირისპირების მოსაზრებელი ფაზა

ნარატივების ავტორთა ნაწილი 1990-იანი წლების დასაწყისში და შემდგომ დეკადებში სამოქალაქო დაპირისპირების ათვლის წერტილად 1991 წლის 2 სექტემბერს განიხილავს. ამ დღეს ხელისუფლება ამერიკის შეერთებული შტატების დელეგაციას მასპინძლობდა. ოპოზიციის მყოფმა ეროვნულ-დემოკრატიულმა პარტიამ ორგანიზება გაუწია ანტისახელისუფლებო მიტინგს თბილისში, კინოს სახლთან. შეკრების მონაწილეები მთავრობას დიქტატორულ რეჟიმად აცხადებდნენ და მის გადადგომას ითხოვდნენ. აქციაზე მოხდა შეტაკება ომონსა¹⁴² და მომიტინგეებს შორის.¹⁴³

¹⁴² ომონი (რუს. ОМОН) - სრული დასახელებაა Отряд милиции Особого Назначения - მილიციის განსაკუთრებული დანიშნულების რაზმი.

¹⁴³ ცომაია, ლეილა. *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა* (თბილისი: მერიდიანი, 2018), გვ. 61.

ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერები 2 სექტემბრის აქციას საქართველოს წინააღმდეგ მიმართულ პროვოკაციად აფასებდნენ, რომელიც მოსკოვში დაიგეგმა და მიზნად ისახავდა ხელისუფლების ეროვნული კურსისთვის დარტყმის მიყენებას, ხოლო ოპოზიციის წევრები მიიჩნევდნენ, რომ ეს იყო მშვიდობიანი სამოქალაქო პროტესტი, მიმართული ხელისუფლების დიქტატურის წინააღმდეგ, რომელიც ძალადობრივი გზით დაშალა მიმართველმა ძალამ.

2000-იანი წლების ინტერვიუებში ჩანს, რომ გამსახურდიას მხარდამჭერთა თხრობა 2 სექტემბრის აქციასთან დაკავშირებით ისეთივე დარჩა, როგორც მოვლენათა მსვლელობისას იყო, თუმცა შეიცვალა ოპოზიციის ნარატივი და გაჩნდა ახალი შეფასებები. ოპოზიციის წევრთა ერთი ნაწილი 2 სექტემბრის მოვლენებს ეროვნული ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ მიტინგად განიხილავს, რომელიც რუსეთმა მოაწყო; მეორე ნაწილი მას რუსეთის პროვოკაციად აფასებს, რომელსაც ხელისუფლება და ოპოზიცია წამოეგო; მესამე ნაწილი კი – ოპოზიციის ერთი ნაწილის მიერ პროვოცირებულ აქციად, რომელსაც ხელისუფლება აჰყვა.

2010-იანი წლების ნარატივებში წინა დეკადაში გამოთქმული შეფასებები უცვლელად შენარჩუნდა.

რა მოხდა 1991 წლის 2 სექტემბერს?

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია ნემო ბურჭულაძე, უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე</p> <p>„ეს იყო ერთი სცენარი, ცენტრის მიერ ჩაფიქრებული და ამის თქმის საბაზს მაძლევს ის, რომ 2 სექტემბერი მხოლოდ თბილისში არ ყოფილა.“¹⁴⁴</p>	<p>ნარატივი 1: ოპოზიციამ მოაწყო ანტისახელისუფლებო მიტინგი ავთანდილ იმნაძე, ადამიანის უფლებათა დაცვის საპარლამენტო კომისიისა და საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელი</p> <p>„მან, ხელისუფალმა, თავის ხალხს ტყვია დაუშინა, მშვიდობიანი მიტინგი დაარბია და ჯერ კიდევ არ დაწყებულ მიტინგს მიუსია ომონი“¹⁴⁵</p>
<p>ამირანი (გვარის გარეშე), სტუდენტი</p> <p>„ახლანდელმა მოვლენებმა გვიჩვენეს, რომ ის ორი სექტემბრის მოვლენები იყო პროვოცირებული [რუსეთის მიერ]. ეს იყო ჩაფიქრებული აქცია, ეს იყო გამიზნული აქცია.“¹⁴⁵</p>	<p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„ოპოზიცია, რა თქმა უნდა, გამსახურდიას დღიდან მოსვლისა ებრძოდა. განსაკუთრებით 19 აგვისტოს და 2 სექტემბრიდან.“¹⁴⁷</p>

¹⁴⁴ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 151.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 119.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 85.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 113.

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია ვალტერ შურლაია, უზენაესი საბჭოს წევრი „მე ჩემეული შეფასება, ჩემეული ფორმულირება მაქვს ამ მოვლენების შესახებ. ვერც ერთი მტერი, ვერავითარი მტერი ვერაფერს ვერ დააკლებს თუნდაც პატარა სახელმწიფოს, თუ მან ამ ერში დასაყრდენი ვერ იპოვა. [...] დასაყრდენი იყო ესა. ეს იყო, რა თქმა უნდა, აქ იდეური ე.წ. წითელი ინტელიგენცია, მაგრამ მასა, შემსრულებლთა მასა იყო სრულიად კრიმინალური სამყარო.“¹⁴⁸</p>	<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია ირაკლი მელაშვილი, „ქართია 91“-ის წევრი, საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელი „ედუ ყოველ შაბათს ატარებდა ე.წ. საინფორმაციო მიტინგს, რომელსაც ესწრებოდა 100-200 კაცი, რომლის ნაწილი იყო მონარქისტული პარტიის ხალხი, ნაწილი ჩვენი სპეცსამსახურების ხალხი, უფრო დიდი ნაწილი. [...] მე მაქვს ინფორმაცია, რომ გასროლა არც მომიტინგეების მხრიდან მომხდარა, არც ომონის მხრიდან. [...] გაისროლა მესამე ძალამ. სიტუაცია მარტივია – მიტინგი – ომონი. ორივე მხრიდან შეიარაღებული ხალხია, აქ ძალიან იოლია პროვოცირება.“¹⁴⁹</p>
<p>ბესარიონ გუგუშვილი, პრემიერ მინისტრი „1991 წლის 2 სექტემბერს საქართველოში დაიწყო მცოცავი პუტჩი.“¹⁵⁰</p>	<p>ნარატივი 2: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია, რომელსაც წამოეგო ხელისუფლება და ოპოზიცია თამარ ჩხეიძე, „ილია ქავჭავაძის საზოგადოების“ წევრი „ზვიადი წამოაგეს ამ პროვოკაციაზე, რომ განვითარებულიყო ის მოვლენები, რაც მოხდა. ჩაფიქრებული იყო წინასწარ, მიტინგი უნდა დარბეულიყო და ტყვია უნდა გავარდნილიყო. ჩაფიქრება ედუ-ს დონეზე არ ხდებოდა, ბუნებრივია. ჩაფიქრება ხდებოდა სულ სხვაგან.“¹⁵¹</p>
<p>ლია ბერუაშვილი, მეცნიერებათა აკადემიის კიბერნეტიკის ინსტიტუტის თანამშრომელი „2 სექტემბერი ცნობილი ამბავია. ჩამოსულები არიან ამერიკელი კონგრესმენები [...] იხილებოდა დიდ სესიაზე ბალტიისპირეთის საკითხი და ამას უნდა მოჰყოლოდა ჩვენი ამბავიც. მაშინ არ ჩანდა და არ იყო ცხადი... ესენი რომ ამბობენ, რომ ყველამ სინზე დადებული მიიღო, მერე თურქმენეთიც განთავისუფლდა, არ იყო ეგრე. პროვოკაცია სჭირდებოდათ.“¹⁵²</p>	<p>ნარატივი 3: ოპოზიციის ერთმა ნაწილმა მოაწყო პროვოკაცია ანზორ მაისურაძე, უშიშროების სამსახურის თანამშრომელი „ეს იყო სუფთა პროვოკაციული მიტინგი. მაშინ ამერიკელები იყვნენ ჩამოსულები, კრწანისში ჰქონდა მიღება პრეზიდენტს. თქვენ რომ იცოდეთ, მაგათი მიტინგის დარბევა ამერიკელებთან შეთანხმებით მოხდა. იმათ მოუყვა [გამსახურდია] და უნდა დაარბიოთ, რას აკეთებენო ეგენი.“¹⁵³</p>

¹⁴⁸ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 79, 81.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 128-129.

¹⁵⁰ ვაჩნაძე, ნათელა და ნინო თომაძე, *დამარცხებული საქართველო (1991-1992 წლების დეკემბერ-იანვრის მოვლენები თბილისში)*, ნაწილი II (თბილისი: 2019), გვ. 125.

¹⁵¹ იქვე, გვ. 267.

¹⁵² ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 89-90.

¹⁵³ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 223.

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია</p> <p>ლეილა ცომაია, ლიტერატორი, ზვიად გამსახურდიას თანამებრძოლი დისიდენტობის დროს</p> <p>„2 სექტემბერს მოსკოვში ტარდებოდა დეპუტატთა ყრილობა, რომელზეც განიხილებოდა ბალტიისპირეთისა და საქართველოს სსრკ-დან გამოყოფის საკითხი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქანტურიაშვიტს, ამ ცნობასთან ერთად, შევარდნაძისგან სათანადო ინსტრუქტაჟიც მიიღო. საიდუმლო ინსტრუქციები მიეცა აგრეთვე შევარდნაძესთან ფარულ ალიანსში მყოფ შინაგან საქმეთა სამინისტროს მაღალჩინოსნებსაც, რომლებსაც გაა ქანტურიას მიერ წინასწარ დაანონსებულ 2 სექტემბრის მიტინგზე შეიარაღებული ომონი ნარგზავნეს და ცნობილი პროვოკაციული გასროლებიც განახორციელეს.“¹⁵⁴</p>	<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პროვოკაცია</p> <p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„მამინ არი პირველი დელეგაცია ჩამოსული [...] ეს მიტინგები – 50 კაციანი – ტარდებოდა ყოველ, აღარ მახსოვს პარასკევი... სამშაბათი თუ ოთხშაბათი... რაღაცა დღე იყო დათქმული, სადაც მონარქისტები, ედპ. ისინი იკრიბებოდნენ და ნუ ყველამ ვიცოდით, რაც ხდებოდა. [...] უეცრად ამბავი, ვილაცები მირეკავენ, სახლში ვარ, რო სროლა მოხდა... რაის სროლა მოხდა? ომონმა ხალხს ესროლა. [...] სრული შოკი იყო, გამოვვარდი ეგრევე რუსთაველზე, ვხედავ, ხალხი შეკრებილი... რა ხდება, ვეკითხები, ვერავინ ვერაფერი ვერ მითხრა. [...] მერე, როგორც ირკვევა, პირველი გასროლა მოხდა სახურავიდან, როგორც ჩანს, დიდი პროვოკაცია განხორციელდა.“¹⁵⁵</p>
<p>დავით გამცემლიძე, იტორიკოსი და ჟურნალისტი</p> <p>„2 სექტემბერს, კინოს სახლთან დატრიალებულ მოვლენათა შინაარსის სწორად აღსაქმელად, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ ქვეყანაში შექმნილი ზოგადი ვითარება და უმაღლვე ცხადი გახდება, რამდენად ყალბია „ოფიციალური ვერსია“, რომელსაც შემდგომში სამოქალაქო ომში გამარჯვებული მხარე გვთავაზობდა. [...] 2 სექტემბრის მოვლენამ, შესაძლოა, ვერ განსაზღვრა პროცესთა განვითარება, მაგრამ იგი მათ უზუსტეს გამოვლინებად და გამოხატულებად იქცა.“¹⁵⁶</p>	<p>ნარატივი 2: ოპოზიციის ერთმა ნაწილმა მოაწყო პროვოკაცია</p> <p>ნოდარ ნათაძე, საქართველოს სახალხო ფრონტის გამგეობის თამგვდომარე და მე-3 მონგვის პარლამენტის წევრი</p> <p>„ჩამოდიოდნენ ამერიკელები და იმათ საჩვენებლად განიზრახა ერთ-ერთმა ოპოზიციურმა პარტიამ დემონსტრაციულად რაღაცა... შესაძლებელია სისხლის დაღვრაც, ოღონდ, ასე ვთქვათ, დაჭრის სახით და არა იმითი, მე მგონი. ჰოდა მოაწყვეს რაღაცა პროვოკაცია.“¹⁵⁷</p>

¹⁵⁴ ცომაია, *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას...*, გვ. 68.

¹⁵⁵ ინტერვიუ ირაკლი მელაშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 23 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3qXtmp7> (ნანახია 04.12.2020).

¹⁵⁶ გამცემლიძე, დავით. „2 სექტემბერი“, *Expert.ge*, 4 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3t9YAs7> (ნანახია 22.03.2021).

¹⁵⁷ ინტერვიუ ნოდარ ნათაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 26 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3n7pZa6> (ნანახია 20.02.2021).

2 სექტემბრის აქციის გავლენა სამოქალაქო დაპირისპირებაზე

1991 წლის 12 სექტემბერს მწერალთა კავშირში გაიმართა სხდომა. შეკრებილმა საზოგადოებამ 2 სექტემბრის მოვლენები განიხილა და დაგმო ძალის გამოყენება ოპოზიციის წინააღმდეგ. 15 სექტემბერს, უზენაესი საბჭოს სხდომაზე, ამ ინციდენტს გამოეხმაურა ზვიად გამსახურდია. მან აქციის ორგანიზებაც და მისი დაშლაც რუსეთის პროვოკაციას დაუკავშირა.¹⁵⁸ პრეზიდენტის მოთხოვნის საფუძველზე შეიქმნა საგამოძიებო კომისია, თუმცა დამნაშავეები არ გამოვლენილან.¹⁵⁹ ინციდენტიდან მცირე ხანში დააპატიმრეს ოპოზიციის წევრები – ვია ჭანტურია, გოგა ხაინდრავა და სხვები.¹⁶⁰ ამასთან დაკავშირებით, ოპოზიციის წევრი ირაკლი მელაშვილი იხსენებდა, რომ დაპატიმრებმა და ლაღატი დადანაშაულებამ „მიიღო საგიჟეთის სახე. ანუ შიშმა იმისა, რომ რაღაცა ტალღა არ აგორდეს, გამოიწვია ის, რომ მოდი, ამ ტალღის ლიდერები დავიჭიროთ. დაიჭირეს ეს ლიდერები და ამან გამოიწვია უკუპროცესი.“¹⁶¹

გამსახურდიას მხარდამჭერების ნარატივებსა და ოპოზიციის ნარატივებში, რომლებიც 2 სექტემბრის აქციას განიხილავს, ჩანს საერთო ინტერპრეტაცია – ამ მოვლენამ ხელისუფლებასა და ოპოზიციას შორის დაპირისპირება გააღრმავა და შეამზადა ნიადაგი თბილისის ომისთვის. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გამსახურდიას მხარდამჭერები დაპირისპირების გაღრმავებას ანტისახელისუფლებო ძალების მიერ გამსახურდიას დამხობის გეგმას უკავშირებენ, ხოლო საპირისპირო ნარატივების ავტორები – ხელისუფლების არადემოკრატიულ კურსს.

ეს მოსაზრებები შენარჩუნდა 1990-იანი წლებიდან 2010-იანი წლების ჩათვლით.

რა გავლენა მოახდინა 2 სექტემბრის აქციამ მოვლენების შემდგომ განვითარებაზე?

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>ნემო ბურჭულაძე</p> <p>„მაშინვე აღიძრა საქმე. ძიება მიმდინარეობდა. შედეგებს ახლა ალბათ მე ვერ გეტყვით, მით უმეტეს ამ შედეგების შეიძლება ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ ამ შედეგებამდე მისვლა იყო. რომ არ მომხდარიყო შემდეგ ძიება, ალბათ ამიტომ გამწვავდა შემდეგ და შემდეგ, უფრო და უფრო.“¹⁶²</p>	<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„ორმა სექტემბერმა საბოლოოდ გადახაზა ყველაფერი, ვისაც კი რაღაც იმედი ქონდა, რომ ეს ხელისუფლება რაიმე დემოკრატიულ რეფორმებს გაატარებდა. მე ვფიქრობ, ამ პოლიტიკის შედეგია ის, რაც დღეს მოხდა [თბილისის ომი].“¹⁶³</p>

¹⁵⁸ ცომაია, *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას...*, გვ. 61, 69.

¹⁵⁹ ვაჩნაძე და თომამე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 81.

¹⁶⁰ ცომაია, *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას...*, გვ. 54.

¹⁶¹ ვაჩნაძე და თომამე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 135.

¹⁶² კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 152.

¹⁶³ იქვე, გვ. 127.

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>მარიკა აბაიშვილი, გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკის“ მთავარი რედაქტორი</p> <p>„ეს არის 2 სექტემბრის მერე, როდესაც უკვე ძალიან დაიძაბა საქართველოში ვითარება.“¹⁶⁴</p>	<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>კახა კახაძე, პოლიტიკოსი</p> <p>„2 სექტემბერი იყო დასაწყისი რაღაც ეტაპის საქართველოში მაშინ, უფრო მკვეთრი მოძრაობების დაწყების ეტაპი.“¹⁶⁵</p>
<p>გიორგი მარჯანიშვილი, კულტურის მინისტრის მოადგილე</p> <p>„2 სექტემბრის გულისათვის ჩაუშესკუ ეძახეს გამსახურდიას და მერე ვინც ეს მოაწყო, ის დანიშნურებული იყო ახალ ხელისუფლებაში.“¹⁶⁶</p>	<p>ვახტანგ რაზმაძე, საქართველოს გენერალური პროკურორი</p> <p>„ის შეცდომა დაუშვა ზვიად გამსახურდიამ, როცა 2 სექტემბერს კინოს სახლის წინ დაარბია მიტინგი. [...] თქვენ ანგარიში გაუწიეთ იმას, რომ შემდეგ თენგიზ სიგუა, ჭანტურია და სხვები გაერთიანდნენ და ერთობლივად ებრძოდნენ.“¹⁶⁷</p>

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>ლეილა ცომაია</p> <p>„ეროვნულ-დემოკრატიები, მართალია, თავს იმართლებდნენ, რომ ჩვენ კინოს სახლთან ორშაბათობით მიტინგი წინასწარ გვქონდა დაგეგმილი და 2 სექტემბრის მიტინგიც ამ გეგმის მიხედვით ჩატარდაო, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ვაცხადდა მათი მოსკოვური ვოიაჟები შევარდნაძესთან, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ‘ორშაბათობების’ ერთთვიანი ციკლის დაგეგმვა კალენდრით ხელში მოსკოვში მოხდა. ნოდარ ნათაძის თქმით, ‘პატრიოტმა და გამოკვეთილმა დისიდენტმა... მითხრა ვაკვრით: ‘სექტემბერში ზვიადის წასვლის პროცესები დაიწყებაო.’ ჩემი ვარაუდით, იგი სწორედ გია ჭანტურია უნდა ყოფილიყო.“¹⁶⁸</p>	<p>ნარატივი 1: 2 სექტემბრის მოვლენებმა შეამზადა ნიადაგი დაპირისპირების გაღრმავებისთვის</p> <p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„ჩვენ ვითხოვდით შინაგან საქმეთა მინისტრის გადადგომას. ვეუბნებოდით [ზვიად გამსახურდიას], რომ თუ ამას არ გადააყენებ და ამ საქმეს არ გამოიძიებ, შენი გადადგომის საკითხი დადგება და ნუ მიიყვან აქამდე, იმიტომ რომ არავინ არავის არ შეარჩენს ამას.“¹⁶⁹</p>

¹⁶⁴ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 19.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 272.

¹⁶⁶ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 449

¹⁶⁷ იქვე, გვ. 324.

¹⁶⁸ ცომაია, *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას...*, გვ. 68.

¹⁶⁹ ინტერვიუ ირაკლი მელაშვილთან, იაგო ხვიციას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

<p>დავით გამცემლიძე „2 სექტემბერს აფეთქდა ნალმი, რომელიც დიდხანს მზადდებოდა. კონკრეტულმა პროვოკაციამ მხოლოდ დეტონატორის როლი შეასრულა. ნალმი არსებობდა და ადრე თუ გვიან უეჭველად აფეთქდებოდა, თუნდაც სხვა დეტონატორის მეშვეობით.“¹⁷⁰</p>	
---	--

სამოქალაქო დაპირისპირება

ზვიად გამსახურდია თვლიდა, რომ თბილისის ომის და სამხედრო გადატრიალების ორგანიზატორი რუსული ძალა იყო, რომელიც ადგილობრივი ოპოზიციის დახმარებით მოქმედებდა. მან და მისმა მხარდამჭერებმა ამ მოვლენებს თავიდანვე პუტჩი უწოდეს. საპირისპირო მოსაზრება ჰქონდა ოპოზიციას, რომელიც თბილისში მიმდინარე მოვლენებს შიდა პოლიტიკურ დაპირისპირებად აფასებდა.

2000-იანი წლების ნარატივები აჩვენებს, რომ გამსახურდიას მხარდამჭერთა მოსაზრება უცვლელი დარჩა, თუმცა გაჩნდა ახალი ხაზი, რომლის მიხედვითაც, პუტჩის მოწყობას საქართველოში, რუსეთთან ერთად, ხელი შეუწყო დასავლეთმაც. ოპოზიციის ნარატივებში შენარჩუნდა ძველი ინტერპრეტაცია, თუმცა ჩასწორდა სამხედრო გადატრიალებასთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრება და გაჩნდა ორი ხაზი. ერთის მიხედვით, გადატრიალების მოწყობის ორგანიზატორები იყვნენ რუსეთი და დასავლეთი, ხოლო მეორის თანახმად, მოვლენის ორგანიზატორი მხოლოდ რუსული ძალა იყო.

2010-იან წლებში ნარატივები არ შეცვლილა.

რა მოხდა 1991 წლის დეკემბერსა და 1992 წლის იანვარში?

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პუტჩი ზვიად გამსახურდია „ძალიან მძიმე სიტუაციაა, უმძიმესი. ეს გამოიწვია ხელისუფლების წინააღმდეგ შეიარაღებულმა პუტჩმა, რომელმაც შექმნა ანარქია ჩვენს სახელმწიფოში. [...] მიმდინარეობს შეიარაღებული ბრძოლა მთავრობის ძალებსა და პუტჩისტებს შორის.“¹⁷¹</p>	<p>ნარატივი 1: დაიწყო სამოქალაქო ომი ავთანდილ იმნაძე „ეს ტრაგედიაა ჩვენი ერისთვის და ეს საშინელებაა, ძმათამკვლელი ომი.“¹⁷²</p>

¹⁷⁰ გამცემლიძე, „2 სექტემბერი.“

¹⁷¹ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 138.

¹⁷² იქვე, გვ. 121.

<p>ნემო ბურჭულაძე „28 ოქტომბერს ჩვენ შედარებით ადვილად მოვიპოვეთ გამარჯვება. ეროვნულ ძალებს ვგულისხმობ. არ გვაპატია იმპერიამ და იმ დღიდანვე იწყება ამ დღეების მზადება. ეს იყო შეთანხმებული მოქმედება საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის წინააღმდეგ.“¹⁷³</p>	<p>მამუკა არეშიძე, ტელერეჟისორი, ოპოზიციის მხარდამჭერი „მთავრობა, როგორც ასეთი, არ შედგა, არ შეასრულა მის მიერ დადებული პირობა, ვთქვათ პროგრამა საკუთარი, ე.ი. წინასაარჩევნო პროგრამა და ამის გამო მოხდა ეს.“¹⁷⁴</p>
--	---

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პუტჩი ვალტერ შურლაია, უზენაესი საბჭოს წევრი „ქართველებს გორბაჩოვი ეუბნება, რომ თუ თქვენ ხვალ დილამდე არ მოიფიქრებთ და არ განაცხადებთ თანხმობას სნგ-ში შესვლაზე... თბილისში – არის 21 დეკემბერი – როდესაც კატეგორიული უარი თქვეს, 22 დეკემბერს იწყება პუტჩი. ჩვენები რომ შესულიყვნენ სნგ-ში, მაშინ გადატრიალება არ მოხდებოდა.“¹⁷⁵</p>	<p>ნარატივი 1: რუსეთმა და დასავლეთმა მოაწყო გადატრიალება თამარ ჩხეიძე „ეს იყო „სახელმწიფო გადატრიალება, რა თქმა უნდა [...] საბოლოო ჯამში, სამხედრო იყო. [...] კრიმინალური ცოტა ისეთი გამოთქმაა. უარყოფითად ვაფასებ, რა თქმა უნდა [...] ეს იყო გადაწყვეტილი ამერიკაშიც და რუსეთშიც და ეს ესე მოხდებოდა.“¹⁷⁶</p>
<p>გიორგი გულბანი, უზენაესი საბჭოს წევრი „პრაქტიკულად ყველამ იცოდა, რომ შეიარაღებულ გადატრიალებას აპირებდა რუსეთი საქართველოში, ვითარება იყო დაძაბული და ადამიანების რალაცა ჯგუფი იყო ემოციურად თავშეუკავებელი. [...] ეს იყო სრულიად ნათელი, რასაც ისინი აპირებდნენ, სრულიად. ეს იყო ერთი ჯგუფი პარლამენტში, მეხუთე კოლონა რუსეთის იმპერიის, რომელსაც სურდა, შიგნიდანაც აერია სიტუაცია.“¹⁷⁷</p>	<p>ირაკლი მელაშვილი „ეს არ იყო კლასიკური გადატრიალება მხოლოდ ქვეყნის შიგნით. ეს იყო გადატრიალება ორგანიზებული. [...] ბურბულისი ამბობს დაუფარავად, რომ მან და მისმა მომხრეებმა მიიღეს ყველა ზომები, რომ ზვიადი ხელისუფლებიდან ჩამოეშორებინათ. ყოვლივე ზემოთქმული უნდა კარგად გავიგოთ. ეს მოვლენები საქართველოში მოხდა არა მარტო რუსეთის მეშვეობით, არამედ მთელი საერთაშორისო საზოგადოების ჩარევით.“¹⁷⁸</p>
<p>ნიკა კილასონია, უზენაესი საბჭოს წევრი „ეს პოლიცია მოსკოვიდან იმართებოდა. ეს აჩვენა გადატრიალებამ.“¹⁷⁹</p>	<p>ანზორ მაისურაძე, უშიშროების სამსახურის თანამშრომელი „მაშინ ხელისუფლებაში მოვიდა ის ხალხი, ვინც უნდოდა რომ მოსულიყო ამერიკას და რუსეთს.“¹⁸⁰</p>

¹⁷³ იქვე, გვ. 147.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 76.

¹⁷⁵ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი I, გვ. 84.

¹⁷⁶ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი II, გვ. 261-262.

¹⁷⁷ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი I, გვ. 373.

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 119-120.

¹⁷⁹ იქვე, გვ. 159.

¹⁸⁰ იქვე, გვ. 211.

<p>ნარატივი 2: რუსეთმა მოაწყო პუტჩი, რომელსაც მხარს უჭერდა დასავლეთი ბესარიონ გუგუშვილი</p> <p>„რამდენიც არ უნდა მალონ და ჩქმალონ ანტიქართულმა პროიმპერიულმა და გლობალისტურმა ძალებმა, ისტორია ადრე თუ გვიან მივა იმ უცილობელ დასკვნამდე, რომ 1987 წლიდან მოყოლებული, საბჭოთა კავშირმა წამოიწყო სსრ კავშირში ახალი ომი, რომლის ერთ-ერთი ფრონტი გახდა ჯერ სსრკ-საქართველოს (სამაჩაბლოს ფრონტითა და აფხაზეთის ფრონტით) და შემდგომ რუსეთ-საქართველოს ომი. [...] 1991 წლის 21 დეკემბერს ყაზახეთის დედაქალაქ ალმა-ატაში დსთ-ს¹⁸¹ დამფუძნებლებმა მიიწვიეს ყველა ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკის მეთაურები, გარდა ბალტიის ქვეყნებისა. მათ ხელი მოაწერეს დსთ-ში გაწევრიანებას (სინქრონოლოგია: საქართველომ დსთ-ს წევრობაზე უარი განაცხადა. 1991 წლის 22 დეკემბერს საქართველოში დაიწყო პუტჩი).“¹⁸²</p>	<p>ნარატივი 2: რუსეთმა მოაწყო გადატრიალება</p> <p>ნოდარ ნათაძე</p> <p>„ეს იყო რუსეთის მიერ მოწყობილი, გარკვეულად დანაშაულებრივი, ქართველების იდიოტობაზე გაანგარიშებული, სამწუხაროდ, წარმატებით გაანგარიშებული გადატრიალება. რა თქმა უნდა, კრიმინალური და, რა თქმა უნდა, ანტიქართული, რა თქმა უნდა, ყველანაირად ანტისახელმწიფოებრივი.“¹⁸³</p>
<p>მარია აბაიშვილი</p> <p>„მე, სხვათა შორის, ძალიან მალშფოთებს ხოლმე, როდესაც ამას უწოდებენ სამოქალაქო ომს. [...] ეს, რასაკვირველია, განახორცილა მსოფლიოს წამყვანმა პოლიტიკურმა ძალებმა, რომლებიც დღეს მსოფლიოში მძლავრობენ. [...] გულისტკივილით უნდა ვაღიარო ის, რომ ამ ქვეყანაში, საქართველოს სამარცხინოდ, ამ ქვეყნის მტრებმა შეძლეს ის, რომ მისცეს ამას სამოქალაქო ომის სახე.“¹⁸⁴</p>	<p>ნარატივი 3: დაიწყო სამოქალაქო ომი ვახტანგ რაზმაძე, საქართველოს გენერალური პროკურორი</p> <p>„22 დეკემბერი თენდებოდა, დილას სიგუას მომხრეები რომ დადიოდნენ რუსთაველის პროსპექტზე, გამოვიდნენ ქობალიას წარმომადგენლები და აუტეხეს სროლა ამ ხალხს. [...] ეს გასროლა მაგათი მხრიდან მოხდა და მერე იმათაც უპასუხეს სროლით. ასე დაიწყო ეს. პუტჩი რა შუაშია, რატომღაც უნდათ პუტჩი დაარქვან – დაიწყო ომი, ფაქტიურად სამოქალაქო ომი ხელისუფლებასა და ოპოზიციას შორის.“¹⁸⁵</p>

¹⁸¹ დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა თანამეგობრობა.

¹⁸² ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 117, 125.

¹⁸³ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 186.

¹⁸⁴ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 26-27.

¹⁸⁵ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 329.

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივები	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო პუტჩი, რომელსაც მხარს უჭერდა დასავლეთი ავთანდილ რცხილაძე, უზენაესი საბჭოს წევრი</p> <p>„ადამიანი, რომელიც იბრძოდა 14 წლის ასაკიდან საქართველოს დამოუკიდებლობის, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის, ასეთ კაცს ხელისუფლებაში ვერავინ ვერ გააჩერებდა, არავინ გააჩერებდა. [...] ეს იყო რუსეთის ხელისუფლების მიერ დაგეგმილი და საერთაშორისო გლობალისტების მიერ შეკვეთილი. ამ პუტჩისტების უკან იდგა არმია.“¹⁸⁶</p>	<p>ნარატივი 1: რუსეთმა მოაწყო გადატრიალება ვახტანგ ძაბირაძე, ეროვნული მოძრაობის წარმომადგენელი, უზენაესი საბჭოს წევრი</p> <p>„90-91 წლებში საქართველოში იყო ერთი ძალიან დიდი და მძლავრი მეხუთე კოლონა და ის იყო რუსული მეხუთე კოლონა, რომელიც იყო ორად გაყოფილი. იყო ხელისუფლებაშიც და იყო ოპოზიციაშიც. ამიტომ, როცა უნდოდათ, დაპირისპირებას აკეთებდნენ, როცა უნდოდათ – ერთმანეთს ელაქუცებოდნენ. რეალობას ისინი ქმნიდნენ. [...] ისროლა მესამემ, ოღონდ იმ მესამის სახელი დღესაც არ ვიცი.“¹⁸⁷</p>
<p>ბესარიონ გუგუშვილი</p> <p>„რატომ შეეშინდა ყველას და შეძულდა ასე ზვიადი? –დასავლეთს, რუსეთს, აღმოსავლეთს და ყველას. ზვიადმა წამოაყენა უჩვეულო იდეოლოგია, რომელიც ჩამოაყალიბათავის ნაშრომებში ‘საქართველოს სულიერი მისია,’ კიდევ სხვები. [...] ძალიან მარტივი იყო თითქოს, მაგრამ ყოვლისმომცველი იყო. საქართველოს არაფერი არ ეშველება, თუ ქართველი ერი ისევ არ დადგება ზნეობრიობის და სულიერების საფუძველზე, [...] ეროვნული მოძრაობის, ეროვნული მიზნების და ერის გადარჩენაზეა ლაპარაკი ამ სიტყვაში, ეთნოსის გადარჩენაზე.“¹⁸⁸</p>	<p>ნარატივი 2: დაიწყო სამოქალაქო ომი გოგა ხაინდრავა, რეჟისორი</p> <p>„ამ დროის გადასახედიდან იმ დროის შეფასება რთულია, სამართლიანი არასოდეს არ იქნება. ყველაზე დიდი უბედურება, რაც შეიძლება ქვეყანას დაემართოს, ეს არის სამოქალაქო ომი. ნებისმიერი დამპყრობელი ომი არ არის ისე დამთრგუნველი საზოგადოებისთვის, როგორც სამოქალაქო. იმიტომ რომ ძმები ესვრიან ერთმანეთს.“¹⁸⁹</p>

¹⁸⁶ ინტერვიუ ავთანდილ რცხილაძესთან, ნიკოლოზ მჟავანაძის გადაცემათა ციკლი „სამოქალაქო საზოგადოება“, Myvideo.ge, 18 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/3JRyBvo> (ნანახია 25.02.2021).

¹⁸⁷ ინტერვიუ ვახტანგ ძაბირაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 3 ნოემბერი, 2019, <https://bit.ly/3r3tHmg> (ნანახია 09.02.2021).

¹⁸⁸ ინტერვიუ ბესარიონ გუგუშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 29 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3Gabf1M> (ნანახია 10.02.2021).

¹⁸⁹ ინტერვიუ გოგა ხაინდრავასთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 10 ნოემბერი, 2019, <https://bit.ly/3tbpLme> (ნანახია 10.02.2021).

<p>ნარატივი 2. რუსეთმა მოაწყო პუტჩი ნემო ბურჭულაძე</p> <p>„დაურეკეს, რომ უნდა გადამდგარიყო და, რა თქმა უნდა, მოსკოვიდან, როდესაც პუტჩი იწყებოდა, [...] მე და გურამს პირდაპირ გვითხრა ელცინმა წამოსვლამდე ალმა ატიდან. დილის 8 საათამდე ველოდები ზვიად გამსახურდიას ზარს, რომ ხდება სნგ-ს წევრი. წინააღმდეგ შემთხვევაში 8 საათზე გექნებათ პრობლემები... და მორჩა.“¹⁹⁰</p>	<p>ნარატივი 3: დაიწყო სამოქალაქო დაპირისპირება, რომელშიც ჩაერთო რუსეთი ირინა სარიშვილი, ედუ-ს ლიდერი, საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელი</p> <p>„განხეთქილება, რომელმაც შეიარაღებულ დაპირისპირებამდე მიგვიყვანა, მოხდა თვითონ ‘მრგვალ მაგიდაში.’ კიტოვანიც და სიგუაც იყვნენ მრგვალი მაგიდის წევრები. [...] ფაქტი იყო, რომ შევარდნაძემ დაიხმარა რუსეთი. აი, ეს იყო ძალიან საბედისწერო დრო საქართველოსთვის.“¹⁹¹</p>
	<p>ნარატივი 4: რუსეთმა და დასავლეთმა მოაწვეეს გადატრიალება თამარ ჩხეიძე</p> <p>„ეს საკითხები [არჩევნებში გამარჯვება] არ წყდებოდა მხოლოდ საქართველოში და გარეშე ძალების ძალიან სერიოზული ჩარევა იყო. [...] დაუშვეს გამარჯვება ზვიად გამსახურდიასი, თუმცა უკვე დაგეგმილი ჰქონდათ, როცა დაჭირდებოდათ, გააკეთებდნენ იმას, რაც გააკეთეს მერე, ძალიან მაღე.“¹⁹²</p>

სამოქალაქო დაპირისპირების ბუნება

ომის დროინდელი ინტერვიუებიდან ჩანს, რომ ხელისუფლების და ასევე ოპოზიციის ერთი ნაწილი ელოდა მოვლენების ამგვარ განვითარებას და დაპირისპირების გამწვავება მათთვის არც მოულოდნელი იყო და არც დაუჯერებელი. თუმცა, მეორე ნაწილი განსხვავებულად აფასებდა ვითარებას და შეიარაღებულ ბრძოლაზე გადასვლა მათთვის მოულოდნელი და დაუჯერებელი იყო.

2000-იანი წლების ინტერვიუების მიხედვით, შეიარაღებული შეტაკებების დაწყება დაუჯერებელი აღმოჩნდა ორივე მხარისთვის. ეს ინტერპრეტაციები შენარჩუნდა 2010-იან წლებშიც.

¹⁹⁰ ინტერვიუ ნემო ბურჭულაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, *YouTube*, 28 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3n51BWv> (ნანახია 10.12.2020).

¹⁹¹ ინტერვიუ ირინა სარიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, *YouTube*, 20 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3G9tDId> (ნანახია 10.03.2021).

¹⁹² ინტერვიუ თამარ ჩხეიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, *YouTube*, 7 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/31vkdYe> (ნანახია 25.02.2021).

როგორ აღიქმება სამოქალაქო დაპირისპირება?
სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას და მის მხარდამჭერთა ნარატივები	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება არ იყო მოულოდნელი და დაუჯერებელი ზვიად გამსახურდია</p> <p>„ის ოთხასი ათასი კომუნისტი, რომელიც იყო საქართველოში, არსად არ წასულა. ისინი კვლავ არსებობენ და განაგრძობენ ბრძოლას ჩვენ წინააღმდეგ. [...] სავსებით ბუნებრივი პროცესი მიმდინარეობს.“¹⁹³</p>	<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება არ იყო მოულოდნელი და წარმოუდგენელი ანონიმური რესპონდენტი, ოპოზიციის მხარდამჭერი</p> <p>„ეს დღევანდელი დღე შედეგია ყოველივე იმი-სა, რაც იყო საქართველოში. ეს დღეს კი არაა წამოგორებული ტალღა. ეს ორი წლის წინ წამოგორებული ტალღაა და ეს უკვე <i>венец, как говорят, всего того, что было.</i>“¹⁹⁴</p>
<p>ნარატივი 2: შეიარაღებული შეტაკება მოულოდნელი და დაუჯერებელი იყო ანონიმური რესპონდენტი, გამსახურდიას მხარდამჭერი</p> <p>„გაგრძელდა ოპოზიციის მხრიდან ისევ ის დაძაბული სიტუაცია – გათრევა ავტობუსების. ყოველ წუთში იყო გაფრთხილება ჭითავას მხრიდან, რომ ამას გამოუსწორებელი შედეგები შეიძლება მოჰყვეს. მთავრობის მხარეს მდგომი ხალხი ძალიან შეშინდა. უკვე იმდენად შეშინდა, რომ გაიფანტა და ავტობუსების იქითა მხარეს, ყოფილი პიონერთა სასახლე რომაა, იმ მხარეს უკვე გადიოდა, იმიტომ რომ იარაღი გადმოიღეს მხრიდან და იარაღს პირდაპირ უმიზნებდნენ ხალხს და ხალხი შეშინდა. [...] როგორია ახლა, იარაღიან კაცთან დგეხარ უიარალოდ და იარაღს გიმიზნებენ?“¹⁹⁵</p>	<p>ნარატივი 2: შეიარაღებული შეტაკება მოულოდნელი და დაუჯერებელი იყო თენგიზ კიტოვანი, ეროვნული გვარდიის სარდალი, გასამხედროებული ოპოზიციის ერთ-ერთი ლიდერი, შემდეგ თავდაცვის მინისტრი</p> <p>„ბატონ თენგიზს აცილებდა დაცვა, 26-28 კაცი. ჰოდა ის ბავშვები იყვნენ იქა. განიეს და გამონიეს ეს ავტობუსები. აქედან შეერთება უნდა მომხდარიყო მიტინგის და რაც ხალხმა მოითხოვა, ესე იგი დილის რვა საათზე და ოთხ წუთზე, ზუსტად დაფიქსირებული იყო, მთავრობის, ხელისუფლების დამცველებმა ცეცხლი გაუხსნა პირდაპირ, ესე იგი, ჩვენს ბავშვებს, მოქალაქეებს, მთლიანად ვინც იყო იქ. ამას მოყვა ნელ-ნელა ჩათრევა ძალების და იმის, თორემ საერთოდ არავინ არ აპირებდა ამ შტურმს და ამ დაბომბვებს.“¹⁹⁶</p>

¹⁹³ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 139.

¹⁹⁴ რუს.: ყველაფრის დაგვირგვინება. *იქვე*, გვ. 100.

¹⁹⁵ *იქვე*, გვ. 91-92.

¹⁹⁶ *იქვე*, გვ. 156.

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივები	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება დაუფერებელი იყო მერაბ ჩუხუა, 1990-91 წლებში საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს პირველი მდივანი „არავის არ სჯეროდა ეს. მე არ მჯეროდა, რომ ომი დაიწყებოდა, მაგრამ მოხდა. შაბათი დღე იყო, მე როგორც მახსოვს. როგორ მეგონა ომი, როდესაც პარასკევს მე აი აქ, აი ამ გვერდით დარბაზში, სადაც გეუბნებოდით, რომ მოდით, აქ ვისაუბროთო, იქ მოხსენება წავიკითხე, პარასკევს წავიკითხე მოხსენება.“¹⁹⁷</p>	<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება დაუფერებელი იყო ზაურ უჩაძე „ჩვენ გვქონდა კიდევ იმის იმედი, რომ – მე კი არა, ყველა ჯარისკაცს – ესენი შერიგდებიან, ოპოზიცია დალაგდება. ჩვენ აზრადაც არ გვქონდა, რომ ასეთი რალაც მოხდებოდა.“¹⁹⁸</p>
<p>ჯემილა მესხია, გეოგრაფი „არ ვიცოდით, რომ პუტჩი იქნებოდა ხვალ, მაგრამ წინა საღამოს რომ შევიკრიბენით, ვერ გეტყვით, ისეთი სიტუაცია იყო, რომ მე გოგოებს ვუთხარი, ისეთი შეგრძნება მაქვს, რომ ჩვენ აქედან უნდა წავიდეთ, რალაცა მოხდება და აქ არ ჩავრჩეთ-მეთქი. არაო, ხვალ, ზეგ. არა, ამ საღამოს მივდივართ-მეთქი. იმ საღამოსვე საელჩოში გავაკეთე ყველაფერი და გადმოვფრინდით. 2 საათზე ჩამოვედი, რადიო ჩავრთე და დავნექი. რადიო ჩართული დამიტოვებია და დილით მალვძებს რადიო და ... პუტჩი.“¹⁹⁹</p>	
<p>გიორგი მარჯანიშვილი „მე შემეძლო იარაღი ამეღო, არ ამიღია, იმიტომ რომ ვფიქრობდი, რალაცა სასწაული მოხდება-მეთქი.“²⁰⁰</p>	

¹⁹⁷ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 278.

¹⁹⁸ იქვე, გვ. 302.

¹⁹⁹ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 132.

²⁰⁰ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 443.

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება დაუჯერებელი იყო</p> <p>დოდონა კიზირია</p> <p>„უმეტესობა ჩემსავით გაოგნებული შეჰყურებდა ამ წარმოუდგენელ სანახაობას – ისროდნენ დღისით-მზისით, ისროდნენ ქალაქის ცენტრში, რუსთაველის გამზირზე! [...] ერთხანს ვიდექი და ვუყურებდი რა ხდებოდა ქუჩაში, თავი სიზმარში მეგონა.“²⁰¹</p>	<p>ნარატივი 1: შეიარაღებული შეტაკება დაუჯერებელი იყო</p> <p>ვახტანგ ძაბირაძე</p> <p>„დეკემბერში, როდესაც კიტოვანი ზღვაზე იყო და ასე შემდეგ, არც არაფერი, თითქოს შეთანხმებას მიაღწიეს. ფაქტიურად დაშლილი იყო ეს ყველაფერი. სიტუაცია შეცვალა იმან, რომ რატომღაც მოხდა გადათამაშება. ისევ ხელისუფლების მხრიდან.“²⁰²</p>

სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგები

სამოქალაქო დაპირისპირების პერიოდში ჩანერილი ინტერვიუები აჩვენებს, რომ 1991-1992 წლებში თბილისში მიმდინარე მოვლენების შემდგომ განვითარებასთან დაკავშირებით არსებობდა სხვადასხვა სცენარი. ზვიად გამსახურდია და მისი მხარდამჭერები თვლიდნენ, რომ, ოპოზიციის გამარჯვების შემთხვევაში, ქვეყანაში სამოქალაქო დაპირისპირება გაგრძელდებოდა. ოპოზიცია შედარებით ოპტიმისტურად აფასებდა შექმნილ ვითარებას. ერთი ნაწილი მიიჩნევდა, რომ მომავალი ბუნდოვანი იყო, თუმცა გამსახურდიას გადადგომის შემდეგ ქვეყანაში უკეთესი ვითარება შეიქმნებოდა. მეორე ნაწილი უშვებდა იმის ალბათობას, რომ მომავალში, შეიძლება, გაჩენილიყო ოპოზიციურ ძალებს შორის დაპირისპირება, თუმცა ამის საფრთხეს ჯერ ვერ ხედავდა. მესამე ნაწილი კი თვლიდა, რომ საქართველო მშვიდობიანი გზით განაგრძობდა განვითარებას.

შემდგომმა მოვლენებმა აჩვენა, რომ სამოქალაქო დაპირისპირებას მძიმე შედეგები მოჰყვა საქართველოსთვის. ნაშრომის სხვა თავებში დანვრილებითაა ნაჩვენები დაპირისპირების შემდგომი ცხოვრება საქართველოში და ტრავმები, რომლის მოშუშება ქვეყანამ დღემდე ვერ შეძლო. ამ დამანგრეველი პროცესის მიმართ დამოკიდებულება ჩანს ჩვენ მიერ ჩატარებულ გამოკითხვაშიც. მონაწილეთა 73.5 % თბილისის მოვლენებში დამარცხებულად საქართველო და ქართველი ერი მიიჩნია (იხ. დიაგრამა 21, 37).

2000-იან წლებში ჩანერილი ინტერვიუებში შეიმჩნევა სამოქალაქო დაპირისპირების შემდგომი პროცესების გავლენა. იმედიანი პროგნოზების მცდარობამ და არასასურველი სცენარის რეალობად ქცევამ ოპოზიციის ნარატივები შეცვალა და დაუახლოვა გამსახურდიასა და მის მხარდამჭერთა ნარატივებს. ორივე ჯგუფის წარმომადგენლები ერთმანეთს ეთანხმებიან იმაში, რომ სამოქალაქო დაპირისპირებამ დააზიანა ცხოვრების სხვადასხვა სფერო, გამოიწვია სიღრმისული და რადიკალური ცვლილებები, რაც სახელმწიფო ინსტიტუტების მოშლაში, კრიმინალის ზრდასა და სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის გაუარესებაში გამოიხატა.

²⁰¹ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 7-8.

²⁰² ინტერვიუ ვახტანგ ძაბირაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

2010-იანი წლების ნარატივებში შენარჩუნებულია 2000-იანი წლების განწყობები. ამასთანავე, ჩანს, რომ ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერებიც და ოპოზიციის წევრებიც თბილისის ომისა და შემდგომი სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგებს ხანგრძლივ პერსპექტივაში განიხილავენ და აჩვენებენ, რომ წარსულის კვალს დღემდე დამაზიანებელი გავლენა აქვს საზოგადოებაზე.

თბილისის ომის შედეგები

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი პროგნოზები

გამსახურდიას და მის მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: დაიწყება სამოქალაქო ომი ზვიად გამსახურდია</p> <p>„ამას [ოპოზიციის გამარჯვებას] მოჰყვება კატასტროფული შედეგები საქართველოსთვის, [...] დესტაბილიზაცია, სრული ქაოსი, სამოქალაქო ომი და ალბათ, საქართველოს დაშლა რამდენიმე სახელმწიფოდ.“²⁰³</p>	<p>ნარატივი 1: ორი სცენარი - სამოქალაქო ომი VS დემოკრატიული განვითარება</p> <p>მამუკა არეშიძე</p> <p>„ამის საშიშროება არის, დიას საშიშროება იმისა, რომ დაიწყოს, ვთქვათ, პოლიტიკური ქაოსი, ეკონომიკური ქაოსი, [...] თუ ისევე ყველამ თავის ამბიციებზე იმუშავა, მაშინ უბრალოდ გამოსავალი არ ყოფილა, მაშინ მოვხვდებით ჩიხში და ეს ქვეყანა დაღუპვისთვის არის განწირული. [...] იმედია, რომ ეს არ მოხდება. არა ვართ ქართველები ასე დაკნინებული.“²⁰⁴</p>
<p>ნემო ბურჭულაძე, უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარის მოადგილე</p> <p>„ხალხი არ აპატიებს მათ გამარჯვებას, ალბათ დაიწყება სამოქალაქო ომი, ტერორი, საბოლოო ჯამში ისინი ვერ შეძლებენ ძალაუფლების შენარჩუნებას, მაგრამ რაღაც პერიოდის განმავლობაში ალბათ გაამწარებენ ხალხს.“²⁰⁵</p>	<p>თენგიზ სიგუა</p> <p>„სიტუაცია ჯერ საკმაოდ რთულია. არის დაძაბულობის კერები, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს რიგ რაიონებში. [...] სამოქალაქო ომის დაწყების რეალურ საშიშროებას მე დღეს ვერ ვხედავ.“²⁰⁶</p>
<p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„დაიწყება გაფიცვები საწარმოებში ინსტიტუტებში. სტუდენტობა მაგას [ოპოზიციას] არ გაჰყვება. დიდი-დიდი ორი დღე თუ გაძლეს, თუ, ღმერთმა ნუ ქნას, აიღეს ძალაუფლება ხელში.“²⁰⁷</p>	<p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„ხელისუფლებამ დღეს ლეგიტიმურობა, თავისი ლეგიტიმურობა და კანონიერების ნაწილი რაღაცნაირად დაკარგა. [...] მე ღრმად ვარ დარწმუნებული, რომ თუ საქართველოში ნორმალური ვითარება იქნა, ჯარს თავისი ადგილი ექნება, პარლამენტს თავისი, აღმასრულებელს თავისი და სასამართლოს თავისი.“²⁰⁸</p>

²⁰³ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 144.

²⁰⁴ იქვე, გვ. 76.

²⁰⁵ იქვე, გვ. 150.

²⁰⁶ იქვე, გვ. 172, 174.

²⁰⁷ იქვე, გვ. 96.

²⁰⁸ იქვე, გვ. 133, 136.

	<p>ნარტივი 2: ყველაფერი კარგად იქნება თენგიზ კიტოვანი</p> <p>„უმოკლეს ხანში ვაპირებთ სუყველაფერს. როგორც გადადგება ბატონი ზვიადი, იმ წუთში, ესე იგი, სუყველაფერი ძალაუფლება გადაეცემა დროებით მთავრობას, პარლამენტი დაიწყებს მუშაობას ახალ არჩევნებამდე, მერე ჩვეულებრივად წავა ცხოვრება, როგორც იყო.“²⁰⁹</p>
	<p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„ყველა ეს ძალები საერთო ჯამში... განსხვავება არის მაგათ შორის, მაგრამ დემოკრატიულად მოაზროვნე ხალხია. ამიტომ ისინი, ისეა თუ ასე, დემოკრატიისკენ წაიყვანენ თავის ქმედებებს. [...] მაგათ უკვე ის მაგალითი აქვთ ეხლა. წარმოდგინეთ, გამოდიან, იბრძვიან მის წინააღმდეგ იმის გამო, რომ დემოკრატიას არ აკეთებს, წინ აღუდგა. ახლა თვითონ ეს ხალხი რომ მოვა, უკვე არადემოკრატიული გზით აღარ წავლენ.“²¹⁰</p>

2000-იანი წლების ნარატივები

ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივები	ოპოზიციის ნარატივი
<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირებამ ქვეყანა დეგრადაციის გზით წაიყვანა ლია ბერუაშვილი</p> <p>„ის ადამიანები [საქართველოს დამოუკიდებლობის მხარდამჭერი ახალგაზრდობა] რომ არ მენახა, დამიჯერეთ, ისეთ დებურესიაში ჩავვარდებოდი [...] იმ გამყიდველი ზოგადად ნომენკლატურის, ადამიანების [გამო], რომლებიც დროზე ვერ მიხვდნენ რა უნდა ეკეთებინათ. [...] ეს მართლა ჩემი ლამაზი, მშვენიერი ქვეყანა ჯოჯოხეთად რომ მიქცეის.“²¹¹</p>	<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირებამ ქვეყანა დეგრადაციის გზით წაიყვანა ზაურ უჩაძე</p> <p>„ეს რომ არ მომხდარიყო, ქვეყანა სხვანაირი იქნებოდა დღეს. ჩვენ ორმოცდაათი წლით დავიხიეთ უკან. ათი ათასი კაცი დევს მიწაში. ცუდს ცუდი მოჰყვება. ხომ მართალია?! ცუდს კარგი იშვიათად მოჰყვება.“²¹²</p>

²⁰⁹ იქვე, გვ. 160.

²¹⁰ იქვე, გვ. 104.

²¹¹ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი II, გვ. 78.

²¹² ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი I, გვ. 307.

<p>ნარატივი 2: სამოქალაქო დაპირისპირებამ საზოგადოების ფრაგმენტაცია გამოიწვია მარცხა აბაიშვილი</p> <p>„მე არ ვიცი, კიდეც რა პარამეტრები აქვს სამოქალაქო ომს, მაგრამ საერთოდ ეს ქვეყანა გაიხლიჩა.“²¹³</p>	<p>თენგიზ სიგუა</p> <p>„მაშინ გაჩნდა გამოთქმა და ეს ჩემი მოგონილი არ არის – დალუპული ქვეყანა. ეს იყო შედეგი.“²¹⁴</p>
<p>ნარატივი 3: სამოქალაქო დაპირისპირებამ ინსტიტუტების მოშლა გამოიწვია აკაკი ასათიანი, უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარე</p> <p>„მოჰყვა პრაქტიკულად, სრული ლეგიტიმურობის მოშლა, როგორც სახელმწიფოებრივი – ვთქვათ, აფხაზეთის პრობლემა წარმოიშვა, კონსტიტუცია გაუქმდა – ისე სისხლის სამართლის დონეზე – ჩვენ გვახსოვს, რა ქაოსი იყო, თუნდაც მინიმუმ ამიტომ იყო ცუდი უკვე, როცა ასეთი ფორმატით მოხდა.“²¹⁵</p>	

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივები	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირებამ ქვეყანა დეგრადაციის გზით წაიყვანა დოდონა კიზირია</p> <p>„დღეს ცხადად ჩანს, რომ ერთმანეთის მიმართ ის ზიზღი, სიძულვილი და ქედმაღლობა, რაც იმ პერიოდში დაფუძნდა და გაღვივდა, ყველაზე მძიმე და ძნელად გადასალახი, შესაძლოა, საბედისწერო მემკვიდრეობა აღმოჩნდა ჩვენი ქვეყნისთვის.“²¹⁶</p>	<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირებამ ქვეყანა დეგრადაციის გზით წაიყვანა ვახტანგ ძაბირაძე</p> <p>„ქვეყანა ის ქვეყანა არ არის, რომელიც გვინდოდა და ალბათ გვინდა ყველას.“²¹⁷</p>

მსხვერპლი

ნარატივების ავტორები მსგავს ინტერპრეტაციებს გვთავაზობენ თბილისის ომისა და შემდგომი სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლის შესახებ. 1990-იანი, 2000-იანი და 2010-იანი წლების ნარატივებში მკაფიოდ ჩანს, რომ მოვლენამ დააზარალა არა რომელიმე პოლიტიკური ჯგუფი ან გაერთიანება, არამედ სრულიად საქართველო და ქართველი ერი.

²¹³ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 30.

²¹⁴ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 17.

²¹⁵ იქვე, გვ.162.

²¹⁶ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 19.

²¹⁷ ინტერვიუ ვახტანგ ძაბირაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

ვინ დაზარალდა 1991-1992 წლების თბილისის ომსა და შემდგომ სამოქალაქო დაპირისპირებაში?

1990-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას და მის მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო</p> <p>ზვიად გამსახურდია</p> <p>„აქ არის სამხედრო აგრესია ხელისუფლების წინააღმდეგ და ხალხის წინააღმდეგაც, ვინაიდან ესენი, ეს ბანდები ებრძვიან არა მარტო ხელისუფლებას, არამედ უზარმაზარ ზიანს აყენებენ თვითონ მოსახლეობას, ძარცვავენ, წვავენ შენობებს, პირდაპირ სჩადიან ყოველგვარ სისხლის სამართლის დანაშაულს.“²¹⁸</p>	<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„ამიტომაცაა არეული დღეს საქართველო.“²¹⁹</p>

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო</p> <p>გიორგი მარჯანიშვილი</p> <p>„მსხვერპლია საზოგადოება. იმ გადატრიალებაში ვინც მივიღეთ მონაწილეობა, თვითონ ვინც გადარჩა კიდევაც, მათ შორის საზოგადოება, მსხვერპლია აი ამ საერთო სიტუაციის, იმიტომ რომ ისინი მანიპულირებულები იყვნენ.“²²⁰</p>	<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო გელა ჩორგოლაშვილი</p> <p>„ეს შეთქმულება იყო კონკრეტულად არა ზვიადის წინააღმდეგ, ზვიადი, რა თქმა უნდა, იყო პირველი პირი და გარანტი ქართული სახელმწიფოსი, ამიტომ გარკვეულწილად მასზე თავდასხმა იყო სახელმწიფოზე თავდასხმა, მაგრამ მიზანი იყო არა ზვიადი, არამედ მთელი ქართველური სამყარო.“²²¹</p>
<p>გიორგი გულბანი</p> <p>„მსხვერპლი არის ქართველი ერი და არა ბატონი ზვიადი და პარლამენტი. ერი დაისაჯა, ერი გავაუბედურეთ ამ ვიგინდარების, ამ არაკაცების დანაშაულის გამო, რომლებიც დღესაც დაიბლინდებიან და ტელეეკრანიდან არიან ოპოზიციის და პოზიციის.“²²²</p>	<p>ვახტანგ რაზმაძე, საქართველოს გენერალური პროკურორი</p> <p>„ზვიადმა ომი დაუწყო ქართველ ხალხს, ესროლა ტყვია.“²²³</p>

²¹⁸ იქვე, გვ. 143.

²¹⁹ იქვე, გვ. 103.

²²⁰ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი II, გვ. 450.

²²¹ იქვე, გვ. 141.

²²² ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი I, გვ. 378.

²²³ იქვე, გვ. 328.

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო თინათინ მღვდლიაშვილი, პოეტი „ისეთი გრძნობა მაქვს, რომ საერთოდ სულ სხვა საქართველოს ვხედავ იმ კადრებში [1991 წლის 9 აპრილის] და სრულიად სხვა საქართველოა დღეს, ქუჩაში რომ გახვალ. ვერ წარმოგიდგენია, რომ ცოტა ხნის წინათ ეს ხალხი მოძრაობდა თბილისში და საერთოდ მთელ საქართველოში. ეს ძალიან დიდი ტრაგედიაა, რა თქმა უნდა.“²²⁴</p>	<p>ნარატივი 1: სამოქალაქო დაპირისპირების მსხვერპლია ქართველი ერი და საქართველო აკაკი ბობოხიძე, უზენაესი საბჭოს წევრი, საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელი „დღევანდელი გადასახედიდან, არა მარტო შედეგების გამო, წმინდა ფორმის გამოც, საშინელებასში ჩავითრიეთ ქვეყანა.“²²⁵</p>

დამნაშავე

დამნაშავის სახის განსაზღვრისას, ხშირად მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ჯგუფთან მიკუთვნებულობა. მაგალითად, სამოქალაქო ომის მსვლელობისას ჩანერილ ინტერვიუებში ხელისუფლების მხარდამჭერები დამნაშავედ მიიჩნევენ ოპოზიციას, რომელიც, მათი შეფასებით, რუსეთის დაკვეთებს ასრულებდა; ხოლო ოპოზიციის წევრების დიდი ნაწილი დანაშაულის ტვირთს გამსახურდიას და მის გარემოცვას აკისრებს. მცირე ნაწილი თვლის, რომ შეიარაღებულ შეტაკებაში დამნაშავე ორივე მხარე იყო. 2000-იან და 2010-იან წლებში ეს ინტერპრეტაციები შენარჩუნდა.

ვინ არის დამნაშავე: ვინ დაიწყო ომი?

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას და მის მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა რუსეთი და ოპოზიციური ძალები ზვიად გამსახურდია „დამყარდა მათი ერთგვარი ალიანსი – კომუნისტურ პარტიასა და ყოფილ პატრიოტულ ძალებს შორის, რომლებმაც ეხლა ჩვენ შემოგვითიეს გაერთიანებული ფრონტით. [...] აი, ამ საშინელი ანარქიის და დესტაბილიზაციის შექმნა, სისხლისღვრის პროვოცირება და ტერორისტული მეთოდებით მოქმედება. შეიძლება ითქვას, ეს არის ტერორისტული ოპოზიცია. ეს არ არის დემოკრატიული ოპოზიცია.“²²⁶</p>	<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა ზვიად გამსახურდია და მისი გარემოცვა მამუკა არეშიძე „ჩემი პირადი აზრია, რომ ბატონი ზვიად გამსახურდია იმდენად დამნაშავე არ არის, ვთქვათ, შექმნილ სიტუაციაში, რამდენადაც მის გარშემო მყოფი ადამიანები.“²²⁷</p>

²²⁴ ირაკლი შონიას ინტერვიუ თინათინ მღვდლიაშვილთან, “მედიაკავშირი ობიექტივი,” 31 მარტი, 2012, YouTube, 5 იანვარი, 2013, <https://bit.ly/3G9ugl3> (ნანახია 13.02. 2020).

²²⁵ ინტერვიუ აკაკი ბობოხიძესთან, იაგო ზვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 22 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GboebJ> (ნანახია 10.02.2021).

²²⁶ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 139, 146.

²²⁷ იქვე, გვ. 77.

<p>ნემო ბურჭულაძე</p> <p>„ღრმად ვარ დარწმუნებული, რომ ამას ხელმძღვანელობა ჰქონდა ცენტრიდან. ცენტრს ვეძახით ხოლმე იმპერიას ხშირად. აქაც გამოჩნდნენ, იბოვეს კოლაბორაციონისტები, თუ როგორ დავარქვათ.“²²⁸</p>	<p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„ჩვენ აღმოვჩნდით იმ სიტუაციაში, როდესაც კონფლიქტი გადაწყდა შეიარაღებული გზით. და ამაში დამნაშავე არის, ცალსახად, ხელისუფლება. ეს არის ფაქტი.“²²⁹</p>
<p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„თერთმეტმა რესპუბლიკამ ყოფილი საბჭოთა კავშირისამ, მოაწერეს ხელი თანამეგობრობაში შესვლის ხელშეკრულებას. არ მოაწერა ხელი მხოლოდ საქართველომ და ისევ ამოქმედდა... ზუსტად 21 რიცხვი დამთავრდა და 22 რიცხვის დილას, ერთი დღეც არ იყო გასული იმის შემდეგ. ამ ორი მოვლენის დაკავშირება გვაჩვენებს, რომ ეს არის არა ოპოზიცია, არამედ კრემლის წარმომადგენელი ძალა.“²³⁰</p>	<p>ნარატივი 2: დამნაშავეა ზვიად გამსახურდია</p> <p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„იქ რო ზარბაზნები ისვრიან, ეს ყოველივე აბსოლუტურად თვით პირადად ზვიად გამსახურდიას ბრალია. მან მიიყვანა მაგ მდგომარეობამდე, რომ ასეთი მდგომარეობაა რუსთაველზე. თორემ სისხლი ჩვენ არცერთს არ გვინდა.“²³¹</p>
	<p>ჯაბა იოსელიანი, შეიარაღებული ოპოზიციის ლიდერი</p> <p>„ის [ზვიად გამსახურდია] იმსახურებს ყველაფერს, იმიტომ რომ ძალიან დიდი დანაშაული ჩაიდინა ქართველი ერის წინაშე.“²³²</p>
	<p>ნარატივი 3: დამნაშავეა ორივე მხარე</p> <p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„ქრისტიანული ცოდვა ჩაიდინეს ორივე მხარემ და უნდა მოხდეს ამ სიტუაციის განმუხტვა.“²³³</p>

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა რუსეთი და ოპოზიცია</p> <p>ვალტერ შურღაია</p> <p>„ის [თენგიზ კიტოვანი] ისე მოქმედებდა, პუტჩი ხომ უნდა მოეწყო. [...] ეს ბიჭები, ალ-ალი და პატრიოტი ბიჭები ხომ უნდა გადაეყვანა თავის მხარეს და გადაიყვანა იმითი, რომ თქვენ გვარდია კი არა ხართ, თქვენ პრეზიდენტმა გამსახურდიამ გაქციათ პოლიციელებად.“²³⁴</p>	<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა ზვიად გამსახურდია ზაურ უჩაძე</p> <p>„ყველანაირი მცდელობა უნდა ეხმარა [გამსახურდიას], რომ ერი არ გაეხლიჩა შუაზე. აგვისტოს შემდეგ მას ჰქონდა შანსი, როგორც გითხარით, რომ არ გაეკეთებინა ის, რომ ძმას ძმისთვის ესროლა.“²³⁵</p>

²²⁸ იქვე, გვ. 147.

²²⁹ იქვე, გვ. 130.

²³⁰ იქვე, გვ. 85.

²³¹ იქვე, გვ. 102.

²³² იქვე, გვ. 163.

²³³ იქვე, გვ. 115.

²³⁴ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი II, გვ. 86.

²³⁵ ვაჩნაძე და თომაძე, დამარცხებული საქართველო, ნაწილი I, გვ. 305.

<p>ზაზა წიკლაური „როგორც კი მოვიდა შევარდნაძე [1970-იან წლებში], იქიდან დაიწყო ამის მზადება, თუ როგორ გამოეყენებინა ეს ინტელიგენცია, როგორ ჰყოლოდა თავის სურვილს დაქვემდებარებული.“²³⁶</p>	<p>თამაზ დუმბაძე, უშიშროების სამსახურის თანამშრომელი, გენერალი „ჩვენ არ გვინდოდა არაფრით ეს ბრძოლა. ვეხვეწებოდით, არ გვინდა, ბატონო ზვიად. [...] ჩვენ თავს ვიცავდით.“²³⁷</p>
	<p>ნარატივი 2: დამნაშავეა ორივე მხარე ვალერიან ადვაძე, პოლიტიკოსი „მე, პირველ რიგში, ჩვენს თავს ვაბრალებ. ხომ ვლანძღავთ რუსეთს, ყუმბარა ჩამოაგდო, რაკეტა ჩამოაგდო. ყველაფერს რომ იმათ ვაბრალებთ, ჩვენ აღარაფერში არა ვართ დამნაშავე? ნუთუ ყველაფერში რუსეთია დამნაშავე?“²³⁸</p>

2010-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა რუსეთი და ოპოზიცია დოდონა კიზირია „მას [გამსახურდიას] ძალაუფლებაში მოსვლის პირველივე დღიდანვე დაუპირისპირდნენ პოლიტიკური ოპონენტები, რომლებიც გააფთრებით ებრძოდნენ ჯერ სიტყვიერად, შემდეგ იარაღითაც. არ მახსოვს თუნდაც ერთი დღე, მის წინააღმდეგ არ გადმონთხეულიყო ლანძღვა-გინება და მუქარა. ძალიან მალე ქართველების ტრადიციულმა სენმა, ლალატმაც იჩინა თავი, რასაც რუსეთის აგენტურამ ყველანაირად შეუწყო ხელი.“²³⁹</p>	<p>ნარატივი 1: დამნაშავეა ხელისუფლება და ოპოზიცია ირინა სარიშვილი „ორ მხარეში როდესაც ერთი ცდება, აუცილებლად მეორე მხარეც უწყობს ამას ხელს, ან პირიქით, ვერ უწყობს ხელს, რომ არ შეცდეს. იმ დონის დაპირისპირება იყო ჩვენ შორის. [...] მე იმ პერიოდმა დამარწმუნა და დღესაც ასე ვფიქრობ, რომ საქართველოში ყველა ლიდერს შეცდომებს აშვებინებს გარმოცვა. [...] ოჯახის წევრებიც თუ ემატება, ეს კიდევ უფრო ამძიმებს მდგომარეობას.“²⁴⁰</p>
<p>თინათინ მღვდლიაშვილი „არცერთი ადამიანი, რომელიც საქართველოს ეროვნულ ხელისუფლებას და გამსახურდიას დაუპირისპირდა, მე ქართველად არ მიმაჩნია. აბსოლუტურად არ აქვს ჩემთვის მნიშვნელობა მათ გვარებს. ასეთ ადამიანებს ეროვნება არ აქვთ. აბო ტფილელი იყო არაბი და ეს პუტჩისტები იყვნენ ქართველები?“²⁴¹</p>	<p>ნარატივი 2: დამნაშავეა გამსახურდიას გოგა ხაინდრავა „რა თქმა უნდა, ნიჭიერი კაცი იყო რა, მაგრამ, ნუ, შედეგი დარჩება. სახელიც დარჩება, მაგრამ შედეგი გადასძლევს მე რე ამ მოგონილ სახელს, იმიტომ რომ 11 თვეში სამოქალაქო ომს რომ დაიწყებ საკუთარ ქვეყანაში, როგორ ხარ წარმატებული პრეზიდენტი?“²⁴²</p>

²³⁶ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 292.

²³⁷ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 307.

²³⁸ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 66.

²³⁹ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 24.

²⁴⁰ ინტერვიუ ირინა სარიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

²⁴¹ ირაკლი შონიას ინტერვიუ თინათინ მღვდლიაშვილთან.

²⁴² ინტერვიუ გოგა ხაინდრავასთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

	<p>ნარატივი 3: დამნაშავეა გამსახურდია და მისი გარემოცვა</p> <p>ვახტანგ ხმალაძე, ფიზიკოსი და პოლიტიკოსი</p> <p>„იარაღით დაპირისპირება არავის უნდოდა. [...] ის პოლიტიკური პარტიები ალბათ სხვაგვარ მდგომარეობაში იქნებოდნენ, რიგგარეშე არჩევნები რომ ყოფილიყო დანიშნული და მოლაპარაკებაზე არ წავიდოდნენ [გასამხედროებულ ოპოზიციასთან].“²⁴³</p>
--	--

პასუხისმგებლობის საკითხი

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივებში პასუხისმგებლობა სამოქალაქო დაპირისპირების დაწყებისთვის ოპოზიციას ეკისრება. საპირისპირო ნარატივებში ცალსახა პოზიცია არ გვხვდება და არსებობს რამდენიმე ხაზი: ერთი ნაწილი თვლის, რომ პასუხისმგებლობა ეკისრება როგორც ხელისუფლებას, ასევე ოპოზიციას. მეორე ნაწილი მიიჩნევს, რომ მოვლენებზე პასუხისმგებელია გამსახურდიას ხელისუფლება, ხოლო მესამე ნაწილის აზრით, პასუხისმგებლობა გამსახურდიას ეკისრება.

2000-იან წლებში გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი შენარჩუნდა და გაჩნდა ახალი ხაზი, რომლის თანახმად პასუხისმგებლობა, ოპოზიციასთან ერთად, ეკისრება ხელისუფლებასაც. ოპოზიციის ნარატივებიდან კი გაქრა ის ხაზი, რომლის მიხედვითაც პასუხისმგებელი სამოქალაქო დაპირისპირების გამომწვევაში გამსახურდია იყო.

2010-იან წლებში წინა დეკადის ნარატივები შენარჩუნდა.

ვის ეკისრება პასუხისმგებლობა?

სამოქალაქო დაპირისპირების დროინდელი ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ოპოზიციას</p> <p>ნემო ბურჭულაძე</p> <p>„არ ვუნდებ მას ოპოზიციას. იყო მათი მხრიდან, ვიმეორებ – შეიარაღებული ბანდების მხრიდან, ჯერ კიდევ ორი-სამი თვის წინ ანალოგიური ქმედება. გაიმეორეს ახლა. ალბათ, ასე რომ, ნათელია, თუ საიდან იქნება ტერორი.“²⁴⁴</p>	<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას და ოპოზიციას</p> <p>ანონიმური რესპონდენტი</p> <p>„ამ საზოგადოების თითოეული წევრი მოუშვადებლები ვართ. შესაძლებელი იყო კიდევაც სხვა გზა, მაგრამ ეს ოპტიმალური ვარიანტებია. [...] პრობლემებიდან გამოსავალი ხელისუფლებამ უნდა ეძიოს. რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში ვერც ოპოზიციას ვერ მოვხსნი პასუხისმგებლობას.“²⁴⁵</p>

²⁴³ ინტერვიუ ვახტანგ ხმალაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება“, YouTube, 19 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3HQ9x5V> (ნანახია 12.07. 2020).

²⁴⁴ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 149.

²⁴⁵ იქვე, გვ. 111.

	<p>ნარატივი 2: პასუხისმგებლობა ეკისრება გამსახურდიას</p> <p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„ფაქტიურად, სიტუაცია ზვიად გამსახურდიამ შექმნა ისეთი, რომ თვითონ დათესა და თვითონ მოიმკა იმის შედეგები, რაც საქართველოშია.“²⁴⁶</p>
	<p>ნარატივი 2: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას</p> <p>ავთანდილ იმნაძე</p> <p>„ასეთი სისხლიანი ტრაგედიის, ძმათამკვლელი ომის მომხრენი არავინ მეგულება საქართველოში, გარდა რამდენიმე პიროვნებისა ისევე ოფიციალური ხელისუფლებიდან.“²⁴⁷</p>

2000-იანი წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას და ოპოზიციას</p> <p>გიორგი გულბანი</p> <p>„არავის არ უნდა საქართველოში თქვას, რომ მასაც აქვს წვლილი. მე არ მინდა ვთქვა, რომ ჩვენი, ნორმალური ქართველების და ჯაბა იოსელიანის და შევარდნაძის დანაშაული შესადარებელი დანაშაულებია. ეს, რა თქმა უნდა, ესე არ არის. მათი დანაშაული უზარმაზარია და ჩვენი დანაშაული, იმასთან შედარებით, არაფერი არ არის, მაგრამ პატარ-პატარა დანაშაული ყველას გვაქვს, ყველამ რაღაცა დავაკეთეთ ამ ქვეყანას. ეს უნდა ვთქვათ.“²⁴⁸</p>	<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას და ოპოზიციას</p> <p>ირაკლი მელაშვილი</p> <p>„მე ვფიქრობ, ჩვენ, ოპოზიციონერებმაც, დავუშვით სერიოზული შეცდომა. [...] ჩვენ სწორ რაღაცებს ვლაპარაკობდით, ბევრ რამეზე შენიშვნებს ვიძლეოდით, ვეკამათებოდით გამსახურდიას, მაგრამ არსებობდა სხვა ძალა, რომლისთვისაც იყო ამოცანა გამსახურდიას ხელისუფლების შეცვლა. ეს პროცესი გამოყენებული იქნა არა იმისათვის, რომ ხელისუფლების დემოკრატიზაცია მომხდარიყო, არამედ ჩვენ იდეოლოგიურად შევამზადეთ ის, რაც მოხდა. ამის გარეშე ის ვერ მოხდებოდა.“²⁴⁹</p>

²⁴⁶ იქვე, გვ. 130.

²⁴⁷ იქვე, გვ. 122.

²⁴⁸ ვაჩნაძე და თომაძე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 392.

²⁴⁹ იქვე, გვ. 131.

<p>ნარატივი 2: პასუხისმგებლობა ეკისრება ოპოზიციას</p> <p>ვალტერ შურღაია</p> <p>„თითქმის სუყველა ცდილობს უარყოფას, მე არ ვმონაწილეობდი პუტჩში, მაშინ ვინ გააკეთა ეს? და ასეთ ხალხს, იმათი გამოკლებით, ვინც ნანობს – ვინც ნანობს, ეს რაინდული საქციელია და ჩემი თავი ენაცვალოს – მაგრამ იმათი გამოკლებით, ვინც პუტჩში იყო და ამბობს, რომ მე არ მისვრია, მე მონაწილემდე არ ვიყავი, პუტჩში მონაწილეობა არ მიმიღია, არავითარი ცოდვა არ მაღევს.“²⁵⁰</p>	<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობის საკითხი არ შეფასებულა</p> <p>თენგიზ კიტოვანი</p> <p>„რამდენი წელი გავიდა უკვე და მე ვფიქრობ, ომის და გადატრიალების გარეშე შეიძლება და საქართველოს გადარჩენა. რაც გაკეთდა, ალბათ, ღმერთი განსჯის, ან ქართველი ერი შეაფასებს ყველა იმ მოვლენას, რაც იყო, რაც ხდება და რაც მოხდება.“²⁵¹</p>
	<p>ნარატივი 2: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას</p> <p>ანზორ მაისურაძე</p> <p>„გადატრიალებას ვერ მოაწყობ, თუ არ შეიქმნება ის სოციალური ფონი, რომელიც ხელს უწყობს ამ გადატრიალებას. ცნობილი სიტყვებია, როდესაც ზემოდან მართვა აღარ შეუძლიათ, ხოლო ქვემოთ ცხოვრება აღარ შეუძლიათ, ასეთი სიტუაცია როცა შეიქმნება, მაშინ ცოტა უნდა ხელისშეწყობა, რომ გადატრიალება მოხდეს.“²⁵²</p>

2010-იან წლების ნარატივები

გამსახურდიას მხარდამჭერთა ნარატივი	ოპოზიციის ნარატივები
<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ოპოზიციას</p> <p>დოდონა კიზირია</p> <p>„იმ დღეებში [...] წარმოდგენაც არ ჰქონდა [არავის], რა დამანგრეველი ჯიხი ამოუშვეს ბოთლიდან, რომელიც დღემდე დათარეშობს, კლავს, ქურდობს, აყაჩაღებს მოსახლეობას. არაფერია იმაზე საშინელი, როდესაც აძლევ თოფს ჩვეულებრივ ადამიანს, განსაკუთრებით ახალგაზრდას, ყოველგვარი კონტროლის და მორალური პარამეტრების დაზუსტების გარეშე.“²⁵³</p>	<p>ნარატივი 1: პასუხისმგებლობა ეკისრება ხელისუფლებას და ოპოზიციას</p> <p>აკაკი ბობოხიძე</p> <p>„იყო ავტორიტარიზმის ნიშნები, სახელმწიფო არ გვქონდა, რა დიქტატურაზე უნდა ყოფილიყო ლაპარაკი, მაგრამ აი, ორივე მხარეს ვიყავით რაღაც ალტკინებულები და გვეგონა, რომ მთელი მსოფლიო გაოგნებული, განცვიფრებული, აღტაცებული უყურებდა საქართველოს და ეხლა რომ ვნახულობ კადრებს, რაღაცა იმის, წვერგაზრდილი, ტყაპუჭებში, ნაბდებით... ნუ არ ვიცი რა.“²⁵⁴</p>
	<p>დავით ბერძენიშვილი, რესპუბლიკური პარტიის დამფუძნებელი, საპარლამენტო ოპოზიციის წარმომადგენელი</p> <p>„ორივე მხარეს მიუძღვის მისი პასუხისმგებლობა.“²⁵⁵</p>

²⁵⁰ იქვე, გვ. 88,

²⁵¹ ვაჩნაძე და თომამე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი II, გვ. 146.

²⁵² ვაჩნაძე და თომამე, *დამარცხებული საქართველო*, ნაწილი I, გვ. 211.

²⁵³ კიზირია, *პუტჩი*, გვ. 15.

²⁵⁴ ინტერვიუ აკაკი ბობოხიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება.“

²⁵⁵ ინტერვიუ დავით ბერძენიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ YouTube, 17 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/3q6mcev> (ნანახია 24.02.2020).

	<p>ნარატივი 2: პასუხისმგებლობის საკითხი ჯერ არ შეფასებულა</p> <p>ირინა სარიშვილი</p> <p>„ისევე იგივე გზებით ვაგრძელებთ, სამწუხაროდ, სი-არულს. სახელებით, გვარებით, აკვიატებებით. [...] ჩვენ თუ მაინცდამაინც გვინდა კონკრეტული დამ-ნაშავეების პოვნა და ამაში გვეგონია ქვეყნის ხსნა, თუ დამნაშავეს სწორად არ ვიპოვით და ისევე ჩვენი სურვილით და რაღაც ფანატიკური დამოკიდებულე-ბებით გვექნება შერჩევითი დამოკიდებულება, ასე ვთქვათ, ყველას მიმართ, ეს ისევე ახალ უბედურებას მოიტანს.“²⁵⁶</p>
	<p>ვახტანგ ძაბირაძე</p> <p>„რა მოხდა დეკემბერში, ეს კიდევ ცალკე საკვლევი საკითხია. არავინ არ დაიწყო ამის გამოკვლევა არც მაშინ, არც დღეს. სამწუხაროა ეს ყველაფერი, მაგ-რამ რეალობა ასეთი. არასდროს არაფერი ბოლომ-დე არ მივიყვანეთ. ვერ მოხდა ვერაფრის ჩაღრმა-ვება და გამოძიება იქნება თუ საბოლოო წერტილის დასმა.“²⁵⁷</p>

ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერთა და ოპოზიციის ნარატივების განხილვამ აჩვენა, რომ თხრობა სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით განსხვავ-დება პერიოდების მიხედვით. ომის მიმდინარეობისას ჩანერილი ინტერვიუები სა-ომარ პირობებში ჩამოყალიბებულ ნარატივებად შეიძლება მივიჩნიოთ, რომლებიც გამსჭვალულია იმ დროისავე კონტექსტით, რესპონდენტების პერსპექტივაში ძლიერადაა გამოხატული ჯგუფური მიკუთვნებულობა. თუმცა, დროითი დის-ტანციის შემდეგ შექმნილ ტექსტებში ასეთი მკაფიო საზღვრები არ შეინიშნება და ნარატივები კონსტრუირებულია სხვადასხვა ინფორმაციის გავლენით, გაშუ-ალეებულია დროით და ირეკლავს სამოქალაქო დაპირისპირების შემდგომ პერი-ოდში მომხდარ ცვლილებებს.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ გამსახურდიას მხარდამჭერთა თხრობა, ოპოზ-იციის ნარატივებისგან განსხვავებით, უფრო მეტად ინარჩუნებს სტაბილურო-ბას. თუმცა, ჩნდება ახალი ხაზებიც. ეს განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს სამო-ქალაქო დაპირისპირების ორგანიზატორისა და პასუხისმგებლობის საკითხების განსაზღვრისას. რაც შეეხება ოპოზიციის ნარატივებს, ომის შემდგომ პოლიტი-კურ ცვლილებებთან ერთად, მათ მნიშვნელოვანი ტრანსფორმაცია განიცადეს. განხილული ინტერვიუებიდან ჩანს, რომ რესპონდენტთა ნაწილმა გადააფასა წარსულში მიმდინარე მოვლენები და ფიგურები. შედეგად, ოპოზიციის ნარატი-ვები რამდენადმე დაუახლოვდა გამსახურდიას მხარდამჭერთა თხრობას. ხში-რად გვხვდება სამოქალაქო დაპირისპირების სახელდების, გამომწვევი მიზეზე-ბის, შედეგებისა და პასუხისმგებლობის საკითხის საერთო ინტერპრეტაციები.

²⁵⁶ ინტერვიუ ირინა სარიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაზადება.“

²⁵⁷ ინტერვიუ ვახტანგ ძაბირაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაზადება.“

თავი IV

მეხსიერების „ყვირილი და ჩურჩული“:¹ 9 აპრილი და სამოქალაქო დაპირისპირება მეხსიერების პოლიტიკაში

მონუმენტური და სიმბოლური არაეპი

კოლექტიური მეხსიერების შექმნა სოციალურ მეცნიერებებში ხშირად განიხილება პოლიტიკური ძალაუფლების ინსტრუმენტად, რომლის შესწავლითაც ანმყოში წარსულის მნიშვნელობის შეფასებას ცდილობენ.² მართალია, ეს მიდგომა ელიტურ მოდელზეა კონცენტრირებული, თუმცა მეხსიერების პოლიტიკაში სხვადასხვა სოციალური ჯგუფების ჩართულობასაც არ გამოორიცხავს. მაგალითად, კოჩანოვიჩი აღნიშნავს, რომ წარსულის შესახებ ცოდნას შეუძლია ძლიერი სენტიმენტების გამოწვევა საზოგადოებაში, რაც განაპირობებს პოლიტიკური ელიტის დაინტერესებას კოლექტიური მეხსიერებით.³ პიტერ ვეროვშეკი კი მიუთითებს, რომ მეხსიერების მობილიზაცია საზოგადოების კოლექტიურ ცნობიერებაში არსებულ მოვლენებთან კავშირის გაბმით და მათი მანიპულირებით მიიღწევა.⁴

ელიტური მოდელის გარდა, არსებობს სოციალურ ჯგუფებზე მორგებული თეორიებიც, რომლებიც აჩვენებს, რომ მეხსიერების შექმნის მოთხოვნა შეიძლება წამოვიდეს ქვემოდან, საზოგადოებიდან.⁵ მაგალითად, გაი ბეინერი წერს, რომ არ არის აუცილებელი წარსულის გახსენება „ზემოდან იყოს ნაკარნახევი და ეროვნული გეგმის ნაწილს წარმოადგენდეს. ის შეიძლება ადგილობრივი ინიციატივებიდან მოდიოდეს და ხალხში არსებულ წარმოდგენებს ეფუძნებოდეს.“⁶

ორივე თეორიული მოდელში გატარებულია საერთო იდეა – მეხსიერების შექმნა დაკავშირებულია არა მხოლოდ პოლიტიკურ თუ საზოგადოებრივ ინტერესებთან, არამედ რეზონანსთან, რომლის გამოწვევაც ამა თუ იმ მოვლენას კონკრეტულ საზოგადოებაში შეუძლია. ეს ფაქტორი განაპირობებს წარსულის გარკვეული ეპიზოდების აქტუალიზებას და სხვების გაქრობას საჯარო დის-

¹ შვედი რეჟისორის, ინგმარ ბერგმანის კინოსურათში „ყვირილი და ჩურჩული“, მითოლოგიზებულ პერსონაჟებთან ერთად, ბევრი სიმბოლოა გამოყენებული, რომლებიც ირეკლავენ წინააღმდეგობას დავიწყებასა და გახსენებას, სიცოცხლესა და სიკვდილს შორის. მათი მნიშვნელობებისა და ურთიერთკავშირის გასააზრებლად ავტორი ორ ემბლემურ ფორმას - ყვირილსა და ჩურჩულს - იყენებს. სწორედ ამით არის ნაკარნახევი თავის სტრუქტურა და სათაური.

² Alderman, Derek. “Creating a New Geography of Memory in the South: (Re)Naming of Streets in Honor of Martin Luther King,” *Southeastern Geographer* 36, no 1 (May, 1996): p. 54; Koczanowicz, Leszek. “Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland,” *Studies in East European Thought* 49, no. 4 (1997): p. 259; Verovšek, Peter. “Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm,” *Politics, Groups, and Identities* 4, no. 3 (April, 2016): p. 533; Onken, Eva-Clarita. “The Baltic States and Moscow’s 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe,” *Europe-Asia Studies* 59, no. 1 (January, 2007): p. 24; Beiner, Guy. “Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration,” *The Irish Review*, no. 26 (Autumn, 2000): p. 68.

³ Koczanowicz, “Memory Politics,” p. 260.

⁴ Verovšek, “Collective Memory,” p. 529.

⁵ Beiner, “Negotiations of Memory,” p. 67-68; Lebaron, Michelle and Paulette Regan. “Rewaving the Past,” *Memory*, eds. Philippe Tortell et al. (Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018), p. 218-223.

⁶ Beiner, “Negotiations of Memory,” p. 66.

კურსიდან და სივრციდან. ორივე თეორიაში ყურადღება ანმყოში წარსულის მნიშვნელობას ეთმობა, ანუ მოვლენების კონსტრუირებას აქ და ახლა. თუმცა უნდა გავიხსენოთ ისიც, რომ ყოველ წარსულს აქვს თავისი ანმყო; მოვლენების „კოლექტიურ ცნობიერებაში შემონახვა“⁷ ან „სახალხო რწმენად გადაქცევა“⁸ დაკავშირებულია პირველად მნიშვნელობებთანაც.

კოლექტიური გახსენების ან დავინყების სურვილს განსაზღვრავს კულტურული და პოლიტიკური ელიტების მხრიდან მოვლენებისთვის მნიშვნელობების მინიჭება და მათი საზოგადოებაში გაზიარება. ამ პროცესში კი გადამწყვეტ როლს ასრულებს რეზონანსის პოტენციალი და კონკრეტულ საზოგადოებაში არსებული კულტურული ნიმუშები, რომლებიც აჩენს კოლექტიური დამახსოვრების ან დავინყების წინასწარგანწყობას.⁹ მესხიერების აქტორები გადანყვეტილებას იმის თაობაზე იღებენ, თუ რომელი მნიშვნელობები ამოირჩიონ მესხიერების რეპერტუარიდან. სწორედ ეს არჩევანი განსაზღვრავს მოვლენის დავინყებას ან დამახსოვრებას. ცხადია, ეს არ გამორიცხავს დროთა განმავლობაში მნიშვნელობათა ცვლილების შესაძლებლობას, აქ განვიხილავთ ორ შემთხვევას საქართველოს უახლესი ისტორიიდან, როდესაც მესხიერების პოლიტიკა მოვლენების პირველად მნიშვნელობებზეა დაშენებული.

იმის საჩვენებლად, თუ როგორ აისახა საქართველოს დამოუკიდებლობის პერიოდის მესხიერების პოლიტიკაში 1989 წლის 9 აპრილი და სამოქალაქო დაპირისპირება, მესხიერების არეების შექმნის პროცესს შევისწავლით. პიერ ნორა განასხვავებს სამი სახის მესხიერების არეს – მონუმენტურს, სიმბოლურს და ფუნქციურს, რომლებიც ერთმანეთთან თანაარსებობენ და ერთმანეთს გადაფარავენ.¹⁰ მონუმენტურ მესხიერების არეებს წარმოადგენს ძეგლები, მემორიალები, საფლავები – ანუ ყველაფერი, რის მატერიალიზებაც რომელიმე მოვლენის გახსენებას ემსახურება; სახელმძღვანელოებს ნორა ფუნქციურ არეებად მოიხსენიებს, ისინი მესხიერების მატარებელ ჯგუფებს ერთად კრებს; სიმბოლურ არეებს კი მიეკუთვნება ცერემონიები, აღნიშვნები, თარიღები, რიტუალები, რომლებიც აყალიბებს კოლექტიურ მესხიერებას და საზიაროს ხდის მას თაობებისთვის.¹¹

ჩვენი ინტერესის საგანია, რამ განსაზღვრა მესხიერების „ყვირილი“ 9 აპრილთან, ხოლო „ჩურჩული“ – სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით. კითხვაზე პასუხის გაცემაში დაგვეხმარა მოვლენებთან დაკავშირებული მესხიერების არეების (გეოგრაფიული ადგილები, მემორიალები, მონუმენტები, საფლავის ქვები, ქუჩის სახელწოდებები და სამუზეუმო ექსპონატები) შექმნისა და დინამიკის ანალიზი.¹²

⁷ Verovšek, “Collective Memory,” p. 529.

⁸ Beiner, “Negotiations of Memory,” p. 66.

⁹ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 44.

¹⁰ Nora, Pierre. “Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,” *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Representations*, no. 26 (Spring, 1989): p. 19.

¹¹ იქვე, გვ. 7-24.

¹² თბილისის გარეთ ინფორმაცია შეიკრიბა დისტანციურად, საჯარო ინფორმაციის გამოთხოვის გზით, საქართველოს 7 რეგიონის (ოკუპირებული ტერიტორიების გამოკლებით) მუნიციპალიტეტებიდან.

9 აპრილი

წინა თავებში ნაჩვენები იყო, რომ 9 აპრილთან დაკავშირებულ ნარატივში მკაფიოდ იკვეთება ტრავმისა და ტრიუმფის ელემენტები. რომელი კომპონენტი ჭარბობს გახსენებისას – ტრავმული თუ ტრიუმფალური, განსაზღვრულია ნარატივის ავტორის პერსპექტივით. ეს აისახა მხატვრულ ტექსტებში (ლექსები, სიმღერები), რომლებიც აქციის დარბევებიდან მალევე შეიქმნა. 1980-იანი წლების კულტურულმა ელიტამ შეძლო ტრავიკული გამოცდილების თარგმნა ვერბალურ ენაზე, აჩვენა მოვლენის ბუნება, მსხვერპლისა და დამნაშავეს სახე და მომხდართან საზოგადოების კავშირი. ამ ნარატივებში ასახული იყო სიკვდილზე გამარჯვების, თავისუფლებისთვის მონამეობის, მსხვერპლის უკვდავებისა და წმინდანებთან გატოლების, სისხლიანი ანმყოფიდან ახალი მომავლის დაბადების იდეები.¹³

ეს წარმოდგენები უცხო არ არის ქართველთა კოლექტიური მეხსიერებისთვის. ავილოთ თუნდაც საისტორიო ნარატივები, რომლებიც გაზიარებული მეხსიერების შექმნის ერთ-ერთი საშუალებაა. მათში მკაფიოდ იკითხება მონამეობრივი ხსნის იდეა, რომლის თანახმად, თავისუფლებას სისხლის ფასი აქვს და ბრძოლით მოიპოვება. ქართველთა კულტურული მეხსიერების ნიმუშებთან დაკავშირების გზით, 9 აპრილმა შეითავსა როგორც ტრავმის, ასევე ტრიუმფის ელემენტები და შეუერთდა იმ მოვლენების ჯაჭვს, რომელთაც ქართველი ხალხი ეროვნულ თავისუფლებასთან, მისთვის ბრძოლასთან ან ეროვნული იდეის დაცვასთან აკავშირებდა.

1991 წელს, დამოუკიდებლობის 9 აპრილს გამოცხადებით, გამსახურდიას ხელისუფლებამ ოფიციალურად მიანიჭა ტრავმის ტრიუმფის სახელი. „9 აპრილის წამებულთა სულები დაგვცქერიან ჩვენ და ხარობენ ზეციურ ნათელში, რამეთუ აღსრულდა ნება მათი,“¹⁴ – ზვიად გამსახურდიას ამ სიტყვებმა გაამყარა აზრი, რომ 9 აპრილს დაღუპულები დიად მიზანს შეენიღნენ და მათი სიცოცხლე არ ყოფილა ფუჭად გაღებული მსხვერპლი. ეს იყო დანაკარგის მორალური კომპენსაცია და, სიმბოლურ ენაზე, აღნიშნავდა მკვდრეთით აღდგომას, ახალი საქართველოს დაბადებას სისხლიანი ამწყოსვან.

დროითი დისტანციის შემდეგ შექმნილ ნარატივებში 9 აპრილის პირველადი მნიშვნელობა კი არ შეიცვალა, პირიქით – გამყარდა და სტაბილურობა შეიძინა. ის ტექსტებიც კი, რომლებშიც 1989 წლის აპრილის აქციები მშვიდობიანი მომავლისგან დაშორების სიმბოლოდ მიიჩნევა და შეიძლება ტრავმულ ნარატივებად განვიხილოთ, ტრიუმფალურ განწყობას გვერდს ვერ უვლის.¹⁵ ეს ფაქტი იმაზე მიანიშნებს, რომ კულტურული ნიმუში, რომელსაც ტრავმული ნარატივი დაემყარა, წამყვან როლს თამაშობს მნიშვნელობის მინიჭების და გაზიარების პროცესში და ტრავმის ადვოკატებშიც აჩენს ტრიუმფალურ განწყობას 9 აპრილთან დაკავშირებით.

მოვლენის მნიშვნელობის გაზიარებაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ 9 აპრილის აღსანიშნავ ღონისძიებებზე დასწრება ყოველთვის პოლიტიკური პრეს-

¹³ სანადირაძე, მანანა და სარგის ცაიშვილი. 9 აპრილი (თბილისი: მერიდიანი, 1990), გვ. 146, 387, 288.

¹⁴ „ზვიად გამსახურდია აცხადებს საქართველოს დამოუკიდებლობას, 9 აპრილი, 1991,“ *You Tube*, 28 მარტი, 2018, <https://bit.ly/33iF4hV> (ნანახია 15.10.2020).

¹⁵ იხ. მაგ.: გურამ ყორანაშვილის წაშრომი, რომელიც განხილულია მომდევნო ქვეთავში.

ტიჟის საკითხს წარმოადგენდა გამსახურდიასა და მისი შემდგომი პოლიტიკური ელიტებისთვის. 9 აპრილთან კავშირის გაბმას ისინი სხვადასხვა მეთოდებით ცდილობდნენ და გვირგვინებით ხელდამშვენებული მიემართებოდნენ მემორიალებისკენ. თუმცა ყოველი ელიტა მოვლენასთან დაკავშირებულ კოლექტიურ მხსნიერებას საკუთარი ინტერესების მიხედვით აძლევდა ფორმას და, დროში ინტერესების ცვლილებასთან ერთად, ეს ფორმებიც იცვლებოდა. როგორც ა. ასმანი აღნიშნავს, მხსნიერება უკიდურესად მოქნილია და დაუსრულებლად გარდაიქმნება ძალაუფლების აქტუალური მოთხოვნების შესაბამისად.¹⁶ შევარდნაძის ხელისუფლება მმართველობის დასაწყისში 9 აპრილის მნიშვნელობის საჯარო დისკურსში აქტუალიზებას ერიდებოდა. პრეზიდენტის საინაუგურაციო სიტყვაში 1995 წელს 9 აპრილი საერთოდ არ იყო ნახსენები.¹⁷ ეს შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ დამოუკიდებლობის მოპოვება გამსახურდიას სახელთან ასოცირდებოდა, რომელთანაც შევარდნაძეს პოლიტიკური დავა ჰქონდა. თუმცა საუკუნის მიწურულს პოლიტიკური დაპირისპირების აქტუალურობა სამოქალაქო შერიგების პროცესმა გადაფარა და შეიცვალა მხსნიერების პოლიტიკაც. მეორე ინაუგურაციის ცერემონიაზე, 2000 წელს, შევარდნაძემ თავის გამოსვლაში ხაზი გაუსვა პარლამენტის წინა სივრცის მნიშვნელობას და აღნიშნა: „აქ, რუსთაველის პროსპექტზე, ოთხმოცდაცხრა წლის 9 აპრილს დაიღვარა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ გმირთა წმინდა სისხლი. აქვე ახდა მათი ოცნება, გამოცხადდა საქართველოს დამოუკიდებლობა.“¹⁸ ამ ნარატივში არ ჩანდა გამსახურდიას სახელი, თუმცა შევარდნაძის სიტყვები მეტყველებდა იმაზე, რომ მოვლენის მნიშვნელობა პოლიტიკურ დისკურსში შენარჩუნდა.

9 აპრილმა მხსნიერების პოლიტიკაში ახალი სიცოცხლე ვარდების რევოლუციის შემდეგ შეიძინა. 2004 წელს სააკაშვილმა საპრეზიდენტო ფიცი რუსთაველის გამზირზე, პარლამენტის შენობის წინ დადო. ხალხთან მისალმების შემდეგ კი მან საზოგადოებას 9 აპრილს დაღუპულთა ხსოვნისთვის თხუთმეტწამიანი დუმილით პატივის მიგება სთხოვა: „აქ დაიღუპნენ გმირები, რომლებიც იბრძოდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის 1989 წლის ცხრა აპრილს. სწორედ აქ მოხდა მათთან უსასტიკესი ანგარიშსწორება საბჭოთა ჯარებისა და ტანკების მიერ. [...] ეს ახალგაზრდები შეეწირნენ თავიანთ ოცნებას საქართველოსთვის. დღეს ჩემი და ჩვენი ვალია, ეს ოცნება ვაქციოთ რეალობად.“¹⁹ ამ გამოსვლაში მკაფიოდ ჩანდა, რომ 9 აპრილის ორმაგმა მნიშვნელობამ ახალი დატვირთვა შეიძინა პოლიტიკურ ასპარეზზე. თუკი შევარდნაძემ ტრაგედიის დროს დაღუპულთა ოცნება ახდენილად გამოაცხადა, სააკაშვილმა აქცენტი შეცვალა და თავისუფლების ოცნების ახდენა მომავალს დაუკავშირა. ეს იმის მანიშნებელი იყო, რომ ეროვნული იდეალების მისაღწევად ბრძოლა გრძელდებოდა.

საკაშვილის გზავნილი უცვლელი დარჩა მომდევნო წლებშიც. თუმცა, მნიშვნელოვანია იმის ხაზგასმა, რომ 2008 წელს, მეორე საინაუგურაციო სიტყვა-

¹⁶ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 41.

¹⁷ „ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია 1995 წელი,“ *YouTube*, 19 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3Gds5wA> (ნანახია 17.10.2020).

¹⁸ „ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია 09.04.2000,“ *YouTube*, 18 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3nbrDrc> (ნანახია 17.10.2020).

¹⁹ „მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია - 2004 წლის 25 იანვარი,“ *YouTube*, 18 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/34A3tQU> (ნანახია 17.12.2020).

ში, საქართველოს მესამე პრეზიდენტს პირდაპირ არ უხსენებია 9 აპრილი. ეს ცერემონიული კვლავ ტრადიციის ადგილას გაიმართა. სააკაშვილმა თავის გამოსვლაში ყურადღება თანამდროვე საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ მოვლენებს დაუთმო და მოკლედ აღნიშნა: „სახელმწიფოებრიობა დავიბრუნეთ და ჩვენი თავი ნამდვილად ჩვენადვე გვეყუდნის. ისტორიული ქართველები მომავლის ასაშენებლად საჭირო გაკვეთილებია.“²⁰ ამ ფრაზაში დასახელების გარეშეც მკაფიოდ ჩანდა იმ კულტურული ნიმუშის აქტუალიზება, რომელიც 1989 წელს 9 აპრილმა მოიხრგო.

საკაშვილის მესხიერების პოლიტიკა გააგრძელა მომდევნო ხელისუფლებაშიც, თუმცა იმ განსხვავებით, რომ 2013 წლიდან 9 აპრილმა დაკარგა ეროვნული ბრძოლის გასაგრძელებლად საზოგადოების მობილიზაციის ფუნქცია და მოვლენისადმი პატივის მიგება პოლიტიკური პრესტიჟის საგნადლა დარჩა. გარდა ამისა, 9 აპრილის მნიშვნელობაში გაიზარდა ტრიუმფის კომპონენტი. ამაზე მეტყველებს ახალი პოლიტიკური ელიტის გზავნილების ცვლილება. საქართველოს მეოთხე პრეზიდენტის, გიორგი მარგველაშვილის ინაუგურაციამ 9 აპრილის აქციის ტერიტორიიდან პარლამენტის შენობის შიდა ეზოში გადაინაცვლა. ეს საკითხი ყურადღებას იმსახურებს ერთი გარემოების გამო: პარლამენტის წინ მდებარე სივრცე სიმბოლური საზღვრებით ორადაა გაყოფილი. გარე სივრცე თავისუფლებისთვის გამართულ საპროტესტო აქციებს და ამ პროტესტის დროს დაღუპულ ადამიანებს უკავშირდება, შიდა სივრცე კი საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას. ამის გამო, შესაძლოა, ახალი ხელისუფლების ნაბიჯი აღნიშნავდა ტრადიციისგან დაშორებას. მნიშვნელოვანია ისიც, რომ წარსულზე საუბრისას მარგველაშვილს არც 9 აპრილი უხსენებია და არც საქართველოს თავისუფლებისთვის ბრძოლის მნიშვნელობა.²¹ ეს მოგვიანებით იმით გამოასწორა, რომ 2014 წელს 9 აპრილის აქციის დროს დაღუპულთა ოჯახის წევრებს პრეზიდენტის სასახლეში შეხვდა და წმ. გიორგის სახელობის ორდენები გადასცა.²² თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ეს ორდენი საქართველოსთვის მოპოვებული გამარჯვებისთვის ენიჭებათ, მარგველაშვილის ქმედება შეიძლება განვმარტოთ, როგორც სიმბოლური აქტი, რომელიც კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ტრადიციის ტრიუმფალურ ხასიათს. ეს ნაბიჯი იმის მანიშნებელიც იყო, რომ პოლიტიკურ დისკურსში შევარდნაძისეული გზავნილი დაბრუნდა – საქართველომ წარსულში გაიმარჯვა და ბრძოლა დასრულდა.

ტრიუმფის ნარატივი მკაფიოდ ჩანდა მომდევნო პრეზიდენტის, სალომე ზურაბიშვილის საინაუგურაციო სიტყვაშიც. საინტერესო ის იყო, რომ ზურაბიშვილი კიდევ უფრო დაშორდა აქციის დარბევის ტერიტორიას. საქართველოს მეხუთე პრეზიდენტის ფიცის დადების ცერემონიული თელავში გაიმართა და არა პარლამენტის ეზოში. ამ არჩევანის მნიშვნელობა მას შემდეგ გამოჩნდა, რაც ახალმა პრეზიდენტმა საკუთარი ხელისუფლების პერიოდი ერეკლე II მმართვე-

²⁰ „მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია - 2008 წლის 20 იანვარი,“ *YouTube*, 19 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/33a2xlv> (ნანახია 17.20.2020).

²¹ „გიორგი მარგველაშვილის ინაუგურაცია 17.11.2013,“ *YouTube*, 22 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3zNmz1y> (ნანახია 12.10.2020).

²² რეხვიაშვილი, ჯიმშერ. „გიორგი მარგველაშვილი: ჩვენ არ ვივიწყებთ 9 აპრილის გმირებს,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2014, <https://bit.ly/3qZtdOe> (ნანახია 12.08.2020).

ლობას შეადარა და აღნიშნა, რომ საქართველო ისტორიულ გზაჯვარედინზე იდგა. მან ახსენა საბჭოთა ოკუპაცია და რუსეთის მიერ საქართველოს ევროპასთან დაშორების მცდელობასაც გაუსვა ხაზი, თუმცა თავისუფლებისთვის ბრძოლაზე ან 9 აპრილის გმირებზე არ უსაუბრია. ზურაბიშვილმა მოკლედ ახსენა ზვიად გამსახურდიას როლი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენაში.²³ 2019 წელს, მოვლენიდან 30 წლისთავზე, ზურაბიშვილმა 9 აპრილისადმი მიძღვნილი მიღება გამართა სახელმწიფო ცერემონიების სასახლეში, სადაც მინვეული იყვნენ საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტზე ხელმომწერები და 9 აპრილის აქციის დროს დაღუპულთა ოჯახის წევრები. პრეზიდენტის სიტყვაში ჩანდა მოვლენის ტრავმული და ტრიუმფალური ელემენტები, თუმცა აქცენტი კვლავ ტრიუმფზე იყო გადატანილი: „9 აპრილის გარეშე არც რეფერენდუმი იქნებოდა, არც მაშინდელი დამოუკიდებლობა და არც დღევანდელი. როგორც აღდგომა მოჰყვება ვნების კვირასა და ქრისტეს ჯვარცმას, რეფერენდუმი და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა მოჰყვება და ეფუძნება 9 აპრილის მსხვერპლსა და ტრაგედიას.“²⁴ ამ შეხვედრის დროს პრეზიდენტმა 9 აპრილს დაღუპულებს პატივი მიაგო და მათი სახელები ხმამაღლა ამოიკითხა. თუმცა, გამორჩა ერთ-ერთი დაღუპულის, თამარ ჭოველიძეს ხსენება, რამაც დაღუპულის მამა გაანანყენა და მან პროტესტის ნიშნად დატოვა მიღების ცერემონიალი. მიღების დასრულების შემდეგ პრეზიდენტის ადმინისტრაციამ განაცხადა, რომ სიაში ნამდვილად ეწერა თამარ ჭოველიძე და ეს, უბრალოდ, ტექნიკური ხარვეზი იყო.²⁵ მოგვიანებით კომენტარი გააკეთა თავად ზურაბიშვილმაც. მან აღნიშნა, რომ შეცდომაზე ყურადღების გამახვილება ნიშნავდა 9 აპრილის მთავარი მნიშვნელობის გადაფარვას: „28 წლის შემდეგ სახელმწიფო დონეზე ზემოთ აღინიშნა დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის ხელმონერა. უზენაესი საბჭოს ყველა წევრი მოწვეულ იქნა და მათი წვლილი – ზვიად გამსახურდიას მეთაურობით – დამოუკიდებლობის გამოცხადებაში აღიარებულ იქნა! ამითი შერიგების, ერთმანეთის პატივისცემის, ნდობის და საქართველოს გაერთიანებისკენ ერთი ნაბიჯი გადაიდგა! გაცოცხლებული 9 აპრილის ძალა არ დაიჩრდილება და არც შენელებს.“²⁶ ამ განცხადებაშიც ჩანდა, რომ ახალი ხელისუფლების დისკურსში ბრძოლის გაგრძელების იდეა წარსულში საქართველოს გამარჯვების იდეამ გადაწონა.

სახელისუფლებო დისკურსში 9 აპრილის რეპრეზენტაციის ზემოთ განხილული მაგალითები კოლექტიური მეხსიერების მანიპულირების მკაფიო ნიმუშია და ადასტურებს, რომ „მეხსიერების ფაილი არასდროს არის დახურული, დამახსოვრების ახალი აქტების დროს ის შეიძლება მრავალჯერ გაიხსნას და რეკონსტრუირდეს.“²⁷

²³ „სალომე ზურაბიშვილის ინაუგურაცია,“ *საქართველოს პრეზიდენტის ოფიციალური ვებგვერდი*, 29 დეკემბერი, 2018, <https://bit.ly/3n82Owm> (ნანახია 17.10.2020).

²⁴ „სალომე ზურაბიშვილმა თავისუფლების აქტზე ხელმომწერებს უმასპინძლა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3JfWa2gX> (ნანახია 16.01. 2021).

²⁵ ჟვანია, ლაშა. „ტექნიკური შეცდომაა რომ პრეზიდენტმა 9 აპრილის დაღუპულებს შორის ჭოველიძე არ ამოიკითხა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3r09duT> (ნანახია 16.01.2021).

²⁶ „სალომე ზურაბიშვილმა დღევანდელ ბრალდებებს უპასუხა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/32WiagO> (ნანახია 12.01.2021).

²⁷ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 3.

მიუხედავად აქცენტების ცვლილებისა, მეხსიერების არეების შექმნა 9 აპრილთან დაკავშირებით, რომელიც 90-იანებში შეწყდა, გაგრძელდა ვარდების რევოლუციის შემდეგ. ამ მოვლენამ მხოლოდ კონცეპტუალური სახე კი არ შეიძინა, არამედ *მეხსიერების ახალი გეოგრაფია*²⁸ შექმნა – ფიზიკური არეები მემორიალური ძეგლებით, საფლავის ქვებით, ახალი ტოპონიმიკით, სამუზეუმო ექსპონატებითა და რიტუალებით. მეხსიერების პოლიტიკა ირეკლავს 9 აპრილის გახსენების კოლექტიურ სურვილს, ხოლო საჯარო სივრცეში ამ სურვილის გამოხატვა „ყვირილია,“ რომელიც უწყვეტად გრძელდება და საქართველოს თითქმის ყველა რეგიონში ისმის.

სამოქალაქო დაპირისპირება

9 აპრილისგან განსხვავებული სურათი გვაქვს სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით. ამ მოვლენისთვის ტრავმული მნიშვნელობის მინიჭება ვიწრო ჯგუფებში დაიწყო. როგორც ზვიად გამსახურდიას მხარდამჭერებმა, ისე ოპოზიციურმა ჯგუფებმა დამნაშავედ მონინააღმდეგე მხარე წარმოაჩინეს. ვერც ერთმა შეძლო კავშირის გამოძებნა დანარჩენ საზოგადოებასთან, რასაც თავისი მიზეზი ჰქონდა. სამოქალაქო დაპირისპირების დროს ერთი ერის წარმომადგენლები იბრძოდნენ სხვადასხვა მხარეს. შეტაკებები წლების მანძილზე გრძელდებოდა და ორივე მხრიდან არაერთი სიცოცხლე შეინირა. 1992 წელს შეიარაღებული ოპოზიციის ლიდერი ჯაბა იოსელიანი აღნიშნავდა, რომ ქართველებს ერთმანეთთან არ უნდა ებრძოლათ, თუმცა გამსახურდიას ფაშისტური იდეოლოგიის მატარებლად მიიჩნევდა, მის თანამებრძოლებს მუქარის ტონით მოუწოდებდა წინააღმდეგობის შეწყვეტისკენ.²⁹ 1993 წელს ჩანერილ ინტერვიუში ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების მხარდამჭერი სამხედრო რაზმის წევრები აღნიშნავდნენ, რომ ისინი საქართველოს აღმშენებლობისთვის იბრძოდნენ და არა ქართველი ხალხის წინააღმდეგ: „ერთმანეთს ვესროლოთ, ერთმანეთი დავხოცოთ – მაი არაა ლამაზი. ვიყავით ამდენ ხანს საქართველოში და ვცხოვრობდით და არ გავგიყვია საქართველო და რა არი ახლა, მაინცდამაინც ჩვენ უნდა გევიყოთ?“³⁰ კონფლიქტური ინტერპრეტაციების შეთანხმება ვერ მოხერხდა. ტრავმის მნიშვნელოვან კომპონენტზე – დამნაშავისა და მსხვერპლის სახეებზე – დავამ ერთიანი ნარატივის შეკვრას ხელი შეუშალა, ამიტომ საზოგადოებას ფრაგმენტული მოგონებების სახით შემორჩა სამოქალაქო დაპირისპირება, რომელიც პერიოდულად შეიარაღებული შეტაკების სახეს იღებდა და მსხვერპლით სრულდებოდა.

საზოგადოებაში გაცოცხლდა ბაზალეთის ომის ისტორიული სურათი, რომელშიც განსხვავებული პოლიტიკური მრწამსის ადამიანები ებრძოდნენ ერთმანეთს სამშობლოს კეთილდღეობაზე ზრუნვის სახელით; კოლექტიურ წარმოდგენაში ვერ მოიძებნა შესაბამისი სახეები – რომელ მხარეს უნდა დარქმეოდა მტერი და რომელს – მსხვერპლი? მხატვრული ტექსტებისა და საგაზეთო პუბლიკაციების გარდა, ბაზალეთის ომის, როგორც ძმათა შორის დაპირისპირების მეტაფორას იყენებენ ისტორიულ ნარატივებშიც (გიორგი მჭედლიძე (1999) და

²⁸ დერეკ ოლდემენის ტერმინი (იხ. Alderman, “Creating a New Geography,” 51).

²⁹ იხ. ინტერვიუ ჯაბა იოსელიანთან, 1992: „ჯაბა იოსელიანი: ადგილზე დაიხვრიტება პროვოკატორი,“ გიორგი კალანდიას არქივიდან, YouTube, 11 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3f7dNSy> (ნანახია 16.01.2021).

³⁰ დათო ცინცაძის ინტერვიუ ვახტანგ (ლოთი) ქობალას რაზმის წევრებთან, 1993, YouTube, 4 ნოემბერი, 2012, <https://bit.ly/3JReM7n> (ნანახია 16.01.2021).

სხვა). დიმიტრი შველიძემ ბაზალეთთან ანალოგია მიუღებლად მიიჩნია, რადგან ჩათვალა, რომ მისი ტრაგიზმი 1990-იანი წლების კატასტროფამ გადაფარა: „უკანასკნელ დრომდე საქართველოს ისტორიაში ძმათამკვლელი ომის სიმბოლოდ ბაზალეთის ბრძოლა მიიჩნეოდა. [...] დღეის იქით ბაზალეთის ოდესლაც ტრაგედიად მიჩნეული ეპიზოდი მხოლოდ ფერმკრთალი ლაქალა ისტორიის ფურცლებზე, ხოლო ნამდვილი კატასტროფა, რომელსაც ტრაგედიაც ვერ დაერქმევა – ე.წ. თბილისის ომია.“³¹

1998 წელს, ეროვნული თანხმობის კომისიის ანგარიშის საფუძველზე, პარლამენტმა მიიღო დადგენილება;³² მასში ნახსენები იყო „ძმათა შორის შეიარაღებული დაპირისპირება“ და ის, რომ მონაწილე მხარეები „სამშობლოსათვის იბრძოდნენ, მიუხედავად პოლიტიკური მრწამსისა.“ ეს იყო სამოქალაქო დაპირისპირების ინსტიტუციონალიზაციისკენ გადადგმული პირველი ნაბიჯი. ჩამოყალიბდა ნარატივი, რომელიც აჩვენებდა ტრაგემის არსებობას, დაზარალებულებს, მაგრამ მასში არ ჩანდა დამნაშავე. ამ ნარატივმა ვერ მოსპო მხარეთა უთანხმოება. მიუხედავად იმისა, რომ შევარდნაძის ელიტამ გამსახურდიას მომხრეების შემორიგება სცადა, უფლებადამცველები მას ხშირად საყვედურობდნენ, რომ სამოქალაქო ინტეგრაციის პროცესში ბევრი ხარვეზი არსებობდა, რის ერთ-ერთ მაგალითად 2000-იანი წლების დასაწყისში სამეგრელოს ტყეებში გამსახურდიას შეიარაღებული მხარდამჭერების ყოფნას ასახელებდნენ.³³

პრეზიდენტმა მიხეილ სააკაშვილმა ღიად დაიწყო საკუთარი პოლიტიკური მმართველობის დაკავშირება გამსახურდიას ეპოქასთან და მეხსიერების მობილიზაცია ერის მშენებლობის პროცესის ხელშესაწყობად. 2004 წლის ეროვნული თანხმობის დეკლარაციაში ნათქვამი იყო, რომ „პირველად უკანასკნელი 12 წლის განმავლობაში შესაძლებელი გახდა სახელმწიფოებრიობის, კანონიერებისა და სამართლიანობისთვის ბრძოლაში 1991-92 წლების ტრაგიკული მოვლენების შედეგად დაპირისპირებული მხარეების ერთად დადგომა.“³⁴ ამ ფრაზაში ჩანდა, რომ ახალი ელიტაც სამოქალაქო დაპირისპირებას განსხვავებული პოლიტიკური შეხედულებების მქონე მოქალაქეთა დაპირისპირებად განიხილავდა, რომლებიც სამშობლოსთვის იბრძოდნენ. ამასთანავე, დეკლარაციამ კავშირი გააბა 1990 წლის 28 ოქტომბერს არჩეულ ხელისუფლებასა და 2004 წლის იანვარში არჩეულ ხელისუფლებას შორის, რაც ერთი მხრივ, გამსახურდიას მომხრეთა გულის მოგებას ისახავდა მიზნად, მეორე მხრივ, კი სამოქალაქო ინტეგრაციის პროცესის გაძლიერებას.

სამოქალაქო დაპირისპირებაზე საუბარი დღემდე ინვესს ცხარე დებატებს სხვადასხვა სოციალურ ჯგუფებს შორის. ამ წინააღმდეგობის გამო, სამოქალაქო დაპირისპირებას შეიძლება რთული წარსული ვუნდოთ. ვერედ ვინიცკი-

³¹ შველიძე, დიმიტრი. *პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამბობა საქართველოში. 1987-1992* (თბილისი: არტანუჯი, 2021), გვ. 4-5.

³² საქართველოს პარლამენტის „დადგენილება 1991-1992 წლებში დაწყებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული თანხმობის მიღწევის შესახებ“, *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 20 აპრილი, 2000, <https://bit.ly/3q6ggCQ> (ნანახია 15.08.2020).

³³ ლიკვიკაძე, კობა. „ახალი ხელისუფლების ტაქტიკა ეროვნული თანხმობის მისაღწევად“, *რადიო თავისუფლება*, 9 დეკემბერი, 2003, <https://bit.ly/3n8G7ID> (ნანახია 20.08.2020).

³⁴ ცომაია, ლილა. *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამბობა* (თბილისი: მერიდიანი, 2018), გვ. 235.

სერუსი ამ ტერმინით მოიხსენიებს მოვლენებს, რომელთაც არ აქვთ საზიარო მნიშვნელობა საზოგადოებაში, რის გამოც მათი გახსენება იწვევს მორალურ ტრავმას, დაძაბულობას და კონფლიქტებს.³⁵ რთულ წარსულთან გასამკლავებლად საზოგადოებებს განსხვავებული სტრატეგიები აქვთ. სამოქალაქო დაპირისპირების მაგალითი აჩვენებს, რომ საქართველოში რთულ წარსულთან გამკლავების სტრატეგიას წარმოადგენს არასასიამოვნო მოვლენის არგახსენება.

ფუკოს თანახმად, სიჩუმე დისკურსის ერთ-ერთი ფორმაა, რომელიც გვარჩევინებს საზოგადოებაში დანესებულ ზღვარს, მისი დაცვა შეიძლება იყოს ნებაყოფლობითი ან იძულებითი.³⁶ სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით არჩევანის შესაძლებლობაზე ყოველთვის ვერ ვისაუბრებთ, რამდენადაც ცალკეული ჯგუფები ცდილობენ შეზღუდვების გადალახვას, სიჩუმის დარღვევას. 1992 წლიდან დღემდე, გამსახურდიას მომხრეები ინარჩუნებენ კოლექტიური სიბრაზის ემოციას მონინაალმდეგეთა მიმართ. თანამედროვე დასავლურ ლიტერატურაში კოლექტიური სიბრაზე განიმარტება, როგორც პასუხი მორალურად არასწორ ქმედებაზე. მისი მატარებელი ჯგუფები არ ავლენენ პატიების ან შერიგების სურვილს და წარსულის ტყვეებად რჩებიან. ტომას ბრუდჰოლმის სიტყვით, ეს მდგომარეობა ჰიპერმგრძობლობით ხასიათდება, თვითდამანგრეველია, წარმოშობს ილუზიებს, იწვევს შურისძიების, ზიზლის, სიძულვილის განცდას.³⁷ კოლექტიური სიბრაზის დაძლევის ერთ-ერთ გზად დამნაშავე ჯგუფის მიერ დანაშაულზე პასუხისმგებლობის აღება მოიაზრება, რისკენაც მეოცე საუკუნის შერიგების მოძრაობები მიისწრაფვოდნენ, თუმცა გამოცდილებამ აჩვენა, რომ ეს არ არის საკმარისი პირობა პატიებისთვის და ინდივიდები ყოველთვის მზად არ არიან შერიგებისთვის. კოლექტიური დანაშაულის ცნება ორ მდგომარეობას აერთიანებს – დანაშაულის ემოციას და პასუხისმგებლობას.³⁸ საქართველოში, დროთა განმავლობაში, კოლექტიური დანაშაულის ემოცია გაჩნდა, რაზეც მეტყველებს სამოქალაქო დაპირისპირების მონაწილეთა ინტერვიუები. ლეილა ცომიას მოჰყავს ციტატა ყოფილი მხედრიონელის შაიშმელაშვილის 1999 წლის გამოსვლიდან: „ჩვენ, მხედრიონელები, უსინდისოდ მოგვატყუეს და გამოგვიყენეს.“³⁹ თუმცა ოფიციალურად პასუხისმგებლობა არავის აუღია. ამის გამო, სამოქალაქო დაპირისპირების გახსენება ქმნის რისკს მისი ხელახალი გაღვივებისთვის და პოლიტიკური ელიტები მასზე დუმილს არჩევენ.

გაი ბენერი აღნიშნავს, რომ მეხსიერებათა დაპირისპირების დროს გახსენება პირად სივრცეშია შემონახული, თუმცა პერიოდულად, შეიძლება, საჯარო სივრცეშიც ამოტივტივდეს. ამ დროს მას მოდევს პასუხი დავინყების ადვოკატთა მხრიდან, რის გამოც გახსენება კვლავ პირად სივრცეში გადაინაცვლებს. ავტორი კოლექტიურ მეხსიერებას დავინყებისა და გახსენების მუდმივ ვარიაციად წარმოადგენს და აღნიშნავს, რომ სოციალური სიჩუმის შესწავლას შეუძლია

³⁵ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): p. 31.

³⁶ Foucault, Michel. *The History of Sexuality, Volume I. An Introduction* (New York: Pantheon Books, 1978), p. 27.

³⁷ Brudholm, Thomas. *Resentment’s Virtue. Jean Amery and the Refusal to Forgive* (Philadelphia: Temple University Press, 2008), p. 11.

³⁸ Lickel, Brian et al. “The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Context. The Distinction between Collective Guilt and Collective Shame,” *Collective Guilt: International Perspectives*, ed. Nyla R. Branscombe and Bertjan Doosje (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), p. 35-38.

³⁹ ცომია, პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას..., გვ. 375.

გვაჩვენოს, „რა ხდება სცენის მიღმა, როცა საზოგადოება ცდილობს, ან თავს იტყუებს მცდელობით, თითქოს დაივიწყა არასასიამოვნო ისტორიული ეპიზოდები, მაგრამ, სინამდვილეში, მათ მდუმარედ ინახავს.“⁴⁰ სამოქალაქო დაპირისპირების გახსენება მკაფიოდ ერგება სოციალური სიჩუმის ფენომენს. დაპირისპირება, ერთი მხრივ, გამსახურდიას მომხრეებისა და მათი ოპოზიციის მესხიერებებს შორის, მეორე მხრივ კი ორივე ჯგუფის მესხიერების დათრგუნვა პოლიტიკური ელიტების მხრიდან ხელს უშლის სამოქალაქო დაპირისპირების საჯარო სივრცეში გამოჩენას.

სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით სოციალური სიჩუმის ფენომენს ნათლად გამოხატავს მესხიერების არეების არარსებობა, რომლებიც ომის გახსენებას ვიზუალურ სახეს მისცემდა. არც ახალი სახელწოდებები გაჩენილა ტოპონიმიკაში, არც მონუმენტები და, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, არც სამუზეუმო ექსპონატები ან მემორიალური ქვები დაღუპულთა საფლავებზე.

შეიძლება შეიქმნას შთაბეჭდილება, თითქოს ომის ამოშლა კოლექტიური მესხიერებიდან სხვადასხვა სოციალურმა ჯგუფებმა ერთხმად გადანყვიტეს. თუმცა მესხიერების არეების არარსებობა სოციალურ შეთანხმებას არ ნიშნავს. მესხიერების ადგილების შექმნაზე დაკვირვება სხვა სურათს გვაჩვენებს: დავიწყების მომხრეები (სხვადასხვა დროის პოლიტიკური ელიტა, გამსახურდიას ოპოზიცია) სიჩუმის დაცვას ესწრაფვიან, მოსახლეობის მცირე ჯგუფის მესხიერების ხმა სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით კი, ხატოვნად რომ ვთქვათ, ჩურჩულს ჰგავს.

მესხიერების არეების შექმნა – 9 აპრილი

მემორიალები. 1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ, მონუმენტური მესხიერების არეების შექმნა მალევე დაიწყო. საქართველოს სახალხო ფრონტმა 1989 წელს წარადგინა წინადადება მთავრობის სასახლის (ახლანდელი პარლამენტის შენობა) წინ მდებარე ტერიტორიის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით და ამ ადგილზე 9 აპრილს დაღუპულთა მემორიალის აგება მოითხოვა. თბილისის საქალაქო აღმასკომის სახელზე გაგზავნილ მიმართვაში ამ ინიციატივის ავტორები წერდნენ: „მოედნის რეკონსტრუქციისა და მემორიალის აგებას ორგანიზაციულად უნდა უხელმძღვანელოს საქალაქო საბჭოს აღმასკომმა. მემორიალი უნდა აშენდეს მხოლოდ სახალხო შემოწირულებათა ხარჯზე. საჭიროა გამოცხადდეს ღია კონკურსი მოედნის რეკონსტრუქციისა და მემორიალის საუკეთესო პროექტის გამოსავლენად. ბანკში უნდა გაიხსნას ანგარიში კერძო პირებისა და ორგანიზაციების შემოწირულებათა მისაღებად. კონკურსი რაც შეიძლება სწრაფად და ერთობლივად უნდა გამოაცხადონ საქართველოს სახალხო ფრონტმა და საქალაქო საბჭოს აღმასკომმა.“ მიუხედავად ძლიერი ემოციური მუხტისა, ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანა ვერ მოხერხდა და ტრაგედიის ადგილას სიმბოლური გრანიტის ქვა განთავსდა, წარწერით: „9 აპრილს დაღუპულ მამულიშვილთა მემორიალი.“⁴¹

⁴⁰ Beiner, Guy. *Social Forgetting and Vernacular Historiography of a Rebellion in Ulster* (Oxford: Oxford University Press, 2018), p. 28.

⁴¹ რეზივამვილი, ჯიმშერ. „სისხლიანი აპრილის საგაზეთო ქრონიკა,“ *რადიო თავისუფლება*, 8 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3n6mjFv> (ნანახია 10.05.2020).

ამავე წლიდან, ეროვნული მოძრაობის რაიონულმა ორგანიზაციებმა მემორიალური ქვების განთავსება საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში დაიწყეს. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს საქართველოს სათავეში კომუნისტური ხელისუფლება ედგა, მემორიალების განთავსებისთვის მას ხელი არ შეუშლია. ეს ფაქტი იმაზე მეტყველებს, რომ 9 აპრილის მნიშვნელობას საქართველოს კომუნისტური ხელისუფლებაც აცნობიერებდა.

პირველი მემორიალების სახით შავი გრანიტის ქვები დაიდგა (მაგალითად, 9 აპრილის მემორიალი ქ. ცაგერში, 1989).⁴² მემორიალური ქვების დადგმა 1990 (ადიგენში, ამბროლაურში, გორში, თერჯოლაში, წყალტუბოში)⁴³ და 1991 (აბაშაში, ხაშურში)⁴⁴ წლებშიც გაგრძელდა.

1992 წლის მეორე ნახევრიდან მეხსიერების არეების შექმნა დროებით შეჩერდა, რის მიზეზი ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე სამოქალაქო დაპირისპირება და ცხინვალის რეგიონსა და აფხაზეთში ეთნიკური კონფლიქტები იყო. ახალ ხელისუფლებას საკუთარი ავტორიტეტის გამყარება სურდა, რასაც ზვიად გამსახურდიას სახელთან დაკავშირებული მეხსიერების არეების შექმნა ხელს ვერ შეუწყობდა. 1994 წლიდან მეხსიერების პოლიტიკა ტერიტორიული კონფლიქტების გახსენებაზე გადაერთო და საქართველოს რეგიონებში ახალი მემორიალური ქვები გაჩნდა, რომელიც მოსახლეობას ეროვნული გმირების შესახებ მოუთხრობდა.

9 აპრილთან დაკავშირებული მემორიალური ქვების განთავსება გაგრძელდა ვარდების რევოლუციის შემდეგ (ქედაში 2007,⁴⁵ დუშეთსა⁴⁶ და ჩხოროწყუში⁴⁷ – 2010). 2009 წელს მარტვილის N 2 საჯარო სკოლის ეზოში განთავსდა 9 აპრილის აქციის დარბევისას დაღუპული აზა ადამიას ბიუსტი.⁴⁸ მეხსიერების პოლიტიკის მნიშვნელობა სააკაშვილის ხელისუფლებას კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული და 9 აპრილი იყო ერთ-ერთი ცენტრალური მოვლენა, რომელსაც კოლექტიური მეხსიერების შექმნის დროს განსაკუთრებულ ადგილს უთმობდნენ. ეს ხაზი გაგრძელდა მარგველაშვილის და ზურაბიშვილის პრეზიდენტობის დროსაც. 9 აპრილის მემორიალების განთავსება არ შეწყვეტილა მომდევნო პერიოდებშიც (ბათუმში, აბაშაში, ხაშურში, ახალქალაქში).⁴⁹

⁴² ცაგერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 13 მაისი, 2020.

⁴³ ადიგენის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N1535/09, 1 მაისი 2020; ამბროლაურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N61, 7 ივლისი, 2020; გორის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N03/129, 2 ივნისი, 2020; თერჯოლის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N46/70, 30 ივნისი, 2020; წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N31/1864, 8 მაისი, 2020.

⁴⁴ ხაშურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი 03/84, 18 მაისი, 2020; აბაშის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N07/59, 28 აპრილი, 2020.

⁴⁵ ქედის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N04/31, 23 მარტი, 2020.

⁴⁶ დუშეთის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N13/6339, 13 აპრილი, 2020.

⁴⁷ ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 20 აპრილი, 2020.

⁴⁸ მარტვილის მუნიციპალიტეტის მერიის ადმინისტრაციული სამსახური, წერილი N03-1644, 29 აპრილი, 2020.

⁴⁹ ბათუმის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N220-12, 24 მარტი, 2020; აბაშის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N07/59, 28 აპრილი, 2020; ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N44/14, 16 აპრილი, 2020; ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 20 აპრილი, 2020; ხაშურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N03/84, 18 მაისი 2020.

საფლავის ქვები. 9 აპრილის ტრაგედიას 21 ადამიანი ემსხვერპლა. მათი დიდი ნაწილი თბილისში, ნაწილი კი მშობლიურ რაიონში დაკრძალეს. დაღუპულთა საფლავებზე, მოსახლეობაში შეკრებილი ფულით, შავი მარმარილოს ქვები განთავსდა, წარწერით: „9 აპრილი, ქართველი ერისგან.“⁵⁰ ამ ფრაზაში ნათლად იკითხება ტრავმის ეროვნული მნიშვნელობა და დაღუპულთა სიმბოლური კავშირი მთლიანად საქართველოსთან. საფლავის ქვების განთავსება კი მადლიერების გამოხატვას აღნიშნავს მათდამი, ვინც საკუთარი სიცოცხლე გაიღო დამოუკიდებლობისთვის; ამავე დროს, ეს არის დაპირება, რომ ქართველები ამ მსხვერპლს არ დაივიწყებენ.

დაღუპულთა საფლავებზე გვხვდება სხვა ეპიტაფიებიც. მაგალითად, ნინო თოიძის საფლავზე ოზურგეთის რაიონის მაცხოვრებლებმა მარმარილოს დაფა განათავსეს, რომელზეც ამოტვიფრულია ამონარიდი გიზო ჭელიძის ლექსიდან:

„საუკუნეებს გაჰყვება კვნესა,
შენებრ უმანკო ლამაზ გოგოთა,
შენ პირველი ხარ ოზურგეთიდან,
ასე მძიმე რომ ზიდე გოლგოთა.“⁵¹

ამ სტროფში იკითხება ადგილობრივთა სიამაყე, რადგან ერთ-ერთი დაღუპული სწორედ მათი რეგიონიდანაა და ოზურგეთელები საკუთარ ვალს იხდიან სამშობლოს წინაშე. სიმბოლურია ლექსში გამოყენებული მეტაფორებიც – 9 აპრილის ტრაგედია ჯვარცმასთან ასოცირდება, ნინო თოიძის დაღუპვა კი იესოს ტანჯვასთან, რომელმაც ჯვარი გოლგოთამდე ზიდა და საკუთარი ტანჯვით ხსნა მოიტანა დედამიწაზე.

სიმბოლური დაფა მიუძღვნეს აქციის დროს დაღუპულ ნატო გიორგაძესაც ჩოხატაურის რაიონის მაცხოვრებლებმა, ლექსით:

„მტერს სიმღერით შეეგებეთ, თქვენ გაქცევა დაიმორცხვეთ,
რუსთაველის ასულებო, რუსთაველზე დაიხოცეთ.
რუსთაველის ასულებო ჯალათები მოგერიათ,
ქართველები რუსთაველზე მარად ცოცხალს მოგელიან.“⁵²

ამ სტროფებში მკაფიოდ ჩანს საზოგადოებაში არსებული წარმოდგენები – დაღუპულები მტერს ამალღებული განწყობით ეგებებიან, არ სურთ უკანდახევა და, რაც მთავარია, სამშობლოსთვის გარდაცვალებით ისინი მარადიული სიცოცხლეს მოიპოვებენ.

სახელწოდებები. ტოპონიმულაში 9 აპრილის სახელი 1989 წლიდან აისახა. თავდაპირველად ამ ინიციატივას სახალხო დეპუტატთა საბჭოები ჩაუდგნენ სათავეში, ხოლო დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ პოლიტიკურმა ელიტებმა განაგრძეს მხსენიერების არეების შექმნა.

თბილისში ყოფილი ალექსანდრეს (შემდგომში კომუნარების) ბაღის ერთ-

⁵⁰ იხ. მაგ.: თინა ენუქიძის საფლავის ფოტო, *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3n8UuMZ> (ნანახია 14.05.2021).

⁵¹ ჭელიძე, გიზო. „დღეს შენს სახელზე სანთლებს ანთებენ! (ნინო თოიძის ხსოვნას)“ (დაწერილია 15 აპრილს, 1989, გამოქვეყნდა გაზეთ „ლეხორში“, 9 აპრილს, 1990), გაზეთ *ალიონის ფეისბუქის გვერდი*, 8 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/32UNNaA> (ნანახია, 20.07. 2020).

⁵² ნატო გიორგაძის საფლავის ფოტო ვებგვერდზე *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3r4XPh0> (ნანახია 20.07.2019).

ერთ მონაკვეთს 9 აპრილის სახელი ეწოდა. ამჟამად, ბალის შესასვლელში დგას მინის დაფა, რომელიც მნახველებს ადგილის ისტორიას აცნობს და სახელის ცვლილების შესახებ აწვდის ინფორმაციას. 9 აპრილის სახელს ატარებს ქუჩა პარლამენტის გვერდით. ამ ადგილების სახელდების შესახებ თბილისის მუნიციპალიტეტის საკრებულოს ელექტრონულ არქივში ინფორმაცია არ იძებნება, რაც იმას ნიშნავს, რომ სახელდება 2006 წლამდე უნდა მომხდარიყო.⁵³

1989 წელს 9 აპრილის სახელი დაერქვა სხვადასხვა ქუჩებს საქართველოში (ხაშურში, წყალტუბოში, გორში).⁵⁴ ეს პროცესი 1990 (ბაღდათში, თერჯოლაში, საჩხერეში),⁵⁵ 1991 (ცაგერში)⁵⁶ და 1992 (ქედაში)⁵⁷ წლებშიც გაგრძელდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ტოპონიმშიკაში ამავე პერიოდიდან გამოჩნდა 9 აპრილის აქციის დარბევისას დაღუპულთა სახელები. 1991 წელს ეკა ბეჟანიშვილის, 1992 წელს კი თამარ ჭოველიძის სახელები ეწოდა ქუჩებს თბილისში.⁵⁸ ქუჩის სახელწოდებებთან ერთად, გაჩნდა 9 აპრილის სახელობის სკვერებიც (საჩხერეში)⁵⁹. საინტერესოა ისიც, რომ 9 აპრილთან ერთად საჯარო სივრცეში გამოჩნდა მერაბ კოსტავას სახელიც (მერაბ კოსტავას ქუჩა თბილისში – 1989, გორსა და საჩხერეში – 1990).⁶⁰

მემორიალების მსგავსად, 1992 წლის მეორე ნახევრიდან აღარ გაჩენილა ახალი სახელწოდებები 9 აპრილთან დაკავშირებით. მეხსიერების პოლიტიკა ამ მიმართულებითაც ვარდების რევოლუციის შემდეგ განახლდა. 2006 წელს მთაწმინდის რაიონში მდებარე ქუჩას 1989 წლის 9 აპრილს დაღუპული ნათია ბაშალეიშვილის სახელი დაარქვეს.⁶¹ 2019 წელს კი, 9 აპრილის 30 წლისთავის აღსანიშნავად, თბილისის 6 ქუჩას დაღუპული ქალების მზია ჯინჭარაძის, თამუნა დოლიძის, თინა ენუქიძის, მანანა ლოლაძის, ელისო ჭიპაშვილისა და თამარ მამულაშვილის სახელები ეწოდა.⁶²

მუზეუმები მეხსიერების მნიშვნელოვანი არეებია. მათში ყველაზე ცხადად ჩანს, რომელი ისტორიული მოვლენებია მიჩნეული საზოგადოების კულტურულ მეხსიერებაში გადასატანად. 9 აპრილმა მუზეუმებშიც თავიდანვე დაიმკვიდრა ადგილი. ჩოხატაურის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში აქციის დროს დაღუპული ნატო გიორგაძის ფოტო 1989 წელს გამოფინეს, ცხინვალის რეგიონისა და აფხაზეთის კონფლიქტების შემდეგ მას ომში დაღუპული ჯარისკაცების ფოტოებიც დაემატა და ასე შეიქმნა 1990-იან წლებ-

⁵³ თბილისის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N03-03200928, 1 აპრილი, 2020.

⁵⁴ ხაშურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი 03/84, 18 მაისი, 2020; წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N31/1864, 8 მაისი, 2020; გორის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი 03/129, 2 ივნისი, 2020.

⁵⁵ თერჯოლის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი 46/70, 30 ივნისი, 2020; ბაღდათის მუნიციპალიტეტის მერია (წერილი ნომრის გარეშე), 18 ივნისი, 2020; საჩხერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N54/101, 19 ივნისი, 2020.

⁵⁶ ცაგერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 13 მაისი, 2020.

⁵⁷ ქედის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N04/31, 23 მარტი, 2020.

⁵⁸ *ენციკლოპედია თბილისი. ქუჩები, გამზირები, მოედნები*, ირაკლი აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია (თბილისი: 2008), გვ. 33, 31.

⁵⁹ საჩხერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N54/101, 19 ივნისი, 2020.

⁶⁰ გორის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N03/129, 2 ივნისი, 2020; საჩხერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N54/101, 19 ივნისი, 2020.

⁶¹ *ენციკლოპედია თბილისი. ქუჩები, გამზირები, მოედნები*, გვ. 30.

⁶² „თბილისის ქუჩებს 9 აპრილის მსხვერპლთა სახელები მიენიჭება,“ რადიო თავისუფლება, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3f8PP9r> (ნანახია 12.07.2020).

ში მუდმივი გამოფენა სახელწოდებით „სამშობლო უფრო მეტად გაჭირვება და ტკივილია,“ რომლის დათვალიერება მნახველს დღესაც შეუძლია.⁶³

აბაშაში, კონსტანტინე გამსახურდიას სახლ-მუზეუმში, 1990-იანი წლებიდან განთავსებულია 1980-იანი წლების ეროვნული მოძრაობის ამსახველი ფოტომა-სალა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის ასლთან ერთად, ხოლო ამავე მუნიციპალიტეტში მდებარე სიმონ ჩიქოვანის სახლ-მუზეუმში 2014 წელს განთავსდა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის ასლი. პერიოდულად, ორივე მუზეუმი აწყობს თემატურ გამოფენებს 1989 წლისა და 1991 წლის 9 აპრილთან დაკავშირებით.⁶⁴

ქობულეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში 2000-იან წლებში განთავსდა ფოტორეპროდუქცია, რომელიც ასახავს 9 აპრილს და ტერიტორიულ კონფლიქტებს. მისი დახმარებით მუზეუმის თანამშრომლები საგანმანათლებლო პროგრამებს ახორციელებენ სკოლის მოსწავლეებისთვის. ამასთანავე, ყოველწლიური თარიღების მოახლობისას, მუზეუმი 9 აპრილისადმი მიძღვნილ გამოფენებსაც აწყობს.

თელავის ისტორიული მუზეუმის ფონდში დაცულია ფოტომასალა, რომელიც ასახავს 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიას და 1991 წლის 26 მაისის დემონსტრაციას თელავში. ფოტოების ნაწილი 1995 წელს თანამშრომელთა, ნაწილი კი 2004 წელს სახელმწიფოს ინიციატივით განთავსდა მუზეუმში, რომელიც ამ მასალებს საინფორმაციო შეხვედრების ჩატარების დროს იყენებს.

ხარაგაულის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომლებმა 1990 წელს დაამზადეს სტენდი, რომელზეც გამოკრულია 9 აპრილის აქციის დროს დაღუპულთა ფოტოები, მცირე ბიოგრაფიებით. სტენდის დათვალიერების საშუალება მუზეუმის სტუმრებს ყოველი წლის 9 აპრილს ეძლევათ. მუზეუმი საგანმანათლებლო პროგრამებსაც ატარებს სკოლის მოსწავლეებისთვის და აპრილის ტრაგედიის შესახებ მოუთხრობს.⁶⁵

ჯურხა ნადირაძის სახელობის საჩხერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში 1989 წლიდან დაცულია 8 აპრილს საჩხერეში გამართული სოლიდარობის აქციისა და 9 აპრილის მიტინგის დარბევის ამსახველი ფოტომასალა. ასევე ინახება 1991 წელს დამოუკიდებლობის მოპოვებასთან დაკავშირებული დოკუმენტების ასლები, ზვიად გამსახურდიასა და მერაბ კოსტავას ფოტოები, რომელთაც ახლავს მათივე ლექსები „მამულო ჩემო“ და „წმინდა გიორგი.“ ეს ვიზუალური მასალები ერთ მთლიან კომპოზიციაშია გაერთიანებული და განთავსებულია საქართველოს შინდისფერი დროშის ქვეშ. ამავე კომპოზიციის ნაწილს წარმოადგენს თეთრ ტილოზე საღებავით მიწერილი აკაკი წერეთლის ლექსის ფრაგმენტიც:

„დამეხსენი, ჩრდილოელო,
რა მაქვს შენთან საზიარო,
თვით ოხერო, მოუვლელო,
როგორ გინდა მომიარო.“⁶⁶

⁶³ ინფორმაცია მოგვაწოდა ჩოხატაურის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომელმა ნათია კალანდაძემ, 22 ივლისი, 2020.

⁶⁴ აბაშის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N01-10203089, 3 ნოემბერი, 2020.

⁶⁵ ინფორმაცია მოგვაწოდა ხარაგაულის მაცხოვრებელმა ანა დეკანოსიძემ, 23 ოქტომბერი, 2020.

⁶⁶ ინფორმაცია მოგვაწოდა ჯურხა ნადირაძის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორმა თამარ კაციტაძემ, 5 ნოემბერი, 2020.

გურჯაანის მუნიციპალიტეტის ორი მუზეუმი – იოსებ ნონეშვილის სახელობის და დიდების საბრძოლო მემორიალური მუზეუმი – ყოველწლიურად აღნიშნავს 9 აპრილს, 1989 წლის ტრაგედიისა და 1991 წლის დამოუკიდებლობის მოპოვების პატივსაცემად. მუზეუმის თანამშრომლები სკოლის მოსწავლეებისთვის შემეცნებით სემინარებს მართავენ. იოსებ ნონეშვილის სახელობის მუზეუმი კი გასვლით ტურებსაც აწყობს კარდენახში მდებარე 9 აპრილის მემორიალთან.⁶⁷

მეხსიერების პოლიტიკის კუთხით, გამორჩეულია საქართველოს ოკუპაციის მუზეუმი, რომელიც 2006 წელს დაარსდა. მუზეუმში ინახება მემორიალური ნივთები – 9 აპრილის დარბევის დროს გამოყენებული ნიჩბები, მომწამლავი გაზის კოლოფები, საბჭოთა ჯარისკაცების ჩაფხუტები. ეს საგნები შემზარავ შთაბეჭდილებას ტოვებს და მნახველს ტრაგედიის სიმძიმეს აგრძნობინებს. ამავე საგნების გვერდით განთავსებულია საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის ამსახველი დოკუმენტები და ზეიმის ამსახველი ფოტომასალა. ექსპონატების განლაგება დამთვალეობას აჩვენებს 9 აპრილის ორმაგ მნიშვნელობას ქართული საზოგადოებისათვის – ტრავმულს და ტრიუმფალურს.

ტრაგედიის ადგილი – თბილისი. კოლექტიურ მეხსიერების ჩამოყალიბებაში დიდია იმ ადგილების როლი, სადაც გასახსენებელი მოვლენები განვითარდა. ამ შემთხვევაში, სივრცე სიმბოლოებითაც (მონუმენტები, სახელწოდებები და ა.შ.) რომ არ მოინიშნოს, საზოგადოების აღქმაში იგი თავისთავად იძენს საკრალურ მნიშვნელობას. ამ ადგილების შესახებ ცოდნა თაობიდან თაობას გადაეცემა და ისეთ ძლიერ კვალს ტოვებს კოლექტიურ წარმოდგენებში, რომ ინდივიდებს, ვინც არ მოსწრებია მოვლენას და მის გასახსენებლად მხოლოდ წინაპართა მოგონებები აქვთ შემორჩენილი, ემოციური დამოკიდებულება უყალიბდებათ. მიუხედავად იმისა, რომ 9 აპრილის გასახსენებლად მეხსიერების არეები მთელ საქართველოში შეიქმნა, ყველაზე ძლიერ დატვირთვას თბილისში, პარლამენტის წინ მდებარე რუსთაველის გამზირის ნაწილი ატარებს. სწორედ აქ მოეწყო აპრილის დემონსტრაციები 1989 წელს და აქვე დაარბიეს მშვიდობიანი მომიტინგეები.

გარდა იმისა, რომ ამ ქუჩაზე შეკრება კომუნისტური პარტიისთვის ხმის მიწვევის საუკეთესო საშუალება იყო, მას სხვა, სიმბოლური დატვირთვაც ჰქონდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც *პერესტროიკის* ბოლო წლებში საზოგადოებისათვის ცნობილი გახდა მანამდე მიჩქმალული ფაქტები წარსულიდან. 1921 წლის 23 თებერვალს ბოლშევიკებთან მეტრძოლი ახალგაზრდები და მათთან ერთად დაღუპული მოწყალეების და მარო მაცაშვილი რუსთაველის გამზირზე მდებარე სამხედრო ტაძრის ეზოში დაკრძალეს. მათ საფლავებს საზოგადოების ნაწილი ბოლშევიკებთან ბრძოლის სიმბოლოდ განიხილავდა, თავად ახალგაზრდების დაღუპვას კი საკრალურ მნიშვნელობას ანიჭებდა. მაგალითად, ცნობილი ქართველი პოეტი ტიცვიან ტაბიძე, მარო მაცაშვილის შესახებ წერდა: „თითქო სინმინდემ აკურთხა პირველი უმანკო სისხლით ქართული ფრონტი და ისიც

⁶⁷ ინფორმაცია მოგვაწოდა ა(ა)იპ გურჯაანის საბიბლიოთეკო და სამუზეუმო გაერთიანებამ, N31, 23 ოქტომბერი, 2020.

მარიამისა.⁶⁸ ახალგაზრდა ქალის სიკვდილი ტკივილთან და მწუხარებასთან არ ასოცირდება, მას განმწმენდი ძალა აქვს და გზას ულოცავს სამშობლოსთვის თავდადებულ ჯარისკაცებს მომავალი ბრძოლისთვის. ამ მოსაზრებას აძლიერებს ტიციანის შემდგომი ფრაზაც: „სამშობლოს სიყვარულით კიდევ ბევრ ლანდს გააჩენს ჟანა დარკისა და კიდევ მეტ სასნაულს პატრიოტიზმისას. [...] მეგობრები ალბათ დიდხანს დაიმახსოვრებენ განსვენებულის ხსოვნას და ბევრსაც დასწერენ მის გატაცებაზე – მაგრამ მაინც ვერ მონახავენ სიტყვებს, გამოიტირონ მეგობარი, რომელსაც უდიდესი პატივი ერგო საქართველოში, როცა გარემოცული ტფილისი სტიროდა ერთხმად მის დაკარგვაზე.“⁶⁹ ამ სტრიქონებში ირეკლება თავისუფლებისთვის მსხვერპლშენიერვის იდეა, რაც არ არის დანახული როგორც ტრაგედია, პირიქით – სამშობლოსთვის დაღუპვა პატივია, რომლის დატირება სამგლოვიარო სიტყვებით არ შეიძლება. ეს სტროფი ასახავს ქართველთა კოლექტიურ წარმოდგენას სამშობლოსთვის დაღუპულთა შესახებ და აჩვენებს, რომ ბრძოლის დროს სიკვდილით მარადიული სიცოცხლე მოიპოვება. მხატვრული ენა ზუსტად ასახავს დაპირებას მომავალში გახსენებასთან დაკავშირებით: „ბევრს დასწერენ“ სხვა არაფერია, თუ არა დაღუპულთა სახელების კოლექტიურ მახსიერებაში შემონახვის დაპირება. თუმცა ქართველებს არ დასცალდათ მისი შესრულება. საბჭოთა ხელისუფლებას ბოლშევიკებთან დაპირისპირების მეხსიერების არსებობა არაფერში სჭირდებოდა, ამიტომ მთავრობის სასახლის აშენება ზუსტად იმ ადგილას გადაწყვიტა სადაც თბილისის მისადგომებთან მეზობლები იყვნენ დაკრძალული. 1930 წლის 7 თებერვალს კომუნისტებმა ტაძარი დაანგრეს და მის ნაცვლად მთავრობის სასახლე ააშენეს, ისე რომ დაღუპულთა ნეშტები არ გადაუსვენებიათ. ვერც ოჯახის წევრებმა გაბედეს მათთვის ხელის ხლება.⁷⁰ ასე დაიკარგა საფლავები, ისინი ახალი ნაგებობის ქვეშ მოექცა.⁷¹ ეს იყო მეხსიერების წაშლის მაგალითი, ბოლშევიკებთან მეზობლად ჯარისკაცთა ხსოვნა კომუნისტური სიმბოლოებით გადაიფარა და ათწლეულობით დაიკარგა საჯარო დისკურსიდან.

1989 წლის აქციის დარბევის შედეგად დაღუპულებს, დემოკრატიული საქართველოს დროშა გადააფარეს და ისეთი პატივით დაკრძალეს, როგორც სამშობლოსთვის დაღუპულ გმირებს შეეფერებოდათ. 9 აპრილმა უჩინარ საფლავებს თითქოს ხილული იერი შესძინა. ზვიად გამსახურდიას საარჩევნო პლაკატზე, რომელიც ერთი წლის შემდეგ შეიქმნა, 3 წლის გოგონას – სალომე მაცაშვილის პორტრეტი იყო გამოსახული, ხელში საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროშით.⁷² გამსახურდიას შემთხვევით არ შეურჩევია გოგონა მაცაშვილების ოჯახიდან. ეს პორტრეტი მიზნად ისახავდა, ერთი მხრივ, მარო მაცაშვილის ხსოვნის აღორძინებას და იმის ხაზგასმას, რომ 1980-იანი წლების ეროვ-

⁶⁸ საქართველო, 23 თებერვალი, 1921, N 42, გვ. 1.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ კალანდაძე, ანა. „პარლამენტის შენობის აშენების საინტერესო დეტალები და ისტორია,“ რეიტინგი, 2 მარტი, 2015, <https://bit.ly/3GmWEzW> (ნანახია 07.08. 2020).

⁷¹ ჩხარტიშვილი, ლელა. „ინტერვიუ ეროვნული გმირი მარო მაცაშვილის დის შვილთან - თამარ ერისთავთან,“ საქართველოს სამეფო (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3F9Rw0I> (ნანახია 07.08. 2020)

⁷² ცომაია, პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას..., გვ. 11.

ნულმა მოძრაობამ 1921 წელს დაწყებული ბრძოლა გააგრძელა, მეორე მხრივ კი იმ იდეასაც ატარებდა, რომ ამ ბრძოლას ჰქონდა დიდი მომავალი – საქართველოს გამარჯვება.

ამ კავშირის გაბმით, მთავრობის სასახლის წინ მდებარე გამზირი წარსული-სა და აწმყოს გამაერთიანებელ, საბედისწერო ადგილად გადაიქცა. მაგალითად, 2009 წელს პოლიტიკოსი გიორგი გუგავა საბჭოთა შენობების არსებობის დილემას შემდეგი კომენტარით გამოეხმაურა: „ახლანდელი პარლამენტის შენობაც ხომ იუნკრების საფლავებზეა აგებული, იქ თავის დროზე ეკლესიაც იდგა. ალბათ, ამიტომაც გამოდგა ცოდვიანი ეს ადგილი და დღესაც იგივე მეორდება: წინაპართა ძვლებზე აგებენ შენობებს, რომლებიც ადრე თუ გვიან დაინგრევა და აღიგვება პირისაგან მინისა.“⁷³

აღნიშვნები. 1993 წლის დადგენილებით, საქართველოს პარლამენტმა 9 აპრილი უქმე დღედ გამოაცხადა და მისი ყოველწლიური აღნიშვნის ტრადიციაც დაამკვიდრა.⁷⁴ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე გაფანტულ მემორიალებთან ადგილობრივი მოსახლეობა, პოლიტიკოსები და სასულიერო პირები ყოველი წლის 9 აპრილს იკრიბებიან და გმირებად შერაცხულ მოქალაქეთა ხსოვნას პატივს მი-აგებენ. აღნიშვნის რიტუალებს აუცილებლად ახლავს რელიგიური კომპონენტი – დალუპულთა სულების მოსახსენიებელი პარაკლისი და ტრაგედიის უცვლელი სიმბოლო – წითელი ტიტები. გარდა ამისა, 9 აპრილის აღნიშვნისას დალუპულთა სახელზე სხვადასხვა ღონისძიებები იმართება მათ მშობლიურ რაიონებში.

ლაგოდებული მამუკა ნოზაძის მოსაგონრად, თანასოფელები სპორტულ და შემოქმედებით ღონისძიებებს (დოლი, ჭიდაობა, მკლავჭიდის ტური, ადგილობრივი კოლექტივების კონცერტები) ატარებენ და დალუპულის სკოლის ეზოში, მემორიალურ დაფასთან იკრიბებიან. ეს ტრადიცია 10 წელზე მეტია არსებობს. ოჯახის წევრები და ადგილობრივები მამუკას მიერ სამშობლოსთვის გაღებული მსხვერპლით ამაცობენ. დალუპულის დედის ინტერვიუდან მკაფიოდ ჩანს, თუ როგორ ესამება 9 აპრილის ორმაგი დატვირთვა პიროვნულ ტრაგედიას: „ეს დღე ჩემთვის არის ძალიან სამწუხარო და, ამავე დროს, საამაყოც. მე მშობელი ვარ, რომელმაც გმირი შვილი გავზარდე. ჩემს შვილს ქართველი ერი, ალბათ, არასოდეს არ დაივიწყებს.“ ამავე მოსაზრებას ვხედავთ სოფელ კართუბნის დეპუტატის დავით ლომიძის ინტერვიუშიც: „რა ტარდება სოფელშიო, როცა იკითხავენ ახალგაზრდები, ვეტყვი, რომ ეს არის მამუკა ნოზაძის სახელობის დღე, რომელმაც სიცოცხლე ქვეყნის კეთილდღეობას შესწირა. ამას პატრიოტული დატვირთვაც აქვს.“⁷⁵

ყოველი წლის 9 აპრილს ნატო გიორგაძისადმი მიძღვნილი ტურნირი იმართება გურიაში, რომელშიც ბალახის ჰოკეიში მოასპარეზე გოგონათა გუნდე-

⁷³ ჩიგოგიძე, ხათუნა. „ავფეთქეთ სვეტიცხოველი?!“ *ვირის პალიტრა*, 23 დეკემბერი, 2009, <https://bit.ly/33grU51> (ნანახია 05.10.2020).

⁷⁴ საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დალუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ“, *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 8 აპრილი, 1993, <https://bit.ly/3qYMIX8> (ნანახია 14.10.2020).

⁷⁵ ალადაშვილი, გიორგი. „მამუკა ნოზამე და შალვა ქვასროლიაშვილი - 9 აპრილის ორი მსხვერპლი კახეთიდან“, *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3t7JuDm> (ნანახია 14.10.2020).

ბი მონანილეობენ. გამარჯვებულს პრიზად ნატო გიორგაძის სახელობის თასი გადაეცემა.⁷⁶

ყოველწლიური ღონისძიებების მასშტაბები საგრძნობლად გაიზარდა 2019 წელს, 9 აპრილის 30 წლისთავზე. ეს თარიღი აღინიშნა როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე საქართველოს დიპლომატიურ წარმომადგენლობებში – ოდესაში, ტალინში, ჟენევაში, სტოკჰოლმსა და სხვა ქალაქებში.⁷⁷ ღონისძიებები მედიაშიც მასობრივად გაშუქდა.

2019 წელს ბათუმში, გამრთა ხეივანში, მოენყო 9 აპრილის ამსახველი ფოტოგამოფენა, რომელსაც აჭარის მთავრობის, უმაღლესი საბჭოს და ბათუმის მუნიციპალიტეტის წევრები დაესწრნენ, ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად. მათ მემორიალი ყვავილებით შეამკეს და დალუპულთა ხსოვნას წუთიერი დუმილით პატივი მიაგეს. „დღეს 30 წელი შესრულდა 9 აპრილის ტრაგედიიდან. ამ დღეს თავისუფლებისა და საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლას 21 გმირის სიცოცხლე შეეწირა. მინდა ქედი მოვიხარო ადამიანების წინაშე, რომლებმაც თავი შესწირეს ეროვნულ იდეალებს. ჩვენ და მომავალმა თაობებმა უპირობოდ პატივი უნდა ვცეთ ამ იდეალებს და ყველამ ერთად, ერთმანეთის გვერდში დგომით უნდა შევძლოთ ჩვენი ქვეყნის დეოკუპაცია. ბრძოლა თავისუფლებისთვის გრძელდება,“⁷⁸ განაცხადა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარემ. ეს განაცხადება საინტერესოა იმით, რომ განსხვავდება დომინანტური პოლიტიკური დისკურსისგან და მასში აქცენტები მხოლოდ ტრიუმფის კომპონენტზე არ არის გაკეთებული, არამედ ტრავმაზეც, რომელიც დღესაც ცოცხალია.

9 აპრილი აღნიშნეს ქობულეთშიც. 9 აპრილის სახელობის სკვერში ადგილობრივი პოლიტიკური ელიტის წევრები და საზოგადოება შეიკრიბა, რომელთაც გამრთა მემორიალი გვირგვინითა და ტიტებით შეამკეს. დაინთო სანთლები. გადაიხადეს დალუპულთა სულების მოსახსენიებელი პანაშვიდი. ღონისძიების დასასრულს კი 300 ძირი ყვავილი დაირგო.⁷⁹

ორი 9 აპრილი, მუნიციპალიტეტის მიერ შემუშავებული პროგრამით აღინიშნა ლანჩხუთშიც. ღონისძიებების სია 4 აპრილს გამოქვეყნდა. მასში გათვალისწინებული იყო ივერიის ღვთისმშობლის ხატის სახელობის ტაძარში დალუპულთა პანაშვიდის გადახდა, თემურ ფირცხალაიშვილის სახელობის შემოქმედთა მუზეუმში 9 აპრილის მომთინგეებთან შეხვედრა და ამ დღისადმი მიძღვნილი გამოფენის გახსნა, დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტზე ხელმოწერილი გია ფირცხალაიშვილისა და 9 აპრილის მომთინგეების საფლავების ყვავილებით შემკობა, ტრაგედიის ამსახველი დოკუმენტური კადრების ჩვენება და ბოლოს შემაჯამებელი ღონისძიების სახით, მუსიკალურ-ლიტერატურული წარმოდგენა ლანჩხუთის კულტურის ცენტრში.⁸⁰

⁷⁶ „ნატო გიორგაძის თასი,“ *გურია News*, 12 აპრილი, 2012, <https://bit.ly/335zf7P> (ნანახია 14.10.2020).

⁷⁷ *აპრილის დასპორული საინფორმაციო ბიულეტენი*, 2019, გვ. 10-12, *საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტრო*, <https://bit.ly/3334Bfh> (ნანახია, 14.10.2020).

⁷⁸ „ბათუმში 9 აპრილის მემორიალი განთავსდა,“ *აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის ერთიანი პორტალი*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3JvHkrt> (ნანახია 14.10.2020).

⁷⁹ „9 აპრილი გაიხსენეს ქობულეთის მუნიციპალიტეტში,“ *ქობულეთის მუნიციპალიტეტი* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3qV7IOg> (ნანახია 14.10.2020).

⁸⁰ „9 აპრილის ღონისძიებები ლანჩხუთში,“ *ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის ვებგვერდი*, 4 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3n6z6rO> (ნანახია 14.10.2020).

სამთავრობო და არასამთავრობო ღონისძიებები გაიმართა თბილისშიც. 9 აპრილის საზოგადოების ნევრებმა, რომელშიც აპრილის აქციაში მონაწილეები ერთიანდებიან, მთავრობის სასახლის წინ მდებარე მემორიალთან ტრადიციული შეხვედრა გამართეს და 30 წლის წინ მომხდარი მოვლენები გაიხსენეს.

მეხსიერების არეების შექმნა – სამოქალაქო დაპირისპირება

მუზეუმები. სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებული მეხსიერების არეები საჯარო სივრცეში არ არსებობს. გამონაკლისად შეიძლება ჩაითვალოს ჯურხა ნადირაძის სახელობის საჩხერის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ელგუჯა ჯოხაძის ფერწერული ტილო, რომელიც მხატვარმა თავად გადასცა მუზეუმს. იგი ასახავს გამსახურდიას მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა შორის დაპირისპირებას. ორივე ჯგუფი ერთად საქართველოს სახითაა წარმოდგენილი და, სიმბოლურად, შუაზე გახლეჩილი თეთრი ცხენის ფორმით გამოიხატება. კომპოზიციაში ჩანს აბსტრაქტული გამოსახულება სისხლიანი ხელებით, რომელიც განგებას განასახიერებს და თეთრ ცხენზე ნითელი მახვილი აქვს აღმართული.⁸¹

აბაშის მუნიციპალიტეტში მდებარე კონსტანტინე გამსახურდიას სახლ-მუზეუმში 1992-1993 წლებიდან განთავსებულია ზვიად გამსახურდიასა და მერაბ კოსტავას ფოტოები. მუზეუმი პერიოდულად მართავს გამოფენებს 1991-1993 წლებში მიმდინარე სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებით და ზვიად გამსახურდიასადმი მიძღვნილ საიუბილეო ღონისძიებებს.⁸²

ზვიად გამსახურდიას საფლავი მეხსიერებათა ბრძოლის ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილია, რომელიც ასახავს როგორც ძალაუფლების მქონე პოლიტიკური ელიტების, ასევე მათი მოწინააღმდეგე ჯგუფების ინტერესებს. ზვიად გამსახურდიას პირველი საფლავი სოფელ ჯიხაშკარში, ადგილობრივი გლეხის ჯონსონ კვარაცხელიას სახლის ეზოში მოეწყო. გამსახურდიას ცხედარი აქ გადაცვალებიდან მალევე დაკრძალეს. ნეშტის გადასვენების შემდეგ კვარაცხელების ოჯახმა განსასვენებლის ადგილას მარმარილოს ჯვარი აღმართა. საფლავს სიმბოლური დატვირთვა მიენიჭა ადგილობრივებისთვის. ისინი ამ ადგილას წელიწადში რამდენჯერმე იკრიბებიან და პატივს მიაგებენ გამსახურდიას ხსოვნას.⁸³

სოფელ ჯიხაშკარში, ვალიკო ზარანდიას სადურგლოშიც გაჩნდა მეორე სიმბოლური საფლავი, სადაც გამსახურდიას ნეშტი კვარაცხელიას სახლიდან გადაასვენეს და დროებითი განსასვენებელი მიუჩინეს. ზარანდიების ოჯახმა საფლავზე შავი მარმარილოს ქვა აღმართა, რომელზეც ამოკვეთილია ამონარიდი მერაბ კოსტავას ლექსიდან: „შენი სამშობლო არის სულეთი.“⁸⁴ ეს სტროფი მკაფიოდ გამოხატავს გამსახურდიას ფიგურის აღქმას და, ამასთანავე, ირეკლავს მერაბ კოსტავას წარმოდგენას მომავალზე. ლექსი 1960-იან წლებში დაინერა. მას მოტივად გასდევს დაუფასებელი მსხვერპლშენიშვნის იდეა, რაც რელიგიურ

⁸¹ საჩხერის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N53/4789, 2 ნოემბერი, 2020.

⁸² აბაშის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N01-10203089, 3 ნოემბერი, 2020.

⁸³ ცომაია, *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას...*, გვ. 212.

⁸⁴ იქვე, გვ. 216.

თემატიკასთანაა დაკავშირებული. რჩება შთაბეჭდილება, რომ ავტორი გამსახურდიასა და საკუთარ თავსაც მოსალოდნელი განსაცდელისთვის ამზადებს და მიმართავს – „დაე ღირსად გვცნონ.“ მსხვერპლის გაღება არ არის შედარებული ტანჯვასთან და მჭმუნვარებასთან, რაც შეიძლება უბრალო მოკვდავთ ახასიათებდეს, პირიქით, ზვარაკად ყოფნა სიტკბობასთან, ხსნასთან და ღმერთთან მიახლოებასთან ასოცირდება. ამ სტროფის საფლავის ქვაზე ამოტიფრით გაიზიარეს კოსტავას შეხედულებები გამსახურდიას ცხოვრებაზე და მისი გარდაცვალება მსხვერპლშენიერებას შეადარეს.

გამსახურდიას საჯარო გახსენების სურვილი ჯიხაშკარელებმა პირველად 1997 წელს გამოთქვეს. სოფელში დაამზადებინეს მარმარილოს ქვა წარწერით: „აქ განისვენებდა საქართველოს რესპუბლიკის პირველი პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია,“ რომელიც 31 მარტს, გამსახურდიას იუბილესა და რეფერენდუმის აღსანიშნავად უნდა დაედგათ პირველ საფლავზე. შეიძლება ითქვას, რომ ამ მემორიალით განდევნილი ხელისუფლების ერთგული მომხრეები საქართველოს დამოუკიდებლობის მოპოვებაში გამსახურდიას წვლილის გამოკვეთას, შელახული რეპუტაციის აღდგენას და საკუთარი მესხიერების საჯარო სივრცეში დამკვიდრებას ცდილობდნენ. თუმცა რაიონულმა პოლიციამ ეს მცდელობა ჩაშალა, სოფლის მოსახლეობა დააპატიმრა, ხოლო მარმარილოს ქვა დაამსხვრია.⁸⁵ ეს ხელისუფლების მხრიდან არასასურველი მესხიერების განადგურების მცდელობა იყო.

ჯიხაშკარში შექმნილი მესხიერების არეები შეიძლება შეფასდეს როგორც გამსახურდიას ხსოვნის პატივისცემა. 1990-იან წლებში არაფორმალური კონტროლი იყო დაწესებული საზოგადოების იმ ჯგუფზე, რომელსაც ხელისუფლების ცვლილება ლეგიტიმურად არ მიაჩნდა. ამის გამო მოსახლეობას არ ჰქონდა შესაძლებლობა, სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებული ნარატივები მესხიერების მონუმენტურ არეებად ექცია. შევარდნაძის პერიოდში, ასევე არაფორმალურად, შეზღუდული იყო ზვიად გამსახურდიას ხსენება საჯარო სივრცეში. მიუხედავად ამისა, პირველი პრეზიდენტის მომხრეები მისი საქართველოში ჩამოსვენების მოთხოვნით 1990-იან წლებში პერიოდულად საპროტესტო აქციებს აწყობდნენ, თუმცა ამ მცდელობებს შედეგი არ მოჰყოლია.⁸⁶

გამსახურდიას საქართველოში დაკრძალვაზე საუბარი ვარდების რევოლუციის შემდეგ დაიწყო. 2006 წელს საქართველოს მთავრობამ ახალი კომისიის შექმნის შესახებ განაცხადა, რომელსაც ჩეჩნეთიდან პირველი პრეზიდენტის გადმოსვენებაზე უნდა ეზრუნა. ამ ინიციატივამ დიდი ხმაური გამოიწვია საზოგადოებაში. მოსახლეობის უმრავლესობამ მთავრობის გადანყვეტილება მოინონა, თუმცა მათი ნაწილი პრეზიდენტის გადმოსვენებამდე მისი გარდაცვალების მიზეზების დადგენას მოითხოვდა. კრიტიკული განცხადებით გამოვიდა გურამ შარაძე, რომელმაც თქვა, რომ გამსახურდიას მკვლელები მოქმედ ხელისუფლებაში იმყოფებოდნენ და დამკრძალავთა შორის მათ გამოჩინას ხალხი არ

⁸⁵ იქვე, გვ. 244.

⁸⁶ იქვე, გვ. 222.

დაუშვებდა.⁸⁷ უთანხმოება გამოიწვია პრეზიდენტის განსასვენებელი ადგილის შერჩევის საკითხმაც. პრეზიდენტის ოჯახის წევრთა ერთი ნაწილი ნემტის სამების ტაძარში დაკრძალვას ითხოვდა, ამავე მოსაზრებას იზიარებდნენ სამღვდელოების წევრებიც, ნაწილი კი მთანმინდის პანთეონში, მერაბ კოსტავას გვერდით დასვენების მომხრე იყო.⁸⁸ სამთავრობო კომისიის გადაწყვეტილებით, ცხედარი 2007 წლის 28 მარტს, გვიან ღამით გადმოსვენეს და მთანმინდის მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა პანთეონში დაკრძალეს. მიუხედავად იმისა, რომ გადმოსვენების ცერემონია ვინრო წრეში გაიმართა, პრეზიდენტის ნემტს მისი მომხრეები დახვდნენ და სანთლებით, ფოტოებითა და შინდისფერი დროშებით გააცილეს საბოლოო განსასვენებლამდე.⁸⁹

სახელწოდებები. გამსახურდიას რეაბილიტაციის მცდელობა ტოპონიმიკაში 2004 წლიდან აირეკლა. ეს წელი ოფიციალურად გამოცხადდა ზვიად გამსახურდიას წლად.⁹⁰ თბილისში, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ერთ-ერთ მონაკვეთს,⁹¹ ქუჩებს ბათუმსა და ქუთაისში, ზუგდიდის ცენტრალურ ქუჩას და ერთ-ერთ საშუალო სკოლას ქ. რუსთავეში გამსახურდიას სახელი ეწოდა. 2016 წელს გამსახურდიას სახელი დაარქვეს ერთ-ერთ ქუჩას ქალაქ საჩხერეში.⁹²

მონუმენტები. ზვიად გამსახურდიას რეაბილიტაცია თბილისზე ადრე სამეგრელოში დაიწყო, რაც მეხსიერების არეებზეც აისახა. 2002 წელს ზუგდიდის ბულვარში გამსახურდიას ბიუსტი განთავსდა, რომელიც სამეგრელოს მკვიდრმა, მოქანდაკე ბადრი სხულუხიამ დაამზადა. 2004 წლიდან მოქანდაკემ მერაბ კოსტავას ძეგლზეც დაიწყო მუშაობა, რომლის დადგმაც გამსახურდიას ბიუსტის გვერდით ჰქონდა განზრახული, თუმცა ამ ინიციატივის განხორციელება უსახსრობის გამო ვერ შეძლო.⁹³

2004 წელს გამსახურდიას ბიუსტის დადგმაზე მსჯელობა დაიწყო თბილისშიც. ამ ინიციატივის ავტორი გახლდათ გურამ აბსანძე, გამსახურდიას ხელისუფლების ფინანსთა მინისტრი, რომელიც სააკაშვილმა ეროვნული თანხმობის კომისიას ჩაუყენა სათავეში. აბსანძის ინიციატივამ აზრთა სხვადასხვაობა გამოიწვია. პოლიტიკური ელიტის ნაწილი ექსპრეზიდენტის მოღვაწეობას ეჭვის თვალთ უყურებდა და თვლიდა, რომ ძეგლის დადგმა შემდეგი თაობებისთვის უნდა მიენდოთ. მაგალითად, პოლიტიკოსმა ვასილ მაღლაფერიძემ ჟურნალისტებს განუცხადა: „ვინც ძეგლდასადგმელია, იმას ერი ყოველთვის დაუდგამს ძეგლს, ვინც არ არის – არ დაუდგამს. ასე რომ, მივანდოთ ეს საკითხი ისტო-

⁸⁷ რეზიაშვილი, ჯიშურ. „ზვიად გამსახურდიას ნემტის ჩეჩნეთიდან საქართველოში გადმოსვენებაზე სამთავრობო კომისია იზრუნებს,“ რადიო თავისუფლება, 13 სექტემბერი, 2006, <https://bit.ly/3HRjosa> (ნანახია 30.11.2020).

⁸⁸ რეზიაშვილი, ჯიშურ. „ზვიად გამსახურდიას ნემტს საქართველოში დაკრძალავენ,“ რადიო თავისუფლება, 9 მარტი, 2007, <https://bit.ly/336XKBw> (ნანახია 30.11.2020).

⁸⁹ „საქართველოს პირველი პრეზიდენტის ზვიად გამსახურდიას ნემტი საქართველოში გადმოსვენეს,“ *All.geo*, 28 მარტი, 2007, <https://bit.ly/3naVIMZ> (ნანახია 30.11.2020).

⁹⁰ „საქართველოს პირველ პრეზიდენტს დღეს 71 წელი შეუსრულდებოდა,“ *ინტერპრესნიუსი*, 31 მარტი, 2010, <https://bit.ly/3q7khHi> (ნანახია 30.11.2020).

⁹¹ *ენციკლოპედია თბილისისი. ქუჩები, გამზირები, მოედნები*, გვ. 44.

⁹² საჩხერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N54/101, 19 ივლისი, 2020.

⁹³ „მერაბ კოსტავას ბიუსტი ზუგდიდში 5 წლის შემდეგ დაიდგება,“ *Livepress*, 21 თებერვალი, 2013, <https://bit.ly/3r1PQ56> (ნანახია, 12.10.2020).

რიას.“ ამავე მოსაზრებას იზიარებდა სოციოლოგი ემზარ ჯგერენაიაც: „აუც-ილებელია, ისტორიას ცოტა მტვერი წაეყაროს და ამ საკითხზე იმსჯელონ სხვა თაობებმა – არა ჩვენ, ვინც გამსახურდიას დროს ვცხოვრობდით და ამ ისტორიის მონაწილენი ვიყავით. მათ უნდა განსაჯონ, რამდენად კონსტრუქციული იყო გამსახურდიას როლი ქვეყნისათვის. [...] ისტორიის შეფასებისათვის მნიშვნელოვანია დროში დაცვილება. ეს დრო ჯერ არ გასულა და ზვიად გამსახურდიასთვის ძეგლის დადგმა, ჩემი აზრით, საკმაოდ ნაჩქარევი ნაბიჯია.“⁹⁴ ამ გამომხმაურებებმა აჩვენა, რომ შერიგების პროცესის პრაქტიკულ განხორციელებას ხელს უშლიდა სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერება, რომელიც ცოცხალი იყო როგორც გამსახურდიას მომხრეებში, ასევე მათ ოპონენტებშიც. წარმოქმნილი წინააღმდეგობის გამო, ძეგლის დადგმა თბილისში ვერ მოხერხდა.

ახალი მონუმენტების შექმნის თაობაზე საუბარი მას შემდეგ განახლდა, რაც გამსახურდიამ თავისი ნიშა დაიკავა ეროვნული გმირების პანთეონში და მისი სახელის ხსენება ტაბუირებული აღარ იყო. 2017 წელს გამსახურდიას ბიუსტი განათავსეს მარტვილის სკვერში, კოსტავას ბიუსტთან ახლოს.⁹⁵ 2019 წელს ჩხორონწყუს მერიამ გასახურდიას ბიუსტის ჩამოსხმაზე ტენდერი გამოაცხადა. მერის განცხადებით ბიუსტი ცენტრალურ სკვერში უნდა განთავსებულიყო,⁹⁶ თუმცა მონუმენტი ამ დრომდე არ დადგმულა.

აღნიშვნები. როგორც ჩვენი რესპონდენტი, ხათუნა დარასელია აღნიშნავს, ზუგდიდი იყო პირველი და დიდი ხანის მანძილზე ერთადერთი ადგილი, სადაც ქალაქის ცენტრში, ბულვარში ზვიად გამსახურდიას ძეგლი დაიდგა. სიმბოლურად მოინიშნა ადგილი დარჩეულში, სადაც დატრიალდა ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ტრაგედია სამეგრელოში „მხედრიონის“ ყოფნის დროს. გამსახურდიას გარდაცვალების დღეს, 31 დეკემბერს, იქ გადიოდნენ ადამიანები მისთვის პატივის მისაგებად. ხათუნა დარასელია ამბობს, რომ „ჯიხაშკარში, იმ სახლში, სადაც მემორიალური საფლავია გაკეთებული, იქ მივდივართ ხოლმე მისი ამ საიუბილეო თარიღების დროს, 31 მარტს, 31 დეკემბერს, მისი გარდაცვალების და დაბადების დღეს და ხიბულაშიც, იმ სახლს ეხლა ჩაუტარდა რესტავრაცია. იმ სახლში არავინ ცხოვრობს, მოხუცი ცოლ-ქმარი ცხოვრობდა, ისინი გარდაიცვალნენ და მერე მიტოვებული იყო.“

2004 წელს ზვიად გამსახურდიას იუბილე პირველად აღინიშნა სახელმწიფო დონეზე.⁹⁷ ეს ფაქტი შეიძლება მივიჩნიოთ გარდამტეხ მომენტად მეხსიერების პოლიტიკაში, რომელმაც ამიერიდან შეუქცევადი სახე მიიღო. 2019 წელს, პრეზიდენტ გამსახურდიას 80 წლის იუბილე მთელი საქართველოს მასშტაბით აღინიშნა. თბილისში, რუსთაველის თეატრის დიდ დარბაზში, მერიის ორგანიზებით გამართულ შეხვედრაზე, გამომსვლელებმა ისაუბრეს გამსახურდიას

⁹⁴ კაკაბაძე, დავით. „ყოველკვირეული რადიოჟურნალი, პრადა 564-ე გამოშვება,“ რადიო თავისუფლება, 5 ნოემბერი, 2004, <https://bit.ly/3tc0ND5> (ნანახია 12.10. 2020).

⁹⁵ მარტვილის მუნიციპალიტეტის მერიის ადმინისტრაციული სამსახური, წერილი N03/1644, 29 აპრილი, 2020.

⁹⁶ „ჩხორონწყუს სტალინის ბიუსტის ადგილას ზვიად გამსახურდიას ძეგლს დადგამენ,“ Livepress, 27 თებერვალი, 2019, <https://bit.ly/34tXPQ5> (ნანახია, 12.10.2020).

⁹⁷ ცომაია, პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას..., გვ. 240.

დამსახურებაზე საქართველოს ისტორიაში და წაიკითხეს მოხსენებები პრეზიდენტის მოღვაწეობის შესახებ.

ქალაქ რუსთავის ილია ჭავჭავაძის სახელობის ცენტრალურ ბიბლიოთეკაში პოლიტიკური პირები და საზოგადო მოღვაწეები შეიკრიბნენ და ისაუბრეს გამსახურდიას ღვაწლზე ქვეყნის უახლეს ისტორიაში. ღონისძიებაზე გამოფენილი იყო საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ატრიბუტები (დროშა, გერბი), რომლებიც გამსახურდიამ ხელისუფლების სათავეში მოსვლისთანავე აღადგინა.⁹⁸

გამსახურდიას იუბილე აღინიშნა სამეგრელოში. ზუგდიდში გამართულ ღონისძიებებს კი საქართველოს მაშინდელი შს მინისტრი გიორგი გახარიაც დაესწრო. პირველი პრეზიდენტის სულის მოსახსენებელი პანაშვიდი ივერიის ღვთისმშობლის სახელობის მშენებარე საკათედრო ტაძარში გადაიხადეს, რის შემდეგაც შეკრებილები ფეხით გაემართნენ ზვიად გამსახურდიას ძეგლისაკენ და მისი ბიუსტი ყვავილებით შეამკეს. იუბილეს აღნიშვნა არტ-გალერეაში გაგრძელდა, სადაც გამსახურდიას ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი ფოტოგამოფენა და წიგნის პრეზენტაცია მოეწყო. ვიცე მერმა ჟურნალისტებს განუცხადა: „დღეს საქართველოს პირველი პრეზიდენტის ზვიად გამსახურდიას დაბადებიდან 80 წელი გავიდა, ასევე, 31 მარტს ჩატარდა რეფერენდუმი, რომელზეც ქართველმა ხალხმა გადაწყვიტა ევლო ევროპული გზით, საქართველომ მოიპოვა თავისუფლება. მნიშვნელოვანი დღეა და ყველას გილოცავთ. ჩვენ ვაგრძელებთ ზვიად გამსახურდიას კურსს და სწრაფვას თავისუფლებისკენ.“ საინტერესოა ისიც, რომ ღონისძიებებზე გამოფენილი იყო 1918 წელს დაარსებული საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ატრიბუტები.⁹⁹

გამსახურდიას იუბილე აღინიშნა ბათუმშიც. საჯარო ბიბლიოთეკაში გაიმართა ისტორიული კადრების ჩვენება, ფოტო და დოკუმენტური მასალის გამოფენა. ჩატარდა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისადმი მიძღვნილი საჯარო ლექციაც. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარემ შეკრებილებს სიტყვითაც მიმართა: „დღევანდელი დღე მნიშვნელოვანია სხვადასხვა კონტექსტით. პირველი, რომ 28 წლის წინ სწორედ ზვიად გამსახურდიას თაოსნობით ჩატარებულმა რეფერენდუმმა მთელი მსოფლიოსათვის თვალსაჩინო გახადა ქართველი ხალხის უწყვეტი ნება საქართველოს სახელმწიფოებრიობის აღდგენის შესახებ. ამასთანავე, დღეს აღვნიშნავთ ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილეს. ეს თარიღი მნიშვნელოვანია თითოეული ქართველისთვის. პირველ პრეზიდენტს უკავშირდება ჩვენი ქვეყნის საერთაშორისო ასპარეზზე დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ წარმოჩენა.“¹⁰⁰

გამსახურდიას იუბილეს აღსანიშნავად, საქართველოს ფოსტამ, პრემიერ მინისტრის ინიციატივით, საიუბილეო მარკაც გამოსცა. მარკაზე გამოსახული იყო საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პირველი დროშა და ზვიად

⁹⁸ ლოლაძე, რუსუდან. „ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე რუსთავშიც აღინიშნეს,“ *პირველი არხი*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3q8bcOd> (ნანახია 12.10.2020).

⁹⁹ „ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე ზუგდიდში (ფოტო, ვიდეო),“ *რადიო „ათინათი“*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HPvgLv> (ნანახია 12.10.2020).

¹⁰⁰ „ბათუმში ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე განსაკუთრებულად აღინიშნა,“ *GHN საქართველოს ახალი ამბების სააგენტო*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HPdl7x> (ნანახია 14.10.2020).

გამსახურდიას პორტრეტი, რომელიც მისი პირველი საავტორო წიგნის „საქართველოს სულიერი მისია“ ყდაზე იყო დაბეჭდილი. საქართველოს ფოსტის გენერალურმა დირექტორმა ჟურნალისტებს განუცხადა: „მოხარული ვარ, რომ მოგვეცა შესაძლებლობა „საქართველოს ფოსტის“ სახელით მიგველო მონაწილეობა ასეთი მნიშვნელოვანი თარიღის აღნიშვნაში. ზვიად გამსახურდია იყო დიდი ქართველი პოლიტიკოსი, დისიდენტი, მეცნიერი და მწერალი, რომელიც პოსტსაბჭოთა ეპოქაში საქართველოს პირველი დემოკრატიულად არჩეული პრეზიდენტი გახდა. ამ მარკის საშუალებით დანარჩენ მსოფლიოს ვამცნობთ ჩვენთვის მეტად მნიშვნელოვან თარიღს.“¹⁰¹

მენეჯერების არეების ნაშლის მცდელობა

სამოქალაქო შერიგების პროცესი საქართველოში შორს ვერ წავიდა. ომის მენეჯერებაში კონფლიქტის პოტენციური კონსოლიდაციის საჭიროებაზე უფრო ძლიერი აღმოჩნდა. სოციალური სიჩუმის დარღვევის პერიოდული მცდელობები კი გამოხატავდა არა მხოლოდ მენეჯერების არეების შექმნის, არამედ მათი ნაშლის სურვილსაც.

2012 წლის 6 იანვარს გერმანიაში მცხოვრებმა ქართველმა ემიგრანტმა მიხეილ ჯაფარიძემ სამოქალაქო დაპირისპირების ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირის – ჯაბა იოსელიანის – საფლავზე, დიდუბის პანთეონში, მიწის რამდენიმე ბელტი ნიჩბით მოთხარა და იქვე სამოქალაქო დაპირისპირებაში დაღუპული პირების ფოტოები და სისხლიანი ხელის სურათი დააწყო. ეს სიმბოლური ქმედება მოგვიანებით თავად განმარტა:

„ჩემი მიზანი იყო საზოგადოების გამოღვიძება და საზოგადოების წინაშე ამ საკითხისადმი პროტესტის გაღვივება. [...] ეს იყო არა ვანდალური აქტი და საფლავის შეურაცხყოფა, არამედ პროტესტის გამოხატვის ერთ-ერთი ფორმა, რაც ემყარებოდა ჩემი და, ჩემთან ერთად, საქართველოს უამრავი მოქალაქის რწმენას იმის შესახებ, რომ 90-იან წლებში მოწყობილი ძმათამკვლელი ომის ერთ-ერთი მთავარი ორგანიზატორისა და შემსრულებლის, ჯაბა იოსელიანის საფლავი არ უნდა იყოს საზოგადო მოღვაწეთა არც ერთ საქართველოში დღემდე არსებულ პანთეონში. [...] ჯაბა იოსელიანის ნეშტის ამ ადგილზე ყოფნა, შეურაცხყოფს საქართველოს მოქალაქეთა უმრავლესობას და ის დღევანდელ საზოგადოებაში სამართლიანობის და რიგითი მოქალაქისთვის თუნდაც კანონის უზენაესობის აღქმის პრინციპს ეწინააღმდეგება.“¹⁰²

ჯაბა იოსელიანის საფლავიდან ამოთხრის მცდელობა ცნობილი ქართველი კინორეჟისორის, თენგიზ აბულაძის „მონანიების“ სიუჟეტს გვაგონებს: წარსულში ჩადენილი ქმედებებისთვის, ფილმის ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის – ვარლამ არავიძის – საფლავი მუდმივი შელახვის ობიექტი ხდება. შეიძლება ითქვას, ამ შემთხვევაში, იოსელიანმა არავიძის ბედი გაიზიარა. მიხეილ ჯაფარიძის პროტესტში ნათლად ჩანს შეურიგებლობა წარსულთან და უარის თქმა მიტევებაზე. ამ სურვილის გამოვლინება იყო მენეჯერების ადგილის ნაშლის

¹⁰¹ „ზვიად გამსახურდიას იუბილეს აღსანიშნავად 'საქართველოს ფოსტამ' საიუბილეო მარკა გამოსცა,“ *Business Media Georgia*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3tkuEt4> (ნანახია 14.10.2020).

¹⁰² „ჯაბა იოსელიანის საფლავის მთხრელის აღსარება,“ *ITV*, 16 იანვარი, 2012, <https://bit.ly/3F5WpIp> (ნანახია 26.08.2020).

მცდელობა იმ სივრციდან, რომელსაც ქართველი ერი პატივს მიაგებს და სადაც სახელოვანი საზოგადო მოღვაწეები განისვენებენ.

2017 წელს ზვიად გამსახურდიას რამდენიმე მომხრემ მთანმინდის პანთეონში ქართველი პოეტის ჯანსუღ ჩარკვიანის დაკრძალვა გააპროტესტა და, ამასთან ერთად, მთანმინდიდან სტალინის დედის, ალექსანდრე გრიბოედოვისა და ჭაბუა ამირეჯიბის გადასვენებაც მოითხოვა. საპასუხოდ, გარდაცვლილის ახლობლებმა მათ პლაკატები დაუხიეს და, პოლიციის დახმარებით, პანთეონი დაატოვებინეს. ყურადღებას იმსახურებს ჯანსუღ ჩარკვიანის ქალიშვილის, პოლიტიკოს თამარ ჩარკვიანის სიტყვა, რომელშიც ასევე შეიძლება სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების ანარეკლის დანახვა: „ძლივს გაერთიანებული, ძლივს შეკონინებული საქართველო არ ჩაგვიშალონ. აქ არიან სრულიად სხვადასხვა აზრის მატარებლები და მეტი ამ კაცს და სამოციანელთა თაობასაც არაფერი არ უნდოდა. მეტს ესენი არაფერს არ ემსახურებოდნენ. კბილებით მოიტანეს. აი, ამათგან იცავდნენ, აღარ არიან ისინი, ორი ცალი დარჩა და ისიც აგერ ამოვიდნენ პანთეონში.“¹⁰³ ეს სიტყვები აჩვენებს, რომ წარსულში არსებული დაპირისპირება არ დასრულებულა და სახელები არ დარქმევიათ მასში მონაწილე პირებს.

მეხსიერების არეების შექმნის დინამიკაზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ 9 აპრილისა და სამოქალაქო დაპირისპირების შერჩევითი ასახვა მეხსიერების პოლიტიკაში ამ მოვლენების მნიშვნელობებთანაა დაკავშირებული. 9 აპრილი თავიდანვე იქცა ეროვნულ ტრაგედიადა და ტრიუმფად, რაც კულტურულ ნიმუშთან მოვლენის დაკავშირებამ განაპირობა. 9 აპრილი გააზრებულ იქნა ტანჯვის გავლით ხსნის ნიმუშის ფარგლებში, რომელიც მეხსიერების რეპერტუარიდან შეირჩა. ამის გამო, საქართველოში არ გასჭირვებიათ პასუხის მოძებნა იმ კითხვებზე, რომელთა გავლითაც ყალიბდება ტრავმის ნარატივი. მოვლენას, მტერსაც და მსხვერპლსაც სახელი თავიდანვე დაერქვა. 1991 წელს კი დამოუკიდებლობის 9 აპრილს გამოცხადებამ ორმაგი დატვირთვა ოფიციალურ დისკურსშიც შეიტანა. საკრალურმა მნიშვნელობებმა სწრაფად მონახა გავრცელების რესურსი საზოგადოებაში და 9 აპრილის დავინწყების იდეა საქართველოში არასდროს გაჩენილა. მეხსიერების პოლიტიკის ფორმას პოსტკომუნისტური ელიტების ინტერესები განსაზღვრავდა. ედუარდ შევარდნაძემ 9 აპრილს ზვიად გამსახურდიას სახელი ჩამოაშორა და აქცენტი ტრიუმფზე გადაიტანა, რითაც ხაზი გაუსვა იმ აზრს, რომ აქციის დროს დარბეულთა მიზანი ასრულდა, ეროვნული ბრძოლა კი დამოუკიდებლობის მოპოვებით დამთავრდა. ეს აქცენტი მიხეილ სააკაშვილმა შეცვალა, რის მაჩვენებელიც იყო ტრიუმფის გადატანა წარსულიდან მომავალში და 9 აპრილის ინსტრუმენტალიზაცია საზოგადოებრივი მობილიზაციისთვის. მომდევნო ხელისუფლებამ შევარდნაძისეული მეხსიერების პოლიტიკა ააღორძინა და აქცენტმა მომავლიდან კვლავ წარსულისკენ გადაინაცვლა. ამ ცვლილებების მიუხედავად, 9 აპრილის, როგორც ეროვნული მნიშვნელობის თარიღის აქტუალურობა შენარჩუნდა. 1989-1992 წლებში მიმდინარეობდა მეხსიერების არეების შექმნის პროცესი, რომელიც 1992 წლიდან შეწყდა, განახლდა 2006 წელს და დღემდე გრძელდება.

¹⁰³ „თაკო ჩარკვიანი ჯანსუღ ჩარკვიანის დაკრძალვის დროს მომხდარ ინციდენტს გამოეხმაურა“, *ინტერპრესნიუსი*, 9 ნოემბერი, 2017, <https://bit.ly/3qdc1V3> (ნანახია 26.08.2020).

სამოქალაქო დაპირისპირების სურათი მეხსიერების პოლიტიკაში განსხვავებულია. პირველ რიგში, საგულისხმოა ის, რომ ამ მოვლენის გასააზრებლად კულტურული ნიმუშის შერჩევა გაძნელდა, რასაც ხელი შეუწყო მოვლენის ბუნებამ. კულტურულმა და პოლიტიკურმა ელიტამ დუმილის სტრატეგია აირჩია. მეხსიერების პოლიტიკაში გაჩნდა შეზღუდვები, რომლებიც დროთა განმავლობაში შემცირდა. ვარდების რევოლუციის შემდეგ მოხდა ზვინად გამსახურდიას რეაბილიტაცია. მიუხედავად ამისა, მისი მხარდამჭერების ხმა საჯარო დისკურსში ჩურჩულად დარჩა. ის პერიოდულად ისმის საჯარო სივრცეში; შეიძლება ითქვას, ეს მცდელობები შეზღუდვების დარღვევისა და დაპირისპირებულ მეხსიერებასთან გამკლავების სტრატეგიას წარმოადგენს, მაგრამ დამკვიდრებას ვერ ახერხებს და კვლავ პირად სივრცეში გადადის. ამის გამო, რამდენიმე გამონაკლისის გარდა, სამოქალაქო დაპირისპირებასთან დაკავშირებული მეხსიერების არეები არ შექმნილა.

ფუნქციური არეები

ქართული პროფესიული საისტორიო ნარატივი

აღვიდა ასმანის სიტყვით, ისტორია აქტიური კულტურული მეხსიერების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი არეა. ეროვნული ისტორია წარმოდგენილია სახელმძღვანელოებში, აგრეთვე საჯარო სივრცეში – მონუმენტების და მნიშვნელოვანი თარიღების სახით. ეროვნულ მეხსიერებაში მონაწილეობა ნიშნავს ეროვნული ისტორიის საკვანძო მომენტების ცოდნას, მისი სიმბოლოების და სადღესასწაულო დღეების გაზიარებას.¹⁰⁴ როგორც პიტერ ბერკი აღნიშნავს, ისტორიკოსი მეხსიერების ერთ-ერთი მთავარი მედიუმი; სწორედ იგია მთავარი მსაჯული იმისა, რა ჩაითვალოს დამახსოვრების ღირსად და რა – არა.¹⁰⁵

1980-90-იანი წლების მიჯნაზე საქართველოში განვითარებულ მოვლენათა ინტერპრეტაცია ქართულ პროფესიულ საისტორიო ნარატივში მრავალფეროვანია. 1989 და 1991 წლების 9 აპრილს, თბილისის ომსა და შემდგომ სამოქალაქო დაპირისპირებას განსხვავებული მნიშვნელობები მიენიჭა. ამ მოვლენებს ისტორიკოსთა არაერთი მონოგრაფია, სტატია თუ წერილი მიეძღვნა. ანალიზისათვის ჩვენ ის ნაშრომები შევარჩიეთ, რომლებშიც საკვლევი საკითხები უფრო სრულადაა გადმოცემული და რომლებიც, ჩვენი აზრით, ყველაზე მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ ამ პერიოდის მოვლენათა აღქმისა და მათი მეხსიერების ჩამოყალიბებაში.

ქვემოთ განხილული ტექსტები *სპეციფიკური ნარატივებია*, რომლებიც მასტერ ნარატივის ჩარჩოში იქმნება და რომლებიც შეიცავს კონკრეტულ ინფორმაციას წარსულის ფაქტებისა და აქტორების შესახებ.¹⁰⁶ საისტორიო მასტერ ნარატივები ის განმსაზღვრელი ტექსტებია, რომლებიც შექმნილია საისტორიო ტრადიციის ფარგლებში, ინსტიტუციონალიზებულია და ყველაზე ავტორიტეტულად არის მიჩნეული. მასტერ ნარატივი ქმნის წარსულის აღქმისა და

¹⁰⁴ Assmann, Aleida. "Canon and Archive," *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), p. 101.

¹⁰⁵ Burke, Peter. *Sociology and History* (London, Boston: G. Allen & Unwin, 1980), p. 100-101.

¹⁰⁶ Wertsch, James V. "Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory," *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 174-175.

ინტერპრეტაციის ნიმუშს, განსაზღვრავს, თუ ვინ არიან ცენტრალური ფიგურები, ჩვენ-ჯგუფის წევრები, სხვები და მტრები.¹⁰⁷ ჯეიმს ვერჩი მას ნაციონალურ ნარატივს უწოდებს და, იან ასმანზე დაყრდნობით, დისკურსის თანავეტორად, ფიქრისა და ლაპარაკის განმსაზღვრელ კულტურულ ინსტრუმენტად მიიჩნევს.¹⁰⁸ სწორედ იგი ქმნის ერთგვარ ჩარჩოს მრავალი სპეციფიკური ნარატივის შესაქმნელად. ვფიქრობთ, რომ ქართულ საისტორიო მასტერ ნარატივში, რომელიც გასული საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა და საბჭოთა პერიოდში გარკვეული ცვლილებები განიცადა, ჯერჯერობით რაიმე ძირეული გარდატეხა არ მომხდარა; ჩვენ მიერ განხილული ტექსტები ტრადიციულ მეთოდოლოგიურ ჩარჩოშია შექმნილი და, ფაქტობრივად, არ არღვევს ისტორიის წერის დამკვიდრებულ კანონს.

პროფესიული საისტორიო ნარატივის მნიშვნელობა ჩვენი კვლევისათვის იმით არის განპირობებული, რომ ამა თუ იმ მოვლენისა თუ სიტუაციის ინტერპრეტაცია ყოველთვის ხდება კონკრეტულ კულტურაში კოდირებული და გაზიარებული მნიშვნელობების ფარგლებში, ისინი ერთგვარი კულტურული კონსტრუქციებია; საისტორიო ნარატივი კი ინტერპრეტაციისა და მნიშვნელობათა მინიჭების, შესაბამისად – მეხსიერების ჩამოყალიბებისა და მისი ინსტიტუციონალიზაციის ერთ-ერთი საშუალებაა.¹⁰⁹

1990-იანი წლები ქართველ ისტორიკოსთა მიერ წარსულისადმი დამოკიდებულების გადააზრებას დაჭირდა. როგორც მიხალ კოპჩეკი და პიოტრ ვჩიშლიკი აღნიშნავენ, ისტორიკოსისთვის ადვილი არ არის თავისი კვლევის მეთოდების გამოყენება იმ პროცესების გასაანალიზებლად, რომლებიც ჯერ არ დასრულებულა. დროითი დისტანცია საჭიროა, თუნდაც, პერიოდის შინაარსის განსაზღვრად და მისთვის სახელის დასარქმევად.¹¹⁰

ახლო წარსულისა და თანამედროვე პერიოდის ისტორიის მკვლევრებს საბჭოთა ტრადიცია და გამოცდილება პოლიტიკური კონტექსტისათვის ანგარიშის განევის აუცილებლობას კარნახობდა. პერესტროიკის პერიოდისა და 1990-იანი წლების პროფესიულ ტექსტებში ძირითადი სიახლე ადრე აკრძალული თემების ფართო განხილვითა და ზოგი მოვლენის გადაფასებით გამოიხატებოდა. პერესტროიკისა და დამოუკიდებლობის პირველი წლების ისტორია, როგორც წესი, ისტორიკოსთა პროფესიული ანალიზის საგნად არ იქცეოდა. ისტორიკოსები დასახელებულ პერიოდზე მსჯელობას და მის შეფასებას, ძირითადად, საგაზეთო პუბლიკაციების მეშვეობით გვთავაზობდნენ.

ქვემოთ მოცემულ ანალიზში მუქი შრიფტით არის აღნიშნული საკვანძო ტერმინები და შეფასებები, რომლებიც, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანია ავტორთა პოზიციისა და საზოგადოებაზე მათი გავლენის გასაზრებლად.

¹⁰⁷ Berger, Stefan. "The Comparative History of National Historiographies in Europe: Some Methodological Reflections and Preliminary Results," *Nations and their Histories. Constructions and Representations*, eds. Susana Carvalho and Francois Gemenne (Palgrave Macmillan, 2009), p. 33-34.

¹⁰⁸ Wertsch, "Deep Memory and Narrative Templates," p. 174.

¹⁰⁹ Sztompka, Piotr. "The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 165.

¹¹⁰ Kopeček, Michal and Piotr Wciślik. "Introduction. Towards an Intellectual History of Post-Socialism," *Thinking through Transition. Liberal Democracy Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, eds. Michal Kopeček and Piotr Wciślik (Budapest-New York: CEU Press, 2015), p. 1.

პირველი მცდელობა იმისა, რომ წარსულის მოვლენათა ახლებურ შეფასებას თავი მოეყარა განმაზოგადებელ ნაშრომში, იყო აკაკი და პაატა სურგულაძეების „საქართველოს ისტორია. 1783-1990.“¹¹¹ შეიძლება ითქვას, რომ ეს წიგნი ჩვენთვის საინტერესო მოვლენათა „ცხელ კვალზე“ გამოიცა – 1991 წელს და, ამ თვალსაზრისით, თუ გიორგი მჭედლიძეს დავესესხებით, იგი წარმოგვიდგენს „ისტორიას უდისტანციოდ“, წიგნის ანოტაციასა და შესავალში რამდენჯერმე ესმება ხაზი ავტორების მიზანს – „ობიექტურად, ადრინდელი სტერეოტიპების საპირისპიროდ“ განიხილონ მოვლენები, უპასუხონ საზოგადოების მოთხოვნას – „იცოდეს წარსულის სიმართლე, [...] ნაჩვენები ობიექტურად და შეფასებული ოფიციალური იდეოლოგიისაგან თავდაღწეული კრიტიკიუმებით, ზნეობრივი პრინციპებიდან.“¹¹²

ავტორთა სიტყვით, ნაშრომი „ეყრდნობა ქართველ ისტორიკოსთა მემკვიდრეობას, ბოლო წლებში გამოქვეყნებულ წყაროებს და ემიგრანტულ ლიტერატურას,“ თუმცა წიგნს არ ახლავს არც წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული მიმოხილვა, არც სათანადო წყაროებსა და ლიტერატურაზე მითითება, ამიტომ არ ვიცით, კერძოდ რა მასალას ეყრდნობა ნაშრომი. ამას ავტორები იმით ხსნიან, რომ ეს საკითხავი წიგნია. ამ ჟანრის განსაზღვრა ცოტა ძნელია: არც სამეცნიერო ნარატივია, არც სახელმძღვანელო და არც პოპულარული ხასიათის თხზულება. ეს წიგნიც სადღაც შუაშია პროფესიულ საისტორიო ნარატივსა და სახელმძღვანელოს შორის. როგორც ჩანს, თავად ავტორებსაც იგი ახალი სასკოლო სახელმძღვანელოს შექმნისაკენ გადადგმულ ნაბიჯად ესახებოდათ: „საქართველოს ახალ და უახლოეს ისტორიაში ალტერნატიულ ნაშრომთა საფუძველზე მომნიჭდება სახელმძღვანელო წიგნიც, რომელსაც დიდი ხანია მოელის ქართული სკოლა და მასთან ერთად ქართული საზოგადოებრიობა.“¹¹³

ჩვენთვის საინტერესო საკითხები ნაშრომის ბოლო, V თავის მე-7 ქვეთავშია მოქცეული, სათაურით „ეროვნული სუვერენიტეტისკენ.“ 9 აპრილზე საუბარი აფხაზური სეპარატიზმით და ლიხნის თავყრილობით იწყება, რომელთაც მოჰყვა უსანქციო მიტინგების დაწყება თბილისში. აღნიშნულია, რომ ახალგაზრდობის გვერდით დადგნენ ინტელიგენციის წარმომადგენლები. თავად 9 აპრილის ღამე ერთ პატარა აბზაცშია გადმოცემული. ნახსენები არ არის საბჭოთა კავშირის შემადგენლობიდან გამოსვლისა და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის ლოზუნგები (რაც, სხვა ავტორების აზრით, სადამსჯელო ოპერაციის ძირითადი მიზეზი გახდა), არამედ აღნიშნულია, რომ „მანიფესტაციისა და მოშიმშილეების მოთხოვნები არ გაცხილებია რესპუბლიკის სუვერენიტეტის მოთხოვნის ფარგლებს.“¹¹⁴ დარბევის აქტი შეფასებულია როგორც ვანდალიზმი. გაცხილებით მეტი ადგილი ეთმობა იმაზე საუბარს, თუ როგორ აღაშფოთა ამ ვანდალიზმმა „რუსეთის მოწინავე საზოგადოებრიობა“¹¹⁵ და უცხოეთის ქართული სათვისტომოები.

¹¹¹ სურგულაძე, აკაკი და პაატა სურგულაძე. *საქართველოს ისტორია. საკითხავი წიგნი. 1783-1990* (თბილისი: გამომცემლობა დავით აღმაშენებლის საზოგადოება, მრავალდარგოვანი კომერციული ფირმა „მერონი“, 1991).

¹¹² იქვე, გვ. 4.

¹¹³ იქვე.

¹¹⁴ იქვე, გვ. 312.

¹¹⁵ იქვე, გვ. 313.

ავტორების შეფასებით, 9 აპრილი „ეკუთენის მე-20 საუკუნის მიწურულის მსოფლიოს უმნიშვნელოვანეს ტრაგიკულ მოვლენათა რიცხვს, რომელმაც „ქართველი ხალხი უფრო მტკიცედ შეამჭიდროვა ეროვნული სუვერენიტეტისათვის ბრძოლაში.“¹¹⁶ დასკვნის ვერბალური ფორმა ქართული კულტურის ნიმუშისა და საბჭოთა პერიოდში დამკვიდრებული ვერბალური ფორმატის შერწყმის საინტერესო მაგალითს წარმოადგენს: „მთავრობის სასახლესთან დაღვრილმა წმინდა სისხლმა აკუმულირებული ეროვნული ენერგია აამოქმედა მთელი სიმძლავრით.“¹¹⁷

1990-იანი წლების ისტორიისადმი მიძღვნილი განმზოგადებელი საისტორიო ნაშრომის შექმნის ერთ-ერთ პირველ მცდელობად შეიძლება ჩაითვალოს **გიორგი მჭედლიძის წიგნი „ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები),“** რომელიც 1999 წელს დაიბეჭდა ქუთაისში. სათაურშივე დაზუსტებული „ქრონიკები“ მკითხველს მკაფიოდ ეუბნება, რომ იგი ისტორიკოსის მიერ ქრონოლოგიური რიგით დალაგებულ მოვლენათა პროფესიულ აღწერა-შეფასებას და მათ შორის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირების განსაზღვრას უნდა ელოდეს, და არა მათ ფართო კონტექსტუალიზაციას, ან რომელიმე თეორიული ჩარჩოს ფარგლებში გააზრებას.

ნაშრომი, უდავოდ, ღირებულია ფაქტობრივი მასალის სიმდიდრით, რაც მთავარია, თითქმის ყოველთვის ზუსტად არის მითითებული წყარო (უმეტესად საგაზეთო მასალა, მათ შორის, გაზეთებში გამოქვეყნებული ოფიციალური სამთავრობო დოკუმენტები, ხელისუფლებისა თუ ოპოზიციის განცხადებები).

ქრონიკებში ისე დანვრილებით და თანმიმდევრულად არის აღწერილი ფაქტები და მოვლენები, რომ ავტორს მართლაც აქვს საფუძველი განცხადებისათვის – „დიდად სათუთა, რომ მაინცდამაინც იმ შვიდ წელიწადზე, რომელსაც ეს წიგნი ეძღვნება, ასე დანვრილებით თხრობა კიდევ ვინმემ გაიმეოროს“¹¹⁸ – და იმედისათვის, რომ იგი მომავალი თაობის ისტორიკოსებს გამოადგებათ აღნიშნულ პერიოდთან დაკავშირებულ ნარკვევებსა და მონოგრაფიებზე მუშაობის დროს. 1988-1995 წლები, ავტორის სიტყვით, ხანმოკლე, მაგრამ უმნიშვნელოვანესი პერიოდია XX საუკუნის საქართველოს ისტორიაში, რადგან მან „1917 წელს დაწყებული სოციალისტური ექსპერიმენტის მცდარობა“ დაამტკიცა. დროის ეს მონაკვეთი 8 თავადაა დაყოფილი, კიდევ ერთი, პირველი თავი წინა პერიოდის მიმოხილვას ეთმობა. წიგნი 532 გვერდს მოიცავს.

გ. მჭედლიძე აცნობიერებს თანამედროვეობაზე წერის დროს ობიექტურობის შენარჩუნების სირთულეს, რადგან „ძნელია წერო თემაზე, რომელიც შენი ტკივილიანი ცხოვრების ნაწილს წარმოადგენს. მით უფრო, რომ პოლიტიკურ კატაკლიზმებში მონაწილე თითქმის ყველა პიროვნება ნაცნობია,“¹¹⁹ თუმცა აღნიშნავს იმასაც, რომ „თვითმხილველმა გაცილებით მეტი იცის მომხდარის შესახებ, ვიდრე არქივებში დაცული მასალით შეიძლება იქნეს გამოტანილი.“¹²⁰

პოზიტივისტური ისტორიოგრაფიის პრინციპის შესაბამისად, გ. მჭედლიძე ცდილობს დაინახოს და მკითხველს მიანოდოს „სიმართლე, [რომელიც] მხოლოდ

¹¹⁶ იქვე, გვ. 314.

¹¹⁷ იქვე, გვ. 315.

¹¹⁸ მჭედლიძე, გიორგი. *ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)* (ქუთაისი: 1999), გვ. 8.

¹¹⁹ იქვე, გვ. 4.

¹²⁰ იქვე, გვ. 3.

ერთი არსებობს, ¹²¹ რომლის თქმა, მისი აზრით, ნიშნავს ან ერთ, ან მეორე მხარეს დადგომას. ¹²² ავტორი ცდილობს ობიექტურობისა და მიუკერძოებლობის დაცვას და, სამოქალაქო დაპირისპირების შესახებ საუბრისას, როგორც წესი, ორივე მხარის პოზიციას წარმოაჩენს, თუმცა მკვლევრის სიმპათია თუ ანტიპათია მაინც იჩენს თავს მის შეფასებებში.

1989 წლის 9 აპრილის ისტორია გადმოცემულია სქემით, რომელიც გვხვდება მომდევნო პერიოდის ყველა ნაშრომში, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს ეხება:

- ნაშრომის პირველი თავი საქართველოში ანტიკომუნისტური მოძრაობის ისტორიას ეთმობა. ავტორი ცალკე ეხება 1956 წლის 9 მარტსა და 1978 წლის 14 აპრილს.
- მეორე თავი 1988 წლის ქრონიკაა. აქ ქრონოლოგიური რიგით გადმოცემულია ეროვნული მოძრაობის აღმავლობის დამადასტურებელი ფაქტები (დავით გარეჯის, ტრანსკავკასიური რკინიგზის, ხუდონჰესის, ნოემბრის შიმშილობის, დამოუკიდებლობის დღის აღნიშვნის, თსუ პრესკლუბის შექმნის და სხვა ამბები, აგრეთვე მათზე ხელისუფლების რეაქცია). აღსანიშნავია, რომ გ. მჭედლიძე იხსენიებს ნოემბრის შიმშილობის დროს, 25 ნოემბერს, გაბრიელ ისაკაძის მიერ „მთავრობის სასახლის თავზე მოფრიალე საქართველოს სსრ დროშის“ ჩამოგდების ფაქტს¹²³ და მას ფრიალ აღმატებულ შეფასებას აძლევს: „მგონია, რომ გ. ისაკაძის ეს საქციელი არაფრით ჩამოუვარდება (თუ უფრო დიდი მამაცობა არ არის!) რაიხსტაგზე დროშის აღმართვას. მარტოხელა კაცმა, ყველას დახმარების გარეშე, საბჭოეთს ამცნო, რომ მისი დღეები დათვლილია.“¹²⁴
- თავში „1989 წელი“ ნათლად მჟღავნდება ავტორის ნეგატიური დამოკიდებულება ზვიად გამსახურდიასადმი: „საეჭვოა, რომ ‘თხოვნა-განცხადებაში’¹²⁵ ზ. გამსახურდია ზოგ ისეთ შემხვედრ ვალდებულებას იღებს, რაც მონანიებისთვის სრულიადაც არ იყო საჭირო. თანაც, ამ ეჭვს აძლიერებს პატიმარ ზ. გამსახურდიასთვის მამის საკმაოდ მდიდრული მემკვიდრეობის ყოველგვარი გართულების გარეშე დამტკიცების ფაქტი.“¹²⁶ ამას მოსდევს ინფორმაცია ლიხნის წერილისა და თბილისის რეაქციის შესახებ.

უშუალოდ 9 აპრილის ისტორია შემდეგი პუნქტების მიხედვით არის წარმოდგენილი:

- 4 აპრილს მთავრობის სასახლის წინ დაწყებული მიტინგი, ავტორის შეფასებით, მშვიდობიანი იყო, ზოგი მოთხოვნა „კონსტიტუციურ უფლებებსაც კი შეესაბამებოდა. მაგალითად, მოთხოვნა 1921 წელს დაკარგული დამოუკიდებლობის აღდგენისა და სსრ კავშირის შემადგენლობიდან საქართველოს გამოსვლის შესახებ,“ თუმცა „იყო არაკონსტიტუციური და მკვეთრი ლოზუნგებიც – ‘ძირს კომუნისტური რეჟიმი,’ ‘ძირს რუსეთის იმპერიალიზმი,’ ‘სსრ კავშირი ხალხთა საპყრობილეა’ და სხვა.“¹²⁷

¹²¹ იქვე, გვ. 4.

¹²² იქვე.

¹²³ იქვე, გვ. 141.

¹²⁴ იქვე, გვ. 149. ჩვენ მიერ განხილული საისტორიო ნარატივებიდან ეს ფაქტი მოხსენიებულია მხოლოდ ოთხტომეულში *საქართველოს ისტორია*, ტ. 4, XIX-XX საუკუნეები (თბილისი: პალიტრა L, 2012), გვ. 496.

¹²⁵ ლაპარაკია ზვიად გამსახურდიას „თხოვნა-განცხადებაზე პატიების შესახებ“ (1979 წლის 27 აპრილი).

¹²⁶ მჭედლიძე, *ისტორია უღისტანციოდ*, გვ. 15.

¹²⁷ იქვე, გვ.163-164.

- საქართველოს სსრ ხელმძღვანელობასა და მოსკოვს შორის მიმონერა, მოსკოვის გადაწყვეტილება თბილისში თავდაცვისა და შინაგან საქმეთა სამინისტროების ძალების გამოგზავნის შესახებ, 8 აპრილის პარტაქტივის კრება თბილისში, სადაც პატიაშვილმა აღნიშნა, რომ „ექსტრემისტულად განწყობილი ლიდერები მოუწოდებენ დაამხონ საბჭოთა ხელისუფლება“; პოლიტიკურ და ორგანიზაციულ ღონისძიებათა ნაწილი, რომელიც გააძვირებს აქტივის და რომლის მე-20 პუნქტი ლიდერების და აქტივისტების სისხლის სამართლის პასუხისგებაში მიცემას ითვალისწინებდა, რაც ყველამ მოიწონა, ჯანსუღ ჩარკვიანის გარდა.¹²⁸
- 8 აპრილს დღის განმავლობაში მიმდინარე ამბები.
- ღამით ილია II-ის მისვლა მომიტინგეებთან, გაფრთხილება, რომელიც არ შეისმინეს. ავტორის სიტყვით, „ზოგიერთი ლიდერი ადრინდელად არ იყო მოყვრულად განწყობილი უწმინდესისა და უნეტარესის მიმართ“ და ახლაც იგი ხელისუფლების მოგზავნილად ჩათვალეს.¹²⁹ ხაზგასმულია კათალიკოს-პატრიარქის თავგანწირვა, რაც დამსჯელი ოპერაციის დაწყებამდე მიტინგზე დარჩენაში გამოიხატა, ამის შემდეგ იგი ცოცხალ კედლად აღმართულმა ახალგაზრდებმა, დიდი ძალისხმევით, უვნებლად გამოიყვანეს.¹³⁰
- დარბევის ოპერაცია აღწერილია საგაზეთო პუბლიკაციებში დაცული ინფორმაციის საფუძველზე. ჩამოთვლილია დარბევის დროს და მომდევნო დღეებში დაღუპული ადამიანების სახელები. სულ 8-9 აპრილის მოვლენების გადმოცემას 12 გვერდი ეთმობა,¹³¹ მომდევნო დღეების ამბები კი კიდევ 14 გვერდზე გრძელდება.

9 აპრილი შეფასებულია როგორც ტრაგედია, რომელსაც, „ადამიანთა მსხვერპლით გამოწვეული დიდი ტკივილისა და სევდის გარდა, მნიშვნელოვანი გარდატეხაც მოჰყვა საზოგადოების ქცევასა და აზროვნებაში. კომენდანტის საათით თითქოს დათრგუნულმა ადამიანებმა არაჩვეულებრივი ეროვნული ერთიანობა და თავშეკავება გამოამჟღავნეს.“¹³²

სხვა ავტორებისაგან განსხვავებით, 1989-90 წლების ამბებზე საუბრისას, გ. მჭედლიძე ტრავმულ გარემოსაც წარმოაჩენს (ცხადია, არა კოლექტიური ტრავმის თეორიის კონტექსტში): ეხება დამანგრეველ სტიქიურ მოვლენებს,¹³³ აგრეთვე მერაბ კოსტავასა და ზურაბ ჭავჭავაძის დაღუპვას, როგორც ფაქტს, რომელიც „იყო დიდი დანაკლისი საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობისათვის.“¹³⁴

1990 წელს ცალკე თავი ეთმობა. ვრცლად არის განხილული 28 ოქტომბრის არჩევნები და მისი შედეგები. აღნიშნულია, რომ „მრგვალი მაგიდა - თავისუფალი საქართველო“ „თავგამოდებით ებრძოდა კომპარტიის სატელიტებს და არა თვით მას.“¹³⁵ ავტორი ლაპარაკობს ფარულ ალიანსზე „მრგვალი მაგიდასა“ და კომპარტიას შორის. მისი აზრით, არჩევნებში „მრგვალი მაგიდის“ გამარჯვება „არ იყო ეროვნული მოძრაობის გამარჯვება, ვინაიდან ქართველი ერი გახლე-

¹²⁸ იქვე, გვ. 166.

¹²⁹ იქვე, გვ. 168.

¹³⁰ იქვე, გვ. 169.

¹³¹ იქვე, გვ. 163-175, 175-189.

¹³² იქვე, გვ. 176.

¹³³ იქვე, გვ. 296.

¹³⁴ იქვე, გვ. 216.

¹³⁵ იქვე, გვ. 239-240.

ჩილი დარჩა, რასაც შედეგად მოჰყვა თბილისის ომი და არჩევნებში გამარჯვებული ხელისუფლების დამხობა, რაც დიდ სისხლისღვრად და უფრო საშინელ ეკონომიკურ განადგურებად დაუჯდა ქართველ ხალხს.¹³⁶ მისივე აზრით, გამსახურდიას აზროვნება ბოლომდე დარჩა „დისიდენტობიდან სახელმწიფო მოღვაწეობაზე გარდამავალ დონეზე.“¹³⁷

რაც შეეხება მომდევნო, 1991 წელს (თავი VII), გ. მჭედლიძის ძირითადი აზრი მოკლედ ასე შეიძლება გადმოიცეს: „ყველა სფეროში მიმდინარეობდა ცვლილებები და ნგრევა, ახალ ხელისუფლებას კი პროცესის წარსამართად არც წინასწარ შემუშავებული პროგრამა გააჩნდა და არც კადრები ჰყავდა.“¹³⁸ მუდმივად ხაზს უსვამს გამსახურდიას გაუნონასწორებლობას, გამოუცდელიობას, მისი და მისი მთავრობის არაპროფესიონალიზმს, არათანმიმდევრულობას, აგრეთვე მის, თამარ ჩხეიძისა და გიორგი ჭანტუიას შესაძლო თანამშრომლობას „ძერჟინსკის მიერ შექმნილ კვბ“-სთან, რომლის ჯურღმულებს იშვიათად თუ ვინმე აღწევდა თავს. „რატომ იქნებოდნენ [ისინი] ამ მხრივ გამონაკლისი. ღმერთმა ჰქნას, ყოფილიყვნენ,“¹³⁹ აღნიშნავს იგი. შემდეგ საუბარია 31 მარტის რეფერენდუმზე, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო მოსახლეობის 90 პროცენტზე მეტმა და დამოუკიდებლობის აღდგენას მხარი დაუჭირა 97 პროცენტზე მეტმა.¹⁴⁰

გ. მჭედლიძე საუბრობს 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმსა და მის შედეგებზე დაყრდნობით 1991 წლის 9 აპრილს გამოცხადებულ დამოუკიდებლობაზე. დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტზე საზეიმოდ ხელმოწერა „ცერემონიული თვალსაზრისით, [...] იყო განმეორება 1918 წლის 26 მაისს ჩატარებული მსგავსი ღონისძიებისა.“¹⁴¹ 1991 წლის 9 აპრილს მიღებულ დოკუმენტში, „მსჯელობა ახალი დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნას კი არ შეეხება, არამედ ანექსიისა და ოკუპაციის შედეგად გაუქმებული დიდი სახელმწიფოებრივი ტრადიციის მქონე ქვეყნის სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას.“¹⁴²

1989-91 წლების ამბებზე გ. მჭედლიძის მონათხრობში ტრიუმფის და გამარჯვების განცდა არ ჩანს. სამოქალაქო დაპირისპირებისა და ომის აღწერა კი ტრავმული ნარატივის გამოხატულებაა:

- 1991 წლის 19-21 აგვისტოს მოსკოვის პუტჩი შეფასებულია როგორც სასინჯი ქვა ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლებისათვის, რომელმაც გააღრმავა მმართველ ელიტასა და მათ მხარდამჭერებში არსებული დაპირისპირება.¹⁴³
- 2 სექტემბერს მონყობილი მიტინგის დარბევას ავტორი აღწერს როგორც „პირველ შემთხვევას, როცა ორი ძალა, რომელიც ეროვნულობას იქადდა, ერთმანეთს შეეჯახა.“¹⁴⁴
- დაწვრილებით არის აღწერილი სექტემბერში თბილისში მიმდინარე ამბები, მათ შორის – ოპოზიციის მიტინგებთან გამსახურდიას მიერ ინიცირებული ხელისუფლების მხარდამჭერთა „საინფორმაციო მიტინგების“ დაპირისპირე-

¹³⁶ იქვე, გვ. 242.

¹³⁷ იქვე, გვ. 244.

¹³⁸ იქვე, გვ. 261.

¹³⁹ იქვე, გვ. 267.

¹⁴⁰ იქვე, გვ. 267.

¹⁴¹ იქვე, გვ. 269.

¹⁴² იქვე, გვ. 270.

¹⁴³ იქვე, გვ. 299.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 299.

ბა, გია აბესაძის თვითდანვა, შეუძღვარი და ჩაშლილი მოლაპარაკებები ხელისუფლებას და ოპოზიციას შორის, ბარიკადები რუსთაველზე. „ამ მოძრაობას მახინჯი მიმართულება ჰქონდა იმიტომაც, რომ მან კუთხურობის დამლუპველი სახე მიიღო.“ მოჰყავს დ. მჭედლურის აზრი, რომ 25 სექტემბერს საყოველთაო მობილიზაციის გამოცხადებით „პრეზიდენტმა, ფაქტობრივად, სამოქალაქო ომი დაიწყო.“¹⁴⁵

- თბილისის ზღვაზე 4 ოქტომბრის შეტაკების შემდეგ „საქართველოს რესპუბლიკა“ 8 ოქტომბერს წერდა: „ბოლო დროს ყველა ჩვენი უბედურების, გაუტანლობის, ლალატის, შურის, ურთიერთქიშპობის მომსწრე და მნახველმა რუსთაველის გამზირმა კიდევ ერთი ბაზალეთი იხილა – ძმათა მკვლელი, დაუნდობელი, ბოროტი შეტაკება. ეს სირცხვილი დიდხანს გაჰყვება საქართველოს, ჩვენ შეგვაჩვენებს შთამომავლობა.“¹⁴⁶ აქ კულტურული ნიმუშია გამოყენებული.
- დახასიათებულია ქვეყნის მძიმე მდგომარეობა, „ხელისუფლების არაკომპეტენტურობა.“ პრეზიდენტმა „თავისი მოღვაწეობით დაამტკიცა, რომ უანგარო და უსაზღვრო პატრიოტიზმი ქვეყნის მართვის საქმეში საკმარისი არაა. აქ ზოგიერთი ისეთი რამეცაა საჭირო, რასაც შინაგანი კულტურით, პოლიგლოტობით, ბევრი წიგნების კითხვით ან რუსთაველის სახისმეტყველების კვლევით ვერ ისწავლი. პოლიტიკა უღმობელი რამაა. [...] იგი ახალგამომცხვარ წინმასწარა პოლიტიკურ მამლაყინებს ასპარეზზე დიდხანს არ აბოგინებს.“¹⁴⁷ „ასეთ მდგომარეობაში მყოფი ქვეყნის პრეზიდენტი კი მაინც საკუთარ კეთილდღეობასა და დიდებაზე ზრუნავდა“ (ჩამოთვლის 1 ნომბრის უზენაესი საბჭოს დადგენილებით განსაზღვრულ ხელფასს, სამსახურებრივ მანქანას, ბინას თბილისში, ორ აგარაკს და ა.შ.). „არ ვდაობთ, რომ პრეზიდენტის ცხოვრება უკეთ უნდა იყოს უზრუნველყოფილი, ვიდრე ჩვეულებრივი მოკვდავისა. მაგრამ ზ. გამსახურდიას პარლამენტის დადგენილების გარეშეც არ აკლდა მამისაგან მემკვიდრეობით მიღებული კეთილდღეობა და კომუნისტური ფუნქციონერებისაგან ექსპროპრირებული პრივილეგიები. თან ეს ყველაფერი შეუფერებელ დროს ხდებოდა. სწორედ ასეთ მოვლენაზეა ნათქვამი “Пир во время чумы [ლხინი ჟამიანობის დროს].“¹⁴⁸
- მას შემდეგ, რაც 22 დეკემბერს ეროვნული გვარდიის სამმართველოს უფროსმა ვახტანგ (ლოთი) ქობალიამ ოპოზიციის დასაშინებლად და მიტინგის ჩასაშლელად, ცეცხლის გახსნის ბრძანება გასცა, შეიარაღებულმა ოპოზიციამ მთავრობის სასახლეზე შეტევა დაიწყო.¹⁴⁹ ოპოზიციის მიერ შექმნილმა ე.წ. სამხედრო საბჭომ „გამსახურდიას დიქტატორული რეჟიმის დამხობის, ერის გადარჩენისა და მშვიდობის დამყარების ერთადერთ გზად შეიარაღებული აჯანყება გამოაცხადა.“¹⁵⁰
- 1992 წელი შეფასებულია როგორც „ერთ-ერთი საბედისწერო საქართველოს ახალ ისტორიაში.“ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების სათავეში ყოფნის ხანმოკლეობა [...] განპირობებული იყო შეუქცევადი სუბიექტური და ობიექ-

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 305.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 307.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 309.

¹⁴⁸ იქვე, გვ. 310.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 319.

¹⁵⁰ იქვე, გვ. 321.

ტური ფაქტორებით.¹⁵¹ „გამსახურდიას ხელისუფლების ყველაზე დიდი, შეიძლება საბედისწერო შეცდომა იყო ქართული საზოგადოების შინაგათიშულობის პროცესისთვის ხელშეწყობა,¹⁵² ინტელიგენციასთან დაპირისპირება, „ვინაიდან ინტელიგენცია ყოველი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი გამარჯვების საწინდარია. თუ საერთო ეროვნულ საქმეებს ინტელიგენცია არ მიუძღვის, ის საქმე თავიდანვე მკვდრადშობილია.“¹⁵³

- გამსახურდიამ 6 იანვარს დატოვა ბუნკერი და შემდეგ – საქართველო.¹⁵⁴
- „დაუზუსტებელი მონაცემებით, ე.წ. ‘თბილისის ომის’ დროს, 22 დეკემბრიდან 6 იანვრამდე, დაიღუპა 107, დაიჭრა 527 ადამიანი. ბევრი შენობა დაინგრა, 100-ზე მეტი ოჯახი უბინაოდ დარჩა.“¹⁵⁵
- გადატრიალების მომდევნო ამბების გადმოცემის შემდეგ გ. მჭედლიძე აღნიშნავს, რომ „ქვეყანას ახლა, როგორც არასდროს, ესაჭიროებოდა დიდი გამოცდილებისა და მაღალი ავტორიტეტის მქონე ხელმძღვანელი. მიუხედავად მისი კომუნისტური წარსულისა (რასთანაც დადებითთან ერთად, უარყოფითიც საკმაოდ იყო დაკავშირებული), ამ თვისებების მქონე უფრო შესაფერისი პიროვნება ქართველთა შორის მაშინ არ მოიძებნებოდა.“¹⁵⁶ დანვრილებით არის აღწერილი სამოქალაქო დაპირისპირების პერიპეტეიები. თხრობა მთავრდება 1995 წლით – კონსტიტუციის მიღებით და საპარლამენტო არჩევნებით.

გ. მჭედლიძე ჩამოთვლის მონაწილე მხარეების მიერ განხილული მოვლენების აღსანიშნავად შემოთავაზებულ ტერმინებს, რომლებშიც ნათლად ჩანს მათი დამოკიდებულება.¹⁵⁷

მომდევნო წლებში გამოცემულ ნაშრომებში მოვლენათა მსვლელობის გადმოცემისას ეს ზოგადი ჩარჩო შენარჩუნებულია. ასევე შენარჩუნებულია შეფასებითი მიდგომა ფაქტებისა და მოვლენებისადმი.

ნაშრომთა უმრავლესობაში (გურამ ყორანაშვილი, ავთანდილ სონღულაშვილი, უჩა ბლუაშვილი და სხვა) აქცენტი კეთდება დამოუკიდებლობის მოთხოვნის სპონტანურად წარმოშობაზე, 9 აპრილის მიტინგების ორგანიზატორთა რადიკალიზმსა და არარაციონალურობაზე, ეროვნული მოძრაობის მოუმზადებლობაზე ქვეყნის მართვისათვის, აგრეთვე ეროვნული მოძრაობის ლიდერთა პიროვნულ (უმეტესად უარყოფით) თვისებებსა და 9 აპრილის უარყოფით შედეგებზე.

გურამ ყორანაშვილი აღნიშნავს, რომ 1989 წლის 9 აპრილის „სისხლიანმა და უნაყოფო“ დემონსტრაციამ ხელი შეუწყო რადიკალური განწყობების ზრდას საზოგადოებაში, რის შედეგადაც ქვეყანამ მშვიდობიანი განვითარების გზას გადაუხვია და ხელისუფლების სათავეში რადიკალური ძალები მოვიდნენ. ეროვნული ერთიანობა, რომელიც მოვლენის ხანმოკლე შედეგს წარმოადგენდა, ვიწრო პოლიტიკურმა ინტერესებმა მალევე გადაწონა,¹⁵⁸ ხოლო ის, რომ გამსახურდიასა და მის ჯგუფს არ ჰქონდა სამოქმედო პროგრამა, პოლიტიკური

¹⁵¹ იქვე, გვ. 312.

¹⁵² იქვე, გვ. 315.

¹⁵³ იქვე, გვ. 317.

¹⁵⁴ იქვე, გვ. 324.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 322.

¹⁵⁶ იქვე, გვ. 332.

¹⁵⁷ იქვე, გვ. 323.

¹⁵⁸ ყორანაშვილი, გურამ. 9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით) (თბილისი: ახალი საქართველო, 2001), გვ. 74.

შეცდომების მიზეზი გახდა.¹⁵⁹ გ. ყორანაშვილი, რომელიც თხრობას 1989 წლით ასრულებს, ამ მდგომარეობიდან გამოსავლად ქართული საზოგადოების მიერ ტრაგედიაზე პასუხისმგებლობის აღებას მიიჩნევს, თუმცა აქ დაბრკოლებად ესახება „ეიფორიული მიდგომა“ 9 აპრილის მოვლენის გააზრება-გაცნობიერებისადმი და მისი წარმოდგენა „ერის უდიდეს გამარჯვებად.“¹⁶⁰

ავთანდილ სონღულაშვილის აზრით, 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის მიზეზი ეროვნული მოძრაობის ლიდერების მიერ „ანტისაბჭოთა გამოსვლების სავალალო შედეგების“ გაუთვალისწინებლობა, საკუთარი შესაძლებლობების გადაჭარბებით შეფასება და „უპერსპექტივო იდეის“ წამოყენება იყო; „თავისუფლება უსისხლოდ და თანდათანობით [...] მოდიოდა,“ რის გამოხატულებადაც იგი იმ რესპუბლიკების ბედს მიიჩნევს, რომელთაც საკუთარი თავისუფლების შესახებ „სატელევიზიო პროგრამის ‘ვრემიას’ გადმოცემიდან გაიგეს.“¹⁶¹ მიუხედავად იმისა, რომ 1989 წლის 9 აპრილს ტრაგიკული შედეგები მოჰყვა, რაშიც მკვლევარი როგორც ეროვნული მოძრაობის რადიკალურ ფრთას, ასევე კომუნისტურ ხელისუფლებას ადანაშაულებს, იგი აღმატებულ შეფასებას აძლევს 9 აპრილის მსხვერპლთა გმირობას, რადგან მან ქართველები გააძლიერა და „გოგო-ბიჭებისა და ხანდაზმული მანდილოსნების სისხლმა მომავალი თავისუფლება გადაარჩინა“ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ სხვა რესპუბლიკებშიც.¹⁶²

უჩა ბლუაშვილი თვლის, რომ 9 აპრილი „ქართველი ერის დამოუკიდებლობისათვის შეუპოვარი ბრძოლის ისტორიის“ ნაწილი იყო, ტრაგედიის მიზეზი ეროვნული მოძრაობის მიერ „ბალტიისპირეთის გზიდან“ გადახვევა და მშვიდობიანი განვითარების ნაცვლად, რადიკალური სცენარის არჩევა გახდა,¹⁶³ რაც ზვიად გამსახურდიას შეურიგებელმა პოზიციამ განაპირობა. მართალია, „ეროვნული გმირის შარავანდედით“ შემოსილიმა გამსახურდიამ არჩევნებში გამარჯვება მოიპოვა, მაგრამ მან ვერ შეძლო პოლიტიკური ლიდერის როლის მორგება და ბოლომდე დარჩა საბჭოთა დისიდენტად.¹⁶⁴ მისივე აზრით, გამსახურდიას სიხისტე და კომპრომისის უნარის არქონა გახდა შეიარაღებული დაპირისპირების მიზეზი.¹⁶⁵ გარდამტეხი წერტილი 1991 წლის 2 სექტემბრის აქციის დარბევა აღმოჩნდა, რომელიც ოპოზიციამ ხელისუფლების რეპუტაციის შესალახად გამოიყენა და გამსახურდია საბოლოოდ შერაცხა ავტორიტარ მმართველად.¹⁶⁶ ბლუაშვილი უყურადღებოდ არ ტოვებს საგარეო ფაქტორს და აღნიშნავს, რომ კრემლი პოლიტიკურ ძალთა დაპირისპირებას და გამსახურდიას რადიკალიზმს თავისი ინტერესებისთვის იყენებდა, ხოლო რუსული პრესა მის პოლიტიკურ გამონათქვამებს ისე ფუთავდა, რომ უმცირესობები ქართველების წინააღმდეგ აეჯანყებინა.¹⁶⁷ მიუხედავად გამსახურდიას მმართველობისადმი უარყოფითი

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 72-74.

¹⁶⁰ იქვე, გვ. 106.

¹⁶¹ სონღულაშვილი, ავთანდილ. „9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის,“ ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, II (6), კრებული ემდგნება 9 აპრილის 20 წლისთავს (თბილისი: უნივერსალი, 2009), გვ. 11-13.

¹⁶² იქვე, გვ. 18.

¹⁶³ ბლუაშვილი, უჩა. *ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში* (თბილისი: 2012), გვ. 59.

¹⁶⁴ იქვე, გვ. 86.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 178-179.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 151.

¹⁶⁷ იქვე, გვ. 116.

დამოკიდებულებისა, ბლუაშვილი სამოქალაქო დაპირისპირებას არ ამართლებს, გამსახურდიას განდევნას გადატრიალებას უწოდებს და წერს, რომ „ნებისმიერი ხელისუფლება, თვით ყველაზე დიქტატორული,“ სჯობდა იმას, რაც ამ პროცესებს შედეგად მოჰყვა.¹⁶⁸ მისი აზრით, დევნილობაში მყოფი გამსახურდია კვლავ ახერხებდა საკუთარი მომხრეების მობილიზებას, რომლებიც დესტაბილიზაციისა და მასობრივი ფსიქოზის დანერგვას შევარდნაძის მმართველობის პერიოდშიც აქტიურად განაგრძობდნენ.¹⁶⁹ იგი თვლის, რომ სამოქალაქო დაპირისპირება გამსახურდიას გარდაცვალებასთან ერთად დამთავრდა.¹⁷⁰

საერთო ხაზიდან ერთგვარად ამოვარდნილია იგორ კვესელავას „საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990), I.“¹⁷¹ სათაურში გატანილი „ქრონიკები“ გ. მჭედლიძის წიგნის ანალოგიურ მოლოდინს გვიქმნის, თუმცა ავტორის მთელი ძალისხმევა მიმართულია 9 აპრილის მოვლენების მთავარი დამნაშავეების ძიებისაკენ, რა დროსაც იგი მუდმივად ხაზს უსვამს თავდაცვისა და უშიშროების საკავშირო და ადგილობრივი ორგანოების გადამწყვეტ როლს დატრიალებულ ტრაგედიაში და იმას, რომ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი ჯუმბერ პატიაშვილი „ისტორიული, პოლიტიკური, სამართლებრივი და ზნეობრივი ასპექტით სრულიადაც არ იმსახურებს თითის გაშვერას ცალკეული პუბლიკაციების ავტორების მხრიდან.“¹⁷² მეტიც, გაზეთ „თუთარჩელადან“ მოტანილ ციტატაზე დაყრდნობით, იგი წერს, რომ „1985 წლიდან 1989 წლამდე, ხალხის ეროვნული თვითშეგნების ზრდის პირობებში [...] ჯ. პატიაშვილი ყალიბდებოდა როგორც ჭეშმარიტი ეროვნული ლიდერი, რომელსაც მხარს უჭერდა ახალგაზრდობის ფართო მასა. ისინი პატივს სცემდნენ მას, პოულობდნენ მასთან საერთო ენას. მაგრამ აღმოჩნდნენ ძალები, რომლებსაც არ მოსწონდათ რესპუბლიკის ხელმძღვანელის ავტორიტეტის არნახული ზრდა, მისი გადაქცევა ზოგადეროვნულ ლიდერად და ეს პროცესი სასტიკად, უცერემონიოდ შეწყვიტეს.“¹⁷³ ამ საკითხის განხილვას გაცილებით დიდი ადგილი ეთმობა, ვიდრე თავად 9 აპრილის ამბებს. ავტორი მიიჩნევს, რომ 9 აპრილის პერიპეტეების „ყველა დეტალი ჯერჯერობით არ არის ცნობილი ფართო საზოგადოებრიობისათვის“ და რომ „9 აპრილის ტრაგედიამ და მისგან გამომდინარე პარტიულ-სახელისუფლებო გადატრიალებამ გზა მოუჭრა ჯუმბერ პატიაშვილს – გამხდარიყო საქართველოს პირველი პრეზიდენტი. მას იმჟამად ყველაზე დიდი შანსი ჰქონდა.“¹⁷⁴ 1989 წლის 9 აპრილს იგორ კვესელავა აფასებს როგორც ტრაგედიას, ჯარის „მხეცურ ანგარიშსწორებას“ საკუთარ ხალხთან, რომლის დროს, „პირველად საბჭოთა ისტორიაში, გამოიყენეს ქიმიური იარაღი,“¹⁷⁵ 9 აპრილმა „დააჩქარა კომუნისტური ხელისუფლების კრიზისი საქართველოში,“¹⁷⁶ „მთლიანად გააშიშვლა რესპუბლიკაში მომნიშვებული პოლიტიკური კრიზისი,

¹⁶⁸ იქვე, გვ. 190.

¹⁶⁹ იქვე, გვ. 192-199.

¹⁷⁰ იქვე, გვ. 294.

¹⁷¹ კვესელავა, იგორ. *საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990)*, I (თბილისი: ტექნიკური უნივერსიტეტი, 2004).

¹⁷² იქვე, გვ. 176-177.

¹⁷³ იქვე, გვ. 178.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 180.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 183.

¹⁷⁶ იქვე, გვ. 180.

შეუვალი მიჯნა გაავლო ჩვენს აზროვნებასა და ცნობიერებაში.¹⁷⁷ სხვა ავტორებისაგან განსხვავებით, ი. კვესელავა 9 აპრილს „გადატრიალებას“ და „პარტიულ-სახელისუფლებო გადატრიალებას“ უწოდებს,¹⁷⁸ თუმცა ამ სიტყვას სხვა მნიშვნელობითაც იყენებს: „ქართველი კაცის ცნობიერებაში 9 აპრილით მოხდა გადატრიალება თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის იდეის სასარგებლოდ.“¹⁷⁹ აღნიშნავს, რომ 9 აპრილმა ეროვნულ მოძრაობას გზა გაუხსნა ხელისუფლებისაკენ.¹⁸⁰

დიმიტრი შველიძის მონოგრაფიაში „პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.“ ფაქტები ზედმიწევნით სრულადაა გადმოცემული, შეფასებები კი გაცილებით უფრო ფრთხილია, ვიდრე ზემოთ ნახსენებ ნაშრომებში. დ. შველიძის აზრით, 1989 წლის ამბებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა შემდგომ მოვლენებში. იგივე მოსაზრება გაიმეორა მან 2019 წელს, 9 აპრილის 30 წლისთავზე მიცემულ ინტერვიუში: „საზოგადოება შეაძრწუნა ჯერ საერთო საფრთხემ და შემდეგ საერთო ტკივილმა დროებით გააერთიანა საზოგადოებაც და პოლიტიკური სპექტრის მნიშვნელოვანი ნაწილიც. მთავარი ის იყო, რომ 9 აპრილმა პოლიტიკური სპექტრის საბოლოო რადიკალიზაცია გამოიწვია. ეროვნული მოძრაობის ცალსახა ლიდერები რადიკალები გახდნენ და საქართველოს დამოუკიდებლობის მოთხოვნა ერთადერთი ლოზუნგი და მიზანი გახდა. ამ მხრივ – 1989 წლის 9 აპრილი საქართველოს უახლესი ისტორიის გარდამტეხი თარიღია.“ დ. შველიძის აზრით, ეროვნული მოძრაობის რადიკალიზაციის მიზეზი ის იყო, რომ უფრო მეტ გონიერებაზე პრეტენზიის მქონე ინტელიგენციამ „ვერ გაბედა მოვლენებს სათავეში ჩადგომა და ვერ ნაიყოლია საზოგადოება,“ პოლიტიკური ბრძოლა „მათი საქმე არ იყო. აქედან გამომდინარეობდა ჩვენი ეროვნული მოძრაობის წარმატებებიც და წარუმატებლობაც.“¹⁸¹ ხელისუფლებაში მოსულმა რადიკალმა ლიდერებმა თავი ვერ გაართვეს მართვის რთულ ამოცანებს და მოვლენების რუსული სცენარით განვითარება დაუშვეს.¹⁸² მიუხედავად იმისა, რომ დ. შველიძე დამოუკიდებლობის გამოცხადებას ნაჩქარევად მიიჩნევს და თვლის, რომ ხალხი ამისთვის მზად არ იყო, იგი არ ეთანხმება მოსაზრებას, თითქოს ზვიად გამსახურდიას არ ჰქონდა რეალური მიზნისკენ – საქართველოს დამოუკიდებლობისაკენ – მიმავალი სამოქმედო პროგრამა, მაგრამ, მისი აზრით, ამ პროგრამის განხორციელება საშინაო და საგარეო ფაქტორების გაუთვალისწინებლად მოხდა.¹⁸³ სამოქალაქო დაპირისპირება, შველიძის აზრით, წარმოშვა, ერთი მხრივ, ოპოზიციის მიერ გამსახურდიასთან უთანხმოების ქვეყნის ინტერესებზე მალლა დაყენებამ, მეორე მხრივ კი გამსახურდიას დაგვიანებულმა ქმედებებმა გასამხედროებული ნაწილების ურჩობასთან დაკავშირებით, აგრეთვე ოპოზიციასთან დიალოგის

¹⁷⁷ იქვე, გვ. 181.

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 180, 184.

¹⁷⁹ იქვე, გვ. 186.

¹⁸⁰ იქვე, გვ. 186.

¹⁸¹ კობა ზენდელიანის ინტერვიუ დიმიტრი შველიძესთან, *ინტერპრესნიუსი*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3q8HUPJ> (ნანახია 30.01.2021).

¹⁸² შველიძე, დიმიტრი. *პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.* (თბილისი: უნივერსალი, 2008), გვ. 44.

¹⁸³ იქვე, გვ. 143-144.

არქონამ და ხისტმა პოზიციამ, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ 1991 წლის 2 სექტემბერს მიტინგის დარბევაში გამოვლინდა.¹⁸⁴ ამან მას ყოფილი მომხრეებიც აუმხედრა და დასავლეთსაც შეუქმნა გამსახურდიას ანტიდემოკრატიული კურსის შთაბეჭდილება.¹⁸⁵ 22 დეკემბერს დაწყებული შეიარაღებული დაპირისპირების ინიციატორად დ. შველიძე ოპოზიციას მიიჩნევს.¹⁸⁶ ამ დაპირისპირებას და მის შედეგს – ზვიად გამსახურდიას განდევნას ხელისუფლებიდან და ქვეყნიდან – მკვლევარი სახელმწიფო გადატრიალებას უწოდებს, დანაშაულებრივ ქმედებად თვლის და მასში ზვიად გამსახურდიას ბრალსაც ხედავს, რომელმაც ვერ გაითვალისწინა, რომ პოლიტიკოსის საქციელი მხოლოდ ზნეობრივი კატეგორიებით არ ფასდება.¹⁸⁷ დ. შველიძე აღნიშნავს იმ ფაქტსაც, რომ წლების შემდეგ ამ გადატრიალების მონაწილეთა ნაწილმა მოინანია თავისი მაშინდელი პოზიცია თუ ქმედება, თუმცა ეჭვი შეაქვს მონაწილების გულწრფელობაში, რადგან იგი ამ პირთა შემდგომ საქმიანობაში არ ასახულა.¹⁸⁸

ამ წიგნის მეორე გამოცემის წინასიტყვაობაში, რომელიც 2021 წელს დაიბეჭდა, დიმიტრი შველიძე წერს, რომ გავლილი ცამეტი წლის განმავლობაში 1991-1992 წლების ამბების შესახებ არაერთი ნაშრომი გამოქვეყნდა, თუმცა ამ მოვლენებისადმი ავტორების დამოკიდებულება კვლავ „გაორებული და ურთიერთგამომრიცხავია.“¹⁸⁹ უცვლელი დარჩა მისი შეხედულებები, განწყობა და შეფასებებიც; მისთვის „კიდევ უფრო ცხადი გახდა სახელმწიფო გადატრიალების დამღუპველი შედეგები.“ დ. შველიძის აზრით, სწორედ ეროვნული ხელისუფლების დამხობამ განაპირობა საქართველოს ჩამოყალიბება „გაყოფილ ერად“, როგორც მას სტივენ ჯონსმა უწოდა და როგორც იმ დღემდე რჩება.¹⁹⁰

ოთარ ჯანელიძე, ნაშრომში „საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია“¹⁹¹ 1989 წლის 9 აპრილს კომუნისტური პარტიის მიერ მოწყობილ „სისხლიან კალოს“ უწოდებს, რომელიც „გაგრძელება იყო იმ დამსჯელი აქციებისა, რომელსაც საბჭოთა იმპერია თავის გავლენის ზონაში თავისუფლებისმოყვარე ერების წინააღმდეგ მიმართავდა.“¹⁹² 1990 წლის 28 ოქტომბერს იგი საქართველოს სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში ახალი ეტაპის დასაწყისად მიიჩნევს, როცა კომუნისტური რეჟიმი მშვიდობიანად შეიცვალა, მაგრამ „მრგვალმა მაგიდამ“ დისიდენტური კურსი გააგრძელა, დაუპირისპირდა ინტელიგენციას, „ვერ შეძლო თავისუფლებით ანთებული მოსახლეობის ენთუზიაზმი ჩაერთო შრომისა და აღმშენებლობის საქმეში.“¹⁹³ ო. ჯანელიძე აღნიშნავს, რომ ინტელიგენციასთან, ყოფილ სამეურნეო მუშაკებთან, კომუნისტებთან, კრიმინალურ დაჯგუფებებთან და საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფთან ერთად, გამსახურდიას მონიწილედეთა რიგებში აღმოჩნდა მოსახლეობის ის ნაწილი, რომლისთვისაც საქართველოს დამოუკიდებლობა „ცხოვრების სწრაფ გარდაქმნასა და გაუმჯობესე-

¹⁸⁴ იქვე, გვ. 150-151.

¹⁸⁵ იქვე, გვ. 308-311.

¹⁸⁶ იქვე, გვ. 464.

¹⁸⁷ იქვე, გვ. 467.

¹⁸⁸ იქვე, გვ. 494.

¹⁸⁹ შველიძე, *პოლიტიკური დაპირისპირებები...* (თბილისი: არტანუჯი, 2021), გვ. 3.

¹⁹⁰ იქვე, გვ. 4-5.

¹⁹¹ ჯანელიძე, *ოთარ. საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია* (თბილისი: 2009).

¹⁹² იქვე, გვ. 202.

¹⁹³ იქვე, გვ. 207.

ბასთან ასოცირდებოდა, მეტისა და უკეთესის მოლოდინი ჰქონდა, მაგრამ ამას ვერ გრძნობდა.“¹⁹⁴ რაც შეეხება თბილისის ომს, ჯანელიძე აღნიშნავს, რომ, მართალია, თბილისში იგი სახალხო რევოლუციად მონათლეს, მაგრამ სინამდვილეში ეს იყო სახელმწიფო გადატრიალება, რომელმაც ეროვნული ხელისუფლება მმართველობას ჩამოაშორა და სამოქალაქო ომი გამოიწვია.¹⁹⁵

საყურადღებოა 1989 წლის 9 აპრილის პარალელი 1956 წლის 9 მარტთან.¹⁹⁶ უჩა ბლუაშვილი და გურამ ყორანაშვილი ნეგატიურ ისტორიულ მაგალითს ახალი მოვლენის მნიშვნელობის განსასაზღვრად და საზოგადოების ყურადღების მისკენ მისამართად იყენებენ: პირველი აქცენტს განსხვავებულ შედეგზე აკეთებს – „1989 წლის 9 აპრილის შემდგომი თბილისი არ ჰგავდა 1956 წლის 9 მარტის შემდგომ თბილისს. 9 მარტის შემდეგ ხალხი შეშინებული, თავჩაქინდრული და დათრგუნული დადიოდა ქუჩებში, 9 აპრილის შემდეგ კი თბილისელებს სახეზე აღშფოთება და აღტკინება გამოხატვოდათ“;¹⁹⁷ გურამ ყორანაშვილი კი აღნიშნავს, რომ 9 აპრილის მსგავსად, 1956 წლის 9 მარტის დემონსტრაციაც მსხვერპლით დასრულდა, თუმცა „მხეცობის მხრივ 1989 წელს ჩატარებული საბჭოური აქცია აღმატებული იყო.“¹⁹⁸

ავთანდილ სონღულაშვილი, 9 აპრილის მნიშვნელობის ხაზგასასმელად, კულტურულ ნიმუშებს მიმართავს, იგი 9 აპრილს „ბართლომეს ღამეს“ უწოდებს,¹⁹⁹ ციფრი ცხრის საკრალურ მნიშვნელობას იხსენებს, „რომელიც დიდი ხანია ჩვენთვის სევდისა და გლოვის რიცხვად იქცა. 1956 წლის 9 მარტი არ გვაკმარეს, 9 აპრილიც ტკივილისა და შურისძიების სურვილის თარიღად გვიქცეის.“²⁰⁰

დამოუკიდებლობის პერიოდში საისტორიო მეცნიერებაში დაგროვილი გამოცდილების გააზრებისა და არა მხოლოდ ემპირიული, არამედ თეორიულ-მეთოდოლოგიური სიახლის შემოთავაზების მოლოდინს აჩენდა 2012 წელს გამოცემული „საქართველოს ისტორიის“ ოთხტომეული. მართალია, ეს მოლოდინი გააფერმკრთალა უკვე შესავალმა წერილმა, რომელიც ამ გამოცემას „სამეცნიერო-პოპულარულს“ უწოდებს, თუმცა იქვე მისი შექმნის ინიციატორად საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტს ასახელებს. XX საუკუნის ბოლოს სწორედ მან შესთავაზა აღიარებულ ქართველ ისტორიკოსთა ჯგუფს, რომელთა უმრავლესობა საბჭოთა მასტერ ნარატივის განვითარების შემაჯამებელი „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ ავტორი იყო, ოთხტომეულის მომზადება. მაშინ, „სხვადასხვა ობიექტური მიზეზების გამო ამ პროექტის განხორციელება შეფერხდა,“²⁰¹ 2009 წელს კი მუშაობა განახლდა და ზემოთ დასახელებული გამოცემით დაგვირგვინდა. ნაშრომი არ შეიცავს არანაირ მითითებას

¹⁹⁴ იქვე, გვ. 207. ეს სწორედ შტომპკასეული გამარჯვების ტრავმის ერთ-ერთი ნიშანია, თუმცა ეს თეორია არ წამოადგენს ავტორის ინტერესის საგანს.

¹⁹⁵ იქვე, გვ. 209.

¹⁹⁶ ამ დღეს საბჭოთა არმიის ნაწილები სასტიკად გაუსწორდნენ სტალინის ძეგლთან რამდენიმე დღის განმავლობაში მიმდინარე მიტინგის მონაწილეებს, რომელთა ნაწილმა, ხელისუფლებისთვის თავიანთი მოთხოვნების გადასაცემად, რუსთაველის გამზირზე, მაშინდელი კავშირგაბმულობის სახლის წინ გადაინაცვლა. ანგარიშსწორების შედეგად დაღუპულთა ზუსტი რიცხვი ცნობილი არ არის.

¹⁹⁷ ბლუაშვილი, *ეროვნული მოძრაობა*, გვ. 56.

¹⁹⁸ ყორანაშვილი, *9 აპრილი: მითი და სინამდვილე*, გვ. 71.

¹⁹⁹ სონღულაშვილი, „9 აპრილის ტრავმის პოლიტიკური შეფასებისათვის,“ გვ. 17.

²⁰⁰ იქვე, გვ. 11.

²⁰¹ *საქართველოს ისტორია 4 ტომად*, ტ. I (თბილისი: პალიტრა L, 2012), გვ. 5.

გამოყენებულ წყაროებსა და ლიტერატურაზე, არ ახლავს ბიბლიოგრაფია, პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი, რასაც რედაქტორი ოთხტომეულის სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათით ხსნის. თუმცა მე-4 ტომის წინათქმაში ავტორები ამბიციურ განაცხადს აკეთებენ: „ტომს საფუძვლად დაედო არსებული ისტორიოგრაფიული მიღწევების შემოქმედებითი ათვისება. [...] ნაშრომი ძირითადად დაწერილია საქართველოს, რუსეთის არქივებსა და წიგნსაცავებში ავტორების მიერ მიკვლეული ახალი მასალის გამოვლენისა და ისტორიოგრაფიულ მიმოქცევაში მათი ჩართვის საფუძველზე.“²⁰² კონკრეტულად რა მასალებია ავტორების მიერ მიკვლეული და გამოყენებული, ზემოთ აღნიშნული მიზეზიდან გამომდინარე, არ ჩანს. მიუხედავად ამისა, ოთხტომეული ჩვენთვის საინტერესოა როგორც მეხსიერების ადგილი, რადგან იგი გამოიყენება როგორც სახელმძღვანელო უმაღლეს სასწავლებლებში, აგრეთვე როგორც საცნობარო ლიტერატურა დაინტერესებული პირებისათვის. 2019-2020 წლებში ოთხტომეული ხელახლა გამოიცა და ამის შესახებ ფართო საზოგადოებას არაერთი მედიასაშუალებით ეცნობა. შესაბამისად, ეს ნაშრომი თავის როლს ასრულებს გადმოცემული ფაქტებისა და მოვლენების აღქმასა და მათ შესახებ მეხსიერების ფორმირებაში.

ჩვენი საკვლევი საკითხების გადმოცემის სქემა იგივეა, რაც ზემოთ განხილულ სხვა ნარატივებში. შეფასებითი დამოკიდებულება აქ უფრო მკაფიოა. 9 აპრილის ამბები განხილულია მე-4 ტომის ბოლო, XIX თავში, რომლის ავტორია ალექსანდრე დაუშვილი. თავის სათაურია „ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა“, ხოლო სტრუქტურა ასეთია: „ეროვნული ცნობიერების განვითარება და გაძლიერება“; „ეკონომიკური მდგომარეობა, 'გარდაქმნის' კურსი, სოციალიზმის პოლიტიკური სისტემის რეანიმაციის ცდა“; „1989 წლის 9 აპრილი“; „კომუნისტური მმართველობის დასასრული საქართველოში.“ ტომი 1990 წლის 28 ოქტომბრის არჩევნებით მთავრდება,²⁰³ ამდენად, დამოუკიდებლობის გამოცხადება, სამოქალაქო დაპირისპირება და ომი მასში განხილული არ არის. დაუშვილის შეფასებები არ განსხვავდება ზემოთ განხილული ავტორების მკაცრად ნეგატიური შეფასებებისაგან.

9 აპრილისადმი მიძღვნილი ქვეთავი ლიხნის ყრილობით იწყება, რომელსაც ავტორი „ყველაზე შეურაცხმყოფელი სეპარატისტული განწყობილების გამოვლენას“²⁰⁴ უწოდებს. 4 აპრილს, როგორც დაუშვილი ამბობს, უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზში შედგა საკითხის ყოველმხრივი განხილვა, რომელშიც, სტუდენტებთან ერთად, მონაწილეობდნენ „საქართველოს ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლები: აკაკი ბაქრაძე, მუხრან მაჭავარიანი, ჯანსუღ ჩარკვიანი, ლევან ალექსიძე და სხვ. ქართველმა ინტელიგენციამ ხელისუფლებას კატეგორიულად მოთხოვა ყოველმხრივ მოწინააღმდეგეობა აფხაზეთის პრობლემა.“²⁰⁵ თუმცა „ქართველი ინტელიგენციის ზომიერ, ანონიმ-დანონიმ პოზიციას დაუპირისპირდა რადიკალური იდეოლოგია, ეგზალტირებულ მასაზე გათვლილი არარეალური პოლიტიკა,“ მთავრობის სახლის წინ დაწყებულ მიტინგზეც 6

²⁰² ბენდიანიშვილი, ალექსანდრე და სხვ. „საქართველო XIX-XX საუკუნეებში,“ საქართველოს ისტორია 4 ტომად, ტ. 4, რედ. მაცვალა ნათელაძე (თბილისი: პალიტრა L, 2012), გვ. 7.

²⁰³ ეს ქრონოლოგიური ზღვარი შენარჩუნებულია 2020 წლის გამოცემაშიც.

²⁰⁴ ბენდიანიშვილი და სხვ., „საქართველო XIX-XX საუკუნეებში,“ გვ. 497.

²⁰⁵ იქვე, გვ. 498.

აპრილიდან „ინიციატივა რადიკალების ირაკლი წერეთლის და გია ჭანტურიას ხელში გადავიდა. [...] [აფხაზეთის საკითხი] დაჩრდილა მომიტინგეების, განსაკუთრებით კი მიტინგის ახალი ხელმძღვანელების ულტრარადიკალურმა გამოსვლებმა და გამონათქვამებმა.“²⁰⁶ საყურადღებოა, რომ მიტინგის ხელმძღვანელებს შორის არ არიან ნახსენები ზვიად გამსახურდია და მერაბ კოსტავა. ავტორი აღნიშნავს, რომ „საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელობა შეეცადა საკითხის საკუთარი ძალებით მონესრიგებას,“ რაც გამოიხატა აფხაზეთის საოლქო კომიტეტის ერთი მდივნის მეორით ჩანაცვლებაში, მაგრამ მიტინგზე რადიკალური მოთხოვნები კვლავ პოპულარული რჩებოდა. ასევე წარუმატებელი აღმოჩნდა საქართველოს ოფიციალური ხელისუფლების უმაღლესი პირების მიმართვა მიტინგის ორგანიზატორებისადმი ვითარების მშვიდობიანი განმუხტვის თაობაზე.²⁰⁷ შემდეგ საუბარია საბჭოთა ლიდერების ქვეყანაში არყოფნაზე, ეგორ ლიგაჩოვის მიერ 7 აპრილს თბილისიდან (არ კონკრეტდება – ვისგან) მიღებულ ინფორმაციასა და თბილისიდან ჩასული დელეგაციის გორბაჩოვთან შეხვედრაზე ვნუკოვო-2-ის დარბაზში, რომლის შესახებ საუბრისას ავტორი იყენებს საისტორიო ნარატივისთვის უჩვეულო ფორმას – „გორბაჩოვს შეხვედრაზე უთქვამს,“²⁰⁸ წყაროზე მითითების გარეშე. აღნიშნულია, რომ „ვითარება თბილისში უმართავი გახდა,“ არაფორმალური ორგანიზაციები სტუდენტებს სწავლის შეწყვეტისკენ მოუწოდებდნენ, „დაიწყეს ფულადი სახსრების შეგროვება, ააგეს ბარიკადები“;²⁰⁹ იყო მომიტინგეთა დაშინების მცდელობა სამხედრო ძალის დემონსტრირებით; მომიტინგეები „არ დაემორჩილნენ საქართველოს სულიერი მამის შეგონებას. ეს საბედისწერო შეცდომა იყო.“²¹⁰ ამას მოსდევს პატრიარქის წასვლის შემდეგ დატრიალებული ამბის ჰეროიკული პათოსით დახატული სურათი: „ცოტა ხნით სიჩუმე ჩამოვარდა... სულ უფრო ძლიერდებოდა პროსპექტზე მომავალი ტანკების გრიალი. ამ დრამატულ ვითარებაში გაისმა ქალების მიერ ვაჟკაცურად შესრულებული პატრიოტული სიმღერა ‘დაუკართ!’ ეს მიტინგზე მყოფი უსინათლო გოგონების ჯგუფი მღეროდა და ტრაგიკული ვითარების ჰეროიკულ განწყობილებას კიდევ უფრო აძლიერებდა. აღშფოთებული მომიტინგეები ტანკებს წინ ჯოხებით აღუდგნენ.“²¹¹ მომდევნო მოვლენების გადმოცემისას 9 აპრილი მონიშნულია როგორც „ტრაგედია,“ „ტრაგიკული მოვლენა,“ რომლის მნიშვნელობა შემდეგანაირადაა შეფასებული: „9 აპრილის ისტორიული მნიშვნელობა საქართველოს უახლეს ისტორიაში უაღრესად დიდია: მან ცხადყო საბჭოთა პოლიტიკური სისტემის აგონია და საბოლოო კრაზი, განაპირობა ეროვნული სუვერენიტეტის აღდგენის პროცესის მოახლოება.“ ამასთანავე, აღნიშნულია, ავტორის აზრით, მნიშვნელოვანი გარემოებაც: „მან მეტად აშკარად და უხეში ფორმით დაუპირისპირა რუსეთის სახელმწიფო ქართველებს, რუსეთის ჯარი საქართველოს. საქართველო კავკასიაში მარტო დარჩა.“²¹²

ტომის წინათქმაში აღნიშნულია, რომ ავტორებმა „რადიკალურად შეცვალეს მსოფლმხედველობითი პრინციპები, კვლევის მეთოდოლოგია და მეთოდიკა [...]

²⁰⁶ იქვე, გვ. 498-499.

²⁰⁷ იქვე, გვ. 499.

²⁰⁸ იქვე, გვ. 500.

²⁰⁹ იქვე.

²¹⁰ იქვე.

²¹¹ იქვე, გვ. 500-501.

²¹² იქვე, გვ. 502.

მთავარია არა საზოგადოების რომელიმე კლასი, არამედ ერი და საერთო-საკაცობრიო პროგრესი [...] მკვლევრები ყველა ისტორიულ მოვლენასა და ფაქტს საერთო-ეროვნული ინტერესების ფონზე, მეცნიერული ობიექტურობით აანალიზებენ.²¹³ მაგრამ როგორც ნაშრომის სტრუქტურა, ასევე მასალის გადმოცემა ცხადყოფს, რომ მეთოდოლოგიის მხრივ რაიმე ცვლილება და სიახლე შემოთავაზებული არ არის; არაფერია ნათქვამი იმაზე, თუ რომელი თეორიული ჩარჩოს ფარგლებში გაიაზრებენ ფაქტობრივ მასალას ავტორები.

ამრიგად, განხილული ნაშრომები საფუძვლად დაედო დომინანტური ნარატივის ჩამოყალიბებას, რომელიც 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიას მე-20 საუკუნის საქართველოს ისტორიის წყალგამყოფ მომენტად მიიჩნევს, მას ქართველი ერის ისტორიული ბრძოლის ერთ-ერთ ეპიზოდად წარმოაჩენს და ამავე კონტექსტში გაიაზრებს საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას 1991 წლის 9 აპრილს. ეს თარიღი დაკავშირებულია 9 აპრილის ტრაგედიასთან, რითაც ყალიბდება მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის ჯაჭვი, ეროვნული დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლებიდან საბოლოო ეროვნულ გამარჯვებამდე. ავტორთა მოსაზრებები იყოფა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის მეთოდების შესახებ, რის გამოც ისინი განსხვავებულად აფასებენ ისტორიული ფიგურების როლს და მოვლენათა მნიშვნელობას საქართველოს უახლეს ისტორიაში. მკვლევართა ნაწილი აქცენტს აკეთებს სამოქალაქო დაპირისპირებაზე და აღნიშნავს, რომ 9 აპრილმა გამოიწვია ქართული მოსახლეობის რადიკალიზაცია და ზომიერი პოლიტიკური ელიტის უკანა პლანზე გადაწევა. ამ პროცესის შედეგად კი ხელისუფლებაში მოვიდნენ რადიკალური ჯგუფები ზვიად გამსახურდიას თაოსნობით, რომელთა მიერ დაშვებულმა შეცდომებმა ქვეყანა სამოქალაქო დაპირისპირებამდე მიიყვანა. მეორე ნაწილის შეხედულებით, 9 აპრილი თავისუფლებისთვის გაღებული აუცილებელი მსხვერპლი იყო, შესაბამისად, მათ აქცენტი ქართველი ერის ისტორიულ გამარჯვებაზე გადააქვთ. რაც შეეხება 1991-93 წლების დაპირისპირებას, მისი შეფასება ერთგვაროვანი არ არის, თუმცა, უმეტეს შემთხვევაში, იგი მოიხსენიება სახელმწიფო გადატრიალებად, რომელმაც სამოქალაქო ომი გამოიწვია (გ. მჭედლიძე, ო. ჯანელიძე, დ. შველიძე და სხვა). ტრავმისა და ტრიუმფის კომპონენტების თანაფარდობა, ნაშრომების მიხედვით, სხვადასხვაგვარია.

ჩვენ ისტორიკოსთა იმ ნაშრომებით შემოვიფარგლეთ, რომლებშიც საკვლევო პერიოდი დაწვრილებით არის განხილული და რომლებიც იმის გააზრების საშუალებას იძლევა, თუ როგორ აღიქმებოდა, განიცდებოდა და მეხსიერებაში აღიბეჭდებოდა ამბები, რომლებიც დროის მცირე მონაკვეთში ენაცვლებოდა ერთმანეთს; როგორ ყალიბდებოდა შეფასებები, რამდენად და როგორ იცვლებოდა ისინი დროთა განმავლობაში.

პროფესიულ საისტორიო ნარატივზე დაყრდნობით და მის ფარგლებში იქმნება ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოები, რომლებსაც პიერ ნორა მეხსიერების ფუნქციური არეების ჯგუფს მიაკუთვნებს²¹⁴ და რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ საზიარო მეხსიერებისა და იდენტობის ჩამოყალიბებაში.

²¹³ იქვე, გვ. 8.

²¹⁴ Nora, Pierre. "Introduction to *Realms of Memory, Volume III, The Construction of the French Past. Realms of Memory Volume 3: Symbols*. Under the direction of Pierre Nora. English-language edition edited by Lawrence D. Kritzman. Translated by Arthur Goldhammer (New York: Columbia University Press, 1992), p. 19.

ვნახოთ, როგორ აისახა პროფესიული საისტორიო ნარატივი დამოუკიდებელ საქართველოში შექმნილ ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებში.

1989-1992 წლების მოვლენები ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებში

პიერ ნორა სახელმძღვანელოებს მეხსიერების არეებად მიიჩნევს, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ ისტორიული უწყვეტობის შენარჩუნებაში.²¹⁵ მისი კლასიფიკაციით, სახელმძღვანელოები ფუნქციური არეების კატეგორიას მიეკუთვნება,²¹⁶ რომლებიც ხელს უწყობს საზიარო მეხსიერების მატარებელი ჯგუფების კონსოლიდაციას. ფაქტის, მოვლენის თუ პერსონაჟის შეტანა სახელმძღვანელოში მათი ინსტიტუციონალიზაციის და, ამ გზით, მეხსიერების ნაწილად ქცევის მნიშვნელოვანი საშუალებაა. სახელმძღვანელოებში დაფიქსირებული ფაქტები არ ქრება კომუნიკაციურ მეხსიერებასთან ერთად, არამედ, სწორედ სახელმძღვანელოს მეშვეობით, კულტურულ მეხსიერებაში გადაინაცვლებს. ეს არის ერთ-ერთი მუდმივად გამოყენებადი ტექსტი, რომელიც უზრუნველყოფს საზოგადოების სტაბილურობას და განსაზღვრავს მის წარმოდგენას საკუთარ თავზე.²¹⁷ სახელმძღვანელოებში კოლექტიური ტრავმის გამომწვევი მოვლენის შესახებ ინფორმაციის შეტანა ტრავმის მეხსიერების შენახვას და მომავალი თაობისათვის მის გადაცემას ემსახურება, ხელს უწყობს კოლექტიური იდენტობის განმტკიცებას ან მის რეკონსტრუქციას, რაც იქცევა ფუნდამენტურ რესურსად სამომავლო პრობლემების გადაწყვეტისათვის.²¹⁸

ჩვენთვის ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოები საინტერესოა როგორც მეხსიერების არეები, რომლებიც ყველაზე ფართოდ გამოყენებადი და მისაწვდომია. სოციალიზაციის ყველაზე აქტიურ – სასკოლო განათლების – ეტაპზე ისინი ახალგაზრდა მოქალაქეების აბსოლუტური უმრავლესობის ხელში გაივლის და ამა თუ იმ ფაქტის მეხსიერების შექმნასა და გადაცემაში, გამარჯვებად თუ მარცხად, ტრავმად თუ ტრიუმფად მათი აღქმის ჩამოყალიბებაში უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს.

მარკ ფეროს ცნობილი გამონათქვამით, ჩვენი წარმოდგენა საკუთარ თავსა და საკუთარ ხალხზე, ისევე როგორც სხვებზე, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრულია იმით, თუ როგორ გვასწავლიან ისტორიის ბავშვობაში. ის, რაც აკმაყოფილებს ჩვენს პირველ ცნობისმოყვარეობას და ინვესტს პირველ ემოციებს, წარუშლელ კვალს ტოვებს ჩვენზე.²¹⁹ ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოები ისტორიული ცნობიერების, წარსულისადმი დამოკიდებულების, სამომავლო ორიენტირებისა და მსოფლალქმის ჩამოყალიბების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა.²²⁰ ჰ. მელინგერის სიტყვით, სოციალიზაციის ვერც ერთი ინსტრუმენტი შეედრება სახელმძღვანელოებს შესაძლებლობით – გადასცენ ახალგაზრდებს იმის უნიფიცირებული, აღიარებული, ოფიციალური ვერსია,

²¹⁵ Nora, "Introduction to *Realms of Memory*," p. 19.

²¹⁶ Nora, "Between Memory and History," p. 19.

²¹⁷ Assmann, Jan. "Collective Memory and Cultural Identity," *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995): p. 132.

²¹⁸ Alexander, Jeffrey C. "Toward a Theory of Cultural Trauma," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 23.

²¹⁹ Ферро, Марк. *Как рассказывают историю детям в разных странах мира* (Москва: Высшая школа, 1992), გვ. 8.

²²⁰ Rojers, Peter J. "Why Teach History?" *Learning History*, eds. Alaric K. Dickinson, et al. (London: Heinemann Educational Books, 1984), p. 20.

რისაც მათ უნდა სჯეროდეთ.²²¹ მედიასა და სხვა სოციალურ ინსტიტუტებთან ერთად, სახელმძღვანელოები ასახავს საზოგადოებაში გაბატონებულ ფასეულობებსა და სტერეოტიპებს. მათში აისახება „თანამედროვე წარსული,“ რომელიც დაკავშირებულია სოციალურ და პოლიტიკურ საჭიროებებთან.²²²

ჩვენ მიერ ჩატარებული გამოკითხვის შედეგი იძლევა ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას იმის თაობაზე, რომ მედია საშუალებების რაოდენობისა და მრავალფეროვნების ზრდის კვალობაზე, სახელმძღვანელოებს, როგორც ინფორმაციის უმნიშვნელოვანეს წყაროს, წარმატებით უწევს კონკურენციას სხვა მედიუმები. მაგალითად, ჩვენი რესპონდენტების მხოლოდ 29% გაიგო 1956 წლის მოვლენების შესახებ სახელმძღვანელოებიდან, 37.7% – ოჯახის წინა თაობებისაგან, დანარჩენებმა კი სხვა მედიუმებიდან (იხ. დიაგრამა 22, 38). საინტერესოა, რომ ისტორიის სახელმძღვანელოებს ამ ინფორმაციის პირველწყაროდ ასახელებს ისტორიის მასწავლებლების 57.1%, დანარჩენი რესპონდენტებიდან კი სახელმძღვანელოები მხოლოდ 29.7% დაასახელა პირველწყაროდ (იხ. დიაგრამა 22). ამის კიდევ ერთი მიზეზი შეიძლება იყოს წარსულის რთულ მოვლენებზე თავისუფლად საუბრის საშუალება, რამაც ამ ფაქტების კომუნიკაციური მექანიზმები გამოაცოცხლა და იგი აისახა როგორც უშუალო კომუნიკაციის პროცესში (თაობებს შორის), ასევე მემუარულ ლიტერატურასა თუ ინტერვიუებში „ცოცხალი“ მექანიზმების მატარებლებთან.

სახელმძღვანელოში აისახება დომინანტი ნარატივი – კულტურულად განპირობებული თხრობა, რომელიც ასახავს ფაქტის თუ მოვლენის კონტექსტს, ჯგუფის დამოკიდებულებებს და ორიენტირებულია საზოგადოების გაერთიანებასა და შემჭიდროებაზე.²²³ ა. ასმანი აღნიშნავს, რომ ისტორიის სახელმძღვანელოების – ჩარლზ ინგრაოს სიტყვით, „მასობრივი განათლების იარაღის“ – მეშვეობით ისწავლება ერი-სახელმწიფოს მიერ შექმნილი ნარატივის ვერსია – ერთგვარი კოლექტიური ავტობიოგრაფია.²²⁴ ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოები სპეციფიკური ნარატივებია, რომლებიც, როგორც წესი, ემყარება და ასახავს საისტორიო მასტერ ნარატივს და მნიშვნელოვან როლს ასრულებს საზიარო წარსულის, როგორც იდენტობის მარკერის, ფორმირებაში.

1990-იან წლებში ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში XX საუკუნის საქართველოს ისტორია ისწავლებოდა ფარნაოზ ლომაშვილის ავტორობით გამოცემული ნიგნით,²²⁵ რომელიც ქრონოლოგიურად 1985 წლით სრულდება. პროფესიული საისტორიო ნარატივის ერთგვარი კონსერვატიულობის პირობებში, ცვლილებები სახელმძღვანელოებში ინიცირებულ იქნა განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროს მიერ. 1997 წელს მიღებული, დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორიაში პირველი საგანმანათლებლო სტანდარტი საქართველოსა და მსოფლიო ისტორიაში²²⁶ ხაზს უსვამდა ისტორიის პლურალისტურ-ალტერნატი-

²²¹ Mehlinger, Howard D. “International Textbook Revision: Examples from the United States,” *Internationale Schulbuchforschung*, no. 7 (1985): p. 287.

²²² Porat, Dan. “Contemporary Past: History Textbooks as Sites of National Memory,” *International Review of History Teaching*, vol. 3, *Raising Standards in History Education*, eds. Alaric Dickinson et al. (London, Portland, Or: Woburn Press, 2001), p. 49.

²²³ Berger, “The Comparative History,” p. 33.

²²⁴ Assmann, “Canon and Archive,” p. 101.

²²⁵ ლომაშვილი, ფარნაოზ. *საქართველოს ისტორია (1918-1985), მე-11 კლასის სახელმძღვანელო* (თბილისი: განათლება, 1990, 1992, 1995).

²²⁶ *საქართველოს ისტორიის ეროვნული საგანმანათლებლო სტანდარტი* (თბილისი: 1997).

ული სწავლების მნიშვნელობას. თუმცა თავად სტანდარტში არსებობდა ზოგი ნინაალმდეგობა პრინციპების განმარტების კუთხით, ხოლო მის საფუძველზე შექმნილ სახელმძღვანელოებში ისტორია კვლავ წარმოდგენილი იყო როგორც კოლექტიური მეხსიერება, ბედისწერა, და არა კონკრეტულ დისციპლინურ პროცედურებსა და მეთოდებზე დამყარებული ცოდნა.

2000 წლიდან მოყოლებული, გამომცემლობა „არტანუჯი“ რამდენჯერმე გამოსცა მერაბ ვაჩნაძისა და ვახტანგ გურულის სახელმძღვანელოები IX და XI კლასებისათვის, რომლებშიც XIX-XX საუკუნეების საქართველოს ისტორიაა გადმოცემული. პირველი²²⁷ ხუთჯერ, 2000-2005 წლებში, მეორე²²⁸ კი ოთხჯერ, 2002-2006 წლებში გამოიცა. თითქმის ყველა გამოცემას აწერია, რომ იგი გადამუშავებულია, თუმცა არსებითი ცვლილებები შეტანილი არ არის, ამიტომ და კიდევ იმის გამო, რომ 2005 წლიდან განათლების რეფორმამ ცვლილებები შეიტანა ისტორიის სწავლების პრინციპებში, გასაანალიზებლად ორივე წიგნის პირველი გამოცემები შევარჩიეთ. ორი სხვადასხვა კლასისათვის გათვალისწინებული ინფორმაცია, ბუნებრივია, ერთმანეთისაგან რამდენადმე განსხვავებულია – პირველ რიგში, ინფორმაციის მოცულობით, აგრეთვე ზოგიერთი აქცენტი, თუმცა ისიც ბუნებრივია, რომ ძირითადი დებულებები და შეფასებები ერთნაირია. დამოუკიდებლობის აღდგენამდე პერიოდის გადმოცემას ამ ორ სახელმძღვანელოში პარალელური ტექსტების სახით განვიხილავთ, რაც თვალსაჩინოს გახდის სხვაობებს.

<p>მერაბ ვაჩნაძე და ვახტანგ გურული, საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები). IX კლასის სახელმძღვანელო (თბილისი: არტანუჯი, 2000)</p>	<p>მერაბ ვაჩნაძე და ვახტანგ გურული, საქართველოს ისტორია (XIX-XX სს.). XI კლასის სახელმძღვანელო (თბილისი: არტანუჯი, 2002)</p>
<p>თავი 25. საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა</p>	<p>თავი XXII. საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა (1989-1991 წწ.)</p>
<p>ქვეთავი - „ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა საქართველოში“</p>	<p>§ 1. „ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა საქართველოში. 1989 წლის 9 აპრილი“</p>
<ul style="list-style-type: none"> • საუბარია ჰელსინკის კავშირის შექმნაზე, სხვადასხვა საზოგადოებისა და პარტიის ჩამოყალიბებასა და მათ ლიდერებზე. „ეროვნული მოძრაობის უმთავრეს ძალას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტობა წარმოადგენდა. უნივერსიტეტის სტუდენტებმა შექმნეს „პრესკლუბი“; მოთხოვნები – დავით გარეჯის სამხედრო პოლიგონის გატანა, ტრანსკავკასიის რკინიგზის მაგისტრალის სანინაალმდეგო მოძრაობა და სხვა (გვ.186). 	<ul style="list-style-type: none"> • იგივე (გვ. 167-168).
<ul style="list-style-type: none"> • 1988 წლიდან დაიწყო ანტისაბჭოთა მიტინგები და დემონსტრაციები. „ეს გამოსვლები [...] საბჭოთა იმპერიიდან საქართველოს გამოსვლას, ე.ი. სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას ისახავდა მიზნად“ (გვ.186). 	<ul style="list-style-type: none"> • 1988 - საბჭოთა კავშირის კონსტიტუციონში ცვლილების შეტანის მცდელობა. ნოემბრის შიმშილობა. მოსკოვის უკანდახევა (გვ.168).

²²⁷ ვაჩნაძე, მერაბ და ვახტანგ გურული. საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები). IX კლასის სახელმძღვანელო (თბილისი: არტანუჯი, 2000).

²²⁸ ვაჩნაძე, მერაბ და ვახტანგ გურული. საქართველოს ისტორია (XIX-XX სს.). XI კლასის სახელმძღვანელო (თბილისი: არტანუჯი, 2002).

<ul style="list-style-type: none"> ● 1989 წლის გაზაფხული – სიტუაციის დაძაბვა, აფხაზი და ოსი სეპარატისტების გააქტიურება. ლიხნის თავყრილობა (გვ.186). 	<ul style="list-style-type: none"> ● იგივე (გვ. 168).
<ul style="list-style-type: none"> ● 4 აპრილი – რუსთაველის გამზირზე დაიწყო მიტინგი და შიმშილობა. მოსკოვი შეაშფოთა ეროვნული მოძრაობის აღმავლობამ, „რომელმაც სულ უფრო გამოკვეთილი ანტისაბჭოთა და ანტირუსული ხასიათი მიიღო.“ გადაწყდა მიტინგის ძალით აღკვეთა, რითაც „ისარგებლა საბჭოთა კავშირის პოლიტიკური ხელმძღვანელობის ყველაზე რეაქციულმა ნაწილმა“ (გვ.186). 	<ul style="list-style-type: none"> ● „საქართველოს ეროვნული მოძრაობა საბჭოთა იმპერიის ყველზე მთავარ მონაპოვარს – იმპერიის ტერიტორიულ მთლიანობას დაემუქრა“ (გვ.168). „გადამჭრელი ზომების“ მიღების გადამწყვეტილებას, მოსკოვის გავლენით, 8 აპრილს მხარი დაუჭირა საქართველოს რესპუბლიკური აქტივის კრებამ. თბილისში თავი მოუყარეს ამიერკავკასიის სამხედრო ოლქის ძალებსა და შინაგანი ჯარების სპეცნაწილებს (გვ.168).
<ul style="list-style-type: none"> ● 9 აპრილის ღამის აღწერა: „მხეცური დარბევა“ მომწამლავი გაზისა და ალესილი ნიჩბების გამოყენებით. მსხვერპლი. „დიდი ტრაგედიით გამოწვეულ ტკივილს კიდევ უფრო ამძაფრებდა რამდენიმე დღის განმავლობაში თბილისში მოთარეშე ჯარი და მოსკოვის საინფორმაციო საშუალებების ცილისმწამებლური გამოსტომები, რომელშიც ქართველი ერი სამართლიანად ხედავდა დაღუპული პატრიოტების ხსოვნის შეურაცხყოფას“ (გვ.187). 	<ul style="list-style-type: none"> ● 9 აპრილის ღამის აღწერა: „მხეცური დარბევა“ მომწამლავი გაზისა და ალესილი ნიჩბების გამოყენებით. მსხვერპლი. „10 აპრილს დამსჯელებმა ალყა შემოარტყეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს, სადაც იმჟამად თავი მოეყარა ეროვნულ-პატრიოტული ძალების მნიშვნელოვანი ნაწილი. მოსალოდნელი პროვოკაცია და სისხლისღვრა თავიდან იქნა აცილებული უნივერსიტეტის პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა ჯგუფის გააზრებული მოქმედების შედეგად“²²⁹ (გვ. 169).
<ul style="list-style-type: none"> ● 9 აპრილს მოჰყვა „დიდი გამოხმაურება მოკავშირე რესპუბლიკებსა და მთელ მსოფლიოში. ყველასთვის აშკარა გახდა, რომ [...] საბჭოთა მრავალეროვანი იმპერია განწირული იყო“ (გვ. 187). 	<ul style="list-style-type: none"> ● „9 აპრილის სისხლიანმა ტრაგედიამ მთელ მსოფლიოს დაანახა საბჭოთა იმპერიალიზმის სახე“ (გვ. 169).
	<ul style="list-style-type: none"> ● „1989 წლის 9 აპრილის მოვლენებს, ტრაგიკული ხასიათის მიუხედავად, გარდამტეხი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მან ქართველი საზოგადოების რადიკალიზაცია გამოიწვია. საქართველოს კომუნისტურ ხელისუფლებას საბოლოოდ გაუტყდა სახელი“ (გვ. 169).
	<p>§ 2. „საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა“</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● „საქართველოს ოფიციალური ხელისუფლება იძულებული გახდა ანგარიში გაენია ეროვნული მოძრაობისათვის. უზენაესმა საბჭომ 1921 წლის 25 თებერვლის გასაბჭოების აქტი რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაციად ცნო, ხოლო 1922 წლის ხელშეკრულება საბჭოთა კავშირის შექმნის შესახებ საქართველოს მხრიდან გაუქმებულად გამოაცხადა“ (გვ. 188). 	<ul style="list-style-type: none"> ● 1990 წლის 9 მარტს საქართველოს უზენაესმა საბჭომ მიიღო დადგენილება, რომელშიც აღიარებული და დაგმობილი იყო 1921 წელს საქართველოს ოკუპაციისა და შემდგომი ანექსიის ფაქტი (გვ.169).

²²⁹ ეს ნაწილი სიტყვა-სიტყვით მეორდება ვახტანგ გურულის, მერაბ ვაჩნაძისა და სხვა ავტორთა 2003 წელს გამოცემულ საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოში (იხ. ქვემოთ).

<ul style="list-style-type: none"> ეროვნული მოძრაობის დიდი მიღწევა იყო 28 ოქტომბრის მრავალპარტიული არჩევნების დანიშვნა და „მრგვალი მაგიდის“ გამარჯვება (გვ.188). 	<ul style="list-style-type: none"> ეროვნული მოძრაობის დიდი მიღწევა იყო 28 ოქტომბრის მრავალპარტიული არჩევნების დანიშვნა და „მრგვალი მაგიდის“ გამარჯვება. „ამით პირველად სამოცდაათწლიანი კომუნისტური მმართველობის ისტორიაში ქვეყნის სათავეში მოვიდა კანონიერი, ჭეშმარიტად დემოკრატიული გზით არჩეული ეროვნული ხელისუფლება“ (გვ.179).
<ul style="list-style-type: none"> 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმის საფუძველზე 1991 წლის 9 აპრილს უზენაესმა საბჭომ მიიღო დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი. ამრიგად, საქართველოში საბჭოთა (კომუნისტური) წყობილების ლიკვიდაცია მოხდა მშვიდობიანი გზით, რაც ეროვნული მოძრაობის სწორი ტაქტიკის შედეგი იყო“ (გვ.188). 	<ul style="list-style-type: none"> „რეფერენდუმის შედეგებზე დაყრდნობით უზენაესმა საბჭომ 1991 წლის 9 აპრილს, 12 საათსა და 30 წუთზე მიიღო საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი“ (გვ.170).
<ul style="list-style-type: none"> „საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენით ახალი ეტაპი დაიწყო ქართველი ერის ისტორიაში“ (გვ.188). 	

IX კლასის სახელმძღვანელოში გაკვეთილს წყაროს სახით ერთვის „საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს მიმართვა მსოფლიოს ხალხებს (1990 წლის 14 ნოემბერი).“ მოსწავლემ უნდა უპასუხოს კითხვებს: „რატომ დაარბიეს ასეთი არაადამიანური სისასტიკით მომიტინგეები 1989 წლის 9 აპრილს?“ და „რის საფუძველზე მოხდა დამოუკიდებლობის აღდგენა 1991 წლის 9 აპრილს?“ ხოლო დავალების სახით, მოსწავლეებმა ერთმანეთს უნდა შეადარონ პირობები, რომელშიც მოხდა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა 1918 წელს და 1991 წელს.²³⁰ XI კლასის სახელმძღვანელოში წყაროს სახით წარმოდგენილია ფრაგმენტი 9 აპრილის საგამოძიებო კომისიის თავმჯდომარის ანატოლი სობჩაკის მოხსენებიდან (1989 წლის 24 დეკემბერი) და საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი. მათ მოსდევს მარტივი კითხვები (რომელი პოლიტიკური ძალები წარმართავდნენ 1988-89 წლების გამოსვლებს? ვინ გაიმარჯვა 28 ოქტომბრის არჩევნებში? რატომ ჩატარდა 31 მარტის რეფერენდუმი?) და დავალება: „თქვენი აზრით, შესაძლებელი იყო თუ არა 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიის თავიდან აცილება?“²³¹

XI კლასის სახელმძღვანელოში, ამავე ქვეთავში, ლაპარაკია აგვისტოს პუტჩზე მოსკოვში, რის შემდეგ „იგეგმება საქართველოს ხელისუფლების ძალადობრივი გზით შეცვლა.“²³² 1991 წლის 2 სექტემბერს თბილისში მიტინგის დარბევა შეფასებულია როგორც „მონყობილი პროვოკაცია, რომელიც მოსკოვიდან იმართებოდა“; აღწერილია ვითარების შემდგომი დაძაბვა, აღნიშნულია მოსკოვის საინფორმაციო საშუალებების მიერ მოვლენების გაყალბება; „საქართველო სამოქალაქო ომის ზღვარზე იდგა.“²³³

²³⁰ ვაჩნაძე და გურული, IX კლასის სახელმძღვანელო, გვ. 189.

²³¹ ვაჩნაძე და გურული, XI კლასის სახელმძღვანელო, გვ. 173.

²³² იქვე, გვ. 171.

²³³ იქვე.

IX კლასის სახელმძღვანელოში ცალკე, 26-ე თავია „საქართველო XX საუკუნის 90-იან წლებში,“ რომლის პირველი გაკვეთილია „დამოუკიდებლობის პირველი წლების სიძნელეები.“ აღნიშნულია, რომ საბჭოთა იმპერია მტრულად შეხვდა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას და უბიძგა კონფლიქტებს აფხაზეთსა და ცხინვალის რეგიონში. ამ აგრესიული ქმედებების საპირისპიროდ, ეროვნული ძალები ვერ გაერთიანდნენ. თვით „მრგვალი მაგიდაც“ გაითიშა. მოსკოვის პუტჩმა საქართველოც ჩაითრია კრიზისში. კიდევ უფრო გამწვავდა ვითარება. „1991 წლის დეკემბერსა და 1992 წლის იანვარში თბილისში სამხედრო ძალის გამოყენებით დაემხო კანონიერი ხელისუფლება.“ ამ მოვლენებს ბევრი ქართველის სიცოცხლე შეენირა. „სამხედრო გადატრიალებამ დასაბამი მისცა სამოქალაქო ომს ქვეყანაში.“²³⁴ მეორე გაკვეთილი, სათაურით „ლონისძიებანი ვითარების სტაბილიზაციის მიზნით,“ სამხედრო საბჭოს მმართველობით იწყება, როცა „ქვეყანა აშკარად გაითიშა ორ ნაწილად – ძველი ხელისუფლების მომხრეებად და სამხედრო საბჭოს მხარდამჭერებად.“ საუბარია ე. შევარდნაძის ჩამოსვლაზე, მისი თანამდებობის ტრანსფორმაციაზე. ქვეყანაში განვითარებულ მოვლენებს, რომლებიც 1994 წლამდე გრძელდებოდა, ავტორები „ანარქიასა და უწესრიგობას“ უწოდებენ²³⁵ და აღნიშნავენ, რომ „ქვეყნის სხვა რეგიონებისაგან განსხვავებით, სამოქალაქო მშვიდობა შენარჩუნებული იყო აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში.“²³⁶ „მშვიდობის დამყარებისა და სტაბილიზაციის“ დასაწყისად მიჩნეულია 1995 წელი, როცა „დაიწყო უკანონო შეიარაღებული ფორმირებების ალაგმვა.“²³⁷

ეს ამბები გაცილებით ვრცლად არის მოთხრობილი XI კლასის სახელმძღვანელოში, სადაც XXIII თავის („საქართველო XX საუკუნის 90-იან წლებში“) პირველ გაკვეთილს ჰქვია „დამოუკიდებლობის პირველი წლების სიძნელეები.“²³⁸ ისევე როგორც IX კლასის წიგნში, აქაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა აფხაზეთის კონფლიქტის პერიპეტიებს, სადაც ჯარის შეყვანა პოლიტიკურ შეცდომად არის შეფასებული. აღნიშნულია, რომ „ზვიად გამსახურდიას მომხრე შეიარაღებული ფორმირებების დამარცხებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულეს საქართველოს ხელისუფლების მიერ მოწვეულმა რუსეთის ჯარებმა.“²³⁹ 1993 წლის დეკემბერში დაუდგენელ ვითარებაში ზვიად გამსახურდიას დალუპვა შეფასებულია როგორც „საქართველოს უახლესი ისტორიის დიდი ტრაგედია.“²⁴⁰ რატომღაც, განსაკუთრებით დიდი ადგილი ეთმობა „სამოქალაქო მშვიდობის შენარჩუნებისა“ და „სახელმწიფოებრივი აღმშენებლობის“ აღწერას აჭარაში, რაც მიმდინარეობდა „უაღრესად რთულ ვითარებაში, ავტონომიური რესპუბლიკის ლიდერის ასლან აბაშიძის ხელმძღვანელობით,“²⁴¹ დართულია ოთხი ფოტოც, რომელთაგან ერთზე ასლან აბაშიძეა აღბეჭდილი, დანარჩენი სამზე კი ბათუმის შენობები და ერას მოედანი.

²³⁴ იქვე, გვ. 190.

²³⁵ იქვე, გვ. 192.

²³⁶ იქვე, გვ. 193.

²³⁷ იქვე, გვ. 194.

²³⁸ იქვე, გვ. 174-176.

²³⁹ იქვე, გვ. 177.

²⁴⁰ იქვე.

²⁴¹ იქვე, გვ. 177-178.

აქვე შევხებით კიდევ ერთ სახელმძღვანელოს, რომელიც სტუდენტებისთვის იყო განკუთვნილი. ეს არის 2003 წელს გამოცემული მრავალავტორიანი სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის „საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე“,²⁴² რომელშიც, ჩვენთვის საინტერესო საკითხების გადმოცემისას, გამეორებულია ზემოთ განხილულ ორ სახელმძღვანელოში ჩამოყალიბებული სქემა და შეფასებები, აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ასლან აბაშიძის ხელმძღვანელობით მიმდინარე აღმშენებლობის ჩათვლით. ეს სრულიად ბუნებრივია: შესაბამისი თავის ორი ავტორიდან ერთი ვახტანგ გურულია; ასლან აბაშიძეც ჯერ კიდევ ხელისუფლების სათავეშია. აღწერილი ამბები და შეფასებები რამდენადმე უფრო ვრცლად არის გადმოცემული, ვიდრე იმავე ავტორების XI და, განსაკუთრებით, IX კლასის სახელმძღვანელოებში.

მიუხედავად იმისა, რომ ეს სასკოლო სახელმძღვანელო არ არის, ჩავთვალეთ, რომ იგი არ უნდა დაგვეტოვებინა უყურადღებოდ, რადგან: ა) ისევე როგორც სასკოლო სახელმძღვანელოები, ისიც საისტორიო მასტერ ნარატივზეა დაფუძნებული და მას ასახავს; შესაბამისად, იგი შეიძლება განვიხილოთ როგორც ერთ-ერთი ნაბიჯი ისტორიკოსთა მიერ დამოუკიდებლობის ათწლეულის მანძილზე დაგროვილი გამოცდილების ახალ სახელმძღვანელოებში ასახვის გზაზე; ბ) საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოების შექმნის პრაქტიკა ფრიად გავრცელებული იყო; ისინი შეიცავდა ძირითად ინფორმაციას შესასწავლი ქრონოლოგიური პერიოდის შესახებ და, ძირითადად, ზოგადი/შესავალი კურსების სწავლების დროს გამოიყენებოდა. ამდენად, ეს სახელმძღვანელო გავლენის მქონე ნარატივთა რიცხვს მიეკუთვნება: მისი ავტორები უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის პროფესორის წარმომადგენლები იყვნენ, ზოგი მათგანი ფაკულტეტს ხელმძღვანელობდა და, ამდენად, სწავლების პრინციპებსა და ფორმებსაც განსაზღვრავდა; ამიტომ სახელმძღვანელოს იყენებდნენ სხვა უმაღლესი სასწავლებლებიც, სადაც, ისევე როგორც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, საქართველოს ისტორია ყველა ფაკულტეტზე სავალდებულო საგანი იყო.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, წიგნი რაიმე სიახლეს არ გვთავაზობს, არამედ თავს უყრის 1980-90-იან წლებში სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოსულ, ადრე აკრძალულ ან ნაკლებად ცნობილ ინფორმაციას თუ შეფასებებს, აგრეთვე თავად ავტორთა დამოკიდებულებას ქვეყანაში მიმდინარე მოვლენებისადმი. ნაშრომში ცალკე თავები ეთმობა შემდეგ საკითხებს: ეროვნული მოძრაობა (თავი XII – „საქართველო 1965-1985 წლებში,“ § 8); თავი XIII – „საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა (1989-1991 წწ.)“; თავი XIV – „საქართველო XX საუკუნის 90-იან წლებსა და XXI საუკუნის დამდეგს.“

ეროვნული მოძრაობისადმი მიძღვნილი ქვეთავი, რომლის ავტორია დიმიტრი შველიძე, ჰელსინკის აქტის ხელმოწერითა (1975) და საქართველოში ჰელსინკის ჯგუფის შექმნით (1976) იწყება. ავტორის დასკვნით, ამ ჯგუფმა დიდი გავლენა იქონია „ქართველი ინტელიგენციისა და სტუდენტი-ახალგაზრდობის

²⁴² გურული, ვახტანგ და სხვ. *საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე, სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, არტანუჯი, 2003).

აზროვნებასა და ეროვნულ-პოლიტიკურ შეხედულებებზე, ²⁴³ რის დასტურადაც იგი 1978 წლის აპრილის ამბებს მიიჩნევს.

მომდევნო, XIII თავი (ვახტანგ გურული, დიმიტრი შველიძე) აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებში სოციალისტური სისტემის დასასრულსა და საბჭოთა კავშირში პერესტროიკის შემდეგ განვითარებული მოვლენების გადმოცემით იხსნება, რაც წარმოდგენას ქმნის საქართველოში მიმდინარე ამბების კონტექსტზე.

1989 წლის 9 აპრილის ნარატივი იმავე თანმიმდევრობით არის წარმოდგენილი, როგორც სასკოლო სახელმძღვანელოებში. აქაც ხაზგასმულია 10 აპრილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეპიზოდი და „პროფესორ-მასწავლებელთა და სტუდენტთა ჯგუფის გააზრებული მოქმედება.“²⁴⁴ შესაძლოა, ეს ავტორების – თსუ მაშინდელი ახალგაზრდა პედაგოგების და წიგნის გამოცემის დროისათვის პროფესორების – ემოციის გამოძახილია, რომლის გარშემო კრისტალიზდება მეხსიერება და რომელიც, ა. ასმანის სიტყვით, „მსჭვალავს დამახსოვრების ყველა სოციალურად მნიშვნელოვან პრაქტიკას.“²⁴⁵

9 აპრილი შეფასებულია როგორც ტრაგედია, რომელსაც გარდამტეხი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში და რომლის შედეგად ეროვნული მოძრაობის სათავეში რადიკალური პოლიტიკური ძალები მოექცნენ. სასკოლო სახელმძღვანელოებისგან განსხვავებით, მოხსენიებულია მერაბ კოსტავას დაღუპვა ავტოკატასტროფაში 1989 წლის ოქტომბერში, რის შემდეგ „ეროვნულ მოძრაობაში განხეთქილება გარდუვალი შეიქმნა,“ რადგან, ავტორთა აზრით, ეროვნული მოძრაობის განსხვავებულ ფრთებს შორის თანაარსებობაში „გადამწყვეტ როლს ასრულებდა მერაბ კოსტავას პიროვნული ავტორიტეტი.“²⁴⁶

1990 წლის 28 ოქტომბრის არჩევნები, რომელიც „იყო 1919 წლის შემდეგ პირველი თავისუფალი არჩევნები,“ შეფასებულია როგორც „ხავერდოვანი რევოლუცია,“ რომლის შედეგად „კომუნისტურმა ერთპარტიულმა დიქტატურამ საქართველოში სამოცდაათ წლიანი არსებობა დაასრულა და ქვეყნის სათავეში ეროვნული ხელისუფლება აღმოჩნდა.“²⁴⁷ ავტორთა შეფასებით, „ეროვნული ძალების ხელისუფლებაში მოსვლა რამდენადმე მოულოდნელიც იყო,“ რამაც ახალ ხელისუფლებას, გარდამავალი პერიოდის და სახელმწიფოს მართვის გამოცდილების არქონის გამო, დამატებითი სიძნელეები შეუქმნა.

აღნიშნულია, რომ „საქართველოს მოსახლეობის დიდი ნაწილი ზვიად გამსახურდიას სახელთან აკავშირებდა ეროვნული თავისუფლებისა და სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის განმტკიცების საუკუნოვან იდეას.“²⁴⁸ თუმცა რთული საშინაო და საგარეო პრობლემების გადაჭრა „მარტოოდენ ხელისუფლების წრფელ ენთუზიაზმს არ ძალუძდა.“²⁴⁹

XIV თავი იწყება ქვეთავით „დამოუკიდებლობის პირველი წლების სიძნელეები,“ სადაც განხილულია დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მშენებლობის პირველი ნაბიჯები. ყველაზე დიდი ადგილი ეთმობა ცხინვალის რეგიონსა და აფხა-

²⁴³ ვაჩნაძე და გურული, *XI კლასის სახელმძღვანელო*, გვ. 212.

²⁴⁴ იქვე.

²⁴⁵ Assmann, "Impact and Resonance," p. 43-44.

²⁴⁶ ვაჩნაძე და გურული, *XI კლასის სახელმძღვანელო*, გვ. 222.

²⁴⁷ იქვე, გვ. 224.

²⁴⁸ იქვე.

²⁴⁹ იქვე.

ზეთში მიმდინარე პროცესებს. აღნიშნულია, რომ „სამწუხაროდ, საქართველოში არსებული პოლიტიკური პარტიები და ეროვნული ძალები ვერ გაერთიანდნენ,“ თავად „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოც“ გაითიშა. პარტიებისა და სახალხო ფრონტის გარდა, მას დაუპირისპირდნენ „მხედრონი,“ გვარდიის სარდალი თენგიზ კიტოვანი და პრემიერ-მინისტრი თენგიზ სიგუა.

უცვლელად მეორდება 1991 წლის 2 სექტემბრის მიტინგისა და მისი დარბევის შეფასება.²⁵⁰ ავტორები ასკვნიან, რომ „საქართველოს რესპუბლიკის პრეზიდენტი და მთავრობა ყველაფერს აკეთებდა, რათა უმსხვერპლოდ მოეგვარებინა ქვეყანაში შექმნილი უალრესად მძიმე მდგომარეობა. [...] ოპოზიციამ გამოიყენა საგარეო გართულება – საქართველოს ხელისუფლების დაძაბული ურთიერთობა რუსეთთან. შეიარაღებული გამოსვლა დაიგეგმა 1991 წლის 22 დეკემბერს.“²⁵¹ მათი თქმით, ოპოზიციას სურდა დაესწრო სსრკ დაშლისა და დსთ შექმნისათვის, რასაც შეიძლებოდა მოჰყოლოდა საქართველოსა და სხვა რესპუბლიკების დამოუკიდებლობის ცნობა, ეს კი გამსახურდიას პოზიციებს განამტკიცებდა. ამიტომ 22 დეკემბერს „ოპოზიციურმა ძალებმა, საქართველოში განლაგებული რუსეთის ჯარების მხარდაჭერითა და დახმარებით, დაიწყეს შეტევა პარლამენტის შენობაზე.“²⁵² 6 იანვრამდე მიმდინარეობდა ბრძოლები, რამაც უამრავი ქართველის სიცოცხლე შეინირა. 6 იანვარს გამსახურდიამ თავის მომხრეებთან ერთად თბილისი დატოვა.

ეს მოვლენები შეფასებულია როგორც კანონიერი ხელისუფლების დამხობა, სამხედრო გადატრიალება, რომელმაც დასაბამი მისცა სამოქალაქო ომს ქვეყანაში,²⁵² რის შემდეგ ქვეყნის კრიზისიდან გამოყვანის გზად ინტელიგენციამ შევარდნაძის ჩამოყვანა მიიჩნია. დამოუკიდებლობის აღდგენის მომდევნო ამბების გადმოცემა მკაფიოდ წარმოგვიდგენს გამარჯვების ტრავმის მახასიათებლებს, ამ ცნების გამოყენების გარეშე.

2004 წელს მიღებულ იქნა „ზოგადი განათლების ეროვნული მიზნები,“²⁵³ ხოლო 2005 წელს – განათლების ახალი კანონი.²⁵⁴ ისტორიის სწავლების რეფორმა, სხვა პრინციპებთან ერთად, ითვალისწინებდა მრავალპერსპექტიული მიდგომის დამკვიდრებასა და ისტორიის, როგორც ინტერპრეტაციის წარმოდგენას. 2005 წლიდან ეროვნული სასწავლო გეგმებისა და შეფასების ცენტრი (შემდგომში განათლების ხარისხის განვითარების ეროვნული ცენტრი) აცხადებდა კონკურსს ამა თუ იმ კლასის კონკრეტული საგნის სახელმძღვანელოზე, რომელში მონაწილეობის უფლება ჰქონდათ სასკოლო და საუნივერსიტეტო განათლების სფეროში დასაქმებულ პროფესიონალებს. ცენტრი ამტკიცებდა გამარჯვებულ სახელმძღვანელოებს, – როგორც წესი, რამდენიმეს ერთი კლასისათვის, საიდანაც სკოლა ირჩევდა ერთ-ერთს. ისინი გრიფს მომდევნო კონკურსის გამოცხადებამდე ინარჩუნებდნენ. შეიქმნა ბევრი ახალი სახელმძღვანელო. მომდევნო წლებში შემუშავდა ისტორიის სწავლების რამდენიმე ახალი სასწავლო გეგმა, 2012 წლიდან სახელმძღვანელოების შერჩევის პრინციპები რამდენადმე შეიცვალა.

²⁵⁰ იქვე, გვ. 234.

²⁵¹ იქვე, გვ. 234.

²⁵² იქვე, გვ. 234-235.

²⁵³ *ზოგადი განათლების ეროვნული მიზნები* (თბილისი: 2004).

²⁵⁴ *საქართველოს კანონი განათლების შესახებ* (თბილისი: 2005).

ახალი სახელმძღვანელოები იქმნებოდა როგორც „ძველი,“ ასევე „ახალი“ ავტორების მიერ, რომელთაგან პირველები, ძირითადად, უმაღლესი სასწავლებლების პროფესურას წარმოადგენდნენ და ჰქონდათ სასკოლო სახელმძღვანელოებზე მუშაობის რეფორმამდელი გამოცდილება, მეორენი კი – მათ შორის, ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლების პრაქტიკოსი პედაგოგები – პირველად გამოჩნდნენ ამ ასპარეზზე. მთავარი სიახლე, რომელიც რეფორმის შემდგომი პირველი და მერე თაობის სახელმძღვანელოების ავტორთა უმრავლესობამ შემოგვთავაზა, იყო აქცენტის გადატანა ავტორთა ტექსტიდან წყაროებზე, ამას საშუალება უნდა მიეცა მოსწავლეებისათვის, გაეაზრებინათ ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების სხვადასხვა პერსპექტივიდან დანახვის შესაძლებლობა, რაც ხელს შეუწყობდა კრიტიკული აზროვნების განვითარებას. დავალებებს ეს უნარი უნდა განემტკიცებინა. ეს პრინციპი მეტ-ნაკლები წარმატებით განხორციელდა. შემდგომში ავტორები თანდათან დაუბრუნდნენ მასალის მიწოდების ტრადიციულ ფორმას: სახელმძღვანელოებში ძირითადი ადგილი კვლავ ავტორთა ტექსტმა დაიკავა.

რეფორმის შემდგომ პერიოდში გამოცემული მრავალი სახელმძღვანელოდან ანალიზისათვის შევარჩიეთ ნიმუშები პირველი და მეორე თაობის გამოცემებიდან, შემდეგი პრინციპით: „ახალი“ და „ძველი“ ავტორების მიერ 2008-2012 წლებში შექმნილი (რეფორმის შემდგომი სახელმძღვანელოების პირველი თაობა) ორი ან სამი წიგნი, იმავე ავტორების (ან მათი მონაწილეობით) 2012 წლის შემდეგ შექმნილი ორი-სამი წიგნი (მესამე თაობის სახელმძღვანელოები) და, ბოლოს, 2019 წელს ხელახლა გრიფირებული და დაბეჭდილი წიგნი, რომელიც პირველად 2012 წელს გამოიცა.

2008 წელს გამოიცა გრიფირებული სახელმძღვანელო „მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია“ მე-12 კლასისათვის, ნატა ახმეტელის და ნიკო მურღულიას ავტორობით, რომელიც ზემოთ აღნიშნული ცვლილების მკაფიო მაგალითია. ჩვენთვის საინტერესო საკითხები შედის თავის – „გარდაქმნის“ ხანა საბჭოთა კავშირში“ – ქვეთავში „1989 წლის 9 აპრილი საქართველოში.“ ავტორები იძლევიან მოკლე ინფორმაციას გარდაქმნის პოლიტიკის შედეგად საბჭოთა კავშირში ეროვნული მოძრაობის გააქტიურების, დამოუკიდებლობის მოთხოვნით დაწყებული გამოსვლების შესახებ საქართველოსა და საბჭოთა კავშირის თითქმის ყველა რესპუბლიკაში; აღნიშნულია 1989 წლის გაზაფხულზე თბილისში მდგომარეობის დაძაბვა, რუსთაველის გამზირზე, მთავრობის სასახლის წინ მომიტინგეთა უწყვეტი შეკრება საქართველოს დამოუკიდებლობას მოთხოვნით და მოსკოვის გადაწყვეტილება, მიტინგები თბილისში ძალის გამოყენებით დაეშალათ. შემდეგ მოტანილია წერილები 1989 წლის აპრილის პრესიდან და დავალება: ამ მასალაზე დაყრდნობით, მოსწავლეებმა უნდა აღადგინონ 9 აპრილის მოვლენები; იმსჯელონ გარდაქმნის პოლიტიკასა და მის შედეგებზე; 1989 წლის 9 აპრილის მოვლენა შეადარონ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენას.²⁵⁵ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ გამოკითხულ მასწავლებელთა ნახევარზე მე-

²⁵⁵ ახმეტელი, ნატა და ნიკო მურღულია. *მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია მე-12 კლასისათვის* (თბილისი: გამომცემლობა დიოგენე, 2008), გვ. 284-285; ეს ინფორმაცია - მოკლე საავტორო ტექსტისა და თანდართული წყაროების სახით, მოცემულია წინა თავებში.

ტი და დანარჩენი რესპონდენტების დაახლოებით ნახევარი ეთანხმება აზრს, რომ დასახლებული ორი მოვლენა ძალიან ჰგავს ერთმანეთს, რადგან ორივე შეთხვევაში ეროვნული სულისკვეთებით გამსჭვალული დემონსტრაცია საბჭოთა კავშირის ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სასტიკად დაარბია (იხ. დიაგრამა 25). 1985 წლის შემდგომ დაბადებულ არამასწავლებელ რესპონდენტებში ამ მოსაზრებას ცოტა უფრო მეტი მომხრე ჰყავს, ვიდრე 1985 წლამდე დაბადებულებში (იხ. დიაგრამა 11).

შემდეგ მოსწავლეებს კვლავ წყაროები მიენოდება: გაზეთ „კომუნისტის“ 1989 წლის 11 აპრილის ნომრიდან – სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს მიმართვა მოსახლეობას; საქართველოს ხელისუფლების ოფიციალური ინფორმაცია 9 აპრილის შესახებ; გაზეთ „ლენინსკოე ზნამია“-დან (16 აპრილი) – სტატია „სიმართლე სიცრუის წინააღმდეგ.“ ეს მასალა ასახავს 9 აპრილის ოფიციალურ ნარატივს, რომლის შექმნა ცენტრალურმა და ადგილობრივმა ხელისუფლებამ 4 აპრილიდანვე დაიწყო. აქვეა განსხვავებული და საპირისპირო ინფორმაციაც: ელგუჯა ბერიშვილის „სიმართლე სინათლისა“ 21 აპრილის „კომუნისტიდან,“ ზ. აბაშიძის წერილი გარდაქმნის პოლიტიკის უალტერნატივობის შესახებ 16 აპრილის „კომუნისტიდან,“ ლენინგრადის ლიტერატორების, მხატვრების, ხელოვნებთმცოდნეების წერილი ქართველ მწერლებსა და მხატვრებს 19 აპრილის „ლიტერატურული საქართველოდან.“ დავალებები კი ასეთია: 1) შეადარონ ერთმანეთს თვითმხილველთა მოგონებები და აღადგინონ 9 აპრილის სურათი. 2) აჩვენონ, როგორია ოფიციალური პოზიცია მომხდართან დაკავშირებით. 3) იმსჯელონ, მოჰყვა თუ არა გარდაქმნას ის შედეგი, რასაც მისი შემოქმედნი ელოდნენ. 4) შეადარონ ერთმანეთს 9 აპრილი და 9 მარტი.²⁵⁶

ცალკე თავი ეძღვნება „საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას“ (თავი 55). ავტორთა ტექსტი გადმოსცემს საკავშირო ხელისუფლების მიერ მრავალპარტიულობის დაშვების და, კომუნისტების გარდა, სხვა პოლიტიკური ძალების არჩევნებში მონაწილეობის უფლების აღიარების ამბავს, რის შედეგადაც, 1990 წელს უმაღლესი ორგანოების არჩევნების გზით, მთელ რიგ რესპუბლიკებში ხელისუფლების სათავეში ეროვნული მოძრაობის წარმომადგენლები, ყოფილი დისიდენტები მოვიდნენ. მოცემულია მოკლე ინფორმაცია 1990 წლის 28 ოქტომბერს საქართველოში ჩატარებული მრავალპარტიული არჩევნებისა და საარჩევნო ბლოკ „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ გამარჯვების, აგრეთვე უზენაესი საბჭოს თავმჯდომარედ ზვიად გამსახურდიას არჩევის შესახებ.²⁵⁷ ავტორთა ტექსტი ასევე მოკლედ მოუთხრობს მოსწავლეებს 31 მარტის რეფერენდუმის და, მისი შედეგების საფუძველზე, 1991 წლის 9 აპრილს უზენაესი საბჭოს მიერ დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების, ასევე 26 მაისს ზვიად გამსახურდიას პრეზიდენტად არჩევის და 1991 წლის დეკემბერში საბჭოთა კავშირის დაშლის შესახებ.²⁵⁸

დავალებები, რომლებიც მოსწავლემ უნდა შეასრულოს, ჩვენი აზრით, ძალიან საინტერესოა. მათ უნდა იმსჯელონ იმაზე, თუ რამდენად იყო საქართველოს

²⁵⁶ ახმეტელი და მურდულია, *მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია*, გვ. 287.

²⁵⁷ იქვე, გვ. 288.

²⁵⁸ იქვე, გვ. 289.

დამოუკიდებლობის აღდგენა: ა) საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის შედეგი; ბ) საბჭოთა კავშირის ხელისუფლების სათავეში მყოფი „რეფორმატორთა გუნდის“ გადაწყვეტილებების შედეგი; გ) მსოფლიო პოლიტიკაში მომხდარი ცვლილებების შედეგი.

მომდევნო დავალების სახით, მათ ერთმანეთს უნდა შეადარონ XX საუკუნეში საქართველოს მიერ ორჯერ დაბრუნებული დამოუკიდებლობა და თავისუფლება, შემდეგი პუნქტების მიხედვით: საგარეო პოლიტიკური ვითარება; საშინაო პოლიტიკური ვითარება; დამოუკიდებლობის გამოცხადების მიზეზები; ფაქტორები, რომლებიც დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ სახელმწიფოს საშრობებს უქმნიდა.²⁵⁹

ავტორები აღნიშნავენ, რომ საქართველოს 1991-92 წლების მოვლენები XX საუკუნის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე ფურცელია. საზოგადოებაში დაპირისპირება დაიწყო და იგი შეიარაღებულ კონფლიქტში გადაიზარდა. თავისუფალი არჩევნების გზით მოსულმა მთავრობამ საქართველო დატოვა. „დღეს ამ მოვლენას სხვადასხვაგვარად აფასებენ, ზოგი მას სამოქალაქო ომს უწოდებს, ზოგი კი სამხედრო გადატრიალებას.“ ამის შემდეგ კიდევ ერთი საინტერესო დავალებაა: „ამ მოვლენების თანამედროვე, თვითმხილველი და მონაწილე თაობა ცოცხალია. აიღეთ ინტერვიუები მათგან. ჩაიწერეთ მათი შეფასება; მოიძიეთ ინფორმაცია ჟურნალ-გაზეთებისა და ინტერნეტის საშუალებით, რის შემდეგაც კლასში მოაწყობთ დისკუსიას 1991-1992 წლების მოვლენების შეფასებაზე.“²⁶⁰

56-ე თავის („საქართველო მსოფლიო თანამეგობრობის წევრი“) პირველი ქვეთავია „საქართველო XX ს-ის 90-იანი წლების I ნახევარში,“ რომელშიც ინფორმაცია შემდეგი სახით არის მიწოდებული მოსწავლეებისათვის: „ქვემოთ გათვალისწინებულ საქართველოს მთავრობის ოფიციალური ვებგვერდიდან ამოღებულ ფრაგმენტს, რომელიც მოკლედ ასახავს ქვეყანაში მიმდინარე პროცესებს 1991-1995 წლებში.“ ამის შემდეგ მოსწავლეებს სთავაზობენ საქართველოში 1991-1993 წლებში განვითარებული მოვლენების შესახებ დამატებითი ინფორმაციის მოძიებას შინაგან საქმეთა სამინისტროს საარქივო სამმართველოს ვებგვერდზე, სადაც მათ ასევე შეუძლიათ ნახონ საქართველოს XX საუკუნის მნიშვნელოვანი ფაქტების ამსახველი ტექსტურის და ვიდეო საარქივო მასალა.²⁶¹

ამრიგად, თუმცა ავტორების ტექსტებში მოკლედ და ლაკონურად არის მოცემული ძირითადი ინფორმაცია, მრავალფეროვანი წყაროები მოვლენების სხვადასხვა პერსპექტივიდან დანახვის შესაძლებლობას იძლევა, ხოლო დავალებები მოსწავლის დამოუკიდებელი მუშაობის ნახალისების, აგრეთვე ინტერესის გაღვივებისკენ არის მიმართული. ავტორთა თხრობის ტონიც და თანდართული წყაროებიც ხელს უწყობს ფაქტებისა და მოვლენებისგან დისტანცირებას, მათ კრიტიკულ გააზრებას სხვა მოვლენათა კონტექსტში. შესაბამისად, ნარატივი, რომელიც თავად მოსწავლეთა მონაწილეობით ყალიბდება (ცხადია, მასწავლებლის ხელმძღვანელობით), ნეიტრალურია და მიზნად არ ისახავს ტრავმის ან ტრიუმფის განცდის ფორმირებას.

²⁵⁹ იქვე.

²⁶⁰ იქვე, გვ. 289-290.

²⁶¹ ახმეტელი და მურდულია. *მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია*, გვ. 293.

იმავე 2008 წელს გრიფი მიიღო მეორე სახელმძღვანელომაც – ეს იყო გვანცა აბდალაძის, ნინო კვიციანიშვილის, ბონდო კუპატაძისა და ქეთევან ჯანუაშვილის „უახლესი ისტორია“ მე-12 კლასის მოსწავლეებისათვის,²⁶² რომელშიც საქართველოს ისტორიის საკითხებიც არის განხილული. ამას უკვე წიგნის ყდა გვეუბნება, რომელზეც, მე-20 საუკუნის სხვა ისტორიულ პირებთან, საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტთან (1918) და სახელმწიფო სიმბოლოებთან ერთად, ზვიად გამსახურდიას პორტრეტიც (ყველა დანარჩენზე დიდი ზომის ფოტო) არის მოცემული.

მე-5 თავის – ბოლო ქვეთავი – „ცივი ომის დასასრული და საბჭოთა კავშირის დაშლა“ მოსწავლეებს აცნობს აღმოსავლეთ ევროპაში კომუნისტური რეჟიმების აღსასრულს – ზოგან „ხავერდოვანი „რევოლუციების“,“ ზოგან კი „სისხლიანი გადატრიალებების“ გზით, რამაც ხელი შეუწყო „საბჭოთა კავშირში კომუნისტური რეჟიმის ლიკვიდაციას და საბჭოთა კავშირის დაშლას,“ *პერესტროიკის* კურსის შედეგად საბჭოთა რესპუბლიკებში პოლიტიკური თავისუფლების იდეის გამოცოცხლებას და ეროვნული მოძრაობების რადიკალიზაციას,²⁶³ მოსახლეობასთან ჯარისა და მილიციის შეტაკებათა გახშირებას;²⁶⁴ ყარაბაღის და დნესტრისპირეთის კონფლიქტების გაღვივებას; ბალტიის ქვეყნებში ხელისუფლებაში დამოუკიდებლობის მომხრე პოლიტიკური პარტიების გამარჯვებას; რუსეთის და სხვა რესპუბლიკების მიერ საბჭოთა კავშირის ფარგლებში სუვერენიტეტის დეკლარაციის მიღებას; 1991 წლის აგვისტოს პუტჩსა და ბელოვეჟის ხელშეკრულებას.²⁶⁵ მე-7 თავი – „თავისუფალი საქართველო“ – სამი გაკვეთილისგან შედგება: §1. 9 აპრილი; §2. დამოუკიდებელი საქართველო და §3. საქართველო და საერთაშორისო თანამეგობრობა. 1989 წლის 9 აპრილზე თხრობის დაწყებას წინ უძღვის 1988-89 წლის ამბები და ინფორმაცია ლიხნის წერილზე, რომელსაც მოჰყვა 4 აპრილს ილია ქავჭავაძის საზოგადოების ინიციატივით მთავრობის სასახლის წინ პერმანენტული მიტინგის დაწყება, რომელიც „მომდევნო დღეებში [...] უფრო მრავალრიცხოვანი გახდა,“ პოლიტიკური მოთხოვნების რადიკალიზაციამ ეროვნული მოძრაობისა და საქართველოს ხელისუფლების სრული დაპირისპირება გამოიწვია.²⁶⁶ ამას მოსდევს მოკლე თხრობა 8-9 აპრილის ამბების შესახებ და უშუალოდ 9 აპრილის ღამის სადამსჯელო ოპერაციის აღწერა. ავტორების დასკვნით, „9 აპრილის სისხლიანმა ტრაგედიამ მთელ მსოფლიოს დაანახა საბჭოთა ბოროტების იმპერიის“ ნამდვილი სახე. თბილისის დარბევა მათი პირველი ცდა იყო, შემდგომში ანალოგიური დარბევები საბჭოთა სპეცრაზმებმა განახორციელეს ბაქოში, ვილნიუსსა და რიგაში. მოსკოვში საბჭოების ყრილობის დელეგატთა უმრავლესობამ ოვაციებით დააჯილდოვა დამნაშავე გენერალი როდიონოვი. საქართველოს დელეგაციამ პროტესტის ნიშნად ყრილობა დატოვა.²⁶⁷

²⁶² აბდალაძე, გვანცა და სხვ. *უახლესი ისტორია მე-12 კლასის მოსწავლეებისათვის* (თბილისი: საქართველოს მაცნე, 2008), გვ. 254.

²⁶³ იქვე, გვ. 254-255.

²⁶⁴ იქვე, გვ. 256.

²⁶⁵ იქვე, გვ. 257.

²⁶⁶ იქვე, გვ. 283.

²⁶⁷ იქვე, გვ. 285.

ფოტოებზე, რომელიც გაკვეთილს ერთვის, ასახულია მიტინგი, ტრაგედიის ადგილის ყვავილებით შემკობა, ტანკები თბილისის ქუჩებში, დაღუპულთა ფოტოები სიონის ტაძრის კედელზე და იქ მყოფი მგლოვიარე ხალხი, მემორიალური ქვა იმ ადგილას, სადაც უნდა აღმართულიყო 9 აპრილს დაღუპულთა ხსოვნის მემორიალი. წყაროს სახით მოცემულია მერაბ კოსტავასა და ზვიად გამსახურდიას ფოტოები, ინფორმაცია ჰელსინკის ჯგუფში მათი მოღვაწეობის, ასევე 1978 წლის 14 აპრილის შესახებ.²⁶⁸

ასევე წყაროების სახით, გაკვეთილს ერთვის ნაწყვეტი თბილისის სამხედრო კომენდანტის ანგარიშიდან და 13 წლის ხატია გუდუმაძის, – „ეროვნებით, სისხლით და ხორციტ ქართველი, რუსული საშუალო სკოლის მოსწავლის“ წერილი 1989 წლის 3 მაისის გაზეთ „კომუნისტიდან,“ რის საფუძველზე მოსწავლეებმა უნდა უპასუხონ კითხვებს: „როგორია საზოგადოების დამოკიდებულება განვითარებული მოვლენებისადმი? რა ნიუანსებს გამოყოფდით ამ წყაროებიდან და რატომ?“ გარდა ამისა, ისინი იღებენ დავალებას: მოიძიე ინფორმაცია ეროვნული მოძრაობის ერთ-ერთი ლიდერის შესახებ და დაწერე ესე თემაზე: „ერისკაცი.“

მომდევნო პარაგრაფში აღწერილია 9 აპრილის შემდგომი მოვლენები და ვითარება შეფასებულია როგორც ორხელისუფლებიანობა, როცა ხელისუფლება თითქმის მორჩილად ასრულებდა ეროვნული მოძრაობის მოთხოვნებს.²⁶⁹ 1990 წლის მრავალპარტიულ არჩევნებში „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ გამარჯვება შეფასებულია როგორც „ფაქტობრივად ‘ხავერდოვანი რევოლუცია’.“²⁷⁰ შემდეგ მოდის ინფორმაცია 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმზე, რომლის შედეგების საფუძველზე, „1991 წლის 9 აპრილს უზენაესმა საბჭომ საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა გამოაცხადა.“ ფოტოებზე გამოსახულია დამოუკიდებლობის აქტის ტექსტი, აგრეთვე დროშის შეცვლა უზენაესი საბჭოს შენობის თავზე. ინფორმაციას განამტკიცებს ორი კითხვა, რომელთაც მოსწავლეებმა უნდა უპასუხონ: 1. „შენი აზრით, რამ განაპირობა საქართველოში ფაქტობრივად ორხელისუფლებიანობის დამყარება? რატომ ემორჩილებოდა რეალური ხელისუფლება ეროვნული მოძრაობის მოთხოვნებს?“ 2. „როგორ ფიქრობ, რატომ აღმოჩნდა მოსახლეობა ასეთი ერთსულოვანი რეფერენდუმზე?“²⁷¹

ავტორების სიტყვით, „საქართველოში ეროვნული ხელისუფლების ძალით დამხობა მოსკოვში 1991 წლის აგვისტოს პუტჩის შემდეგ დაიგეგმა“; 2 სექტემბერს თბილისში, რუსთაველის გამზირზე ოპოზიციის მიტინგის დარბევა იყო პროვოკაცია, მიმართული ხელისუფლების წინააღმდეგ.²⁷² თბილისის ომის დაწყება გადმოცემულია როგორც მოსკოვში დაგეგმილი აქტი და 2 სექტემბერს მონყობილი პროვოკაციის გაგრძელება. გამსახურდიას დამხობა შეფასებულია როგორც კანონიერი ხელისუფლების დამხობა სამხედრო ძალის გამოყენებით, შემდგომი ამბები – როგორც სამოქალაქო დაპირისპირება, ანარქია და უწესრი-

²⁶⁸ იქვე, გვ. 286.

²⁶⁹ იქვე, გვ. 287.

²⁷⁰ იქვე, გვ. 288.

²⁷¹ იქვე.

²⁷² იქვე, გვ. 291.

გობა.²⁷³ იგი არ დასრულებულა საქართველოში შევარდნაძის ჩამოსვლით, რაც ინტელიგენციამ ქვეყნის კრიზისიდან გამოყვანის საშუალებად მიიჩნია. „ქვეყანაში განახლდა სამოქალაქო დაპირისპირება. საბოლოოდ, ექსპრეზიდენტის მომხრეები დამარცხდნენ. 1993 წლის დეკემბერში, დღემდე დაუდგენელ ვითარებაში, დაიღუპა საქართველოს პირველი პრეზიდენტი ზვიად გამსახურდია, თუმცა ქვეყანაში გაგრძელდა ანარქია და უნესრიგობა.“²⁷⁴ შემდეგ გადმოცემულია მომდევნო მოვლენები.

ამ სახელმძღვანელოშიც დაცულია სასწავლო მასალაში ავტორთა მოკლე ტექსტისა და მრავალფეროვანი წყაროების მონაცვლეობის პრინციპი, რომელთაც მასალის გააზრებისა და კრიტიკული აზროვნების განვითარებისაკენ მიმართული დავალებები მოსდევს.

რამდენიმე წიგნი შევარდნიან 2012 წელს გამოცემული სახელმძღვანელოებიდან. ერთ-ერთია „ისტორია“ მე-12 კლასისათვის, რომლის ავტორები აქტიურად იყვნენ ჩართული რეფორმის შემდეგ ახალი სახელმძღვანელოების შექმნის პროცესში, ამიტომ ეს მათი მონაწილეობით შექმნილი უკვე მეორე თაობის წიგნი იყო. ავტორები არიან გვანცა აბდალაძე, ბონდო კუპატაძე, ნატა ახმეტელი და ნიკოლოზ მურღულია.

მასალის გადმოცემის თანმიმდევრობა, ძირითადი ფაქტების ავტორისეული აღწერა-შეფასება, გამოყენებული ტერმინები და ცნებები იგივეა, რაც იმავე ავტორების მონაწილეობით 2008 წელს შექმნილ წიგნებში, ისევე როგორც თანდართული წყაროები და ფოტოები (ერთი-ორი დამატების გარდა). თუმცა ავტორების ტექსტები აქ ბევრად ვრცელია, დავალებები კი ნაკლებ მრავალფეროვანი.

უფრო განსხვავებულია 2012 წელს გრიფირებული კიდევ ერთი სახელმძღვანელო – ოთარ ჯანელიძის, აპოლონ თაბუაშვილის, ლერი თავაძისა და ნანა ირემ-აშვილის „საქართველოს ისტორია“, მე-9 კლასი.²⁷⁵ მასალის მიწოდების თანმიმდევრობა და საკითხები, რომლებზეც მოსწავლეებმა ინფორმაცია უნდა მიიღონ, იგივეა, რაც სხვა სახელმძღვანელოებში (და პროფესიულ ნარატივებში), თუმცა ავტორთა ტექსტები გაცილებით უფრო ვრცელია და, შესაბამისად, ინფორმაციაც მეტია. მაგალითად, 1970-იან წლებზე საუბრისას ნახსენებია ქართული მწერლობის, ჰუმანიტარული მეცნიერების, ქართული თეატრისა და კინოს წვლილი, რომლებიც ეროვნული თვითშეგნების განმტკიცებას ემსახურებოდნენ; ეკლესიის როლისა და ავტორიტეტის ზრდა; ახალგაზრდობის დაინტერესება მუხრან მაჭავარიანის ლექსებით, აკაკი ბაქრაძის საჯარო ლექციებით, ვახუშტი კოტეტიშვილის ფოლკლორული საღამოებით, რადიო „თავისუფლებისა“ და „ამერიკის ხმის“ ქართულენოვანი გადაცემებით, „რომლებსაც ხშირად ახშობდნენ, მაგრამ ინფორმაცია და კრიტიკული აზრი დაინტერესებულ ადამიანებამდე მაინც აღწევდა.“²⁷⁶ წყაროს სახით მოცემულია ცხრილი: ა) საქართველოს რაიონების სახელწოდებების ცვლილება, ბ) თბილისის რაიონების სახელწოდებათა ცვლილე-

²⁷³ იქვე, გვ. 292.

²⁷⁴ იქვე, გვ. 293.

²⁷⁵ ჯანელიძე, ოთარ და სხვ. *საქართველოს ისტორია. მე-9 კლასი* (თბილისი: კლიო, 2012).

²⁷⁶ იქვე, გვ. 357.

ბა და გ) ქართული ჟურნალ-გაზეთების სახელწოდებათა ცვლილება. მოსწავლემ უნდა ახსნას ტოპონიმებისა და სხვა სახელწოდებათა ცვლილების მიზეზები.²⁷⁷

9 აპრილის ღამის ამბების გადმოცემისას, აღნიშნულია მომიტინგეებთან ილია II მისვლა. „მიტინგის ხელმძღვანელებმა ერის სულიერი ლიდერის რჩევა არ შეისმინეს.“²⁷⁸ იქვეა შესაბამისი ფოტო. სხვა ფოტოებზე აღბეჭდილია მომიტინგეები, დარბეული გამზირი, მისი ყვავილებით შემკობა, სიონის წინა სივრცე. მოსწავლეს ეძლევა დავალება: – აღწეროს დარბეული სივრცე მთავრობის სასახლის წინ და ახსნას, რამდენად შეესაბამებოდა მშვიდობიანი მომიტინგეების ძალისმიერი დაშლა იმ დროს საბჭოთა კავშირში გამოცხადებულ ლიბერალიზაციის კურსს. მეორე დავალება კი ითვალისწინებს დამატებითი ინფორმაციის მოძიებას 9 აპრილის შესახებ, ინტერვიუს იმდროინდელი მოვლენების რომელიმე მონაწილესთან, წინასწარ მოფიქრებული კითხვებით, რომელთა მეშვეობით მოსწავლემ უნდა გაარკვიოს, რა მიზეზები ჰქონდათ მიტინგის მონაწილეებს, იყო თუ არა ერთსულოვნება მიტინგის ხელმძღვანელებს შორის, აგრეთვე ის, თუ როგორც აფასებს რესპონდენტი მომხდარს დღევანდელი გადმოსახედიდან, მათ შორის, პატრიარქის რჩევის უგულვებლყოფას.²⁷⁹

ბოლო თავის პირველი ქვეთავი ასეა დასათაურებული: „დამოუკიდებლობის გამოცხადება, 1991-1992 წლების სახელმწიფო გადატრიალება.“ თხრობა საბჭოთა რესპუბლიკებში გაშლილი ეროვნული მოძრაობებით და დამოუკიდებლობის დეკლარაციების მიღებით იწყება, შემდეგ საუბარია აგვისტოს პუტჩზე, ეთნიკური დაპირისპირებების ინსპირირებაზე, დსთ შექმნასა და საბჭოთა კავშირის დაშლაზე. აღნიშნულია, რომ „საბჭოთა კავშირიდან თავდასაღწევად პირველი ნაბიჯები ჯერ კიდევ საქართველოს კომუნისტურმა ხელისუფლებამ გადადგა“ 1921 წელს განხორციელებული ოკუპაცია-ანექსიის აღიარებით. „28 ოქტომბერს საქართველოში კომუნისტური რეჟიმი მშვიდობიანი გზით შეიცვალა,“ სახელმწიფო სიმბოლოებად აღდგენილ იქნა საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის (1918-1921) გერბი, დროშა და ჰიმნი. მოსწავლეს ეძლევა დავალება, იმსჯელოს, თუ რატომ მოხდა 1918-1921 წლების საქართველოს სახელმწიფოებრივი ატრიბუტების აღდგენა.²⁸⁰ ამას მოსდევს თხრობა 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმსა და 9 აპრილს საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენაზე, რის შემდეგ „საქართველოს სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში ახალი ეტაპი – მესამე რესპუბლიკის ხანა დაიწყო.“²⁸¹

ქვეთავში „სახელმწიფო გადატრიალება“ აღნიშნულია მძიმე მემკვიდრეობა, რომელიც დახვდა ეროვნულ ხელისუფლებას: პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური პრობლემები, გარედან ინსპირირებული კონფლიქტები, ეკონომიკური ბლოკადა, საერთაშორისო აღიარების დაგვიანება, რომლებთან გამკლავება ხელისუფლებამ ვერ შეძლო. მკვეთრად გამწვავდა ურთიერთობა ოპოზიციურ სპექტრთანაც. „1991 წ. 22 დეკემბერს ოპოზიციის სამხედრო ფორმირებებმა იერიში მიიტანეს მთავრობის სასახლეზე.“ საომარი მოქმედე-

²⁷⁷ იქვე, გვ. 359.

²⁷⁸ იქვე, გვ. 360.

²⁷⁹ იქვე.

²⁸⁰ იქვე, გვ. 362.

²⁸¹ იქვე, გვ. 363.

ბა, რომელიც მხოლოდ დედაქალაქის ცენტრით შემოიფარგლა, რამდენიმე დღეს გაგრძელდა, რასაც დიდი მსხვერპლი, ხელისუფლების დამხობა, პარლამენტის დათხოვნა და კონსტიტუციის მოქმედების შეჩერება მოჰყვა. როგორც ავტორები აღნიშნავენ, ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა ქვეყნის ახალმა წინამძღოლებმა „დემოკრატიულ“, „სახალხო რევოლუციად“ მონათლეს.²⁸²

ავტორები აღნიშნავენ 2005 წლის 11 მარტს საქართველოს პარლამენტის მიერ 1991-1992 წლის დეკემბერ-იანვრის მოვლენების შეფასებას როგორც „ანტიკონსტიტუციური შეიარაღებული სამხედრო გადატრიალებისა“, რომელმაც „ქვეყანაში სამოქალაქო ომი გამოიწვია და საქართველოს სახელმწიფოებრივი აღმშენებლობის პროცესს დიდი ზიანი მიაყენა.“²⁸³

დავალებები საინტერესოა და, ცოდნის განმტკიცებასთან ერთად, მოვლენების უკეთ გააზრებას ემსახურება, მაგალითად: „როგორ ფიქრობ, შეიძლებოდა თუ არა სამხედრო დაპირისპირების და სამოქალაქო ომის თავიდან აცილება?“ „გაიხსენე საქართველოს ისტორიიდან სამოქალაქო დაპირისპირების მაგალითები და მათი შედეგები“; „შეაფასე 1991 წ. დეკემბრისა და 1992 წ. იანვრის მოვლენები თბილისში. ეს იყო: დემოკრატიული ოპოზიციის ნაწილის გამოსვლა კანონიერი ხელისუფლების წინააღმდეგ; გარედან ინსპირირებული კონფლიქტი ხელისუფლებასა და უცხო ქვეყნების აგენტურას შორის; პოლიტიკური ანტიგურისტიების მცდელობა, ხელში ჩაეგდოთ ძალაუფლება ქვეყანაში. თუ სხვა ვერსია გაქვს, დაასახელე რომელი. დაასაბუთე პასუხი“; „ახსენი, რატომ შეაფასა 2005 წელს პარლამენტმა საქართველოში მომხდარი ზემოთ დასახელებული მოვლენები 'ანტიკონსტიტუციურად'?“²⁸⁴

2012 წელს „ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობამ“ გამოსცა მე-12 კლასის სახელმძღვანელო „ისტორია“, ნინო კილურაძის, რევაზ გაჩეჩილაძის და გიორგი სანიკიძის ავტორობით, რომელიც მოიცავს მსოფლიო ისტორიის ძირითად მოვლენებს XIX-XX საუკუნეებში. IV თავი ეთმობა საქართველოს XX-XXI საუკუნეების ისტორიას, რომელიც რეგიონულ და მსოფლიო კონტექსტშია წარმოდგენილი. 1989 წლის 9 აპრილი მხოლოდ გაკვრითაა ნახსენები: „ნაციონალისტურ გამობდომებს' პერიფერიულ რესპუბლიკებში კრემლი ჯერ უხეში ძალით პასუხობდა (ამის მაგალითები იყო არმიის გამოყენება თბილისში 1989 წლის 9 აპრილს, ბაქოსა და ვილნიუსში – 1990 წელს), მერე კი პრობლემის იგნორირება სცადა.“²⁸⁵ დამოუკიდებლობის გამოცხადებასა და სამოქალაქო დაპირისპირებას კი ცალკე ქვეთავი (ქვეთავი 51) ეთმობა, რომელიც იწყება XX საუკუნის ორი დამოუკიდებლობის შედარებით, რომელთაგან პირველი „სულ რაღაც ორნახევარ წელს გაგრძელდა და იმდროინდელ საერთაშორისო ორგანიზაციაში – 'ერთა ლიგაში' – საქართველო არ მიიღეს, მეორე დამოუკიდებლობა, 1991 წლის ბოლოდან, საერთაშორისოდ აღიარებული ფაქტია.“²⁸⁶

²⁸² იქვე.

²⁸³ იქვე, გვ. 364.

²⁸⁴ იქვე.

²⁸⁵ კილურაძე, ნინო და სხვ. *ისტორია. მოსწავლის წიგნი. მე-12 კლასი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2012), გვ. 268.

²⁸⁶ იქვე. 275.

ავტორები აღნიშნავენ, რომ 1989 წლის 9 აპრილის თბილისის ტრაგიკული მოვლენების შემდეგ დღის წესრიგში დადგა ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა, რომლის წარმატებას ხელი შეუწყო მთელ საბჭოთა კავშირში მიმდინარე პროცესებმა.²⁸⁷ „ასეთ ფონზე, საქართველოს ეროვნულმა ძალებმა მიაღწიეს უფლებას, საბჭოთა კავშირში პირველად ჩაეტარებინათ მრავალპარტიული არჩევნები,“ რომელმაც გამარჯვება მოუტანა ბლოკს „მრავალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო.“ ამას მოჰყვა 1991 წლის 31 მარტის რეფერენდუმი და, მის საფუძველზე, „იმავე წლის 9 აპრილს უზენაესმა საბჭომ გამოაცხადა საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენა, თუმცა საბჭოთა კავშირიდან ის იმავე წლის დეკემბრამდე ფაქტობრივად არ გასულა.“²⁸⁸ უნდა ითქვას, რომ ეს უკანასკნელი მომენტი არც ერთ სხვა სახელმძღვანელოში და არც პროფესიულ საისტორიო ნარატივში აღნიშნული არ არის. ავტორების „თუმცა“ რამდენადმე აფერმკრთალებს ამ ძალიან საყურადღებო ფაქტის მნიშვნელობას.

შემდეგი ქვეთავის სათაური – „სამოქალაქო ომი“ – ასახავს ამ მოვლენის შეფასებას ავტორების მიერ. იგი იწყება 1991 წლის აგვისტოს პუტჩით, რომელსაც მოჰყვა გამსახურდიას დამორჩილება მოსკოვის მოთხოვნისადმი ეროვნული გვარდიის დაშლის შესახებ, და თუმცა „რეალურად ეს არ მომხდარა,“ დაიძაბა ურთიერთობა მასსა და თენგიზ კიტოვანს შორის, რომელმაც „მოსახლეობის, განსაკუთრებით თბილისელების, მთავრობისადმი ოპოზიციურად განწყობილ ნაწილს დაუჭირა მხარი.“²⁸⁹ შემდეგ რამდენიმე წინადადებით არის გადმოცემული 22 დეკემბერს დაწყებული შეიარაღებული შეტაკება, „რაც მალე სამოქალაქო ომში გადაიზარდა.“ გამსახურდიას მიერ თბილისის დატოვების შემდეგ „ძალაუფლებას დაეუფლა ‘სამხედრო საბჭო.’ [...] იმავე წლის მარტში სამხედრო საბჭომ, რომელიც მიხვდა, რომ არ არის მზად სახელმწიფოს სამართავად, მოიწვია საბჭოთა კავშირის ყოფილი საგარეო საქმეთა მინისტრი და საქართველოს კომპარტიის ყოფილი პირველი მდივანი ედუარდ შევარდნაძე.“²⁹⁰ ქვეყანაში შემდგომ სამოქალაქო დაპირისპირებასა და სისხლისღვრაზე არაფერია ნათქვამი, მომდევნო ქვეთავში კი, სათაურით „სეპარატისტული ამბოხებები,“ ტერმინი „სამოქალაქო ომი“ აფხაზეთის კონფლიქტთან დაკავშირებით არის გამოყენებული.²⁹¹

გაკვეთილს ერთვის სამი წყარო, რომელთაგან ორი სეპარატისტულ მოძრაობებს ეხება, ხოლო ერთი წარმოადგენს ფრაგმენტს გერმანელი მკვლევრის იურგენ ბერგერის ნაშრომიდან „გზა სამოქალაქო ომისკენ,“ რომელზე და ტექსტში მოცემულ მცირე ინფორმაციაზე დაყრდნობით, მოსწავლემ უნდა შეასრულოს დავალება: „შეაფასეთ საქართველოში არსებული ვითარება. გამოყავით ის ძირითადი მიზეზები, რომლებმაც ქვეყანა სამოქალაქო დაპირისპირებამდე მიიყვანა.“²⁹² ფონური ცოდნის გარეშე, ძნელად შესასრულებელი ჩანს კიდევ ერთი

²⁸⁷ იქვე.

²⁸⁸ იქვე, გვ. 276.

²⁸⁹ იქვე.

²⁹⁰ იქვე.

²⁹¹ იქვე, გვ. 277.

²⁹² იქვე, გვ. 279.

დავალება: „იმსჯელეთ პირველ მრავალპარტიულ არჩევნებში ბლოკის, მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველო' გამარჯვების მიზეზებზე.“²⁹³

ამრიგად, სახელმძღვანელო, ძირითადად, ავტორთა ტექსტის მეშვეობით აწვდის ინფორმაციას მოსწავლეებს, ნაკლებად არის წარმოდგენილი ფაქტებისა და მოვლენების ხედვა სხვადასხვა პერსპექტივიდან, დავალებები კი, ზემოთ განხილულ წიგნებთან შედარებით, ნაკლებად მრავალფეროვანია.

და ბოლოს, 2019 წელს ხელახლა გამოიცა 2012 წელს გრიფირებული „საქართველოს ისტორია“ IX კლასისათვის, ნოდარ ასათიანის, მარიამ ლორთქიფანიძის, ფარნაოზ ლომაშვილის, როინ მეტრეველისა და გიორგი ოთხმეზურის ავტორობით. წიგნი მოიცავს პერიოდს უძველესი დროიდან XXI საუკუნის დასაწყისის ჩათვლით.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხები განხილულია X თავის – „საქართველო საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში“ – ბოლო ქვეთავში, რომლის სათაურია „საქართველო გარდაქმნის (პერესტროიკის) პერიოდში.“ პარაგრაფში „1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედია თბილისში“ თხრობა ლიხნის ყრილობით იწყება, რომელსაც მოჰყვა „საპროტესტო მიტინგებისა და დემონსტრაციების მძლავრი ტალღა.“ მომდევნო თხრობა ტრადიციული სქემით ლაგდება: 4 აპრილიდან 8 აპრილამდე, კათალიკოს-პატრიარქის მისვლა მომიტინგეებთან და რჩევა, რომელიც „აქციის მესვეურებმა არ გაიზიარეს,“ დამსჯელი ოპერაცია, კომენდანტის საათის დაწესება. ავტორები აღნიშნავენ, რომ „საბჭოთა ხელისუფლების ზრახვების შესახებ მომიტინგეებმა არაფერი იცოდნენ, ისინი აქციის შეწყვეტას 14 აპრილისთვის, ე.ი. კონსტიტუციაში ქართული ენის სახელმწიფოებრივი სტატუსის შენარჩუნების მე-11 წლისთავისთვის აპირებდნენ.“²⁹⁴

ამას მოსდევს პარაგრაფი „საბჭოთა კავშირის დაშლა“,²⁹⁵ რომელიც არღვევს ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას, რადგან აქ საუბარია გკჩპ-სა მომდევნო ამბებზე და თხრობა ბელოვეჟის ხელშეკრულებითა და საბჭოთა კავშირის დაშლით მთავრდება, რის შემდეგ იწყება ახალი, XI თავი, სათაურით „დამოუკიდებელი საქართველო.“ ეს დარღვევა, როგორც ჩანს, X თავის სათაურით გაერთიანებული საკითხების ამონაწერის გადანაცვლებით აიხსნება. XI თავის პირველი პარაგრაფია „საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება და საომარი კონფლიქტები.“ ისევე როგორც ნ. კილურაძისა და სხვათა ზემოთ განხილულ წიგნში, აქაც საუბარი იწყება XX საუკუნეში მოპოვებული ორი დამოუკიდებლობის შედარებით და იმის აღნიშვნით, რომ „ამჯერად საქართველოს დამოუკიდებელი სახელმწიფო მთელმა მსოფლიომ აღიარა.“²⁹⁶ მომდევნო თხრობაც ამ ორ წიგნში თითქმის სიტყვა-სიტყვით იდენტურია, დაწყებული იმით, რომ „ასეთ ფონზე საქართველოს ეროვნულმა ძალებმა მიაღწიეს უფლებას, საბჭოთა კავშირში პირველად ჩაეტარებინათ მრავალპარტიული არჩევნები“²⁹⁷ და დასრულებული იმის აღნიშვნით, რომ „9 აპრილს უზენაესმა საბჭომ გამოაცხადა საქართველოს

²⁹³ იქვე.

²⁹⁴ ასათიანი, ნოდარ და სხვ. საქართველოს ისტორია. მოსწავლის წიგნი, სახელმძღვანელო მეცხრეკლასელოთათვის (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019) გვ. 414.

²⁹⁵ იქვე, გვ. 424-426.

²⁹⁶ იქვე, გვ. 417.

²⁹⁷ იქვე, გვ. 418.

დამოუკიდებლობის აღდგენა, თუმცა საბჭოთა კავშირიდან ის იმავე წლის დეკემბრამდე ფაქტობრივად არ გასულა.“²⁹⁸ ასევე სიტყვა-სიტყვით იდენტურია სამოქალაქო ომისა (აქაც ეს ტერმინია გამოყენებული) და გამსახურდიას მიერ ქვეყნის დატოვების მოკლე აღწერა, ორიოდ სიტყვაა შეცვლილი სამხედრო საბჭოს მიერ შევარდნაძის მონვევის ამბის გადმოცემისას. ეს წიგნი ისტორიის სწავლების რეფორმამდელი პრინციპებს უფრო შეესაბამება, რაც ორიენტირებული იყო დამახსოვრებასა და მონოპერსპექტიულ მიდგომაზე.

სახელმძღვანელოთა ანალიზის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ 1989 წლის 9 აპრილი ყველა სახელმძღვანელოში იხსენიება ტრაგედიისა და სისხლიანი ანგარიშსწორების სახელით, რომელსაც გარდამტეხი მნიშვნელობა ჰქონდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ეს ფაქტი გაცილებით ვრცლად, მრავალფეროვან მასალაზე დაყრდნობით არის წარმოდგენილი, ვიდრე 1991 წლის 9 აპრილი, რომელიც, უმეტეს შემთხვევაში, გაცილებით მშრალად და მოკლედ არის გადმოცემული, ფაქტის აღნიშვნას იშვიათად ერთვის შესაბამისი წყაროები, დავალებებშიც უფრო იშვიათად არის ასახული. ზოგიერთ სახელმძღვანელოში 1991 წლის 9 აპრილის შესახებ საუბრისას მოსწავლეებს ახსენებენ XX საუკუნის პირველ დამოუკიდებლობას (1918-1921). სახელმძღვანელოში, სადაც ავტორებს დავალებებში გათვალისწინებული აქვთ 1991 წლის 9 აპრილი, აქცენტი სწორედ XX საუკუნის ორი დამოუკიდებლობის შედარებაზე კეთდება, რაც მოსწავლეთა მიერ პროცესების უკეთ გააზრებას უწყობს ხელს. 1990 წლის 28 ოქტომბრის არჩევნებში „მრგვალი მაგიდა – თავისუფალი საქართველოს“ გამარჯვება რამდენიმე წიგნში შეფასებულია როგორც „ხავერდოვანი რევოლუცია.“ რაც შეეხება 1991-1992 წლების მოვლენებს, ისინი აღინიშნება ცნებებით „სამოქალაქო ომი,“ „სახელმწიფო გადატრიალება,“ „არჩეული ხელისუფლების დამხობა,“ „სამოქალაქო დაპირისპირება, ანარქია და უწესრიგობა.“ ხაზგასმულია, რომ მოვლენები ხშირ შემთხვევაში იგეგმებოდა და იმართებოდა გარედან (ეკონომიკური პრობლემები, ეთნოკონფლიქტები, არჩეული ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლა).

განხილულ სახელმძღვანელოებში ჩვენთვის საინტერესო მოვლენათა შესახებ თხრობის ტონი ნეიტრალურია, შეფასებების დროს, ძირითადად, ერთი და იგივე ტერმინებია გამოყენებული, თუმცა, ჩვენი აზრით, მრავალპერსპექტიულ მიდგომაზე დაფუძნებული წიგნები, ავტორთა მოკლე ტექსტებით, წყაროებზე აქცენტით და მრავალფეროვანი დავალებებით, მეტად უწყობს ხელს მოსწავლეთა კრიტიკული დამოკიდებულებების ფორმირებას განსახილველი საკითხებისადმი, უჩენს მათ მეტ კითხვას და უბიძგებს არგუმენტების ძიებისაკენ ამა თუ იმ მოსაზრების დასასაბუთებლად.

²⁹⁸ იქვე.

თავი V

„ბნელი 90-იანები.“ ყოველდღიურობა როგორც ტრავმა

როცა ყველამ და ყველაფერმა დაიკავა თავისი ადგილი, რომელიც სხვისი იყო და როცა ყოველგვარი წარსული, განსაკუთრებით – უზრუნველი, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა, როგორც დროის მეექვსე გრძნობა.¹

ზვიად რატიანი, „მამები,“ 1997.

„მეგობრებო, თქვენ წინაშეა დროის მანქანა. ღვედები კარგად გადაიჭირეთ, მთლად სანაქებო გზები არაა: მაშ ასე, პირველად იყო მიტინგი, სხვა რამეები მერე გაჩნდა. ეს ხომ 90-იანი წლებია – ვანდამი, ჩაკ-ნორისი, ცეცხლმოკიდებულ საბურავებზე შემომწკრივებული ბირჟავიკები, მოკოლორიტო ძველი ბიჭები, სვისტოკიანი მილიციელები და ჰალსტუხიანი ქურდები, ხელიდან წასული ყაჩაღები და ფეხიდან წამოსული ყრუანტელ(ებ)ი, ალტერნატიული პოეზია და მთლად ალტერნატიული როკი...“

პოლიტიკაც იყო. უფრო სწორად, ძირითადად, პოლიტიკა იყო. მამაჩემი მხრებზე შემისვამდა ხოლმე და მიტინგებზე დაყვავდი. იყო დიდი შეძახილები, ყარაჩოხლური გამოსვლები, გაუ-მააარჯოს-ჯოს-ჯოს-ები, „გული გაიმაგრე, დავით,“²-ები და რაც მთავარია, გადაბმული, მონოტონური, ეგზალტაციური – ზვი-ა-დი! ზვი-ა-დი! ზვი-ა-დი!

პოლიტიკის პაუზებს შორის ვცხოვრობდით კიდეც. თავისებურად, რასაკვირველია.

[...] სინამდვილეში, როცა 90-იანებს ვიხსენებთ, ისიც უნდა ვთქვათ, რომ ეს თარიღი კი არა, სიმბოლოა, პირობითი ნიშანი, რომლითაც დროს კი არა, მდგომარეობას აღვნიშნავთ. უფრო ზუსტად, არასტაბილურად გარდამავალ მდგომარეობას.

ამიტომაც, ჩემი გადმოსახედიდან, 90-იანი წლები დაიწყო 80-იან წლებში, ქრონოლოგიურად და ონტოლოგიურად გადაიკვეთა 90-იანებში და დასრულდა 2000 წელს.

თუმცა, სანდო ადამიანები იმასაც ამბობენ, რომ ვინც 90-იანები გამოიარა, იმათთვის ეგ დრო არ სრულდება.³

ალბათ, რთული იქნებოდა უფრო ლაკონურად და მსუბუქად, ერთი ხელის მოსმით იმის გადმოცემა, თუ რას გულისხმობს 90-იანი წლები და რას ნიშნავს ის იმ ადამიანებისათვის, ვინც ეს დრო გამოიარა. პაატა შამუგიას ეს სიტყვები გურამ წიბახაშვილის ფოტოალბომის „ზღვარზე“ შესავალი წერილიდანაა. ალბომი 1987-2000 წლების საქართველოს რეალობას ასახავს. ქრონოლოგია, ისევე როგორც სათაური, ნიშანდობლივია, რადგან სწორედ ეს პერიოდი აღინიშნა ზღვრული, გარდამავალი მდგომარეობით ერთი, ნგრევის პროცესში მყოფი სისტემიდან მეორე, ჯერ კიდევ შეუქმდგარი რეალობისაკენ. ამ მდგომარეობის

¹ რატიანი, ზვიად. „მამები.“ *ბურუსი*, 15 თებერვალი, 2010, <https://bit.ly/32WxSIR> (ნანახია 03.04.2021).

² ფრაგმენტი 90-იან წლებში პოპულარული პატრიოტული სიმღერიდან „ადამაშენებელი თბილისის მობრძანდება“ (ტექსტი თინათინ მღვლიაშვილის, მუსიკა ზურაბ მყავიასი), რომელიც იმ პერიოდის პათოსს გამოხატავდა: საუკუნეების მანძილზე მტრების თავდასხმებითა და შიდა დაპირისპირებებით განადგურებული, მაგრამ დიდებული წარსულის ხსოვნითა და კვლავ აღზევების იმედით გაუტყეხელი საქართველო.

³ შამუგია, პაატა. „ფარენჰეიტი 90,“ გურამ წიბახაშვილი, *ზღვარზე. საქართველო 1987-2000* (თბილისი: არტანუჯი, 2019), გვ. 3.

ტრავმულ სიმძიმეს თავად ნიბახაშვილი ასევე ლაკონურად გამოხატავს: „ჩინელებს აქვთ ასეთი წყევლა: შენ იცხოვრე გარდამავალ პერიოდშიო. ვფიქრობ, რომ ძალიან რთული გადასატანია გარდამავალი ეპოქა. ასეთი იყო საქართველოსთვის 90-იანი წლები. [...] ამ წიგნში მოცემული ფოტოები კიდევ ერთხელ შეგვახსენებს, თუ საით აღარ უნდა დავბრუნდეთ.“⁴

პაატა შამუგიას სიტყვები 90-იანი წლებთან დაკავშირებულ მის პირად განცდასაც აღწერს. ამიტომაც შევარჩიეთ ის ნაშრომის ამ ნაწილისათვის, რომლის მიზანი 80-იანი წლების მიწურულისა და 90-იანი წლების პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური პროცესების ყოველდღიური და ინდივიდუალური განზომილების წარმოჩენაა. 90-იანებმა ყველა ასაკის ადამიანებს თავისებური დალი დაასვა და თითოეულის ცხოვრებაში დატოვა წარუშლელი კვალი. გოგი გვახარია 90-იანებს „მაგიურ ათწლეულს“ უწოდებს და 90-იანი წლების თაობაში აერთიანებს ყველას, ვინც დაიბადა 1950-იანი წლების ბოლოს, 1960-იან და 1970-იან წლებში, რადგან მათთვის „სწორედ ეს ათწლეული იყო [...] ალბათ მაინც ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი, დაკავშირებული სტრესებთან, გარდაქმნებთან, ფსიქოლოგიურ სტრესებთან პირველ რიგში, და შეიძლება ითქვას, შოკებთანაც კი.“⁵ „რადიო თავისუფლების“ ჟურნალისტი სალომე ასათიანი აღნიშნავს, რომ იმპერიის კოლაფსმა, სამმა ომმა,⁶ ძალადობამ, განუკითხაობამ, იარაღმა და ნარკოტიკებმა სოციალური კუთვნილების მიუხედავად, უძიმესი დალი დაასვა მთელ თაობას და ქვეყანას.⁷

ამ თავში შევეცდებით ვაჩვენოთ, თუ რა გავლენას ახდენდა 90-იანების გარდამტეხი ცვლილებები რიგითი ადამიანების ცხოვრებაზე, მათ აღქმაზე, განწყობაზე, მსოფლხედვასა და იდენტობაზე; როგორ აღიბეჭდა ეს დრო იმ თაობის მეხსიერებაში და როგორ აფასებენ ისინი 90-იანებს უკვე დაახლოებით სამი ათწლეულის გადასახედიდან.

ამ მიზნით, გაანალიზებულია კვლევის პროცესში ჩანერილი ზეპირი ისტორიები, ტელეგადაცემები, ბლოგები, ფეისბუქის მასალა, 90-იანი წლების ამსახველი დოკუმენტური ვიდეოკადრები, პუბლიკაციები და სხვა წყაროები, რომლებიც წარმოგვიდგენს 90-იანი წლების მოვლენებსა და ყოველდღიურ ყოფას, მათ იმდროინდელ და რეტროსპექტიულ აღქმას. ამ პერიოდის რეალობის და მისადმი დამოკიდებულების, ადამიანების ემოციების, განწყობებისა და 90-იანი წლების სულისკვეთების მკაფიოდ წარმოსაჩენად, ტექსტში ვრცელი ფრაგმენტებია მოყვანილი დასახელებული წყაროებიდან. წყაროთა ეს მრავალფეროვნება ცხადყოფს, რომ 90-იანი წლების გამოცდილება კოლექტიური ტრავმის მაგალითია. მას მიენიჭა ტრავმული მნიშვნელობა, რომელიც გაძლიერდა კომუნიკაციის პროცესში და განზოგადებული ფორმით დამკვიდრდა საჯარო სივრცეში, რაც მოვლენის ტრავმად ჩამოყალიბების წინაპირობაა.⁸

⁴ წიბახაშვილი, გურამ. „ბოლოსიტყვაობა,“ გურამ წიბახაშვილი, 100 ფოტოაზი. 90-იანები (თბილისი: არტანუჯი, 2018).

⁵ გვახარია, გიორგი. გადაცემა „შუქი წავიდა...“ ციკლიდან „ანარეკლები,“ რადიო თავისუფლება, 29 მარტი, 2020, <https://bit.ly/3t8ZZ21> (ნანახია 12.02.2021).

⁶ თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება (1991-1993), ცხინვალის რეგიონისა (1991-1992) და აფხაზეთის კონფლიქტები (1992-1993).

⁷ ასათიანი, სალომე. „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა,“ რადიო თავისუფლება, 3 სექტემბერი, 2014, <https://bit.ly/3te4nNk> (ნანახია 09.02.2021).

⁸ Sztompka, Piotr. „The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,“ Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 175-176.

პიოტრ შტომპკა აღნიშნავს, რომ დიდი სოციალური ცვლილებით გამოწვეულ კულტურულ ტრავმას ბიძგს აძლევს ტრავმული სიტუაციები და პირობები, რომლებიც განიხილება როგორც საფრთხის შემცველი, უსამართლო, არასწორი და გამოიხატება შფოთვით, დაუცველობის შეგრძნებით; უნდობლობის სინდრომით – როგორც ხალხის, ასევე ინსტიტუტების მიმართ; კოლექტიური იდენტობის შერყევით, დეზორიენტაციით; აპათიით, ინერტულობითა და უმწეობის განცდით. რა თქმა უნდა, ყველა ეს სიმპტომი არ ახლავს ტრავმის ყოველ შემთხვევას და ისინი თანაბრად არ გამოიხატება საზოგადოების ყველა ჯგუფში.⁹

ჩვენი აზრით, 90-იანი წლების საქართველოს შემთხვევა ზუსტად შეესაბამება აღნიშნულ კრიტერიუმებს. კონკრეტული ემპირიული მასალის საფუძველზე, ვეცდებით ვაჩვენოთ, როგორ კონსტრუირდა 90-იანი წლების ტრავმული ეთოსი: როგორ მოიცვა შიშმა, სასონარკვეთამ, დაუცველობის, დაბნეულობის და უპერსპექტივობის დამთრგუნველმა განცდამ სხვადასხვა ასაკისა და პროფესიის ადამიანები, რომლებიც უეცრად მოშლილი სახელმწიფო ინსტიტუტების, მომძღავრებული კრიმინალისა და სოციალური სიდუხჭირის პირისპირ აღმოჩნდნენ; როგორ გართულდა მათთვის საკუთარი ადგილისა და მნიშვნელობის განსაზღვრა გარემოში, რომელთანაც შეუთავსებელი იყო მათი ღირებულებათა სისტემა და მორალური პრინციპები.

ტეხილი

ტრავმული გამოცდილება დროის თანმიმდევრულობის წყვეტის, დამკვიდრებული წესრიგისა და მნიშვნელობათა ერთობლიობის მსხვერვის, ტეხილის განცდას ბადებს.¹⁰ ადამიანთა მენსიერებაში ამგვარ ტეხილს 1980-იანი წლების მიწურულის ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ატმოსფერო, უფრო მკვეთრად კი 1989 წლის 9 აპრილი ქმნის. ტეხილი განსხვავებულად აისახა სხვადასხვა ასაკის რესპონდენტების მოგონებებში. მათთვის, ვინც 1980-იან წლების ბოლოს 10-11 წლის იყო, ეს პერიოდი ბავშვობის ტკბილ მოგონებებთან ნაკლებად ასოცირდება; მიუხედავად ასაკისა, მათ მკაფიოდ ახსოვთ 1980-იანი წლების მიწურული, როგორც ცვლილებების, უჩვეულო და განსაკუთრებული მოვლენების, შფოთვის მომგვრელი ხანა, როდესაც მომავლის კონტურები ბუნდოვნად ჩანდა.

„პერიოდი იყო ისეთი, რომ ძალაუბნებურად ხვდებოდი და გრძნობდი, რომ გარდამტეხი ეპოქა იყო და რაღაცა უნდა შეცვლილიყო, რაღაცა უნდა მოეტანა, თუ რაღაც წაეღო. [...] ეს არ არის ისეთი მოგონება, როგორიც უნდა ჰქონდეს 10-11 წლის ბავშვს. [...] ვხვდებოდი, რომ რაღაცა ხდებოდა, ისეთი რაღაც, რასაც ზეგავლენა ექნებოდა ჩემზეც და ყველაზე. [...] არა, არ მახსოვს დადებითად, არც 80-იანების ბოლო და არც, მით უმეტეს, 90-იანები“ (რუსუდან თაბუკაშვილი, საერთაშორისო ურთიერთობების სპეციალისტი, 41 წლის. ინტერვიუ ჩანერილია 21.07.2020).

ცვლილებების სურვილით, დამოუკიდებლობისაკენ სწრაფვით, პატრიოტული და ეროვნული სულისკვეთებით გამსჭვალული ატმოსფერო ზემოქმედებდა ადამიანებზე და ეპოქის განსაკუთრებულობის განცდას ამძაფრებდა მათში.

⁹ იქვე, გვ. 165-166.

¹⁰ Giesen, Bernhard. “The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 113.

„მახსოვს ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი. 88 წლიდან მახსოვს, როდესაც ნოემბერში დაიწყო შიმშილობები. [...] მამიდაჩემს დავეყავი მიტინგებზე, [...] რომ საკუთარი თვალთ მენახა ყველაფერი. რამდენიმე მიტინგზე ვიყავით, გამსახურდიას მიტინგზე, მათ შორის, ლოკომოტივის სტადიონზე რომ გამართა 26 მაისს. და რაღაც ისეთი აურა იყო, რომ უნდა მენახა და შემეგრძნო. აი, ასეთი სიტუაცია იყო“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

რუსუდან თაბუკაშვილის მონათხრობში ჩანს, როგორ შეიჭრა მის ცხოვრებაში ისეთი საკითხები, რომლებიც არ გახდებოდა მისი ბავშვობის მოგონებების ნაწილი, რომ არა ტეხილის არაორდინალური და მძაფრი განცდით გამსჭვალული გარემო.

„88 წლის შიმშილობის პერიოდი¹¹ ძალიან კარგად დამამახსოვრდა იმიტომაც, რომ მეზობელი მყავდა, [...] მაშინ 18-20 წლის იქნებოდა, შეიძლება უფრო პატარაც და ჩვენთან შემოვიდა დასარეკად. ვიღაც თავის მეგობარს დაურეკა და ეუბნებოდა, რომ მთელი ღამის უძილო ვარო, პარლამენტის წინ ვიყავით, ძალიან გვციოდაო. [...] მახსოვს, რომ მაშინ დავფიქრდი, როგორი იქნებოდა ამ მომიტინგეებისათვის ღამე იქ ყოფნა, თან იმ სიცივეში, ნოემბერი იყო. [...] თანაც რომ შიმშილობდნენ. [...] ვიკითხე, რა არის ეს შიმშილობა-თქო და მაშინ გავიგე, რომ არსებობს მშრალი შიმშილობა და ისეთი, როდესაც წყალს სვამ და წყალს რომ სვამ, ეს უფრო დიდხანს გაცოცხლებს, ასე ვთქვათ, უფრო დიდი ხანი შეგიძლია გაძლო“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

საპროტესტო აქციები სტრესულ გარემოს ქმნიდა. მიტინგების გზით საკუთარი პოზიციის გამოხატვა და დაცვა სოციუმისა და მისი ინსტიტუტების კრიზისულ მდგომარეობაზე მიუთითებს, რაც, უმთავრესად, გარდატეხის მტკივნეულ ეტაპს ახლავს ხოლმე თან. 1980-იანების მიწურულის პერმანენტული აქცია-მიტინგები, პროტესტის მონაწილეთა მიერ გაშლილი კარვეები, შიმშილობები ყოველდღიურობის ნაწილად აქცევდა გამოხატვის ამ ფორმისათვის დამახასიათებელ დაძაბულობას, ემოციურ აღტკინებას, აგრესიას და ამით თანდათან ავიწროვებდა და განდევნიდა რუტინას, სტაბილურობას, შესაბამისად – სიმშვიდეს, ემოციურ მდგრადობას, განონასწორებულობასა და რაციონალურობას. გიორგი მაისურაძე, რომელიც 1980-იანი წლების ბოლოს გახდა სტუდენტი, თვლის, რომ სწორედ მიტინგების მოდუსით განისაზღვრა მისი თაობის და, ზოგადად, მთელი ერის იდენტობა:

„თუ ჩემი თაობის რაიმე ნიშნით კლასიფიკაციას შევეცდები, შემიძლია ვთქვა, რომ მე მიტინგების თაობას მივეკუთვნები. ჩვენ მიტინგებზე დავიბადეთ და გავფორმდით როგორც თაობა, როგორც 'პოლიტიკური ცხოველები' ('ძონ პოლიტიკონ') გარკვეული ჯიში თუ სახეობა, რომლის არტიკულაციის, საკუთარი აზრისა თუ პოლიტიკური ნების თუ ვნებების გამოხატვის ფორმა მიტინგია. მახსოვს, ხშირად გვითქვამს ირონიითა და ზოგჯერ შიშითაც, რომ ჩვენ მიტინგით ვართ დაავადებულნი. ეს კი უკვე იმას ნიშნავდა, რომ ჩვენმა აზროვნებამ, ურთიერთობისა თუ ქცევის ფორმებმა, ლაპარაკის მანერამაც კი მიტინგური სახე მიიღო. მაღე ამ 'ავადმყოფობის' სიმპტომები მთელ საქართველოს მოედო და თვითგამორკვევის პროცესში მყოფი ხალხის ეროვნული იდენტობის მთავარ ნიშნად იქცა.“¹²

¹¹ 1988 წლის ნოემბრის შიმშილობის აქცია თბილისში, რუსთაველის გამზირზე, მთავრობის სასახლის წინ.
¹² მაისურაძე, გიორგი. „დღესასწაული, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“ გიორგი მაისურაძე, ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011), გვ. 5.

გიორგი მაისურაძე თვლის, რომ სწორედ მიტინგებზე „წარმოიშვა და დამკვიდრდა თანამედროვე ქართული პოლიტიკური რიტორიკა და მეტაფორიკა, ეროვნული ცნობიერების მთელი სიმბოლური სამყარო თავისი მტრისა და მოყვასის, მოღალატისა და ეროვნული გმირის ხატებით და ამ ხატების შექმნის კრიტერიუმებით. შეიძლება ითქვას, რომ 'წარმოსახვითი ერთობა,' რომელსაც თანამედროვე ქართველი ერი ეწოდება, მიტინგზე გაფორმდა და დაკანონდა.“¹³

იმ ადამიანებისათვის, ვინც 1980-იანი წლების მიწურულს უკვე ზრდასრულ ასაკში იყო, ეს პერიოდი ეპოქალური, მსოფლმხედველობრივი ცვლილებების, ახალი ღირებულებების და იდეალების ხანად, საკუთარი იდენტობის გააზრების და ახალი სამომავლო მიზნების განსაზღვრის დროდ აღიქმებოდა:

„80-იანი წლების ბოლოდან, როცა საბჭოთა კავშირი უკვე რყევას განიცდის, ინგრევა, გამოდის ეროვნული მოძრაობა პირველ პლანზე, თავისი ძალიან ქარიზმატული ლიდერებით, წამოვიდა ეროვნული მოძრაობა და იდეა საქართველოს თავისუფლების. აი, აქედან დაიწყო ჩემ გარშემო მყოფი ადამიანების და პირადად ჩემიც, ჩემი ოჯახის მენტალიტეტის შეცვლა. ჩვენ მანამდე არ ვფიქრობდით ამ რაღაცებზე, საერთოდ არ გვჭირდებოდა ფიქრი, ჩვენ მაგივრად ვიღაცები ფიქრობდნენ, სადღაც იქ, ზემოთ, მოსკოვში. ვჭამდით, ვსვამდით, მაგრამ ქვეყანაზე, სამშობლოზე, თავისუფლებაზე, ეკლესიაზე, სარწმუნოებაზე, მორწმუნეობაზე... ამაზე ფიქრი ჩვენ არ გვქონდა“ (ნანა ბაქრაძე, დიზაინერ-კონსტრუქტორი, 72 წლის. ინტერვიუ ჩაწერილია 15.11.2020).

1980-იანი წლების დასასრულის გარდამტეხი, თავისუფლებისათვის ბრძოლის პერიოდი სირთულეებით აღსავსე დროის დასაწყისს უკავშირდება. ახალი სულისკვეთებით, ძვრებითა და, ამავდროულად, ბუნდოვანებით გაჯერებული, დამაბნეველი გარემო ზემოქმედებდა ადამიანების ცხოვრებასა და განცდებზე:

„ზუსტად მაგ პერიოდიდან დაიწყო ის სიძნელები, რაც შეეხო ყველა ჩვენგანის პირად ცხოვრებას და საზოგადოებრივ ცხოვრებასაც. ძალიან რთული პერიოდი დაიწყო, ძალიან. რაღაცნაირად გამოფხიზლების პერიოდი. [...] ეს პირად ცხოვრებაზე ისახებოდა, იმიტომ რომ თანდათან, თანდათან რაღაცნაირი მძიმე პერიოდი დაგვიდგა ბრძოლის თუ რაღაცა სურვილების. [...] და აი, ამას მოჰყვა ერთი ყველაზე საშინელი და ტრაგიკული მომენტი – ეს 9 აპრილი. შვილი მაშინ პატარა მყავდა. და აი, მე და ჩემი პატარა შვილი წავედით მეორე თუ მესამე დღეს იმ დანგრეულ, გაპარტახებულ, ყვავილმოყრილ და სისხლიან ტერიტორიაზე. საშინელი განცდა იყო. იმ მომენტისთვის თითქოს ყველა გაერთიანებულები ვიყავით, ძალიან შეკრულები, ერთ აზრზე მყოფები“ (ნანა ბაქრაძე).

9 აპრილი, როგორც ტეხილი, ძალიან მკვეთრად გამოჩნდა იმ რესპონდენტებთან საუბრებში, რომლებიც იმ დროს მცირე ასაკის იყვნენ. 9 აპრილი მათთვის ბავშვობის დასასრულთან და ახალი, მძიმე და დამთრგუნველი პერიოდის დასაწყისთან ასოცირდება.

„[9 აპრილი] ჩემი ბავშვობის ერთ-ერთი მძაფრი მოგონებაა“; „ეს თარიღი ჩემთვის ერთგვარი წყალგამყოფი აღმოჩნდა ბავშვობასა და [...] ზრდასრულობას შორის. თითქოს ამ თარიღით და მოვლენით დასრულდა ჩემი ბავშვობა და დაიწყო მძიმე, ემოციებით და მღელვარებით სავსე, მეტად რთუ-

¹³ იქვე, გვ. 6.

ლი პერიოდი არა მხოლოდ ჩემს, არამედ ბევრი ადამიანის ცხოვრებაში“
(თამარ მურუსიძე, პედაგოგი, 42 წლის. ინტერვიუ ჩანერილია 02.07.2020).

რესპონდენტებს დეტალურად ახსოვთ, რა ხდებოდა, როგორი იყო გარემო, საკუთარი და გარშემომყოფი ადამიანების ემოციები იმ მომენტში, როდესაც შეიტყვეს 9 აპრილის შესახებ, შეგრძნებები, რომლებიც 9 აპრილის წინა და შემდგომ დღეებთან იყო დაკავშირებული. 9 აპრილმა, თითქოს, მათი მეხსიერება გაააქტიურა, მიუხედავად იმისა (ან, შესაძლოა, სწორედ იმიტომ), რომ იმ დროს 10-11 წლის იყვნენ. ეს მიუთითებს ამ მოვლენის ძლიერ ტრავმულ გავლენაზე. ინტერვიუებში კარგად ჩანს, თუ როგორ ხისტად წყვეტს რესპონდენტების ყოფას 9 აპრილის შესახებ მიღებული და, ასაკიდან გამომდინარე, ბოლომდე გაუცნობიერებელი ინფორმაციით გამონწვეული შოკური განცდა. მან შეარყია ზღაპრების ბედნიერების მომგვრელი სიკეთით, შთამაგონებელი ფილმებით, მუსიკის მომაჯადოებელი ხიბლით, ბუნების სურნელითა და ფერადოვნებით აღსავსე სამყარო. ამ ტრავმამ გარდამტეხი გავლენა იქონია მათ იდენტობაზე, განწყობებზე, შეგრძნებებზე, სამყაროს აღქმაზე.

„მახსოვს, რომ იყო ძალიან თბილი და მზიანი დღე და მე და ჩემი ბიძაშვილები ვიყავით ნიჩბისში ოჯახთან ერთად. ძალიან ბედნიერად მახსენდება ეს დღე, იმიტომ რომ დავბოდიშე ტყეში, ვკრეფდით ყვავილებს, დავდევედი პეპლებს, მკვეთრად მახსოვს იმდროინდელი ფერები, სუნი, შეგრძნება სილალის, ბედნიერების. [...] და 10 აპრილს ჩვენ ვბრუნდებით თბილისში და ოჯახში არავინ იცის მომხდარი ფაქტის შესახებ. [...] დიღომში, ერთ-ერთ ხიდზე ახალგაზრდების დაახლოებით თხუთმეტ-ოცკაციანი ჯგუფი იდგა, იყვნენ მთლიანად შემოსილნი შავებით, შუბლზე ჰქონდათ ნაკრული შავი ეგრეთ წოდებული ‘ბენდენა,’ შავი ნაჭრები და ხიდიდან გადმოფენილი ჰქონდათ მუქი, შავი ფერის დროშები, იქნევდნენ ამ დროშებს. [...] ბავშვისთვის, ცხრა წლის ვიყავი თუ ათი წლის მაგ პერიოდში, მეტად მძაფრი აღსაქმელი იყო ეს სურათი. [...] მახსოვს, რომ დედამ შეხედა ამ სცენას, [...] მიხვდა, რომ რაღაცა საშინელება მოხდა და დაიწყო ტირილი. [...] მახსოვს, რომ მეც ტირილი დავიწყე, მიუხედავად იმისა, რომ ვერ გავიზარე მომხდარი საშინელება. როდესაც სახლში დავბრუნდით, უკვე მეზობლებიც საუბრობდნენ ამ თემაზე, ჩუმად ჯერ. გააზრება ვერ მოვახდინე ამ ფაქტისა, მაგრამ მეტად მძაფრი იყო, მეტად ტრავმული, [...] რაღაცნაირად წყალგამყოფი. დასრულდა თითქოს ჩემი უდარდელი ბავშვობა და დაიწყო ახალი ცხოვრება, სავსე სხვა გამონწვევებით და არცთუ ისე დადებითი ემოციებით“ (თამარ მურუსიძე).

მონათხრობებში ჩანს, რომ მოზარდებისთვისაც თვალშისაცემი იყო მკვეთრი და უეცარი ცვლილება საკუთარ თუ თანატოლების ქცევაში, რაც არ იყო ბოლომდე გააზრებული, არამედ ირეკლავდა უფროსების ქცევასა და განწყობებს. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი თითქოს განაგრძობდნენ ბავშვურ თამაშს და ჩვეულ ცხოვრებას, დამთრგუნველმა გარემომ დალი დაასვა მათ ემოციურ მდგომარეობას და ტრავმულად აღიბეჭდა მათ მეხსიერებაში. ნათელ და თბილ ფერებში აღქმულ სამყაროში 9 აპრილის შემდეგ შავი ფერი გაჩნდა.

„მახსოვს, მეორე დღეს, როდესაც სკოლაში მივედი, ჩემმა თანაკლასელებმა მოიტანეს უზარმაზარი შავი დროშა, რომელიც გადავფინეთ ჩვენი

საკლასო ოთახის ფანჯრიდან. თუმცა მალევე შემოვიდა ჩვენი დირექტორი [...] და ძალიან მეგობრულად და თავაზიანად გვთხოვა, რომ ეს დროა აგვექცვა, რადგან უსაფრთხო არ იყო მსგავსი ტიპის პროტესტის გამოვლენა. [...] მახსოვს, სკოლის შემდეგ ეზოში სათამაშოდ რომ ჩავედი საღამოს, მეგობრებთან ერთად, ძალიან ბევრ ბავშვს მეზობელი კორპუსიდან ეცვა შავი მაისური – უფროსების მიბაძვით, სავარაუდოდ, თავზე ჰქონდა ნაკრული ეს შავი ბენდენა და ჩემთვის პირადად ეს ძალიან დამთრგუნველი ცვლილება იყო“ (თამარ მურუსიძე).

9 აპრილის შემდეგ, განსაკუთრებით 90-იან წლებში, ბავშვების ცხოვრებაში შეიქრა ყველა ის პრობლემა, რომელიც საზოგადოებას მძიმე ტვირთად აწვა. სკოლის ფორმალურ თუ ეზოს არაფორმალურ გარემოში მოზარდები განიხილავდნენ იგივე საკითხებს, რასაც უფროსები. ბავშვების თამაშშიც განიცდიდა იმ პერიოდის მტკივნეული მოვლენებისა და მძიმე ყოფის გავლენას:

„9 აპრილი მართლა ძალიან კარგად მახსოვს. მახსოვს ჩემი შეგრძნებები, ხალხის შეგრძნებები. ის დილა მახსოვს, 9 აპრილი რომ გათენდა, რძის ამოსატანად რომ ვიყავი მალაზიაში და იქ გავიგე, რომ თურმე რაღაც მოხდა პარლამენტის წინ და თურმე ახალგაზრდები დახოცეს. [...] ჰოდა, მახსოვს, როგორ ვისხედით ბავშვები ტირიფის ქვეშ, იმ დღეს, საღამოთი და ვბჭობდით ძალიან საოცარ რამეზე – ჰქონდა თუ არა რესპუბლიკის მეთაურს იმის უფლებამოსილება, რომ შეეკავებინა ჯარი, რომელიც შემოვიდა. [...] ამას ვბჭობდით 10 წლის ბავშვები. და მახსოვს, რომ მეზობელმა გადმოგვხედა მეორე სართულიდან და გვითხრა, ბავშვებო, გაჩერდით ახლა, მაგი უფროსებს ვერ გაურკვევიათ და თქვენ რეებზე ლაპარაკობთ“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

9 აპრილმა არა მარტო თბილისში, არამედ მთელ ქვეყანაში იქონია ზემოქმედება ადამიანების ქცევასა და განწყობაზე:

„მახსოვს, რომ 9 აპრილის მეორმოცე დღე უნდა ყოფილიყო, [...] არაფორმალური ორგანიზაციები მიტინგს მართავდნენ ცენტრალურ მოედანზე [ზუგდიდში]. მე თვითონაც მივირს, როგორ გავაკეთე ორგანიზება და მთელი ჩვენი კლასი და პარალელური კლასი სკოლიდან ამ მიტინგზე წამოვიყვანე“ (ხათუნა დარასელია, ფილოლოგი, 48 წლის, ინტერვიუ ჩანერილია, 12.06.2020).

„ბნელი 90-იანები“ – გამარჯვების ტრავმა

1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ მგლოვიარე, მაგრამ ამაყი, გლოვით მოზიემ საზოგადოება, რომელიც გაღებულმა მსხვერპლმა მტკიცედ დაარწმუნა გამარჯვების გარდაუვალობაში, 1991 წლის 9 აპრილს, დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ, ტრიუმფის ეიფორიამ მოიცვა. გაჩნდა რწმენა, რომ დამოუკიდებლობა თავდადებული და შეუპოვარი ბრძოლის შედეგი იყო, რომ მთავარი დაბრკოლება გადალახულია, მიზანი მიღწეულია, რომ ვერანაირი ყოფითი სირთულე ვერ დააყენებდა ეჭვქვეშ მის მნიშვნელობას, ისევე როგორც ვერაფერი შეცვლიდა წარმატებისაკენ მიმავალ გზას. 30 წლის შემდეგ დამოუკიდებლობის აქტის ერთ-ერთი ხელმომწერი, უზენაესი საბჭოს წევრი ნოდარ ნათაძე იხსენებს: „ეს იყო ქართველი ერის ისტორიის ერთ-ერთი გადამწყვეტი ნაბიჯი. ეჭვი არ იყო, [...] რომ საქართველომ გაიმარჯვა სამუდამოდ. შეიძლება რაღაცა მოხ-

დეს, შეიძლება სისხლი დაიღვაროს, შეიძლება ბირთვული იარაღი ააფეთქონ თბილისში, [...] მაგრამ საქართველო დამპალ რუსეთის იმპერიაში აღარასოდეს დაბრუნდება. ეს ყველამ ვიცოდით.“¹⁴

90-იანი წლების დასაწყისის ტრიუმფის განცდა მალევე ჩანაცვლა ყოვლისმომცველი კრიზისით გამოწვეულმა მუდმივმა სტრესმა, რომელიც გამარჯვების ტრავმის სახით ჩამოყალიბდა. დამოუკიდებლობის მიღება საქართველოში არა მხოლოდ სასურველი იყო, არამედ ამისათვის იბრძოდნენ კიდევ. მიუხედავად ამისა, საბჭოთა კავშირის დაშლით გამოწვეულ ცვლილებებთან გამკლავება უკიდურესად რთული და მტკიცენი ალმოჩნდა ქართული საზოგადოებისათვის, რომელსაც, ნანატრი თავისუფლების მიღებასთან ერთად, საყრდენი მოერღვა. კომუნისტური სისტემის ნგრევამ საქართველოში, ისევე როგორც მთელ სოციალისტურ სივრცეში, გამოიწვია ტრავმული – სწრაფი, ყოვლისმომცველი, ფუნდამენტური და მოულოდნელი – სოციალური ცვლილებები. მიუხედავად იმისა, რომ ამ პროცესს ხანგრძლივი და კომპლექსური წინასტორია ჰქონდა, 1991 წლის შემოდგომაზე მოვლენები განსაკუთრებული სისწრაფით განვითარდა; ცვლილებები სისტემური და მრავალგანზომილებიანი იყო, მოიცვა პოლიტიკა, ეკონომიკა, კულტურა და ყოველდღიური ცხოვრება. ცვლილებებმა გავლენა იქონია მთელ მოსახლეობაზე და შეარყია წინამორბედი სისტემის საფუძვლები. ავტოკრატია შეცვალა დემოკრატია, ეკონომიკის ცენტრალური დაგეგმარება – საბაზრო ეკონომიკამ, კულტურის სფეროს ცენზურა – პლურალისტურმა მიდგომამ, დეფიციტის საზოგადოება – მომხმარებლურმა საზოგადოებამ; კომუნისტური სისტემის კოლაფსი იმ დროსა და იმ მასშტაბით, უდავოდ, მოულოდნელი იყო არა მხოლოდ რიგითი ადამიანებისათვის, არამედ პროფესიონალი სოვეტოლოგებისთვისაც.¹⁵

ამ სახის ცვლილებები არყვეს ადამიანის ცხოვრების ყველა მნიშვნელოვან საყრდენს: უსაფრთხოებას, წინასწარგანჭვრეტადობას, უწყვეტობას, რუტინას და რიტუალებს.¹⁶ კულტურა, რომელიც მოიცავს საზოგადოების ღირებულებით და ნორმატიულ სისტემას, მოლოდინებს, როლებს, დამკვიდრებულ იდეებსა და შეხედულებებს, ნარატიულ ფორმებსა და სიმბოლურ მნიშვნელობებს, განსაკუთრებით მგრძობიარეა ტრავმული ცვლილებების მიმართ. სწორედ ის წარმოადგენს საზოგადოების უწყვეტობის, მემკვიდრეობითობის, ტრადიციისა და იდენტობის, ანუ ყოველივე იმის წყაროს, რასაც ცვლილებები ასუსტებს ან ანგრევს.¹⁷ ასეთივე კულტურული დეზორიენტაცია განაპირობა საბჭოთა სისტემის რღვევამ საქართველოში.

არსებობდა კულტურული წეს-ჩვეულებების და ქცევების ისტორიული მემკვიდრეობა, რომელიც ძველი კომუნისტური რეჟიმიდან იყო მიღებული და იმ პერიოდისთვის დამახასიათებელი „ჰაბიტუსი“ ჰქონდა. მეორე მხარეს კი ყალიბდებოდა სრულიად განსხვავებული კულტურა, რომელიც ფუნქციურად მოითხოვდა ახალ დემოკრატიულ ინსტიტუციებს, რომლისთვისაც ხალხის მხო-

¹⁴ „ნოდარ ნათაძე დამოუკიდებლობის აღდგენიდან 30 წლის შემდეგ,” რადიო თავისუფლება, 1 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3r0HE4p> (ნანახია 04.04.2021).

¹⁵ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 171.

¹⁶ იქვე, გვ. 157.

¹⁷ იქვე, გვ. 161-162.

ლოდ მცირე ნაწილი იყო კულტურულად მომზადებული. ამ ორი შეუთავსებელი კულტურის შეჯახება ნიშნავდა, რომ ხალხის უმრავლესობისთვის ჩვეულმა ცხოვრების წესმა აზრი და ეფექტიანობა დაკარგა და, რიგ შემთხვევაში, კონტრპროდუქტიულიც გახდა, ახალი კულტურის წესები კი მათ მიერ აღიქმებოდა როგორც უცხო, თავსმოხვეული და ძალდატანებითი.¹⁸ საზოგადოების მნიშვნელოვანი ნაწილი „ძველი“ კულტურის მატარებელი იყო და ცვლილებები სრულიადაც არ შეესაბამებოდა მათ მოლოდინს: სამუშაოთი უზრუნველყოფას, უფასო განათლებას და ჯანდაცვას, ბავშვზე ზრუნვას თუ გარანტირებულ პენსიას.¹⁹ ამ კულტურულ წესებს შორის შეუთავსებლობამ ნამდვილი კულტურული შოკი გამოიწვია.²⁰

ზვიად რატიანის ლექსი „მამები,“ ჩვენი აზრით, 90-იანი წლების საქართველოს მანიფესტს წარმოადგენს და ძველისა და ახლის გზაგასაყარზე ყოფნის სიმძიმეს გამოხატავს:

„საწყალი მამები, რომელთაც ეყოთ თავხედობა დარჩენილიყვნენ ისეთებ-
ად, როგორებადაც თავისთავი წარმოედგინათ,
და როცა ირგვლივ ყველაფერი შეცვლილია,
ისინი, ისევ ისეთები, ყანყალებენ ავტობუსებში,
რომლებსაც შეუცვალეს ნომრები;
ჭუჭყიანი მინებიდან გაჰყურებენ ქუჩებს,
რომლებსაც შეუცვალეს სახელები;
იხდიან მგზავრობის საფასურს – ფულს, რომელსაც შეუცვალეს ფორმა
და ფერი
და სამსახურებში, რომლებსაც სახეები (კერძოდ, პროფილები) შეუცვა-
ლეს, მთელ თავის მუშა-ენერგიას დროის კვლას ახმარენ, რომელსაც, ზღაპ-
რული ურჩხულივით, ახალ-ახალი თავები ამოსდის მოჭრილთა ნაცვლად და
რომელმაც, მამების გარდა, არაფრის შეცვლა არ დაიზარა.

[...]

და წვანან მამები, სიბნელეში, პირით – კედლისკენ,
რომელსაც უკვე, რახანია, რაც ყურები ჩამოახიეს
და თქვან – რაც უნდათ,
ვინც უნდათ – აგინონ,
ამოანთხიონ მთელი ბოლმა – აღარა აქვთ კედლებს ყურები!
მაგრამ არა, ისევ ჩუმად წვანან მამები,
პირით კედლისკენ, სიბნელეში, გატრუნულები,
და ველარ ბედავენ იფიქრონ წარსულზე,
როცა მათი საქმეები, სურვილები, საზრუნავები
შეუფერხებლად მოძრაობდნენ საათის ისრის მიმართულებით.“²¹

გამარჯვების ტრავმის ქართული მაგალითი, ტრანსფორმაციის პერიოდი, მკვეთრი სოციალური ცვლილებების მიერ დარღვეული ჩვეული მსოფლწესრიგი

¹⁸ იქვე, გვ. 172.

¹⁹ Sztompka, Piotr. *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* WZB Discussion Paper, no. P 00-001 (Berlin: 2000), p. 27.

²⁰ იქვე, გვ. 22.

²¹ რატიანი, „მამები.“

და ეგზისტენციური პრობლემების წინაშე აღმოჩენილი საზოგადოება ძალიან მკაფიოდ ჩანს გურამ ნიბახაშვილის სიტყვებში:

„80-იანი წლების ბოლოს იგრძნობოდა, რომ არსებული რეჟიმი დაიშლებოდა და ახალი დროება მოვიდოდა. მართალია, არ ვიცოდით, როგორი იქნებოდა ის, მაგრამ ყველა ელოდა. არ ვიცოდით, ასეთი მტკივნეული თუ იქნებოდა ცვლილებები, თუმცა ძველ დროებაში ყოფნა აღარავის უნდოდა, აუტანელი იყო. მოვიდა 90-იანები. [...] ამ პერიოდის ფოტოებში აშკარად იგრძნობა გარდამავალი პერიოდი, როგორ დაიმსხვრა ყველაფერი, როგორ ცდილობდნენ ადამიანები ამ ნამსხვრევებს გადარჩენოდნენ და ეძებდნენ ძალას, რომ სიცოცხლე და სიყვარული შეენარჩუნებინათ.“²²

ადამიანთა ემოციური განწყობა, სიტუაციის შესაბამისად, არასტაბილური იყო და უკიდურესობებით ხასიათდებოდა – ერთი მხრივ, უკიდურესი აღფრთოვანებითა და მომენტის დიდებულების ამაღლებული განცდით და, მეორე მხრივ, უკიდურესი შეძრწუნებით, გაურკვევლობის შიშითა და სასონარკვეით. კაი ერიკსონი აღნიშნავს, რომ ტრავმა სოციალურ განზომილებას იძენს მაშინ, როდესაც ინდივიდუალური ტრავმული ქრილობები ერთიანდება და იქმნება განწყობა, ეთოსი, ჯგუფური კულტურა; ის განსხვავდება და აღემატება იმ ინდივიდუალურ ქრილობებს, რომლებისგანაც შედგება.²³ 90-იანების საქართველოში სწორედ ასეთი ტრავმული ეთოსი ჩამოყალიბდა. ყოვლისმომცველი ტრავმული მდგომარეობა გამოიხატა შავისა და ნაცრისფერის დომინირებით როგორც ფიზიკურ, ისე ემოციურ გარემოში, კოლექტიურ და პირად სივრცეში. ადამიანთა უმრავლესობის მეხსიერებაში 90-იანი წლები სწორედ ამ ფერებით აღიბეჭდა, როგორც უღიმღამო და უსახური დრო, როდესაც ცხოვრება დამთრგუნველად გაუფერულდა. „ძალიან მინდოდა, ცოტა ფერიც შემეტანა, მაგრამ როგორი პერიოდიც იყო, ძირითადად ისეთივე, შავ-თეთრი ნიგნი გამოვიდა,“²⁴ – აღნიშნა გურამ ნიბახაშვილმა ნიგნის შესახებ, რომელშიც 90-იანი წლებში გადაღებული ფოტოები გამოაქვეყნა. „ზნელი 90-იანები“ – სალაპარაკო ენაში დამკვიდრებული ეს გამოთქმა, ალბათ, ყველაზე უკეთ გამოხატავს ტრავმის კვალს, რომელიც ამ პერიოდმა დატოვა მეხსიერებაში. ამავდროულად, ის აჩვენებს ამ ტრავმის კოლექტიურ ხასიათს, რადგან მისი მნიშვნელობა შეთანხმებული და გაზიარებულია ადამიანების მიერ, რომელთაც გააცნობიერეს საერთო სირთულეები, აღიქვეს მსგავსება საკუთარ და სხვა ადამიანთა მდგომარეობას შორის და განსაზღვრეს ის როგორც საზიარო.²⁵

მოგონებებში კარგად ჩანს, როგორ გადაფარა გამარჯვების განცდა 90-იანების უკიდურესად ტრავმულმა გამოცდილებამ, როგორ დათრგუნა და შთანთქა ამ პერიოდის მოშავო-მონაცრისფრო ტრავმულმა ეთოსმა ბავშვობის ნათელი ემოციები და მოზარდობის წლები.

„ისეთი შეგრძნება მქონდა, რომ რალაცას მიაღწია ხალხმა: დამოუკიდებლობა მოვიპოვეთ ამდენი ბრძოლის, ამდენი შიმშილობების შემდეგ. [...]

²² ნიბახაშვილი, 100 ფოტოამბავი. 90-იანები, გვ. 5-6.

²³ Erikson, Kai. “Notes on Trauma and Community,” *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), p. 185.

²⁴ „ზამთარი გადატანილია. წიგნი, რომელიც 30 წელი იწერებოდა,“ *ინდიგო*, 22 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GbtPli> (ნანახია 11.01.2021).

²⁵ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 160.

მაშინ ამას აღვიქვამდი, როგორც ბრძოლის შედეგს – ჩვენ ვიბრძოლეთ და ჩვენ ეს მოვიპოვეთ, ჩვენ ეს დავიმსახურეთ ყველანიარად: მსხვერპლიც გავიღეთ და ლოგიკური დასასრულიც დადგა ძალიან დადებითი – დამოუკიდებლები გავხდით. მაგრამ მერე... მერე იყო 90-იანები. საშინელი პერიოდი, ბნელი, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

„ბავშვური დადებითი და მხიარული ემოციები მთლიანად გადაფარა ამ 90-იანმა წლებმა. [...] ამ პერიოდში ჩემი სიზმრები იყო მხოლოდ შავი და ნაცრისფერი. მე სხვა ფერი სიზმარში არ მახსოვს. თან ეს უკვე ის პერიოდი, როდესაც შუქი არ არის ხშირად, ეკონომიკური კოლაფსია ქვეყანაში, გაჭირვებაა. ხალხსაც ალბათ უკვე ისეთი ტანისამოსი აცვია შავი და ნაცრისფერი. ამიტომ ეს სიზმრებიც, ალბათ, აქედან გამომდინარეობდა, რომ იყო ყოველთვის მეტად დამთრგუნველი და ფერები იყო მხოლოდ შავი, თეთრი ან ნაცრისფერი, შავი, თეთრი, ნაცრისფერი... სხვა ტიპის სიზმარი, ალბათ, 90-იანი წლების ბოლომდე არ დამსიზმრებია. და როდესაც პირველად ფერადი სიზმარი დამესიზმრა, ეს ფაქტი მახსოვს მკვეთრად – ღმერთო, როგორ მოხდა, რომ ფერადი სიზმარი ვნახე ცხოვრებაში“ (თამარ მურუსიძე).

ფეისბუქის მომხმარებლის, M. T.-ს კომენტარი გამარჯვების ტრავმის და წარსულის ნოსტალგიის კიდევ ერთი მკაფიო მაგალითია. იგი აღნიშნავს: საბჭოთა კავშირის დაშლამდე „სამსახურიც მქონდა, ოჯახშიც ვიყავი და არც ჯანმრთელობაზე მეფიქრებოდა იმიტომ, რომ თუ რამე გამიჭირდებოდა, საავადმყოფოები იყო ხალხისთვის. დღეს თავისუფალი ვართ, აღარც სამსახური მაქვს, აღარც ოჯახში ვარ, გადაკარგული ვარ სადღაც. [...] მაპატიეთ მაგრამ არ მინდა ასეთი თავისუფლება.“²⁶

ნანა ბაქრაძის მესხიერებაში „შავბნელი 90-იანები“ აღიბეჭდა როგორც „ერთი დიდი ცარიელი, შავი პერიოდი; თითქოს არც არაფერი არ ხდებოდა და ამასობაში კიდევ ძალიან ბევრი ტრაგიკული რაღაცა ხდებოდა.“ მისთვის 90-იანი წლებთან მხოლოდ ტრავმული მოგონებებია დაკავშირებული, რთული აღმოჩნდა რაიმე კონკრეტული დადებითი შემთხვევის გახსენება:

„როგორ შეიძლება ადამიანმა ისე იცხოვროს, რომ კარგი რამე არ გაახსენდეს. რა თქმა უნდა, რაღაც კარგიც [იყო], მაგრამ, როგორი უცნაური ამბავია, [...] აი ეს ერთი დიდი შავი ლაქაა, დიდი შავი ლაქა. აი, ახლაც ვფიქრობ, რა კარგი... მანამდე – კი, მახსენდება, იმიტომ რომ მანამ, 80-იანი წლებში, ისეთი სამსახური მქონდა, რომელიც მაძლევდა საშუალებას მოგზაურობის, როცა არავის უფლება არ ჰქონდა გასვლისა ქვეყნიდან, მანამდე მე ვმოგზაურობდი საზღვარგარეთ. [...] 90-იანების მერე, თანდათან, დავიწყე ძალიან კარგად ჩემი პროფესიის გამოყენება, ვმუშაობ, მაგრამ ეს რაღაცნაირი... ერთადერთი სიხარული ჩემს ცხოვრებაში ჩემი შვილი იყო, რომელიც ყოველდღე მახარებდა. [...] აი ეს იყო ერთი სიხარული, მეტი გარედან არაფერი არ ყოფილა კარგი. ეს იყო ერთი დიდი შავი ლაქა, ცარიელი, რაღაცნაირი, ვერც გეტყვი, ვერც აგიხსნი, რაღაცა რთული ასახსნელია, აი, დიდი, შავი, რაღაცნაირი სიცარიელე და უმძიმესი პერიოდი“ (ნანა ბაქრაძე).

²⁶ M.T.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24.03.2021, <https://bit.ly/3JWxsCL> (ნანახია 25.03.2021).

ეს შეფასება, ვფიქრობთ, ძალიან ზუსტად ასახავს 90-იანების ტრავმულ ეტოსს, ცხოვრების ჩვეული დინების წყვეტას. ამ პერიოდის სიცარიელის, სიშავის, დროში გაყინულობის განცდას, სავარაუდოდ, მისი ტრავმული მონოქრომულობა და მონოტონურობა ბადებდა.

შტომპკა მიიჩნევს, რომ მკვეთრი სოციალური ცვლილებებით გამოწვეული კულტურული დეზორიენტაცია აუცილებელი, მაგრამ არასაკმარისი პირობაა ტრავმის ჩამოსაყალიბებლად. ის ქმნის შფოთვისა და გაურკვეველობის ატმოსფეროს, მაგრამ მხოლოდ მის ფონზე შექმნილი, საფრთხის შემცველად აღქმული გარემოებებისა და სიტუაციების ერთობლიობა განაპირობებს ტრავმული სინდრომის ჩამოყალიბებას (თუმცა მანამდე ამ გარემოებებს კულტურის ფარგლებში უნდა მიენიჭოს ტრავმული მნიშვნელობა). კულტურული დეზორიენტაციის მსგავსად, ამგვარი გარემოებები და სიტუაციები მკვეთრი სოციალური ცვლილებებით არის გამოწვეული, რომლებიც ცვლიან ადამიანთა ცხოვრებისეულ სამყაროს და გარდაქმნიან მათი ქცევისა და აზროვნების ფორმებს.²⁷ 90-იანი წლების საქართველოში კულტურული დეზორიენტაციის ფონზე ჩამოყალიბდა ბევრი ისეთი ტრავმული გარემოება, რომელსაც შტომპკა პოსტკომუნისტური ტრანსფორმაციისათვის დამახასიათებლად მიიჩნევს: მზარდი უმუშევრობა და ინფლაცია, რომელიც დიდ ზიანს აყენებდა საოჯახო ბიუჯეტსა და დანაზოგს, დანაშაულის უეცარი ზრდა, ორგანიზებული კრიმინალის ახალი ფორმების გაჩენა და კანონის არასათანადო ზემოქმედება; ცხოვრების სტანდარტის გაუარესება, სიღატაკის ზრდა, სტატუსთა იერარქიის ნგრევა და სოციალური დისტანციის ზრდა. რეფორმების აუცილებლობითა და სახელმწიფო ბიუჯეტის დეფიციტით გამოწვეული, ისედაც მოძველებული საგზაო, სარკინიგზო და საზოგადოებრივი ტრანსპორტის ინფრასტრუქტურის კიდევ უფრო გაუარესება, რაც ყოველდღიური ცხოვრების დისკომფორტს კიდევ უფრო ამძიმებდა; კომუნისტური პერიოდიდან მემკვიდრეობით მიღებული პრობლემების – კორუფციის, ადმინისტრაციისა და პოლიტიკოსების არაეფექტურობის – კიდევ უფრო დამძიმება ან უფრო მწვავედ აღქმა.²⁸ თითოეული ეს გარემოება და ზოგიერთი სხვა, რომელიც სპეციფიკური იყო საქართველოს შემთხვევისათვის, ზემოქმედებდა ადამიანთა ყოველდღიურ ყოფაზე. ზოგიერთი მათგანი მაგალითად, ინფლაცია და კრიმინალი, საყოველთაო იყო და საზოგადოების ყველა წევრი განიცდიდა მის გავლენას, ზოგიერთი კი, მაგალითად, უმუშევრობა და სტატუსის დაქვეითება, მოსახლეობის მხოლოდ კონკრეტულ სეგმენტს შეეხო.²⁹ სტივენ ჯონსის თანახმად, სამოქალაქო ომი და უცხოური ინტერვენცია, „მხედრობის“ და სხვა გასამხედროებელი ფორმირებების არსებობა, იარაღის ღია ტარება ქუჩებში და საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებში, სროლა, ეკონომიკური გაჩანაგება, უეცრად თავს დამტყდარი სიღატაკე, მრავალრიცხოვანი დანაშაულები, გაუცემელი ხელფასები, ინფლაციის მაღალი პროცენტი, მზარდი კორუფცია „მოკი აღმოჩნდა ქართველების უმრავლესობისთვის.“³⁰

²⁷ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 164-165.

²⁸ იქვე, გვ. 175.

²⁹ იქვე, გვ. 164

³⁰ ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013), გვ. 106.

90-იანი წლები საქართველოში იყო დრო, როდესაც ნორმიდან ამოვარდნა იქცა ნორმად. სტრესული მოვლენების მწკრივში ერთმანეთს ენაცვლებოდა სტიქიური უბედურებები, თბილისის ომი და შემდგომი სამოქალაქო დაპირისპირება, უპრეცედენტო ეკონომიკური ვარდნა და ინფლაცია, გამოცარიელებული მაღაზიები, საპროტესტო მიტინგები, ეთნოპოლიტიკური კონფლიქტები, დევნილები, ეკონომიკური კრიზისით გამონვეული მატერიალური და სოციალური სირთულეები, სახელმწიფო ინსტიტუტების მოშლა, ყველგანმსუფევი კორუფცია და კრიმინალი; საზოგადოება გაიყო მჩაგვრელებად და ჩაგრულებად. ადამიანთა უმრავლესობა მოიცვა დაუცველობის დამთრგუნველმა განცდამ. პროფესიული კვალიფიკაციის მქონე მოსახლეობის დიდმა ნაწილმა დაკარგა სამსახური და იძულებული გახდა, მათი განათლებისა და კვალიფიკაციისთვის შეუსაბამო საქმიანობისათვის მიეყო ხელი ოჯახისა და საკუთრი თავის უზრუნველსაყოფად. ეს მძიმე დარტყმა იყო მათ ღირსებასა და თვითაქტუაზე; ადამიანებს უეცრად მოერღვათ საკუთარი იდენტობის საყრდენი, ცხოვრების ორიენტირები, ტრადიციული ღირებულებების სამყარო. 90-იანების საქართველოს ყოველდღიურობას ზუსტად შეესაბამება ალეიდა ასმანის მიერ აღწერილი *მოლოდინის მდგომარეობა*. ეს არის იმ ადამიანთა ცხოვრების მოდუსი, რომლებიც, ანმყოს მტკივნეული გამოცდილებიდან გამომდინარე, მომავალს შიშით ელიან. ეს მდგომარეობა მუდმივი ტერორის ქვეშ ცხოვრების განცდას ბადებს.³¹

ტრანსფორმაციის პერიოდისათვის დამახასიათებელი არალეგალური ადაპტაციური მექანიზმების, კანონისა და მორალის საწინააღმდეგო საშუალებებით სოციალური და ეკონომიკური კაპიტალის მოპოვების ზრდა³² დამთრგუნველად ზემოქმედებდა ყოველდღიურ ყოფაზე. კორუფციისა და ნეპოტიზმის გარდა, საყოველთაო გახდა ქურდობის, ყაჩაღობისა, ძარცვის შემთხვევები და ქურდული სამყაროს გავლენის სფეროს უპრეცედენტო გაფართოება. 90-იანების ყოფა მართლაც შიშით იყო აღბეჭდილი; საშიშად აღიქმებოდნენ უცხო ადამიანები, საშიში იყო გვიან საღამოს ქუჩაში ყოფნა, სადარბაზოში შესვლა, ლიფტით მგზავრობა, მიწისქვეშა გადასასვლელში გავლა, რადგან იქ ხშირად თავს ესხმოდნენ და ძარცვავდნენ ადამიანებს. საშიში იყო საქალაქთაშორისო მგზავრობაც როგორც საჯარო ტრანსპორტით, ასევე კერძო მანქანებით, რადგან ასევე ხშირი იყო ყაჩაღობა; საშიში და უშედეგო იყო სამართალდამცველებისთვის მიმართვა, რადგან უმრავლეს შემთხვევაში მისი თანამშრომლები კორუმპირებულები იყვნენ, ან შეკრული ქურდულ სამყაროსთან, ან, უბრალოდ, არაქმედიტუნარიანები, ან კეთილსინდისიერები, მაგრამ ზოგადად მოშლილი სამართალდამცავი სისტემის პირობებში მათი მუშაობის ეფექტიანობა დაბალი იყო. სამართალი კანონიერი ქურდების ხელში იყო. დაზარალებულს მათი წყალობით შეეძლო გარკვეული ნივთების დაბრუნება. ყველასთვის ცნობილი იყო, რომ უბანს სწორედ ისინი აკონტროლებდნენ და მათი მფარველობის ქვეშ მოქმედებდნენ უფრო მცირე მასშტაბის კრიმინალები. თუ ადამიანს რამე ჰქონდა, რაც ოდნავ უკეთესი ცხოვრების საშუალებას მისცემდა, გაძარცვის საფრთხე ემუქრებოდა, თუ არა – აუტანელი გაჭირვება თრგუნავდა.

³¹ Assmann, Aleida. "Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory," *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 50.

³² Sztompka, "The Trauma of Social Change," p. 186.

90-იან წლებში მოქალაქეთაგან აღებული ინტერვიუები ნათლად აჩვენებს მოსახლეობაში არსებული უიმედობის, უპერსპექტივობისა და დეზორიენტაციის განცდას: „ქაოტური მდგომარეობაა, არავინ არ იცის, ხვალე რა მოხდება,“ „არაფრის იმედი აღარა მაქვს, აბსოლუტურად. [...] სულ უკან-უკან მივდივართ“;³³ „დღევანდელი მდგომარეობა, რა თქმა უნდა, არასახარბიელოა. [...] ხალხი დადის ფეხით, ყველაფერი ჭირს,“ „კატასტროფულ მდგომარეობაში ვართ დღესდღეობით, ამაზე ცუდად ალბათ წარმოუდგენელია ყოფნა,“ „ისეთი ძნელი მდგომარეობაა, ალბათ შეფასებაც არ შეიძლება,“ „ჩვენ ვცოცხლობთ, ვცხოვრობთ თუ რას ვაკეთებთ, აზრზე არა ვარ. საითკენ აქვს აღებული გეზი ჩვენს სახელმწიფოს, ვერაფერი ვერ გავიგე.“³⁴

ჟურნალისტი მიხეილ რობაქიძე 1994 წელს მომზადებულ გადაცემაში აჩვენებს, თუ როგორ გადაიქცა თბილისი – „ოდესღაც სილამაზისა და სისუფთავის ქალაქი“ – „დიდ, მოუწესრიგებელ ბაზრობად.“ ავტორის ტექსტი ამბივალენტურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს საბჭოთა წარსულისა და დამოუკიდებელი ან-მყოს მიმართ და, სავარაუდოდ, ასახავს იმ პერიოდში მსუფვე ბუნდოვანებასა და არამკაფიო შეფასებებს. ამ ორი პერიოდის რეალობა ერთმანეთთან შეპირისპირებულია, ერთი მხრივ, როგორც სტაბილური, წინასწარგანჭვრეტადი და, მეორე მხრივ, სოციალური და ეკონომიკური კრიზისით მოცული: „სამწუხაროდ ან, შეიძლება, საბედნიეროდ, წარსულს ჩაბარდა ის დრო, როდესაც ყოველი თვის ოთხში და ცხრამეტში რეგულარულად არიგებდნენ ხელფასს. როდესაც მთელი წელიწადი ელოდი ოცდაორდღიან შვებულებას და ოცდაათწლიანი შრომის ბრწყინვალე დაგვირგვინება იყო პენსია – 120 მანეთი. დღეს ფაქტობრივად აღარ არსებობს პენსია, აღარ არსებობს ხელფასი, გაჩერებულია წარმოება, მთელი სახელმწიფო მოცულია მძიმე ეკონომიკური კრიზისით.“³⁵

გამარჯვების ტრავმა და გარდამტეხი ცვლილებებით გამონვეული სირთულეები იკვეთება გოგი წერეთლის (ინჟინერი, 75 წლის. ინტერვიუ ჩანერილია 09.02.2021) მონათხრობშიც, რომელიც იმ პერიოდში საწარმოო გაერთიანება „თბილავტოგზის“ მთავარ ინჟინრად მუშაობდა. იგი იხსენებს, რომ 1980-იანი წლების ბოლოს „ჩაფლული იყო მთლიანად ქვეყანა კორუფციაში.“ მისი საქმიანობის სფეროში გარკვეული წინსვლა შეიმჩნეოდა, თუმცა ქვეყანაში არსებული მდგომარეობა დამთრგუნველად მოქმედებდა ადამიანებზე და შიშსა და უნდობლობას ბადებდა. „რწმენა ადამიანებში უკვე გამოიკვეთა, რომ თითქოს უნდა დანგრეულიყო ეს ყველაფერი,“ მიუხედავად იმისა, რომ მასაც ჰქონდა ამის მოლოდინი, არ ფიქრობდა, ეს „ასე სწრაფად თუ მოხდებოდა.“ გოგი წერეთელი აღნიშნავს, რომ 80-იანი წლების დასასრულისათვის „აზროვნების ცვლილება ნავიდა, მე ვგრძნობდი, რომ იცვლებოდა ყველას მენტალიტეტი.“ ცვლილებები შეეხო მის სამსახურეობრივ სფეროსაც. 90-იანი წლებიდან კი, როდესაც დაიშალა საბჭოთა კავშირი, მისი აზრით, „აბსოლუტური რეგრესი ნავიდა. [...] ჩაკვდა ყველაფერი.“ 1991-96 წლები „კატასტროფული ნგრევის პერიოდი“ იყო. მიუხედავად იმისა, რომ გზების მშენებელთა გამართული მუშაობა სასიცოცხლოდ

³³ გვახარია, „შუქი წავიდა...“

³⁴ რობაქიძე, მიხეილ. გადაცემა „საქმიანი გეზი,“ ტელეკომპანია „კავკასია“, 3 აგვისტო, 1994, YouTube, 17 იანვარი, 2021, <https://bit.ly/31IuvVd> (ნანახია 21.03.2021).

³⁵ იქვე.

მნიშვნელოვანი იყო ქვეყნისათვის და შედარებით მეტი ყურადღება ექცეოდა მას, „იმდენად დეფორმირებული იყო სისტემა,“ რომ 1993-94 წლებში თბილისიდან ქუთაისამდე დაახლოებით 6-7 საათი სჭირდებოდა მგზავრობას. „რიკოტის უღელტეხილზე რომ ჩვენ მოძრაობა შეგვეწინააღმდეგებინა და თოვლი გაგვეწმინდა, თბილისიდან ჩაგვექონდა ცისტერნით სანავაი და აქედან [...] მივყვებოდით, რომ ვინმეს არ გაეყიდა. მე ძალიან კარგად მახსოვს, რომ გორში მიწვედა ლამის გათევა, თბილისში ვერ ვბრუნდებოდი. და ეს იყო მართლა კატასტროფული პერიოდი.“ დეპარტამენტისათვის დაფინანსება ბიუჯეტიდან გამოყოფილი იყო მხოლოდ იმისთვის, რომ „ელემენტარულად, მანქანას გაეცლო“; „თუ სადმე კატასტროფა იყო და ჩამოიშლებოდა მთა, ეს გაგვეწმინდა, [...] რომ მიღწევადობა ჰქონოდა, სასწრაფოს მანქანა მისულიყო.“ ეს ეხებოდა მხოლოდ ცენტრალურ გზებს, „სოფლის გზები ხომ საერთოდ მიტოვებული და მოუვლელი იყო.“ სისტემის სრული მოშლის პირობებში მხოლოდ ადამიანთა პროფესიული პასუხისმგებლობის გრძნობა და საქმისადმი ერთგულება უზრუნველყოფდა იმას, რომ საგზაო ქსელის ძირითად მიმართულებებზე მოძრაობა შესაძლებელი ყოფილიყო. თითქმის სამი ათწლეულის შემდეგაც კი რესპონდენტებისათვის ამ პერიოდზე საუბარი ძალიან მტკივნეულია.

„ძალიან მიჭირს და გახსენებაც არ მინდა. მინდა, რომ საერთოდ არ ყოფილიყო ის 90-იანები. [...] რაც იყო, იმდენად რთული გადასატანი აღმოჩნდა, რომ ახლა თანდათან ვხვდები, რამდენად დიდი ზეგავლენა იქონია ჩემი პიროვნების ჩამოყალიბებაზე და, ზოგადად, ჩემს ხასიათზე. დეიდაჩემმა იცოდა ხოლმე თქმა, ჩინელების წყევლაა, რომ გეცხოვროს პოლიტიკური ცვლილებების ხანაშიო. ახლა ვხვდები, მართლა რამდენად უნდა გავიმეტოს ადამიანმა, რომ ეს მოგანყევლოს – პოლიტიკური ცვლილებების პერიოდში გეცხოვროსო!“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

განლენილი საზოგადოება და სამოქალაქო დაპირისპირება

1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ ქართულ საზოგადოებას გაუჩნდა მსხვერპლით განწმენდილ, საკრალურ სივრცესთან ზიარების, სამშობლოს თავისუფლებისა და აღორძინებისაკენ მიმავალ მონამეობრივ და დიად გზაზე ყოფნის განცდა. 1991 წლის 9 აპრილს დამოუკიდებლობის აღდგენა მორიგი საკრალური აქტი – „დიდებული წამი“ იყო. ამალღებული სულისკვეთებით გამსჭვალულ მოვლენათა მწკრივის დასკვნითი წერტილი აღმოჩნდა 1991 წლის 26 მაისი, 1918 წელს საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტის მიღების დღე, როდესაც საქართველოს მოსახლეობის 86,52 პროცენტმა ზვიად გამსახურდია, ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის ქარიზმატული ლიდერი, საქართველოს პირველ პრეზიდენტად აირჩია. თუმცა ამ მოვლენიდან რამდენიმე თვეში ქართულმა საზოგადოებამ საკრალურიდან ურთიერთდაპირისპირების, სიძულვილისა და ძალაუფლებისათვის ბრძოლის პროფანულ სამყაროში გადაინაცვლა. მისი ცენტრი თბილისში იყო, მოგვიანებით კი მძიმე განსაცდელად დასავლეთ საქართველოს მოეწვინა.

1991 წლის შემოდგომიდან თბილისის ცხოვრება დაპირისპირების ფონზე მიმდინარეობდა. როგორც გოგი გვახარია წერს, „ქუჩაში სამიტინგო ადგილი აღარ იყო – იქით ედებ³⁶ აწყობდა აქციებს ხელისუფლების წინააღმდეგ, აქეთ ხე-

³⁶ ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია.

ლისუფლების მხარდამჭერები გაჰკიოდნენ,“³⁷ „ხან ‘ზვიადი, ზვიადი!’ ისმოდა და ხან ‘ჩაუშესკუ, ჩაუშესკუ!’“³⁸

ნანა ბაქრაძე იხსენებს, მალევე დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ როგორ გაიხლიჩა საზოგადოება და მისი უშუალო გარემოცვაც გამსახურდიას მომხრეებად და მონინაალმდეგეებად – ორ მტრულ და შეურიგებელ ბანაკად. ეს განხეთქილება შეეხო ფაქტობრივად ყველა ოჯახს, მათაც, ვინც უშუალოდ არ მონანილეობდა პოლიტიკურ პროცესებში. რთული იყო ცხოვრების ნორმალური წესის შენარჩუნება ასეთი საყოველთაო დაპირისპირების პირობებში.

„ზვიად გამსახურდიას მთავრობა მოვიდა, რეფერენდუმი ჩატარდა ქვეყნის გათავისუფლებაზე, გამოცხადდა დამოუკიდებლობა და აი აქ ატყდა ყველაზე საშინელი, რაც კი შეიძლება მომხდარიყო. ჩემ გარშემო ადამიანები დაიყვნენ ბანაკებად, ეგრეთ წოდებულ ‘ზვიადისტებად’ და მის მონინაალმდეგეებად. ეს მძიმე ასატანი იყო, გადადიოდა პირად ცხოვრებაში, ყველა სამზარეულოში, სამსახურში, ქუჩაში ირჩეოდა, იყო საშინელი ჩხუბები. მე მახსოვს, [...] უკვე ძალიან ჭირდა ცხოვრება, დიდი გაჭირვება იყო და ვაი-ვავლახით შევავროვე რაღაცა თანხა, გავაკეთე პატარა პურ-მარილი და [დაბადების დღეზე] მოვინვიე ჩემი ნათესავები. [...] მთელი საღამო ხელჩართული ბრძოლა და ჩხუბი იყო. ჩხუბობდნენ ზვიადის მომხრეები და მისი მონინაალმდეგეები. [...] ეს საშინელი დაპირისპირება იყო, საშინელი. [...] ასევე იყო, სამსახურში რომ მივდიოდი, მთელი დღე იყო ჩხუბი და კამათი ჩემ გარშემო. [...] სწორედ ამ დაპირისპირებამ მოიტანა... ალბათ შედეგი იყო და ალბათ უკვე ამისკენ მიდიოდა – სამოქალაქო ომი. ბუნებრივია, ამ სამოქალაქო ომსაც რუსეთი ხელმძღვანელობდა, ალბათ, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენ ვმონანილეობდით ამაში, ქართველები. ეს აუტანელი იყო“ (ნანა ბაქრაძე).

22 დეკემბერს, როცა რუსთაველის გამზირზე შეიარაღებული დაპირისპირება დაიწყო. ტელევიზიამ ალყაშემორტყმული პარლამენტის შენობაში ჩანერილი პრეზიდენტ გამსახურდიას მიმართვა გაავრცელა: „თანამემამულენო, როგორც ხედავთ, შავი დღე დაუდგა საქართველოს. იმპერიულმა ძალებმა და მათმა აგენტურამ საქართველოში თავს მოგვახვეის სამოქალაქო ომი.“³⁹ ამ ვიდეოკადრებში ჩანს დანგრეული პარლამენტის შენობა, მძიმე საბრძოლო ტექნიკა და ცეცხლწაკიდებული შენობები რუსთაველის გამზირზე, ავტომატებით შეიარაღებული მებრძოლები და პარლამენტის შენობის მიმდებარე ქუჩებზე მცხოვრები გაოგნებული მოქალაქეები.⁴⁰

„ახალ წელს დიდი ბათქაბუთქი ატყდა. ველარ გაიგებდი, ქეიფობდნენ თუ ომობდნენ ქართველები.“⁴¹ ქალაქის ცენტრში, კონფლიქტის სიახლოვეს მცხოვრებთა ბინებში იჭრებოდა ტყვიები, „რომლითაც ქართველმა ქართველი არ უნდა მოკლას.“⁴²

³⁷ გვახარია, გოგი. *ცრემლიანი სათვალე* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013), გვ. 239-240.

³⁸ ასე მოიხსენიებდნენ გამსახურდიას მისი მოწინააღმდეგეები. გვახარია, *ცრემლიანი სათვალე*, გვ. 242.

³⁹ პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მიმართვა საქართველოს მოსახლეობას თბილისის ომის დროს (1991), *Myvideo.ge*, 25 ივლისი, 2011, <https://bit.ly/3telbUf> (ნანახია 11.02.2021).

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ გვახარია, *ცრემლიანი სათვალე*, გვ. 248.

⁴² იქვე, გვ. 254.

„როცა მთავრობის სახლიდან ტყვიამ ჩემს ოთახშიც შემოაღწია, მე-ზობლის რჩევით, აივნის კარს ორი ლეიბი ავაფარე. ერთ კვირაში ოთახი სიგარეტის კვამლით ისე გაიბუღა, რომ არათუ სუნთქვა, რამის დანახვაც კი ვართულდა. [...] 5 იანვარს, ღამით, დიდის ამბით გამოვალე აივანი და ეგრევე გამიელვა აზრმა, ახლა რუსთაველიდან ნასროლი ტყვია რომ მომხვდეს და ცოდილი სული განვუტევეო, როდის შეიტყობს სამყარო ჩემი დელუპვის ამბავს? კარგი, ჯანდაბას 'სამყარო'... ჩემი მშობლები როდის გაიგებენ – ასე ტკბილად რომ სძინავთ ეზოს მხარეს, სადაც არც ტყვია აღწევს და არც ლოზუნგები. რუსთაველზე ომია, ეზოში კი ბავშვები მთელ დღეს თამაშობენ – ზოგი 'ომობანას,' ზოგიც 'სახლობანას'.“⁴³

15 დღიანი ომის განმავლობაში ტელევიზია იშვიათად ფუნქციონირებდა, რადგან სატელევიზიო ანძას ხან დენი არ მიეწოდებოდა, ხანაც ფეთქდებოდა, ამასთან, პერიოდულად გადადიოდა ხელიდან ხელში. საზოგადოება ინფორმაციის გარეშე დარჩა. ახალ წელს, როდესაც ტელევიზიამ აღადგინა მუშაობა, ეთერში დამწვარი რუსთაველის გამზირის კადრებს აჩვენებდნენ. „მახსოვს, წავედი, მინდოდა ჩემი თვალთ მენახა თუ შემეგრძნო ეს ყველაფერი და 'ივერიასთან' უკვე გადაკეტილი იყო გზები. 'ივერიასთან' იდგა აი, ამ გადაკეტილ გზასთან, დიდი ჯგუფი ადამიანების და უყურებდნენ და უსმენდნენ, როგორი სროლა იყო იქ, მთავრობის სასახლესთან. ღამეები გვესმოდა საშინელი სროლა. ვინეკით ღამე, გვეძინა და სროლა იყო თანმდევი აი ამ პროცესის. ძალიან მძიმე იყო, ძალიან საშინელი ასატანი იყო ეს ყველაფერი. ძალიან მძიმედ მოქმედებდა ადამიანის ფსიქიკაზე,“ იგონებს ნანა ბაქრაძე.

გარეუბნებში მცხოვრები ადამიანები შორიდან აკვირდებოდნენ ქალაქის ცენტრში მიმდინარე ომს. მათ იცოდნენ, რომ რუსთაველზე შეიარაღებული დაპირისპირება იყო, მაგრამ ის, თითქოს, მათ არ ეხებოდა, მათ ცხოვრებაზე არ ზემოქმედებდა. მოქალაქეთა უმრავლესობისათვის ეს არ იყო დაპირისპირება, რომელშიც რომელიმე მხარეს უგულშემატკივრებდნენ. ეს მათთვის უჩვეულო, დამაბნეველი მოვლენა იყო, რომლის მიმართ დამოკიდებულების განსაზღვრა რთული იყო – ის, თითქოს, ემოციებს მიღმა დარჩა.

„[თბილისის ომი] მახსოვს ძალიან კარგად, ისიც მახსოვს, ფანჯრიდან რომ ვიხედებოდი, [...] ჩანდა სტაფილოსფრად განათებული ცა, როდესაც იწვოდა რუსთაველი. მახსოვს, ჩვენს მეზობლად ვინც ცხოვრობდა, ის იყო წასული ჰოლანდიაში და მისი და ცხოვრობდა სადღაც რუსთაველისკენ. ეს და გადმოვიდა ოჯახით. გამოიქცნენ, თავი შეაფარეს ამ ყველაფერს ნუცუბიდის პლატოზე. იმიტომ, რომ ნუცუბიდის პლატოზე [...] ისეთი სიმშვიდე იყო, ვითომც არაფერი. [...] ერთხელ მანქანა დადიოდა და რუპორში გაჰყვიროდნენ, 'ხალხო, ადექით, გაიღვიძეთ, გაიღვიძეთ, ზვიად გამსახურდიამ შავნაბადაზე ხალხი ჩახოცა.' ჯაბა იოსელიანის მხედრიონელები დადიოდნენ ასე მანქანით, რუპორით და გაგვალვიძეს ერთხელ და შეშინებულები ავდექით. მერე როგორც აღმოჩნდა, არ იყო ეს სიმართლე. მაგრამ ფაქტი მახსოვს, რომ ღამე გაგვალვიძეს ამ რუპორში ჩხავილით“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

თბილისში დანყებულნი ომი საქართველოს რეგიონებს მოედო. განსაკუთრე-

⁴³ იქვე, გვ. 253-254.

ბით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა სამეგრელოში, რომელიც ზვიად გამსახურდი-ას ერთგული დარჩა და ახალ ხელისუფლებას დაუპირისპირდა. იქ დაბანაკდნენ დევნილობაში მყოფი პრეზიდენტის მომხრე შეიარაღებული რაზმები. თბილისის პასუხი ამაზე ტერორი და ძალადობრივი ანგარიშსწორება იყო. შეიძლება ითქვას, რომ ქვეყანა ორ ნაწილად გაიყო. სამეგრელო მტრულად აღიქმებოდა თბილისში და პირიქით. „ფრთხილად იარეთ,“ „ზუგდიდში მანქანა არ გააჩეროთ!“ „შეიძლება მძევლად ავიყვანონ!“ – იხსენებს თბილისიდან გამგზავრების წინ მეგობრების გაფრთხილებას გოგი გვახარია. იგი აღნიშნავს, რომ „სახიფათო ზონად“ სწორედ სამეგრელო, „პროვინციულ ფაშიზმში“ დადანაშაულებული მხარე წარმოუდგინეს, და არა აფხაზეთი, რომელიც ამ დროს უკვე აღარ ემორჩილებოდა თბილისის ცენტრალურ ხელისუფლებას. გვახარია იხსენებს, რომ „სამეგრელოს ქალაქები და სოფლები მთლიანად ზვიადის პორტრეტებით იყო გაფორმებული.“⁴⁴

ზუგდიდში მცხოვრები ხათუნა დარასელია, რომლის მონათხრობი სამოქალაქო დაპირისპირებით განპირობებული ტრავმული ნარატივის მკაფიო ნიმუშია, იხსენებს, გამსახურდიას განდევნის შემდეგ „როგორ იყო დაყოფილი თითქოს საქართველო - იქითა მხარე, აღმოსავლეთი და იმ ხელისუფლების მომხრეები, ხუნტის მომხრეები, უფრო სწორად, და კანონიერი ხელისუფლების მომხრეები დასავლეთ საქართველოში.“ ზუგდიდში, როგორც სამეგრელოს ცენტრალურ ქალაქში, ყოველდღიურად იმართებოდა ყოფილი პრეზიდენტის მხარდამჭერი მიტინგები.

„მხედრიონის“ შესვლა სამეგრელოს მოსახლეობისათვის ტერორის და განუკითხაობის დასაწყისს აღნიშნავდა. ხათუნა დარასელიას მოგონებებში ჩანს, რამდენად მძიმე იყო ეს პერიოდი მისთვის და მისი თანამოქალაქეებისათვის, რომელთა სიცოცხლე ყოველდღიური საფრთხის ქვეშ იყო. „მაშინ, გახსოვთ, რამე ისეთი რომ ხდებოდა – მნიშვნელოვანი, სასიხარულო, თუნდაც იგივე ახალი წლები - ავტომატების კაკანი ისმოდა ყველგან. და აი ეს მანათობელი ტყვიები მახსოვს ძალიან ცუდად, საშინლად მახსოვს ეს მანათობელი ტყვიები. [...] მერე და მერე უკვე, როდესაც ‘მხედრიონი’ ხელახლა შემოვიდა, ასე ვთქვათ, უკვე დასარბევად სამეგრელოსი, მაშინ ეს იყო ყოველდღიური მოვლენა და დღეც, ღამეც ჩვენ ვხედავდით ამ მანათობელ ტყვიებს“.

ძალადობა, გაძარცვისა და სიკვდილის შიში ადამიანების ცხოვრების თანმდევი ნაწილი იყო:

„მიდიოდა მანქანა, რომელსაც ორივე მხრიდან ავტომატები ჰქონდა გამოყოფილი, ყველა მხრიდან, მძლოლის გარდა, შესაძლოა მძლოლიც, ყველა ისროდა გაურკვეველი მიმართულებით. [...] ამბობდნენ, რომ მანქანები გაჰყავთ, ძარცვავენ ქალაქს, სახლებში შედიან, რალაც ნივთები გააქვთ, ნიღბებით შედიან, გააქვთ ძვირფასეულობა და ასე შემდეგ.“

[...] მეზობლის შვილი, ახალგაზრდა ბიჭი მოვიდა, ერთ-ერთი ძალიან ცნობილი ზუგდიდელი ადამიანი დაასახელა და თქვა, რომ მისი შვილი მოკლეს. ეს იყო მამაჩემის [...] მამიდაშვილის შვილი. [...] ახალგაზრდა კაცი იყო, სადღაც ესე 45-46 წლის. [...] ერთ-ერთი პირველი მსხვერპლი გოჩა ჯიქიას შემდეგ, ჩვენ რაც გავიგეთ, იყო სწორედ ეს ჩვენი ახლობელი ადამიანი.

[...] დილა იყო, დედაჩემი შემოდის ჩემს ოთახში და მეუბნება, რომ ჩვენ

⁴⁴ იქვე, გვ. 256.

გვერდით სახლში შევიდნენ. ნიღბებით არიან მოსულელები და შენ არ ადგე, გარეთ არ გახვიდო, დედაჩემი კანკალებს. [...] ის ქალი იხსენებდა შემდეგ, რომ სამზარეულოში ვიყავიო, უცებ კარი გაიღო და ნიღბიანები შემოვიდნენ ჩემს სახლში ავტომატებით. [...] როგორი სტრესი იყო მისთვის“ (ხათუნა დარასელია).

ხათუნა დარასელიას ნათესავმა შესთავაზა, ცოტა ხნით გარიდებოდა საფრთხეს და თავის სახლში, ნალენჯიხის მთიან სოფელ ჯალრაში დაჰპატიჟა. ჩანს, რომ ადამიანებს საომარი ვითარების სრული განცდა ჰქონდათ. „ავიღე წიგნი ‘საქართველოს სულიერი მისია’,⁴⁵ [...] და ასევე ფოტო – ზვიად გამსახურდია და მერაბ კოსტავა, [...] ამ წიგნში ჩავდე ეს ფოტოც და ეს ჩემი ბარგი რომ ჩავალაგე, ამ ჩანთაში ჩავდე ეს წიგნიც და ამიანად წავედი სოფელში. რატომ მიმქონდა, არ ვიცი. [...] ჩვენ გვქონდა მოლოდინი, რომ ყველა სახლში შევიდოდნენ აქ, ყველა სახლს დაარბევდნენ, ეტყობა ეს მოლოდინი მქონდა, რომ თუკი აქ შემოვლენ-მეთქი, ეს რომ დაინახონ, ეს წიგნები, ალბათ დანვავენ-მეთქი, და ამიტომ ეს წიგნი ავიღე და წავიღე.“

მოგონებებში ჩანს ისიც, რომ 1993 წლის ბოლო თვეებში, როდესაც გამსახურდია სამეგრელოში იმყოფებოდა, მოსახლეობის მთავარი საფიქრალი მისი ბედი იყო. ხათუნა დარასელიას მეხსიერებაში ყველაზე მძაფრად და დეტალურად აისახა შეხვედრა ზვიად გამსახურდიასთან 1993 წლის ნოემბრის თვეში, როდესაც იგი სოფელ ჯალრაში, მისი ნათესავის სახლს აფარებდა თავს, თანმხლებ პირებთან ერთად. ეს ამბავი რესპონდენტმა თავის დღიურში ასახა, ჩვენთან საუბარში კი აღნიშნა: „ეს დღიური რომ არ დამეწერა, შეიძლებოდა მეფიქრა, რომ ეს ყველაფერი სიზმარში ვნახე.“ ხათუნა დარასელიასათვის ამ ისტორიის ყველაზე ამაღლევებელი მომენტი ზვიად გამსახურდიას ავტოგრაფის მიღება იყო, რომელიც პრეზიდენტმა მის მიერ ზუგდიდიდან წაღებულ წიგნზე გააკეთა: „ძვირფას ხათუნას, პატივისცემით, ზვიად გამსახურდია.“ გამსახურდიას თარიღი საგანგებოდ არ დაუნერია, რათა ოჯახისათვის აწიოკება აეცილებინა თავიდან.

„სადაც დავდიოდი, ყველგან დამქონდა [ეს წიგნი]. არ ვტოვებდი, სულ ჩანთაში მედო, თუ მიწევდა სადმე გასვლა. მეშინოდა, რომ არ დამკარგვოდა თუ რა ვიცი. ძალიან ვინრო წრეს გავანდე ეს ამბავი, მაშინ, იცით, არ შეიძლებოდა, რომ ეს ყველას სცოდნოდა, მაშინ ჯერ კიდევ იყო საფრთხეები. მახსოვს, ერთი ჩემი მეზობლის სახლში ძალიან ჩუმად შემიყვანეს და ჩუმად, ლამპის შუქზე ვყვებოდი“ (ხათუნა დარასელია).

ხათუნა დარასელია და მისი ნათესავების ოჯახი, ალბათ, ერთ-ერთი უკანასკნელი იყო, რომელიც გამსახურდიას დევნილობის პერიოდში შეხვდა. 31 დეკემბერს ყოფილი პრეზიდენტი სოფელ ხიბულაში, ერთ-ერთ სახლში ნახეს გარდაცვლილი. როდესაც ხელისუფლების წარმომადგენლებმა, უკვე გამსახურდიას სიკვდილის შემდეგ, გაიგეს, რომ მისი ერთ-ერთი ბოლო სამყოფელი სოფელ ჯალრაში იყო, მივიდნენ იმ სახლში და მეპატრონის შვილს მიმართეს: „შე ზვიადისთვის თვალებიანოო, – ეზოს ათხრევიანებდნენ, – თქვენს სახლშია დამარხულიო, ეტყობაო, ახალგათხრილ მიწას გავს ესო, მანდარინის ხეივანი ჰქონდათ და თითქმის მთელი ეზო გადაათხრევენეს თურმე“ (ხათუნა დარასელია).

⁴⁵ ზვიად გამსახურდიას 1990 წელს გამოცემული ნაშრომი.

ხათუნა დარასელიას მოგონებები ასახავს ტრავმული მოვლენის ადამიანებზე ზემოქმედების თავისებურებებს: როგორ უეცრად არღვევს ის ცხოვრების რუტინას, რამდენად ექსტრემალური, შოკისმომგვრელი და საფრთხის შემცველია მისი გავლენით შექმნილი ახალი გარემო, რამდენად იკიდებს ფეხს ადამიანებში მოსალოდნელი ძალადობისა და სიკვდილის ყოველნუთიერი მოლოდინით გამონვეული შიში. ასევე ჩანს, რომ ტრავმული გარემო *მსხვერპლ ჯგუფში* ზრდის სოლიდარობასა და თანადგომას, ამყარებს მის იდენტობას *დამნაშავეის* პირისპირ. ამ პროცესში ზვიად გამსახურდიას ფიგურა იქცევა მათი იდენტობის ერთგვარ სიმბოლოდ და მთავარ საყრდენად.

რთულია სიტყვებით აღინეროს დოკუმენტურ ვიდეოკადრებში ასახული 1991-93 წლების სამოქალაქო დაპირისპირებისა და ომის ისტერია, ალტკინებული ფანატიზმი, ძალადობა და სისასტიკე.⁴⁶ ამ დროს დაწყებული საზოგადოების გაყოფა შეუთავსებელ და შეურიგებელ ჯგუფებად, თანმდევი უკიდურესობები და გადაულახავი სიძულვილი 90-იანი წლების ტრავმული გამოცდილების განმსაზღვრელი ფაქტორი აღმოჩნდა. გარდა იმ სირთულეებისა, რომლებიც 90-იან წლებში საზიარო იყო საქართველოს მოსახლეობისათვის, სამეგრელოს მცხოვრებთა მდგომარეობას ამძიმებდა და უწყვეტად გასდევდა გამსახურდიას განდევნით მიყენებული ტრავმა, შემდეგ კი მისი მომხრეების დევნა და შევიწროება.

1992-93 წლებში სამოქალაქო დაპირისპირება სამეგრელოში და კონფლიქტი აფხაზეთში თითქმის ერთდროულად მიმდინარეობდა. ბევრი ახალგაზრდა მოხალისედ წავიდა აფხაზეთში, საიდანაც დიდი ნაწილი არ დაბრუნებულა, ხოლო ვინც დაბრუნდა, მოგონებებით თან წამოიყოლა ომის საშინელება და კოშმარი. აფხაზეთის, მანამდე კი ცხინვალის რეგიონის კონფლიქტები და იქ განცდილი მარცხი კიდევ უფრო ამწვავებდა ტრავმულ გარემოს. ნანა ბაქრაძის მოგონებებში ჩანს, რამდენად მძიმე იყო მისთვის ამ რეალობასთან შეხება. ასევე ნიშანდობლივია, რომ მისი ალქმით, სწორედ 1993 წლის მინურულს, აფხაზეთის კონფლიქტისა და სამეგრელოში სამოქალაქო დაპირისპირების დასრულების შემდეგ, დაიწყო ყველაზე მძიმე პერიოდი 90-იანი წლების საქართველოში.

„აფხაზეთში დაიწყო ღელვა, ჯარი შევიდა და დაიწყო ომი აფხაზეთში. კარგად მახსოვს, სამსახურში მივდიოდი, შემხვდა ჩემი ერთი ჯგუფელი, ბევრად ჩვენზე უფროსი იყო. 11 საათი იყო, დილა და ძალიან ნასვამი იყო. [...] მე გამიკვირდა, როგორ, ასე დილიდან რამ დაგათრო და – ნანა, მეო, ხვალ, დილასო მივდივარ ომშიო, ასე მითხრა. ერთი კვირის მერე გავიგე, რომ მეორე დღესვე, როგორც კი ჩავიდა ეს ყმანვილი ფრონტის ხაზზე, ერთ საათში მოკლეს. [...] ძალიან საყვარელი მეგობრის სიკვდილმა, ასეთმა უეცარმა სიკვდილმა, განმაცდევინა აი ამ ომის მთელი საშინელება, ომის მთელი სიმწარე. ამ ომის მერე, რა თქმა უნდა, დაიკარგა აფხაზეთი, დაიკარგა ოსეთი და საშინელი პერიოდი დაგვეწყო უკვე საქართველოში“ (ნანა ბაქრაძე).

ქვეყანაში არსებული მძიმე კრიმინალური მდგომარეობის და ძალადობით გამსჭვალული ყოფის ფონზე, მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის ალქმაში აფხაზეთის კონფლიქტი, თითქოს, სიმძაფრეს კარგავდა და ემოციებს მიღმა რჩებოდა:

⁴⁶ „ბოროტების ზეიმი საქართველოში 1991-93 წწ.“ YouTube, 13 თებერვალი, 2013, <https://bit.ly/3taMoY3> (ნანახია 12.03.2021).

„გულწრფელად უნდა აღვნიშნო, რომ როდესაც აფხაზეთის კონფლიქტის შესახებ შევიტყვე, დიდად უკვე, ალბათ, განცდაც არ მქონდა და აღქმა არ მქონდა, რა მოხდა, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან ბევრი ჩვენი მეზობელიც წასული იყო ამ ომში, რამდენიმე მათგანი აღარც დაბრუნდა. ამ ომში მონაწილეობას იღებდა ჩემი მამიდაშვილიც და მისგანაც ძალიან ბევრი საზარელი ისტორია მაქვს მოსმენილი“ (თამარ მურუსიძე).

90-იანი წლების ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე ტრავმული გამოცდილება შეიარაღებული ეთნოკონფლიქტების შედეგად ახალი სოციალური ჯგუფის ჩამოყალიბება იყო. ესენი იყვნენ იძულებით გადაადგილებული პირები – დევნილები, ან „ლტოლვილები,“ როგორც მათ 90-იან წლებში მოიხსენიებდნენ. ასეულობით ათასი ეთნიკურად ქართველი მოქალაქე ცხინვალის რეგიონიდან და აფხაზეთიდან, მათი სიცოცხლისათვის შექმნილი საფრთხის გამო, იძულებული გახდა, დაეტოვებინა საკუთარი სახლ-კარი. მათი განსახლება, ქვეყანაში არსებული ქაოსური მდგომარეობიდან გამომდინარე, არაორგანიზებულად მოხდა. დევნილებს სჯეროდათ, რომ მალე დაუბრუნდებოდნენ საკუთარ სახლებს; მათი ნაწილი საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში ნაწილი კი სასტუმროებში, სანატორიუმებში, სკოლებში, საავადმყოფოებსა და სხვა შენობებში განთავსდა, ნაწილმა კი ნათესავებს შეაფარა თავი.⁴⁷

დევნილობის ტრავმული გამოცდილება რამდენიმე ასპექტს მოიცავს. უპირველესად, ის დაკავშირებულია ომით გამონვეულ დანაკარგთან: კონფლიქტმა შეინირა მათი ოჯახის წევრებისა და ახლობელი ადამიანების სიცოცხლე და ჯანმრთელობა; დევნილებმა დაკარგეს თავიანთი სახლები და ეს არ იყო მხოლოდ მატერიალური დანაკარგი. დროთა მანძილზე „უსახლობის განცდა“ დევნილთათვის მძიმე ემოციურ მდგომარეობად ჩამოყალიბდა.⁴⁸ „დევნილობა არის სიტუაცია, როდესაც ადამიანი მუდმივად ეძებ შენს ნავსაყუდელს, როდესაც ადამიანი მუდმივად ეძებ შენ სახლს, შენს გარემოს, ანუ ზუსტად განსაზღვრავს ეგ სიტყვა – დევნილობა, არ ხარ შინ, აი, ეგ არის,“ – აღნიშნა ერთ-ერთმა დევნილმა ინტერვიუში.⁴⁹

დევნილებმა დაკარგეს ცხოვრების ეკონომიკური საფუძველი და, რაც ალბათ ყველაზე მტკივნეული იყო, ძველი სოციალური სტატუსი. ახალ ადგილზე, უმძიმეს საყოფაცხოვრებო პირობებში, მათ უდიდეს უმრავლესობას თავიდან, ფაქტობრივად არაფრიდან, მოუწია ახალი ცხოვრების დაწყება ქვეყანაში, რომელიც ეკონომიკურ კოლაფსს განიცდიდა. მიუხედავად დევნილობამდელი სოციალური სტატუსისა და განათლებისა, დევნილების დიდმა ნაწილმა გარე ვაჭრობას და „ადრინდელ სტატუსთან შეუფერებელ“ საქმეს მოჰკიდეს ხელი: „პედაგოგები, ექიმები და სხვები, ვინც ძალიან დიდი ენერჯია და შრომა ჩადეს თავიანთ განათლებასა და კარიერულ განვითარებაში, აი, სწორედ ის ადამიანები ბაზრებში დასხდნენ,“ – აღნიშნა ერთ-ერთმა დევნილმა.⁵⁰

⁴⁷ ჭანკვეტაძე, ნათია და ელიკო ბენდელიანი. „გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე. დევნილი ქალები საქართველოში,“ *ქალები ომის დროს და ომის შემდეგ*, რედ. თამარ ცხადაძე (თბილისი: ჰაინრიხ ბიოლის ფონდის თბილისის ოფისი, 2020), გვ. 78.

⁴⁸ ევაძე, ქეთი. „უსახელო ადგილები,“ *16th element*, 3 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3tdgHx7> (ნანახია 04.03.2021).

⁴⁹ ჭანკვეტაძე და ბენდელიანი, „გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე,“ გვ. 82.

⁵⁰ იქვე, გვ. 86-87.

თავდაპირველად ადგილობრივი მოსახლეობა თანაგრძნობით შეხვდა დევნილებს და, შესაძლებლობის ფარგლებში, დახმარებაც გაუწია მათ. თუმცა, დროსთან ერთად, დევნილები ადგილობრივი მოსახლეობის მხრიდან სტიგმატიზების, გულგრილობისა და აგრესიის მსხვერპლიც გახდნენ. დამხვედური მოსახლეობა მათ სხვა ჯგუფად აღიქვამდა, რომელთაც მათი კუთვნილი სამუშაო ადგილები დაიკავეს და ისედაც შეზღუდული რესურსების მოზიარენი გახდნენ.⁵¹ ერთ-ერთმა დევნილმა აღნიშნა: „ეს ხალხი [...] დაგვხვდნენ, როგორც მასპინძლები და ყოველთვის ხაზს უსვამდნენ ჩვენს ამ თითქოს კეთროვანებას, რომ ჩვენ ადგილობრივები არ ვიყავით და ეს დღემდე ასეა.“⁵²

დევნილებს მძიმე პირობებში უწევდათ ცხოვრება. მათი დიდი ნაწილის საცხოვრებელი გარემო წარმოადგენდა „ხის ფიცრებით შემოჯარულ შენობებს, ფანჯრებჩამტვრეულ ოთახებს, ლამინატაყრილ იატაკებს, ბათქაშჩამოცვენილ ჭერებს, ნესტიან და სოკოშეპარულ კედლებს, დაჟანგულ მილებს საპირფარეშოებში...“⁵³ ამგვარად, დამხვედურებში ჩამოყალიბდა და განმტკიცდა მათი, როგორც მუდმივად რალაცის მომთხოვნი და გაჭირვებული ადამიანების სახე: „რა შეგეჭამეს ამ დევნილებმა,“ „ეს მეხაჭაპურე ლტოლვილები,“ „შეხედავდი და მიხვდებოდი, რომ დევნილი იყო. სულ შავი ფერის ტანსაცმელი ეცვათ და რალაცნაირად დაღლილი სახეები ჰქონდათ.“⁵⁴

ფსიქოლოგ სალომე აჩბას აზრით, საქართველოში არა მხოლოდ დევნილები, არამედ ზოგადად საზოგადოებაა ტრავმირებული, რომელსაც, აქედან გამომდინარე, არ აღმოაჩნდა უნარი, დახმარებოდა და თანაგანცდა გასჩენოდა დევნილთა მიმართ და მათგან დისტანცირება არჩია.⁵⁵ ჩვენი აზრით, გარდა კომპლექსური ფსიქოლოგიური, ეკონომიკური და სოციალური მიზეზებისა, არის კიდევ ერთი – კულტურული ფაქტორი, რომელმაც საზოგადოებაში დევნილებისადმი დამოკიდებულების განსაზღვრის სირთულე განაპირობა. მათდამი არაერთგვაროვან დამოკიდებულებაში ჭარბობდა დაბნეულობა, გულგრილობა და აგრესიულობა, რის საბოლოო შედეგიც დისტანცირება იყო. 90-იან წლებამდე ქართულ სინამდვილეში არ არსებობდა გამოცდილება, რომელიც ჩამოაყალიბებდა მნიშვნელობათა ერთობლიობას დევნილობის, როგორც მოვლენის, როგორც მდგომარეობის აღსაწერად და გასააზრებლად, შექმნიდა მოდელს როგორც თავად დევნილების მიერ საკუთარი თავის, ასევე სხვების მიერ მათი იდენტობის განსაზღვრად; შესაძლებელს გახდიდა დევნილების მიერ საკუთარი იდენტობის რეპრეზენტაციის ფორმების მოძებნასა და სხვების მიერ მათდამი დამოკიდებულების განსაზღვრას. ამგვარად, 90-იან წლებში არ აღმოჩნდა კულტურული ნიმუში, რომელიც შესაძლებელს გახდიდა დევნილობისათვის მნიშვნელობის მინიჭებასა და, შესაბამისად, მის გააზრებას. სავარაუდოდ, ამით იყო განპირობებული ისიც, რომ წლები დასჭირდა ადამიანთა ამ ჯგუფის სახელდებაზე შეთანხმებას – „ლტოლვილი,“ „იძულებით გადაადგილებული პირი“ თუ „დევნილი“? მხოლოდ გარკვეული დროის შემდეგ თავად დევნილებმა მოიკრიბეს ძალა

⁵¹ იქვე, გვ. 85.

⁵² იქვე, გვ. 97.

⁵³ ევამე, „უსახელო ადგილები.“

⁵⁴ ჭანკვეტაძე და ზენდელიანი, „გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე.“ გვ. 89-90.

⁵⁵ იქვე, გვ. 99.

იმისათვის, რომ თვალი გაესწორებინათ მტკივნეული გამოცდილებისათვის და ესაუბრათ მასზე, გაეაზრებინათ საკუთარი იდენტობის ეს მხარე, აეხსნათ და განესაზღვრათ, რას ნიშნავს *დეენილობა*, როგორც მოვლენა, მდგომარეობა და იდენტობა.⁵⁶ 90-იან წლებში კი ისედაც ფრაგმენტირებულ საზოგადოებაში კიდევ ერთი *ჩვენ* და *სხვა* ჯგუფი ჩამოყალიბდა, როგორც 90-იანი წლების ტრავმული გარემოს მნიშვნელოვანი ელემენტი.

სახელმწიფო ინსტიტუტების მოშლა და განუკითხაობა

1991 წლის 8 ოქტომბერს, საქართველოს უზენაესი საბჭოს საგანგებო სხდომაზე პრეზიდენტმა გამსახურდიამ ისაუბრა მისი ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ „სამხედრო ამბოხზე“ და გასაოცარი სიზუსტით ასახა მომავალი, რომელიც სამი თვის შემდეგ, 1992 წლის იანვარში, სამხედრო გადატრიალების შედეგად დადგა საქართველოში. სწორედ ეს არის ის რეალობა, რომელმაც განსაზღვრა 90-იანი წლების ტრავმული გარემო.

„ჩემი ამ პოსტიდან წასვლა გამოიწვევს [...] საქართველოს სახელმწიფოს მთლიანობის სრულ დეზინტეგრაციას და დარღვევას, სრულ ანარქიას საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე და, პირველ რიგში, თბილისში. [...] თბილისი გადაიქცევა რამდენიმე უბნად დანაწევრებულ ქალაქად, სადაც იქნება ერთადერთი ხელისუფლება – შეიარაღებული ბანდები და მათი ხელმძღვანელები. ყოველი უბანი იქნება თითო შეიარაღებული ბანდის ხელში და მისი ხელმძღვანელის ხელში. მათ შორის იქნება შეიარაღებული ბრძოლა ძალაუფლებისთვის და ზეგავლენისთვის, იქნება მოსახლეობის არნახული ძარცვა, არნახული დარბევა. მოიშლება ყველაფერი: ელექტროენერგია, გაზი, კომუნიკაციები. აღარ იარსებებს სამართალდამცავი ორგანოები, აღარ იარსებებს სურსათით მომარაგება მოსახლეობის, აღარ იარსებებს სამედიცინო მომსახურება. თბილისი შესაძლოა გადაიქცეს მკვდარ ქალაქად.“⁵⁷

მართლაც, სამოქალაქო დაპირისპირებისა და აფხაზეთის კონფლიქტის შედეგად საქართველო ქაოსმა, ძალადობამ და განუკითხაობამ მოიცვა. მოსახლეობა, ფაქტობრივად, შეიარაღებული დაჯგუფებების ტერორის ქვეშ ცხოვრობდა. იმდროინდელი ბავშვების ყველაზე მძიმე ეპიზოდები სწორედ მზარდ კრიმინალურ გარემოსთან არის დაკავშირებული.

„ზვიად გამსახურდია უკვე დეენილობაშია და ჩვენ ახალი წლის გასატარებლად მივდივართ რაჭაში, ოჯახთან ერთად, და სწორედ იქ შევიტყვეთ ამბავი, რომ ზვიად გამსახურდია, სავარაუდოდ, მოკლეს. [...] მოდიოდა ხმები, რომ თბილისისკენ მიმავალი გზები, ან საერთოდ რეგიონებიდან ქალაქისკენ მიმავალი გზა კონტროლდებოდა შეიარაღებული ფორმირე-

⁵⁶ იხ. მაგ.: Epadze, Ketevan. “Searching for a Place: The Case of IDPS of Abkhazia,” *Analytical Bulletin “Armenian-Georgian Cooperation through Academia and Students’ Inclusion,”* no. 10 (Yerevan: 2017), p. 86-103; ესმა გუმბერძინის და რუსუდან ევაძის დიალოგი Berghof Foundation Caucasus Programme-ის ქართულ-აფხაზური დიალოგის ფარგლებში, 11 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/34vw1Lf> (ნანახია 04.04.2021); გიორგი გვახარასა და ნიკო ნერგამის ინტერვიუ დემნა გვასალიასთან, *რადიო თავისუფლება*, 27 ივლისი, 2018, <https://bit.ly/3f8EI0a> (ნანახია 04.04.2021).

⁵⁷ „ზვიად გამსახურდიას პოლიტიკური პროგნოზი. 1991,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3Fbz9Zs> (ნანახია 06.03.2021); გამოსვლის სრული ტექსტი იხ. *საქართველოს რესპუბლიკა*, 12 ოქტომბერი, 1991, N 198, გვ. 2.

ბების მიერ. [...] მთელი ოჯახი ჩავსხედით მამას მანქანაში და დავიძარით თბილისისკენ. [...] დიდი მანძილი ნამდვილად არ გაგვივლია, როდესაც გაგვაჩერეს შეიარაღებულმა ადამიანებმა. დაახლოებით 6-7 კაციანი ჯგუფი იყო ალბათ, [...] სამხედრო ფორმებში იყვნენ ჩაცმულები, მოშვებული წვერებით და აღჭურვილნი ყველანაირი იარაღით. მახსოვს, მაშინ პირველად დავინახე ეს უზარმაზარი ავტომატი თუ რალაც. გადაგვიდგნენ წინ, გააჩერეს მანქანა და, მახსოვს, პირდაპირ როგორ შემოყვეს ავტომატი ჩამონეულ ფანჯრებში, [...] მიუხედავად იმისა, რომ ბავშვები ვისხედით მაშინ მანქანაში, არ მორიდებიან არაფერს, გაჩხრიკეს თავიდან ბოლომდე მანქანა, რამე იარაღი ხომ არ გვექონდა. მახსოვს [...] ჩემი ბავშვური განცდა, ძრწოლა, რასაც ჰქვია, შიში, რომ ხდება რალაც ძალიან ცუდი, ხდება რალაც საშინელება და ამას ბოლომდე შეიძლება ვერც იაზრებ, მაგრამ, რასაკვირველია, ძალიან მძიმედ აღვიქვი ეს ყველაფერი და შემდეგაც, ვფიქრობ, რომ მძიმედ აისახა ჩემს გრძნობებზე“ (თამარ მურუსიძე).

კრიმინალური ვითარების სიმძიმეზე ყველა გოგი წერეთელიც. იგი რამდენიმე შემთხვევას იხსენებს, რომლის მსგავსი ფაქტებიც ყოველდღიურ რეალობას წარმოადგენდა: „ჩემი სამსახურის მანქანით რომ მივდიოდი ტრასაზე, რამდენჯერ გავუჩერებია, ასე ვთქვათ, ამ [...] შეიარაღებულ ფორმირებებს. იმდენად უნამუსოდ იქცეოდნენ, რომ მანქანიდან გადმოსვლამდე, მაშინ „მოსკვიჩი“ მყავდა სამსახურის, სულ ამომინურავდნენ სანჯავს.“ ის იხსენებს ასევე, რომ „წარმოებაში ვინც მუშაობდა, მანქანას რომ გაგზავნიდნენ, ვთქვათ, სანჯავი მიჰქონდა, თუ იმას კაცს არ გააყოლებდი შენიანს, იმას იპარავდნენ, აბსოლუტურად ყველა იპარავდა, [...] ეს კატასტროფა იყო.“ იგი ასევე იხსენებს, თუ როგორ გაძარცვეს გზაზე მომავალი სურსათით დატვირთული მანქანა: „მთელი სოფელი თითქმის, ჩემი სანათესაოსი, ერთად წამოვიდნენ და მოჰქონდათ ნანჯალები ლობიო, ცოტა სიმინდი. რომ მოუახლოვდნენ გორს, გააჩერეს, ეს ხალხი ხომ ჩამოყარეს და გაძარცვეს მთლიანად მანქანა [...] და წავიდნენ, სასწაული პერიოდი იყო!“

სახელმწიფო ინსტიტუტები მოიშალა, კანონი და მისი სახელით მოქმედი სამართალდამცავი სტრუქტურები უძლური აღმოჩნდა მომძლავრებული კრიმინალური გარემოს წინააღმდეგ, განსაკუთრებით კი იმ კანონდარღვევების წინაშე, რომლებიც გავლენიანი წრეების წარმომადგენლების ან მათი მფარველობის ქვეშ მოქმედი პირების მიერ იყო ჩადენილი. ხშირად თავად გავლენის მქონე პირები წარმოადგენდნენ ამ სტრუქტურებს. მეტიც, კორუფციაში ჩაფლული სამართალდამცავი სტრუქტურები თავად აღმოჩნდნენ კანონის მიღმა და იქცნენ კრიმინალის ნაწილად. ასეთ ვითარებაში გაბატონდა ალტერნატიული, ქუჩის სამართალი, რომელიც სწორედ ამ ძალადობრივი, გავლენის მქონე ჯგუფების ლიდერების მიერ ხორციელდებოდა.

პეტრე მამრადე, რომელიც 1992 წელს, შევარდნაძის მთავრობაში, ვიცე-პრემიერის თანამემწე, ხოლო 1995 წელს პრეზიდენტ შევარდნაძის აპარატის უფროსი იყო, იხსენებს, რომ 1992 წლის იანვრის დასაწყისში ხელისუფლებასთან დაპირისპირებულმა შეიარაღებულმა დაჯგუფებებმა

„გაუღეს კარი ციხეებს და 8 ათასზე მეტი დამნაშავე გამოვიდა გარეთ. [...] მათ შორის, განსაკუთრებით საშიში სისხლის სამართლის დამნაშავეები. [...] ყველა მათგანმა აისხა იარაღი. [...] ამ ადამიანებს გაუჩნდათ გაცი-

ლებით მეტი ცეცხლსასროლი იარაღი, შეუდარებლად მეტი, ვიდრე პოლიციას, მაშინდელ მილიციას. მათ ჰქონდათ ჯავშნიანი მანქანები, ტყვიამფრქვევები, [...] ეგრეთ წოდებული 'მუხები' – ნალმსარტყორცნები. საკმარისი იყო პოლიციას [...] დაეკავებინა ვინმე, ესენი მიადგებოდნენ იმ პოლიციის განყოფილებას ამ ჯავშნიანი მანქანით, მიუშვერდნენ ამ მუხებს, [...] გამოჰყავდათ პოლიცია, აჩოქებდნენ. [...] სულ მალე მთლიანად წაართვეს იარაღი პოლიციას. მაკაროვიც კი აღარ ჰქონდა პოლიციას და საერთოდ აზრი იმას, რომ ვილაცა დააკავო და წესრიგისკენ გადადგა ნაბიჯი, ამას აზრი არ ჰქონდა არანაირი."⁵⁸

პეტრე მამრადე აღნიშნავს იმასაც, რომ „ძველბიჭურ-ქურდულ-ნარკომანული მენტალიტეტის“ მქონე პირებს ხელი მიუწვდებოდათ ძალაუფლებაზე, ისინი იყვნენ პარლამენტის წევრები და საპარლამენტო დარბაზში მუშაობისას გადასცხებდნენ ხოლმე ერთმანეთს – „თქვენკენ ზონას ვინ აკონტროლებს?“⁵⁹ გოგი გვახარია იხსენებს აფხაზეთის და სამოქალაქო ომებგამოვლილ პარლამენტის თანამშრომელთა ზღვარგადასულ ქცევას თვითმფრინავით მგზავრობისას, როდესაც ისინი არ ემორჩილებოდნენ არანაირ სამგზავრო რეგულაციას და ამით ცდილობდნენ ნებისმიერი წესის წინაშე საკუთარი პრივილეგიულობისა და ძალის დემონსტრირებას: „ამათ [...] იომეს, მერე იქურდეს... ახლა 'პაეზდკაში' მიდიან. თუმცა არც ეს 'პაეზდკა' აკმაყოფილებთ – ძალიან უნდათ მოხიბლონ ხალხი, მოხიბლონ შიშით და ტერორით.“⁶⁰

გურამ ტულუში (ძალოვანი უწყების თანამშრომელი, 75 წლის. ინტერვიუ ჩაწერილია 03.10.2020), რომელიც 90-იან წლებში ქუთაისში ჯერ სტატისტიკის დეპარტამენტის უფროსი, ხოლო შემდეგ დაცვის პოლიციის სამმართველოს უფროსი იყო, იხსენებს ფაქტებს, რომლებიც სახელმწიფო ინსტიტუტების სრულ მოშლაზე მიუთითებს; აჩვენებს ამ ინსტიტუტების წარმომადგენელთა არაკომპეტენტურობასა და არაადეკვატურობას; კორუფციით, ძალადობითა და კრიმინალით გამსჭვალულ ყველა სოციალურ სეგმენტსა და სახელმწიფო ინსტიტუტს. იგი საუბრობს ტრანზიციულ კოლაფსზე, – აბსურდულ და ქაოსურ ვითარებაზე.

„როდესაც უკვე თანდათან დაიწყო ეროვნული მოძრაობა და გაძლიერდა, არეულ პერიოდში ბევრი ითბობს ხელს, [...] ამ პერიოდში ისეთი ხალხი გამოჩნდება ხოლმე ზედაპირზე, არაფრის გამკეთებელი რომ არაა. [...] ყველაზე უფრო ადრე საერთოდ მედროვენი გამოჩნდნენ. [...] ამ პერიოდში, როდესაც დაიწყო უკვე ეროვნული მოძრაობა და საბჭოთა კავშირმა თანდათან დაიწყო უკვე შერყევა, ყველაზე აქტიურები იყვნენ ამ კატეგორიის ხალხი, რომლებიც არაფერს აკეთებდა. გამოვიდოდა ქუთაისში – 'გაუ! გაუ!' – და ეს იყო მაგათი [საქმე]... 'გაუ! გაუ! საქართველო!' [...] რომ არ ვარგოდა და ბევრი რამე შესაცვლელი იყო, ეს ფაქტია. მაგრამ როგორ უნდა შეცვალო, ეს არ არსებობდა. იყო უფრო მეტი სურვილი, და არა მარტო ეროვნულ მოძრაობაში, ხალხშიდაც.“

გურამ ტულუში სწორედ ამ გარდამტეხ პერიოდს უკავშირებს კრიმინალის ზრდას:

⁵⁸ გვახარია, გიორგი. გადაცემა „სამშობის ერა, ანუ უბნური ვენდეტა“, ციკლიდან „ანარეკლები“, რადიო თავისუფლება, 26 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3zJhxmX> (ნანახია 10.02.2021).

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ გვახარია, ცრემლიანი სათვალე, გვ. 268-269.

„განსაკუთრებით ამ პერიოდს ემატება დამნაშავეთა სამყაროს ზრდა. მით უფრო, ცნობილია, რომ ყველაზე მეტი ქურდული და ქურდული ტრადიციების მატარებელი მოქალაქეები და კანონიერი ქურდები არიან ქუთაისში. ამ ქურდულ ტრადიციებს დაემთხვა უკვე ყაჩაღობები, მასიურად გაგუდვები. იმ პერიოდში მანქანას ნახევარი საათი ვერ დატოვებდი გარეთ, გაძარცვული დაგხვდებოდა. აღარაფერს გამბობ სახლებში შესვლაზე და ყაჩაღობებზე. [...] პრაქტიკულად არაფერი აღარ კეთდება ქვეყანაში, იმიტომ რომ ვინ ვის ეომება, ვინ ვის აყაჩაღებს, კაცმა არ იცის.“

მომდევნო ფრაგმენტი ცხადად აჩვენებს, რამდენად განუკითხაობით მოცულნი და აბსურდული იყო რეალობა, რომელშიც ადამიანებს უწევდათ ცხოვრება და მუშაობა ყველა სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტის მოშლის პირობებში:

„აფხაზეთში ომია დაწყებული და გამომავალს აეროდრომზე, რომ დახვდით, დაჭრილები ჩამოჰყავთო და საავადმყოფოებში რომ გადაიყვანო. მივედი, ვიცდი და არ მოდის არც თვითმფრინავი და გამოჩნდა მერე ვერტმფრენი და რაღაცა აქვს გამობმული. მოვიდა, დაჯდა და ამ ვერტმფრენზე იყო გამობმული როიალი. ‘მხედრიონმა’ დააყაჩაღა ალბათ ვიღაცა და წამოიღეს აქეთ. არც ერთი დაჭრილი არ ჩამოუყვანიათ. ასეთი ფაქტები, რამდენიც გინდა, იმდენი იყო. [...] წარმოიდგინეთ, რომ ასეთი პერიოდის დროს ქუთაისში შეიქმნა თავდაცვის შტაბი, რომელშიდაც, ძირითადად, დამნაშავეთა სამყარო იყო გაერთიანებული. დაერივნენ მასწავლებლებს, შევიდოდნენ კაბინეტში, გალახავდნენ, რომ შენ ასე თქვი, ისე თქვი და რა ვიცი, საშინელი რია-რია იყო“ (გურამ ტულუში).

გურამ ტულუში დაცვის პოლიციის სამმართველოს უფროსად დაინიშნა იმ დროს, როდესაც, აფხაზეთის ომის დასრულების შემდეგ, „ასპარეზზე გამოვიდა ყველაზე ძლიერი სამხედრო დაჯგუფება ‘მხედრიონი’,“ რომელიც „ძირითადად, ორგანიზებას უკეთებდა ყაჩაღობას.“ „‘მხედრიონში’ რა კატეგორიის ხალხი იყო – ძირითადად, დამნაშავეთა სამყაროს წარმომადგენლები, და გარკვეული ნაწილი, არცთუ ისე ცოტა, მოქალაქეები, რომლებსაც არც ‘მხედრიონთან’ ჰქონდათ კავშირი და არც არაფერი, მარა იმდენი ყაჩაღობა იყო და მკვლელობა, რომ ‘მხედრიონიდან’ რომ იყო, მხედრიონელი ვარო და თავის გადარჩენის ინსტინქტი იყო იქ, ვიდრე ‘მხედრიონის’ იდეების გაზიარება.“ ჩვენი რესპონდენტის დაქვემდებარებაში მყოფ სამმართველოს, რომელიც დაახლოებით ორმოც ფაქტობრივად შეუიარაღებელ თანამშრომელს ითვლიდა, არ ჰქონდა შენობა; იგი იხსენებს შემთხვევას, როდესაც პოლიციაში შევიდა შეტყობინება, რომ ავტომატებით და ხელყუმბარებით შეიარაღებულმა მხედრიონელებმა ლუდის ქარხანა დააყაჩაღეს, შემდეგ კი იქვე არსებულ სასადილოში ქეიფობდნენ. მათ წინააღმდეგ მხოლოდ პისტოლეტებით შეიარაღებული ტულუში და მისი მოადგილე გაემართნენ. მოქეიფე მხედრიონელებს იარაღი სასადილოს შესასვლელში ჰქონდათ დატოვებული და პოლიციელებმა მოახერხეს მათი აყვანა. გურამ ტულუში დაუკავშირდა შინაგან საქმეთა სამინისტროს, შეატყობინა, რომ დამნაშავეები აყვანილი ჰყავდა და ელოდა ინსტრუქციას შესაბამის სტრუქტურაში მათი გადაყვანის შესახებ, თუმცა პასუხი სამინისტროდან იყო – „სადაც გინდა, იქ წაიყვანე.“ შესაბამისად, იგი იძულებული გახდა, გაეთავისუფლებინა დაკავებული დამნაშა-

ვეები, დაებრუნებინა მათთვის იარაღი იმ პირობით, რომ ქუთაისის ფარგლებში ისინი აღარ იმოქმედებდნენ.

არც ორგანიზებული დანაშაულის, კორუფციის, რეკეტისა და ეკონომიკური დივერსიის წინააღმდეგ მებრძოლ სამსახურს ჰქონდა შენობა და იარაღი: „35 კაციანი შტატი დამიმტკიცეს. ამ 35 კაცზე 5 პისტოლეტი მქონდა, [...] 2 ავტომატი, და ეს იყო მთლიანად“; „მომცეს ბავშვთა ინფექციური საავადმყოფო რომ იყო ქუთაისში, ძველი, ის შენობა. მივედი, ვნახე, არც სახურავი აქვს, არც კედლები, [...] ნანგრევები იყო. [...] დავრეკე სამინისტროში, მე ვუთხარი, რასაც მაძლევენ, იქ ნანგრევებია და სად შევიდე. რა ვიცი, მოძებნე შენ თვითონ შენობაო,“ – იხსენებს გურამ ტულუში, რომელიც ამ სამსახურის უფროსად დაინიშნა. მან ისევ საკუთარი ძალებით მოიპოვა შენობა სამსახურისათვის, ხოლო შეიარაღება უკანონოდ მფლობელთა მიერ ჩაბარებული იარაღით უზრუნველყო. ამ პოსტზე და ასევე სამტრედიის პოლიციის განყოფილების უფროსად მუშაობისას, როგორც თავად აღნიშნა, მან ამოიღო „ათასობით ხელყუმბარა, ასობით ავტომატი, მართული ხელყუმბარები, ვაზნები, [...] ზოგი ნაღმის განაღმვა არ შეიძლებოდა, თავისი სიცოცხლის ფასად, მენაღმებს ხელით მიჰქონდათ, გაჰქონდათ რიონზე და მერე აფეთქებდნენ.“

ქალაქის პოლიციის სამმართველოში მუშაობისას, გურამ ტულუშის დაქვემდებარებაში 1500 შეიარაღებული პოლიციის თანამშრომელი იყო, რომელთაგან ათასზე მეტს თითქმის მთელი წელიწადი ხელფასი არ ჰქონდა აღებული და „თვითონ იყვნენ ყაჩაღები, უმრავლეს შემთხვევაში.“

გეგუთის კოლონიაში, სადაც 1800 მსჯავრდებულზე მეტი იხდიდა სასჯელს, სრული განუკითხაობა სუფევდა, არ იკეტებოდა საკნები, არც საცხოვრებელი სახლები, იქ კრიმინალურ ავტორიტეტებს ნებისმიერ დროს შეეძლოთ შესვლა და „საქმის გარჩევა.“ სავალალო მდგომარეობაში იყო ქუთაისის ციხის ინფრასტრუქტურა და მსჯავრდებულთა კვებაც. მაგალითად, რვაასამდე პატიმარზე კვარტალში ერთხელ ციხე იღებდა ერთ ტომარა შაქარს, თუმცა მას და სხვა სურსათსაც ციხის თანამშრომლები ინაწილებდნენ. გარდა ამისა, არ არსებობდა არანაირი კონტროლი, პატიმრებს შეეძლოთ საკნებიდან გამოსვლა და გადაადგილება ციხის ტერიტორიაზე (გურამ ტულუში).

გურამ ტულუშის მონათხრობის მიხედვით, რთულია ზღვრის გავლება, ერთი მხრივ, ხელისუფლების წარმომადგენელთა და, მეორე მხრივ, შეიარაღებული კანონდამრღვევი დაჯგუფების წევრთა მოქმედების ფორმებს შორის. ცხადია, რომ კანონის მარეგულირებელი ფუნქცია ძალადაკარგული იყო. კანონდამცველთა მუშაობის ეფექტიანობა დამოკიდებული იყო არა სამართალდამცავი სისტემის გამართულ მუშაობაზე, არამედ მისი წარმომადგენლების პირად ინიციატივასა და, რაც, ალბათ, უფრო მნიშვნელოვანი იყო, მათ კავშირებსა და რეპუტაციაზე კანონგარეშე წრეებში. ჩანს, რომ ხელისუფლება თავად შედიოდა გარიგებაში „მხდრიონთან“ და ამით ხელს უწყობდა დესოციალიზაციასა და დეინსტიტუციონალიზაციას.

სისტემის ძირეულ ცვლილებას პოსტსოციალისტურ ქვეყნებში, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ძვრებთან ერთად, მოჰყვა კრიმინალის უეცარი ტალღა, რამაც ორგანიზებული კრიმინალის ახალი ფორმა მიიღო და სამართალდამ-

ცვლელის უუნარობა გამოავლინა.⁶¹ ასევე მოხდა საქართველოშიც ძალადობა და კანონგარეშე ქმედება დამკვიდრდა როგორც სახელმწიფო ინსტიტუტების ფუნქციონირების და, ზოგადად, სოციალური ინტერაქციის ნაწილი. ძალადობრივი ანგარიშსწორება გახდა პრობლემების და პოლიტიკური უთანხმოებების გადაჭრის ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ფორმა. ძალადობამ გამსჭვალა სოციალური ატმოსფერო და იმ ადამიანების ცხოვრებაზეც იქონია გავლენა, რომლებიც დაპირისპირებული ჯგუფებისა და კრიმინალური სამყაროს ნაწილი არ იყვნენ. ძალადობა და სიკვდილი შეიჭრა ბავშვების ცხოვრებაში. მოსწავლეები შეესწრნენ გია გულუას⁶² მკვლელობას, როდესაც ერთ დილას ჩვეულებრივ მიდიოდნენ სკოლაში. ამ მკვლელობის საქმე, ისევე როგორც მრავალი სხვა, არ გახსნილა. ბავშვის ფიზიკურმა და ფსიქოლოგიურმა უსაფრთხოებამ, როგორც ერთ-ერთმა მთავარმა პრიორიტეტმა, დაკარგა მნიშვნელობა ანგარიშსწორების, სისასტიკის და განუკითხაობის სამყაროში.

„რამდენიმე წუთი აკლდა სკოლის დაწყებას და ბავშვების საკმაოდ დიდი ჯგუფი მიდიოდა სკოლისკენ, ყველა ასაკის, დაწყებული მცირეწლოვნებიდან, ასევე ჩვენც, რომლებიც ვიყავით 13-14 წლის ალბათ მაგ პერიოდში. [...] არ მორიდებთან ბავშვებს შეიარაღებული პირები, დახვდნენ გია გულუას მანქანას და ბავშვების თვალწინ ატყდა სროლა ავტომატების, არ ვიცი რა იარაღები იყო. მე, უბრალოდ, მახსოვს ის ფაქტი, რომ ერთ-ერთ თავდამსხმელს დაეცალა, თუ არ ვცდები – არ ვიცი ქართულად რას ვეძახით – ‘აბო-იმა’ ეგრეთ წოდებული და დაუვარდა მიწაზე. ძალიან გულგრილად დაიხარა, აიღო ეს ნივთი ცარიელი და შეცვალა მეორე ნივთით, ანუ ძალიან ცივისს-ხლიანად მოქმედებდა ბავშვების თანდასწრებით. მაშინ თან ჩვენ ავტეხეთ წივილ-კივილი, ზოგი დაიმალა იქეთ ეზოში, ზოგი მიწაზე დაწვა, ზოგი ხეს მოეფარა... ეს ადამიანი ჩაცხრილეს ზუსტად ჩვენს თვალწინ. მე უბრალოდ მეყო იმისი ჭკუა, [...] ცნობისმოყვარეობა დამეძლია და არ დამეხედა გარდაცვლილი ადამიანისთვის, იმიტომ რომ მივხვდი, რომ ეს სურათი იქნებოდა ჩემთვის შოკისმომგვრელი. [...] მაგრამ მე ვიცი, რომ რამდენიმე ბავშვი თავდასხმის შემდეგ მიუახლოვდა მანქანას და ნახეს დაცხრილული ადამიანი, რომელსაც, თუ არ ვცდები, ძალიან ბევრი ტყვია ჰქონდა მოხვედრილი და იმყოფებოდა რაღაც საზარელ მდგომარეობაში. [...] მახსოვს შემდეგ, როდესაც სკოლის შენობაში შევედით, [...] რამდენიმე ბავშვი [...] საშინელი, ისტერიკული ტირილით შემოვარდა კლასში, ველარ აწყნარებდნენ, იმიტომ რომ შეესწრნენ არა მხოლოდ მსგავს ფაქტს, არამედ იმას, რომ ნახეს [...] გარდაცვლილი ადამიანი. [...] შემდეგ ყვებოდნენ, როგორ ნახეს ჩაცხრილული ადამიანი და ამ ისტერიკულ ტირილში აღწერდნენ მის მდგომარეობას – ახლა არ მინდა უბრალოდ, რომ გავიმეორო – საზარელ ფაქტებს. მალე სკოლაშივე მოვიდნენ გამომძი. ებლები [...] არც გამოძიებულა დიდად და არც გახსნილა მგონი ეს საქმე, როგორც ალბათ ძალიან ბევრი სხვა საქმე ამ პერიოდში“ (თამარ მურუსიძე).

⁶¹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 174.

⁶² გია გულუა (1956-1994) - გენერალ-მაიორი, საქართველოს შინაგან საქმეთა მინისტრის მოადგილე, სატრანსპორტო პოლიციის მთავარი სამმართველოს უფროსი.

„საძმოების ერა“ და დაუსჯელობის სინდრომი

სალომე ასათიანი ბლოგში „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა“ აღნიშნავს, რომ მისმა თაობამ ბავშვობა დაასრულა და სრულწლოვანებაში შეაბიჯა გარემოში, „რომელშიც არც ერთი უმთავრესი მორალური იმპერატივი აღარ მუშაობდა.“ ძალადობა და მკვლელობა, კორუფცია და დაუსჯელობა იმდენად ყოველდღიურ მოვლენებად იქცა, რომ მათი შემზარაობის გაცნობიერებას ადამიანები ვეღარ ახერხებდნენ; „პირიქით – ეს ყველაფერი მაჩოისტური რომანტიკის პერვერსიულ საბურველში იყო გახვეული.“⁶³

„პირველი გვამი, რომელიც უშუალოდ, ახლოდან ვნახე, ჩემი ნაცნობი ბიჭის იყო. თავისი სახლის წინ მოკლეს მეზობელი უბნის ბიჭებმა. ‘მთელი აბოიმა ჩააცალესო,’ ჩურჩულებდა პანაშვიდებზე მოსული ხალხი. ‘აბოიმა’ რა იყო, კარგად არ მესმოდა, მაგრამ ამ ფრაზას მეც აცრემლებული ვიმეორებდი. [...] მერე მიჰყვა და მიჰყვა. კლასელი, პარალელურკლასელი, სკოლელი, მეზობელი ბიჭების მიერ ერთმანეთის უმონყალოდ ხოცვის ამბები ისე გახშირდა, რომ რაღაცნაირად საზარლად ჩვეულებრივი გახდა. გვწყინდა, განვიცდიდით, ვტიროდით – მაგრამ აღარ გვიკვირდა, თავზარს აღარ გვცემდა.“⁶⁴

თამარ მურუსიძე აღწერს, როგორ იქცა მისი, როგორც მოზარდის წარმოდგენაში ძალადობით აღსავსე ყოველდღიურობა ერთგვარ ნორმად, ერთადერთ შესაძლებელ რეალობად და როგორ დაკარგა სიკვდილმა სიმძაფრე მის აღქმაში.

„თითქოს, ყოველდღიურობა გახდა ეს ყველაფერი,... ჩვენ გარეუბანში ვცხოვრობდით [...] და მაქსიმალურად ვცდილობდით, რომ ნაკლებად ჩავსულიყავით ცენტრში. გვესმოდა ისეთი ამბები, რომ მეზობლის ბიჭი, რომელიც ჩავიდა ქალაქში, 17-18 წლის, უკან აღარ დაბრუნდა, რადგან გაქურდეს, ან სისხლიან გარჩევას ემსხვერპლა, ან რომელიღაც შეიარაღებულმა დაჯგუფებამ უბრალოდ, ისე, გაუხსნა ცეცხლი, ყოვლად უმიზეზოდ. [...] 90-იან წლებში მსგავსი ფაქტები ძალიან ხშირი იყო. [...] თითქოს ეს გახდა ჩვენი ყოველდღიურობის შემადგენელი, თანმდევი ნაწილი და სხვა ტიპის ცხოვრება აღარც არსებობდა“ (თამარ მურუსიძე).

გარდა იმისა, რომ ძალადობა და მკვლელობა ყოველდღიურობის ნაწილად იქცა, ასევე ნორმად ჩამოყალიბდა დაუსჯელობა. აღარავის ჰქონდა მოლოდინი, რომ დანაშაულის ფაქტები გამოძიებული იქნებოდა და დამნაშავე კანონის წინაშე წარდგებოდა. სამართალდამცავ (და არა მხოლოდ) სტრუქტურებში გამეფებული კორუფციის პირობებში, გავლენიანი მფარველების წყალობით, დამნაშავეები თითქმის ყოველთვის იცილებდნენ თავიდან სასჯელს. კანონი, შეიძლება ითქვას, ფორმალურად არსებობდა. შედეგად, დაუსჯელობის სინდრომმა ფართოდ მოიკიდა ფეხი; როგორც აღვნიშნეთ, დამკვიდრდა ქუჩის სამართალი, რომელსაც კრიმინალური ავტორიტეტები ახორციელებდნენ. ასევე ჩვეული გახდა შურისძიების პრაქტიკა.

„ხშირად მკვლელის ვინაობაც ვიცოდით. გვესმოდა, რომ ის ‘პაბეგშია,’ მოკლულის მეგობრების შურისძიებას გაქცეული. ისეც ხდებოდა, რომ მკვლელად მიჩნეულ ბიჭს უცებ ძვირფასი უცხოური მანქანით მოსიერნეს

⁶³ ასათიანი, „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“

⁶⁴ იქვე.

დავინახავდით თბილისის ცენტრში. გავლენიანი მამების კონტაქტების და ფინანსების წყალობით ასეთ ბიჭებს პატიმრობა არ ემუქრებოდათ.“⁶⁵

სამოქალაქო დაპირისპირების შემდეგ, 1993-96 წლებში, საქართველოს დედაქალაქში „საძმობის ერა“ დაიწყო. საძმობებს ქალაქის უბნებში შექმნილ შეიარაღებულ ჯგუფებს უწოდებდნენ. მათ შორის დაპირისპირებას, „უბნურ ვენდეტას“ გოგი გვახარია „ფორმაშეცვლილ სამოქალაქო ომს“ უწოდებს, რომელმაც, როგორც ამბობენ, „უფრო მეტი ახალგაზრდა იმსხვერპლა, ვიდრე ომმა აფხაზეთში.“ „შურისძიება, ვენდეტა, ჩვეულებრივი ამბავი იყო. [...] ეს იყო ჩვენი ყოფის და ჩვენი ცხოვრების ნაწილი.“⁶⁶ სალომე ასათიანის სიტყვით, საძმობის დაპირისპირება „განსაკუთრებული მანკიერებით მაინც თბილისის ცენტრში წარმოჩინდა. იქ, სადაც აშკარა იყო პრივილეგირებული სტატუსიდან გამომდინარე დაუსჯელობა და უპასუხისმგებლობა. იმ უბნებში, რომლებიც ელიტარული ოჯახების შვილებმა და შვილიშვილებმა აღვირახსნილი ძალადობის სფეროდ და სხვადასხვა საძმოს თუ დაჯგუფების სათარეშო სივრცედ გადააქციეს.“⁶⁷

ჟურნალისტი და მწერალი შორენა ლებანიძე 90-იანებში საძმოთა დაპირისპირებას აშუქებდა მედიაში. სწორედ მან უწოდა 90-იანი წლების თბილისის ძალადობრივ რეალობას „უბნური ვენდეტა.“ მისი აზრით, ეს რეალობა ლოგიკური შედეგი და გაგრძელება იყო 1991-92 წლების ზამთრიდან დაწყებული არეულობის და ქაოსისა, რომელიც 1996 წლამდე გაგრძელდა. შორენა ლებანიძე უბნის საძმობის ჩამოყალიბებას აფხაზეთის ომისა და დასავლეთ საქართველოში სამოქალაქო დაპირისპირების დასრულებას უკავშირებს: 25-30 წლის ომგამოვლილ, იარაღით, ნარკოტიკით და სამხედრო ნადავლით დაბრუნებულ ახალგაზრდებს თბილისში დახვდათ 16-17 წლის ბიჭები, რომლებისთვისაც ისინი სანიშნო გმირები იყვნენ. ამ ბიჭების თვალწინ გაიარა 90-იანების დასაწყისის ქაოსმა და სისხლისღვრამ. ეს ორი ჯგუფი, ერთი მხრივ, ნაომარი, ძირითადად მხედრიონელი ახალგაზრდები, მეორე მხრივ – მოზარდები, ერთ გუნდად შეიკრნენ და თბილისის სხვადასხვა უბნებში შექმნეს ურთერთდაპირისპირებული საძმოები. შემსრულებლები, ძირითადად, ეს მოზარდები იყვნენ. თავიდან ისინი ერთმანეთს უსწორდებოდნენ წვრილმანი, ყოფით ნიადაგზე წამოჭრილი კონფლიქტის გამო. დაპირისპირების მთავარი მიზეზი გავლენის სფეროებისა და იარაღის განაწილება იყო; საძმობებს შორის პირველი სისხლიანი შეტაკების მსხვერპლი, 18 წლის ბიჭი, შეენირა დავას იმის თაობაზე, თუ ვის უნდა ჰქონოდა ფრონტიდან ჩამოტანილი იარაღი. „იარაღი ძალა იყო,“ – აღნიშნავს შორენა ლებანიძე.⁶⁸ შემდეგ ეკონომიკური ინტერესებიც გაჩნდა – ვინ „გააკონტროლებდა ქუჩას,“ ვის ხელში აღმოჩნდებოდა რეკეტივით აღებული თანხა. შემდეგ მათ დაიწყეს შენობების, წარმოება-დანესებულებების პრივატიზება და წილის გაყოფაზე დავა, რის გამოც თვითონ საძმობებს შიგნით გაჩნდა დაპირისპირებები. იყო ასევე პოლიტიკური ინტერესები. პოლიტიკურმა ჯგუფებმა სცადეს ამ დაპირისპირებული საძმობის გამოყენება ერთმანეთის გასანადგურებლად. შორენა ლებანიძე იხსენებს, როგორ ხდებოდა „საქმის გარჩევა“ დაპირისპირებულ საძ-

⁶⁵ იქვე.

⁶⁶ გვახარია, „საძმობის ერა.“

⁶⁷ ასათიანი, „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“

⁶⁸ გვახარია, „საძმობის ერა.“

მოებს შორის: დაპირისპირების დროს მოკლულის ან დაჭრილის უბნელები, შურისძიების მიზნით, კლავდნენ მტრული საძმოს წარმომადგენელს, შემდეგ ისინი იძიებდნენ ხოლმე შურს და ასე იგებოდა „უბნური ვენდეტას“ ჯაჭვი. „პატარა ბიჭებმა ხოცეს ერთმანეთი, თავიანთი თანატოლები და თვითონაც შეენივნენ.“ „ერთ ეზოში, ეს იყო პავლოვის ქუჩის 29 ნომერში, რამდენიმე თვეში შვიდი ბიჭი გაასვენეს. ერთ დღეს მანქანაში ჩაცხრილეს ოთხი ბიჭი. [...] ისინი მანქანაში ისხდნენ და წითელი ბალიდან ბუჩქებში ჩასაფრებულმა შეიარაღებულმა პირებმა დაცხრილეს ერთ დღეს ეს ოთხი ბიჭი. ეს იყო საშინელი ტრაგედია, [...] თან ეს ბიჭები იყვნენ ბავშვები, სულ რაღაც 17-18 წლისები.“⁶⁹ საძმოს თავში იდგა კანონიერი ქურდი, ვინც „ალაგებდა სიტუაციას“ საძმობის შიდა ჯგუფებს შორის და ანაწილებდა გავლენის ზონებს. ზოგიერთი საძმოს სახელი ფიგურირებდა პოლიტიკოსების წინააღმდეგ განხორციელებულ ტერაქტებში. „ცალკე ვერ განვიხილავთ საძმობის ომს ტერაქტებისაგან. ეს იყო ერთიანი პროცესი და ეს ყველაფერი ერთად იყო პოლიტიკა,“ – აღნიშნავს შორენა ლებანიძე.⁷⁰

90-იანი წლების თბილისის ეს რეალობა ნანა ბაქრაძის მესხიერებაშიც მძიმედ აისახა:

„ყოველმხრივ ძალიან ცუდ მდგომარეობაში ვიყავით. [...] საშინელი ბანდიტიზმი იყო. გავრცელდა ეს უკანონობა, კორუფცია, თარეშობდნენ ეს რაღაცა დაჯგუფებები, კულინარებიო, იოსებიძელებიო. ჩვენი სახლი პირდაპირ იოსებიძეს უყურებდა. წარმოიდგინეთ, რომ ყოველდღე, ყოველ შემთხვევაში - ყოველ მეორე დღეს, მოვარდებოდა ახალგაზრდა ბიჭების ჯგუფი, ატყდებოდა სროლა, ერთს მოკლავდნენ. გავიდოდა კიდევ ცოტა ხანი, კიდევ მოცვივდებოდა ჯგუფი, კიდევ ვიღაცა ახალგაზრდას კლავდნენ. ეს ენით აუნერგელი რაღაც [იყო], ამის ატანა, უბრალოდ, ნორმალური ფსიქიკის ადამიანისათვის ძალიან ძნელია, როცა უყურებ, რომ შენს მეზობელს, ყოველ მეორე, ყოველ მესამე დღეს, ახალგაზრდა ბიჭს კლავენ. ეტყობა აქედანაც მიდიოდნენ იქეთ და იყო აი ეს დავიდარაბა და მკვლელობა“ (ნანა ბაქრაძე).

90-იანების ძალადობრივი გარემო ბავშვების და მოზარდების ცხოვრებაზე თავისებურად აისახა. ეზოში, იგივე „ბირჟაზე“ შეკრებილი ბიჭების ერთ-ერთი პოპულარული თამაში იყო „ქურდი ზონაში“, რომლის დროსაც ბავშვები ციხის სცენას გაათამაშებდნენ ხოლმე. ერთ-ერთი მათგანი ციხეში ახალი შესული „ქურდი“ იყო, რომელიც იწყებდა თამაშს სიტყვებით: „სალამი ქურდებს! თქვენში პაპი რომელია?“ დამხვდური „პატიმრები“ „ქურდულ ბაზარში“ გამოცდიდნენ ახალშემოსულს. ის, ვინც „ქურდისათვის“ შეუფერებლად დაილაპარაკებდა ან მოიქცეოდა, წაგებულად ითვლებოდა და „სასჯელის“ სახით ცემას იმსახურებდა.⁷¹

რეალობა შორს არ იყო თამაშისაგან. ძალიან პოპულარული და რომანტიზებული იყვნენ ეგრეთ წოდებული „ძველი ბიჭები“, რომლებიც „ქუჩის“ წესებით ცხოვრობდნენ: „ერთი პერიოდი ძალიან მოდაში იყო ხელჯოხიანი ბიჭები. [...] გოგოებს ძალიან მოსწონდათ ასეთი ბიჭები. [...] რომც არ დასჭირებოდათ, მა-

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ ნიჟარაძე, გოგა. „ქურდული სამყაროს აჩრდილები: რატომ იზიდავთ მოზარდებს კრიმინალური ცხოვრება“, სპუტნიკი საქართველო, 13 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3FcpAJF> (ნანახია 03.03.2021).

ინც ხანდახან ხელჯოხით დადიოდნენ იმიტომ, რომ ყველას ენახა, რომ ჩხუბში იყო, დაჭრეს“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

ძალადობრივი გარემო სხვაგვარ გავლენას ახდენდა გოგონების ცხოვრებაზე: „ძალით მოტაცება, გათხოვება, ორსულობა, შემდეგ ქმრისგან ცემა, გაშორება ან დაქვრივება ჩვეულებრივზე ჩვეულებრივი ამბავი იყო. [...] არასრულწლოვან გოგონებს ერთმანეთის მიყოლებით ენგრეოდათ ცხოვრება.“⁷² გოგონას ადრეულ ასაკში გათხოვება ერთგვარ ნორმად იქცა:

„ყველასგან მიღებული და გამართლებული იყო, თუ 14-15 წლისა გათხოვდებოდა გოგო, რადგან ‘პატრონს ჩაბარდა ბავშვი.’ [...] ჩემი იმდენი მეზობელი, [...] ნამდვილად კარგი გოგო გაყვა ასეთ გაუგებარ, გაუგებარი ცხოვრებით რომ ცხოვრობდა და ბანდის წვერი იყო და სულ რომ ვილაცასთან საქმის გარჩევები ჰქონდა, ისეთ ბიჭს. იმდენი გოგო გათხოვდა ჩემ ირგვლივ მაგ პერიოდში, თუნდაც ჩემი სამეზობლოდან, ჩემი სკოლიდან“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

90-იანი წლების მინურულს საძმოები აღარ არსებობდა: მათი ნაწილის ლიკვიდაცია სახელმწიფომ შეძლო, ნაწილმა ჩააბარა იარაღი, ხოლო „ყველაზე ტიპური მესამე ჯგუფი, უბრალოდ, აღარ იყო ცოცხალი – დაცხრილეს, დახვრიტეს, აწამეს.“⁷³ თუმცა სალომე ასათიანი მიიჩნევს, რომ ძალადობა, რომელიც უკვე ათწლეულებია საქართველოში „კოლექტიური ყოფის განუყოფელ ნაწილადაა ქცეული“, სწორედ 90-იანი წლების მემკვიდრეობაა, როდესაც „მკვლელობა ურბანული ყოველდღიურობის ნაწილი“ გახდა.⁷⁴

როგორც ნანა ბაქრაძე ამბობს, ამ განუკითხაობის პერიოდის შემდეგ „თანდათან თითქოს ჩაწყნარდა ეს არეულობა, მაგრამ იმდენად გამეფებული იყო ამ ქვეყანაში ეს უკანონობა, კორუფცია, რომ უკვე ქვეყანას ქვეყანა აღარ ერქვა. [...] სამუშაოც თანდათან მიიღია და აღარც საქმე იყო. [...] მახსოვს, რომ ამბობდნენ, რომ 68 პროცენტით დავარდა ეკონომიკა. ისეთ ქვეყანაში, სადაც ეკონომიკა 68 პროცენტით დაეცემა, წარმოიდგინეთ, რა ხდება მაშინ იმ ქვეყანაში.“

ეკონომიკური კოლაფსი

სტივენ ჯონსი აღნიშნავს, რომ დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ ეკონომიკური ვარდნა საქართველოში ყველაზე მწვავე იყო თანამეგობრობის დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა შორის. კატასტროფულად დაეცა აგრეთვე მოსახლეობის კეთილდღეობის დონე.⁷⁵

ჯონსის აზრით, პოსტსაბჭოთა რესპუბლიკებში პირველ ეტაპზე ეკონომიკური კრაზი შეიძლება ბაზრების სწრაფი დაკარგვით, ეკონომიკური ტრანსფორმაციის მასშტაბებითა და მოძველებული ინფრასტრუქტურის საბოლოოდ მოშლით აიხსნას. ამ ფაქტორებთან ერთად, საქართველოს ეკონომიკური სტრატეგია მნიშვნელოვნად შეზღუდა მისმა დამოკიდებულებამ ვაჭრობაზე (1988-1990 წლებში მშპ-ის 43 პროცენტი) და ენერგომატარებლების იმპორტზე, გამანადგურ-

⁷² ასათიანი, „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“

⁷³ გვახარია, „სამშობის ერა.“

⁷⁴ ასათიანი, „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“

⁷⁵ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 254.

რებელმა ომებმა და შავი ბაზრის მასშტაბებმა.⁷⁶ 1990-1995 წლებში, რეალური მშპ-ის დაახლოებით 83 პროცენტის ვარდნა დაფიქსირდა, სოფლის მეურნეობის პროდუქციის წარმოება 63 პროცენტით დაეცა, სამრეწველო წარმოების ჩავარდნამ 1990-1995 წლებში 85,9 პროცენტს მიაღწია.⁷⁷ 1991 წლისათვის საქართველოს ექსპორტის 67 პროცენტზე მეტი რუსეთში გადიოდა. 1990-იანი წლების ეკონომიკური კოლაფსი ამ საექსპორტო შემოსავლების დაკარგვას დაემთხვა. ცენტრიდანაც ერთბაშად შეწყდა ბიუჯეტის დაფინანსება.⁷⁸ ტრანსპორტიდან და ტურიზმიდან მიღებული შემოსავალი დაიკარგა; 1980-იანი წლების ბოლოს საქართველოში 2.5 მილიონი ტურისტი სტუმრობდა, 1993-94 წლებში – არცერთი. ასევე იკლო რეგიონიდან შემოსავლებმა. აჭარის ავტონომიურმა რესპუბლიკამ უარი თქვა ცენტრალურ ბიუჯეტში 4 მილიონი მანეთის შეტანაზე ყოველთვიურად.⁷⁹

საბჭოთა სოციალური დაცვის სისტემის რღვევა მტკიცენული აღმოჩნდა მოსახლეობისთვის. 1990-იანი წლების თბილისის ქუჩები სავსე იყო იძულებით გადაადგილებული პირებით, უპატრონოდ დარჩენილი ბავშვებითა და გაღატაკებული მოხუცებით, რომლებიც სახლიდან გამოტანილ ნივთების ყიდიდნენ.⁸⁰ გადარჩენა ახლობელ-ნათესავებზე, მეზობლებზე, არაოფიციალურ და არამონეტარულ შემოსავლებსა და ოჯახის ძველი ნივთების გაყიდვაზე იყო დამოკიდებული.⁸¹

1991-1994 წლებში რეგულირებადი სამომხმარებლო ფასები საქართველოში 68-ჯერ გაიზარდა; 100-ჯერ გაიზარდა პურის ფასი.⁸² 1989 წელს მინიმალური ხელფასით 750 კვერცხის ყიდვა შეიძლებოდა, 1993 წლისათვის ამ ხელფასით მხოლოდ 1 კვერცხი მოდიოდა. ერთი თვის პენსია 9 კგ. პურის ფასს უტოლდებოდა. 1994 წლის სექტემბერში საშუალო ხელფასი 12 აშშ დოლარს ანუ 28 800 000 კუპონს უდრიდა. 1994 წლის ბოლოსთვის კი – ოფიციალური საარსებო მინიმუმის 1.2 პროცენტს. ელექტროენერჯისა და სათბობის შეწყვეტის გამო დაიხურა სკოლები და საავადმყოფოები. საბიუჯეტო ხარჯები სოციალური დაცვის, ჯანდაცვის და განათლების სფეროში საერთოდ გაქრა, რადგან მთავრობამ გადასახადების ამოღება ვერ მოახერხა.⁸³

რუსეთის ინიციატივით შექმნილ დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა თანამეგობრობაში განწევრიანებაზე უარის გამო, რუსეთმა შეამცირა, 1993 წელს კი შეწყვიტა საქართველოსთვის კუთვნილი მანეთების გაცემა. შედეგად, ეროვნული ბანკის საცავებში მხოლოდ დახეული ფული და ხუთკაპიკიანები დარჩა.⁸⁴ 1993 წელს ხელისუფლებამ ფულის დროებითი ერთეული – კუპონი შემოიტანა, რომელმაც ძალიან მალე კატასტროფული ინფლაცია განიცადა. ქართული კუ-

⁷⁶ იქვე, გვ. 264-265.

⁷⁷ იქვე, გვ. 266.

⁷⁸ იქვე, გვ. 265.

⁷⁹ იქვე, გვ. 266.

⁸⁰ იქვე, გვ. 267.

⁸¹ იქვე, გვ. 268.

⁸² ზარქუა, აკა. „რა ხდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში – ისტორია რიცხვებში,“ *On.ge*, 22 მაისი, 2019, <https://bit.ly/3Gf4GLg> (ნანახია 26.02.2021).

⁸³ ჯონსი, საქართველო. პოლიტიკური ისტორია, გვ. 267.

⁸⁴ ზარქუა, „რა ხდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში.“

პონის ოფიციალური გაცვლითი კურსი 1993 წელს აშშ დოლართან მიმართებაში 5 060 კუპონს შეადგენდა, ხოლო 1994 წლის ბოლოსთვის – 2 400 000 კუპონს.⁸⁵ მოსახლეობისათვის კუპონით გადახდილი პენსია და ანაზღაურება, ფაქტობრივად, ფორმალური ხასიათისა იყო. ემოციურად მძიმე და, ამავე დროს, რთულად გასააზრებელი იყო 90-იანების ვითარება ხანდაზმული ადამიანებისათვის, რომლებიც აქტიურად აღარ მონაწილეობდნენ ყოფითი საკითხების მოგვარებაში; რთული იყო ასევე იმ ადამიანების მდგომარეობა, ვისაც დიდ ძალისხმევად უჯდებოდა მათი დაცვა ფიზიკური თუ ფსიქოლოგიური სტრესისაგან:

„მახსოვს, რომ დაბეჭდეს გარდამავალი ვალუტა, კუპონები. და ეს კუპონები იყო ძალიან სასაცილო ფული, ძალიან. დედა ელოდა პენსიას კუპონებით, თუ არ ვცდები, 5000 და ტროლეიბუსის ბილეთი ღირდა 4000 მეგონი. [...] დედა როცა იღებდა პენსიას, მეუბნებოდა, რომ წადიო, ჩემი პენსიით ბავშვს რამე უყიდეო, და ამ ფულით საერთოდ ვერაფერს ვერ იყიდდი. მე მივდიოდი, თვითონ რაღაცას ვყიდულობდი ბავშვისთვის, მომქონდა. და მერე ერთ დღესაც ძალიან დავილაღე და ვუთხარი, დედა, კარგი რა, არაფერი არ მოდის ამ შენი პენსიით-მეთქი. ისე გამიბრაზდა და ისე ეწყინა, როგორ არა გრცხვენია, ნანაო, ათასები მაქვსო პენსიაო. ანუ ის თავის ასაკში, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან განათლებული ქალი იყო, მაგრამ მაინც ვერ გებულობდა, რომ ათასი აბსოლუტურად ნოლის ფასი იყო“ (ნანა ბაქრაძე).

გოგი წერეთელი აღნიშნავს, რომ ბიუჯეტიდან დაფინანსებული სამსახურები იღებდნენ ანაზღაურებას, მაგრამ ამას სიმბოლური ხასიათი ჰქონდა ეკონომიკური კოლაფსისა და საყოველთაო დეფიციტის პირობებში: „ამ პერიოდში, ბიუჯეტში ვინც ვიყავით, ხელფასები დანიშნული გვქონდა, მუშებსაც ვუხდით, მაგრამ ამ პერიოდში იყო ზუსტად, კუპონი რომ შემოვიდა. ელემენტარულად ეძლეოდათ ხელფასი [...] ასე ვთქვათ, სიმბოლურად“.

„ზამთარი გადასატანია“

„90-იანი წლები არაა მხოლოდ პოლიტიკა და არც ის ნატურაა, რომელიც მყარად დამკვიდრდა ისტორიაში. 90-იანი წლები გარდასული ნატურაცაა, ცხოვრების ის სტილი, რომელიც გაქრა, რომლის სახეს მხოლოდ ფოტოგრაფიაში, ვიდეოკასეტებზე ვნახავთ, ამ სურათებში მთავარი უკვე არა იმდენად ძალადობაა, რამდენადაც საშინელი გაჭირვება, შიმშილი და სიცივე, რომელსაც დროდადრო იარაღის ხმა ახლავს თან.“⁸⁶

90-იან წლებში გადაღებულ თბილისის ყოველდღიურობის ამსახველ დოკუმენტურ კადრებში თვალშისაცემია ეს უკიდურესი სიდუხჭირე, რომელმაც თბილისის ქალაქის იერი დაუკარგა: ეზოებსა და ქუჩებში სადილის მოსამზადებლად და გასათბობად სახელდახელოდ დანთებული კოცონები, კორპუსების ფანჯრებიდან გამოჩრილი შუშის ღუმელის მილები, ადამიანები, რომლებიც შეშასა და ნავთს იმარაგებენ ღუმელებისა და ნავთქურებისათვის, სავაჭრო ჯიხურები და პირდაპირ ქუჩაში გაშლილი დახლები, სადაც პურს და ზოგიერთ სხვა პროდუქტს ყიდიდნენ (მათი ნაწილი ჰუმანიტარული დახმარების სა-

⁸⁵ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 267.

⁸⁶ გვახარია, „სამშობის ერა.“

ხით იყო მიღებული); ქუჩაში მომრავლებული სასონარკვეთილი ხანდაზმული ადამიანები, რომლებიც მონყალებას ითხოვენ და გაუფასურებული კუპონების დასტა უჭირავთ ხელში.⁸⁷

2000-იანი წლების დასაწყისში გადაღებულ დოკუმენტურ ფილმში „საქართველო – მე-20 საუკუნე. 1993“ აღნიშნულია, რომ ხალხის დიდი ნაწილი სიღარიბის ზღვარს მიღმა ცხოვრობდა; ქვეყანა შიმშილისა და ეკონომიკური დეპრესიის წინაშე აღმოჩნდა.

„საოცრად მომრავლდნენ მათხოვრები და კიდევ ბაზრობები. ადამიანებს ხომ გასაყიდად სახლებიდან ყველაფერი გამოაქვთ, ოჯახური რელიკვიებიდან დაწყებული, წიგნებით დამთავრებული. [...] ქუჩაში გამოსული, მაშინვე შეამჩნევთ, რომ ერთბაშად გაჭალარავდა თბილისი, მოუბერდათ სახეზე კანი ჩვენს ჯერ კიდევ გუშინ ახალგაზრდა დედებს, ხალხს ჩაუშავდა თვალები, დანაცრისფრდა დედაქალაქი. ქალები ქუსლებზე, მამაკაცები კი ელეგანტურად სიარულს გადაეჩვივნენ, ნონაში დაკლება ახალგაზრდებისთვის მოდაა, შედარებით ხანში შესულთათვის – შიმშილი. შემცირდა და თითქმის აღარ გვხვდება საქორწინო მხიარული მაცრიონი, სამშობიარო სახლებიც თითქმის ცარიელია. [...] რიგებში დგომითა და საჭმელზე ფიქრით თენდება და ღამდება. სტუმრად მისვლა და სტუმრის მიღება უხერხულიც კი გახდა. ხალხი ერთმანეთის სულიდან ნაკითხვის ნაცვლად, სხეულიდან ნაკითხვას მიეჩვია, ბადურებიდან, ხელჩანთებიდან, სანოვავით დატვირთული პარკებიდან ნაკითხვას, ადამიანები თავანწულნი კი არა, ერთმანეთის ხელებზე მოთვალთვალენი დადიან, რადგან ესეც ინფორმაციის მიღების ერთგვარი მეთოდია, თუ სად რა იყიდე. უსინათლო და მშვიერი დღეების უზარმაზარმა რიგმა დააბეჩავა და გაათიალა ქართველი ერი. შეიარაღებული ბანდების თარეშს თვლა არ უჩანს, ყოველ ღამე ისვრიან, ყოველ ღამე ვიდაცას თავს ესხმიან და ძარცვავენ. [...] ენერგეტიკული კრიზისი უკვე ჩვეული ამბავია, გონებაშახვილნი ხუმრობენ კიდევ, ფუნქციონირის გადმოსახვიდან ღამე დანახული თბილისი საფლავს უფრო ნააგავს, ვიდრე დედაქალაქსო. სახლში ნათურის ანთებას ადამიანები ზოგან დღეები, ზოგან კი თვეები ელოდებიან და ამ ლოდინს ბევრი ვერ უძლებს, დეპრესია და ფსიქოზი მასიური მოვლენა გახდა.“⁸⁸

1994 წლის დეკემბერში ფოტოხელოვანებმა და მხატვრებმა მოაწყვეს გამოფენა, სახელწოდებით „ზამთარი გადასატანია.“ გამოფენის სახელი უკავშირდებოდა ზამთრის მძიმე რეალობას, რომელიც დამანგრეველად მოქმედებდა ადამიანთა ფიზიკურ და ფსიქოლოგიურ მდგომარეობაზე. „თუ არც საჭმელი გაქვს, არც სითბო და არც შუქი, მკვდარი ხარ, რა ხარ აბა? და მხოლოდ ფიქრი იყო ის ერთადერთი, რაც გვაგრძობინებდა, რომ ჯერ კიდევ ვცხოვრობდით. [...] ეს 'ავტორების გამოფენა' უფრო იყო, ვიდრე სურათების... თითქოს რაოდენობრივად ვითვლიდით – ახლა ამდენი ვართ და ვნახოთ, რამდენი დავრჩებით ზამთრის დასრულების შემდეგ... რამდენი შევძლებთ ზამთრის გამკლავებას და მივატანთ გაზაფხულამდე?“ – აღნიშნა გამოფენის ერთ-ერთმა ორგანიზატორმა,

⁸⁷ „თბილისური 90-იანების დოკუმენტური მასალა,“ YouTube, 3 მაისი, 2015, <https://bit.ly/3rmzXWH> (ნანახია 03.03.2021).

⁸⁸ ყანდიაშვილი, კვა. დოკუმენტური ფილმი „საქართველო – მე-20 საუკუნე. 1993-1994 წლები,“ ტელეკომპანია „მასტრო,“ YouTube, 27 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3tdTA5K> (ნანახია 03.03.2021).

გურამ ნიბახაშვილმა.⁸⁹ 90-იანებში ხშირად ხუმრობით ამბობდნენ: „გაზაფხულზე დავითვალოთ, რამდენი ვართ,“⁹⁰ თუმცა ეს ფრაზა მძიმე შეჭირვების პირისპირ მდგარი ადამიანების მტკივნეულ განცდას ასახავდა. თითქმის სამი ათწლეულის შემდეგ მხატვრები ოლეგ ტიმჩენკო და მამუკა ცეცხლაძე იხსენებენ, რომ ამ და სხვა მსგავს გამოფენებზე მოსული ადამიანები „ცოტა ხნით მაინც წყდებოდნენ მწარე რეალობას“ და „ნაცრისფერი ყოველდღიურობიდან თავის დაღწევის ერთ-ერთ გზას ჩვენთან პოულობდნენ.“⁹¹ გურამ ნიბახაშვილისათვის ზამთარი მძიმე გამოცდილების გამომხატველ ერთგვარ მეტაფორად იქცა. 2019 წელს მოენყო მისი ფოტოგამოფენა „ზამთარი გადატანილია,“ სადაც 90-იანების რეალობის ამსახველი ფოტოები იყო თავმოყრილი. ნიბახაშვილი ამ სათაურით საბჭოთა კავშირის დასასრულს გულისხმობდა, მისი თქმით, „ყველა ზამთარს თავისი არსი აქვს.“⁹² იგი აღნიშნავს, რომ 90-იანებში გადაღებული ფოტოები „ასახავს იმ აბსურდულ მდგომარეობას, რომელიც მაშინ არსებობდა.“ „რომ მახსენდება, [...] ვფიქრობ, რომ ეს რომ კიდევ ერთხელ დატრიალდეს, შეიძლება, ვერც გაუძლოს კაცმა. უცნაური ის იყო, რომ ვერ ხვდებოდი... სულ გეგონა, რომ ეს ხვალ დამთავრდება, იმიტომ რომ ის ისე უცებ მოვიდა, რომ არ იყავი შეგუებული და ფიქრობდი, რომ გუშინნინ ხო იყო, გუშინნინდელი ხო გახსოვს, და ეს ხვალ მორჩება, ზეგ მორჩება, მაზეგ მორჩება... და კი გაინელა 10 წელი შუქის და სითბოს [...] გარეშე.“⁹³ მისი სიტყვები ნათლად აჩვენებს ტრავმული გამოცდილებისათვის დამახასიათებელ მდგომარეობას – ნორმიდან ამოვარდნის, დროში წყვეტილის, მოულოდნელობისა და დაუჯერებლობის განცდას.

მართლაც, უპირველესი მძიმე ასოციაცია, რაც 90-იანების თაობის ადამიანებს ამ პერიოდთან აქვთ – ზამთარია. ამ თაობის მეხსიერებას ყველაზე მტკივნეული დალი ბნელი, ცივი და თითქოს უსასრულო ზამთრების შეჭირვებულმა ყოფამ დაამჩნია. როგორც გიორგი გვახარია აღნიშნა, „როცა 90-იანმა წლებმა ჩაიარეს და ხალხს კითხეს, როგორ დაგამახსოვრდათ 90-იანი წლებიო, იცით როგორი იყო პასუხი? თითქმის არავინ გაიხსენა გაზაფხული და ზაფხული, ყველამ ცივი ზამთარი, გახეურა, უწყლობა, უგაზობა, პურზე რიგები გაიხსენა. გაზაფხული და ზაფხული არავინ გაიხსენა.“⁹⁴

ელექტროკრიზისის გამო ხშირად კვირაობით გაგრძელებული უშუქობა ან, საუკეთესო შემთხვევაში, გრაფიკით მიწოდებული დენი, უგაზობა, ცხელი წყლის არარსებობა, გაყინული რადიატორები, რომლებიც მალე ჯართად იქცა, განსაკუთრებულად სტრესული ზამთრის პერიოდში იყო. დენის მოწოდება ადამიანების ყოველდღიური ცხოვრების ცენტრალური საკითხი გახდა. თბოსადგურებში დენის წარმოება 1950 წლის მაჩვენებელამდე შემცირდა. ბოლოს მხოლოდ ორი ენერგობლოკი მუშაობდა საქართველოში - მე-9 და მე-10 და ისინიც ხშირად ითიშებოდა.⁹⁵ „ეს მე-9 ბლოკი გაფუჭებულ პატეფონს გავდაო, ამბობდა

⁸⁹ ბელქანია, ქეთი. „ზამთარი გადასატანია“ – გამოფენა 90-იანების თბილისის ცხოვრებიდან, *Marketer*, დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3JUaA6X> (ნანახია 09.02.2021).

⁹⁰ იქვე.

⁹¹ ბელქანია, „ზამთარი გადასატანია.“

⁹² იქვე.

⁹³ გვახარია, „სამშობის ერა.“

⁹⁴ გვახარია, „შუქი წავიდა...“

⁹⁵ იქვე.

ხალხი, ხან ჩაირთვება და ხან გამოირთვებაო. თუ ჩაირთო, ჩემს მტერს, შეიძლება ისე ცუდად ჩაირთოს, ყველაფერი გადაწვასო. იმხანად თბილისში მგონი ოჯახი არ დარჩა, ვისაც რომელიმე საოჯახო ელექტრონიკით არ გადაეწვა. მერე იყო ხელოსნების გამოძახება ანდა უბრალოდ ტელევიზორზე, მაცივარზე, უთოზე უარის თქმა, ხელოსნისათვის ფული ხომ უნდა გადაგხადა.“⁹⁶ 90-იან წლებში თბილისის ქუჩებში გამვლელთაგან აღებულ ინტერვიუებში რესპონდენტები, ზოგი იუმორნარევი, ზოგი უფრო მძიმე ემოციით, აღწერენ საკუთარ და თანამოქალაქეთა რეაქციას შუქის წასვლა-მოსვლასთან დაკავშირებით: „შუქი მოვიდაა! ედიკა პაპამ შუქი გამოგვიგზავნა!“ „შეძახილია, თითქოს ბურთი გავიდა კარში სტადიონზე, ‘დინამოს’ სტადიონზე, აი ასეთი შეძახილებია,“ „ჩემი პირადად ასეა: მოვა – მაინც ვაგინებ, ჩააქრობენ – მაინც ვაგინებ, იმიტომ რომ აღარა მაქვს ნერვები,“ „ამაზე დიდი ბედნიერება არ არის, შუქი რომ მოდის ხოლმე. ლიფტი მუშაობს, ტელევიზორი მუშაობს და ყველა გახარებული ვართ, ყველა კარგ ხასიათზე ვართ,“ „ისევე უხარიათ, როგორც თოვლის მოსვლა. სიხარული არის [...] სადაც შუქი არის, იქ ცხოვრებაც არისო.“⁹⁷

ნანა ბაქრაძე იგონებს, რამდენად რთული იყო მისი ხანდაზმული დედისათვის გამუდმებული უშუქობის პირობებში ცხოვრება და თავად მისთვის – დედის მძიმე ემოციური მდგომარეობის ყურება:

„ძალიან დიდი გაჭირვება დაიწყო, საოცარი, არა საკვები, არა ტრანსპორტი, არა გათბობა, არა შუქი. დედა მყავდა უკვე ხნიერი მაგ დროისთვის და ვატყობდი, რომ ეს შუქის წასვლა და ეს უშუქობა უკვე მის ნერვებზე და მის ფსიქიკაზე ძალიან ძლიერად მოქმედებდა. სულ იმის შიში მქონდა, რომ არ დაწყებოდა რალაცა ეს ისტერიკის მაგვარი, როცა შუქი მიდიოდა. ესეც რალაცნაირი ძალიან დიდი განცდაა, რომ უყურებ შენს ახლობელს, რომელიც ასე იტანჯება და რის გამო, იმის გამო, რომ შუქი არა გვაქვს, სინათლის გამო არა გვაქვს გათბობა, გაზი და აი ეს ყველა ასეთი მომენტები ძალიან რთული იყო.“

ქვეყანაში ელექტროენერგია არათანაბრად მიეწოდებოდა რეგიონებს და დედაქალაქს, ასევე დედაქალაქის ცენტრალურ და პერიფერიულ უბნებს. ეს ერთგვარ სოციალური უთანასწორობის განცდას ბადებდა. „თბილისში გვქონდა პრივილეგიებული უბნები და ნაკლებად პრივილეგიებული. რეგიონებზე [...] არაფერს ვამბობ. ხალხი წყვდიადში ცხოვრობდა. მოგვიანებით ნაირა გელაშვილი იტყვის, კახეთში არის სოფლები, სადაც ბავშვები იზრდებიან უსინათლოდ და, მაგალითად, კინო არ იციან რა არისო. გენერატორი დავუდგით, ვიდეომაგნიტოფონი ჩავიტანეთ, ‘ცისფერი მთები’ ვუჩვენეთ და ბავშვებმა, უი, რა კარგი რამე ყოფილა კინოო.“⁹⁸

ხშირად მოსახლეებს უკანონოდ გაჰყავდათ ელექტროენერგია საკუთარ სახლებში იმ სადენებიდან, სადაც უფრო ხშირად იყო ხოლმე დენი. გავრცელდა „დენის ქურდობა“: „ხშირად ამ გაყვანილი მავთულების გამო ხალხს აჯარმიმბდნენ და ტელევიზორში სიუჟეტებსაც კი ამზადებდნენ ჟურნალისტები იმაზე, თუ

⁹⁶ იქვე.

⁹⁷ იქვე.

⁹⁸ იქვე.

როგორ იპარავდა ხალხი დენს.⁹⁹ ხშირი იყო დახარჯული ელექტროენერჯის აღმრიცხველი ინკასატორების, რომელსაც „შოჩიკის კაცს“ უწოდებდნენ, მოსყიდვაც იმისათვის, რომ მათ არ გაემხილათ ასეთი კანონდარღვევა. ამბობდნენ იმასაც, თითქოს უშუქობა ადამიანებს შორის ურთიერთობის გააქტიურებას უწყობდა ხელს: „შუქი არ გვაქვს, მაგრამ გვაქვს სანთლის შუქი და ადამიანები უფრო კარგად ვეკონტაქტებით ერთმანეთს. ტელევიზორი არ გვიშლის ხელს, ბოლოს და ბოლოს. ამას ამბობდა ხალხი და რადიო სტუდიაში რეკავდა, სიმღერებს უკვებთავდა, რადიო ქართული კულტურული ცხოვრების მთავარი ატრიბუტია. თავად რადიოს სტუდიებშიც ითიშებოდა სინათლე, მაგრამ საქართველოში ყველამ იცოდა: დიჯეი ჩართავდა გენერატორს და გადაცემა გაგრძელდებოდა.“¹⁰⁰ საკუთარი თავის ასეთ ნუგეშისცემასთან ერთად, 1990-იანების ბოლოს ელექტროენერჯისთან დაკავშირებული პრობლემები და ამით გამონვეული „უსაზღვრო დებრესია, უსაზღვრო ფსიქოზი“ საზოგადოების გარკვეული ნაწილის ხელისუფლებისადმი დაპირისპირების საფუძველი გახდა.¹⁰¹

გათბობისთვის, საკვების მოსამზადებლად და განათებისათვის ენერჯის ალტერნატიული წყარო ნავთი იყო. ყველა ოჯახში არსებული სხვადასხვა სახის ნავთქურები დამატებითი დისკომფორტის წყაროს წარმოადგენდა. ხშირად 90-იანები ნავთის უსიამოვნო სუნთანაც ასოცირდება. ზამთრის შიში და მისი მოახლოებით გამონვეული სტრესი ძალიან ნათლად ჩანს ჩვენი რესპონდენტების მოგონებებში:

„მახსოვს, რომ გადაბმულად რამდენიმე დღე [...] არც გაზი იყო, არც შუქი და არც წყალი. მახსოვს მომენტი, როცა პირველად მოხდა ასე, და ის საშინელი შეგრძნება, თან ზამთარი იყო, თან რომ გცივია, თან რომ დასაბანი ხარ, თან რომ გშია და თან რომ ლოგინი არის ძალიან, ძალიან ცივი. პო, 90-იანები კომშარად მახსოვს იმიტომ, რომ ციოდა, ციოდა, ძალიან ციოდა, მთელი ეს პერიოდი ძალიან ციოდა ზამთარში. ზაფხულიც კი იყო ამ 90-იანებში, მაგრამ 90-იანებს რომ ვიხსენებ, მახსენდება ის, რომ მუდმივად მციოდა, სულ მციოდა. [...] პირველად რომ დადგა 90-ანების ზამთარი, მაშინ არ ვიცოდი, რის მოლოდინი უნდა მქონოდა და როგორი იქნებოდა. ამიტომ პირველი ზამთარი შედარებით იოლი გასაძღები აღმოჩნდა. [...] შემდეგ წელს, შემოდგომაზე კი [...] მახსოვს, როგორ შემეკუმშა გული. მგონი, შემოდგომა სწორედ ამ მომენტის მერე აღარ მიყვარს: როდესაც მივხვდი, რომ დამთავრდა ზაფხული და ახლა უნდა ვემზადო იმისთვის, რომ ზამთარი მოვა, ძალიან საშინელი“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

„ის მახსოვს მძაფრად, რომ სკოლაში გათბობა არ არის და საკლასო ოთახში ვსხედვართ ყველაფრით – ქურთუკებით, პალტოებით, ყველაზე თბილი ტანსაცმელი, რაც გვაქვს. [...] აღარ იყო ელექტროენერჯია და, როგორც დანარჩენ თბილისს, გარკვეული პრივილეგირებული ფენების გარდა, რომლებსაც ჰქონდათ გენერატორი, გვქონდა ნავთქურა და ამ ნავთქურაზე მომზადებული კერძები, ნავთქურაზე გამთბარი წყალი საბანაოდ, შესაბამისად, ნავთის სუნი ყველგან – თმაში, ტანსაცმელზე, საწოლშიც კი... გახსენებაც რომ არ გინდა“ (თამარ მურუსიძე).

⁹⁹ იქვე.

¹⁰⁰ იქვე.

¹⁰¹ იქვე.

პროდუქტი

ოჯახების უმრავლესობის წინაშე განსაკუთრებით მწვავედ იდგა სურსათით უზრუნველყოფის საკითხი. ეს პრობლემა რამდენადმე მსუბუქი იყო მათთვის, ვინც სოფლად ცხოვრობდა, თავად შეეძლო სურსათის გარკვეული მარაგის შექმნა თავისთვის და, გარკვეულწილად, ქალაქში მცხოვრები ნათესავების უზრუნველყოფაც. ქალაქის მაცხოვრებელთა ნაწილმა, რომელთაც აგარაკები, მიწის ნაკვეთები ან სოფელში სახლი ჰქონდათ, ხელი მიჰყო მიწის დამუშავებას, რადგან მიღებული მოსავალი მნიშვნელოვნად უმსუბუქებდათ პროდუქტის შოვნის პრობლემას. მაგრამ ქალაქის მოსახლეობის ნაწილს არ ჰქონდა მსგავსი შესაძლებლობა.

„მახსოვს, რომ ერთხელ არ გვექონდა საჭმელი სახლში, საერთოდ არაფერი: გვექონდა მარტო ხახვის ორი თავი, მეზობელს ჰქონდა კვერცხის ფხვნილი და ზეთი. ჩამოვიდა ის მეზობელი თავისი კვერცხის ფხვნილით და ზეთით. დავეჭერთ ჩვენ ეს ხახვი, მოვხრაკეთ, შევწვით ეს საშინელი კვერცხის ფხვნილი და შევჭამეთ. აი ასე, იმიტომ რომ სხვა მეტი ფიზიკურად არაფერი იყო საჭმელი. [...] თუ იყო საჭმელი, უნდა გეტყვამა აუცილებლად, იმიტომ რომ იმ მომენტში თუ არ შეჭამდი, მერე ველარ შეჭამდი, იმიტომ რომ მერე შეიძლება ფიზიკურად აღარ ყოფილიყო“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

„მახსოვს, რომ მაგ პერიოდში, ჩვენ ადრე ვიყიდეთ მიწა სოფელში, პატარა სახლით და უკვე იძულებული გავხდით, რომ ეს ნაკვეთი დაგვემუშავებინა, რომ რალაცნაირად ლუკმა-პური გვეშოვა, ჩვენ პრაქტიკულად ვერ ვყიდულობდით ვერაფერს. და მართლაც, ვამუშავებდით ნლები მიწას, მოგვყავდა მოსავალი, [...] გაგავსებდით ხოლმე შემოდგომაზე სარდაფს პროდუქტებით, ჩვენი მოწეული მოსავლით და რალაცნაირად გაგვექონდა ეს პერიოდი“ (ნანა ბაქრაძე).

პროდუქტთან დაკავშირებული სირთულეები განპირობებული იყო არა მხოლოდ ფინანსური პრობლემებით, არამედ დეფიციტით, რომელიც 1980-იანი წლების მიწურულიდან იყო ქვეყანაში. იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ადამიანებს ჰქონდათ შესაძლებლობა, ეყიდათ საკვები, ამას ვერ ახერხებდნენ, იმიტომ რომ ის, უბრალოდ, არ იყო. ეროვნულ არქივში დაცულ დოკუმენტურ კადრებში ნაჩვენებია ცარიელი დახლები და პროდუქტის უზარმაზარ რიგებში საათობით მდგომი ხალხი.¹⁰²

ნანა ბაქრაძის მიერ მოთხრობილი ფაქტი მიუთითებს იმაზეც, თუ როგორ განაპირობა მორალური კრიზისი ყოფის უკიდურესმა სიმძიმემ.

„მე პირადად ამ პერიოდისთვის დიდი მატერიალური გაჭირვება არ მქონია. [...] ვმუშაობდი ისეთ ადგილებში, სადაც ხელფასი მქონდა, მაგრამ ჩემ გარშემო ხალხს საშინლად უჭირდა. და, გარდა ამისა, რომც გქონოდა მატერიალური საშუალება იმისა, რომ რამე გეყიდა, უბრალოდ არაფერი არ იყო. პრაქტიკულად არ იყო საკვები, არ იყო არაფერი. [...] და მერე გადავედით ტალონებზე, ძალიან კარგად მახსოვს, და სამსახურში გვირიგებდნენ ტალონებს, კარაქის ტალონი, ყველის ტალონი, პურის ტალონი. მახსოვს,

¹⁰² „გაჭირვებული საქართველო, 1991 წელი“, საქართველოს ეროვნული არქივის მასალა, YouTube, 14 მარტი, 2019, <https://bit.ly/34rcLhU> (ნანახია 21.03.2021).

ერთხელ დაგვირიგეს ტალონები და შემოვიტანე ოთახში სამსახურში და ჩავდე უჯრაში. ერთ საათში რომ მოვბრუნდი, ტალონები არ დამხვდა, ანუ ვილაცამ მომპარა. ეს ჩემთვის იყო ისეთი ტრაგედია, რომ მე არ შემეძლო ბავშვისთვის მიმეტანა კარაქი, იმიტომ რომ სხვა გზა არ იყო, სხვანაირად ვერ იშოვიდი.“

ვფიქრობთ, ძალიან საგულისხმოა კიდევ ერთი ეპიზოდი ნანა ბაქრაძის მონათხრობიდან:

„ერთი სასაცილო ფაქტი მოხდა, ამას ვიხსენებ, ვყვები და ჩემი შვილიშვილები არც მიჯერებენ, რომ შეიძლება ასეთი რაღაცა მომხდარიყო. ტალონით ვიყიდე კარაქის ორი შეფუთვა, ორას გრამიანები. პარკში მედო და ვბრუნდებოდი სახლში. როცა სახლს მოვუახლოვდი, უეცრად მომვარდა ძაღლი, ერთ ამ შეფუთვის დაავლო პირი და წამართვა ამ პარკიდან კარაქი. არ გაიქცა, სხვათა შორის, პირში ედო ეს კარაქი და თვალელებში მიყურებდა, ეტყობა ისიც მიხვდა, რომ საშინელება ჩაიდინა. მე იმდენად გავმწარდი, წამსკდა საშინელი ტირილი. ვდგავარ და ვქვითინებ. ვილაცა კაცმა გამოიარა და მითხრა, ქალბატონო, რა ხდება, რამე ხომ არ გიჭირთო და მე ვუთხარი, არა, ძაღლმა კარაქი მომტაცა-თქო და მერე ორივეს გაგვეცინა. ანუ იმ დონეზე ვიყავით გაჭირვებული, რომ აი ეს ერთი შეფუთვა კარაქი სიცოცხლის ფასად მიღირდა“ (ნანა ბაქრაძე).

ეს შემთხვევა ნათლად აჩვენებს, რამდენად სასწრაფო იყო მდგომარეობა იმ ადამიანებისათვის, ვისაც ოჯახის უზრუნველყოფა მძიმე ტვირთად აწვეებოდა. მხატვრული ფილმის ეპიზოდის მსგავსი სცენა წლების შემდეგ, შესაძლოა, მართლაც სიცილის მომგვრელია, მაგრამ 90-იანების კონტექსტში ის ადამიანებს აგრძნობინებდა საკუთარი ყოფის აბსურდამდე მისულ სიმძიმეს, რის გაცნობიერებაც, ალბათ, არანაკლებ მძიმე უნდა ყოფილიყო.

შეიძლება ითქვას, რომ საკვები წარმოადგენდა ოჯახების უმრავლესობის მთავარ საზრუნავს. ზოგადად, ადამიანთა უდიდესი ნაწილის ცხოვრება შემოიფარგლებოდა პირველადი, ფიზიკური არსებობისათვის აუცილებელი პირობების უზრუნველყოფაზე ფიქრით.

„ჩემთვის პირადად და ჩემს ოჯახში არაფერი განსაკუთრებული არ ხდებოდა. ეს იყო ყოველდღიური ბრძოლა არსებობისათვის და ყოველდღიური ბრძოლა იმისთვის, რომ, უბრალოდ, გვექონოდა საჭმელი, გვექონოდა პური, ვყოფილიყავით თბილად. [...] არც ის არ მახსენდება, რომ მეგობრებთან ხშირად სათამაშოდ დავდიოდით ან ბავშვები ცხოვრებას ვიხალისებდით. არა, მსგავსი არაფერი“ (თამარ მურუსიძე).

გოგი წერეთელი ასევე იხსენებს საკვებით უზრუნველყოფასთან დაკავშირებულ პრობლემებს. ჩანს, რომ მისთვის, ისევე როგორც სხვა რესპონდენტებისათვის, განვლილი წლების მიუხედავად, 90-იანების მწვავე მოგონებები სწორედ ამ სირთულეებთან არის დაკავშირებული: „ძალიან ძნელია ახლა, ამ გადასახედიდან რომ უყურებ, მაგრამ მართლა რას გაუძლო ხალხმა, [...] პროდუქტების მომარაგება იყო კატასტროფული და ფაქტიურად შიმშილობა იყო, [...] მართლაც რომ სანატრელი იყო ყველაფერი.“

დოკუმენტური ვიდეოკადრები ასახავენ ადამიანებს, რომლებიც ამ სიდუხჭირესა და უსასოო მდგომარეობაზე ლაპარაკობენ; რუსთაველის გამზირზე,

პარლამენტის შენობის წინ აქციაზე გამოსულ ხალს, რომლებსაც უჭირავთ პლაკატები წარწერით „გვერდი“ და იგივე შეძახილებით ცდილობენ გააგებინონ ხელისუფლებას თავისი მძიმე მდგომარეობა. ღამის სიბნელეში პურის გრძელ რიგებს, სადაც საათობით მდგომი ადამიანები ცდილობდნენ, ოჯახები ამ პირველადი საჭიროების პროდუქტით უზრუნველყნოთ.¹⁰³

პურის რიგები 90-იანელების თაობის ერთ-ერთი ყველაზე მძაფრი მოგონებაა. მას შემდეგ, რაც 1994 წელს საქართველოს ბუნებრივი აირის მიწოდება შეწყდა, პური დენზე ცხვებოდა არასაკმარისი რაოდენობით. ხალხი პურის რიგს გამთენიისას იკავებდა, მაგრამ ხშირად სახლში ნაჩხუბარი და ხელცარიელი ბრუნდებოდა. სტივენ ჯონსი აღნიშნავს, რომ მთავრობამ 1993 წელს, მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ პირველად, პურის ბარათები შემოიღო იმ მიზნით, რომ პურის რიგები შეემცირებინა.¹⁰⁴ არსებული სასურსათო დეფიციტის პირობებში კი მოსახლეობის დიდი ნაწილისათვის პური რაციონის ძირითად ელემენტს წარმოადგენდა.

რუსუდან თაბუკაშვილისათვის, რომელიც 90-იან წლებში მოზარდი იყო, პურის რიგები თანატოლებთან ერთად გართობასთან ასოცირდებოდა: „ეს პურის რიგში დგომა, სხვათა შორის, [...] იყო ძალიან სასიამოვნო, იმიტომ რომ ბავშვები ერთად მივდიოდით ხოლმე და გართობის სახე ჰქონდა ამ ყველაფერს.“ თუმცა, ბავშვობისა და მოზარდობის მოგონებები არაერთგვაროვანია. ფეისბუქის ერთ-ერთი მომხმარებელი იხსენებს თავის ამაღელვებელ გამოცდილებას:

„პურთან დაკავშირებით არაერთი ცუდი მომენტი მახსენდება... [...] პირველი: მახსოვს, მეზობლის თავხედი ბიჭი ჩემს დას (ასე 8-9 წლის ასაკში იქნებოდა) [...] დაენია [...] და სულ წიხლები ურტყა, მაგრამ პური ვერ გამოგდებინა ხელიდან. [თავად] დაეზარა რიგში დგომა. ჩემი და დაეცა იქვე ლამში პურიანად და ასე იცავდა პურს. მე, იქვე მდგომი 4 წლის ბავშვი, მიუხედავად იმისა, რომ ვყვიროდი, ვერ დავეხმარე ფიზიკურად. სამაგიეროდ, მივიქციე ყურადღება და საშველად გამოიქცა სხვა ბიჭი. [...] მოვიტანეთ ეს ლამიანი პური სახლში. ჩემმა დამ არაფერი არ უთხრა დედაჩემს, არც მე. დაიბრალა რაღაც და სხვა ისტორია მოიფიქრა პურთან დაკავშირებით. [...] მეორე: რიგში იდგა დედაჩემი ღამე და მე მივდიოდი სკოლაში წასვლამდე პურის წამოსაღებად. [...] ვიყავი პირველკლასელი. ეხლა რომ ვიხსენებ, შოკში ვვარდები. არავინ, არავინ, მიუხედავად ჩემი ასაკისა, არავინ მინდობდა... რიგში მჭყლეტდნენ, [...] ასეთი გამწარებული იყვნენ იმ პერიოდის ადამიანები... ან თუ შეიძლება ადამიანების კატეგორიაში რომ მოვიხსენიოთ. ერთადერთხელ დამიცვა ერთმა ბიჭმა, უკვე ვიხრჩობოდი ფაქტიურად, ისე მჭყლეტდნენ ეს უფროსი ადამიანები. [...] და ერთი მახსოვს ცოტა რომანტიული. ბიჭი, რომელსაც მოვწონდი, სახლში იპარავდა მთლიან ან ნახევარ პურს, სუნამოს ასხამდა და მჩუქნიდა. მეც მორიდებულად ვუყურებდი და ვჭამდი, ვუყურებდი და ვჭამდი.“¹⁰⁵

¹⁰³ „პურის რიგები თბილისში (90-იანი წლები),“ *YouTube*, 4 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3JsqLlv> (ნანახია 12.03.2021).

¹⁰⁴ ჯონსი, *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია*, გვ. 267.

¹⁰⁵ A. A.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3JWxsCL> (ნანახია 25.03.2021).

ბრძოლა პურის მოსაპოვებლად ასევე მძიმე ყოველდღიურობას წარმოადგენდა შედარებით ხანდაზმული ადამიანებისათვისაც, რაზეც ნანა ბაქრაძის მონათხრობი მიუთითებს:

„პური არ იშოვებოდა პრაქტიკულად. მე მახსოვს, ჩემები დგებოდნენ ასე ღამის 2-3 საათზე რიგში იმისთვის, რომ დილისთვის, როდესაც პური მოდიოდა, პური რგებოდათ. ელემენტარულად – ორი ან სამი, ისიც თვლით იყო. [...] მამას ახალი გაკეთებული ოპერაცია ჰქონდა, დიდი ჭრილობა მუცლის არეში და ერთ მშვენიერ დღეს მოვედი სახლში, მთელი სახლი გასისხლიანებული იყო და ბინტები ეყარა. არავინ სახლში არ იყო, ვერ მივხვდი, რა ხდებოდა, შიშისგან გული გამისკდა. თურმე, პურის რიგში ისე მიუსრესიათ რკინის ჯებირზე, რომ ეს ჭრილობა გაეხსნა. ძლივს მოიყვანეს სახლში, საავადმყოფოში წაიყვანეს. საავადმყოფოებიც ისეთ დღეში იყო, საშინელში. და აი ასეთი საშინელი ტრაგედიები ხდებოდა“ (ნანა ბაქრაძე).

დოკუმენტურ კადრებში ხშირად ჩანს ქუჩაში, სახელდახელო დახლებზე გასაყიდად გამოტანილი პური. ზოგი ახერხებდა დიდი რაოდენობის პურის აღებას და შემდეგ ბაზრებში და ქუჩებში მისი გაყიდვით გარკვეულ შემოსავალს ღებულობდა. შემდგომში, როდესაც პური შედარებით ადვილად ხელმისაწვდომი იყო, გადამყიდველებს ქარხნებიდან გამოჰქონდათ პური და სხვადასხვა ადგილებსა და ჯიხურებში ყიდიდნენ მას.

პოსტკომუნისტური ტრანზიციის სიდუხჭირესთან გამკლავების და ეკონომიკური კაპიტალის დაგროვების ერთ-ერთ ეფექტურ საშუალებად შტომპკას გააქტიურებული მცირე საცალო ვაჭრობა და სპონტანურად შექმნილი ბაზრობების გაჩენა მიაჩნია.¹⁰⁶ ასე იყო საქართველოშიც. ქალაქების ქუჩებში მომრავლდა პატარა სავაჭრო ჯიხურები, დახლები გაჩნდა მეტროს სადგურებთან და სხვა ხალხმრავალ ადგილებში. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ამ ტიპის საქმიანობა ადამიანების გარკვეული ნაწილისათვის უკიდურესი ნაბიჯი იყო, რომელიც აზიანებდა მათ რეპუტაციას და თვითშეფასებას, რადგან ქართულ კულტურულ კონტექსტში ვაჭრობა, გადამყიდველობა ერთგვარად აკნინებდა სოციალურ პრესტიჟს.

ტრანსპორტი

1994 წლის ერთ-ერთი ტელერეპორტაჟი საზოგადოებრივი ტრანსპორტის პრობლემებს ეხებოდა. ავტორი აღნიშნავდა, რომ სატრანსპორტო კომპანია „თბილტრანსის“ მიერ გადაყვანილი მგზავრების რაოდენობა იმ დროისათვის 56 პროცენტით იყო შემცირებული. ამას განაპირობებდა ენერგომატარებლების გაძვირება, მათ მიწოდებაში შექმნილი სირთულეები და ის, რომ მოძრავი შემადგენლობის პარკის დიდი ნაწილი გაძარცვული, განადგურებული ან გაყიდული იყო.¹⁰⁷ იმ დროისათვის მომუშავე მოძრავი შემადგენლობის პარკი რიცხოვნობივად 5 წლის წინანდელი პარკის დაახლოებით 75 პროცენტს შეადგენდა, ხოლო

¹⁰⁶ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 184.

¹⁰⁷ რობაქიძე, მიხეილ, „თბილისი. 1994 წელი. საზოგადოებრივი ტრანსპორტის პრობლემები. რეპორტაჟი თერში გავიდა 10.08.1994,“ YouTube, 19 იანვარი, 2021, <https://bit.ly/331Wolp> (ნანახია 13.03.2021).

ხაზზე მოძრაობდა დაახლოებით მესამედი იმ რაოდენობისა, რაც გადიოდა 5 წლის წინ.¹⁰⁸

ყოველივე ეს, ცხადია, ტრანსპორტის გადატვირთვას იწვევდა. 90-იანი წლების თბილისის ამსახველ ვიდეოკადრებში თვალშისაცემია მგზავრებით იმდენად გადავსებული ტრანსპორტი, რომ ავტობუსებისა და ტროლეიბუსების კარებები ვერ იკეტებოდა, ადამიანები კიბეებზე იდგნენ და ცალი ხელით მოჭიდებულები მგზავრობდნენ.¹⁰⁹ კადრებში ასევე ჩანს უდენობის გამო ქუჩებში ჩამწკრივებული ტროლეიბუსები.¹¹⁰ ელექტროენერჯის მიწოდების შეწყვეტისა და, ხანდახან, გაუმართაობის გამოც, მწყობრიდან გამოსული ტრანსპორტი ხშირად შუა გზაზე ტოვებდა მგზავრებს, რომელთაც ფეხით უწევდათ გზის გაგრძელება. ენერგორიზისით გამოწვეული შეფერხებები განსაკუთრებით რთულ მდგომარეობაში აგდებდა მეტროს მგზავრებს. ყველა ამ პრობლემის შედეგი იყო ის, რომ ადამიანთა დიდი ნაწილი – როგორც ზრდასრულები, ისე ბავშვები – ყოველდღიურად რამდენიმე კილომეტრს ფეხით დადიოდა. ამგვარად, მგზავრობასთან დაკავშირებული პრობლემები 90-იანების ყოველდღიურობის კიდევ ერთ სტრესულ მხარეს წარმოადგენდა: „მასსოვს, რომ ფეხით დავდიოდი სახლიდან უნივერსიტეტამდე, [...] ფეხით დავდიოდი ძალიან ბევრს,“ – იხსენებს რუსუდან თაბუკაშვილი. ნანა ბაქრაძის მოგონებებში ასევე მტკივნეულად აღიბეჭდა ეს რეალობა:

„კიდევ რა მასსოვს ძალიან მწარედ: ტრანსპორტი არ იყო. თუ მანქანა გყავდა, ბენზინს ვერ იშოვიდი, ისე რომ თუნდაც მანქანის ყოლა არანაირი შეღავათი არ იყო. [...] რამდენჯერ მასსოვს, რომ ფეხით წავსულვართ და ფეხით წამოვსულვართ, იმიტომ რომ არა, არაფერი, აბსოლუტურად არაფერი [იყო]. მეტრო კი მოძრაობდა, მაგრამ იმის გამო, რომ შუქი ძალიან ხშირად ქრებოდა, ხშირად იჭედებოდა მატარებლები გვირაბებში. ერთხელ, მასსოვს, მეტროთი მოვდიოდით, სახლში ვბრუნდებოდით და ჩაქრა შუქი, რამდენიმე ხანი ვიყავით ვაკონში, მაგრამ ძალიან გაუსაძლისი [იყო] სიბნელეში, ამ უჭაერობაში. მერე გადმოგვსხეს ვაკონიდან. თან ისეთ ცუდ ადგილას იყო გაჭედილი მატარებელი, შუა გვირაბში, სადაც [...] ფეხის დასადგამიც კი არ იყო. როგორც იქნა, გადმოვედით ლიანდაგებზე და წამოვედით ფეხით. კარგად გასაველელი გვექონდა მანძილი. ძალიან კარგად მასსოვს ჩემი შვილის განცდა. მეუბნებოდა, დედა, ფრთხილად იყავი, აქ ვირთხები დარბიანო. როგორ გულზე მომხვდა, რომ ბავშვი – ეტყობა თვითონაც ეშინოდა – მაგრამ იმაზე ფიქრობდა, რომ დედას არ უკბინოს ვირთხამო“.

90-იანების შუა წლებისათვის თბილისში, მუნიციპალურთან ერთად, კომერციულმა ავტოტრანსპორტმაც დაიწყო საქმიანობა¹¹¹ – მოძველებულმა, საბჭოთა წარმოების ავტობუსებმა და სამარშრუტო ტაქსებმა. ამ ტრანსპორტით მგზავრობის ფასი მოქალაქეთა უმრავლესობის შესაძლებლობებს ბევრად აღემატებოდა:

¹⁰⁸ იქვე.

¹⁰⁹ გვახარია, „შუქი წავიდა...“

¹¹⁰ „თბილისური 90-იანების დოკუმენტური მასალა.“

¹¹¹ რობაქიძე, „თბილისი. 1994 წელი.“

„ეგრეთ ნოდებული კომერციული ავტობუსებისა და სამარშრუტო ტაქსების ღირებულება ბევრს შოკურ მდგომარეობაში აყენებს. რუსულ მანეთებში მითითებული მგზავრობის ღირებულების გადაყვანა ეროვნულ ვალუტაში, ერთი მხრივ, დაკავშირებულია არითმეტიკულ სიძნელეებთან კუპონის არასტაბილური კურსის გამო, მეორე მხრივ, მიღებული გადაანგარიშების შედეგი შეიძლება რამდენჯერმე აღემატებოდეს ხელფასს. ამიტომ აღნიშნულ ვითარებაში, საზოგადოების უდიდესი ნაწილი ფეხით დადის, ზოგი ბოლო რუსულ კუპიურებს აძლევს დროის უკუღმართობით გაავებულ მძღოლებს,“ - აღნიშნავდა ერთ-ერთი ტელერეპორტაჟის ავტორი.¹¹²

იქვე ჩანს მძღოლების „გაავების“ მიზეზიც. ისინი აღნიშნავდნენ, თუ რამდენად ძვირი უჯდებოდათ მათ სატრანსპორტო საშუალებების საჭირო ნაწილებით და მასალებით უზრუნველყოფა და, ხარჯთან შედარებით, რამდენად მცირე იყო შემოსავალი, რადგან მგზავრების დიდი ნაწილი საფასურს არ იხდიდა.¹¹³

„ბნელი და ტკბილი 90-იანები“

90-იანი წლების მეორე ნახევარში ქვეყანა ჯერ კიდევ კორუფციასა და ეკონომიკურ სიდუხჭირეში იყო ჩაფლული, თუმცა რესპონდენტების მოგონებებში ეს პერიოდი გარკვეულწილად დადებით სიახლეებთან და ემოციებთან, ახალი შესაძლებლობების აღმოჩენასთანაც ასოცირდება. ცვლილება რამდენიმე ფაქტორმა განაპირობა: საერთაშორისო ორგანიზაციებიდან სახელმწიფოს მიერ მიღებულმა ფინანსებმა ზოგიერთი სფეროს გაცოცხლებასა და წინსვლას შეუწყო ხელი; სტუდენტებსა და მკვლევრებს შესაძლებლობა მიეცათ, ესარგებლათ დასავლური ფონდებისა და სხვადასხვა პროგრამების მიერ შეთავაზებული გრანტებით, გამგზავრებულიყვნენ ევროპისა და ამერიკის უნივერსიტეტებში; მოსახლეობისათვის, უმთავრესად, ახალგაზრდა ნაწილისათვის, ხელმისაწვდომი გახდა დასავლური კულტურული, პირველ რიგში, კინოინდუსტრიისა და შოუბიზნესის პროდუქცია; ამავდროულად, გაჩნდა ადგილობრივი შოუ ბიზნესიც, რომელიც პოპულარული იყო მოზარდებსა და ახალგაზრდებში; ყველაზე დიდი გარღვევა კი ინტერნეტის ხელმისაწვდომობამ განაპირობა. ყოველივე ეს საზოგადოების მცირე ნაწილისთვის იყო მისაწვდომი, ისიც ძალიან შეზღუდულად. მიუხედავად ამისა, ამ ფაქტორებმა მაინც დიდი გავლენა მოახდინა ახალგაზრდების ცხოვრებაზე და, როგორც თამარ მურუსიძე აღნიშნავს, მათ „ახალი სამყარო“ აღმოაჩინინა. გარდა ამისა, ქართულ პოლიტიკაში ახალი სახეების გამოჩენამ საზოგადოების ნაწილში პოზიტიური ცვლილებების იმედი გააჩინა:

„გერმანიიდან რომ ჩამოვედი, 1998 წელს, სრულიად ნათლად დავინახე ის, რომ [...] ქვეყანა დგას ერთ ადგილზე, არც წინ მიდის, არც უკან. [...] არის კრიმინალი, არის კორუმპირებული მთავრობა, რომელიც გატყუებს. [...] და აი, გერმანიიდან ვარ ახალი ჩამოსული, როდესაც მოვისმინე სააკაშვილის ინტერვიუ სასამართლო რეფორმაზე. [...] მახსოვს, [...] ისეთი განსხვავებული მიდგომა ჰქონდა ყველაფრისადმი, სიცხეში რომ ჰაერი დაგიბერავს და მოგასულიერებს, აი, რაღაც მსგავსი ეფექტი ჰქონდა. მაშინ

¹¹² იქვე.

¹¹³ იქვე.

ვიფიქრე, რომ, ღმერთო ჩემო, ესე იგი ჯერ კიდევ არ არის ყველაფერი და-
კარგული-მეთქი“ (რუსუდან თაბუკაშვილი).

ყოველივე ამან „ბნელი 90-იანების“ ნაცრისფერი მონოტონურობა ოდნავ დაარღვია და მკრთალი, მაგრამ მაინც, ფერადოვნება შემატა ცხოვრებას. თუმცა, თითქმის სამი ათწლეულის შემდეგაც, 90-იანი წლები უკიდურესად რთულ ყოფასთან და ეროზირებულ პოლიტიკურ და სოციალურ ინსტიტუტებთან ასოცირდება:

„მახსენდება [...] საქართველო. ჩაბნელებული, უგზო-უკვლო, მახსენდება ფანჯარაჩამტვრეული, ტუალეტის სუნით აყროლებული სკოლის შენობები, რომლებსაც შეშის 'ფერებით' 'ათბობდნენ,' ჩაბინძურებული სახელმწიფო დაწესებულებები, ძირგამძვრალი 'მარშუტკები,' რომლებსაც ადგილობრივი კანონიერი ქურდები 'კრიშავდნენ,' მაღაზიებში შებინდებისას შეცვნილი უბნის ძველებიჭობა და საცოდავი გამყიდველების სიმწრის ოფლი, როცა ეს 'მომავალი პოლიტპატიმრები' თაროებიდან უცერემონიოდ იღებდნენ სიგარეტსა თუ სასმელს, მახსენდება ჩვენი უბნის სახლმმართველი ნათიას მრავალმნიშვნელოვანი ღიმილი, როცა რაიმე საბუთის ალების დროს 'სტავკას' მიზრდიდა, ამოყრილ ასფალტზე ნებიერად გაჩერებული 'გაის' მანქანები ზედ ასევე ნებიერად მიწოლილი ღიპიანი მილიციონრებით, რომლებსაც ასევე მრავალმნიშვნელოვანი ღიმილი დასთამაშებდათ მორიგი ხუთლარიანის მოთხოვნისას, კლასის დამრიგებლისთვის მისართმევი 'დუხები' და სამკაულები, ექიმების გამოწეული ჯიბე და უხერხული ჟესტი ასევე უხერხული 'არ არის საჭირო'-თი, მისაღები გამოცდების კომისიის თავმჯდომარეებისათვის (და წევრებისათვის) მისაცემი და მიუცემელი ქრთამები (მიუცემლობისათვის გარეთ დარჩენა), გამოსასყიდისთვის გატაცებული ადამიანები, ყელიდან ჩამოგლეჯილი მობილურები და მანქანიდან წინლამით მოპარვას გადარჩენილი, მე-12 სართულზე ხელით ნატარები აკუმულატორი (რა თქმა უნდა, ფეხით, თუ ბედი არ გაგიღიმებდა და გრაფიკით მიწოდებულ დენს ვერ მიუსწრებდი ლიფტით ასასვლელად), მახსენდება მე-9 ბლოკის მაგიური აფეთქებები და ფიდერთა ხმაშენყობილი გათიშვები, [...] ქუჩებში საბურავების დაწვით მოწყობილი 'ლაითი' პროტესტები და 14-ლარიანი გაყინული პენსიის მოლოდინში გაყინულ ფანჯრებთან ატუზული მოხუცები, ნაგვის გადავსებული ბუნკერები და ჩემი მეზობელი მზიას ყოველკვირეული რეკვები მენაგვებთან – 10-ლარიანი დაჯილდოების სანაცვლოდ ნაგვის გატანის თხოვნით, მახსენდება ჩამოღდაული, მშიერი ჯარისკაცები, [...] გარღვეული ბიუჯეტის მოუშორებელი დარდი და ნიჰილიზმი – ჰაერში ჩაბუდებული, ძარღვებში ჩალექილი, ამ ყველაფერს შეგუებული საქართველოს მოქალაქის პროტესტდარღუნგებულ სული.“¹¹⁴

90-იანები კრიზისული ვითარების აღმნიშვნელ მეტაფორად ჩამოყალიბდა. „90-იანებში ვბრუნდებით,“ – ყოველთვის ისმის მაშინ, როდესაც მწვავედება პოლიტიკური ვითარება, როდესაც საუბარია მძიმე კრიმინალური შემთხვევების,

¹¹⁴ ფეისბუქის მომხმარებელ რუსიკო კობახიძის პირადი პოსტი, 6 მარტი, 2021 (ქვეყნდება ავტორის ნებართვით).

ეკონომიკის ვარდნისა და ფასების ზრდის შესახებ, როდესაც ბინებში არ მიენოდებათ ელექტროენერგია და წყალი. მაგალითად, 90-იანები გაახსენდათ 2021 წლის თებერვალში შექმნილი პოლიტიკური კრიზისის დროს: „ალბათ დავბრუნდებით 90-იანებში, როდესაც პარლამენტის მიმდებარე ტერიტორია ნაფშვენებად იყო ქცეული და როდესაც ეკონომიკური კრიზისი ისეთი დადგა, რომ მშვიერი ხალხის ჯარი პირდაპირ ქუჩებში იდგა.“¹¹⁵ ასეთი ასოციაციები არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ უცხოეთშიც გაჩნდა: „მაშფოთებს ცნობები საქართველოდან, ქვეყნიდან, რომელიც [...] მიდის თავისი ბობოქარი წარსულისკენ, როგორც 1990-იან წლებში,“ – აღნიშნა ევროპარლამენტარმა ანა ფოტიგამ.¹¹⁶

ამავე დროს, განვლილმა დრომ 90-იანების ყოფის ტრავმულ გამოცდილებას სიმძაფრე დაუკარგა. ეს, ნაწილობრივ, განაპირობა შედარებით გაუმჯობესებულმა სოციალურმა პირობებმა და სტაბილურმა გარემომ, ნაწილობრივ კი – ადამიანის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანმა უნარმა – წარსულში დატოვოს მტკივნეული განცდები და ემოციები. გურამ ნიბახაშვილი საკუთარ მაგალითზე ზუსტად აღწერს დაგინყების პოზიტიურ ასპექტს: „ამ პერიოდმა რომ ჩაიარა და უფოტოებოდ, ზეპირად ვიხსენებდი 90-იანებს, მახსოვდა, რომ საქმე კარგად არ იყო, თუმცა კონკრეტულ დეტალებს ვერ ვიხსენებდი. მერე, ფოტოებს რომ დავხედე, მივხვდი, რომ საქმე გაცილებით უარესად იყო, ვიდრე ახლა გვახსოვს. კიდევ კარგი, რომ ადამიანს შეუძლია დაივიწყოს ცუდი მოვლენები ან ისე ‘მოუქლიბოს’ მათ ნახნაგები, რომ ეს ყველაფერი ძალიან მტკივნეული აღარ იყოს მთელი ცხოვრების მანძილზე.“¹¹⁷

ადამიანთა მესხიერებაში 90-იანი წლები საკუთარი ბავშვობისა და ახალგაზრდობის წლებთან ასოცირდა და, აქედან გამომდინარე, გარკვეულ ნაწილს ნოსტალგიაც კი გაუჩნდა ამ პერიოდისადმი. მონატრებამ მძიმე მოგონებებსაც კი ერთგვარი სითბო და სევდანარევი სიხალისე შესძინა: „მორჩენილი საჭმელებისგან და გაყინულ მარილწყალში მოხარშული თონის პურისგან პიცებს რომ ვაკეთებდით, პურს სახლში ვაცხობდით და მერე გაზიც გავგითიშეს... და მაინც ბედნიერები ვიყავით,“ „ის ბნელი დრო გამახსენდა, ეზოდან რომ ვეზიდებოდით ვედრებით [წყალს]... მაგრამ მაშინ, დღევანდელიობისგან განსხვავებით, იყო ერთმანეთის გატანა, სიყვარული და პატივისცემა... მენატრება ის დრო,“ – წერს ფეისბუქის ერთ-ერთი მომხმარებელი.¹¹⁸

2018 წელს თბილისში 90-იანების ფესტივალი ჩატარდა. დამსწრეთა მრავალრიცხოვნებამ აჩვენა, რომ „მძიმე სოციალური პირობების მიუხედავად, საზოგადოებას მაინც ტკბილად ახსენდება“ ეს დრო.¹¹⁹ „აქ იმიტომ მოვედით მე და ჩემი მეგობრები, რომ კიდევ ერთხელ გავგეხსენებინა 90-იანები. მიუხედავად იმისა, რომ სიბნელე იყო და მე-9 ბლოკი ყოველთვის ითიშებოდა, იყო ის მომენტები,

¹¹⁵ „წოდარ მელაძის შაბათი,“ TV პირველი, YouTube, 20 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3n8pT1R> (ნანახია 05.03.2021).

¹¹⁶ „ევროპარლამენტარი ანა ფოტიგა: საქართველო 1990-იანი წლების წარსულისკენ მიდის,“ რადიო თავისუფლება, 18 თებერვალი, 2021 <https://bit.ly/3n8zkyE> (ნანახია 01.03.2021).

¹¹⁷ ნიბახაშვილი, 100 ფოტოამბავი. 90-იანები, გვ. 6.

¹¹⁸ ფეისბუქის მომხმარებელ T.Ch.-ს კომენტარი პირად პოსტზე, 19 თებერვალი, 2021 (ნანახია 20.02.2021).

¹¹⁹ „90-იანების გასახსენებელმა კონცერტმა აწმლაგით ჩაიარა,“ YouTube, 1 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3f69AhF> (ნანახია 20.03.2021).

ახლობლობა, ყველაფერი კარგი, რაც გახსენდება წარსულიდან“; „90-იანელი ვარ მეც და 90-იანი წლები ასოცირდება ჩემთვის ბევრ მხიარულებასთან. მიუხედავად იმისა, რომ იყო „ბნელი 90-იანები,“ გვახსოვს ძალიან ტკბილად თუნდაც მუსიკალური კუთხით,“ – აღნიშნეს დამსწრეებმა.¹²⁰ მაყურებლების ძირითად ნაწილს ისინი შეადგენდნენ, ვინც 90-იან წლებში ბავშვები, მოზარდები ან ახალგაზრდები იყვნენ. მათ საკუთარ თავზე შეიგრძნეს 90-იანების სირთულეები, თუმცა არა ისეთი სიმძაფრით, როგორც მშობლებმა, რომელთაც პასუხისმგებლობა ეკისრებოდათ ოჯახის რჩენასა და უსაფრთხოებაზე.

წლების შემდეგ 90-იანები ასოცირდა თანადგომასთან, უშუალო და ახლო ურთიერთობებთან, რომელიც საერთო გასაჭირმა განამტკიცა მეზობლებსა და ნათესავებს შორის და იმ დროის სირთულეების გადატანაში დაეხმარა მათ. საზოგადოებაში არსებული მჭიდრო და მტკიცე პერსონალური ოჯახური კავშირები შტომპკას პოსტკომუნისტური ტრანზიციის ტრავმის გადალახვის ერთ-ერთ ხელშემწყობ ფაქტორად მიაჩნია.¹²¹ უდავოდ, ასე იყო საქართველოშიც, სადაც ოჯახი, სანათესაო, სამეზობლო და სხვა კავშირებით ჩამოყალიბებული ახლობელთა წრე, ტრადიციულად, მნიშვნელოვან სოციალურ კაპიტალს წარმოადგენს. 90-იან წლებთან დაკავშირებული მოგონებები სწორედ ასეთ ურთიერთობებს უკავშირდება და განსაკუთრებულ მიმზიდველობას იძენს. გოგი წერეთელი 90-იან წლებში არსებულ თანადგომას იმ პერიოდის განსაკუთრებულ და დადებით მახასიათებლად მიიჩნევს: „ფაქტობრივად შიმშილობა იყო, [...] სანატრელი იყო ყველაფერი. მაგრამ ნეტა ისეთი თანადგომა, მაშინ რომ იყო, გაგრძელდეს და გაგრძელებულიყო. ნათესავი ნათესავს უწყობდა ხელს, ერთმანეთის ხელშემწყობით გადიოდნენ. [...] ამ თანადგომით ბევრი ადამიანის სიცოცხლე გადაარჩა.“

ადამიანთა ნაწილის აღქმაში „ბნელი 90-იანები“ „ბნელ და ტკბილ 90-იანებდა“ გარდაიქმნა. ასეთი სათაურით ფეისბუქის გვერდიც შეიქმნა, რომელიც 131 ათას ფეისბუქის მომხმარებელს აქვს მონონებული.¹²² პოპულარულია კიდევ ერთი ფეისბუქის გვერდი – „თბილისი იყო ურთიერთობა,“ რომელსაც 123 ათასი გამომწერი ჰყავს. ამ გვერდებზე ადამიანები ერთმანეთს უზიარებენ ძველ ფოტოებს, საკუთარ ისტორიებსა და მოგონებებს. იუმორით გაჯერებულ პოსტებსა და კომენტარებში გამოსჭვივის 90-იანების მძიმე და სტრესული გარემო: „აი ახლა, 40 გრადუსი სიცხით წამოსკუპებული ფანჯრის რაფაზე, შემოდგომის სიოს შევიგრძნობ და არ მასვენებს ფიქრი, ზუკოს გადავურჩი, იუპს¹²³, ქინდერს, გუდრონის კეცს, ზვიადისტებს, მხედრიონელებს, შევარდნაძესაც კი და დავიჯერო, კორონა მძლევს?“¹²⁴ ასევე ხშირია ნოსტალგიური განწყობის პოსტები და კომენტარები, რომლებიც 90-იანი წლების ურთიერთობებს აიდეალებენ: „90-იანების ქუჩაში კოცონთან გასათბობად გამოყრილი მთელი უბანი ბევრად უფრო ტკბილად მახსენდება, ვიდრე 2020-ის ლეპტოპებთან სახლებში თბილად გამომწყვდეული, შეკეტილი, კარანტინისგან შეშლილი ოჯახის წევრები და სამ-

¹²⁰ იქვე.

¹²¹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” p. 191.

¹²² ფეისბუქის გვერდი „ბნელი და ტკბილი 90-იანები,“ <https://bit.ly/3GdjV7D> (ნანახია 25.03.2021).

¹²³ 90-იანებში გავრცელებული ტკბილი სასმელების მოსამზადებელი ფხვნილები.

¹²⁴ „ბნელი და ტკბილი 90-იანები,“ 5 სექტემბერი, 2020, <https://bit.ly/3tdOIgH> (ნანახია 31.10.2020).

ყარო;“¹²⁵ „თუ არ ჯობდა ეგ დრო ახლანდელს. ბევრი გასაჭირი გადავიტანეთ, მაგრამ ერთად გადავიტანეთ ხალხმა. მეზობლობაში, მეგობრობაში, ნათესაობაში და უბრალოდ ადამიანობაში. ახლა [...] არც ერთი მათგანი აღარაა.“¹²⁶ ასეთ განწყობას ბევრი იზიარებს, თუმცა „ბნელი 90-იანები“ ყველასთვის არ გამხდარა ამავდროულად „ტკბილიც“: „რა ჯობდა?! სიცივე, შიმშილი, არეულობა, ნგრევა, განუკითხაობა, სიკვდილიანობა? ვერ ვხვდები, რისი ნოსტალგია აქვს ამ ხალხს?“¹²⁷ გაცნობიერებულა, რომ ნოსტალგიას ბავშვობისა და ახალგაზრდობის მონატრება განაპირობებს: „შენ ბავშვობა გენატრება. [...] ყოველ ფეხის ნაბიჯზე მკვლელობა და უბედურება ტრიალებდა. ყველაფერი ჩამკვდარი. ხალხი უმუშევრად დარჩენილი, ცარიელი მაღაზიები, პურის რიგები სადღელამისო. განათლება, კინო, თეატრი, სპორტი, ყველაფერი ჩაკვდა. ჩვენი თაობა მაგ დრომ შეინირა. მე არ ვუსურვებ ჩემს შვილებს მასეთ ცხოვრებას, არც საქართველოს. ღმერთმა გვაშოროს“;¹²⁸ „ყველაფერი, რაც შავბნელ წლებში ხდებოდა, 90-იანებში, მანამდეც და ცოტა მერეც, ოჯახში, ქუჩაში, ქვეყანაში, ქრთამი, ომი, მკვლელობა, ყაჩაღობა, ძალადობა... ახლა იღებს შედეგს. ჩვენ უბრალოდ იმიტომ გვახსენდება კარგად ეგ პერიოდი, რომ ბავშვები ვიყავით მაგ დროს და ბავშვობას მივტირით და არა იმ ყველაფერს, რაც მაშინ ხდებოდა.“¹²⁹ ნიკო ნერგაძემ თავის პოდკასტში „ბნელი და ბნელი 90-იანები“ აღნიშნა, რომ ეს პერიოდი „მწარეც და ტკბილიც ერთდროულად იყო,“ „ერთადერთი ტკბილი მომენტი ახალგაზრდობა იყო, მეტი კარგი არაფერი, გარშემო გვამები ეყარა და საქმელი არ იყო.“¹³⁰

90-იანი წლების თემატიკა აქტუალურია ტელესერიאלების და იუმორისტული ტელეგადაცემებისათვისაც. ისინი ზედმინვენით ზუსტად ასახავენ 90-იანების ყოფას და მისი ნიუანსების უტრირებით წარმოაჩენენ იმ დროის ტრაგიკულ აბსურდულობას.¹³¹ ეს გადაცემები პოპულარობით სარგებლობს მაყურებლებში. როგორც კომენტარებიდან ჩანს, 90-იანების თაობა იქ საკუთარი ცხოვრების ეპიზოდებს ხედავს, იხსენებს მივიწყებულ დეტალებს, თითქმის წარმოუდ-

¹²⁵ N.L.-ის კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „ბნელი და ტკბილი 90 - იანები“ პოსტზე, 12 სექტემბერი, 2020, <https://bit.ly/3FbB7ZY> (ნანახია 24.03.2021).

¹²⁶ ც.კ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24, მარტი, 2021, <https://bit.ly/3qc3gMc> (ნანახია 25.03.2021).

¹²⁷ N.T.-ს ფეისბუქის გვერდის კომენტარი „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3r3XLhJ> (ნანახია 25.03.2021).

¹²⁸ ზ.რ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3q9n56O> (ნანახია 25.03.2021).

¹²⁹ ზ.მ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „ბნელი და ტკბილი 90-იანები“ ვიდეოპოსტზე, 19 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3JZX2GQ> (ნანახია 31.10.2020).

¹³⁰ „ნიკოს პოდკასტი - ბნელი და ბნელი 90-იანები,“ II ნაწილი, *YouTube*, 5 თებერვალი, 2018, <https://bit.ly/3qcqpho> (ნანახია 20.03.2018).

¹³¹ ამ მხრივ საინტერესო სატელევიზიო იუმორისტული გადაცემების „კომედი შოუს“ და „ახალი შაბათის შოუს“ მიერ 2010-იანი წლების მეორე ნახევარში გადაღებული სერიები, *YouTube*-ზე ამ ვიდეოებს 300 ათასამდე ნახვა აქვს: „სკოლა 90-იანებში,“ *YouTube*, 7 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3r6VJxe>; „ფლირტი 90-იანებში,“ *YouTube*, 15 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/31LcXYy>; „90-იანების გართობა,“ *YouTube*, 17 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/3JWQHmW>; „ბანაობა 90-იანებში,“ *YouTube*, 13 ივნისი, 2020, <https://bit.ly/3naXt7w>; „სიყვარულის ტალონი,“ *YouTube*, 11 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3temEKs>; „კონცერტი 90-იანებში,“ *YouTube*, 20 მარტი, 2016, <https://bit.ly/33mbKHi>; „გოგოს მოტაცება 90-იანებში,“ *YouTube*, 13 თებერვალი, 2016, <https://bit.ly/3qb2eQr>; „თელასი 90-იანებში,“ *YouTube*, 9 იანვარი, 2019, <https://bit.ly/3r7dix4>; „90-იანი წლების მუზეუმი,“ *YouTube*, 4 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3FbCqYS> (ნანახია 20.03.2021).

გენლად ეჩვენება, რომ ეს ყველაფერი თავად გამოიარა და ღიმილს გვრის ის, რაც მაშინ სიხარულს ანიჭებდა და ისიც, რის გამოც იმ დროს „ბნელი“ უწოდა: ჩაბნელებული სახლები და ქუჩები, შუალამის სროლა, მაცივარში შენახული იარაღი, იმიტომ რომ იქ ვერავინ იპოვის და თან არაფერი მოუვა, იმიტომ რომ შუქი მაინც არასდროს არაა (და თან მაცივარშიც არაფერია),¹³² შვიდი საათი პურის რიგში დგომა, ტანსაცმლის უთვალავი ფენით შემოსვა გათბობის მიზნით, მიტინგზე სიარული გართობის მიზნით („გავისეირნოთ რა სადმე, რამდენი ხანია, არსად ვყოფილვართ. – ტელევიზიასთან წავიდეთ. – აუ, მანდ გოიმური სიტუაციაა, რუსთაველის მიტინგი ჯობია“),¹³³ „მეგობრობის დღიური“, კარზე კაკუნით გამოწვეული შფოთვა (ვინ იცის, ვინ არის და რა უნდა? საფრთხე ყოველთვისაა მოსალოდნელი), აუდიო კასეტაზე ჩანერილი „Take That“-ის ახალი სიმღერა (დიდი მოვლენა სამეგობროში), „კერასინკაზე“ ან შეშის „ფეჩზე“ გამომცხვარი „სიგუას ნამცხვარი“, „დვიჟოკი“ (მოსახლეობის უმცირესობის პრივილეგია და უმრავლესობის ნატვრის საგანი), კაბელების მოპარვის გამო გათიშული სატელეფონო კავშირი, ტელესერიალები, რომლებმაც „საქართველოს უმუშევრობა, უშუქობა, უფულობა და 90-იანების გაჭირვება გადაატანინა“¹³⁴ და მრავალი სხვა.

ახალი თაობისათვის უკვე გაუგებარია 90-იანების ენა და რეალობა, რომელმაც ის შექმნა. 2020 წელს ArtUp Games-მა შექმნა ახალი მობილური თამაში „90-იანები – შევარდნადის თავგადასავალი.“ შემქმნელებმა საჭიროდ მიიჩნიეს, აეხსნათ მომხმარებლებისათვის, რას ნიშნავს 90-იანები და მასთან დაკავშირებული ელემენტები:

„მწვანე კერასინკა“ – გამათბობელი, რომელიც მუშაობდა ნავთზე, რადგან გათბობა და ელექტროენერგია არ არსებობდა;

‘ცეცხლი’ – ხშირად შეხვდებოდით გასათბობად დანთებულ ცეცხლს უბნებში, შემოკრებილ ბავშვებსა და მშობლებს, რომლებიც სოციალიზაციას ცდილობდნენ;

‘სიგუას ნამცხვარი’ – გამოგონილი ნამცხვარი, რომელიც უმარტივესი ინგრედიენტებისგან მზადდებოდა, მაგრამ ყველას ძალიან უყვარდა, რადგან სხვა ალტერნატივა, უბრალოდ, არ არსებობდა;

‘პლიტა’ – ეს იყო ნივთი, რომელიც ელექტროენერგიაზე მუშაობდა, თუ იყო ელექტროენერგია. ძირითადად, იყენებდნენ საჭმლის მოსამზადებლად ან გასათბობად;

‘მიტინგები’ – საპროტესტო აქციები ქუჩებში, რომელიც ხშირად იმართებოდა მოპარული ანაბრების დაბრუნების, პოლიტიკოსების გადადგომის, ან თუნდაც, შუქის მოსვლის მოთხოვნით...¹³⁵

¹³² ფორმულა კრეატივი, სერიალი „ჩემი ცოლის დაქალები“, სერია 5, სეზონი 12, YouTube, 1 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/331798h> (ნანახია 11.02.2021).

¹³³ სიტკომი „შუა ქალაქი“, სერია 12, სეზონი 1, YouTube, 10 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/33fcdLA> (ნანახია 11.03.2021).

¹³⁴ „90-იანი წლების ნოსტალგია - გვახსოვდეს საიდან მოვდივართ“, TV11, YouTube, 20 მარტი, 2018, <https://bit.ly/32ZdLK2> (ნანახია 11.03.2021).

¹³⁵ „ახალი ქართული თამაში – ‘90-იანები – შევარდნადის თავგადასავალი“, Marketer, 12 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3qch0qj> (ნანახია 20.03.2021).

„ბნელი 90-იანები“ – გადალახული ტრავმა?

ამ თავში თანაბრად არ აისახა საქართველოს ცენტრისა და რეგიონების, ქალაქისა და სოფლის ყოფის თავისებურებები. არც ყველა სოციალური ჯგუფი და მათ წინაშე მდგარი პრობლემები განხილულა.¹³⁶ ჩვენი მიზანი იყო გვეჩვენებინა ძირითადი ფაქტორები, რომლებმაც განსაზღვრეს 90-იანი წლების ტრავმული გარემო და გავლენა იქონიეს იმდროინდელ ყოფაზე; ასევე ვეცადეთ გამოგვეკვეთა დამოკიდებულება, რომელიც ჩამოყალიბდა 90-იანი წლების მიმართ შემდგომ ათწლეულებში. ის ფაქტი, რომ მრავალი წლის შემდეგ 90-იანი წლების სოციალურ და ეკონომიკურ სირთულეებს სხვადასხვა ფორმით მუდმივად უბრუნდებიან და იხსენებენ, მიუთითებს იმაზე, რომ ეს ტრავმული გამოცდილება შედარებით ადვილი გადასალახი აღმოჩნდა საზოგადოებისათვის. ის გაიაზრეს, მისგან დისტანცირდნენ, მიუჩინეს ადგილი წარსულში; მასზე ლაპარაკობენ, ხუმრობენ და ენატრებათ კიდევ.

სალომე ასათიანი აღნიშნავს, რომ „ბნელი 1990-იანები“ მყარ სტერეოტიპად ჩამოყალიბდა, ზედაპირზე მოტივიტივე კლიშეებით: ‘ყაჩაღობა,’ ‘უშუქობა,’ ‘ომი,’ ‘პურის რიგი,’ ‘მხედრონი,’“ მაგრამ „ამ კლიშეების მიღმა შესვლას და მტკივნეული კითხვების დასმას“¹³⁷ საზოგადოება ნაკლებად ცდილობს. გოგი გვახარიას აზრით, საზოგადოება ემიჯნება მტკივნეულ წარსულს და ამით ახალ ტრავმებს იცილებს თავიდან.¹³⁸

ჩვენ მიერ ჩატარებული გამოკითხვის თანახმად, რესპონდენტთა დიდი უმრავლესობა ეთანხმება აზრს, რომ დამოუკიდებლობის მოპოვება უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ეკონომიკური პრობლემები; ნახევარზე ნაკლები თვლის, რომ ეკონომიკურმა პრობლემებმა გადაფარა დამოუკიდებლობით გამოწვეული სიხარული. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ 90-იანი წლებში ამ კითხვებზე განსხვავებულ პასუხებს მივიღებდით. დღევანდელი გადასახედიდან კი ჩანს, რომ დამოუკიდებლობა დიდი ნაწილისთვის დამოუკიდებლობა ღირდა იმ მძიმე საფასურად, რომლის გადახდაც ქვეყანას და საზოგადოებას მოუწია.

¹³⁶ მათ შორის, ალბათ, ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ემიგრაციის საკითხია, რომელიც სწორედ ამ დროიდან დაიწყო. საქართველოში მცხოვრები სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების დიდმა ნაწილმა დატოვა საქართველო. ამის ერთ-ერთი მიზეზი ეკონომიკური კრიზისი იყო. თუმცა უპერსპექტივობის განცდას, შესაძლოა, ხელი შეუწყო მზარდმა ეთნონაციონალისტურმა განწყობებმაც. ასევე 90-იანი წლებიდან დაიწყო ეთნიკურად ქართველი მოქალაქეების, უმრავლეს შემთხვევაში, ქალების მიგრაცია უცხოეთში სამსახურის საძიებლად; ამ მიზეზით მრავალი წლით გაყოფილმა ოჯახებმა მძიმე კვალი დაამჩნია შემდგომ თაობებს.

¹³⁷ ასათიანი, „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა.“

¹³⁸ გვახარია, „სამშობის ერა.“

თავი VI

ტრავმა და ტრიუმფი მხატვრულ ტექსტებში

„სამყაროს შექმნა“

ტექსტი დანერვილია და თავად შობს მრავალნაირ მნიშვნელობას.¹

უმბერტო ეკო, „ვარდის სახელი.“

ადამიანი, ბუნებით, მთხრობელი არსებაა. თხრობა, აღწერასთან ერთად, ინტერპრეტაციას გულისხმობს. გამიზნულად თუ გაუაზრებლად, მნიშვნელობა ენიჭება საგნებს, ფაქტებს და წარსულში მომხდარ მოვლენებს. რობერტ ნეიმაიერის აზრით, ამას აკეთებს როგორც მთხრობელი, ასევე აუდიტორია.² თუ მოვლენის ამსახველი ტექსტები არ შეიქმნა, როგორი ტრაგიკულიც არ უნდა იყოს იგი, კოლექტიურ ტრავმად არ ჩამოყალიბდება, რადგან თანამედროვე საზოგადოებაზე ზემოქმედებას ახდენს არა წარსული თავისთავად, არამედ წარსულის მოვლენათა რეპრეზენტაცია, რომელიც იქმნება, ვრცელდება და მიიღება სპეციფიკურ კულტურულ ჩარჩოში და პოლიტიკურ სიტუაციაში.³ კულტურულ მეხსიერებაში დამკვიდრებულ კოლექტიურ ტრავმას შეუძლია ხანგრძლივი დროის მანძილზე შეასრულოს ჩვენ ჯგუფის შემკვრელი ფუნქცია.

ამ თავის მიზანია ვნახოთ, როგორ არის გაანალიზებული, გააზრებული და ინტერპრეტირებული დამოუკიდებლობის შემდგომ შექმნილ მხატვრულ ლიტერატურაში 1989 და 1991 წლის 9 აპრილი, თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება, უეცარი და ინტენსიური ცვლილებების სტრესული მწკრივი; რამდენად შეესაბამება საქართველოს შემთხვევას ტრავმისა და ტრიუმფის ცნებები; შესაძლებელია თუ არა 90-იანი წლების რეალობა შეფასდეს როგორც გამარჯვების ტრავმა.

მხატვრული ლიტერატურა მოვლენის კულტურულ ტრავმად კონსტრუირებაში დიდ როლს ასრულებს. ლიტერატურული ტექსტები, ერთი მხრივ, მოვლენის მნიშვნელობას განსაზღვრავს და ტრავმად აყალიბებს, მეორე მხრივ, თხრობა წარმოადგენს ტრავმის დაძლევის მნიშვნელოვან საშუალებას. ტრავმის დაძლევა მისი მუდმივი გააზრებითა და გაანალიზებით მიიღწევა და არა რეპრესიითა და მიჩუმებით. მხატვრული და მედიაში გამოქვეყნებული ტექსტები, პოლიტიკოსების, ცნობილი თუ უცნობი ადამიანების საჯარო გამოსვლები, ოფიციალური დოკუმენტები, დოკუმენტური ფილმები, ვიდეო- და ფოტოკადრები, ლექსები, სიმღერები, სხვადასხვა სახის მხატვრული ნიმუშები და ნარატივები მუდმივად გაიაზრება, განხილვისა და ინტერპრეტაციის საგანი ხდება, თუ ნაწარმოები აღიარებას მოიპოვებს, როგორც მაგალითად ოთარ ჭილაძის „აველუმი“, აკა მორჩილაძის „მამლუქი“ ან არჩილ ქიქოძის „სამხრეთული სპილო“, მისი კითხვა არასდროს მთავრდება, ბიბლიოთეკების მტვრიანი თაროების გარდა, სხვადასხვა თაობის ხელში გადადის, როგორც ესტაფეტა და მუდმივი გადააზრების საფუძველი ხდება. მხატვრული წარმოსახვისა და სიმბოლიზაციის უნარზე დაყრდნობით, პროზას შესწევს ძალა გააცოცხლოს მოვლენა, რომ-

¹ ეკო, უმბერტო. „ბოლოთქმა ‘ვარდის სახელისთვის’“, უმბერტო ეკო, *ვარდის სახელი*. იტალიურიდან თარგმნა ხათუნა ცხადაძემ (თბილისი: დიოგენე, 2016), გვ. 693.

² Neimeyer, Robert A. “Re-Storying Loss: Fostering Growth in the Posttraumatic Narrative,” *Handbook of Posttraumatic Growth. Research and Practice*, eds. Lawrence G. Calhoun and Richard G. Tedeschi (New York: Routledge, 2006), p. 73-75.

³ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), p. 3-4.

ლის ვერბალიზაცია, აღწერა და გაგება თითქოს შეუძლებელია. პროზა მრავალი კუთხით, ბევრი ნახნაგით წარმოაჩენს მას,⁴ დაწვრილებით, სკრუპულოზურად ასახავს, ყურადღებას აქცევს და უღრმავდება ყოველდღიურობის ნებისმიერ, თითქოს უმნიშვნელო დეტალს, რომელიც ყველაზე მნიშვნელოვანი შეიძლება გახდეს. მხატვრული ტექსტის კითხვისას მკითხველი გადასახლდება აღწერილ ეპოქაში და მასში იწყებს ცხოვრებას, ამყარებს რა ემოციურ კავშირს მოვლენებთან, გარემოსთან, პერსონაჟებთან, დეტალებთან, ყოველდღიურობასთან. მხატვრული ტექსტის კითხვისას აცნობიერებ, რომ მოვლენები ასე მხოლოდ და მხოლოდ იმ კონტექსტში მოხდებოდა, გმირები ასე მხოლოდ და მხოლოდ იმ რეალობასა და ეპოქაში მოიქცეოდნენ და არა სხვაგან და სხვა დროს.

მხატვრული ტექსტის შექმნა, უმბერტო ეკოს სიტყვით, კოსმოლოგიური მოვლენაა, როგორც „შესაქმეში“ მოთხრობილი ამბავი. „პირველ რიგში, სამყარო უნდა შექმნა და რაც შეიძლება კარგად უნდა მოაწყოს იგი, წვრილმანებიც კი გაითვალისწინო.“⁵ მხატვრული „სამყაროს შექმნა“ აღსაწერი ეპოქის სიღრმისეულ ცოდნას მოითხოვს: სად ცხოვრობდნენ, როგორ ცხოვრობდნენ, რას განიცდიდნენ, რა უხაროდათ, რა სტკიოდათ, რატომ უყვარდათ, რატომ სძულდათ, როგორ და რაზე ფიქრობდნენ, საუბრობდნენ, რით იკვებებოდნენ, რას კითხულობდნენ, რას უსმენდნენ, რას უყურებდნენ, რას და რატომ ქმნიდნენ. სამყაროს შექმნა კანონების დადგენას გულისხმობს, თამაშის წესების, რომელსაც უნდა დაექვემდებარონ როგორც პერსონაჟები, ასევე ტექსტის სიუჟეტიც და, რაც ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია, ფაბულა. 90-იანების მოვლენები, რომლებსაც იმთავითვე ჰქონდათ ტრავმად ჩამოყალიბების პოტენციალი, განაპირობებენ ფაბულას, ფაბულათა უწყვეტი გამეორება სხვადასხვა ავტორთან კი განსაზღვრავს მოვლენათა კულტურულ ტრავმად კონსტრუირებას და წარმოადგენს მისი დაძლევის საშუალებას. სიუჟეტის ხაზი და პერსონაჟების ქცევა დამოკიდებულია არა ავტორის სურვილზე, არამედ ავტორის მიერვე შექმნილი სამყაროს წესებსა და კანონებზე.

ჩვენს შემთხვევაში, ლიტერატურულ ტექსტებში/ტექსტებით შექმნილი სამყარო 90-იანი წლების ანარეკლია, ის იმ პერიოდის ხასიათითაა გაჟღენთილი. ამიტომ, მაშინაც კი, როცა ავტორს უნდა „ზღაპრის, ხალისიანი ორი ვაკეღვერელი ბიჭის თავგადასავლის დაწერა“⁶ ამბავი მაინც აგრესიული გამოდის. ამას განაპირობებს „შექმნილი სამყაროს“ წესები, რომლებიც აღსაწერი ეპოქის სტრესული და ტრავმული ხასიათითაა განაპირობებული.

90-იანებზე შექმნილი ლიტერატურის ავტორებს ჯერ კიდევ მკაფიო და მძაფრი ემოციური კავშირი აქვთ იმ ეპოქასთან, რომელზეც წერენ. ლიტერატურაში ახლა ხდება მოვლენათა შეფასება, მნიშვნელობის მინიჭება, მინიჭებულის რევიზია თუ ინტერპრეტაცია. რევიზიის მუდმივად გაგრძელება შესაძლებელია, თუმცა მნიშვნელობათა ძირითადი ბირთვი სწორედ კომუნიკაციური მექანიზმების პირობებში იქმნება. ჩვენი მიზანი სწორედ ამ ბირთვის გამოკვეთაა. მხატვრული ნაწარმოებების უმრავლესობის მთავარი სათქმელი და მიზანი არ არის ამ ეპოქის აღწერა. თუმცა, ნებისმიერ საკითხზე – სიყვარულზე, თავისუფლებაზე, მეგობრობაზე – წერისას ავტორები გვერდს ვერ უვლიან 90-იანების

⁴ Schönfelder, Christa. *Wounds and Words: Childhood and Family Trauma in Romantic and Postmodern Fiction* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013), p. 29.

⁵ ეკო, „ბოლოთქმა 'ვარდის სახლისთვის'“. გვ. 701.

⁶ მორჩილაძე, აკა. *მოგზაურობა ყარაბაღში* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2017), გვ. 6.

მნიშვნელოვან მოვლენებს. უფრო მეტიც, ლიტერატურული ტექსტების საშუალებით წარმოსახული სამყაროს მთავარი თამაშის წესები სწორედ ამ მოვლენებითაა ნაკარნახევი. შესასწავლი ეპოქის და, აქედან გამომდინარე, ეკოსეული „შექმნილი სამყაროების“ მთავარი თამაშის წესები სწორედ ტრავმა-ტრიუმფის პარადიგმაში თავსდება. ამდენად, 90-იანების ტრავმა-ტრიუმფი განაპირობებს მასზე დაწერილი ნებისმიერი ტექსტის ფორმასა და შინაარსს.

ჩვენი კვლევის ობიექტი მხატვრული ლიტერატურაა. შერჩევის მთავარ პრინციპად ავიღეთ ჯეფრი ალექსანდერის კოლექტიური ტრავმის ნარატივის მახასიათებლები: ნარატივმა უნდა ასახოს მოვლენა, აჩვენოს, რა მოხდა; მკაფიოდ გამოკვეთოს დაზარალებული ჯგუფი; გვაჩვენოს, რომ ტრავმულმა მოვლენამ არა მხოლოდ ერთ ჯგუფზე, არამედ მთელ საზოგადოებაზე მოახდინა გავლენა; წარმოადგინოს, ვინ არის დამნაშავე, ვინ უნდა აგოს პასუხი მომხდარის გამო.⁷

შერჩეული ტექსტები არა მხოლოდ კრიტიკოსთა მიერ აღიარებული ნაწარმოებებია, არამედ პოპულარულიც. ბევრ მათგანს სხვადასხვა ლიტერატურული პრემია აქვს მიღებული: ლაშა ბუღაძის „პატარა ქვეყანამ“ და ივა ფეზუაშვილის „ბუნკერმა“ „საბა“ დაიმსახურეს. აკა მორჩილაძის „მამლუქმა“ და არჩილ ქიქოძის „სამხრეთულმა სპილომ“ – ილიაუნის პრემია. ნინო ხარატიშვილის „მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)“ საერთაშორისო დონეზე აღიარებული ტექსტია. ოთარ ჭილაძე 1998 წელს ნომინირებული იყო ნობელის პრემიაზე ლიტერატურის დარგში. გაანალიზებული მხატვრული ტექსტები რამდენჯერმე გამოცემული. გარდა ამისა, რამდენიმე მათგანის საფუძველზე გადაღებულია ფილმები („გასეირნება ყარაბაღში“, „უშენოდ მგონი მოვკვდები“) და დადგმულია სპექტაკლები („ფალიაშვილის ქუჩის ძაღლები“). ამდენად, მათი გავლენა კოლექტიური მეხსიერების ჩამოყალიბებასა და ტრავმის კონსტრუირებაზე ძლიერია. ისინი შექმნილია 1989 წლიდან დღემდე და გვაჩვენებს ნარატივის დინამიკას. გარდა ამისა, ნაწარმოებებში მოქმედება ხდება როგორც დედაქალაქის ცენტრში, ასევე პერიფერიულ, პატარა ქალაქებსა და სოფლებშიც, რაც იმის გააზრების საშუალებას გვაძლევს, რა არის ცენტრსა და რეგიონს შორის საერთო და განსხვავებული, შესასწავლი მოვლენებისადმი დამოკიდებულებების თვალსაზრისით.

90-იანების ქრონოტოპი

*ყველა ბედნიერი ოჯახი ერთმანეთს გავს, ყოველი უბედური ოჯახი კი თავისებურადაა უბედური.*⁸

ლევ ტოლსტოი, „ანა კარენინა.“

ამ ქვეთავში 90-იანების „თავისებურად უბედური“ საქართველოს შესახებ მოგითხრობთ. XX საუკუნის უკანასკნელ ოც წელს 90-იანებად იხსენიებენ. 90-იანები იქცა ტერმინად, ცნებად, რომლის ხსენებისას არავის სჭირდება საუკუნის დაკონკრეტება. 90-იანები მოიცავს მოვლენებს, რომლებიც კულტურულ ტრავმად ჩამოყალიბდა. ეს არ არის მხოლოდ ისტორიული ეპოქა; ის, პირველ რიგ-

⁷ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 53.

⁸ ტოლსტოი, ლევ. *ანა კარენინა*. რუსულიდან თარგმნეს ლარისა ტიტვინიძემ და თამარ საყვარელიძემ (თბილისი: პალიტრა L, 2017), გვ. 5.

ში, ეკოსეული „შექმნილი სამყაროა“ – წარმოსახული, ინტერპრეტირებული და რეპრეზენტირებული დროის, სივრცისა და მოქმედებების ერთობლიობა და ურთიერთმიმართება. მის საზღვრებს, ტექსტების მხატვრულ დროსა და სივრცეს მხოლოდ სტრესული მოვლენები განსაზღვრავს და შემოფარგლავს.

90-იანების გარემო

ეკოსეული სამყაროს შექმნა მის სწორად მოწყობას, წვრილმანების, თითქოს უმნიშვნელო დეტალების გათვალისწინებას გულისხმობს. ტექსტში მხატვრული დრო და სივრცე, ფიზიკური გარემო, ლანდშაფტი, ურბანული პეიზაჟები წარმოსახული სამყაროს აურას ქმნის. მას შეყავხარ ტექსტში, გაგრძნობინებს დროის რიტმს, ხასიათს, სიუჟეტის განვითარების პერსპექტივებს. 90-იანების აურა კი სტრესულია. 90-იანებში კიდევ უყვართ, იზადებიან, უხარიათ, იცინიან, ქორწინდებიან, მეგობრობენ, თუმცა ეს ყველაფერი სტრესულ გარემოში ხდება. ტრავმული აურა არის ამ სამყაროს ეთერი, როგორც სასიცოცხლო ძალა, რომელიც ყველაფერს აძლევს ფორმას. სტრესი და ტრავმა ყველაფრის უხილავი საწყისი და შემოქმედი, ყველაფრის მომწესრიგებელი და ყველაფრის ადგილის მიმჩენი.

90-იანებში იწყება ახალი ეპოქა, იქმნება ახალი რეალობა. მასში არა მხოლოდ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და სოციალურ ასპექტებს, არამედ, პირველ რიგში, დამოკიდებულებათა და აღქმათა ცვლილების დანყებას ვგულისხმობთ. ამ უცაბედი ცვლილების დანახვა საინფორმაციო მედიაში დაცულ ტექსტებში უკეთესად შეიძლება; იქ კალენდარული სიზუსტით ჩანს ყოველივე. თუმცა, მხატვრული ტექსტები თავისი კუთხით, სიმბოლოების საშუალებით აჩვენებს მას.

90-იანებამდე ქართული რეალობის მხატვრული სიმბოლო იყო სიტყვა „მზიური“ – სინათლის, სითბოს, ბედნიერების გამოხატულება.⁹ აქ ბედნიერებისათვის ყველაფერი ეგულებოდათ სხვებსაც და ამით ამაცობდნენ თავად ქართველები. არა მარტო თბილისის ჰიმნად, არამედ საკავშირო ჰიტად იქცა სიმღერა „თბილისო“,¹⁰ რომელშიც მკაფიოდ ჩანს საბჭოთა პერიოდის ქართული სამყაროსადმი დამოკიდებულება: ბედნიერი, ხალასი, „მზისა და ვარდების მხარე“, სადაც ცხოვრება საამური. რად იქცა საბჭოთა მზიური, „მზისა და ვარდების“ სადარი მხარე 90-იანებში? როგორ აღწერენ, რა სიმბოლებით გამოხატავენ ამ ეპოქის გარემოს? როგორ იცვლება სამყაროს აღქმისა და გამოხატვის ენა? გაზაფხულიც კი – „თბილისო“-ში განახლების, სიხარულის სიმბოლო – შეიძლება რადიკალურად შეცვალოს ენამ, რომელიც ტრავმულად ამეტყველდება მხოლოდ იმიტომ, რომ აპრილი გაზაფხულის თვეა: „გაზაფხული ყველაზე დაუნდობელი დროა. ჟამი სხვლისა მოიწია, ხმა გვრიტისა ისმა ქვეყანასა შინა ჩვენსა, ლელვმან გამოიღო ყვავილი თვისი. მაგრამ მიუხედავად მრავალი სიკეთისა,

⁹ ამის გამოხატულებაა 70-იანი წლებში შექმნილი ბავშვთა ვოკალურ-ინსტრუმენტული ანსამბლი „მზიური“ - მზიარული, ბედნიერი და ნიჭიერი პიონერები საბჭოთა კავშირის „მზიური“ მხარიდან, რომლის შესახებაც 1973 წელს ამავე სახელწოდების დოკუმენტური ფილმი გადაიღეს; ასევე, „მზიური“ - ბავშვთა ქალაქი, დასვენებისა და კულტურის პარკი ქალაქ თბილისში, მდინარე ვერეს ხეობაში (გაიხსნა 1982 წელს). ამის შესახებ იხ. წიფურია, ბელა. *ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერნულ კონტექსტში* (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2016).

¹⁰ მუსიკის ავტორია რევაზ ლალიძე, ტექსტის ავტორი პეტრე გრუზინსკი. სიმღერა დაიწერა 1959 წელს ფილმისათვის, რომელიც თბილისის 1500 წლის იუბილეს ეძღვნებოდა. 1974 წელს ცნობილმა საბჭოთა ხმის ჩამწერმა სტუდია „მელოდია“ გამოუშვა ორი გრამფირფიტა ანსამბლ „ორერას“ შესრულებით, რომელშიც შევიდა სიმღერა „თბილისო.“ ამის შემდეგ სიმღერამ საკავშირო პოპულარობა მოიპოვა. 1976 წელს ნანი ბრევჯაძემ იგი შეასრულა ფესტივალზე „სიმღერა-76.“

გაზაფხული უკიდურესობამდე გაამძაფრებს ხოლმე ნებისმიერ გრძნობასაც და სენსაც და, რა განსხვავებაა, სენს მოვეკვლევივინებით თუ გრძნობებს. აბელ, თოფი იფოთლებს! (ნაიკითხე უკუღმა). შეფოთვლა ხომ იგივე შენიღბვაა, მაგრამ როგორც არ უნდა შეინიღბოს, თოფიც ნაყოფით იცნობა. თოფის ნაყოფი კი ტყვიაა.¹¹ ტრავმა, როგორც ეპოქის ეთერი, თოვლის, როგორც სიმბოლოს მნიშვნელობასაც განაპირობებს და ის უარყოფითი ხდება: „დიდი თოვლი მოვიდა. გადაბურულ იყო მთელი უბანი. აი, ისე, რომ გგონია რომ აღარასოდეს გაზაფხულდება და ასფალტზე დაყინული თოვლიც აღარასდროს გალღვება. უბერავდა ქარი, ატრიალებდა ნამქერს.“¹² აქ თოვლი სიცივეა, 90-იანები კი ცივი, გათოშილი სამყარო იყო. ცივი გარემოს აღწერით იწყება ბექა ქურხულის ეს მოთხრობა, სადაც შემდგომ სიუჟეტი „იმ ჩაბნელებულ და კრიმინალებით სავსე თბილისის ქუჩებში“ უნდა განვითარდეს, რომლის „თავზე გადამხობილ ცაზე გადატარებული ავტომატის ჯერის არ ეშინოდა“ გოგონას, რომელიც შუალამისას ვერის სასაფლაოზე სეირნობდა. ბიჭს მუდმივად ედო ჯიბეში „ნავაპო“ – ესპანური ფიქსატორიანი დანა, შურისძიების სიმბოლო, რომელიც „1992 წლის 24 ოქტომბერს, სკოლის ბანკეტზე აჩუქეს კულინარიელებმა,¹³ ვიდრე იმავე ღამეს ერთმანეთს დახოცავდნენ.“¹⁴ მოთხრობა 90-იანების თაობის გოგონასა და ვაჟის სიყვარულსა და ურთიერთობაზეა, რომელიც ტრავმულ გარემოში ვითარდება.

ეპოქის, მისი აღქმისა და რეპრეზენტაციის ენის უცაბედი და რადიკალური ტრანსფორმაცია კულტურული ტრავმის გამოხატულებაა. ჯეფრი ალექსანდერი კულტურულ ტრავმას სწორედ სოციალური გარემოს უეცარი და მკვეთრი ცვლილებით გამოწვეულ მდგომარეობას უწოდებს.¹⁵ პიოტრ შტომპკაც, გამარჯვების ტრავმის დახასიათებისას, სისწრაფესა და რადიკალურობაზე, მოულოდნელ და შოკისმომგვრელ ეფექტზე საუბრობს.¹⁶ შეცვლილი, სტრესული გარემოს აღწერა მუდმივად მეორდება სხვადასხვა ტექსტში. მათი კითხვისას მკაფიო ხდება, რომ საზოგადოება, რომლის ცხოვრებასაც ავტორი გვიყვება, მოულოდნელი ცვლილებების გამო შოკურ მდგომარეობაშია. სწორედ მსგავსი ტექსტები ყალიბდება ტრავმულ ნარატივებად, რომლებიც მოვლენებისთვის მნიშვნელობის მინიჭებასა და კოლექტიურ მეხსიერებაში მათი ადგილის განსაზღვრაში გადამწყვეტ როლს ასრულებს:

„დახეთქილიყო მთანმინდის ქედი,
მახათაცა,
გორმახებიცა ნაძალადევისა,
დახეთქილიყო გამზირები, ქუჩები, მოედნები,
სავაგლახო ის იყო, მთანმინდა რო დახეთქილიყო:
დაშლილიყო ერი.“¹⁷

¹¹ ჭილაძე, ოთარ. *აველუმი* (თბილისი: არტე, 2018), გვ. 10.

¹² ქურხული, ბექა. „ქალაქი თოვლში“, *ბექა ქურხული, ქალაქი თოვლში* (თბილისი: სიესტა, 2013), გვ. 70.

¹³ კულინარიის სამში - 90-იანი წლების თბილისის ერთ-ერთი კრიმინალური, შეიარაღებული უზნური დაჯგუფება.

¹⁴ ქურხული, „ქალაქი თოვლში“, გვ. 83.

¹⁵ Alexander, „Toward a Theory of Cultural Trauma,“ p. 1-2.

¹⁶ Sztompka, „The Trauma of Social Change,“ p. 158-159.

¹⁷ ჩხეიძე, ოთარ. *არტიტული გადატრიალება* (თბილისი: ლომისი, 2002), გვ. 58.

„წარღვნამდელი, სიძველისგან გვერდზე გადაბრეცილი ტროლეიბუსები ძაგდაგით მიშლაპუნობენ ფეკალური წყლის ნიაღვრებში. გაურკვეველი წარმოშობის ორმოებიც ბინძური, ქაფიანი წყლითაა სავსე. ტროტუარის გასწვრივ დამხრჩვალნი, მუცელგაბერილი და ფეხებგაფარჩხული ვირთხები ყრია.“¹⁸

„ბიჭებს შავი შარვლები და შავი კურტაკები აცვიათ. ასეთი ჩაცმულობა არა მარტო შეესაბამება დროსა და გარემოს, არამედ უფრო მოსახერხებელიცაა შესანიღბად, ვერ გაარჩევ ვინ ვინ არის, მშრომელი თუ უსაქმური, სწავლული თუ ლაზღანდარა, სოფლელი თუ ქალაქელი.“¹⁹

„მაგრამ შუალამისას მაინც შინ ჯდომა სჯობს. სჯობს შინ იკანკალო კურდღელივით, ბეტონის სოროში. და, თქვენ წარმოიდგინეთ, ასედაც იქცევიან არა მარტო მაცურებლები, არამედ მსახიობებიც. საკუთარ სოროებში სხედან და კანკალებენ, სახიფათო სიბნელეს მიყურადებულნი. ახლა ღამით ქუჩაში რომ გახვიდე, ან სულელი უნდა იყო, ან თავზე ხელაღებულნი. ყოველ შემთხვევაში, წინასწარ უნდა შეეგუო იმ აზრს, ყოველ გავსვლაზე, უკანასკნელად რომ გადიხარ შინიდან, შენი სურვილით ხდება ეს თუ იძულებით, თანამოქალაქეთა დაჟინებული მოთხოვნით – გამოდი, გვერდში დაგვიდექი, ნუ იმალები სოროშიო. ტელევიზორს ჩართავ და, დიქტორიც მაშინვე შემოგჩივლებს, ესა და ეს, ასეთი და ასეთი, ამა და ამ დღეს შინიდან გავიდა და აღარ დაბრუნებულა, მაგრამ ჩვენ ვერაფრით მივაკვლიეთ და იქნებ შენ მაინც დაგვაყენო გზაზეო.“²⁰

„თბილისში მაშინ ომი ახალი დამთავრებული იყო. მინგრეულ-მონგრეული და გაუბედურებული, სულ კვამლში გახვეული ქალაქი პურის რიგებითა და მთელი უბედურებებით იყო სავსე.“²¹

„გადაადგილებას ერთ ადგილზე დგომა ჯობდა, რადგან მოძრაობა სახიფათო იყო.“²²

„ჩვენი ქვეყანა უფსკრულისკენ მიექანებოდა.“²³

„ასეთი სიყვარულითა და წვალებით ნალოლიავებმა გერმანულმა, ჩეხურმა თუ ჩინურმა სერვიზებმა მისაღები ოთახის კედლის კარადებიდან, მშრალი ხიდის შავ ბაზარზე გადაინაცვლა.“²⁴

„სხვა უამრავი ადგილიც შემოვიარე, გაძარცვული ფაბრიკების შენობები, დაცარიელებული სკოლები და გაუქმებული სტამბები.“²⁵

„აღარ ვაქცევდით ყურადღებას, ახალ ამბებში ქურდობაზე, ყაჩაღობა-სა და მკვლევლობაზე რომ მიუთითებდნენ. გვიხაროდა დღის ბოლოს, რომ ცოცხლები ვიყავით.“²⁶

„ყველაფერს შევეჩვიეთ.“²⁷ „სასტიკ რეალობაში გვინევდა ცხოვრება.“²⁸

¹⁸ ჭილაძე, აველუმი, გვ. 6.

¹⁹ იქვე, გვ. 58.

²⁰ იქვე, გვ. 86.

²¹ მორჩილაძე, აკა. მამლუქი (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019), გვ. 89.

²² ზულაძე, ლაშა. პატარა ქვეყანა (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2018), გვ. 52.

²³ ხარატიშვილი, ნინო. მერვე სიცოცხლე (ბრილკას). გერმანულიდან თარგმან ნინო ზურდულმა (თბილისი: ინტელექტი, 2019), გვ. 1018.

²⁴ იქვე, გვ. 1019.

²⁵ იქვე, გვ. 1022.

²⁶ იქვე, გვ. 1050.

²⁷ იქვე.

²⁸ იქვე, გვ. 1051.

„სილატაკით გავილახეთ. სამივენი. [...] ოჯახი. მიკროსამყარო. ქაოსი მიკროსამყაროში. მინისძვრა. ღვარცოფი. შავი ქირი. სილატაკის ყოველდღიურობა, რომელიც ასეთი შეუბრალებელი მიზანდასახულობით აგროვებს ადამიანებში უიმედობას.“²⁹

ამონარიდები აღმავალი ხაზით, ქრონოლოგიურად არის დალაგებული, 90-იანებიდან დღემდე. 90-იანები ყველა ეტაპზე ერთნაირად ტრავმული ჩანს. თხრობის ენა ტრავმულია, სიუჟეტი ტრავმულ გარემოში ვითარდება. ამონარიდები კონკრეტულ ტრაგედიას კი არა, ტრავმულ გარემოს აღწერენ. ეს მხატვრული ნარატივებით კონსტრუირებული კულტურული ტრავმის მკაფიო რეპრეზენტაციაა, რომელიც 30 წლის განმავლობაში სხვადასხვა ტექსტში მეორდება.

ნაირა გელაშვილის მოთხრობა „დიდება“ 90-იანების დასაწყისზე შექმნილი ერთ-ერთი საუკეთესო მეტაფორაა, რადგან, თუ ზემოთ მოტანილ ამონარიდებში ყველაფერი პირდაპირ, თითქმის რეალურად არის მოთხრობილი, ეს ტექსტი იგავია და სწორედ ამ იგავურ თხრობაშია მისი ხიბლი.

„დიდება“ ქართული ხალხური ზღაპრების საფუძველზე შექმნილი ზღაპარია. ეს არის „ზღაპარი ზღაპრებზე“, სიმბოლოებითა და კულტურული ნიმუშებით დატვირთული ტექსტი. ჩვენი კვლევის თვალსაზრისით, არაფერი განსაკუთრებული და გამორჩეული არ იქნებოდა, რომ არა თარიღი - მოთხრობა 1991 წელს არის დაწერილი. მოთხრობის ბოლოს დასმული ეს თარიღი ერთგვარი დამლა, რომელიც გავალდებულებს, მისი გააზრებისთვის ისტორიზმს მიმართო და ეს 1991 წელი ნაწარმოების გაგების პარადიგმად აქციო. ასეთი მიდგომა მიგვანიშნებს იმ წლების ტრავმულობაზე, რადგან 30 წლის თავზე 90-იანების ხსენება ერთგვარ ჩარჩოში გაქცევს, გბოჭავს და ყველაფრის კულტურული ტრავმის პარადიგმიდან დანახვის, ამ კუთხით განზოგადებისკენ გიბიძგებს.

90-იანების მეტაფორად გააზრების უფლებას თუ იმპულსს ტექსტში მოტანილი მნიშვნელოვანი პასაჟები გვაძლევს. თითქოს ზღაპრულ ნაწარმოებში ავტორი ზედმინევენით ზუსტად აღწერს გარემოს, სადაც ხდება მოქმედება. „ეს შავი წყალი სასაფლაოს მხრიდან მოიწვევა, საფლავებს ჩამოუდის...“ „მართალია, ტყე არსადაა და ირემსაც რა უნდა, მაგრამ ზოოპარკი ხომ აქვია... ეს მდინარეც იქ ჩადის?“³⁰ როგორც ლიტერატურათმცოდნე ლევან ბრეგვაძე წერილში „ზღაპრები ზღაპრებზე, თანაც წინასწარმეტყველური“³¹ წერს, „თბილისის მცნობი მკითხველი უთუოდ მიხვდება, მდინარე ვერესა და მის ხეობაზე რომ არის საუბარი. ანუ ზღაპარში რეალური გარემოს, ნამდვილად არსებული ლოკუსის კონტურები გამოიკვეთება.“ კრიტიკოსის თქმით, მწერალი მართლაც მდინარე ვერეს ხეობასთან ახლოს ცხოვრობს, ამდენად, „რამდენჯერ დამინახავს ფანჯრიდან“³² – ესეც დოკუმენტური დეტალია ზღაპარში. რეალობიდან არარეალურში, აბსტრაქტულიდან კონკრეტულში, წარმოსახულიდან დოკუმენ-

²⁹ სამსონაძე, ირაკლი. „ყურთბალიში,“ ირაკლი სამსონაძე, *ლევან საათი* (თბილისი: ინტელექტი, 2019), გვ. 16.

³⁰ გელაშვილი, ნაირა. „დიდება,“ *ქართული ალტერნატიული პროზა. ნაირა გელაშვილი* (თბილისი: ქარჩხაძის გამომცემლობა, 2016), გვ. 214.

³¹ ლევან ბრეგვაძის აზრით, მოთხრობაში ნაწინასწარმეტყველევია 2015 წლის 13 ივნისს თბილისში მდინარე ვერეს ადიდების შედეგად დატრიალებული ტრაგედია.

³² ბრეგვაძე, ლევან. „ზღაპარი ზღაპრებზე - თანაც წინასწარმეტყველური!“ ლევან ბრეგვაძე, *პოსტმოდერნიზმი ქართულ მწერლობაში* (თბილისი: არტანუჯი, 2020), გვ. 132.

ტურში მოძრაობა პოსტმოდერნული ტექსტებისათვის არის დამახასიათებელი, მით უმეტეს, როდესაც ტექსტში ასეთი მკაფიო მინიშნებებია.

„ჩვენს ქალაქში მკბენარები გაჩნდა, ბავშვებს გაუჩნდათ. მოედო ბაგა-ბა-ლებსა და სკოლა-ინტერნატებს. წარმოუდგენელ დღეში ჩაცვივდნენ ისედაც გასავათებული დედები.“³³ გარდა მაცხოვრებლებისა, მკბენარი ქართული ხალხური ზღაპრის გმირებსაც შეესევა. იმდენად დამძიმდება მდგომარეობა, რომ ზღაპრის სასწაულმოქმედი პერსონაჟები გაოგნებულნი ამბობენ: „უცნაურია, რატომღაც აღარაფერი აღარ მოქმედებს, არც ნატვრისთვალი, არც სასწაულმოქმედი პერანგი, რა ქვეყანაა ამისთანა.“³⁴ „მთელი მდინარის და ვენახის ასე მონამვლა, ეს ხომ უბადლო ხელოვნებაა! ეტყობა, რომელიღაც სახელმწიფოს ამ სამეფოს ერთიანი ამონყვეტა განუზრახავს.“³⁵ თუკი კულტურული ნიმუშის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ტექსტში არსებული წარმოსახული და ზღაპრული სიმბოლოების დოკუმენტურ დეტალებად ქცევაც შესაძლებელია, რადგან მდინარეცა და ვენახიც საქართველოს სიმბოლოებია. მიუხედავად იმისა, რომ ქვეყანას ზღვის დიდი ზოლი ეკვრის, ქართულ კულტურაში მდინარეს გაცილებით დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მხოლოდ ზღაპრებში, არამედ ლიტერატურაშიც (ილია ჭავჭავაძის „მგზავრის წერილები“ და, ზოგადად, თერგდალეულები, ნიკოლოზ ბარათაშვილის „ფიქრნი მტკვრის პირას“ და ა. შ.), ხოლო ვენახი ქართული კულტურის, საქართველოს ერთ-ერთი მთავარი სიმბოლოა. ასევე სიმბოლოურია ვენახის დარაჯი „მკვდარი თეთრი ძაღლი,“ რომელსაც ვერ აცოცხლებენ ზღაპრის გმირები. ქართული მოდარაჯე მთის ძაღლი – თართი, იგივე მეცხვარე, იგივე ყაზბეგურა – თეთრი ფერისაა, თანაც მისი წარმოშობის ადგილი და ძირითადი საცხოვრებელი სწორედ იქაა, სადაც საქართველოსა და რუსეთის მთავარი საზღვარია, რომელიც ასევე მდინარეზე გადის – მთაში, თერგთან.

ავტორი ტექსტში კულტურული ნიმუშების – საზოგადოებაში ღრმად ფესვგადგმული ხატების – მეშვეობით მნიშვნელობას ანიჭებს მოვლენებს და გვიბიძგებს, ზღაპრად მოყოლილი ამბავი რეალურის იგავურ თხრობად აღვიქვათ.³⁶ ამდენად, გამოდის, რომ ამოსანყვეტად განწირული „სამეფო“ და ამ განზრახვის მოსურნე „სახელმწიფო,“ თუ სვანტე კორნელის მნიშვნელოვანი ნაშრომის სათაურს გადავათამაშებთ, „მცირე ერის“ („სამეფო“ – საქართველო) და „დიდი ძალის“ („სახელმწიფო“ – რუსეთი) სიმბოლოა და ყველაფერი ლოგიკურად ლაგდება. ეს არის პასუხი ტრავმული ნარატივის ერთ-ერთ კითხვაზე – ვინ არის მტერი?

თავად დიდება ვინ არის?

დიდება ძალზე ხნიერია, „თითქმის ასი წლის,“ მან იცის ყველაფერი: ზღაპრები, თქმულებები, იგავ-არაკები, ანდაზები, ლექსები და გამოცანები. მან იცის სამკურნალო ბალახები, შარბათ-მაღამოთა დამზადება, ამინდის გამოცნობა, სიზმრების ახსნა და შელოცვები. ზღაპრის გმირები დიდებას გარშემო არიან შემომსხდარნი და მას უსმენენ, რადგან ის არის მთავარი მთხრობელი, ზღაპრის გმირები დიდებას ტექსტში არსებობენ. თუ დიდება არ მოყვება, ისინი გაქრები-

³³ გელაშვილი, „დიდება,“ გვ. 194.

³⁴ იქვე, გვ. 210.

³⁵ იქვე, გვ. 212.

³⁶ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), p. 44.

ან, აღარ იარსებებენ, გაქრება ეს ზღაპრული სამყარო. დიდება წარსულია; წარსული – არა როგორც დასრულებული, არამედ წარსული, როგორც საყრდენი, ქვაკუთხედი, რაზეც ვდგავართ; წარსული, რომელიც არსებობს აწმყოშიც და მომავალშიც; წარსული, რომელიც კულტურის, დროისა და სივრცის, მთლიანობის, ერთიანობის ხერხემალია.

არიან რძლები და რძლების რძლები – იქნებ, საბჭოთა აწმყოს სიმბოლოები? ისინი ბავშვებს მოაშორებენ მკბენარს. მაგრამ არ აქვთ დრო, დიდებას გრძელ თმას მიხედონ. დიდება თმის გადაპარსვაზე უარს აცხადებს და რძლები მას სახლიდან მოშორებით არსებულ მიწის ნაგლეჯზე მდგარ ფიცრულში გაასახლებენ.

და არის შვილთაშვილი – მომავლის სიმბოლო.

ეს რამდენიმე თაობა ქართული რეალობის, მთლიანობის მეტაფორაა. მკბენართა შემოსევამ – იქნებ, საბჭოთა რეალობამ? – ეს მთლიანობა მოარღვია, თუმცა ჯერ ვერ გააქრო, რადგან შვილთაშვილს დიდება ენატრება, ფანჯრიდან გაჰყურებს მას, ხმას ვერ აწვდენს, არ აქვს კავშირი, თუმცა ხედავს მას და დარდობს, ითხოვს მასთან წასვლას.

დიდება ჩუმდება. „ქალები ტირიან... თმას ივარცხნიან, ტირიან... კაცები და რაშები ნერვიულობენ.“³⁷ ეს 90-იანების გაზღაპრებული დოკუმენტური დეტალებია, მისი აღწერაა, რადგან 90-იანებში ყველა თავის საქმეს აკეთებდა: კაცები ნერვიულობდნენ და იხოცებოდნენ, ქალები კი ტიროდნენ.

„ზეცას ავყურებ. ვხედავ, ცის კიდიდან შავი ღრუბელი მოცურავს. ღრუბელი კი არა, მთელი ქალაქია, კოშკებიან-ხომალდებიანი. მართალია, მიხარია, რომ ბავშვობის შემდეგ აქ, ამ ქალაქში პირველად გამოჩნდა ასეთი დიდებული და გამაოგნები ღრუბელი. მაგრამ შიშით ვამჩნევ, რომ ეს ღრუბელი რაღაც უცნაურ სიშავეს გამოსცემს და თანდათან უფრო მუქდება.“³⁸ ესეც რეალობის აღწერაა, დოკუმენტური დეტალებია. ავტორი 1947 წელსაა დაბადებული, მის ბავშვობაში მოხდა 9 მარტი. იქნებ, ეს პარალელია, პარადიგმულ მოვლენათა რეზონანსის, უფრო ძველი და ახალი მნიშვნელოვანი მოვლენების ურთიერთქმედების რეპრეზენტაცია, როცა ადრე მომხდარი ფაქტი ქვეცნობიერად განსაზღვრავს, აყალიბებს, ფორმას აძლევს შემდეგში მომხდარს.³⁹ იქნებ, ეს საშიში შავი ღრუბელი თავისუფლების სურვილია და ამიტომაც არის მისი გამოჩენა თან ძალიან საშიში და თანაც – სასიხარულო. მკითხველისთვის ეს შავი ღრუბელი ტრიუმფალური ტრავმის სიმბოლო შეიძლება იყოს, 90-იანებიდან აღქმული, 9 აპრილით გაცოცხლებული 9 მარტის მოთხრობილი იგავი.

ტექსტში მკაფიო მხატვრულ მინიშნებებს ვაწყდებით. დედის კითხვას – „ეგებ ირმის რძემ უშველოს,“ ბავშვი პასუხობს – „გალიაში რომ ირემია, იმისი რძე უშველის?“ დატყვევებული ირმის რძე, ალბათ, დიდებას ვერ დაეხმარება, ამისთვის ის უნდა გათავისუფლდეს. შვილის პასუხი, შეიძლება, თავისუფლებისკენ სწრაფვის სიმბოლოდ აღვიქვათ, რომელიც 1980-იანებიდან საყოველთაო გახდა.

სიუჟეტი კულმინაციას აღწევს. „მდინარე უკვე ნაპირებს გამოსცდა და ყველაფერი დააჭაობა.“⁴⁰ გამოსავალი აღარ ჩანს. საფრთხობელაც კი უკვე წელს ზევით მოჩანს.

³⁷ იქვე, გვ. 209.

³⁸ იქვე, გვ. 203.

³⁹ Assmann, „Impact and Resonance,“ p. 45.

⁴⁰ გელაშვილი, „დიდება,“ გვ. 215.

და ბავშვი გადანყვეტს ყველაფერს.

არა დედის გამოცდილება, არამედ ბავშვის რწმენა, „ზღაპრული“ სიყვარული და დიდი სურვილი დიდებას გამოხსნის, დაბრუნების. მას სჯერა ზღაპრების, სასწაულების. საგვარეულო ჭალიდან ჩამოხსნილი ბროლის ბურთულით, როგორც ნატვრისთვლით ხელში, კრავად იქცევა და მდინარის ზვირთებზე გაიბნენს, ქართული თქმულების უარყოფით პერსონაჟს, აბესალომისა და ეთერის სიყვარულის ჩამშლელ მურმანს ჯადო-სიტყვებს ათქმევინებს, მკბენარებს (საბჭოთა რეალობის სიმბოლო) მდინარის მოვარდნილ, აზვირთებულ წყალს (ახალი დროების სიმბოლო) გაატანს და მფრინავი ხალიჩის გამოყენებით გადაარჩენს დიდებასა და მის გარშემო შემომსხდარ ზღაპრის გმირებს. „დიდებასათვის ხელი ჩაუვლია და მდინარეს მოსდგომიან... ახლა წყალს გადმოვივლიან, მე ნაძვებიდან ჩამოვალ და ჩვენ სახლში წავალთ.“⁴¹ რადგან ზღაპრის ბოლო კეთილი უნდა იყოს, 1991 წელს აღქმული და დანახული ახალი რეალობა – ახლად გამოჩენილი, ერთდროულად სასიხარულო და საშიში შავი ღრუბლის ამბავიც – აუცილებლად კარგად უნდა დამთავრდეს. ტექსტი ტრიუმფალური ტრავმის იგავური რეპრეზენტაციაა.

მელანქოლიური გარემოს აღწერა არა კონკრეტული ავტორის სტილი, არამედ ეპოქის ტრავმულობის დამსახურებაა. თხრობა ერთნაირად სტრესულია ყველა ავტორთან ყველა დროში: ივა ფეზუაშვილმა 2020 წელს გამოცემულ მცირე რომანს „ბუნკერი“⁴² უწოდა. საბჭოთა კავშირის უკანასკნელ წლებში აშენებულ მრავალსართულიან სახლებში ნაგავსაყრელი ბუნკერები კორპუსშივე იყო ჩაშენებული, საიდანაც მუდმივად მყრალი სუნი ვრცელდებოდა სართულებსა და სადარბაზოებში. ავტორმა ნაგავსაყრელი ბუნკერი უახლესი წარსულის სიმბოლოდ აქცია და 2017 წლიდან დანახული 90-იანი წლების ეპოქა გააცოცხლა; ეპოქა, სადაც გარემო სწორედ ნაგავსაყრელი ბუნკერივით მყრალი იყო. ბესო ხვედელიძემ 2018 წლიდან დანახულ და წარმოსახულ 90-იანების სამყაროს „მკვდრების ქალაქი“ უწოდა;⁴³ შოთა იათაშვილმა მოთხრობას „ავადმყოფი ქალაქი“ დაარქვა და დაწერის თარიღად 1992 წლის იანვარ-მარტი დააკონკრეტა. ნაირა გელაშვილის „დიდებას“ დაწერის თარიღისა არ იყოს, ესეც ტექსტის გააზრების პარადიგმა ხდება. 1992 წლის იანვარ-მარტში თბილისი, უდავოდ, „ავადმყოფი ქალაქი“ იყო. როგორია იათაშვილის 90-იანების სამყარო? „მე ავადმყოფ ქალაქში ვცხოვრობ. [...] ავადმყოფი ქალაქიდან გაღწევა თითქმის შეუძლებელია. [...] ავადმყოფები ქალაქის საზღვრებს გარეთ არავის სჭირდება.“ საჭმლის შესაძენად რიგში მდგარი ახალგაზრდა ქალები ხუთ კაცთან ერთდროულ სექსს განიხილავენ; რიგში ქალი და კაცი ჩხუბობენ; კაცი იარაღს ისვრის; ვიღაც ხელყუმბარით შევარდება და კონსერვებს გაიტაცებს; მთავარი საკვები კი არის „ტარაკნის ჯემი“ და „თაგვის კონსერვი.“ ქალაქი ცხოვრება კი არა, მხოლოდ სტრესია: „ურჩხული ტანზე ასხმული ფანჯრებჩალენილი სახლებით, ქვემეხებით, ცალხელა და ცალფეხა მამაკაცებით, გაუპატიურებული ქალებით, სისხლში არეული ტვინით, დაჭმუჭნული ქალაღდით, რომელზეც წერია 'გაზაფხული აღარ მოვა,' გარ-

⁴¹ იქვე, გვ. 213.

⁴² ფეზუაშვილი, ივა. *ბუნკერი* (თბილისი: გამომცემლობა ინტელექტი, 2020).

⁴³ ხვედელიძე, ბესო. *მკვდრების ქალაქი* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2018).

ყვნილი დით, რომელსაც გაყინულთვალეებიანი ქმარი ყელს დადრავს, თავის კონსერვით, მანიფესტანტებით, რომლებიც ავტომატის ჯერს ცლიან ჰაერში, პოეტით, რომელიც წიგნების ნაცვლად პრეზერვატივებს ყიდის... ნამოვიდა ურჩხული, რომელსაც სახელად ჩემი ქალაქი ერქვა.“⁴⁴ მაგრამ იმედი მაინც ჩანს. ქალაქში ბევრი ყვაილია, რომელსაც, მართალია, ვერავენ ამჩნევს, მაგრამ ერთი კაცი მაინც არის – „ქალაქის ხნის მათუსალა,“ რომელიც ამჩნევს, კრეფს ყვავილებს და მღერის „უსაშველოდ ლამაზ და უსაშველოდ მარადიულ სიმღერას.“ ვინ არის ბრილკა?

1200 გვერდიან ტექსტში თეთრი ფურცელი. ის სწორედ ნაირა გელაშვილის კრავად ქცეული ბავშვია – მომავალი, მომავლის რწმენა – ამიტომაც არის თეთრი ფურცელი. ნინო ხარატიშვილის რომანში „მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)“ 1200 გვერდი იმიტომ არის დაწერილი, რომ თეთრი ფურცლით დასრულებულიყო, უფრო უზუსტად კი დასასრული არ დაწერილიყო, რადგან რომანის დასასრული მომავლის დასაწყისია, მერვე სიცოცხლე იწყება – ციფრი 8 ხომ მარადისობის სიმბოლოა. ხოლო მანამდე მთელი 1200 გვერდი ტრავმის ასახვაა, რომელსაც ქვემოთ კვლავ მივუბრუნდებით.

ოთარ ჭილაძის „აველუმი“ ასევე 90-იანების მეტაფორაა. ინგრევა ორი იმპერია – საბჭოთა და მეორე – წარმოსახული, „აველუმის საკუთარი, უფრო სწორად, მარტო მისთვის არსებული, მის გულში დამალული სიყვარულის იმპერია.“⁴⁵ როგორც ლიტერატურათმცოდნე მანანა კვაჭანტირაძე წერს, 90-იანების „ტრავმის მიზეზები: ბოროტების და სიყვარულის იმპერიათა რეზონანსული თანხვედრა; პიროვნული და იმპერიული კატასტროფების ურთიერთგამსჭვავლა, რაც იწვევს ნგრევის საყოველთაო ტრანსგრესიას ყველა დონეზე; ოპოზიციურ წყვილთაგან ერთის გაქრობა, რაც მეორის დაკარგვასაც მოასწავებს.“⁴⁶ ეს იმპერია ქალებისგან შედგება: ცოლი, შვილი, შვილიშვილი და ორი საყვარელი – ფრანგი და რუსი ეროვნებისა. აველუმის ეს იმპერია საქართველოს მეტაფორაა, მისი სხვადასხვა გამოვლინებით. ცოლი საქართველოს წარსულია, შვილი 90-იანების, ხოლო შვილიშვილი – მომავლის სიმბოლო. ფრანგი ევროპისადმი საქართველოს დამოკიდებულების, რუსი კი რუსეთისადმი დამოკიდებულების სიმბოლოა. იშლება ორივე იმპერია, რადგან გარდამავალი პერიოდი განაპირობებს მიდგომების, დამოკიდებულებებისა და აღქმების ცვლილებას. „სიყვარულის იმპერია“ იდენტობის ერთგვარი სიმბოლოა, რომლის „შესაქმნელადაც, ვინ იცის, რამდენ ცეცხლში გავლა, რამდენ ყულფში გაძვრომა, რამდენი ხერელისა და სოროს მონახვა დასჭირდა თავის დროზე“⁴⁷ აველუმს, ამიტომ მის ნგრევას მტკივნეულად აღიქვამს.

რისგან შედგება, როდის, სად, როგორ და რატომ თამაშდება 90-იანები ლიტერატურაში? ის არ იწყება 1991 წლის თბილისის ომით, არც 1989 წლის 9 აპრილით. ეს ორი მთვარი ტრავედია აცოცხლებს და იბამს მანამდე მომხდარ ამბებს. ამიტომაც, ლიტერატურაში 90-იანების ანმეოს საწყისი დაკავშირებულია სხვა მოვლენებთან, ტრაგიკულ დროსა და სივრცესთან:

⁴⁴ იათაშვილი, შოთა. „ავადმყოფი ქალაქი,“ შოთა იათაშვილი, *მიზიდულობა* (თბილისი: პალიტრა L, 2012), გვ. 87.

⁴⁵ ჭილაძე, აველუმი, გვ. 18.

⁴⁶ კვაჭანტირაძე, თამაზ. „წელი პირველი,“ *ლიტერატურული საქართველო*, 13 აპრილი, 1990, N 15, გვ. 65.

⁴⁷ ჭილაძე, აველუმი, გვ. 7.

- ავღანეთის ომი – 1979-1989
- ჩერნობილის კატასტროფა – 1986 წლის 26 აპრილი
- სტიქია სვანეთში – 1987 წელი
- სპიტაკის მიწისძვრა – 1988 წლის 7 დეკემბერი
- სტიქია აჭარაში – 1989 წელი
- ყარაბაღის კონფლიქტი – 1988 წლიდან
- ჩაუშესკუს დახვერტა – 1989 წელი
- იუგოსლავიის ომი – 1991 წლიდან.

ეს არის ჩამონათვალი იმ მოვლენებისა, რომლებიდანაც ან იწყება 90-იანების სამყაროზე თხრობა და სიუჟეტის განვითარება, ან ტექსტების შინაარსი მოიცავს მათ. ესენია 90-იანების შემადგენელი ერთგვარი კომპონენტები, სადაც ტრავმულია მოქმედებაც, მოქმედების დროცა და სივრცეც.

ტექსტებში, გარდა აღწერილი ანმყო დროისა, საინტერესოა მხატვრული დროის წარსული:

- 1956 წლის 9 მარტი
- საბჭოთა რეპრესიები
- გასაბჭოება.

ეს ის ტრავმული მოვლენებია, რომლებსაც ასევე 90-იანების გამარჯვების ტრავმა აცოცხლებს, როგორც რეზონანსი, რომელიც ძველ და ახალ მოვლენებს ერთმანეთთან აკავშირებს,⁴⁸ დრო, სივრცე და მოქმედება ამ შემთხვევაშიც ტრაგიკული მოვლენებით იფარგლება.

დიდი, „სამყაროს“ შემომფარგვლელი სივრცეების გარდა, ტექსტებში მოცემულია ტოპონიმიკა, რომელიც წარმოადგენს ერთგვარ სცენებს, სადაც თამაშდება 90-იანები, როგორც მოვლენა. ამ ტოპონიმიკამ თავისთავად შეიძინა ტრავმულ-ტრიუმფალური მნიშვნელობა, როგორც მთლიანი „სამყაროს“ შემადგენელმა ნაწილმა. ცალ-ცალკე აღებული დასახელებები, შეიძლება, არაფერს გვეუბნება, მაგრამ თუკი მათ ერთად ჩამოვწერთ, უკვე ნარატივი იქმნება:

- ლიხნი
- თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
- რუსთაველის გამზირი
- პარლამენტის წინა სივრცე
- ქაშეთი.

ეს უკვე ნარატივია, ერთგვარი ასოციაციური თამაში. ამ დასახელებებს თითქმის აღარაფერი სჭირდება იმისათვის, რომ 1989 წლის 9 აპრილის სცენა გაცოცხლდეს.

- კინოს სახლი
- ტელევიზიის კიბეები
- რკონი
- თბილისის ზღვა
- პარლამენტის წინა სივრცე

⁴⁸ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 45.

- სასტუმრო „თბილისი“
- ქაშვეთი
- ბუნკერი
- დიდუბის მეტრო
- ცირკი
- ჩელუსკინელების ხიდი
- სამეგრელო.

ესეც ნარატივია, ამ სახელწოდებებსაც არაფერი სჭირდება იმისათვის, რომ თბილისის ომისა და სამოქალაქო დაპირისპირების სცენა აღიდგინო გონებაში.

- მიტინგი
- ეროვნული
- გაუმარჯოს!
- ძირს!
- სუკის აგენტი
- პუტჩი
- „მხედრიონი“
- გვარდია
- კრიმინოგენური სიტუაცია.

ეს არის „დროის ხასიათი. სიტყვიდან ნაგრძნობი დროის სულისკვეთება“,“⁴⁹ სიტყვების ნაწილი, რომელთა ჩამონათვალი 90-იანების ასოციაციას იწვევს.

თუ კვლავ ეკოს მოვიშველიებთ: „შუა საუკუნეებში ტაძრები და მონასტრები ფიჩხივით იწვოდა და იმდროინდელი ამბავი ხანძრის გარეშე იგივეა, რაც ომზე გადაღებული ფილმი – აღმოდებული თვითმფრინავის გარეშე.“⁵⁰ ასეა ჩვენს შემთხვევაშიც. ამ კომპონენტების გარეშე 90-იანების სამყარო არ არსებობს. 90-იანებზე წერისას ამ კომპონენტების გამოიყენება „სავალდებულოა,“ სხვაგვარად 90-იანების სამყაროს შექმნა შეუძლებელია.

90-იანების ანმყო

აკა მორჩილაძის „მამლუქის“ მთავარი გმირი ავღანეთის ვეტერანია, ბექა ქურხულის „სამოთხიდან გაქცეულების“ მთავარი გმირიც ავღანეთიდან ჩამოდის, ავღანეთზე ამ ტექსტში ვრცელი თხრობაა. ეს ლოგიკური ჩანს, რადგან ავღანეთი პირველი ბრძოლის ველია, სადაც 90-იანების თაობამ სისხლისღვრა ნახა, რომელიც მერე აღარასდროს დამთავრდა მათ ცხოვრებაში და ხან თბილისისა და სამოქალაქო, ცხინვალისა და აფხაზეთის, ხანაც ქუჩური გარჩევებისა და საძმოებს შორის უაზროდ ატეხილ ომებად დაატყდათ თავს. ივა ფეხუაშვილის რომანი „ბუნკერი“ ყარაბაღის ომიდან თბილისში გამოქცეული სიმონიანების ოჯახის საგაა.

ოთარ ჭილაძის „აველუმში,“ ძირითადი ამბის თხრობამდე, ხშირადაა საუბარი ბუნებრივ კატასტროფებზე და ეს გარდამავალი ეპოქის სიმძიმესთან ასოცირდება. ავტორი მომავლის უიმედობაზე საუბრობს, შიშზე, სამყაროს აღსასრულზე: „დიახაც, გვიახლოვდება ქვეყნის აღსასრული. პატარის სიკვდილით იწყება დიდის სიკვდილი. თუმცა, ამ შემთხვევაში, უფრო თვითმკვლელობასთან

⁴⁹ სამსონაძე, „ყურთბალიში,“ გვ. 24.

⁵⁰ ეკო, „ბოლოთქმა ‘ვარდის სახელისთვის’,“ გვ. 707.

გვაქვს საქმე, ვიდრე ბუნებრივ სიკვიდლთან.⁵¹ შპენგლერისეული „ევროპის და-ისის“ მსგავს ამ მსჯელობას მოჰყვება საქართველოს ამბავი: „ჯერ იყო და, ათი მეტრის სიმაღლე წითელი თოვლი დადო სვანეთში. [...] დეკემბრის მიწისძვრამ მთელი საქართველო შეარყია და საკმაოდ სახიფათოდაც.“⁵² ამავე ნაწარმოების დასაწყისში, როდესაც ავტორი იწყებს სივრცის შემოფარგვლას და დეკორაციის მონყოფას, სადაც შემდეგ სიუჟეტი უნდა გათამაშდეს და ეს სივრცე აუცილებლად სტრესულ გარემოდ უნდა გამოაჩინოს, ერთ-ერთ კომპონენტად ჩერნობილის ტრაგედიას იყენებს: „რამდენიმე ჩერნობილური გრიპი ერთდროულად მძვინვარებს კავკასიის ქალაქთა შორის ულამაზეს ქალაქში.“⁵³

უკვე ოცდამეერთე საუკუნეში ნინო ხარატიშვილის მიერ გერმანულად მოთხრობილ ქართულ ამბავში ომის გეოგრაფია თუ გონებითწვდომადი სივრცე კიდევ უფრო გაფართოებულია. „ასე ფეხაკრევით ვუვლიდით გარს იმ ომს, თვალეებს ვხუჭავდით, ხოლო როცა დენი გქვონდა, ტელევიზორში იუგოსლავიის ომის კადრებს ვუყურებდით. რამდენად უცნაურიც არ უნდა ყოფილიყო, სხვის ომზე შეგვტკიოდა გული, მადლიერებიც კი ვიყავით, რომ შესაძლებლობა გვეძლეოდა, საკუთარი ომი დაგვევინყებინა. სასტიკ რეალობაში გვინვედა ცხოვრება.“⁵⁴

გოგი გვახარია 9 აპრილის თხრობას ნიგში „ცრემლიანი სათვალე“ ჩაუშესკუს ამბით იწყებს: „ყველაფერი გადაიღეს. როგორ მიაყენეს ცოლ-ქმარი კედელთან, როგორ ესროლეს.“⁵⁵

ნაწარმოებებში ნახსენებია ადგილები წყნარი მსოფლიოდან. მაგალითად, აკა მორჩილაძის მოთხრობა „ფალიაშვილის ქუჩის ძაღლები“ ასე იწყება: „ნიცაში მინდა.“⁵⁶ ესეც ტრავმის გამომხატველია, რადგან ნიცა ჩაკეტილი, ბნელი, ტრავმული სივრციდან გაღწევის, სიმშვიდისა და მოდუნების სიმბოლოა: „დამესიზმრა, თუ რა იყო, არ ვიცი... თორემ რა ნიცა უნდა გამხსენებოდა ამ სიბნელეში: არც ღამით იყო შუქი და არც ახლაა – დილით.“⁵⁷ ეს ის მიუღწეველი, საოცნებო ადგილია, რომელიც რეალური სივრცის მიღმაა. რეალური სივრცე კი ბნელი და ცივია, აკა მორჩილაძის სარკასტული აღწერით: „ფანტასტიკური სანახაობაა, ნიფხავი და სანთელი. მოკლედ, დაიბანე-ნუ დაიბან, მაინც ქლიავს გავხარ. მარტო მე კი არა, ყველა, რალაც ჩამოგრძობული სიფათები გაგვიხდა. დროა ეგეთი, დაქლიავების კლასიკური ჟამი.“⁵⁸ სიცივე კი 90-იანების მნიშვნელოვანი სიმბოლოა, იმდენად მნიშვნელოვანი, რომ მთელ საქართველოში აიტაცეს ხუმრობა: ვინც ამ ზამთარს გადავრჩებით, ფოტო ერთად გადავიღოთ და საქართველო დავანეროთო.

პერიოდი, ამ სარკაზმნარევი ხუმრობის გარდა, სისხლიანია; გარემო, სადაც ასევე არაფერს ცვლის დრო, ამ მოთხრობაშიც სისხლშია გაყინული, მხოლოდ არა ომის, არამედ კრიმინალური გარჩევების სისხლში. როდესაც მოთხრობაში ხევაებსა და ტყეებში მცხოვრები ქუჩის ძაღლების გუნდების ცხოვრების აღწე-

⁵¹ ჭილაძე, *აველუმი*, გვ. 8.

⁵² იქვე, გვ. 11.

⁵³ იქვე, გვ. 5.

⁵⁴ ხარატიშვილი, *მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)*, გვ. 1051.

⁵⁵ გვახარია, გოგი. *ცრემლიანი სათვალე* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013), გვ. 216.

⁵⁶ მორჩილაძე, აკა. *ფალიაშვილის ქუჩის ძაღლები* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2017), გვ. 3.

⁵⁷ იქვე, გვ. 3.

⁵⁸ იქვე, გვ. 4.

რას კითხულობ – როგორ დარბიან საშოვარზე, მტრობენ და ხოცავენ, თავს ეს-ხმიან გამვლელ-გამომვლელსა და ერთმანეთს, შიშის ზარს სცემენ დღისა და ღამის ქალაქს – ნათლად წარმოიდგენ 90-იანების საძმოების ცხოვრების წესით მცხოვრებ თბილისსა და მთლიან საქართველოს. დამოუკიდებელ საქართველოს, სადაც ნაცნობებს შორის სასაუბრო მხოლოდ ის იყო, რომ „უბანში ორისამი დღეა არავინ მოუკლავთ და არავისთვის წაურთმევიათ რამე.“⁵⁹

აკა მორჩილადვე ერთ-ერთი პირველია დამოუკიდებელი საქართველოს ახალი თაობის მწერლებში, რომელიც იწყებს ქართული ლიტერატურისათვის სრულიად ახალი ენით წერას. ეს არის 90-იანების ყოველდღიური ენა, იმ პერიოდის სლენგი. აქ არ არის საუბარი უწმანური სიტყვების გამოყენებაზე, პირიქით, შეიძლება ითქვას, რომ ავტორი იდეალურად ახერხებს მისი გამოყენების გარეშე ალაპარაკოს გმირები 90-იანების სლენგით, რაც საკმაოდ რთული მისაღწევია, თუ გავითვალისწინებთ ამ სლენგის „ზრდილობის“ მასშტაბებს. „ფალიაშვილის ქუჩის ძაღლები“ ამის მკაფიო მაგალითია. 90-იანების ენა ზუსტად ისეთი იყო, როგორც ეს მოთხრობაა დაწერილი, როგორც მთხრობელი და მისი გმირები საუბრობენ: დაძაბული, სტრესული, მელანქოლიური, პესიმისტური, ყველაფრის მიმართ ინტერესდაკარგული, საქმის მექანიკურად კეთების, ცხოვრების მექანიკურობის გამომხატველი: „დაიბანე-ნუ დაიბან, მაინც ქლიავს გავხარ“ – ზუსტად ასეთი.

ენის მელანქოლიურობა და პესიმისტურობა არ არის იმის შედეგი, რომ მოთხრობა 90-იანებშივეა დაწერილი. ეს ხასიათი ენას კარგი მწერლის ხელში ავტომატურად ეძლევა, როცა ეპოქის შესახებ მოყოლას იწყებს. ანა კორძაია-სამადაშვილის მოთხრობა „ზინკა ადამიანი“ აგერ ახლახანს, ოცდამეერთე საუკუნის მეორე ათწლეულში დაიწერა. როგორც ლიტერატურადმცოდნე ლევან ცაგარელი აცხადებს, ეს არის მოთხრობა-რექვიემი, რაც იმთავითვე ნათელი ხდება⁶⁰ – ავტორი წიგნს უძღვნის დედის მეგობრებს: „ლამაზ გოგოებს, რომლებიც მეოცე საუკუნეში დარჩნენ.“⁶¹ კოლორიტულ, თბილისურ ე.წ. „იტალიური ტიპის“ ეზოში მცხოვრები ადამიანების ტრაგიკული და ზღაპრული ამბების თხრობით, ავტორი აცოცხლებს მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის ნამდვილ ამბებს. გარდა ამ ადამიანების პირადი ტრაგედიებისა და განცდებისა, ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ მთლიანად გარემოა სტრესული; იმდენად სტრესული, რომ, თუმცა იმთავითვე იცი, რა სახის ტექსტთან გაქვს საქმე, შოკისმომგვრელად მოულოდნელად დაგატყდება თავს ამბავი: „ალარაფერი მორჩება და ალარაფერი დალაგდება, ზინკა. თემიკო და ზურიკო აღარ არიან. [...] ბიჭების დაკრძალვის მეორე დღეს, ალიონზე, სუფთად გაპარსულმა, საგულდაგულოდ გამონყობილმა, ორდენით მკერდდამშვენებულმა დათამ თავისი ტაბელური იარაღით მოიკლა თავი.“⁶² რატომ მოკლეს თემიკო და ზურიკო, რატომ მოიკლა თავი დათამ? მიზეზი აქაც 90-იანებია.

სხვა ტექსტებისგან განსხვავებით, აქ არ არის მოცემული თარიღები, არ არ-

⁵⁹ იქვე, გვ. 9.

⁶⁰ „ზინკა ადამიანი“ - ლევან ცაგარელი, YouTube, 28 მარტი, 2019, <https://bit.ly/334Ixxr> (წანახია 02.02.2021).

⁶¹ კორძაია-სამადაშვილი, ანა. *ზინკა ადამიანი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019), გვ. 152.

⁶² იქვე, გვ. 78.

ის დაზუსტებული ქუჩები და სახელები, მაგრამ 90-იანების სივრცე მაინც განსაზღვრულ-შემოფარგლულია ქვეთავეების ქვეშ მინერილი ეპიგრაფებით:

- „შავლეგ, შენი შავი ჩოხა, შავლეგო...“ – ამონარიდი სიმღერიდან, რომელიც 9 აპრილის სიმბოლოა.
- „შუქი მოვიდა“ – 90-იანების რეალობა.
- „ნიცაში მინდა“ – აკა მორჩილაძის 90-იანების სტრესული სივრცის გარღვევის სურვილის გადმოთამაშება.
- „ვიციდი ყველაფერს, რაც ძველია, ბებიაშენის გარდა“ – გაჭირვება.

ეპიგრაფების გარდა, ტექსტში მიმოფანტულია 90-იანების კომპონენტები:

- „როცა ზაურამ თავისი მოსკვიჩი აგურებზე შეაყენა და ხმამალა განაცხადა: მორჩა და გათავდა! ერთ ძალიან ცივ დღეს პაპამ და ზინკამ აივნიდან დაინახეს: სადღაც ბოლი ავარდა, ეს არ იყო ზინკას ნანატრი სოკო. ქალაქი იწვოდა, გული⁶³ – კრიმინალი და თბილისის ომი.
- „აქამდე ტანკების ნახვაც მოასწრო და კომენდანტის საათიც გადააგორა, მაგრამ შიში არ გასჩენია. ახლა კი ეშინოდა, ბოლოსაც⁶⁴ – 9 აპრილი და თბილისის ომი.
- ეს ზამთარი არ მორჩება არასოდეს, არც ომი მორჩება⁶⁵ – თბილისის ომი.

ერთ-ერთი პირველი ლიტერატურული რეფლექსია 90-იანებზე აკა მორჩილაძეს ეკუთვნის – „მოგ ზაურობა ყარაბაღში.“ რომანის ეკრანიზაციას „გასეირნება ყარაბაღში“ ეწოდა და ამით კიდევ უფრო გაესვა ხაზი ეპოქის არანორმალურობას, უფრო მეტად ირონიულ-სარკასტული გახდა სათაური – „გასეირნება ყარაბაღში,“ ანუ გასეირნება ომში. რომანში სივრცე ჩაკეტილი, ომით, უარყოფითი ენერგიით გაჯერებულია. „სამყარო“ მხოლოდ იმ სივრცეებშია წარმოდგენილი და გაშლილი, სადაც ომია. დრო კი, თითქოს, არც გადის, უმოძრაოა, მისი ცვალებადობა არ შეიმჩნევა, იგი არაფერს/ვერაფერს ცვლის. დრო სივრცეში გაშლილ ომშია გაშეშებული-გაქვავებული.

აკა მორჩილაძე პროფესიით ისტორიკოსია, რამაც, ალბათ, განაპირობა კიდევ, რომ იგი იქცა მეოცე საუკუნის საქართველოს მნიშვნელოვანი სოციალურ-კულტურული მოვლენების აღმწერ შემოქმედად. „მოგ ზაურობა ყარაბაღში“ 1992 წელს, 26 წლის ასაკში, როგორც თავად ავტორი აღნიშნავს, „თბილისისა და აფხაზეთის ომებს შორისაა დანერგილი, ანუ ცხინვალის ომის ბოლო ხანებში.“⁶⁶

რომანში პირველივე წინადადება ტრავმულია, რამდენიმე სტრიქონშია ჩატეული პერიოდის ტრაგიკულობა. ავტორი იმთავითვე ხაზს უსვამს, რომ პერიოდის კონტექსტის განმსაზღვრელი პოლიტიკური დაპირისპირებაა: „აქ ომი იყო თუ რაღაც, რაც ქვია – აი, ის რომ გაიქცა და მერე რომ... მოკლედ, ეგ ამბები საერთოდ არ მიზიდავდა აქამდე, ახლა მითუმეტეს.“ მართალია, არ იზიდავს, მაგრამ უნდა ახსენოს, რადგან რომანში წარმოდგენილი ამბავი სწორედ ამ მოვლენითაა განპირობებული, სახელიც კი არ არის მკაფიოდ განსაზღვრული – „ომი თუ რაღაც.“ ამბავი მუდმივი ომისა და დაპირისპირებების ფონზე ვითარდება: მამისა და შვილის, ზვიადისა და „პუტჩისტების“, სომხებისა და აზერბაიჯანელების. რომანი ცალსახად ტრავმული ნარატივია, თავად ავტორი 2004 წლის გამოცემის წი-

⁶³ იქვე, გვ. 71.

⁶⁴ იქვე

⁶⁵ იქვე, გვ. 122.

⁶⁶ მორჩილაძე, აკა. *მოგ ზაურობა ყარაბაღში* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2017), გვ. 5-6.

ნასიტყვაობაში აღნიშნავს: „წერისას იმას მივხვდი, რომ საიდანლაც უკიდევანო აგრესია მოდიოდა. არც მიცდია, რომ მოვრეოდი, ვერც მოვერეოდი.“⁶⁷

ეს ნარატივი აკა მორჩილადის სხვა ნაწარმოებებშიც გრძელდება. ჩვენი კვლევისათვის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ტექსტია მოთხრობა „მამლუქი“, რომელიც „ყარაბაღის“ გამოსვლიდან ათი წლის თავზე დაიწერა. ერთ-ერთი „მუაზიური რესპუბლიკის ავტონომიური ოლქის, ქირაბაღის,“ უკანასკნელი ხანის ვაჟიშვილი ბედისწერამ პატარა ქართულ ქალაქში მიიყვანა და სამუდამოდ დააკავშირა ერთ ჩვეულებრივ ქართველ ბიჭთან. პერსონაჟთა თავგადასავლის თხრობისას, მკითხველი ეცნობა 90-იანი წლების საქართველოს ტრაგიკულ ამბებს. ეს ტექსტი ერთ-ერთი კარგი არგუმენტი იმისა, რომ 90-იანი წლების მოვლენები ცალსახად თავსდება გამარჯვების ტრავმის ამბივალენტურ ბუნებაში. ნაწარმოები დროის დაზუსტებით იწყება. „პიტერ გოლდსმიტს იმ დროიდან ვიცნობ, როცა ჩვენთან ისროდნენ,“⁶⁸ დრო ტრავმული მოვლენებით აღიქმება და ნაწილდება. ერთი წინადადება და უკვე ნათელია, მოქმედება 90-იანებში ხდება.

მთავარი გმირი ავღანეთში ნაომარი, უმაღლეს განათლებამიღებული მამაკაცია, რომელიც სამშობლოში დაბრუნების მერე მუშაობას მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში იწყებს. ეს ფაქტი საგულისხმოა, რადგან მუზეუმში მეხსიერების ადგილია, სადაც, გარდა კომუნისტების დროს საჭირო აქტიური მეხსიერებისა, შენახული, დაფარული და მიჩქმალულია სხვა მეხსიერებებიც.

მუზეუმის ახლებურად „ნაკითხვის“ საჭიროებაც მალე გაჩნდა: ნაწარმოებში ჩნდება კომუნისტების დროს დახვრეტილი ერისთავის შთამომავალი, რომელიც ბაბუის დახვრეტის შემდეგ ოჯახთან ერთად ემიგრაციაში წავიდა. კომუნისტების მმართველობის უკანასკნელ პერიოდში დაბრუნდა სამშობლოში, წინაპრების ნამოსახლარზე და, პირველ რიგში, სწორედ მუზეუმში წავიდა მათი ნაქონი ნივთების სანახავად და ამბების გასაგებად. მას ნივთების მოძიება და დაბრუნება უნდოდა, რაზეც დამლაგებელმა ბაბუცამ იტირა ბედნიერებისგან, ნაკომუნისტარმა და ნაჩინოვნიკარმა დირექტორმა კი ინერვიულა. დრო იცვლება, პარადგიმა იცვლება.

შტომპკას მიერ განსაზღვრული მახასიათებლების მიხედვით, მოვლენა ტრავმად იქცევა მაშინ, როდესაც იგი არის უცაბედი, ყოვლისმომცველი, ღრმა ტკივილისა და შოკური განცდის შემქმნელი. „მამლუქი“ აღწერილი სამყარო სწორედ ასეთია. ტექსტში პირდაპირაა დაზუსტებული: „ამბავი უცებ დაიწყო. გაზაფხული იყო. თბილისში უკვე მომხდარიყო ის ცუდი ამბავი, რუსის ჯარისკაცებმა რომ ხალხი დახოცეს.“⁶⁹ „ამასობაში კი ქვეყანაში ახალი დროშები ფრიალებდა. ყოველდღე ყველაფერი იცვლებოდა. [...] მძიმე დრო მოდიოდა.“⁷⁰

დროის სწრაფი ცვლილებისა და მისი შედეგის ხაზგასმა სხვა ტექსტებშიც მკაფიოა. ოთარ ჭილაძე რომანში „აველუმი“ ცვლილების შესახებ შიშით საუბრობს: „ამას ველოდით, მოვესწარით და... გვეშინია. იმიტომ გვეშინია, ამას რომ არ ველოდით. არც გვიფიქრია ამაზე. ვინ იფიქრებდა? ერთბაშად იქცა წარსულად, რაც ჯერ კიდევ გუშინ მარადიული გვეგონა. კვარცხლბეკზე მარტო ცალი ფეხი დარჩენილა. ისიც მუხლსქვემოთ. მაგრამ ვითომ ესეც ნიშნავს რამეს?!

⁶⁷ იქვე, გვ. 7-8.

⁶⁸ მორჩილადე, *მამლუქი*, გვ. 3.

⁶⁹ იქვე, გვ. 50.

⁷⁰ იქვე, გვ. 70.

მოზრუნდება ვითომ?!“⁷¹ პასაჟი მკაფიოდ აჩვენებს, რომ შეიძლება, დამოუკიდებლობის სურვილი არსებობდა, მაგრამ უცაბედმა ცვლილებამ, სიხარულის ნაცვლად, შიში მოიტანა; მიღწეულმა გამარჯვებამ, გაუმჯობესების ნაცვლად, ცხოვრების გაუარესება გამოიწვია.

დისონანსი მოლოდინსა და რეალობას შორის გამარჯვების ტრავმის ჩამოყალიბების წინაპირობაა. „ცხოვრება სულ უფრო და უფრო ჭირდა. ქვეყანას უკვე თავისი მთავრობა ყავდა და რუსეთისგან გამოყოფაც გამოცხადებული იყო, მაგრამ სიმშვიდე არ ჩანდა. ეგრე უცებ რას მორჩებოდა, ამდენი ხნის დაკეტილი რომ გაიღო. ჯერ მხოლოდ იწყებოდა. ცხოვრება სულ უფრო და უფრო ჭირდა...“ „ქალაქი რალაცნაირად გაუბადრუკდა.“⁷² მოულოდნელობის შედეგად შექმნილი რეალობა ყველაზე პარადოქსული ფაქტია, რადგან ამ ცვლილებებზე ხალხი ოცნებობდა, იბრძოდა მისთვის. ის კეთილდღეობის მომტანი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ტკივილის მომტანი აღმოჩნდა.

შტომპკას მიერ ნახსენები ტრავმის დაძლევის ერთ-ერთი საშუალება – განათლება, ინგლისურის ცოდნა – ასევე ზუსტად აქვს აღწერილი აკა მორჩილადქეს: „მამლუქის“ ერთ-ერთი მთავარი გმირი, ქვეყანაში შექმნილი მდგომარეობიდან გამოსავალზე საუბრისას, მეორეს სწორედ ასე ეუბნება – „უცხო ენა უნდა ისწავლო როგორმე... მე როგორც ვატყობ ინგლისური ჯობია. რალაც უნდა ისწავლო. სხვანაირი ცხოვრება მოდის.“⁷³

90-იანების გარემოს აღწერის თვალსაზრისით, საინტერესოა პასაჟი, სადაც თბილისზეა საუბარი. ომი ახალი დამთავრებულია, მინგრეულ-მონგრეული ქალაქი, პურის რიგები, ავტომატიანი ხალხი, „სროლა და საშინელება იყო, მეტი არაფერი.“⁷⁴ სიტუაცია იმდენად მძიმეა, რომ მთავარი გმირი გადაწყვეტს, აღარ გასცდეს თავის ქალაქს, სადაც ქელებების მეტი არაფერი იყო. „ერთადერთი შვება ჩემთვის ღამე იყო, როცა მე და თამრიკო ვიფუთნებოდით და ვლაპარაკობდით. [...] შორიდან სროლის ხმაც გვესმოდა, მაგრამ ამაზე უკეთესი ცხოვრებაში არაფერი გვექონდა. ეგებ მართლა არც არის ამაზე უკეთესი რამე.“⁷⁵

სოციალური ცვლილებებით გამოწვეული სირთულეები ადამიანებს ცვლის. „ისეთი დრო იყო, რომ გაჭირვებები ერთმანეთზე მოდიოდა. ამ დროს ჩემი ძმის ამბავიც გავიგეთ: დედაჩემი რომ შიშისფეთებაში იყო, ომში რამე არ მოუვიდესო, ის თბილისში ყოფილა ვიღაცებთან ერთად და ყაჩაღობდა.“⁷⁶ დროზე გადაბრალება ძმის ავკაცობის და მასზე ხელისდაფარების, მისი საქციელის გამართლების მიზნით არ დასჭირვებია ავტორს, „ნამდვილად ასე იყო, დროების ბრალია ადამიანთა შეცვლა, გაავაზაკება, გაფუჭება. უბედური ცხოვრება იყო. ვერც გადმოვცემ, ისეთი.“⁷⁷

ბავშვური კითხვა: როგორია რომანის ბოლო? უპასუხოდ რჩება. სიკვდილით არავინ კვდება, მაგრამ ერთი ომიდან ჩამოსვლით დაწყებული ამბავი სხვა ომით მთავრდება, შუაში კიდევ ბევრი ომების გავლით. მთავარი გმირი ქირბალის

⁷¹ ჭილაძე, *აველუმი*, გვ. 3.

⁷² მორჩილადქეს, *მამლუქი*, გვ. 88.

⁷³ იქვე, გვ. 58.

⁷⁴ იქვე, გვ. 89.

⁷⁵ იქვე, გვ. 98.

⁷⁶ იქვე, გვ. 103.

⁷⁷ იქვე, გვ. 105.

ხანის წერილს მიღებს, სადაც ხანი საკუთარი ქვეყნის დაბრუნებისთვის საჭირო ომზე საუბრობს.

„მქონდა. ვიყავი. ვიყავი. მქონდა. ეს საზოგადოება ყოფილების საზოგადოებაა. მე ამ საზოგადოების ღირსეული წევრი ვარ. ადრე ვწერდი. მერე წვრილმანი კონტრაბანდისტი გავხდი. ყოფილი მწერალი ყოფილების საზოგადოებაში. მეც მათსავით. ტაქსის მძღოლი ყოფილი მშენებელია. საამშენებლო ფირმის მეპატრონე ყოფილი ექიმი. ძველმა ბიჭმა კალკულატორი გაიჩინა. სპორტსმენს პოლიტიკოსობა სურს. გლეხი გავაჭრდა.“⁷⁸

ამონარიდი ირაკლი სამოსონაძის მოთხრობიდან „ყურთბალიში“ კარგად აჩვენებს, რომ სოციალური გარემოს უცაბედმა ცვლილებამ, 90-იანების ტრავმებმა იდენტობათა ცვლილება განაპირობა. ხალხს უცნობ გამონწვევებთან გამკლავება გაუჭირდა. წარსულში დაგროვილი ცოდნა და გამოცდილება ახალ რეალობაში გამოუსადეგარი გახდა. ცხოვრება რადიკალურად შეიცვალა. მხატვრულ ტექსტებში კარგად ჩანს, რომ ძველი, ძირითადად, უარყოფითი ახლით ჩანაცვლდა, ადამიანები გაუუცხოვდნენ ერთმანეთს და საკუთარ თავებს.

პიოტრ შტომპკა კულტურული ტრავმის გაანალიზებისას ასკვნის, რომ საზოგადოების მიერ დიდი სოციალური ცვლილებებით გამონწვეული მდგომარეობა საფრთხის განცდას ბადებს; ადამიანებს ეუფლებათ შფოთვა, დაუცველობის გრძნობა, უიმედობა, ჩნდება უნდობლობა როგორც სხვა ადამიანების, ასევე ინსტიტუტების მიმართ, მომავლისადმი პესიმისტური განწყობა.⁷⁹ 90-იანებზე შექმნილი მხატვრული ტექსტების პერსონაჟები ასეთ მდგომარეობაში აღმოჩენილი ადამიანები არიან. ამ თვალსაზრისით, ერთ-ერთი გამორჩეული ტექსტია არჩილ ქიქოძის „სამხრეთული სპილო.“ იგი ურბანული რომანია, რომელშიც მოქმედება ერთი დღის განმავლობაში ვითარდება. რეჟისორი, რომელიც კინოს აღარასოდეს გადაიღებს, თავის ბინას მეგობარს უთმობს საყვარელ ქალთან შესახვედრად, თავად კი, დრო რომ გაიყვანოს, თბილისის ქუჩებში დაეხეტება. როგორც გიგა ზედანია სტატიაში „სპილოს გადამალვა“ აცხადებს, „სპილო“ კულტურის ცენტრიდან არის დაწერილი. არა იმიტომ, რომ მისი მოქმედება თბილისის ცენტრალურ უბნებში ვითარდება, არამედ იმიტომ, რომ მისი გმირი იზიარებს საზოგადოების ცენტრალურ ღირებულებებს და მოიაზრებს თავს მათ მატარებლად. ეს მას აძლევს გარკვეულ ცოდნას – გმირმა იცის, როგორ არის მონყობილი მისი გარემო, როგორი იყო მისი ისტორია, იცის სიმართლე ოჯახის წევრებზე, საყვარლებსა და მეგობრებზე. რაც მთავარია, ის ცდილობს, არ მოიტყუოს თავი.⁸⁰

რომანში არის ერთი საინტერესო პერსონაჟი, მთავარი გმირის მეზობელი, მისი მეგობრის, მედიკოს მამა, ძია როსტომი. იგი მუსიკოსი იყო, წარმატებული მუსიკოსი. მაგრამ რეალობის ცვლილებამ სრულიად შეცვალა ძია როსტომი, რომლისთვისაც ყველაფერი სულერთი გახდა. „თბილისის ომმა, რომელიც სასტუმრო „ივერიას“ არც კი გამოსცდენია და ჩვენამდე არ მოსულა, სამუდამოდ სახლში დასვა მუსიკოსი და, მგონი, ჩვენი ქალაქის ერთ-ერთ ყველაზე ბედნიერ

⁷⁸ სამოსონაძე, „ყურთბალიში“, გვ. 6.

⁷⁹ Sztompka, The Trauma of Social Change, p. 165-166.

⁸⁰ ზედანია, გიგა. „სპილოს გადამალვა.“ რადიო თავისუფლება, 14 სექტემბერი, 2017, <https://bit.ly/3JLdP0k> (ნანახია 11.05.2021).

ადამიანად აქცია. რადგან მას აღარაფერი აინტერესებდა საკუთარი ყვავილები-სა და ფირფიტების კოლექციის გარდა.“⁸¹ „ნაყარალარი თუ ნაყარალარი ფულით შეყვარებულისათვის ნაყიდი საჩუქარი თბილისის ომიდან სულ მალე გაჩნდა ძია როსტომის ქუჩაზე.“ ორ ნაბიჯში მომხდარი გადატრიალება მედიკოსათვის ახალი ცხოვრების ათვლის ნერტილი გახდა – ახლა ყავდა მანქანა, რომელშიც არასოდეს ჩაჯდებოდა და მამა, რომელიც უკვე აღარასდროს გავიდოდა სახლიდან; მთელ უბანში და, მგონი, მთელ ქალაქში ძია როსტომი ერთადერთი ადამიანი იყო, რომელმაც არ იცოდა, რომ მათი ფანჯრის წინ დაყენებული „ბე-ემ-ვე“ მის შვილს ეკუთვნოდა.⁸² შეიძლება ითქვას, რომ ძია როსტომი 90-იანების ტრავმულმა გარემომ მარგინალად აქცია. ტრავმის სიმძაფრე კი იმაშია, რომ მარგინალობა თავდაცვის, ადამიანური ღირსებების შენარჩუნების, თვითგადარჩენის საუკეთესო საშუალება აღმოჩნდა.

განსხვავებულად ტრავიკული პერსონაჟია მთავარი გმირის კურსელის, როზეტას ბიძაშვილი „ენერგო ყაჩალი,“ რომელმაც „მთლად საქართველოს რესპუბლიკას გამოუცხადა ომი.“ საინტერესოა მთხრობელის დამოკიდებულება პიროვნებისადმი: იგი ცალსახად დამნაშავეა, ავტომატს ესროდა ელექტროგადამცემ ხაზებს და აზიანებდა, მაგრამ მთხრობელი თითქოს ამართლებს ენერგო ყაჩალს: „ყველაზე მეტად ის აბრაზებდა, რომ დენი მავთულების ზრიალ-ზრიალით მიდიოდა სადღაც, მაშინ როცა მისი სოფელი და მთელი სვანეთი კუნაპეტ ბნელში იყო ჩაფლული.“⁸³

ტექსტში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პერსონაჟია მთავარი გმირის დედა. დედა-შვილის თანაცხოვრება პრობლემური იყო. უბედურება კი ისაა, რომ შეიძლებოდა ეს პრობლემები არ ყოფილიყო, ისინი არა დედა-შვილის ერთმანეთთან შეუთანხმებლობამ, არამედ ქვეყანაში არსებულმა ზოგადმა კონტექსტმა განაპირობა. „ქვეებს დედაჩემიც ისროდა“⁸⁴ – ამ სიტყვებით შემოყავს ავტორს მთავარი გმირისა და მთხრობელის დედა წიგნში. ეს მონაკვეთი სწორედ იმის დასტურია, რომ 90-იანი წლების მოვლენები ტრავმულია. თავად ეს მოკლე წინადადება ცალკე აბზაცადაა ნაწარმოებში გატანილი და გამოკვეთილი. ქვა პირველყოფილი იარაღია, ეს არის სიმბოლო და ხაზგასმა იმისა, რომ 90-იანების რეალობა პირველყოფილობამდე დავიდა, პირველ რიგში – სწორედ მორალის კუთხით. გარდა ამისა, ქვის სროლა ქართულ ენაში არაადეკვატურობის, არანორმალური ქცევის გამომხატველია.

მეორე მნიშვნელოვანი სიმბოლოა მინა. დედა არქეოლოგია, მას მიწასთან აქვს საქმე. მინა სიცოცხლის, შობის, დედობრივი, ქალური სანყისის, ნაყოფიერების სიმბოლოა. მაგრამ საინტერესო სწორედ ის არის, რომ ჩვენი პერსონაჟი ისე გალევს ცხოვრებას, ვერაფერს აღმოაჩენს. არ არსებობს მინა, რომელიც არქეოლოგიურ სიმდიდრეს არ ინახავს, მაგრამ ეს არაპროფესიონალიზმის ბრალი კი არ არის, დედა ბერწია, ბერწია არა ფიზიკური გამრავლების თვალსაზრისით – მას შვილი ჰყავს – არამედ, შემოქმედებითი, პროფესიული თვალსაზრისით, ის ვერაფერს პოულობს, რადგან ენერგიას სხვაგან ხარჯავს, ამოოდ, მტრის

⁸¹ ქიქოძე, არჩილ. *სამხრეთული სპილო* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2016), გვ. 25.

⁸² იქვე, გვ. 20.

⁸³ იქვე, გვ. 48.

⁸⁴ იქვე, გვ. 106.

ძიებაში, ქვის სროლაში. ამ თავის სიბერნეს თავადვე დასცინის: იბარებს, სიკვდილის მერე საფლავეში ჩააყოლონ ბრინჯაოს ხელცული, რათა თუკი ვინმე მის საფლავს გათხრის, საგონებელში ჩააგდოს და თავგზა აუბნოს.

ეს მონაკვეთი სხვა თვალსაზრისითაც საინტერესოა: „ერთადერთი რამე მატირებდა, რომ თურმე დედას ქონია იუმორი!.. ამ აღმოჩენამ ლამის გულზე გამხეთქა. იუმორი ჰქონდა და მთელ სამყაროს უმაღავდა, საკუთარ შვილსაც კი. იუმორით ხომ სულ სხვანაირად შეგვეძლო გვეცხოვრა.“⁸⁵ მაგრამ სხვანაირად შეუძლებელი იყო, რადგან 90-იანების გარემო არ იძლეოდა სხვაგვარად მოქცევის საშუალებას: მხოლოდ ქვის სროლა.

ქვის სროლის მიზეზი კი მკაფიოდაა დაზუსტებული: დედა საქართველოს პირველი პრეზიდენტის მომხრეა. იგი თბილისის ომის ტრაგედიით აგრძელებს დარჩენილ ცხოვრებას. მონინალმდევე ბანაკში კი ეგულება ქმარი, რომელსაც გაშორებულია. ტექსტში აღნიშნულია 90-იანების ყველაზე მძიმე შედეგი: „თბილისის ომამდე და მის მერეც სახელმწიფო მუზეუმი ორად იყო გაყოფილი. თანამშრომლები წლობით არ სცემდნენ ერთმანეთს ხმას. ‘პუტრისტები’ და ‘ზვიადისტები’.“ დაპირისპირება იმდენად მკაფიო, ღრმა და მუდმივი იყო, რომ „დისერტაციების დაცვის მერე ბანკეტებზე ხელჩართულ ჩხუბამდე მიდიოდა საქმე.“ მთავარი სალანძღავი სიტყვა კი „პუტრისტობა“ იყო: „შვილი ვერ გამომადგა პატრიოტი. საუკეთესო მეგობარი პუტრისტი ჰყავს, იმ მეგობრის მამა კიდეც მთლად ჯიბიდან გავარდნილი პუტრისტი, ლოთი, საზიზღარი, უმეცარი!“⁸⁶ სამოქალაქო დაპირისპირებით მიღებულმა ტრავმამ განაპირობა მთავარი გმირის დედის ცხოვრება, მისი დამოკიდებულება სამყაროსადმი, დაყოფა კარგებად და ცუდებად, დამოკიდებულება შვილისადმი. „უბრალოდ ვილაპარაკებდით მხოლოდ ჩვენ ორნი, პირველი და მეორე პრეზიდენტების, მათი მომხრეებისა და შემგინებლების გარეშე. არ ქნა. არ მოინდომა. [...] პუტრისტების, შვეარდნაძის, მასონების, ვინ იცის კიდეც ვის წყევლაში გაატარა სიცოცხლის უკანასკნელი თხუთმეტი წელიწადი და ლოგინად ჩავარდნილსაც მეტი არაფერი უკეთებია. [...] დედას სიკვდილამდე ეყო ძალა და ბოღმა.“⁸⁷ ეს ბოღმა და ძალა კი უსამართლობის განცდამ განაპირობა. მხატვრულ წარმოსახვაში გამოძერწილი პერსონაჟი, მისი შინაგანი სამყარო, ქცევა, ცხოვრების წესი და ამბები, რაც მის გარშემო ხდება, არ არის ერთეული შემთხვევა. მთავარი გმირის დედის თავგადასავლის განზოგადება მართებულია, რადგან მოგვიტხრობს გამარჯვების ტრავმით დეზორიენტირებული, აპათიითა და შფოთვით შეპყრობილი, იდენტობამორღვეული⁸⁸ 90-იანების საზოგადოების შესახებ.

არჩილ ქიქოძე პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მომხრეთა მდგომარეობას აღწერს: „ბრძოლის წაგებას აქვს თავისი პრივილეგიები. წამებული და მსხვერპლი შენ გამოდიხარ და მონინალმდევე კი – ჯალათი და ყასაბი. დედაც ბოლომდე სარგებლობდა ამ პრივილეგიებით, გამსახურდიას გაქცევის მერე არ გამოუტოვებია პირველი პრეზიდენტის მომხრეთა არცერთი მიტინგი, რომლებსაც არბევდნენ, ესროდნენ, ხანდახან კლავდნენ კიდეც. ისროდა ქვებს და საპა-

⁸⁵ იქვე, გვ.112.

⁸⁶ იქვე, გვ. 106.

⁸⁷ იქვე, გვ. 108.

⁸⁸ Sztompka, „The Trauma of Social Change“, p. 165-166.

სუხოდ იღებდა ტყვიებს. რამდენჯერ მიძებნია ქუჩა-ქუჩა და თავის დარბეულ თანამოაზრეებთან ერთად რამე ჩიხში ან ვინმეს ბინაში შეფარებული მიპოვია – ყოველთვის ალგზნებული და თვალებანთებული და არასოდეს – შეშინებული.“⁸⁹

მეორე მხარეს კი მამა იდგა. უფრო სწორად, ოჯახიდან წასული ქმარი დედას ბარიკადების მიღმა ეგულებოდა, რადგან ის ცუდ ადამიანად მიაჩნდა, ხოლო ვინც ცუდი იყო, ბარიკადებს მიღმა ავტომატით ხელში უნდა მდგარიყო. ეს ოჯახი ერთგვარი სიმბოლოა 90-იანების დანაწევრებული, ერთმანეთს დაპირისპირებული საქართველოსი.

გამარჯვების ტრავმამ, რომელმაც ყირაზე დააყენა სოციალური და კულტურული რეალობა, დაადგინა თამაშის ახალი წესები და საზოგადოების ყველაზე ღრმა შრეებში შეაღწია, განსაზღვრა ოჯახის ისტორია, რომელსაც ზაირა არსენიშვილი გვიყვება ნაწარმოებში „ერთსა კაცსა ბლისკინელსა.“ „რა ბედნიერებაა, რომ ასე უყვართ ერთმანეთიო, ამდენი წლების მანძილზე ასე შეინარჩუნეს მღელვარება და სინაზე ერთმანეთის მიმართ.“⁹⁰ ერთი ცოლ-ქმრის ისტორია ასე იწყება, ჰარმონიასა და ურთიერთგაგებაზეა აწყობილი. ირაკლი და ზიზი ერთმანეთის ხასიათს, ქცევებს, ცხოვრების წესებს სრულიად გაგებით ხვდებიან და სიამტკბილობით თანაცხოვრობენ. 90-იანებში დაწყებულმა მოვლენებმა კი რადიკალურად შეცვალა მათი თანაცხოვრება.

„9 აპრილის შემდეგ [...] ირაკლი კრიტიკულად განენყო ნაციონალისტური ორიენტაციის მომხრე ლიდერთა მიმართ, და მათი ხელისუფლების სათავეში მოსვლის შემდეგ, თავისდა სამწუხაროდ, ირაკლი და ზიზი დაპირისპირებულთა შორის აღმოჩნდნენ, სხვადასხვა ნაპირებზე და თავთავიანთი ნაპირებიდან ყველაფერს სხვადასხვანაირად ხედავდნენ და სხვადასხვანაირად აფასებდნენ. თანდათან მათი ურთიერთობა ჯერ კამათად, მერე კინკლაობად, ჩხუბად, და ბოლოს კი საშინელ შერკინებადაც კი იქცა. ირაკლის თბილისში წამოსვლა აღარ ახალისებდა, იშვიათადაც მოდიოდა. ზიზიც, რომელიც პრეზიდენტის, ხოლო შემდეგ ექს-პრეზიდენტის თავგადაკლული მხარდამჭერი გახდა, უმალ სამუშაოს თავს გაანებებდა, ვიდრე მიტინგებს, შეკრებებს, მსვლელობებს უღალატებდა.“⁹¹

არა ადამიანების პიროვნულმა შეუთავსებლობამ, არამედ ტრავმული ეპოქის გამონვევებმა განაპირობა ჰარმონიული ოჯახის დანგრევა. ზაირა არსენიშვილის მოთხრობილი ამბავი არ არის მხოლოდ კონკრეტული ოჯახის ისტორია, ის 90-იანების დანაწევრებული, უიმედოდ ურთიერთდაპირისპირებული საზოგადოების განზოგადებული სახეა.

საინტერესოა 90-იანების პერსონაჟები, ანუ ისინი, რომელთა არსებობა გულისხმობს 90-იანებს, ან პირიქით, რომელთა გარეშეც წარმოუდგენელია 90-იანები. ერთ-ერთი ასეთი პერსონაჟი, როგორც მას თავად „სამხრეთული სპილოს“ მთავარი გმირი და მოთხრობელი უწოდებს, „არტელშიკი“ მამაა. ამ ტიპის ადამიანებს ზოგი „ცეხავიკებს“, ზოგიც „ძელეცებს“ უწოდებს. ეს არის ნებისმიერი, მათ შორის უკანონო და ამორალური საშუალებებით ფულის „მშოვნელი“ საზოგადოება, რომელიც საბჭოთა პერიოდიდან არსებობს და საბჭოთა კორუფციული სისტე-

⁸⁹ იქვე, გვ. 107.

⁹⁰ არსენიშვილი, ზაირა. „ერთსა კაცსა ბლისკინელსა“, *ქართული მწერლობა* (ივლისი, 2010): გვ. 16, <https://bit.ly/32WlPex> (ნანახია 29.05.2021).

⁹¹ იქვე, გვ. 18.

მის შედეგია. ისინი 90-იანებსაც მოერგნენ და თავიანთი ცხოვრების წესი დააკანონეს, იყიდეს ყველა, ვისი ყიდვაც შეძლეს, ისინი კლავდნენ და ციხეში სხვები სხდებოდნენ, თავად კი საქეიფოდ მიდიოდნენ რესტორანში. საბჭოთა პერიოდის შემდეგ ამ ტიპის ადამიანებმა ტრანსფორმაცია განიცადეს და 90-იანებში მორწმუნენი გახდნენ, იმდენად, რომ რამდენიმე სასულიერო პირთან ერთად სასწაულმოქმედ ხატსაც კი მოასვენებდნენ მთვრალეები თვითმფრინავით.⁹²

ადამიანების მეტამორფოზა დამახასიათებელი იყო 90-იანებისათვის. რელიგიას, გარდა „არტელშიკებისა“ და კრიმინალებისა, ყოფილი სუკის თანამშრომლებიც ამოეფარნენ. გოგი გვახარია წიგნში „ცრემლიანი სათვალე“ ამ ტიპის მოვლენას მისთვის დამახასიათებელი სარკაზმით აღწერს. იგი საუბრობს უშიშროების თანამშრომელთან შეხვედრაზე გერმანიაში წასვლის წინ. ეს ეპიზოდი 1989 წლის 9 აპრილიდან მალევე მოხდა. უშიშროების მიზანი იყო, რომ მას გერმანიაში არაფერი მოეყოლა 9 აპრილის თაობაზე. უშიშროების წარმომადგენელ მამაკაცს ფოლაქშეხსნილ პერანგზე და „თავის ქერა ბანჯგვლებზე უზარმაზარი ჯვარი ქონდა გადმოპრტყიალებული.“⁹³ ზოგადად, გოგი გვახარიას თქმით, ეს იყო ფასეულობების აღრევის დრო, როდესაც შესაძლებელი იყო გენახათ პორტრეტი „ჩოხაში ჩაცმული ‘სუკის’ ატირებული აგენტი პოლკოვნიკისა, რომელიც 9 აპრილის ტრაგედიითა შენუხებული.“⁹⁴ კომუნიზმის, ლენინისა და სტალინის ოდების ავტორები დამოუკიდებლობის, ეროვნული მოძრაობის დიდებაზე გადავიდნენ. პერიოდისათვის დამახასიათებელი იყო ძველი და ახალი მნიშვნელობების აღრევა. „ეს ჯვარი პატრიარქმა მაჩუქა. არასდროს ვიხსნი, მაგრამ ჯიბეში პარტილეთიც მიდევს და არც მაგას ვიშორებ, ორივე თან დამაქვს, იმიტომ, რომ ორივე ჩემია და მემამაყება.“ ლაშა ბულაძე აღწერს შექმნილ სიტუაციას, რომელიც ხშირად კომიკურადაც გადაიქცევა: „ბატონ იესოს აღდგომას გილოცავთ, ამხანაგებო!“⁹⁵ – მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტის „სტილისტურად და ისტორიულად გაუმართავი“ და თითქოს უცნაური მიმართვა ზედმინვენით მკაფიოდ ასახავს შექმნილ რეალობას.

ახალი და ძველი მნიშვნელობების, ღირებულებების აღრევა ყოველთვის ასე კომიკური არ იყო. 1989 წლის 9 აპრილი შიშს აჩენს – მომავლის, ბუნების, ერთმანეთის, გაურკვეველობის შიშს. ტექსტებში მკაფიოდ ჩანს ეს ყველაფერი, განსხვავება იმაზე დამოკიდებული, მთხრობელი ვინ არის. ლაშა ბულაძის რომანში „პატარა ქვეყანა“ მთხრობელი თავად ავტორია, რომანი ავტობიოგრაფიულ უნარს განეკუთვნება. 90-იანების შესახებ მთხრობელი ბავშვია, ის ამ პერიოდს მოგვითხრობს არა ზრდასრულის გადმოსახედიდან, არამედ როგორც ბავშვი – ისე, როგორც 1989 წელს აღიქვა და დაინახა. ამიტომ წერს: „ცხრა აპრილი ჩვენი პირველი დიდი შიშია.“⁹⁶ იგი აქცენტს დასახიჩრებული გვამების ჩვენებაზე აკეთებს და ხაზს უსვამს, რომ ბავშვების ფსიქიკაზე არავინ ფიქრობდა. ამ შიშის გამოვლინებად თვლის ეგზალტირებული ხალხის მასების მუდმივ სიარულს

⁹² ქიქოძე, *სამხრეთული სპილო*, გვ. 116.

⁹³ გვახარია, *ცრემლიანი სათვალე*, გვ. 223.

⁹⁴ იქვე, გვ. 221.

⁹⁵ ბულაძე, *პატარა ქვეყანა*, გვ. 42.

⁹⁶ იქვე, გვ. 40.

მორგში და გარდაცვლილთა გვამების ნახვის სურვილს; „გვაჩვენეთ მიცვალებულები.“⁹⁷ იგივეს ამბობს გოგი გვახარია, როდესაც წერს, რომ 1989 წლის მთავარი მხატვრული სახე 9 აპრილს დახოცილ-დასახიჩრებული გოგო-ბიჭების ახლო ხედი გახდა.⁹⁸ სიახლის, გაურკვეველობის შიშზე საუბრობს ოთარ ჭილაძე რომანში „აველუმი“: „მთელი სიცოცხლე ამ დღეს ველოდი, როგორც იქნა მოვესწარი და... მეშინია.“⁹⁹ ამ რომანის შესავალი ნაწილი სწორედ ამ საშიში, მომავლის იმედისგან დაცლილი, პესიმისტური აურის, გარემოს შექმნა. ხშირად ახსენებს სამყაროს აღსასრულს, რაც 90-იანების ცვლილებათა მოლოდინით აიხსნება. იმდენად დიდია გაურკვეველობის შიში, იმდენად ემთხვევა ერთმანეთს ბუნებრივი კატასტროფები, ომები, კრიმინალური გარჩევები, მკვლევლობები და იმდენად სწრაფია ცვლილება, რომ მეოცე საუკუნის მიწურულს ჩნდება მკითხავებისა თუ მჩხიბავების, ექსტრასენსებისა თუ სულებთან მოსაუბრეების, უცხოპლანეტელებისა თუ მათი დამნაშავეების არსებობის სივრცე. მკითხავი ბოშა ქალი და ექსტრასენსი „აველუმშიც“ ჩანს. სწორედ მას შეუძლია „ერთბაშად (თანაც სულ ოც კაპიკად) გამოგიყვანოს გაურკვეველობის ბურუსიდან და ‘გითხრას,’ რა გელოდება წინ. მაგრამ ხალხს ყველაზე მეტად სწორედ ამის გაგებისა ეშინია.“¹⁰⁰ ექსტრასენსია ლონგო, რომლის ტელევიზიაში გამორჩენასაც მთელი საბჭოთა მასშტაბით ელიან.¹⁰¹ ტელევიზიაში ხშირია უცხოპლანეტელებზე საუბარი და ხალხი ამ რეალობაში ცხოვრობს.

9 აპრილის მერე მთხრობელისთვისაც ყველაფერი იცვლება. სრულიად ახალი რეალობის შექმნა იწყება: ძეგლები, ქუჩის სახელები, ლენინის სურათების ნაცვლად – წმინდანთა ხატები, წირვა-ლოცვისა და გალობის ხმები, აკრძალული ფილმები ტელეეკრანებზე და, რაც მთავარია, „ახლა ყველასთვის ყველაფერი შეიძლება.“¹⁰² „ქართული პოსტმოდერნისტული ნატურმორტიდან ნამგალი და ურო საბოლოოდ განიდევენა. ‘ილუზიონში’ შობასა და აღდგომას აღარ აჩვენებდნენ კარგ ფილმებს.“¹⁰³

ნაშრომში გაანალიზებული სხვა მედიუმების მსგავსად, მხატვრული ტექსტებიც აჩვენებს, რომ 9 აპრილი საქართველოს უახლესი ისტორიის პარადიგმული მოვლენაა. ის არ არის მხოლოდ თარიღი; 9 აპრილი თავისუფლებისათვის ბრძოლისა და გამარჯვების მითია, რომელიც 1989 წლის ტრაგედიასა და 1991 წლის დამოუკიდებლობის გამოცხადებას მოიცავს. 89 წლის 9 აპრილი არის ახალი დროის ათვლის წერტილი, რომლის მერე არაფერი ისე აღარ არის, როგორც მანამდე იყო. იგი „წყალგამყოფი აღმოჩნდა ყოველი ჩვენგანისა და ჩვენი ერის ცხოვრებაში. ამ საბედისწერო დღიდან ახალი წელთაღრიცხვა დაიწყო და მას მერე ასე გავიაზრებდი დროს – ეს 9 აპრილამდე მოხდა, ეს 9 აპრილის მერე.“¹⁰⁴ საზოგადოებამ 9 აპრილი არა მხოლოდ ქართულ რეალობას დაუკავშირა, მისი ზოგადსაკაცობრიო მნიშვნელობის მოვლენად ქცევას შეეცადა, არა მხოლოდ საქართველოს გათავისუფლების, არამედ სხვა რესპუბლიკების დამოუკიდებლო-

⁹⁷ იქვე, გვ. 48.

⁹⁸ გვახარია, *ცრემლიანი სათვალე*, გვ. 218.

⁹⁹ ჭილაძე, *აველუმი*, გვ. 25.

¹⁰⁰ იქვე, გვ. 6.

¹⁰¹ ბუღაძე, *პატარა ქვეყანა*, გვ. 34.

¹⁰² იქვე, გვ. 42.

¹⁰³ გვახარია, *ცრემლიანი სათვალე*, გვ. 225.

¹⁰⁴ დოლობერიძე, ლანა. *რაც მაგონდება და როგორც მაგონდება* (თბილისი: ზაკურ სულაკაურის გამომცემლობა), გვ. 411.

ბის საფუძვლადაც გამოაცხადა. „ასე, 9 აპრილის ტრაგედიით დასრულდა ჩვენს ქვეყანაში ე.წ. პერესტროიკა და დაიწყო ეპოქა, სავსე რევოლუციური ქარტახილებითა და ძვრებით, რომელმაც არა მარტო ჩვენი, არამედ მთელი მსოფლიოს ახალი ისტორია შეცვალა.“¹⁰⁵ „ასე დაიწყო საბჭოთა კავშირის რღვევა ქართულ მაგალითზე და მოჰყვა კიდევ სხვა რესპუბლიკების მოვლენები მოგვიანებით.“¹⁰⁶

9 აპრილის მნიშვნელობა ქრისტეს აღდგომის კულტურულ ნიმუშს დაეფუძნა – უნდა ეწამო, რათა აღდგე და ამაღლდე. მსხვერპლშენიერვის შედეგად მიღწეული დიდი გამარჯვების კონცეფციას წინააღმდეგობა ვერაფერმა გაუწია. ერთადერთი ალტერნატიული ნარატივი, შემოთავაზებული საბჭოთა ხელისუფლების მიერ, იმთავითვე დავიწყებას მიეცა. შევარდნაძემ პირველ ეტაპზე სცადა 1991 წლის 9 აპრილის მნიშვნელობის მიჩუმათება, ზვიად გამსახურდიას სახელის მივიწყების მიზნით, მაგრამ საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ, ისიც ხაზს უსვამდა 1991 წელს დამოუკიდებლობის აღდგენის მნიშვნელობას. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ „შევარდნაძის ნარატივის“ მომხრეთა ტექსტებში ეს პირველი წლების დამოკიდებულება მაინც შემორჩა, მაგალითად, ლანა ლოლბერიძე მოგონებებში, რომელიც 2003 და, შემდეგ, გადამუშავებული ვერსიის სახით, 2019 წელს გამოვიდა, 9 აპრილზე საუბრისას 1991 წლის 9 აპრილზე ბევრს არაფერს წერს, იმ დროს როცა სხვა პერიოდებს დანვრილებით განიხილავს.

აღდგომის ტექსტი 9 აპრილს კიდევ ერთხელ გათამაშდა. მსხვერპლად ყოფნა, როგორც ინდივიდუალურ, ასევე კოლექტიურ დონეზე, ქართული კულტურული ნიმუშის შემადგენელი ნაწილია. ორი რამაა თავგანწირვის მიზეზი, მიზანი და საფუძველი – სამშობლო და ღმერთი. ორივე ერთ დონეზე დგას და ურთიერთკავშირშია.

„უფლისციხესთან
სისხლისფერი ყაყაჩოს წვეთი
არა დაღვრილის –
დასაღვრელის, ალბათ, მაცნეა...“¹⁰⁷

მურმან ლებანიძემ ეს ლექსი 1971 წელს დაწერა, 1989 წლის 9 აპრილამდე ბევრად ადრე. ეს ერთგვარი ლიტერატურული წინასწარმეტყველება თუ წინათგრძნობა მსხვერპლის გაღების კულტურულ ნიმუშს ეფუძნება, რადგან თავისუფლებას, დიდ გამარჯვებას სისხლი სჭირდება. 9 აპრილს ძირითადად ქალები შეენიშნენ. ამ დღის მნიშვნელობის განსაზღვრისათვის საზოგადოებამ კიდევ ერთ კულტურულ ნიმუშს მიმართა: ქალი, დედა, როგორც საქართველოს მფარველი. წმინდა მარიამი, რომლის წილხვედრიცაა საქართველო – ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალი ქრისტიანულ სამყაროში; წმიდა ნინო – ქართველთათვის ყველაზე მნიშვნელოვანი საქმის – საქართველოს გაქრისტიანების შემოქმედი, წამებული შუშანიკი – პირველი ქართული ლიტერატურული ძეგლის მთავრი გმირი, ქეთევანი – სარწმუნოებისა და სამშობლოსათვის წამებული დედოფალი. 9 აპრილის დაღუპული ქალებიც სწორედ ამ სიმბოლოებთან გაიგივდა.

გურამ დოჩანაშვილის მოთხრობა „ორნი აქა-იქ“ 9 აპრილის ტრაგედიის პირ-

¹⁰⁵ იქვე, გვ. 425.

¹⁰⁶ ალხაზიშვილი, გივი. *მომავალი წარსული* (თბილისი: სიესტა, 2010), გვ. 199.

¹⁰⁷ ლებანიძე, მურმან. „უფლისციხესთან,“ *თხზულებანი ორ ტომად*, ტ. 1 (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1989), გვ. 14.

ველ მხატვრულ გააზრებას წარმოადგენს. იგი 1989 წელს დაინერა. მოთხრობის მთავარი გმირები 9 აპრილს გარდაცვლილი პატარა გოგონა და სადამსჯელო ოპერაციაში მონაწილე რუსი სამხედრო, სახელად სტასიკი არიან. გოგონას 9 აპრილის ღამეს სწორედ სტასიკი კლავს. 9 აპრილის ღამის სიმძიმე, შეძრული დედის ცრემლები და მამის დაბზარული გული ავტორისათვის დამახასიათებელი ოსტატობით მძაფრადაა გადმოცემულ-აღწერილი:

„და, პირველ რიგში, მისუსტებული მოშიშვლებებისაკენ ბარშემართულები დაიძრნენ, მაგრამ ხალხი წამოიშალა, გზა გადაუღობეს. [...]

სტასიკს არ ჰქონდა კარგი პოზიცია, ხელბარიანთა შუაგულში იყო, ისინი კი, მენინავენი, ქალებს ურტყამდნენ, ქალებს ხოცავდნენ...“¹⁰⁸

ტექსტი, ტრაგიკულობის განცდის პარალელურად, სიამაყის გრძნობას იწვევს მკითხველში. 9 აპრილს მოკლული გოგონა წმინდანობამდეა აყვანილი. მოთხრობაში ძირითადი მოქმედება სამოთხეში ხდება. იქ კი გოგონა წმინდა მარიამსა და წმინდა ნინოს ესაუბრება, რომელსაც „დეიდა წმინდა ნინოს“ უწოდებს: „დეიდა წმინდა ნინო, საქართველოს რა ეშველება?“

მოთხრობის მთავარი სათქმელი ის არის, რომ სისხლი ამაოდ არ დაღვრილა. მსხვერპლი ნათელი მომავლისთვისაა გაღებული.

9 აპრილი ცალსახად აღიქმება როგორც ტრავმული და ტრიუმფალური ისტორიული მოვლენა, რომელმაც მთელ საზოგადოებაზე იმოქმედა. ეს ორმაგი მნიშვნელობა მოვლენამ იმთავითვე შეიძინა და მომდევნო წლებშიც შეინარჩუნა:

„ყველაფერი ერთმანეთში იყო გადახლართული: ალტკინება, სიხარული, შეძრწუნება, სასონარკვეთა, სიამაყე: და მაინც, ერთი რამ, ყველაზე განმსაზღვრელი – ერთიანობის განცდა, განცდა, რომელიც არ გვექონია არც იქამდე და, საუბედუროდ, არც მერე“;¹⁰⁹ „მაშინ კი უბედურების განცდა და სიამაყე ერთმანეთზე იყო გადაჯაჭვული.“¹¹⁰

„აშკარა იყო, აქ ურჩხულმა ჩაიარა, ბოროტების იმპერიის მინოტავრმა, სტომაქი ამოიყორა და გასცილდა აქაურობას. ყველაზე მეტად სიმღერის ხმა აღიზიანებდა და შეკრებილთა შეძახილები, თავისუფლების უსაზღვრო რომანტიკით აღსავსე გულთა ფეთქვა, ამოუხსნელ ძალას რომ გაეერთიანებინა.“¹¹¹

9 აპრილის ტრაგედიის მეორე დღიდანვე შეიცვალა ან მკაფიოდ ჩამოყალიბდა მთელი რიგი დამოკიდებულებები. 9 აპრილის ტრავმამ განაპირობა რუსის, როგორც მტრის, ხატის განმტკიცება და მისი აღქმა შემდეგნაირად ჩამოყალიბდა:

„რუსეთი კლავს, რადგან ეს სიტყვა სტიქიური კატასტროფის სინონი-მია საქართველოში. რუსეთი საფრთხეს ნიშნავს. [...] რუსეთის გეგმაა, რუსეთის ხელი ურევია, რუსული კვალია. რუსეთი საქართველოს უიღბლობის პირდაპირი თუ ირიბი მიზეზია, რუსეთი გაბოროტებული დედინაცვალია, რუსეთში ხელოვნური მინისძვრების გამონვევის სეისმური სადგურებია, რუს ჯარისკაცს მორალი არ აქვს – ის კლავს, ძარცვავს და აუპატიურებს. რუსეთი მკვლელია.“¹¹²

¹⁰⁸ დოჩანაშვილი, გურამ. *ორნი აქა-იქ* (თბილისი: ლატერნა, 2015), გვ. 27.

¹⁰⁹ დოღობერიძე, რაც მაგონდება და როგორც მაგონდება, გვ. 411.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 418.

¹¹¹ ალხაზიშვილი, მომავალი წარსული, გვ. 197.

¹¹² ბუღაძე, პატარა ქვეყანა, გვ. 41.

ამის დასტურია წარსულისადმი დამოკიდებულების ცვლილება. დაიწყო აქტიური საუბარი წარსულში მომხდარი იმ ტრაგიკული მოვლენების შესახებ, რომლებიც რუსს, როგორც დამპყრობელს, უკავშირდება. 9 აპრილმა ქართული საზოგადოების ცნობიერებაში დაასრულა საბჭოთა კავშირი და დამოუკიდებლობის იდეა, რომლიც 8 აპრილსაც კი არ იყო ასეთი მასშტაბური, ზოგად ქართულ იდეად აქცია.

10 აპრილს ყველაფერი სხვანაირად იყო.

90-იანების წარსული

9 აპრილმა, როგორც რეზონანსულმა პარადიგმულმა ტეხილმა, ძველი და ახალი მოვლენები ერთმანეთს დაუკავშირა. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თარიღი და გამოუგლოვებელი ტრავმა, რომელიც წარსულიდან იქნა გამოხმობილი, 1956 წლის 9 მარტია. მიზეზი არ არის მათი შინაარსობრივი მსგავსება – 9 მარტს, 9 აპრილისგან განსხვავებით, სტალინის პიროვნების კულტის კრიტიკას აპროტესტებდნენ. ამ ორი მოვლენის ქვეცნობიერად ან არაცნობიერად¹¹³ გადაჯაჭვა მსხვერპლშენიერვის კულტურულმა ნიმუშმა განაპირობა. იგივეა ტრაგედიის ადგილი – რუსთაველის გამზირი, იგივეა ჯალათი – საბჭოთა არმია, ამდენად, 9 აპრილი და 9 მარტი ერთი მწკრივის ტრავმულ მოვლენებად ჩამოყალიბდა.

1956 წლის 9 მარტის ტრავმად ქცევის ისტორია ზუსტად ისე წარიმართა, როგორც მასზე დაწერილი პირველი მხატვრული ტექსტების ისტორია. ეს გახლავთ ოთარ ჩხეიძის „გამოცხადებაი,“ რომელიც დაინერა 1973 წელს, ხოლო დაიბეჭდა მხოლოდ 1989 წელს.¹¹⁴ მეორე მნიშვნელოვანი ტექსტი არის პოეტ სიმონ ჩიქოვანის ლექსი 9 მარტზე, რომელიც ასევე დამოუკიდებლობის შემდგომ გახდა ცნობილი:

„ნუხელ ქურდულად მესროლეს ტყვია,
ტყვია ამცდა და ჩემს ბავშვებს მოხვდა...
ოცი დაჭრეს და ოცივე მოკვდა, –
რას ვიფიქრებდი, ხმა ჩამიწყდება,
ვერ დავიფარავ მკერდით პატარებს,
ჩემი ოცნება აქ დამინდება
და გზებზე მარტის წყევლა მატარებს...
მე მესროლეს და ბავშვები მოკლეს,
დამჭრეს და პირი დამიხშეს ნუხელ.
მკერდში ვარამი ველარ ჩავტიე,
გული მენვის და ვერავის ვუმხელ,
სამშობლოვ, შევცდი და მაპატიე...
მტკვართან აპრილი არ მოვა წლეულს,
ნაპირებს კვებავს სისხლის ტბორები
და საქართველოს დაჩეხილ სხეულს
ჭრილობებს ვბან და ვეამბორები.“¹¹⁵

¹¹³ იქვე, გვ. 45.

¹¹⁴ წიფურია, *ქართული ტექსტი*, გვ. 189.

¹¹⁵ კოტეტიშვილი, ვახუშტი. „ნაგუბარი ცრემლი,“ *ლექსმცოდნეობა X* (თბილისი: ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა, 2018), გვ. 12

მოვლენის კულტურულ ტრავმად ჩამოყალიბებას მთხრობელი და მსმენელი სჭირდება, თხრობა საჯარო უნდა გახდეს, მსჯელობა უნდა წარიმართოს, დროში უნდა გახანგრძლივდეს. 9 მარტის ტრაგედიას კი ზუსტად ის დაემართა, რასაც სიმონ ჩიქოვანი ლექსშივე აცხადებს: „დამჭრეს და პირი დამიხმეს წუხელ.“¹¹⁶ ის ამოუთქმელი დარჩა, არ კონსტრუირდა კოლექტიურ ტრავმად. 9 მარტის შესახებ საჯარო თხრობა 9 აპრილის მერე იწყება.

„და დავიწყებოდა ხალხსა 9 მარტი, ასევე განწირული, ასევე უბედური, მაშინაც ცდუნებული.“¹¹⁶

„არ ვიცი, რატომ, მაგრამ საშინლად მაფრთხობს, მაგანგაშებს საერთო კალაპოტში მოქცეული ხალხის ნიაღვრის ყრუ გუგუნი და გაურკვეველი შეძახილები. ახლოვდება განსაცდელი. კარგი არაფერი მოჰყვება ამას. ასე იყო ორმოცდათექვსმეტიც... ასე დულდა და გადმოდულდა მაშინაც ქალაქი.“¹¹⁷

„1956 წლის 9 მარტისგან განსხვავებით, როდესაც ჩუმად გამოჰყავდათ თავისი გარდაცვლილები და მოკრძალებულად მარხავდნენ, 1989 წლის 9 აპრილს არავის აღარაფრისა აღარ ეშინოდა.“¹¹⁸

ლიტერატურაში 9 აპრილისა და 9 მარტის ტრაგედიები ერთმანეთს გადაეჯახვა, ერთი რიგის ტრავმებად კონსტრუირდა. ეს პროცესი კარგად ჩანს ოთარ ჭილაძის „აველუმში“. ტექსტში დანვრილებითაა აღწერილი 9 მარტის ტრაგედია და მას ავტორი მთელი რომანის განმავლობაში უბრუნდება. მნიშვნელოვანია, რომ ავტორი 9 მარტის აღწერით იწყებს 90-იანების ტრავმული გარემოს „მონყოლას“, ამ ტრაგედიის მძაფრი აღწერით შევყავართ რომანის ტრავმულ სივრცესა და დროში. ერთი ნაბიჯით ადრე რომანში ავტორი მიუთითებს: „დღეს, ღვთის ძის ნაყოფიერი ხორცშესხმიდან ათას ცხრაას ოთხმოცდაცხრა წლის თავზე“ და აზუსტებს რომანის ანმყო დროს, ხოლო 9 მარტის შესახებ თხრობით ის სტრესულ აურას ქმნის, გვამზადებს ტრაგიკული სიუჟეტისთვის.

მნიშვნელოვანი პასაჟი რომანის დასასრულს, კულმინაციურ მომენტშია. სიკვდილის პირას მყოფი, სწორედ 1956 წლის 9 მარტს საკუთარი თვალთ ნანახ გარდაცვლილ ახალგაზრდას უკავშირდება, მას საკუთარ თავად აღიქვამს: „თვითონ თვითონ კი არ იყო, არამედ უცნობი ბიჭი, უსახო და უსახელო, მისი იმედით გარდაცვლილი ჯერ კიდევ ორმოცდათექვსმეტი წლის მარტში.“¹¹⁹ „აველუმში“, 90-იანების ყველაზე თუ არა, ერთ-ერთი საუკეთესო მეტაფორაა და მისი მთხრობელი, როგორც შოთა იათაშვილი ამბობს, „სინამდვილეში არაა არც საბჭოთა ინტელიგენტი და არც საბჭოთა მწერალი, მაგრამ არც ამკარა „ანტისაბჭოთა ელემენტია.“¹²⁰ ის იმ თაობის წარმომადგენელია, რომლის პირველი შიშიც 9 მარტი იყო, განსხვავებით დამოუკიდებლობის შემდგომი თაობის მწერლის, ლაშა ბუღაძისგან, რომელიც მოგვიანებით, 2017 წელს გამოცემულ რომანში „პატარა ქვეყანა“ იტყვის: „9 აპრილი ჩვენი პირველი დიდი შიშია.“¹²¹

¹¹⁶ ჩხეიძე, არტისტული გადატრიალება, გვ. 56.

¹¹⁷ ჭილაძე, აველუმი, გვ. 77.

¹¹⁸ ქურხული, ზეჯა. სამოთხიდან გაქცეულები (2015), საბას ბიბლიოთეკა (საბას ბიბლიოთეკის ელექტრონულ ვერსიაში გვერდები არ არის აღნიშნული), <https://bit.ly/3r47R3y> (ნანახია 02.04.2021).

¹¹⁹ ჭილაძე, აველუმი, გვ. 468.

¹²⁰ იათაშვილი, შოთა. „ქართული 'სიყვარულის იმპერია' მწარე იაპონური 'გრძნობათა იმპერიის' სანაცვლოდ,“ არილი (2 ოქტომბერი, 2009), <https://bit.ly/3JMEXMI> (ნანახია 11.05.2021).

¹²¹ ბუღაძე, პატარა ქვეყანა, გვ. 40.

9 აპრილი, გარდა 9 მარტის გაცოცხლებისა, მთლიანად წარსულის გადაზრების ახალი პარადიგმა ხდება. დამოუკიდებლობის შემდგომ ლიტერატურულ ტექსტებში წარსული ახლებურადაა გააზრებული.

წარსულის გახსენების თვალსაზრისით, საინტერესო ეპიზოდია მიხეილ ჯავახიშვილისა და ბერიას ამბავი არჩილ ქიქოძის „სამხრეთულ სპილოში.“ წიგნის ერთ-ერთი მთავარი ღირებულება, რომელიც ჩვენი კვლევისთვის მნიშვნელოვანია, არის ის, რომ ერთი დღის ამბავი საქართველოს ასწლოვანი ისტორიის კონტექსტშია ჩასმული. მთავარი გმირი ქიაჩელის ქუჩაზე, ერთ-ერთ სახლთან ჩერდება. ეს სახლი ეკუთვნოდა ლავრენტი ბერიას და პირდაპირ გადაჰყურებდა მიხეილ ჯავახიშვილის სახლს. მაშინ ხეები არ ჩრდილავდა ხედს და „ბერიაც ხედავდა პატარა სახლს და მის ბინადარს, უცქერდა, აკვირდებოდა. [...] საფლავი არც მწერლისაა ცნობილი და არც მისი ჯალათის, ორი სახლი კი ისევ ერთმანეთის პირისპირ დგას, ოღონდ ბერიას სახლზე მემორიალური დაფა არ დგას. დედაჩემმა მითხრა ჯერ კიდევ ბავშვს, აქ ბერია ცხოვრობდაო, და იმგვარად მითხრა, რომ დამამახსოვრდა, თუმცა წარმოდგენა არ მქონდა, ვისზე მეუბნებოდა. მთავარი გმირი ბერიასა და ჯავახიშვილის ურთიერთობის ნახევრად მითიურ ამბავს იხსენებს. სწორედ მსგავსი ამბების გადასვლა კომუნიკაციური მეხსიერებიდან კულტურულ მეხსიერებაში განაპირობებს მოვლენის კონსტრუირებას ტრავმის თუ ტრიუმფის ნარატივად. ბერიასა და ჯავახიშვილის ურთიერთობის აღწერა - ეს არის კეთილისა და ბოროტის დაპირისპირება. ბერია „ხორციელი ბოროტებაა;“ მას „ჰაერივით სჭირდება ვილაც, ვისაც კატათავგობანას ეთამაშება, აცოცხლებს ან დაღუპავს.“ ბერია მტრის სიმბოლოა, ანუ სიმბოლოა იმისა, ვინც ტრავმული წარსულის შემოქმედია, ვისი ბრალიცაა უბედურება, ბერია სწორედ იმ ჯგუფის სიმბოლო, ვისაც ტრავმულ ნარატივში პასუხისმგებლობა ეკისრება მომხდარის გამო. ბერიას სურს „სუსტი ტანის სათვალისანი მწერლის,“ რომელსაც „არაფერი აბადია საკუთარი და სხვათა წიგნების გარდა,“¹²² ოჯახში სადილზე მიპატიჟება, მაგრამ მწერალი არ მიდის. მთავარი გმირი მწერლის მხარესაა, მას მოსწონს მწერალი, რომელიც მსოფლიოში ერთ-ერთი საშიში კაცის მიწვევაზე უარს ამბობს. უარის თქმა კი საკუთარ სიკვდილზე ხელის მოწერაა, ეს იცის ჯავახიშვილმა, მაგრამ თავს ძალას ვერ ატანს, რადგან „ეს უკანასკნელი მიჯნაა, რომლის მერეც სიცოცხლის გაგრძელება გაუჭირდება.“ მწერალს არ შეუძლია მივიდეს კაცთან, რომელსაც მისი სტუმრობა საკუთარი განუსაზღვრელი ძალაუფლების კიდევ ერთ დასტურად სჭირდება. ამ „ზღაპარს“ ცუდი ბოლო აქვს: ჯავახიშვილი ქვიშხეთიდან წაიყვანეს, მას სწორედ ის გზა უნდა გაეწეოდა, რაც ყველა რეპრესირებულს. მთავარ გმირს დედამ უამბო და სხვაგანაც ამოიკითხა, რომ ბერიამ ჯავახიშვილი თავისი ხელით აწამა.

ამ მონაკვეთში ერთი ძალზედ საინტერესო პასაჟია: მთავარმა გმირმა დაზუსტებით არ იცის, დაპატიჟების ამბავი ნამდვილად ისე იყო, როგორც დედა უყვებოდა, თუ არა; თან უყვებოდა მუდმივად, ყოველთვის და ამ მუდმივ თხრობას აქვს ყველაზე დიდი დატვირთვა, რადგან ეს ხაზს უსვამს მოვლენის უდიდეს მნიშვნელობას. მშობელი ამ ამბით ცდილობს, შეიღოს ასწავლოს კეთილისა და ბოროტის, კარგისა და ცუდის გარჩევა. „არ ვიცი მართალია თუ არა დაპატიჟების ამბავი,

¹²² ქიქოძე, *სამხრეთული სპილო*, გვ. 144.

მაგრამ ეგრე მომიყვა დედაჩემი უკვე წამოზრდილს, ისევ ნახევრად ჩურჩულით და უკვე მერე, როცა ჩურჩული სავალდებულო აღარ იყო.“ არა მხოლოდ ამბავია ტრაგიკული, არამედ თავად დროა წარმოდგენილი, როგორც ტრაგედია. „ნახევრად ჩურჩულით ნათქვამი ნახევრად სიმართლეების დრო,¹²³ – პერიოდიზაციის ამგვარი მეტაფორული გამოხატვა სრულად ასახავს ეპოქის ტრაგიკულობას.

ჯავახიშვილის ამბის ეპოქის სიმბოლოდ ქცევა, მისი მუდმივი თხრობა სხვადასხვა ავტორთან, სხვადასხვა ტექსტში, მას კულტურულ ტრავმად აქცევს. მიხეილ ჯავახიშვილის სიკვდილი ტრაგედიაა. მაგრამ თხრობა, რეკონსტრუქცია ამ ამბავს მითად აქცევს და ის უკვე ტრიუმფალურ ხასიათსაც იძენს, „სიკვდილითა სიკვდილისა დათრგუნვის“ კულტურულ ნიმუშში თავსდება და, მიუხედავად ფიზიკური განადგურებისა, გამარჯვებაზე მოგვითხრობს. მთხრობელი ამბობს: „არა აქვს მნიშვნელობა, სიმართლეა თუ არა, რადგან ჩემთვის უკვე სიმართლე გახდა და მე მომწონს მწერალი, რომელიც მსოფლიოს ერთ-ერთი ყველაზე საშიში კაცის მიპატიჟებაზე უარს ამბობს.“ ამ პასაჟის წაკითხვისას არა მხოლოდ თანაგრძნობა, არამედ სიამაყის გრძნობა უჩნდება მკითხველს. „თეთრი კოსტუმი ჩაუცვამს და ისე გაჰყოლია, შვილები იგონებდნენ, რომ ეზოდან კარგა ხანს ხედავდნენ ჩეკისტებს შორის თეთრი კოსტუმით მიმავალ მამას... შავ-ნაცრისფერებში მიმავალი თეთრი ლაქა. [...] წინ ტკივილი, შეურაცხყოფა და სიკვდილი ელოდა. სანამებლად და მოსაკლავად მიჰყავდათ მათ, ვისთვისაც მისი წიგნები და სხვათა წიგნები საერთოდ არფერს ნიშნავდა და სანამ ატკენდნენ, ამოთხვრიდნენ და, ვინ იცის, გატეხდნენ კიდევ, ერთადერთი, რის დაპირისპირებაც მათთვის შეეძლო, თითქოს საგანგებოდ მათთვის თვალში სათხრელად გახამებული ქათქათა თეთრი კოსტუმი იყო.“¹²⁴ განიცდი, გეცოდება, თანაუგრძნობ, მაგრამ მთავარი გრძნობა, რაც ყველაფერს გადაფარავს – ჯავახიშვილის საქციელით გამონვეული სიამაყეა: სიკვდილი არ არის დამარცხება, პირიქით, ფიზიკურად განადგურებული ჯავახიშვილი მორალურადაა გამარჯვებული. ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებთან პარალელის გავლება შეიძლება – ჯავახიშვილი მონამეა, სიტყვის სრული მნიშვნელობით, რადგან ის საკუთარი სისხლით ადასტურებს რწმენას, სიმართლეს და მართალ გზას.

წინო ხარატიშვილის „მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)“ – კლასიკური საგვარეულო რომანის ნიმუში – ჩაფიქრებულია „წითელი საუკუნის“ ერთგვარ ისტორიულ ფრესკად და მისი პროტაგონისტია დასავლეთ საქართველოს რომელიღაც პროვინციული ქალაქიდან (არა ქუთაისიდან) წარმომდგარი მაღალი საშუალო კლასის ოჯახი, გვარად ჯაში.¹²⁵

მიუხედავად იმისა, რომ რომანში ასახულ „ხსოვნას აკლია სიმკვეთრე სხვადასხვა წარსული ეპოქის შესაბამისი სულისკვეთების, კოლორიტისა თუ შემაკავშირებელი ფაქტორების გამოსახვაში,¹²⁶ ტექსტი მნიშვნელოვანია კულტურული ტრავმის გააზრების თვალსაზრისით. ამბავი ოცდამეერთე საუკუნის რეალობიდანაა დანახული, ის ქალის მოთხრობილი ტექსტია მეოცე საუკუნის

¹²³ იქვე, გვ. 142-143.

¹²⁴ იქვე, გვ. 146.

¹²⁵ ნახუცრიშვილი, ლუკა. „წინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის მიებაში III,“ სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 24 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/34rEQpw> (ნანახია 11.05.2021).

¹²⁶ იქვე.

ერთი ოჯახის ქალებზე. თითქოს ყველაფერი რიგზეა, რადგან „ოჯახი რუსეთის იმპერიის დროს წარმატებული მეკონდიტრობიდან ასეთივე წარმატებით ახერხებს, ჩაენეროს საბჭოთა ნომენკლატურის რიგებში და 90-იანი წლების კრიზისის ჟამსაც სწორედ წარსული პრივილეგიის წარჩინების გასაღებით გადაირჩინოს თავი.“¹²⁷ მაგრამ, ტოლსტოისა არ იყოს, ყოველი უბედური ოჯახი თავისებურადაა უბედური და ჯაშების უბედურებაც თავისებურია, იგი საბჭოთა რეალობითაა განპირობებული. ამიტომ ის არა ერთი ოჯახის კარგად მოყოლილი ამბავია, არამედ ეპოქის სიმძიმის სიმბოლური აღწერაა. სალექსიკონო სიმშრალით, სხაპასხუბით ჩამოყრილი ისტორიული მოვლენებისა და თარიღების¹²⁸ მწკრივის საშუალებით, ავტორი ცდილობს დაგვანახოს, რომ ქალთა თავს გადამხდარი ტრავმები სწორედ ამ მოვლენათა შედეგია და სხვა არაფერი. ამდენად, მთხრობელი დეიდა თავისი ოჯახის ბოლო, მერვე თაობის წარმომადგენელ ბრილკას თეთრ, დაუნერეულ ფურცელს უძღვნის და აქვს იმედი, რომ იგი უბედურების ამ ჩაკეტილ წრეს გაარღვევს უკეთესი მომავლისაკენ.

სხვადასხვა ავტორის მიერ რუსულ მმართველობასთან ასოცირებულ ტრაგიკულ მოვლენათა განგრძობადობისა და უწყვეტობის აღწერა და რეზონანსული დაკავშირება 90-იანი წლების მოვლენებთან ტრავმული ნარატივის ერთ-ერთ მთავარ კომპონენტს აყალიბებს: პასუხობს კითხვას – ვინ არის მტერი? ირაკლი სამსონაძის რომანს „ლუას საათი“¹²⁹ იგივე ფაბულა აქვს. მასში ერთი გვარის – ბაგარების – სამსაუკუნოვანი ისტორიაა მოთხრობილი. ისინი უნგრეთიდან ჩამოვიდნენ და დამკვიდრდნენ საქართველოში. ამ ოჯახმა იცხოვრა მეფის რუსეთში, გამოიარა 1917 წლის რევოლუცია, საქართველოს დამოუკიდებლობის სამწლიანი პერიოდი, ბოლშევიკური ოკუპაცია, საბჭოთა რეპრესიები, ხელახლა მოპოვებული დამოუკიდებლობა, სამოქალაქო ომი და ქვეყანაში გამეფებული განუკითხაობა.

შესწავლილმა მხატვრულმა ტექსტებმა მრავალი კუთხით, ბევრი ნახნავით წარმოაჩინა და ემოციურად მისაწვდომი გახადა 90-იანების სამყარო: იმდროინდელი ცხოვრება, განცდები და განწყობები, სიხარული და ტკივილი, სიყვარული და სიძულვილი, მოლოდინი და იმედგაცრუება. ამასთანავე, ამ ტექსტებმა ეპოქის კრიტიკული გააზრების შესაძლებლობა მოგვცა. კვლევამ მკაფიოდ დაგვანახა 1990-იანი წლები როგორც გამარჯვების ტრავმა, რომლის ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა თავად ამ ნაწარმოებებმა. 90-იანების სამყაროს კანონებითა და თამაშის წესებით განპირობებული ფაბულა მოგზაურობს ტექსტიდან ტექსტში და ეს პროცესი დღემდე გრძელდება. სხვა მედიებთან ერთად და, შესაძლოა, მათზე უფრო მკაფიოდაც, მხატვრულმა ტექსტებმა წარმოაჩინა 9 აპრილი როგორც ტრიუმფისა და ტრავმის მომცველი, მკაფიოდ განსაზღვრული და კონსტრუირებული მოვლენა. მისგან განსხვავებით, სამოქალაქო დაპირისპირება არაარტიკულირებულ, ჩამოუყალიბებელ მოვლენად დარჩა, რომლის სახელწოდებაზეც კი არ არის საზოგადოებაში კონსენსუსი.

¹²⁷ იქვე.

¹²⁸ იქვე.

¹²⁹ სამსონაძე, ირაკლი. „ლუას საათი“, ირაკლი სამსონაძე, ლუას საათი (თბილისი: ინტელექტი, 2019).

დასკვნა

1980-იანი წლების დასასრული და 90-იანი წლების დასაწყისი საქართველოში მნიშვნელოვანი, საოცნებო, თუმცა მოულოდნელი და მტკივნეული ცვლილებების ხანა იყო. პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური პროცესების შესწავლამ კულტურის კვლევათა პარადიგმულ ჩარჩოში საშუალება მოგვცა, აღგვედგინა გარდამტეხი პერიოდის მოვლენებთან დაკავშირებული აღქმები, დამოკიდებულებები, მნიშვნელობები, მეხსიერების თავისებურებები; დაგვეჩვენა ყოველდღიურობა, შეცვლილი ურთიერთობები, იდენტობის ტრანსფორმაცია, ღირებულებების გადაფასება, თავბრუდამხვევ ნარმატებებთან და მტკივნეულ მოვლენებთან გამკლავების პრობლემა.

რადიკალური და სწრაფი ცვლილებების პროცესში ყალიბდებოდა წარსული და მიმდინარე მოვლენების ნარატივი, რომელიც აისახებოდა სამეცნიერო, პოპულარულ თუ მხატვრულ ტექსტებში, სიმბოლოებში, მემორიალებში, მონუმენტებში, დღესასწაულებსა და რიტუალებში, ერთი სიტყვით, მეხსიერების არეებში, რომლებიც გამოხატავდა და ამკვიდრებდა ფაქტებისა და მოვლენების მნიშვნელობას.

საბჭოთა კავშირის უკანასკნელ და დამოუკიდებლობის პირველ წლებში საქართველოში არსებული ვითარება შეიძლება დახასიათდეს როგორც *გამარჯვების ტრავმა*, რომლის ჩამოყალიბებაში უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულა 1989 წლის 9 აპრილის ტრაგედიამ, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენამ 1991 წლის 9 აპრილს, თბილისის ომმა და შემდგომმა სამოქალაქო დაპირისპირებამ.

9 აპრილი აღმოჩნდა ის „სეისმური ისტორიული ხდომილება“, რომელმაც დაანგრია საბჭოთა სისტემის ფარგლებში მცხოვრები საქართველოს საზოგადოების კულტურული და სიმბოლური ჩარჩოები, „ყირაზე დააყენა სოციალური რეალობა“ და დიდი ხნით განსაზღვრა საზიარო მეხსიერება და იდენტობა. 9 აპრილის ნარატივი ქართულ კულტურაში არსებულ ნიმუშებს დაემყარა, რომელთა მეშვეობით შესაძლებელი გახდა ტრაგიკული მოვლენის აღქმა, ემოციური გადამუშავება, გააზრება და მისთვის მნიშვნელობის მინიჭება. დაღუპულთა გლოვის პროცესმა საზოგადოებას შოკის, რისხვის, უმწეობის, ტკივილის გამოხატვისა და ტრავმის ამოთქმის საშუალება მისცა, შესაძლებელი გახადა მისი გასაყოველთაოება, გაზიარება, დამნაშავის და მსხვერპლის განსაზღვრა. ტრავმასთან ერთად, ნარატივში გაერთიანდა ტრიუმფის ელემენტები: ქართველი ხალხის ერთობა, სიკვდილით სიკვდილის დათრგუნვა, ამაღლება, სახელოვან წინაპართა საქმის გაგრძელება, მამულისთვის თავგანწირვა. შედეგად, 9 აპრილი საქართველოს თანამედროვე ისტორიის *პარადიგმულ მოვლენად* კონსტრუირდა.

პარადიგმული მოვლენის რეპრეზენტაცია ჩამოყალიბდა *რჩეული ტრავმის* სახით, რომელმაც შეავსო კოლექტიური იდენტობა და მის მნიშვნელოვან მარკერად იქცა. იგი მკვეთრად ტრანსფორმირდა *რჩეულ გამარჯვებად* და განამტკიცა ტრიუმფის შეგრძნება. 9 აპრილის პარადიგმულ მოვლენად და რჩეულ ტრავმად ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა სხვადასხვა სახის მედიუმებმა,

რომლებიც ქმნიდნენ და ავრცელებდნენ კულტურული ნიმუშით განსაზღვრულ მნიშვნელობებს და ამით მკაფიოდ გამოკვეთდნენ 9 აპრილს, როგორც გარდამტეხ მომენტსა და ახალი ეპოქის დასაწყისს.

9 აპრილის რეზონანსმა გააცოცხლა წარსულის მნიშვნელოვანი და მტკივნეული ამბები, რომლებიც იმავე ადგილას მოხდა, სადაც ტრაგედია დატრიალდა; ასევე განსაზღვრა ახალი გმირის დაბადებაც – კულტურულ ნიმუშზე დაფუძნებული კონკრეტული მნიშვნელობით დატვირთა ეროვნული მოძრაობის თვალსაჩინო ლიდერის, მერაბ კოსტავას ტრაგიკული დაღუპვა 1989 წლის ოქტომბერში. მერაბ კოსტავას სიკვდილი 1989 წლის 9 აპრილით დაწყებული ტრავმული მოვლენების ჯაჭვის ერთ-ერთ რგოლად იქცა და, თავის მხრივ, გავლენა იქონია მომდევნო ამბების აღქმაზე.

9 აპრილის რეზონანსმა განსაზღვრა ის, რომ 1921 წლის საბჭოთა ოკუპაციით დაკარგული დამოუკიდებლობის აღდგენა 1991 წელს სწორედ 9 აპრილს, ტრაგედიის ადგილზე გამოცხადდა. ამით ანმეოსა და წარსულს შორის მნემონიკური ხიდი გაიღო, აღდგა საბჭოთა პერიოდით განყვეტილი საქართველოს ისტორიის ლეგატო-ნარატივი, ხაზი გაესვა ისტორიულ განგრძობადობას, რამაც საზიარო მეხსიერებაზე დაფუძნებული იდენტობის გამტკიცებას შეუწყო ხელი.

9 აპრილი კოლექტიურ მეხსიერებაში ტრავმულ და ტრიუმფალურ მოვლენად დამკვიდრდა. ემოციური თუ პოლიტიკური დაპირისპირებების მიუხედავად, მას ყოველწლიურად აღნიშნავენ; იგი ინსტიტუციონალიზებულია სხვადასხვა ტიპის მეხსიერების არის – მონუმენტური, სიმბოლური თუ ფუნქციური – სახით, ამავე დროს, ცოცხალია კომუნიკაციურ მეხსიერებაში.

9 აპრილმა, როგორც პარადიგმულმა მოვლენამ, ტრაგედიის ადგილი რუსთაველის გამზირზე ჩამოაყალიბა პარადიგმული მნიშვნელობის მქონე სივრცედ, სადაც მომდევნო ოცდაათი წლის მანძილზე ქვეყნის ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი მოვლენები განვითარდა. მისი „ფლობა“ სიმართლის, ძალის, ძალაუფლების ფლობას დაუკავშირდა. იგი იქცა საკრალურ მეხსიერების არედ, როგორც მარტივობის ადგილი. ორივემ ერთად კი – 9 აპრილმა და ამ საკრალურმა სივრცემ – ერთგვარი ხელშეუხებლობა შეიძინა, რომლის გადახედვა მოვლენის სინამდის შებღალვად აღიქმება.

1989 და 1991 წლების აჭარისა და რაჭა-ზემო იმერეთის სტიქიური კატასტროფების მნიშვნელობები იმავე კულტურული ნიმუშების მეშვეობით ჩამოყალიბდა, რომლებიც, როგორც წესი, ქართულ კულტურულ კონტექსტში ტრავმული გამოცდილების აღწერისა და მისი მნიშვნელობის კონსტრუირებისათვის გამოიყენება. ეს, სავარაუდოდ, ამ მოვლენების 9 აპრილის რეზონანსის ველში მოქცევის შედეგად მოხდა. იმ ვითარებაში, როცა ტრავმულ მოვლენათა მთელი მწკრივის პირისპირ რაციონალურმა ლოგიკამ, თითქოს, ძალა დაკარგა, საზოგადოებაში წონასწორობის აღდგენისა და რეალობასთან გასამკლავებლად, ეს კატასტროფები კულტურული ტრავმის სხვა განმაპირობებელ ისტორიულ მოვლენებთან ერთ მწკრივში განიხილებოდა და ერთიან ტრავმულ კონტექსტს ქმნიდა. სოციალური და ბუნებრივი წარმოშობის ტრავმული მოვლენების რეპრეზენტაციით შეიქმნა ერთიანი ნარატივი, საერთო აქცენტებით და პათოსით.

9 აპრილისაგან განსხვავებით, რომელმაც სწრაფად დაიკავა ადგილი საქართველოს ისტორიის „დიდებული წამების“ რიგში, თბილისის ომისა და სამოქალაქო დაპირისპირების მეხსიერების მკაფიო კონსტრუირება ვერ მოხერხდა და დღემდე დარჩა ურთიერთდაპირისპირებულ და, ზოგჯერ, შეურიგებელ ჯგუფებად დაყოფის წყაროდ. იგი თითქოს გაიყინა დავინწყებასა და დამახსოვრებას შორის: არც დავინწყებულია (არსებობს კომუნიკაციურ მეხსიერებაში და პერიოდულად აქტიურდება), არც მკაფიოდ ინსტიტუციონალიზებული (და, შესაბამისად, კულტურულ მეხსიერებაში გადასული). კვლევამ აჩვენა, რომ თბილისის ომი და სამოქალაქო დაპირისპირება არ ქცეულა მეხსიერების პოლიტიკის ნაწილად, მას არ მოჰყოლია მიზანმიმართული დავინწყება ან კომუნიკაციური სიჩუმე, როგორც სახელმწიფოს მიერ გააზრებული და გატარებული პოლიტიკა. იგი დღემდე რჩება მოვლენად, რომლის სახელწოდებაზეც კი არ არის მიღწეული თანხმობა საზოგადოების ჯგუფებს შორის.

დაპირისპირებულმა მხარეებმა წინააღმდეგობრივი ნარატივები შექმნეს, რომელთა შორის შეხების წერტილები, დროთა განმავლობაში, თითქოს, მოიძებნა, მაგრამ ომის მძიმე გამოცდილებისადმი მათი დამოკიდებულება განსხვავებული დარჩა. ტრავმის მატარებელმა ჯგუფებმა (პოლიტიკურმა და კულტურულმა ელიტამ, დაპირისპირებულმა მხარეებმა) ვერ შეძლეს მოვლენისათვის მკაფიო მნიშვნელობის მინიჭება და მისი სიმბოლური რეპრეზენტაცია *გავლენის ნარატივის* სახით. ამის გამო, კითხვები – რა მოხდა? ვინ არის მსხვერპლი? როგორია მსხვერპლისა და დანარჩენი საზოგადოების დამოკიდებულება? ვინ არის დამნაშავე და პასუხისმგებელი? – მკაფიო პასუხების გარეშე დარჩა. საბოლოოდ, ჩამოყალიბდა ომის მონაწილე ჯგუფების *ჩაკეტილი, ჰერმეტიკულად დაღუჭული ნარატივები*. ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების მომხრეთათვის ტრავმამ, ათწლეულების შემდეგაც, ვერ დაიდო ბინა წარსულში. მონაწილემდე ჯგუფის წარმომადგენლები კი წარსულის მძიმე გამოცდილების დავინწყებისკენ არიან მიდრეკილი და მომავალზე ორიენტირებისკენ მოუწოდებენ საზოგადოებას. მათი ნაწილი აღიარებს საკუთარ შეცდომებს, თუმცა მეორე მხარეს ეჭვი შეაქვს ამ განცხადებების გულწრფელობაში. სწორედ ამიტომ, ეს ომი ოცდაათი წლის შემდეგაც პერიოდულად ბრუნდება აწმყოში და *ისე განიცდება, თითქოს გუშინ მოხდა*.

სამოქალაქო დაპირისპირება, როგორც ტრავმული მოვლენა, ვერ მოთავსდა მნიშვნელობათა კულტურულ სისტემაში, რაც აუცილებელია მოვლენის კულტურულ ტრავმად ჩამოყალიბებისათვის. თბილისის ომისა და მომდევნო სამოქალაქო დაპირისპირებას არ მოეძებნა შესაბამისი *პრეფიგურაცია* – ძველი სტიმული რეზონანსის სფეროში. ქართველთა კულტურულ მეხსიერებაში არსებობს ბაზალეთის ომის – ძმათამკვლელი დაპირისპირების – კულტურული ნიმუში, რომელიც არაერთხელ წამოტივტივდა როგორც ეროვნული მოძრაობის სხვადასხვა ფრთას შორის დაპირისპირების დროს, ასევე დაწყებული სამოქალაქო კონფრონტაციის პირობებში. მაგრამ მაინც, ბაზალეთის ბრძოლა არ აღმოჩნდა ის კულტურული ნიმუში, რომელიც ახალი ტრავმის განსაზღვრას და ჩამოყალიბებას შეუწყობდა ხელს. როგორც *რთული წარსულის* ეპიზოდი, რომელიც და-

ვინცებას არ ეძლევა, მაგრამ რომლის ხსენება საამაყო არ არის, იგი ერთნაირად მიუღებელი აღმოჩნდა დაპირისპირებული მხარეებისათვის. ამიტომ სამოქალაქო დაპირისპირებამ ვერ იპოვა საყრდენი სტიმული, დაანგრია რეზონანსის საცავი და შექმნა ახალი ცხელი ნერტილი, რომლის გადამუშავებას ხანგრძლივი დრო სჭირდება. იგი კოლექტიურ მეხსიერებაში დაილექა როგორც ნეგატიური სქემა, რომელმაც გააძლიერა ამ მოვლენის ტრავმული გავლენა.

ასე ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორიის ორი განმსაზღვრელი მოვლენის – 9 აპრილისა და სამოქალაქო დაპირისპირების – მეხსიერება. შეიძლება ითქვას, რომ 9 აპრილის უკვდავყოფისაკენ მიმართული მუდმივი ძალისხმევა მეხსიერების „ყვირილია,“ მისგან განსხვავებით, სამოქალაქო დაპირისპირების გახსენების მცირერიცხოვან მსურველთა მეხსიერება კი „ჩურჩულის“ სახით თუ სწვდება საზოგადოებას.

სამოქალაქო დაპირისპირების გაზიარებული ნარატივისა და მასზე დაფუძნებული მეხსიერების ჩამოყალიბებლობაში თავისი როლი შეასრულა 90-იანებში შექმნილმა რთულმა ვითარებამ. დროის მოკლე მონაკვეთში განვითარებული მძიმე მოვლენები ერთმანეთს გადაფარავდა და ნაკლებად ტოვებდა სივრცეს მათი გააზრებისა და რეპრეზენტაციისათვის. ეს გარდამტეხი ცვლილებები ზემოქმედებდა რიგითი ადამიანების ცხოვრებაზე, განწყობაზე, მსოფლხედვასა და იდენტობაზე, აღიბეჭდებოდა მათ მეხსიერებაში. კვლევამ მკაფიოდ წარმოაჩინა 90-იანი წლების ტრავმული გარემოს – შიშის, სასონარკვეთის, დაუცველობის, დაბნეულობის და უპერსპექტივობის დამთრგუნველი განცდის – ჩამოყალიბების პროცესი, რომელმაც მოიცვა სხვადასხვა ასაკისა და პროფესიის ადამიანები. ისინი მოულოდნელად აღმოჩნდნენ გარემოში, რომელთანაც მათი ღირებულებათა სისტემა და მორალური პრინციპები შეუთავსებელი იყო. გამოიკვეთა ფაქტორები, რომლებმაც განაპირობა ტრავმული გარემოს შექმნა; ტრავმულ მოვლენათა მწკრივის ძირითადი მომენტები; ტრავმის მატარებელი ჯგუფები; ტრავმული და ტრიუმფალური მოვლენების ინსტიტუციონალიზაციის ფორმები; მათი გავლენა იდენტობის ტრანსფორმაციასა და ახალი იდენტობ(ებ)ის ფორმირებაზე.

90-იანების გარემოს აღქმის თავისებურებები ნათლად აისახა დამოუკიდებლობის შემდგომ შექმნილ მხატვრულ ლიტერატურაში, რომელიც, ერთი მხრივ, აცოცხლებს 1980-90-იანების ძირითად მოვლენებს და ტრავმულ გარემოს, მეორე მხრივ, თავად „ქმნის“ იმდროინდელ სამყაროს. რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ლიტერატურული ტექსტები ბიძგს აძლევს მოვლენათა მუდმივ გააზრებას და ტრავმის გადალახვას. სხვა მედიუმებთან ერთად და, შესაძლოა, მათზე უფრო მკაფიოდაც, ლიტერატურულმა ტექსტებმა წარმოაჩინა 1990-იანი წლები როგორც გამარჯვების ტრავმა, 9 აპრილი როგორც ტრიუმფისა და ტრავმის მომცველი, მკაფიოდ კონსტრუირებული პარადიგმული მოვლენა და სამოქალაქო დაპირისპირება, როგორც არაარტიკულირებული, ბოლომდე ჩამოყალიბებული ტკივილი.

**NINO CHIKOVANI, KETEVAN KAKITELASHVILI,
IRAKLI CHKHAIDZE, IVANE TSERETELI, KETEVAN EPADZE**

GEORGIA: TRAUMA AND TRIUMPH ON THE WAY TO INDEPENDENCE

**TBILISI
2022**

The work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. Grant N FR-18-3459

Editors: Professor Marine Chitashvili
Professor Sophie Zviadadze
Designer: Dali Jvarsheishvili

© Nino Chikovani, Ketevan Kakitelashvili, Irakli Chkhaidze, Ivane Tsereteli, Ketevan Epadze, 2022

PUBLISHING HOUSE
SAMSHOBLO

TBILISI, ROBAKIDZE ave. 7, T. 551 95 31 90

CONTENTS

PREFACE	326
INTRODUCTION.....	327
THEORETICAL FRAMEWORK.....	335
REVIEW OF SOURCES AND LITERATURE.....	341
CHAPTER I	
GEORGIA IN THE LATE 1980s-EARLY 1990s: NEW REALITY AND NEW GOALS	351
CHAPTER II	
APRIL 9: TRAUMA AND TRIUMPH	359
APRIL 9, 1989 AS A PARADIGMATIC EVENT.....	359
TRAGEDY AS MARTYRDOM AND RESURRECTION: THE BIRTH OF A HERO ..	374
APRIL 9 IN THE GEORGIAN PRESS (1989-2019).....	379
NATURAL DISASTERS: ECHO OF THE APRIL 9	394
CHAPTER III	
CIVIL CONFRONTATION	403
THE TBILISI WAR AND CIVIL CONFRONTATION.....	403
CONFLICTING NARRATIVES	423
CHAPTER IV	
“CRIES AND WHISPERS” OF MEMORY: APRIL 9 AND THE CIVIL CONFRONTATION IN THE MEMORY POLITICS.....	443
MONUMENTAL AND SYMBOLIC AREAS.....	443
FUNCTIONAL AREAS.....	460
CHAPTER V	
“THE DARK 90s.” THE TRAUMA OF EVERYDAY LIFE.....	485
CHAPTER VI	
TRAUMA AND TRIUMPH IN LITERARY TEXTS.....	521
“CREATION OF A UNIVERSE”.....	521
THE CHRONOTOPOS OF THE 1990s.....	523
CONCLUSION	546
BIBLIOGRAPHY	549
APPENDIX 1. RESULTS OF THE FIELD RESEARCH	570
APPENDIX 2. ORAL HISTORIES.....	613

PREFACE

The idea of this book was shaped during our years-long cooperation. The working process on the problems of collective memory, cultural trauma and identity brought us to the issues which required a special work and prompted the idea of creation of a separate monograph. The questions dealt with the hard and contradictory processes of the 1980-1990s which have been influenced on the Georgian society till present times. We are the witnesses of these events although we tried to distance from the processes and to observe them from the outside.

The idea was realized with the financial support of the Shota Rustaveli National Scientific Foundation whereas Ivane Javaklishvili Tbilisi State University provided intellectually stimulative environment for its implementation.

We are grateful to those individuals and organizations which provided constructive comments, suggestions and ideas during the working process on this project. The expert of pre-school and general education at the Ministry of Education and Science of Georgia, Mr. Shalva Mekravishvili and the president of the Georgian Association of the History Teachers, Ms. Nana Tsikhistavi helped in finding relevant contact persons for our project. In spite of their hard and busy schedule, the teachers eagerly participated in the enquiry by filling in a specially designed questionnaire for the project. The literary researcher and translator Ms. Dalila Gogia not only graciously provided us with unpublished translations but enthusiastically shared her experience and knowledge relevant for our research. Relationship with our respondents was particularly important for us, they narrated their personal histories and generously agreed on their publication.

The book has got the two brilliant editors. Professor Sophie Zviadadze's comments and suggestions helped us in finding diverse materials for the analysis, which further grounded our conclusions on different issues. The critical comments of Professor Marine Chitashvili, timely comments and recommendations made us to re-think our work both in terms of structure as well as content, which reinforced our main arguments.

Our warmest appreciation to our consultant, Balázs Trencsényi, professor of the Central European University, for invaluable support at every stage of the working process.

We think that we managed to accomplish the main goals of the research. We hope the book will be interesting both for the representatives of the social sciences and humanities, as well as for the wider audience, because it tells stories about the events which are still alive in the memory of several generations. We will be grateful for critical comments and suggestions from our readers.

INTRODUCTION

The events of the late 1980s and early 1990s in Georgia played a key role in the history of the country and determined its future development. In the last few decades, many interesting works of Georgian and foreign scholars have been devoted to the study of the post-Soviet period and the formation of an independent Georgian state; important documents have been revealed, historical and political processes have been analyzed.

The middle of the 20th century was marked by an increased interest of the international academic circles in the phenomenon of cultural trauma. Scholars have analyzed the relationship between cultural trauma and collective memory, the role of the *past in the present*, i.e. “how memories, nostalgia, and accounts of the individual and collective past contribute to the construction of collective identities.”¹

In our research, we investigated the processes developed in Georgia in the late Soviet period and the first years of independence within the paradigm of the cultural studies. We applied the theories of collective memory and cultural trauma as well as the concept of trauma of victory to analyze the knowledge accumulated in the humanities and social sciences, published empirical materials and the data obtained during our research.

The collapse of the Soviet Union, restoration of independence and radical changes in the social, economic, and political systems marked a painful period of unexpected facts and events in Georgia: April 9, 1989, the 1991-1992 Tbilisi War and civil confrontation across the country, conflicts in Abkhazia and the Tskhinvali region, natural disasters (landslides, earthquakes, floods), economic collapse, social hardships, and energy crisis. These processes, which significantly determined the type of social relations, symbols, values, norms and laws of the following period, correspond to the “trauma of victory” – the change which is “almost universally judged as beneficial, progressive, often welcome with enthusiasm, and yet it has turned out to produce trauma, at least for some segments of post-communist societies.”² Despite the common traumatic nature, perception of these developments and their influence on the society was not uniform. On the collective level, some tragic facts that resulted in casualties gave rise to both – pain and feeling of victory gained through sacrifice. Some other facts aroused the feeling of shame and crime, as well as a desire to forget them. Therefore, in order to fully comprehend these facts, alongside with the concept of cultural trauma, we applied the concept of triumph as well.

The restriction we have set on our research from the very beginning refers to the conflict in Tskhinvali region (1991-1992) and the war in Abkhazia (1992-1993). Certainly, envisaging these ethno-political conflicts is very important for the study of the traumatic processes of the 1990s and their mental representation. Yet, we consider these issues as subject of special research within the framework of collective memory and cultural trauma.

Our research serves several goals: the first is to apply the theories of cultural trauma, trauma of victory, and collective memory to the Georgian reality in the 1980-1990s. These theoretical models are closely interlinked: a painful event gains its meaning and transforms into a cultural

---

¹ Kopeček, Michal and Piotr Wciślik. “Introduction. Towards an Intellectual History of Post-Socialism,” *Thinking through Transition. Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, eds. Michal Kopeček and Piotr Wciślik (Budapest-New York: CEU Press, 2015), 10.

² Sztompka, Piotr. *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* WZB Discussion Research, no. P 00-001 (Berlin: 2000), 21.

trauma through the images existing in the collective memory which are named as *cultural patterns* by Aleida Assmann. Therefore, the selected theoretical framework enables to answer the following questions: Why and how did the events of the 1980-1990s turn into a cultural trauma? How were the processes perceived by various social groups in Georgia? How the experience of the past thirty years influenced their perceptions and evaluations? What cultural patterns formed the basis for the traumatic and triumphal narratives?

Another aim is to study the process of construction and institutionalization of traumatic events of the 1980-1990s and outline their role in the formation of the collective memory. The attached meaning and the efficiency of means of institutionalization define the place of a certain event in the collective memory, its impact on the contemporaries and the following generations. In this respect, the research period is marked by the diverse and controversial processes: the old and new political actors, authorities and opposition groups, as well as various generations of the cultural elite took part in the formation of a new memory, necessary for the legitimization of an independent future. The *war of monuments* starts, historical narratives are revised, subsequent traumatic events are reflected in diverse types of narratives. Some events are filled with the elements of triumph and are firmly fixed in the collective memory. Other events form grounds for the conflicting memories of different groups.

The third aim is to identify the impact of trauma on the transformation of values, attitudes and lifestyles of individuals and groups. Similar to other countries, in Georgia, the traumatized groups reacted differently to the events of the 1980-1990s. Existing identities changed and new ones emerged; the semantic units denoting them appeared in the language: “National Guards,” “Mkhedrioni members,” “Zviadists” (supporters of Zviad Gamsakhurdia), “putschists” (supporters of the coup), “refugees,” criminal groups called “The Culinarians,” “The Cruel” and other brotherhoods³ etc.). All these changes left significant traces in the collective memory and influenced the perception of later events.

The research is one of the first to explain the processes occurring on the initial stage of the independence of Georgia based on the theories of cultural trauma and collective memory. The study offers a new perspective of investigation of the recent past and current events. This perspective enables better understanding of the reality of the 1980-1990s.

The restoration of independence in Georgia preceded the official end of the Soviet Union by a few months. The events were prefaced by the rapid and forceful rise of the national movement, various wings of which had different, yet not clearly defined, ideas about the path to independence, the problems and opportunities of building an independent state. Statements and actions of leaders of the national liberation movement were entwined with the hope for a free future and the inexperience of living freely, the desire to achieve independence and the misapprehension of the problems associated with the process, the willingness to sacrifice for the homeland and aspirations for leadership, inability to reconcile not only with the Soviet past but also with a different opinion. As in other socialist countries, in the second half of the 1980s a new memory aimed at legitimating an independent future started to emerge in Georgia. It was reflected in scholarly and literary texts, attitudes towards monuments, memorials and symbols depicting the Soviet past. The process was marked by the spontaneous attempts to create new memory *from below*, as well as by deliberate politics of memory pursued by the ruling Soviet political elite, which alternated between compromises and repressions to navigate the newly

---

³ Brotherhoods - criminal/bandit armed gangs.

emerged forces. The image of the past – one of the most important markers of collective identity – was being rapidly and painfully demarcated and failed to unify ethnically, linguistically and religiously diverse society of Georgia. This process played a role in generating an identity crisis of the 1990s.

April 9, 1989, “the day filled with tragedy and immeasurable pride,”⁴ turned the social reality upside down⁵ and laid foundation for “the time we live in.”⁶ April 9 was formed as a paradigmatic event in recent history of Georgia, combining the elements of trauma and triumph dictated by the Georgian cultural *pattern*. The paradigmatic nature of the event was reflected in a narrative that emphasized the need of sacrifice in the struggle for independence and freedom. It found its way in historical, literary, and documentary texts and memoirs, monuments, memorials, days of remembrance, street names, memorialization of the deceased, and different art domains.

The restoration of independence on April 9, 1991, seemed to mark a triumphal end to a series of events that had been unfolding on the Rustaveli Avenue since 1921. However, soon this very place would become the starting point of the Tbilisi War, the overthrow of the elected government and the subsequent civil strife.

At the end of December 1991, an armed confrontation broke out in the center of Tbilisi between pro- and anti- President Gamsakhurdia forces. In early January, the tensions culminated in the expulsion of Zviad Gamsakhurdia from Georgia, the seizure of power by the Military Council, and subsequently, with the return and coming to power of the former leader of the Georgian Communist Party, later the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, and one of the masterminds behind *perestroika*, Eduard Shevardnadze. However, the civil confrontation did not end there, it spread to the regions and transformed into a serious, armed engagement in Samegrelo.⁷ These processes resulted in massive casualties. Unlike April 9, these events became *a difficult past*, which many avoid to remember, but it “refuses to go away and bursts abruptly into the present, over and over again.”⁸ It returns and “is then experienced as if it has happened only yesterday.”⁹ The civil confrontation played a crucial role in the establishment of the 90s as the “dark and hard” era of the Georgian history.

The experience of the Eastern European countries reveals that “the narratives of communism’s collapse and post-socialism’s birth became a source of great political contestation. The attempts to establish a broader and consensual memory of 1989 usually did not meet with much success and [...] the major anniversaries usually contributed to further divisions rather than national unifications.”¹⁰ Even more contradictory are the narratives created in the countries that have endured a difficult process of civil strife and conflict in the final stages of the socialist collapse.

⁴“The Woman from the Photo of April 9: We Believed that Our Generation Could Live in an Independent Country with Dignity [ქალი 9 აპრილის ფოტოდან: ვვფიქრობდით, ჩვენი თაობა შეძლებდა, დირსეულად ეცხოვრა დამოუკიდებელ ქვეყანაში],” *Metronome*, April 8, 2021, <https://bit.ly/3q28euA> (Accessed 10.04.2021). All translations from Georgian into English by the authors, apart from those where the translators are indicated.

⁵ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 53.

⁶ Rost, Yuri. “I Am Ashamed [Стыдно мне],” *Argument*, March 26, 2014, <https://bit.ly/3F5IPEB> (Accessed 04.02.2021).

⁷ Samegrelo – a region in the west Georgia.

⁸ Assmann, “Impact and Resonance,” 52.

⁹ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights from Arab-Israeli Dialogues*, Zigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), 14.

¹⁰ *Ibid.*, 31.

Georgia is one such example. While the narrative of the April 9 trauma and triumph united the public, the civil confrontation divided it into opposing groups. These two events had a decisive impact on the issue of self-perception and the formation of memory and identity in the independent Georgia.

This collaborative work of five researchers consists of an introduction, five chapters, and a conclusion. **Chapter One – “Georgia at the Turn of the 1990s: New Reality and New Goals”** (Nino Chikovani) – is dedicated to the events at the late 1980s-early 1990s. In addition to the factual context, significant space is devoted to the memory of this period and its representation by Georgian and foreign scholars as well as direct participants of the events. Reconsideration of the past determined by *perestroika* politics; cases of active forgetting and revenge on the past that expressed the struggle for a “new past”; growth of the national movement and attitudes of the communist government as well as the general public towards it; current assessment of the issue of political independence by the former political elite are also analyzed in this part of the study.

Chapter Two – “April 9: Trauma and Triumph” – consists of four sections: “April 9, 1989 as a Paradigmatic Event” (Nino Chikovani), “Tragedy as Martirdom and Resurrection: the Birth of a Hero” (Nino Chikovani), “April 9 in the Georgian Press, 1989-2019” (Irakli Chkhaidze), and “Natural Disasters: Reflection of the April 9 Trauma” (Ketevan Kakitelashvili). The first section presents the process of turning April 9 into a paradigmatic event. It analyzes *cultural patterns* that served as the foundation of the traumatic-triumphal narrative of April 9; the role of the emotions of April 9 in the process of its memorialization and representation in various forms; thirty-year dynamics of attitudes towards this event. A special place is devoted to the issue of *resonance*: connection of old and new traumatic experiences established by April 9 that served to shape and define the new trauma. The section illustrates the sequence of historical events formed by this resonance and shows how the collective trauma of April 9, 1989 became the reference point for future history and memory. With the declaration of independence on April 9, 1991 in the location where just two years ago a tragedy (and before that, a number of pivotal events) took place, a mnemonic bridge was formed between the present and the past, emphasizing historical continuity that strengthens shared memory and identity. As a paradigmatic event, April 9 played a decisive role in the establishment of the segment of Rustaveli Avenue as a paradigmatic and sacred space in the collective memory of Georgians. Cases of confrontation over the possession of this space, as well as violations of the “inviolability” of the paradigmatic event and its mental representation are discussed in the section.

In the second section, one more manifestation of the resonance of April 9 is analyzed: the meaning of the tragic death of Merab Kostava, one of the most prominent leaders of the national liberation movement, on October 13, 1989, was defined in the framework of the same cultural pattern that formed the narrative of April 9. Factors that contributed to the interpretation of Merab Kostava’s death as martyrdom and resurrection, and the birth of a new hero are discussed.

The third section analyzes the role of print media in shaping April 9 as a traumatic and triumphal event. Starting from *perestroika*, the Georgian media gradually diversified. Newspapers were published by both the state and various political and public associations, which at the time were the main source for disseminating information and constructing social reality. Based on the analysis of official and alternative press of the 1989-2019 which were particularly influential due

to the wide circulation, the section explores how newspaper publications portray the formation of April 9 as a paradigmatic event; whether the cultural patterns figured in print media; what role the transformation of political context(s) played in the construction of the April 9 narrative. As observed, the growing influence and importance of social media and Internet suppressed print media as the primary source of information.

The fourth section is dedicated to the comprehension of the natural disasters of 1989 and 1991 in the context of cultural trauma theory. The research is based on the analysis of press publications from the period. In April of those years, the most devastating and fatal natural disasters out of those preserved in the collective memory occurred in mountainous Adjara and Racha-Zemo Imereti. The two pivotal moments related to the month of April – the tragedy of 1989 and the declaration of independence in 1991 – led to the understanding of social and natural occurrences in the framework of a unified traumatic experience, as well as to their identification with the question of identity. The section studies main aspects of the cultural patterns which were utilized for constructing the social trauma; they were “activated” after the mentioned disasters to give meaning to the new traumatic experience and to construct the traumatic narrative.

Chapter Three – “Civil Confrontation” – includes two sections: “The Tbilisi War and Civil Confrontation” (Nino Chikovani) and “Conflicting Narratives” (Ketevan Epadze). The first section examines the 1991-1992 Tbilisi War and the subsequent armed civil strife as events that were not ascribed appropriate meaning; therefore, a consensus-based traumatic narrative was not formed, and the occurrence did not find a place in the cultural memory. These events did not become part of the memory politics and were not institutionalized. They were primarily preserved in the communicative memory and in various media – in the works of historians, school textbooks, autobiographies, literary texts, newspaper publications, documentaries, and television programs. Building on the analysis of narratives created by various groups, government decrees and decisions from different periods, memoirs and interviews with the representatives of the opposing parties and social media materials, the section explores the obstacles in the construction of memory of the Tbilisi War and civil strife; as a result, these events still remain a source of division and even confrontation between opposing groups.

The second section is devoted to the classification and analysis of conflicting narratives, the convergence and harmonization of which failed despite the repeated efforts of the involved parties and authorities. Special attention is paid to the conditionality of the classified narratives since, in certain cases, the narrators’ belonging has little impact on the story, they share the position of the opposing group, or offer a compromising version. Narratives available in the form of various publications and television programs are grouped according to their attitude towards the important moments of the civil strife. They are divided into three periods: 1990s, 2000s, and 2010s. The purpose of the section is to identify the components of traumatic narrative in these stories and to demonstrate how the attitudes of narrators as well as perception of perpetrator and victim, and understanding of responsibility changed over time

Chapter Four – “‘Cries and Whispers’ of Memory: April 9 and the Civil Confrontation in the Memory Politics” – consists of two sections: “Monumental and Symbolic Sites of Memory” (Ketevan Epadze) and “Functional Sites of Memory” (Nino Chikovani). Focusing on the creation and development of monumental, symbolic, and functional sites of memory (toponyms, memorials, monuments, tombstones, street names, museum exhibits, historical works, school textbooks), this author investigates how April 9, 1989 and the civil confrontation

were reflected in the the memory politics, what determined the “cries” of memory in connection to April 9, and its “whisper” regarding the civil confrontation. The first section deals with the monumental and functional sites of April 9 and the civil confrontation, and the problems of memory formation. Functional sites are explored in the second section. Considering that historical narrative is an important means of interpretation, meaning-making, formation of memory and its institutionalization, the interpretation of the events of the 1980s-1990s in the Georgian historical narrative is discussed in the first part of the section. The second part looks at the reflection of the facts in the history textbooks of independent Georgia, which are created in the framework of the official historical narrative. They are an important instrument for developing attitudes towards the past. In order to illustrate the dynamics, the section builds on the textbooks created before and after the Education Reform (2004-2005).

Chapter Five – “The Dark 90s.’ The Trauma of Everyday Life” (Ketevan Kakitelashvili) examines everyday and individual dimensions of the political, economic, and social processes of the late 1980s and 1990s: the impact of the decisive changes on the lives of ordinary people, their (self)identification, attitudes, worldviews, and identities; how this period was imprinted in the memory of that generation and how they assess those years from today’s perspective. The research is based on the analysis of oral histories, TV shows, blogs, Facebook material, documentaries, and other sources collected in the course of the project. A large section of these sources enters the academic domain for the first time and clearly demonstrates the alternation of emotions, moods, sense of triumph and trauma. This confirms the research hypothesis about the traumatic nature of the 90s. The narratives are organized thematically and cover the period of the civil confrontation, the refugee problem, the disorder caused by the collapse of state institutions, the syndrome of impunity and the rise of crime, the economic collapse, and the current contradictory attitudes towards the 90s.

Chapter Six – “Trauma and Triumph in Literary Texts” (Ivane Tsereteli) studies the role of fictional texts both in the construction of cultural trauma and in its overcoming. The analyzed literary writings reflect and, at the same time, create the world of the 1990s, represent it from various perspectives, highlight the seemingly insignificant details that acquire new meaning. These works produced by authors who still have a strong emotional connection to the epoch, help us establish an emotional link with the events of the 90s. The texts were selected based on their popularity and recognition in the literary world; therefore, they have an impact on the formation of collective memory. Written since 1989, they disclose the events which take place in the center of the capital as well as in smaller towns and villages, allowing us to compare the attitudes towards the happenings of the time across regions. Analysis of the reflection of general atmosphere in fictional texts reveals why the 90s became a decade that is easily recognized without specifying the century. Literary texts play a major role in understanding the uncomfortable and difficult-to-remember events, which society prefers to leave behind rather than scrutinize, further distancing them from history. They does not become part of the past, but remain in the realm of myths and legends.

The **conclusion** summarizes the results of one of the first fundamental studies conducted in the area of collective memory and cultural trauma in Georgia.

In the course of the research, we sought out, classified, and analyzed different narratives that defined the perception of the events as trauma or triumph, as well as their remembering or forgetting. These sources are extremely diverse – they vary between official documents,

literary texts, various types of media information and materials found in social media, and are noteworthy in terms of social attitudes, emotions, and moods. An important cluster of sources – monumental *sites of memory* – was collected in the form of photos and videos, and in the process of the fieldwork that included finding and analyzing materials in open spaces (monuments, memorials) as well as in museums. The Covid-19 pandemic partially hampered the fieldwork process, but we continued to rely on electronic media resources and information obtained from the municipalities in seven regions of the country.

The pandemic also reduced the scale of the survey-based interviews with the target groups. This part of the research conducted by Givi Silagadze, a researcher at the Caucasus Research Resource Centers, aimed to verify the results obtained via other research methods. Due to the existing limitations, we sent the questionnaire to general education institutions and other respondents via social networking and collegial contacts. This provided an opportunity that would not have been available in face-to-face interaction: the respondents were able to make comments on the survey web-page.¹¹ Along with expressing interest and encouragement, some respondents (including teachers) considered certain questions (especially those related to the Tbilisi War and the subsequent civil confrontation) biased (“the outcomes will suit their interests”), or believed that we distorted “the truth” (“they’ll then say that the majority thinks this way, they’ll speak in the name of the Georgian people, but black is black, and white is white”), wanted to steer the respondents, and especially school students (who were part of a separate target group), in a specific direction. This clearly illustrates that the conflicting memories associated with the civil confrontation has not yet been overcome and still influences the attitudes and perceptions of different groups of the society.

Oral histories recorded from June 2020 to February 2021 form an interesting collection of sources, which like the survey above, reveal how the two April 9s, the civil confrontation, and the 90s are remembered in different social and age groups, and whether they managed to overcome the trauma. Oral histories enabled us to see individuals behind the research questions, to “bring to life” their emotions which were decisive for remembering or forgetting.

Research Methods

Qualitative research methods were mainly used in our study. They were utilized to explore the specific meanings that individuals and/or groups attach to social reality – situations, behaviors, experiences, social and political happenings.¹² Constructivist paradigm forms the basis for their understanding: facts and processes are viewed not as an objective reality but as socially constructed phenomena. The flexibility of qualitative methods enables for the use of quantitative research for exploring certain issues;¹³ we employed it for verifying the results of qualitative research.

The study primarily builds on the analysis of different types of narrative texts. They do not simply reflect the given set of events, but rather organize the way we perceive and interpret the world. Narratives are both a social and cultural products, and the resource that individuals rely on to create their own narratives, thus, to give meaning to life and define own place and identity in

¹¹ *Institute of Cultural Studies*, <https://bit.ly/3zxGS2J> (the website is closed to protect respondent confidentiality).

¹² Travers, Max. “Qualitative Methods and Meaning-Making,” *Social Research Methods*, 3rd ed., ed. Meggie Walter (Australia & New Zealand: Oxford University Press, 2014), 225.

¹³ Tsuladze, Lia. *Qualitative Methods of Sociological Research [სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები]* (Tbilisi: Tbilisi State University Press, 2020), 10, 26.

the world. Narratives connect the individual and the group, the past and the present.¹⁴ Narratives enable the construction of social reality; they are created in a specific context, used in everyday communication, and affect the identity of the reader/listener/viewer.¹⁵ Narrative sources such as historical works, fictional texts, autobiographies, letters published in newspapers and online media, blogs, and official documents are analyzed in the study. We examined the texts with the help of qualitative content analysis, which focuses on the details and offers access to the social reality constructed by the text.¹⁶

As Paul Ricoeur claims, the narrative must be understood in its social context.¹⁷ It is the specific time and context that determine the way we perceive reality.¹⁸ Therefore, in order to study the narrative, it is necessary to focus not on its components, but on the relationship that exists between the narrative, its creator, and the audience, as well as the context in which the rules of narrative construction are shared.¹⁹ In order to outline the process of constructing meaning through narratives and their impact on social life, we studied and analyzed different types of sources. Photo, audio and video materials, as well as monumental and symbolic sites of memory were explored. Oral histories recorded in the framework of the project enabled us to recover the respondents' experiences and feelings and to present the perceptions of trauma and triumph more clearly. Several criteria were considered when selecting respondents for the study: these were individuals from the capital as well as regions, who were of various professions and different ages in the late 1980s and 1990s and, therefore, they participated in the ongoing processes to varying degrees.

When studying narrative texts, it was important to examine the discourse that represents the interaction between language, worldview, values, and context, which determines the (re) production of social structures as well as the action of individual and social actors.²⁰ Discourse analysis is often referred to as "language in action"; it goes beyond content analysis and focuses on reading between the lines.²¹ We were interested in the language used to describe the facts and events in question, the context in which it was used, and meanings formed through the language. Discourse analysis allowed us to observe the interaction of patterns of language and culture, and how these were manifested in different contexts.²²

Using the quantitative research method, we conducted a survey and processed the received data. Two groups participated in the survey: the first consisted of people of different ages, professions and educational backgrounds, while the second was selected on a professional basis and included history teachers from Georgian secondary schools. The purpose of the survey was not to make any generalizations but to test the results obtained via qualitative research methods.

¹⁴ Lawler, Steph. "Stories and the Social World," *Research Methods for Cultural Studies*, ed. Michael Pickering (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 32-33.

¹⁵ Tsaladze, *Qualitative Methods of Sociological Research [სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები]*, 216.

¹⁶ *Ibid.*, 27.

¹⁷ Lawler, "Stories and the Social World," 33.

¹⁸ Tsaladze, *Qualitative Methods of Sociological Research [სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები]*, 14.

¹⁹ Lawler, "Stories and the Social World," 33.

²⁰ Rau, Asta et al. "Collecting Data for Analyzing Discourses," *The Sage Handbook of Qualitative Data Collection*, ed. Uwe Flick (Sage Reference, 2018), 299.

²¹ Tsaladze, *Qualitative Methods of Sociological Research [სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები]*, 28.

²² Rau et al., "Collecting Data for Analyzing Discourses," 298.

THEORETICAL FRAMEWORK

Theories of collective memory and cultural trauma form the theoretical basis of the work,²³ namely ideas about the social nature of memory (Maurice Halbwachs, Aleida and Jan Assmann), ways of memory formation (Pierre Nora, Jan Assmann), shaping of cultural trauma and its impact on different social groups (Jeffrey Alexander, Piotr Sztompka). They allowed us to understand the events and situations that developed in Georgia in the late 1980s-early 1990s as cultural constructions defined within the framework of codified meanings existing in the Georgian culture.

The works of the two most important theorists of cultural trauma – Jeffrey Alexander and Piotr Sztompka – outline the essence of collective trauma, as well as the features of its formation and manifestation in different societies. Jeffrey Alexander defines cultural trauma as a condition caused by the sudden and drastic changes in the social environment, which shake the fundamental principles of social life, damage social ties and the feeling of social unity.²⁴

Piotr Sztompka identifies four primary characteristics of traumatic changes: “1) The change is sudden and rapid, occurring within a span of time relatively short for a given kind of process; 2) It is usually wide, comprehensive, either in the sense that it touches many aspects of life – be it social life or personal life – or in the sense that it affects many actors and many actions; 3) It is radical, deep, fundamental – that is, it touches the core aspects of social life or personal fate – or in that it affects universal experiences, whether public or private; 4) It is faced with an unbelieving mood; it is, at least to some extent, unexpected, surprising, precisely ‘shocking’ in the literal sense of this term.”²⁵ Based on these characteristics, in various chapters of our research we have analyzed the events of April 9, 1989, natural disasters in late 1980s-early 1990s, Tbilisi War and civil confrontation, everyday life of the 1990s. These are the events socially constructed as cultural trauma. The same characteristics are analyzed for exploring the traumatic narrative represented in the literary texts.

In studying social trauma, Sztompka came to the conclusion that even the change that is expected, dreamed of, or fought for can be painful. He gives the example of the collapse of communism, which “was almost universally judged as beneficial, progressive, often welcome with enthusiasm, and yet it has turned out to produce trauma, at least for some segments of post-communist societies.”²⁶ Sztompka labels this type of events as ‘trauma of victory’ and discusses them based on the example of the post-socialist happenings in his homeland, Poland. His work helped to define our research question and shape the trajectory of our study. Through finding, compiling, and analyzing materials that reflected this process, we had to determine whether the environment and specific events that transpired in Georgia corresponded to cultural trauma, namely to the characteristics of the “trauma of victory.” Sztompka notes that cultural trauma caused by significant social changes is accompanied by a *traumatic situation*, which pushes

²³ In the work, concepts of *collective and cultural memory*, as well as *collective and cultural trauma*, are understood as synonyms since both signify axio-normative systems and symbolic beliefs of society, values and norms, roles and expectations, ideas and beliefs, narrative forms and symbolic meanings, definition of situation and frameworks of discourse. Culture, as a repository of continuity, heritage, traditions and identity, is especially susceptible to traumatic change. See: Sztompka, Piotr. “The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), p. 161-162.

²⁴ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 1-2.

²⁵ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 158-159.

²⁶ *Ibid.*, 171.

members of society to realize that they are in the same boat as others.²⁷ This situation is perceived as dangerous and unfair, which is followed by: “1) A general climate of anxiety, insecurity, and uncertainty, which sometimes manifests itself in the phenomenon of ‘moral panics’; 2) A prevailing syndrome of distrust, both toward people and institutions; 3) A disorientation concerning collective identity; 4) Widespread apathy, passivism, and helplessness; 5) Pessimism concerning the future, matched with nostalgic images of the past.”²⁸ It was interesting for us to study the traumatic situation in Georgia and its manifestations in different social groups in order to find out whether the social crisis of 1980s-90s turned into a cultural crisis, which according to Jeffrey Alexander, is the basis for understanding trauma on a collective level.²⁹

Collective trauma is based on the objective reality, but the trauma itself is constructed by the society.³⁰ It arises only when people start to comprehend a common destiny, being in the same situation as others, and the reality of never being able to live the way they once lived. “They start to talk about it, exchange observations and experiences, gossip and rumors, formulate diagnoses and myths, identify causes or villains, [...] envisage coping methods. They debate, [...] those debates reach the public arena, are taken by the media, expressed in literature, art, movies. The whole “meaning industry” full of rich narratives focuses on giving sense to the common and shared occurrences.”³¹ As discussed by Jeffrey Alexander, the success of a collective representation of trauma is measured by how convincingly it represents a) The nature of the pain: what actually happened? b) The nature of the victim: what group of persons was affected by this traumatizing pain? c) Relation of the trauma victim to the wider audience; d) Attribution of responsibility.³²

One of the directions of this research is to study the representation of traumatic events in media, literature or other forms of traumatic expression, which reveals how convincingly the above questions were answered, whether of April 9, 1989, the events 1989-1991, and the civil confrontation were constructed as cultural trauma or triumph.

An important component of the work is the study of the trauma of victory and (re)formation of its traumatic as well as triumphal memory. Jeffrey Alexander maintains that cultural trauma “leaves indelible mark upon the group consciousness, marking their memories forever and changing their future identity in fundamental and irrevocable ways.”³³ Jan Assmann explains that “memory is the faculty that allows us to construe an image or a narrative of the past and, by the same process, to develop an image and a narrative of ourselves.”³⁴ The analysis of the process of memory re(construction) in Georgia at the end of the Soviet system and in the first years after independence clearly confirms Aleida Assmann’s statement that “memory is extremely malleable and endlessly reconstructed according to the actual demands of power and identity construction.”³⁵ As for the “file of memory,” it is never closed, and “it can always be reopened and reconstructed in new acts of remembering.”³⁶

²⁷ Ibid., 160.

²⁸ Ibid., 165-166.

²⁹ Alexander, “Toward a Theory,” 10.

³⁰ Ibid., 2.

³¹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 160.

³² Alexander, “Toward a Theory,” 12-15.

³³ Ibid., 1.

³⁴ Assmann, Jan. “Memory and Culture,” *Memory: A History*, ed. Dmitri Nikulin (Oxford University Press, 2015), 328.

³⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 41.

³⁶ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 3.

Aleida Assmann has discussed the impact of existing memories on how we remember,³⁷ as well as the influence of emotions in the construction of memory, which explains why certain memories have a more long-lasting effect than others. She analyzed several cases (September 11 – the second Pearl Harbor, the Polish plane crash near Smolensk on April 10, 2010 – the Katyn tragedy³⁸) to illustrate how previous memories participate in the formation of later ones. In our case, it is interesting to look at the impact of March 9, 1959 memory on the memory of April 9, 1989, and the impact of the latter on the reconstruction of the repressed memory of March 9.

The notion of *cultural patterns*, which Aleida Assmann defines as internal images that are imprinted in the memory of a concrete entity is central for understanding the traumatic events which are analyzed in our study. Cultural patterns enable members of the entity to perceive events, to determine the associated emotions, to attach meaning to events, and to maintain identity in the face of radical, sudden, and drastic changes.³⁹

Jan Assmann's concepts of communicative and cultural memory were relevant to the study.⁴⁰ He interprets communicative memory as part of collective memory that is based exclusively on everyday communication. It has a limited temporal horizon, which does not exceed 80-100 years (about three or four generations). This type of memory is influenced by the contemporaries of the events and is characterized by a "high degree of nonspecialization, reciprocity of roles, thematic instability, and disorganization." Someone tells jokes, gossips, remembers, shares experiences, and in another instance, the same person becomes the listener.⁴¹ Communicative memory encompasses diversity that is typical of everyday behavior. With time, the number of direct carriers of communicative memory diminishes; many elements may be forgotten but the exceptionally important events will migrate to cultural memory. "The concept of cultural memory comprises that body of reusable texts, images, and rituals specific to each society in each epoch, whose "cultivation" serves to stabilize and convey that society's self-image. Upon such collective knowledge, for the most part (but not exclusively) of the past, each group bases its awareness of unity and particularity.⁴² In the words of Aleida Assmann, "as the Internet creates a framework for communication across wide distances in space, cultural memory creates a framework for communication across the abyss of time."⁴³ It forms and reinforces the group identity. The objects of our research are events that still exist in communicative memory even though some of them have already been established in cultural memory for the past thirty years, while others have undergone transformation due to the changing political context.

Jan Assmann notes that "cultural memory is materialized and stored away in symbolic forms that [...] are stable and situation-transcendent; they may be transferred from one situation to another and transmitted from one generation to another. [...] In order to work as a memory, its symbolic forms have not only to be preserved but also circulated and re-embodied in a society;" societies "make" themselves to remember or forget by developing a variety of cultural (mnemo)

³⁷ Assmann, "Impact and Resonance," 43.

³⁸ Ibid., 65-66.

³⁹ Ibid., 43-44.

⁴⁰ Assmann, Jan. "Collective Memory and Cultural Identity," *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995): 125-133; Assmann, Jan. "Communicative and Cultural Memory," *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 109-118.

⁴¹ Assmann, "Collective Memory and Cultural Identity," 126-128.

⁴² Ibid., 132.

⁴³ Assmann, Aleida. "Canon and Archive," *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 97.

techniques.⁴⁴ Collective memory always relates its knowledge to an actual contemporary situation, thus assessing concrete moments of the past differently: sometimes by appropriation, sometimes by criticism, sometimes by preservation or by transformation.⁴⁵ “It is never the past itself that acts upon a present society, but representations of past events that are created, circulated and received within a specific cultural frame and political constellation.⁴⁶ As discussed by Astrid Erll, no past exists without mediation: what is known about the memorable events of the past, seems to refer not so much to what one might call the “actual events,” but instead to a canon of existent medial constructions, to the narratives and images circulating in a media culture. They are represented not in the one specific medium (historiography, novels, films, memorials, diaries, newspaper articles, photography, etc.) but across the spectrum of available media. This means that remembered events are transmedial phenomena.⁴⁷ Study of the events of the late 1980s-early 1990s, and their perception and interpretation, allows us to observe the process of selecting and re-evaluating events that are to be remembered or forgotten, as well as the media, cultural mnemotechniques, and mnemonic institutions used in the process, from which some are more influential and determine the present-day attitudes.

The period in question was a time of political transition, when a change in political regime led to drastic changes in memory. Our research pays attention to the manifestations of this shift – changing street names, selection of new events from the past for commemoration and inclusion in history textbooks,⁴⁸ erection and demolition of monuments. As in other countries, here too, the new model of memory reconstruction and representation often challenged the official memory already in place.⁴⁹ Moreover, the arrival of a young generation in the public sphere was accompanied by the emergence of new social voices, meanings, and opinions. “A rupture of a repressive silence which the older generation had maintained”⁵⁰ could not be placed in the old framework and often, neither was it compatible with the new official narrative.

The concepts of active and passive forgetting developed by Aleida Assmann are central to our research.⁵¹ Active forgetting is implied in intentional acts such as trashing and destroying, sometimes performed (especially in totalitarian regimes) through various acts of violence (prohibition for fear of punishment, censure, renaming, dismantling of monuments, etc.). The passive form of cultural forgetting is related to non-intentional acts when the objects are not materially destroyed; they fall out of the attention, valuation, and use. What is lost but not materially destroyed may be discovered at a later time.⁵² At the turn of the 1990s, the memory of the ongoing events in Georgia was being formed via active and passive forgetting. Especially interesting are the dynamics of remembering and forgetting in connection with April 9, 1989 and 1991, and especially the civil confrontation. Aleida Assmann observes that “both of the socio-political practices, forgetting and remembering, can exert both damaging and healing effects.

⁴⁴ Assmann, “Memory and Culture,” 331-332.

⁴⁵ Assmann, “Collective Memory and Cultural Identity,” 130-131.

⁴⁶ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” 3-4.

⁴⁷ Erll, Astrid. “Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory,” *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), 392.

⁴⁸ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” 7.

⁴⁹ *Ibid.*, 4.

⁵⁰ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” 7.

⁵¹ Assmann, Aleida. “To Remember or to Forget: Which Way out of a Shared History of Violence?” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 53-71.

⁵² Assmann, “Canon and Archive,” 98.

The decision whether it is better to favor the one over the other depends on the historical context and on the cultural values and general circumstances.”⁵³

It is interesting to explore to what extent the memory politics of the civil confrontation and war was controlled, what influence did it have on the perception of these processes among various groups of the society, and more importantly, among the conflicting parties, whether the attitudes have changed over the past thirty years, who remembers and who has forgotten the difficult experience of the civil confrontation. The acts of remembering keep the destructive energies alive, reinforces feeling of hate and revenge. It is the process of forgetting which mollifies the conflicting parties and contributes to the reintegration.⁵⁴ After analyzing the German experience of the painful Nazi past, Aleida Assmann concludes that in order to be overcome, such past needs to become publicly available, victims should have the opportunity to speak about their suffering. “The crucial question must always be: who profits, who suffers from forgetting? Can a fresh start really be achieved on an equal basis or is the price too high which one group has to pay?”⁵⁵

Paul Connerton speaks of several types of forgetting,⁵⁶ among which we are particularly interested in: 1) forgetting as repressive erasure which appears in its most brutal form in the history of totalitarian regimes.⁵⁷ This is evident in the times of transition to democracy. In the late 1980s, it became especially important to rediscover facts that were nearly erased from memory as a result of repressive forgetting, as well as the revival of old, unspoken, and unmourned traumas. 2) Prescriptive forgetting. Like erasure, it is initiated by the state, but it differs from erasure and is aimed at avoiding of the danger of the endless chain of revenge.⁵⁸ Connerton, whose hypothesis corresponds to the ideas of K. Meyer, cites the example of West Germany where identification and punishment of Nazis was relegated to the background from the 1950s in light of the objectives to strengthen social unity and ensure the legitimacy of the state. It is interesting to see how much silencing the civil confrontation in Georgia had a similar goal; whether it was a purposeful politics of the state, and whether this politics was actually successful. 3) Forgetting as humiliated silence. Here too, Connerton cites the example of Germany, where the horrors of the bombings did not come to the attention of the public, historians, and writers (with a few exceptions) for fifty years after the World War II. This enormous collective experience was followed by a half-century of silence. It was an unuttered taboo caused by the pain, humiliation, and shame of defeat. After 1945, the German people were engaged in the process of covering up their most recent past, the signs of their wounds.⁵⁹ In Georgia, the Tbilisi war and civil strife took place in parallel with two serious ethnopolitical conflicts which almost immediately became the subject of inspiration for works of art across genres. However, the civil confrontation had indeed become an unspoken taboo that took a long time to overcome. Perhaps several forms of forgetting worked here simultaneously, together with the *cultural pattern* of brotherly conflict (the Battle of Bazaleti).

When analyzing traumatic memory, Vamik Volkan’s notions of chosen trauma and chosen glory/triumph as important markers of collective identity are noteworthy. According to Volkan,

⁵³ Ibid., 57.

⁵⁴ Ibid., 53.

⁵⁵ Ibid., 68.

⁵⁶ Connerton, Paul. “Seven Types of Forgetting,” *Memory Studies* 1, no. 59 (2008): 59-71.

⁵⁷ Ibid., 60.

⁵⁸ Ibid., 61.

⁵⁹ Ibid., 66-68.

these can be understood as “the shared mental representations of past historical events that are passed down from one generation to the next and become specific markers of large-group identity.”⁶⁰ These two forms of remembrance and memory transfer are aimed at strengthening of group identity when the latter is threatened, or when the group is facing another significant challenge. We employed these concepts to analyze the events that took place in Georgia at the turn of the 1990s, especially the traumatic and triumphal experiences of April 9 and the civil confrontation.

One of the directions in the study of traumatic and triumphal memory was the examination of the sites of memory. According to the author of this concept, Pierre Nora, “these *lieux de memoire* are fundamentally remains, the ultimate embodiments of a memorial consciousness that has barely survived in a historical age. [...] Museums, archives, cemeteries, festivals, anniversaries, treaties, depositions, monuments, sanctuaries, fraternal orders – these are the boundary stones of another age, illusions of eternity. [...] We buttress our identities upon such bastions.”⁶¹ Jeffrey Alexander notes that as the heightened and powerfully affecting discourse of trauma disappears, the “lessons” of the trauma become objectified in monuments, museums, and collections of historical artifacts. The new collective identity will be rooted in sacred places and structured in ritual routines.⁶² The study of sites of memory was one of our research directions. We investigated how traumatic events of the 1980s and 1990s were reflected in monuments, toponyms, museums, historical texts, songs, poems, movies, holidays and rituals, which enabled us to assess the impact of these events on the identity of the community and/or some groups. For example, the study of toponyms as “symbolic monuments” and a powerful vehicle for promoting identification with the past⁶³ illuminates new ties between the past and the present, attempts to establish the past in the present via renaming or institutionalizing new toponyms. Derek Alderman suggests that place names are “symbolic texts embedded in larger systems of meaning and ideology that are read, interpreted, and acted upon socially by people.”⁶⁴

When analyzing monumental sites of memory, we take into consideration Jay Winter’s idea about three stages of their development: 1) The construction of a site of memory and its commemorative form, 2) The grounding of ritual action in the calendar, and 3) The routinization of such activities, their transformation or their disappearance as active sites of memory.⁶⁵

We employed James V. Wertsch’s typological scheme for analyzing one of the most important sites of memory – narratives. Through narratives, an individual as a narrator or an audience at whom the narration is directed, attaches meaning to objects and events. Narratives – artistic or scientific – are created within a certain interpretative framework that is recognized and shared within a particular culture. James Wertsch refers to this interpretative frame as a “narrative template” and defines it as a generalized schematic structure, a “sort of storyline used

⁶⁰ Volkan, *When Enemies Talk*, 11; See also: Volkan, Vamik D. “Traumatized Societies and Psychological Care: Expanding the Concept of Preventive Medicine,” *Mind and Human Interaction*, 11 (2000).

⁶¹ Nora, Pierre. “Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,” *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Representations*, no. 26 (Spring, 1989): 12.

⁶² Alexander, “Toward a Theory,” 22-23.

⁶³ Alderman, Derek H. “Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes,” *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard (Routledge, 2008), 195.

⁶⁴ *Ibid.*, 199.

⁶⁵ Winter, Jay. “Sites of Memory and the Shadow of War,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 70-71.

repeatedly by a mnemonic community to interpret multiple specific events by fitting them into a schematic plot line.⁶⁶ This interpretive framework shapes the thinking and speaking of the community members.⁶⁷ Schematic narrative template is a cultural tool that mediates processes of collective remembering.⁶⁸ Within its framework, *specific narratives* are formed – “surface texts that include concrete information about the particular times, places and actors involved in events from the past.”⁶⁹

REVIEW OF SOURCES AND LITERATURE

Sources

The paper relies on a variety of sources that enable us to observe different layers of trauma/triumph construction in relation to our research area. **Print and electronic means of mass communication** play a crucial role in the study as they represent a space where traumatic narratives and images are being communicated, contribute to the spread of trauma through society, and influence the formation of collective perception. We selected newspaper publications from state-owned and alternative press, the chronology of which spans the period from the last years of perestroika to 2020. Special attention was paid to newspaper issues that were dedicated to the two April 9s, natural disasters, the Tbilisi War and the civil confrontation, and anniversaries of the mentioned events. Following the same principle, we identified documentary videomaterials that clearly represent perceptions of the 1990s in different social groups, as well as documentary films that serve as a good resource for studying the authors’ opinions and the changing context. In addition, TV programs, electronic media, and social networks were analyzed as they illustrate the process of social interaction, and reflect the diversity and transformation of collective memory. An interesting source is photography as “visual memory. [...] It is more or less the same as a textual record.” With its help, “we remember our own lives and the lives of others as well as the existing environment.”⁷⁰ The archives of the Georgian Public Broadcaster (formerly the state television) hold extremely significant materials, among them various TV programs, including one of the most important television program of the 1980s-90s, “Good Evening.” We would like to thank the director and co-host of “Good Evening,” Mr. Mamuka Areshidze, for granting us access to this material. Unfortunately, since the extensive archival data is completely disorganized, unsystematized and unclassified, it could not be used at this stage.

Official documents – decrees, acts, statements, orders, etc. – make it possible to study both attempts of dealing with the trauma and issues related to memory politics. In 2017, the Ministry of Internal Affairs of Georgia published a book titled *April 9*,⁷¹ which includes materials from the MIA Archive (telegrams between Tbilisi and Moscow from the beginning of April, 1989, resolutions of the CPSU Central Committee Politburo and the Secretariat of the Central Committee, cards, letters, appeals between Tbilisi and Moscow, minutes from the meetings of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, conclusions of the Commission

⁶⁶ Wertsch, James V. “Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 175.

⁶⁷ *Ibid.*, 177.

⁶⁸ *Ibid.*, 190.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ Tsbakhashvili, Guram. *100 Photostories. The 80s [100 ფოტოგადაცემები. 80-იანები]* (Tbilisi: Artanuji, 2018), 5.

⁷¹ *April 9. The Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia* (Tbilisi: 2017).

established by the Congress of People's Deputies of the Soviet Union, speeches from the meetings held in Tbilisi after the tragedy), excerpts from the newspapers of the time, as well as photographs. The publishers of the book express their gratitude to the National Archive of Georgia and Yuri Mechitov for granting access to these photographs. All these materials are significant for analyzing the context of April 9, the sequence of the events, and the connection between them.

Literary texts play an important role in the construction of trauma. In the process of narration, the components of the narrative find a consistent form; shared meanings are encoded in them. Through them, social trauma acquires shape while society has the opportunity to discover and overcome it. Prose and poetic works are interesting for our research. Authors of the texts represent different generations and accordingly, their representations and assessments differ. Temporal distance from the events has had an impact on the representation of traumatic experiences. Works written in the heat of the moment are full of linguistic and emotional expressions common during the event. Works produced later, on the other hand, stand out with their "sober" style and plots produced as a result of conscious reasoning.

Historical narratives enable us to see cultural patterns and, more importantly, to perceive and understand the ongoing events. We have selected texts where the research issues are conveyed more or less completely and which, in our estimation, play the most important role in the formation of collective memory. These are Georgian historical narratives that cover the period between perestroika until today: monographs, articles, or papers of various Georgian historians, as well as in history textbooks published in the 1990s and after the Education Reform (2004-2005).

The majority of authors discussed in our work were active or passive participants of the events of the 1980s-90s. This experience was imprinted in their emotions, representations, and attitudes.

In order to study the formation of collective memory, we considered it important to **analyze the processes of creating the sites of memory** – monuments, memorials, gravestones, toponyms, signs, ceremonies, and museum exhibits. Their construction started after April 9, 1989 and continues up to this day. The diverse sites of memory provide information about the institutionalization of events at the time of different political elites. We consider the formation of collective memory in relation with the meanings existing the repertoire of Georgian culture.

In the framework of the research, in 2020-2021, we recorded **interviews** in various regions of Georgia with individuals of different ages and professions. They were contemporaries of April 9 and the civil confrontation and have personal memories of the traumatic changes. This materials reveal the experience and memory of the narrators mediated by temporal distance and different mediums of memory. Oral histories show us collective perceptions, understandings, and the process of memory construction from the perspective of different social groups.

The work also builds on interviews from the early 1990s through the 2010s, some published in print while others available in the electronic form. Out of these, special mention should be made of the book "Defeated Georgia" by Natela Vachnadze and Nino Tomadze, published in 2018-2019 in two volumes, consisting of interviews with the supporters of Zviad Gamsakhurdia and members of the opposition. Dodona Kiziria's book "The Coup" (2018) also offers interviews that are relevant for our research. As for the electronic material, cycle of programs prepared by Iago Khvichia in 2019-2020 named as "The Birth of Georgia" is especially extensive and diverse.

These and other interviews recorded in the format of television programs or other form have enabled us to observe the formation of conflicting narratives during the civil confrontation and track their transformation over three decades. They reveal how the political elites perceived the civil strife and other important events, and how these perceptions were transformed in response to the changing memory politics.

Literature

There are few works dedicated to the phenomenon of cultural trauma in Georgia. Yet, the interest in this topic is proved by numerous discussions regarding concrete traumatic events and their results, as well as the increased number of papers dedicated to the traumatic experience (repressions of the 1930s, March 9, 1956, April 9, 1989, and the August War of 2008). However, the events in the recent history of Georgia, the majority of which are traumatic, have not been analyzed within the theoretical framework of cultural trauma.

From a factual point of view, the history of Georgia from the 1980s and 1990s is well-examined. It receives special attention in all relevant works dedicated to the history of post-Soviet Georgia, problems of transition, and issues of Georgian nationalism. These works are built on official documents, letters and statements of the leaders of the country or the national liberation movement, editorials, as well as archival documents, photo, audio, and video materials published in the recent period.

The study of the research period began already in the 1990s, with the liberation of Georgian historical science from the severe ideological pressure. Theoretical and methodological revision was yet to be done, but there was a solid tradition of positivist historiography within which a number of notable works were created.

Several works are directly related to our research topic. From these, Giorgi Mchedlidze's book *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1996)*⁷² stands out as the earliest and richest in factual material. It describes the mentioned period and offers the author's assessment. Guram Koranashvili's work, *April 9: Myth and Reality (A Historian's Perspective)*,⁷³ is interesting in terms of the author's appraisal of one of our research topics. The same can be said about Avtandil Songhulashvili's *Political Assessment of the April 9 Tragedy*⁷⁴ published in 2009 for the twentieth anniversary of April 9, as well as Ucha Bluashvili's *National Movement and Political Confrontation in Georgia*⁷⁵ which covers a broader period and offers not only the history of April 9 but also the history of the civil strife and war, along with the author's perspective.

Especially noteworthy is Dimitri Shvelidze's monograph, *Political Confrontations and the Overthrow of National Government in Georgia: 1987-1992*.⁷⁶ Along with dense factual data, the

⁷² Mchedlidze, Giorgi. *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995 [ისტორია უდისტანციოდ (მდელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)]* (Kutaisi: 1999).

⁷³ Koranashvili, Guram. *April 9: Myth and Reality (A Historian's Perspective)* [9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით)] (Tbilisi: Akhali sakartvelo, 2001).

⁷⁴ Songhulashvili, Avtandil. "Political Assessment of the April 9 Tragedy [9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის]," *Issues in Modern and Contemporary History [ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები]* II (6) (Tbilisi: Universali, 2009).

⁷⁵ Bluashvili, Ucha. *National Movement and Political Confrontation in Georgia [ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში]* (Tbilisi: 2012).

⁷⁶ Shvelidze, Dimitri. *Political Confrontations and the Overthrow of National Government in Georgia: 1987-1992 [პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.]* (Tbilisi: Universali, 2008).

author's conclusions and assessments which are based on a variety of carefully analyzed sources are relevant.

Among works that cover extensive chronological data, Otar Janelidze's *Modern and Contemporary History of Georgia* is remarkable.⁷⁷ He dedicates significant attention to April 9 and the civil confrontation, providing the reader with valuable conclusions and perspectives.

Finally, volume 4 of the comprehensive *History of Georgia in Four Volumes*⁷⁸ devotes one whole chapter to the national liberation movement. However, there is nothing new from the factual and methodological perspectives.

Several foreign historians also investigate the period in question or related issues. The second, extended edition of Ronald Suny's celebrated work, *The Making of the Georgian Nation*,⁷⁹ was published in 1994 when civil conflict was still raging in Georgia. The last chapter, "The Georgian Road to Independence," explores the collapse of the Soviet Union and the first years of independence. In the words of Suny, Georgians developed powerful opposition to the existing regime in the last years of the Soviet power, however, "deep cleavages tore at the fabric of Georgian society"⁸⁰ inhibiting the formation of a unified national movement. The tragedy of April 9, 1989 "horrified the newly awakened public opinion all over the Soviet Union"⁸¹ and immediately transformed the national movement into a radical opposition against the Soviet regime. Suny believes that ethnic diversity of Georgia turned into a source of conflict partially due to the Soviet legacy, and partially because of the failure of radical nationalists (among them Zviad Gamsakhurdia and a few others) to fashion a viable relationship with ethnic minorities.⁸² With the arrival of "Round Table – Independent Georgia" in the Georgian government, "the euphoria of political renaissance" was quickly overshadowed by ethnic conflicts, as well as by tensions within the national movement. Suny speaks of the growing authoritarianism of "the new, charismatic leader," Zviad Gamsakhurdia,⁸³ opposition alliance with the participation of the old members of the "Round Table," mutual accusations when Gamsakhurdia stressed the legitimacy of its government while the opposition proclaimed him a dictator. He also describes the start of the Tbilisi War and notes that "the 'Soviet' army did not intervene as dozens of people were killed and tanks roamed the central streets of the capital,"⁸⁴ which culminated in the banishment of the president from the country.

Especially noteworthy is Stephen Jones' *Georgia. A Political History Since Independence*.⁸⁵ The monograph addresses the peculiarities of the Georgian nationalism, the development of the national movement, and the processes of the 1980s-90s. Jones believes that on the road towards independence, Georgia omitted a phase that was crucial for a peaceful transition. In the late

⁷⁷ Janelidze, *Modern and Contemporary History of Georgia* [საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია] (თბილისი: 2009).

⁷⁸ Bendiashvili, Aleksandre et al. "Georgia in the XIX-XX Centuries [საქართველო XIX-XX საუკუნეებში]," *History of Georgia in Four Volumes* [საქართველოს ისტორია 4 ტომად], vol. 4, ed. Makvala Natmeladze (Tbilisi: Palitra L, 2012).

⁷⁹ Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994).

⁸⁰ *Ibid.*, 318.

⁸¹ *Ibid.*, 322.

⁸² *Ibid.*, 323-324, 333.

⁸³ *Ibid.*, 326.

⁸⁴ *Ibid.*, 328.

⁸⁵ Jones, Stephen. *Georgia. A Political History since Independence* (London, New York: I.B. Tauris, 2013).

1980s, a clash between “the official nationalism and the populist nationalism of the street”⁸⁶ culminated in the tragedy of April 9, 1989. Jones maintains that this was “a clash between an oppressive empire and national martyrs.”⁸⁷ In contrast to the Georgian authors, Jones argues that independence emerged from the dissolution of the Soviet Union rather than from April 9, 1989,⁸⁸ and was followed by “a revolutionary free-for-all, a raw struggle for power without rules, traditions, or political process.”⁸⁹ This plunged the country into a civil confrontation. Gamsakhurdia’s uncompromising actions largely determined the ensuing tragedy. Jones notes, however, that Gamsakhurdia as a leader was an outcome of the existing psychological, cultural, political, and economic circumstances; other types of governance – for instance, that of Havel – would not have found footing in Georgia at the time.⁹⁰ As for the opposition, its unity was determined by a hostility towards Gamsakhurdia rather than any shared national interests. For Jones, the military operation against Gamsakhurdia “was neither a military coup [...] nor a revolution. This was a putsch of the expelled and the excluded seeking security.”⁹¹ It is worth emphasizing that Jones is the only one among Georgian and foreign authors who utilizes the concepts of trauma and triumph – “traumatized underneath,”⁹² “psychological group trauma,”⁹³ and “triumph and tragedy.”⁹⁴ Another work of Stephen Jones, *Georgia: The Trauma of Statehood*,⁹⁵ despite its remarkable title and historical focus, addresses a different theme and will not be discussed here.

In *Redefining the Nation: From Ethnic Fragmentation to Civic Integration*?⁹⁶ Christofer Berglund and Timothy Blauvelt share Stephen Jones’ perspective that Georgian nationalism was determined by the Soviet experience, and the leaders of the national movement came from the circles of Soviet intellectuals who became involved in dissident activity – primarily its cultural dimension – in the late 1950s.⁹⁷ The authors consider the tragedy of April 9 a decisive moment in the history of Georgia and draw attention to Gamsakhurdia’s mistakes in dealing with the minorities.⁹⁸ However, they also note that the president’s downfall was not ethnically motivated: from the start of his leadership, Gamsakhurdia’s supporters abandoned him and formed an opposition in alliance with local intellectuals and military groupings. In December 1991, they organized the military operations in Tbilisi and took hold of the power.⁹⁹ Subsequently, Georgia was divided into territories controlled by distinct political factions, and the conflict between the supporters of Gamsakhurdia and his opponents continued until his death.¹⁰⁰

⁸⁶ Ibid., 28.

⁸⁷ Ibid., 32.

⁸⁸ Ibid., 35.

⁸⁹ Ibid., 39.

⁹⁰ Ibid., 54.

⁹¹ Ibid., 73.

⁹² Ibid., 4.

⁹³ Ibid., 34.

⁹⁴ Ibid., 51.

⁹⁵ Jones, Stephen F. “Georgia: The Trauma of Statehood,” *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*, eds. Ian Bremmer and Ray Taras (Cambridge University Press, 1997), 506-543.

⁹⁶ Berglund, Christofer and Timothy Blauvelt. “Redefining the Nation: From Ethnic Fragmentation to Civic Integration?” *25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects* (Tbilisi: Ilia State University Press, 2016), 11-55.

⁹⁷ Ibid., 11-12.

⁹⁸ Ibid., 13.

⁹⁹ Ibid., 21.

¹⁰⁰ Ibid., 21-23.

Historical researches served as the factual basis for our study. They enabled us to analyze the interpretations offered by Georgian and foreign scholars, and to observe the formation and transformation of trauma and triumph. This material was analyzed in light of the concepts developed by Jeffrey Alexander, Piotr Sztompka, Aleida Assmann, and Vamik Volkan, which will be discussed in detail when explaining the theoretical framework of the study. Furthermore, the case studies presented by these authors were relevant for the identification of the research question and its representation in a broader context.

*Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland*¹⁰¹ by Leszek Koczanowicz proved to be invaluable for understanding the vectors of memory politics in Georgia and assessing the role of the elites in the creation of collective memory. The author investigates connection between social and political authority and collective memory in post-totalitarian Poland. Peter Verovšek, in *Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm*¹⁰² and Eva-Clarita Onken, in *The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analyzing Memory Politics in Europe*¹⁰³ consider the role of the World War II in the contemporary memory politics based on the examples of Italy, Slovenia, and Baltic countries. Guy Beiner (*Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration*),¹⁰⁴ and Michelle Lebaron and Paulette Regan (*Reweaving the Past*)¹⁰⁵ investigate the interests of social groups within the same process. They show that memory formation initiatives are not always dictated by elites, but could also be determined by opinions prevalent in the society.

Aleida Assmann's idea of an *impact event* and its determining *impact narrative*¹⁰⁶ enabled us to explain the complex and contradictory process of ascribing meaning to traumatic and triumphal events, as well as content and structure of the narratives which reflect them. Her concept of *cultural pattern*¹⁰⁷ helped us to identify the images that are embedded and codified in the Georgian culture, reflected in the memory sites of April 9, 1989 and the civil confrontation of 1991-1992. Assmann's work also served as a foundation for analyzing the construction of the natural disasters of 1989 and 1991 in Georgia as cultural trauma.

Vamik Volkan's theory of chosen trauma as one of the important building blocks of identity, which explicitly or implicitly unites members of the traumatized group, along with Aleida Assmann's above-mentioned work and several others, allowed us to comprehend April 9 as a paradigmatic event and in contrast, to understand the civil confrontation as a traumatic event with a poorly formed narrative.¹⁰⁸

We were particularly interested in the problem of constructing *difficult past* as a trauma, which has the potential to both consolidate and disintegrate society. In this regard, Gilad Hirschberger's

¹⁰¹ Koczanowicz, Leszek. "Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland," *Studies in East European Thought* 49, no. 4 (1997): 259.

¹⁰² Verovšek, Peter. "Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm," *Politics, Groups, and Identities* 4, no. 3 (April, 2016): 533.

¹⁰³ Onken, Eva-Clarita. "The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe," *Europe-Asia Studies* 59, no. 1 (January, 2007): 24, 28-29.

¹⁰⁴ Beiner, Guy. "Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration," *The Irish Review*, no. 26 (Autumn, 2000): 67-68.

¹⁰⁵ Lebaron, Michelle and Paulette Regan. "Reweaving the Past," *Memory*, eds. Philippe Tortell et al. (Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018), 218-224; Beiner, "Negotiations of Memory," 67.

¹⁰⁶ Assmann, "Impact and Resonance."

¹⁰⁷ *Ibid.*

¹⁰⁸ Volkan, *When Enemies Talk*, 11; See also: Volkan, "Traumatized Societies."

*Collective Trauma and the Social Construction of Meaning*¹⁰⁹ is noteworthy. It demonstrates how the transformation of tragedy into a symbol of group continuity and group immortality turns an otherwise pointless death into an act of heroism; the point is formed that it is worthwhile and honorable to suffer and even die for the group. “In this process, the history of the group, and its traumatic past become an indispensable vehicle for injecting meaning into the present” and into future struggles.¹¹⁰ Hirschberger distinguishes between the challenges faced by *perpetrator* and *victim* groups in the process of assigning meaning to a *difficult past* and constructing its narrative. He discusses specific examples and generalizes the techniques used by either party to overcome the threat of traumatic identity. Building on this work, we were able to better understand the civil confrontation as a *difficult past*, towards which it is hard to form a disposition not only for the involved parties and their supporters, but also for the society at large.

Dealing with *difficult* and contradictory past and practices of its remembrance form an important part of Vered Vinitzky-Seroussi’s *Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials*.¹¹¹ She differentiates two forms of remembrance: *multivocal* and *fragmented*, the prominence of which depends on political culture (consensual or conflictual), as well as on the need to remember or to forget.

Paul Connerton’s *Seven Types of Forgetting*¹¹² discusses the strategies of forgetting utilized in the memory politics. It allowed us to examine the memory of April 9 and the civil confrontation, as well as that of the traumatic events which are connected to them by *resonance*.

In his *Toward a Theory of Cultural Trauma*,¹¹³ Jeffrey Alexander emphasizes the role of mass communication in the transformation of a traumatic event into a cultural trauma and notes that mass communication allows trauma to be expressively dramatized. Interpretation of a traumatic event articulated in media acquires a dominant position.

Building on a variety of empirical material, Allen Meek, in the work *Cultural Trauma and the Media*¹¹⁴ analyzes the role of media in the formation of cultural trauma. According to Meek, cultural trauma is shaped by the images and narratives created by media and transferred to the public. Meek’s work was important for building a theoretical groundwork for print media analysis. In his other article, *Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture*,¹¹⁵ Meek utilizes the notion of *symbolic wounds* developed by psychologists Geza Roheim and Bruno Bettelheim. He considers images and narratives created in media as symbolic wounds that enable members of society to identify with them. Violence and suffering impel the victim to develop a new identity possessing both constructive and destructive dimensions: created images strengthen the society and introduce new orientations. By providing information constructed in a specific way, media contributes to the emergence of a uniform feeling in the general public.

¹⁰⁹ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018): 6.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): 31.

¹¹² Connerton, “Seven Types of Forgetting,” 59-71.

¹¹³ Alexander, “Toward a Theory,” 18.

¹¹⁴ Meek, Allen. “Cultural Trauma and the Media,” *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, eds. Yochai Ataria et al. (Springer International Publishing, 2016), 29-38.

¹¹⁵ Meek, Allen. “Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture,” *Communication and Media* XI, no. 38 (2016): 91-110.

Moa Eriksson's *Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter after the 2011 Norway Attacks*¹¹⁶ focuses on the importance of social media in shaping collective trauma. Eriksson believes that media often plays a decisive role in the formation of a public traumatic discourse. A collective "us" is being formed, which is determined by a traumatic event.

An important sources for the study of the topic are literary texts, which were analyzed based on the theoretical works, reviews, and critical letters on these writings. For a conceptual foundation, and in terms of literary theory, we relied on the Afterwords of Umberto Eco's *The Name of the Rose*,¹¹⁷ a metatext not only for the book itself but also for any work that engages with historical reality. It clearly demonstrates why a literary text can be important for restoring, understanding, and interpreting the past; how a work of art is created and what role it plays; why the depicted historical reality hinges on the author's subjective interpretation and perceptions, as well as the reality itself and the described historical era. Based on this, we attempted to show how and why the 90s are construed as a traumatic era in the Georgian fiction.

From the works of Georgian scholars, those dedicated to the interpretation of literary texts in the context of cultural trauma are worth emphasizing. Most notably, Bela Tsipuria's *Georgian Text in the Soviet/Post-Soviet/Post-modern Context*,¹¹⁸ Elene Chkhaidze's *The story of Broken Silence*¹¹⁹ which presents Otar Chkheidze's works from the perspective of cultural trauma. Much has been written about Otar Chiladze's *Avelum*, one of the chief metaphors for the 1990s. Especially interesting was Manana Kvachantiradze's letter *Traumatic Memory in the Georgian Post-Soviet Narrative*¹²⁰ which examines *Avelum* within the framework of the theory of trauma and shows why and how the 90s were crystallized into a collective trauma. Shota Iatashvili's letter *The Georgian 'Empire of Love' in Exchange for the Bitter Japanese 'Empire of Emotions'*¹²¹ clearly demonstrates why *Avelum* is an important literary work. This letter encouraged us to explore the distinct attitudes of authors from different generations towards the past.

Levan Bregadze's essay, *A Prophetic Tale about Fairy-Tales*,¹²² was helpful for analyzing Naira Gelashvili's *Grandmother*, which in turn was important for seeing the reality of Georgia in stories told as fairy-tales. In his letter, *Nino Haratischwili: In Search for Georgia's Place III*,¹²³ Luka Nakhutsrishvili evaluates the literary value of Nino Haratischwili's *The Eighth Life*

¹¹⁶ Eriksson, Moa. "Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter After the 2011 Norway Attacks," *Media, Culture & Society* 38, no. 3 (2016): 365–380.

¹¹⁷ Eco, Umberto. "Afterword for 'The Name of the Rose,'" Umberto Eco, *The Name of the Rose*. Georgian translation by Khatuna Tskhadadze (Tbilisi: Diogene, 2016), 687–743.

¹¹⁸ Tsipuria, Bela. *Georgian Text in the Soviet/Post-Soviet/Post-Modern Context* [ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერნულ კონტექსტში] (Tbilisi: Ilia State University Press, 2016).

¹¹⁹ Chkhaidze, Elene. "The Story of Broken Silence [დარღვეული დუმის ისტორია]," *Our Literature* [ჩვენი მწერლობა], no. 18 (2014): 36–44.

¹²⁰ Kvachantiradze, Manana. "Traumatic Memory in the Post-Soviet Georgian Narrative [ტრავმული მეხსიერება პოსტსაბჭოთა ქართულ ნარატივში]," *Critique* [კრიტიკა] 5 (2010): 58–67.

¹²¹ Iatashvili, Shota. "The Georgian 'Empire of Love' in Exchange for the Bitter Japanese 'Empire of Emotions' [ქართული 'სიყვარულის იმპერია' მწარე იაპონური 'გრძნობათა იმპერიის' სანაცვლოდ]," *Arili* [არილი] (October 2, 2009), <https://bit.ly/3JMEXMI> (Accessed 11.05.2021).

¹²² Bregadze, Levan. "A Fairy Tale about Fairy Tales and Prophetic too [ზღაპარი ზღაპრებზე - თანაც წინასწარმეტყველური!]," Levan bregadze, *Postmodernism in Georgian Literature* [პოსტმოდერნიზმი ქართულ მწერლობაში] (Tbilisi: Artanuji, 2020), 121–137.

¹²³ Nakhutsrishvili, Luka. "Nino Haratischwili: In Search for Georgia's Place III [ნინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის ძიებაში III]," *Social Justice Center* [სოციალური სამართლიანობის ცენტრი], September 24, 2019, <https://bit.ly/34rEQpw> (Accessed 11.05.2021).

(for *Brilka*) as a historical novel. Giga Zedania's letter, *Hiding the Elephant*,¹²⁴ is dedicated to Archil Kikodze's *Southern Elephant* and shows that the novel was written from a cultural center. The characters share the central values of the society and it is through these characters that the sequence of traumatic and triumphal events of the 90s is being constructed.

It is impossible to present the traumatic events of the 1980s and 1990s without analyzing the natural disasters that befell Georgia during the period. *A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New Old, and In-Between Types* written by one of the founders of disaster research, Enrico Quarantelli and his colleagues, as well as Ronald Perry's *What Is a Disaster?* focus on the idea that disasters are caused not by the destructive event, but rather by the shattered social structure of norms and values.¹²⁵ This view echoes the thesis on the social nature of cultural trauma¹²⁶ and is one of the most important pillars for the examination of our case studies (natural disasters of 1989 and 1991).

Trauma as a socially constructed phenomenon also figures in Kai Erikson's *Notes on Trauma and Community*¹²⁷ which shows that the traumatic impact of an event is determined by a socially shared importance assigned to it. Erikson describes mechanisms that participate in the construction of trauma caused by catastrophic events, impact on the social body, how group members perceive themselves and the world, their identity and worldview.¹²⁸ Kai Erikson's work also enabled us to examine the 1990s as a collective traumatic event. He suggests that trauma acquires a social dimension when individual traumatic wounds amalgamate to form a traumatic ethos, a group culture that transcends individual wounds of which it is composed.¹²⁹ Bernhard Giesen's thesis was important for analyzing individual perceptions of the 1990s as a traumatic period – the traumatic experience evokes a sense of broken sequence of time, of crumbling order and unity of meanings.¹³⁰

From the perspective of defining catastrophic trauma as a cultural phenomenon, Gary R. Webb's *The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability through the Lens of Culture*¹³¹ focuses on the role of culture in the social construction of disaster. Historical facts, extreme events, and devastating episodes acquire meaning only in the context of culture. Culture includes both a normative basis for assessing events as positive or negative, desirable or undesirable, and a repertoire of collective action that is activated to solve collectively defined social problems. It is culture that plays a crucial role in recognizing external conditions

¹²⁴ Zedania, Giga. "Hiding the Elephant [სპილოს გადამალვა]," *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], 14 September, 2017, <https://bit.ly/3JLdP0k> (Accessed 11.05.2021).

¹²⁵ Quarantelli, Enrico et al. "A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old, and In-Between Types," *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 22; Perry, Ronald W. "What Is a Disaster?" *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 12-13.

¹²⁶ Alexander, "Towards a Theory," 8.

¹²⁷ Erikson, Kai. "Notes on Trauma and Community," *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), 183-199.

¹²⁸ *Ibid.*, 184.

¹²⁹ *Ibid.*, 185.

¹³⁰ Giesen, Bernhard. "The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 113.

¹³¹ Webb, Gary R. "The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability through the Lens of Culture," *Handbook of Disaster Research*, 2nd ed., eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer International Publishing, 2018), 109-121.

and identifying potentially harmful episodes.¹³² The article shows how disaster is formed and interpreted, remembered or represented in different types of media.¹³³

Donald Meichenbaum's *Disasters, Stress, and Cognition* helped us to understand the mechanisms of constructing meaning around a traumatic event.¹³⁴ The author suggests that traumatic events jeopardize the basic understandings humans hold about their own selves, others, and the world, creating a need for value-searching, which has a compensatory function. In *Traumatic Stress in South Africa*,¹³⁵ Debra Kaminer and Gillian Eagle discuss trauma as a crisis of meaning, noting that traumatized people often find it difficult to reconcile traumatic experiences with their own views of themselves, others, and the world. In the face of this existential crisis, they try to explain the traumatic event and create meanings that will help them make sense of the world.

These ideas were significant to us since narratives that are based on the existing cultural patterns emerge in order to satisfy such existential needs and restore the equilibrium that is lost as a result of the traumatic event. In *The Changing Meaning of Disaster*, Frank Furedi suggests that we interpret disasters through a system of meanings provided by culture;¹³⁶ ways of dealing with an emergency or a disaster are determined by previous experiences and the cultural narrative through which humans analyze their experiences.¹³⁷

We were also interested in Neil J. Smelser's *Psychological Trauma and Cultural Trauma*¹³⁸ which proposes that traumatic understanding of an event depends on the socio-cultural context of the period in which the historical event manifests itself.¹³⁹ Based on this article, we explained why the natural disasters of 1980-90s were ascribed meanings characteristic of cultural trauma; why the cultural patterns that were activated during the social transformations (first of all, April 9 1989) came into play in the process of their construction.

Other non-scholarly texts were also important for understanding the disintegration and cultural disorientation of social structures characteristic of the 1990s. However, these texts will be discussed along with the other sources in the relevant chapters of the book.

¹³² Ibid., 113-114.

¹³³ Ibid., 109-110.

¹³⁴ Meichenbaum, Donald. "Disasters, Stress and Cognition," *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention*, eds. Stevan E. Hobfoll and Marten W. de Vries (Springer Science+Business Media, 1995), 38.

¹³⁵ Kaminer, Debra and Gillian Eagle. *Traumatic Stress in South Africa* (Wits University Press, 2010), 60-79.

¹³⁶ Furedi, Frank. "The Changing Meaning of Disaster," *Area* 39, no. 4 (2007): 482.

¹³⁷ Ibid., 485.

¹³⁸ Smelser, Neil J. "Psychological Trauma and Cultural Trauma," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 31-59.

¹³⁹ Ibid., 36.

CHAPTER I

GEORGIA IN THE LATE 1980s-EARLY 1990s: NEW REALITY AND NEW GOALS

The turn of the 1990s encompassed so many significant and decisive changes that some scholars consider it as the most important period in the twentieth century history of Georgia.¹ These years mark the dawn of radical, rapid, and unexpected changes that raised numerous questions. In the process of searching for answers, a new memory aimed at legitimizing an independent future began to form. Its narrative, presented in scientific, popular and literary texts, symbols, memorials, monuments, museum exhibits, holidays, rituals, clearly fits into the framework of the Georgian *cultural pattern*, which gives meaning, form, and emotional depth to specific historical facts. It was this narrative that determined how the subsequent events were perceived and represented.

A number of Georgian historians consider the 1970s as the era when “the hope of gaining the cherished freedom” was born among the national-patriotic forces; some of them already demanded radical changes. They were the best representatives of the young intelligentsia.² In 1974, a Human Rights Initiative was formed in Tbilisi, which became the Helsinki Group in 1976. The Group illegally published two magazines that were circulated with a small print-run within a small circle.

According to some Soviet officials of the time, everyone dreamed about the independence of Georgia, and everyone discussed it. The most obvious manifestation of this sentiment were the events of April 14, 1978.³ The officials also believed that they contributed to building the foundation of the country’s independence, first and foremost, by the restoration of churches and monasteries: “The Communist Party started cleaning and restoring churches in Georgia from the 1970s, [...] some things were done illegally. Metekhi Theater is one example. Metekhi had been turned into a warehouse, we cleaned it and built a stage. [...] It became the center of spirituality. We thought that eventually we’d even put a cross there and that time came in 1988.”⁴

As scholars maintain, Georgian nationalism was not a mass movement before *perestroika*. “One could barely call it a political movement,”⁵ it was more an underground initiative of a small number of individuals who dreamed about a nation state.⁶

The protest manifested itself most clearly in literature and art. Its representatives “wanted to knock down communist dogmas, [...] surreptitiously, in the language of Aesop, they spoke the truth,” which “prepared the ideological grounds for the rise of the national liberation

¹ Mchedlidze, Giorgi. *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995 [ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)]* (Kutaisi: 1999), 11.

² Daushvili, Aleksandre. “National Liberation Movement [ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა],” *History of Georgia, vol. 4. 19th-20th Centuries [საქართველოს ისტორია, ტ. 4, XIX-XX საუკუნეები]*, ed. Makvala Natmeladze (Tbilisi: Palitra L, 2012), 685-686.

³ Interview with Vazha Lortkipanidze, Iago Khvichia’s Program, “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, February 17, 2020, <https://bit.ly/3jN1gSo> (Accessed 07.04.2020).

⁴ Ibid.

⁵ Jones, Stephen. *Georgia. A Political History since Independence* (London, New York: I.B. Tauris, 2013), 35.

⁶ Piralishvili, Zaza. *Theatrical Dialectics of Georgian Politics [ქართული პოლიტიკის თეატრალური დიალექტიკა]* (Tbilisi: Caucasus Institute of Social Strategies, Merab Mamardashvili Club, 2007), 120.

movement.”⁷ In the words of Stephen Jones, “Georgia’s national movement before perestroika was dominated by issues of ‘culture’ – language, history, literature, archeology, the preservation of Georgian monuments.” The leaders of the movement were writers, historians, playwrights, directors, philosophers, who helped to represent history “as an ‘ethical reality’ that embodies a moral struggle against oppressors and victimizers,”⁸ and “an illustration of Georgians’ aesthetic superiority.”⁹ Thus, “the Georgian nation resided in books, film, the medieval past.”¹⁰ “It was hard to find a Georgian worker, a taxi driver, or even party bureaucrat who was not profoundly attached to the idealized myths and symbols of Georgian history and tradition.”¹¹

Historian Bejan Javakhia, who was an active participant of the newly revived national movement in 1989 and later, a member of the Supreme Council of the Republic of Georgia and a signatory to the Act of Independence, conveys the sentiment in a laconic manner: “The history of Georgia [was] something heroic... Today, I and many of my colleagues perceive the heroic dimension of the history a little differently. [...] It used to nurture us, give us life, hope, and strength. [...] It was our main driving force” (Bejan Javakhia, 63 years old, interview recorded on 05.12.2020).

Historians offer differing assessment of the relationship between the intelligentsia and the government. Aleksandre Daushvili believes that the Georgian intelligentsia – the “hegemon and ideological leader” in spreading national ideas – sought to advance the society through spiritual purification rather than radical forms of struggle against the Soviet regime. “The intelligentsia considered sharp confrontation with the government detrimental to the national goals.”¹² Indeed, they tried to cooperate with the government, often successfully, and in certain cases, even came out in support of the government’s repressive measures. For instance, in a letter published in the newspaper “Komunisti,” a representative of the intelligentsia offered the following assessment of the November 1988 anti-government protest: “In order to achieve cheap popularity and satisfy their ambitious aspirations, the leaders of the so-called informal associations have yet again abused the noble patriotic feelings of the youth. [...] The recent demonstrations of informal unions are clearly having a negative impact.”¹³ After November 1988, letters from the intelligentsia praised Jumber Patiashvili’s¹⁴ prudent policies for dodging the recurrence of yet another March 1956 tragedy.¹⁵ Similar statements were also made in the days before April 9, 1989.

Some scholars consider “the old Soviet intelligentsia” and the Georgian cultural elite the most favored social stratum that had to legitimize the Soviet regime in exchange of its privileges. Stephen Jones suggests that they were authorized to “nationalize” socialism and communism “and to forestall the emergence of a dissident form of nationalism. They validated Georgians’ claims to cultural and political superiority, and prolonged Soviet Georgia’s legitimacy by connecting it to the glories of the Georgian past.”¹⁶ In a more radical formulation, Jones writes that „the self-

⁷ *History of Georgia [საქართველოს ისტორია]*, vol. 4, 488.

⁸ Jones, *Georgia. A Political History*, 11.

⁹ *Ibid.*, 15.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*, 18.

¹² *History of Georgia [საქართველოს ისტორია]*, vol. 4, 488.

¹³ Mchedlidze, *History without Distance [ისტორია უდისტანციოდ]*, 153.

¹⁴ Jumber Patiashvili – The First Secretary of the Central Comitty of the Communist Party of Georgia in 1985-1989.

¹⁵ Mchedlidze, *History without Distance [ისტორია უდისტანციოდ]*, 152.

¹⁶ Jones, *Georgia. A Political History*, 11.

appointed role of historians, playwrights, film directors and philosophers [...] led to a period of ‘moral politics’ in Georgia in the late 1980s. Emotion, drama, and theatrical symbolism crowded out pragmatism, dialogue and cooperation;”¹⁷ this caused numerous challenges on the way of building an independent state.

It should also be noted that a significant number of leaders of the national movement came from the cultural elite. Just like the pro-government intelligentsia, the new leaders were also “unaccustomed to the responsibilities,” and did not care to listen to diverging opinions. Stephen Jones notes that the movement of intellectuals and young activists was more an expression of anger and longing for power than a thoughtful and planned stride towards independence.¹⁸

Perestroika significantly eased the prohibitions and restrictions imposed by the Soviet system. It was followed by a new stage in the national liberation movement when it became far more widespread and organized. However, as Stephen Jones maintains, its participants still remained nationalist dreamers who longed for independence¹⁹ and whose voices were not heard by many.

The re-evaluation of history and construction of the “new past” for legitimating of the new future started spontaneously, yet sometimes fully consciously.²⁰ With the onset of *perestroika*, the past – history – became the focus of interest for different social groups. There was an interest in the “hidden,” “forbidden” facts and names. The policy of “openness” made it possible to start talking about previously tabooed issues; all sites of memory were gradually consumed by change.

One of the first steps in this direction was the publication of Kolau Nadiradze’s poem in a collection dedicated to the 70th anniversary of the October Revolution. The book titled *A Thousand Lines of a Poet* was published by “Merani” in 1985. Only two poets represented in the collection were still alive at the time – Karlo Kaladze and Kolau Nadiradze (1895-1991).²¹ Nadiradze’s poem, *February 25, 1921*, was written in 1969 and never published previously. The author describes the march of the Red Army into Tbilisi on February 25, 1921 as a step towards the death.²² The publication of the poem was followed by the dismissal of the heads of the publishing house and the editorial team, as well as the censure of the poet at the meeting of the Writer’s House of Georgia.²³ The poem, however, served as an impetus to revise the established picture of the Soviet past.

Soon, society witnessed the facts of *revenge on the past* (Pierre Nora) and *active forgetting* (Aleida Assmann). This form of memory (re)construction was not new to the Soviet system: as a rule, those whom the leadership thought worth forgetting, disappeared from all sites of memory – books (removal of names and images; transfer of books to special storages), museum exhibitions, holidays; their monuments were removed from the pedestals and remains carried out of the cemeteries. For example, in 1937, a Bolshevik revolutionary Simon Jugheli was

¹⁷ Ibid., 25-26.

¹⁸ Ibid., 36.

¹⁹ Ibid., 26.

²⁰ Foner, Erik. *Who Owns History? Rethinking the Past in a Changing World* (New York: Hill and Wang, 2002), 77.

²¹ Bregadze, Levan. “The Story of One Poem [ერთი ლექსის ისტორია],” 2008, *National Parliamentary Library of Georgia* [საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა] (upload date not indicated), <https://bit.ly/3F4LiiX> (Accessed 04.04.2021).

²² *A Thousand Lines of the Poet* [პოეტის ათასი სტრიქონი] (Tbilisi: Merani, 1985), 294. It should be noted that the poem is not mentioned in the table of contents.

²³ Chkhikvishvili, Nino. *The Last of the Blue Horns* [უკანასკნელი ცისფერყანწელი] (Tbilisi: Artanuji, 2015), 57-65.

proclaimed “enemy of the people” and was transferred from the Mtatsminda Pantheon according to the order of Lavrenti Beria; Jugheli had been buried at the Pantheon just two years prior, in 1935, with much pomp and celebration.²⁴ In the Fall of 1987, when Georgia was celebrating the 150th anniversary of Ilia Chavchavadze’s birth. The tomb of a Georgian Bolshevik revolutionary and a Soviet functionary Philippe Makharadze (1868-1941) whose name was linked to the assassination of Ilia in 1907, was blown up at Mtatsminda; in 1941, he was buried there just opposite of Ilia Chavchavadze. Even though the authorities restored the tomb within a day, the occurrence became a symptom of the events that were to follow.

A wave of rallies and demonstrations swept Georgia in 1988 and did not subside until April 9, 1989. On February 24, 1988, one of the first demonstrations was held outside of Tbilisi State University against the artillery shelling at a military training ground near the Davit Gareji Museum-Reserve. Allegedly the shelling continued even after the 1987 decision of the Transcaucasian Military District Command to temporarily suspend fire.²⁵ In May of the same year, students from Tbilisi State University and the Polytechnic Institute staged a rally against the construction of Khudoni hydroelectric power plant. They also protested against the illegal distribution of land to non-Georgians in Telavi and Gardabani districts. On May 26, students rallied to mark the 70th anniversary of the Act of Independence and the establishment of the First Democratic Republic²⁶ (the Soviet government commemorated this date only once, in 1921, and later substituted it with February 25²⁷). On July 20, 1988, in parallel with a meeting at the Academy of Sciences dedicated to the construction of the Transcaucasian Railway, known as the “project of the century,” around 500 individuals gathered to protest against the construction.²⁸ Even if Jumber Patiashvili branded the demonstrators as “the enemies of the people,” the Communist Party was forced to postpone the construction. In the opinion of Stephen Jones, “the defeat of the Caucasian Mountain Railway project was a crack in the door through which Georgian nationalists pushed excitedly.”²⁹

The November 1988 demonstration in Tbilisi – the largest to date – was geared against the amendment to the Soviet Constitution. The amendment sought to remove the only article in the constitution that at least nominally allowed the allied republics to leave the Soviet Union. Around 200 people went on a hunger strike in front of the Palace of Government, and their numbers were steadily growing. For the first time in the history of protests, the demonstrators set up tents. Representatives of informal organizations participated in the daily rallies. Rustaveli Avenue was closed for traffic. Another unbelievable fact happened these days: one of the protestants removed the flag of the Georgian SSR from the Palace of Government.³⁰ The demonstration ended on November 29, only after the planned constitutional amendment was abandoned.

On February 25, 1989, for the first time in Soviet history, mass demonstrations and rallies took over the streets of Tbilisi. The demonstrators were protesting against the Soviet invasion

²⁴ Kekelia, Elene. “The Formation and the Legacy of the Mtatsminda Pantheon as a Site of Memory,” *Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region* 5 (2014): 48.

²⁵ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 128-129.

²⁶ *Ibid.*, 130.

²⁷ Matsaberidze, Malkhaz. “May 26 in the Framework of Memory Politics (1921-1922) [26 მაისი მეხსიერების პოლიტიკის კონტექსტში (1921-1922)],” *Politics* [პოლიტიკა], no. 4 (2018): 1-28.

²⁸ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 132.

²⁹ Jones, *Georgia. A Political History*, 30.

³⁰ *History of Georgia* [საქართველოს ისტორია], vol. 4, 496. Gabriel Isakadze was arrested and sent to a psychiatric clinic. See Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 130.

of Georgia in 1921 and the country's occupation by Soviet Russia.³¹ Young people removed the ceremonially displayed flags of the Soviet Georgia and replaced them with the flags of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921). Banned for decades, the flag was easily recovered from memory and now adorned every protest. "It was 1988. Autumn. [...] We watched it with wonder. [...] New feelings were born, feelings of mystery, sacrality, and belonging. As if a resurrected ancestor was standing in front of you. [...] The Georgian flag. It materialized on a beautiful Fall day. It came back and told us to get up and follow it towards liberty, and even further. Now that we had our own flag, nothing could stop us," this is how the writer Beka Kurkhuli describes the "return" of a nearly forgotten flag.³²

The appeal and power of the flag intensified. In the words of Kurkhuli,

"It was about Davit Gareji. The protest moved from the Vake Park to the hippodrome. [...] The flags waved proudly. [...] The elders stood pale on the sidewalk and watched us. [...] Suddenly, a burly uncle sitting in a white "Volga" turned his face and starting honking without mercy, as if the horn was a machine gun. The sound cut through the air and silenced the whole Vake-Saburtalo with a deafening roar. The cars carried the flags and all this had both a festive and a solemn aura."³³

With the flag, the forgotten heroes – fighters against the Soviet government – also "returned": cadets who died on the outskirts of Tbilisi in 1921, Maro Makashvili, a student of the Tbilisi State University who served as a nurse at the front, one of the leaders of the anti-Soviet movement, Kaikhosro (Kakutsa) Cholokashvili. A poem written by Maro Makashvili's father, the poet and public figure Kote Makashvili (whose name was also censured), circulated widely. Dedicated to his daughter who died in the battle, the poem mourned her together with the future of the country.³⁴

Ilia Chavchavadze became the pillar of the national movement since the 1980s; he has remained an undisputed authority for both the national liberation movement and the Georgian political elite. His poem, "My Beloved Fatherland," along with the accompanying music written by Revaz Laghidze in the 1970s, echoed at every demonstration, rally, or protest.

Banners with the slogan "Long live independent Georgia!" appeared at demonstrations. The spirit in the capital permeated the regions as well, where local and regional party organizations were "unable to control the cacophony of voices challenging their monopoly."³⁵ A total of thirty-nine demonstrations and rallies were held in 1988, of which only four were officially sanctioned.³⁶

In short, as Stephen Jones describes, "the street was a Rabelaisian carnival, populated by the burgundy flags of the Democratic Republic of Georgia, by black robed priests, by anti-Soviet slogans strung between the pillars of Government House, and speeches on makeshift podiums."³⁷

What was the reaction of the government? Mchedlidze believes that the 1988 national-liberation movement "became almost untouchable for the government." Unable to "make sense

³¹ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 130.

³² Kurkhuli, Beka. "Flag [დროშა]," *Liberali* [ლიბერალი], October 30, 2012, <https://bit.ly/3EZnPiX> (Accessed 16.01.2021).

³³ Ibid.

³⁴ Makashvili, Kote. "To Maro [მაროს]," *Burusi* [ბურუსი], March 30, 2009, <https://bit.ly/3t884E3> (Accessed 12.11.2020).

³⁵ Jones, *Georgia. A Political History*, 30.

³⁶ Ibid., 29.

³⁷ Ibid., 28.

of it,”³⁸ it met the demonstrations of February and May 1988 with silence.³⁹ At first glance, the government was indeed making certain concessions: in 1987, seven former political prisoners, among them Zurab Chavchavadze and Merab Kostava, formed the Ilia Chavchavadze Society,⁴⁰ which, in the words of Stephen Jones, was the first legal political challenge to the Communist party’s political monopoly.⁴¹ In March 1988, the Presidium of the Supreme Council of Georgia sanctioned public demonstrations and marked out the territory of hippodrome as the venue for such meeting,⁴² even though they were also held in other places. In the same month, the government issued a permit to establish the Rustaveli Society which was initially intended to weaken the influence of informal organizations. Within a few months, however, the Society replaced the former head, poet Irakli Abashidze,⁴³ with Akaki Bakradze, a longtime critic of the Soviet regime. Within the same period, the poet Mukhran Machavariani – author of famous patriotic poems – was elected as the chairman of the Writer’s Union of Georgia.⁴⁴ In the Fall of 1988, a semi-official press club of students was founded at the Tbilisi State University⁴⁵ which had its own section in the University newspaper. The club was curated by the Vice-Rector in the field of ideology. This form of collaboration would have been unimaginable previously.

Authorities also tried to address patriotic issues. In November 1988, the State Program of Georgian Language was made public; it offered a plan to Georgianize state and cultural institutions. A Rehabilitation Commission for Persons Repressed in the 1930s and 1940s was established in January 1989. Programs on the defense of historical monuments and the promotion of Georgian history were developed in February 1989.⁴⁶ In 1990, the government declared May 26 a public holiday.⁴⁷

However, this did not mean that the government was confused or conceding defeat. Like in other countries, the Georgian government had been actively involved in the process of creating a new national identity.⁴⁸ As noted by Vazha Lortkipanidze,⁴⁹ *perestroika* exposed many aspects of the past that “embarrassed, provoked, or distressed” part of the communists who were in the government. He maintains that dissidents played a key role in the 1980s, however, even if they “were on the other side,” their attitude towards the system was not entirely implacable. Lortkipanidze suggests that the Communist leadership of the republic had many opponents who were against concessions – this “orthodox” fraction believed that any form of dialogue and latitude was inadmissible.⁵⁰

³⁸ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 128.

³⁹ *Ibid.*, 130.

⁴⁰ *Ibid.*, 129.

⁴¹ Jones, *Georgia. A Political History*, 30.

⁴² *Ibid.*, 132; Jones, *Georgia: A Political History*, 43.

⁴³ Irakli Abashidze (1909-1992) – a famous Georgian poet, the Secretary and the Head of the Writer’s House of Georgia, a scholar and Vice-President in the Academy of Sciences of the Georgian SSR, recipient of three Orders of Lenin, two Orders of the Red Banner of Labor, other orders and medals.

⁴⁴ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 139; Jones, *Georgia: A Political History*, 43-44

⁴⁵ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 127.

⁴⁶ Jones, *Georgia. A Political History*, 31.

⁴⁷ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 188.

⁴⁸ *Ibid.*, 127.

⁴⁹ Vazha Lortkipanidze – The First Secretary of the All-Union Leninist Young Communist League of Georgia, 1983-1986, Deputy Chairman of Cabinet of Ministers, 1989-1990, State Minister of Georgia, 1998-2000.

⁵⁰ Interview with Vazha Lortkipanidze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

According to Tamar Chkheidze, one of the leaders of the national movement, repressions were officially limited and there was more freedom. People were less likely to be arrested for protesting or critiquing the Soviet Union, but the Soviet system worked via other methods. They, for example, took advantage of the ambitions and weaknesses of the leaders of the national movement and fanned the flames of internal conflicts. Neither did they terminate arrests or various forms of punishment.⁵¹ Furthermore, they continued to discuss measures against “extremist manifestations” at party assemblies, as well as meetings with the representatives of the intelligentsia, which were widely covered in the press. Part of the intelligentsia tried to be moderate: on the one hand, they condemned the “extremist actions against the Georgian people,” and on the other hand, warned the authorities to refrain from raiding the rallies and demonstrations. The second group made more radical statements and referred to the demonstrations as “trivial, primitive gatherings.”⁵² One more tried and tested method used by the government was to set the young opposition against its pro-government peers, as was the case on February 18, 1989, at a demonstration held in front of the Polytechnic Institute, when the Komsomol was mobilized against the protesters.⁵³

Rallies, demonstrations, concessions and repressions (arrests, attempts to discredit leaders of the national movement), discussion of previously banned topics in the media, differences of opinion and confrontations between the newly formed public and political organizations became commonplace. Stephen Jones rightfully notes that in the mid-1980s, two types of nationalisms challenged one another in Georgia: “the ‘official nationalism’ of the Georgian party organization, and the populist nationalism of the streets.”⁵⁴

Prior to *perestroika*, when Georgian nationalism focused on cultural issues (literature, history, historical monuments and their protection), religion was emphasized as an important marker of Georgian ethnic identity. Through its active participation in the protection and restoration of historical monuments, the Georgian Orthodox Church began to play a significant role in the government-sponsored official nationalism.⁵⁵ In the late 1980s, the clergy took part in every protest, demonstration, or rally organized by the national liberation movement. The role of Orthodox Christianity and the Church in the preservation of Georgian identity was repeatedly stressed in the rhetoric of political leaders. Their official or unofficial appearance in public spaces, as a rule, ended with the words “God is with us!” or “God bless us!”⁵⁶ From that time onwards, the Catholicos-Patriarch of All Georgia attended all important state events. The exception was the declaration of Georgia’s independence at the Supreme Council session on April 9, 1991, where the Chairman of the Council, Zviad Gamsakhurdia, specifically explained the reasons

⁵¹ Interview with Tamar Chkheidze, Iago Khvichia’s program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” *YouTube*, October 7, 2020, <https://bit.ly/31vkdYe> (Accessed 25.04.2020).

⁵² Mchedlidze, *History without Distance [ისტორია უდისტანციოდ]*, 145-147.

⁵³ *Ibid.*, 154.

⁵⁴ Jones, Georgia. *A Political History*, 28.

⁵⁵ *Ibid.*, 68.

⁵⁶ On this topic see: Toma Chagelishvili’s documentary “From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე],” *Rustavi 2*, 2002, *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/34saPG6> (Accessed 09.04.2021); “Zviad Gamsakhurdia’s speech on May 26, 1991, Tbilisi [ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, თბილისი, 1989 წლის 26 მაისი],” *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3FXZEmi> (Accessed 09.04.2021).

for the absence of the Patriarch by coincidence with a religious holiday.⁵⁷ In 1987, the Georgian Orthodox Church canonized one of the most important symbolic figures of Georgian identity, Iliia Chavchavadze.

Thus, at the end of the 1980s the new reality was created in Georgia, which brought the country to the previously unknown challenges. New forces that emerged in the public domain had a growing influence on political and cultural processes. There were discussions, at times heated, about the future prospects of the country. Nodar Natadze, one of the prominent representatives of the Georgian national liberation movement, the leader of the Popular Front, and a signatory of the Act of Independence, recalls that no one doubted the collapse of the Russian Empire and the prospective independence of Georgia, yet everyone had a naïve notion of independence: “It was more a propaganda than a proper program. We should have prepared a program much earlier. We, the national movement, should have had a group that would work secretly on the development of a program, and second, [...] on the creation of an organizational team. And we did not have that.”⁵⁸ Bejan Javakhia makes a similar statement: “I still think that we were not prepared for independence in practice, yet our hearts were open for victory” (interview recorded on 05.12.2020).

Thus, the second half of the 1980s was a period of confrontation between the Soviet system which was coming to the end but still hoped to survive, and the new forces who strived for independence but had no concrete plan of action. The Soviet government was much more experienced in the management of processes, however, new challenges were unusual, both in content and form. The alternation of concessions and repressions did not always work successfully, nor was it easy to find the balance between them in a rapidly changing environment. The new forces, most of whom considered themselves part of the national liberation movement, lacked the experience to develop a strategy for achieving their goals; perhaps they could not imagine that they would have to take responsibility for being in power in the near future. They considered a success in the struggle against the Soviet regime an unconditional triumph; they spoke about sacrifice on the way to independence; nevertheless, even the moderate wing of the movement which urged others to be careful and to consider all risks, could not imagine the scale of the painful losses.

That is how Georgia encountered April 9, 1989 which marked the beginning of a series of traumatic and triumphal events on the road to independence.

⁵⁷ “Today, on April 9, a remarkable coincidence took place on the day of [...] commemoration of the icon of the Virgin of Iveria. [...] This year, this day coincided with April 9. For this reason, His Holiness and Beatitude, Catholicos-Patriarch of All Georgia, Iliia II is unable to attend the gathering since he is holding a service in Samtavro Monastery. However, he passed his message to Father Archil who will speak later.” See: “The Declaration of Independence on April 9, 1991 [1991 წლის 9 აპრილი, დამოუკიდებლობის გამოცხადება],” *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3n0Mj1C> (Accessed 20.01.2021).

⁵⁸ “Nodar Natadze 30 Years after the Declaration of Independence [ნოდარ ნათაძე დამოუკიდებლობის აღდგენიდან 30 წლის შემდეგ],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 1, 2021, <https://bit.ly/3n1BiRf> (Accessed 04.04.2021).

CHAPTER II

APRIL 9: TRAUMA AND TRIUMPH

Short Overview of April 9, 1989. On March 18, 1989, a congress held in the village of Likhni in Gudauta district of Abkhazia, addressed to the Central Committee of the Communist Party of the USSR with the demand to incorporate the Abkhaz Autonomous Soviet Socialist Republic into the Soviet Union as an allied republic. This provoked a negative reaction in the country, triggering demonstrations in Abkhazia and all over Georgia. On April 4, at the initiative of the Ilia Chavchavadze Society, a protest was held in front of the Palace of Government in Tbilisi, which was aimed against the Abkhaz separatism and its supporters. Soon, slogans demanding the restoration of independence of Georgia could be heard at the gatherings. Participants who demanded independence went on a hunger strike. The leadership of the Republic was alarmed by the situation that was getting out of control. In agreement with Moscow, it was decided to disperse the protest. Additional forces of the Soviet Army were brought to Tbilisi. The demonstration of force (the display of military equipment in the streets of Tbilisi on April 8) did not yield any results. On the night of April 9, more people gathered outside of the Palace of Government. At 4 a.m. in the morning, without any warning, the Soviet Army dispersed the protest using batons, clubs, shovels, and poisonous substances. Sixteen people, mostly women, died on the spot. Within the next few days, four more injured protesters passed away; one individual was killed during curfew. Hundreds of citizens were hospitalized with various injuries and poisonings.

APRIL 9, 1989 AS A PARADIGMATIC EVENT

“The time we live in started that night,”¹ this is how – in the first person and perhaps most accurately – Russian journalist Yuri Rost communicated the meaning of the tragic night of April 9 twenty-five years later. The photos he took on Rustaveli Avenue that night did not only lead to the recognition of the incident by the local and central authorities, but became one of the most important signposts in the memory of April 9.

Thirty years later, Nana Makharadze, the girl from Yuri Mechitov’s famous photo that became a symbol of April 9, conveyed this attitude in the following way: “April 9 is the day that marked a new page in the history of Georgia, the day that was filled with tragedy and a sense of great pride.”²

April 9 proved to be the “seismic historical occurrence” that dismantled the cultural and symbolic framework of Georgian society living within the Soviet system, it “turned the social reality upside down”³ and defined the shared identity and memory for a long time. “April, 1989, written into the history of Georgia in bloody letters, is both the greatest pain and the greatest pride for every Georgian. [...] Many youngsters were orphaned and many parents left childless,

¹ Rost, Yuri. “I Am Ashamed [Стыдно мне],” *Argument*, March 26, 2014, <https://bit.ly/3F5IPEB> (Accessed 04.02.2021).

² “The Woman from the Photo of April 9: We Believed that Our Generation Could Live in an Independent Country with Dignity [ქალი 9 აპრილის ფოტოდან: ვფიქრობდით, ჩვენი თაობა შეძლებდა, დირსეულად ეცხოვრა დამოუკიდებელ ქვეყანაში],” *Metronome*, April 8, 2021, <https://bit.ly/3q28euA> (Accessed 10.04.2021).

³ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 53.

[...] yet no one ever asked if the fight was worthwhile because our heroes saved us on that day.”⁴

The occurrence which is perceived as a key happening in the national memory and almost always is caused by extreme violence is termed a *paradigmatic event* by Aleida Assmann;⁵ it destroys the material and symbolic worlds “in which we constitute meaning as social beings” and leaves an enduring print on material culture and collective consciousness.⁶

“Cultural processing” of a paradigmatic event – its interpretation and reinterpretation – forges the so-called *impact narrative* that gives meaning to the event. This is not a single and conclusive text but “an amazing plethora of narratives in different media and genres,”⁷ such as artistic, literary and historical representations. Due to their uniqueness, the possibilities for these interpretations are endless. It is through the interaction of these media that the representation of a paradigmatic event – an impact narrative – takes shape.

The mental representation of such an event can take the form of *chosen trauma*, which emerges from “an event that has caused a large group to face drastic losses, feel helpless and victimized by another group, and share a humiliating injury.”⁸ The narrative of chosen trauma emphasizes that “walking through blood” is necessary on the path to freedom and independence.⁹ According to Vamik Volkan, “the chosen trauma is woven into the canvas of the ethnic or large group tent, and becomes an inseparable part of the group’s identity. This thread, however, may or may not be evident at all times; it may become intertwined with other threads or it may lie dormant for a long period of time, yet can be reactivated and exert a powerful psychological force.”¹⁰ When a chosen trauma is reactivated, the fears, expectations, fantasies associated with it reappear, both conscious and unconscious connections are made between the past trauma and a contemporary threat; *time collapse* occurs and the past event “is experienced as if it has happened only yesterday.”¹¹

Remembrance and representation are based on the pre-existing memory and cultural patterns. As Aleida Assmann explains, these are “less definite internal images, templates, or scripts, which operate on a less concrete and conscious level. They underpin the perception of external images, endowing them with form and charging them with meaning and emotions.”¹² Cultural patterns “can be recognized as a stable motif or repetitive structure in canonized pictures or stories, [...] deeply internalized images with which members of a respective community see, experience, value and interpret each other, situations, experiences and events.”¹³ Through them, it becomes possible to understand, analyze, and form attitudes towards phenomena that have not been experienced, are radically new or unknown.

“There have been magnificent moments in the history of Georgia and this particular moment is one of the most magnificent one, when for the first time in these seventy years, in this suffering,

⁴ “Gavrilov’s Night – Nikusha [გავრილოვის ღამე - ნიკუშა],” *Imitom.ge* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3n75xpM> (Accessed 12.01.2021).

⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 53, 67.

⁶ *Ibid.*, 53.

⁷ Assmann, “Impact and Resonance,” 57.

⁸ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights From Arab-Israeli Dialogues*, Zigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), 13.

⁹ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018): 1.

¹⁰ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk*, 14.

¹¹ *Ibid.*

¹² Assmann, “Impact and Resonance,” 44.

¹³ *Ibid.*, 60.

misery, and bloodshed, the Georgian nation – unified and integrated – appeared before God as one,”¹⁴ – these words, uttered by Merab Kostava before the attacks that night, marked the beginning of the April 9 narrative. They clearly communicate the Georgian cultural pattern: the “deeply rooted icon” of national unity (“the integrated, [...] unified [...] Georgian nation”) and patriotic devotion, which “highlight a sense of identity and continuity in the experience of difference and change.”¹⁵

Zviad Gamsakhurdia’s speech at the protest of April 9, 1989 was a concentrated expression of the Georgian cultural patterns and tragic-triumphal rhetoric:

“God is with us! And there will be God forever! We defeated innumerable forces with this consciousness, the forces of darkness, the empires of darkness, and we will defeat the greatest and the vilest among them. For we have St. George on our side, we have the holy blood of our martyrs who sacrificed themselves for Georgia, for Christ, for April 9. [...] Their blood joined the blood of other holy martyrs, hundreds of thousands of them. And that blood will save us [...]. This is the path of our nation; we have no other path. Our path is the path of martyrdom, of Christ, of crown of thorns, of crucifixion and the inevitable resurrection.”¹⁶

The first reaction to the tragedy of April 9 was an emotional one, an amalgamation of the cultural values and practices of Georgian society – shock, pain, indignation, rage, thirst for revenge, and of course, grief and mourning.

A survey conducted by the Caucasus Research Resource Centers reveals that the majority of the population – to be specific, 95 percent, – perceive April 9, 1989 as a tragedy.¹⁷ The vast majority of respondents in our 2020 study believe that April 9 was a national tragedy. The rates are slightly higher among the representatives of a younger generation – born after 1985, and among teachers of history (see Diagram 15). Moreover, the majority considers the tragedy that unfolded on Rustaveli Avenue as a shock to Georgian society (see Diagram 20, 36) – a testament to the traumatic potential of the event. Black flags were draped over the balconies; early in the morning of April 9, one could find red graffiti all over the city, including the main building of Tbilisi State University: “Patiashvili the murderer,” “Gorbachev the murderer.”¹⁸ The whole country was mourning: those who died on Rustaveli Avenue came from different parts of Georgia where they were buried a few days later. The site of the tragedy was covered with flowers the next morning. Lists of the dead and injured were posted in different neighborhoods of the city.¹⁹ April 11 was declared as the day of national mourning. With black ribbons wrapped around their heads, young people stood outside of the Palace of Government, holding flags also decorated in black. People kept coming. It was a collective funeral for the deceased. Lots of people joined the procession on the days of funerals. These images of mourning have been preserved in photographs – most notably, in the works of Giorgi Tsagareli and Yuri Mechitov whose photo icons imprinted April 9 in the collective memory.

¹⁴ “Merab Kostava’s Speech on April 9, 1989 [მერაბ კოსტავას სიტყვა 1989 წლის 9 აპრილს],” *Myvideo.ge*, April 9, 2014, <https://bit.ly/31CGI3a> (Accessed 22.09.2020).

¹⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 60.

¹⁶ “Zviad Gamsakhurdia’s speech on May 26, 1991, Tbilisi [ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, თბილისი, 1989 წლის 26 მაისი],” *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3FXZEmi> (Accessed 09.04.2021).

¹⁷ “The Future of Georgia 2020,” *The Caucasus Research Resource Centers*, Generated on the online data analysis website, <https://bit.ly/3zvBL30> (Accessed 02.04.2021).

¹⁸ Bartaia, Nomad. *From the Diaries of the National Movement. 1988-1993* [ეროვნული მოძრაობის დღიურებიდან. 1988-1993] (Tbilisi: Intelekti, 2020), 41.

¹⁹ *Ibid.*, 42.

The tense and ambiguous situation was exacerbated by the fact that this form of mourning was completely incomprehensible for the Soviet soldiers who were enforcing the curfew announced in the capital about two hours prior to the tragedy (and was lifted only on April 17). They clearly felt the negative attitude of the population. After several days of disagreement and debate, it was decided to end the national mourning on April 28.²⁰ The flowers were moved to the Sioni Cathedral courtyard, photos of the deceased were plastered on the walls, and visitors lit candles in front of them.

This – sometimes overly theatrical – mourning, in which government officials also participated,²¹ enabled the shocked public to articulate their trauma. The multiplicity of poems pasted on the plane trees on Rustaveli Avenue and read by silent passersby clearly manifested this fact. These white sheets are among the few images, along with “the sea of tulips and daffodils,” that the contemporaries will “remember from that April, thirty years ago.”²² Famous poets also wrote poems about the tragedy, among them also those “who until then sang praises to Lenin or Stalin. [...] Even those who had watched the April 9 massacre from their windows eventually joined the collective “chant.” [...] Faces of poisoned and injured boys and girls became the main artistic symbol of 1989. [...] Their photos circulated everywhere.”²³ It was this mourning that made it possible to express the trauma, to make it public, to share it, and to determine the perpetrators and the victims.

All this led to the narrative of April 9 as a paradigmatic event that unites the feelings of shock, pain, helplessness, injustice, and confusion. The perception of the tragedy on Rustaveli Avenue and its transformation into the narrative of mourning fully corresponds to the characteristics of the traumatic event offered by P. Sztompka. Aleida Assmann points out that emotions of love, sorrow, and suffering, which contain socially established cultural meanings, bolster remembrance.²⁴ Thirty years after April 9, Zaza Bibilashvili described the emotionally reinforced memory of the event:

“April 9, 1989 was imprinted in my memory more in sound than in images. First of all, this is the touching sound of Lado Asatiani’s poem performed by the ensemble of the blind women against the backdrop of the slow groan of tank conveyers moving towards the people. [...] One more sound that will accompany the night of April 9 is silence. Genuine, sublime silence overcome with one idea, terrible, crowded. [...] None of this have I heard with my own ears. This is all my civil, historical memory – part of my civil identity, if you will.”²⁵

The meaning that was ascribed to April 9 which contributed to overcome the trauma was a connotation of triumph. It united the elements of self-sacrifice for the homeland, unity of the trampling down death by death, and resurrection. A music video of the song created the next day after the tragedy and performed by fifty Georgian singers, “Let’s Give Each Other Tulips,”²⁶

²⁰ Ibid., 52.

²¹ Eduard Shevardnadze, the then Foreign Minister of the Soviet Union whose function was to defuse the tension, laid flowers on the site of the tragedy with Givi Gumbaridze, the new First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia.

²² Kevanishvili, Eka. “April 9 Poetry – Poems Posted on Trees [9 აპრილის პოეზია – ხეებზე გაკრული ლექსები],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 8, 2019, <https://bit.ly/32Udp7a> (Accessed 15.02.2021).

²³ Gvakharia, Gogi. *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალე] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2013), 218.

²⁴ Assmann, “Impact and Resonance,” 42–43.

²⁵ Bibilashvili, Zaza. “Salagobo [სალაღობო],” *Forbes Georgia*, April 9, 2021, <https://bit.ly/3qVoooz> (Accessed 13.04.2021).

²⁶ “Let’s Give Each Other Tulips [ვაზუქით ერთმანეთს ტიტები],” Lyrics by Moris Potskhishvili, music by Jemal Sepiashvili, *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3zxWpj7> (Accessed 11.09.2020).

was recorded by the Georgian broadcaster. Thanks to the emotion, both the song and the video immediately emerged as the symbol of April 9. Patriotic self-sacrifice, trampling down death by death and resurrection as the motives of triumphal narrative also took shape hot on the trail of the tragedy in Ana Kalandadze's poem published in the "Literaturuli sakartvelo" ("Literary Georgia") newspaper.²⁷

The image of the Battle of Didgori became the cultural pattern of patriotic devotion which is still utilized to legitimize the victims: "When they ask why we should celebrate April 9, I want to tell them: we celebrate the victory of the Didgori Battle. Didn't people die there as well? April 9 was a victory" (Nemo Burchuladze).²⁸ "On April 9, I understood how Georgians went to war in ancient times, why they sacrificed themselves for the country, for their faith... This suppresses and vanquishes fear. Of course, once we learned about the victims, the joy subsided, but it was still a victory over the enemy. Could you imagine going to the Battle of Didgori and fearing that people would die?"²⁹ (Akaki Asatiani³⁰).

The formation of the narrative started just the next day after the tragedy; it was charged with the emotion and the desire to deal with the pain. Both the authorities and the leaders of the national movement were confused and shocked, and some of the latter were arrested, so their deliberate participation in the creation of this narrative is questionable. But later, the interest of political actors was also involved in establishing the narrative: the communist government and its supporters, after an unsuccessful attempt to ground their own version regarding irresponsible extremists and innocent victims, quickly moved to the rank of mourners and shared the idea of victory through self-sacrifice for the homeland. As for the leaders of the national movement, the triumphal narrative allowed them to justify the sacrifice and to overshadow the question about their responsibility for the tragedy. Eventually, different goals came together as a single narrative of trauma and triumph.

Representation of the tragedy as an act of heroism and self-sacrifice helps to transform death into a symbol of immortality, reinforces notions about the uniqueness of the group, sacrifice for which is an honorable mission. The trauma experienced in this way gives meaning to the future struggle.³¹

Along with the loss, the triumph continues to be emphasized in the memories and personal stories even after thirty years: "Nobody died on April 9, they are not dead. On April 9, people fell with dignity. If we speak from a Christian perspective, why should we understand death as the end?"³² (Irakli Tsereteli, leader of the National Independence Party);³³ "Despite the great tragedy, April 9 is not only a day of mourning but also a day of joy, a day of sacrifice for the homeland and a day of salvation" (Eter Kavelashvili, participant of the April 9 protest).³⁴

The perception of April 9, 1989 as a sacrifice for the homeland, for independence, was

²⁷ Kalandadze, Ana. "We Spread Our Wings Wider [რომ ფრთებს უფრო მეტი ვშლიდით]," *April 9 [9 აპრილი]*, compiled by Guram Gverdtsiteli (Tbilisi: Merani, Sabchota sakartvelo, 1990), 30.

²⁸ Eka Mishveladze's TV Program "Studio One," Public Broadcaster, 2014, *YouTube* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3G8VIPK> (Accessed 04.03.2020).

²⁹ Rekhviashvili, Jimsher. "From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე]," *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 9, 2021, <https://bit.ly/3EXpVQs> (Accessed 10.04.2021).

³⁰ Akaki Asatiani – the First Deputy Chairman of the Supreme Council of the Republic of Georgia in 1990-1991, the Chairman of the Supreme Council of the Republic of Georgia from April 18 1991 to January 1992.

³¹ Hirschberger, "Collective Trauma," 6.

³² Eka Mishveladze's TV Program "Studio One," Public Broadcaster, 2014.

³³ *Ibid.*

³⁴ Rekhviashvili, "From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე]."

confirmed by the results of our survey. The absolute majority of the respondents believes that April 9 was simultaneously a national tragedy and a sacrifice for independence (the rates are slightly higher among the representatives of the older generation (those born before 1985) and teachers; see Diagram 3, 15, 32).

Thus, the cultural pattern formed the basis for giving meaning to and dealing with the difficult experience; it “created continuity across rupture.”³⁵ The pattern of Georgian culture embodied in rituals contributed to establishing the place of April 9 in a historical series of “glorious moments.”

Aleida Assmann talks about the *resonance* of paradigmatic events. This refers to the interplay of occurrences that take place before and after the main happening, which consciously or unconsciously guide and form the latter.³⁶ April 9 summoned back from the repressed and nearly erased memory important and painful events of the past which were linked to the same place where the April 9 tragedy unfolded. In the process of remembrance, April 9 as a *resonance* connected old and new events to each other and, whether consciously or unconsciously, earlier experiences contributed to the formation and definition of the new trauma.

One such event was the tragedy of March 9, 1956 that occurred on Rustaveli Avenue and Stalin river bank.³⁷ The Soviet Army carried out a bloody retaliation against citizens gathered near the Stalin monument to protest against the criticism of the cult of personality. No official report exists, though several dozens, if not hundreds of protesters were killed, others were wounded, injured and arrested. The authorities did not allow to mourn for dead, they were buried immediately and unnoticed, under the supervision of security services. Nor their names were designated, they were known only to their close relatives. According to Volkan, when it is impossible to mourn the trauma, the mental representation of the shared traumatic event is stored in the memory and is passed to the next generation(s) to mourn the loss and restore injured self-image. The historical truth about the event becomes less important for the group members; what is important is that the shared trauma links them together and becomes inseparable part of their identity. This thread of the canvas of identity “may become intertwined with other threads and may not be evident for a long period of time.” However, it can be reactivated under the influence of different circumstances. This is the case when time collapse occurs and emotions related with trauma are activated.³⁸

It turned out that the repressed recollection of March 9, 1956 was still preserved in the communicative memory and quickly revived in the aftermath of another traumatic event. Those who had witnessed the massacre started speaking about it. The film director Givi Vepkhvadze, who himself was a participant of the rally and had been trying to gather information on March 9 since the 1960s, made a documentary “March 9” in 1993. The film is based on the memories of eyewitnesses and parents of the deceased.³⁹ Every year, on March 9, family members of the victims gather to honor them on the river bank where Stalin’s statue has been replaced with a memorial informing the passers-by that a monument dedicated to the victims of March 9 will be built.⁴⁰ If we borrow Aleida Assmann’s words, this is a clear example when memory moved

³⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 63.

³⁶ *Ibid.*, 45.

³⁷ The name of the Mtkvari bank at that time.

³⁸ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights from Arab-Israeli Dialogues*, Zigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), 13-14.

³⁹ Nino Kapanadze’s interview with Givi Vepkhvadze, *Chemi Kharagauli* [ჩემი ხარაგაული], March 9, 2018, <https://bit.ly/3eYfTUq> (Accessed 16.01.2021).

⁴⁰ Rekhviashvili, Jimsher. “The Tragedy of March 1956 [1956 წლის მარტის ტრაგედია],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], March 9, 2010, <https://bit.ly/3zBfbWE> (Accessed 10.04.2021).

from informal to public form.⁴¹ April 9 had a “therapeutic effect”⁴² and March 9 re-established itself in the past.

The fact that April 9 served as a *resonance* in regard to the March 9 tragedy is confirmed by our survey results: more than half of the respondents are of the opinion that the events of April 9 attributed new meaning to March 9. This index is higher among teachers (see Diagram 23, 29). The April 9 tragedy revived the communicative memory of March 9. These two events of different content were united in the respondents’ imagination as a manifestation of the brutality of the Soviet power (see Diagram 23, 24). 46 percent of teachers and 36.7 percent of the remaining respondents consider March 9, 1956 a protest against Stalin that transformed into a demand for independence; furthermore, 22 percent of teachers and 20 percent of the remaining respondents perceive March 9 in terms of the protection of Georgian national dignity (see Diagram 24, 25, 26).

The April 9 resonance also impacted other events that took place on Rustaveli Avenue: the struggle against the Red Army on the outskirts of Tbilisi in February, 1921 and the burial of the fallen fighters at the same site where the Palace of Government would be built later; the demonstration of April 14, 1978, as a result of which the Georgian language was maintained as a state language.

For its part, the collective trauma of April 9, 1989 became the reference point for future history and memory. Temur Koridze, a member of “Round Table – Free Georgia,” called this day a historic crossroads after which the Georgian man was no longer “a new anthropological type – Homo Sovieticus.”⁴³ A new, non-Soviet future was becoming clearly visible on the horizon, demanding a “new past.”

After the first shocking days of April 9, the communist government of Georgia became increasingly condescending towards the national movement and, in general, towards the demands of those who was “no longer Homo Sovieticus.” Against the backdrop of the government’s silence, and at times with its participation, names, facts, and events erased from memory during the Soviet period were first brought to life through communicative memory and then gradually transferred to cultural memory in the form of texts, memorials, monuments, celebrations, and rituals.

As A. Diner and J. Hagen note, the revival of national identity is reflected in urban landscape: revised and reified national cultural-political narratives are crafted by preserving, rebuilding, or creating historical landmarks that emphasize unity and historical tradition.⁴⁴ In 1989-1990, to highlight national history and the corresponding national identity,⁴⁵ historical names were restored or names of popular Georgian public figures were given to cities, district centers, streets,

⁴¹ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 9.

⁴² *Ibid.*, 7.

⁴³ Koridze, Temur. “*Not Everyone is a Man [კაცი არ ყველა სწორია]*,” (Tbilisi: Intelekti, 2016), 59; Rekhviashvili, Jimsher. “The Independence of Georgia – The Child of Two April 9s [საქართველოს დამოუკიდებლობა - ორი 9 აპრილის პირშობი],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 9, 2019, <https://bit.ly/31A52gt> (Accessed 16.01.2021).

⁴⁴ Diener, Alexander C. and Joshua Hagen. “From Socialist to Post-Socialist Cities: Narrating the Nation through Urban Space,” *Nationalities Papers* 41, no. 4 (2013): 489.

⁴⁵ Alderman, Derek H. “Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes,” *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard (Routledge, 2008), 195.

squares, and metro stations that had been named after revolutionaries and communist party members previously.⁴⁶

Similar to other countries, the dismantling of the statues of Soviet figures and monuments that were symbols of the Soviet system was the manifestation of active forgetting and revenge on the past. Some of them were demolished publicly, and sometimes, with exultation, while others disappeared from urban squares and gardens quietly. The monument of Sergo Orjonikidze, the famous Georgian Bolshevik who led the establishment of the Soviet rule in Georgia, fell victim to the April 9 tragedy: on the morning of April 10, Tbilisi residents found the giant grey statue standing at the intersection of Tamarashvili Street and Kazbegi Avenue with hands painted red, littered with broken eggs and garbage. After the incident, the authorities first put a fence around the statue and then removed it without much fuss. Guram Tsibakhashvili captured the whole process on a photograph – “the monument, covered in paint, fenced and knocked down, is a manifestation of falling monuments.”⁴⁷ This incident was soon followed by the dismantling of a huge sculptural composition standing in front of the Palace of Government on Rustaveli Avenue, with the strange name “Labor, Science, Technique.”

On August 29, 1990, following the decision of the Presidium of the Tbilisi Council of People’s Deputies, monument of Lenin was removed from the main square with the same name. Citizens gathered at the square greeted the demolition with applause and cheering. The August 29 interview of the newspaper “Tbilisi” with Niko Lekishvili, the then chairman of the Presidium of the City Council, clearly reveals the efforts of the communist government to stay in control of the processes:

“A large section of the society has been demanding the removal of the monument of Lenin from the main square and the reconstruction of this area. It is no secret that Tbilisi has become a city of monuments. One can rarely find so many monuments of the same person elsewhere. [...] There have been several attempts to remove the monument, as a result of which the pedestal of the statue was damaged. [...] The place was guarded by militia units who had been detached from their primary responsibilities. [...] The dismantling started yesterday evening and ended late at night. Lots of people gathered on the square and they also helped the representatives of the Executive Committee to take the monument down.”⁴⁸

And again, Aleida Assmann’s *resonance*: Niko Lekishvili used March 9, 1956 as the argument to remind the population of the unpleasant moment which probably no one remembered: “One factor to consider: the erection of the monument on Lenin Square is directly linked to the bloody affairs of March 9, 1956 and this was irritating for people, causing painful associations among Tbilisi residents.” After Tbilisi, Lenin’s monuments disappeared one by one from the squares of other Georgian cities and villages, from the yards of state institutions.

In 1990, the famous sculptures on the façade of the then Marxism-Leninism Institute (later the Parliament of Georgia, and even later the Constitutional Court, today central entrance of the

⁴⁶ Mchedlidze, Giorgi. *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995 [ისტორია უდისტანციოდ (მელეარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)]* (Kutaisi: 1999), 188, 237.

⁴⁷ Tsibakhashvili, Guram. *100 Photostories. The 80s [100 ფოტოამბავი. 80-იანები]* (Tbilisi: Artanuji, 2018), 115. See the photo on page 113.

⁴⁸ Tsamalashvili, Eka. “When Tbilisi Abandoned The Lenin Monument [როდესაც თბილისმა უარი თქვა ლენინის ძეგლზე],” *Lessons in Independence - Towards the Future through Comprehension of the past [დამოუკიდებლობის გაკვეთილები - მომავლისკენ წარსულის გააზრებით]* (upload date is not indicated), <https://bit.ly/3qXNBPK> (Accessed 16.10.2018).

Biltmore Tbilisi Hotel) by the renowned Georgian sculptors Iakob Nikoladze and Tamar Abakelia were sacrificed to the revenge on the past. They symbolized the revolutionary movement and the building of socialism in the country. Unlike many other monuments, they had significant historical and aesthetic value; the building of the Institute itself was an important site of the Soviet memory. It could be considered that this action reflected the trauma of April 9, and on the other hand, it echoed the traumatic memory of the Soviet past.

The “April Morning” vinyl records issued in 1991 could also be considered as a resonance of April 9, 1989. The album compiled patriotic songs by famous Georgian composers written to the poems of famous Georgian poets, including “Let’s Give Each Other Tulips.” *Radio Liberty* dedicated a special program to this album called “±21 April Morning: The Story of One Album,”⁴⁹ where composers and performers recalled the emotions of the time, among them, those evoked by the songs written and performed in those days.

Thus, as is often the case during the period of transition, counter-memory which existed in the Soviet time gradually changed to the normative one, which is generally acknowledged and officially recognized.⁵⁰ Repressed and almost forgotten voices shifted into the public spotlight and formed into a shared memory. The “old,” Soviet memory reflected in the monuments and rituals, which not so long ago captured the public’s attention, quickly lost its emotional appeal and shifted from memory to the realm of history, becoming the “property” of historians and the object of scientific research.

On the two-year anniversary of the tragedy, on April 9, 1991, at the very spot where the Soviet Army attacked peaceful protesters, restoration of the independence of Georgia was declared. As noted by E. Zerubavel, “constancy of place is a formidable mnemonic tool for establishing a strong sense of historical continuity, shared memory and identity”; it “also allows us to virtually ‘see’ the people who once occupied the space we do now.” This method, named *the same place* by Zerubavel, is widely used in the identity rhetoric.⁵¹ Zviad Gamsakhurdia’s speech clearly highlighted this moment: “It is symbolic that restoration of the independence of Georgia was declared on April 9, as the fate of Georgia was decided on this day. The souls of April 9 martyrs look down on us and rejoice in the heavenly light, because their will, the will of the Georgian nation has been fulfilled.”⁵²

The choice of April 9 as the day of the declaration of independence was not an accident: coinciding important dates that are already imbued with historical significance is an established social practice, which Zerubavel calls *the same time*.⁵³ It is aimed at “building a mnemonic bridge”⁵⁴ and maintaining *discursive continuity*.

There was another option for the date of the declaration of independence – May 26, the day of the first independence, especially because of the fact that in 1991, independence was restored on the basis of the Act of May 26, 1918. Akaki Asatiani recalls: “I asked [Zviad Gamsakhurdia] whether it could coincide with May 26 to avoid doubling. He responded with what he would

⁴⁹ “± 21: April Morning: The Story of One Album [± 21: აპრილის დღის: ერთი ალბომის ისტორია],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 11, 2021, <https://bit.ly/3eWBm0e> (Accessed 12.04.2021).

⁵⁰ Assmann and Shortt, “Memory and Political Change,” 8.

⁵¹ Zerubavel, Eviatar. *Collective Memory and the Social Shape of the Past. Time Maps* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003), 42.

⁵² “Zviad Gamsakhurdia – The Declaration of Independence of Georgia [ზვიად გამსახურდია - საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება],” *YouTube*, March 31, 2017, <https://bit.ly/3G4KP1f> (Accessed 10.02.2021).

⁵³ Zerubavel, *Collective Memory and the Social Shape of the Past*, 46-48.

⁵⁴ *Ibid.*, 44.

publicly state later: how else can we honor the memory of those who died on April 9, only by doing this, for the sake of those who died for independence on this day, we will declare our independence.”⁵⁵

The mnemonic bridge with the past was also established through the emphasis on historical legacy and continuity in the first paragraph of the Act of Independence. Thus, to use Zerubavel’s term again, the *legato narrative*⁵⁶ of the history of Georgia distorted during the Soviet time was now restored:

“The statehood of Georgia that dates back to ancient times was lost by the Georgian nation in the 19th century following the annexation of Georgia by the Russian Empire which suppressed Georgian statehood. The Georgian people have never accepted the loss of freedom. The suppressed statehood was restored on 26 May 1918 by the declaration of the Act of Independence. [...] In February-March 1921, Soviet Russia violated the peace agreement of May 7, 1920 between Georgia and Russia, and in an act of aggression, occupied the state of Georgia previously recognized by Russia. This was followed by the de facto annexation of Georgia. [...] The Supreme Council of the Republic of Georgia, elected on the basis of a multi-party system and democratic principles on 28 October 1990, drawing on the unanimous will of the population of Georgia, as expressed in the referendum of 31 March 1991, hereby establishes and declares the restoration of the independent state of Georgia based on the Act of Independence of 26 May 1918.”⁵⁷

Zviad Gamsakhurdia’s speech was an attempt of charging the traumatic narrative of April 9 with the triumphal content: good overcame evil, death vanquished death. With this, the value of the sacrifice made in the name of freedom would be emphasized once more and the tragic sequence of events since 1921 (with the exception of April 14, 1978) would find a triumphal ending.

The feeling of triumph was clearly evidenced by the six-minute applause and ovation that followed Zviad Gamsakhurdia’s speech given in the meeting room, by the ceremony of signing the Act of Independence, the introduction of the flags of the Democratic Republic of Georgia, and the performance of the state anthem (“Glory”). The signing of the Act of Independence was live broadcasted, lots of people gathered on Rustaveli Avenue in the blink of an eye, they congratulated each other on the victory, danced, sang, and rejoiced. The emotions expressed by the signatories of the Act reveal the feeling of triumph:

“When I signed, I felt as if I paid my dues to my grandparents and ancestors, those who stood at protests before, to thousands of people who could not sign the document but who had chosen freedom, to the heroes of April 9” (Akaki Asatiani).

“My signature is the largest one since I was nervous, I could not control my emotions... Ilia Chavchavadze himself could not witness independence and you [...] could sign the document and become one of its authors. [...] It is truly unbelievable. Each signature is Ilia’s dream come true!”⁵⁸ (Nemo Burchuladze, Deputy Chairman of the Supreme Council).

⁵⁵ Rekhviashvili, “From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე].” There are still different opinions regarding the date of celebration of the Independence Day.

⁵⁶ Zerubavel, *Collective Memory and the Social Shape of the Past*, 34-36.

⁵⁷ “Act of Restoration of State Independence of Georgia,” *Legislative Herald of Georgia*, April 9, 1991, <https://bit.ly/3zZ4VIc> (Accessed 04.09.2021).

⁵⁸ Rekhviashvili, “From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე].”

“I signed [...] on behalf of each and every person who preserved and pass this idea on to us. I remember I signed very slowly, my last name is long too, and I had a feeling that I was completing a truly important task. But I also could not stop thinking whether we’d become worthy of signing the Act of Independence”⁵⁹ (Davit Berdzenishvili, Member of the Supreme Council).

“This is how ‘April 9’ acquired a double meaning, combining both the blood-bathed dedication of April 9, 1989 and the triumphal victory of April 9, 1991. Moreover, the events that transpired between the two April 9s largely determined the logic of the next thirty years,” Jimsher Rekhviashvili notes.⁶⁰ As to the extent to which April 9, 1989 is perceived today as a factor in the restoration of the independence of Georgia and its subsequent fate, our research showed the following: about half of the respondents agree with the idea that if not April 9, 1989, Georgia would not have become independent; among them, respondents from the older generation outweigh those born after 1985; emotion, as one of the defining factors in memory, seems to play a role here, as well as lived memory, which is more diverse and loaded with emotion compared to the institutionalized forms transferred to cultural memory, which are simplified and unambiguous in order to become conventional and transferrable. According to the study of the Caucasus Research Resource Centers, April 9, 1989 facilitated Georgia’s way to independence (67%).⁶¹ The second set of data also confirms the perception of April 9 as a precondition for independence: only a small part of our respondents (teachers, as well as other respondents) is of the opinion that April 9 was a futile sacrifice since the Soviet Union was destined to dissolve anyways (the results among the age groups are similar, see Diagram 4, 5, 16, 31).

The chosen trauma – mental representation of an event that caused drastic losses, feelings of helplessness and victimization⁶² – complemented the collective identity and became its important marker. Its dramatic transformation into “a chosen victory” reinforced the feeling of overall success and triumph. April 9 is “the sunny night of our history, [...] it is the day of victory since we gained independence on this day two years later, in 1991” (Giorgi Kalandia),⁶³ “We live in this kind of country, a country that was born with tragedy. [...] This country is the child of April 9” (Nona Kobalia).⁶⁴ These phrases are the key components of the traumatic-triumphal narrative of April 9.

And yet, the night of April 9, 1989 still overshadows April 9, 1991 – the day of the restoration of state independence – in the collective/cultural memory. This is facilitated by the wide-scale and diverse institutionalization (photos, poems, documentaries, songs, memoirs, memorials, celebrations, places in museum exhibitions). From this perspective, April 9, 1991 looks more modest in memoirs, video shots and photos, in historical works and textbooks. Even during the annual commemoration of April 9, the emphasis is on sacrifice and heroism, candles are lit in memory of the victims, flowers are laid on the site of the tragedy. Since 1990, the day of national independence is celebrated on May 26.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Rekhviashvili, “From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე].”

⁶¹ “The Future of Georgia 2020,” *The Caucasus Research Resource Centers*.

⁶² Volkan, *When Enemies Talk*, 13.

⁶³ Kalandia, Giorgi. “April 9 Is Our Sunny Night [9 აპრილი ჩვენი მზიანი ღამეა],” TV Program “Imedi’s Day,” *TV Imedi*, April 9, 2019, <https://bit.ly/3q2zklu> (Accessed 05.10.2020).

⁶⁴ Patsatsia, Salome. “This Country is a Child of April 9 – Memories of the Protesters 29 Years Later [ეს ქვეყანა 9 აპრილის შვილია - დემონსტრანტების მოგონებები 29 წლის შემდეგ],” *Radio Atinati [რადიო ათინათი]*, April 9, 2018, <https://bit.ly/3F28KgZ> (Accessed 10.02.2021).

Thus, April 9 was established as a paradigmatic event, and also that section of Rustaveli Avenue emerged as a place of paradigmatic meaning – “our agora,” “where the history of Georgia has been written for thirty years” (politician Salome Samadashvili).⁶⁵ “Possession” of this space equals the possession of power. Important festive events are being held here: the traditional presidential swearing-in ceremony that has been discarded since, the Christmas chant with the attendance of parliament members, children’s auctions, exhibitions dedicated to important events, etc.; protests (November 1988 hunger strike; April 9, 1989; December-January Tbilisi War of 1991-1992; 2003 Rose Revolution; 2007 and 2011 anti-government rallies; August 12, 2008 protest against the Russian occupation, anti-government mass-protests before the 2012 parliamentary elections; protests against the special operation carried out in Tbilisi clubs in May 2018; demonstrations of June 19-20 following the “Gavrilov Night”⁶⁶ and a year later, protests against the 2020 elections, etc.); tents are being set up and dismantled (by the supporters of President Zviad Gamsakhurdia in 1991, against President Mikheil Saakashvili in 2011, by the seekers of truth and justice – those protesting the killings of Dato Saralidze (on December 1, 2017) and of Temirlan Machalikashvili (on December 26 of the same year, during a special operation in Pankisi).

In the words of Emzar Jgerenaia, the area in front of the Parliament of Georgia “is a kind of sacred place in our national memory”; “all major national-scale dramas have played out in this space”; “for those living in Georgia, this area is a site of memory where society makes important decisions.”⁶⁷ “Anyone who has stood on Rustaveli Avenue at least once, will definitely feel the spiritual connection with the heroes of April 9, their support and protection in the battle for independence, but those who have used even the so-called “legitimate force” against the citizens gathered on Rustaveli Avenue at least once, would have felt its frostiness and heaviness,”⁶⁸ notes Jimsher Rekhviashvili.

As April 9 itself, this space, too, became associated with martyrdom. This meaning was determined by its *resonance* that linked the chain of events with the blood of victims who died in the fight for the independence of their country. “[April 9, 1989] is our history and a hagiography at the same time.”⁶⁹ This kind of perception proves April 9 as the paradigmatic traumatic event.

The mental representation of the April 9 as the chosen trauma is reflected in different forms of institutionalization (religious, aesthetic, legal, scientific, and mass media).⁷⁰ It acquires a certain inviolability, and its ignorance is perceived as an insult to the sanctity of the event. As James Wertsch explains, once a narrative is formed and it is “embraced by a mnemonic community,

⁶⁵ Akopashvili, Jana. “One Year after Gavrilov’s Night – the ‘Shame Movement’ Prepares for the Protest of June 20 [ერთი წელი გავრილოვის დამიდან -სირცხვილია’ 20 ივნისის აქციისთვის ემზადება],” *Mtavari arkhi [მთავარი არხი]*, June 5, 2020, <https://bit.ly/3n5yylU> (Accessed 03.02.2021).

⁶⁶ On June 20, 2019, the appearance of the Russian MP, Sergei Gavrilov, a member of the Interparliamentary Assembly of Orthodoxy, in the chair of the Head of the Georgian Parliament, was followed first by protest from several Georgian parliamentarians and then a large protest outside of the Georgian Parliament. Police used force against the protesters, as a result of which several protesters received various degrees of injuries.

⁶⁷ Rekhviashvili, Jimsher. “Refurbishing the Sacred Place [ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, July 20, 2020, <https://bit.ly/3HJxEmV> (Accessed 16.01.2021).

⁶⁸ Rekhviashvili, Jimsher. “Fenced and Unfinished April 9 [შემოღობილი და დაუსრულებელი 9 აპრილი],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 9, 2020, <https://bit.ly/3eZdE3h>.

⁶⁹ Nergadze, Niko and Shio Khidasheli. “What We (Do Not) Know about the 1989 Protests [რა (არ) ვიცით 1989 წლის აპრილის აქციებზე],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 9, 2019, <https://bit.ly/3qPLQUs> (Accessed 03.02.2021).

⁷⁰ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 16-17.

the idea that there might be legitimate alternatives is likely to be dismissed as heresy.”⁷¹ For example, in November 2018, Yuri Mechitov’s comment in a film prepared by Al Jazeera was met with a harsh reaction. Mechitov is the author of famous photos taken on the night of April 9 and its aftermath, one of which – the girl with the Black flag – became a symbol of April 9. In his statement, he contradicted the narrative of April 9 and its established meaning: “The protesters were mostly between 13 and 25 years old. Only young people. Eighty percent of the participants had gathered because April 9 was a show and they wanted to be part of it. It was a criminal act on the part of the organizers designed to achieve those results. It was a plan to seize power. No one wanted to kill anyone. They all died in a stampede. Twenty women died of asphyxiation. They did have wounds, but they were not intentionally killed,”⁷² he mentioned.

Among others, the girl who became the symbol of April 9, Nana Makharadze, responded to Mechitov: “Many forget that on April 9, with lit up hearts and eyes ablaze, clean hands and national spirit, we gained the most valuable thing we own today – freedom! [...] To the question whether the girl on his famous photo was brave or stupid, I will say that she was stupidly brave, just like many other people on that day who were violated, poisoned, and trampled!!! [...] This bloody day will always remain a symbol of freedom, along with the names of those heroes whose memory we, the participants of the “show,” will pass on to posterity!”⁷³ There were harsher reactions: “Mechitov and those like him are pawns in Russia’s hybrid war that is geared against the independence and success of Georgia. These pawns are brought out when needed.”⁷⁴

Mechitov considered it necessary to apologize: “It hurts me terribly that I have caused so much pain to my compatriots with my statement. [...] This pain does not leave me. This event happened 29 years ago, it all happened in front of our eyes. [...] I caused pain to my friends as well who did not expect that I could say something like this. It would be good if my sincere apologies will alleviate the anger I have caused. [...] The most important thing is to act so that all this is not in vain; to build a state where we can all live proudly and happily.”⁷⁵

The rally of May 2018 which followed special operations in the clubs “Basiani” and “Gallery,” demonstrated the struggle for the place of sacral importance. On the second day of the protest, on May 13, members and supporters of aggressive nationalist groups (“Georgian March” and others) gathered in front of the National Youth Palace and tried to occupy the space in front of the parliament building for a few hours, where they physically retaliated against the protesters and removed them from the location.⁷⁶ The strong reaction that followed a dance of one of the protesters, Ani Subeliani, on the April 9 memorial also revealed the struggle for maintaining control over the sacred event and place: “insult to national dignity,” “insult to freedom and history,” “insult to April 9 heroes, everyone must be punished,” “the April 9 memorial is not

⁷¹ Wertsch, James V. “Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 182.

⁷² Varshalomidze, Tamuna. “The Soviet Scar: Legacy of USSR Architecture in Georgia,” *Aljazeera*, 10 November, 2018, <https://bit.ly/3HHdhql> (Accessed 03.02.2021).

⁷³ Facebook user Nana Nani Makharadze’s post, November 12, 2018, <https://bit.ly/3t6IOJI> (Accessed 03.02.2021).

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ “Yuri Mechitov’s Apology [იური მეჩიტოვის ბოდიში],” *YouTube*, November, 15, 2018, <https://bit.ly/33eskZX> (Accessed 03.02.2021).

⁷⁶ “Ani Subeliani Says She Is Being Threatened for Dancing on the April 9 Memorial [ანი სუბელიანი ამბობს, რომ 9 აპრილის მემორიალზე ცეკვის გამო ემუქრებიან],” *Liberali [ლიბერალი]*, May 16, 2018, <https://bit.ly/3q3ZX-GT> (Accessed 23.01.2021).

simply a random monument, it is as sacred as a temple.”⁷⁷ However, Ani Subeliani considered that individuals who had gathered outside of the parliament felt like they were continuing the April 9 battle: “Dancing on the memorial was an act of freedom for me. [...] What followed my actions – the aggression, hatred, and threats against me and my family – is not a right way for protecting sanctity.”⁷⁸ Two years later, recalling the events of May 2018, Ani explained: “When I stood on the memorial and danced, I felt strong energy. It felt like I was invincible and could turn the fight around, and this brought a huge sense of happiness.”⁷⁹ In April 2021, Nini Gogiberidze – the granddaughter of Tina Enukidze who died on April 9, declared: “A girl danced on the April 9 memorial a few years ago and many were outraged. Tina sacrificed herself so that someone could dance on Rustaveli.”⁸⁰

In April 2019, on the 30th anniversary of April 9, 1989, a controversy ensued the presentation of a new video of the song “Let’s Give Each Other Tulips” on Imedi TV’s “Prime Show.” The composer had recorded a new video for which only male singers were invited. This provoked a protest from part of the society: “Let’s give each other tulips without the seventeen women who were killed?”⁸¹ “We call on all people for whom the seventeen women are a symbol of defending the country, [...] this is an insult to those seventeen and many other women who sacrificed themselves for their homeland.”⁸² The response of the composer – “we believe that man is the strength of the family, he is the defender of the country. Because of that, these twenty-five men will sing this song”⁸³ – was met with an even greater outrage: “How do you spit in the face of so many heroic women? What are you saying to little girls?! That their love, respect, and devotion for the country is nothing compared to the devotion of a man?” “In a country where the Mother of Kartli proudly stands with a bowl in one hand and a sword in the other, similar statements are ridiculous if not heartbreaking!”⁸⁴ The outrage quickly subsided: the new video played two or three times and was soon forgotten.

The “Gavrilov Night” of June 20, 2019 brought April 9, 1989 back to the collective memory: “I woke up on June 20 and saw that [...] in the parliament building near the April 9 memorial, the seat of the speaker of the Georgian Parliament was taken by [Sergei Gavrilov] a leader of the parliament of that country [...] which painted Rustaveli Avenue in red in 1989,” – wrote a young person, – “I was ashamed of myself and my country, ashamed of the deceased who in 2008, 1990, and 1989 sacrificed themselves for the nation and politics for which we were now

⁷⁷ “Ana Subeliani: Dancing on the Memorial Was an Act of Freedom [მემორიალზე ცეკვა ჩემთვის თავისუფლების აქტი იყო],” *TV Imedi [TV იმედი]*, May 13, 2018, <https://bit.ly/3eXtefS> (Accessed 03.02.2021).

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ “When I Danced on the Monument, It Seemed Like I was Powerful” – Ana Subeliani Two Years after the Protest [როდესაც მონუმენტზე ვიდექი და ვცეკვავდი, თითქოს, ძალიან ძლევამოსილი ვიყავი - ანა სუბელიანი აქტიდან 2 წლის შემდეგ], May 15, 2020, <https://bit.ly/3eXtefS> (Accessed 20.01.2021).

⁸⁰ “Nino Gogiberidze, Whose Gradmother, Tina Enukidze, Died on April 9 [ნინო გოგებერიძე, რომლის ბებიაც - თინა ენუქიძე 9 აპრილს ნიჩაზმა იმსხვერპლა],” *Formula [ფორმულა]*, <https://bit.ly/3F5CMQH> (Accessed 07.05.2021).

⁸¹ Bidzinashvili, Nino. “Let’s Give Each Other Tulips’ – Protesting the New Version of the Song Performed Only by Men [ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები’ - სიმღერის ახალი ვერსია მხოლოდ კაცების მონაწილეობით და პროტესტი],” *Netgazeti.ge*, March 29, 2019, <https://bit.ly/3HKpudU> (Accessed 02.02.2021).

⁸² “The Strength of the Country Lies with Men – The Song ‘Let’s Give Each Other Tulips’ Will be Performed Only by Men [ქვეყნის სიძლიერე მამაკაცია - სიმღერას ‘ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები’ მხოლოდ კაცები შესრულებენ],” *Tabula [ტაბულა]*, March 29, 2019, 2019, <https://bit.ly/3zxxgXs5> (Accessed 02.02.2021).

⁸³ Bidzinashvili, Nino. “Let’s Give Each Other Tulips’ [‘ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები’].”

⁸⁴ “The Strength of the Country Lies with Men.”

being shot at.”⁸⁵ In the words of Archbishop Zenon, the authorities’ ruthless actions reminded the people on that day “how the enemy’s punitive units were hunting down our freedom fighting people” on April 9, 1989.⁸⁶

A decision of the city mayor to rehabilitate the area surrounding the parliament in 2020 was perceived as an attempt to seize the sacred place and disrupt the traditional site of protest. Such a perception had a basis and precondition: shortly before the start of the works, on December 20, 2019, the City Hall dismantled Malkhaz Machalikhshvili’s tent under the pretext of organizing the New Year entertainment and decorations for children. The tent had been standing there since 2018 and had elicited confrontations several times before: authorities dismantled the tent on June 20, 2019, when dispersing anti-occupation protests, citing a plan to rehabilitate the surrounding area as an excuse.⁸⁷ On December 20 of the same year, members of the “Save a Life” anti-opposition organization set up their own tent in front of Machalikhshvili’s tent and declared that Gavrilov’s Night protest and other demonstrations reminded them of the 1990s and that they would oppose any “anti-constitutional actions.”⁸⁸ However, after a verbal and physical confrontation, the “counter-tent” was removed.⁸⁹

Due to the rehabilitation process, first time in thirty years, it became impossible to celebrate the April 9 anniversary in 2020. The government representatives went up to the green fence that surrounded the Parliament and honored the memory of the victims by placing the traditional red tulips on the ground. “The government reacted to April 9 anniversary, but people could not commemorate it. [...] For the first time since that tragic night, people did not gather in front of the parliament at dawn as there was curfew⁹⁰ again, just like in those April days,”⁹¹ recalls Giorgi (Gogi) Gvakharia. The President of Georgia Salome Zurabishvili did not go to Rustaveli Avenue yet she reiterated the traditional April 9 narrative (“April 9: triumph and tragedy”), emphasized the historical significance of the date,⁹² and explained her absence with the restrictions imposed due to the Covid pandemic which prevented many individuals from going to the memorial.

Rehabilitation work which began in January 2020 was completed in August. The historic stone slabs that were part of the original April 9 memorial were returned to their place, the monument also remained unchanged, only the space was sequestered into lawns. These changes were assessed as the erasure of sacred site and “an attempt to occupy the place.” However, as

⁸⁵ “Gavrilov’s Night – Nikusha [გავრილოვის ღამე - ნიკუშა].”

⁸⁶ “You Reminded Us of April 9 Today - Archbishop Zenon to the Government [დღეს 9 აპრილი გაგვახსენებდა - მთავარეპისკოპოსი ზენონი ხელისუფლებას],” *On.ge*, June 21, 2019, <https://bit.ly/3F3HqgW> (Accessed 16.02.2021).

⁸⁷ “They Will No Longer Let Malkhaz Machalikhshvili Put Up a Tent on Rustaveli [მაღაზრე მახალიკაშვილს რუსთაველზე კარავს აღარ აშლენებენ],” *On.ge*, July 25, 2019, <https://bit.ly/3GkTlLf> (Accessed 10.02.2021).

⁸⁸ Bogveradze, Mariam. “Members of Anti-Opposition Organization Set Up a Tent on Rustaveli [ოპოზიციის წინააღმდეგ შექმნილი ორგანიზაციის წევრებმა რუსთაველზე კარავი დადგეს],” *Netgazeti.ge*, December 10, 2019, <https://bit.ly/3t6R0hS> (Accessed 10.02.2021).

⁸⁹ Chichua, Nino. “An Incident Followed the Setting Up of a Tent Near Machalikhshvili’s Banner [მახალიკაშვილის ბანერთან კარვის გაშლას იწვინებდა მოჰყვა],” *Netgazeti.ge*, December 10, 2019, <https://netgazeti.ge/news/412962/> (Accessed 10.02.2021).

⁹⁰ The curfew was imposed by authorities because of the Covid Pandemic.

⁹¹ Gvakharia, Giorgi, Program “April 1989-2020 [აპრილი 1989-2020],” from the program series “Reflections [ანარეკლები],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 12, 2020, <https://bit.ly/3K1o9Sf> (Accessed 10.02.2020).

⁹² Kenkadze, Natia. “Salome Zurabishvili – I Didn’t Go to the April 9 Memorial [სალომე ზურაბიშვილი - მე არ მივსულვარ 9 აპრილის მემორიალთან],” *ITV*, April 9, 2020, <https://bit.ly/3G6X91c> (Accessed 16.02.2021).

Emzar Jgerenaia notes, “no attempt will change the importance of this place and it will remain the area where citizens will always have their say. People will always manage to gather here.”⁹³

The part of Rustaveli avenue in front of the parliament still remains a place where the modern history of Georgia is written. As for April 9, this paradigmatic date has been commemorated since 1993 as a holiday and the day of “Georgia’s national unity, civil consent and remembrance of the victims who died for their homeland.” Resolution N211 of the Parliament of Georgia, adopted on April 8, 1993, states: “April 9 is a very important day in the recent history of Georgia. On this day, the Georgian nation unanimously and clearly expressed its aspiration for freedom and independence. On this day, the innocent blood of patriots who sacrificed themselves for their homeland was shed. On this day, the independence of Georgia was declared. Thus, this day is not only a symbol of the national liberation movement, but also the day of Georgia’s unity and progress.”⁹⁴ It was quite normal to mention national unity, devotion to homeland, and the spilled blood of innocent compatriots in relation to April 9; yet, the path to civil consent was still long, difficult, and painful.

The collective trauma of April 9 as a paradigmatic event determined the meaning of many facts in the future history of Georgia. It reinforced and established the “Georgian political rhetoric and the whole symbolic world of national consciousness along with the images of enemy, friend, traitor and national hero.”⁹⁵

TRAGEDY AS MARTIRDOM AND RESURRECTION: THE BIRTH OF A HERO

In 1989, one of the main streets in the capital of Soviet Georgia, which had been named after Lenin since 1921, was named after Merab Kostava – a prominent leader of the national liberation movement and a staunch opponent of the Soviet system. He died in a car accident on October 13, 1989.

The tragic death of Merab Kostava was one of the events, the meaning of which was defined by the *resonance* of April 9. The fact was sudden, unexpected, unbelievable, and shocking for the Georgian society traumatized by April 9. It could be argued that Kostava’s tragic death fit into the chain of radical and sudden changes that had occurred in a short period of time. It further damaged social bonds and sense of unity.⁹⁶ Kostava’s death influenced the developments in the near future.

The traumatic event is comprehended in the framework of “available meanings encoded in the shared culture of a given community.”⁹⁷ The process begins with discussions about what

⁹³ Rekhviashvili, “Refurbishing the Sacred Place [ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე].”

⁹⁴ “Resolution of the Parliament of Georgia on the Declaration of April 9, the Day of the Adoption of the Act of Restoration of State Independence of Georgia, the Day of National unity, Civil Consent and Remembrance of the Victims Who Died for Their Homeland [საქართველოს პარლამენტის დადგენილება 9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, April 8, 1993, <https://bit.ly/3qYMIX8> (Accessed 11.04.2021).

⁹⁵ Maisuradze, Giorgi. “Celebration That Is Always with Us [დღესასწაული, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა],” Giorgi Maisuradze, *Closed Society and Its Guardians [ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2011), 6.

⁹⁶ Alexander, “Toward a Theory,” 3.

⁹⁷ Sztompka, Piotr. “The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 165.

happened: people “start to talk about it, exchange observations and experiences, gossip and rumors, formulate diagnoses and myths, identify causes and villains, look for conspiracies, decide to do something about it, envisage coping methods.”⁹⁸ The news of Merab Kostava’s death spread like wildfire across the country. It was immediately speculated that the car accident was not casual and was arranged by the security services. An investigation started, but the distrust of the official version has been pervasive until this day.⁹⁹

Merab Kostava’s funeral rites held in his home on Rustaveli Avenue were an expression of the traumatic feeling – confusion, uncertainty, tragedy. Lot of people would gather there in the course of several days. At the initiative of various political and public organizations of the national liberation movement, it was decided to bury Merab Kostava on Mtatsminda. The ruling political elite did not resist as it avoided aggravating the situation, tried to maintain control over the ongoing processes by alternating between repressions and concessions, especially after April 9, 1989. However, the idea of burying Merab Kostava in the Mtatsminda Pantheon was not widely approved. For those who did not sympathize with the decision, Avtandil Imnadze would note in his funeral speech: “Some ignorant people are still indignant, wondering what Merab Kostava did to deserve a permanent residence at Mamadaviti, wondering if this is an act of excess. There is nothing excessive about this, on the contrary, this is not even enough.”¹⁰⁰ Merab Kostava’s burial on Mtatsminda, Giorgi Maisuradze mentions, was a recognition of the national movement as the dominant political force.¹⁰¹

Cultural construction of the tragic death of Merab Kostava as a trauma begins with the funeral ceremony. Along with the narratives of Kostava’s death, it corresponded to the Georgian cultural pattern that had recently ascribed meaning to the April 9 trauma. This time, the pattern charged Merab Kostava’s death with emotion and defined its significance.

On October 21, his body was taken to the Sioni Cathedral where the Catholicos-Patriarch Ilia II led the funeral requiem for “the soul of Merab Kostava, a hero who was martyred for his homeland.”¹⁰² At three o’clock, a large procession started moving through Rustaveli Avenue to Mtatsminda. The coffin decorated with the flag of the Democratic Republic of Georgia, was carried by men donned in the *chokha*,¹⁰³ members of the funeral procession carried lowered flags. Merab Kostava’s body was accompanied by a black horse overlaid with a black *nabadi*.¹⁰⁴ Following a short prayer, mourners congregated in the pantheon. The burial was rounded off with the Svanetian *zari*,¹⁰⁵ the patriotic songs “Kartvelo, kheli khmals ikar” [Georgians, Hand on

⁹⁸ *Ibid.*, 160.

⁹⁹ Toma Chagelishvili’s Documentary “From April 9 to April 9 [9 აპრილიდან 9 აპრილამდე],” Rustavi 2, 2002, YouTube (upload date is not indicated), <https://bit.ly/34saPG6> (Accessed 09.04.2021; Documentary about the death of Merab Kostava, Myvideo.ge, May 29, 2017, <https://bit.ly/3zBZ63l> (Accessed 20.02.2021); Topuria, Tea. “He Does Not Trust Anyone. Does Not Admit the Offence. Endures Hunger,” New Publication about Merab Kostava [არავის ენდობა. არ აღიარებს დანაშაულს. იტანს შიმშილს, ახალი გამოცემა მერაბ კოსტავას ცხოვრებაზე], *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], January 30, 2020, <https://bit.ly/3n5Sp4q> (Accessed 20.02.2021).

¹⁰⁰ *Farewell to Merab Kostava, Mtatsminda Pantheon for Writers and Public Figures, October 21, 1989* [გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა მთაწმინდის პანთეონი, 1989 წლის 21 ოქტომბერი], ed. Vakhtang Bakhtadze (Tbilisi: Matsne, 1992), 18.

¹⁰¹ Maisuradze, Giorgi. “Hero [გმირი],” Giorgi Maisuradze, *Closed Society and Its Guardians* [ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2011), 102.

¹⁰² *Farewell to Merab Kostava*, 11.

¹⁰³ A traditional male dress in Georgia.

¹⁰⁴ A felt cloak. See photo on the web-site of the National Parliamentary Library of Georgia, <https://bit.ly/3G921my> (Accessed 20.05.2020).

¹⁰⁵ A funeral choir song in Svaneti, the mountainous region of Georgia.

the Sword] and “Shavlego;”¹⁰⁶ the latter would regularly be heard on the protests as the anthem of an irreconcilable battle with the enemy, and later became associated with Merab Kostava (we will return to this topic later).

The funeral ceremony allowed the society to articulate its pain; this is an essential condition for defining a trauma and developing traumatic feeling. The new trauma reinforced the traumatic experience of April 9. Farewell speeches at the ceremony built on the Georgian cultural patterns.

The ideals of **heroism, devotion to the homeland, spiritual closeness with the ancestors,** and continuation of their work were emphasized:

“Brother, you who have established yourself next to the great Ilia [Chavchavadze], Iveria¹⁰⁷ you have awakened is by your side”¹⁰⁸ (Zviad Gamsakhurdia); “Like in the times of Ilia, when Georgian society kneeled by his corpse [...] and realized what to fight for, [...] until Georgia lives, [...] new generations and children will learn from the example of every Georgian martyr and hero who sacrificed himself for the homeland”¹⁰⁹ (Davit Turashvili, writer, member of the Tbilisi State University student press club at the time).

In addition, **the tragedy was presented as a sacrifice and resurrection** which continued and developed the narrative that began on April 9. Religious rhetoric was widely used in correspondence to the cultural pattern as well as the spirit of the time:

“The great patriot’s path of martyrdom is over”¹¹⁰ (Zviad Gamsakhurdia); “Today Georgia is on the way to Golgotha. Whether it will raise the cross of freedom and victory or will be crucified on the cross depends on how courageous we will be, how worthy, and how sagacious. You have been an example of such courage, worthiness, and wisdom,” these are the words of Akaki Bakradze, the President of the Rustaveli Society who believed that Merab Kostava was a hero who fell on the battleground and who had to be celebrated, not mourned;¹¹¹ “Like Christ, you have voluntarily chosen Golgotha’s path to freedom and independence.”¹¹²

Reconciliation with the difficult fate and hope for the future were emphasized: already on October 14, the Independent Information Agency of Georgia “Matsne” wrote in its bulletin, “Matsne Chronicle” (N1):

“Our suffering is wordless like the Svanetian *zari*. ‘Shavlego’ of Merab Kostava who sacrificed himself for Georgia will echo throughout our homeland. Our long-awaited freedom is coming! ‘Shavlego’ is coming!”¹¹³ ‘Whelps of brave wolves will grow again in Algeti,’¹¹⁴ and they will not perish until they avenge of their enemies”¹¹⁵ (Avtandil Imnadze, member of the Helsinki Union of Georgia, and member of the Main Committee for the National Salvation of Georgia).

The death of Merab Kostava was perceived in light of a recent and still intensive emotion of April 9 trauma, which “within weeks, had been absorbed into the Georgian epic mythology of

¹⁰⁶ *Farewell to Merab Kostava*, 11.

¹⁰⁷ A name of the ancient Georgian kingdom, often denoting the whole Georgia.

¹⁰⁸ *Farewell to Merab Kostava*, 13.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 23.

¹¹⁰ *Ibid.*, 12.

¹¹¹ *Ibid.*, 14.

¹¹² *Ibid.*, 14.

¹¹³ *Ibid.*, 10.

¹¹⁴ A phrase from the Georgian folk poem.

¹¹⁵ *Ibid.*, 19.

national catastrophes that litter Georgian history.”¹¹⁶ It gradually crystallized into a paradigmatic event in the traumatized psyche of Georgians. “This day is similar to April 9. [...] A great Georgian has ascended to the heavens and looks down on Georgia, like the martyrs of April 9, and calls us to self-sacrifice,”¹¹⁷ asserted Zviad Gamsakhurdia in his farewell speech. “Your murder will not squash the Georgian soul that aspires to freedom, just like the April 9 massacre could not,” noted Avtandil Imnadze.¹¹⁸ April 9 and the hope for the future were also mentioned in the farewell poem uttered by the resident of village Chunchkha in Akhalkalaki district: “They slaughtered the youth / and enveloped us in black / but it will never be, it is not destined / for Georgian people to fall to the knees.”¹¹⁹

Merab Kostava held a prominent place in the April 9 events. He was the connecting link between different and often opposing groups of “informals.” Sincere emotion set his speeches apart from others. As Aleida Assmann notes, “our memories are crystallized around and colored by emotions.”¹²⁰ The establishment of Merab Kostava as a national hero was conditioned by the memory imbued with emotions from the protests of the late 1980s. The memory was further reinforced by Kostava’s funeral ceremony, the scale and mass attendance of which “grants a hero a shared national mandate of heroism,”¹²¹ while the special location of his tomb emerges as part of memory and a symbol of national identity.

Several details contributed to the special significance of Merab Kostava’s death. Along with him, Zurab Chavchavadze also died in the same accident; he was one of the most prominent leaders of the moderate wing of national movement. Chavchavadze lived a little over two months after the accident and when the most difficult period seemed to be behind, he suddenly died. Hepatitis B was declared as the official cause of death, however, no one believed this account either. The death of Chavchavadze did not acquire the meaning of a national loss: he had far less influence in the national movement and was less visible at protests and demonstrations, even though the protests that started on April 4 were initiated by Ilia Chavchavadze Society, where he was one of the leaders. However, soon the reins of the protest fell into the hands of more radical leaders and Zurab Chavchavadze moved to the backstage. His figure was not loaded with emotion which pervide “socially significant practices of remembering.”¹²² Furthermore, in the framework of the abovementioned cultural pattern, Merab Kostava’s difficult past was far more attractive – dissidence, imprisonment, irreconcilability with the Soviet regime, personal losses, courage, oratory skills, – these were more compatible with the image of a hero than the “academic” biography of Zurab Chavchavadze.¹²³

A special esteem for Merab Kostava was perceptible even in his lifetime. He was imagined as a hero who stood above the worldly vanity. “When Merab started his speech, the fog began to set in. He was wearing white pants and a black shirt. We could barely distinguish each other in the fog. Merab’s voice was heard and he was only discernible thanks to his black shirt. It seemed as

¹¹⁶ Jones, Stephen. *Georgia. A Political History since Independence* (London, New York: I.B. Tauris, 2013), 34.

¹¹⁷ *Farewell to Merab Kostava*, 12.

¹¹⁸ *Ibid.*, 19.

¹¹⁹ *Ibid.*, 28.

¹²⁰ Assmann, “Impact and Resonance,” 43-44.

¹²¹ Maisuradze, “Hero [გმირი].”

¹²² Assmann, “Impact and Resonance,” 42-43.

¹²³ Giorgi Maisuradze notes that “abnormal” details of a hero’s biography often become the precondition for future heroic deeds (Maisuradze, “Hero,” 87).

if he was standing in the clouds, between the heaven and the earth,”¹²⁴ this is how the prominent Georgian scientist Nomadi Bartaia described Merab Kostava’s charisma.

Finally, the loss of Merab Kostava elicited a fear that the tensions between the different wings of national movement would escalate since he was seen as a negotiator and a link between the various political organizations.

In our opinion, Merab Kostava’s legitimacy as a leader was determined by the second of the three principles proposed by Max Weber – the authority of the extraordinary and personal *gift of grace* (charisma), [...] heroism, or other qualities of individual leadership. This is a ‘charismatic’ domination, as exercised [...] in the field of politics by the elected war lord, the plebiscitarian ruler, the great demagogue, or the political party leader.¹²⁵ Men do not obey him by virtue of tradition or statute, but because they believe in him.¹²⁶ Merab Kostava was neither a plebiscitarian ruler nor a political party leader, however, he truly was a “demagogue” – a person whose speeches and actions affected the citizens’ emotions and won their support, irrespective of rational argumentation.¹²⁷ People gave him their support since they trusted his sincerity and his past experience.

That is why Merab Kostava took the center stage in the new narrative that created a “new hero” as one of the foundations of the group.¹²⁸ He was dubbed as the “unbreakable conscience of Georgians” (Vakhtang Bakhtadze)¹²⁹, “Georgia’s naked dagger” (Akaki Bakradze)¹³⁰, “Our flawless knight and moral guard” (Nodar Natadze).¹³¹ In a severely traumatic environment, self-identification with this hero offered positive answers to the questions: Who are we? Where did we come from? Where do we want to go? – which, as explained by J. Alexander, are perceived as fundamental questions in traumatized communities.¹³²

The name of Merab Kostava was often mentioned in the difficult and traumatizing period of the 1990s, especially during the civil confrontation and military conflicts. That is when the poem “Kartvelebi shearige, Merab!” [Reconcile Georgians, Merab!] (Tinatin Mgvdiashvili) was written, which speaks of a white horse that awaits its rider, a burgundy-colored Georgia, Basiani, Didgori, virtue, angel, Virgin Mary. The first and last stanza of the four-line poem end with the plea: “Look down on us from Mtatsminda, Merab, we beg, and reconcile Georgians!”¹³³ Zurab Mzhavia wrote a song to this poem, which was performed by Gogi Dolidze yet never became established in the repertory of Georgian performers.¹³⁴

As we can see, the creation of trauma narrative caused by the death of Merab Kostava began immediately. Soon it was reflected in documentaries, historical works, textbooks, TV programs, interviews. According to Jan Assmann’s classification, the formation of such narratives is actively influenced by “event actors,” that is, by communicative memory. For today, “the heightened and

¹²⁴ Bartaia, *From the Diaries of the National Movement*, 63.

¹²⁵ Weber, Max. *Politics as a Vocation*. Georgian translation by Giorgi Baramidze (Tbilisi: Goni, 1994), 14.

¹²⁶ *Ibid.*, 15.

¹²⁷ The *Demagogue’s* explanation see: *Cambridge Dictionary*, <https://bit.ly/3q2BEJ8> (Accessed 15.08.2020).

¹²⁸ Alexander, “Toward a Theory,” 12-15.

¹²⁹ *Farewell to Merab Kostava*, 5.

¹³⁰ *Ibid.*, 14.

¹³¹ *Ibid.*, 15.

¹³² Alexander, “Toward a Theory,” 10.

¹³³ Mgvdiashvili, Tinatin. “Reunite Georgians, Merab [ქართველები შეარიგე, მერაბ],” *Burusi [ბურუსი]*, May 27, 2010, <https://bit.ly/34kMLES> (Accessed 12.06.2019).

¹³⁴ Mikiashvili, Nino. “I Would Rather Be In Prison Than See What I See Now (Merab Kostava) [მერაბივან ციხეში ვმჯდარიყავი, ვიდრე ის მენახა, რასაც ახლა ვხედავ (მერაბ კოსტავა)],” *Burusi [ბურუსი]*, May 27, 2010, <https://bit.ly/3zCJhJJ> (Accessed 21.06.2020).

powerfully affecting discourse of trauma” has already disappeared,¹³⁵ and it has remains in the form of above-mentioned memory sites. The album “The Georgian” by Niaz Diasamidze and his folk-rock band “33a” which was released in 2017 could also be considered a site of memory. It includes a revised version of “Shavlego”¹³⁶ dedicated to Merab Kostava. The melody accompanies Merab Kostava’s photo portrait with an inscription: “Georgian dissident, musicologist, poet, public figure, leader of the Georgian national liberation movement, national hero of Georgia.” In the background, one can hear an excerpt from his speech: “Unfortunately, we Georgians, only come together at decisive moments, when we are on the brink of extinction. And once it comes to the next stage, when the issue is not national salvation but rather revival, we again reveal our long-time malady, the Promethean arrogance, and we become disjointed again.”

The tragic death of Merab Kostava which was one of the links in the chain of traumatic events that started with April 9, 1989, influenced perception of the ensuing events and claimed its place in the unformed, obscure narrative of the civil confrontation.

As noted above, the restoration of the independence of Georgia on April 9, 1991 which institutionalized the trauma and triumph of April 9, was meant to serve as a triumphal conclusion to the sequence of events that took place at this sacred place. However, soon the same section of Rustaveli Avenue would become the battleground of the Tbilisi War and the site of a new traumatic happening – the government overthrow and the civil confrontation.

APRIL 9 IN THE GEORGIAN PRESS (1989-2019)

The formation of cultural trauma “implies that certain events have been given extraordinary status for a society.” The images and narratives of cultural trauma “convey the impact and threat of catastrophe on large populations. Modern media plays an important role in the transmission of cultural trauma images and narratives.”¹³⁷

Allen Meek developed the notion that a traumatic event articulated in media “can have symbolic value that enables social participation and group membership. Media images can function as symbolic wounds inviting active identification.” He proposes that “discourses about media traumatization have been dominated by the idea of cultural trauma, which depends on a one-source-to-many-viewers model of mass media. [...] New communities emerge in relation to images of violence and suffering, revealing how such images can not only distress or desensitize but also enhance and empower those who look at them.”¹³⁸ According to Meek, in order for a tragic event that involves death to become a cultural trauma, heroization and sacralization of the victims needs to take place.¹³⁹ A traumatic event can become the basis for the formation of new identity. Moa Eriksson believes that “media can be used as a means for managing collective traumas by enabling people to come together, negotiate meaning and attempt to cope with the traumatic event.”¹⁴⁰

¹³⁵ Alexander, “Toward a Theory,” 22-23.

¹³⁶ Diasamidze, Niaz and “33a.” “Georgian (Merab Kostava) [ქართველი (მერაბ კოსტავა)]” (Album “Georgian [ქართველი],” 2017), *Myvideo.ge*, January, 29, 2019, <https://bit.ly/3qQX5vS> (Accessed 21.06.2020).

¹³⁷ Meek, Allen. “Cultural Trauma and the Media,” *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, eds. Yochai Ataria et al. (Springer International Publishing, 2016), 29-30.

¹³⁸ Meek, Allen. “Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture,” *Communication and Media XI*, no. 38 (2016): 93.

¹³⁹ Meek, “Cultural Trauma and the Media,” 29.

¹⁴⁰ Eriksson, Moa. “Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter After the 2011 Norway Attacks,” *Media, Culture & Society* 38, no. 3 (2016): 365-366.

In his famous work, Benedict Anderson ascribes a decisive significance to print media in the formation of “imagined community.” Print media accumulates, constructs, and transmits information that enables members of a community to imagine their unity.¹⁴¹

The tragic story constructed and transmitted through print media, photographs, documentaries, TV programs, and other types of visual material involves a large part of the society in the traumatic experience. “When entire societies are likely to encounter particular images of violence and catastrophe then public figures, intellectuals and media professionals engage in the discursive construction of cultural traumas. When everyone sees the same images, they can be said to experience similar emotional responses.”¹⁴² The expressive forms used in the media allow for the dramatization of trauma. Traumatic narratives reflected and constructed in the media acquire a dominant status and have a defining influence on the formation of public discourse associated with the traumatic event.

In Georgia, in the 1980s and 1990s print media was a public space that created, established, and universalized the values that remain the basis of the Georgian identity, on the one hand, and reflect the decisive moments of the transitional epoch, on the other. Based on the press analysis, we can understand how the meaning of April 9, 1989 was formed and how it transformed in the wake of political changes.

Both the governmental and alternative media played a key role in the establishment of April 9, 1989 as the national tragedy. In the second half of the 1980s, the Georgian press was already diverse. It was one of the main sources for dissemination of information and construction of social reality. Newspaper pages emerged as an arena for the encounter and collision between different narratives.

In this chapter, we show how the ambivalent nature of April 9, its traumatic and triumphal meanings were reflected in newspaper publications, how the process of establishing April 9 as a paradigmatic event was presented, what impact did the change in the political context(s) have on the construction of the April 9 narrative. The periodicals were selected according to the following criteria: governmental and alternative newspapers that, due to their wide circulation and availability, had a significant impact on the formation of public opinion, played a defining role in giving meaning to the events and constructing social reality. These are the periodicals: “Komunisti [The Communist]” (1989-1990), “Akhalgazrda Komunisti [The Young Communist]” (1989-1990), “Soplis Tskhovreba [The Rural Life]” (1989), “Tbilisi” (1989), “Iberia” (1990), “Droeba” [The Times] (1990), “Motsameta” (1990), “Dzlevai” [The Victory] (1990), “Kartli” (1990), “Akhalgazrda Iverieli” [the Young Iverian] (1989-1990, former “Akhalgazrda Komunisti”), “Literaturuli sakartvelo” [The Literary Georgia] (1989-1990), “Sakartvelos Respublika” [The Republic of Georgia] (1991-2019, former “Komunisti”), “Kviris Palitra” [The weekly palette] (2004), “24 Saati” [the 24 Hours] (2004), “Akhali Taoba” [The New Generation] (2019), “Saerto gazeti” [The Common Newspaper] (2019), “Alioni” [The dawn] (2019). Since 2010s, social media and internet television have become the primary sources of information. Furthermore, the TV space has significantly diversified – tens of channels exist, which cover ongoing and past events on a daily basis. These developments have changed the dominant position of print media.

¹⁴¹ Anderson, Benedict. *Imagined Communities*. Georgian translation by Rusudan Gotsiridze (Tbilisi: Ena da kultura, 2003), 21-24 (Georgian translation).

¹⁴² Meek, “Media Traumatization,” 92.

April 9, 1989 – Inauguration of a New Epoch

“A new chronology started with April 9 in Georgia: there was Georgia before April 9 and there is Georgia after April 9,” wrote newspaper “*Akhlagazrda Iverieli*” on the second anniversary of April 9, 1989.¹⁴³ These words clearly demonstrate the decisive meaning of April 9. Such an assessment is often repeated after three decades as well:

“Of course, April 9 is the day when the communists took off their masks. It was clear to everyone, even to the young communists and ordinary working people, that Russia was not our older brother, but an invader that shed the blood of young people who fought for freedom on Rustaveli Avenue. The bloody hands of the communists were now visible and even the Supreme Council of Georgia was forced to admit that in 1921 Georgia was annexed by Russia. And the communists were responsible. The dismantling of the monuments of the communist leaders began. Thus, this day was the day of unity when Georgian people finally, openly and unequivocally, renounced the Soviet regime, the one-party rule of the Communist Party, and made it clear that they would not and could not remain in the modernized Russian Empire.”¹⁴⁴

Speaking about 1789 and 1989 European revolutions, Aleida Assmann suggests that these events inaugurated a new epoch.¹⁴⁵ April 9, 1989 can be considered an event that inaugurated a new era in Georgia.

The shock-effect that corresponds to the first criterion of collective trauma proposed by Sztompka – temporal limitations, speed, and suddenness of the traumatic event – is revealed on the pages of the “*Komunisti*” – the daily newspaper of the Communist Party, a flagship of the governmental press.

The situation was strained in the period leading up to April 9, 1989. Before the date, the newspaper strictly adhered to the ideological directives. It supported the attempt to defend Georgia’s national interests and the idea of the country’s indivisibility. However, the newspaper strongly condemned the Georgian informal organizations and their unsanctioned protests against separatist movements. The attempts of the communist government to alleviate the situation were also publicized. The April 9 statement of the government reads: “Radical groupings have taken advantage of the situation to aggravate the tensions in Tbilisi and disrupt the rhythm of the capital.” Despite the difficult situation, the impression was that the government was in control of the situation. The statement ended with the following words: “Georgia was, is, and will be a unified socialist sovereign republic in the international Soviet fraternity of peoples.”¹⁴⁶

The April 9 tragedy came as a shock to the Georgian print media. The next day is almost entirely absent from newspaper chronicles. April 9 demonstrated that life could no longer go on as before. The strictly ideological style and rhetoric of the official print media could no longer manage the situation. On April 10, when “the country was still in a state of clinical death,”¹⁴⁷ the newspaper “*Komunisti*” did not come out, that was an exception in the long history of the

¹⁴³ “Risen to Defend National Dignity [ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი],” *Akhlagazrda iverieli*, April 11, 1991 N 41, 7.

¹⁴⁴ “April 9 - Interview with Bejan Javakhia [9 აპრილი - ინტერვიუ ბეჟან ჯავახიასთან],” *Iberia [ობერია]*, October 20, 2018, <https://bit.ly/3K1AXIe> (Accessed 03.02.2021).

¹⁴⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 61.

¹⁴⁶ “Notice of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, Presidium of the Supreme Council and the Council of Ministers [საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა],” *Komunisti*, April 11, 1989, N 84 (20435), 1.

¹⁴⁷ Rekhviashvili, Jimsher. “Newspaper Chronicles of the Bloody April [სისხლიანი აპრილის საგაზეთო ქრონიკა],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, April 8, 2019, <https://bit.ly/3n6mjFv> (Accessed 26.02.2021).

publication. Only the newspaper “Tbilisi” was published.¹⁴⁸ The notice of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, Presidium of the Supreme Council and the Council of Ministers with the official narrative of the tragedy adorned the front page. Authorities expressed their concern over the situation, but placed the responsibility on the shoulders of informal associations. The notice referred to April 9 as an anti-government protest, the prevention of which resulted in casualties:

“One thing is clear: the responsibility for this tragedy lies first and foremost with the leaders of the radical informal organizations that have significantly exacerbated the social situation due to their unbridled, anti-state actions, created political hysteria, and led a significant portion of citizens astray, including students.”¹⁴⁹

The next issue of the “Komunisti” was published on April 11, however it was no longer a newspaper that was in the service of the communist ideology for many years. The notice published in the “Tbilisi” was also placed on the front page of the “Komunisti.”¹⁵⁰ The words “tragedy,” “disaster,” “catastrophe” were part of the original document. Authorities were preparing to set up a commission to investigate the “horrific tragic event.” The leadership of the republic, on the one hand, absolved itself of responsibility for what happened and placed the blame entirely on the informal organizations. Yet, on the other hand, using heavy vocabulary to describe the event, they recognized the depth and scale of the tragedy. Nonetheless, the government’s immediate reaction to the incident was harsh in the hope of gaining control over the situation. The same issue of the “Komunisti” published a decree of the Presidium of the Supreme Council of the Soviet Union on criminal liability for state crimes.

From April 11, 1989, the newspaper “Komunisti” incorporates different narratives about the tragedy. If the first pages condemn the actions of the protesters and emphasize the legally correct and necessary steps taken by the military units, the following pages are devoted to the criticism of the government’s actions and the cruelty of the measures. Letters published at this time – “Antihuman Action,” “Stab *perestroika* and *glasnost* in the back”¹⁵¹ – are written with the pathos of government critique and contradict the official narrative of the tragedy. The latter soon disappeared from the press. In the days of the tragedy, a clear dichotomy emerged: the innocent protesters who sacrificed their lives for the idea of the independence of Georgia, and the Soviet government that did not forgive the desire for freedom.

Formation of April 9 as a cultural trauma was a result of its rapid and successful collective representation. The traumatic narrative of April 9 fully met the criteria suggested by Jeffrey Alexander¹⁵²: the horrible night of April 9 was viewed as a nation-wide tragedy from the very beginning and embraced the entire society; the Georgian people was perceived as the victim of violence; the Soviet Army was identified as a perpetrator.

A large part of the society ignored the order offered by the communist government. After April 9, the curfew and martial law came into force in the country, a military commandant – General Rodionov – was appointed. However, according to official information, part of the population resisted the emergency measures. “During the curfew within the last twenty-four hours, 464

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ “Notice of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, Presidium of the Supreme Council and the Council of Ministers [საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა],” *Tbilisi*, April 10, 1989, N 82, 1.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Alexander, “Toward a Theory,” 12-15.

people have been detained and handed over to the Ministry of Internal Affairs for violating the established order. [...] In different parts of the city – Saburtalo, Vake, streets around Lenin Square and other places – groups of people gathered, especially the youth, and aggressively expressed their discontent with the facts that happened,” the “Tbilisi” newspaper informed.¹⁵³

A notice of the military commandant published on April 12 issue of the newspaper “Komunisti” refers to cases of threatening the families of military servicemen at night in the Gldani district, Vazisubani and Varketili neighborhoods. Scaffoldings were burned around the monument dedicated to the 200th anniversary of the Georgievsk Treaty.¹⁵⁴ Resistance continued throughout the following days. “The ‘hidden war’ between the Russian militaries and Tbilisi residents over the ‘curfew’ ended after nine days, on April 18.”¹⁵⁵

Resistance to the communist regime, which intensified in the 1970s and 1980s, developed over the years in the framework of the dissident movement. Open protests began in the late 1980s yet they were not large-scale. The widespread nature of resistance to the regime is linked to the events of April 9, 1989. From the second day of the tragedy, the people of Georgia woke up to a new reality, in which the Soviet government and its proposed order were already fully delegitimized. The curfew only lasted for ten days since the government was forced to take the reality into consideration and repeal the military order. Even visually, the newspaper “Komunisti” affirms the fragility of the strict official position: next to the notice of the military commandant that warned the population to refrain from demonstrations and protests, photos of mass mourning on Rustaveli Avenue were published.

The tragedy of April 9 drew a clear line between the government and the people. All groups of society, including those loyal to the state, opposed the official narrative. On April 10, during the meeting of the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Eduard Shevardnadze, with the representatives of the intelligentsia at the Central Committee of the Communist Party of Georgia, it was noted that April 9 events were a tragedy that could not be justified. The letter “Only Truth is Needed,” which describes the mentioned meeting, states that “truth is needed, no matter how painful it is, since only truth can restore people’s faith and heal our wounds. The objectivity of the republic’s mass media is of special importance in this regard.” In the words of the author, “the methods used outside of the Palace of Government to disperse the protest on April 9 are unacceptable for a society that has chosen the path to democracy and transparency.”¹⁵⁶

In the days following April 9, the official/governmental and alternative narratives coexisted, yet the official narrative that failed to reflect the public sentiment soon ceased to exist. It became clear that the government was left alone, its most powerful and influential pillar – the intelligentsia – openly accused it of atrocities and killing of innocent people. The instant reaction was soon followed by a period of reflection and meaning-giving, which turned the tragic event into a great moral victory for the Georgian people. April 9 soon joined the sequence of sacred dates and was discussed along with the other tragic and heroic events in the history of Georgia.

The letters published in the newspaper “Komunisti” on April 12, which attempted to determine the meaning of the tragedy, have a common title – “The Echo of April 9 Tragedy.” “Tragedy

¹⁵³ *Ibid.*, 3.

¹⁵⁴ “Notice of Military Commandant [სამხედრო კომენდანტის ცნობა],” *Komunisti*, April 12, 1989, N 85 (20426), 2. Treaty of Georgievsk - a treaty concluded between the Russian Empire and the east Georgian kingdom of Kartli-Kakheti on July 24, 1783; it established protectorate of the Empire over the Kartli-Kakheti kingdom.

¹⁵⁵ Rekhviashvili, “Newspaper Chronicles of the Bloody April.”

¹⁵⁶ “Only Truth Is Needed [საჭიროა მხოლოდ სიმართლე],” *Komunisti*, April 12, 1989, N 85 (20426), 3.

Chronicles”¹⁵⁷ describe, in detail, the path that the country had to cover from the beginning to the end of April 9. We find publications that can be considered as an attempt to understand and rationalize the event. In the letters, the April 9 raids are considered as a great tragedy and catastrophe yet there are also calls for prudence.

One of the noteworthy publications, titled “Be Wise, Georgians!” belongs to the writer Chabua Amirejibi. Although he understands the heartache of the people, he urges Tbilisi residents to act with caution in the state of emergency, refrain from waving flags “in front of the soldier’s noses,” from whistling and throwing stones, so as not to cause further casualties. The writer justifies his position by emphasizing the uniqueness of the Georgian nation: “**We are an orphan nation, we have no relatives in the world,**”¹⁵⁸ Georgians are not scattered anywhere, we **love our hearth...** Let’s be **reasonable**, the Georgian nation neither starts nor ends with us – our ancestors did not give us the right to do that.”¹⁵⁹

The Echo of April 9 – Formation and Representation of Paradigmatic Trauma

Speaking of the term *resonance*, Aleida Assmann emphasizes its Latin root, which signifies “echo.” However, “echo” is simply a reverberation, a “secondary voice,” while “the physical logic of resonance stresses the reinforcement or prolongation of a sound. [...] Resonance, in this sense, is not an after-sound but the sensuous shape and quality of the sound itself.” An event of *resonance* revives “images, memories, emotions and meanings. [...] The concept of resonance implies the interaction of two separate entities, one located in the foreground, one in the background.”¹⁶⁰ The new event awakens old stimulus from the past, and simultaneously the past stimulus defines the new one, creates the framework of the perception of the new event. According to Assmann, this is a kind of cooperation between the old and the new.¹⁶¹

The echo of April 9, 1989 is still heard today, it is the echo that has acquired a resonant meaning, awakened and activated past tragedies and created the frame for comprehending future events. The tragedy of April 9 developed into a central event of national memory – a paradigmatic trauma; it became a point of reference for perceiving events before and after April 9. The press materials clearly reveal the construction of April 9 as a paradigmatic event. The meanings determined by the resonance of the event were created already in April and May of 1989.

A collection of letters was published in the newspaper “Komunisti,” titled “Echo of the Sorrowful Days.” In the letter, “Remaining Strong in Woe,” the student of the Tbilisi State University Vakhtang Vakhvakhishvili refers to April 9 as a tragic page in the history of Georgia. According to him, there is no need to hurry in the assessment of the event: “**Mourning is the most sacred tradition of a Georgian.** Such tradition needs devotion, **earnestness and dependability.** We should also have a **common sense,** [...] and **learn from our ancestors how remain strong in woe.**”¹⁶² On the one hand, this letter, like the previous publications, contains elements of rationalism, yet on the other hand, emphasis on “remaining strong in woe,” the

¹⁵⁷ “Tragedy Chronicles [ტრაგედის ქრონიკა],” *Komunisti*, April 12, 1989, N 85 (20426), 2.

¹⁵⁸ Here and below, sections in bold indicate the words and phrases built on the Georgian cultural pattern which constructed the meaning of the April 9.

¹⁵⁹ Amirejibi, Chabua. “Be Wise, Georgians! [ჭკუით, ქართველებო!],” *Komunisti*, April 12, 1989, N 85 (20426), 2.

¹⁶⁰ Assmann, “Impact and Resonance,” 44-45.

¹⁶¹ *Ibid.*

¹⁶² Vakhvakhishvili, Vakhtang. “Remain Strong in Woe [ჰირსა შიგან გამაგრება],” *Komunisti*, April 13, 1989, N 86 (20427), 2.

sacred tradition of mourning, and ancestors clearly reflects the typical post-April 9 rhetoric, a language saturated with sacred components and moral triumph accompanied by physical pain. Only by remaining strong in woe, which requires “earnestness and dependability,” is it possible to be triumphal.

Elguja Maghradze’s letter “I Speak Because I Care” is interesting from the same standpoint. The author addresses young people and suggests that there is nothing more precious for the homeland than a human being. The **“sacrifice was made for the homeland,”** but life must go on: “we must have patience and **just like our ancestors,** equipped with **endurance, inner strength and effort,** we must build the future of our beloved country, our Georgia.”¹⁶³

Akaki Gelovani’s letter, “Day of Sorrow – Day of Freedom,” published in the same period, is saturated with symbols, sublime tragedy, and sacred historical context. The text conveys the meaning ascribed to April 9, which became the cornerstone of the new Georgian identity:

“Tamriko, Natia, Eka, Manana, Eliso, Nana, Marina and others. **The extinguished stars of Iberia.** These women were slaughtered as they were singing: ‘I will tire of loving Georgia.’ [...] Didn’t **Krtsanisi poppies, Tmogvi, Birtvisi, towers of Svaneti, Gelati, Mtatsminda, Tamar, Ketevan, Great David, “Daisi”** become symbols of freedom? One can fight this freedom but never defeat it. On the horrible night of April 9, the attacked youth became a symbol of Georgia’s freedom. It is amazing that the day of Georgia’s independence **almost coincided with Tamar’s birthday. Two Tamars died on that night so that countless other Tamars could live,** so that the freedom of Georgia could persist. Heroes fall so that the nation can live.”¹⁶⁴

Around the same period, we come across parallels with the tragedy of March 9, 1956. There is a feeling of continuity, of recurrent tragedy. April 9 awakened the repressed tragic event in the collective memory. In an interview with Roman Gventsadze, Head of the Tbilisi Internal Affairs Division, the correspondent of “Komunisti” brought up the events of March 9: **thirty-three years and one month have passed since the March 9 nightmare;** the tragedy has repeated itself and will remain an irremediable pain in the memory of the nation.¹⁶⁵ According to the author of a letter “We Could Not Mourn that Notorious Year 1956” which was published in the newspaper “Soplis tskhovreba,” the innocent victims killed and injured on April 9 at least had the “privilege” of being mourned by the whole Georgia. “The tragedy of March 9, 1956 was shrouded in mystery from the start. Nobody knew how the victims were buried, even mentioning their names was a crime.” The author reacted to the news of building a memorial to immortalize those killed on April 9 and wished that the memory of the victims of March 9 could also be reflected in one way or another. “They were victims of injustice and Georgia and the Georgian people could not mourn them properly. Let the consequences of the two tragedies be evidenced in the new memorial.”¹⁶⁶

In 1991, a letter was published in the newspaper “Akhlagazrda iverieli” with a noteworthy headline **“March/April 9 – One Fact, Two Assessments.”** The number 9 is used only once in the

¹⁶³ Maghradze, Elguja. “I Speak Because I Care [თქვენზე ფიქრი მაღაპარაკებს],” *Komunisti*, April 13, 1989, N 86 (20427), 2.

¹⁶⁴ Gelovani, Akaki. “Day of Sorrow – Day of Freedom [დღე გლოვისა - დღე თავისუფლებისა],” *Soplis tskhovreba*, May 19, 1989, N 115, 3.

¹⁶⁵ “Interview with Roman Gventsadze, Head of the Tbilisi Internal Affairs Division [ინტერვიუ თბილისის შინაგან საქმეთა სამმართველოს უფროს რომან გვენცაძესთან],” *Komunisti*, April 11, 1989, N 84 (20425), 2.

¹⁶⁶ Etsadashvili, Iliia. “We Could Not Mourn that Year of 1956 [იმ ავადსახსენებელ 1956 წელს - მაშინ ვერ დავიტირეთ],” *Soplis tskhovreba*, May 18, 1989, N 114, 5.

title and refers to both events. The author recalls how in the childhood he associated number nine with everything good and kind – “the nine-eyed sun,” crossing nine mountains and nine seas to rescue the princess, and so on. “After April 9, 1989 we all unhesitatingly rejected this **favoured number 9**. Then, as if we lacked the reason to hate it, we “figured out” that the “affairs of 1956” took place on March 9, and for the past two years, March 9 has become almost inseparable from April 9. They are mentioned together because in these beautiful months of spring, on this unfortunate date, horrific and surprisingly similar acts of violence and hatred took place.”¹⁶⁷

In the article “**Rustaveli Avenue Turned into Didgori**” we again find parallels between the two tragedies. In addition, the names of important battles and historical places for Georgians are widely used.

“Rustaveli is crying. [...] Rustaveli is drowning in the tears of tulips and carnations, daisies and lilies, lilacs and May roses because of the attacks that unfortunate Georgia had not faced even during the pillages of **Lezgins and Shah Abbas**. [...] **Like the battle of Didgori**, the belief that was forged on the morning of April 9 is unassailable. The whole Georgia is mourning – **Didgori, Marabda, Aspindza, Martkopi! Tashiskari, Krtsanisi, Mtatsminda are mourning! Sioni is mourning, Alaverdi is mourning, Gelati is mourning!**¹⁶⁸ Even in the mourning, the hope for a happy future should not be extinguished”¹⁶⁹

On the anniversary of April 9 in 1990, the yet communist Georgia found itself in a completely new reality. According to the Georgian tradition, the death anniversary is an important event. This can be clearly seen on the pages of the newspaper “Komunisti.” The tragedy is sacralized, it already has a common national meaning and the necessary components for a traumatic event. The one-year anniversary is accompanied by an elevated, triumphal pathos. The “Komunisti” of 1990 presents the narrative born in April 1989 in its complete form. The year’s April 9 anniversary stands out with its scale and richness, as well as with the denotation of April 9 as a tragic event by the official media.

The address of Givi Gumbaridze – the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia – published on the front page of the “Komunisti,” was nothing like speech of a communist leader. Gumbaridze referred to April 9 as the day of national mourning that will forever remain in people’s memory. He mentioned the deceased on April 9 as those sacrificed for the homeland. The pages of the “Komunisti” clearly reflect national mourning, but the mourning is not just an expression of tragedy and helplessness, it is accompanied by sacred, determined, and future-oriented pathos. Gumbaridze’s speech is a proof of this – April 9 was a national tragedy even if similar tragedies are familiar to the Georgian people and “remaining strong in woe” is their main feature. “Our nation has never given in to despair, it has never turned its back on life, it has never lost hope for a bright future. That remains true today.”¹⁷⁰

The editorial letter “When Grief Becomes Power” is an expression of tragedy as a sacred event and precondition for the future victory. The piece emphasizes the healing of wounds, the

¹⁶⁷ Klarjeishvili, Nino. “March/April 9 – One Fact, Two Assessments [9 მარტი/აპრილი - ერთი ფაქტი, ორი შეფასება],” *Akhalgazrda iverieli*, April 13, 1991, N 42, 6.

¹⁶⁸ These are especially important traumatic and triumphal events and sacred placed in the history of Georgia, which are considered symbolic pillars of national identity.

¹⁶⁹ Muskheladze, Leri. “Rustaveli Avenue Turned into Didgori... [რუსთაველის გამზირიც დიდგორად იქცა...].” *Soplis tskhovreba*, May 1, 1989, N 103, 2.

¹⁷⁰ Gumbaridze, Givi. “With a Common Will, in a Common Spirit [საერთო ნებით, საერთო სულისკვეთებით].” *Komunisti*, April 9, 1990, N 83 (20424), 1.

boundlessness and immensity of tragic events, but notes that “the wounds do not heal, the grief does not disappear but rather becomes a force that originates from the depths of people and returns to them as a source of renewal and revival.” The letter mentions historical hardships and crises when brutal interventions by external forces caused an awakening, “rapid revival” of the Georgian people, a sharp return to life and existence.¹⁷¹

Many publications dedicated to April 9 highlight the fact that the tragedy unified the Georgian people. In general, the connection between April 9 and the consolidation of the Georgian people is one of the primary features of the narrative associated with the event. April 9 is represented as a day of great tragedy that brought about the unity.

By 1990, April 9 had already acquired a distinctly sacred significance as a tragic event. Tears and grief had to be followed by a “resurrection” and freedom for the Georgian nation. “The movement for independence and sovereignty now reached unprecedented heights and the day is not far when the dream will come true”;¹⁷² “there are events in the history of Georgia that mold the nation and create preconditions for renewal and immortality. April 9, 1989 is such day – the day of bloody tragedy – a milestone in the spiritual revival of the nation.”¹⁷³

As we have seen, the newspaper “Komunisti” played an important role in communicating April 9 to the whole society and establishing the tragedy into a national event. Simultaneously, the newspaper reflected the universal nature of the tragic event. It revealed how each social stratum shared into the common grief, how representatives of national minorities joined the mourning. “Sorrow is indivisible,” “Support one another” – we often come across pieces with similar titles in anniversary publications.

An examination of the “Komunisti,” as well as other newspapers, reveals that the process of trauma formation develops within the framework of the cultural pattern that was activated in the late 1980s, in the footsteps of the national movement: this is a sense of tragedy caused by constant suffering, struggle, and sacrifice, which should become a symbol of physical or moral victory. This sacred component of the national movement is the leitmotif of the verbal and written rhetoric of its leaders, Zviad Gamsakhurdia and Merab Kostava. The same pattern is reflected in Georgian periodicals:

“There comes a new year and the moment in the history of the nation that transcends centuries. That is the day of April 9. This day shattered us; **the time could begin with it.** [...] Let’s unite – both living and the dead, – become stronger and take care of Georgia together.”¹⁷⁴

The joint struggle of “the living and the dead,” the representation of *this* and *that* world as one whole, Kostava’s sense of the “glorious moment” generate a sacred scheme within which April 9 is turned into a tragedy.

Merab Kostava’s speech on the morning of April 9, when he spoke of the “glorious moment” in the history of Georgia and the Georgian nation before God,¹⁷⁵ accurately conveys the mystical mood of the protest. The protesters are partakers of the “divine work” and they cannot be defeated. Even before the protest was dispersed, there was a sense of moral triumph. Thirty years later, Lela Kinkladze, then student of Tbilisi State University who participated in the protest, recalls:

¹⁷¹ Ibid., 2.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid., 3.

¹⁷⁴ Kvachantiradze, Tamaz. “The First Year [წელი პირველი],” *Literaturuli sakartvelo*, April 9, 1990, N 15, 12.

¹⁷⁵ “Merab Kostava’s Speech on April 9, 1989 [მერაბ კოსტავას სიტყვა 1989 წლის 9 აპრილს],” *Myvideo.ge*, April 9, 2014, <https://bit.ly/31CGI3a> (Accessed 05.03.2021).

“I am very cautious and cowardly by nature, but I thought that the work we were doing was sacred and nothing could defeat us, [...] since we loved each other, defended each other, were one flesh and spirit. [...] We all thought something big was going to happen that day. The fate of Georgia would be decided. [...] When the corridor formed and the Russian army entered, instead of feeling danger, we were excited, happy, because the Russian army had arrived and we would greet it with applause. I was not afraid of anything. [...] We thought we would warm their hearts with candles, flowers, songs, and ovation.”¹⁷⁶

The letter “Holy Martyrs,” which presents interviews with the family members of April 9 victims, ends with a passage that exemplifies sacralization of the event and universalization of its meaning:

“People of different ages were among those killed on April 9: mainly women and young people. Representatives of all social classes: peasants, workers, intelligentsia, poor and the rich, those who were brave and courageous, and those who were faint-hearted. [...] Every one of them, regardless of gender, age, education, status, and property had a common belief in the future of Georgia and was ready to sacrifice himself for the happiness of the homeland, [...] the blood shed by the *holy martyrs* paved the path to independent Georgia.”¹⁷⁷

The alternative press is also interesting from the perspective of April 9 anniversaries. In the newspaper “Motsameta,” we find a piece with the title “The Day of National Catharsis.” The pathos of the letter is in complete harmony with the spirit of the official media. “History is familiar with dates written in blood; time has preserved each one of them. One such date – April 9, 1989 – transpired before our eyes.” The letter refers to April 9 as an earthquake in the sixty-eight-year long swamp. “April 9 came in blood, tears, pain, sorrow... and hope. [...] Praise be to the boundless sorrow of April 9 that gave our nation the hope of freedom! [...] Yours were **Didgori and Basiani, Aspindza and Marabda, Martkopi and Krtsanisi... and now April 9 of 1989.**”¹⁷⁸

Thus, the Georgian press of 1990 represents the completed construction of cultural trauma. The representation of the trauma takes place in a perfect and clearly defined manner, it contains all the meanings given to April 9. This is already a culturally processed paradigmatic event that shapes the impact narrative. This narrative forms a common space of action for the national movement as well as the authorities of still Soviet Georgia.

On April 9, 1991, when the country was on the cusp of independence, the newspaper “Sakartvelos Respublika”¹⁷⁹ recalled the tragedy. The piece “April 9 Syndrome” considers Georgian society ill and presents freedom as the only way to cure the disease. “The whole Georgia “became ill” with the nightmare on April 9, 1989. On this fateful day, we came down with an illness that cannot be cured with any imperial ‘prescription’ or ‘medicine’. The rebellious spirit cannot be cured and will not rest until Georgia is free!”¹⁸⁰ On April 9, 1991, the restoration of independence of Georgia was declared.

With the declaration of independence on April 9, 1991, the Georgian government under the

¹⁷⁶ Kinkladze, Lela. “April 9 – The Day of Tragedy and Independence [9 აპრილი - დღე ტრაგედიისა და დამოუკიდებლობისა],” *Alioni*, April 8, 2019, N 14 (10308), 4.

¹⁷⁷ Askaneli, Zurab. “Holy Martyrs [წმინდა მოწამენი],” *Akhalgazrda iverieli*, April 7, 1990, N 38, 4.

¹⁷⁸ “The Day of National Catharsis [ეროვნული კათარზისის დღე],” *Motsameta*, March-April, 1990, III-IV, 1.

¹⁷⁹ Since December 6, 1990, the newspaper *Komunisti* was renamed to *Sakartvelos respublika*.

¹⁸⁰ “April 9 Syndrome [9 აპრილის სინდრომი],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 1991, N 69 (89), 1.

leadership of Zviad Gamsakhurdia institutionalized the triumph as a key component of the April 9 narrative. Despite all cataclysms and radical political changes, April 9, 1989, remained the date of moral triumph of the Georgian people.

The April 10 narrative in the newspaper “*Sakartvelos respublika*” is univocally triumphal. The newspaper describes the victory of Georgians the painful way to which began on April 9, 1989 and culminated on the same day of 1991. The photo report shows a crowded rally in front of the Palace of Government, a sea of flowers, paying tribute to those who died on April 9. The photos are accompanied by a letter titled “*Celebration of Unity, Celebration of Freedom.*” An excerpt from Temur Koridze’s speech at the demonstration is part of the publication: “Yes, our sacrifice and the blood spilled two years ago, on that horrible night, was not in vain. The souls of the victims are with us today.” Zviad Gamsakhurdia, Chairman of the Supreme Council spoke: “We have not yet shed tears for the victims of April 9 and today, God has granted us tears of joy.” Gamsakhurdia’s speech is imbued with the characteristic sacred components: “We walked a thorny path, religion and morality have brought us to the truth, to the need of revival of Georgia.”¹⁸¹

The editorial published in the April 11, 1991 issue of “*Akhalgazrda iverieli*” is a clear and concise summary of the transformation that began on April 9, 1989. There are no two April 9s for the author, it is one date that expresses both tragedy and victory. “April 9. This date no longer needs specifying the year since it is the only April 9 in the history of Georgia.” The letter claims that post-April 9 Georgia is finally here:

“Awakened, resurrected to defend the national dignity, to meet the enemy with hostility and the friend with affection. **The holy blood shed on April 9** has fulfilled its mission. [...] Happy and immortal is the nation that can make sacrifices for its future and **sanctify those who fell in the fight for the freedom of their homeland.** Only two years have passed since April 9, but these two years have been like two centuries for Georgia.”¹⁸²

In early 1992, Zviad Gamsakhurdia’s government was overthrown by an armed uprising. In March of the same year, Eduard Shevardnadze, the former Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, returned to Georgia and became the head of the country’s governing body – the State Council. The key positions of the government were taken by the organizers of the military coup and the opponents of Zviad Gamsakhurdia. The political reality changed dramatically. The day of independence of Georgia was completely ignored by the authorities in 1992. Not even a single word about independence was mentioned in the “*Sakartvelos respublika*” one year after the declaration of independence. There was, however, a relatively modest mention of the fact that four years had passed since April 9, 1989, although the issue had barely had any texts dedicated to the event. Several photographs of mourning titled “*The Bells of Immortality Are Ringing!*”¹⁸³ were published. April 9, 1989 seemed to be presented in opposition to April 9, 1991: the first paragraph of the letter dedicated to the tragedy – “*We Will Light Candles*” – emphasized that the pain of April 9 could not be overshadowed by any other event: “*The painful April 9 has*

¹⁸¹ “*Celebration of Unity, Celebration of Freedom [ერთიანობის დღესასწაული, თავისუფლების დღესასწაული],*” *Sakartvelos respublika*, April 10, 1991, N 70 (90), 1.

¹⁸² “*Risen to Defend National Dignity [ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი],*” *Akhalgazrda iverieli*, April 11, 1991 N 41, 7.

¹⁸³ “*The Bells of Immortality Are Ringing [რეკავენ უკვდავების ზარები],*” *Sakartvelos respublika*, April 9, 1992, N 57 (330), 4.

arrived for the fourth time. No matter what else happens on this day, April 9 will always remain associated with the names of those who sacrificed themselves for their homeland.”¹⁸⁴

It is noteworthy that despite ignoring the declaration of independence, the significance of April 9 as a paradigmatic event remains untouched. In the following years, in the wake of gaining political stability and legitimacy, Shevardnadze’s government revived April 9 as the starting point for the country’s progress and the basis for future victory.

On April 9 of 1993, the resolution accepted by the Parliament of Georgia a day before was published on the front page of the “*Sakartvelos respublika*,” which can be seen as the beginning of a new conjuncture. Unlike the previous year, the resolution no longer ignored the declaration of independence and April 9 was discussed as both a traumatic and a triumphal event. The minutes of the April 9, 1993 sitting of the Parliament of Georgia were published, describing the process of adopting the resolution. According to the resolution, April 9 – the day of the restoration of independence – was declared as the day of national unity, civil consent, and remembrance of the victims who died for their homeland. It was established as a holiday that would be celebrated annually. When presenting the draft resolution, Eduard Shevardnadze, the Head of the State, noted: “First of all, this was a difficult day, a people’s day, but April 9 is not the only such day in the history of Georgia. There were bigger sacrifices and more momentous events yet April 9 holds a special place.” This day gave impetus to the unity of people and gained a great resonance since the achievement of national unity and civil consent was the main task for the society at the time. In the future, according to Shevardnadze, “the names and deeds of the deceased who sacrificed themselves for their homeland will become one of the main conditions for the unification of the country and the people. [...] I don’t imagine April 9 celebration to be a happy event, it will be a sorrow-filled day when people will think about the past, the future, those who sacrificed themselves for their homeland, future generations, our children, and grandchildren,”¹⁸⁵ he stated. Even though the resolution mentions the Act of Independence, Shevardnadze’s speech attests to the fact that as a tragic day, April 9 was still a central event.

Numerous publications are dedicated to the April 9, 1989 tragedy rather than to the declaration of independence. Interviews with the leaders of the national movement, Tamriko Chkheidze, Gia Chanturia, Irakli Tsereteli, and others have been published. The respondents speak of the tremendous significance of April 9, of success, victory, unity of the Georgian people, the sacrifice that made the unity and independence of Georgia possible. However, they do not mention the importance of the declaration of independence, on the contrary, their rhetoric involves a critique of Zviad Gamsakhurdia and his government, which diminished and damaged the meaning of April 9.¹⁸⁶ April 9 is seen as a tragedy and, at the same time, a great victory that carries great moral significance. In the words of Irakli Tsereteli, April 9 “is the greatest moral and political victory of the Georgian nation. It made the idea of Georgia’s independence invincible;” the death of people was a tragedy, however, there is more victory than defeat in this event.

Eduard Shevardnadze’s 1992 address, published on April 9 in the “*Sakartvelos respublika*,” continues the trend of presenting April 9 as a tragic date of great historical and moral significance. Shevardnadze refers to April 9 as an elevated and, at the same time, a bloody date, “the date of

¹⁸⁴ *Ibid.*, 4.

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ *Ibid.*, 2.

the revival of the Georgian soul and the illumination of the Georgian consciousness, the date of the spiritual ascension over internal and external enemies through moral superiority and national integrity.” In the words of the head of the state, April 9 is a unique event yet it also has parallels in the history of Georgia with other “heroic and tragic” battles: March 9, 1956, August 1924, and February 1921. “Unfortunately, or fortunately, there are plenty of similar years and months in the history of Georgia because the nation, though it was bleeding, continued to fight and ultimately, to win. We will win now too!” – Shevardnadze’s statement maintains.¹⁸⁷

In the official narrative created in 1993-1994, April 9 was constructed as a chosen trauma. It caused great loss and the feeling of helplessness. At the same time, it has become a pillar of a new identity. The Decree issued by the Parliament of Georgia in 1993 and the public speeches of Shevardnadze prove that the government of Georgia tried to ground the idea of the future success of Georgia on the heroic and triumphal component of April 9. The independence declared on April 9, 1991, as institutionalized triumph associated with the name of Zviad Gamsakhurdia, was overshadowed by April 9, 1989. However, the idea of moral triumph born together with the tragedy of April 9, was preserved and even enhanced.

As a tragic event, April 9, 1995 was celebrated modestly. A photo depicting the tragedy was published. Eduard Shevardnadze and members of the government paid tribute to the memory of the deceased. There was also talk of memorializing April 9.¹⁸⁸ The trend of modest, standardized commemoration of April 9 as a tragic event continued into the 1990s and early 2000s. During this period, the reactions to April 9 anniversaries were identical, the political conjuncture enabled maintaining the tradition.

The Resonance of April 9 in the New Political Reality

After the Rose Revolution of 2003, the political situation in Georgia changed. Since 2004, April 9 was revitalized again. It regained its significance as the day of independence. On April 9, 2004, Bondo Mdzinarashvili’s letter titled “April 9 – Two Dimensions of One Day” was published in the newspaper “Sakartvelos respublika”:

“April 9 evokes two associations, one of tragedy and blood-stained Rustaveli Avenue, and the other of joy over the restoration of statehood... Those who fell on April 9 were the victims for freedom and that is when the fate of Georgia was decided. [...] We love to reason with symbols. The declaration of state independence on April 9 was symbolic. Thus, on this day, sorrow and joy simultaneously occupy the hearts of every Georgian. Everything happens in God’s will.”¹⁸⁹

The pathetic language of this letter reminds us of 1989-1991 publications. Tariel Putkaradze’s article, “Legalization as an Inevitable Process: The Victory of April 9 and the Importance of the Judicial Legacy of Zviad Gamsakhurdia’s Exiled, Legitimate Government for the State of Georgia,” was published in the same issue of the “Sakartvelos respublika” and in the newspaper

¹⁸⁷ “Eduard Shevardnadze’s Speech [ედუარდ შევარდნაძის მიმართვა],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 1994, N 57 (859), 1.

¹⁸⁸ Gabriadze, Meri. “Immortal Is the Memory of the Eternal Patriots of Georgia [უკვდავია თავისუფალი საქართველოს მარადიული მამულიშვილების სხუნა],” *Sakartvelos respublika*, April 11, 1995, N 38 (1054), 1.

¹⁸⁹ Mdzinarashvili, Bondo. “April 9 – Two Dimensions of One Day [9 აპრილი - ერთი დღის ორი განზომილება],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2004, N 82 (4811), 1.

“24 Saati” (with a slightly altered title). According to the author, the national movement reached its zenith on the “heroic night” of April 9, 1989, and the struggle culminated in April 9, 1991, when independence of Georgia was restored on the basis of May 26, 1918 Act of Independence. “Not only the state independence, but also the judicial legacy of the legitimate government of 1918-1921 was restored on April 9, 1991. Therefore, April 9 is the day of heroic struggle and victory. It is also noteworthy that the Shevardnadze regime celebrated its victory on May 26 and not April 9. April 9 was deliberately concealed. The world, however, recognized independence of Georgia on the basis of the April 9 Act!”¹⁹⁰ Putkaradze’s article demonstrates that at the initial stage of the new political reality, the media is back to discussing issues that were less encouraged in Shevardnadze’s era.

Soon the importance of April 9 as the day of victory was openly spoken about, along with the positive role of Gamsakhurdia’s legacy in building an independent state. In 2004, the statue of the mayor of St. Petersburg, Anatoly Sobchak, was erected in the 9th April Garden. Sobchak was in charge of the commission that investigated the affairs of April 9, 1989. He openly accused the Soviet authorities of using brutal methods to disperse the peaceful protest. Along with his family members, the Georgian President Mikheil Saakashvili also attended the inaugural ceremony. In his words, Anatoly Sobchak was the first who loudly spoke about the April 9, 1989.¹⁹¹ The event was widely publicized in the Georgian media.

On the same day, the Chairperson of the Parliament of Georgia, Nino Burjanadze, declared on Rustaveli Avenue that the events of April 9, 1989 facilitated the process of creating independent Georgia.¹⁹² The letter “Fifteenth April 9” expresses heartache that until now, for the government, this day was associated with mandatory gatherings and false pathos. “What meaning the new government will give to the date will soon become known. The relatives of those who died on April 9 still breathe with the hope that the blood of their children, sisters and brothers was not spilled in vain and that the new Georgia will prove that with actions,” Burjanadze said in her speech.¹⁹³

The text, “We, Georgians, Can Sacrifice Ourselves,” published in the “Kviris palitra” is dedicated to the fifteenth anniversary of the April 9 tragedy. Author Lela Jikashvili refers to April 9 as the date that has no past tense. In her opinion, the ideals of the April 9 fighters continue to be relevant today, because fifteen years have not brought us even fifteen steps away from the main problem.¹⁹⁴

Spartak Kobulia’s letter, “Blessed Be the Pure at Heart,” published in the April 9, 2005 issue of the “Sakartvelos respublika,” is imbued with the symbols and pathos typical of April 9: “God

¹⁹⁰ Putkaradze, Tariel. “Legalization as an Inevitable Process: The Victory of April 9 and the Importance of the Judicial Legacy of Zviad Gamsakhurdia’s Exiled, Legitimate Government for the State of Georgia [ლეგალიზაცია, როგორც გარდაუვალი პროცესი: 9 აპრილის გამარჯვება და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოსთვის],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2004, N 82 (4811), 3, 9; See also: Putkaradze, Tariel. “Significance of the April 9 and Judicial Legacy of Zviad Gamsakhurdia’s Exiled, Legitimate Government [9 აპრილის მნიშვნელობა და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობა],” *24 saati*, April 9, 2004, N 84 (633), 1.

¹⁹¹ “Statue for the Just Man [მეგლი - სამართლიან კაცს],” *Sakartvelos respublika*, April 10, 2004, N 83 (4812), 3.

¹⁹² *Ibid.*

¹⁹³ “Fifteenth April 9 [მეთხუთმეტე 9 აპრილი],” *24 saati*, April 9, 2004, N 84 (633), A6.

¹⁹⁴ “We, Georgians, Can Sacrifice Ourselves [ქართველებს თავგანწირვა შეეციძლია],” *Kviris palitra*, April 9, N 14 (475), 4.

forbid that our weak homeland might need our blood again... Those who have been through April 9 must be ruthless towards the enemies of homeland.”¹⁹⁵

Lamara Chkonia’s letter, “9 Is Not Always a Joyful Date for Us” was published in the same newspaper. The famous opera singer recalls the protests of April, 1989, in which she also participated. She concludes that “9 is not always a joyful date for Georgians. It is enough to look at our contemporary history: March 9, 1956, Zakaria Paliashvili Opera and Ballet State Theatre caught fire on May 9, 1973, and now, April 9, 1989. There were also 9 Kherkheulidze brothers!”¹⁹⁶ Lia Chighladze’s letter, “God, How Did You Turn These Dreamy Girls and Boys into Heroes,” builds on the symbols, pathos, and historical analogies found in the song lyrics of the time to contextualize the heroes, unify them and create a common image: “The rebels for freedom were not forgiven for their desire for freedom just like in the past, near Kojori. Kojori is calling on Tbilisi now – Maro Makashvili is summoning her spiritual sisters... Tamar, Natia, Eka, Manana, Tatia, Nato, Nino, Eliso.”¹⁹⁷

The Georgian press celebrated April 9, 2008 as the day of sublime tragedy. The newspaper “Sakartvelos respublika” referred to the date by the official name given to it in 1993 – the day of national unity, civil consent and remembrance of the victims who died for their homeland. In the letter titled “April Was Coming in Tears,” Tamar Shaimshelashvili writes: “This was a fateful and simultaneously, a happy day in the history of the Georgian nation since the sacred blood shed for freedom united the nation and clenched it into a fist.” The letter contains some of the “Poems Posted on Trees.” In the words of the author, no matter how many years pass, the memory of the deceased on April 9 is immortal. They seem to flicker on the plane trees after a rainy day, like luminous drops.¹⁹⁸

In 2009, Georgia met the twentieth anniversary of April 9, 1989 amid intense political confrontation. On the day, a large-scale protest held on Rustaveli Avenue by the united opposition turned into civil disobedience. The parliament building, Rustaveli Avenue as well as the adjacent territory of the Georgian television were picketed and tents were set up.¹⁹⁹ As reflected in the anti-government print media, by holding a protest on April 9, the opposition tried connect with April 9, 1989. A famous photo from the 1989 tragedy, “Today on Rustaveli, the Fire of Bloody Tulips,” was printed on the front page of the newspaper “Sakartvelos respublika”’s April 9 issue. The author of an article with the same title, Davit Mkhaidze, talked about the importance of April 9. According to him, the mystical dawn of April 9 was the last straw that broke the back of the communist empire. Zviad Gamsakhurdia was aware of this and therefore, he declared independence of Georgia on April 9. With this act, he honored the souls of the deceased. “This day of tragedy and mourning should have turned into the day of celebration from then onwards, but unfortunately, the former president could not witness the next April 9. Otherwise, he would have declared it as the official holiday of independence instead of May 26, when the short-lived

¹⁹⁵ Kobulia, Spartak. “Blessed Be the Pure at Heart [ნეტარ იყვნენ წმიდანი გულითა],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2005, N 82-83 (5116), 1.

¹⁹⁶ Chkonia, Lamara. “9 Is Not Always a Joyful Number for Georgians [ქართველებსთვის რიცხვი 9 ყოველთვის არცთუ ისე ბედნიერია],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2005, N 82-83 (5116), 3.

¹⁹⁷ Chighladze, Lia. “God, How Did You Turn These Dreamy Girls and Boys into Heroes [ღმერთო, გმირებად როგორ მიქცეე ეს მეოცნებე გოგო-ბიჭები],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2005, N 82-83 (5116), 3.

¹⁹⁸ Shaimshelashvili, Tamar. “April was Coming in Tears [შემოდოდა აპრილი ცრემლით],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2008, N 66 (5924), 5.

¹⁹⁹ “The Opposition Declared Civil Disobedience [ოპოზიციამ სამოქალაქო დაუმორჩილებლობა გამოაცხადა],” *Sakartvelos respublika*, April 11, 2009, N 68-72 (6169-6173), 1.

Mensheviks forcibly declared independence.” The author then tried to draw a parallel with the protest of April 9, 2009, suggesting that Georgians continue to fight for freedom. “Despite all that, unfortunately, Georgians are still stuck in April 9, 1989 since the gained freedom proved to be temporary”; this protest is a fight for freedom and the ideals of April 9.²⁰⁰

Since 2004, the print media started reaching back to the events of 1989-1991. Zviad Gamsakhurdia was represented as the key positive figure in the contemporary history of Georgia. One article in the newspaper “Sakartvelos respublika” was dedicated to “the legendary friendship of the two true Caucasians, Zviad Gamsakhurdia and Dzhokhar Dudayev.” The authors, members of the Supreme Council, Bimurza Aprasidze and Teimuraz Gvantseladze, labeled Gamsakhurdia and Dudayev as the greatest public figures of the twentieth century and leaders of the resistance.²⁰¹ The press widely covered these perspectives, along with the critique of Shevardnadze’s government whose representatives were called “putschists,” Zviad Gamsakhurdia’s rehabilitation and re-evaluation of his epoch. Two April 9s – the sublime tragedy and the subsequent political triumph – as the axis of Gamsakhurdia’s era came into focus. The process culminated in the transfer of Zviad Gamsakhurdia’s remains from Grozny to Tbilisi in 2007 and his burial in the Mtatsminda Pantheon.²⁰² The actualization of Gamsakhurdia and his epoch was closely linked to the anti-occupation politics and resistance to Russia, which intensified during this period. In 2012, the political reality of Georgia changed once again, yet this did not have a significant impact on the attitude towards April 9. It remained within the established tradition.

Research of selected periodicals issued during the 30-year period revealed that The press played an important role in the development of the traumatic and triumphal narrative of April 9, 1989, based on the elements of the Georgian cultural pattern (sacrifice for motherland, moral victory over the enemy, the triumph of victimhood). Declaration of independence on April 9, 1991 added a new, official, institutionalized dimension to the moral triumph of April 9, 1989. The narrative have remained stable during the following decades. Unlike April 9, 1989, representation of April 9, 1991 was highly dependent on the political context.

NATURAL DISASTERS: ECHO OF THE APRIL 9

Short Description. *In the winter of 1989, heavy snow caused avalanches in mountainous Adjara. Intense snowmelt and rains in the spring caused floods, landslides, mountains collapsed and destroyed villages. The natural disaster resulted in fatalities. A landslide in the village of Ttablana on April 19 completely engulfed the village and killed twenty-three people. Hundreds of families were left homeless and more than a thousand were forced to relocate to other regions. 17500 people were facing the risk of avalanche.*²⁰³

The April 29, 1991 earthquake in Racha was the strongest seismic event recorded in the Caucasus in the past two hundred years. Its general magnitude was seven while in the epicenter

²⁰⁰ Mkheidze, Davit. “Today on Rustaveli, the Fire of Bloody Tulips [დღეს რუსთაველზე, სისხლისფერი ტიტების ცეცხლი],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2009, N 67 (6168), 4.

²⁰¹ Aprasidze, Bimurza and Teimuraz Gvantseladze. “How Zviad and Jokhar Met Each Other [როგორ გაიცნეს ერთმანეთი ზვიადმა და ჯოხარმა],” *Sakartvelos respublika*, April 9, 2004, N 82 (4812), 3.

²⁰² “Tbilisi. April 1, 2007 [თბილისი. 2007 წლის 1 აპრილი],” *Sakartvelos respublika*, April 3, 2007, N 59 (5660), 1.

²⁰³ “Tragedy in Khulo [ტრაგედია ხულოში],” *Komunisti*, April 21, 1989, N 94, 2; Grigoladze, Mikheil. “With Support and Compassion [თანადგომითა და თანაგრძნობით],” *Komunisti*, April 23, 1989, N 96, 2.

– Oni and Ambrolauri – it reached nine.²⁰⁴ The natural disaster caused destruction and casualties in several regions – Racha, Imereti, and Shida Kartli. Around 46 000 houses were destroyed or damaged, around 100 000 people were left homeless, and according to the estimates of the time, around 114-270 died; the damage caused by the earthquake fluctuated between 100 million and 10 billion Soviet rubles in 1991.²⁰⁵

The most significant geologic effect of the earthquake was abundant co-seismic and post seismic landsliding that caused extensive damage and at least half of the fatalities. Many landslides were triggered in about 2500-km epicentral area. The following six types of landslides were observed (in order of decreasing abundance): rock falls, debris slides, slumps, earth slides, rock block slides, and rock avalanches. These events almost completely destroyed several villages. The rock avalanche fully submerged the village of Khakhieti in Sachkhere district in natural debris and killed all the residents. The village of Chordi in Oni district also fell victim to post-seismic processes.²⁰⁶

Natural Disaster as a Cultural Construct

Different approaches exist in the study of disasters, including natural disasters and their impact on society, and there are multiple definitions of the concept.²⁰⁷ Donald Meichenbaum explains that “disasters are traumatic events that are so extreme or severe, so powerful, harmful or threatening that they demand extraordinary coping efforts. They may take the form of an unusual event, or a series of continuous events, that subject people to extreme, intensive, overwhelming bombardment of perceived threats to themselves, or to significant others. Such traumatic events may overwhelm a person’s or a community’s sense of safety and security.”²⁰⁸

Disaster, like all other types of traumatic events, is determined not by the initial event but by its subsequent perception in the context of the affected society. As Kai Erikson maintains, “it is how people react to them rather than what they are that give events whatever traumatic quality they can be said to have. [...] So it is the damage done that defines and gives shape to the initial event, the damage done that gives it its name.”²⁰⁹ Similarly, Jeffery Alexander suggests that

²⁰⁴ Jibson, Randall W. et al. “Some Observations of Landslides Triggered by the 29 April 1991 Racha Earthquake, Republic of Georgia,” *Bulletin of the Seismological Society of America* 84, no. 4 (1994): 963; Vakarchuk, Roman N. et al. “The 1991 Racha Earthquake, Caucasus: Multiple Source Model with Compensative Type of Motion,” *Izvestiya, Physics of the Solid Earth* 49 (2013): 653.

²⁰⁵ “The Strongest Earthquakes in Georgia [ყველაზე ძლიერი მიწისძვრები საქართველოში],” *Kviris palitra*, July 25, 2016, <https://bit.ly/31C83wX> (Accessed 03.02.2020).

“The Strongest Magnitude Seven Earthquake in the Georgian History Occurred in Racha, Near Ambrolauri [საქართველოს ისტორიაში ყველაზე ძლიერი 7 მაგნიტუდის მიწისძვრა რაჭაში, ქალაქ ამბროლაურთან მობდა],” *GHN Georgian News Agency*, October 23, 2019, <https://bit.ly/3qZtE15> (Accessed 03.02.2020).

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Perry, Ronald W. “What Is a Disaster?” *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 1-15; Hewitt, Kenneth. “The Idea of Calamity in a Technocratic Age,” *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 3-30; Susman, Paul et al. “Global Disasters, a Radical Interpretation,” *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 263-283; Freudenburg, William R. et al. *Catastrophe in the Making. The Engineering of Katrina and the Disasters of Tomorrow* (Island Press, 2009); Quarantelli, Enrico L. et al. “A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old, and In-Between Types,” *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer, 2007), 16-41; *What Is A Disaster? Perspectives on the Question*, ed. Enrico L. Quarantelli (London and New York: Routledge, 1998).

²⁰⁸ Meichenbaum, Donald. “Disasters, Stress and Cognition,” *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention*, eds. Stevan E. Hobfoll and Marten W. de Vries (Springer Science+Business Media, 1995), 34.

²⁰⁹ Erikson, Kai. “Notes on Trauma and Community,” *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), 184-185.

events are not inherently traumatic. Trauma is a socially mediated attribution.²¹⁰ Frank Furedi, along the same lines, claims that the experience of disasters is a social phenomenon which is mediated through the public's cultural imagination; cultural script seeks to endow events, especially extreme ones, with meaning.²¹¹

In recent decades, researchers have increasingly emphasized the role of culture in the construction of disaster. They are interested in understanding how disasters are framed and interpreted, remembered and memorialized, represented and portrayed through different kinds of media.²¹² Culture plays a major role in shaping how we perceive environmental conditions and define various harmful episodes. Culture is part and parcel of the process through which certain historical occurrences, extreme events, or harmful episodes are defined as disasters. Culture, for example, provides a normative basis for judging something as positive or negative or as desirable or undesirable. Culture also serves as a roadmap by equipping us with behavioral and collective action repertoires that are enacted to solve the social problems which are collectively defined.²¹³ We analyze the natural disasters of Adjara and Racha-Zemo Imereti from this perspective.

Natural Disasters within the Resonance Area of April 9

In the months of April in 1989 and 1991, the most devastating natural disasters in decades occurred in mountainous Adjara and Racha-Zemo Imereti. During the same years, the month of April was associated with serious social upheavals. This coincidence led to the correlation of these two occurrences – social and natural – and their comprehension in terms of a single traumatic experience. These events came to be linked to national identity and to the future of the nation. Narrative of the natural disasters was transformed into the narrative of cultural trauma.

Neil Smelser maintains that the traumatic perception of an event is dependent on the sociocultural context of the affected society at the time the historical event or situation arises.²¹⁴ Simultaneously, he notes that “a given historical event or situation may qualify as a trauma at one moment in a society's history but not in another.”²¹⁵ In his view, “cultural traumas are for the most part historically made, not born.”²¹⁶ Based on this hypothesis, we assume that the construction of meanings around the 1989 and 1991 natural disasters was determined by the socio-cultural context of the time.

Kai Erikson believes that it is not necessary for a trauma to be caused by a single and severe blow; a succession of permanent, chronic life events can also be traumatic (“‘trauma’ has to be understood as resulting from a constellation of life experiences as well as from a discrete happening, from a persisting condition as well as from an acute event”).²¹⁷ Such chronic fluctuations and series of traumatic events were the reality of Georgia in the first years following

²¹⁰ Alexander, “Toward a Theory”, 8. See also: Quarantelli et al., “A Heuristic Approach”; Perry, “What Is a Disaster?”

²¹¹ Furedi, “The Changing Meaning of Disaster,” 484, 487.

²¹² Webb, Gary R. “The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability through the Lens of Culture,” *Handbook of Disaster Research*, 2nd ed., eds. Havidán Rodríguez et al. (Springer International Publishing, 2018), 109-110.

²¹³ *Ibid.*, 113-114.

²¹⁴ Smelser, Neil J. “Psychological Trauma and Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 36.

²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ *Ibid.*, 37.

²¹⁷ Erikson, “Notes on Trauma,” 185.

the collapse of the Soviet Union and gaining independence: the tragedy of April 9, 1989, armed conflict in the Tskhinvali region, everyday problems that were equally difficult for people (if not more so, since everyday stress sometimes overshadowed the bigger events). It was in this context that one of the most tragic natural disasters – in terms of fatalities and damages – in Adjara and Racha-Zemo Imereti occurred.

It is possible that in other contexts these events were not related to national identity and cultural patterns were not used to construct their meaning. This assumption is based on the fact that natural disasters that occurred before and after – the avalanches and landslides that are common to the mountainous regions of Georgia – were not discussed in connection with any other social or cultural events, they did not acquire the features of cultural trauma. The situation in the late 1980s evoked disastrous associations. In an article published in 1991, this period is compared to a disaster: “The country was like a ship that crashed into an iceberg. The walls cracked and the water was flowing in. It is not easy to contain this flood – a programmed, pre-planned natural disaster is raging in our land.”²¹⁸ Even in 1989, which was only the beginning of a series of seemingly endless traumatic events of the 1990s, there already was a feeling of being under insurmountable stress, of living in permanent shock. However, even then it was clear that any attack would have to be met with strength and perseverance.

On the one hand, natural disasters reinforced the traumatic perception of other events of the period and on the other hand, their meaning as traumatic events was first determined in the context of April 9 (the tragedy of 1989 and the declaration of independence in 1991). Together they created a traumatic narrative with common accents and pathos based on the cultural patterns mentioned above. We think that the peculiarities of Georgian culture actualized in the context of social and political events of the time played a decisive role in determining the meaning of these events. Aleida Assmann’s concept of cultural patterns is useful for explaining the specific mechanisms of meaning-making. „Cultural patterns [...] can be recognized as a stable motif or repetitive structure in canonized pictures or stories, retaining their identity in an inexhaustible play of transformations and variations. [...] These patterns highlight a sense of identity and continuity in the experience of difference and change, [...] help us to transform a formless and unwieldy reality into the structure of cultural semantics.”²¹⁹ They are open to new uses, contexts and meanings, enabling groups to cope with catastrophes and “to find meaning in even the most adverse and cruel experiences”; cultural patterns create continuity across ruptures and help to interpret a destructive event in terms of a previous hard experience.²²⁰

Based on the analysis of the narratives of April 9, 1989, as well as the texts referring to natural disasters, we have outlined the following aspects of the Georgian cultural pattern:

- The inevitability of sacrifice for victory; sanctity of victims – heroes who sacrificed their own lives to motherland; the triumph of martyrs; “chosenness” of sufferers.
- Celebration in tragedy, glory in mourning.
- Resilience; patience in hardship.
- Death for resurrection.
- Strong providentialism.

²¹⁸ Chkhikvadze, Vano. “Georgia’s Spine [საქართველოს ხერხემალი],” *Sakartvelos respublika*, April 3, 1991, N 65, 4.

²¹⁹ Assmann, “Impact and Resonance,” 60.

²²⁰ *Ibid.*, 63.

This scheme was widely used to construct the traumatic narrative of natural disasters. As we have mentioned, this was caused by the fact that these events fell within the field of resonance of April 9.

Construction of Adjara and Racha-Zemo Imereti Natural Disaster Narratives

Publications on the natural disasters of Adjara and Racha-Zemo Svaneti analyzed here in the context of cultural trauma were printed in the press shortly after the incidents. As always, media played a crucial role in defining the traumatic experience, in generalizing and constructing the traumatic narrative. The studied texts reflect emotions and associations that arose as a result of these tragic events.

Several newspapers published in Georgia at the time were selected for the study. The newspaper “Komunisti” – a publication of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, the Supreme Council and the Council of Ministers of the Georgian SSR, the newspapers “Akhgaldzrda komunisti” and “Soplis tskhovreba” – publications of the Central Committee of the Communist Party of Georgia. These newspapers could be found in almost every household because their subscription was mandatory. They expressed the official position of the central government of the republic. However, the situation changed in the final years of the Soviet Union. The freedom of expression implied in *glasnost* was not the only factor responsible for the relatively free style of the writers. Newspapers of the time, even the “Komunisti,” gave themselves the right to dedicate the first page to the issues of all-Union importance, conveyed in a standardized and objective language. Texts reflecting the local life, however, were far more emotional and nationally charged. Intensified national feelings in the late 1980s played an important role in this change, which were also very visible in the official press. As revealed in the publications analyzed in the previous section, April 9 was a turning point in this regard.

In the texts, natural catastrophes were described with the terminology of social disasters. Historical and cultural factors that, at first glance, have nothing to do with natural phenomena, were actively employed. Therefore, it can be argued that natural disasters were perceived as inseparable parts of the sequence of tragic social and political events of the time. The main question that can be identified in the texts is why Georgia was chosen to be attacked from all sides. Traumatized individuals often have difficulty in understanding and explaining why the trauma happened, and why they were singled out to be a victim.²²¹ Trauma survivors seek an answer to the question: *why did this happen to me?* This question is not caused by a sense of despair and disillusionment; rather, it is the active attempt “to make the trauma experience more intelligible. [...] The process of trying to make sense of the trauma is part of the natural process of seeking to re-establish equilibrium after a crisis.”²²² Given the stressful context described above, it is natural that in the aftermath of the destructive natural disasters the search for balance became a vital necessity.

Shortly after the incident, the meaning of Adjara natural disasters started to be constructed in the context of the tragic history of Georgia. As mentioned, this was facilitated by the chronological proximity with April 9 and the sharp emotional reactions to the events. Just like April 9, the natural disasters of Adjara were also linked to the tragic history of Georgia. The natural disasters were first conceptualized as the continuation of April 9 and then linked to other historical events.

---

²²¹ Kaminer, Debra and Gillian Eagle. *Traumatic Stress in South Africa* (Wits University Press, 2010), 60.

²²² *Ibid.*, 62.

All these happenings implied the existence of an enemy; in the case of natural disasters, the fate, nature and destiny appeared as the enemy. Both those who were killed and injured on April 9 and those who died in the landslides and avalanches were referred to as martyrs.

The excerpts below clearly reveal a comprehensive traumatic mood, as well as almost all components of cultural patterns of trauma: providentialism, glorious and sublime mourning, resilience in the face of adversity, sacrifice of innocents, and consequently, hopes of revival, resuscitation, and purification.

The following are some examples illustrating how cultural pattern was “activated” to give meaning to traumatic experience, and how this pattern “constructed” a traumatic narrative: determined its content, logic, form, structure, language – words and phrases that reappear in texts regardless of who the author is, a journalist, a scientist, a writer, or a poet. This likely indicates that cultural pattern encompassed all textual forms and blurred the boundaries between different genres and professional styles.

In order to make the coded cultural pattern in the cited texts more visible, the key words and phrases are indicated in bold. It is easy to see that these are the same verbal forms as those used in connection with other traumatic events, especially April 9, 1989.

Natural Disaster of Adjara. The texts demonstrate that natural and social traumatic events were perceived as the rings of single chain. Contextualization of natural disasters by Ruslan Rusia, presented in the article “One More Fresh Wound,” shows Assmann’s cultural patterns at work. The events of 1989 are linked to the tragedy of 1956, generating a unified traumatic narrative:

“After the ill-fated 1956, Georgia and the Georgian people have not yet been through such a ruthless spring. As if man and nature alike have become alienated. We have not yet come to senses after the tragedy of April 9, and a new calamity has befallen us – around fifty people have been caught in landslides, avalanches, and mudflows in mountainous Adjara. Only five of them have been found so far.”²²³

In his article, poet Pridon Khalvashi discusses the danger and destruction caused by natural disasters together with the blows inflicted by enemies, and in both cases, emphasizes the resilience of the Georgian identity:

“Our unity, the integrity of Georgia, as always, will overcome any kind of calamity, natural or man-made. [...] **How many attacks from the enemy and nature have we endured, how much trouble have our lives and our language been through. We must not stop now.** Brothers, sisters, neighbors! The whole republic is with us, the Georgian land is ours, every house on this land is our native home!”²²⁴

In April 23 issue of the “Komunisti,” the entire page is dedicated to the natural disaster of Adjara, with the title “Georgia Still Wears Black,” which stresses the general feeling of trauma. The letter of philologist Taniel Putkaradze, “Endurance of Misfortunes is the Plight of Chosen Ones,” expresses the cultural pattern of trauma via the emphasis on martyrdom and sacrifice. It also clearly reveals the shock and the first question typical of similar circumstances: “What did we do wrong?” “Why us?” as well as the search for answers and need to give meaning to what happened. In this case, too, the cultural pattern determines the meaning and future prospects – the belief in destiny and future resurrection.

²²³ Rusia, Ruslan. “One More Fresh Wound [კიდევ ერთი ახალი ჭრილობა],” *Komunisti*, April 22, 1989, N 95, 3

²²⁴ Khalvashi, Pridon. “...Landslide behind [... უკან მუწევი],” *Komunisti*, April 22, 1989, N 95, 3.

Historian Lovard Tukhashvili discusses the natural disaster in the context of the tragic history of Georgia in his article, “Adjara is Calling.” He places the disaster on the same level as the three-hundred-years Ottoman rule, the hardest historical experience for Georgian identity. The author also examines the tragedy of April 9 within the same context. The phrase – “as if the bloody tragedy of April 9 was not enough” – reappears in various texts like a formula.

“A tragic fate befell the beautiful side of Georgia, Adjara. It endured the 300-years-long yoke of foreign domination, the hardest “long night,” oppression, rough ill-treatment of its spirit, unseen ordeals. Nonetheless, the “usual movement of the soul” did not cease, the purest Georgian language was not perverted, the ray of hope did not fade, the common Georgian heartbeat did not stop. Our beloved Adjara was faced with a grave adversity today. As if the bloody tragedy of April 9 was not enough, now the natural disaster befell us.”²²⁵

Ruslan Rusia’s article, “Adjara – Our Pain,” published in the newspaper “Komunisti,” shows that the natural calamities turned into a common national tragedy and that its meaning is equated with cultural disasters. It also is clear that the disaster can be dealt in agreement with the national interests and such steps will result in the revival of the Georgian national identity, the “Georgian spirit” and “the land permeated with the blood and sweat of the ancestors.”

The April 25 issue of the newspaper „Soplis tskhovreba“ published photo material of the natural disaster under the rubric “Staying Strong in Woe.” In a text titled “Why Did the Nature Exacerbate the Situation...,” we find motifs that mention the power of destiny and innocent victims. Talks about the blame or blamelessness of the deceased might seem irrational, but the expression “innocent victim” was used to refer to those who died on the night of April 9. Its use in relation to the landslide victims demonstrates that the April 9 narrative was decisive in the construction of meaning of the Adjara natural disaster, and that both meanings were based on the same cultural pattern. This text, too, asks the question “why?” – “What have we sinned?” – and the answer is the uniqueness of Georgians (“We love our country loyally and selflessly. [...] We have never mistreated, oppressed, or pillaged”). The final section of the text includes the key components of cultural pattern – resilience, belief in future as the continuation of the glorious past. The present misfortune is only a temporary break between the past glory and the bright future:

“The carpet of flowers laid out on Rustaveli Avenue has not yet wilted, tears have not yet dried on our cheeks, Tbilisi streets are still shrouded in black and the bells of mourning are ringing, Georgia is mourning. As if the blood of April 9 was not enough, the fate has come for us again and snatched more innocent victims. [...] What sin have we committed? Is it that we so faithfully and selflessly love our country and prefer dying here to living elsewhere? Or is it a sin that we have never oppressed, persecuted, or plundered?

[...] They told us to be strong after April 9, we became stronger, hardened our hearts, [...] but we never thought of not avenging the innocent blood. More blood and death after ten days... They still ask us to be strong, until when, how many more times... **Let us draw our hopeful gaze towards the future again, let us remember who we are.**

²²⁵ Tukhashvili, Lovard. “Adjara is Calling [აჭარა გვობმობს],” *Komunisti*, April 23, 1989, N 96, 2.

Despair is not for Georgians, even when Georgians cry, they look to the future. [...] Even if our hearts are dead, Georgia is alive, we need to live for it. Even if these words are not suitable in mourning, I want to end by saying that whelps of brave wolves will grow again in Algeti. [...] They will grow and bring prosperity to Adjara, Svaneti, Meskheti, the whole of Georgia. They are our hope today and if the blood of David, Tamar, Dimitri, and Ilia is running through our veins, we need to live, work, and fight to ease the path towards future. So, long live life! Long live Georgia!”²²⁶

It seems that over time, the natural disaster slowly acquired the form of a well-ordered narrative. This is noticeable in the publications that incorporate all primary components of the cultural patterns and reveal a clear structure of narrative construction:

“April shrouded itself in black and ruined our spring. Georgia had not yet shed its mourning clothes since the bloody tragedy of April 9 when a new disaster struck. God did not spare us. What sin could the ravaged and bleeding Georgia or the no less tormented Adjara have committed?! [...] The tragedies of April 9 and Adjara shook the whole country and inspired a poet to say, “I no longer love you, April, your hands are bloody!” It is dreadful to think about death when the nature is waking up... The whole Georgia is mourning. Even our mourning is exalted, tolerant and resilient. Disaster will not break the Georgian people. This wound too will be healed by the tortured, bloodless Georgian soil and the soul of the Georgian will become more pristine. New life will prevail, multiply, and strengthen. Even if our lullabies are sung with sorrow, many more children will be born. I remember what old people liked to say in Adjara: the second coming awaits us at the end of the century, child. Georgia is God’s own country and maybe its innocent sacrifice will turn into a new life, a new strength, a new revival...”²²⁷

Natural Disaster of Racha-Zemo Imereti. In the May 1, 1991 issue of the newspaper “Sakartvelos respublika”, significant space was dedicated to the photographs of the natural disaster in Racha and Imereti. The article by journalist Kakha Sikharulidze is titled “I Could Not Find My Deceased.” These are the words of one of the victims; they are followed with a subtitle – “A Report from Hell.” The text speaks to the intensity of trauma, the feelings of helplessness, uncertainty, and despair elicited by forces that are out of human control:

“With his bloody gaze and insatiable wickedness, the Satan came for Georgia – destroyed Racha and Imereti, razed churches to the ground, threw people out in the streets and made the impenetrable, unexpected, wrong, and cunning grief our companion. [...] A journalist should not follow his emotions and be able to dispassionately tell the story, but rules only apply when the events follow human logic. What happened in the Sachkhere district does not fall into any logic.”²²⁸

An exception is an article that focuses on the human factors that might have caused the natural disasters. Tsotne Mirtskhulava, Director of the Scientific-Research Institute of Hydraulic Management and Engineering Ecology of Georgia, names human interference in the ecological

²²⁶ Saginashvili, Tamar. “Staying Strong in Woe [კირსა შიგან გამაგრება ისრე უნდა, ვით ქვიტკირსა],” *Soplis tskhovreba*, April 25, 1989, N 97, 2-3.

²²⁷ Baratashvili, Tamar. “I No Longer Love You, April [ადარ მიყვარხარ, აპრილო],” *Soplis tskhovreba*, April 29, 1989, N 101, 3.

²²⁸ Sikharulidze, Kakha. “I Could Not Find My Deceased [ჩემი მიცვალებული ვერ ვიპოვე],” *Sakartvelos respublika*, May 1, 1991, N 84, 2.

system as the cause of the disaster: “One of the main reasons for the increase of natural disasters is the mistakes made over the years. [...] The increase indicates that we have interfered in nature, especially in the mountainous regions.”²²⁹

The editor’s comment is attached to the article, which maintains that the newspaper has repeatedly, but to no avail, tried to draw the readers’ attention to the unsystematic land cultivation and deforestation. The editorial staff once again calls on the Georgian society to take appropriate measures to preserve Georgia’s lands for future generations.²³⁰ It would seem that in that socio-cultural context, only a small group of specialists were concerned with ecological problems.

The opinions expressed in an article in the May 3 issue of the “Sakartvelos respublika” were more common since they agreed with the prominent doubts and assumptions of the time. One model for explaining and interpreting the natural disasters was the idea that the destruction of churches after the earthquake was caused by the fact that these churches had absorbed “the seventy-year sin of Soviet atheism.” This theory corresponded to the mythical model of thinking that intensified in the 1980s and 1990s and became dominant in the subsequent period. The same can be said about the suspicion that the earthquakes of Racha and Spitak (Armenia, 1987) were human-made and served to punish the “disobedient republics.”²³¹

The examined sources have proved that the traumatic narrative regarding natural disasters is related to national issues: the unity, solidarity and integrity of the nation, its identity and history. Therefore, the natural calamities were perceived on the national scale as equal to historical events leading to cultural trauma and forming a unified traumatic context. The texts do not view Georgia as part of the Soviet Union; the country stands alone as a chosen one facing the disasters.

The narratives of the natural disasters try to find out the reasons of the catastrophic events in the external, supernatural factors. Such narratives abound in the emphasis on the significance of sacrifice, providentialism, irrational argumentation and forms of mythical thinking. It is difficult to give a precise answer to the question: why did the official press support the cultivation of the mythical model of thinking? We can assume that rational logic explaining the reasons and outcomes of the events lost its validity in the face of the series of traumatic factors. All the segments of the confused and disoriented society lost their traditional values regarding the world order and its laws. The only means for handling such a chaotic environment was the repository of cultural patterns which helped the society to transform “boundless and elusive reality into a structure of cultural semantics” and restore the lost equilibrium.²³²

Interpretation of the natural disasters in Adjara and Racha-Zemo Imereti illustrates the trauma formation mechanism in 1989-1991. The meanings of natural disasters were developed through the same cultural patterns that were usually used in the Georgian cultural context for the description of traumatic experience and construction of its meaning. They were best represented in the narrative construction of April 9, 1989. The examples analyzed in this chapter have proved that this narrative defined the perception and representation of both the previous and following events.

²²⁹ Mirtskhulava, Tsotne. “Alarming Lessons of the Natural Disaster [სტიქიის საგანგაშო გაკვეთილები],” *Sopli tskhovreba*, May 9, 1989, N 108, 3.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Natsvlishvili, Paata. “May God Multiply the Graves of Georgians Here [ღმერთმა ამრავლოს აქ ქართველთა საფლავები],” *Sakartvelos respublika*, May 3, 1991, N 86, 1, 3.

²³² Assmann, “Impact and Resonance,” p. 60.

CHAPTER III

CIVIL CONFRONTATION

Short Information. *After the famous Moscow Putsch (August, 1991), tensions between the government and the opposition escalated. The decision of President Zviad Gamsakhurdia to abolish the post of the Commander of the National Guard and subsume the Guard under the Ministry of Internal Affairs (August 19) was met with disobedience from the Commander of the Guard, Tengiz Kitovani. Prime Minister Tengiz Sigua and Foreign Minister Giorgi Khoshtaria joined the ranks of Gamsakhurdia's opponents and were deposed within a few days. Following the dispersal of the protest organized by the National Democratic Party in front of the Cinema House on September 2, pro-government and opposition protests were held regularly in several locations in Tbilisi. Rustaveli Avenue was closed and Kitovani entered the capital with the National Guard units and military equipment. Several confrontations took place within the following months. Barricades popped up in the center of Tbilisi, tents of pro-government protesters were set up in front of the Parliament. On December 22, following the unsuccessful negotiations and a failed joint meeting, shooting started on Rustaveli Avenue. The opposing parties still blame the first shot on each other. The hostilities did not stop. On January 6, 1992, Zviad Gamsakhurdia and his supporters left the canteen in the basement of the Parliament building (the so-called bunker) and headed towards Armenia. From there, President Gamsakhurdia, along with some of his supporters, traveled to the Chechen Republic. The war did not end here, it continued for the next two years and engulfed several regions of Georgia, exacerbated the existing ethnic conflicts, resulted in fatalities, and suffering.¹*

THE TBILISI WAR AND CIVIL CONFRONTATION

Soon after April 9, 1991, the sacred section of Rustaveli Avenue became a battlefield and the point of origin for a new traumatic event – the overthrow of the government and the civil confrontation. Even decades later, the memory of this painful past seems to go back to the day when the new history of Georgia began; the past “seems to refuse to leave and still encroach on the present,”² it returns and “feels as if it happened yesterday.”³

¹ For more information on the civil strife see: Bluashvili, Ucha. *National Movement and Political Confrontation in Georgia [ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში]* (Tbilisi: 2012); Kveselava, Igor. *Chronicles of History of Georgia (1970-1990) [საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990)]*, vol. I (Tbilisi: Technical University Press, 2004); Mchedlidze, Giorgi. *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995 [ისტორია უდისტანციოდ (მლეგვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)]* (Kutaisi: 1999); Shvelidze, Dimitri. *Political Confrontations and the Overthrow of National Government in Georgia: 1987-1992 [პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.]* (Tbilisi: Universali, 2008); Janelidze, *Modern and Contemporary History of Georgia [საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია]* (თბილისი: 2009).

² Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 52.

³ Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights From Arab-Israeli Dialogues*, Zigmund Freud Lecture (Vienna: 1999), 14.

“During the civil confrontation, when the whole Rustaveli was on fire, the one thing that struck me was that our flag was fluttering on top of the Russian BTR that was chasing us just a year and a half ago, on April 9,”⁴ wrote Beka Kurkhuli in 2012. The opposition between April 9 and the civil confrontation is the issue that is explored in this chapter.

April 9 was established as a tragic and triumphal event in the collective memory, which brought freedom and independence to the country in exchange for sacrifice. Despite the emotional and political controversy surrounding the issue of mourning and celebration, April 9 is commemorated annually. Monumental, symbolic and functional sites dedicated to April 9 serve to enhance and transmit its memory. It is represented in the materials preserved at central and regional museums, archival and library depositories. April 9 remains alive in communicative memory.

During the Tbilisi War and the civil confrontation, both sides held a flag that symbolized the tragedy and triumph of April 9. In the following years, this flag “was in every war and wherever it went, it came back defeated, starting from Rustaveli Avenue where it represented both sides and was defeated on both sides.”⁵ The Tbilisi War and civil confrontation are either absent from most sites of memory or are minimally represented. There is no memorial, no institutionalized celebration of the date, no museum displays. The graves of the deceased⁶ are beyond the attention of the state and society. In other words, the civil confrontation is not part of the memory politics.

The main repository of the memory of civil confrontation based on which it can be analyzed includes communicative memory, works of historians, brief descriptions in school textbooks, autobiographies, literary texts and various media (newspaper publications, TV and radio programs, documentaries, internet sources).

The civil confrontation was a traumatic experience. As our survey demonstrated, about 75 percent of respondents believe that the whole society was defeated in this strife (see Diagram 21, 37). But the trauma remained unarticulated and unformed. It is neither forgotten (remains active in communicative memory) nor clearly institutionalized (and therefore, transferred to cultural memory). Without doubt, the civil confrontation resulted in the explosion of the basic tissues of social life and damaged the prevailing sense of communality.⁷ As J. Alexander explains, collective trauma does not exist on its own, it is a socially constructed phenomenon. Our goal is to explain why the memory of the Tbilisi War and civil confrontation was not clearly constructed and thus became a continuous source of division and conflict.

In order for the experience of civil strife to be constructed as a collective trauma, it needs to be subsumed into the cultural system of values. This is important for all involved parties, in our case, both for the organizers of the coup and the exiled government and its supporters. For the former, this trauma represents a threat to identity since it creates tension between a positive perception of the group and the past guilt (recognized or unrecognized). Gilad Hirschberger lists

⁴ Kurkhuli, Beka. “Flag [დროშა],” *Liberali* [ლიბერალი], October 30, 2012, <https://bit.ly/3EZnPiX> (Accessed 16.01.2021).

⁵ *Ibid.*

⁶ There are the so-called “brotherhood cemeteries,” where young people who died in the 1990s are buried: all accidental or non-accidental victims of wars, street fights, drug disputes, and other tragic events. For example, most of the graves in the Vera “brotherhood cemetery” date back to 1992, and in the Saburtalo cemetery – 1994. The abundance of these graves speaks to the disastrous consequences of the civil strife.

⁷ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 4.

several methods *perpetrators* use to overcome this tension.⁸ According to his classification, our case can be presented in the following way:

1. Distorting the memory of the event and justifying the behavior of the group.

“What coup are we talking about when the war went on for a year and two months? Who was fighting? The prefects and officials hired by Gamsakhurdia – they were responsible. First, it was a civil confrontation, an uprising, and I must note here that all people have the right to revolt, it is clearly stated in the Declaration of Human Rights. When I took charge of the revolt, I was aware of this and even shared it with journalists. When nothing else works against despotism, people have the right to revolt, and this is considered a democratic process,”⁹ – declared Jaba Ioseliani¹⁰ in 2002, shortly before passing away, when he first started publicly talking about the Tbilisi War and the subsequent civil strife.

Tengiz Sigua¹¹ was concerned with identifying the initiators and categorically refused to take the blame: “Who started it? You suggested that it was the opposition, but that’s false! Can you imagine twelve people attacking three thousand individuals from the street?”¹²

Sigua’s arguments for justifying the overthrow of the government are extremely interesting: 1) “When a legitimately elected government is overthrown by force, it is a crime, of course. But this did not happen in Georgia alone, it also happened in Azerbaijan.”¹³ 2) “The country was not ruled by Gamsakhurdia, it was ruled by three women: his wife, his wife’s sister, and the Minister of Health. [...] The order to shoot was issued by his wife’s sister.”¹⁴

In Tengiz Kitvoani’s¹⁵ story, everyone is guilty except himself:

“When the Russian military came to power in the Soviet Union, they came here and ordered Zviad to disband the army. Zviad was forced to follow the Russian orders, he was a bit of an indecisive man [...] We did not sleep for twenty-four hours to create the Georgian army [...] Zviad himself did not want to disband it. We were of the

⁸ Hirschberger, Gilad. “Collective Trauma and the Social Construction of Meaning,” *Frontiers in Psychology*, 9 (10 August, 2018): 1.

⁹ Fragment from the Toma Chagelishvili’s documentary “Closed Circle [ჩაკეტილი წრე],” *Rustavi 2*, 2002, *YouTube*, August 18, 2011, <https://bit.ly/32YHSkE> (Accessed 01.06.2021).

¹⁰ Jaba Ioseliani (1926-2003) – founder and leader of the armed group Mkhedrioni, one of the main figures behind Gamsakhurdia’s overthrow, member of the Military Council of the Republic of Georgia from January 6 to March 10, 1992; member of the third convocation of the Parliament of Georgia (1992-1995), participant of the War in Abkhazia. In August 1995, he was arrested for a terrorist attack on Shevardnadze, Mkhedrioni was disbanded and outlawed.

¹¹ Tengiz Sigua (1934-2020) – the Chairman of the Council of Ministers during the presidency of Zviad Gamsakhurdia (1990-1991), after the overthrow of Gamsakhurdia’s government, he was appointed as the Acting Prime Minister. In 1992 he served as the Prime Minister of Georgia and resigned in 1993.

¹² Inga Grigolia’s TV program “Reaction [რეაქცია],” *TV Imedi*, 2007, *YouTube*, May 8, 2020, <https://bit.ly/3eZLNQJ> (Accessed 01.06.2021).

¹³ *Ibid.*

¹⁴ “22 Years since the Tbilisi War [22 წელი თბილისის ომიდან],” *ITV*, January 6, 2014, *YouTube* (upload date not indicated), <https://bit.ly/3f1kHsb> (Accessed 22.04.2021).

¹⁵ Tengiz Kitovani – member of the Supreme Council of the Republic of Georgia (1990-1991), signatory of the Act on Restoration of State Independence of Georgia, Commander of the National Guard of Georgia. In 1991, he disobeyed President Gamsakhurdia’s decision to reorganize the Guard and declared disobedience. He was one of the initiators and active participants of the Tbilisi War and the subsequent civil confrontation. After the overthrow of Gamsakhurdia’s government, he was a member of the Military Council of the Republic of Georgia and the Minister of Defense (1992-1993). He was arrested in October 1996 on charges of organizing an illegal armed group and sentenced to eight years in prison. President Eduard Shevardnadze pardoned him in 1999. Since then, he lived and worked in Moscow and returned to Georgia when the government changed in 2012.

same opinion but then the women messed with his mind. I think he was being slowly poisoned and was not fully sane. Lele and Manana¹⁶ ordered the first bullet to be fired, the internal troops opened the fire. Everything started from there... We arrived later, when people were injured. Both sides bought weapons from Russia [...] Jaba, Eldar Shengelaia and the intelligentsia brought Shevardnadze, I was not even aware. We did not have a good relationship. Shevardnadze had a different political direction and he is responsible for everything that's happening today... Zviad could no longer stay. Georgia would be different if we had come to an agreement [...] Zviad was the best among the leaders of Georgia, he was a nationalist. He did make many mistakes under the influence of his family, but Zviad was the best."¹⁷

Tengiz Kitovani stated as well that he was buying weapons from Russians: "We were basically losing the war on the 24th, so I did not wait further, I had the money and I asked the Russians in Vaziani to sell me weapons. I bought everything and that's when the real war started."¹⁸ For his part, Jaba Ioseliani considered his and Mkhedrioni members' release from prison the turning point in the war.¹⁹

2. Refusal to identify with the group and creating distance from the group members: Kote Gabashvili's²⁰ position.

"Zviad Gamsakhurdia was a very interesting man, he was difficult, could easily change his mind depending on what was more opportune, he was a politician in that sense. [...] We don't need to say everything. [...] He brought us serious adversities, including the loss of Abkhazia, but I don't want to say everything not to sound irritating... We can't analyze those things now... It's impossible, many of the involved people are still alive."²¹

Valeri Kvaratskhelia²² shifts the focus from his participation in the civil confrontation to the problem of avoiding it altogether: "I feel a great sense of regret for everything that happened, that I could not avert the disaster. In those days, I had the necessary connections to play a role on both sides. Sadly, I was not able to do that and I feel remorseful about that."²³

Irakli Melashvili, who was a member of the Supreme Council, representing the bloc "Round Table – Independent Georgia," and then moved to the opposition against Gamsakhurdia, blames the latter: "You should not become a victim of provocation. The government needs to have the skill and wisdom not to make similar mistakes."²⁴

Finally, Irakli Tsereteli, the leader of the National Independence Party of Georgia, who

¹⁶ Manana Archvadze – Zviad Gamsakhurdia's wife, Lele – her sister.

¹⁷ Interview with Tengiz Kitovani, Iago Khvichia's Program "Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება]," *YouTube*, August 6, 2019, <https://bit.ly/3qShzEI> (Accessed 21.10.2020).

¹⁸ "22 Years since the Tbilisi War [22 წელი თბილისის ომიდან]," ITV, January 6, 2014.

¹⁹ Fragment from the Toma Chagelishvili's documentary "Closed Circle [ჩაკეტილი წრე]," *Rustavi 2*, 2002.

²⁰ Kote Gabashvili – Minister of Education (1992-1993), Mayor of Tbilisi (1993), at various times Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary to several European countries, member of the Parliament of Georgia in 1992 and from 2004 to 2008.

²¹ Interview with Kote Gabashvili, Iago Khvichia's Program "Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება]," *YouTube*, March 10, 2019, <https://bit.ly/3qYzGcf> (Accessed 03.03.2021).

²² Valeri Kvaratskhelia – representative of the camp opposed to Zviad Gamsakhurdia, member of the third convocation of the Parliament of Georgia (1992-1995).

²³ Inga Grigolia's TV program "Reaction [რეაქცია]," TV Imedi, 2007.

²⁴ Abashidze, Zaza and Giorgi Tsagareli. "29 Years after the Tbilisi War, Unique Photos of the Demolished City [29 წელი თბილისის ომიდან, დანგრეული ქალაქის უნიკალური ფოტოები]," *JamNews*, December 22, 2020, <https://bit.ly/3r2xIHC> (Accessed 04.05.2021).

was opposed to Gamsakhurdia yet did not support the military overthrow of the government, maintains:

“Two factors contributed to the defeat of Gamsakhurdia – the ex-president’s wrong decisions and the involvement of Russia. Zviad’s first mistake was allowing the involvement of armed process in the political developments. Kitovani and all others who took up arms against the government had to be liquidated from the outset. [...] Political conflict with Zviad Gamsakhurdia did not give anyone the right to organize an armed coup. The coup spread to the whole country and escalated into a civil war.”²⁵

3. Acknowledging the mistakes.

In this regard, Nodar Natadze²⁶ has the clearest and most unambiguous position:

“Have I made a serious mistake in life? I have! When in a complicated psychological situation, a large agency was mobilized against President Zviad Gamsakhurdia and their provocation was successful, I said that when a president makes such a mistake, he should resign. I should not have said that. I consider that my personal failure as a politician, individual, and a man. That’s my regret in life.”²⁷

Mamuka Areshidze²⁸:

“It was a coup d’état and I supported it. As a participant of the coup, I confirm that it was a coup. But this I can say from today’s perspective [...], not everyone realized that then. I need to say that I had no connection with the military, but I have my share of responsibility. [...] That’s why I came before the elections and apologized at the national assembly. Not because I considered myself absolutely guilty – personally myself, I apologized because I feel like the schism still remains. That’s our tragedy.”²⁹

4. Taking responsibility and at the same time, emphasizing the positive self-concept of oneself and one’s group.

Giorgi Rurua³⁰ recalls experiencing a growing sense of shame towards the opposing side: “We thought then that we were on the right side, but from today’s perspective, that should not have happened, of course... Everyone is responsible, yet the government carries more responsibility... We were all inexperienced, including Zviad. We had no idea how to build a state or its institutions.” He maintains that Mkhedrioni did both good and bad, many innocent people fell victim to the war for the integrity of Georgia and, therefore, not everyone should be put in the same basket. The fact that Mkhedrioni members were considered “dangerous people” is the result of black PR and stigmatization, or perhaps it was due to the fact that those “were dangerous times.”³¹

Mamuka Giorgadze³²: “I don’t regret being in the opposition, I regret that we, the politicians,

²⁵ Ibid.

²⁶ Nodar Natadze – founder and chairment of the Board of the Georgian People’s Front since 1989, member of the Supreme Council of the Georgian SSR (1989-1990), signatory to the Act of Restoration of State Independence of Georgia, member of the Parliament of Georgia (1992-1995).

²⁷ “Real Story/Nodar Natadze [ნამდვილი ამბავი / ნოდარ ნათაძე],” Formula [ფორმულა], 2021, *YouTube*, March 5, 2021, <https://bit.ly/3tarB6S> (Accessed 15.04.2021).

²⁸ Mamuka Areshidze – journalist, film director, politician, member of the fourth convocation of the Parliament of Georgia (1995-1999).

²⁹ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013, *YouTube*, December 27, 2013, <https://bit.ly/3n74pCP> (Accessed 22.04.2021).

³⁰ Giorgi Rurua – a Member of Mkhedrioni.

³¹ Interview with Giorgi Rurua, Iago Khvichia’s Program “Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” *YouTube*, September 25, 2019, <https://bit.ly/3HMuajz> (Accessed 21.02.2021).

³² Member of the National Democratic Party.

were unable to ensure the correct course and once one shot was fired, we all lost our function.”³³

Of course, in reality, these approaches are not clear-cut, the attitude towards an unpleasant past is more nuanced. However, members of the “guilty” party try to reconstruct the trauma in such a way as to reduce collective responsibility and blur the distinction between victim and perpetrator: they had Russian weapons (Tengiz Kitovani), they were the first to shoot (Tengiz Kitovani, Tengiz Sigua), Zviad Gamsakhurdia mishandled the proposed negotiations (Tengiz Sigua), he obeyed the instructions of GKChP (Tengiz Kitovani and others), he arrested his opponents (Jaba Ioseliani), etc. Such a defensive representation of history is necessary for restoring a positive social identity.

“Of course, there is no doubt that it was a legitimate government, however, [...] coming to power involves responsibility. [...] Stability is the responsibility of the government,”³⁴ contended Eldar Shengelaia³⁵ in 2002.

When asked whether he felt any regret over what happened, Tengiz Sigua responded in 2007: “Of course. Those days need to be considered as a national tragedy, but everything should be studied carefully.”³⁶

Vazha Lortkipanidze’s narrative emphasizes the positive traits of his own group and negatively represents the opposing side. He explains that Gamsakhurdia’s government collapsed due to his own mistakes: Zviad Gamsakhurdia “did not consider that a new life would need new workforce. Then there was his radicalism and incompatibility with the intelligentsia.” This is followed by a harsh and generalized description of the national movement:

“The idea of national dictatorship was common... They wanted to be nationalistic and probably they thought that could be achieved via dictatorship. Many in the national movement were sympathetic to Stalin: a strong hand! They were not fully established individuals who were educated, patriotism was sincere but instinctive. They loved their country, but didn’t know how to do it, how to make it better. Leaders need to know that professionals should be among the leaders who know what to do and how to do it.”³⁷

This narrative is exceptional in its positive assessment of the 1990s. The difficulties of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921) are used as an argument yet the civil confrontation as the main component of the “hard and dark 90s” is not mentioned at all:

“I’m not in favor of calling it the ‘infamous 90s.’ I am categorically against that. Let us remember the years of 1918-1921: there was war, suffering, hunger, challenges, yet we still remember them as the key period when we gained independence. Those are precious years for us. Why are we against the 90s then? Just because there was no electricity or water? [...] That’s when these institutions were created, the attributes of an independent state, [...] we joined the Council of Europe, the World Trade Organization, [...] and so on. We clearly chose the path to Europe.”³⁸

Iago Khvichia, an interviewer and author of a TV program, who is a young man and does

³³ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

³⁴ Fragment from the Toma Chagelishvili’s documentary “Closed Circle [ჩაკეტილი წრე],” Rustavi 2, 2002.

³⁵ Eldar Shengelaia – famous film director, member of the first convocation of the Supreme Council of the Republic of Georgia in 1990-1991, active supporter of the return of Eduard Shevardnadze to Georgia, member of the Parliament of Georgia (1992-2008).

³⁶ Inga Grigolia’s TV program “Reaction [რეაქცია],” TV Imedi, 2007.

³⁷ Interview with Vazha Lortkipanidze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, February 17, 2020, <https://bit.ly/3jN1gSo> (Accessed 07.04.2020).

³⁸ Ibid.

not belong to the group of Gamsakhurdia's opposition, clearly agrees with the respondent: "For me, the 90s evoke positive associations. It was in the 90s that we demolished the Soviet Union in our minds."³⁹

In short, the "guilty party" tries to redefine itself and create a positive image of the group against the backdrop of the event that they avoid recalling.⁴⁰

As Hirschberger suggests, the most extreme form of defensive representation is to deny that the traumatic event ever took place⁴¹ – in that case, there is also no victim. We do not come across such attitude in our case; the Tbilisi War and the subsequent civil strife are recognized among the most difficult events in Georgian history, an *undesirable past* by both the opposing parties and the rest of society. As mentioned above, our survey confirmed these assessments: 74.40 percent of history teachers and 73.50 percent of other respondents believe that all the Georgian people were defeated in the confrontation, while 26.4 percent of teachers and 24.4 percent of other respondents are of the opinion that Zviad Gamsakhurdia was defeated (see Diagram 21, 37), which clearly confirms the traumatic perception of the event.

As a result of collective trauma, "the victim group that needs to reinvent itself and reconstruct all that was lost"⁴² also faces the need to create meaning. They therefore demand that the other party, as well as the public, acknowledge the blame and punish the perpetrators. In certain cases, this determines the sense that the group is alone in the world and must fend for itself.⁴³ They keep returning to the past,⁴⁴ interpretation of which contravenes the narrative of the opposite group.

Aleida Assmann notes that "our memories are crystallized around and colored by emotions."⁴⁵ But "it is hard to maintain the emotions. They have died and come back to life so many times. [...] These thirty years have been a struggle for survival, a struggle for the idea. I think that everyone wants to use and spoil what was so precious for all of us in those days," says Bejan Javakhia (Bejan Javakhia, Historian, 63 years old, interview recorded on 05.12.2020).

The primary meaning that the victim group attached to the events of 1991-1993 is the idea of moral and actual victory, which is based on the positive image of the group:

"Many people thought that we were defeated, [...] expelled with weapons. They called us provincial fascists and we never came back after that. [...] I still believe that, if you really think about it, we are winners because there is an independent Georgia today. [...] Philippe Makharadze and Silibistro Todria were at the place where Merab [Kostava] and Zviad [Gamsakhurdia] are resting today; a winning story was theirs, but that is no longer the case, symbolically we are the victorious ones" (Bejan Javakhia).

For the majority of the victim group, the opponents did not become former enemies even decades later. Neither did the trauma remain in the past – they continue to live in it:

"I can never forgive you for turning our country into hell for fifteen years"⁴⁶
(Nugzar Tsiklauri⁴⁷).

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Hirschberger, "Collective Trauma," 3.

⁴¹ Ibid., 9.

⁴² Ibid., 3.

⁴³ Ibid., 5.

⁴⁴ Ibid., 10.

⁴⁵ Assmann, "Impact and Resonance," 43-44.

⁴⁶ Inga Grigolia's TV program "Reaction [რეაქციის]," TV Imedi, 2007.

⁴⁷ Nugzar Tsiklauri – politician, Director of publishing House Litera and Tbilisi State University Press, member of the seventh and eighth convocations of the Parliament of Georgia (2008-2016).

“Unless it is analyzed and named – whether the civil war or the Tbilisi War... It needs to be analyzed by the state, people have already done so. Until it is analyzed, remember, the controversy between the Bonapartists and the Royalists went on for centuries. The smiles, the greetings, it’s all a game, they hide a horror that will be passed down to children and grandchildren”⁴⁸ (Valter Shurghaia⁴⁹).

Temur Koridze spoke of the need to consolidate the nation, yet he also thought that “one should not come to terms with what happened.”⁵⁰

However, some members of the victim group are more forgiving towards the opposing group, considering them to be naïve victims of the circumstances:

“There were individuals who, regardless of where or how they were, did what was right, remained true to their conscience, fought for the country. In general, the start of that war was a terrible adventure, these people were used for a mission and their fate was tragic”⁵¹ (Ana Chavchavadze⁵²).

“It needs to be said that the most naïve, courageous, devoted individuals who were in the ranks of Mkhedrioni are either dead or scattered in this country without any welfare or visibility”⁵³ (Marika Abaishvili⁵⁴).

As for the perpetrators, they are motivated to look forward and turn their back to the past:

“I think it is time to come together. The following incident happened recently: members of Mkhedrioni, the National Guard and supporters of Zviad shook each other’s hands, asked for forgiveness. I think it’s time for that. [...] This country needs to be rebuilt; a lot needs to be done. Those of us who have had that bitter experience need to stick together”⁵⁵ (Giga Arveladze⁵⁶).

“Not only me, but also the people who were there at that time, agreed on one thing: that the 1990s’ era of confrontations is over” (Kote Gabashvili).⁵⁷

“Joint struggle will allow us to easily apologize to each other. The joint struggle reinforces our trust in each other” (Mamuka Giorgadze).⁵⁸

“This was a tragic page in history, in which I am also guilty, but speaking about it endlessly will not bring us anything” (Mamuka Areshidze).⁵⁹

“We were very young, very inexperienced, for the first time we were given the opportunity to do something and we wanted too much. Of course, we messed up. [...] This really bothers me and I want to apologize to everyone for my share of blame, I

⁴⁸ Walter Shurghaia – member of the first convocation of the Supreme Council of the Republic of Georgia, signatory to the Act of Restoration of State Independence of Georgia, fought against the Military Council and the State Council after the overthrow of the government; in June, 1992, he stormed the television building in Tbilisi with 200 armed individuals and was defeated by government forces.

⁴⁹ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

⁵⁰ Inga Grigolia’s TV program “Reaction [რეაქცია],” TV Imedi, 2007.

⁵¹ Mosidze, Sopho et al. “Saga of the Armed Rebels [ამხედრებულ მეთამბოხეთა საგა]” (shot in 2005), *YouTube*, December 17, 2014, <https://bit.ly/3teBeBH> (Accessed 30.04.2021).

⁵² Ana Chavchavadze – journalist.

⁵³ Mosidze et al. “Saga of the Armed Rebels [ამხედრებულ მეთამბოხეთა საგა].”

⁵⁴ Marika Abaishvili – Chief editor of newspaper *Sakartvelos respublika* during Zviad Gamsakhurdia’s government.

⁵⁵ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

⁵⁶ Giga Arveladze – member and a leader of Mkhedrioni.

⁵⁷ Interview with Kote Gabashvili, Iago Khvichia’s Program “Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

⁵⁸ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

⁵⁹ *Ibid.*

apologize to the families of those who died when the protests were dispersed. This is a heavy burden. One side can't always stand proudly and accept apologies. [...] Those who want to reconcile will find the excuse to do that, and those who don't will also find an excuse. Forgive me if you can" (Maka Razmadze, Journalist).⁶⁰

From the victim group, very few speak of the possibility of forgiveness. They speak of forgiving the offenders who committed the crimes out of ignorance and inexperience:

"Mkhedrioni members can be called innocent offenders since they did not fully comprehend the whole situation. [...] The majority in this organization were unconscious actors of history; they did not know their role or mission. These are individuals who did not know what outcomes their actions would have. [...] I think that the best approach towards such people is generous forgiveness. Just like the erring prodigal son returns to his father, so shall we bring them back to their homeland and the homeland will shroud them in forgiveness."⁶¹

These are the words of Giorgi Gachechiladze⁶² from 2005. But victims were not limited to the expelled government officials, they were also members of the public, who, regardless of their political affiliation, found themselves on the "front lines," as well as representatives of both sides who became targets of revenge.

The Tbilisi War was the first episode of the civil strife which dealt the first heavy blow to the hopes of restoring independence and having a better future. It "ended 15 months of triumph and tragedy."⁶³ "It was a unique war. [...] When Rustaveli was burning, the President of Georgia Zviad Gamsakhurdia and his associates were leaving the capital in buses, when Rustaveli was destroyed and people died, just a few meters away, trams were still operating, shops were open, and children were playing in Mushtaidi and Vake Parks. In the Opera House on Rustaveli Avenue, performances continued until the shootings were heard in front of the building."⁶⁴ In January 1992, President Gamsakhurdia left Tbilisi along with his supporters, but the war did not end there. The new government – first the Military Council (January-March 1992) and then the State Council (March-October, 1992) – severely punished any protests. Peaceful protesters were shot outside the Didube metro station on January 3, when fighting was still raging on Rustaveli Avenue, and on Queen Tamar Avenue on February 2. To the question of foreign journalists why his soldiers dispersed peaceful protests, member of the State Council, Jaba Ioseliani, who in the words of Eduard Shevardnadze "had written plays and worked on his PhD dissertation in prison,"⁶⁵ responded: "These are not protests, these are provocations. They have no political demands, they simply talk nonsense, and ask for the return of the legitimate government."⁶⁶

Zviad Gamsakhurdia's supporters continued to resist. Their main forces were concentrated in

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Mosidze et al. "Saga of the Armed Rebels [ამხედრებულ მემბოხეთა საგა]."

⁶² Giorgi Gachechiladze (1935-2021) – Literary critic, chairman of the Commission on International Relations of the Rustaveli Society (1989-1991), Advisor to the President Zviad Gamsakhurdia on International Relations (1991-1992).

⁶³ Jones, Stephen. *Georgia. A Political History since Independence* (London, New York: I.B. Tauris, 2013), 51.

⁶⁴ Gvakharia, Giorgi. Program "'Mkhedrioni' and the Burnt Village ['მხედრონი' და გადამწვარი სოფელი]," from the program series "Red Zone [წითელი ზონა]," *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], May 18, 2012, <https://bit.ly/31C72or> (Accessed 03.05.2020).

⁶⁵ This is how Shevardnadze answered the question of a foreign journalist whether Jaba Ioseliani was a democrat (Gvakharia, "'Mkhedrioni' and the Burnt Village ['მხედრონი' და გადამწვარი სოფელი]").

⁶⁶ Gvakharia, "'Mkhedrioni' and the Burnt Village ['მხედრონი' და გადამწვარი სოფელი]."

Samegrelo, and the worst episodes of the 1992-1993 civil confrontation transpired in this region. Once Zviad Gamsakhurdia arrived in Grozny, his supporters started mass protests in Zugdidi. Various rumors circulated in Tbilisi, some suggesting that Gamsakhurdia was in Zugdidi. The Military Council decided to send armed units of the National Guard and Mkhedrioni to west Georgia.⁶⁷

“My mom and I were on the other end of the city. There was no transportation and we walked. [...] Suddenly I saw a car, [...] when it passed us, I saw that the trunk was open, several people were sitting in it with their feet dangling, they were not wearing masks – beards, bandanas around their heads, submachine guns, armed to their teeth. [...] When we got home, we heard from the neighbors that they had already entered, the television was also broadcasting it. The first thing we heard was that they shot a boy in front of the movie theater on that day. Then we learned that it was Gocha Jikia, their first victim, they shot him in front of his mother, [...] for absolutely no reason,” this is how respondent Khatuna Daraselia recalls the entry of military units of Mkhedrioni into Zugdidi (Khatuna Daraselia, Philologist, 48 years old, interview recorded on 12.06.2020).

The death of Gocha Jikia became the symbol of the ongoing affairs. “We only fight a clean war and will not engage in the dirty war waged by the former president,”⁶⁸ declared Gia Karkarashvili, then commander of the National Guard. But the war was obviously not clean. Gamsakhurdia’s supporters attacked the National Guard and police buildings, which was followed by ruthless retaliation from the military formations of the new government. It was rumored that Chechens were fighting in Samegrelo alongside Gamsakhurdia’s supporters, which was as accurate as Gamsakhurdia’s arrival in Zugdidi in the spring of 1992. But the rumors exacerbated the situation and sparked the desire to annihilate the opposing party. On March 15, Gia Karkarashvili, who had been summoned to Tbilisi, returned to Samegrelo (Rukhi village) to sort out the situation and see the “clean war” with his own eyes. Within minutes of his arrival, he and his twelve men were surrounded, captured after heavy fighting, and taken to Zugdidi.

“There was a completely different situation in Zugdidi. As it turned out, neither the Chechens, nor members of the Kutaisi battalion had been there, nor was its commander killed. Instead, they told me legends about the atrocities performed by several members of the Tkibuli Battalion and Mkhedrioni members... I could see the insulted, punished, and angry people of Samegrelo and I understood them. [...] As a captive, you are ready for torture, humiliation, ridicule, but I received a huge, unexpected blow when they took me to the home of one of the victims, Gocha Jikia. It was a pang of conscience. Your courage fails when you see a mother dressed in black... That was the first time when I comprehended the suffering of the opposing side,”⁶⁹ remembered G. Karkarashvili.

In August 1992, an armed conflict started in Abkhazia, which was aggravated by the civil confrontation in west Georgia. On September 24, 1993 Zviad Gamsakhurdia did indeed return

⁶⁷ Janelidze, *Modern and Contemporary History of Georgia* [საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია], 209.

⁶⁸ Gvakharia, “‘Mkhedrioni’ and the Burnt Village [‘მხედრიონი’ და გადამწვარი სოფელი].”

⁶⁹ Burchuladze, Nino. “The Frosty Spring of 1992 [1992-ის სუსხიანი გაზაფხული],” *Kviris palitra*, February 20, 2012, <https://bit.ly/3f3TNQB> (Accessed 04.05.2021).

to Zugdidi and restored the exiled government. Our respondent, Khatuna Daraselia, recalls that there were rumors about Gamsakhurdia's arrival but "people did not really believe them. However, everyone believed it on that day, the Zugdidi Square was crowded within seconds. [...] It was a spontaneous, sudden gathering of people. A protest was announced for the next day, we went and there were even more people. [...] People were shooting guns in celebration."

In October 1993, the civil confrontation reached its full force in west Georgia. Gamsakhurdia's forces managed to capture several important cities and transport hubs, albeit for a brief period: at the end of October, Zviad Gamsakhurdia and several of his supporters took refuge in the mountainous villages of Samegrelo. The government troops entered Zugdidi again on November 6 and continued to punish the population for their loyalty to Gamsakhurdia. "We fought with Badri Zarandia in the War in Abkhazia and later, against him in west Georgia. It was a disgrace for every Georgian. The civil war is a tragic and shameful blotch in the history of our country, the time when we were shooting at each other,"⁷⁰ declared Dodo Gugeshashvili⁷¹ in 2005, whose name evokes painful associations for the people of Samegrelo even decades later. On November 16, 1993, Mkhedrioni burned down twenty-seven homes in the village Darcheli. This, in turn, was preceded by the burning of a Mkhedrioni car and the death of its two members. The locals took refuge in the forest and watched their houses burn. "On November 16, 1993, supporters of Zviad killed two Mkhedrioni members in front of my house... They were led by Dodo Gugeshashvili... First, they looted the house, then approached with BTRs and shot with grenade launchers," recalled Darcheli resident Bocho Kirtskhaia in 2007. "Mkhedrioni burned down my house, took my car, burned my library and robbed me,"⁷² said his fellow villager Zurab Jikia. Dodo Gugeshashvili claims that Mkhedrioni did not kill any civilians in Samegrelo, there was only one killing, but according to her, this person was killed by the National Guard, the henchmen of the Minister of Interior Shota Kviraia who operated in the name of Mkhedrioni.⁷³ "It did not matter to the population who was attacking them: 'Who are they, they are beasts, they say they are Georgians but what kind of Georgians are they!'" They clearly remember how one of the lootings was followed by the killing of two Mkhedrioni members: "They robbed Darcheli population and were returning with two loaded cars. I think supporters of Zviad met them on the way and burned two men, Mkhedrioni members who had robbed the Darcheli people. Then a convoy arrived from their side. [...] When I came here the next morning, only the fireplace was standing"; "There was looting and then, for vengeance – how long could one watch that – I don't know who was it, but they killed two Mkhedrioni members, it was a punitive operation. Whatever valuables they could find, they took them, and they burned everything else,"⁷⁴ recall Darcheli residents. They also remember Dodo Gugeshashvili, who claims that this is a legend. Along with the villagers, displaced persons from Abkhazia who took refuge in the village also became victims; feeling like they had made it out, they were losing the meager belongings they

⁷⁰ Mosidze et al. "Saga of the Armed Rebels [ამხედრებულ მეთამბოხეთა სავა]."

⁷¹ Dodo Gugeshashvili – one of the leaders of Mkhedrioni, participant in the War in Abkhazia, she was involved in the punitive operations of Darcheli and Akhalkakhati. In 1995, she was charged for the crimes in Darcheli and sentenced to ten years in prison; she was released five years later, during the national reconciliation process.

⁷² Pazhava, Nana. "Owners Are Still Waiting for Compensation for the Houses Burnt by Mkhedrioni [მხედრონის მიერ გადამწვარი სახლების პატრონები კომპენსაციას დღემდე ელოდებიან]," *Humanrights.ge*, October 10, 2007, <https://bit.ly/3taxVLM> (Accessed 12.03.2020).

⁷³ Gvakharia, "Mkhedrioni' and the Burnt Village ['მხედრონი' და გადამწვარი სოფელი]."

⁷⁴ *Ibid.*

had rescued from the war zone, and their lives were now threatened by their own brothers.

For the people of Darcheli and others who have borne the brunt of the civil confrontation, additional injustice and pain was caused by the symbolic punishment of the perpetrators and the subsequent attitude towards them from the authorities: “It’s a fact that Jaba Ioseliani is in the [Didube] Pantheon and I hope that they will at least not take Dodo Gugeshashvili to Mtatsminda,”⁷⁵ they say.

Several people resorted to extreme forms of self-expression, which points to the traumatic impact of the internal strife: In September 1991, even before the start of the Tbilisi War, as a sign of protest, a young doctor Gia Abesadze set himself on fire on Rustaveli Avenue, barricaded between the two opposing sides: “If the reconciliation of Georgians and the revival of Georgia requires sacrifice, God willing, let me be the last sacrifice,” – these were the words written in Gia Abesadze’s letter.⁷⁶ During the Tbilisi War, fighter Vakho Amirejibi committed suicide inside the parliament building. He could not accept the reality in which he was fighting on one side, “following his heart and faith,” and his closest friends were on the other side.⁷⁷ These people sacrificed their lives in order to awaken the divided society, to prevent a national catastrophe and atone for the sins of the fratricidal war.

How was the memory of the civil confrontation formed? As Astrid Erll maintains, different media that circulate in a given society provide schemata for future experience and its representation. These are *premediators/prefigurations* which shape our understanding of later events.⁷⁸ Important events of the past are constantly remediated in newspaper articles, photo, diaries, novels, films, etc. “Remediation tends to solidify cultural memory, creating and stabilizing certain narratives and icons of the past.”⁷⁹ Our perception of any past event is based on these media constructions – narratives and images. Their regular use reinforces cultural memory, creates and stabilizes certain narratives and images.⁸⁰ Aleida Assmann linked the notion of prefiguration to cultural patterns: the “term ‘prefiguration’ refers to cultural patterns or media formats which ‘act’ as blueprints for the construction of images and the patterns of their reception. In this process of prefiguration, older historic events can become a lens through which new events are perceived and experienced.”⁸¹ Historical prefigurations can act as a protective shield against a new trauma by focusing on an older one. They can also deepen the emotional charge of the new event.⁸²

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Documentary shots used in the films dedicated to Gia Abesadze demonstrate the severity of the confrontation. On this subject see: “Journalist’s Diary. Doctor Gia Abesadze [ჟურნალისტის დღიური. ექიმი გია აბესაძე]” (shot in 2009), *YouTube*, November 12, 2018, <https://bit.ly/3JLNSOa>; Pipia, Gocha, “The Peak [მწვერვალი]” (shot in 2002), *YouTube*, March 15, 2018, <https://bit.ly/3JOOSLj> (Accessed 24.03.2021).

⁷⁷ Interview with Giorgi Rurua, Iago Khvichia’s Program “Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

⁷⁸ The concept of premediation was proposed in 1997 by media history scholars Richard Grusin and Jay David Bolter. It refers to the influence of earlier mediums on later mediums. In their words, there is no past without mediation (Assmann, “Impact and Resonance,” 47).

⁷⁹ Erll, Astrid. “Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory,” *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), 393.

⁸⁰ Ibid., 392, 394.

⁸¹ Assmann, “Impact and Resonance,” 58.

⁸² Ibid., 65.

The Battle of Bazaleti⁸³ is a disgraceful episode of the past, recalling of which is hard and undesirable. The tragic combination of the inability to accept the Bazaleti Battle and the heroism-betrayal of Giorgi Saakadze⁸⁴ is clearly represented in Shota Nishnianidze's poem, *Saakadze's Three Horses* [Saakadzis sami tskhene].⁸⁵ Even before the Tbilisi War broke out, the civil confrontation brought to life the Battle of Bazaleti – one of the hardest episodes in the history of the country when Georgians fought against one another.⁸⁶ Tinatin Mgvdiashvili's poem, *Put the Weapons Down, Boys* [Dadet iaraghi, bichebo], written in 1992, also returns to the battle.⁸⁷

The last documentary footage of the Tbilisi War, preserved in Jimsher Bedianashvili's archive, vividly illustrates how the “victorious” side helplessly tried to prove its victory to own self: the “victorious” rebels leave the parliament building; Mkhedrioni member, Giga Arveladze, declares with a torn flag in his hand: “That’s it, Georgia is free!” One can hear shouts, gunfire, young men emptying their submachine guns in the air, yet their lost and sullen faces fail to express the joy of victory. The camera fixes the demolished Rustaveli Avenue, the parliament building wrapped in flames, and the Kashveti Church blemished with gunshots; several people move in the background and one of them pours cold water over the illusion of victory: “You need to hide that you won this war... We should not celebrate... Are you happy to have killed Georgians?... You won a disgraceful war.” In the noise and commotion, after a short pause, we hear a silent response: “I know that it’s a disgraceful war...”⁸⁸

The confrontation between pro- and anti-government forces in the center of Tbilisi acquired the status of a disgraceful war from the outset and never lost it. However, the cultural pattern of the Battle of Bazaleti proved to be equally unacceptable for both sides: the proponents of the coup did not want to link their actions to this undesirable moment of history while the supporters

⁸³ In 1626, the armies of supporters of King Teimuraz I of Kartl-Kakheti and Giorgi Saakadze confronted each other near Lake Bazaleti. The king's army won the battle and Saakadze had to leave the country (*Essays in the History of Georgia* [საქართველოს ისტორიის ნარკვევები], vol. 4. (Tbilisi: Sabchota sakartvelo, 1973). The battle, which resulted in great fatalities, became a symbol of war between brothers and is considered a shameful page in the history of Georgia.

⁸⁴ In both historical and literary texts, political and military figure of the early 17th century, Giorgi Saakadze, also nicknamed the “Great Governor” has been represented as either a hero fighting for the unity and freedom of the homeland, or an opportunist and selfish commander in chief (see: Purtseladze, Anton. *The Battle for the Destruction and Unification of Georgia – Giorgi Saakadze and His Time* [ბრძოლა საქართველოს მოსასობად და საქართველოს შესაერთებლად ანუ გიორგი სააკაძე და მისი დრო] (Tbilisi: 1911); Kvariani, Simon. *The Tragedy of the Georgian Nation in the 17th Century: Giorgi Saakadze and His Time* [ქართველი ერის ტრაგედია მე-17 საუკუნეში: გიორგი სააკაძე და მისი დრო] (Kutaisi: Razhden Dateshidze Press, 1914); Jamburia, Givi. *Giorgi Saakadze* [გიორგი სააკაძე] (Tbilisi, Nakaduli, 1964); Gvritishvili, D. *Essays on the History of Georgia (15th-17th centuries)* [ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XV-XVII სს.)], vol. 2 (Tbilisi: 1965); Ghvinjilia, Jansugh. *Giorgi Saakadze's Persona* [გიორგი სააკაძის პიროვნება] (Tbilisi: Suli Aghmashenebeli, 1983); Jamburia, Givi et al. “Was the Governor Great? Two Faces of Giorgi Saakadze [დოდი იყო მოურავი? გიორგი სააკაძის ორი სახე],” *Istoriani*, no. 3 (Tbilisi: March, 2011): 59-67.

⁸⁵ Nishnianidze, Shota. “Three Horses of Saakadze [სააკაძის სამი ცხენი],” Shota Nishnianidze, *One Volume Edition* [ერთტომეული] (Tbilisi: Merani, 1979), 178-179.

⁸⁶ Mgvdiashvili, Tinatin. “I Saw Saakadze in My Dream [სიზმარში ვნახე სააკაძე]” (written in 1990), *Georgian Literature* [ქართული ლიტერატურა] (upload date not indicated), <https://bit.ly/3qYEWwu> (Accessed 23.01.2021).

⁸⁷ Mgvdiashvili, Tinatin. *100 Poems* [100 ლექსი] (Tbilisi: Intelekti, 2008).

⁸⁸ Documentary shots of the Tbilisi War, Jimsher Bedianashvili's archive, *YouTube*, May 11, 2020, <https://bit.ly/3taaLF1> (Accessed 11.12.2020).

of the government considered the conflict a continuation of the Russian aggression directed against the independence of Georgia. “One big lie that we continue hearing is that we had a civil war in our country. It certainly had the appearance of a civil war, but was not a civil war in reality,”⁸⁹ noted Marika Abaishvili in 2004, when it was decided to drop the criminal case against Zviad Gamsakhurdia. Lawyer Soso Baratashvili stated: “I’ll make such a comparison: when the 11th Army entered Tbilisi from Shulaveri on February 25, 1921, it mostly consisted of Georgians. Was it a civil war?”⁹⁰ “It was not a civil war. For twenty-two years, this complex process has been terminologically skewed. It was not a civil war; Russia overthrew a government that declared the independence of Georgia with the help of Georgians”⁹¹ (Tariel Putkaradze, a member of the Supreme Council). Nonetheless, Bazaleti Battle has been compared to the Tbilisi war for decades: “It was the same for the Georgian nation as the Bazaleti Battle,”⁹² Gia Berdzenidze, a former employee of the Ministry of Internal Affairs maintained twenty-two years after the war.

In sum, the appropriate prefiguration – in the words of Aleida Assmann, an old stimulus in the field of resonance – could not be found for the Tbilisi War and the subsequent civil confrontation. Even though “a negative historical pattern can also be used as a label to raise the significance of and public attention given to an event”,⁹³ in our view, the Battle of Bazaleti did not turn out to be a cultural pattern that would define and shape new trauma. Since the confrontation did not have a *stimulus* to build on, it destroyed the fabric of resonance by creating hot core, overwhelming energy of which has to be reworked across generations in ever new attempts of mediation and reshaping.⁹⁴ It remained in the collective memory as a negative scheme which further intensified the traumatic impact of this event.

The ruling party that came after the violent overthrow of Gamsakhurdia’s government tried to create and introduce its own narrative (“provincial fascism vs opposing democratic forces”),⁹⁵ however, their attempt was unsuccessful. All political and financial resources as well as propaganda were at its disposal except the moral one – they were the initiators of the forceful coup d’état. The political elite and the associated intellectual forces could not become the trauma carrier group(s) which, according to J. Alexander, have particular discursive talents for meaning-making⁹⁶ and ordinarily, formulate and offer to the public symbolic representations of the event, reasons, and their own vision of responsibility. In our case, neither the new political elite, nor the religious leaders or Gamsakhurdia’s supporters were able to play this role, ascribe meaning to the event and create a convincing narrative needed for the formation of trauma, which in turn would answer the following questions: What happened? Who is the victim? What is the relationship between the victim and the rest of the society? In short, the framework of cultural classification was not established, which implies not only the creation of a new narrative, but also a complex

⁸⁹ Gvakharia, Giorgi. “Zviad Gamsakhurdia is Innocent [ზვიად გამსახურდია უდანამულოა], *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], July 13, 2004, <https://bit.ly/3r0kjpV> (Accessed 19.04.2021).

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Eka Kheria’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

⁹² “22 Years since the Tbilisi War [22 წელი თბილისის ომიდან],” 1TV, January 6, 2014.

⁹³ Assmann, “Impact and Resonance,” 65.

⁹⁴ Ibid., 46.

⁹⁵ Vachnadze, Natela and Nino Tomadze. *Defeated Georgia (1991-1992 December-January Events in Tbilisi)* [დამარცხებული საქართველო (1991-1992 წლების დეკემბერ-იანვრის მოვლენები თბილისში)], Part I (Tbilisi, 2018), 10, 418, 449.

⁹⁶ Alexander, “Toward a Theory,” 11.

and multifaceted process as a result of which the society feels traumatized.⁹⁷ Eventually, only *sealed narratives*⁹⁸ of the opposing groups were formed.

The turbulent situation of the 1990s (the trauma of victory, ethnopolitical conflicts, waves of refugees) when painful events overlapped with one another left little space for their comprehension. This was one more reason which hampered the formation of shared narrative of the civil confrontation.

According to some researchers, the ability to forget plays an important role in the process of reconciliation and reintegration. What role did forgetting play in the past thirty years? As K. Meyer's and A. Margalit's works on Germany and Israel reveal (cited by A. Assmann),⁹⁹ the deliberate forgetting is implied here, which according to Connerton, is initiated by the state as part of a common interest and which is recognized by the public. It is aimed at avoiding the danger of revenge.¹⁰⁰ Assmann mentions two interesting concepts – *communicative hush-up* (Hermann Lübbe) and *putting into cold storage* (Tony Judt): for a period of time (usually two to three decades), forgetting gives society the opportunity to take a breath and focus attention on future goals, after which it can be replaced by remembrance.¹⁰¹ However, remembrance involves shifting the focus from the perpetrator, where the desire for revenge and punishment is prominent, to the victim, whose recognition becomes an ethical obligation. "A painful truth must be brought into the open and made public, the victims must be offered the opportunity to speak of their suffering and their stories must be listened to and acknowledged with empathy in order to finally alleviate this painful burden of memory."¹⁰²

The Tbilisi War and the civil confrontation were not followed by planned state politics of deliberate forgetting or communicative silence. Despite the repressions, supporters of the overthrown government still refuse to remain silent, forget, and reconcile. They still demand that the organizers of the coup are found guilty, and ascribe the country's current problems to the impunity of the perpetrators. The other side is more inclined towards silence and forgetting – only a small number of them admit their mistakes, others consider the civil confrontation the result of Gamsakhurdia's wrong policies, maintain that the civil confrontation should not have been allowed, or refuse to talk about it altogether on the grounds that the players are still alive and this would only aggravate the confrontation. In short, the "victorious" side is more reluctant to remember the war, while the "defeated" side feels a kind of moral advantage – it is defeated but right.

In 1993, the government that came to power after the coup tried to start talking about the civil strife by focusing on April 9. On April 8, the Parliament of Georgia adopted a resolution declaring April 9 "the day of the adoption of the Act of Restoration of State Independence of

⁹⁷ Ibid., 11-12.

⁹⁸ De Waal, Thomas. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York, London: New York University Press, 2003), 125; Wertsch, James V. "Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory," *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 181.

⁹⁹ Assmann, Aleida. "To Remember or to Forget: Which Way out of a Shared History of Violence?" *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 53-71.

¹⁰⁰ Connerton, Paul. "Seven Types of Forgetting," *Memory Studies* 1, no. 59 (2008): 61.

¹⁰¹ Assmann, "To Remember or to Forget," 58.

¹⁰² Ibid., 62.

Georgia, the day of national unity, civil consent and remembrance of the victims who died for their homeland.”¹⁰³ However, nothing specific was implied in the notion of civil consent.

In 1998, following a parliamentary resolution, a Temporary Parliamentary Commission on National Consent was set up to ensure national consensus and to **reconcile with** the supporters of ex-president. It had to decide on the expediency of **reconciling with** the pro-presidential groups and armed formations and prepare legislative proposals for a major reconciliation.¹⁰⁴ In the text, Zviad Gamsakhurdia’s supporters are discussed together with the armed formations who do need to be **reconciled with** as they pose problems. There is no mention of any responsibility on the part of the state for causing the armed confrontation.

In April 2000, a new resolution was adopted “On the elimination of the consequences of the civil strife that began in 1991-1992 and the achievement of national consent.” It stated for the first time that “the Parliament of Georgia considers the civil confrontation of 1991-1992 as a tragic period in the history of Georgia, when complex and contradictory political and legal problems were at stake.” The outcomes of this confrontation were, for the first time, clearly defined as “the overthrow of the rule of law and civil conflict.” The resolution mentions that the victims of the armed conflict between brothers “fought for their homeland.” The Parliament condemned the violence and overthrow of the legitimate government, and called on all Georgian citizens, regardless of their political affiliation, to end the civil confrontation once and for all.¹⁰⁵ The mandate of the parliamentary commission that had to consider terminating the persecution of Gamsakhurdia’s supporters was extended three times before 2002.¹⁰⁶ Gamsakhurdia’s supporters called these actions by Shevardnadze’s government a “populist gesture”: “When an opponent is defeated, he can be found ‘innocent.’” In the words of Marika Abaishvili, “when this power [Gamsakhurdia’s government] was defeated, the victors allowed themselves the luxury to appear before the public in a democratic garb.”¹⁰⁷

In the second half of the 1990s, both Mkhedrioni members and supporters of Zviad Gamsakhurdia were being persecuted. Jaba Ioseliani and the majority of Mkhedrioni members were imprisoned. As noted by Marika Abaishvili, “everyone wanted to get rid of Mkhedrioni

¹⁰³ “Resolution of the Parliament of Georgia on the Declaration of April 9, the Day of the Adoption of the Act of Restoration of State Independence of Georgia, the Day of National Unity, Civil Consent and Remembrance of the Victims Who Died for their Homeland [9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, April 8, 1993, <https://bit.ly/3qYMIX8> (Accessed 20.04.2021).

¹⁰⁴ “Resolution of the Parliament of Georgia on the Establishment of a Temporary Parliamentary Commission on Supporting National Consent,” *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, April 14, 1998, <https://bit.ly/31H0FjS> (Accessed 20.04.2021).

¹⁰⁵ “Resolution of the Parliament of Georgia On the Elimination of the Consequences of the Civil Strife (1991-1992) and the Achievement of National Consent [1991-1992 წლებში დაწყებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული თანხმობის მიღწევის შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, April 20, 2000, <https://bit.ly/3q6ggCQ> (Accessed 20.04.2021).

¹⁰⁶ “Resolution of the Parliament of Georgia on the Extension of the Term of Office of the Temporary Parliamentary Commission on National Consent [საქართველოს პარლამენტის დადგენილება ეროვნული თანხმობის დროებითი საპარლამენტო კომისიის უფლებამოსილების ვადის გაგრძელების შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, June 21, 2002, <https://bit.ly/3HR4jXT> (Accessed 20.04.2021).

¹⁰⁷ Gvakharia, “Zviad Gamsakhurdia is Innocent [ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა].”

when it threatened their interests.”¹⁰⁸ Released from prison, Jaba Ioseliani tried to reconcile with one camp of Gamsakhurdia's supporters and their leader, Badri Zandania.¹⁰⁹ A joint organization was formed – Alliance of Patriots of All Georgia. There were talks of national consensus, but Mkhedrioni as a political organization was not allowed to register. Despite the policy of civil reconciliation and consent, Mkhedrioni was again reminded of its past crimes in the early 2000s.

After the Rose Revolution, representatives of Gamsakhurdia's government became more visible in the public domain and state structures. In 2003, Guram Absandze, the Ministry of Finance in Gamsakhurdia's government, was appointed Deputy State Minister and put in charge of a special commission on national consent. At the time, there were still around fifty armed supporters of Gamsakhurdia in the forests of Samegrelo and the majority of previously forgiven supporters had been abandoned by the state.¹¹⁰ The Declaration of National Consent was published on January 30, 2004. President Mikheil Saakashvili declared that “a conspiracy was hatched against Georgia in 1991-1992, when internal and external forces staged a military coup. [...] It was a communist revenge.”¹¹¹ A commission was set up to investigate the events of 1991-1992,¹¹² the 1992 criminal case against Zviad Gamsakhurdia and his supporters was dropped, pro-Gamsakhurdia political prisoners were released from prison due to the absence of crime, the right bank of Mtkvari in Tbilisi and the central street in Zugdidi were named after Zviad Gamsakhurdia, 2004 was declared the year of Zviad Gamsakhurdia, Konstantine and Zviad Gamsakhurdia House-Museum – the “Colchian Tower” in Tbilisi – was granted the status of a cultural monument.¹¹³ In 2007, Zviad Gamsakhurdia's body was transferred from Grozny to Tbilisi and, after being honored in Svetitskhoveli, buried in the Mtatsminda Pantheon. In 2013, he was awarded the title of National Hero of Georgia.¹¹⁴

Despite all that, there is still no consensus about the proper designation of the event. As early as the second day of the Tbilisi War, Tengiz Sigua referred to it as the “December revolution” that marked “the people's fight against totalitarianism for the sake of democracy”; Gia Chanturia called it “a democratic revolution”; upon his return to Georgia, Shevardnadze would say that Gamsakhurdia's government was brought down by people and that it was a “popular uprising.”¹¹⁵ Representatives of the opposing camp, on the other hand, called it a “military coup.”¹¹⁶ In the

¹⁰⁸ Mosidze et al. “Saga of the Armed Rebels [ამხედრებულ მეამბოხეთა საგა].”

¹⁰⁹ Badri Zandania – Zugdidi Commandant during Zviad Gamsakhurdia's leadership. After Gamsakhurdia's exile, he fought against the new government in Samegrelo. In 1994, Shevardnadze's government sentenced him to death on charges of treason and banditry. He was declared a political prisoner by Amnesty International and in 1997, the death sentence was replaced with a fifteen-year prison sentence. He was pardoned in 2000 and released. He was killed in Zugdidi in 2003.

¹¹⁰ Liklikadze, Koba. “The Tactics of the New Government to Achieve National Consent [ახალი ხელისუფლების ტაქტიკა ეროვნული თანხმობის მისაღწევად],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], December 9, 2003, <https://bit.ly/3G96Pbj> (Accessed 19.04.2021).

¹¹¹ Saakashvili, Mikheil. “Declaration of National Consent [ეროვნული თანხმობის დეკლარაცია],” *Dilis gazeti*, January 30, 2004, N 23 (2349), 8.

¹¹² Gvakharia, “Zviad Gamsakhurdia is Innocent [ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა].”

¹¹³ “Government Decree N 212 on granting the status of a monument to the Colchian Tower in Tbilisi, Gali St. [საქართველოს მთავრობის განკარგულება N 212 „ქ. თბილისში გალის ქ. №19-ში მდებარე ‘კოლხური კოშკისათვის’ ძეგლის სტატუსის მინიჭების შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia* [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე], March 19, 2009, <https://bit.ly/3G81Qzj> (Accessed 20.04.2021).

¹¹⁴ “Mikheil Saakashvili Grants Zviad Gamsakhurdia the Title of a National Hero [სააკაშვილმა ზვიად გამსახურდიას ეროვნული გმირის წოდება მიანიჭა],” *Netgazeti.ge*, <https://bit.ly/3JQygg1> (Accessed 05.02.2019).

¹¹⁵ Mchedlidze, *History without Distance* [ისტორია უდისტანციოდ], 322.

¹¹⁶ *Ibid.*, 323.

historical literature, it is known as the civil war (Giorgi Mchedlidze,¹¹⁷ Otar Janelidze,¹¹⁸ Stephen Jones,¹¹⁹ etc.) and an armed coup d'état (Dimitri Shvelidze¹²⁰). The label most commonly found in school textbooks is “civil war;”¹²¹ Akhmeteli and Murghulia offer a longer description: “Today, this event is assessed differently, some call it a civil war, others a military coup”;¹²² in the “Contemporary History” by G. Abdaladze, N. Kvitaishvili and others, Gamsakhurdia’s overthrow is referred to as “the overthrow of a legitimate government via the use of military force, and the ensuing situation – civil confrontation, anarchy, and disorder.”¹²³

The term *civil war* was used by Zviad Gamsakhurdia himself: in an interview with Dodona Kiziria (January 1, 1992, Palace of Government), when asked what would happen if the government was defeated, Gamsakhurdia answered: “Destabilization, complete chaos, civil war, and, perhaps, disintegration of Georgia into several states.”¹²⁴ “The imperial forces and their agents have stirred up a civil war,”¹²⁵ he declared in an address to the Georgian people. In the same period, when the opposition was preparing for the coup, Gamsakhurdia spoke from the tribune of the Supreme Council: “Friends, the current situation reminds me of 1918-1921. Even then, those in Moscow managed the situation here, and now they are preparing this second annexation!”¹²⁶ Without using the same terminology, Valter Shurghaia shared the same opinion: “To me, this was an imperial revenge performed by criminals.”¹²⁷

Akaki Asatiani, the chairman of the Supreme Council at the time, called the Tbilisi War a coup d'état: “It was a military uprising. [...] Of course, those who did it had to call it a democratic revolution and a popular uprising. It did not resemble a popular uprising because there were weddings and funerals next to the place of battles. Zviad had more supporters in the Supreme Council than the few hundred people involved in the revolt. Foreign troops do not get involved in popular uprisings. [...] It was a typical coup d'état.”¹²⁸

Konstantine Gamsakhurdia, son of Zviad Gamsakhurdia, disagrees with the label of “war” and prefers the term “civil confrontation” to denote the events of 1992-1994: “I would not call it

¹¹⁷ Ibid., 403. He then suggests that “in essence, it was a struggle between two opposing camps for power, but both spoke on behalf of the people” (323).

¹¹⁸ Janelidze, *Modern and Contemporary History of Georgia* [საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია].

¹¹⁹ Jones, *Georgia. A Political History*.

¹²⁰ Shvelidze, *Political Confrontations* [პოლიტიკური დაპირისპირებები].

¹²¹ Vachnadze, Merab and Vakhtang Guruli. *History of Georgia (19th-20th centuries). Textbook, 12th Grade* [საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები). IX კლასის სახელმძღვანელო] (Tbilisi: Artanuji, 2000), 190; Kighuradze, Nino et al. *History. Student's Book. 12th Grade* [ისტორია. მოსწავლის წიგნი. მე-12 კლასი] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2012), 276-277; Guruli, Vakhtang et al. *History of Georgia. 20th Century. Textbook for the Students of the History Department* [საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის] (Tbilisi: Tbilisi State University Press, Artanuji, 2003), 234-235. Asatiani, Nodar et al. *History of Georgia. Textbook, 9th Grade* [საქართველოს ისტორია. სახელმძღვანელო მეცხრეკლასელთათვის] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2019), 414.

¹²² Akhmeteli, Nata and Niko Murghulia. *History of Georgia and the World History for the 12th Grade* [მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია მე-12 კლასისათვის] (Tbilisi: Diogene, 2008), 289-290.

¹²³ Abdaladze, Gvantsa et al. *Contemporary History for the 12th Grade* [უახლესი ისტორია მე-12 კლასის მოსწავლეებისათვის] (Tbilisi: Sakartvelos Matsne, 2008), 292.

¹²⁴ Kiziria, Dodona. *Coup* [ჰუტჩი] (Tbilisi: Artanuji, 2018), 144.

¹²⁵ President Zviad Gamsakhurdia’s address to the population of Georgia during the Tbilisi War, 1991, *Myvideo.ge*, July 25, 2011, <https://bit.ly/3telbUf> (Accessed 12.10.2020).

¹²⁶ “Special Operation against Georgia [სპეცოპერაცია საქართველოს წინააღმდეგ],” *YouTube*, November 3, 2017, <https://bit.ly/31ErNjv> (Accessed 05.05.2021).

¹²⁷ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

¹²⁸ Fragment from the Toma Chagelishvili’s documentary “Closed Circle [ჩაკეტილი წრე],” *Rustavi 2*, 2002.

a war because at least 20 percent of the population needs to be on the opposing side for it to be a war. It was a civil confrontation, which resulted in the demolition of the city center, destruction of many regions of Georgia, and left a deep mark on the history of Georgia, which we can still see today.”¹²⁹ Since there is no data on the number of supporters on each side, it is hard to talk about percentages.

Part of those who opposed Zviad Gamsakhurdia also do not agree with the label of “civil war”: “It was not a civil war, it was a fight for the independence of Georgia and the Russian Empire interfered as much as possible,”¹³⁰ maintained Mamuka Giorgadze in 2013.

Disagreement and hesitancy in the assessment of 1992-1994 were perfectly reflected in the Georgian detective-criminal TV series, “Hot Dog,” the fifth season of which aired in 2013. Reading one of the report cards, the protagonist, Lekso Nizharadze (acted by Giorgi Kipshidze), says that the person whose apartment on the Freedom Square burned down after the “famous events of 1991-1992” sought asylum in the Netherlands. In response, the second protagonist, Bidzina Tabagari (Janri Lolashvili) says: “Which famous events, which ones?! Enough with the lies! [...] Just call it the Tbilisi War, of course it was a civil war!” This exchange is followed by a line from another character who said that it was not the time for such discussions.¹³¹

“The time” never came. “Under what pretext did they kill my son, what will history make of his death?” – Liana Baghdavadze, the mother of one of the first victims, Mamuka Baghdavadze, asked twenty-three years after the Tbilisi War, – “I don’t even know how he was killed? For what reason? I only now that with this war, they ruined both me and Georgia.”¹³² Liana Baghdavadze ascribes the “removal of 1991 from history” to the shame caused by what happened: “Of course, it is shameful. We, Georgians went against each other, is that something to be proud of? Honorable? It is disgraceful...” On the other hand, “unless you look the events into the eye, call everything by its name, the conflict will never end.”¹³³ A tragedy without a label is alive, a constant source of pain for those whose children are called victims but not heroes who fought for their country.

“For me, the war in Tbilisi started on December 22, when my father was killed. He was standing in the room and there was a BTR over there, which shot into the window for no reason, perhaps because my father was holding a candle, he stood in the middle of the room, and the BTR shot at his silhouette. He was hit in the back of his head and died on the spot. [...] No one has remembered my family for these twenty-two years, my father, and so many other innocent people. It was a great tragedy for Georgia and the Georgian people,”¹³⁴ recalled Sopo Kurashvili in 2013.

Unlike other wars (including lost wars), there is no official place for the memory of civil confrontation, a memorial where it could be honored and remembered. Usually, individuals and

¹²⁹ Rekhviashvili, Jimsher. “December 22 – The First Bloody Day of Coup D’etat [22 დეკემბერი - სახელმწიფო გადატრიალების პირველი სისხლიანი დღე],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], December 22, 2019, <https://bit.ly/3JVuWNd> (Accessed 15.12.2020).

¹³⁰ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

¹³¹ TV series “Hot Dog [ცხელი ძაღვი],” Season 5, 2013, see episode from 23:50, *YouTube*, <https://bit.ly/3F85wYU> (Accessed 30.01.2021).

¹³² Imerlishvili, Elene. “The Year 1991 Has Been Removed from History [1991 წელი საერთოდ ამოღებულია ისტორიიდან],” *Kronika+*, <https://bit.ly/3GgxN12> (Accessed 30.01.2021).

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ Eka Khoperia’s Talk Show, TV Imedi, December 17, 2013.

events selected for remembrance are associated with heroism and impeccable reputation which allows for the formation of a unified, positive image of the past. “But how is commemoration without consensus, or without pride, possible?”¹³⁵ Gilad Hirschberger notes that when ascribing meaning to important events, death as an act of heroism plays an important role – a selfless act against violence committed for the sake of the group. In this way, the death of group members is transformed into a symbol of group immortality: the idea is formed that for a group that is special and unique, self-sacrifice and death are honorable. Through this process, a difficult past can give meaning to present struggles.¹³⁶ In our case, for which group do sacrifice and death count as acts of heroism? As Liana Baghdavadze suggests, “both sides fought for Georgia,”¹³⁷ but Georgia of their imagination was different. The groups on whose behalf they fought remain “us” and “them” even thirty years later. In our opinion, that is why they avoid mentioning the names of Mamuka Baghdavadze, Sopo Kurashvili’s father, and other victims and focus on group-reconciliation instead. Both sides have their own heroes, only a few of whom are known to the public.

The memory of a *difficult past* produced by an insurmountable moral trauma, is always contradictory due to inherent tensions and oppositions, and raises many questions. Lost wars represent such past, but there is a difference between them: civil war is not glorious and does not evoke a sense of pride although the participants did not lack heroism or dedication. It is necessary to find a way to honor the deceased rather than the defeat, to create a public symbol to recognize those who died in the war.¹³⁸

As Vered Vinitzky-Seroussi points out, the form of commemoration depends on the political culture of a society as well as the time of commemoration – the significance of the given event for the present. We find *multivocal commemoration* in societies where the culture is consensus-oriented and the past moment is no longer part of the present agenda: a shared space is created to honor the dead, but with different texts, meanings, and audiences that have different interpretations of the past (for example, the Vietnam Veterans Memorial in Washington).¹³⁹ In a conflictuous political culture, where past and present debates are closely intertwined, *fragmented commemoration* is more common: commemoration happens for distinct audiences at different times and in different spaces, accompanied by different past discourses (here, Yitzhak Rabin Memorial in Jerusalem and Tel-Aviv is worth noting).¹⁴⁰ The more time passes between the past event and its commemoration, the greater the chance of multivocal and consensus-based commemoration. In the words of Vinitzky-Seroussi, “when a monument is dedicated decades after the actual event, those for whom the memory is ‘an autobiographical,’ personally experienced one are either dead or at least middle-aged.” Accordingly, “the burden of those who bore the marks of the past on their bodies and in their souls had become the social yet once-removed memories of others.”¹⁴¹

¹³⁵ Wagner-Pacifi, Robin and Barry Schwartz. “The Vietnam Veterans Memorials: Commemorating a Difficult Past,” *American Journal of Sociology* (September 1991). DOI: 10.1086/229783.

¹³⁶ Hirschberger, “Collective Trauma,” 6.

¹³⁷ Imerlishvili, Elene. “The Year 1991... [1991 წელი...]”

¹³⁸ Wagner-Pacifi and Schwartz, “The Vietnam Veterans Memorials.”

¹³⁹ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): 31.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 32.

¹⁴¹ *Ibid.*, 45.

In our case, it is hard to say that the civil confrontation is no longer part of the everyday life and that it has established itself in the past. If we borrow Eric Erikson's approach, this is the condition when the traumatized mind holds on to the painful moment, "preventing it from slipping back into its proper chronological place in the past, and relives it over and over again." As a result, "the event becomes a condition."¹⁴²

Although the majority of the population today considers the overthrow of Zviad Gamsakhurdia's government as a negative event,¹⁴³ the public has not formed a shared memory of the war itself and *polyphonic* remembrance is only perceptible in distinct, and often mutually exclusive, narratives. A couple of monumental sites that were meant to create shared spaces for *polyphonic remembrance* (e.g. Zviad Gamsakhurdia's grave on Mtatsminda) have become a place of confrontation between groups with distinct memories, and besides, they serve to memorialize the leaders themselves rather than those who fought next to them, not to mention memorializing the civil confrontation as an undesirable past event. The graves of the main actors of the war and confrontation (e.g. Jaba Ioseliani's grave in the Didube Pantheon) have been the subject of intense controversy from the start and remain so to this day.

In the conditions of conflicting political culture of Georgia, where the past is constantly involved in the contemporary political and social reality, the possibility of a fragmented commemoration seems more realistic. However, such sites of memory does not yet exist, and like Liana Baghdavdze, family members of war victims are unable to take a step towards overcoming the trauma by publicly speaking of their pain. Three decades after the civil confrontation, the burden of those who bore the marks of the past on their bodies and in their souls is still heavy.

Even today, the civil confrontation is assessed in terms of moral (fratricidal, shameful) and not rational categories. None of the cultural patterns could act as a premediator to represent future experiences.¹⁴⁴ Thus, the civil confrontation remains an unhealed wound, an unformed and unmourned trauma.

CONFLICTING NARRATIVES

In studying the conflicting narratives, we relied on the book of Natela Vachnadze and Nino Tomadze, *The Defeated Georgia* (Parts I, 2018 and II, 2019), which presents interviews with the supporters of Zviad Gamsakhurdia's government and members of the opposition; Leila Tsomaia's monograph, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia's Power* (2018); Dodona Kiziria's *Coup* (2018); interviews from the TV program "The Birth of Georgia" and interviews from other TV programs. We identified those fragments from the past, which are commonly found in the opposing narratives, and which form the basic contours of the civil confrontation. These are: preparatory phase of the civil confrontation, transformation of the confrontation into a military conflict, and the consequences of the civil confrontation.

¹⁴² Erikson, Kai. "Notes on Trauma and Community," *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), 185.

¹⁴³ "The Future of Georgia 2020," *The Caucasus Research Resource Centers*, Generated on the online data analysis website, <https://bit.ly/3zvBL30> (Accessed 02.04.2021).

¹⁴⁴ Erll, "Literature, Film, and the Mediality," 393.

In order to clearly represent the heterogenous narratives of the civil strife as well as their similarities and differences, we grouped them into two categories: the narratives of the supporters of the legitimate government and that of the representatives of the opposition. Some of these narratives were created during the civil confrontation, but changed over time as a result of their exposure to various media. To highlight the dynamics of change, the texts are sorted into three decades and deconstructed according to the components of trauma. We show how the narrators from the opposing groups evaluated and defined the civil confrontation in different periods of time; whether these events were perceived as unexpected or unbelievable; whether they were followed by radical and profound changes; who they influenced – the opposing groups or the Georgian society at large; who the narrators represent as victims and perpetrators; how do they share the responsibility.

Preparatory Phase of the Civil Confrontation

Part of the narrators consider September 2, 1991 as the starting point of the civil confrontation. On this day, the government hosted a delegation from the United States. The oppositional National Democratic Party organized an anti-government meeting in Tbilisi, outside of the Cinema House. The protesters declared the government a dictatorial regime and demanded its resignation. There was a clash between the OMON¹⁴⁵ and the protesters.¹⁴⁶

Supporters of Zviad Gamsakhurdia described the September 2 protest as a provocation against Georgia planned by Moscow and designed to strike a blow to the national course of the government. On the other hand, members of the opposition believed that it was a peaceful civil protest directed against the dictatorship of the government, which was violently dispersed by the ruling power. Interviews from the 2000s reveal that the narrative of Gamsakhurdia's supporters regarding the September 2 protest remained the same as before, however, the narrative of the opposition changed and new assessments appeared. Some of the opposition members referred to the September 2 event as an anti-government protest organized by Russia; the second group considered it a provocation from Russia, which deceived the government and the opposition; and the third group believed that it was a provocation from the opposition that the government fell victim to. The assessments expressed in the previous decades remained unchanged in the narratives from the 2010s.

---

¹⁴⁵ OMON (Russian: ОМОН - Отряд милиции Особого Назначения) - Special Purpose Militia Unit.

¹⁴⁶ Tsomaia, Leila. *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia's Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]* (Tbilisi: Meridiani, 2018), 61.

What happened on September 2, 1991?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia's supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: Russia was the provocator Nemo Burchuladze, Deputy Chairman of the Supreme Council “It was a scenario conceived by the center. The reason for saying this is the fact that September 2 did not only happen in Tbilisi.”¹⁴⁷</p>	<p>Narrative 1: The opposition organized an anti-government meeting Avtandil Imnadze, Representative of the Parliamentary Commission on Human Rights and the Parliamentary Opposition “The government fired bullets at its people, dispersed a peaceful protest and set the OMON on a nascent protest.”¹⁴⁸</p>
<p>Mirian (no surname), Student “Current events have shown that September 2 was a provocation [from Russia]. It was a deliberately planned protest.”¹⁴⁹</p>	<p>Anonymous respondent “The opposition, of course, was fighting Gamsakhurdia since day one, especially since August 19 and September 2.”¹⁵⁰</p>

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia's supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: Russia was the provocator Valter Shurghaia, Member of the Supreme Council “No enemy can hurt even a small country unless it finds a foothold among the people. [...] The foothold was of course the so-called red intelligentsia, but the masses were from the criminal world.”¹⁵¹</p>	<p>Narrative 1: Russia was the provocator Irakli Melashvili, Representative of the Parliamentary Opposition “I have information that neither the protesters nor the OMON fired any shots. [...] The shots were fired by a third party. The situation is simple – the meeting, the OMON... Both sides are armed. A provocation is easy here.”¹⁵²</p>
<p>Besarion Gugushvili, Prime Minister “A creeping coup started in Georgia on September 2, 1991.”¹⁵³</p>	<p>Narrative 2: The government and the opposition fell victim to Russia's provocation Tamar Chkheidze, Member of Ilia Chavchavadze Society “Zviad was provoked to act in that particular way. It was planned in advance, the protest would be dispersed and shots would be fired. The plan, of course, was not conceived by the NDP, it was conceived elsewhere.”¹⁵⁴</p>

¹⁴⁷ Kiziria, *Coup [პუტჩი]*, 151.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 119.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 85.

¹⁵⁰ *Ibid.*, 113.

¹⁵¹ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 79, 81.

¹⁵² *Ibid.*, 128-129.

¹⁵³ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part II, 125.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 267.

<p>Lia Beruashvili, Employee of the Institute of Cybernetics of the Academy of Sciences “September 2 is a famous story. American congressmen were here. [...] The Baltic issue was to be discussed at the big session and it was to be followed by our situation. It was not clear then... They [the opposition] say that [freedom] was given to everyone on a platter, even Turkmenistan became free. But that is not true. They needed a provocation.”¹⁵⁵</p>	<p>Narrative 3: Part of the opposition organized the provocation Anzor Maisuradze, Security Services Officer “It was a pure provocation. The Americans were here then, the president had a reception in Krtsanisi. You should know that the protest was dispersed in agreement with the Americans. He [Gamsakhurdia] told them about the meeting and they said it should be dispersed.”¹⁵⁶</p>
--	---

Narratives from the 2010s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: Russia was the provocator Leila Tsomaia, Writer, Zviad Gamsakhurdia’s associate during the time of dissidence “They sent armed OMON to the September 2 protest announced by Gia Chanturia and the famous provocative shots were fired.”¹⁵⁷</p>	<p>Narrative 1: Russia was the provocator Irakli Melashvili “As it turns out, the first shot was fired from a roof, it must have been a provocation.”¹⁵⁸</p>
<p>Davit Gamtsemlidze, historian and journalist “Perhaps the event of September 2 had not determined the future developments, but it was their clear manifestation.”¹⁵⁹</p>	<p>Narrative 2: Part of the opposition organized the provocation Nodar Natadze, Chairman of the Board of the Georgian People’s Front, Member of the Parliament of the Third Convocation “The Americans were coming and one of the opposition parties demonstratively planned something... Maybe to even shed blood, but not via shootings. So, they organized a provocation.”¹⁶⁰</p>

The Impact of the September 2 Protest on the Civil Confrontation

On September 12, 1991, a meeting was held in the Writer’s Union. The gathered public discussed the events of September 2 and condemned the use of force against the opposition. On September 15, at the sitting of the Supreme Council, Zviad Gamsakhurdia commented on the incident, connecting it to Russia.¹⁶¹ A commission of inquiry was set up at the request of the

¹⁵⁵ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part II, 89-90.

¹⁵⁶ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 223.

¹⁵⁷ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]*, 68.

¹⁵⁸ Interview with Irakli Melashvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, December 23, 2019, <https://bit.ly/3qXtnp7> (Accessed 04.12.2020).

¹⁵⁹ Gamtsemlidze, Davit. “September 2 [2 სექტემბერი],” *Expert.ge*, October 4, 2019, <https://bit.ly/3t9YAs7> (Accessed 22.03.2021).

¹⁶⁰ Interview with Nodar Natadze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, August 26, 2019, <https://bit.ly/3n7pZa6> (Accessed 20.02.2021).

¹⁶¹ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]*, 61, 69.

president, but the culprits could not be identified. Shortly after the incident, opposition members – Gia Chanturia, Goga Khaindrava and others¹⁶² – were arrested.¹⁶³ Member of the opposition, Irakli Melashvili, recalled that the arrests and accusations of treason “took the form of madness. Fears of a revolt resulted in the arrest of the opposition leaders, while their arrest caused further uproar.”¹⁶⁴

The narratives of Gamsakhurdia’s supporters and the opposition about the September 2 protest share an interpretation – this event deepened the schism between the opposition and the government and paved the way for the Tbilisi War. It should be noted that Gamsakhurdia’s supporters connected the escalating tensions to the plan to overthrow Gamsakhurdia’s government, while the opposing side – to the anti-democratic track of the government.

These attitudes continued throughout the 1990s, 2000s and 2010s.

What impact did the September 2 protest have on the future developments?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: The events of September 2 resulted in the escalation of the controversy Nemo Burchuladze “A proceeding was immediately filed. An investigation was ongoing. I can not discuss the outcomes now, especially since the investigation itself might have aggravated the outcomes.”¹⁶⁵</p>	<p>Narrative 1: The events of September 2 resulted in the escalation of the controversy Irakli Melashvili “September 2 conclusively eradicated all hopes that this government would carry out democratic reforms. I think what happened [the Tbilisi War] is the outcome of those policies.”¹⁶⁶</p>

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: The events of September 2 contributed to the escalation of the conflict Marika Abaishvili, Chief Editor of the “Sakartvelos respublika” “This is after September 2, when the situation deteriorated in Georgia.”¹⁶⁷</p>	<p>Narrative 1: The events of September 2 contributed to the escalation of the conflict Kakha Kakhadze, Politician “September 2 was the beginning of a new stage that marked more radical movement in Georgia.”¹⁶⁸</p>

¹⁶² Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 81.

¹⁶³ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]*, 54.

¹⁶⁴ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 135.

¹⁶⁵ Kiziria, *Coup [კუტბი]*, 152.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 127.

¹⁶⁷ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part II, 19.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 272.

<p>Giorgi Marjanishvili, Deputy Minister of Culture “Because of September 2, they called Gamsakhurdia Ceausescu and whoever organized it was promoted to the new government.”¹⁶⁹</p>	<p>Vakhtang Razmadze, Prosecutor General of Georgia “Zviad Gamsakhurdia’s mistake was the attack on the protest in front of the Cinema House on September 2. [...] You should consider that Tengiz Sigua, Chanturia and others united after that and fought together.”¹⁷⁰</p>
---	--

Narratives from 2010s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: The events of September 2 contributed to the escalation of the conflict Leila Tsomaia “It can be said with certainty that the one-month cycle of “Mondays” was planned in Moscow. Nodar Natadze once said that a patriot and outspoken dissident told him: ‘Zviad’s departure will start in September.’ I suspect that was Gia Chanturia.”¹⁷¹</p>	<p>Narrative 1: The events of September 2 contributed to the escalation of the conflict Irakli Melashvili “We demanded the resignation of the Minister of Internal Affairs. We told him [Gamsakhurdia] that unless he dismissed him and investigated the case, the issue of his resignation would be raised since no one would let that go.”¹⁷²</p>
<p>Davit Gamtsemlidze “An explosion that was long being prepared blew up on September 2. The specific provocation only served as a trigger. The explosion would go off sooner or later, triggered by something else.”¹⁷³</p>	

The Civil Confrontation

Zviad Gamsakhurdia believed that the organizing power behind the Tbilisi War and the military coup was Russia, acting with the support of the local opposition. He and his supporters referred to these events as coup d’etat from the start. The opposition had a different position – it assessed the Tbilisi events in terms of an internal political confrontation.

Narratives from the 2000s show that the views of Gamsakhurdia’s supporters remained unchanged, although a new line of argument emerged, according to which the coup d’etat was facilitated by the West along with Russia. The old interpretations were maintained in the opposition narratives, however, two lines of argument emerged in regard to the overthrow of the government: that Russia and the West were in charge of the overthrow, or that Russia was the sole organizer of the event. The narratives did not change in the 2010s.

¹⁶⁹ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 449.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 324.

¹⁷¹ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]*, 68.

¹⁷² Interview with Irakli Melashvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

¹⁷³ Gamtsemlidze, “September 2 [2 სექტემბერი].”

What happened in December 1991 and January 1992?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia's supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: Russia organized the coup Zviad Gamsakhurdia “The situation is grave. It was caused by an armed coup against the government that created anarchy in the country. [...] There is an armed conflict between the government forces and the putschists.”¹⁷⁴</p>	<p>Narrative 1: It was a civil war Avtandil Imnadze “This is a tragedy for our nation and it is terrible, a fratricidal war.”¹⁷⁵</p>
<p>Nemo Burchuladze “On October 28, we gained victory with relative ease. I mean the national forces. The Empire did not forgive and preparations started from that very day. It was a coordinated act against the independence of Georgia.”¹⁷⁶</p>	<p>Mamuka Areshidze, Film Director, Opposition Supporter “The government [...] did not fulfill its promise, its pre-election program, and it all happened because of that.”¹⁷⁷</p>

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia's supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Russia organized the coup Valter Shurghaia, Member of the Supreme Council “Gorbachev told Georgians to decide until the next day and agree to enter the CIS... It was December 21 when they categorically refused, and the coup started on the 22nd. If we had entered the CIS, there would have been no coup.”¹⁷⁸</p>	<p>Narrative 2: Russia and the West organized the overthrow Tamar Chkheidze “It was a government overthrow, of course, [...] ultimately it was a military overthrow. [...] Criminal sounds a little rough, but of course I negatively assess it. [...] It was decided by America and Russia and that is what would happen.”¹⁷⁹</p>
<p>Giorgi Gulbani, Member of the Supreme Council “Virtually everyone knew that Russia was planning a military coup in Georgia. [...] One camp in the government, the fifth column of the Russian Empire, wanted to cause a turmoil from within.”¹⁸⁰</p>	<p>Irakli Melashvili “These events happened in Georgia not only with the help of Russia, but with the involvement of the entire international society.”¹⁸¹</p>

¹⁷⁴ Kiziria, Coup [პუტჩი], 138.¹⁷⁵ Ibid., 121.¹⁷⁶ Ibid., 147.¹⁷⁷ Ibid., 76.¹⁷⁸ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 84.¹⁷⁹ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 261-262.¹⁸⁰ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 373.¹⁸¹ Ibid., 119-120.

<p>Nika Kilasonia, Member of the Supreme Council “The police was controlled from Russia. The coup revealed that.”¹⁸²</p>	<p>Anzor Maisuradze, Security Services Officer “The people who wanted America and Russia came to power then.”¹⁸³</p>
<p>Narrative 2: Russia organized a coup which was supported by the West Besarion Gugushvili “No matter how the anti-Georgian pro-imperial and globalist forces hide it, history will sooner or later come to the inevitable conclusion that since 1987, the Soviet Union initiated a new war inside the USSR; first the USSR-Georgia (in Samachablo and Abkhazia) and then the Russia-Georgia fronts became the parts of this war. [...] (Synchronology: Georgia refused to join the CIS. A coup started on December 22, 1991).”¹⁸⁴</p>	<p>Narrative 2: Russia organized an overthrow Nodar Natadze “It was organized by Russia, a criminal act that counted on Georgian idiocy. Unfortunately, a successfully planned overthrow. Of course, it was criminal and anti-Georgian, and of course, it was clearly against the state.”¹⁸⁵</p>
<p>Marika Abaishvili “As might be expected, it was carried out by the world’s leading political powers. [...] I have to admit with heartache that in this country, to the disgrace of Georgia, the enemies of this country were able to give it the appearance of a civil war.”¹⁸⁶</p>	<p>Narrative 3: It was a civil war Vakhtang Razmadze, Prosecutor General of Georgia “It was December 22, supporters of Sigua were marching on Rustaveli Avenue in the morning, when representatives of Kobalia came out, they started shooting at them. [...] The first shot came from their side and then they also retaliated. They want to call it an overthrow for some reason, but it was a war, basically a civil war between the government and the opposition.”¹⁸⁷</p>

Narratives from the 2010s

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Russia organized a coup which was supported by the West Avtandil Rtskhiladze, Member of the Supreme Council “It was planned by the Russian government and ordered by the international globalists. The army was standing behind this coup d’état.”¹⁸⁸</p>	<p>Narrative 2: Russia organized an overthrow Vakhtang Dzabiradze, Representative of the National Movement, Member of the Supreme Council “In 90-91, there was a large and strong fifth column in Georgia that was divided into two: the government and the opposition. [...] But the shot came from the third party whose identity remains unknown.”¹⁸⁹</p>

¹⁸² Ibid., 159.

¹⁸³ Ibid., 211.

¹⁸⁴ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 117-125.

¹⁸⁵ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 186.

¹⁸⁶ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 26-27.

¹⁸⁷ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 329.

¹⁸⁸ Interview with Avtandil Rtskhiladze, Nikoloz Mzhavanadze’s TV Program “Civil Society [სამოქალაქო საზოგადოება],” Myvideo.ge, December 18, 2020, <https://bit.ly/3JRyBvo> (Accessed 25.02.2021).

¹⁸⁹ Interview with Vakhtang Dzabiradze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, November 3, 2019, <https://bit.ly/3r3tHmg> (Accessed 09.02.2021).

<p>Besarion Gugushvili</p> <p>“Why did everyone become scared and started to hate Zviad? – the West, Russia, the East, everyone. Zviad put forward an unusual ideology clearly outlined in his work “The Spiritual Mission of Georgia” and others. [...] In it, he talks about the national goals and the survival of the nation, of the ethnos.”¹⁹⁰</p>	<p>Narrative 2: It was a civil war</p> <p>Goga Khaindrava, Film Director</p> <p>“Civil war is the biggest disaster that can happen to a country. No war of conquest is as crushing for society as a civil war. That is because brothers shoot at each other.”¹⁹¹</p>
<p>Narrative 2: Russia organized a coup</p> <p>Nemo Burchuladze</p> <p>“They called him from Moscow and told him to resign when the coup was starting, [...] Yeltsin directly told Guram and me when leaving Almaty that he would wait for Zviad Gamsakhurdia’s call until eight in the morning, confirming that he would be joining the CIS. If not, we would have problems at eight o’clock... That was it.”¹⁹²</p>	<p>Narrative 3: It was a civil war with the involvement of Russia</p> <p>Irina Sarishvili, NDP Leader, Representative of the Parliamentary Opposition</p> <p>“The rift that led to the armed confrontation started in the “Round Table.” Kitovani and Sigua were also members. [...] It was a fact that Shevardnadze asked for Russia’s help, it was a fateful moment for Georgia.”¹⁹³</p>
	<p>Narrative 4: Russia and the West organized the overthrow</p> <p>Tamar Chkheidze</p> <p>“These issues [winning the election] were not decided only in Georgia, there was a serious intervention from the outside forces. [...] Zviad Gamsakhurdia was allowed to win, however, they planned to do what they ultimately did when the time came.”¹⁹⁴</p>

The Nature of the Civil Confrontation

Wartime interviews reveal that part of the government and the opposition expected what was to come, and the escalation of the conflict was neither unexpected nor inconceivable for them. However, others assessed the situation differently and found the transition to armed conflict unexpected and inconceivable. According to interviews from the 2000s, the armed confrontation was inconceivable for both sides. This interpretation persisted in the 2010s as well.

¹⁹⁰ Interview with Besarion Gugushvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, May 29, 2020, <https://bit.ly/3Gabf1M> (Accessed 10.02.2021).

¹⁹¹ Interview with Goga Khaindrava, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, November 10, 2019, <https://bit.ly/3tbpLme> (Accessed 10.02.2021).

¹⁹² Interview with Nemo Burchuladze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, July 28, 2019, <https://bit.ly/3n51BWv> (Accessed 10.12.2020).

¹⁹³ Interview with Irina Sarishvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, October 20, 2019, <https://bit.ly/3G9tDId> (Accessed 10.03.2021).

¹⁹⁴ Interview with Tamar Chkheidze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, October 7, 2019, <https://bit.ly/31vkdYe> (Accessed 25.02.2021).

How Was the Civil Confrontation Perceived?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The armed conflict was neither unexpected nor inconceivable Zviad Gamsakhurdia “The four thousand communists who were in Georgia did not go anywhere. They continue to live here and fight against us. [...] It is a natural process.”¹⁹⁵</p>	<p>Narrative 1: The armed conflict was neither unexpected nor inconceivable Anonymous respondent, supporter of the opposition “Today we have the result of everything that happened in Georgia. This is not a new pursuit, it started two years ago and is the crowning point of everything that has been before.”¹⁹⁶</p>
<p>Narrative 2: The armed conflict was unexpected and inconceivable Anonymous respondent, supporter of Gamsakhurdia “People who were standing on this side were very scared, so scared that they dispersed and started walking towards the other side of the buses, to the direction of the former Pioneer Palace. That is because they took out the gun and were directly aiming at people, they were scared. [...] Imagine, you are standing next to an armed person and he is aiming at you.”¹⁹⁷</p>	<p>Narrative 2: The armed conflict was unexpected and inconceivable Tengiz Kitovani, Commander of the National Guard, one of the leaders of the parliamentary opposition, later the Minister of Defense “So, at exactly four minutes past eight in the morning, the government guards opened fire directly at our children, citizens, those who were there. This caused the involvement of the other side; otherwise nobody was planning to storm or bomb the building.”¹⁹⁸</p>

Narratives from the 2000s

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: The armed conflict was inconceivable Merab Chukhua, First Secretary of the Ministry of Foreign Affairs of Georgia in 1990-1991 “No one believed it. I did not believe that a war would start, but it happened. It was a Saturday, as far as I can remember. How could I expect a war when on that Friday I delivered a presentation in the hall next to this one?”¹⁹⁹</p>	<p>Narrative 1: The armed conflict was inconceivable Zaur Uchadze “We still hoped, not only me – all soldiers – that they would reconcile, that the opposition would stabilize. We could not even imagine that something like this would happen.”²⁰⁰</p>

¹⁹⁵ Kiziria, Coup [კულტბი], 139.

¹⁹⁶ Ibid., 100.

¹⁹⁷ Ibid., 91-92.

¹⁹⁸ Ibid., 156.

¹⁹⁹ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 278.

²⁰⁰ Ibid., 302.

<p>Jemila Meskhia, Geographer “We didn’t know that there would be a coup on the next day [...]. I came back at 2, turned on the radio and laid down. In the morning, the radio woke me up, announcing that there was a coup.”²⁰¹</p>	
<p>Giorgi Marjanishvili “I could have taken up the arms, but I did not because I was hoping for a miracle.”²⁰²</p>	

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The armed conflict was inconceivable Dodona Kiziria “The majority was watching the unbelievable spectacle in shock – they were shooting in broad daylight, in the center of the city, on Rustaveli Avenue! [...] For some time, I stood transfixed and watched, I thought I was in a dream.”²⁰³</p>	<p>Narrative 1: The armed conflict was inconceivable Vakhtang Dzabiradze “In December, when Kitovani was at the [Tbilisi] sea, it seemed like they had reached an agreement. The situation changed when the government altered the plans.”²⁰⁴</p>

Impact of the Civil Confrontation

Interviews recorded during the civil confrontation show that there were different scenarios for what would happen after 1991-1992. Zviad Gamsakhurdia and his supporters believed that if the opposition won, civil strife would continue in the country. The opposition was relatively optimistic about the situation. Some of them believed that the future was uncertain, but the situation in the country would become better after Gamsakhurdia’s resignation. Others considered the possibility of a future confrontation between the opposition forces yet did not see its immediate danger. The third group believed that Georgia would continue on a peaceful path to development.

The ensuing events demonstrate that the civil strife had dire consequences for Georgia. Other chapters offer a detailed overview of the post-civil confrontation life in Georgia and the traumas that the country has not yet healed from. Attitudes towards this devastating process can also be seen in our survey. 73.5 percent of the participants consider that Georgia and the Georgian nation have been defeated in the aftermath of the conflict (see Diagram 21, 37).

Interviews recorded in the 2000s show the impact of post-civil confrontation processes. The mistaken hopes and unpleasant predictions-turned-true changed the narratives of the opposition and brought them closer to the narratives of Gamsakhurdia and his supporters. Both groups

²⁰¹ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part II, 132.

²⁰² Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 443.

²⁰³ Kiziria, *Coup [კუტჩი]*, 7-8.

²⁰⁴ Interview with Vakhtang Dzabiradze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

agree that the civil confrontation damaged various domains of life, led to profound and radical changes that manifested themselves in the collapse of the state institutions, the rise of crime and the deteriorating socio-economic situation.

The sentiments of the 2000s are maintained in the narratives from the 2010s. At the same time, both Gamsakhurdia’s supporters and members of the opposition consider the impact of the Tbilisi War and the subsequent civil strife in a long-term perspective, suggesting that traces of the past continue to have a detrimental effect on the society.

Impact of the Tbilisi War

Predictions from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia and his supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: A civil confrontation will start Zviad Gamsakhurdia “The victory [of the opposition] will have catastrophic consequences for Georgia, [...] destabilization, complete chaos, civil confrontation and the disintegration of Georgia into several states.”²⁰⁵</p>	<p>Narrative 1: Two scenarios – civil confrontation and democratic development Mamuka Areshidze “There is the danger of political chaos, economic chaos, [...] I hope that will not happen. We, Georgians, are not that depraved.”²⁰⁶</p>
<p>Nemo Burchuladze, Deputy Chairman of the Supreme Council “People won’t forgive them this victory, civil confrontation, terror will probably start. In the end, they won’t be able to maintain power, but for the time they will embitter people.”²⁰⁷</p>	<p>Tengiz Sigua “The situation is quite difficult at the moment. There are hotbeds of tension, especially in some parts of west Georgia. [...] I do not see the real danger of a civil war today.”²⁰⁸</p>
<p>Anonymous respondent “Strikes will start in enterprises and institutes. Students will not support them [the opposition]. God forbid, but if they come into power, it will only last for a few days.”²⁰⁹</p>	<p>Irakli Melashvili “I am deeply convinced that if the situation is normal in Georgia, the army, the parliament, the executive bodies, and the court will all have their own places.”²¹⁰</p>
	<p>Narrative 2: Everything will be okay Tengiz Kitovani “We want to do it all quickly. As soon as Zviad resigns, all authority will be transferred to the interim government, the parliament will operate before the new elections, and then life will go on as usual.”²¹¹</p>

²⁰⁵ Kiziria, Coup [კეცხობი], 144.

²⁰⁶ Ibid., 76.

²⁰⁷ Ibid., 150.

²⁰⁸ Ibid., 172, 174.

²⁰⁹ Ibid., 96.

²¹⁰ Ibid., 136.

²¹¹ Ibid., 160.

	<p>Anonymous respondent</p> <p>“All these forces are different, but they are all democratically minded people. [...] Imagine, they are protesting against it [the government] because it interfered with democracy. So, when these people come, they will not leave in an undemocratic way.”²¹²</p>
--	---

Narratives from the 2000s

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The civil confrontation led to the degradation of the country Lia Beruashvili “They turned my truly beautiful, gorgeous country into hell.”²¹³</p>	<p>Narrative 1: The civil confrontation led to the degradation of the country Zaur Uchadze “The country would have been different if this had not happened. We went fifty years back in time. Ten thousand people were killed. Evil begets evil, isn’t that right?! Evil rarely begets good.”²¹⁴</p>
<p>Narrative 2: The civil confrontation led to a fragmented society Marika Abaishvili “I don’t know what other parameters a civil war needs to have, but this country was fragmented.”²¹⁵</p>	<p>Tengiz Sigua “That’s when the expression “perished country” was first born, it’s not my invention. That was the outcome.”²¹⁶</p>
<p>Narrative 3: The civil confrontation led to the collapse of institutions Akaki Asatiani, Chairman of the Supreme Council “It was followed by a complete disruption of legitimacy, both the state – the problem of Abkhazia, the abolition of the constitution, – and at the criminal level. We remember the chaos.”²¹⁷</p>	

²¹² Ibid., 104.

²¹³ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 78.

²¹⁴ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 307.

²¹⁵ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 30.

²¹⁶ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 17.

²¹⁷ Ibid., 162.

Narratives from the 2010s

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narrative of the opposition
<p>Narrative 1: The civil confrontation led to the degradation of the country Dodona Kiziria “Today, it is clear that mutual hatred and arrogance typical of this period turned out to be the most difficult and fateful challenge for our country.”²¹⁸</p>	<p>Narrative 1: The civil confrontation led to the degradation of the country Vakhtang Dzabiradze “This is not the country we wanted and all of us still want.”²¹⁹</p>

The Victim

The narrators offer analogous interpretation of the victims of the Tbilisi War and the subsequent civil strife. It is clear in the narratives from 1990s, 2000s, and 2010s that the event harmed not the concrete political group or union, but rather the whole of Georgia and the Georgian nation.

Who was affected by the 1991-1992 Tbilisi War and the subsequent civil confrontation?

Narratives from the 1990s

Narrative of Gamsakhurdia and his supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Zviad Gamsakhurdia “There is a military aggression against the government and the people since these gangs are not only fighting the government, but are also causing enormous damage to the population. They loot, burn, and commit all kinds of crimes.”²²⁰</p>	<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Anonymous respondent “That is why Georgia is a mess today.”²²¹</p>

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Giorgi Marjanishvili “The society is a victim. Those who participated in the coup, those who survived, including the society, are the victims of the situation because they were manipulated.”²²²</p>	<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Gela Chorgolashvili “The conspiracy was not specifically against Zviad. Zviad, of course, was the first person and guarantor of the Georgian state, so an assault on the country equaled to an assault on him, but the target was not Zviad, but rather whole Georgia.”²²³</p>

²¹⁸ Kiziria, Coup [კუტუბი], 19.

²¹⁹ Interview with Vakhtang Dzabiradze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

²²⁰ Kiziria, Coup, 143.

²²¹ Ibid., 103.

²²² Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 450.

²²³ Ibid., 141.

<p>Giorgi Gulbani “The victim is the Georgian nation and not Zviad and his government. The nation was punished, degraded due to the crimes of those riff-raffs and villains who proudly sit in the opposition and the government today.”²²⁴</p>	<p>Vakhtang Razmadze “Zviad started a war against the Georgian people, he fired the bullet.”²²⁵</p>
--	--

Narratives from the 2010s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Tinatin Mghvlishvili, poet “I have a feeling that I see a completely different Georgia in those videos [April 9, 1991] and we have a completely different Georgia today. It is hard to imagine that not so long ago those people were walking the streets of Tbilisi and the whole country. This is a great tragedy, of course.”²²⁶</p>	<p>Narrative 1: Georgian nation and Georgia were the victims of the civil confrontation Akaki Bobokhidze, Member of the Supreme Council, Representative of the parliamentary opposition “From today’s perspective – looking at the outcomes and even because of the form – we plunged the country into horror.”²²⁷</p>

The Perpetrator

Group belonging often plays a significant role in the identification of the perpetrator. In the interviews recorded during the civil confrontation, supporters of the government blamed the opposition, which, in their assessment, was carrying out Russia’s orders. Representatives of the opposition, on the other hand, placed the responsibility on Gamsakhurdia and his entourage. A small group believed that both sides were responsible for the conflict. These interpretations remained throughout the 2000s and 2010s.

Who is the perpetrator: who started the war?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia and his supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Russia and the opposition are the perpetrators Zviad Gamsakhurdia “An alliance formed between the Communist Party and the former patriotic forces. [...] One could argue that it is a terrorist opposition, it’s not a democratic opposition.”²²⁸</p>	<p>Narrative 1: Zviad Gamsakhurdia and his entourage are the perpetrators Mamuka Areshidze “My personal opinion is that Mr. Zviad Gamsakhurdia is not as guilty in the current situation as his associates.”²²⁹</p>

²²⁴ Vachnadze and Tomadze, *Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო]*, Part I, 378.

²²⁵ *Ibid.*, 328.

²²⁶ Interview with Tinatin Mgvlishvili, Irakli Shonia’s TV Program “Mediakavshiri Obiektivi [მედიაკავშირი ობიექტები],” March 31, 2012, YouTube, January 5, 2013, <https://bit.ly/3G9ugl3> (Accessed 13.02. 2020).

²²⁷ Interview with Akaki Bobokhidze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, July 22, 2019, <https://bit.ly/3GbocbJ> (Accessed 10.02.2021).

²²⁸ Kiziria, *Coup [პუტჩი]*, 139, 146.

²²⁹ *Ibid.*, 77.

<p>Nemo Burchuladze</p> <p>“I am deeply convinced that it was led by the center. We often refer to the Empire as the center. They appeared here as well, found collaborators or whatever you call them.”²³⁰</p>	<p>Irakli Melashvili</p> <p>“We found ourselves in a situation where it was decided to have an armed conflict. And it is a fact that the government is unequivocally responsible for that.”²³¹</p>
<p>Anonymous respondent</p> <p>“Eleven republics from the former Soviet Union signed an agreement to join the Commonwealth. Only Georgia did not sign it... It started on the morning of 22nd, not even a day after that. The connection between these two events shows that it was not the opposition, but rather the Kremlin.”²³²</p>	<p>Narrative 2: Zviad Gamsakhurdia is the culprit</p> <p>Anonymous respondent</p> <p>“The shooting needs to be blamed directly on Zviad Gamsakhurdia. He led to that situation on Rustaveli. Otherwise, none of us wanted bloodshed.”²³³</p>
	<p>Jaba Ioseliani, Leader of the armed opposition</p> <p>“He [Zviad Gamsakhurdia] deserves everything because he committed a great crime against the Georgian nation.”²³⁴</p>
	<p>Narrative 3: Both sides are to blame</p> <p>Anonymous respondent</p> <p>“Both sides committed a sin for Christianity and tensions must be defused.”²³⁵</p>

Narratives from the 2000s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Russia and the opposition are the perpetrators</p> <p>Valter Shurghaia</p> <p>“He [Tengiz Kitovani] staged the coup. [...] Those boys, honest and patriotic boys, had to lured to the other side by suggestions that they were no longer the Guard, that they had been turned into policemen by their president.”²³⁶</p>	<p>Narrative 1: Zviad Gamsakhurdia is the perpetrators</p> <p>Zaur Uchadze</p> <p>“[Gamsakhurdia] had to try every effort not to split the nation. As I told you, after August he had the chance to do so, not to let brothers kill brothers.”²³⁷</p>
<p>Zaza Tsiklauri</p> <p>“As soon as Shevardnadze came [in the 1970s], preparations started to use the intelligentsia, to subject them to his will.”²³⁸</p>	<p>Tamaz Dumbadze, Security Services Officer, General</p> <p>“We did not want this war. We begged him, don’t do it, Zviad. [...] We wanted to protect ourselves.”²³⁹</p>

²³⁰ Ibid., 147.

²³¹ Ibid., 130.

²³² Ibid., 85.

²³³ Ibid., 102.

²³⁴ Ibid., 163.

²³⁵ Ibid., 115.

²³⁶ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 86.

²³⁷ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 305.

²³⁸ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 292.

²³⁹ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 307.

	<p>Narrative 2: Both sides are to blame Valerian Advadze, politician “First of all, I blame our own selves. We condemn Russia, that they dropped a bomb, they dropped a missile. Are we not to blame for anything? Is Russia responsible for everything?”²⁴⁰</p>
--	---

Narratives from the 2010s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: Russia and the opposition are the perpetrators Dodona Kiziria “From day one, political opponents disapproved of him [Gamsakhurdia]. [...] Soon betrayal, the traditional Georgian sin, also made itself known and they all enabled Russia’s agency.”²⁴¹</p>	<p>Narrative 1: The government and the opposition are the perpetrators Irina Sarishvili “When one side is wrong, the other side also contributes to that. [...] I realized then and still believe that in Georgia, the leaders’ mistakes are enabled by the surroundings. [...] Family members can further aggravate the situation.”²⁴²</p>
<p>Tinatin Mgvdiashvili “I don’t consider any individual who went against the Georgian national government and Gamsakhurdia to be a Georgian. Their last names don’t matter, such people have no nationality. Abo Tbileli was an Arab and these putschists were Georgian?”²⁴³</p>	<p>Narrative 2: Gamsakhurdia is the perpetrator Goga Khaindrava “Of course, he was a talented man, but his deeds will remain. His name too, but the deeds will eclipse his name, because how can you be a successful president when in eleven months you start a civil war in your own country?”²⁴⁴</p>
	<p>Narrative 1: Zviad Gamsakhurdia and his entourage are the perpetrators Vakhtang Khmaladze, politician “Nobody wanted an armed confrontation. [...] If early elections had been called, those political parties would have found themselves in the different situation and they would not have agreed to negotiations [with the armed opposition].”²⁴⁵</p>

The Question of Responsibility

According to Gamsakhurdia’s supporters, the opposition is responsible for the civil strife. There are several lines of argument in the narratives of the opposition. The first group maintains that both the government and the opposition should be held responsible, the second group

²⁴⁰ Ibid., 66.

²⁴¹ Kiziria, Coup [კუტბი], 24.

²⁴² Interview with Irina Sarishvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

²⁴³ Interview with Tinatin Mgvdiashvili, Irakli Shonia’s TV Program “Mediakavshiri Obiektivi [მედიაკავშირი ობიექტივი].”

²⁴⁴ Interview with Goga Khaindrava, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

²⁴⁵ Interview with Vakhtang Khmaladze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება],” YouTube, July 19, 2019, <https://bit.ly/3HQ9x5V> (Accessed 12.07. 2020).

imposes responsibility on Gamsakhurdia’s government, and the third group holds Gamsakhurdia himself accountable. In the 2000s, the narrative of Gamsakhurdia’s supporters remained the same with one additional line of argument, which suggests that along with the opposition, the government also should be held accountable. In the narratives of opposition, on the other hand, Gamsakhurdia is no longer blamed for the civil strife. Narratives of the previous decade remained unchanged in the 2010s.

Who is accountable?

Narratives from the period of the civil confrontation

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The opposition is responsible Nemo Burchuladze “I don’t call them opposition. Only two-three months prior, there were analogous attempts on their part – from the armed gangs. So, it is clear who the source of the terror was.”²⁴⁶</p>	<p>Narrative 1: The government and the opposition are responsible Anonymous respondent “Each member of this society is unprepared. Another path was also possible, but these are the optimal choices. [...] The government should look for a solution to the problems. Of course, the opposition also remains responsible.”²⁴⁷</p>
	<p>Narrative 2: Gamsakhurdia is responsible Irakli Melashvili “In fact, Zviad Gamsakhurdia created this situation – he reaped what he sowed in Georgia.”²⁴⁸</p>
	<p>Narrative 3: The government is responsible Avtandil Imnadze “I don’t know anybody in Georgia who supports such a bloody tragedy, a fratricidal war, except for a few individuals in the official government.”²⁴⁹</p>

Narratives from the 2000s

Narratives of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The government and the opposition are responsible Giorgi Gulbani “No one in Georgia wants to accept the responsibility. I don’t want to say that the crimes of ordinary Georgians and Jaba Ioseliani or Shevardnadze are the same. Of course, that is not true. Their crimes are enormous, and ours are nothing in comparison, but all of us carry the responsibility, we all wronged our country, and we need to recognize that.”²⁵⁰</p>	<p>Narrative 1: The government and the opposition are responsible Irakli Melashvili “We said the right things, we gave advice, argued with Gamsakhurdia, but there was yet another power that planned to change Gamsakhurdia’s government. This process did not result in the democratization of the government, we ideologically prepared the ground for what happened.”²⁵¹</p>

²⁴⁶ Kiziria, Coup [კუტბი], 149.

²⁴⁷ Ibid., 111.

²⁴⁸ Ibid., 130.

²⁴⁹ Ibid., 122.

²⁵⁰ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 392.

²⁵¹ Ibid., 131.

<p>Narrative 2: The opposition is responsible Valter Shurghaia “Almost everyone is trying to deny their part in the coup, then who did it? These people – except those who regret, regret is a chivalrous behavior and I appreciate that – claim that they did not shoot, they did not take part, they are not responsible.”²⁵²</p>	<p>Narrative 2: The question of responsibility has not yet been considered Tengiz Kitovani “Many years have passed and I think that it would have been possible to save Georgia without war and coup. God will judge what happened, or the Georgian nation will assess the past, what happened and what will happen.”²⁵³</p>
	<p>Narrative 3: The government is responsible Anzor Maisuradze “You can’t organize an overthrow without the necessary social background. There is an expression that if ruling from above is no longer possible, and people can no longer live as they used to, then one needs to contribute to the coup.”²⁵⁴</p>

Narratives from the 2010s

Narrative of Gamsakhurdia’s supporters	Narratives of the opposition
<p>Narrative 1: The opposition is responsible Dodona Kiziria “In those days, nobody had any idea what a destructive power they had released, a power that still haunts us, kills, steals, and robs the population. There is nothing worse than giving a gun to an ordinary citizen, especially a young person, without any control or moral guidelines.”²⁵⁵</p>	<p>Narrative 1: The government and the opposition are responsible Akaki Bobokhidze “There were signs of authoritarianism, we had no state so what dictatorship could there be? But we were so excited on both sides, we thought that the whole world was watching Georgia in astonishment, shock, and awe. Now that I watch the footage of bearded people donned in sheepskin and <i>nabadi</i>... What can I say.”²⁵⁶</p>
	<p>Davit Berdzenishvili, Founder of the Republican Party, Representative of the parliamentary opposition “Both sides are responsible.”²⁵⁷</p>

²⁵² Ibid., 88,

²⁵³ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part II, 146.

²⁵⁴ Vachnadze and Tomadze, Defeated Georgia [დამარცხებული საქართველო], Part I, 211.

²⁵⁵ Kiziria, Coup [კუტბი], 15.

²⁵⁶ Interview with Akaki Bobokhidze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

²⁵⁷ Interview with Davit Berdzenishvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].” YouTube, August 17, 2019, <https://bit.ly/3q6mcvv> (Accessed 24.02.2020).

	<p>Narrative 2: The question of responsibility has not yet been considered</p> <p>Irina Sarishvili</p> <p>“If we still want to find the culprit and believe that is where the salvation of this country lies, and if we don’t find the right culprit and will have the same selective attitude governed by desire and fanaticism, it will result in a new disaster.”²⁵⁸</p>
	<p>Vakhtang Dzabiradze</p> <p>“What happened in December is a separate issue. Nobody has investigated it neither then nor now. It is unfortunate, but that is the reality. We never bring anything to an end. Nothing was examined to put an end to this.”²⁵⁹</p>

The study of the narratives of Zviad Gamsakhurdia’s supporters and the opposition reveal that the narrative of the civil confrontation varies with time. Interviews recorded during the war can be considered as wartime narratives, which are imbued with the spirit of the time and where strong group belonging is expressed in the narrators’ perspectives. However, interviews recorded later do not show clear boundaries; the narratives are mediated by time, they reflect different types of information, and echo changes that have taken place since the civil confrontation.

It should also be noted that the narratives of Zviad Gamsakhurdia’s supporters, unlike the narratives of the opposition, maintain more stability. However, there are also new lines of argument. This is especially clear when identifying organizers of the conflict and those accountable for it. As for the narratives of the opposition, along with the post-war political changes, they underwent a significant transformation. The interviews examined above clearly show that some of the narrators re-evaluated the past, as a result, their narratives came closer to the narratives of Gamsakhurdia’s supporters in terms of the interpretations of civil confrontation, its causes, consequences, and responsibilities.

²⁵⁸ Interview with Irina Sarishvili, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

²⁵⁹ Interview with Vakhtang Dzabiradze, Iago Khvichia’s Program “The Birth of Georgia [საქართველოს დაბადება].”

CHAPTER IV

“CRIES AND WHISPERS”¹ OF MEMORY: APRIL 9 AND THE CIVIL CONFRONTATION IN THE MEMORY POLITICS

MONUMENTAL AND SYMBOLIC AREAS

In the social sciences, creation of collective memory is seen as an instrument of political power that seeks to assess the significance of the past in the present.² Even though this approach focuses on the elite, it does not exclude the involvement of different social groups in the politics of memory. L. Kochanowicz, for example, notes that knowledge of the past can provoke strong sentiments in the society, prompting the political elite to take an interest in collective memory.³ P. Verovšek points out that the mobilization of memory is achieved by connecting and manipulating events in the collective consciousness of the society.⁴

In addition to the elite model, there are also theories tailored to social groups, which show that the demand for memory-making comes from below.⁵ G. Beiner writes that it is not necessary for memory-making to be dictated from above and be part of a national plan. It can be a local initiative based on popular perceptions.⁶

Both theoretical models share a common idea – memory-making is determined not only by political or social interests, but also by the resonance of an event in a particular society. This factor leads to the actualization of certain episodes of the past and disappearance of others from public discourse. Both theories focus on the meaning of the past in the present, that is, the construction of memory in here and now. However, we should also remember that each past has its own present and preservation of events in the collective consciousness or popular belief, as P. Verovšek maintains, is also associated with primary meanings.

The desire for collective remembrance or forgetting is determined by the cultural and political elites attaching importance to events and disseminating them in the society. The resonance of an event plays an important role in the process. As mentioned above, cultural patterns determine the meaning of an event since they predispose members of the society to collective remembrance

---

¹ Swedish director Ingmar Bergman's film "Cries and Whispers," along with the mythological characters, uses symbols that reflect the tension between forgetting and remembering, life and death. The author uses two emblematic forms – cries and whispers – to understand their meanings and interrelationship. This served as an inspiration of the title and structure of the chapter.

² Alderman, Derek. "Creating a New Geography of Memory in the South: (Re)Naming of Streets in Honor of Martin Luther King," *JR. Southeastern Geographer* 36, no. 1 (May, 1996): 54; Koczanowicz, Leszek. "Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland," *Studies in East European Thought* 49, no. 4 (1997): 259; Verovšek, Peter. "Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm," *Politics, Groups, and Identities* 4, no. 3 (April, 2016): 533; Onken, Eva-Clarita. "The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe," *Europe-Asia Studies* 59, no. 1 (January, 2007): 24; Beiner, Guy. "Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration," *The Irish Review*, no. 26 (Autumn, 2000): 68.

³ Koczanowicz, "Memory Politics," 260.

⁴ Verovšek, "Collective Memory," 529.

⁵ Beiner, "Negotiations of Memory," 67-68; Lebaron, Michelle and Paulette Regan. "Reweaving the Past," *Memory*, eds. Philippe Tortell et al. (Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018), 218-223.

⁶ Beiner, "Negotiations of Memory," 66.

or forgetting.⁷ When assigning meaning, memory actors have to decide what meanings to select from the memory repertoire. It is this choice that determines the transfer of an event to the category of forgetting or remembrance. Obviously, this does not preclude the possibility of changing meanings over time. In this chapter, we discuss two cases from the recent history of Georgia, in which memory politics is built on the original meanings of the events.

To show how April 9, 1989 and the civil confrontation were reflected in the memory politics in the period of independence, we studied the process of the creation of memory sites. Pierre Nora distinguishes between the three categories of sites of memory – monumental, symbolic, and functional, which coexist and overlap each other.⁸ Monumental sites of memory include monuments, memorials, tombs – everything material that commemorates the event; textbooks belong to functional sites of memory, they bring the memory-carrier groups together; finally, ceremonies, celebrations, holidays, rituals are symbolic sites of memory – they form a collective memory that is shared by generations.⁹

We are interested in what determined the “cries” of memory in relation to April 9 and its “whispers” in regard to the civil confrontation. Analysis of the creation and dynamics of the sites of memory associated with these events (geographic places, memorials, monuments, tombstones, street names, museum exhibits) helped us answer this question.¹⁰

April 9

Previous chapters have shown that elements of trauma and triumph can be clearly identified in the April 9 narrative. Which component predominates in the recollection – traumatic or triumphal – depends on the perspective of the narrator. This is reflected in literary texts (songs, poems) created soon after the event. The cultural elite of the 1980s was able to translate tragic experiences into verbal language, showing the nature of the event, the images of the victim and the perpetrator, and connection of the society to the incident. These narratives reflected the ideas of victory over death, crucifixion for freedom, immortality of victims, mourning of the saints for Georgia, and the birth of a new future from the bloody present.¹¹

These notions are not new to the collective memory of Georgians. In the historical narratives which play a role in the creation of shared memory, the idea of salvation through sacrifice is prominent, which shows that freedom has the price of blood and can be attained via struggle. Through its association with Georgian cultural patterns, April 9 incorporated elements of both tragedy and triumph; it became part of the chain of events which are connected with the struggle for national freedom and the defense of the national idea.

In 1991, by declaring independence on April 9, Gamsakhurdia’s government officially ascribed the label of triumph to a tragedy. “The souls of April 9 martyrs look down on us and

⁷ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 44.

⁸ Nora, Pierre. “Between Memory and History: Les Lieux de Memoire,” *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Representations*, no. 26 (Spring, 1989): 19.

⁹ *Ibid.*, 7-24.

¹⁰ Outside of Tbilisi information was collected remotely by requesting public information from municipalities in ten regions of Georgia (excluding the occupied territories).

¹¹ Sanadiradze, Manana and Sargis Tsaishvili. *April 9 [9 აპრილი]* (Tbilisi: Meridiani, 1990), 146, 387, 288.

rejoice in the heavenly light, because their will has been fulfilled,”¹² – Zviad Gamsakhurdia’s words reinforced the public opinion that those who died on April 9 were sacrificed for a great cause and that their lives were not in vain. This was a moral compensation for the loss and, in a symbolic language, it marked the resurrection, the birth of a new Georgia from a blood-stained present.

In the later narratives, the primary meaning of April 9 did not change, on the contrary – it strengthened and acquired more stability. Even the texts that see the protests of April 1989 as a symbolic beginning of the future problems are not free of the triumphant mood.¹³ This fact suggests that the cultural pattern underlying the traumatic narrative plays a leading role in the meaning-making and sharing process, and makes clear the triumphal component of the tragedy even to the advocates of trauma.

The fact that attendance of commemorative events has been a matter of political prestige for political elites of Gamsakhurdia’s period and the following times also shows the importance of sharing the meaning of April 9. Yet each elite shaped the collective memory associated with the event according to its own interests. With the change of interests over time, these forms also changed. As Aleida Assmann notes, “memories are extremely malleable and endlessly reconstructed according to the actual demands of power.”¹⁴ In the beginning, Shevardnadze’s government avoided actualizing the meaning of April 9 in the public discourse. In the inaugural speech in 1995, Shevardnadze did not even mention April 9.¹⁵ This may be explained by the fact that independence of Georgia was associated with Gamsakhurdia’s name who was politically opposed to Shevardnadze. However, at the end of the century, the urgency of political controversy was overshadowed by the process of civil reconciliation and the memory politics changed. At the second inauguration ceremony in 2000, Shevardnadze emphasized the meaning of the physical space in front of the parliament building: “Here, on Rustaveli Avenue, on April 9, 1989 the sacred blood of freedom fighters was spilled. Here, too, the dream of independence of Georgia came true.”¹⁶ Even though Gamsakhurdia’s name was not mentioned, Shevardnadze’s words indicated that the significance of the event had been preserved in the political discourse.

April 9 acquired a new life in the memory politics after the Rose Revolution. In 2004, Mikheil Saakashvili took the presidential oath in front of the parliament building on Rustaveli Avenue. After greeting the public, he asked the public to observe a fifteen-second silence in memory of those killed on April 9: “Heroes who fought for the independence of Georgia on April 9, 1989, died here. It was here that the Soviet troops and tanks brutally retaliated. [...] These young people sacrificed their dreams for Georgia. It is my and our duty today to make this dream a reality.”¹⁷ This speech clearly demonstrates that dual meaning of April 9 was charged with a new

¹² “Zviad Gamsakhurdia Declares the Independence of Georgia, April 9, 1991 [ზვიად გამსახურდია აცხადებს საქართველოს დამოუკიდებლობას, 9 აპრილი, 1991],” *YouTube*, March 28, 2019, <https://bit.ly/33iF4hV> (Accessed 15.10.2020).

¹³ See: Guram Koranashvili’s work discussed in the next section.

¹⁴ Assmann, “Impact and Resonance,” p. 41.

¹⁵ “Eduard Shevardnadze’s Inauguration in 1995 [ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია, 1995 წელი],” *YouTube*, September 19, 2015, <https://bit.ly/3Gds5wA> (Accessed 17.10.2020).

¹⁶ “Eduard Shevardnadze’s Inauguration, 09.04.2000 [ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია 09.04.2000],” *YouTube*, September 18, 2015, <https://bit.ly/3nbrDrc> (Accessed 17.10.2020).

¹⁷ “Mikheil Saakashvili’s Inauguration – January 25, 2004 [მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია -2004 წლის 25 იანვარი],” *YouTube*, September 18, 2015, <https://bit.ly/34A3tQU> (Accessed 17.12.2020).

sense in the political discourse. If Shevardnadze declared that the dream of the victims of the tragedy was realized, Saakashvili linked the realization of the dream of freedom to the future. This meant that the struggle for national ideals was continuing.

Saakashvili's message remained unchanged in the following years. However, it is important to emphasize that in his inauguration speech in 2008, the third president did not directly mention April 9. The ceremony was again held at the scene of the tragedy. In his speech, Saakashvili focused on the current political events in Georgia and briefly noted: "We have regained our statehood and we belong to ourselves now. Historical hurdles teach necessary lessons for building the future."¹⁸ Even without a direct reference, this phrase was clearly actualizing the cultural pattern that April 9, 1989 was attached to.

The next government continued Saakashvili's memory politics with one difference – after 2013, April 9 lost the function of mobilizing the public to continue the national struggle; honoring the event only remained a matter of political prestige. Besides, the component of triumph increased significantly. This is evidenced in the messages of the new political elite. The inauguration of the fourth president of Georgia, Giorgi Margvelashvili, moved from the territory of the April 9 protests to the inner yard of the parliament building. This is important due to one factor: a symbolic border divides the territory of the parliament into two. The outer space is linked with the protests for freedom and the people who died during the protests, while the inner space is associated with the declaration of independence of Georgia. Due to this, perhaps, the decision of the new government marked a departure from the tragedy. It is also important that when speaking about the past, Margvelashvili mentioned neither the importance of April 9 nor of the struggle for freedom.¹⁹ This was later rectified by the fact that during the commemoration of April 9 in 2014, Margvelashvili met with the families of the victims at the Presidential Palace and rewarded them with the orders of St. George.²⁰ Given the fact that this order is awarded for an "exceptional role played in victories for Georgia," Margvelashvili's action can be interpreted as a symbolic act that emphasizes the triumphal nature of the tragedy. It also signaled the return of Shevardnadze's message in political discourse – Georgia has already won, the struggle is over.

The narrative of triumph was clearly presented in the speech of the next president, Salome Zurbishvili. Interestingly, Zurbishvili further distanced herself from the place where the Soviet army attacked protesters on April 1989, thus breaking the chain of continuity of the tragic events connected with this site. The swearing-in ceremony was held in the city of Telavi and not in the inner yard of the parliament. The meaning of this choice became clear when the new president compared her own government to the rule of Erekle II²¹ highlighting that at that time Georgia stood at a historical crossroads. She mentioned the Soviet occupation and Russia's attempt to distance Georgia from Europe. Although she did not talk about the struggle for freedom or the heroes of April 9, she briefly mentioned the role of Zviad Gamsakhurdia in the restoration of

¹⁸ "Mikheil Saakashvili's Inauguration – January 20, 2008 [მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია - 2008 წლის 20 იანვარი], YouTube, September 19, 2015, <https://bit.ly/33a2xlv> (Accessed 17.20.2020).

¹⁹ "Giorgi Margvelashvili's Inauguration 17.11.2013 [გიორგი მარგველაშვილის ინაუგურაცია 17.11.2013], YouTube, September 22, 2015, <https://bit.ly/3zNmz1y> (Accessed 12.10.2020).

²⁰ Rekhviashvili, Jimsher. "Giorgi Margvelashvili: We Do Not Forget the Victims of April 9 [გიორგი მარგველაშვილი: ჩვენ არ ვივიწყებთ 9 აპრილის გმირებს]," *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 9, 2014, <https://bit.ly/3qZtdOe> (Accessed 12.08.2020).

²¹ Erekle II – the king of the Kartli-Kakheti kingdom, Georgia (1744/1762-1798).

independence.²² In 2019, on the thirtieth anniversary of April 9, Zurabishvili organized an event at the Ceremonial Palace and invited the signatories of the Act of Independence and the family members of those who died during the April 9 protest. The President talked about traumatic and triumphal elements of the event with a special emphasis on the triumph: “Without April 9, there would have been neither the referendum nor independence, either then or now. Just like resurrection follows the Passion Week and the crucifixion of Christ, the referendum and independence of Georgia followed the sacrifice and tragedy of April 9.”²³ During the meeting, the President paid tribute to the victims of April 9 by reading their names aloud. However, she failed to mention Tamar Chovelidze, which upset the father of the latter and he left the ceremony. After the reception, the Presidential Administration made an official statement, claiming that Tamar Chovelidze’s name was indeed on the list and that the omission was due to a technical error.²⁴ Later, Zurabishvili herself responded, noting that emphasizing the mistake meant overshadowing the main significance of April 9: “After twenty-eight years, the singing of the Act of Restoration of State Independence was celebrated at the state level. All members of the Supreme Council were invited and their contribution – with the leadership of Zviad Gamsakhurdia – was recognized in the declaration of independence! With this, a step was made towards reconciliation, mutual respect, trust, and unification of Georgia! The revived power of April 9 cannot be overshadowed or stopped.”²⁵ This statement confirmed that the idea of victory outweighed the idea of continuous struggle in the new discourse established by the government.

The representation of April 9 in the official discourse clearly exemplifies manipulation of the collective memory. This proves that the “file of memory” is never closed, and “it can always be reopened and reconstructed in new acts of remembering.”²⁶

Despite the changing emphasis, the creation of memory sites of April 9 which was interrupted in the 90s, continued after the Rose Revolution. This process was conceptualized and *a geography of memory*²⁷ – physical areas with memorials, tombstones, new toponyms, museum exhibits, and rituals – was created. The politics of memory reflects the collective desire to remember April 9, and in public space, this desire is expressed through the “cries” that can be heard all over Georgia.

The Civil Confrontation

The picture is different in the case of the civil confrontation. The ascription of traumatic meaning to this event started in narrow circles. On the one hand, these were supporters of Zviad Gamsakhurdia, and on the other hand, opposition groups. Both sides blamed each other and neither could establish a connection with the rest of society. During the civil confrontation

²² “Salome Zurabishvili’s Inauguration [სალომე ზურაბიშვილის ინაუგურაცია],” *The Official Webpage of the President of Georgia*, December 29, 2019, <https://bit.ly/3n82Owm> (Accessed 17.10.2020).

²³ “Salome Zurabishvili Hosted the Signatories of the Act of Independence [სალომე ზურაბიშვილმა თავისუფლების აქტზე ხელმოწერებს უმასპინძლა],” *Imedi News*, April 19, 2019, <https://bit.ly/3JWa2gX> (Accessed 16.01.2021).

²⁴ Zhvania, Lasha. “The President’s Omission of Chovelidze from the Victims of April 9 Was a Technical Error [ტექნიკური შეცდომაა რომ პრეზიდენტმა 9 აპრილის დაღუპულებს შორის ჭოველიძე არ ამოიკითხა],” *Imedi News*, April 9, 2019, <https://bit.ly/3r09duT> (Accessed 16.01.2021).

²⁵ “Salome Zurabishvili Responded to the Accusations [სალომე ზურაბიშვილმა დღევანდელ ბრალდებებს უპასუხა],” *Imedi News*, April 9, 2019, (Accessed 12.01.2021).

²⁶ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 3.

²⁷ Derek Alderman’s term. see: Alderman, “Creating a New Geography,” 51.

when representatives of one nation fought on the opposing sides, clashes lasted for years and claimed numerous lives. In 1992, Jaba Ioseliani, the leader of the armed opposition declared that Georgians should not fight one another, yet he considered Gamsakhurdia a fascist and threatened his supporters to stop the resistance.²⁸ In the 1993 interview, members of Zviad Gamsakhurdia's pro-government army maintained that they were fighting for the progress of Georgia and not against the Georgian people: "Shooting each other, killing each other – that's not pretty. We have been in Georgia for so long and we have never divided it, why should we be doing that right now?"²⁹ Conflicting interpretations could not be reconciled. Disagreement over an important component of trauma – the images of the perpetrator and the victim – prevented the formation of a single narrative; as a result, the public was left with fragmentary memories of civil strife that periodically acquired the form of armed clashes and ended in casualties.

The historical picture of the Bazateli Battle was revived, in which people of different political beliefs fought each other in the name of their homeland. Who would be considered the victim and the perpetrator? – the corresponding images could not be identified in the collective memory. Besides literary texts and newspaper publications, the metaphor of the Battle of Bazaleti also appeared in historical narratives (Giorgi Mchedlidze (1999) and others). In 1998, on the basis of a report by the National Consent Commission, the Parliament passed a resolution;³⁰ the "armed confrontation between brothers" who "fought for their country despite their political affiliation" was mentioned; this was the first step towards the institutionalization of the civil confrontation. A narrative was formed, which showed the existence of trauma, the victims, but not the perpetrators. This narrative could not dispel the tension between the opposing parties. Although Shevardnadze's elite tried to reconcile Gamsakhurdia's supporters, human rights activists often reprimanded Shevardnadze for the shortcomings in the civil integration process, including the presence of Gamsakhurdia's armed supporters in the forests of Samegrelo in the early 2000s.³¹

President Mikheil Saakashvili openly linked his political leadership to Gamsakhurdia's era and mobilized collective memory to facilitate the nation-building process. The 2004 Declaration of National Consent states that "for the first time in the last twelve years, it has become possible for the two sides, who fought against each other in 1991-1992, to come together for statehood, law and justice."³² This phrase made it clear that the new elite considered the civil strife a confrontation between citizens of different political affiliation. At the same time, the declaration connected the governments elected on October 28, 1990 and in January 2004, which on the one hand, aimed to win the hearts of Gamsakhurdia's supporters, and on the other hand, reinforced the process of civil integration.

²⁸ "Jaba Ioseliani: Provocators Will be Shot on the Spot [ჯაბა იოსელიანი: ადგილზე დაიხვრიტება პროვოკატორი]," Giorgi Kalandias' archive, *YouTube*, August 11, 2019, <https://bit.ly/3f7dNSy> (Accessed 16.01.2021).

²⁹ Dato Tsintsadze's interview with the Members of Vakhtang (Loti) Kobalia's Squad, 1993, *YouTube*, November 4, 2012, <https://bit.ly/3JReM7n> (Accessed 16.01.2021).

³⁰ "On the Elimination of the Consequences of the Civil Strife (1991-1992) and the Achievement of National Consent [1991-1992 წლებში დაწყებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული თანხმობის მიღწევის შესახებ]," *Legislative Herald of Georgia [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე]*, April 20, 2000, <https://bit.ly/3q6ggCQ> (Accessed 15.08.2020).

³¹ Liklikadze, Koba. "The Tactics of the New Government to Achieve National Consent [ახალი ხელისუფლების ტაქტიკა ეროვნული თანხმობის მისაღწევად]," *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, December 9, 2003, <https://bit.ly/3G96Pbj> (Accessed 20.08.2020).

³² Tsomaia, Leila. *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia's Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]* (Tbilisi: Meridiani, 2018), 235.

Discussions on the issues of the civil confrontation provokes heated debates between various social groups even today. Due to these tensions, the civil confrontation can be understood as a *difficult past*. V. Vinitzky-Seroussi uses this term to refer to events that have no shared meaning in a society and their remembrance triggers moral trauma, disputes, tension, and conflicts.³³ Societies have different strategies of dealing with the difficult past. The example of the civil confrontation shows that in Georgia, the strategy of dealing with a difficult past is the forgetting of the unpleasant event.

According to Foucault, silence is one form of the discourse that shows social boundaries, its observance can be voluntary or forced.³⁴ We cannot always talk about the possibility of choice in relation to the civil confrontation as long as certain groups try to overcome the restrictions, to break the silence. From 1992 to the present, Gamsakhurdia’s supporters have maintained a collective resentment towards their opponents. In modern Western literature, collective resentment is defined as the answer to a morally wrong action. Groups with collective resentment do not show a desire for forgiveness and reconciliation. According to Thomas Brudholm, this state is characterized by hypersensitivity, is selfpoisoning, creates illusions, and evokes emotions like vindictiveness, hatred, malice, spite, and envy.³⁵

One of the ways to overcome collective anger is to take responsibility for the crime by the guilty party. Twentieth-century reconciliation movements aspired to this goal; however, experience has shown that it is not a sufficient ground for forgiveness and does not always guarantee reconciliation. The notion of collective guilt combines two kind of emotions – feeling of guilt and responsibility.³⁶ Over time, the feeling of collective guilt emerged in Georgia, which is evidenced by interviews with the participants of the civil confrontation. Leila Tsomaia cites a 1999 speech of the former Mkhedrioni member, Shaimshelashvili: “We, Mkhedrioni members, were shamelessly deceived and used”.³⁷ However, no one has officially assumed the responsibility. Because of this, remembering the civil strife engenders the risk of renewed confrontations and political elites prefer to stay silent.

Guy Beiner suggests that in case of conflicting memories, remembrance is preserved in the private space but may turn up in the public area occasionally. Here, it is met with conflicting memory and moves back to the private domain. The author represents collective memory as a constant alternation between remembering and forgetting and suggests that “the study of social forgetting closely examines what happens behind the scenes when communities try, or profess to try, to forget discomfoting historical episodes, but actually retain muted recollections.”³⁸ The recollection of the civil confrontation clearly fits into the phenomenon of social silence.

³³ Vinitzky-Seroussi, Vered. “Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin’s Memorials,” *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): 31.

³⁴ Foucault, Michel. *The History of Sexuality, Volume I. An Introduction* (New York: Pantheon Books, 1978), 27.

³⁵ Brudholm, Thomas. *Resentment’s Virtue. Jean Amery and the Refusal to Forgive* (Philadelphia: Temple University Press, 2008), 11.

³⁶ Lickel, Brian et al. “The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Context. The Distinction between Collective Guilt and Collective Shame,” *Collective Guilt: International Perspectives*, ed. Nyla R. Branscombe and Bertjan Doosje (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 35-38.

³⁷ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა]*, 375.

³⁸ Beiner, Guy. *Social Forgetting and Vernacular Historiography of a Rebellion in Ulster* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 28.

Confrontation between the memories of Gamsakhurdia's supporters and their opposition on the one hand, and the suppression of both memories by the political elites on the other, obstructs the civil confrontation from appearing in public.

The phenomenon of social silence in connection with the civil confrontation is clearly expressed by the absence of memory sites that would serve as the visual side of the recollection. No new names have appeared, no monuments, and with a few exceptions, no museum exhibits or memorial stones on the graves of the deceased.

One might get the impression that different social groups unanimously decided to erase the war from the collective memory. However, the absence of memory sites does not necessarily mean a social agreement. Looking at the creation of different memory sites offers a different picture: proponents of forgetting (political elites from various periods, Gamsakhurdia's opposition) seek to maintain silence while the memory of a small group within the society resembles "whispers."

Sites of Memory – April 9

Memorials. After April 9, 1989, the creation of monumental memory sites soon began. The People's Front of Georgia submitted a proposal in 1989 to remodel the territory in front of the Palace of Government (now the Parliament building) and requested the construction of a memorial dedicated to those who were killed on April 9. Despite the strong emotional charge, the plan could not be fulfilled and a symbolic granite stone was placed on the location instead, with the inscription: "Memorial to the patriots who died on April 9."³⁹

The same year, regional organizations of the national movement started placing memorial stones in different regions of Georgia. Although Georgia then was led by the communist government, it did not intervene in the process. This points to the fact that the communist government was mindful of the importance of April 9.

Black granite stones were erected as the first memorials (for example, the April 9 memorial in Tsageri, 1989).⁴⁰ The erection of memorial stones continued in 1990 (Adigeni, Ambrolauri, Gori, Terjola, Tskaltubo)⁴¹ and 1991 (Abasha, Khashuri).⁴²

From the second half of 1992, the creation of memory areas was temporarily suspended due to the civil confrontations throughout Georgia and ethnic conflicts in Tskhinvali and Abkhazia regions. The new government wanted to consolidate its authority, and memory sites associated with Zviad Gamsakhurdia would not be useful for this aim. From 1994, memory politics shifted to the remembrance of territorial conflicts and new memorial stones dedicated to national heroes appeared throughout Georgia.

The erection of April 9 memorial stones continued after the Rose Revolution (April 9 memorials in Keda⁴³ and Dusheti⁴⁴ in 2007, and in Chkhorotsku⁴⁵ – 2010). A bust of Aza

³⁹ Rekhviashvili, Jimsher. "Newspaper Chronicles of the Bloody April [სახალისო აპრილის საგაზეთო ქრონიკა]." *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 8, 2019, <https://bit.ly/3n6mjFv> (Accessed 10.05.2020).

⁴⁰ Tsageri Municipality Council (unnumbered), May 13, 2020.

⁴¹ Adigeni Municipality Town Hall, N1535/09, May 1, 2020; Ambrolauri Municipality Council, N61, July 7, 2020; Gori Municipality City Hall, N03/129, June 2, 2020; Terjola Municipality Council, N46/70, June 30, 2020; Tskaltubo Municipality Town Hall, N31/1864, May 8, 2020.

⁴² Khashuri Municipality Council, 03/84, May 18, 2020; Abasha Municipality Council, N07/59, April 28, 2020.

⁴³ Kedi Municipality Council, N04/31, March 23, 2020.

⁴⁴ Dusheti Municipality Town Hall, N13/6339, April 13, 2020.

⁴⁵ Chkhorotsku Municipality Council (unnumbered), April 20, 2020.

Adamia, who was killed on April 9, was placed in the N 2 Public School of Martvili in 2009.⁴⁶ Saakashvili’s government was aware of the importance of memory politics and April 9 played a key role in the creation of collective memory. This approach continued during the presidencies of Margvelashvili and Zurabishvili. Due to this, the erection of April 9 memorials did not stop in the following periods (memorials in Batumi, Abasha, Khashuri, Akhalkalaki).⁴⁷

Tombstones. Twenty-one people were killed in the April 9 tragedy. Most of them were buried in Tbilisi and some in their native regions. With the money collected by people, black marble stones were placed on the graves of the deceased, with the inscription: “April 9, from the Georgian nation.”⁴⁸ This phrase clearly expresses the national significance of the trauma and the symbolic connection of the victims with Georgia as a whole. The placement of tombstones is a sign of gratitude to those who gave their lives for independence and at the same time, it is a promise that Georgians will not forget the sacrifice.

We also come across other symbolic stones on the graves of the deceased. For example, Ozurgeti residents placed a marble plaque on Nino Toidze’s grave.⁴⁹ Residents of Chokhatauri dedicated a symbolic plaque to Nato Giorgadze who also died during the protest.⁵⁰

Names. April 9 has been reflected in toponyms since 1989. Primarily, the initiative was led by the People’s Council of Deputies, and after the declaration of independence, by the political elites.

One of the sections of the Communards’ Garden (former Alexander’s Garden) in Tbilisi was named after April 9. Currently, there is a glass plate at the entrance, which introduces the park to the visitors and informs them about the name change. The street next to the parliament is also named after April 9.

In 1989, various streets in Georgia were named after April 9 (Khashuri, Tskaltubo, Gori).⁵¹ The process continued in 1990 (Baghdati, Terjola, Sachkhere),⁵² 1991 (Tsageri),⁵³ and 1992 (Keda).⁵⁴ The names of the deceased also appeared around this period. In 1991 and 1992, streets in Tbilisi were named after Eka Bezhanishvili and Tamar Chovelidze.⁵⁵ In addition to streets, there were also April 9 squares (Sachkhere).⁵⁶ It is also interesting that along with April 9, the name of Merab Kostava appeared in the public domain (Merab Kostava streets in Gori and Sachkhere).⁵⁷

Like the memorials, no new namings took place between the second half of 1992 and the Rose Revolution, when the memory politics was revived. In 2006, a street in Mtatsminda district of

⁴⁶ Martvili Municipality Administrative Service, N03-1644, April 29, 2020.

⁴⁷ Batumi Municipality Council, N220-12, March 24, 2020; Abasha Municipality Council, N07/59, April 28, 2020; Akhalkalaki Municipality Council, N44/14, April 16, 2020; Chkhorotsku Municipality Council (unnumbered), April 20, 2020; Khashuri Municipality Council, N03/84, May 18, 2020.

⁴⁸ See, for example: photo of Tina Enukidze’s grave, *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3n8UuMZ> (Accessed 14.05.2021).

⁴⁹ “Candles Are Lit in Your Name Today (In Nino Toidze’s Memory [დღეს შენს სახელზე სანთლებს ანთებენ! (ბიბო თოდოს ხსოვნას)],” (written on April 15, 1989, Published in the newspaper *Lekhour*, April 9, 1990), Facebook page of the Alioni newspaper, April 8, 2020, <https://bit.ly/32UNNaA> (Accessed 20.07.2020).

⁵⁰ Photo of Nato Giorgadze’s grave, *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3r4XPh0> (Accessed 20.07.2019).

⁵¹ Khashuri Municipality Council, 03/84 18.05.2020; Tskaltubo Municipality Town Hall, N31/1864, May 8, 2020; Gori Municipality City Hall, 03/129, June 2, 2020.

⁵² Terjola Municipality Council, 46/70, June 30, 2020; Baghdati Municipality Town Hall, June 18, 2020; Sachkhere Municipality Council, N54/101, June 19, 2020.

⁵³ Tsageri Municipality Council (unnumbered), May 13, 2020.

⁵⁴ Keda Municipality Council, N04/31, March 23, 2020.

⁵⁵ *Encyclopedia Tbilisi. Streets, Avenues, Squares*, Irakli Abashidze’s Main Scientific Edition (Tbilisi 2008), 33.

⁵⁶ Sachkhere Municipality Council, N54/101, June 19, 2020.

⁵⁷ Gori Municipality City Hall, 03/129, June 2, 2020; Sachkhere Municipality Council, N54/101, June 19, 2020.

Tbilisi was named after one of the victims, Natia Bashaleishvili.⁵⁸ In 2019, in commemoration of the thirtieth anniversary of April 9, several streets were named after the victims – Mzia Jincharadze, Tamuna Dolidze, Tina Enuqidze, Manana Loladze, Eliso Chipashvili, and Tamar Mamulashvili.⁵⁹

Museums. April 9 was established in museums from the very beginning. In 1989, a photo of Nato Giorgadze, who died during the protest, was displayed at the Niko Berdzenishvili Museum of Local Lore in Chokhatauri. After the Tskhinvali and Abkhazia conflicts, photos of the killed soldiers were also added there and thus, a permanent collection, “Homeland is Pain and Suffering,” was created in the 1990s and can still be visited today.⁶⁰

Since the 1990s, one can find photographs depicting the 1980s national movement, along with a copy of the Act of Independence, in the Konstantine Gamsakhurdia Museum in Abasha. A copy of the Act of Independence was also displayed in the Simon Chikovani Museum in the same municipality in 2014. Periodically, both museums organize thematic exhibitions on April 9, 1989 and 1991.⁶¹

The Kobuleti Museum of Local Lore hosts a photo exhibition on April 9 and territorial conflicts from the beginning of the 2000s. With its help, the museum staff implements educational programs for schoolchildren. In addition, the museum annually organizes April 9 exhibitions to commemorate the date.

The Telavi Historical Museum holds photo material that depicts the tragedy of April 9, 1989 and May 26, 1991 demonstration in Telavi. Some of the photos were placed at the museum in 1995 at the initiative of the employees and the rest in 2004 – as part of the state initiative. The museum uses these materials for informational meetings.

Employees of the Kharagauli Museum of Local Lore put together a stand in 1990 that displays photos of those killed during the April 9 protest, along with their short biographies. Visitors can view the stand annually, on April 9. The museum also conducts April 9 educational programs for schoolchildren.⁶²

The Jurkha Nadiradze Sachkhere Museum of Local Lore has been holding photographs of the dispersal of the April 9 protest and the April 8 solidarity demonstration in Sachkhere. There are also copies of documents related to the 1991 declaration of independence, photos of Zviad Gamsakhurdia and Merab Kostava, along with their poems “Dear Homeland [Mamulo Chemo]” and “St. George.” All the visual material is placed under the burgundy flag of Georgia.⁶³

Two museums in Gurjaani municipality – Ioseb Noneshvili Museum and the Memorial Museum of Glory – annually commemorate April 9 in honor of the 1989 tragedy and 1991 declaration of independence. The museum staff conducts educational seminars for schoolchildren. Ioseb Noneshvili Museum organizes field trips to April 9 memorial in Kardenakhi.⁶⁴

⁵⁸ *Encyclopedia Tbilisi. Streets, Avenues, Squares*, 33.

⁵⁹ “The Streets of Tbilisi to Be Named after the Victims of April 9 [თბილისის ქუჩებს 9 აპრილის მსხვერპლთა სახელები მიენიჭება],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 9, 2019, <https://bit.ly/3f8PP9r> (Accessed 12.07.2020).

⁶⁰ Information provided by Chokhatauri Berdzenishvili Museum of Local Lore employee, Natia Kalandadze, July 22, 2020.

⁶¹ Abasha Municipal Town Hall, N01-10203089, November 3, 2020.

⁶² Information provided by Kharagauli resident, Ana Dekanosidze, October 23, 2020.

⁶³ Information provided by the Director of Jurkha Nadiradze Museum of Local Lore Tamar Katsitadze, November 5, 2020.

⁶⁴ Information provided by the Gurjaani Library and Museum Association, N 31, October 23, 2020.

The Museum of Occupation founded in 2006 in Tbilisi is particularly notable in terms of memory politics. The museum holds memorial objects – shovels used during the dispersal of April 9 protest, boxes of poison gas, helmets of Soviet soldiers. These objects leave a gruesome impression and convey the severity of the tragedy. Next to them, one can find documents related to the restoration of independence of Georgia and photographs of the celebration. The layout of the exhibits demonstrates the dual meaning of April 9 for the Georgian society – its traumatic and triumphal dimensions.

Place of the Tragedy – Tbilisi. Places where the events took place play a significant role in the formation of collective memory. Despite the fact that memory sites of April 9 were created all over Georgia, the territory in front of the Parliament building in Tbilisi is the most charged with the meaning. It is here that the April demonstrations took place and here the peaceful protesters were dispersed in 1989.

Besides the fact that this was the best place to attract attention of the Communist functionaries, the site also had symbolic implications which were enhanced by the awakening of the past memory in the last years of *perestroika*. Soldiers fighting against the Bolsheviks in February, 1921, as well as Maro Makahsvili, the deceased sister of mercy, were buried in the yard of the military church on Rustaveli Avenue.⁶⁵ The public considered these graves as a symbol of the struggle against the Bolsheviks, while the fighters themselves were remembered via religious epithets. For example, the famous Georgian poet Titsian Tabidze wrote about Maro Makahsvili: “It is as if holiness blessed the first Georgian front with innocent blood of Mary [...]. The love of the homeland will give birth to more ghosts of Joan of Arc and more patriotic miracles.”⁶⁶ These words reflect the idea of sacrifice for freedom, which is not seen as a tragedy, but rather an honor. It reveals the collective perception of Georgians about those who died for the homeland and shows that eternal life is gained through death in the war.

The Soviet authorities were in no need of the memory of a confrontation with the Bolsheviks, so they decided to build the Palace of Government on the spot where the fighters were buried. On February 7, 1930, the Communists demolished the church and built the seat of the government without reburying the deceased. Neither did the family members dare to touch them.⁶⁷ Thus, the graves were lost under the new building.⁶⁸ This was an example of memory erasure, the memory of the cadets fighting against the Bolsheviks was obscured by communist symbols and disappeared from public discourse for decades.

The victims of the 1989 protest, like those killed in February 1921, were draped with the flag of the Democratic Republic of Georgia and buried with the honor bestowed on the heroes who died for their homeland. April 9 gave a visible look to the invisible graves of 1921 soldiers. Zviad Gamsakhurdia’s election poster, created a year later, featured a portrait of a three-year-old girl,

⁶⁵ “98 Years Ago, on February 23, Georgian Cadets Were Killed at the Hands of the Russian Occupation Forces [98 წლის წინ, 23 თებერვალს ქართველი ოუნკერები შეეწირნენ საბჭოთა რუსეთის საოკუპაციო ძალებს],” *GHN Georgian News Agency*, February 23, 2019, <https://bit.ly/3zFuy0s> (Accessed 07.10.2020).

⁶⁶ *Sakartvelo*, February 23, 1921, N 42, 1.

⁶⁷ Kalandadze, Ana. “Interesting Details and History of the Construction of the Parliament Building [პარლამენტის შენობის აშენების საინტერესო დეტალები და ისტორია],” *Reitingi [რეიტინგი]*, March 2, 2015, <https://bit.ly/3GmWEzW> (Accessed 07.08. 2020).

⁶⁸ Chkhartishvili, Lela. “Interview with the Niece of the National Hero, Maro Makashvili – Tamar Eristavi [ინტერვიუ ეროვნული გმირი მარო მაყაშვილის დის შვილთან - თამარ ერისთავთან],” *Georgian Kingdom [საქართველოს სამეფო]* (upload date not indicated), <https://bit.ly/3F9Rw0I> (Accessed 07.08. 2020).

Salome Makashvili, holding the flag of the Democratic Republic of Georgia.⁶⁹ Gamsakhurdia had not chosen the girl randomly. The portrait aimed to revive the memory of Maro Makashvili, emphasizing the continuity between the struggle of 1921 and the national movement of 1980s, and to convey that there was a victory of Georgia ahead.

Through the focus on this continuity, Rustaveli Avenue emerged as the unifying, fateful place for the past and the present. For instance, in 2009, politician Giorgi Gugava responded to the discussion on the Soviet buildings in the following comment: “The current parliament building is built on the graves of the cadets, there used to be a church there. Perhaps that’s why this place turned out to be sinful and things keep repeating themselves: buildings constructed on the bones of our ancestors will sooner or later be demolished and erased from the face of the earth.”⁷⁰

Commemorations. In the 1992 resolution, the Parliament of Georgia declared April 9 as the official holiday and established the tradition of its annual celebration.⁷¹ On April 9 each year, local population, politicians, and clergy gather at memorials scattered around Georgia to honor the fallen citizens. As a rule, these celebrations are accompanied by a religious component – a prayer for the souls of the deceased, and an unchanging symbol of the tragedy – the red tulips. Various commemorative events are held in the native regions of the deceased.

To remember Mamuka Nozadze from Lagodekhi, his co-villagers organize sports and creative events (horse racing, wrestling, arm wrestling, concerts by local performers) and gather at the memorial plaque in the school yard of the deceased. This tradition has existed for more than ten years.⁷² Similarly, a female grass hockey tournament dedicated to Nato Giorgadze is held annually in Guria. The winner is awarded the Nato Giorgadze Cup.⁷³

The scale of these annual events significantly increased in 2019, at the thirtieth anniversary of April 9. The occasion was celebrated both inside the country and abroad, in the diplomatic missions of Georgia – in Odessa, Tallin, Geneva, Stockholm, and other cities.⁷⁴ The events were widely covered in the media.

In 2019, a photo exhibition dedicated to April 9 was held in the Alley of Heroes in Batumi. Together with the locals, the event was attended by members of the Government of Adjara, the Supreme Council, and Batumi Municipality.⁷⁵ April 9 was celebrated in Kobuleti as well. Members

⁶⁹ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia's Power* [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა], 11.

⁷⁰ Chigogidze, Khatuna. “Shall We Blow Up Svetitskhoveli?! [ავაფეთქოთ სვეტიცხოველი?!],” *Kviris palitra* [კვირის პალიტრა], December 23, 2009, <https://bit.ly/33grU5l> (Accessed 05.10.2020).

⁷¹ „On the Declaration of April 9, the Day of the Adoption of the Act of Restoration of State Independence of Georgia, the Day of National Unity, Civil Consent and Remembrance of the Victims Who Died for their Homeland [9 აპრილის, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ],” *Legislative Herald of Georgia* [საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე], April 8, 1993, <https://bit.ly/3qYMiX8> (Accessed 14.10.2020).

⁷² Aladashvili, Giorgi. “Mamuka Nozadze and Shalva Kvasroliashvili – Two Victims of April 9 from Kakheti [მამუკა ნოზაძე და შალვა კვასროლიაშვილი - 9 აპრილის ორი მსხვერპლი კახეთიდან],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 9, 2019, <https://bit.ly/3t7JuDm> (Accessed 14.10.2020)

⁷³ “Nato Giorgadze Cup [ნატო გიორგაძის თასი],” *GuriaNEWS*, April 12, 2012, <https://bit.ly/335zf7P> (Accessed 14.10.2020).

⁷⁴ *April Diaspora Newsletter* [აპრილის დიასპორული საინფორმაციო ბიულეტენი], 2019, 10-12, Ministry of Foreign Affairs of Georgia, <https://bit.ly/3334Bfh> (Accessed 14.10.2020), 11-12.

⁷⁵ “April 9 Memorial Was Erected in Batumi [ბათუმში 9 აპრილის მემორიალი გაწაფდა],” *Portal of the Government of the Autonomous Republic of Adjara*, April 9, 2019, <https://bit.ly/3JvHkrt> (Accessed 14.10.2020).

of the local political elite and the public gathered at the April 9 Square; they decorated the memorial with wreaths and tulips. Candles were lit. A memorial service was organized to remember the souls of the deceased. At the end of the ceremony, three hundred flowers were planted.⁷⁶

Two April 9s were also celebrated in Lanchkhuti with a program developed by the municipality. The list of events was published on April 4. It included: a memorial service for the deceased at the Iveria Virgin Mary Icon Cathedral, meeting with the April 9 protesters at the Temur Pirtskhalaishvili Museum and opening of an exhibition dedicated to this day, laying flowers on the graves of Gia Pirtskhalaishvili – the signatory of the Act of Restoration of State Independence, and April 9 protesters, showing of documentary footage depicting the tragedy, and finally, as a concluding event, a musical performance at the Lanchkhuti Center of Culture.⁷⁷

Governmental and non-governmental events were held in Tbilisi as well. Members of The 9 April Society which brings together participants of April 9 protests held a traditional meeting at the memorial in front of the Palace of Government and recalled the events from thirty years ago.

Sites of Memory – The Civil Confrontation

Museums. There are no memory sites related to the civil confrontation in public spaces. An exception is a painting by Elguja Jokhadze preserved in the Jurkha Nadiradze Sachkhere Museum of Local Lore, which the artist handed over to the museum himself. The composition depicts confrontation between supporters and oponents of Zviad Gamsakhurdia. Both groups together represent Georgia which is symbolically portrayed in the form of a white horse split in the middle; an abstract figure with bloody hands, which symbolizes destiny, raises a red sword above the white horse.⁷⁸

Photos of Zviad Gamsakhurdia and Merab Kostava have been held in the Konstanine Gamsakhurdia Museum in Abasha Municipality since 1992-1993. The museum periodically organizes exhibitions dedicated to the 1991-1993 civil confrontation and Zviad Gamsakhurdia anniversary events.⁷⁹

Graves. Zviad Gamsakhurdia’s grave is one of the central places in the war of memories, which reflects the interests of both the ruling political elites and their oponents. Zviad Gamsakhurdia’s first grave was located in the yard of a local farmer, Johnson Kvaratskhelia in the village of Jikhashkari. Gamsakhurdia’s body was buried shortly after his death. Once the remains were moved, the Kvaratskhelia family raised a marble cross at the site. The grave acquired a symbolic meaning for the locals. They gather here several times a year to honor the memory of Gamsakhurdia.⁸⁰

In the village of Jikhashkari, a second symbolic grave appeared in the carpentry shop of Valiko Zarandia where the remains were moved for a short period from Kvaratskhelia’s home. The Zarandia family placed a black marble stone on the grave with an excerpt from Merab Kostava’s poem:

⁷⁶ “Kobuleti Municipality Commemorates April 9 [9 აპრილი გაიხსენეს ქობულეთის მუნიციპალიტეტში],” *Kobuleti Municipality* (upload date not indicated), <https://bit.ly/3qV7IOg> (Accessed 14.10. 2020).s

⁷⁷ “April 9 Events in Lanchkhuti [9 აპრილის ღონისძიებები ლანჩხუთში],” *Lanchkhuti Municipality*, April 4, 2019, <https://bit.ly/3n6z6rO> (Accessed 14.10.2020).

⁷⁸ Sachkhere Municipality Town Hall, N53/4789, November 2, 2020.

⁷⁹ Abasha Municipality Town Hall, N01-10203089, November 3, 2020.

⁸⁰ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia’s Power* [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა], 212.

“Your home is the afterlife.”⁸¹ This stanza reflects Merab Kostava’s vision of the future. There is an impression that the author prepares himself and Gamsakhurdia for the ordeals to come. Sacrifice is not equated with suffering and grief, on the contrary, it is associated with sweetness, salvation, and closeness to God. The inscription of this line on the tombstone indicates that the locals shared Kostava’s views on Gamsakhurdia’s life and viewed his death as a sacrifice.

The residents of Jikhashkari first expressed their wish of public commemoration in 1997. They prepared a marble stone with the inscription: “The first President of the Republic of Georgia, Zviad Gamsakhurdia, rests here,” which was to be placed on Gamsakhurdia’s first grave on March 31 in celebration of his anniversary and the day of the referendum. One could say that faithful supporters of Gamsakhurdia tried to highlight his contribution to the independence of Georgia, to restore his damaged reputation and establish their own memory in the public space. However, the district police prevented the initiative, arrested the villagers, and destroyed the marble stone.⁸² It was an attempt of the authorities to erase undesirable memory.

The sites of memory created in Jikhashkari can be considered to be honoring Gamsakhurdia’s memory. In the 1990s, stringent restrictions were imposed on the remembrance of the civil confrontation, and the population did not have the opportunity to turn the civil confrontation narratives into monumental areas of memory. During Shevardnadze’s time, Zviad Gamsakhurdia could not be remembered in public. Nonetheless, supporters of the first president staged periodic protests demanding to return his remains to Georgia, but these initiatives were unsuccessful.⁸³

Talks of Gamsakhurdia’s funeral in Georgia started after the Rose Revolution. In 2006, the new government of Georgia announced the creation of a new commission to transfer the remains of the first president from Chechnya. The initiative caused a stir in the society. The majority of the population approved of the government’s decision, although some of them demanded that the cause of the president’s death be determined prior to the transfer. Guram Sharadze made a critical statement, suggesting that Gamsakhurdia’s murderers were in the current government and that people would not allow them to appear at the burial.⁸⁴ There was uncertainty regarding the former president’s resting place as well. Some members of the president’s family demanded his burial at the Trinity Cathedral, a view shared by the clergy, others advocated for a burial in the Mtatsminda pantheon, next to Merab Kostava.⁸⁵ According to the decision of the government commission, the remains were transferred late at night on March 28, 2007, and buried at the Mtatsminda Pantheon of Writers and Public Figures. Although the ceremony was attended by a small group of people, the president’s supporters greeted his remains with candles, photos, and flags of the Democratic Republic of Georgia, and accompanied it to the resting grounds.⁸⁶

⁸¹ Ibid., 216.

⁸² Ibid., 244.

⁸³ Ibid., 222.

⁸⁴ Rekhviashvili, Jimsher. “The Government Commission Will Transfer Zviad Gamsakhurdia’s Remains from Chechnya to Georgia [ზვიად გამსახურდიას ნემტის ჩეჩნეთიდან საქართველოში გადმოსვენებაზე სამთავრობო კომისია იზრუნებს],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], September 13, 2006, <https://bit.ly/3HRjosa> (Accessed 30.11. 2020).

⁸⁵ Rekhviashvili, Jimsher. “Zviad Gamsakhurdia’s Remains Will Be Buried in Georgia [ზვიად გამსახურდიას ნემტს საქართველოში დაკრძალავენ],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], March 9, 2007, <https://bit.ly/336XKBw> (Accessed 30.11. 2020).

⁸⁶ “The Remains of the First President of Georgia Zviad Gamsakhurdia Were Transferred to Georgia [საქართველოს პირველი პრეზიდენტის ზვიად გამსახურდიას ნემტი საქართველოში გადმოსვენეს],” *All.Geo*, March 28, 2007, <https://bit.ly/3naVIMZ> (Accessed 30.11.2020).

Names. Attempts to rehabilitate Gamsakhurdia have been reflected in the toponymy since 2004 which was officially declared as the year of Gamsakhurdia.⁸⁷ A section of the right bank of the Mtkvari River in Tbilisi,⁸⁸ streets in Batumi and Kutaisi, a central street in Zugdidi, and one of the high schools in Rustavi were named after Gamsakhurdia. In 2016, a street in Sachkhere was named after the president Gamsakhurdia.⁸⁹

Monuments. Memory sites attest to the fact that rehabilitation of Zviad Gamsakhurdia started in Samegrelo before Tbilisi. In 2002, a bust of Gamsakhurdia by Badri Skhulukhia, a Samegrelo native, was placed in the Zugdidi Boulevard. The sculptor also started working on Merab Kostava’s statue in 2004, which he intended to put next to Gamsakhurdia’s bust, but was unable to implement the plan due to lack of funds.⁹⁰

In 2004, discussions began regarding the placement of Gamsakhurdia’s bust in Tbilisi as well. The author of this initiative was Guram Absandze, the Minister of Finance in Gamsakhurdia’s government whom Saakashvili put in charge of the National Consent Commission. Absandze’s initiative turned out to be controversial. Part of the political elite was suspicious of the former president’s work and believed that the plan had to be entrusted to future generations. For example, politician Vasil Maghlaperidze told a journalist: “The nation will always give a statue for those who deserve it. So, let’s leave this up to history.” Sociologist Emzar Jgerenaia shared the same opinion: “It is necessary that history becomes a little dusty and future generations – and not us who lived in the time of Gamsakhurdia and participated in this history – discuss this issue further. They will judge whether Gamsakhurdia’s role was constructive for the country. [...] Temporal distance is crucial for assessing the past. That time has not yet passed and erection of Gamsakhurdia’s statue, in my opinion, is a rushed step.”⁹¹ These responses showed that practical implementation of the reconciliation process was obstructed by the memory of civil strife, which was still alive among the proponents and opposers of Gamsakhurdia. Due to the resistance, the plan could not be implemented.

Talks about new monuments resumed after Gamsakhurdia assumed his place in the pantheon of national heroes and mentioning his name was no longer a taboo. In 2017, Gamsakhurdia’s bust was placed next to the bust of Merab Kostava in a small public garden in Martvili.⁹² In 2019, Chkhorotsku Town Hall announced a tender for the casting of Gamsakhurdia’s bust. According to the mayor, the bust would be placed in the central square,⁹³ yet the plan has not yet come to fruition.

Commemorations. According to our respondent, Khatuna Daraselia, Zugdidi was the first and for a long time, the only place where Zviad Gamsakhurdia’s statue stood in the city center, the boulevard. The place of one of the greatest tragedy in Darcheli was also symbolically

⁸⁷ “The First President of Georgia Would Have Turned 71 Today [საქართველოს პირველ პრეზიდენტს დღეს 71 წელი შეუსრულდება],” *Interpressnews*, March 31, 2010, <https://bit.ly/3q7khHi> (Accessed 30.11.2020).

⁸⁸ *Encyclopedia Tbilisi. Streets, Avenues, Squares*, 44.

⁸⁹ Sachkhere Municipal Council N54/101, July 19, 2020.

⁹⁰ “Merab Kostava’s Bust will be Erected in Zugdidi after Five Years [მერაბ კოსტავას ბიუსტი ზუგდიდში 5 წლის შემდეგ დაიდგება],” *Livepress*, February 21, 2013, <https://bit.ly/3r1PQ56> (Accessed 12.10.2020).

⁹¹ Kakabadze, Davit. “Weekly Radio Journal, Prague, Episode 564 [ყოველკვირეული რადიოჟურნალი, პრაღა, 564-ე გამოშვება],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, November 5, 2004, <https://bit.ly/3tc0ND5> (Accessed 12.10.2020).

⁹² Administrative Service of Martvili Municipality, N03/1644, April 29, 2020.

⁹³ “A Statue of Zviad Gamsakhurdia Will be Erected on the Site of Stalin’s Bust in Chkhorotsku [წხოროწყუში სტალინის ბიუსტის ადგილას ზვიად გამსახურდიას ძეგლს დადგამენ],” *Livepress*, February 27, 2019, <https://bit.ly/34tXPO5> (Accessed 12.10.2020).

marked – on the day of Gamsakhurdia’s death, December 31, people would gather there to pay respects. “We also go to Jikhashkari, to the house where the memorial tomb is, on the days of his birth, March 31, and death, December 31, and the house in Khibula was also restored. Nobody lives there now, an elderly couple lived there, and was abandoned after they passed away,” Khatuna Daraselia mentions (Khatuna Daraselia, Philologist, 48 years old, interview recorded on 12.06.2020).

In 2004, Zviad Gamsakhurdia’s jubilee was celebrated at the state level for the first time.⁹⁴ This fact could be considered a turning point in the politics of memory which has transformed into the irreversible process of recognition of Gamsakhurdia’s role in the recent history of Georgia. In 2019, 80th anniversary of the president Gamsakhurdia was celebrated all across the country. At the initiative from the Tbilisi City Hall, the jubilee was held in the main hall of the Rustaveli Theatre in Tbilisi. Speakers discussed Gamsakhurdia’s contribution to the history of Georgia and read papers about his work. Politicians and public figures gathered at the Ilia Chavchavadze Central Library in Rustavi and emphasized the role of Gamsakhurdia in the recent history. Attributes of the Democratic Republic of Georgia (flag, coat of arms), restored by Gamsakhurdia immediately after coming to power, were exhibited at the event.⁹⁵ Gamsakhurdia’s jubilee was also celebrated in Samegrelo: Giorgi Gakharia, the then Minister of Internal Affairs, attended the events in Zugdidi. Memorial services for the first president were held at the Iveria Cathedral, after which the gathered public walked to Zviad Gamsakhurdia’s memorial and laid flowers at his bust. Celebration of the anniversary continued at the art gallery with a book presentation and photo exhibition reflecting Gamsakhurdia’s life.⁹⁶ In Batumi, historical footage, photo, and documentary material were shown at the Public Library. There was a public lecture dedicated to the restoration of the independence of Georgia.⁹⁷

To mark Gamsakhurdia’s anniversary, the Georgian Post, at the initiative of the Prime Minister, issued a jubilee stamp. It depicts the first flag of the Democratic Republic of Georgia along with the portrait of Zviad Gamsakhurdia from the cover of his first book, *The Spiritual Mission of Georgia*. The General Director of the Georgian Post told the reporters: “Zviad Gamsakhurdia was a great Georgian politician, dissident, scientist and writer, who became the first democratically elected president of post-Soviet Georgia. With this stamp, we want to announce this important date to the rest of the world.”⁹⁸

Attempts to Erase the Sites of Memory

The process of civil reconciliation in Georgia has not gone far. In the memory of war, the potential for conflict turned out to be stronger than the need for consolidation. Periodic attempts to break social silence signalled not only a desire to create sites of memory, but also to erase them.

⁹⁴ Tsomaia, *The Overthrow of President Zviad Gamsakhurdia's Power* [პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დაშობა], 240.

⁹⁵ Loladze, Rusudan. “Rustavi Also Celebrates Zviad Gamsakhurdia’s Anniversary [ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე რუსთავშიც აღნიშნეს],” *Pirveli Arkhi*, 31 March, 2019, <https://bit.ly/3q8bcOd> (Accessed 12.10. 2020).

⁹⁶ “Zviad Gamsakhurdia’s Anniversary in Zugdidi (Photo, Video) [ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე ზუგდიდში (ფოტო, ვიდეო)],” *Radio “Atinati”*, March 31, 2019, <https://bit.ly/3HPvgLv> (Accessed 12.10.2020).

⁹⁷ “The Special Celebration of Zviad Gamsakhurdia’s 80th Anniversary in Batumi [ბათუმში ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე განსაკუთრებულად აღინიშნა],” March 31, 2019, <https://bit.ly/3HPdl7x> (Accessed 14.10.2020).

⁹⁸ “‘Georgian Post’ Issues a Stamp to Celebrate Zviad Gamsakhurdia’s Anniversary [ზვიად გამსახურდიას იუბილეს აღსანიშნავად ‘საქართველოს ფოსტამ’ საიუბილეო მარკა გამოსცა],” *Business Media Georgia*, March 31, 2019, <https://bit.ly/3tkuEt4> (Accessed 14.10.2020).

On January 6, 2012, Mikheil Japaridze, an immigrant living in Germany, dug out several clods of earth from the grave of Jaba Ioseliani, one of the main actors of the civil confrontation, and placed photos of the civil confrontation victims, along with an image of a bloody hand, around the grave. Later, he explained this symbolic action:

“It was not an act of vandalism and grave desecration. It was a form of protest based on the beliefs of myself and many other citizens of Georgia that the grave of one of the main organizers and executioners of the fratricidal war in the 1990s, Jaba Ioseliani, should not be located in any pantheon of public figures in Georgia.”⁹⁹

The attempt to dig out Jaba Ioseliani from his grave is reminiscent of the famous Georgian director Tengiz Auladze’s film, “Repentance”: for the past actions, the grave of one of the main characters, Varlam Aravidze, becomes the object of constant desecration. It could be argued that Ioseliani shared Aravidze’s fate. Mikheil Japaridze’s protest clearly reveals an irreconcilable attitude towards the past and a refusal to forgive. A manifestation of this desire was the attempt to erase the site of memory from the space that is respected by the Georgian nation and where famous public figures are laid to rest.

In 2017, several supporters of Zviad Gamsakhurdia protested against the funeral of the Georgian poet Jansugh Charkviani at the Mtatsminda Pantheon and demanded the transfer of the remains of Stalin’s mother, Alexander Griboyedov, and Chabua Amiredjibi from there. In response, relatives of the deceased tore up their posters and escorted them out of the pantheon with the help of police. The words of the daughter of the deceased, politician Tamar Charkviani, reflect the memory of the civil confrontation: “Let them not destroy the finally united Georgia. There are people of different opinions here and this man, and the generation of the 1960s, would have wanted nothing else. They fought for this. Defended it from these people, only a few are left and they came to the pantheon today.”¹⁰⁰ As these words demonstrate, the past controversy is not over and the involved individuals have not yet been labeled.

The study of the memory politics reveals that selective reflection of April 9 and the civil confrontation is related to their meaning. From the beginning, April 9 turned into a national tragedy and triumph, which was conditioned by the connection of the event to the cultural pattern. April 9 was conceptualized in the framework of the *salvation via sacrifice* pattern selected from the memory repertoire. Because of this, all components that determine the narrative of trauma were identified from the very beginning – the event, the enemy, and the victim were immediately defined. Through the declaration of independence on April 9, 1991 the double meaning of the date became part of the official discourse as well. Sacred meanings quickly disseminated in the society and there was never the option to forget April 9. Memory politics was largely determined by the interests of post-communist elites. Eduard Shevardnadze detached Zviad Gamsakhurdia’s name from April 9 and shifted the focus to triumph, emphasizing the idea that the goal of the protesters was fulfilled, and the national struggle for independence came to the successful end. Mikheil Saakashvili changed this emphasis by transferring triumph from the past to the future and instrumentalizing April 9 for public mobilization. The next government revived Shevardnadze’s

⁹⁹ “Confession of Jaba Ioseliani’s Grave Digger [ჯაბა იოსელიანის საფლავის მოხრელოს აღსარება],” *ITV*, November 16, 2012, <https://bit.ly/3F5WpIp> (Accessed 26.08.2020).

¹⁰⁰ “Tako Charkviani Responds to the Incident during Jansugh Charkviani’s Funeral [თაკო ჩარკვიანი ჯანსუღ ჩარკვიანის დაკრძალვის დროს მომხდარ ინციდენტს გამოეხმაურა],” *Interpressnews*, November 9, 2017, <https://bit.ly/3qdc1V3> (Accessed 26.08.2020).

memory politics, again focusing on the past. Despite these transformations, the urgency of April 9 as a date of national importance was maintained. The process of creation of memory sites that started in 1989 and ceased in 1992, was resumed in 2006 and continues to this day.

The picture of the civil confrontation is different in the memory politics. First of all, it should be considered that it was difficult to choose a cultural pattern for comprehending the event. The cultural and political elite chose the strategy of silence. There were limitations in the memory politics, which gradually diminished. Zviad Gamsakhurdia's rehabilitation started after the Rose Revolution. Nevertheless, the voices of his supporters remained "whispers" in the public discourse. They can be periodically heard – as attempts to break the limitations and deal with conflicting memory, however, they fail to establish themselves and end up moving back to the private domain. Because of this, with a few exceptions, no memory sites related to the civil confrontation have been established.

FUNCTIONAL AREAS

Georgian Historical Narrative

Aleida Assmann suggests that history is one of the most important areas of cultural memory. National history is represented in textbooks as well as in the public arena, in the form of monuments and commemoration dates. "To participate in a national memory is to know the key events of the nation's history, to embrace its symbols, and connect to its festive dates."¹⁰¹ As Peter Burke notes, historian is one of the central mediums of memory; he is the main judge of what is considered worth remembering and what is not.¹⁰²

Interpretation of events in Georgia in the late 1980s and early 1990s varies in the Georgian historical narrative. April 9, 1989 and 1991, the Tbilisi War and the subsequent civil strife acquired different meanings. Numerous monographs, articles, and letters of historians have been dedicated to these events. For the analysis, we have selected works that thoroughly represent the research issues. In our opinion, they play the most important role in the perception of the events from this period, as well as in their remembrance.

The texts discussed below are *specific narratives* created in the framework of a master narrative; they include information about the times, places, and actors involved in the events from the past.¹⁰³ National historical master narratives are "dominant narratives as expressed in key texts, which were widely received as being particularly subtle, masterful and authoritative. [...] Master narratives provide narrative frameworks which national history writing accepted widely," defines "who are central actors of national histories? Which historical figures populate the national stage?" Who are described as members of *in-group*, others and enemies?¹⁰⁴ Building on Jan Assmann, James Wertsch speaks of national narratives as *cultural tools*, 'co-authors'

¹⁰¹ Assmann, Aleida. "Canon and Archive," *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 101.

¹⁰² Burke, Peter. *Sociology and History* (London, Boston: G. Allen & Unwin, 1980), 100-101.

¹⁰³ Wertsch, James V. "Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory," *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 175.

¹⁰⁴ Berger, Stefan. "The Comparative History of National Historiographies in Europe: Some Methodological Reflections and Preliminary Results," *Nations and their Histories. Constructions and Representations*, eds. Susana Carvalho and Francois Gemenne (Palgrave Macmillan, 2009), 33-34.

of *discourse* that shape thinking and speaking in fundamental ways.¹⁰⁵ They create a kind of framework for creating numerous specific narratives. We think that the Georgian historical master narrative, which was formed at the beginning of the last century and changed during the Soviet period, has not yet undergone any fundamental transformations. The texts examined here are created in the traditional methodological framework and do not violate the established canon of history writing.

Historical narrative is important for our research since an event or a situation is always interpreted in the framework of a preexisting pool of meanings encoded in the shared culture of a given society; these representations are always cultural constructions. Historical narrative is one of the means of interpretation and meaning-making – and accordingly, of the formation and institutionalization of memory.¹⁰⁶

The importance of professional historical narrative for our research is determined by the fact that events and situations are always interpreted in the framework of a preexisting pool of meanings encoded in the shared culture of a given society; these representations are cultural constructions. Historical narrative is one of the means of interpretation; it plays an important role in the formation and institutionalization of memory.¹⁰⁷

In the 1990s, Georgian historians had to rethink their attitude towards the past. As noted by Michal Kopeček and Piotr Wciślik, “it is not easy for historians to apply their methods to a period that does not yet have a clear end. A historical threshold, usually immediately recognized,” needs some “distance for the process of historicization” and for giving the period a name.¹⁰⁸

Scholars who studied modern and contemporary history, were influenced by the Soviet tradition of taking into account the political context. The main novelty in the professional historical texts from perestroika and the 1990s was an extensive discussion of previously forbidden topics and re-assessment of certain events. The history of the first years of *perestroika* and independence did not usually become the subject of analysis. Historians have discussed and examined the mentioned period mainly through newspaper publications.

In the analysis below, key terms and assessments that we believe are important for understanding the position of authors and their impact on society are highlighted in bold.

The first general work that attempted to re-evaluate the events of the past was **Paata and Akaki Surguladze’s *The History of Georgia. 1783-1990***.¹⁰⁹ The book was published on a “hot trail” of the events in question, in 1991, and in this regard, it represents a “history without distance,” if we borrow the title of the book discussed below. In the annotation and introduction, the authors’ goal is emphasized several times – to examine the events “objectively, contrary to the established stereotypes” and to answer the public need to “know the truth [...] shown objectively and assessed outside of the criteria and moral principles prominent in the official ideology.”¹¹⁰

¹⁰⁵ Wertsch, “Deep Memory and Narrative Templates,” 174.

¹⁰⁶ Sztompka, Piotr. “The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 165.

¹⁰⁷ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 165.

¹⁰⁸ Kopeček, Michal and Piotr Wciślik. “Introduction. Towards an Intellectual History of Post-Socialism,” *Thinking through Transition. Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, eds. Michal Kopeček and Piotr Wciślik (Budapest-New York: CEU Press, 2015), 1.

¹⁰⁹ Surguladze, Akaki and Paata Surguladze. *The History of Georgia 1783-1990* [საქართველოს ისტორია. 1783-1990] (Tbilisi: Davit Aghmashenebeli Society, Meroni, 1991).

¹¹⁰ *Ibid.*, 4.

According to the authors, the work “builds on the heritage of Georgian historians, sources published in recent years and immigrant literature.” However, the book does not include the overview of literature, neither references to relevant sources, and hence, we do not know what material it is based on. The authors explain this absence by suggesting that this book is meant to be a popular read. It is hard to define this genre: it is neither an academic narrative, nor a textbook or a popular story. The book is somewhere between a professional historical narrative and a textbook. It seems that the authors saw it as a step towards a new textbook: “Based on alternative works in the modern and contemporary history of Georgia, a textbook will soon develop, which the Georgian school and society have long awaited.”¹¹¹

Issues that are relevant to this research can be found in the seventh section of Chapter Five in the book, titled “Towards National Sovereignty.” The night of April 9 is described in one short paragraph. There is no mention of leaving the Soviet Union and the slogans demanding the restoration of independence (which, according to other authors, became the main reason for the punitive measures). Rather, the authors maintain that “the demands of the demonstrators and the hunger strikers did not go beyond the strive for sovereignty.”¹¹² The dispersal of the protests is assessed as an act of **vandalism**.

The authors suggest that April 9 “is among **the most important tragic events from the end of the twentieth century worldwide.**”¹¹³ The verbal form of the conclusion represents an interesting example of the fusion of a Georgian cultural pattern and the verbal format established in the Soviet period: “**The innocent blood shed in front of the House of Government fully activated the accumulated national energy.**”¹¹⁴

Giorgi Mchedlidze’s *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995)*, published in 1999 in Kutaisi, can be considered as one of the first attempts to create a generalized historical work dedicated to the 1990s. The mention of “Chronicles” in the title clearly conveys to the reader the message that this is a chronologically ordered professional description of developments and their causal relationship, rather than a broad contextualization or comprehension within a theoretical framework.

The book is undoubtedly valuable for its wealth of material, and more importantly, for the precise references to sources (mostly newspaper material, including official documents, government and opposition statements published in newspapers).

The chronicles describe the facts and events in such a detailed and consistent manner that the author is justified in claiming that “it is highly doubtful whether this kind of detailed narration about the seven years can be replicated,”¹¹⁵ and in hoping that the work will be useful for future generations of historians working on the period. The history of the period (1988-1995) which, according to the author, is one of the most significant times in the twentieth century history of Georgia since it proved “the failure of the socialist experiment which started in 1917,” is divided into eight chapters. Introductory chapter is dedicated to an overview of the previous era. The book consists of 532 pages.

¹¹¹ Ibid., 4.

¹¹² Ibid., 312.

¹¹³ Ibid., 314.

¹¹⁴ Ibid., 315.

¹¹⁵ Mchedlidze, Giorgi. *History without Distance (Chronicles of the Emotional Years of 1988-1995 [ისტორიის უდისტანციოდ (მდელოვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)]* (Kutaisi: 1999), 8.

Mchedlidze comprehends the difficulty of maintaining objectivity when writing about the contemporary times – “it is hard to write about a topic that represents a **painful** part of your life. Especially since everyone involved in the political cataclysms is familiar.”¹¹⁶ However, he notes that “the eyewitness knows more about what happened than can be found in the archival material.”¹¹⁷

In accordance with the principle of positivist historiography, Mchedlidze wants to find “the one truth,”¹¹⁸ which in turn determines on which side one stands.¹¹⁹ The author tries to maintain objectivity and impartiality and represents both positions when speaking about the civil confrontation. Nonetheless, his sympathies and antipathies are evident in his assessments.

The history of April 9 is represented according to a model found in all the subsequent works about the topic:

- The first chapter is devoted to the history of anti-communist movement in Georgia. The author discusses March 9, 1956 and April 14, 1978.
- The second chapter is a chronicle of 1988. Mchedlidze recalls the November hunger strike, removal of the “Georgian SSR flag from the Palace of Government”¹²⁰ on November 25 by Gabriel Isakadze (the fact which rarely comes up in other works), ascribing it outstanding importance: “I think that Isakadze’s behavior is on par with (if not greater than!) the raising of the flag on the Reichstag. **One man, without anyone’s help, announced to the Soviet world that its days were numbered.**”¹²¹
- The chapter “The Year 1989” clearly reveals the author’s negative attitude towards Gamsakhurdia: “It is suspicious that in his “request-notice”¹²² Z. Gamsakhurdia takes on certain responsibilities that were not at all necessary for repentance.” Furthermore, this suspicion is reinforced by “the effortless transfer of his father’s rich inheritance to prisoner Z. Gamsakhurdia.”¹²³

The story of April 9 is presented in the following paragraphs:

- The author assesses the April 4 protest in front of the Palace of Government as peaceful. Certain demands “even corresponded to the constitutional rights. For example, the demand for the restoration of independence lost in 1921 and secession of Georgia from the USSR,” however, “there were also unconstitutional and harsh slogans – “Down with the communist regime,” “Down with the Russian imperialism,” “The USSR is a prison for the people,” and so on.”¹²⁴
- Correspondence between the leadership of the Georgian SSR and Moscow and Moscow’s decision to send forces of the Ministries of Defense and Internal Affairs to Tbilisi.¹²⁵
- Events of April 8.
- Iliia II’s appearance at the protest on the night of April 8 and his warning, which was not heard. Emphasis on the dedication of the Catholicos-Patriarch, manifested in staying at the protest before the punitive operation.¹²⁶

¹¹⁶ Ibid., 4.

¹¹⁷ Ibid., 3.

¹¹⁸ Ibid., 4.

¹¹⁹ Ibid., 4.

¹²⁰ Ibid., 141.

¹²¹ Ibid., 149. From the discussed historical narratives, this fact has been mentioned only in the four volumes of *The History of Georgia [საქართველოს ისტორია]* (Tbilisi, 2012), 496.

¹²² Zviad Gamsakhurdia’s “request-notice for pardon” (April 27, 1979).

¹²³ Mchedlidze, *History without Distance [ისტორია უდისტანციოდ]*, 15.

¹²⁴ Ibid., 163-164.

¹²⁵ Ibid., 166.

¹²⁶ Ibid., 169.

- The punitive operation is described on the basis of information found in newspaper publications. Names of those killed during the operation and in the following days are listed. In total, twelve pages are dedicated to the affairs of April 8 and 9,¹²⁷ and fourteen more to the happenings of the following days.

April 9 is described as a **tragedy**, which “in addition to the great pain and sorrow, was followed by a **significant shift** in the behavior and worldview of the society.

Unlike other authors, when speaking about the events of 1989-1990, Mchedlidze also describes the traumatic *environment*: he refers to the devastating natural disasters,¹²⁸ the deaths of Merab Kostava and Zurab Chavchavadze as “a great loss for the Georgian national liberation movement.”¹²⁹

A separate chapter is devoted to 1990. The October 28 elections and their outcomes are discussed in detail. It is noted that “Round Table – Free Georgia” “**fought against the satellites of the Communist Party rather than the Party itself.**”¹³⁰ The author speaks of a **secret alliance between the “Round Table” and the Communist Party**. In his view, the victory of the “Round Table” in the elections “**was not the victory of the national movement since the nation remained fragmented, which resulted in the Tbilisi War and the overthrow of the government that won the elections, which cost the Georgian people bloodshed and more severe economic destruction.**”¹³¹ The author maintains that until the end, Gamsakhurdia’s thinking remained “in transition between dissidence and public activity.”¹³²

The main gist of the next chapter, “The Year 1991” (Chapter Seven), can be summed up in Mchedlidze’s words: “There were changes and destruction in all domains. The new government did not have a program or staff to lead the process.”¹³³ The author constantly emphasizes Gamsakhurdia’s volatile nature, his inexperience, and unprofessionalism and inconsistency of his government. He also maintains that Giorgi Chanturia and Tamar Chkheidze might have collaborated with “Dzerzhinsky’s KGB.”¹³⁴

Mchedlidze speaks of the declaration of independence on April 9, 1991. The signing of the Act of Restoration of Independence “from a ceremonial perspective, [...] was a repetition of May 26, 1918.”¹³⁵ As for the document adopted on April 9, 1991, here “it is not about the creation of a new independent state, but rather the restoration of state independence for a country with a long tradition of statehood abolished as a result of annexation and occupation.”¹³⁶

Mchedlidze’s account of 1989-1991 does not convey the sense of triumph and victory. The description of **the civil confrontation and war** is an expression of a traumatic narrative:

- The Moscow coup of August 19-21, 1991 is assessed as a touchstone for Gamsakhurdia’s government, which deepened the conflict between their supporters and the ruling elite.¹³⁷
- The author describes the dispersal of September 2 protest as “the first instance when two national forces clashed with one another.”¹³⁸

¹²⁷ Ibid., 163-175, 175-189.

¹²⁸ Ibid., 296.

¹²⁹ Ibid., 216.

¹³⁰ Ibid., 239-240.

¹³¹ Ibid., 242 .

¹³² Ibid., 244.

¹³³ Ibid., 261.

¹³⁴ Ibid., 267.

¹³⁵ Ibid., 269.

¹³⁶ Ibid., 270.

¹³⁷ Ibid., 299.

¹³⁸ Ibid., 299.

- The September events in Tbilisi are described in detail, including the self-immolation of Gia Abesadze and barricades on Rustaveli. “The movement had an ugly direction from the start and it acquired a destructive character.” The author cites the opinion of the journalist David Mchedluri that with the declaration of state mobilization on September 25, “the president, in fact, started a civil war.”¹³⁹
- After the October 4 clash at the Tbilisi Sea, the newspaper “Sakartvelos respublika” wrote on October 8: “Rustaveli Avenue, the witness of all our misfortune, intolerance, betrayal, envy, and confrontation has become **a witness to another Bazaleti – a fratricidal, ruthless, evil conflict.**”¹⁴⁰ A cultural pattern is referred to in this statement.
- The difficult situation in the country is ascribed to the “incompetence of the government.” The president has proved through his behavior that selfless and boundless patriotism is not enough to run the country.¹⁴¹ “Even in such situation, the president still cared for his own well-being and glory.” In addition, everything happened at inopportune times.
- When on December 22, the head of the National Guard Division, Vakhtang (Loti) Kobalia **issued an order to open fire to intimidate the opposition and disperse the protest, the armed opposition launched an attack on the Palace of Government.**¹⁴² The so-called Military Council created by the opposition “declared an armed uprising as the only means to overthrow Gamsakhurdia’s dictatorial regime, to save the nation and establish peace.”¹⁴³
- 1992 is considered as **“one of the most fateful in the history of Georgia.”** Zviad Gamsakhurdia’s short tenure in power [...] was due to the **irreversible subjective and objective factors.**¹⁴⁴ “The biggest, and perhaps the most fatal mistake made by Gamsakhurdia’s government was encouraging the process of internal separation of the Georgian society,¹⁴⁵ confrontation with the intelligentsia, “since the intelligentsia is the precondition for public and state victory. If the intelligentsia is not at the helm of common national affairs, the task in question is doomed from the start.”¹⁴⁶
- On January 6, Gamsakhurdia left the bunker and then – Georgia.¹⁴⁷
- “According to unconfirmed data, during the so-called “Tbilisi War,” between December 22 and January 6, 107 individuals died and 57 were injured. Many buildings were destroyed, and more than 100 families were left homeless.”¹⁴⁸ After reporting the events following the coup, Mchedlidze suggests that **“now, more than ever, the country needs a leader with great experience and authority. Despite his communist past, there is no other person [than Shevardnadze] with these qualities among Georgians.”**¹⁴⁹ The narration stops at the adoption of the Constitution and the parliamentary elections in 1995.

Mchedlidze lists the terms proposed by the opposing sides to denote the events in question, which clearly demonstrates their attitudes.¹⁵⁰

¹³⁹ Ibid., 305.

¹⁴⁰ Ibid., 307.

¹⁴¹ Ibid., 309.

¹⁴² Ibid., 319.

¹⁴³ Ibid., 321.

¹⁴⁴ Ibid., 312.

¹⁴⁵ Ibid., 315.

¹⁴⁶ Ibid., 317.

¹⁴⁷ Ibid., 324.

¹⁴⁸ Ibid., 322.

¹⁴⁹ Ibid., 332.

¹⁵⁰ Ibid., 323.

This general framework is maintained in other works in describing the course of events, along with the evaluative approach to facts and events.

The majority of the works (Guram Koranashvili, Avtandil Songhulashvili, Ucha Bluashvili, etc.) emphasize the spontaneous character of the demands for independence, radicalism and irrationality of the organizers of April 9 protests, the lack of preparation on the part of the national movement to govern the country, as well as the personal qualities (mostly negative) of the leaders of the national movement and the negative outcomes of April 9.

Guram Koranashvili suggests that the “bloody and futile” demonstration on April 9, 1989 facilitated the rise of radical dispositions in the society, as a result of which the country deviated from the path of peaceful development, and radical forces came to power. National unity was soon outweighed by narrow political interests,¹⁵¹ and the lack of an action plan on the part of Gamsakhurdia and his supporters became the cause of political mistakes.¹⁵² Ending his examination with 1989, Koranashvili considers the Georgian society taking responsibility for the tragedy as the only way out of the stalemate yet believes that the “euphoric approach” towards April 9 and its perception as “the greatest victory of the nation”¹⁵³ is an obstacle in fully comprehending the event.

In the opinion of **Avtandil Songhulashvili**, the source of the April 9, 1989 tragedy was the disregard of the “tragic consequences of the anti-Soviet speeches” by the leaders of the national movement, their overestimation of their own capacities, and the advancement of an “unpromising idea.” “Independence approached bloodlessly and gradually,” which could be seen in the fate of those republics that found out about their own independence “from the television program *Vremya*.”¹⁵⁴ The radical wing of the national movement, as well as the communist government, are responsible for tragic consequences of April 9, 1989. However, “the blood of young boys and girls, as well as older women ensured the future freedom” not only for Georgia but also for other republics.¹⁵⁵

Ucha Bluashvili believes that April 9 “belonged to the long history of relentless struggle for the independence of the Georgian nation,” the cause of the tragedy was the divergence from the “Baltic path” and the choice of a radical scenario instead of a peaceful one,¹⁵⁶ as encouraged by Gamsakhurdia’s radical opposition. Gamsakhurdia failed to adapt to the role of a political leader and remained a Soviet dissident until the end.¹⁵⁷ Bluashvili also considers that Gamsakhurdia’s coarseness and inability to compromise became the reason for the armed conflict.¹⁵⁸ He also notes that the Kremlin used the conflict between the political forces for its own advantage.¹⁵⁹ Despite his negative attitude towards Gamsakhurdia’s government, Bluashvili does not justify the civil war and refers to Gamsakhurdia’s exile as **coup d’état**, suggesting that “any government, even

¹⁵¹ Koranashvili, Guram. *April 9: Myth and Reality (A Historian’s Perspective)* [9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით)] (Tbilisi: Akhali sakartvelo, 2001), 74.

¹⁵² *Ibid.*, 74.

¹⁵³ *Ibid.*, 106.

¹⁵⁴ Songhulashvili, Avtandil. “Political Assessment of the April 9 Tragedy [9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის],” *Issues in Modern and Contemporary History [ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები]* II (6) (Tbilisi: Universali, 2009), 11-13.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 18.

¹⁵⁶ Bluashvili, Ucha. *National Movement and Political Confrontation in Georgia [ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში]* (Tbilisi: 2012), 59.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 86.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 178-179.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 116.

the most dictatorial” would have been better than what followed after these developments.”¹⁶⁰ In his opinion, exiled Gamsakhurdia still managed to mobilize his supporters, destabilize the situation, and instill mass psychosis.¹⁶¹

Igor Kveselava’s *Chronicles of Georgian History (1970-1990)*. I¹⁶² represents a deviation from the established narrative. Much like with Mchedlidze’s book, the word “Chronicles” offers certain expectation, however, the author aims to find the main culprit of the events of April 9. He repeatedly emphasizes the crucial role of defense and security authorities in the tragedy and maintains that the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Georgia, Jumber Patiashvili, “does not deserve being blamed by authors of certain publications from historical, political, legal, and moral perspectives.”¹⁶³ Moreover, in his opinion, “between 1985 and 1989, amidst the rise of national self-consciousness [...] Patiashvili was emerging as a true national leader supported by masses of young people. [...] There were, however, groups that did not like the transformation of the head of the republic into a national leader and brutally and unceremoniously put an end to the process.”¹⁶⁴ Much more attention is paid to this issue than to the affairs of April 9. The author believes that “the tragedy of April 9 and the consequent coup d’état prevented Patiashvili from becoming the first president, which he had the greatest chances to become.”¹⁶⁵ Kveselava assesses April 9, 1989 as a **tragedy, a “bestly retaliation” of the army against its own people**, during which **“chemical weapons were used for the first time in the Soviet history”**;¹⁶⁶ April 9 “accelerated the crisis of the communist rule in Georgia.”¹⁶⁷ Unlike other authors, Kveselava refers to April 9 as a “party and government coup”¹⁶⁸ and suggests that it enabled the national movement to come to power.¹⁶⁹

Dimitri Shvelidze’s monograph *Political Confrontations and the Overthrow of National Government in Georgia: 1987-1992*, offers a detailed presentation of facts and more careful assessments than the above-mentioned works. In Shvelidze’s opinion, the events of 1989 played a decisive role in the subsequent developments. He reiterated his position in an interview recorded on the thirtieth anniversary of April 9, in 2019: “The society was shaken by the common threat and then, the common pain temporarily united society and a significant part of the political spectrum. Most importantly, April 9 resulted in the final radicalization of the political spectrum. The demand for Georgia’s independence became the only slogan and goal. In this regard, April 9, 1989 is a turning point in the contemporary history of Georgia.” Shvelidze maintains that the radicalization of the national movement was caused by the fact that intelligentsia “could not take the risk of leading the society.”¹⁷⁰ The radical leaders who came to power could not cope with the difficult tasks of government and went with the Russian tide.¹⁷¹ Even though Shvelidze

¹⁶⁰ Ibid., 190.

¹⁶¹ Ibid., 192-199.

¹⁶² Kveselava, Igor. *Chronicles of History of Georgia (1970-1990)* [საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990)], vol. I (Tbilisi: Technical University Press, 2004).

¹⁶³ Ibid., 176-177.

¹⁶⁴ Ibid., 178.

¹⁶⁵ Ibid., 180.

¹⁶⁶ Ibid., 183.

¹⁶⁷ Ibid., 180.

¹⁶⁸ Ibid., 180, 184.

¹⁶⁹ Ibid., 186.

¹⁷⁰ Koba Bendeliani’s interview with Dimitri Shvelidze, *Interpressnews*, April 9, 2019, <https://bit.ly/3q8HUPJ> (Accessed 30.01.2021).

¹⁷¹ Shvelidze, Dimitri. *Political Confrontations and the Overthrow of National Government in Georgia: 1987-1992* [პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.] (Tbilisi: Universali, 2008), 44.

considers the declaration of independence rash, he agrees with the opinion that Gamsakhurdia did not have an action plan for independent Georgia and whatever followed was done without regard for domestic and foreign factors.¹⁷² According to Shvelidze, the civil confrontation, was a result of putting the disagreement with Gamsakhurdia above the interests of the country from the side of the opposition, on the other hand, it was caused by Gamsakhurdia's obstinate position.¹⁷³ This caused a backlash from his former supporters and left the impression that Gamsakhurdia's politics were anti-democratic.¹⁷⁴ Shvelidze deems the opposition as the initiator of the armed confrontation that started on December 22,¹⁷⁵ and refers to the conflict and its outcomes as a coup d'état, a criminal act in which Gamsakhurdia was also responsible for failing to consider that a politician's behavior is not judged only by moral criteria.¹⁷⁶ He also notes that years after the incident, some participants of the coup repented their position and actions, but he doubts their sincerity since it never translated into actions.¹⁷⁷

In *Modern and Contemporary History of Georgia*,¹⁷⁸ Otar Janelidze refers to April 9, 1989 as a “**bloody threshing floor**” organized by the Communist Party.¹⁷⁹ He considers October 28, 1990 as the beginning of a new phase in the history of Georgia's statehood, when the communist regime was peacefully replaced; yet the “Round Table” continued its dissident course, challenged the opposition and “could not direct the enthusiasm of freedom-loving population into work and regeneration.”¹⁸⁰ Janelidze maintains that part of the population who found themselves among the ranks of Gamsakhurdia's opponents associated “independence of Georgia with rapid transformation and improvement of life quality.”¹⁸¹ As for the Tbilisi War, Janelidze suggests that although in Tbilisi **it was named as a people's revolution, in reality it was a coup d'état**, which removed the national government from power and **led to a civil war**.¹⁸²

The parallel between April 9, 1989 and March 9, 1956 is notable.¹⁸³ Ucha Bluashvili and Guram Koranashvili use the negative historical example to define the significance of the new event and to draw public attention to it: the first one highlights differences in outcomes – “Tbilisi after April 9, 1989 did not resemble Tbilisi after March 9, 1956. After March 9, people were scared, dispirited, and depressed, while after April 9, one could see indignation and excitement on the faces of Tbilisi residents;”¹⁸⁴ Guram Koranashvili notes that like April 9, the protest of March 9, 1956 also ended in casualties, yet the “1989 act committed by the Soviets was far more brutal.”¹⁸⁵

To emphasize the importance of April 9, Avtandil Songhulashvili resorts to *cultural patterns*.

¹⁷² Ibid., 143-144.

¹⁷³ Ibid., 150-151.

¹⁷⁴ Ibid., 308-311.

¹⁷⁵ Ibid., 464.

¹⁷⁶ Ibid., 467.

¹⁷⁷ Ibid., 494.

¹⁷⁸ Janelidze, *Modern and Contemporary History of Georgia [საქართველოს ახალი და თანამედროვე ისტორია]* (თბილისი: 2009).

¹⁷⁹ Ibid., 202.

¹⁸⁰ Ibid., 207.

¹⁸¹ Ibid., 207. According to Sztompka, this is one of the signs of trauma of victory even though the theory is not relevant to the author.

¹⁸² Ibid., 209.

¹⁸³ On this day, the Soviet Army brutally attacked the participants of a protest organized near the Stalin monument. Part of the protesters moved to Rustaveli Avenue, in front of the former House of the Communications, in order to convey their demands to the authorities. The exact number of the victims is unknown.

¹⁸⁴ Bluashvili, *National Movement [ეროვნული მოძრაობა]*, 56.

¹⁸⁵ Koranashvili, *April 9: Myth and Reality [9 აპრილი: მითი და სინამდვილე]*, 71.

He refers to April 9 as “Bartholomew’s night”¹⁸⁶ and stresses the sacrality of number 9 “which has long symbolized melancholy and sadness for us. As if March 9, 1956 was not enough, they have now turned April 9 into a date of pain and revenge.”¹⁸⁷

The four-volume *History of Georgia* published in 2012¹⁸⁸ created an expectation for fresh empirical and theoretical approach to the experience accumulated in history writing during the period of independence. However, even the introduction did not live up to the expectation. The majority of the group were authors of *Essays on the History of Georgia*, which summed up the Soviet master narrative in the 1970-80s. The work does not include any references to sources and relevant literature, it does not have a bibliography or an index, which the editor ascribes to its scientific-popular character of the edition. However, in the Foreword to Volume Four, the authors make an ambitious statement: “The volume represents a creative mastery of the existing historiographical achievements. [...] It mainly builds on the new material discovered in Georgian and Russian archives and their inclusion in the historiographic circulation.”¹⁸⁹ Exactly what materials have been discovered and used by the authors is not clear. Nonetheless, the work is interesting as a site of memory since it is used as a textbook in high education institutions as well as a source of information for those interested in the history of Georgia. The re-publication of the volumes in 2019-2020 was widely publicized. Thus, this work plays a role in the perception of the events in question and in the formation of memory.

The structure of the narrative on the events of 1980-90s is the same as in the other narratives discussed above; yet, an evaluative attitude stance is more prominent here. The events of April 9 are discussed in the last chapter of the fourth volume authored by Aleksandre Daushvili. The chapter’s title is “National Liberation Movement.” The volume ends with the October 28, 1990 elections,¹⁹⁰ and hence, it does not include the declaration of independence, the civil confrontation and the war. Daushvili’s assessments do not differ from the strictly negative evaluation of the above-discussed authors.

The chapter dedicated to April 9 starts with the Likhni Congress.¹⁹¹ On April 4, Daushvili suggests, an extensive discussion of the issue took place in the Assembly Hall of the Tbilisi State University, which was attended by students and “the best representatives of the Georgian intelligentsia.”¹⁹² However, “the moderate and balanced position of the intelligentsia was challenged by a radical ideology aimed at the exalted masses.” On April 6, at the protest outside of the House of Government, “the initiative moved into the hands of radicals – Irakli Tsereteli and Gia Chanturia. [...] [The problem of Abkhazia] was overshadowed by the ultra-radical speeches and statements of the protesters, especially the new leaders of the protest.”¹⁹³ It is noteworthy that Zviad Gamsakhurdia and Merab Kostava are not mentioned among the organizers of the meeting. “The leadership of the Georgian Communist Party tried to resolve the issue on its own,” but radical demands remained widespread. Appeals from the top officials

¹⁸⁶ Songhulashvili, “Political Assessment of the April 9 Tragedy [9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის],” 17.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 11.

¹⁸⁸ *History of Georgia in Four Volumes* [საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად].

¹⁸⁹ Bendiashvili, Aleksandre et al. “Georgia in the XIX-XX Centuries [საქართველო XIX-XX საუკუნეებში],” *History of Georgia in Four Volumes* [საქართველოს ისტორია 4 ტომად], vol. 4, ed. Makvala Natmeladze (Tbilisi: Palitra L, 2012), 7.

¹⁹⁰ This chronological limit has been maintained in the 2020 publication.

¹⁹¹ Bendiashvili et al. “Georgia in the XIX-XX Centuries [საქართველო XIX-XX საუკუნეებში],” 497.

¹⁹² *Ibid.*, 498.

¹⁹³ *Ibid.*, 498-499.

of the Georgian government remained futile in defusing the tensions.¹⁹⁴ “The situation in Tbilisi became unmanageable,” “they started collecting money, built barricades;”¹⁹⁵ there were attempts to threaten the protesters by demonstrating military force; the protesters “did not follow the counsel of Georgia’s spiritual father. This was a fatal mistake.”¹⁹⁶ April 9 is referred to as “a tragedy,” “a tragic event” with “a historical significance that is immeasurable in the history of Georgia: it exposed the agony and eventual collapse of the Soviet political system, accelerated the process of restoring national sovereignty.” The author also touches on an important factor: “It [April 9] openly and rudely confronted the Russian state with Georgians, and the Russian army with Georgia. Georgia was left alone in the Caucasus.”¹⁹⁷

The preface to the four volumes edition suggests that the authors “radically reshaped ideological principles and research methodology. [... For the authors] not only one social class but the whole nation and human progress is important. [...] The researchers examine every historical event and fact against the background of common national interests with scientific objectivity.”¹⁹⁸ However, both the structure of the work and the organization of the material do not attest to any methodological innovations; nothing is said about the theoretical framework that the authors adopt.

The works examined in this section served as the foundation for the formation of the dominant narrative, which considers the tragedy of April 9, 1989 as a watershed in the history of the twentieth century Georgia, presents it as one of the episodes in the historical struggle of the Georgian nation, and understands the declaration of independence on April 9, 1991 within the same context. This date is associated with the tragedy of April 9, forming a causal relationship between the struggle for national independence and the final victory. The authors are at odds when it comes to the methods of fighting for national independence, which is why they differently assess the role of historical figures and the significance of the events in the contemporary history of Georgia. Some of the authors focus on the civil conflict and suggest that April 9 resulted in the radicalization of the Georgian population and the displacement of a moderate political elite. As a result of this process, radical groups led by Zviad Gamsakhurdia came to power and their mistakes led to the civil confrontation. According to the second group of authors, April 9 was a necessary sacrifice made for independence; thus, they focus on the victory of the Georgian nation. The assessment of the 1991-1993 confrontation is not uniform, yet in most cases it is described as a coup d’état that resulted in the civil war (Mchedlidze, Janelidze, Shvelidze, etc.).

We have limited ourselves to the works of historians who discuss the research period in detail and whose works allow us to understand how the events in questions were perceived, experienced, and memorized; how assessments formed and changed over time.

History textbooks are created based on, and within the framework of, professional historical narratives, which Pierre Nora considers the functional sites of memory¹⁹⁹ and which play a key role in the formation of shared memory and identity.

Let us now see how the historical narrative is reflected in the history textbooks published in independent Georgia.

¹⁹⁴ Ibid., 499.

¹⁹⁵ Ibid., 500.

¹⁹⁶ Ibid., 500.

¹⁹⁷ Ibid., 502.

¹⁹⁸ Ibid., 8.

¹⁹⁹ Nora, Pierre. “Introduction to *Realms of Memory, Volume III, The Construction of the French Past. Realms of Memory*. Volume 3: Symbols. Under the direction of Pierre Nora. English-language edition edited by Lawrence D. Kritzman. Translated by Arthur Goldhammer (New York: Columbia University Press, 1992), 19.

The Events of 1989-1992 in the History Textbooks

Pierre Nora considers textbooks as sites of memory that play an important role in maintaining historical continuity.²⁰⁰ According to his classification, textbooks belong to functional sites of memory that contribute to the consolidation of groups on the basis of the shared past.²⁰¹ Textbooks are "reusable texts"²⁰² that ensure the stability of society and determine its self-perception. When events causing collective trauma are included into textbooks, information about the trauma is preserved and passed on to the next generation, promoting the reinforcement and reconstruction of collective identity, which in turn becomes a fundamental resource for solving future problems.²⁰³

For us, history textbooks are interesting as sites of memory that are most widely accessible. At the most active stage of socialization – school education – they are used by the vast majority of young citizens and play an important role in the perception of facts and events and formation of shared memory.

According to Marc Ferro's famous comment, our notion of ourselves and our people, as well as the image of other peoples, highly depends on how we were taught history in our childhood. What satisfied our first curiosity and evoked our first emotions remains indelible.²⁰⁴ History textbooks are one of the most important tools in shaping historical awareness and attitudes towards the past. In the words of Howard Mehlinger, no instruments of socialization come close to textbooks "in their capacity to convey a uniform, approved, even official version of what youth should believe."²⁰⁵ The version of history offered to an individual in the process of identity formation is a key instrument for the construction of worldview and future orientation.²⁰⁶ Along with media and other social institutions, textbooks reflect the values and stereotypes prevailing in the society. They manifest the "present past" that derives from social and political needs.²⁰⁷

The results of our survey confirm that, given the growing number and diversity of media outlets, other mediums are successfully competing with textbooks as the most important source of information. For example, only 29 percent of our respondents learned about the events of 1956 from textbooks, 37.7 percent learned from previous generations, while others from other mediums (see Diagram 22, 38). It is interesting that 57.1 percent of history teachers and 29.7 percent of other respondents name textbooks as the primary source (see Diagram 22). One more reason for this might be the opportunity to speak about the difficult events of the past freely, which revived the communicative memory of these events and contributed to their representation in direct communication (between generations), as well as in memoirs and interviews with the carriers of "lived" memory.

²⁰⁰ Nora, "Introduction to *Realms of Memory*," 19.

²⁰¹ Nora, "Between Memory and History," 19.

²⁰² Assmann, Jan. "Collective Memory and Cultural Identity," *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995): 132.

²⁰³ Alexander, Jeffrey C. "Toward a Theory of Cultural Trauma," Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 23.

²⁰⁴ Ферро, Марк. *Как рассказывают историю детям в разных странах мира* (Москва: Высшая школа, 1992), 8.

²⁰⁵ Mehlinger, Howard D. "International Textbook Revision: Examples from the United States," *Internationale Schulbuchforschung*, no. 7 (1985): 287.

²⁰⁶ Rojers, Peter J. "Why teach History?" *Learning History*, eds. Alaric K. Dickinson et al. (London: Heinemann Educational Books, 1984), 20.

²⁰⁷ Porat, Dan. "Contemporary Past: History Textbooks as Sites of National Memory," *International Review of History Teaching*, vol. 3, *Raising Standards in History Education*, eds. Alaric Dickinson et al. (London, Portland, Or: Woburn Press, 2001), 49.

Aleida Assmann, following Charles Ingrao, considers history textbooks “weapons of mass instruction” and maintains that they teach the narrative created by the nation-state, and serve as a collective autobiography.²⁰⁸ History textbooks are specific narratives which are based on the historical master narrative and play an important role in the formation of the shared past – a marker of identity.

Throughout the 1990s, in the public schools the history of Georgia in the 20th century (until 1985) was introduced through a book by Parnaoz Lomashvili.²⁰⁹ While the professional historical narrative remained conservative, changes in the textbooks were initiated by the Ministry of Education and Science. The first National Education Standard in the History of Georgia and the World History²¹⁰ adopted in 1997 emphasized the significance of pluralistic-alternative teaching. However, the content of the Standard did not fully correspond to the declared principles. In the textbooks created on the basis of the Standard, history was still presented as collective memory, a destiny, rather than knowledge built on specific disciplinary procedures and methods.

Since 2000, the publishing house Artanuji printed ninth and tenth grade textbooks in the history of Georgia (19th-20th centuries) by Merab Vachnadze and Vakhtang Guruli. The ninth-grade textbook²¹¹ was published five times in 2000-2005, and the eleventh-grade one²¹² – four times between 2002 and 2006. Almost all editions claim that the textbook has been revised, yet there have not been introduced any significant changes. Hence, we selected the first editions of these two books for analysis. The material developed for two different grades is naturally somewhat different – primarily in terms of the amount of information as well as the emphasis, however, the basic provisions and assessments are the same. To highlight the differences, we discuss the pre-independence period presented in the two textbooks as the parallel texts:

Merab Vachnadze and Vakhtang Guruli. <i>History of Georgia (XIX-XX Centuries)</i>. 9th Grade Textbook. Tbilisi: Artanuji, 2000	Merab Vachnadze and Vakhtang Guruli. <i>History of Georgia (XIX-XX Centuries)</i>. 11th Grade Textbook. Tbilisi: Artanuji, 2002
Chapter 25. Restoration of State Independence of Georgia	Chapter 27. Restoration of State Independence of Georgia (1989-1991)
Subchapter – “The Rise of the National Movement in Georgia”	§ 1. “The Rise of the National Movement in Georgia. April 9, 1989”
<ul style="list-style-type: none"> • Helsinki Act, the formation of societies and parties, and their leaders. “The main force of the national movement were the students of Tbilisi State University” (p.186). • Anti-Soviet protests and demonstrations started in 1988. “These protests [...] demanded secession of Georgia from the Soviet Empire, i.e. restoration of state independence” (p.186). 	<ul style="list-style-type: none"> • The same (p.167-168). • 1988 – attempt to amend the Constitution of the Soviet Union. November hunger strike. Retreat of Moscow (p.168).

²⁰⁸ Assmann, “Canon and Archive,” 101.

²⁰⁹ Lomashvili, Parnaoz. *History of Georgia (1918-1985) [საქართველოს ისტორია (1918-1985)]*, 11th Grade Textbook (Tbilisi: Ganatleba, 1990, 1992, 1995).

²¹⁰ *National Education Standard in the History of Georgia and the World History* (Tbilisi: 1997).

²¹¹ Vachnadze, Merab and Vakhtang Guruli. *History of Georgia (XIX-XX Centuries) [საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები)]*, 9th Grade Textbook (Tbilisi: Artanuji, 2000).

²¹² Vachnadze, Merab, Vakhtang Guruli. *History of Georgia (XIX-XX Centuries) [საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები)]*, 11th Grade Textbook (Tbilisi: Artanuji, 2002).

<ul style="list-style-type: none"> ● Spring, 1989 – tensions escalate, Abkhaz and Ossetian separatists become more active. Likhni Congress (p.186). 	<ul style="list-style-type: none"> ● The same (p.168).
<ul style="list-style-type: none"> ● April 4 – protest and hunger strike started on Rustaveli Avenue. Moscow was alarmed by the rise of the national movement “which increasingly acquired an anti-Soviet and anti-Russian flavor.” A decision was made to forcefully disperse the protest, which “the most reactionary segment of the Soviet political leadership took advantage of” (p.186). 	<ul style="list-style-type: none"> ● “The Georgian national movement imperiled the most important achievement of the Soviet Empire – its territorial integrity” (p.168). On April 8, under the influence of Moscow, the assembly of the Party functionaries of Georgia approved the “radical measures.” The forces of the Transcaucasian Military District and special forces of the internal army were gathered in Tbilisi (p.168).
<ul style="list-style-type: none"> ● “Brutal attack” with the help of poison gas and sharpened shovels. Fatalities. “The pain of the tragedy was exacerbated by the troops marching in Tbilisi for several days and defamations in Moscow media” (p.187). 	<ul style="list-style-type: none"> ● “Brutal attack” with the help of poison gas and sharpened shovels. Fatalities. “The aggressors surrounded Tbilisi State University on April 10, where a significant number of the national-patriotic forces had gathered. The impending provocation and bloodshed were averted thanks to the sensible actions of the university professors and students”²¹³ (p.169).
<ul style="list-style-type: none"> ● April 9 was followed by “a reaction from the allied republics and around the world. It became clear to everyone that [...] the Soviet multinational empire was doomed” (p.187). 	<ul style="list-style-type: none"> ● “The bloody tragedy of April 9 revealed the face of the Soviet imperialism to the whole world” (p.169).
	<ul style="list-style-type: none"> ● “Despite the tragic nature of the events of April 9, 1989, it was a turning point in the political life of Georgia. It radicalized Georgian society and the image of the Georgian communist government was irrevocably tarnished” (p.169).
	§ 2. “Restoration of the State Independence of Georgia”
<ul style="list-style-type: none"> ● “The official government of Georgia was forced to take the national movement into consideration. The Supreme Council recognized the Sovietization of Georgia on February 25, 1921 as occupation and annulled the 1922 Treaty on the creation of the Soviet Union” (p.188). 	<ul style="list-style-type: none"> ● On March 9, 1990, the Supreme Council of Georgia passed a resolution recognizing and condemning the occupation and subsequent annexation of Georgia in 1921 (p.169).
<ul style="list-style-type: none"> ● The great achievement of the national movement were the October 28 multiparty elections and the victory of the “Round Table” (p.188). 	<ul style="list-style-type: none"> ● The same. “With this, for the first time in the seventy-year history of the communist rule, a legitimate, truly democratically elected national government came to power” (p.179).

²¹³ This section is repeated verbatim in the university textbook published in 2003 by Vakhtang Guruli, Merab Vachnadze and others (see below).

<ul style="list-style-type: none"> ● Based on the referendum of March 31, 1991, the Supreme Council adopted the Act of Restoration of Independence on April 9, 1991. Thus, the Soviet (communist) regime in Georgia was peacefully liquidated as a result of the correct tactic of the national movement” (p.188). 	<ul style="list-style-type: none"> ● “Based on the outcome of the referendum, the Supreme Council adopted the Act of Restoration of the State Independence of Georgia on April 9, 1991, at 12:30” (p.170).
<ul style="list-style-type: none"> ● “With the restoration of the independence of Georgia, a new stage in the history of the Georgian nation began” (p.188). 	

“Address of the Supreme Council of the Republic of Georgia to the peoples of the world (November 14, 1990)” accompanies a lesson in the IX Grade textbook. Students are expected to answer the following questions: “Why were the protesters dispersed with such inhuman cruelty on April 9, 1989?” and “On what basis was the independence of Georgia restored on April 9, 1991?” As an assignment, students need to compare the conditions in which the state independence was restored in 1918 and 1991.²¹⁴ The XI Grade textbook includes an excerpt from the report of Anatoly Sobchak (December 24, 1989) and the Act of Restoration of Independence of Georgia. They are followed by simple questions (Which political forces led the 1988-1989 protests? Who won the elections of October 28? Why was the March 31 referendum held?) and an assignment: “In your opinion, could the tragedy of April 9, 1989 be avoided?”²¹⁵

The same subchapter of the XI Grade textbook speaks of the August Coup in Moscow, after which “it was planned to forcefully change the government in Georgia.”²¹⁶ The dispersal of the protest in Tbilisi on September 2, 1991 is assessed as an “organized provocation from Moscow,” and further escalation of the situation is described as “Georgia being on the verge of a civil war.”²¹⁷

The IX Grade textbook has a separate chapter on “Georgia in the 90s of the XX Century.” The first lesson is “The Difficulties of the First Years of Independence.” It is noted that the Soviet Empire was hostile to the restoration of state independence in Georgia and encouraged conflicts in Abkhazia and the Tskhinvali region. In the face of these aggressive actions, the national forces could not unite and the “Round Table” was dissolved. The Moscow coup pulled Georgia into the crisis. The situation exacerbated. “**The legitimate government was overthrown with the help of a military force** in December 1991 and January 1992.” “The military coup triggered the **civil war** in the country.”²¹⁸ The second lesson, titled “Measures to Stabilize the Situation,” starts with the leadership of the Military Council when “the country was clearly divided into two – supporters of the old government and supporters of the Military Council.” The lesson discusses the arrival of Eduard Shevardnadze and the transformation of his position. The authors refer to the developments in the country until 1992 as “**anarchy and disorder**”²¹⁹ and consider the year 1995 as the beginning of the “establishment of peace and stabilization” when “the eradication of illegal armed formations started.”²²⁰

²¹⁴ Vachnadze and Guruli, *History of Georgia, 9th Grade Textbook*, 189.

²¹⁵ Vachnadze and Guruli, *History of Georgia, 11th Grade Textbook*, 173.

²¹⁶ *Ibid.*, 171.

²¹⁷ *Ibid.*

²¹⁸ *Ibid.*, 190.

²¹⁹ *Ibid.*, 192.

²²⁰ *Ibid.*, 194.

These affairs are told in more detail in the XI Grade textbook where the first lesson of Chapter Twenty-Three (“Georgia in the 90s of the XX Century”) is called “The Difficulties of the First Years of Independence.”²²¹ It is maintained that “the Russian troops invited by the Georgian authorities played a key role in defeating the pro-Zviad Gamsakhurdia armed units.”²²² The death of Zviad Gamsakhurdia in December 1992 in unclear circumstances is considered “a great tragedy in the contemporary history of Georgia.”²²³

We will also mention another textbook created for university students. This multi-author History of Georgia. XX Century²²⁴ was published in 2003 for history department students. The events in question are described in more detail than in the IX and XI Grade textbooks by the same authors yet the structure and assessments remain the same.

Although this is not a school textbook, we included it in the analysis since: a) Like school textbooks, it also reflects the historical master narrative. Consequently, it can be viewed as a step towards the inclusion of the new experience accumulated by historians in the textbooks; b) The practice of creating university textbooks was widespread. They contained basic information about the chronological period in question and were used for teaching general/introductory courses. Thus, this textbook belongs to the list of impact narratives: its authors were the representatives of the Faculty of History at Tbilisi State University; some of them headed the Faculty and were in charge of defining the principles of history teaching. Therefore, the textbook was used by other higher education institutions, where, just like at Tbilisi State University, history of Georgia was a compulsory course for all departments.

The book is not innovative from a methodological perspective, it rather brings together information or assessments that were previously forbidden and appeared in the scientific literature in the 1980s and 1990s. The authors’ own attitudes towards the ongoing events are also presented. Individual chapters in the textbook address the following issues: the national movement (Chapter Twelve – “Georgia in 1965-1985”), Chapter Thirteen – “Restoration of the State Independence of Georgia (1989-1991), Chapter Fourteen – “Georgia in the 90s of XX Century and the Beginning of XXI Century.”

The subchapter dedicated to the national movement, authored by Dimitri Shvelidze, starts with the signing of the Helsinki Act (1975) and the establishment of the Helsinki Group in Georgia (1976). According to the author, this group considerably influenced “the thinking and national-political views of the Georgian intelligentsia, students, and youth,”²²⁵ which is evidenced by the events of April, 1978.

Chapter Thirteen (Vakhtang Guruli, Dimitri Shvelidze) opens with an account of the end of the socialist system in the countries of Eastern Europe and the post-*perestroika* developments in the Soviet Union, which serves as a context for the situation in Georgia.

The narrative of April 9, 1989 follows the same order as in the textbooks. The April 10 incident at Tbilisi State University and “the sensible actions of the professors and students”

²²¹ Ibid., 174-176.

²²² Ibid., 177.

²²³ Ibid.

²²⁴ Guruli, Vakhtang et al. *History of Georgia. XX Century. Textbook for the Students of the History Department [საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის]* (Tbilisi: Tbilisi University Press, Artanuji, 2003).

²²⁵ Vachnadze and Guruli, *History of Georgia, 11th Grade Textbook*, 212.

are emphasized here as well.²²⁶ Perhaps this reflects emotions of the authors' who were young teachers at Tbilisi State University at that time and their memory, to describe in Aleida Assmann's words, are "crystallized around and colored by these emotions."²²⁷

April 9 is assessed as a **tragedy, a turning point in the political life of Georgia**. As a result, radical political forces came to lead the national movement. Unlike school textbooks, this work mentions Merab Kostava's death in a car accident in October, 1989, which "led to a rift in the national movement" since, according to the authors, "Merab Kostava's personal authority played a crucial role" in balancing the relationship between the different wings of the movement.²²⁸

The October 28, 1990 elections, "the first free election since 1919," are described as a "**Velvet Revolution**," which ended "**the seventy-year-long one-party communist dictatorship and brought the national government to power**."²²⁹ According to the authors, this unexpected shift created additional difficulties for the national government due to the transitional period and lack of experience in running the state.

It is noted that "a large part of the Georgian population associated national independence and the centuries-old idea of reinforcing national sovereignty with Zviad Gamsakhurdia's name."²³⁰ However, only "the sincere enthusiasm of the government alone" was not enough for solving difficult domestic and international problems.²³¹

Chapter Fourteen starts with the subchapter "The Difficulties of the First Years of Independence," which discusses the first steps in building an independent state. The authors conclude that "the President and the Government of the Republic of Georgia did everything in their power to solve the extremely difficult situation. [...] The opposition took advantage of the international tensions – Georgia's strained relationship with Russia. An armed protest was planned for December 22, 1991."²³² According to them, the opposition wanted to act ahead of the collapse of the USSR and the creation of the CIS, which would lead to the recognition of the independence of Georgia and other republics and strengthen Gamsakhurdia's position. Therefore, on December 22, "opposition forces, with the support and assistance of Russian troops, launched an attack on the parliament building." The hostilities continued until January 6 and resulted in the killing of many Georgians. On January 6, Gamsakhurdia and his supporters left Tbilisi.

These events are assessed as an "**overthrow of a legitimate government, a military coup that triggered the civil war in the country**,"²³³ after which the intelligentsia brought Shevardnadze back to handle the crisis. The narration of the subsequent events clearly conveys the attributes of the *trauma of victory* without making use of the concept.

In 2004, National Goals of General Education²³⁴ were adopted, and in 2005, the new Law of Georgia on Education²³⁵ came into the effect. The reform of history teaching, along with other principles, aimed to establish a multidisciplinary approach and to represent history as

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Assmann, "Impact and Resonance," 43-44.

²²⁸ Ibid., 222.

²²⁹ Ibid., 224.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid., 234.

²³³ Ibid., 234-235.

²³⁴ *National Goals of General Education* [ზოგადი განათლების ეროვნული მიზნები] (Tbilisi: 2004).

²³⁵ *Law of Georgia on Education* [საქართველოს კანონი განათლების შესახებ] (Tbilisi: 2005).

an interpretation. Since 2005, the National Curriculum and Assessment Center (thereafter the National Center for Educational Quality Enhancement) announced a competition for textbooks on a specific subject and for a specific grade. Professionals employed in the field of education and academia were eligible to participate. The Center officially approved the winning textbooks – usually a few for one grade, and the school could choose one. Many new textbooks were developed. In the following years, several new curricula in history came out. The principles for selecting textbooks changed somewhat since 2012.

The new textbooks were created both by “old” and “new” authors, among whom the “old” ones were primarily professors from higher education institutions with a significant experience in developing textbooks, while the “new” ones – among them, practicing secondary school teachers – were new to the craft. The main innovation offered by both sets of authors was the shift of focus from authors’ texts to sources. This meant to allow students to understand historical facts and events from different perspectives and develop critical thinking. The assignments were meant to reinforce these skills. Various authors implemented this principle more or less successfully. With time, however, the authors gradually returned to the traditional model of delivering material: authors’ texts soon occupied the primary place in the textbooks.

To analyze textbooks from the post-reform period, we selected samples from the first- and second-generation publications, according to the following principles: two or three books by “new” and “old” authors from 2008-2012 (first generation of post-reform textbooks), two-three books by the same authors (or with their participation) from after 2012 editions (second generation textbooks), and lastly, a re-certified and reprinted textbook from 2019 which was first published in 2012.

A certified textbook published in 2008 – *The World History and History of Georgia* for the twelfth grade, authored by Nata Akhmeteli and Niko Murghulia, – is a clear example of the above-mentioned changes. The topic of our interest is discussed in “The Age of ‘Transformation’ in the Soviet Union,” subchapter “April 9, 1989 in Georgia.” The authors offer brief information about the rise of national movements in Georgia and in almost all republics of the Soviet Union in the period of the Soviet *perestroika*. They describe the situation in Tbilisi in the spring of 1989: continuous protests in front of the Palace of Government on Rustaveli Avenue, demands for independence, and Moscow’s decision to forcefully disperse the protests. The letters from the April 1989 print media are introduced. The assignment is to discuss the politics of *perestroika* and its outcomes, to reconstruct the events of April 1989 based on the letters from print media, and to compare April 9, 1989 to March 9, 1956.²³⁶ It is interesting that more than half of the interviewed teachers and other respondents agree that the two events are very similar since in both cases, protests imbued with the national spirit were brutally dispersed by the Soviet central government (see Diagram 25). This view is slightly more popular among non-teacher respondents born after 1985 than among those born before 1985 (see Diagram 11).

Students are then provided with further primary sources: newspaper articles reflecting the official narrative of April 9 created by central and local governments, and different sources with opposite content. The assignments are as follows: 1) Compare eyewitness memories and

²³⁶ Akhmeteli, Nata and Niko Murghulia. *History of Georgia and the World History for the 12th Grade* [მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია მე-12 კლასისათვის] (Tbilisi: Diogene, 2008), 284-285; this information is included in the previous chapters.

reconstruct the events of April 9; 2) Demonstrate the official position about the event; 3) Discuss whether the *perestroika* resulted in what the organizers aimed for; 4) Compare April 9 and March 9.²³⁷

A separate chapter is dedicated to the “Declaration of Independence of Georgia” (Chapter 55). The text tells the story of the approval of multi-party politics by the central government and admission of non-Communist political parties in the elections. This led to the representatives of the national movements across the republics – the former dissidents – to come to power through elections. Brief information is offered about the victory of the “Round Table – Independent Georgia” in the multi-party elections of October 28, 1990, and the election of Zviad Gamsakhurdia as the Chairman of the Supreme Council.²³⁸ The text also briefly discusses the March 31 referendum and, based on its outcomes, the adoption of the Act of Restoration of Independence by the Supreme Council on April 9, 1991, the election of Zviad Gamsakhurdia as President on May 26, and the dissolution of the Soviet Union in December 1991.²³⁹

The assignments are, in our opinion, very interesting. Students are asked to discuss the restoration of independence in Georgia, whether it was a) the outcome of the national liberation movement of Georgia; b) the result of the decisions of the “reform team” in charge of the Soviet government; c) the result of transformations in international politics.

As the next task, students are asked to compare the two instances of independence in the twentieth century Georgia according to the following criteria: international political situation; domestic political situation; reasons for declaring independence; factors that posed a threat to the state after the declaration of independence.²⁴⁰

The authors consider the events of 1991-1992 one of the most difficult in the twentieth century history of Georgia. The confrontation that erupted in the society escalated into an armed conflict. The government that had come to power via free elections had to leave the country. “Today, this event is assessed differently, some call it a civil war, others – a military coup.” This is followed by another interesting assignment: “Contemporaries, eyewitnesses, and participants of these events are still alive. Interview them. Record their opinions; find information through print media and the Internet and then discuss the events of 1991-1992 in class.”²⁴¹

The first subchapter, “Georgia in the First Half of the 1990s,” of Chapter 56 (“Georgia as a Member of the World Community”) provides information in the following format: “Below is an excerpt from the official website of the Government of Georgia, which briefly describes the ongoing processes in 1991-1995.” After this, the students are advised to find further information about the developments on the website of the archives of the Ministry of Internal Affairs, where they can also look for textual and video material about key events of the twentieth century in Georgia.²⁴²

Thus, even though the authors’ texts offer brief and concise information, the variety of sources included in the texts provide the opportunity to understand the events from different perspectives, and the assignments are designed to encourage students’ independent work and

²³⁷ Akhmeteli and Murghulia, *History of Georgia and the World History*, 287.

²³⁸ *Ibid.*, 288.

²³⁹ *Ibid.*, 289.

²⁴⁰ *Ibid.*

²⁴¹ *Ibid.*, 289-290.

²⁴² *Ibid.*, 293.

to awaken their interest. Both the narrative tone and the included sources allow the reader to distance himself from facts and events, and to critically understand them in a broader context. Consequently, the narrative that is formed with the participation of students (obviously, under the guidance of teachers) is neutral and does not aim to generate feelings of triumph or trauma.

Another textbook certified in the same year, 2008, also discusses the history of Georgia – *Contemporary History* for the twelfth grade by Gvantsa Abdaladze, Nino Kvitaishvili, Bondo Kupatadze, and Ketevan Januashvili.²⁴³ A portrait of Zviad Gamsakhurdia (larger than other photos) along with other significant historical figures of the twentieth century, Act of Independence of Georgia (1918), and state symbols are featured on the book cover.

The last subchapter of Chapter 5 (“The Cold War”) – “End of the Cold War and the Collapse of the Soviet Union,” – informs students of the demise of communist regimes in Eastern Europe either through “Velvet Revolutions” or “bloody coups,” which contributed to the “liquidation of the communist regime in the Soviet Union and the dissolution of the USSR;” the revival of the idea of political independence during *perestroika* and radicalization of national movements,²⁴⁴ escalation of conflicts in Karabakh and Transnistria; the victory of pro-independence political parties in the Baltic states; the declaration of sovereignty by Russia and other post-Soviet countries; the August 1991 coup and the Belovezha Accords.²⁴⁵ Chapter Seven, “Independent Georgia,” consists of three lessons: 1) April 9; 2) Independent Georgia, and 3) Georgia and the International Community. The story about April 9, 1989 is preceded by the affairs of 1988-1989 and information regarding the Likhni letter which was followed by a permanent protest in front of the Palace of Government from April 4, organized by the Ilia Chavchavadze Society. Radicalization of political demands led to a confrontation between the national movement and the government.²⁴⁶ This is followed by a brief account of April 8-9 and the description of the punitive operation on the night of April 9. The authors conclude that “**the bloody tragedy** of April 9 showed the whole world the true face of the evil Empire.” The raid in Tbilisi was their first attempt; later similar raids by Soviet special forces would take place in Baku, Vilnius, and Riga. The majority of the Congress delegates in Moscow rewarded the responsible General Rodinov with ovations. The Georgian delegation left the Congress in protest.²⁴⁷

The photos that accompany the lesson depict the protest, laying of flowers at the scene of the tragedy, tanks in the streets of Tbilisi, photos of the victims on the walls of Sioni Cathedral, memorial stone at the site of April 9 memorial. There are also photos of Merab Kostava and Zviad Gamsakhurdia, information about their activities in the Helsinki Group and about April 14, 1978.²⁴⁸

The lesson includes additional sources from the report of the Tbilisi Military Commandant and a letter from thirteen-year-old Khatia Gudumadze – “a student from a Russian secondary school who is Georgian by nationality, flesh and blood,” published in May 3, 1989 issue of the newspaper “Komunisti”. Based on the material, students are expected to answer the following

²⁴³ Abdaladze Gvantsa et al. *For the 12th Graders [მე-12 კლასის მოხსენებლებსათვის]* (Tbilisi: Sakartvelo matsne, 2008), 254.

²⁴⁴ *Ibid.*, 254-255.

²⁴⁵ *Ibid.*, 257.

²⁴⁶ *Ibid.*, 283.

²⁴⁷ *Ibid.*, 285.

²⁴⁸ *Ibid.*, 286.

questions: “What was the public attitude towards the developments? What nuances do you think are relevant from these sources and why?” In addition, they are given the assignment to find information about one of the leaders of the national movement and write an essay on the topic “A Public Figure.”

The next paragraph describes the situation that followed April 9 as a dual power, when the state obediently complied with the demands of the national movement.²⁴⁹ The victory of the “Round Table – Independent Georgia” in the 1990 multi-party elections is described as a “de facto ‘Velvet Revolution’.”²⁵⁰ Then comes information about the referendum of March 31, 1991, based on which “the Supreme Council declared the restoration of state independence of Georgia on April 9, 1991.” The photos depict the Act of Independence and the replacement of the flag on the top of the Supreme Council building. Students are expected to answer two questions: 1. “In your opinion, what led to the establishment of de facto dual power in Georgia? Why did the government in power obey the demands of the national movement?” 2. “In your opinion, why was the referendum unanimous.”²⁵¹

According to the authors, “the forceful overthrow of the national government in Georgia was planned in Moscow after the August 1991 coup.” The dispersal of the September 2 protest on the Rustaveli Avenue was a provocation against the government.²⁵² The start of the Tbilisi War is presented as an act planned in Moscow and a continuation of the provocation that began on September 2. Gamsakhurdia’s removal is assessed **as an overthrow of the legitimate government by force**, and the subsequent events – as **civil war, anarchy, and disorder**,²⁵³ which did not end with Shevardnadze’s coming to power, a step that the intelligentsia saw as a way out of the crisis. “Civil confrontation resumed in the country. Eventually, the supporters of the former president were defeated. In December 1993, the first president of Georgia, Zviad Gamsakhurdia, died in unknown circumstances yet **anarchy and disorder** continued.”²⁵⁴

The textbook adheres to the principle of alternating between the authors’ short texts and a variety of sources, followed by assignments aimed at understanding the material and developing critical thinking.

We have selected several textbooks from those published in 2012. One of them is *History* for the twelfth grade. The authors were actively involved in the development of new textbooks after the reform, so this is a second-generation book authored by them. The authors are Gvantsa Abdaladze, Bondo Kupatadze, Nata Akhmeteli, and Nikoloz Murghulia (Diogene, 2012).

The chronology of the material, the assessment of the events, terms and concepts, as well as the accompanying sources and photos (except one or two additions) remain the same as in the textbooks developed by the authors in 2008. However, the authors’ texts are more extensive here, and assignments are less diverse.

Another textbook certified in 2012 is *History of Georgia, 9th Grade*, by Otar Janelidze, Apolon Tabuashvili, Leri Tavidze, and Nana Iremashvili.²⁵⁵ Chronology of the material and the key points

²⁴⁹ Ibid., 287.

²⁵⁰ Ibid., 288.

²⁵¹ Ibid.

²⁵² Ibid., 291.

²⁵³ Ibid., 292.

²⁵⁴ Ibid., 293.

²⁵⁵ Janelidze, Otar et al. *History of Georgia. 9th Grade [საქართველოს ისტორია. მე-9 კლასი]* (Tbilisi: Klio, 2012).

are the same as in other textbooks (and professional narratives), however, the authors’ texts are much longer and, accordingly, contain more information. For example, when discussing the 1970s, the authors emphasize the contribution of Georgian literature, humanities, Georgian theater, and cinema to strengthening national consciousness; increased role and authority of the church; popular interest in the poems of Mukhran Machavariani, public lectures of Akaki Bakradze, Vakhushti Kotetishvili’s evenings of folklore, Georgian-language programs by Radio Liberty and Voice of America, “which were often suppressed, but information and critical opinion still reached those who were interested.”²⁵⁶ As an additional source, the lesson includes a table with: a) Changed names of districts in Georgia; b) Changed names of Tbilisi districts; c) Changed names of Georgian magazines and newspapers; it is not specified when the names changed. The student is expected to explain the reasons for changing toponyms and other names.²⁵⁷

When discussing April 9, Ilia II’s visit and advice to the protesters are mentioned, with a relevant photo.²⁵⁸ Other photos depict protesters, the raided Rustaveli Avenue, the laying of flowers, the space in front of the Sioni Cathedral. The students are asked to describe the raided space in front of the Palace of Government and explain whether the violent attack on peaceful protesters corresponded to the course of liberalization that the Soviet Union had announced at the time. The second assignment is to research additional information about April 9 and conduct a structured interview with the participants. Students need to find out what the protesters wanted to achieve, whether there was a consensus among them, and how the respondent evaluates the incident from today’s perspective, including the defiance of the Patriarch’s advice.²⁵⁹

The first subchapter of the last chapter is titled “Declaration of Independence, Coup D’état of 1991-1992.” The narrative starts with the national movements throughout the Soviet republics and declarations of independence, followed by the August coup, ethnic conflicts, establishment of the CIS, and dissolution of the Soviet Union. It is noted that “the communist government in Georgia took the first step towards cessation from the Soviet Union” by recognizing the 1921 occupation and annexation. “The communist regime in Georgia was removed peacefully on October 28.” The coat of arms, flag, and anthem of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921) were restored as state symbols. Students are asked to discuss why the state symbols of 1918-1921 were restored.²⁶⁰ This is followed by a text on the referendum of March 31, 1991 and the declaration of independence on April 9, which marked “a new stage in the life of the Georgian state – the era of the Third Republic.”²⁶¹

Subchapter “Coup D’état” mentions the difficult legacy of the national government: political, economic, and social problems, externally inspired conflicts, economic blockade, delays in international recognition that the government was not able to deal with. Relations with the opposition deteriorated. “On December 22, 1991, military units of the opposition stormed the government building.” The hostilities which were concentrated in the center of the capital continued for several days, resulting in fatalities, overthrow of the government, dissolution of the parliament, and suspension of the constitution. As the authors note, the new leaders of the

²⁵⁶ *Ibid.*, 357.

²⁵⁷ *Ibid.*, 359.

²⁵⁸ *Ibid.*, 360.

²⁵⁹ *Ibid.*

²⁶⁰ *Ibid.*, 362.

²⁶¹ *Ibid.*, 363.

country declared the overthrow of Gamsakhurdia's government as a "democratic," "people's revolution."²⁶²

Interestingly, the authors the labeling of December 1991-1992 events by the Parliament of Georgia on March 11, 2005 as an "unconstitutional armed military coup," which "led to a civil war and severely damaged the state-building process in Georgia."²⁶³

The assignments are interesting from the perspective of reinforcing knowledge and encouraging better understanding. For example: "Do you think it was possible to avoid the military confrontation and civil war?" "Recall other examples of civil strife and its consequences from the history of Georgia;" "Evaluate the events of December 1991 and January 1992 in Tbilisi. Was it: a protest of the democratic opposition against the legitimate government; an externally inspired conflict between the government and foreign agencies; an attempt of political instigators to seize power? If you have other answers, please name and explain them;" "Explain why in 2005, the Parliament deemed the above-mentioned events in Georgia as 'unconstitutional'."²⁶⁴

In 2012, Bakur Sulakauri Publishing House printed a twelfth-grade textbook, *History*, by Nino Kighuradze, Revaz Gachechiladze, and Giorgi Sanikidze. The textbook focuses on the major events of the World history in the nineteenth and twentieth centuries. Chapter Four is dedicated to the history of Georgia in the twentieth and twenty-first centuries presented in a regional and global context.

April 9, 1989 is mentioned only tangentially: "The Kremlin responded to the 'national outbursts in the peripheral republics first with brute force (use of the army on April 9, 1989 in Tbilisi; Baku and Vilnius in 1990) and then by ignoring them."²⁶⁵ A separate subchapter (Subchapter 51) is dedicated to the declaration of independence and the civil confrontation, which starts with a comparison of the two independences of the twentieth century.²⁶⁶

The authors maintain that after the tragic developments of April 9, 1989, the fight for the country's independence was on the agenda, the success of which was determined by the ongoing processes throughout the Soviet Union.²⁶⁷ "Against this background, the Georgian national forces attained the right to hold the first multiparty elections in the Soviet Union," in which the "Round Table – Independent Georgia" won a victory. Based on a referendum of March 31, 1991, "on April 9 of the same year, the Supreme Council declared the restoration of the independence of Georgia, however, the country did not leave the Soviet Union until December of the same year."²⁶⁸ This latter fact is not mentioned in any other textbook or historical narrative. The authors' "however" downplays the significance of the occasion.

The title of the subchapter – "The Civil War" – speaks to the authors' assessment of the event. It starts with the August 1991 coup which resulted in Gamsakhurdia's compliance with the demand of Moscow to disband the National Guard. Relations deteriorated between Gamsakhurdia and Tengiz Kitovani who "started to support part of the population, especially

²⁶² Ibid.

²⁶³ Ibid., 364.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Kighuradze, Nino et al. *History. Student's Book. 12th Grade [ისტორია. მოსწავლის წიგნი. მე-12 კლასი]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2012), 268.

²⁶⁶ Ibid., 275.

²⁶⁷ Ibid.

²⁶⁸ Ibid., 276.

Tbilisi residents, who were opposed to the government.”²⁶⁹ The armed conflict of December 22 “which soon escalated into a **civil war**” is described in a few sentences. After Gamsakhurdia left Tbilisi, “‘the Military Council’ assumed power. [...] In March of the same year, after a realization that it was not ready to govern the country, the Military Council invited the former Minister of Foreign Affairs and former First Secretary of the Georgian Communist Party, Eduard Shevardnadze.”²⁷⁰ Nothing is mentioned about further civil strife and bloodshed in the country, and in the next section, titled “Separatist Uprisings,” the term “**civil war**” is used in connection to the conflict in Abkhazia.²⁷¹

Two sources accompany the lesson – one on separatist movements, and the other – an excerpt from *The Road to Civil War* by Jurgen Berger. Based on these sources and the information offered in the text, students are expected to complete the following assignment: “Assess the situation in Georgia. Identify the main reasons that led to the civil confrontation in the country.”²⁷² The second assignment also seems difficult to complete without background knowledge: “Discuss why the “Round Table – Independent Georgia” won in the first multiparty elections.”²⁷³

Thus, the textbook primarily provides information through the authors’ texts; facts and events are not presented from different perspectives, and unlike the textbooks discussed above, the assignments are less diverse.

Finally, *History of Georgia* for the ninth grade, certified in 2012, was republished in 2019. The textbook covers the period from ancient times to the beginning of the twenty-first century and is authored by Nodar Asatiani, Mariam Lortkipanidze, Parnaoz Lomashvili, Roin Metreveli, and Giorgi Otkhmezuri.

Issues of our interest are discussed in the last subchapter of Chapter Ten – “Georgia in the Soviet Union,” titled “Georgia during *Perestroika*.” The paragraph titled “April 9, 1989 Tragedy in Tbilisi” (assessment and labeling – **tragedy**) starts with the Likhni Congress followed by a “strong wave of protests and demonstrations.” The subsequent narrative is structured in the following way: from April 4 to April 8, the visit and advice of the Catholicos-Patriarch which “the leaders of the protest did not consider,” the punitive operation, the imposition of a curfew. The authors suggest that “the protesters knew nothing about the intentions of the Soviet authorities, they planned to stop the protest on April 14, for the eleventh anniversary of preservation of Georgian as the state language.”²⁷⁴

The following paragraph, “The Dissolution of the Soviet Union”²⁷⁵ breaks the chronological order since it deals with the *GKChP*, Belovezha Accords, and the disintegration of the Union. This break can be explained by the decision to comprehensively cover the theme of Chapter Ten. The first paragraph of Chapter Eleven, “Independent Georgia,” starts with the paragraph “Declaration of Independence in Georgia and Military Conflicts.” Much like the textbook by Kighuradze et al., here too, the discussion starts with the comparison of the two independences

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid., 277.

²⁷² Ibid., 279.

²⁷³ Ibid.

²⁷⁴ Asatiani, Nodar et al. *History of Georgia. Student’s Book. 9th Grade Textbook [საქართველოს ისტორია. მოსწავლის წიგნი, სახელმძღვანელო მეცხრეკლასელებათათვის]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2019), 414.

²⁷⁵ Ibid., 424-426.

of the twentieth century.²⁷⁶ The subsequent narrative is also identical in the two textbooks, starting with – “against this background, the Georgian national forces attained the right to hold the first multiparty elections in the Soviet Union,”²⁷⁷ and ending with – “on April 9 of the same year, the Supreme Council declared the restoration of the independence of Georgia, however, the country did not leave the Soviet Union until December of the same year.”²⁷⁸ The brief description of the **civil war** (the same term is used) and Gamsakhurdia’s departure from the country are also identical, except for a few changed words when speaking about the Military Council inviting Eduard Shevardnadze. This textbook is more consistent with the pre-reform principles of history teaching oriented towards memorization and mono-perspective approach.

Based on the analysis of the textbooks, we can conclude that April 9, 1989, which every textbook describes as a tragedy and bloody retribution that had a decisive impact on the political life of the country, is presented in more detail and with more diverse sources than April 9, 1991. The latter, in most cases, figures less prominently in the assignments. When speaking of April 9, 1991, part of the textbooks remind the students about the first independence of the twentieth century (1918-1921); wherever the authors include assignments about the event, the emphasis is on the comparison of the two independences, which is interesting and allows the students to better comprehend the historical processes. Several textbooks assess the victory of the “Round Table – Independent Georgia” on October 28, 1990 as the “Velvet Revolution.” The events of 1991-1992 are described with the concepts of “civil war,” “coup d’état,” “overthrow of the elected government,” “civil strife, anarchy, and disorder.” It is emphasized that the events were often planned and managed from the outside (economic problems, ethnic conflicts, struggle against the elected government).

The tone of the narratives about the events in question is neutral, and mostly one and the same terms are used. However, in our opinion, textbooks based on a multi-perspective approach, with shorter texts from the authors and more emphasis on sources and diverse assignments, are more effective in developing critical attitudes towards the issues under consideration, inspire more questions, and encourage students to search for arguments to substantiate different perspectives.

---

²⁷⁶ Ibid., 417.

²⁷⁷ Ibid., 418.

²⁷⁸ Ibid.

CHAPTER V

“THE DARK 90s.” THE TRAUMA OF EVERYDAY LIFE

*When everyone and everything took its place which was someone else's
when all kinds of pasts, particularly the carefree one,
finally established as the sixth sense of time.¹*

Zviad Ratiani, “Fathers,” 1997

“Dear friends, you see the time machine. Please fasten your seatbelts as roads are quite bumpy. So, it all started with manifestations followed by some other events. These are the 90s – Van Dam, Chuck Norris, loiterers around burning tires, neighborhood machos, policemen with whistles and thieves wearing ties, daredevil robbers and butterflies in tummies, alternative poetry and purely alternative rock...

And it was time for politics. Or rather, the time for much politics.

My dad would put me on his shoulders and we would attend manifestations. There were shouts, chants, bravado speeches, hurrahs, popular songs urging to be patient and most of all, monotonous, nonstop, exultant, chanting of “Zvi-ad! Zvi-ad! Zvi-ad!”

We still lived of course, on our own ways, during pauses in politics.

In reality, when we recall the 90s, we should also bear in mind that they denoted the state, not the time, the 90s was a symbol of an unstable, transient state.

For this reason, as I see it, the state of 90s started in the 80s, crossed chronologically and ontologically into the 90s and ended in 2000.

However, as claimed by the trustworthy sources, the 90s have never finished for those people who had to go through them.”²

It would have been hard to convey the meaning of the 90s for those who have lived through it more succinctly, efficiently, and concisely. Paata Shamugia’s words come from the introductory letter to Guram Tsibakhashvili’s photo album, “On the Edge,” which describes Georgia in 1987-2000. The chronology, along with the title, is notable, since this period is marked by the marginal, transient state of the disintegrating system which is to be replaced with another, yet unrealized, one. Tsibakhashvili himself expresses the traumatic burden of this period with the following words: “The Chinese have a curse: May you live in a transitional period. I believe that it is very hard to undergo a transitional era. Such were the 90s for Georgia. [...] The photos in this book remind us once again where we should never return.”³

Paata Shamugia’s words about the 90s also convey his personal experience. That is why we have selected this quote for the section which aims to present the everyday and individual dimensions of the political, economic, and social processes of the late 80s and 90s. The 90s left an indelible mark on the lives of people of all ages. Gogi Gvakharia calls the 90s the “magical decade” and unites everyone born at the end of the 1950s, in the 1960s and 1970s in the “90s generation.” For him, “this decade [...] was the most significant, associated with tensions,

¹ Ratiani, Zviad. “Fathers [მამები],” English translation kindly provided by Dalila Gogia. The original text can be reached at: *Burusi* [ბურუსი], February 15, 2010, <https://bit.ly/32WxSIR> (Accessed 03.04.2021).

² Shamugia, Paata. “Fahrenheit 90,” Guram Tsibakhashvili, *On the Edge. Georgia in 1987-2000* (Tbilisi: Artanuji, 2019), 4.

³ Tsibakhashvili, Guram. “Epilogue,” Guram Tsibakhashvili, *100 Photostories. The 90s [100 ფოტოაღმავი. 90-იანები]* (Tbilisi: Artanuji, 2018).

transformations, psychological stress, and one could even say, shock.”⁴ *Radio Liberty* journalist, Salome Asatiani, intimates that the whole generation and country bore the brunt of the collapse of the Empire, three wars,⁵ violence, lawlessness, weapons and drugs, regardless of one’s social belonging.⁶

In this chapter, we will try to demonstrate the impact of the critical changes of the 90s on the lives of people, their (self)perception, disposition, worldview, and identity; how this period was imprinted in their memory and how they assess it almost thirty years later.

For this purpose, we have analyzed the oral histories recorded during research, TV programs, blogs, Facebook material, documentary shots, publications, and other sources, which depict the events and everyday life of the 90s as well as their immediate and retrospective perceptions. To offer a clear picture of the reality and attitudes of the period, people’s emotions, moods, and the 90s’ spirit, the text contains extensive excerpts from the sources. They demonstrate that the experience of the 90s represent a collective trauma. It was defined as such “by considerable groups of people, those definitions were mutually reinforced through communication, expressed in generalized form through public debates,”⁷ which is the precondition for the formation of an event into a trauma.

Piotr Sztompka points out that cultural traumas generated by major social changes, interpreted as threatening, unjust, and improper, are manifested in feelings of anxiety and insecurity; distrust toward people and institutions; weakened collective identity; disorientation; apathy, inertia, and helplessness. Of course, not all these symptoms accompany every case of trauma, and not all are equally manifested in various social groups.⁸

In our opinion, the 90s in Georgia directly correspond to the mentioned criteria. Based on specific empirical material, we will show how the traumatic ethos of the 90s was formed: how fear, despair, overwhelming feelings of loss and hopelessness engulfed people of all ages and professions who were suddenly confronted with collapsing state institutions, rising crime, and social hardship; how difficult it became for them to determine their place and role in an environment where their system of values and moral principles no longer belonged.

Watershed

Traumatic experience kindles “the feeling of rupture in the web of meaning, the break of order and continuity.”⁹ Such a watershed moment in people’s memory is associated with the climate of the national liberation movement of the late 1980s, specifically with April 9, 1989. This period is reflected differently in the memories of respondents of different ages. For those who were 10-

⁴ Gvakharia, Giorgi. Program “Lights Went Out...[მუქი წავიდა...],” from the program series “Reflections [ანარეკლები],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, March 29, 2020, <https://bit.ly/3t8ZZ21> (Accessed 12.02.2021).

⁵ The Tbilisi War and civil confrontation (1991-1993), conflicts in Tskhinvali region (1991-1992) and Abkhazia (1992-1993).

⁶ Asatiani, Salome. “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა],” *Radio Liberty [რადიო თავისუფლება]*, September 3, 2014, <https://bit.ly/3te4nNk> (Accessed 09.02.2021).

⁷ Sztompka, Piotr. “The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 175-176.

⁸ *Ibid.*, 165-166.

⁹ Giesen, Bernhard. “The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 113.

11 years old at the end of the 1980s, it is hardly related to sweet childhood memories; despite their age, they vividly remember the last years of the 1980s as the time of change, strange, and uncommon happenings, when the contours of the future seemed blurry.

“It was a time when one could realize and sense that it was a turning point and something had to change. [...] These are not the memories of a typical ten-eleven-year-old child. [...] I knew that whatever was happening, it would have an impact on me and others. [...] No, I have no positive memories of either the late 80s or the 90s” (Rusudan Tabukashvili, International Relations Specialist, 42 years old, interview recorded on 21.07.2020).

The atmosphere of change, strive for independence, patriotic and national spirit had an impact on people and reinforced the sense that it was a special period. Rusudan Tabukashvili’s narrative shows how issues that would have never become part of her childhood memory entered her life due to the extraordinary and intense nature of the watershed period.

“I remember the beginning of the national movement. I remember it from 1988 when hunger strikes started in November. [...] My aunt took me to protests, [...] so that I could see everything with my own eyes. We took part in several protests, organized by Gamsakhurdia, including the one at the Locomotive Stadium on May 26. You had to see and feel the energy” (Rusudan Tabukashvili).

Permanent protests, demonstrations and hunger strikes in the late 1980s produced a stressful environment. Emotional excitement associated with this form of expression was turned into a routine and eliminated stability, along with calmness, emotional equilibrium, and rationality. Giorgi Maisuradze who became a student in the late 1980s, believes that it was the protests that defined the identity of his generation, and the nation at large:

“If I try to categorize my generation by any trait, I can say that I belong to the generation of meetings. We were born at protests and officially became a generation that [...] articulates its opinion, political will and passion via meetings. We often said with irony, and sometimes with fear, that we are sick with meetingitis. This meant that our thinking, relationships and behavior, even our manner of speech had an aura of meetings. Soon, the symptoms of this ‘malady’ spread to the whole country and became the main national trait for the people who were in the process of self-determination.”¹⁰

For those who were already adults at the end of the 1980s, this period was perceived as a time of epochal ideological transformations, new values and ideals, self-realization and new future goals:

“Since the late 80s, when the Soviet Union was in turmoil, the national movement came to the fore along with its very charismatic leaders, with the idea of Georgia’s independence. That’s when our mentality changed. We hadn’t thought about those things before, we didn’t need to think about them, others were thinking instead of us, somewhere in Moscow. We ate and drank but we never thought of the homeland, freedom, church, and faith...” (Nana Bakradze, Designer-Constructor, 72 years old, interview recorded on 15.11.2020).

¹⁰ Maisuradze, Giorgi. “Celebration That Is Always with Us [დღესასწაული, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა],” Giorgi Maisuradze, *Closed Society and Its Guardians [ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარჩევნი]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2011), 5.

The pivotal era associated with the struggle for independence also marked the beginning of a challenging period. Permeated with the new spirit, changes, and ambiguities, this confusing era exerted an influence on people's lives and emotions:

“The difficulties that started then would affect every single one of us. It was the beginning of a difficult era, an era of awakening. [...] It had an impact on our personal lives because gradually, we were faced with a hard period of struggle and desire. [...] It was followed by one of the most tragic moments – April 9. On the second or third day, me and my small child went to the destroyed, wretched, bloody territory covered in flowers. It was a terrible experience. It felt like all of us were united then, we were together, of one mind” (Nana Bakradze).

April 9 emerged as a watershed in conversations with the respondents who were young at the time. They associate this date with the end of their childhood and the beginning of a new, difficult, and stressful period. Respondents have detailed memories of the exact circumstances, their own emotions and emotions of others, when they learned about this tragic event. It is as if April 9 bolstered their memory even though (or perhaps because) they were so young at that time. This demonstrates the traumatic impact of the event on their lives. The interviews reveal how the shock caused by the sudden and not fully comprehended information about April 9 violently interrupted their everyday life. It shook the kind world of fairy-tales, inspired by movies, enchanting music, scents and colors of nature. The trauma had a profound impact on their identity, moods, feelings, and perceptions of the world.

“It was a very warm and sunny day and my cousins and I were in Nichbisi with our family. I have happy memories of that day because we ran in the forest, picked flowers, chased butterflies, I vividly remember the colors, sounds, feelings of joy and bliss. [...] We returned on April 10 and none of us knew about what happened. A fifteen-twenty-person group of young people were standing on one of the bridges in Dighomi, they were dressed in all black, their heads wrapped in black bandanas, black flags draped over the bridge, they were waving flags. [...] The whole thing was difficult to understand for a child, I was about nine or ten then. [...] I remember my mom realized that something terrible had happened and started crying. [...] I remember I also started crying even though I did not understand it. When we reached home, our neighbors were also talking about it. I could not comprehend it but it was intense, traumatic. My carefree childhood had come to an end and a new life began, full of challenges and not so positive emotions” (Tamar Murusidze).

The narratives show that even adolescents noticed a sharp and sudden change in their own behavior and behavior of their peers. This behavior was unconscious, it mirrored the actions and sentiments of adults. While they seemed to continue their childish play and normal life, the somber mood left a traumatic mark on their emotional state and remained in their memory. The world of bright and warm colors turned dark after April 9.

“On the next day at school, my classmates brought a huge black flag, which we hung out of our classroom window. Soon our school director came in [...] and asked us very kindly and politely to fold up the flag since similar forms of protest were not safe. [...] The same evening, when I met my friends in our neighborhood after school, many kids from a neighboring apartment block were wearing black t-shirts – they

were likely mimicking the adults, they had tied black bandanas around their head. For me personally it was a depressing sight” (Tamar Murusidze).

After April 9, especially in the 90s, all problems that burdened society also pervaded children’s lives. Whether in school or in the neighborhood adolescents discussed the same issues as adults. Even children’s games were not spared from the impact of the painful events and hardships:

“I remember April 9 really well. I remember my feelings, the overall aura. I remember the morning of April 9. I had gone down to the store to fetch some milk and found out that something had happened in front of the parliament building, young people had been killed. [...] I remember us, kids, sitting underneath a willow tree in the evening and debating a strange matter – whether the head of the republic had the authority to obstruct the army that had entered city. [...] That’s what ten-year-olds were discussing. And I recall a neighbor looking down at us from the second floor and telling us to stop the conversation since even adults were struggling to figure those things out” (Rusudan Tabukashvili).

The impact of April 9 on people’s behavior and mindset extended far beyond Tbilisi:

“It was the fortieth day after April 9, [...] informal organizations were organizing a protest on the main square [in Zugdidi]. I am surprised how I managed to bring our class and the neighboring class from the school to the protest” (Khatuna Daraselia, Philologist, 48 years old, interview recorded on 12.06.2020).

“The Dark 90s” – *The Trauma of Victory*

After April 9, 1989, the mourning society (but mourning proudly, firmly convinced of the inevitability of victory at the expense of the sacrifice) was engulfed in a triumphal euphoria with the declaration of independence on April 9, 1991. There was a belief that independence was an outcome of a dedicated and relentless struggle, the main obstacles had been overcome, the goal had been achieved and no worldly hurdles could call its importance into question, nothing could change the path to success. Thirty years later, Nodar Natadze, one of the signatories of the Act of Independence, recalls: “This was one of the decisive moments in the history of Georgia. There was no doubt [...] that Georgia had won for good. Even if something happened, blood was shed, nuclear weapons exploded in Tbilisi, [...] Georgia would never return to the rotten Russian Empire. We all knew that.”¹¹

The early 90s’ feeling of triumph was soon replaced by the constant stress caused by the all-encompassing crisis, which developed into a *trauma of victory*. Independence of Georgia was something that people not only desired but also fought for. Nonetheless, coping with the changes that followed the dissolution of the Soviet Union proved to be extremely difficult and painful for the Georgian society. The collapse of the communist system in Georgia, as well as in the rest of the socialist domain, led to traumatic – rapid, comprehensive, fundamental, and unexpected – social changes. Although it was preceded by a long and complex historical process, the developments acquired tremendous acceleration in the fall of 1991. The changes were systemic and multidimensional, embracing politics, economics, culture, and everyday life.

---

¹¹ “Nodar Natadze 30 Years after the Restoration of Independence [ნოდარ ნათაძე დამოუკიდებლობის აღდგენიდან 30 წლის შემდეგ],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], April 1, 2021, <https://bit.ly/3r0HE4p> (Accessed 04.04.2021).

“It signified a complete reversal of deep premises of social life: from autocracy to democracy in the domain of politics; from central planning to the market in the domain of economics; from censorship to open, pluralistic thought in the domain of culture; and from the ‘society of shortages’ to the society of rampant consumerism.” The collapse was certainly unexpected “not only by the common people but also by professional Sovietologists.”¹²

These kinds of transformations unsettle the foundation of human life: safety, predictability, continuity, routine, and rituals.¹³ A culture that includes the values and norms of society, expectations, roles, ideas and beliefs, narrative forms, and symbolic meanings, “is most sensitive to the impact of traumatogenic changes, precisely because culture is a depository of continuity, heritage, tradition, identity of human communities,” i.e. everything that is weakened and destroyed by changes.¹⁴ The collapse of the Soviet system resulted in this kind of disorientation in Georgia. There was “a historically inherited repertoire of cultural rules, shaped under the influence of the old communist regime.” On the other hand, the new democratic institutions required completely different culture. For most of the people who were not prepared to meet this challenge and identified themselves with the “old” culture, “their internalized, trained ways of life lost effectiveness and even became counterproductive, while the new cultural rules appeared to them as alien, imposed, and coercive.”¹⁵ The changes did not correspond to their expectations of job security, social services (health, education, leisure), child care, and retirement pensions.¹⁶ Incompatibility with these cultural rules resulted in a *culture shock*.¹⁷ In our view, Zviad Ratiani’s poem “Fathers” represents a manifesto of Georgia of the 90-s and expresses the difficulty of being stuck in-between the old and the new:

“Poor fathers – they dared to remain the way they saw themselves,
and now, when everything around has changed,
they, still same, ride jolting buses with changed
numbers,
looking through the dirty windows in the streets with changed
names,
they pay the fare with money of changed form
and color,
and at their work places with changed faces, namely profiles,
spend their labor-energy to kill time,
which like a fairy monster grows new heads instead of those, cut off,
and which bothered itself to change everything
but fathers.

¹² Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 171.

¹³ Ibid., 157.

¹⁴ Ibid., 161-162.

¹⁵ Ibid., 172.

¹⁶ Sztompka, Piotr. “*The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?*” WZB Discussion Paper, no. P 00-001 (Berlin: 2000), 27.

¹⁷ Ibid., 22.

[...]
 And lie fathers in the dark facing walls
 that long ago got torn ears off,
 and fathers may say whatever they'd love to
 or swear at anybody they'd love to
 or spew all their sorrow fury – the walls no more have ears;
 Nevertheless, fathers lie in darkness, lie in silence,
 and no longer dare to think about the past
 while their desires, chores, hardships,
 smoothly move clockwise."¹⁸

The Georgian case of the trauma of victory, the period of transformation, the usual world order unsettled by social changes, and the society faced with existential problems are all clearly perceptible in Guram Tsibakhashvili's words:

"At the end of the 80s, one could feel that the existing regime would soon collapse and a new era would start. Of course, we did not know what it would be like, but we were all waiting for it. We had no idea that the changes would be this painful, although nobody wanted to stay in the old times, it was unbearable. [...] The 90s came. [...] Photographs from this time clearly convey the transitional period, how everything fell apart, how people tried to dodge the shards, how they sought the strength to maintain life and love."¹⁹

People's mood was unstable and greatly contrasting: on the one hand, there was extreme excitement and exalted perception of the grandeur of the moment, and on the other hand, extreme horror, fear of uncertainty, and despair. Kai Erikson maintains that trauma acquires a social dimension when individual traumatic wounds amalgamate to create a common mood, an ethos, a group culture. It is different from and exceeds the sum of the individual wounds that constitute it.²⁰ Such a traumatic ethos developed in the 90s' Georgia. The all-encompassing traumatic mood manifested itself in the dominance of black and gray in both physical and emotional environments, collective and individual spaces. These colors were imprinted in the memory of the majority of population as symbols of the 90s when life was depressingly colorless. "I really wanted to bring in some colors, but the book turned out as black-and-white as the period itself,"²¹ – Guram Tsibakhashvili noted about the 2018 photo album which brings together his photographs from the 90s. In popular language, the period is known as "the dark 90s." This evocative expression demonstrates the collective trauma when people start to "perceive the similarity of their situation with that of others, define it as shared."²²

The memories demonstrate how the sense of victory was overshadowed by the extremely traumatic experience of the 90s, how the dark-grey ethos of the period annihilated the bright emotions of childhood and years of adolescence.

¹⁸ Ratiani, "Fathers."

¹⁹ Tsibakhashvili, *100 Photostories. The 90s [100 ფოტოკომპაზიცი. 90-იანები]*, 5-6.

²⁰ Erikson, Kai. "Notes on Trauma and Community," *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), 185.

²¹ "The Winter Is Over. The Book that Was Written for Thirty Years [ზამთარი გადატანილია. წიგნი, რომელიც 30 წელი იწერებოდა]," *Indigo [ინდიგო]*, July 22, 2019, <https://bit.ly/3GbTPli> (Accessed 11.01.2021).

²² Sztompka, "The Trauma of Social Change," 160.

“During this period and the following years, I had the feeling that people had achieved something: we had gained independence after so much struggle and hunger. [...] In those days, I saw it as an outcome of struggle – we fought for it, we deserved it: we sacrificed and reached the very positive logical outcome, we became independent. But then... Then came the 90s, the horrible dark era” (Rusudan Tabukashvili).

“Childish, joyful emotions were completely overshadowed by the 90s. [...] My dreams were only black and grey in those days. I don’t remember any other color in my dreams. That was already when there was no electricity, the country was experiencing an economic collapse, poverty. People also seemed to wear only black and grey clothes. Perhaps these dreams were a reflection of that, of the most depressing time, and the only colors were black, white, and grey... I probably didn’t have any other types of dreams until the end of the 90s and I vividly remember the first time I saw a colorful dream after – I wondered how that had happened” (Tamar Murusidze).

A comment by a Facebook user, M.T., is yet another clear example of the trauma of victory and nostalgia for the past. The comment reads: before the dissolution of the Soviet Union, “I had a job, a family, and did not worry about my health because there were hospitals for people. Today, we are independent but I no longer have a job and I am far away from my family. [...] Apologies, but I have no need for this kind of freedom.”²³

In Nana Bakradze’s memory, “the dark 90s” were imprinted as “one big, empty, black period; it seemed like nothing was happening yet simultaneously so many tragic things happened.” For her, the 90s only evoke traumatic memories, she can not recall any positive episode:

“How can a person live without remembering anything positive. Of course, there must have been some good things, but it’s so strange, [...] it just feels like one big black blot, big black spot. I’m trying to remember something good... Before that I remember the 80s, I had a job that made it possible for me to travel abroad when nobody could leave the country. [...] Since the 90s, I gradually went back to my profession, I work, but it’s different... The only joy in my life was my child, who made me happy every day. [...] Nothing else was good. It was one big black spot, empty, I can’t even explain, black emptiness, the hardest period” (Nana Bakradze).

This comment clearly describes the traumatic ethos of the 90s, the cessation of ordinary life. The association of this period with emptiness, darkness, suspension in time was perhaps determined by its traumatic monochrome and monotony.

Sztompka suggests that cultural disorientation caused by drastic social changes is an important but not sufficient condition for a trauma to emerge. It creates a facilitating climate of anxiety and uncertainty, but only a set of conditions and situations that stem from it precipitate the emergence of traumatic syndrome (first, these circumstances should be ascribed traumatic meaning within culture). Much like cultural disorientation, these conditions and situations are engendered by major social changes that transform people’s worlds, dislocate their routines and habitual ways of acting and thinking.²⁴ Against the background of cultural disorientation in the 90s’ Georgia, many traumatic circumstances emerged that Sztompka considers to be characteristic of post-communist transformation: rising unemployment and inflation that severely damaged family

²³ M.T.’s comment on the post of Facebook page “Tbilisi Was a Relationship [თბილისი იყო ურთიერთობა],” March 24, 2021, <https://bit.ly/3JWxsCL> (Accessed 25.03.2021).

²⁴ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 164-165.

budget and savings; sudden rise and new forms of organized crime, as well as widespread distrust of the law; deteriorating living standards, growing poverty, disintegration of status hierarchies and social distance; further breakdown of outdated road, rail, and public transport infrastructure caused by the lack of reforms and state budget deficit, which exacerbated the discomfort of daily life; aggravation of the problems inherited from the communist era – corruption, inefficient administration and politicians.²⁵ Each of these conditions and others that were specific to Georgia had a significant impact on the daily life of people. Some of them, for instance, inflation and crime, were ubiquitously experienced by all members of society, while others, such as unemployment and declining social status, affected a specific segment of the population.²⁶ Civil confrontation and foreign intervention, Mkhedrioni and other paramilitary formations, carrying of arms in the streets and public gathering places, shootings, “an economic crash, the sudden poverty, candle-lit winters, high crime, unpaid salaries, and over 15,000 percent inflation were a shock to most Georgians.”²⁷

The 90s in Georgia were a time when falling out of the norm became normal. Natural disasters, the Tbilisi War and the subsequent civil strife, unprecedented economic downturn and inflation, empty stores, protests, ethno-political conflicts, refugees, material and social difficulties caused by the economic crisis, failure of state institutions, omnipresent corruption and crime replaced one another in a series of stressful events. Society was divided into oppressors and oppressed. The majority was experiencing an overwhelming sense of helplessness. A large portion of the professionally qualified population lost their jobs and was forced to take up employment that did not correspond to their qualification in order to provide for themselves and their families. This was a severe blow to their dignity and self-perception; people suddenly lost the building blocks of their identity, life, and traditional values. The daily life of the 90s’ Georgia might be described as Aleida Assmann’s *state of waiting*. This is a mode of life experienced by those who, due to painful experiences of the present, look to the future with fear. “This state of waiting is precisely the situation of those living under terror.”²⁸

“Illegitimate adaptations to new conditions, attempts to raise economic or social capital by illicit means, running against moral or legal rules”²⁹ that are typical of transformation periods had a demoralizing effect on daily life. Besides corruption and nepotism, cases of theft, robbery, and marauding became ubiquitous and the influence of the criminal world reached unprecedented heights. Everyday life of the 90s was pervaded with fear; one was scared of strangers, scared of being outside at night, of entering buildings, taking elevators, going through underground passages since these were places where people were often attacked and robbed. Intercity travel both with public transport and private cars was also dangerous since robberies were common; it was dangerous and futile to approach law enforcement representatives as they were usually corrupt, involved in the criminal world, simply ineffective, or honest but unable to do anything in the dysfunctional legal system. Justice was in the hands of thieves in law and victims could

---

²⁵ Ibid., 175.

²⁶ Ibid., 164

²⁷ Jones, Stephen. *Georgia. A Political History since Independence* (London, New York: I.B. Tauris, 2013), 76.

²⁸ Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 50.

²⁹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 186.

receive their stolen items back with their help. Everyone knew that they were in charge of each neighborhood and lesser criminals were operating under their protection. If a person had something that could ensure a better life, there was a threat of robbery, and if no, one had to live in an unbearable hardship.

Interviews with citizens from the 90s clearly reveal the sense of hopelessness, helplessness, and disorientation prevalent in the society: “The situation is chaotic, nobody knows what will happen tomorrow,” “I have absolutely no hope. [...] We’re only going backwards,”³⁰ “The current situation is, of course, not enviable. [...] People travel on foot, nothing is available,” “We’re in a catastrophic situation today, it’s hard to imagine anything worse,” “The situation is so terrible that it’s hard to assess it,” “I don’t know whether we’re surviving or living. I have no idea where our country is headed.”³¹

In a TV program from 1994, journalist Mikheil Robakidze shows how Tbilisi, “once beautiful and clean,” has now turned into “a large, disorganized market.” The author’s words reveal an ambivalent attitude towards the country’s Soviet past and independent present, and convey the uncertainty of the period. The realities of these two eras are juxtaposed against one another as – one stable and predictable, and the other one riddled with social and economic crisis: “Unfortunately, or perhaps fortunately, the past is in the past, in the past where they’d give out salaries on the fourth and nineteenth of each month. Where you spent the whole year awaiting your twenty-two-day holiday and the crowning point of your thirty-year toil was your pension – 120 rubles. Today, there is hardly any pension or salary, production has come to a halt, the whole country is engulfed in a severe economic crisis.”³²

The trauma of victory and the difficulties caused by the major changes play out in Gogi Tsereteli’s (engineer, 75 years old. Interview recorded on 09.02.2021) narrative who worked as the chief engineer of the industrial union “Tbilautogas” at the time. He recalls that at the end of the 1980s “the whole country was swallowed up by corruption.” There were certain steps forward in his professional area but the overall situation in the country had a depressing effect on people, breeding fear and lack of trust. “People had the feeling that all of it would come to an end,” and even though he also had the same expectation, he did not expect it “to happen that fast.” Gogi Tsereteli notes that “attitudes were changing at the end of the 80s. The mentality was becoming different.” The changes also affected his area of work. When the Soviet Union dissolved in the 90s, he believes that “there was an absolute regression. [...] Everything died out.” The years between 1991 and 1996 brought “catastrophic destruction.” Although consistent engagement of road construction workers was essential to the country and received relatively more attention, “the system was so deformed” that it took about six-seven hours to travel from Tbilisi to Kutaisi in 1993-94. “In order to keep the traffic flow on the Rikoti Pass and clean the snow, we had to bring a cistern of gas from Tbilisi and follow it from the city so that nobody would sell it. I remember having to spend the night in Gori, I could not get back to Tbilisi. It was truly a catastrophic period.” The funding allocated from the budget was only enough “to enable the cars to pass”; “so that we could clean the road if there was a landslide for emergency

³⁰ Gvakharia, “Lights Went Out...[შუქი წავიდა...]”

³¹ Robakidze, Mikheil. TV Program “Business Direction [საქმიანო გეზო],” *TV Caucasus [კავკასი]*, 3 March, 1994, *YouTube*, January 17, 2021, <https://bit.ly/31IuvVd>. (Accessed 21.03.2021).

³² *Ibid.*

vehicles to access the area.” This only applied to central roads, “rural roads were completely abandoned and neglected.” Amid the complete collapse of the system, only people’s professional responsibility and commitment ensured the movement of traffic on the key roads.

Even after almost three decades, it is hard for the respondents to talk about those times.

“I don’t even want to remember it. I wish the 90s hadn’t happened at all. [...] Whatever it was, it turned out to be so hard to live through that only now I’m realizing what an impact it had on my personality, and my overall character. My aunt used to say that a Chinese curse destined you to live in an era of political change. Now I’m realizing how ruthless someone needs to be to curse you that way – to live in an era of political change!” (Rusudan Tabukashvili).

Fractured Society and the Civil Confrontation

After April 9, 1989, Georgian society experienced a sense of being on a sacred path of martyrdom purified by sacrifice and leading to independence and revival. The restoration of independence on April 9, 1991 was another sacred act – a “glorious moment.” The culminating point of the series of uplifting events was May 26, 1991, when 86,52 percent of the population elected Zviad Gamsakhurdia, the charismatic leader of the national liberation movement, as the country’s first president. The triumphal spirit of this day was intensified through the purposeful coincidence with the date of declaration of independent Democratic Republic of Georgia on May 26, 1918. However, a few months later, Georgian society was fallen from the sacred to the profane world of confrontation, hatred, and struggle for power. The hotspot of these processes was Tbilisi; later on the west Georgia was also engulfed in the ordeal of the civil strife.

Since the fall of 1991, life in Tbilisi was going on against the background of confrontation. As Gogi Gvakharia writes, “there was no more space for protests in the streets – on one side, the NDP³³ was organizing demonstrations against the government, and on the other side, pro-government supporters were gathering,”³⁴ “you could simultaneously hear people yelling ‘Zviadi, Zviadi!’ and ‘Ceaușescu, Ceaușescu!’”³⁵

Nana Bakradze recalls how soon after the declaration of independence, the society was split into supporters and opponents of Gamsakhurdia – two hostile and irreconcilable camps. The conflict affected virtually every family, even those who were not directly involved in political affairs. It was hard to maintain a normal way of life in the thick of such all-encompassing conflict.

“Zviad Gamsakhurdia’s government came to power, a referendum was held on the independence of the country, independence was declared and that’s when the worst thing happened. People around me were divided into camps, the so-called “supporters of Zviad” and his opponents. It invaded private lives, there were disputes and fights in every kitchen, workplace, and street. I remember [...] life was already hard and I barely managed to save some money to organize a dinner [for my birthday] and invited my relatives. [...] They quarreled the whole evening, the supporters and opponents of Zviad. [...] It was a terrible conflict, terrible. [...] The same happened when I went to work, they’d squabble about it every day. [...] These tensions led to

³³ National Democratic Party.

³⁴ Gvakharia, Gogi. *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალე] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2013), 239-240.

³⁵ This is how Gamsakhurdia’s opponents referred to him. Gvakharia, *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალე], 242.

[...] the civil war – perhaps things were already going in that direction. obviously, Russia was in charge of the civil war, it’s likely, but we, the Georgians, took part in it. It was unbearable” (Nana Bakradze).

On December 22, when an armed confrontation broke out on Rustaveli Avenue, President Gamsakhurdia’s address from the besieged parliament building was broadcasted on television: “Compatriots, as you can see, this is a dark day for Georgia. Imperial powers and their agents in Georgia have embroiled the country in civil war.”³⁶ The video material shows the destroyed parliament and other burning buildings, confused citizens, heavy military equipment and armed fighters in the streets.³⁷ “There was a lot of shooting on the New Year’s days. It was hard to know whether Georgians were feasting or fighting.”³⁸ Stray bullets “with which Georgian should have never killed other Georgian,”³⁹ pierced through the apartments of those who lived in the city center. Giorgi (Gogi) Gvakharia in his autobiographical work “Tearful Glasses” recalls:

“When a bullet from the Palace of Government entered my room, on the advice of a neighbor, I placed two mattresses against the balcony door. The room was so filled with smoke in a week that it was impossible to not only breathe, but also see anything. [...] On the night of January 5, I opened the balcony door and immediately thought what if a bullet from Rustaveli hit me and I died on the spot, when would the world learn about my death? To hell with the ‘world’... When would my parents learn – sleeping blissfully on the other side of the building where no bullets or slogans could reach them. There is a war on Rustaveli while on the side of the courtyard children are playing the entire day, either ‘war’ or ‘house’.”⁴⁰

The television rarely functioned throughout the fifteen-day war because the TV tower either caught fire, blew up, or had no electricity. Plus, its leadership changed periodically. The public was left without information. On the New Year, when the television resumed work, they showed footage of the destroyed Rustaveli Avenue. “I remember I went there to see and feel it myself. The road was blocked outside of [the hotel] ‘Iveria.’ A crowd had gathered by the blocked road and watched and listened to the shootings coming from the territory of the Palace of Government. We slept at night, and there was incessant shooting. It was very hard, very difficult to bear. It had a terrible effect on human psyche,” recalls Nana Bakradze.

People living in the suburbs observed the conflict in the center of the city from afar. They knew about the military confrontation on Rustaveli but it did not seem to affect them, to touch their lives. For the majority of citizens, it was not a conflict in which they supported either side. It was an unusual, confusing event that was difficult to relate to – it seemed to stay beyond emotions.

“I remember [the Tbilisi War] well, I even remember looking out of the window [...] and seeing the orange-lit sky when Rustaveli was burning. I remember that our neighbor was in Holland then and his sister lived somewhere around Rustaveli. So, she fled with her family to hide on Nutsubidze Plato. That’s because it was so peaceful on Nutsubidze Plato, it seemed like nothing had happened. [...] Once there was a car going around the neighborhood and shouting through the megaphone, ‘People,

³⁶ President Zviad Gamsakhurdia’s address to the population of Georgia during the Tbilisi War, 1991, *Myvideo.ge*, July 25, 2011, <https://bit.ly/3telbUf> (Accessed 11.02.2021).

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Gvakharia, *Tearful Glasses [ცრემლიანი სათვალე]*, 248.

³⁹ *Ibid.*, 254.

⁴⁰ *Ibid.*, 253-254.

wake up, get up, Zviad Gamsakhurdia shot people on Shavnabada.' Jaba Ioseliani and Mkhedrioni members went around like that with a car, they once woke us up with the megaphone, we were scared. Then it turned out that it wasn't true, but I remember that they woke us up by yelling through the megaphone" (Rusudan Tabukashvili).

The war that started in Tbilisi spread to other regions of Georgia. The situation was especially grave in Samegrelo. Its population and armed groups remained loyal to Zviad Gamsakhurdia and opposed the new government. Khatuna Daraselia, a resident of Zugdidi⁴¹ whose story clearly represents a traumatic narrative caused by the civil confrontation, recalls how "Georgia seemed to be divided – the other side, the East, supporters of the junta, and this side, in the west Georgia, supporters of the legitimate government." There were daily pro-Gamsakhurdia demonstrations in Zugdidi. Gogi Gvakharias recollections also demonstrate that the country was divided into two camps. Samegrelo was viewed with animosity in Tbilisi and vice versa. "Drive carefully," "Don't stop in Zugdidi!" "They might take you hostage!" – Gogi Gvakharia recalls warning of his friends as he departed from Tbilisi. He notes that Samegrelo, rather than Abkhazia, which was already out of the control of the central government, was declared as the "dangerous zone" of "provincial fascism." Gvakharia remembers that "the towns and villages of Samegrelo were decorated with portraits of Zviad."⁴²

Tbilisi responded with terror and violent retaliation. The arrival of Mkhedrioni marked the beginning of terror and chaos for the residents of Samegrelo. Khatuna Daraselia's recollection reveals the stress of being in constant danger. "In those days, when something happened – important, joyous, like the New Year – one could hear the sound of submachine guns everywhere. I have horrible memories of those illuminated bullets. [...] Later, when Mkhedrioni returned to raid Samegrelo, shootings were a daily affair and we saw those illuminated bullets day and night" (Khatuna Daraselia).

Violence, fear of robbery and death were an integral part of people's lives:

"A car would drive by with submachine guns sticking out from both sides and everyone sitting in the car, except the driver or maybe even the driver, was shooting in every direction. [...] They took cars, robbed the city, broke into homes, stole personal items, entered with masks and carried off valuables.

[...] A neighbor's son, a young man, came and told us that the son of a famous Zugdidi resident had been killed. He was my father's cousin's son, [...] a young man, around 45-46 years old. [...] He was one of the first victims that we knew of after Gocha Jikia.

[...] It was morning, my mother came into my room and told me that they broke into our neighbor's house. That they were masked. She asked me not to get up and go outside, she was shaking. [...] The neighboring lady recalled later that she was in the kitchen when the door opened and masked men with submachine guns entered the house. [...] It must have been such a shock for her" (Khatuna Daraselia).

Khatuna Daraselia's relative offered her to keep out of danger for a while and invited her to his mountainous village in Tsalenjikha Municipality. It seems like people were fully aware of the gravity of the situation. "I took *The Spiritual Mission of Georgia*⁴³ [...] and a photo of Zviad Gamsakhurdia and Merab Kostava, which I put in the book and packed in my bag when I went

⁴¹ the central city of Samegrelo.

⁴² Gvakharia, *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალები], 256.

⁴³ Zviad Gamsakhurdia's work published in 1990.

to the village. I have no idea why I did that. [...] I guess we feared that they'd break into every home and I guess I expected that if they entered our place, they'd burn the books, and that's why I took it with me."

The most vivid moment in Khatuna Daraselia's memory is her meeting with Zviad Gamsakhurdia in November 1993 when he was hiding in her relative's home, in the village of Jaghra. For Daraselia, the most exciting moment of the encounter was receiving an autograph from Gamsakhurdia, which the President signed on a book she had brought with her from Zugdidi: "To dear Khatuna, with regards from Zviad Gamsakhurdia." According to her, Gamsakhurdia intentionally refrained from putting the date down to spare the family from trouble.

Khatuna Daraselia and her relatives were probably one of the last to meet with Gamsakhurdia. The former president was found dead on December 31, in a house in the village of Khibula. When the government representatives learned that one of the last places Gamsakhurdia visited was in the village of Jaghra, they went to the house and "made the owner's son to dig the yard to exhume the body. They said that the ground looked fresh. They made him to dig out their entire clementine grove" (Khatuna Daraselia).

Khatuna Daraselia's memories reflect the impact of traumatic events on individual's life: disrupted daily routine, the extreme, shocking and threatening new environment, fear of potential violence and anticipation of death. It is also obvious that the traumatic atmosphere enhanced solidarity and support among the victim group and strengthened a common identity vis a vis the perpetrator. Zviad Gamsakhurdia's personality turned into a kind of symbol and a pillar for their identity.

It is hard to put into words the hysteria, fanaticism, violence, and brutality pictured in the video footage from the civil confrontation of 1991-1993.⁴⁴ The splitting up of society into opposing and irreconcilable groups, the accompanying extremes and insurmountable hatred proved to be the defining factors of the traumatic experiences of the 90s. In addition to the difficulties shared by the entire population of Georgia, the trauma of Samegrelo residents was further aggravated by the expulsion of Gamsakhurdia, and persecution and harassment of his supporters.

The civil confrontation in Samegrelo and conflict in Abkhazia were almost concurrent in 1992-1993. Many young volunteers went to Abkhazia and never returned, and those who did brought back horrible memories of the war. The defeat in the conflicts of Abkhazia, and before that in the Tskhinvali region, exacerbated the traumatic environment. Nana Bakradze's recollections reveal how hard it was to come to terms with reality. In her opinion, the hardest period started after the end of the conflict in Abkhazia and the civil confrontation in Samegrelo in 1993.

"The unrest started in Abkhazia when the troops entered and the war began. I vividly remember running into one of my older university mates on my way to work. It was around eleven in the morning and he was very drunk. [...] I was surprised, asked him why he was so drunk so early in the morning and he said that he was going to war the next day. The following week I found out that he was killed the very next day, one hour after he arrived on the front line. [...] The death of a dear friend, such a sudden death, made me experience the horror and agony of the war. After the war we lost Abkhazia, Ossetia, and a terrible era started in Georgia."

⁴⁴ "The Reign of Evil in Georgia, 1991-1992 [ბოროტების ზეიმი საქართველოში, 1991-93 წწ.]," *YouTube*, February 13, 2013, <https://bit.ly/3taMoY3> (Accessed 12.03.2021).

Against the backdrop of the serious criminal situation and violence in Georgia, for some people the conflict in Abkhazia seemed to lose its impact and remained beyond emotions:

“I must say honestly that when I learned about the conflict in Abkhazia, I didn’t feel much and didn’t fully comprehend what happened even though many of our neighbors had gone to the war, and some of them never returned. My cousin was also there and I’ve heard many dreadful stories from him” (Tamar Murusidze).

One of the most traumatic experiences of the 90s was the formation of a new social class as a result of the armed conflicts. These were the internally displaced persons – IDPs, or “refugees,” as they were called in the 90s. Hundreds of thousands of ethnic Georgians were forced to flee the life-threatening conditions in the Tskhinvali region and Abkhazia. Due to the chaotic situation in the country, their resettlement was disorganized. The IDPs believed that they would return to their homes soon; some of them found shelter in sanatoriums, hotels, schools, hospitals, and other buildings across the country and others took refuge with relatives.⁴⁵

The traumatic experience of the IDPs involves several aspects. First, they incurred significant losses in the war: the conflict claimed the lives of their family members and loved ones; they lost their homes, which was not just a material loss. Over time, the “feeling of homelessness” developed into a severe emotional state.⁴⁶ “Being an IDP is a state when you perpetually look for a haven, you search for your home, your place. The word “displaced” defines you, you are never in your place,” one of the IDPs explained in an interview.⁴⁷

The IDPs lost the economic foundation of their life and, perhaps most painfully, their old social status. The vast majority had to start their lives from scratch in the midst of the harshest living conditions in the country. Despite their former social status and education, the majority engaged in petty trading or other forms of employment “incompatible with their previous status.” According to one of the IDPs, “teachers, doctors, and others who invested significant energy and work in their education and career development could now be found in the markets.”⁴⁸

The local population was initially empathetic towards the IDPs and tried to offer help. However, gradually the IDPs fell victim to stigmatization, indifference, and aggression. The host population perceived them as the *other* that took their jobs and laid claim to the meager resources.⁴⁹ “These people,” one IDP clarified, “behaved like hosts and always treated us as if we were lepers, not locals, and it’s still like that today.”⁵⁰

The IDPs had to live in difficult conditions. The majority lived in “wood-framed structures, rooms with broken windows and delaminated floors, unplastered, damp and moldy walls, rusty restroom pipes...”⁵¹ Thus, locals started to view them as people who were constantly asking for something, and were always in need: “Why don’t these IDPs leave us alone,” “These pastry-

⁴⁵ Chankvetadze, Natia and Eliko Bendeliani. “From Survival to Self-Establishment. Women Refugees in Georgia [გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე. დევნილი ქალები საქართველოში],” *Women During and After the War [ქალები ომის დროს და ომის შემდეგ]*, Ed. Tamar Tskhadadze (Tbilisi: Heinrich Boll Foundation, 2020), 78.

⁴⁶ Epadze, Ketii. “Nameless Places [უსახელო ადგილები],” *16th Element*, February 3, 2021, <https://bit.ly/3tdgHx7> (Accessed 04.03.2021).

⁴⁷ Chankvetadze and Bendeliani, “From Survival to Self-Establishment [გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე],” 82.

⁴⁸ *Ibid.*, 86-87.

⁴⁹ *Ibid.*, 85.

⁵⁰ *Ibid.*, 97.

⁵¹ Epadze, “Nameless Places [უსახელო ადგილები].”

selling refugees,” “You’d look at them and know that they were displaced persons. They always wore black clothes and had these tired expressions.”⁵²

According to psychologist Salome Achba, the society in general was traumatized and had no capacity to help or sympathize with the IDPs, and chose to distance themselves.⁵³ In our opinion, in addition to the complex psychological, economic, and social reasons, cultural factor also determined the society’s position towards IDPs. Confusion, indifference, and aggression were the prevailing attitudes, which ultimately ended with distancing. No prior experience had produced a common understanding of what it meant to be a *displaced* person as a condition of being; there was no model for demarcating this identity, for enabling the IDPs to find ways of self-representation, and allowing others to determine their attitudes towards them. Thus, there was no cultural pattern in the 90s that would assign meaning to the identity of *displaced* person. Perhaps that was why it took years to agree on the shared designation of the group – “refugees” or “internally displaced persons”? Only gradually IDPs managed to gather the strength to look the painful experience in the eyes and speak about it, to share this particular dimension of their identity, to explain and define what it meant to be a *displaced* person.⁵⁴ In the already fragmented society of the 90s, yet another set of *us* and *them* was formed as an important element of the traumatic environment.

Disintegration of State Institutions and Lawlessness

At a special session of the Supreme Council of Georgia on October 8, 1991, President Gamsakhurdia spoke of a “military uprising” against his government and predicted, with astonishing accuracy, what would happen three months later after the January 1992 military coup. This reality defined the traumatic environment of the 90s.

“Me leaving this post will lead to [...] a complete disintegration of the integrity of the Georgian state, complete anarchy on the territory of the whole country, and especially in Tbilisi. [...] Tbilisi will be divided into several neighborhoods controlled by armed gangs and their leaders. There will be armed clashes for power and influence, unprecedented robberies and raids. Everything will collapse: electricity, gas, and communications. There will no longer be law enforcement, food supply, and medical services. Tbilisi may turn into a dead city.”⁵⁵

Indeed, as a result of the civil confrontation and conflict in Abkhazia, Georgia was engulfed in chaos and lawlessness. The population was essentially terrorized by armed gangs. The most difficult episodes in the lives of children of the time are related to the growing criminal environment.

⁵² Chankvetadze and Bendeliani, “From Survival to Self-Establishment [გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე],” 89-90.

⁵³ *Ibid.*, 99.

⁵⁴ On this topic see: Epadze, Ketevan. “Searching for a Place: The Case of IDPS of Abkhazia,” *Analytical Bulletin “Armenian-Georgian Cooperation through Academia and Students’ Inclusion,”* no. 10 (Yerevan: 2017), 86-103; Dialogue between Esma Gumberidge and Rusudan Epadze in the framework of Berghof Foundation Caucasus Programme’s Georgian-Abkhazian Dialogue, December 11, 2020, <https://bit.ly/34vw1Lf> (Accessed 04.04.2021); Giorgi Gvakharia and Niko Nergadze’s Interview with Demna Gvasalia, *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], July 27, 2018, <https://bit.ly/3f8EI0a> (Accessed 04.04.2021).

⁵⁵ “Zviad Gamsakhurdia’s Political Prognosis, 1991. Meeting of the Supreme Council [ზვიად გამსახურდიას პოლიტიკური პროგნოზი. 1991 წლის უზენაესი საბჭოს სხდომაზე],” *YouTube* (upload date not indicated), <https://bit.ly/3Fbz9Zs> (Accessed 06.03.2021) (see the full text in *Sakartvelos respublika*, October 12, 1991, N 198, 2).

“Zviad Gamsakhurdia was already in exile when our family traveled to Racha to spend the New Year holidays there. That’s where we learned that Zviad Gamsakhurdia had probably been killed. [...] There were rumors that roads leading to Tbilisi from different regions were controlled by armed formations. [...] The whole family got into father’s car and we drove to Tbilisi. [...] It wasn’t long until we were stopped by armed individuals. It was a group of six-seven people, [...] they were dressed in military uniforms, had beards, and were equipped with all kind of weapons. I remember seeing that huge submachine gun for the first time then. They stepped in front of the car and stopped us. I remember how they stuck the muzzles inside the lowered windows, [...] even though there were children in the car, they did not hold back, they searched the entire vehicle for weapons. I recall [...] my childish emotions, trembling, the genuine fear that something bad was happening and perhaps you don’t fully comprehend it, but, of course, I took it very seriously then and I think it left a significant mark on my emotions” (Tamar Murusidze).

Gogi Tsereteli recounts the gravity of the criminal situation. He recalls several instances that were a daily reality: “Driving on the highway with my work car, I was regularly stopped by those [...] armed formations. They were so shameless that even before I got out of the car, in those days I had a ‘Moskvich’ from work, they’d steal all the fuel.” He also remembers that “if you worked in the production and sent a car somewhere, let’s say loaded with fuel, it would be stolen unless you sent somebody with it. Absolutely everyone stole then, [...] it was a catastrophe.” He recalls an incident when they robbed a car loaded with produce: “Almost the entire village, my relatives, drove together. They were carrying beans and corn that they’d toiled over. They were stopped when they reached Gori and ordered to vacate the car, they stole everything [...] and left, it was a horrendous time!”

State institutions disintegrated and law enforcement agencies proved powerless against the deteriorating criminal environment, especially against the offenses committed by members of influential circles and those under their protection. In fact, often those influential figures represented law enforcement institutions. The corrupt law enforcement agencies emerged outside of the law and became part of the criminal world. In these circumstances, an alternative, street law prevailed, which was enforced by the leaders of the violent, influential groups.

Petre Mamradze, who was deputy prime minister in 1992 and the head of President Shevardnadze’s office in 1995, recalls that in early January 1992, anti-government armed groups

“Opened the doors of prisons and released more than 8,000 criminals, [...] among them, dangerous felons. [...] All of them were soon armed. [...] These people had way more weapons, infinitely more, than the police, the militia in those days. They had armored vehicles, submachine guns, [...] the so-called ‘mukhas’ – grenade-launchers. It was enough for the police [...] to arrest someone and they’d attack that police station with an armored vehicle, point grenade-launchers at the building, [...] order the police to come out and get down on their knees. [...] Soon they confiscated all weapons from the police. They didn’t even have Makarov pistols anymore, so it was pointless to make arrests or try to establish order.”⁵⁶

---

⁵⁶ Gvakharia, Giorgi. Program “Era of Brotherhoods or Neighborhood Vendetta [სამშობოს ერა, ანუ უზნური ვენდეტა],” from the program series “Reflections [ანარეკლები],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], March 26, 2019, <https://bit.ly/3zJhxmX> (Accessed 10.02.2021).

Petre Mamradze also notes that people with “streetboy-thief-drug-addict-mentality” had access to power since they were members of the parliament and would often ask each other during parliamentary meetings who controlled their “zone.”⁵⁷ Gogi Gvakharia recalls the excessive behavior of the members of parliament who had been through the conflict in Abkhazia and the civil confrontation. During flights, they tried to demonstrate their privilege and power by disobeying all air travel regulations: “They [...] served, then they robbed... Now they’re traveling, but even that’s not enough – they want to charm people, charm them with fear and terror.”⁵⁸

Guram Tughushi (a law enforcement employee, 75 years old, interview recorded on 03.10.2020), who was first the Head of the Statistics Department in Kutaisi in the 1990s, and then the Chief of Defense Police, describes the complete failure of state institutions and the incompetence and inadequacy of the employees steeped in corruption, violence and crime. He speaks of a transitional collapse – an absurd and chaotic situation:

“When the national movement started and gradually gained power, many people took advantage of the turbulent period, [...] completely useless people would come out on top. [...] The opportunists were first to appear. [...] During this period, when the national movement emerged and the Soviet Union began to crumble, this category of people was the most active, people who did nothing. They would protest in Kutaisi and shout slogans, that was their main occupation. [...] It’s a fact that Georgia was not doing well and lots of things needed to change, but nobody knew how to do it. There was more desire to do so, not only in the national movement, but also among the people.”

Guram Tughushi associates this watershed period with the rise in crime:

“This period marked the expansion of the criminal world. It is a well-known fact that the majority of thieves and citizens who abide by that mentality are based in Kutaisi. This mentality overlapped with robberies. You couldn’t leave your car outside for thirty minutes, you’d find it robbed, not to speak of break-ins and house robberies. [...] Nothing is done in the country because everyone is against each other, everyone is determined to steal.”

The next excerpt shows the unrelenting and absurd reality in which people had to live and work amidst the collapsing state institutions:

“The war had already started in Abkhazia when I was sent to the airport to meet the wounded who’d be transferred to hospitals. I arrived and waited in vain for an airplane. Soon, I saw a helicopter with something attached to it. When it landed, I realized it was a grand piano. Mkhedrioni must have looted someone’s property and they brought it back with them. Not even one wounded person was aboard. There are dozens of stories like this. [...] Defense headquarters were established in Kutaisi around this period, mainly composed of the criminal world. They harassed teachers, they’d enter their offices and beat them up for saying this or that, it was such a chaos” (Guram Tughushi).

Guram Tughushi was appointed Chief of Defense Police when the situation seemed to calm down after the war in Abkhazia. “But that’s when the military group Mkhedrioni entered the picture,” and went on to “organize marauding raids.” “The majority of Mkhedrioni members

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Gvakharia, *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალები], 268-269.

came from the criminal world, while the rest were citizens who had nothing to do with Mkhedrioni, but there were so many robberies and murders that their survival instinct kicked in and they adopted the same mentality." The agency that Tughushi was in charge of numbered around forty essentially unarmed employees, and had no building. He recalls an incident when the police received a message that Mkhedrioni members, armed with submachine guns and grenades, had ransacked a beer factory and were having a feast at a nearby canteen. Only Tughushi and his deputy, armed with pistols, went to confront them. The feasting Mkhedrioni members had left their weapons at the entrance of the canteen and the policemen managed to arrest them. Guram Tughushi got in touch with the Ministry of Internal Affairs to inform them that the offenders had been apprehended and asked for further orders on where to take them. The Ministry representative told him to "take them wherever he wanted." Consequently, they were forced to release the detained criminals, and return the weapons to them on the condition that they no longer operated in Kutaisi.

Neither did the Agency of Organized Crime, Corruption, Racketeering, and Economic Sabotage have weapons or a building of its own: "I had 35-member staff and only 5 pistols, [...] 2 submachine guns, and that's all"; "They gave me the building of the Pediatric Infectious Diseases Hospital in Kutaisi, the old one. It didn't have a roof or walls, [...] it was all ruins. [...] I called the Ministry and told them that the building they'd given me was just ruins and asked them where to go. They told me to find something on my own," – recalls Guram Tughushi who was appointed as the Head of the Agency. Ultimately, he found a building on his own and armed his staff with weapons taken from illegal arms carriers. Throughout the period he worked on this post, and at the Defense Police, he received "thousands of grenades, dozens of submachine guns, hand grenades, cartridges, [...] some mines could not be defused, so miners had to take them to the Rioni River at the cost of their lives and blow them up there."

While working at the Defense Police, Guram Tughushi was in charge of fifteen hundred armed police officers, from which more than a thousand had not received their salaries for almost a year and "were themselves criminals, in most cases." There was a complete chaos at the Geguty colony where more than eighteen hundred convicts were serving sentences – the cells did not lock, neither did houses, criminal authorities could enter at any time to "solve cases." The infrastructure and food at the Kutaisi prison was deplorable. The prison received one bag of sugar for around eight hundred prisoners once every three months, and even that was shared between the prison staff. Besides, there was no control, prisoners could leave their cells and move around the prison area (Guram Tughushi).

Based on the stories told by Guram Tughushi, it is hard to make a distinction between the forms of actions of the authorities, on the one hand, and criminal armed groups, on the other. It is obvious that the regulating function of the law was weak. The efficiency of law enforcement agencies depended not on the proper functioning of the legal system but on the personal initiative of its representatives and, what is most important, their relationships and reputation among the outlaw circles. It seems, the authorities made certain deals with armed groups like Mkhedrioni, thus supporting desocialization and hampering institutionalization.

in Georgia, as in the other post-socialist countries, a sudden wave of crime transformed

into a new form of criminal behavior and exposed the incompetence of the law enforcement.⁵⁹ The same happened in Georgia, violence and illegal activities became an integral part of the functioning of state institutions, and in general, of social interaction. Violent retaliation became the most common form of solving problems and political disagreements. Violence permeated the social atmosphere and affected those people's lives who were not part of the opposing groups and the criminal world. Violence and death pervaded children's everyday life as well. School children witnessed the murder of Gia Gulua⁶⁰ when they were on their way to school on one ordinary morning. The case, just like many others, was not solved. Children's physical and psychological safety lost its priority in the world of retribution, cruelty, and disorder.

“It was a few minutes before the school start and a large group of children was walking towards the school, children of all ages, from the very young ones to us, we were around 13-14 at the time. [...] The armed men didn't care about the children, they ambushed Gia Gulua's car and started shooting with submachine guns and other weapons in front of the children. I remember that one of the assailants' – how do you call it – ‘ammo’ ran out and the magazine fell to the ground. He casually bended down, picked up the object and replaced it with another one. He acted in a very cold-blooded manner in front of the children. We started screaming, some of us hid in a nearby yard, others lay on the ground or hid behind a tree... They shot this person right in front of our eyes. I had the smarts to overcome [...] my curiosity and not look at the dead person because I realized that it would be a shocking sight. [...] But I know that several children approached the car after the attack and saw the man, who'd been shot with so many bullets that his body was in a terrible condition. [...] I remember when we entered the school afterwards, [...] several children [...] ran into the classroom with horrible, hysterical cries. They couldn't be consoled because they not only saw the incident, but also [...] saw a dead person. [...] They'd later tell how they saw the dead person and amidst the hysterical cries, described how horrible he looked – I don't want to repeat that now. Inspectors soon came to the school. [...] But the case was hardly investigated, and never solved, I think, just like many other cases at the time” (Tamar Murusidze).

The “Era of Brotherhoods” and the Syndrome of Impunity

Salome Asatiani in her blog, “The 1990s that Are Always with Us,” argues that her generation entered adulthood in a society “where no major moral imperatives were relevant anymore.” Violence and murder, corruption and impunity became so commonplace that people no longer comprehended their horror; “on the contrary – everything was wrapped up in a perverse veil of machismo romance.”⁶¹

“The first corpse I saw up close was a boy I knew. He was killed in front of his house by the neighborhood boys. ‘They used the whole magazine,’ whispered the funeral attendees. I didn't fully understand what a ‘magazine’ was, but I repeated the phrase with tears in my eyes. [...] And so it went, a classmate, a schoolmate,

⁵⁹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 174.

⁶⁰ General-Mayor, Deputee Minister of Interior, Head of the Transport Police Central Division.

⁶¹ Asatiani, “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა].”

stories of ruthless massacres among the neighborhood boys were so common that they somehow became ordinary. We were sad, worried, we cried –but we were no longer surprised, or shocked.”⁶²

In addition to the daily violence and murder, impunity also became the norm. Nobody hoped that crimes would be investigated and perpetrators would be brought to justice. Thanks to influential patrons and the corruption reigning in law enforcement institutions (and beyond), offenders almost always remained unpunished. The law, one could argue, existed only formally. As a result, the syndrome of impunity was widespread; as noted before, there was a parallel system of justice on the streets, which was carried out by criminal authorities. Revenge also became commonplace.

“We often knew the identity of the killer. We’d hear that he was ‘on the run,’ fleeing from the friends of the departed. In some cases, you could also come across the murderer in the center of Tbilisi, driving an expensive foreign car. Thanks to the network and money of influential fathers, such boys were not threatened by imprisonment.”⁶³

in 1993-1996, After the civil confrontation the “Era of Brotherhoods” commenced in the capital. The brotherhoods were armed groups formed in different neighborhoods of the city. Gogi Gvakharia describes the phenomenon of “neighborhood vendetta” as “a transfigured civil war,” which, “took the lives of more young people than the war in Abkhazia”: “Revenge, vendetta was commonplace. [...] It was part of our existence.”⁶⁴ In the words of Salome Asatiani, confrontations between the brotherhoods “were especially vicious in the center of Tbilisi, where impunity and lack of responsibility were most rampant due to the privileged status of residents, in the neighborhoods that were turned into an unbridled dominion of various brotherhoods and groups by the children and grandchildren of elite families.”⁶⁵

Journalist and writer Shorena Lebanidze covered the brotherhood wars in the 90s. She was the one to label the ensuing violence as “neighborhood vendetta.” In her opinion, this reality was a logical outcome and extension of the disorder and chaos that started in the winter of 1991-1992 and continued until 1996. Lebanidze connects the emergence of brotherhoods to the end of the civil confrontation and the war in Abkhazia: “25-30-year-old men who came back from the war with drugs and military booty found 16-17-year-old boys in Tbilisi who idolized them. These men witnessed the chaos and bloodshed of the 90s. These two groups, on the one hand, the veterans, primarily Mkhedrioni members, and on the other hand, teenagers, came together and formed opposing brotherhoods in different neighborhoods of Tbilisi. At first, they fought about petty, everyday matters – weapons and the division of the city into spheres of influence. The first victim of a bloody confrontation between the brotherhoods, an 18-year-old boy, was killed over a disagreement about the allotment of weapons brought back from the war. “Weapons signified power,” notes Shorena Lebanidze.⁶⁶ Later, economic interests also entered the picture – who “would control the street,” who would claim the money obtained via racketeering. Then they

---

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Gvakharia, “Era of Brotherhoods [სამშობოს ერა].”

⁶⁵ Asatiani, “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა].”

⁶⁶ Gvakharia, “Era of Brotherhoods [სამშობოს ერა].”

privatized buildings and production facilities, and argued about the shares, which caused schisms within the brotherhoods as well. Political interests were also relevant. Political groups tried to use these warring brotherhoods to destroy each other.⁶⁷ At the head of each brotherhood was a thief-in-law, who “negotiated” between the members of each brotherhood and assigned zones of influence. Some brotherhoods were involved in terrorist attacks against certain political figures. “It’s hard to extricate brotherhood wars from terrorist attacks. It was a unified process that was part of politics,” explains Shorena Lebanidze.⁶⁸

The reality of the 90s’ Tbilisi also left a painful mark in the memory of Nana Bakradze:

“We were in a very bad situation. [...] The banditry was terrible. Lawlessness and corruption were widespread, some bands – ‘culinaries,’ ‘Iosebidgeans,’ – were rampant. Our house was directly looking over Iosebidge. Imagine, every day, or every other day, a group of young men would arrive, shoot and kill each other. Some time would pass, another group would come, and someone else would die. It [was] something indescribable. It’s hard for a person of normal psyche to see how your neighbor, a young boy, is killed every other day. I guess they’d also go there and it was all fighting and chaos” (Nana Bakradze).

The violent environment of the 90s had a peculiar impact on the lives of children and teenagers. One of the most popular games for neighborhood children was “Thief in the Zone,” during which they would play out prison scenes. One of them, a “thief” who had just arrived in “the zone,” would start the game with the following words: “Greetings to the thieves! Who’s the leader here?” The “prisoners” would test the new-comer’s “street talk.” Anyone who spoke or acted in a way that was inappropriate for a “thief” would lose the game and would be beaten in “punishment.”⁶⁹

The reality was not far from the game. The so-called “old boys” (“street boys”) who lived by the rules of the “street” were very popular and romanticized:

“There was a time when carrying a cane was very fashionable. [...] Girls really liked boys with canes. [...] They’d carry them around even if they didn’t need them, just to show that they’d been wounded in a fight” (Rusudan Tabukashvili).

The violent environment also had an impact on the lives of girls: “Kidnapping, marriage, pregnancy, beating from the husband, divorce or widowhood were very common. [...] The lives of underage girls were routinely being destroyed.”⁷⁰ Marrying at a young age became the norm:

“It was commonly accepted for a girl to marry at 14-15 because ‘the child was handed over to the owner.’ [...] My neighbor, [...] she was such a good girl, married a boy of such background, he was in a gang, always involved in disputes. So many girls around me married during that period, from my neighborhood, my school” (Rusudan Tabukashvili).

Brotherhoods started to disappear by the end of the 1990s: some of them were liquidated by the state, others surrendered their weapons, and “the third group was no longer alive – they’d

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Nizharadze, Goga. “Shades of the Criminal World: Why Young People Are Attracted to Criminal Life [ქურდული სამყაროს აჩრდილები: რატომ იზიდავთ მოზარდებს კრიმინალური ცხოვრება],” *Sputnik Georgia*, February 13, 2020, <https://bit.ly/3FcpAJF> (Accessed 03.03.2021).

⁷⁰ Asatiani, “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა].”

been shot, tortured.”⁷¹ Salome Asatiani believes that violence, which was “an integral part of collective life” in Georgia during decades, is the legacy of the 1990s, when “murder became part of the urban daily life.”⁷²

According to Nana Bakradze, “the chaos seemed to subside after the mayhem, but lawlessness and corruption had become so prevalent that it was no longer a country. [...] Gradually there were no more jobs, nothing to do. Absolutely nothing. [...] I remember they said that the economy shrank by 68 percent. Imagine what happens in a country where the economy shrinks by 68 percent.”

Economic Collapse

Stephen Jones suggests that “Georgia’s economic decline after independence was the most severe in the Commonwealth of Independent States (CIS). The population’s well-being fell catastrophically.”⁷³

According to Jones, economic collapse in post-Soviet republics can be explained by the rapid loss of markets, the scale of economic transformation, and the eventual collapse of outdated infrastructure. In addition to these factors, economic strategy of Georgia was significantly curtailed by its reliance on trade (43 percent of GDP in 1988-1990) and energy imports, destructive wars and the scale of the black market.⁷⁴ Between 1990 and 1995, there was a reduction in recorded real GDP of about 83 percent; agricultural output dropped 63 percent, accentuated by the loss of territory and disruption of transport and supplies. The fall in industrial production between 1990 and 1995 was 85.9 percent.⁷⁵ “In 1991, more than 67 percent of Georgia’s exports went to Russia. Economic collapse in the 1990s coincided with the loss of these export revenues, the sudden disappearance of a centrally funded budget. Revenues from transport and tourism were lost; from 2.5 million tourists in the late 1980s, Georgia received practically none in 1993-94. Revenue from the regions dried up, such as Achara, which refused to pay the 4 million rubles it owed Tbilisi every month.”⁷⁶

The collapse of the Soviet social security system proved painful for the population. “The streets of Tbilisi in the mid-1990s were full of internally displaced persons (IDPs), street children, and destitute pensioners selling their worldly goods. Banks were besieged by desperate crowds as savings were lost in pyramid scandals [...] Survival depended on kin, neighbors, unofficial and nonmonetary income, and the sale of household goods.”⁷⁷

Regulated consumer prices increased sixty-eight-fold in 1991-1994; the price of bread increased hundred times.⁷⁸ “If the minimum wage could buy 750 eggs in 1989, in 1993, it could buy one. Monthly pensions were equivalent to 9 kg of bread. The average wage in September 1994 was \$12 (28,800,000 coupons), and by the end of 1994, the minimum wage was 1.2 percent

⁷¹ Gvakharia, “Era of Brotherhoods [სამშობოს ერა].”

⁷² Asatiani, “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა].”

⁷³ Jones, *Georgia. A Political History*, 179.

⁷⁴ *Ibid.*, 187.

⁷⁵ *Ibid.*, 189.

⁷⁶ *Ibid.*, 188.

⁷⁷ *Ibid.*, 189.

⁷⁸ Zarkua, Aka. “What Was Happening in the 90s Georgia – History in Numbers [რა ხდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში - ისტორია რიცხვებში],” *On.ge*, May 22, 2019, <https://bit.ly/3Gf4GLg> (Accessed 26.02.2021).

of the official subsistence level. Cuts in supplies of electricity and heating led to the closure of schools and hospitals. Budget expenditures, particularly in the fields where it was needed most – social security, health, and education – evaporated as the government failed to extract revenue.⁷⁹

Due to the refusal to join the Commonwealth of Independent States created at the initiative of Russia, Russia first reduced and in 1993 ceased issuing rubles that Georgia was eligible for. As a result, only torn money and five kopek coins remained in the National Bank.⁸⁰ In 1993, the government introduced a temporary currency – the coupon, which soon experienced catastrophic inflation. The official exchange rate of the Georgian coupon in 1993 was 5,060 for one US dollar and it reached 2,400,000 at the end of 1994.⁸¹ Salaries and pensions paid in coupon were simply a formality. The 90s were emotionally difficult and mentally hard to comprehend for the elderly who were no longer actively involved in mundane affairs; the situation was also difficult for the caretakers who tried to protect them from physical and psychological stress:

“I remember they printed transitional currency, the coupons. And these coupons were such funny money. My mom received her pension in coupons and if I’m not mistaken, it was 5000, and a tram ticket cost 4000. [...] When mom would get her pension, she’d tell me to go and buy something for my kid, but it was impossible to buy anything with that money. I’d go, buy something myself and bring it back. One day, I got fed up and told her, mom, enough, you can’t afford anything with that pension. She was so upset, so angry, she told me, Nana, shame on you, I receive thousands. So, even though she was a very educated woman, in her age she did not understand how thousands could have absolutely no value” (Nana Bakradze).

Gogi Tsereteli notes that the services financed from the budget received compensation, but it was symbolic in the conditions of economic collapse: “During this period, whoever was included in the budget, received compensation, we even paid the workers, but that’s when the coupon was introduced, the salary was simply symbolic.”

“The Winter is Ahead”

“The 90s were not simply politics or way of life that was established in history. The 90s were a way of life that disappeared and only remained in photos and VHS cassettes. The most prominent feature of these images is no longer violence, but rather terrible hardship, hunger, and cold occasionally punctured by gunfire.”⁸²

Extreme hardship is striking in the documentary footage from the 1990s that depicts everyday life in Tbilisi: bonfires lit in courtyards and streets for cooking food and heating, wood stove pipes protruding from the windows of apartment buildings, people stocking up on wood and kerosene for their ovens and stoves, trading booths and street stalls selling bread and other products (some of it received as humanitarian aid); desperate elderly people roaming the streets, begging for mercy with stacks of depreciated coupons in their hands.⁸³

⁷⁹ Jones, *Georgia. A Political History*, 189.

⁸⁰ Zarkua, “What Was Happening in the 90s Georgia [რა ხდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში].”

⁸¹ Jones, *Georgia. A Political History*, 189.

⁸² Gvakharia, “Era of Brotherhoods [სამშობის ერა].”

⁸³ “Documentary Shots of Tbilisi in the 90s [თბილისური 90-იანების დოკუმენტური მასალა],” *YouTube*, May 3, 2015, <https://bit.ly/3rmzXWH> (Accessed 03.03.2021).

“Georgia – 20th Century. 1993-1994” – the documentary shot in the beginning of the 2000s explains that the majority of people live below the poverty line; the country is facing famine and economic depression.

“Beggars and street markets have proliferated. People sell everything, starting from family relics to books. [...] As you step out on the street, you immediately notice that Tbilisi has gone gray, the faces of young mothers are wrinkled, people have dark circles under their eyes, the capital city has gone dark. Women are no longer accustomed to heels and men to elegant shoes, losing weight means fashion for the young, and hunger for the elderly. There are no more merry bridal parties, maternity hospitals are empty. [...] Days go by in thinking about food and standing in food lines. It’s become embarrassing to visit someone or receive guests. Instead of reading each other’s souls, people read each other’s bodies – retinas, handbags, bags of grocery. Instead of holding their heads up high, people look at each other’s hands since that’s another way of collecting information, finding out where you bought what. Series of dark and hungry days have made the Georgian nation wretched and pitiful. There are countless armed gangs, they shoot, attack and rob people every night. [...] The energy crisis is so commonplace that there was a quick-witted joke about Tbilisi looking more like a graveyard than a capital city from above. For days and months people wait for the electricity to light one lamp, and many can’t tolerate it, depression and psychosis are rampant.”⁸⁴

In December 1994, photographers and painters organized an exhibition titled “The Winter is Ahead.” The title alluded to the harsh reality of winter with its devastating effect on people’s physical and psychological wellbeing. “If you don’t have food, warmth, and light, then you’re nothing but dead. Only thoughts made us feel like we were still alive. [...] This was more an exhibition of authors than their works... As if we were counting – this is how many of us are here now, let’s see how many will remain when spring comes... How many of us will survive the winter?” – explained Guram Tsibakhashvili, one of the organizers of the exhibition.⁸⁵ In the 90s, they would often joke about “counting our numbers in the spring,”⁸⁶ even if the phrase conveyed the painful experience of living in hardship. Nearly three decades later, artists Oleg Timchenko and Mamuka Tsetskhladze recall that people who came to this and other exhibitions, would “leave the bitter reality at least for a short while” and “find a way to escape the gray daily life.”⁸⁷ For Guram Tsibakhashvili, winter has become a kind of metaphor for hardship. In 2019, he organized an exhibition of photos from the 90s called “The Winter is Over.” With this title, Tsibakhashvili was referring to the end of the Soviet Union, in his words, “each winter has its meaning.”⁸⁸ He maintains that photos from the 90s “depict the absurd state of being that was common at the time.” “When I recall it, [...] I think that it would be hard to endure it if it came back again. The strange thing is that I didn’t understand it then... I always thought that

⁸⁴ Kandiashvili, Koka. Documentary Film “Georgia – 20th Century, 1993-1994 [საქართველო - მე-20 საუკუნე. 1993-1994 წლები], TV Company “Maestro [მაესტრო],” *YouTube*, February 27, 2020, <https://bit.ly/3tdTA5K> (Accessed 03.03.2021).

⁸⁵ Belkania, Ketii. “‘The Winter Is Ahead’ – Exhibition of Tbilisi Life in the 90s [‘ზამთარი გადასატანი’ – გამოფენა 90-იანების თბილისის ცხოვრებიდან],” *Marketer*, December, 2019, <https://bit.ly/3JUaA6X> (Accessed 09.02.2021).

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

it would end tomorrow because it came so fast that you weren't accustomed to it, you thought that it would no longer be tomorrow, the day after tomorrow, or the day after... And so it went for 10 years, without light and warmth."⁸⁹ These words clearly convey the condition typical of a traumatic experience – feelings of abnormality, cessation of time, surprise and disbelief.

Indeed, winter is one of the most negative experiences people associate with the 90s. The most painful mark left in the memory of this generation is the troubled existence of dark, cold, and seamlessly long winters. As Gvakharia suggests, “when the 90s passed and people were asked how they remembered those years, you know how they responded? Almost nobody remembered summers and springs, everyone thought of the winter, the kerosene cooker, being without water and gas, standing in the line for bread. No one remembered spring and summer.”⁹⁰

Weeks would go by without electricity or there would be scheduled electricity cuts, there was no gas, no hot water, frozen radiators soon turned into scrap, the winter was especially stressful. Power supply became the main concern in people's daily lives. Power generation dropped down to 1950 levels. In the end, only two power stations operated in Georgia – 9th and 10th, – and even they would often be down.⁹¹ “The 9th block was like a broken gramophone, people would say, it was on and off all the time. If it was on, the electricity could be so strong that it'd damage everything. In those days, there was no family left in Tbilisi whose appliances hadn't been damaged by high voltage. Then you'd have to call a technician or just give up the TV, the refrigerator, the iron since you had to pay for the work.”⁹² In interviews with passers-by, recorded in the 90s' Tbilisi, they describe their own and the citizens' reaction to the frequent power cuts either with humor or with frustration: “The power is back! Grandpa Edik⁹³ sent us some electricity!” “People cheer, as if we've scored a goal on the Dinamo stadium,” “In my case, I swear when it comes back, and I swear when it's gone, because I no longer have the patience,” “There's no greater happiness than when the power comes back on. The elevator works, the TV works, we are all happy, in a good mood,” “The joy can be compared to the first snow. It's happiness, [...] where there's electricity, there's life.”⁹⁴

Nana Bakradze recalls how hard it was for her elderly mother to live without electricity and for her to watch her mother's difficult emotional state:

“The hardship was terrible, there was no food, no transpiration, no heating, no electricity. My mom was already advanced in years and I noticed that the lack of electricity had a really bad impact on her nerves. I was constantly afraid that she'd fall into hysteria when the power went out. It's a horrible feeling when you watch your loved ones suffer so much and for what, because we didn't have electricity, no electricity meant no heating, there was no gas, and those instances were very hard.”

Electricity in the country was unevenly supplied to the regions and the capital, the suburbs and the center. This created a sense of social inequality. “There were privileged and less privileged neighborhoods in Tbilisi, not to mention the regions. People lived in darkness. Later Naira Gelashvili would say that there were villages in Kakheti where children grew up without

⁸⁹ Gvakharia, “Era of Brotherhoods [სამძოვების ერა].”

⁹⁰ Gvakharia, “Lights Went Out... [მუქი წავიდა...].”

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ Eduard Shevardnadze was meant.

⁹⁴ Ibid.

electricity and didn't know what cinema was. We brought generators, video recorders, and showed 'Blue Mountains,' and children realized what a good thing cinema was."⁹⁵

Residents often illegally connected their homes to power grids that had electricity. "Electricity theft" became common: "People would often be fined for these illegal connections and journalists even prepared television stories about how people stole electricity."⁹⁶ It was also common to bribe electricity meter readers so that they would not expose similar violations. They would also say that power cuts brought people together: "We have no electricity but we have candle light and it makes communication easier. There is no TV to distract us, after all. People would say this and call radio stations to order songs; radio was the primary attribute of Georgian cultural life. Radio stations also experienced power cuts, but everyone in Georgia knew that the DJ would turn on the generator and the show would go on."⁹⁷ Besides such self-consolation, electricity issues of the 1990s and the resulting "immeasurable depression and psychosis" became the basis for a confrontation between the government and a certain section of society.⁹⁸

An alternative source of energy for heating, cooking, and light was kerosene. Different types of kerosene heaters were an additional source of discomfort in every family. The 90s is also frequently associated with the unpleasant smell of kerosene. The fear of winter and the stress caused by its approach is clearly perceptible in the memories of our respondents:

"There was no gas, light, or water for several days in a row. I recall when it first happened, it was such a horrible feeling, it was winter, and you were cold, dirty, hungry, and the bed was very, very cold. Yes, I have terrible memories of the 90s because it was so very cold in the winter throughout the entire period. Of course, there was also summer in the 90s, but when I remember that decade, I only remember that I was always cold. [...] When the 90s' winter first arrived, I didn't know what to expect or what it would be like. So, the first winter was relatively easy to bear. [...] But I remember that my heart sank in the fall next year. I think I started to dislike the fall then: I realized that the summer was over and I had to prepare for the horrible winter" (Rusudan Tabukashvili).

"I remember vividly that there was no heating in the school and we sat in the classroom with everything on – jackets, coats, the warmest clothes we had. [...] There was no electricity in the city except for some privileged families who had generators. We had kerosene heaters and we'd cook dishes on those, heat water for bathing. Therefore, the smell of kerosene was everywhere – in hair, clothes, even in bed... I don't even want to remember that" (Tamar Murusidze).

Food Products

Food supply was the most acute issue for most families. The problem was slightly less critical for those who lived in rural areas and could produce their own food supply, and even provide for relatives living in cities. Some city-dwellers who owned country homes, plots of land, or houses in the village, resorted to cultivating the land since the obtained harvest significantly alleviated the food shortage. But many city-dwellers did not have the option.

---

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

“Once we didn’t have any food at home, nothing at all: we only had two onions, and our neighbor had egg powder and oil. So, she came over with her egg powder and oil. We cut and sautéed the onions, fried the horrible egg powder, and ate it. That’s right, because there was nothing else to eat. [...] If you had food, you had to eat it right away because you wouldn’t be able to eat it later as it would no longer be available” (Rusudan Tabukashvili).

“We had bought a small plot of land in the village earlier and during that period, we were forced to cultivate that land to produce a little bit of food, we weren’t able to buy anything. So, for years, we cultivated the land and received harvest, [...] we’d fill the cellar with farm produce and that’s how we survived” (Nana Bakradze).

The difficulties associated with food supply were due not only to financial problems, but also the food shortage that existed in the country since the late 1980s. Even if people had the means to buy food, they were not able to do so because it was simply not available. Documentary footage preserved in the National Archives shows empty counters and people standing in long lines for hours.⁹⁹

Nana Bakradze’s narrative reveals how the unbearable hardship prompted a moral crisis:

“I, personally, didn’t experience serious material hardship during this time. [...] I worked in places where I received salary, but people around me were in dire need. And, besides, even if you had the means to buy something, there was nothing to buy. There was practically no food, nothing. [...] And then they introduced food stubs, I remember that well, they’d give us food stubs at work, for butter, cheese, bread. I remember once we were given the stubs and I left them in a drawer in my office. When I returned an hour later, they were no longer there, so someone had stolen them. It was such a tragedy for me because I couldn’t get butter for my kid, there was no other way around it.”

Another episode from Nana Bakradze’s story is also worth paying attention to:

“One funny thing happened, my grandchildren don’t even believe me when I tell them this, that something like this could have happened. I bought two packs of butter with the stubs, two hundred grams each. I had them in a plastic bag and was coming home. I was already close when a dog suddenly attacked me, it sunk its teeth in the bag and ripped the butter out. It didn’t run away, with the butter in its mouth, it stood there and looked me straight in the eye, I guess it realized what a terrible thing it had done. I was so upset that I started crying. I stood there and wept. Some man was passing by, he asked if I was okay and I told him that no, the dog had stolen my butter, and both of us laughed. We were so poor that even one pack of butter was worth a life” (Nana Bakradze).

This incident clearly shows the desperate state people were in, especially those who had to provide for their families. Perhaps, years later, a similar scene in a movie is indeed funny, but in the context of the 90s, it made people feel the absurd heaviness of their existence, the realization of which must have been no less difficult.

It can be argued that food was the main concern for most families. In general, the lives of the vast majority revolved around worrying about the basic conditions necessary for primary, physical existence.

⁹⁹ “Georgia in Crisis, 1991 [გაჭირვებული საქართველო, 1991 წელი],” Materials of the Georgian National Archives, *YouTube*, March 14, 2019, <https://bit.ly/34rcLhU> (Accessed 21.03.2021).

“Nothing special was happening to me personally or to my family. It was a daily struggle for existence, a daily struggle for food, bread, warmth. [...] I don’t even remember going to play with my friends often, or being joyful with children. No, nothing of that sort” (Tamar Murusidze).

Gogi Tsereteli also recalls the problems associated with food. For him, as for other respondents, the bitter memories of the 90s are related to those difficulties: “It’s really hard to look at it from today’s perspective, the things people have been through, [...] the food supply was catastrophic, it was basically a famine, [...] we were really desperate for everything.”

Documentary footage shows individuals who speak of the hardship and hopelessness; people protesting on Rustaveli Avenue, outside of the parliament building, with signs that read “We are hungry” and slogans that try to convey the same message to the government; long bread lines in the dark of the night, where people stood for hours to provide their families with this basic necessity.¹⁰⁰

Bread lines are among the most acute memories of the 90s’ generation. Once the supply of gas was cut off in 1994, the bread was baked with electricity and the supply was never sufficient. People would often stand in the line at dawn, but would return after a brawl and empty-handed.¹⁰¹ Amidst the food shortage, bread was the primary component of the daily diet.

For Rusudan Tabukashvili, who was a teenager in the 90s, the bread lines were associated with having fun with peers: “I must say that standing in the bread line [...] was very pleasant because we’d go there together and it was fun.” However, not all children and teenagers have similar memories. One Facebook user recalls her stressful experience:

“I remember more than one negative experience associated with bread... [...] First: I remember a neighbor’s brazen boy caught up with my sister (she was 8-9 years old then) [...], kicked her, but couldn’t take her bread away. He was lazy to stand in the line. My sister fell in the mud but kept protecting the bread. At 4 years old, I stood there and screamed, but I couldn’t help her physically. Instead, I drew the attention of another boy who ran up to help. [...] We brought the muddy bread home. Neither my sister nor I said anything to our mom about what happened, she came up with another story. [...] Second: my mom would stand in the line at night and I’d go there before school. [...] I was in the first grade then. It’s all quite shocking now that I think about it. Despite my age, nobody spared me... They’d crush me in the line, [...] that’s how bitter humans were in those days... If we can even call them humans. Only once did a boy defend me, I was basically chocking, squashed between the adults. [...] It was actually a little romantic. There was a boy who liked me, he’d steal the entire or half a loaf from home, spray it with perfume, and give it to me. I’d look at him shyly and eat, look and eat.”¹⁰²

Nana Bakradze’s narrative communicates how difficult the struggle for bread was for elderly people:

“It was practically impossible to buy bread. I remember my family members would get up at 2-3 in the morning to stand in the line with the hope that they’d get

¹⁰⁰ “Bread Lines in Tbilisi (the 90s) [კუროს რიგები თბილისში (90-იანი წლები)],” *YouTube*, May 4, 2018, <https://bit.ly/3JSqpLv> (Accessed 12.03.2021).

¹⁰¹ Jones, *Georgia. A Political History*, 189.

¹⁰² A.A.’s comment on the post of Facebook page “Tbilisi Was a Relationship [თბილისი იყო ურთიერთობა],” March 24, 2021, <https://bit.ly/3JWxsCL> (Accessed 25.03.2021).

bread when it would arrive in the morning – two or three, it was all rationed. My father had recently had a surgery, he had a large wound in his abdomen. So, one day when I got home, the entire place was bloody, bandages all over the place. There was nobody at home, I didn't understand what was happening, I was terrified. As it turns out, he was crushed against an iron fence in the bread line, the wound opened up and they had to take him to the hospital. The hospitals were also in a terrible state. There were many tragedies like that” (Nana Bakradze).

In documentary footage, we can often see people selling bread on the street. Some managed to get large quantities of bread and make some money by selling it in the markets or on the streets. Later, when the bread became more easily available, resellers would buy it from factories and sell it to various small booth and shop owners.

Sztompka believes that one of the most effective ways of dealing with the hardships of the post-communist transition and of accumulating economic capital is accelerated small-scale trade and emergence of spontaneous bazaars.¹⁰³ In Georgia, too, small-scale booths and stalls popped up around subway stations and other populous areas. However, it also needs to be mentioned that this type of activity was a drastic step for many, which damaged their reputation and self-esteem since in the Georgian context, trading and reselling diminished one's social prestige. Stephen Jones notes that bread rationing was introduced in 1993 for the first time since World War II to end chaotic bread lines.¹⁰⁴

Transportation

In a 1994 TV report on public transport, the reporter explained that the number of passengers that “Tbiltrans” was servicing had decreased by 56%. This was due to the increase in the price of energy, challenges associated with energy provision, and the fact that a significant part of the existing vehicles had been looted, destroyed, or sold.¹⁰⁵ Public transport vehicles at the time made up about 75 percent of the existing vehicles five years ago, and only one third of that initial number was operating.¹⁰⁶

All of this, of course, overwhelmed the public transit system. Overcrowded buses and trolleybuses with doors ajar, and passengers hanging outside were a striking feature of the 90s' footage from Tbilisi¹⁰⁷ along with trolleybuses lined up on the street due to lack of electricity.¹⁰⁸ Out of order vehicles – whether due to electricity outages or malfunction – would often leave passengers in the middle of the road, forcing them to walk the rest of the way. Delays caused by the energy crisis were especially hard for subway passengers. As a result of these problems, a large number of people, both adults and children, walked several kilometers daily. Travel-related problems were one of the most stressful aspects of daily life: “I walked from home to

¹⁰³ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 184.

¹⁰⁴ Jones, *Georgia. A Political History*, 189.

¹⁰⁵ Robakidze, Mikheil. “Tbilisi. 1994. Problems of Public Transport. Aired 10.08.1994 [თბილისი. 1994 წელი. საზოგადოებრივი ტრანსპორტის პრობლემები. რეპორტაჟი ეთერში გავიდა 10.08.1994],” *YouTube*, January, 19, 2021, <https://bit.ly/331WoIp> (Accessed 13.03.2021).

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ Gvakharia, “Lights Went Out... [შუქი წავიდა...].”

¹⁰⁸ “Documentary Shots of Tbilisi in the 90s [თბილისური 90-იანების დოკუმენტური მასალა].”

the university, [...] I walked a lot," recalls Rusudan Tabukashvili. This reality also left a painful mark on Nana Bakradze's memories:

"There was no petrol if you had a car, so having a car had no benefits. [...] We walked everywhere because there was absolutely nothing. The subway did operate, but since there were frequent power cuts, you could get stuck underground. I remember, once I was riding back home in the subway and the electricity went out. We were in the carriage for some time, the darkness and the stuffiness were unbearable. Then they led us out. The train was stuck in a bad place, in the middle of the tunnel where you could not even [...] put your foot down. We had a good distance to walk. I remember my child telling me to be careful of the rats. That really stuck with me, that a child – who was clearly afraid herself – worried about the rats biting her mother" (Nana Bakradze).

By the mid-1990s, commercial vehicles started to operate alongside the municipal ones.¹⁰⁹ These were obsolete, Soviet-manufactured buses and minibuses with fares that were beyond the reach of most citizens:

"The cost of the so-called commercial buses and minibuses is shocking for many. Converting the fare in Russian rubles to the national currency is first a matter of arithmetic challenge due to the volatile nature of coupon, and second, the calculated amount might be several times higher than your salary. Therefore, the majority of people walk by foot, some give their last Russian banknotes to the nasty drivers," noted one of the TV reporters.¹¹⁰

The reason for the "nastiness" of drivers becomes clear from the same footage – they explain how expensive it was to provide the necessary parts and materials for the vehicles, and how the income was negligible compared to the expenses since many passengers did not pay the fare.¹¹¹

"The Dark and Sweet 90s"

In the second half of the 90s, the country was still plunged into corruption and hardship, however, in the memories of the respondents, this period is still associated with certain novelties and new opportunities. The change was due to several factors: funding received from international organizations contributed to the revitalization and advancement of certain areas; students and researchers had the opportunity to take advantage of grants offered by international foundations and programs and to travel to European and American universities; Western films and popular culture, became available, especially for the younger segment of the population; at the same time, local show business also emerged, which was popular among teenagers and young adults; perhaps the biggest development, however, was access to internet. All of this was only available for a small segment of the society, and in a limited scope. Nonetheless, these factors had a huge influence on the lives of young people, and as Tamar Murusidze suggests, enabled them to explore a "new world." Moreover, emergence of new faces in the Georgian politics spawned hopes for a positive change:

---

¹⁰⁹ Robakidze, "Tbilisi, 1994 [თბილისი. 1994 წელი]."

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

“When I returned from Germany in 1988, I clearly saw that the country stood in one place, it neither moved forward nor backward. [...] There was criminal activity, corrupted government that lied to you [...] I had just arrived when I heard an interview with Saakashvili about the judicial reform. [...] I remember [...] he had such a different approach to everything, it felt like a breath of fresh air in the desert heat. That’s when I thought that perhaps not everything was lost” (Rusudan Tabukashvili).

All this slightly disturbed the monotony of “the dark 90s” and added a faint, but nonetheless noticeable, color to life. However, even after almost three decades, the 90s are still associated with an extremely difficult existence and eroded political and social institutions.

“I remember [...] Georgia. Dark, disorienting, I remember the broken-windowed and latrine-reeking school buildings, ‘heated’ by firewood ‘burners.’ Filthy government institutions, wrecked ‘marshutkas’ ‘managed’ by local thieves-in-law, evening-time looting of stores by street criminals and the agony of vendors as these ‘future political prisoners’ unceremoniously grabbed cigarettes and alcohol from their shelves. I recall the suggestive smile of our neighborhood manager who’d raise the ‘stakes’ every time I had to pick up a document, cars of traffic management services leisurely parked on potholed asphalt streets and pot-bellied militia officers no-less leisurely leaning against the vehicles, their smug grins when as they asked for another five lari bill, perfume and jewelry that had to be gifted to the class master and the transactions accompanied by doctors’ awkward ‘you didn’t have to,’ bribes given to the chairmen (and members) of the university entrance examination commission (and not being admitted without them), individuals kidnapped for ransom, snatched away cell phones, car batteries carried up to the twelfth floor by hand (and of course, by foot if you were unlucky and didn’t get home before the scheduled power cut) to rescue them from night thieves. I remember the magical explosions of the 9th block and the synchronous humming of feeders, [...] ‘light’ street protests with burning tires, and the elderly waiting for their fourteen lari pensions with their faces pressed against frozen windows, overflowing garbage disposal systems and my neighbor’s daily phone calls to the sanitation workers – promising them a ten lari reward in exchange for collecting garbage, I remember hungry soldiers, [...] unending anxiety over insufficient budget, nihilism trapped in the air and in our bodies, and the subservient souls of Georgian citizens who’d grown accustomed to all that.”¹¹²

The 90s developed into a metaphor for crisis. “We’re going back to the 90s” is heard when the political situation worsens and there is a conversation about serious criminal offenses, economic downturn, and rising prices, when apartments are not being supplied with electricity and water. For instance, many were reminded of the 90s during the February 2021 political crisis: “We’ll probably return to the 90s when the territory around the parliament building was in ruins and when the economic crisis had forced armies of hungry people out on the streets.”¹¹³ Similar associations emerged not only in Georgia but also abroad: “I’m concerned about the situation in

¹¹² Personal post of Facebook user Rusiko Kobakhidze, March 6, 2021 (Accessed 09.03.2021, published with the author’s permission).

¹¹³ “Nodar Meladze’s Saturday [ნოდარ მელაძის შაბათი],” TV Pirveli [TV პირველი], *YouTube*, February 20, 2021, <https://bit.ly/3n8pT1R> (Accessed 05.03.2021).

Georgia, a country that [...] keeps going back to its chaotic past, to the 1990s,” was the statement made by a member of the European Parliament, Anna Fotyga.¹¹⁴

At the same time, the flow of time diluted the intensity of the 90s’ traumatic experiences. This was, in part, due to improving social conditions and more stable environment, and in part due to the vital human capacity to leave painful experiences and emotions behind. Guram Tsibakhashvili accurately describes this positive dimension of forgetfulness: “When it was all over and I’d recall the 90s without looking at the photos, I had a feeling that it wasn’t that bad, I couldn’t remember specific details. Then, when I’d look at the photos, I realized that things were much worse than what I had remembered. Luckily, humans can forget painful events or ‘bend’ their sharp corners so that they’re no longer that painful.”¹¹⁵

For many, the 90s are associated with childhood and youth and, therefore, with a certain sense of nostalgia. Longing for the past adds some warmth and sad joy even to difficult memories: “We’d make home-made pizzas from leftovers and flatbread boiled in brine, we’d bake bread at home, but then they turned off the gas as well... But we were still happy,” “I remember that dark period when we’d carry buckets [of water] from the yard... But in those days, unlike now, we provided for each other, loved and respected each other... I miss those days,” – this is how a Facebook user describes the period.¹¹⁶

In 2018, a 90s festival was held in Tbilisi. Judging from the large number of attendees, “society still has sweet memories of the era despite the difficult social conditions.”¹¹⁷ “My friends and I came here to remember the 90s once again. Even though it was dark and the 9th block was always out of order, there were those moments, the intimacy, the good things, that you remember”; “I’m from the 90s and I associate the 90s with much joy. Although those were “the dark 90s,” we have fond memories, especially in terms of music,” – explained some of the attendees.¹¹⁸ The majority in the audience were children, teenagers, or young people in the 90s. They experienced hardships but not to the extent as their parents who were burdened by the responsibility of ensuring safety and sustenance for their families.

Years later, the 90s became associated with support, intimate and face-to-face relationships reinforced by the shared poverty among neighbors and relatives, and helped them to overcome the difficulties of the time. Sztompka considers that strong personal networks of friendships, acquaintanceships, and partnerships in a society contributes to overcoming the trauma of the post-communist transition.¹¹⁹ Undoubtedly, that was the case in Georgia as well, where intimate circles formed by relatives, neighbors and other relations form an important social capital traditionally. Such relationships are prominent in the memories of the 90s. Gogi Tsereteli considers the social support of the 90s as a special and positive feature of the period: “There was basically a famine, [...] we longed for everything, but I wish the support that existed then

¹¹⁴ “Member of the European Parliament, Anna Fotyga: Georgia Is Going Back to the Past of the 1990s [ევროპარლამენტარი ანა ფოტიგა: საქართველო 1990-იანი წლების წარსულისკენ მიდის],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], February 18, 2021, <https://bit.ly/3n8zkyE> (Accessed 01.03.2021).

¹¹⁵ Tsibakhashvili, *100 Photostories. The 90s [100 ფოტოამბავი. 90-იანები]*, 6.

¹¹⁶ Comment of Facebook user T.Ch. on a personal post, February 19, 2021 (Accessed 20.02.2021).

¹¹⁷ “A Concert Dedicated to the 90s Was a Hit [90-იანების გასახსენებელმა კონცერტმა აშშლაგით ჩაიარა],” *YouTube*, October 1, 2018, <https://bit.ly/3f69AhF> (Accessed 20.03.2021).

¹¹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 191.

continues and had continued. Relatives lent a hand to each other and survived that way. [...] Many lives were saved through such support.”

In the perception of some people, “the dark 90s” were transformed into “the dark and sweet 90s.” There is even a Facebook page with the same title with more than 131 thousand followers.¹²⁰ Another Facebook page that enjoys considerable popularity is “Tbilisi was a relationship,” followed by 123 thousand people. Here, people share old photos, stories, and memories. Hard and stressful reality of the 90s shines through the humorous posts and comments: “I’m sitting on a windowpane with a fever of 40 degrees, feeling the fall breeze on my face and thinking – I’ve survived Zuko, Yupi,¹²¹ Kinder, tar gums, supporters of Zviad, Mkhedrioni, Shevardnadze, so how can I be defeated by Corona?”¹²² Nostalgic posts and comments idealizing the 90s’ relationships are also common: “I have fonder memories of the entire neighborhood gathered around a street campfire in the 90s than my family members and the world in 2020, locked up with our laptops in the warmth and comfort of our homes, driven insane by the quarantine”;¹²³ “Those days were so much better. We’ve been through so much, but we were together as neighbors, friends, relatives, and simply humans. That no longer exists today.”¹²⁴ Many share this mood, but “the dark 90s” are not that “sweet” for everyone: “How was it better?! The cold, hunger, chaos, destruction, lawlessness, death? I don’t understand where this nostalgia is coming from.”¹²⁵ People also realize that the nostalgia stems from a longing for childhood and youth: “You miss your childhood. [...] At every step, there was murder and despair. Everything was dead. People were unemployed, shops were empty, bread lines were endless. Education, cinema, theater, sport, everything came to a halt. Our generation fell victim to that period. I don’t want that kind of life for my children, or for Georgia. God forbid”;¹²⁶ “Everything that happened in “the dark 90s,” before and after, in the family, on the street, in the country, the bribery, war, murder, robbery, violence... Is now bearing fruit. We have fond memories of that time because we were children, we’re nostalgic about our childhood and everything that comes with it.”¹²⁷ In his podcast, “The Dark and Dark 90s,” Niko Nergadze pointed out that this period “was both bitter and sweet at the same time,” “the youth was the only sweet feature and nothing else, corpses lying around and no food.”¹²⁸

Themes from the 90s are also popular in TV series and comedy shows. They accurately depict

¹²⁰ Facebook page “The dark and sweet 90s [ბნელი და ტკბილი 90-იანები],” <https://bit.ly/3GdjV7D> (Accessed 25.03.2021).

¹²¹ Sweet drink powders popular in the 90s.

¹²² “The Dark and Sweet 90s [ბნელი და ტკბილი 90-იანები],” September 5, 2020, <https://bit.ly/3tdOIgH> (Accessed 31.10.2020).

¹²³ N.L.’s comment on the post of Facebook Page, “The Dark and Sweet 90s [ბნელი და ტკბილი 90-იანები],” September 12, 2020, <https://bit.ly/3FbB7ZY> (Accessed 24.03.2021).

¹²⁴ Ts.Zh.’s comment on the post of Facebook page “Tbilisi was a relationship [თბილისი იყო ურთიერთობა],” March 24, 2021, <https://bit.ly/3qc3gMc> (Accessed 25.03.2021).

¹²⁵ N.T.’s comment on the post of Facebook Page, “Tbilisi Was a Relationship [თბილისი იყო ურთიერთობა],” March 24, 2021, <https://bit.ly/3r3XLhJ> (Accessed 25.03.2021).

¹²⁶ Z.R.’s comment on the post of Facebook page “Tbilisi was a relationship [თბილისი იყო ურთიერთობა],” March 24, 2021, <https://bit.ly/3q9n56O> (Accessed 25.03.2021).

¹²⁷ Z.M.’s comment on the post of Facebook page “The dark and sweet 90s [ბნელი და ტკბილი 90-იანები],” July 19, 2020, <https://bit.ly/3JZX2GQ> (Accessed 31.10.2020).

¹²⁸ “Niko’s Podcast – The Dark and Dark 90s [ნიკოს პოდკასტი - ბნელი და ბნელი 90-იანები],” Part II, *YouTube*, February 5, 2018, <https://bit.ly/3qcqpho> (Accessed 20.03.2018).

the life of the 90s, conveying its tragic absurdity via exaggerated details.¹²⁹ These programs are popular with viewers. According to the comments, people recognize familiar episodes from their lives, recall forgotten details, and find it almost unbelievable that they have been through all that. Both joyful and “dark” details bring a smile to their faces now: dark houses and streets, midnight shootings, weapons stored in the fridge to keep them hidden and safe since there was no electricity anyways (and there was nothing in the fridge),¹³⁰ queuing for bread for seven hours, countless layers of clothes to stay warm, going to protests for having fun (“Let’s go for a walk, we haven’t been anywhere for so long. – Let’s go to the public broadcasting building. – C’mon, no, it’s so trashy there, Rustaveli protest is going to be better”),¹³¹ “friendship diaries,” anxiety caused by a knock on the door (who knows what they want? It was always dangerous), a new song by “Take That” recorded on an audio tape (a huge event for a group of friends), “Sigua cake” baked on a “kerasinka” (kerosene heater) or a wood stove, “dvizhok” – gasoline generator (a rare privilege of the minority and a dream item for many), stolen cables and disconnected telephones, soap operas that “helped Georgia through unemployment, power cuts, deprivation, and hardships of the 90s,”¹³² and much more.

The language and reality of the 90s have become unintelligible for newer generation. In 2020, ArtUp Games created a new video game called “The 90s – Shevardnadze’s Adventures.” The game creators felt the need to explain the 90s to users along with the associated features:

- “Green keraseinka” – a kerosene heater because there was no heating and electricity;
- ‘Fire’ – you would often find bonfires in neighborhoods to keep people warm, children and parents would gather around and socialize;
- ‘Sigua cake’ – a cake made from the simplest ingredients that everyone loved since there was no other alternative;
- ‘Plita’ (cooker) – an item that worked on electricity if there was electricity. Mainly used for cooking food or keeping warm;
- ‘Meetings’ – street protests often organized to demand the return of stolen deposits, the resignation of politicians, or electricity...”¹³³

¹²⁹ For example, TV shows “Comedy Show [კომედი შოუ]” and “New Saturday Show [ახალი შაბათის შოუ]” have around 300 000 views on YouTube: “School in the 90s [სკოლა 90-იანებში],” *YouTube*, February 7, 2021, <https://bit.ly/3r6VJxe>; “Flirting in the 90s [ფლირტი 90-იანებში],” *YouTube*, February 15, 2020, <https://bit.ly/31LcXYy>; “Having Fun in the 90s [90-იანების გართობა],” *YouTube*, October 17, 2020, <https://bit.ly/3jWQHmW>; “Taking a Bath in the 90s [ბანაობა 90-იანებში],” *YouTube*, June 13, 2020, <https://bit.ly/3naXt7w>; “Love Stamp [სიყვარულის ტალონი],” *YouTube*, July 11, 2020, <https://bit.ly/3temEKs>; “Concert in the 90s [კონცერტი 90-იანებში],” *YouTube*, March 20, 2016, <https://bit.ly/33mbKHl>; “Kidnapping a Bride in the 90s [გოგოს მოტაცება 90-იანებში],” *YouTube*, February 13, 2016, <https://bit.ly/3qb2eQr>; “Telasi in the 90s [თელასი 90-იანებში],” *YouTube*, January 9, 2019, <https://bit.ly/3r7dix4>; “The 90s’ Museum [90-იანი წლების მუზეუმი],” *YouTube*, October 4, 2018, <https://bit.ly/3FbCqYS>. (Accessed 20.03.2021).

¹³⁰ TV Show, “My Wife’s Best Friends [ჩემი ცოლის დაქალები],” Episode 5, Season 12, Formula Creative [ფორმულა კრეატივი], *YouTube*, October 1, 2020, <https://bit.ly/331798h> (Accessed 11.02.2021).

¹³¹ Sitcom “In the City Center [შუა ქალაქში],” Episode 12, Season 1, *YouTube*, February 10, 2020, <https://bit.ly/33fcdLA> (Accessed 11.03.2021).

¹³² “The 90s’ Nostalgia – Remember Where We Come from [90-იანი წლების ნოსტალგია – გვახსოვდეს საიდან მოვდივართ],” TV11, *YouTube*, March 20, 2018, <https://bit.ly/32ZdLK2> (Accessed 11.03.2021).

¹³³ “New Georgian Game – ‘The 90s – Shevardnadze’s Journey’ [ახალი ქართული თამაში – ‘90-იანები – შევარდნაძის თავგადასავალი],” *Marketer*, July 12, 2020, <https://bit.ly/3qch0qj> (Accessed 20.03.2021).

“The Dark 90s” – An Overcame Trauma?

This chapter does not equally represent the main features of the 90s in urban and rural areas of Georgia. Neither all social groups and problems they faced were discussed.¹³⁴ Our goal was to show central factors that determined the traumatic experience of daily life in the 90s; we outlined the attitudes formed towards the 90s in the following decades. The fact that, years later, people keep returning to the social and economic difficulties of the 90s indicates that this traumatic experience proved relatively easy to overcome for the society. People have reflected on this period and distanced themselves from it; it was placed in the past; they speak and joke about it, and even miss it.

Salome Asatiani mentions that “‘The Dark 90s’ have consolidated into a solid stereotype along with the associated cliches: ‘robbery,’ ‘power cuts,’ ‘war,’ ‘bread lines,’ ‘Mkhedrioni’.” However, the society is less willing “to go beyond these cliches and ask painful questions.”¹³⁵ It circumvents the painful past and thus, avoids new traumas, Gogi Gvakharia notes.¹³⁶

According to our survey, the majority of respondents agree with the opinion that gaining independence was more important than economic problems; less than half believe that economic problems overshadowed the joy caused by independence. We could assume that we would receive different answers to these questions in the 90s. From today’s perspective, a large part of the respondents considers that independence was worth the heavy price that the country and the society had to pay.

---

¹³⁴ Immigration has been one of the most important issues. A great majority of the different ethnic groups left Georgia. The economic crisis was the foremost reason for this, however, increasing ethnonationalistic feelings contributed to the sense of hopelessness as well. It was also the 1990s when ethnic Georgian citizens, mostly women, started to emigrate for seeking the job abroad. The torn apart families negatively influenced the subsequent generations.

¹³⁵ Asatiani, “The 1990s That Are Always with Us [1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა].”

¹³⁶ Gvakharia, “Era of Brotherhood [სამშობოს ერა].”

CHAPTER VI

TRAUMA AND TRIUMPH IN LITERARY TEXTS

“CREATION OF A UNIVERSE”

A text is written and it generates multiple meanings itself.¹

Umberto Eco. “The Name of the Rose”

A human is a narrator by nature. Narration implies not only description, but also interpretation. Deliberately or accidentally, meanings are attached to things, facts, and events that took place in the past. According to Robert Neimeyer, both narrators and audiences do so.² If no texts depicting an event are created, they will not become a collective trauma no matter how tragic the event may be, as it is never the past itself that acts upon a present society, but representations of past events that are created, circulated and received within a specific cultural frame and political constellation.³

A collective trauma established in the cultural memory can function as a unifier of the in-group for a long time. The objective of this chapter is to clarify how April 9, 1989 and 1991, the Tbilisi War and civil confrontation, and a stressful series of sudden and intensive changes are analyzed, conceptualized, and interpreted in the fiction and memoirs created after Georgia became independent, to what extent the use of the notions of trauma and triumph are appropriate for Georgia, and whether the reality of the 1990s can be assessed as the trauma of victory.

We believe that fiction plays a major role in constructing an event as a cultural trauma. On the one hand, literary texts determine the meaning of an event and shape it as a trauma and on the other hand, narration is an effective method for overcoming a trauma. A trauma can be overcome through constantly conceptualizing and rethinking it, not through repression and hushing. Fictional texts and texts published in the media, public speeches by politicians, celebrities, or unknown people, official documents, documentary movies and footage, poems, songs, and various types of artistic products and narratives are constantly discussed and interpreted. If a work wins recognition like, for example, Otar Chiladze’s “Avelum,” Aka Morchiladze’s “Mamluk,” or Archil Kikodze’s “Southern Elephant,” reading it will never end. It will not only find a place on the dusty shelves of libraries, but will also pass from hand to hand like in a relay race, becoming a subject of constant conceptualization.

Literary texts, with their ability to fictionalize and symbolize, can bring to life the experience which otherwise would be hardly verbalized and comprehended. They “have the potential to engage readers’ powers of emotional identification and sympathy on the one hand and critical reflection on the other.”⁴

As Umberto Eco says, the creation of a literary text is a cosmological event like the story in Genesis. “The first thing to do is to create a universe and make it as comfortable as possible,

---

¹ Eco, Umberto. “Afterword for ‘The Name of the Rose,’” Eco, Umberto. *The Name of the Rose*. Georgian translation by Khatuna Tskhadadze (Tbilisi: Diogene, 2016), 693.

² Neimeyer, Robert A. “Re-Storying Loss: Fostering Growth in the Posttraumatic Narrative,” *Handbook of Posttraumatic Growth. Research and Practice*, eds. Lawrence G. Calhoun and Richard G. Tedeschi (New York: Routledge, 2006), 73-75.

³ Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 3-4.

⁴ Schönfelder, Christa. *Wounds and Words: Childhood and Family Trauma in Romantic and Postmodern Fiction* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013), 29.

taking even minor issues into account.”⁵ To “create” an artistic “universe” it is necessary to have in-depth knowledge of the era to be described. It is necessary to know where people lived and how they lived, what they felt, what made them happy, what pained them, why they loved, why they hated, what they talked and thought about and how, what they ate, what they read, what they listened to, what they watched, and what they created and why. Creating a universe implies introducing, laws and rules of the game, which apply to characters as well as the plot and, what is most important, the narration. The events in the 1990s, which had an innate potential to be shaped as a trauma, determine the narration. Incessant repetition of the narrations with various authors shapes the event as a cultural trauma and represents a means for overcoming it. The storyline and the behavior of characters depend on the rules and laws of the universe created by the author, but not on the desire of the author.

In our case, the universe created in/by literary texts is a reflection of the 1990s and is full of the features of that period. Therefore, even when the author wants to “write a fairy tale, the adventure of two joyful boys from Vake and Vere,”⁶ the story nevertheless proves to be aggressive, which is due to the rules of the “created universe” and stems from the stressful and traumatic nature of the era to be described.

The authors of the works on the 1990s continue to have a clear-cut and acute emotional links to the era they are writing about. The events are assessed and given meanings, and the assessments already given are revised or reinterpreted in the literature at this moment. It is possible to constantly continue revision, but the main nucleus of meanings is created in conditions when communicative memory still exists. Our objective is to outline precisely this nucleus. The objective of most fictional works and the main thing they have to say is not to just describe this era. However, writing about any issue – love, freedom, friendship, authors cannot avoid major events of the 1990s. Moreover, the rules of the game depicted in the literary texts are prompted exactly by these events. The main rules of the game of the era under observation and hence, those of Eco’s “created worlds” fit the trauma-triumph paradigm. Therefore, the trauma-triumph of the 1990s determines the form and content of any text written about it.

We are making research in fiction and memoirs. We selected materials on the basis of Jeffrey Alexander’s features of the narratives reflecting collective traumas: A narrative is to depict an event and show what happened; clearly identify the victimized group; show that the traumatic event made an impact not only on one group, but also the whole of society; and point to a perpetrator, who is to be held responsible for what has happened.⁷

The selected texts are not only works recognized by critics, but they are also popular among the readers. Many of them have been awarded various literary prizes: Lasha Bughadze’s “Small Country” and Iva Pezuashvili’s “Bunker” have been awarded “Saba” prize; Aka Morchiladze’s “Mameluke” and Archil Kikodze’s “Southern Elephant” – the prize of Ilia State University. Nino Haratischwili’s “Eighth Life (for Brilka)” is recognized worldwide. In 1998, Otari Chiladze was nominated for Nobel Prize in Literature. The literary texts under analysis have been published several times. Some of them have turned into films (“A Trip to Karabakh,” “I Think I Will Die Without You”), while others have been staged (“Paliashvili Street Dogs”). Therefore, their impact on shaping collective memory and constructing traumas was quite strong. They have

⁵ Eco, “Afterword for ‘The Name of the Rose,’” 701.

⁶ Morchiladze, Aka. *Journey to Karabakh [მოგზაურობა ყარაბაღში]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2017), 6.

⁷ Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander et al., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 53.

been created since 1989 up to now and show the dynamic of the narrative. In addition, the scene is laid in the works both in the center of the capital and small towns and even villages in the periphery, which enables us to realize what the center and regions have in common and what differences between them are from the perspective of the attitudes towards the events studied.

THE CHRONOTOPOS OF THE 1990s

*Happy families are all alike;
every unhappy family is unhappy in its own way.*⁸
Leo Tolstoy, “Anna Karenina”

This subchapter is about Georgia that is “unhappy in its own way.” The last twenty years of the 20th century are referred to as the 90s, which has become a term and notion. When mentioned, no one needs to specify, which century they belong to. The 90s encompass the events that have taken shape as a cultural trauma. This is not just a historical era, but first and foremost Eco’s “created world” – a unity of and interrelation between time, space, and actions depicted, interpreted, and represented. Only stressful events determine and set bounds of its limits, the artistic time of texts, and the space.

Milieu of the 90s

The creation of Eco’s universe implies that it is correctly arranged and minor things and seemingly insignificant details are taken into account. The artistic time and space, physical environment, scenery, and urban landscape create the aura of an imaginary universe. It ushers the reader in the text, makes him/her feel the rhythm and nature of time and the prospects for the storyline that is to unfold. The aura of the 90s is stressful; people love, feel happy, laugh, get married, and become friends, but all this takes place in a stressful environment. The traumatic aura is the ether of this universe and a living force that shapes everything and establishes an order.

A new era started and a new reality was shaped in the 1990s. Saying this, we first and foremost imply changes that started in attitudes and perceptions, not only in political, economic, and social aspects. These sudden changes can better be seen in the texts produced by news agencies, as they enable us to see everything according to precise dates. As regards fictional texts, they show things from their own angle, using symbols.

Before the 1990s, the word “mziuri” (“sunny” in Georgian) was an artistic symbol of Georgian reality. It reflected light, warmth, and happiness.⁹ Others thought everything necessary for happiness was available here and Georgians were proud of this too. The song “Tbiliso” became not only the anthem of Tbilisi, but also an all-union hit.¹⁰ It clearly shows the attitude

⁸ Tolstoy, Leo. *Anna Karenina*. English translation by Constance Garnett (New York: The Modern Library, 1920), <https://bit.ly/3rQp9Qz> (Accessed 25.07.2021).

⁹ Children’s pop group “Mziuri” founded in the 1970s was an ensemble of joyful, happy, and talented *pioneers* (members of the children’s Communist organization) from the sunny region of the Soviet Union. A documentary bearing the same name was made in 1973. There was also children’s town Mziuri, a park of recreation and culture in the Vere Valley in Tbilisi (opened in 1982). On this topic see: Tsipuria, Bela. *Georgian Text in the Soviet/Post-Soviet/Post-Modern Context* [ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერნულ კონტექსტში] (Tbilisi: Ilia State University Press, 2016), 99.

¹⁰ Music by Revaz Lagidze, lyrics by Petre Gruzinsky. The song was written for a film made in 1959 devoted to the 1500th anniversary of Tbilisi. In 1974, the well-known “Melodia” Soviet record company produced two phonograph records of the “Orera” pop group which included “Tbiliso [თბილისი].” This made the song popular throughout the Soviet Union. In 1976, Nani Bregvadze sang it at the Song-76 festival.

towards Georgia in the Soviet times: a happy and pure region, where it is agreeable to live. What was the side comparable to “the sun and roses” transformed into in the 1990s? How is the environment of the era described and what symbols are used to depict it? What changes are made to the language used to perceive the universe?

Even spring, which is a symbol of renovation and happiness, can undergo sharp changes in the language that becomes traumatic. Trauma also determines the meaning of snow as a symbol, making it negative. “There was a big fall of snow. The whole neighborhood was covered in such a manner that one would think the spring would never come and the snow frozen to the asphalt would never melt. The wind was blowing, driving the snow.”¹¹ Snow implies cold here. The 1990s were a cold and numb universe. This story by Beka Kurkhuli, where the theme is to unfold “in the dark streets of Tbilisi full of criminals,” starts with the description of a sold environment. The girl, who was strolling in the Vere cemetery at midnight, “was not afraid of the submachine gun rounds moving across the sky hanging over” Tbilisi. The boy always carried in his pocket a Navajo – a Spanish knife with blade stabilizer and a symbol of revenge, which “Culinary Brotherhood members¹² presented him with at the school banquet on 24 October 1992, shortly before they killed each other at the same night.”¹³ The story about love and relations between a girl and a boy of the 1990 generation unfolds in a traumatic environment.

A sudden and radical transformation of the epoch and the language of its perception is a characteristic feature of cultural trauma. Jeffrey Alexander defines cultural trauma as a state caused by a sudden and radical change in the social environment.¹⁴ When describing trauma of victory, Piotr Sztompka speaks about speedy and radical change with an unexpected and shocking effect.¹⁵ Description of an altered, stressful environment is permanently repeated in diverse texts, which proves that the society described by the author is shocked as a result of a sudden change. Such texts transformed into traumatic narratives that play an important role in attaching meanings to events and developing collective memory:

“The Mtatsminda ridge was cleft,
So was Makhata,
And the stony land in Nadzaladevi.
Avenues, streets, and squares were cleft.
It would be unfortunate, if Mount Mtatsminda would be cleft
And the nation dispersed.”¹⁶

“The antediluvian trolley-buses, so old that they list to one side, vibrate as they splash through torrents of sewage. The potholes are full of foul, foaming water of unspeakable origin. The pavements are strewn with drowned rats, their bellies bloated, their legs splayed”.¹⁷

¹¹ Kurkhuli, Beka, “City in the Snow [ქალაქი თოვლში],” Beka Kurkhuli, *City in the Snow [ქალაქი თოვლში]* (Tbilisi: Sesta, 2013), 70.

¹² The Culinary Brotherhood – an armed criminal group in Tbilisi, in the 1990s.

¹³ Kurkhuli, “City in the Snow [ქალაქი თოვლში],” 83.

¹⁴ Alexander, “Toward a Theory of Cultural Trauma,” 1-2.

¹⁵ Sztompka, “The Trauma of Social Change,” 158-159.

¹⁶ Chkheidze, Otar. *Artistic Revolution [არტისტული გადატროლევა]* (Tbilisi: Lomisi, 2002), 58.

¹⁷ Chiladze, *Avelum*. English Translation by Donald Rayfield (Garnett Press, 2013), *Saba Library* (pages are not indicated in the electronic version offered by Saba Library), <https://bit.ly/3IlyocD> (Accessed 15.07.2021).

“But it's better to stay at home at midnight, it's better to be at home trembling like a rabbit in a concrete warren. [...] If you go outside at night these days, you're either an idiot, or you no longer care about yourself. In any case, you have first to accept the idea that every time you leave the house, it may be the last time.”¹⁸

“The war had just ended in Tbilisi at that time. The wrecked and miserable city shrouded in smoke was full of bread queues and plenty of unfortunate things.”¹⁹

“It was better to stay at one place than to move, because movement was dangerous.”²⁰

“Our country was speeding ahead to an abyss.”²¹

“German, Czech, and Chinese crockery cared for with so much love and suffering moved from the cupboards in living-rooms to the black market on the ‘dry bridge’.”²²

“I also went round many other places - robbed buildings of plants, empty schools, and closed printing houses.”²³

“We no longer paid any attention to news reports on thefts, robberies, and murders. We were happy to be alive at the end of the day.”²⁴

“We became accustomed to everything.”²⁵ “We had to live in a cruel reality.”²⁶

The excerpts are arranged chronologically in the line of ascent – from the 1990s to present. The 1990s seem equally traumatic at every stage. The language of narration is traumatic and the storyline unfolds in a traumatic environment. The excerpts describe traumatic environments, not concrete tragedies. This is a clear-cut representation of a cultural trauma constructed with fictional narratives repeated in various texts over the past thirty years.

Naira Gelashvili's story “Grandma” is one of the best metaphors about the start of the 1990s. The excerpts quoted above say everything straightforwardly and almost realistically, while this text is a fable and it is the fable-like narration that makes it spellbinding.

“Grandma” is a fairy tale created on the basis of Georgian folk tales. This is a “fairy tale about fairy tales” and the text is full of symbols and cultural patterns. It would have been nothing special and prominent for the purposes of our research in the story but for its date: the story was written in 1991. The date at the end of the story is a kind of brand label and to understand it, one has to take a look at history and make the year 1991 a paradigm for understanding the story. Such an approach points to the traumatic nature of those years, because mentioning the 1990s thirty years later puts you within a kind of frame and restrains you, prompting to see everything within the paradigm of a cultural trauma and make generalizations from this angle.

Important passages in the text give us the impetus to conceptualize the 1990s as a metaphor. The author seems to very precisely describe the environment, where the theme unfolds in the fairy tale. “The black water welters from the side of the cemetery, flowing along the graves.” [...] “Although there is no forest, so there can be no deer, the Zoo is here... Does this river also

¹⁸ Ibid., 86.

¹⁹ Morchiladze, Aka. *Mamluk* [მამლუქი] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2019), 89.

²⁰ Bugadze, Lasha. *The Small Country* [პატარა ქვეყანა] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2018), 52.

²¹ Haratischvili, Nino. *The Eighth Life (for Brilka)* [მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)]. Georgian translation by Nino Burduli (Tbilisi: Intelekti, 2019), 1018.

²² Ibid., 1019.

²³ Ibid., 1022.

²⁴ Ibid., 1050.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., 1051.

flow down there?”²⁷ Literary critic Levan Bregadze said that “the readers, who know Tbilisi, will definitely understand that it is about Vere river and its valley.”²⁸ In other words, “the outlines of a real environment and an existent locus can be seen in the fairy tale.” Bregadze says that the writer indeed lives not far from the Vere valley. Therefore, “I have seen from the window many times”²⁹ is also a documentary detail in the fairy tale. Movement from real to unreal, from abstract to concrete, and from imaginary to documentary is characteristic of post-modernist texts, particularly if a text comprises such clear-cut allusions.

“Lice have appeared in our city. Children have them. They are spread all over nursery schools and boarding schools. It was a genuine calamity for their mothers, who were already quite exhausted.”³⁰ In addition to local residents, lice also attack characters of Georgian folk tales. The situation becomes so grave that the characters of the fairy tale, who can work miracles, are stunned, saying: “So strange! For some reason, nothing works any longer – neither the magic jewel nor the magic shirt. What country is this?”³¹ “The art of poisoning the whole river and vineyard is unmatched! Some other country seems to have decided to kill everyone in this kingdom!”³² If we judge according to cultural patterns, it is possible to transform imaginary and fabulous symbols found in the text into documentary details, as both the river and vineyard are symbols of Georgia. Although this country has a long line of the sea coast, rivers are much more important in Georgian culture and not only in fairy tales, but also in literature (“Letters of a Traveler” by Ilia Chavchavadze, the generation of authors of the 1860s in general, “Thoughts on the Riverside of Mtkvari” by Nikoloz Baratashvili, and so forth) and vine is one of the main symbols of the Georgian culture and Georgia. The guardian of the vineyard – “the dead white dog” – is also symbolic. The characters of the fairy tale are unable to revive it. The Georgian mountain shepherd dog – Tarti, also called Kazbegura – is white. In addition, its point of origin and habitat is exactly where the main border between Russia and Georgia lies across a river in the mountains – Tergi.

By means of cultural patterns – images deeply rooted in the society – the author attaches meaning to events and makes the reader perceive a tale as a fable-like narrative of reality.³³

If we paraphrase the title of Svante Cornell’s remarkable book, it follows that the “kingdom” doomed to be exterminated is a symbol of a “small nation” (“kingdom” – Georgia), and the “state” that has this desire symbolize a “great power” (“state” – Russia), which makes everything logical. This is the answer to one of the questions of the traumatic narrative: Who is the enemy?

And who is the grandma herself?

The grandma is very old – “almost 100 years old.” She knows everything – fairy tales,

²⁷ Gelashvili, Naira. “Grandma [დადედა],” *Georgian Alternative Prose. Naira Gelashvili [ქართული ალტერნატიული პროზა. ნაირა გელაშვილი]* (Tbilisi: Karchkhadze Publishing, 2016), 214.

²⁸ According to Levan Bregadze, the story predicts the tragedy of 13 June 2015 in Tbilisi caused by the swelled up Vere River.

²⁹ Bregadze, Levan. “A Fairy Tale about Fairy Tales and Prophetic too [ზღაპარი ზღაპრებზე - თანაც წინასწარმეტყველებური!],” Levan Bregadze, *Postmodernism in Georgian Literature [პოსტმოდერნიზმი ქართულ მწერლობაში]* (Tbilisi: Artanuji, 2020), 132.

³⁰ Gelashvili, “Grandma [დადედა],” 194.

³¹ *Ibid.*, 210.

³² *Ibid.*, 212.

³³ Assmann, “Impact and Resonance,” 44.

legends, fables, proverbs, poems, and riddles. She can identify healing herbs, make sugar syrups and ointments, forecast weather, interpret dreams, and utter incantations. Characters of the fairy tale sit around the grandma, listening to her, because she is the main narrator and the characters of the fairy tale exist in the grandma's text. If the grandma does not speak, they will disappear, they will no longer exist, and the fabulous universe will also disappear. The grandma is the past not as something that has ended, but the past as a foundation and cornerstone, where we stand. It exists in the present and in the future too. It is the past that is the spine of the wholeness and unity of the culture, time, and space.

There are daughters-in-law and daughters-in-law of daughters-in-law. Can they be symbols of the Soviet present? They remove lice from children, but they have no time to take care of grandma's long hair. Grandma is against shaving her hair off and daughters-in-law evict her to the wooden house on the small land plot some distance from the house.

And there is a great-grandchild – a symbol of the future.

The several generations are a metaphor of the wholeness of Georgian reality. The invasion of lice (probably Soviet reality?) ruined the wholeness, but failed to make it disappear, because the great-grandchild longs to see the grandma. The child looks at her through the window, but they cannot hear each other's voices. There is no link. However, the child can see her and is worried, yearning to go and see her.

The grandma keeps silent. "Women are weeping... They comb their hair and weep... Men and horses are nervous."³⁴ These are documentary details of the 1990s turned into a fairy tale. It is a description of the 1990s, because everyone was minding his own business then – men were nervous, dying, and women wept.

"I am looking at the heavens. A dark cloud is moving from the edge of the sky. It is rather a city with towers and aircraft rather than a cloud. Although I am glad that such an excellent and stunning cloud appeared for the first time in this city after my childhood, I note with fear that this cloud also emits some strange blackness, becoming increasingly dark."³⁵ This is also a description of reality. These are documentary details. The author was born in 1947 and March 9 took place in her childhood. This may be a parallel. Representation of the relation between earlier and later events, the resonance of paradigmatic events, when an earlier fact subconsciously forms a later one.³⁶ This black cloud may be the desire of freedom and therefore, its appearance is dangerous and at the same time very joyful. Recalling Neimeyer,³⁷ the black cloud may be a symbol of a triumphal trauma of the 1990s revived by April 9 and a fable told on March 9.

In addition, we encounter clear artistic allusions in the text. Mother asks: "Can deer milk help?" And the child answers: "Can the milk of the deer kept in the cage help?" This is a symbol of the strive for freedom in the of the 1980s.

The storyline reaches the culmination. "The river has overflowed its banks, turning everything into a swamp."³⁸ No way out can be seen any longer, but the threat can be seen from the waist up.

And the child decides everything.

³⁴ Ibid., 209.

³⁵ Ibid., 203.

³⁶ Assmann, "Impact and Resonance," 45.

³⁷ Neimeyer, "Re-Storying Loss," 73-75.

³⁸ Gelashvili, "Grandma [ჯოჯოგა]," 215.

It is not the mother's experience that decides, but the faith of the child – the “fabulous” love and great desire to rescue the grandma and bring her back. The child has trust in fairy tales and miracles. He uses a crystal bead from the magic family light fixture as a magic jewel, which turns him into a lamb, who runs over the waves of the river and makes Murman, who ruined the love between Abesalom and Eteri,³⁹ say the magic words. As a result, the heavy waves of the river (a symbol of new times) take away the lice (a symbol of Soviet reality) and save, using the magic carpet, the grandma and characters of the fairy tale sitting around her. “He is holding the grandma by her hand and they are by the river now... They will cross it now and we will go home.”⁴⁰ The fairy tale is full of symbols characteristic of Georgian culture. The end of a fairy tale should be happy. The reality perceived in 1991 – a story about a black cloud that has just emerged and that is joyful and dangerous at the same time – should also have a happy end. The text is a fabulous representation of a triumphal trauma.

The description of the stressful and melancholic environment is not due to the style of a concrete author, but to the traumatic nature of the era. It is equally stressful with any author writing about the 90s. In 2020, Iva Pezuashvili published a small-size novel “Bunker.”⁴¹ The multi-storey buildings constructed in the late Soviet period had built-in garbage bunkers from which a stinking smell spread through the entrances and floors. The author used the bunker as a symbol of the recent past and thus revived the epoch of the 90s from the perspective of the year 2017: the 90s were a period in which the environment was as putrid as a garbage bunker. Shota Iatashvili entitled his story “The Sick City” and dated it January-March 1992. Like in the case of Naira Gelashvili's “Grandma,” the date also becomes a paradigm of understanding the text. Tbilisi was indeed a “sick city”. What does Iatashvili's world of the 90s look like? “I live in a sick city. [...] It is almost impossible to get out of the sick city. [...] No one needs sick people beyond the boundaries of the city.” Young women queuing up to buy food discuss having sex with five males at the same time; a woman and a man quarrel in the queue; the man makes a gunshot; a person breaks in with a hand grenade and takes canned food with him; “cockroach jam” and “canned mice” are the main food. There is only stress in the city, not life: “A monster with houses with broken windows, canons, one-armed and one-legged men, raped women, brains mixed up with blood, crumpled paper with ‘spring will no longer come’ written on it, a depraved sister, whom her husband with cold eyes cuts the throat, canned mice, protesters, who fire submachine gun rounds in the air, a poet, who sells condoms instead of books... The monster called my city was coming.”⁴² However, there is nevertheless hope. There are a lot of flowers in the city. Although no one can notice them, there is nevertheless a man – “a Methuselah, who is as old as the city,” who notices them, collects them, and sings an “extremely beautiful and extremely everlasting song.”

Who is Brilka?

A white sheet of paper in the text on 1200 pages. It is Naira Gelashvili's child that turned into a lamb. It is a future and trust in the future. That is why it is a white sheet. The novel by Nino Haratischwili “The Eighth Life (for Brilka)” has 1200 pages, because they were to end in

³⁹ Personages of the medieval Georgian folk poem “Eteriani.”

⁴⁰ Gelashvili, “Grandma [დადედა],” 213.

⁴¹ Pezuashvili, Iva. *Bunker [ბუნკერი]* (Tbilisi: Intelekti, 2020).

⁴² Iatashvili, Shota. “The Sick City [ავადმყოფო ქალაქი],” Shota Iatashvili, *Attraction [მიზიდულობა]* (Tbilisi: Palitra L, 2012), 87.

a white sheet or, to be more correct, not to have the end written, because the end to the novel is the beginning of the future. The eighth life begins, as 8 is a symbol of eternity, while the whole of the 1200 pages before it reflect the trauma we will revert to below.

“Avelum“ by Otar Chiladze is also a metaphor of the 1990s. Two empires are breaking down. One is the Soviet Empire and the other is an imaginary empire – “Avelum’s own or, to be more correct, the empire of love that exists only for him, being hidden in his heart.”⁴³ According to literary critic Manana Kvachantiradze, the reasons for the trauma of the 1990s are as follows: “The reverberating coincidence of the empires of evil and love; convergence of the personal and imperial disasters, which leads to the overall transgression of destruction at all levels; and the disappearance of one of the opposed pairs, which bodes the disappearance of the other.”⁴⁴ This empire consists of women: wife, daughter, granddaughter, and two mistresses - one of French and the other of Russian nationality. This empire of Avelum is a metaphor of Georgia with its various manifestations. The wife symbolizes the past of Georgia, the daughter – the 1990s, and the granddaughter – the future. The French woman symbolizes Georgia’s attitude towards Europe and the Russian – towards Russia. Both empires break down, because the transitional period leads to changes in approaches, attitudes, and perceptions. The “empire of love” is a kind of symbol of the identity, therefore, its destruction is painful for him.

What does the description of the 90s in literature consist of and what are the events that are described and when they unfold and where? It does not start either with the Tbilisi War in 1991 or April 9, 1989. These two main tragic events revive and become attached to earlier events. Therefore, the beginning of the reality of the 1990s in literature is linked to other tragic events that took place at other times and in other spaces.

- War in Afghanistan – 1979-1989;
- Chernobyl catastrophe – 26 April 1986;
- Natural disaster in Svaneti – 1987;
- Spitak earthquake – 7 December 1988;
- Natural disaster in Adjara – 1989;
- Karabakh conflict – from 1988;
- Ceaușescu’s execution – 1989;
- War in Yugoslavia – from 1991.

This is the list of the events, which are at the beginning of the narrations or storylines about the 90s or are part of the content of the texts. These are a kind of components of the 90s, where actions, times, and spaces are all traumatic.

In addition to the present time described in the texts, the past of the artistic time is also interesting:

- March 9, 1956;
- Soviet repressions;
- Sovietization.

Trauma of victory of the 90s plays the role of resonance, linking the earlier and later events and keeping alive traumatic experience of the past.⁴⁵ The time, space, and action are also confined

⁴³ Chiladze, *Avelum*.

⁴⁴ Kvachantiradze, Tamaz. “The First Year [წელი პირველი],” *Literaturuli sakartvelo*, April 13, 1990, N 15, 65.

⁴⁵ Assmann, “Impact and Resonance,” 45.

to tragic events in this case too.

In addition to the major spaces that set bounds on the “world,” the texts comprise place names that represent a kind of scenes, where the 90s unfold as an event. These place names have by themselves acquired a traumatic-triumphal meaning as a constituent part of the whole “world.” Names taken separately probably do not mean anything and cannot tell us anything, but if we list them together, a narrative will take shape:

- Likhni;
- Tbilisi State University;
- Rustaveli Avenue;
- Area in front of the parliament;
- Kashveti.

This is already a narrative and a kind of an associative game. These place names need next to nothing to have the scene of 9 April 1989 revived.

- Cinema House;
- Stairs in front of the television building;
- Rkoni;
- Tbilisi Sea;
- Area in front of the parliament;
- “Tbilisi” Hotel;
- Kashveti;
- Bunker;
- Didube Metro Station;
- Circus;
- Chelyuskinites Bridge;
- Samegrelo.

This is also a narrative. These words do not need additional explanations to recollect scenes of the Tbilisi War and civil confrontation.

- Rallies;
- National;
- “Long live!”
- “Down with!”
- KGB agent;
- Putsch;
- Mkhedrioni;
- Guard;
- Criminogenic situation.

These are some of the words, which trigger associations with the 90s.

Let us go back to Eco: “In the Middle Ages, cathedrals and monasteries used to burn like twigs, so stories of those times without fires is the same as a movie about a war without flaming planes.”⁴⁶ The same is true for the 90s. It does not exist without these components. It is “obligatory” to use them when writing about this time. Otherwise, it is impossible to create the world of the 1990s.

---

⁴⁶ Eco, “Afterword for ‘The Name of the Rose’,” 707.

The Present of the 90s

The main character of Aka Morchiladze's "Mamluk" is a veteran of the war in Afghanistan. The protagonist of "Escape from Paradise" by Beka Kurkhuli also arrives from Afghanistan and the text comprises a long narration about that country. Afghanistan was the first battlefield, where the generation of the 90s saw bloodshed, which never ended in their future lives, befalling on them in the shape of the Tbilisi War and civil confrontation, the wars in Tskhinvali region, and Abkhazia, score-settling in the streets, and senseless wars between brotherhoods. Iva Pezuashvili's "Bunker" is a saga of the Simonyan family who have fled from Karabakh to Tbilisi during the war. In "Avelum" by Otar Chiladze, natural disasters are often mentioned before the narration of the main story starts. The calamities are associated with the hardships of the transitional period. The author speaks about the lack of hope for the future, fears, and the end of the world: "Really, the end of the world is coming. The death of big things begins with the death of little things. In this case, true, we are dealing more with a case of suicide rather than death from natural causes."⁴⁷ This judgment similar to "The Decline of the West" by Oswald Spengler is followed by a story of Georgia: "Already ten meters of red snow had covered Svaneti. [...] December earthquake shook the whole of Georgia and put it in jeopardy." At the beginning of the same work, the author starts setting bounds on the space and installing decorations, where the storyline is to unfold later and he definitely has to present the space as a stressful environment, so the author uses the Chernobyl tragedy as one of the components: „Several forms of Chernobyl flu are simultaneously raging in the most beautiful of the cities of the Caucasus."⁴⁸

The geography and the contemplative space of the war are further expanded in a Georgian story narrated in German by Nino Haratischwili. "We noiselessly walked around this war, closing eyes. And when we had electricity, we watched footage of the war in Yugoslavia on TV. Strange as it was, our hearts bled for the war of others. Moreover, we were grateful that we had the opportunity to forget our own war. We had to live in a cruel reality."⁴⁹

In his book "Tearful Glasses," Gogi Gvakharia starts his narration on April 9 with the story of Ceaușescu. "They filmed everything, how they put the couple up against a wall and how they shot them."⁵⁰

Stories also mention calm places in the world. For example, Aka Morchiladze's "Dogs of Paliashvili Street" starts in the following manner: "I want to go to Nice."⁵¹ This also points to a trauma, because Nice symbolizes beating one's way out of the locked, dark, and traumatic space and finding a calm place to relax: "I don't know what it was, probably a dream... Otherwise, how could I have recalled Nice in this darkness: There was no electricity at night and there is no electricity now either, in the morning."⁵² It is the inaccessible and idyllic place that is beyond the real space, and the real space is dark and cold. Aka Morchiladze describes it sarcastically: "The scene is fantastic – pants and a candle. In short, whether you wash or not, you resemble a dimwit. All of us have elongated ugly mugs. It is such a time. It is the classical time of becoming

⁴⁷ Chiladze, *Avelum*.

⁴⁸ *Ibid.*, 5.

⁴⁹ Haratischwili, *The Eighth Life* [მერვე სიცოცხლე], 1051.

⁵⁰ Gvakharia, Gogi. *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალე] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2013), 216.

⁵¹ Morchiladze, Aka. *Dogs of Paliashvili Street* [ვალიაშვილის ქუჩის ძაღლები] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2017), 3.

⁵² *Ibid.*, 3.

dimwits.”⁵³ Cold is an important symbol of the 90s. It is so important that a joke becomes widespread throughout Georgia: Those of us, who survive this winter, will make a joint photo with the inscription “Georgia” on it.

In addition to what the joke mingled with sarcasm says, the period was bloody. Time could change nothing in the environment. In this story too, it is frozen in blood, but this is the blood of criminal score-settling, not that of war. When you read in the story the description of the life of stray dogs living in ravines and forests, their running around to find food, treating passersby as enemies, killing them as well as each other, and terrifying the city day and night, you can clearly imagine Tbilisi and entire Georgia of the 90s that lived according to the rules of brotherhoods. This happened in independent Georgia, where the only thing acquaintances discussed was that “no one has been killed or robbed in the neighborhood over the past two or three days.”⁵⁴

Aka Morchiladze is one of the first among the writers of the new generation in Georgia, who started writing in a language that was absolutely new for Georgian literature. This is the language used in everyday life in the 1990s and the slang of that period. It is not about foul language. On the contrary, it can be said that the characters of the author ideally use the slang of the 90s without resorting to foul language, which was quite difficult to achieve given the scale of the “politeness” of the slang. “Dogs of Paliashvili Street” is a good example in this regard. The 90s were precisely the same as the language of the story spoken by the narrator and characters: tense, stressful, melancholic, and pessimistic, showing the loss of interest in everything and mechanical actions, and reflecting mechanical life, precisely as described by the phrase – “whether you wash or not, you resemble a dimwit.”

The language is melancholic and pessimistic not because that the story is written in the 1990s. With a good author, a language automatically becomes such as soon as he starts telling his story about this specific era. The story “Zinka Adamiani” was written just recently, in the second decade of the 21st century. Literary critic Levan Tsagareli says that it is a story-requiem, which becomes evident from the very beginning.⁵⁵ The author dedicated the book to the friends of her mother, “beautiful girls, who remain in the 20th century.”⁵⁶ Telling the tragic and fabulous story of people residing in so-called “Italian-type” yards in Tbilisi, the author revives true stories of Tbilisi of the late 20th century. In addition to personal tragedies and sentiments of these people, it is also interesting that the environment as a whole is stressful. It is so stressful that although you are aware from the very beginning what kind of text you are dealing with, the shocking story nevertheless unexpectedly breaks out on you: “Nothing will end and nothing will be brought in order, Zinka. Temiko and Zuriko are no longer in this world. [...] At dawn next day after the boys were buried, smoothly shaven and overdressed Data with a medal on his chest killed himself with his service weapon.”⁵⁷ Why were Temiko and Zuriko killed? Why did Data commit suicide? The 90s are the reason again.

Unlike other texts, this one does not mention dates or point to any streets and names. However, the space of the 90s is nevertheless determined and marked by epigraphs under the subchapters:

⁵³ Ibid., 4.

⁵⁴ Ibid., 9.

⁵⁵ “‘Zinka Adamiani’ - Levan Tsagareli [‘ზინკა ადამიანი’ - ლევან ცაგარელი],” *YouTube*, March 28, 2019, <https://bit.ly/3341xkr> (Accessed 02.02.2021).

⁵⁶ Kordzaia-Samadashvili, Ana. *Zinka Adamiani [ზინკა ადამიანი]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2019), 152.

⁵⁷ Ibid., 78.

- “Shavleg, your black tunic, Shavleg...” – an excerpt from a song that is a symbol of April 9;
- “Light is back” – from the reality of the 90s;
- “I want to go to Nice” – the expression of the desire to beat one’s way out of the stressful space of the 90s described by Aka Morchiladze;
- “I will buy everything old for the exception of your grandmother” – life in need.

Components of the 1990s can be found not only in epigraphs. They are scattered in the text:

- “After Zaur put his Moskvich on bricks and said loudly: ‘That’s it!’ grandpa and Zinka saw from the balcony on one very cold day that smoke flew up into the air somewhere. This was not the mushroom Zinka longed for. The city, the heart was burning”⁵⁸ – crime and the Tbilisi War;
- “He had the opportunity to see tanks and also had the opportunity of surviving the curfew, but he had no fears. But now he was afraid, of the end too”⁵⁹ – April 9 and the Tbilisi War;
- “This winter will never end and the war will never end either”⁶⁰ – the Tbilisi War.

One of the first literary reflections of the 1990s belongs to Aka Morchiladze – “Journey to Karabakh.” The film adaptation of the novel was called “A Trip to Karabakh,” which reinforces the emphasis on the abnormality of the era, as the title becomes more ironical and sarcastic: “A Trip to Karabakh,” i.e. a trip to war. The space described in the novel is closed by the war and is full of negative energy. The “world” is represented only in the spaces, where there is war. And the time seems to be standing still and immovable. It is not felt to be changing. It neither changes nor can change anything. The time is stiffened and petrified in the war spread in the space.

Aka Morchiladze is a historian by profession. It is probably due to this that he became an author, who described important sociocultural events that took place in Georgia in the 20th century. The author noted himself that “Journey to Karabakh” “was written in the period between the wars in Tbilisi and Abkhazia, i.e. by the end of the war in Tskhinvali” – in 1992, when he was 26.⁶¹

The very first sentence is traumatic in the novel. The tragic nature of the period is described in just several lines. The author emphasizes from the beginning that political confrontation determines the context of the period: “Georgia was at war with itself, if you can call what we had a war. President Gamsakhurdia had just fled the country in any case, chased out by the National Guard and the paramilitaries of the Mkhedrioni. I didn’t care about any of that back then, and I care even less about it now.”⁶²

Although he has no interest in this war, he has to mention it, because the story told in the novel is determined precisely by this fact. It does not even have a clearly coined name – “war or something.” The story unfolds against the background of constant war and confrontation between son and father, Zviad and “putschists,” and Armenians and Azerbaijanis. The novel is a clearly traumatic narrative. The author himself notes in the foreword of the 2004 edition: “While writing, I realized that boundless aggression was emanating from a place. I did not even try to cope with it. I would have failed to.”⁶³

⁵⁸ Ibid., 71.

⁵⁹ Ibid., 71.

⁶⁰ Ibid., 122.

⁶¹ Morchiladze, *Journey to Karabakh* [მოგზაურობა ყარაბაღში], 5-6.

⁶² Morchiladze, Aka. *Journey to Karabakh*. English translation by Elizabeth Heighway (Champaign, London, Dublin: Dalkey Archive Press, 2013), 1, <https://bit.ly/3Ar4HcZ> (Accessed 15.12.2021).

⁶³ Ibid., 7-8.

This narrative can also be seen in other works by Aka Morchiladze. The story “Mamluk” is one of the important texts from the perspective of our research. It was written 10 years after “Journey to Karabakh” was published. Fate brings a son of the khan of “autonomous district of a Central Asian republic, Kirbal” to a small Georgian town and links him forever to an ordinary Georgian guy. Reading the adventures of the characters, readers familiarize themselves with the tragic events happening in Georgia in the 90s. This text is one of the best arguments in support of the idea the 90s definitely fit the ambivalent nature of the trauma of victory. The work starts with specifying time: “I have known Peter Goldsmith since the times of shooting in our country.”⁶⁴ The time is perceived through traumatic events. One sentence makes it clear that action unfolds in the 90s.

The main character is a man, who has received higher education and fought in Afghanistan. After he returns to his homeland, he starts working at the Muzeum of Local Lore. This is noteworthy as a museum is a site of memory. In addition to the active memory of in the Communist times, other memories are also preserved, concealed, and hushed up there.

The need in a different “reading” of the museum emerged very soon: a descendant of Eristavi family executed in Communist times appears in the story. The man emigrated after his grandfather was executed and returned to the home, where his ancestors lived in his homeland, by the end of the Communist regime. The first thing he did was to go to the museum to see the items that belonged to his ancestors and to familiarize himself with their stories. He wanted to find the items and get them back, which made cleaner woman Babutsa weep from happiness and the director, a former Communist and official, became nervous. Times were changing as well as the paradigm.

According to the characteristics determined by Sztompka, the event turns into a trauma as it causes a sudden and comprehensive pain and shock. The world described in “Mamluk” is just like this. The text says straightforwardly: “The story started suddenly. It was spring. The bad thing had already happened in Tbilisi. Russian soldiers had killed people.”⁶⁵ “In the meantime, other flags were fluttering in this country. Everything was changing every day. [...] Hard times were coming.”⁶⁶

The emphasis on the quick change of the times and its results is clear-cut in other texts. In his novel “Avelum,” Otar Chiladze speaks with fear about the change: “We expect it, we strive for it and... we’re afraid. No. The reason we’re afraid is that we weren’t expecting it. We weren’t even thinking about it. Who would have thought? What just yesterday we thought was eternal has suddenly turned out be the past. Only one of Lenin’s legs, and only the below the knee, is left standing on the plinth.”⁶⁷ The passage clearly shows that the desire to be independent did probably exist but the sudden change brought about fear instead of joy and the victory resulted in a deterioration of life instead of its improvement.

The dissonance between the expectations and the reality is a precondition for a trauma of victory. “Life was becoming increasingly difficult. The country now had its own government and separation from Russia was announced, but calm was nowhere to be seen. Something close for a long time opened and it could not be over at once. Things were just starting. Life was becoming

⁶⁴ Morchiladze, *Mamluk* [მამლუკი], 3.

⁶⁵ *Ibid.*, 50.

⁶⁶ *Ibid.*, 70.

⁶⁷ Chiladze, *Avelum*.

increasingly difficult.” “The city was ruined in some way.”⁶⁸ The reality that took shape as a result of something sudden is a most paradoxical fact, because people dreamt about this change and fought for it. It was supposed to bring about well-being, but it brought about pain.

Aka Morchiladze has precisely described one of the means for overcoming a trauma mentioned by Sztompka – education and the knowledge of English: One of the main characters of “Mamluk” speaks about ways out of the situation in the country that has taken shape. He tells another character: “You have to somehow learn a foreign language... My impression is that English is better. You have to learn something. Otherwise, life is going to be different.”⁶⁹

The passage about Tbilisi is interesting in terms of describing the environment in the 1990s. The war has just ended, the city is ruined, there are people in lines for bread, and there are people with assault rifles. “There was shooting and it was awful”⁷⁰ The situation is so hard that the main character decides not to go farther than his city, where there is nothing in addition to funeral repasts. “Night, when me and Tamro wrapped up warm and talked, was the only relief for me. [...] We could hear shooting from a distance, but we had nothing better in our lives at that time. Indeed, there is probably nothing better than this.”⁷¹

Difficulties caused by social changes change people. “The time was such that difficulties emerged one after another. At that time, we heard news about my brother: My mother was mad with fear, thinking that something bad could happen to him in the war, but he proved to have joined some people in Tbilisi and committed armed robbery.”⁷² The author did not refer to the time to blame it and to justify his brother's evil deeds, “it was indeed so, as people changed because of the time, becoming bandits and being spoiled. Life was so terrible that I can hardly describe it.”⁷³

A naive question arises: What is the end of the novel? There is no answer. No one dies, but the story that starts with a return from one war ends in another one with many other wars between them. The main character receives a letter from the khan of Kirbal, who speaks about the need to regain his country.

When analyzing a trauma, Piotr Sztompka concludes that the situation caused by major social changes arouses the feeling of danger; people are agitated, helpless, desperate; they feel distrust to other people and institutions; they are pessimistic about the future.⁷⁴ The characters of the literary texts have the same perceptions and feelings. “The Southern Elephant,” a novel by Archil Kikodze is one of the most outstanding texts in this regard. This is an urban novel, where the storyline unfolds during one day. A film director, who will no longer make a movie, cedes his apartment to a friend to meet the woman he loves. To somehow spend the time, the film director wonders about Tbilisi. As Giga Zedania said in his article “Hiding the Elephant”, “The Elephant is written from a cultural center. Not because action in it unfolds in Tbilisi’s central neighborhoods, but because its character shares the fundamental values of society and regards himself as their bearer. This provides him with certain knowledge: The character is aware of

⁶⁸ Morchiladze, *Mamluk* [მამლუკი], 88.

⁶⁹ *Ibid.*, 58.

⁷⁰ *Ibid.*, 89.

⁷¹ *Ibid.*, 98.

⁷² *Ibid.*, 103.

⁷³ *Ibid.*, 105.

⁷⁴ Sztompka, Piotr. *The Trauma of Social Change*, 165-166.

how his environment is organized and what its history was; he knows the truth about his family, mistresses and friends, and, what is most important, he tries not to deceive himself.⁷⁵

There is one interesting character in the novel: a neighbor of the main character, the father of his friend Mediko – Uncle Rostom. He was a musician, a successful musician. However, changes in reality completely changed Uncle Rostom. Nothing matters for him any longer. “The Tbilisi War, which did not spread beyond “Iveria” Hotel and did not reach us, forced the musician to stay at home forever, transforming him into one of the happiest people in our city, because he was no longer interested in anything for the exception of his own flowers and his collection of disks.”⁷⁶ “Very soon after the Tbilisi War, a gift bought for a beloved with loots or looted money appeared in the street, where Uncle Rostom lived.” A coup that took place a few steps away from the house became the starting point of a new life for Mediko. She now had a car, which she would never use and father, who would never leave home. Uncle Rostom was probably the only person in the neighborhood and the whole city, who did not know that the BMW car parked outside his window belonged to his daughter.⁷⁷ It can be said that the traumatic environment of the 90s marginalized Uncle Rostom. The tragedy becomes particularly acute because marginalization proved to be the best way for maintaining human dignity and self-preservation.

The “energy brigand,” cousin of the main character’s student peer Rozeta, is tragic in a different manner. He has “declared war against the whole of the Georgian Republic.” It is interesting what attitude the narrator has towards this person. He is definitely an offender, as he shot from an assault rifle on electricity transmission lines, damaging them. However, the narrator seems to justify the energy brigand. “What made him particularly angry was that electricity was noisily flowing somewhere, while his village and the whole of Svaneti remained pitch dark.”⁷⁸

The mother of the main character is one of the important personalities in the text. Relations between the mother and son are full of problems. What is unfortunate is that these problems could have been avoided, which proved to be impossible not because the mother and son failed to agree, but due to the overall context in the country. “My mother also used to throw stones.”⁷⁹ These are the words the author uses to introduce the mother of the main character and narrator in the story. This passage confirms that the events of the 90s are traumatic. This short sentence is seen as a separate paragraph in the work, which serves to make it clear-cut and emphasized. Stone is a primeval weapon and it symbolizes the 90s, emphasizing that the reality in those years was reduced to a primeval state first and foremost in terms of morality. In addition, throwing stones expresses inadequate and abnormal behavior in the Georgian language.

Earth is another important symbol. The mother is an archeologist, so she has to deal with earth, which is a symbol of life, birth, maternity and fertility. However, it is noteworthy that this character goes through her life without discovering anything. Although there is no land that does not keep archeological riches, this is not due to the lack of professionalism. The mother is sterile not in terms of physical reproduction – she has a son. She is sterile in terms of creativity and professionalism. She cannot discover anything, as her energy is used to no purpose in search of

⁷⁵ Zedania, Giga. “Hiding the Elephant [სპილოს გადახლვვა],” *Radio Liberty* [რადიო თავისუფლება], 14 September, 2017, <https://bit.ly/3JLdP0k> (Accessed 11.05.2021).

⁷⁶ Kikodze, Archil. *The Southern Elephant* [სამხრეთული სპილო] (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing, 2016), 25.

⁷⁷ *Ibid.*, 20.

⁷⁸ *Ibid.*, 48.

⁷⁹ *Ibid.*, 106.

enemies and throwing stones. She ridicules her sterility herself, leaving a message that when she dies, she should be buried with a bronze axe, which is to become a conundrum for the person, who may dig out her grave.

The following passage is also interesting in another sense. “The only thing made me weep. Mother proved to have had the sense of humor!... The discovery almost broke my heart. She had the sense of humor, but kept it secret from the whole world, even from her son. Our life could have been quite different with humor.”⁸⁰ However, it was impossible otherwise, as it was impossible to behave in a different manner in the environment of the 1990s. It was only possible to throw stones.

In the meantime, the reason for stone-throwing is clearly specified: Mother is a supporter of the first president of Georgia. She continues to live the rest of her life within the tragedy of the Tbilisi War. She sees her husband, whom she has divorced, in the opposed camp. The text notes the gravest result of the 90s: “The State Museum was divided in two before the Tbilisi War and after it. Employees – ‘Putschists’ and ‘Zviadists’ – would not speak with each other for years. The confrontation was so obvious, deep, and constant that “hand-to-hand fighting took place at banquets held after people defended dissertations.” “Putschist” was the main swear-word. “My son failed to be a patriot. His best friend is a putschist and that friend’s father is a worst possible putschist, drunkard, disgustful, and ignorant!”⁸¹ The trauma inflicted by civil confrontation determines the life of the main character’s mother, her attitude to the world, division of people into *good* and *bad*, and her attitude to her son. “We would simply speak – the two of us without the first and second presidents, their supporters and those, who swore them. She disagreed. She did not want it. [...] She spent the last 15 years of her life, cursing putschists, Shevardnadze, masons, and God knows whom. She did nothing else, even when she was confined to bed. [...] Mother had sufficient force and anger until her death.”⁸² And the anger and force was due to the sentiment of injustice. The main literary character, with her inner world, behavior, lifestyle, and surrounding is part of the society of the 90s, disoriented due to the trauma of victory and suffering from apathy and anxiety.⁸³ The author describes the state of Zviad Gamsakhurdia’s supporters: “Losing a battle has its advantages. You become the loser and victim and your opponent the executioner and butcher. And mother used this advantage to the end. She did not miss any rally of the first president’s supporters after he fled. The rallies were dispersed and shot on and people were sometimes killed. She threw stones and received bullets in response. I have searched for her in the streets on many occasions and found her together with ravaged like-minded people hiding in a side-street or someone’s apartment. She was always excited and with blazing eyes, but never frightened.”⁸⁴

Father stood on the other side. To be more correct, mother viewed her husband, who had quit the family, on the other side of the barricades, because she thought he was a bad man and those, who were bad, were supposed to be standing with assault rifles in their hands on the other side of the barricades. This family is a kind of symbol of the divided Georgia with its parts opposed to each other in the 90s.

⁸⁰ Ibid., 112.

⁸¹ Ibid., 106.

⁸² Ibid., 108.

⁸³ Sztompka, Piotr. *The Trauma of Social Change*, 165-166.

⁸⁴ Ibid., 107.

The trauma of victory seriously affected social and cultural reality, established new rules of the game, penetrated into the deepest layers of the society, defined family histories. All this is told by Zaira Arsenishvili in the story “There was a Cherry-Seller.” “They say it is so lucky they love each other so much. They have managed to remain excited and tender to each other in this manner for so many years.”⁸⁵ Relations of a couple are based on harmony and mutual understanding. Irakli and Zizi approach each other’s characters, behavior, and lifestyles with full understanding and live in full agreement. However, the events that started in the 90s, sharply changed their common life.

“Following April 9 [...], Irakli became critical of the leaders of the nationalist orientation. After they came to power, Irakli and Zizi unfortunately found themselves in the opposed camps and viewed and assessed everything in a different manner from their respective sides. Their relations turned first into disputes, then wrangling and quarrels and ended up in terrible brawls. Irakli was no longer eager to come to Tbilisi and he came very seldom too. Zizi, who became a diehard supporter of the president and then former president, would rather quit her job than refuse to attend rallies, gatherings, and marches.”⁸⁶

The harmonious family was ruined due to the challenges of the traumatic era, not due to personal antipathy. The story by Zaira Arsenishvili is not just a story of a concrete family. It is a generalized image of disintegrated and hopelessly confronted society of the 90s.

The characters of the 90s are also interesting. They are the people, whose existence implies the 90s and vice versa, without whom the 90s are unimaginable. Father, the “artelshchik” (a owner of illegal business) as the protagonist and narrator calls him, is one of such characters. Some call them “shadow capitalists” and “wheeler dealers.” These are the people, who are ready to earn money by any means, including illegal and immoral methods. They already existed in the Soviet era, being a product of the corrupt Soviet system. They fit the 1990s too, legalizing their way of life. They bought over everyone they could. They killed and others went to prison, while they went to parties in restaurants. This kind of people underwent transformation following the Soviet era and became religious in the 1990s to such an extent that they could, being drunk, transport wonder-working icons by plane together with clerics.⁸⁷

Transformation of people was typical for the 1990s. Together with shadow capitalists and criminals, former KGB employees also found shelter behind the church. In his book “Tearful Glasses,” Gogi Gvakharia describes a phenomenon of this kind with sarcasm. He speaks about his meeting with a KGB staff member before his departure for Germany. The episode took place soon after April 9, 1989. They wanted him not to speak about April 9 in Germany. The man, who represented the KGB, wore a huge cross hanging on his chest thickly covered with fair hair seen behind his unbuttoned shirt.”⁸⁸ As Gogi Gvakharia said, it was the time of confused values when one could see a picture of a “KGB colonel in a chokha weeping over the April 9 tragedy.”⁸⁹ The authors of odes to Communism, Lenin, and Stalin switched to glorifying independence and

⁸⁵ Arsenishvili, Zaira. “One man from Bliskini [ერთს კაცს ბლისკინელს],” *Georgian Literature [ქართული ლიტერატურა]* (July 2010): 16, <https://bit.ly/32W1Pex> (Accessed 29.05.2021).

⁸⁶ *Ibid.*, 18.

⁸⁷ Kikodze, *The Southern Elephant [სამხრეთული სპილო]*, 116.

⁸⁸ Gvakharia, *Tearful Glasses [ცრემლიანი სათვალე]*, 223.

⁸⁹ *Ibid.*, 221.

the national liberation movement. The confusion of old and new meanings was characteristic of the period. “The Patriarch gave this cross to me as a present. I never remove it, but I also carry my Communist Party membership card in my pocket and it is always with me, I carry both, because both are mine and I am proud of them.” The situation often were becoming comical: “I congratulate you on Mr. Jesus’ resurrection, comrades!”⁹⁰ This seemingly strange address by the president of the Academy of Sciences that was “stylistically and historically confused” reflected the reality of the 90-s.

The confusion of old and new values was not always so comical. The events on April 9, 1989 gave rise to fears of the future, nature, each other, and uncertainty. All this is clearly seen in texts, and differences depend on the narrators. The author is the narrator in Lasha Bugadze’s novel “The Small Country.” The novel is autobiographic and it can be said that the author is telling the story of his childhood in the 90s. He tells the story not as an adult, but as a child, who saw and perceived things in 1989. He writes: “My first major fear is April 9.”⁹¹ He focuses on the media showing mutilated corpses, noting that no one thought about the minds of children at that time. He regards as a manifestation of the fear the fact that exalted masses constantly went to mortuaries obsessed by the desire to see dead bodies. “Show us the dead.”⁹² Gogi Gvakharia said the same, when he wrote that the main artistic image of 1989 was the close view of the girls and boys killed and mutilated on April 9.⁹³ In his novel “Avelum,” Otar Chiladze speaks about fears of novelty and uncertainty. “All my life I’ve been waiting for the day which I have lived to see and... I’m afraid!”⁹⁴ It is this dangerous environment emptied of any hopes for the future and full of pessimistic aura that is described in the introductory part of the novel. The author often speaks about the end of the world, which can be explained by expectations of changes in the 1990s. The fear of uncertainty is so strong, natural disasters, wars, criminal score-settling, and murders are so frequent, and changes are so swift that a space emerges at the end of the 20th century for fortune tellers, soothsayers, psychic mediums, aliens, or those, who have seen the latter. A fortune telling gypsy and psychic medium can also be encountered in “Avelum.” It is they, who can “instanly (for just twenty kopecks) lead you out of the fog of uncertainty and ‘tell’ you what to expect. But such knowledge is what people most afraid of.”⁹⁵ Longo is a psychic medium and the whole Soviet Union is waiting for him to appear on TV.⁹⁶ Aliens are often discussed on TV and people live in this reality. Everything changes for the narrator too after April 9. A completely different reality starts taking shape: monuments, names of streets, icons of saints instead of Lenin’s pictures, sounds of prayers and chants, banned movies on TV screens, and what is most important, “everything is allowed to everyone now.”⁹⁷ “Hammer and sickle was finally evicted from the Georgian post-Modernist still-life art and ‘Iluzioni’ no longer showed good movies only on Christmas and Easter.”⁹⁸

⁹⁰ Bugadze, *The Small Country* [პატარა ქვეყანა], 42.

⁹¹ *Ibid.*, 40.

⁹² *Ibid.*, 48.

⁹³ Gvakharia, *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალები], 218.

⁹⁴ Chiladze, *Avelum*.

⁹⁵ *Ibid.*, 6.

⁹⁶ Bugadze, *The Small Country* [პატარა ქვეყანა], 34.

⁹⁷ *Ibid.*, 42.

⁹⁸ Gvakharia, *Tearful Glasses* [ცრემლიანი სათვალები], 225.

Fictional texts, like other media analyzed in the work, show that April 9 is a paradigmatic event in the recent history of Georgia. It is not just a date. April 9 is a myth of the struggle for freedom and victory, encompassing the 1989 tragedy and the declaration of independence in 1991. April 9, 1989 is the starting point of a new era, after the point, nothing continues in the same manner as before it. It “has proved to be a dividing line in the lives of each of us and our country. A new chronology started on that fateful day and since then, I perceived time in the following manner: this happened before April 9 and that after April 9.”⁹⁹ Society attempted to transform April 9 into an event important for humanity, declaring it a foundation for the independence of not only Georgia, but also other Soviet republics. “Thus, the April 9 tragedy ended the so-called *perestroika* in our country and launched an era full of high revolutionary winds and upheavals. It changed not only our history, but also the recent history of the whole world.”¹⁰⁰ “This is how the demolition of the Soviet Union started according to the Georgian example and was followed later by events in other republics.”¹⁰¹

The meaning of April 9 was based on the cultural pattern of Christ’s resurrection: you need to be martyred to rise. Nothing could oppose the concept of great victory achieved by means of a sacrifice. The only alternative narrative offered by the Soviet government was immediately forgotten. At the first stage, Shevardnadze tried to diminish the importance of April 9, 1991 in order to make people forget Zviad Gamsakhurdia, but after he strengthened his power, he also used to emphasize the importance of the restoration of independence. However, it is noteworthy that the attitude of the first years nevertheless remains in the texts of the supporters of “Shevardnadze’s narrative.” For example, in her memoirs that appeared in 2003 and then, revised, in 2019, Lana Gogoberidze does not write much about April 9, 1991, when speaking about April 9, 1989, but recalls other periods in detail.

The text of resurrection was again enacted on April 9. Being a victim at the individual and collective levels is a part of the Georgian cultural pattern. There are two things that serve as a foundation, purpose, and basis for self-sacrifice – Homeland and God. Both are at the same level and are mutually connected.

“A drop of blood-colored poppy
Near Uplistsikhe
Is probably a messenger of blood to be shed,
Not the blood already shed...”¹⁰²

Murman Lebanidze wrote this poem in 1971, much earlier than April 9, 1989. This is a kind of literary prophesy or premonition that is based on the cultural pattern of sacrifice, because blood is necessary to achieve freedom and great victory. It was women, who mostly fell on April 9. To determine the importance of this day, society resorted to another cultural pattern: woman and mother as Georgia’s protector. Georgia is under the auspices of St. Mary, the most important woman in the Christian world; St. Nino, the person, who accomplished the most important deed

⁹⁹ Gogoberidze Lana, *What I Remember and How I Remember [რაც მაგონდება და როგორც მაგონდება]* (Tbilisi: Bakur Sulakauri Publishing 2019), 411.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 425.

¹⁰¹ Alkhazishvili, Givi. *The Future Past [მომავალი წარსული]* (Tbilisi: Sesta, 2010), 199.

¹⁰² Lebanidze, Murman. “Near Uplistsikhe [უფლისციხესთან],” Murman Lebanidze, *Works in Two Volumes*, vol. 1 (Tbilisi: Sabchota sakartvelo, 1989), 14.

for Georgia – Christianized it; St. Shushanik, the main character of the first Georgian literary work; and Ketevan, the queen martyred for her faith and homeland. The women, who fell on April 9, were identified precisely with these symbols.

A story by Guram Dochanashvili, “Two Here and There,” is the first attempt of analyzing the April 9 tragedy. It was written in 1989. A small girl, who died on April 9, and a Russian soldier participating in the punitive operation named Stasik are the main characters of the story. It is Stasik, who kills the girl in the night of April 9. The author describes with the skill characteristic of him the hardships of the April 9 night, the mother’s tears, and the father’s broken heart:

“And the first thing they did was to head with entrenching shovels towards the enfeebled people on hunger strike, but people sprang up and stood in their way.

Stasik was not in a good position. He was in the middle of those holding shovels. Those standing in the first line were beating and killing women.”¹⁰³

The text arouses the feeling of pride in addition to tragic sentiments among readers. The girl killed on April 9 is raised to the rank of a saint. Most of the storyline unfolds in the Paradise, where the girl speaks with St. Mary and St. Nino, whom she calls “Aunt St. Nino”: “Aunt St. Nino, what is to become of Georgia?” The main thing the story has to say is that blood was not shed in vain and that the victims were sacrificed for the sake of a bright future.

The April 9 is definitely perceived as a traumatic and triumphal historical event that has had an impact on the whole of society. The event acquired this double meaning from the very beginning and retained it during the following years:

“Everything was interlaced – excitement, joy, horror, despair, and pride. Nevertheless, there was one thing that was determinant – the feeling of unity, which we did not have before that and, unfortunately, after that either.”¹⁰⁴ At that time, the feelings of misfortune and pride were intertwined.”¹⁰⁵

“It was clear that a monster had passed by here. The Minotaur of the Empire of Evil gorged his belly and left. The voice of singing angered him most as well as the calls of assembled people and the beating of the hearts full of the boundless romanticism of freedom united by an inexplicable force.”¹⁰⁶

From the next day after the April 9 tragedy, a number of attitudes were changed or clearly formulated. It was due to the April 9 trauma that the image of Russia as the enemy was reinforced and the perception was formulated in the following manner:

“Russia kills, as this word is synonymous to a natural disaster in Georgia. Russia means danger. [...] It is Russia’s plan; Russia has a hand in it; there is Russian trace. Russia is a direct or indirect reason for Georgia’s misfortune; Russia is a resentful stepmother; there are seismic stations in Russia able to cause artificial earthquakes; Russian soldiers have no moral – they kill, rob, and rape. Russia is a killer.”¹⁰⁷

Changes in the attitude towards the past confirm this. People started actively talking about the tragic events in the past linked to Russia as a conqueror. The April 9 put an end to the Soviet

¹⁰³ Dochanashvili, Guram. *Two Here and There* [ორნი აქ-ოქ] (Tbilisi: Laterna, 2015), 27.

¹⁰⁴ Gogoberidze, *What I Remember* [რაც მაგონდება], 411.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 418.

¹⁰⁶ Alkhazishvili, *The Future Past* [მომავალი წარსული], 197.

¹⁰⁷ Bugadze, *The Small Country* [პატარა ქვეყანა], 41.

Union in the minds of Georgian society and transformed the idea of independence, which was not so widespread even on April 8, into a common Georgian idea.

Everything was different on 10 April.

The Past in the 1990s

April 9 as a paradigmatic event established a link between earlier and later happenings. One of the unmentioned trauma recalled from the past is March 9, 1956. The reason is not the similarity in content: on March 9, unlike April 9, there was a protest against criticism of Stalin's cult of personality. These two events are connected due to the cultural pattern of sacrifice. The two tragedies occurred in the same place – Rustaveli avenue. The perpetrator was the same – the Soviet Army. Thus, April 9 and March 9 have developed into a chain of traumatic events.

The story of the transformation of the events on March 9, 1956 unfolded precisely in the same manner as those on the first artistic texts written about it. This was, for example, "Revelation" by Otar Chkheidze written in 1973 and published only in 1989.¹⁰⁸ Another important text is a poem on March 9 by Simon Chikovani that became known to the public also after Georgia became independent. Narrators and listeners are needed to have an event transformed into a trauma. The narration is to be public, a discussion is to follow, and it is to be protracted in time. However, what happened to the March 9 tragedy is precisely what is said in the poem by Simon Chikovani: "They wounded me and shut my mouth last night."¹⁰⁹ It remained unspoken and failed to be transformed into a collective trauma. Public narration about March 9 started on after April 9.

"And people forgot 9 March, equally doomed, equally unfortunate, led astray at that time too."¹¹⁰

"I don't know why, but I'm horribly started and alarmed by the indistinct pour and inarticulate shouts of a torrent of people merging into one great channel. [...] The time of testing is nigh. Nothing good will come of it. That's how it was in 1956, too. That was how the city sheeted and boiled over then."¹¹¹

"Unlike March 9, 1956, when people secretly took their dead and held modest burials, no one was afraid of anything on April 9, 1989."¹¹²

The tragedies of April 9 and March 9 became intertwined in literature and constructed as traumas in a single line. This is evident in "Avelum" by Otar Chiladze. The March 9 tragedy is described in detail in the text and the author constantly reverts to it in the novel. It is important that the author starts "arranging" the traumatic environment of the 90s with describing March 9. He introduces us into the novel's traumatic space and time with the sharp description of this tragedy. A step before this, the author says in the novel: "Today, 1989 years after the physical incarnation of Son of God." specifying the time of the novel. By narrating about March 9, he creates a stressful aura, preparing us for a tragic storyline.

¹⁰⁸ Tsipuria, *Georgian Text* [ქართული ტექსტი], 189.

¹⁰⁹ Kotetishvili, Vakhushti. "Puddle of Tears [ნაგუბარი ცრემლი]," *Poetry Studies, X* (Tbilisi: Institute of Literature Press, 2018), 12.

¹¹⁰ Chkheidze, *Artistic Revolution* [არტისტული გადატრიალება], 56.

¹¹¹ Chiladze, *Avelum*.

¹¹² Kurkhuli, Beka. *Escape from Paradise* [სამოთხიდან გაქცეულები] (2015), Saba Library (pages are not indicated in the electronic version offered by Saba Library), <https://bit.ly/3r47R3y> (Accessed 02.04.2021).

There is an important passage as the culmination at the end of the novel. The narrator at the point of death contacts the young man, whom he personally saw die on March 9, 1956 and perceives him as himself. “Avelum” is not one of the best metaphors of the 90s, if not the best. As Shota Iatashvili said, the narrator “is not a Soviet intellectual or a Soviet writer, but he is not an obvious ‘anti-Soviet element.’”¹¹³ He represents the generation, whose first fear was March 9, which makes him different from Lasha Bugadze, a writer of the post-independence generation, who said in the novel “The Small Country” published later, in 2017: “April 9 is our first major fear.”¹¹⁴ Who is the narrator – this is very important, and we will continue to discuss this below.

In addition to reviving March 9, April 9 became a new paradigm for rethinking the past as a whole. The literary texts written after Georgia became independent perceived the past in a different manner.

In terms of recalling the past, there is an interesting episode in the story about Mikheil Javakhishvili and Beria in Archil Kikodze’s “Southern Elephant.” One of the main values of the book that is important for our research is that a story of one day is placed in the context of the centuries-old history of Georgia. The main character halts near a house in Kiacheli Street. The house belonged to Lavrenty Beria and overlooked Mikheil Javakhishvili’s house. Trees did not hinder the view at that time and “Beria could see the small house and its inhabitant, watching and observing him. [...] The grave of the writer is unknown as well as that of his executioner, but the two houses continue to stand one opposite the other, but there is no commemorative plaque on Beria’s house. My mother told me back when I was a child that Beria lived there. She said that in such a manner that I retained this in my memory, although I had no idea who she was speaking about.” The main character recalls a semi-mythical story of relations between Beria and Javakhishvili. It is the transfer of such stories from the communicative memory to the cultural memory that transforms events into narratives of trauma or triumph. The description of the relations between Beria and Javakhishvili is a confrontation between good and evil. Beria is an “evil in flesh,” who “needs as the air to breathe someone, who he can play cat-and-mouse with and whom he will either allow to live or destroy.” Beria is a symbol of the enemy, i.e. a symbol of the one, who created the traumatic past and who is responsible for the misfortune. Beria is a symbol of the group that is held responsible for the traumatic narrative. Beria wants to invite to lunch at his home “the thin-bodied and four-eyed writer,” who “has nothing for the exception of his own and others’ books”,¹¹⁵ but the writer rejects the invitation. The main character supports the writer, who rejects the invitation of one of the most dangerous men in the world, which is equal to signing his own death sentence. Javakhishvili is aware of this, but he is unable to push himself to accept it, as “this is the last boundary and he will find it difficult to go on living beyond it.” The writer cannot go to the man, who needs his visit as yet another confirmation of his boundless power. This “fairy tale” has a bad end: Javakhishvili was taken from Kvishkheti.¹¹⁶ He was to travel the road like any other person under repression. Mother tells the main character and he reads elsewhere that Beria personally tortured Javakhishvili.

¹¹³ Iatashvili, Shota. “The Georgian ‘Empire of Love’ in Exchange for the Bitter Japanese ‘Empire of Emotions’ [ქართული ‘სიყვარულის იმპერია’ მწარე იაპონური ‘გრძნობათა იმპერიის’ სანაცვლოდ],” *Arili [არილი]* (October 2, 2009), <https://bit.ly/3JMEXM1> (Accessed 11.05.2021).

¹¹⁴ Bugadze, *The Small Country* [პატარა ქვეყანა], 40.

¹¹⁵ Kikodze, *The Southern Elephant* (სამხრეთული სპილო), 144.

¹¹⁶ Kvishkheti – the village in the Khashuri district of the Shida Kartli region. During the Soviet time, the holiday house for Georgian writers was located there.

There is a very interesting passage in this segment. The main character is not sure whether the story of invitation his mother told him is true or not. She kept telling this story. The constant narration is most significant, as it underscores that the event is of major importance. By doing so, mother tries to teach her son the difference between kind and evil and good and bad. “I do not know whether the invitation was indeed extended, but this is what my mother told me in half whisper, when I grew up a little and later, when it was not obligatory to whisper.” Not only the story is tragic, but the time is also presented as a tragedy - “the time of half- truths pronounced in half whisper.”¹¹⁷ Such a metaphoric description of the period fully reflects the tragic nature of the era.

The fact that the Javakhishvili story was turned into a symbol of the era and was constantly narrated by different authors transforms it into a cultural trauma. The death of Mikheil Javakhishvili is a tragedy, but the narration and reconstruction transform the story into a myth that becomes triumphal, fitting the cultural pattern of “trampling down death by death” and telling us the story of a victory despite physical destruction. The narrator says: “It does not matter whether it is true or not, as it has already become the truth for me and I like the writer who rejected the invitation by one of the most dangerous men in the world.” Reading the passage, readers feel not only sympathy, but also pride.

“He put on a white suit and left together with them. His children could see for quite a long time their father in the white suit walking among the Chekists... A white spot walking among grey and black. [...] Pain, insults, and death awaited him. Those, who found no meaning at all in his or others’ books, were going to torture and kill him. However, before they inflicted pain, besmeared him, and probably broke him, the only thing he could do was to confront them and put on the starched snow-white suit specially to offend their eyes.”¹¹⁸

You suffer, you pity him, and you sympathize with him, but the main sentiment that is above all is being proud of Javakhishvili’s behavior: Death is not a defeat. On the contrary, Javakhishvili destroyed physically is victorious morally. It is also possible to draw parallels with hagiographic works. Javakhishvili is a martyr in the literal sense of the word, because he confirmed his faith, truth, and righteous path with his blood.

“The Eighth Life” by Nino Haratischwili, a classical example of a family romance, was perceived as a kind of historical fresco of “The Red Century.” The upper middle class family of Jashi from a provincial town in west Georgia (not Kutaisi) is the protagonist of the work.¹¹⁹

Although the memory depicted in the novel “lacks clarity in reflecting the spirit, flair, or uniting factors of various eras in the past,”¹²⁰ the text is important in terms of interpreting cultural traumas. The story is viewed from the standpoint of the reality in the 21st century. The text about women of a 20th-century family is narrated by a woman. Everything seems to be in order, as “the family, who were successful confectioners in the times of the Russian Empire, were also successful in joining the ranks of the Soviet nomenclature and survived the crisis of the

¹¹⁷ Kikodze, *The Southern Elephant (სამხრეთული სპილო)*, 142-143.

¹¹⁸ *Ibid.*, 146.

¹¹⁹ Nakhutsrishvili, Luka. “Nino Haratischwili: In Search for Georgia’s Place III [ნინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის ძიებაში III],” *Social Justice Center [სოციალური სამართლიანობის ცენტრი]*, September 24, 2019, <https://bit.ly/34rEQpw> (Accessed 11.05.2021).

¹²⁰ *Ibid.*

90s thanks to selling the leftovers from the past privileges.”¹²¹ However, as Tolstoy said, every unhappy family is unhappy in its own way and the Jashis are also unhappy in their own way due to the Soviet reality. Therefore, the novel is not just a well-narrated story of one family, but a symbolic description of the hardships of the era. By means of the arid language of a dictionary and sweepingly listed historical events and dates,¹²² the author attempts to show that the tragedies that befell the women are nothing other than a result of these events. Therefore, the narrator aunt presents Brilka, a representative of the eighth and last generation of her family, with a blank white sheet of paper, hoping that she will break this vicious circle and head towards a better future.

The artistic texts represent from many angles the world of the 90s and made it emotionally accessible with moods and sentiments, joy and pain, love and hatred, and expectations and disappointments of the era. At the same time, these texts allowed us to critically interpret the period. The research made it clear that the 1990s are a trauma of victory and these works played an important role in shaping it as such. The storyline determined by the laws and rules of the game of the 90s can be encountered in multiple texts and this process has continued up to now. Together with other media and probably more clearly than others, artistic texts presented April 9 as a culturally defined event encompassing both triumph and trauma. Unlike it, the civil confrontation has remained an unarticulated and unshaped event and society have been unable to reach a consensus on how to name it.

---

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

CONCLUSION

The end of the 1980s and the beginning of the 1990s was a period of important, long-desired, although unexpected and painful changes in Georgia. The study of the political, economic and social processes within the paradigmatic framework of cultural studies enabled us to revive the memory, perceptions, attitudes, and meanings related to the events of the transitional period. The research covers the issues of everyday life, changing relationships and values, the ways of coping with the success as well as extremely painful events.

The narratives of the past and the present were developed in the process of rapid and radical changes. These narratives were reflected in scientific, popular and literary texts, symbols, memorials, monuments, celebrations and rituals, i.e. in the sites of memory that formed and enhanced the meaning of particular facts. The study proved that the situation in Georgia in the last years of the Soviet period and the first years of independence corresponds to the *trauma of victory*. The last decade of the 20th century in Georgia was defined by several major events: the trauma and triumph of April 9, fragmentation of the society and civil confrontation, destruction of state institutions and economic collapse.

April 9 proved to be the turning point in the history of Georgia which destroyed the Soviet cultural and symbolic framework of the society and shaped the new identity and memory. The narrative of April 9 was based on the Georgian cultural patterns, which enabled to construct the meaning, perceive, emotionally process and comprehend the tragic event. Mourning for the victims allowed the public to express shock, anger, helplessness, pain, and trauma. It made possible for the wider society to share the traumatic experience, to identify the victims and perpetrators. Along with the trauma, the narrative combined elements of triumph: unity of the Georgian people in the face of the perpetrator, trampling down death by death, sacrifice for the homeland. As a result, April 9 was constructed as a *paradigmatic event* in the modern history of Georgia.

The representation of the paradigmatic event developed into the *chosen trauma*, that strengthened the collective identity and became its important marker. The chosen trauma rapidly transformed into the *chosen victory* and reinforced a sense of triumph. Variety of mediums contributed to the formation of April 9 as the paradigmatic event and chosen trauma; they created and spread meanings derived from the cultural patterns, thus clearly highlighting April 9 as the beginning of a new era.

The resonance of the April 9 revived the painful events of the past, which took place in the same area. It also led to the birth of a new hero: the tragic death of Merab Kostava, one of the prominent leaders of the national movement, was charged with the heroic meaning by employing the cultural patterns. Merab Kostava's death was perceived as a link in the chain of traumatic events taking its start on April 9, 1989. It was a resonance of April 9 that played a decisive role in the declaration of independence on April 9, 1991, at the very spot of the tragedy. The mnemonic bridge was built which restored a legato-narrative of the history of Georgia interrupted by the Soviet occupation in 1921.

April 9 was established in the collective memory as a traumatic and triumphal event. Despite emotional and political confrontations, it is commemorated annually. This date is institutionalized

through the monumental, symbolic and functional sites of memory. Besides, it is still alive in the communicative memory.

April 9 has turned the place of the tragedy at Rustaveli Avenue into the paradigmatic space, where the most important events in the life of the country occurred over the next thirty years. Controlling this space became associated with the possession of truth, power, and authority. It became a sacred site of memory, a place of martyrdom. Simultaneously, both April 9 and the sacred space acquired a status of inviolability and sanctity.

The meanings of natural disasters of Adjara and Racha-Zemo Imereti were developed through the same cultural patterns that were usually used in the Georgian cultural context for the description of traumatic experience and construction of its meaning. This was caused by the fact that these events fell within the field of resonance of April 9. Social and natural disasters were represented in a single narrative of cultural trauma. While the rational reasoning lost its effectiveness in the face of the sequence of traumatic events, the only resource for coping with a chaotic environment was the repository of cultural patterns. It helped the society to construct a new set of meanings and to restore the lost equilibrium.

Unlike April 9, which established itself among the “glorious moments” of Georgian history, the memory of the Tbilisi War and civil strife could not be clearly constructed. It remains a source of division between opposing and even irreconcilable groups. It seems to be frozen somewhere between forgetting and remembering: it was neither forgotten nor clearly institutionalized. The Tbilisi War and civil strife did not become a part of the memory politics, it was not followed by deliberate forgetting or communicative silence as a conscious policy introduced by the state. To this day, various groups of society have not reached a consensus about the label of this event.

The opposing sides created conflicting narratives. Gradually, some points came closer to each other yet their attitudes towards the difficult experience of the war remained divergent. Trauma-carrier groups were not able to ascribe a clear meaning to the event and formulate its symbolic representation. Because of this, the questions regarding the victims and perpetrators remained without clear answers. Eventually, sealed narratives of war were formed. For the supporters of Zviad Gamsakhurdia’s government, the trauma did not establish itself in the past even after decades; representatives of the opposing group are inclined to forget the hard experiences of the past and call on the society to unite and focus on the future. Part of them admit their own mistakes even though the other side doubts the sincerity of these statements. That is why the civil confrontation keeps returning to the present even after thirty years.

The civil confrontation was not placed in the cultural system of meanings, which is crucial for the formation of the event as a cultural trauma. A cultural pattern of the Bazaleti Battle existed in the collective memory of Georgians, and it repeatedly surfaced both during the confrontation between various wings of the national movement and the subsequent strife. Nonetheless, the Tbilisi War and civil confrontation did not find a proper prefiguration – an old stimulus in the field of resonance. The Battle of Bazaleti did not turn out to be a cultural pattern that would shape cultural trauma. As an episode of the difficult past, which is not given to forgetting yet cannot be remembered with pride, it is unacceptable for the opposing parties. Since the confrontation did not have a stimulus to build on, it creating hot core that takes a long time to process. It remained in the collective memory as a negative scheme, which further intensified the traumatic impact of the event.

This is how the memory of the two defining events in the history of independent Georgia – April 9 and the civil confrontation – was formed. To put it in Ingmar Bergman’s words, constant efforts to commemorate April 9 are “cries” that continue uninterrupted and can be heard in almost every region of Georgia. In contrast, the memory of a small group of people who wish to remember the civil confrontation reaches the public only in the form of “whisper.”

The turbulent situation of the 1990s, when painful events overlapped with one another, left little space for their comprehension. This was one more reason which hampered the formation of shared narrative of the civil confrontation. The transitional changes affected the lives of ordinary people, their worldview and identity, and became imprinted in their memory. The study revealed how the traumatic environment of the 90s was formed – the fear, despair, helplessness, confusion and hopelessness consumed people of different ages and professions as they found themselves in an environment which did not correspond to their system of values and moral principles. As a result of research, we identified: the factors that contributed to the creation of the traumatic environment; key points of the traumatic sequence; trauma-carrier groups; forms of institutionalization of traumatic and triumphal events as well as their impact on the transformation of identity.

Post-independence fiction and memoirs depict and bring to life the main events and the traumatic environment of the 1980s-90s; on the other hand, they “create” the reality of the time. Most importantly, the literature “transports” readers from different generations to the described era, allowing them to establish emotional ties with the events, environment, characters, details, daily life, and pushes them to reassess the past and overcome the trauma. Similar to, and perhaps more clearly than, other forms of media, literary texts represent the 1990s as a trauma of victory, April 9 as a clearly constructed event that combines both triumph and trauma, and the civil confrontation as unarticulated, unresolved pain.

ბიბლიოგრაფია

BIBLIOGRAPHY

ა) წყაროები

ოფიციალური დოკუმენტები

- „საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტი,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 9 აპრილი, 1991, <https://bit.ly/3q1DD0f> (ნანახია 02.03.2021).
- 9 აპრილი, საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (თბილისი: 2017).
- ზოგადი განათლების ეროვნული მიზნები (თბილისი: 2004).
- საქართველოს ისტორიის ეროვნული საგანმანათლებლო სტანდარტი* (თბილისი: 1997).
- საქართველოს კანონი განათლების შესახებ* (თბილისი: 2005).
- საქართველოს მთავრობის განკარგულება N 212 „ქ. თბილისში გალის ქ. №19-ში მდებარე ‘კოლხური კოშკისათვის’ ძეგლის სტატუსის მინიჭების შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 19 მარტი, 2009, <https://bit.ly/3G8IQ5j> (ნანახია 20.04.2021).
- საქართველოს პარლამენტის „დადგენილება 1991-1992 წლებში დაწყებული სამოქალაქო დაპირისპირების შედეგების აღმოფხვრისა და ეროვნული თანხმობის მიღწევის შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 20 აპრილი, 2000, <https://bit.ly/3q6ggCQ> (ნანახია 20.04.2021).
- საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „ეროვნული თანხმობის დროებითი საპარლამენტო კომისიის უფლებამოსილების ვადის გაგრძელების შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 21 ივნისი, 2002, <https://bit.ly/3HR4jXT> (ნანახია 20.04.2021).
- საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „ეროვნული თანხმობის ხელშეწყობის დროებითი საპარლამენტო კომისიის შექმნის შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 14 აპრილი, 1998, <https://bit.ly/31H0FjS> (ნანახია 20.04.2021).
- საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „9 აპრილს, საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ,“ *საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე*, 8 აპრილი, 1993, <https://bit.ly/3qYMX8> (ნანახია 14.10. 2020).

ინფორმაცია მუნიციპალიტეტიდან

- აბაშის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N01-10203089, 3 ნოემბერი, 2020.
- აბაშის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N07/59, 28 აპრილი, 2020.
- ადიგენის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N1535/09, 1 მაისი 2020.
- ამბროლაურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N61, 7 ივლისი, 2020.
- ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N44/14, 16 აპრილი, 2020.
- ბათუმის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N220-12, 24 მარტი, 2020.
- ბაღდათის მუნიციპალიტეტის მერია (წერილი ნომრის გარეშე), 18 ივნისი, 2020.
- გორის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი 03/129, 2 ივნისი, 2020.
- დუშეთის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N13/6339, 13 აპრილი, 2020.
- თბილისის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N03-03200928, 1 აპრილი, 2020.
- თერჯოლის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N46/70, 30 ივნისი, 2020.
- ინფორმაცია ა(ა)იპ გურჯაანის საბიბლიოთეკო და სამუზეუმო გაერთიანებიდან, N 31, 23 ოქტომბერი, 2020.

ინფორმაცია ჩოხატაურის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანამშრომელ ნათია კალანდაძისგან, 22 ივლისი, 2020.

ინფორმაცია ხარაგაულის მაცხოვრებელ ანა დეკანოსიძისგან, 23 ოქტომბერი, 2020.

ინფორმაცია ჯურხა ნადირაძის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორის თამარ კაციტაძისგან, 5 ნოემბერი, 2020.

მარტვილის მუნიციპალიტეტის მერიის ადმინისტრაციული სამსახური, წერილი N03/1644, 29 აპრილი, 2020.

საჩხერის მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N53/4789, 2 ნოემბერი, 2020.

საჩხერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N54/101, 19 ივლისი, 2020.

ქედის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი N04/31, 23 მარტი, 2020.

ჩხოროწყუს მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 20 აპრილი, 2020.

ცაგერის მუნიციპალიტეტის საკრებულო (წერილი ნომრის გარეშე), 13 მაისი, 2020.

წყალტუბოს მუნიციპალიტეტის მერია, წერილი N31/1864, 8 მაისი, 2020.

ხაშურის მუნიციპალიტეტის საკრებულო, წერილი 03/84, 18 მაისი, 2020.

ბაზეთები

1921

საქართველო, 23 თებერვალი, 1921, N 42.

1989

ამირეჯიბი, ჭაბუა. „ჭკუით, ქართველებო!“ *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85.

ბარათაშვილი, თამარ. „ადარ მიყვარხარ, აპრილო,“ *სოფლის ცხოვრება*, 29 აპრილი, 1989, N 101.

გელოვანი, აკაკი. „დღე გლოვისა – დღე თავისუფლებისა,“ *სოფლის ცხოვრება*, 19 მაისი, 1989, N 115.

„გვალვა, სეტყვა და მეწყერი ერთად დაატყდა საქართველოს,“ *სოფლის ცხოვრება*, 17 მაისი, 1989, N 113.

გორგანელი, ვახტანგ. „ოდა სხალთის ხეობას,“ *სოფლის ცხოვრება*, 27 აპრილი, 1989, N 99.

გორგილაძე, მიხეილ. „თანადგომითა და თანაგრძნობით,“ *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96.

ეცადაშვილი, ილია. „იმ ავადსახსენებელ 1956 წელს – მაშინ ვერ დავიტყუებ,“ *სოფლის ცხოვრება*, 18 მაისი, 1989, N 114.

ვახვახიშვილი, ვახტანგ. „ჭირსა შიგან გამაგრება,“ *კომუნისტი*, 13 აპრილი, 1989, N 86.

„ინტერვიუ თბილისის შინაგან საქმეთა სამმართველოს უფროს რომან გვენცაძესთან,“ *კომუნისტი*, 11 აპრილი, 1989, N 83.

მადრაძე, ელგუჯა. „თქვენზე ფიქრი მალაპარაკებს,“ *კომუნისტი*, 13 აპრილი, 1989, N 86.

მაჭავარიანი, მუხრან. „გამაგრდი საქართველოვ,“ *სოფლის ცხოვრება*, 25 აპრილი, 1989, N 97.

მირცხულავა, ცოტნე. „სტიქიის საგანგაშო გაკვეთილები,“ *სოფლის ცხოვრება*, 9 მაისი 1989.

მუსხელიძე, ლერი. „რუსთაველის გამზირიც დიდგორად იქცა...“ *სოფლის ცხოვრება*, 1 მაისი, 1989, N 103.

„სამხედრო კომენდანტის ცნობა,“ *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85.

„საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა,“ *კომუნისტი*, 11 აპრილი, 1989, N 83.

„საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმისა და მინისტრთა საბჭოს ცნობა,“ *თბილისი*, 10 აპრილი, 1989, N 82.

- „საჭიროა მხოლოდ სიმართლე“, *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85.
- „ტრაგედია ხულოში“, *კომუნისტი*, 21 აპრილი, 1989, N 94.
- „ტრაგედიის ქრონიკა“, *კომუნისტი*, 12 აპრილი, 1989, N 85.
- „ცრემლი, რწმენა და იმედი“, *სოფლის ცხოვრება*, 20 მაისი, 1989, N 116.
- ხალვაში, ფრიდონ. „... უკან მეწყერი“, *კომუნისტი*, 22 აპრილი, 1989, N 95.
- რუსია, რუსლან. „ააღორძინებს ხიზანი სამღერეთს...“, *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96.
- რუსია, რუსლან. „კიდევ ერთი ახალი ჭრილობა“, *კომუნისტი*, 22 აპრილი, 1989, N 95.
- საგინაშვილი, თამარ. „ჭირსა შიგან გამაგრება ისრე უნდა, ვით ქვიტკირსა“, *სოფლის ცხოვრება*, 25 აპრილი, 1989, N 97.
- ტუხაშვილი, ლოვარდ. „აჭარა გვიხმობს“, *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96.
- ფანჯიკიძე, გურამ. „თვალი გავუსწოროთ სინამდვილეს“, *ლიტერატურული საქართველო*, 14 აპრილი, 1989, N 14.
- ფუტყარაძე, ტარიელ. „ჭირთა თმენა რჩეულთა ხვედრია“, *კომუნისტი*, 23 აპრილი, 1989, N 96.
- 1990**
- „9 აპრილი მარტო ტკივილი არ არის“, *ქართლი*, 9 აპრილი, 1990, N 4.
- ასკანელი, ზურაბ. „წმინდა მოწამენი“, *ახალგაზრდა ივერიელი*, 7 აპრილი, 1990, N 38.
- გუმბარიძე, გივი. „საერთო ნებით, საერთო სულისკვეთებით“, *კომუნისტი*, 9 აპრილი, 1990, N 83.
- „9 აპრილი. არდავიწყება“, *დროება*, 9 აპრილი, 1990, N 15.
- „ეროვნული კათარზისის დღე“, *მოწამეთა*, მარტი-აპრილი, 1990, III-IV.
- კვაჭანტირაძე, თამაზ. „წელი პირველი“, *ლიტერატურული საქართველო*, 13 აპრილი, 1990, N 15.
- „...ძლიერი ხარ უიარაღო!“ *ახალგაზრდა ივერიელი*, 7 აპრილი, 1990, N 38.
- ჩხიკვაძე, ვანო. „საქართველოს ხერხემალი“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 აპრილი, 1991, N 65.
- „წმინდა მოწამენი“, *ძლევა*, 9 აპრილი, 1990, N 3.
- 1991**
- „9 აპრილის სინდრომი“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1991, N 69 (89).
- „ერთიანობის დღესასწაული, თავისუფლების დღესასწაული“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 10 აპრილი, 1991, N 70 (90).
- „ეროვნული ღირსების დასაცავად აღმდგარი“, *ახალგაზრდა ივერიელი*, 11 აპრილი, 1991, N 41.
- კლარჯიანი, ნინო. „9 მარტი/აპრილი – ერთი ფაქტი, ორი შეფასება“, *ახალგაზრდა ივერიელი*, 13 აპრილი, 1991, N 42.
- ნაცვლიშვილი, პაატა. „ღმერთმა ამრავლოს აქ ქართველთა საფლავები“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 მაისი, 1991, N 86.
- ნიშნაიანიძე, გიზო. „9 აპრილი (რექვიემი)“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1991, N 69.
- სიხარულიძე, კახა. „ჩემი მიცვალებული ვერ ვიპოვე“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 1 მაისი, 1991, N 84.
- ღვალაძე, მარატ. „ეს არ იყო ჩვეულებრივი მიწისძვრა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 2 მაისი, 1991, N 85.
- 1992**
- „რეკავენ უკვდავების ზარები“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1992, N 57 (330).
- 1993**
- ალუდაური, მაია. „ოთხი წლის გადასახედიდან“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 8 აპრილი, 1993, N 74 (618).

„საქართველოს პარლამენტის დადგენილება საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენის აქტის მიღების დღის, საქართველოს ეროვნული ერთიანობის, სამოქალაქო თანხმობისა და სამშობლოსათვის დაღუპულთა მოგონების დღედ გამოცხადების შესახებ“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 8 აპრილი, 1993, N 74 (618).

1994

„ედუარდ შევარდნაძის მიმართვა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 1994, N 57 (859).

1995

გაბრიაძე, მერი. „უკვდავია თავისუფალი საქართველოს მარადიული მამულიშვილების ხსოვნა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 11 აპრილი, 1995, N 38 (1054).

2004

„9 აპრილის მნიშვნელობა და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობა“, *24 საათი*, 9 აპრილი, 2004, N 84 (633).

აფრასიძე, ბიმურზა და თეიმურაზ გვანცელაძე. „როგორ გაიცვნეს ერთმანეთი ზვიადმა და ჯოხარმა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4812).

„მეთხუთმეტე 9 აპრილი“, *24 საათი*, 9 აპრილი, 2004, N 84 (633).

მძინარაშვილი, ბონდო. „9 აპრილი – ერთი დღის ორი განზომილება“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4811).

საკაშვილი, მიხეილ. „ეროვნული თანხმობის დეკლარაცია“, *დილის გაზეთი*, 30 იანვარი, 2004, N 23 (2349).

ფუტყარაძე, ტარიელ. „ლეგალიზაცია, როგორც გარდაუვალი პროცესი: 9 აპრილის გამარჯვება და ზვიად გამსახურდიას დევნილი კანონიერი ხელისუფლების სამართალმემკვიდრეობის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფოსთვის“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2004, N 82 (4811).

„ქართველებს თავგანწირვა შეგვიძლია“, *კვირის პალიტრა*, 9 აპრილი, 2004, N 14 (475).

„ძეგლი – სამართლიან კაცს“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 10 აპრილი, 2004, N 83 (4812).

2005

ქობულაია, სპარტაკ. „ნეტარ იყვნენ წმიდანი გულითა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116).

ჭილაძე, ლია. „ღმერთო, გმირებად როგორ მიქციე ეს მეოცნებე გოგო-ბიჭები“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116).

ჭყონია, ლამარა. „ქართველებისთვის რიცხვი 9 ყოველთვის არცთუ ისე ბედნიერია“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2005, N 82-83 (5116).

2007

„თბილისი. 2007 წლის 1 აპრილი“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 3 აპრილი, 2007, N 59 (5660).

2008

შაიშველაშვილი, თამარ. „შემოდოდა აპრილი ცრემლით“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2008, N 66 (5924).

2009

მხეიძე, დავით. „დღეს რუსთაველზე, სისხლისფერი ტიტების ცეცხლი“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 9 აპრილი, 2009, N 67 (6168).

„ოპოზიციამ სამოქალაქო დაუმორჩილებლობა გამოაცხადა“, *საქართველოს რესპუბლიკა*, 11 აპრილი, 2009, N 68-72 (6169-6173).

ჩიგოგიძე, ხათუნა. „ავაფეთქოთ სვეტიცხოველი?!“ კვირის პალიტრა, 23 დეკემბერი, 2009, <https://bit.ly/33grU5l> (ნანახია 05.10.2020).

2012

ბურჭულაძე, ნინო. „1992-ის სუსხიანი გაზაფხული,“ კვირის პალიტრა, 20 თებერვალი, 2012, <https://bit.ly/3f3TNQB> (ნანახია 04.05.2021).

2015

კალანდაძე, ანა. „პარლამენტის შენობის აშენების საინტერესო დეტალები და ისტორია,“ რეიტინგი, 2 მარტი, 2015, <https://bit.ly/3GmWEzW> (ნანახია 07.08. 2020).

2016

„ყველაზე ძლიერი მიწისძვრები საქართველოში,“ კვირის პალიტრა, 25 ივლისი, 2016, <https://bit.ly/31C83wX> (ნანახია 03.02.2020).

2018

„9 აპრილი - ინტერვიუ ზეჟან ჯავახიასთან,“ იბერია, 20 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3K1AXIe> (ნანახია 03.02.2021).

2019

გოცირიძე, მეგი. „9 აპრილის ჯალათ გენერალ ლებედს ბიძინა ივანიშვილი აფინანსებდა,“ ახალი თაობა, 9 აპრილი, 2019, N 83 (8037).

ივანიშვილი, ბიძინა. „9 აპრილი, დღე, რომელმაც ოცდაათი წლის წინათ ახალ ეპოქას მისცა დასაბამი,“ საერთო გაზეთი, 10 აპრილი, 2019, N 13 (518).

„ემშავი გვხლენს – უფალი გვაერთიანებს,“ საქართველოს რესპუბლიკა, 9 აპრილი, 2019, N 71 (8737).

მხატვრული და მემშარული ლიტერატურა

9 აპრილი, შემდგენელი გურამ გვერდწითელი (თბილისი: მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990).

ალხაზიშვილი, გივი. *მომავალი წარსული* (თბილისი: სიესტა, 2010).

არსენიშვილი, ზაირა. „ერთსა კაცსა ბლისკინელსა,“ *ქართული მწერლობა* (ივლისი, 2010): 16-27, <https://bit.ly/32WlPex> (ნანახია 29.05.2021).

ბართაია, ნომადი. *ეროვნული მოძრაობის დღიურებიდან. 1988-1993* (თბილისი: ინტელექტი, 2020).

ბულაძე, ლაშა. *პატარა ქვეყანა* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2018).

გამოთხოვება მერაბ კოსტავასთან, მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა მთაწმინდის კანტონი, 1989 წლის 21 ოქტომბერი, რედ. ვახტანგ ბახტაძე (თბილისი: მაცნე, 1992).

გელაშვილი, ნაირა. „დიდებდა,“ *ქართული ალტერნატიული პროზა*. ნაირა გელაშვილი (თბილისი: ქარჩხაძის გამომცემლობა, 2016), 193-218.

გვახარია, გოგი. *ცრემლიანი სათვალე* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013).

დოჩანაშვილი, გურამ. *ორნი აქა-იქ* (თბილისი: ლატერნა, 2015).

ეკო, უმბერტო. *ვარდის სახელი*. იტალიურიდან თარგმნა ხათუნა ცხადაძემ (თბილისი: დიოგენე, 2016).

იათაშვილი, შოთა. „ავადმყოფი ქალაქი,“ შოთა იათაშვილი, *მიზიდულობა* (თბილისი: პალიტრა L, 2012), 3-89.

- იათაშვილი, შოთა. „ქართული ‘სიყვარულის იმპერია’ მწარე იაპონური ‘გრძნობათა იმპერიის’ სანაცვლოდ.“ *არილი* (2 ოქტომბერი, 2009), <https://bit.ly/3JMEXMI> (ნანახია 11.05.2021).
- ოსელიანი, ჯაბა. *სამი განზომილება* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2013).
- კლანდაძე, ანა. „რომ ფრთებს უფროვე ძლიერად ვშლიდით,“ *9 აპრილი*, შემდგენელი გურამ გვერდწითელი (თბილისი: მერანი, საბჭოთა საქართველო, 1990), 30.
- კიზირია, დოდონა. *პუტჩი* (თბილისი: არტანუჯი, 2018).
- კორძია-სამადაშვილი, ანა. *ზინკა ადამიანი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019).
- კოტეტიშვილი, ვახუშტი. „ნაგუბარი ცრემლი,“ *ლექსმცოდნეობა X* (თბილისი: ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა, 2018), 12-14, <https://bit.ly/3rcrJIL> (ნანახია 02.02.2021).
- ლებანიძე, მურმან. „უფლისციხესთან,“ *თხზულებანი ორ ტომად*, ტ. 1 (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1989), 14.
- მაყაშვილი, კოტე. „მაროს,“ *ბურუსი*, 30 მარტი, 2009, <https://bit.ly/3t884E3> (ნანახია 12.11.2020).
- მორჩილაძე, აკა. *მამლუქი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019).
- მორჩილაძე, აკა. *მოგზაურობა ყარაბაღში* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2017).
- მორჩილაძე, აკა. *ფალიაშვილის ქუჩის ძაღლები* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2017).
- მღვდლიაშვილი, თინათინ. „დალეწილი თავისუფლება“ (დაწერილია 1990 წელს), გამოქვეყნებულია თინათინ მღვდლიაშვილის ფეისბუქის გვერდზე, 26 მაისი, 2019, <https://bit.ly/31Amm57> (ნანახია 20.02.2021).
- მღვდლიაშვილი, თინათინ. „სიზმარში ვნახე სააკაძე,“ (დაწერილია 1990 წელს), *ქართული ლიტერატურა*, <https://bit.ly/3qYEWwu> (ნანახია 23.01.2021).
- მღვდლიაშვილი, თინათინ. „ქართველები შეარიგე, მერაბ,“ *ბურუსი*, 27 მაისი, 2010, <https://bit.ly/34kMLES> (ნანახია 12.06.2019).
- მღვდლიაშვილი, თინათინ. *100 ლექსი* (თბილისი: ინტელექტი, 2008).
- ნათაძე, ნოდარ. *რაც ვიცი (ფაქტები და ანალიზი)* (თბილისი: 2002).
- ნიშნაიანიძე, შოთა. „საკადის სამი ცხენი,“ შოთა ნიშნაიანიძე, *ერთტომეული* (თბილისი: მერანი, 1979), 178-179.
- პატიაშვილი, ჯუმბერ, თანაავტორი ელგა ფოლადიშვილი. *23 წლის შემდეგ* (თბილისი: პალიტრა L, 2013).
- პოეტის ათასი სტრიქონი* (თბილისი: მერანი, 1985).
- რატინი, ზვიად. „მამები,“ *ბურუსი*, 15 თებერვალი, 2010, <https://bit.ly/32WxSIR> (ნანახია 03.04.2021).
- სამსონაძე, ირაკლი. „ლუკას საათი,“ ირაკლი სამსონაძე, *ლუკას საათი* (თბილისი: ინტელექტი, 2019), 101-445.
- სამსონაძე, ირაკლი. „ყურთბალიში,“ ირაკლი სამსონაძე, *ლუკას საათი* (თბილისი: ინტელექტი, 2019), 3-100.
- სანადირაძე, მანანა და სარგის ცაიშვილი. *9 აპრილი* (თბილისი: მერიდიანი, 1990).
- ტოლსტოი, ლევ. *ანა კარენინა*. რუსულიდან თარგმნეს ლარისა ტიტენიძემ და თამარ საყვარელიძემ (თბილისი: პალიტრა L, 2017).
- ფეხუაშვილი, ივა, *ბუნკერი* (თბილისი: გამომცემლობა ინტელექტი, 2020).
- ქურხული, ბექა. „ქალაქი თოვლში,“ ბექა ქურხული, *ქალაქი თოვლში* (თბილისი: სიესტა,

2013), 70-92

ქურხული, ბექა. *სამოთხიდან გაქცეულები* (2015), საბას ბიბლიოთეკა (საბას ბიბლიოთეკის ელექტრონულ ვერსიაში გვერდები არ არის აღნიშნული), <https://bit.ly/3r47R3y> (ნანახია 02.04.2021).

ქურხული, ბექა. „დროშა,“ *ლიბერალი*, 30 ოქტომბერი 2012, <https://bit.ly/3tdn43x> (ნანახია 16.01.2021).

ქიქოძე, არჩილ. *სამხრეთული სპილო* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2016).
შამუგია, პაატა. „ფარენჰეიტი 90,“ გურამ წიბახაშვილი, ზღვარზე. *საქართველო 1987-2000* (თბილისი: არტანუჯი, 2019), 3.

შევარდნაძე, ედუარდ. *ფიქრი წარსულსა და მომავალზე. მემუარები* (თბილისი: პალიტრა L, 2006).

ჩარკვიანი, გელა. *ნაცნობ ქიმერათა ფერხული* (თბილისი: ინტელექტი, 2016).

ჩხეიძე, ოთარ. *არტისტული გადატრიალება* (თბილისი: ლომისი, 2002).

ჭავჭავაძე, ილია. „ნანა“ (დაწერილია 1859 წელს), *ლიტკლუბი* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/34mnw1D> (ნანახია 02.02.2020).

ჭილაძე, ოთარ. *აველუმი* (თბილისი: არტე, 2018).

ხარატიშვილი, ნინო. *მერვე სიცოცხლე (ბრილკას)*. გერმანიიდან თარგმნა ნინო ბურდულმა (თბილისი: ინტელექტი, 2019).

ხვედელიძე, ზესო. *მკვდრების ქალაქი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2018).

ვიდეო და ფოტოგასაღი

„±1: აპრილის დილა: ერთი ალბომის ისტორია,“ *რადიო თავისუფლება*, 11 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3eWBm0e> (ნანახია 12.04.2021).

„22 წელი თბილისის ომიდან,“ პირველი არხი, 6 იანვარი, 2014, *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3f1kHsb> (ნანახია 22.04.2021).

„90-იანების გართობა,“ *YouTube*, 17 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/3JWQHmW> (ნანახია 20.03.2021).

„90-იანების გასახსენებელმა კონცერტმა აწშლაგით ჩაიარა,“ *YouTube*, 1 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3f69AhF> (ნანახია 20.03.2021).

„90-იანი წლების მუზეუმი,“ *YouTube*, 4 ოქტომბერი, 2018, <https://bit.ly/3FbCqYS> (ნანახია 20.03.2021).

„90-იანი წლების ნოსტალგია – გვახსოვდეს საიდან მოვდივართ,“ *TV11, YouTube*, 20 მარტი, 2018, <https://bit.ly/32ZdLK2> (ნანახია 11.03.2021).

„ანა სუბელიანი: მემორიალზე ცეკვა ჩემთვის თავისუფლების აქტი იყო,“ *TV ემედი*, 13 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3eXtefS> (ნანახია 03.02.2021).

„ბანაობა 90-იანებში,“ *YouTube*, 13 ივნისი, 2020, <https://bit.ly/3naXt7w> (ნანახია 20.03.2021).

“ზოროტების ზეიმი საქართველოში 1991-93 წწ.“ *YouTube*, 13 თებერვალი, 2013, <https://bit.ly/3taMoY3> (ნანახია 12.03.2021).

„გაჭირვებული საქართველო, 1991 წელი,“ საქართველოს ეროვნული არქივის მასალა, *YouTube*, 14 მარტი, 2019, <https://bit.ly/34rcLhU> (ნანახია 21.03.2021).

„გიორგი მარგველაშვილის ინაუგურაცია 17.11.2013,“ *YouTube*, 22 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3zNmz1y> (ნანახია 12.10.2020).

- „გოგოს მოტაცება 90-იანებში,“ *YouTube*, 13 თებერვალი, 2016, <https://bit.ly/3qb2eQr> (ნანახია 20.03.2021).
- „ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია 09.04.2000,“ *YouTube*, 18 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3nbrDrc> (ნანახია 17.10.2020).
- „ედუარდ შევარდნაძის ინაუგურაცია 1995 წელი,“ *YouTube*, 19 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/3Gds5wA> (ნანახია 17.10.2020).
- „ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3zxWpj7> (ნანახია 11.09.2020).
- „ზინკა ადამიანი - ლევან ცაგარელი,“ *YouTube*, 28 მარტი, 2019, <https://bit.ly/334Ixxr> (ნანახია 02.02.2021).
- „ზვიად გამსახურდია - საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება,“ 9 აპრილი, 1991, *YouTube*, 31 მარტი, 2017, <https://bit.ly/3G4KP1f> (ნანახია 10.02.2021).
- „ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე ზუგდიდში (ფოტო, ვიდეო),“ *რადიო ათინათი*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HPvgLv> (ნანახია 12.10.2020).
- „ზვიად გამსახურდიას გამოსვლა, თბილისი, 1989 წლის 26 მაისი,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3FXZEmi> (ნანახია 09.04.2021).
- „ზვიად გამსახურდიას პოლიტიკური პროგნოზი.1991,“ *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3Fbz9Zs> (ნანახია 06.03.2021).
- „თბილისური 90-იანების დოკუმენტური მასალა,“ *YouTube*, 3 მაისი, 2015, <https://bit.ly/3rmzXWH> (ნანახია 03.03.2021).
- „თელასი 90-იანებში,“ *YouTube*, 9 იანვარი, 2019, <https://bit.ly/3r7dix4> (ნანახია 20.03.2021).
- „იური მეჩითოვის ბოდიში,“ *YouTube*, 15 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/33eskZX> (ნანახია 03.02.2021).
- „კონცერტი 90-იანებში,“ *YouTube*, 20 მარტი, 2016, <https://bit.ly/33mbKHi> (ნანახია 20.03.2021).
- „ლევან ჩხაიძის დღის ამბები,“ *TV Pirveli*, 17 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3JpG3ff> (ნანახია 03.02.2021).
- „მერაბ კოსტავას სიტყვა 1989 წლის 9 აპრილს,“ *Myvideo.ge*, 9 აპრილი, 2014, <https://bit.ly/31CGl3a> (ნანახია 22.09.2020).
- „მერაბ კოსტავას სიტყვა 1990 წლის 9 აპრილს,“ *YouTube*, 10 აპრილი, 2017, <https://bit.ly/3t55WwK> (ნანახია 05.03.2021).
- „მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია – 2004 წლის 25 იანვარი,“ *YouTube*, 18 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/34A3tQU> (ნანახია 17.12.2020).
- „მიხეილ სააკაშვილის ინაუგურაცია – 2008 წლის 20 იანვარი,“ *YouTube*, 19 სექტემბერი, 2015, <https://bit.ly/33a2xlv> (ნანახია 17.20.2020).
- „ნამდვილი ამბავი / ნოდარ ნათაძე,“ *ფორმულა*, 2021, *YouTube*, 5 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3tarB6S> (ნანახია 15.04.2021).
- „ნიკოს პოდკასტი – ზნელი და ბნელი 90-იანები,“ *II ნაწილი*, *YouTube*, 5 თებერვალი, 2018, <https://bit.ly/3qcqpho> (ნანახია 20.03.2018).
- „ნინო გოგიბერიძე, რომლის ბეზიაც – თინა ენუქიძე 9 აპრილს ნიჩაბმა იმსხვერპლა,“ *ფორმულა*, 14 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3F5CMQH> (ნანახია 07.05.2021).
- „ნოდარ მელაძის შაბათი,“ *TV პირველი*, *YouTube*, 20 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3n8pT1R> (ნანახია 05.03.2021).
- „ნოდარ ნათაძე დამოუკიდებლობის აღდგენიდან 30 წლის შემდეგ,“ *რადიო თავისუფლება*, 1

- აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3n1BiRf> (ნანახია 04.04.2021).
- „პურის რიგები თბილისში (90-იანი წლები)“, *YouTube*, 4 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3JSqpLv> (ნანახია 12.03.2021).
- „ჟურნალისტის დღიური. ექიმი გია აბესაძე“ (გადაღებულია 2009 წელს), *YouTube*, 12 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/3JLNSOa> (ნანახია 24.03.2021).
- „სიყვარულის ტალონი“, *YouTube*, 11 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3temEKs> (ნანახია 20.03.2021).
- „სკოლა 90-იანებში“, *YouTube*, 7 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3r6VJxe> (ნანახია 20.03.2021).
- „სპეცოპერაცია საქართველოს წინააღმდეგ“, *YouTube*, 3 ნოემბერი, 2017, <https://bit.ly/31ErNjv> (ნანახია 05.05.2021).
- „ფლორტი 90-იანებში“, *YouTube*, 15 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/31LcXYy> (ნანახია 20.03.2021).
- „ჯაბა იოსელიანის საფლავის მოხრელის აღსარება“, *ITV*, 16 იანვარი, 2012, <https://bit.ly/3F5WpIp> (ნანახია 26.08.2020).
- აბაშიძე, ზაზა და გიორგი ცაგარელი. „29 წელი თბილისის ომიდან, დანგრეული ქალაქის უნიკალური ფოტოები“, *JamNews*, 22 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/3r2xIHC> (ნანახია 04.05.2021).
- აკოფაშვილი, ჟანა. „ერთი წელი გავრილოვის დამიდან – ‘სირცხვილია’ 20 ივნისის აქციისთვის ემზადება“, *მთავარი არხი*, 5 ივნისი, 2020, <https://bit.ly/3n5yyIU> (ნანახია 03.02.2021).
- ბელქანია, ქეთი. „ზამთარი გადასატანია“ – გამოფენა 90-იანების თბილისის ცხოვრებიდან, *Marketer*, დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3JUaA6X> (ნანახია 09.02.2021).
- გვახარია, გიორგი. გადაცემა „აპრილი 1989-2020“, ციკლიდან „ანარეკლები“, *რადიო თავისუფლება*, 12 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3K1o9Sf> (ნანახია 10.02.2020).
- გვახარია, გიორგი. გადაცემა „მხედრონი“ და გადამწვარი სოფელი,“ ციკლიდან „წითელი ზონა“, *რადიო თავისუფლება*, 18 მაისი, 2012, <https://bit.ly/31C72or> (ნანახია 03.05.2020).
- გვახარია, გიორგი. გადაცემა „სამშობის ერა, ანუ უზნური ვენდეტა“, ციკლიდან „ანარეკლები“, *რადიო თავისუფლება*, 26 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3zJhmxm> (ნანახია 10.02.2021).
- გვახარია, გიორგი. გადაცემა „შუქი წავიდა...“ ციკლიდან „ანარეკლები“, *რადიო თავისუფლება*, 29 მარტი, 2020, <https://bit.ly/3t8ZZ21> (ნანახია 12.02.2021).
- გვახარია, გიორგი. „ზვიად გამსახურდია უდანაშაულოა“, *რადიო თავისუფლება*, 13 ივლისი, 2004. <https://bit.ly/3r0kJPv> (ნანახია 19.04.2021).
- დათო ცინცაძის ინტერვიუ ვახტანგ (ლოთი) ქობალიას რაზმის წევრებთან, 1993, *YouTube*, 4 ნოემბერი, 2012, <https://bit.ly/3JReM7n> (ნანახია 16.01. 2021).
- დიასამიძე, ნიაზ და „33ა“. „ქართველი (მერაბ კოსტავა)“ (ალბომი „ქართველი“, 2017), *Myvideo.ge*, 29 იანვარი, 2019, <https://bit.ly/3qQX5vS> (ნანახია 21.06.2020).
- დოკუმენტური ფილმი მერაბ კოსტავას დაღუპვის დეტალებზე, *Myvideo.ge*, 29 მაისი, 2017, <https://bit.ly/3zBZ63l> (ნანახია 20.02.2021).
- ეკა მიშველამის გადაცემა „პირველი სტუდია“, საზოგადოებრივი მაუწყებელი, 2014, *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3G8VIPK> (ნანახია 04.03.2020).
- ეკა ხოფერიას თოქ-შოუ, TV იმედი, 17 დეკემბერი, 2013, *YouTube*, 27 დეკემბერი, 2013, <https://bit.ly/3n74pCP> (ნანახია 22.04.2021).
- თბილისის ომის დოკუმენტური კადრები ჯიმშერ ბედიანაშვილის არქივიდან, *YouTube*, 11 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3taaLF1> (ნანახია 11.12.2020).
- თინა ენუქიძის საფლავის ფოტო, *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3n8UuMZ> (ნანახია 14.05.2021).

- თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმი „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე,“ *რუსთავი 2*, 2002, *YouTube* (ვიდეოს ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/34saPG6> (ნანახია 09.04.2021).
- თომა ჩაგელიშვილის დოკუმენტური ფილმი „ჩაკეტილი წრე,“ *რუსთავი 2*, 2002, *YouTube*, 18 აგვისტო, 2011, <https://bit.ly/32YHskE> (ნანახია 01.06.2021).
- ინგა გრიგოლიას გადაცემა „რეაქცია,“ *TV იმედი*, 2007, *YouTube*, 8 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3eZLNQJ> (ნანახია 01.06.2021).
- ინტერვიუ ავთანდილ რცხილაძესთან, ნიკოლოზ მჟავანაძის გადაცემათა ციკლი „სამოქალაქო საზოგადოება,“ *Myvideo.ge*, 18 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/3JRYbVo> (ნანახია 25.02.2021).
- ინტერვიუ აკაკი ბობოხიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 22 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GbochJ> (ნანახია 10.02.2021).
- ინტერვიუ ბესარიონ ჯუჯუშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 29 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3Gabf1M> (ნანახია 10.02.2021).
- ინტერვიუ გიორგი რურუსთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 25 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/3HMuaajz> (ნანახია 21.02.2021).
- ინტერვიუ გოგა ხაინდრავასთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 10 ნოემბერი, 2019, <https://bit.ly/3tbpLme> (ნანახია 10.02.2021).
- ინტერვიუ დავით ბერძენიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 17 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/3q6mcvv> (ნანახია 24.02.2021).
- ინტერვიუ ვაჟა ლორთქიფანიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 17 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3JN1gSo> (ნანახია 07.04.2020).
- ინტერვიუ ვახტანგ ძაბირაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 3 ნოემბერი, 2019, <https://bit.ly/3r3tHmg> (ნანახია 09.02.2021).
- ინტერვიუ ვახტანგ ხმალაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 19 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3HQ9x5V> (ნანახია 12.07.2020).
- ინტერვიუ თამარ ჩხეიძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 7 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/31vkdYe> (ნანახია 25.04.2020).
- ინტერვიუ თენგიზ კიტოვანთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 6 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3qShzEI> (ნანახია 21.10.2020).
- ინტერვიუ ირაკლი მელაშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 23 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3qXtnp7> (ნანახია 04.12.2020).
- ინტერვიუ ირინა სარიშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 20 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3G9tDId> (ნანახია 10.03.2021).
- ინტერვიუ კოტე გაბაშვილთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 10 მარტი, 2020, <https://bit.ly/3qYzGcf> (ნანახია 04.03.2020).
- ინტერვიუ ნოდარ ნათაძესთან, იაგო ხვიჩიას გადაცემათა ციკლი „საქართველოს დაბადება,“ *YouTube*, 26 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3n7pZa6> (ნანახია 20.02.2021).
- ინტერვიუ ჯაბა იოსელიანთან, 1992: „ჯაბა იოსელიანი: ადგილზე დაიხვრიტება პროვოკატორი,“ გიორგი კალანდიას არქივიდან, *YouTube*, 11 აგვისტო, 2019, <https://bit.ly/3f7dNSy> (ნანახია 16.01.2021).
- ირაკლი შონიას ინტერვიუ თინათინ მღვდლიაშვილთან, „მედიაკავშირი ობიექტივი,“ 31 მარტი, 2012, *YouTube*, 5 იანვარი, 2013, <https://bit.ly/3G9ugl3> (ნანახია 13.02.2020).

- კლანდია, გიორგი. „9 აპრილი ჩვენი მზიანი ღამეა,“ გადაცემა „იმედის დღე,“ *TV Imedi*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3q2zklu> (ნანახია 05.10. 2020).
- ლოლაძე, რუსუდან. „ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე რუსთავეშიც აღნიშნეს,“ *პირველი არხი*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3q8bcOd> (ნანახია 12.10. 2020).
- მოსიძე, სოფო, ნიკოლოზ დროზდოვი, ნინო დადვანი, ირმა ჩუბინიძე, ნიკა ჭანიშვილი და გიორგი გელაშვილი. „ამხედრებულ მემოხეთა საგა“ (გადაღებულია 2005 წელს), *YouTube*, 17 დეკემბერი, 2014, <https://bit.ly/3teBeBH> (ნანახია 30.04.2021).
- ნატო გიორგაძის საფლავის ფოტო ვებგვერდზე *Geonecropol.com*, <https://bit.ly/3r4XPh0> (ნანახია 20.07.2019).
- პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას მიმართვა საქართველოს მოსახლეობას თბილისის ომის დროს (1991), *Myvideo.ge*, 25 ივლისი, 2011, <https://bit.ly/3telbUf> (ნანახია 12.10.2020).
- რობაქიძე, მიხეილ, „თბილისი. 1994 წელი. საზოგადოებრივი ტრანსპორტის პრობლემები. რეპორტაჟი ეთერში გავიდა 10.08.1994,“ *YouTube*, 19 იანვარი, 2021, <https://bit.ly/331WoIp> (ნანახია 13.03.2021).
- რობაქიძე, მიხეილ. გადაცემა „საქმიანი გეზი,“ ტელეკომპანია „კავკასია,“ 3 აგვისტო, 1994, *YouTube*, 17 იანვარი, 2021, <https://bit.ly/31IuvVd> (ნანახია 21.03.2021).
- სერიალი „ცხელი ძაღლი,“ მე-5 სეზონი, 2013. *YouTube*, <https://bit.ly/3F85wYU> (ნანახია 30.01.2021).
- სიტკომი „შუა ქალაქში,“ სერია 12, სეზონი 1, *YouTube*, 10 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/33fcdLA> (ნანახია 11.03.2021).
- ფიფია, გოჩა. „მწვერვალი“ (გადაღებულია 2002 წელს), *YouTube*, 15 მარტი, 2018, <https://bit.ly/3JOOsLj> (ნანახია 24.03.2021).
- ფორმულა კრეატივი, სერიალი „ჩემი ცოლის დაქალები,“ სერია 5, სეზონი 12, *YouTube*, 1 ოქტომბერი, 2020, <https://bit.ly/331798h> (ნანახია 11.02.2021).
- ქენქაძე, ნათია. „სალომე ზურაბიშვილი - მე არ მივსულვარ 9 აპრილის მემორიალთან,“ *პირველი არხი*, 9 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3G6X91c> (ნანახია 16.02.2021).

ელექტრონული რესურსები

- „9 აპრილი გაიხსენეს ქობულეთის მუნიციპალიტეტში,“ ქობულეთის მუნიციპალიტეტი (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3qV7IOg> (ნანახია 14.10. 2020).
- „9 აპრილის ღონისძიებები ლანჩხუთში,“ *ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტის ვებგვერდი*, 4 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3n6z6rO> (ნანახია 14.10.2020).
- „ანი სუბელიანი ამბობს, რომ 9 აპრილის მემორიალზე ცეკვის გამო ემუქრებიან,“ *ლიბერალი*, 16 მაისი, 2018, <https://bit.ly/3q3ZXGT> (ნანახია 23.01.2021).
- „ახალი ქართული თამაში – ‘90-იანები – შევარდნაძის თავგადასავალი’,“ *Marketer*, 12 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3qch0qj> (ნანახია 20.03.2021).
- „ბათუმში 9 აპრილის მემორიალი განთავსდა,“ *აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის ერთიანი პორტალი*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3JVhKrt> (ნანახია 14.10. 2020).
- „ბათუმში ზვიად გამსახურდიას 80 წლის იუბილე განსაკუთრებულად აღინიშნა,“ *GHN საქართველოს ახალი ამბების სააგენტო*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HPdl7x> (ნანახია 14.10.2020).
- „ბნელი და ტკბილი 90-იანები,“ 5 სექტემბერი, 2020, <https://bit.ly/3tdOIgH> (ნანახია 31.10.2020).
- „გავრილოვის ღამე – ნიკუშა,“ *Imitom.ge* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3n75xpM> (ნანახია 12.01.2021).

- „დღეს 9 აპრილი გაგვახსენე - მთავარეპისკოპოსი ზენონი ხელისუფლებას,“ *On.ge*, 21 ივნისი, 2019, <https://bit.ly/3F3HqgW> (ნანახია 16.02.2021).
- „ევროპარლამენტარი ანა ფოტიგა: საქართველო 1990-იანი წლების წარულისკენ მიდის,“ *რადიო თავისუფლება*, 18 თებერვალი, 2021 <https://bit.ly/3n8zkyE> (ნანახია 01.03.2021).
- „ზამთარი გადატანილია. წიგნი, რომელიც 30 წელი იწერებოდა,“ *ინდიგო*, 22 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GbTPlI> (ნანახია 11.01.2021).
- „ზვიად გამსახურდიას იუბილეს აღსანიშნავად 'საქართველოს ფოსტამ' საიუბილეო მარკა გამოსცა,“ *Business Media Georgia*, 31 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3tkuEt4> (ნანახია 14.10.2020).
- „თაკო ჩარკვიანი ჯანსუღ ჩარკვიანის დაკრძალვის დროს მომხდარ ინციდენტს გამოეხმაურა,“ *ინტერპრესნიუსი*, 9 ნოემბერი, 2017, <https://bit.ly/3qdcIV3> (ნანახია 26.08.2020).
- „თბილისის ქუჩებს 9 აპრილის მსხვერპლთა სახელები მიენიჭება,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3f8PP9r> (ნანახია 12.07.2020).
- „მაღსაზ მახალიკაშვილს რუსთაველზე კარავს აღარ აშლევინებენ,“ *On.ge*, 25 ივლისი, 2019, <https://bit.ly/3GkT1Lf> (ნანახია 10.02.2021).
- „მერაბ კოსტავას ბიუსტი ზუგდიდში 5 წლის შემდეგ დაიდგმება,“ *Livepress*, 21 თებერვალი, 2013, <https://bit.ly/3r1PQ56> (ნანახია, 12.10.2020).
- „მიხეილ სააკაშვილმა ზვიად გამსახურდიას ეროვნული გმირის წოდება მიანიჭა,“ *Netgazeti.ge*, 26 ოქტომბერი, 2013, <https://bit.ly/3JQygg1> (ნანახია 05.02.2019).
- „ნატო გიორგაძის თასი,“ *გურია News*, 12 აპრილი, 2012, <https://bit.ly/335zf7P> (ნანახია 14.10.2020).
- „სალომე ზურაბიშვილის ინაუგურაცია,“ საქართველოს პრეზიდენტის ოფიციალური ვებგვერდი, 29 დეკემბერი, 2018, <https://bit.ly/3n82Owm> (ნანახია 17.10.2020).
- „სალომე ზურაბიშვილმა დღევანდელ ბრალდებებს უპასუხა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/32WiagO> (ნანახია 12.01.2021).
- „სალომე ზურაბიშვილმა თავისუფლების აქტზე ხელმომწერებს უმასპინძლა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3JWa2gX> (ნანახია 16.01. 2021).
- „საქართველოს ისტორიაში ყველაზე ძლიერი 7 მაგნიტუდის მიწისძვრა რაჭაში, ქალაქ ამბროლაურთან მოხდა,“ *საქართველოს ახალი ამბების სააგენტო*, 23 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3qZtEI5> (ნანახია 03.02.2020).
- „საქართველოს მომავალი 2020,“ *კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრი*, აგებულია მონაცემთა ონლაინ ანალიზის ვებგვერდზე, <https://bit.ly/3f23MpJ> (ნანახია 02.04.2021).
- „საქართველოს პირველ პრეზიდენტს დღეს 71 წელი შეუსრულდებოდა,“ *ინტერპრესნიუსი*, 31 მარტი, 2010, <https://bit.ly/3q7khHi> (ნანახია 30.11.2020).
- „საქართველოს პირველი პრეზიდენტის ზვიად გამსახურდიას ნეშტი საქართველოში გადმოასვენეს,“ *All.geo*, 28 მარტი, 2007, <https://bit.ly/3naVIMZ> (ნანახია 30.11.2020).
- „ქალი 9 აპრილის ფოტოდან: ვფიქრობდით, ჩვენი თაობა შეძლებდა, ღირსეულად ეცხოვრა დამოუკიდებელ ქვეყანაში,“ *მეტრონომი*, 8 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3q28euA> (ნანახია 10.04.2021).
- „ქვეყნის სიძლიერე მამაკაცია – სიმღერას 'ვაჩუქოთ ერთმანეთს ტიტები' მხოლოდ კაცები შეასრულებენ,“ *ტაბულა*, 29 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3zxcXs5> (ნანახია 02.02.2021).
- „ჩხორიწყუში სტალინის ბიუსტის ადგილას ზვიად გამსახურდიას ძეგლს დადგამენ,“ *Livepress*, 27 თებერვალი, 2019, <https://bit.ly/34tXPQ5> (ნანახია, 12.10.2020).
- A. A.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3JWxsCL> (ნანახია 25.03.2021).

- N. L.-ის კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „ბნელი და ტკბილი 90 - იანები“ პოსტზე, 12 სექტემბერი, 2020, <https://bit.ly/3FbB7ZY> (ნანახია 24.03.2021).
- N. T.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3r3XLhJ> (ნანახია 25.03.2021).
- ალადაშვილი, გიორგი. „მამუკა ნოზაძე და შალვა ქვასროლიაშვილი – 9 აპრილის ორი მსხვერპლი კახეთიდან,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3t7JuDm> (ნანახია 14.10.2020).
- აპრილის დიასპორული საინფორმაციო ბიულეტენი, 2019, 10-12, *საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტრო*, <https://bit.ly/3334Bfh> (ნანახია, 14.10.2020).
- ასათიანი, სალომე. „1990-იანები, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა,“ *რადიო თავისუფლება*, 3 სექტემბერი, 2014, <https://bit.ly/3te4nNk> (ნანახია 09.02.2021).
- ბიბილაშვილი, ზაზა. „სალაღობო,“ *Forbes Georgia*, 9 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3qVoooz> (ნანახია 13.04.2021).
- ბიბინაშვილი, ნინო. „ვაჭუქთ ერთმანეთს ტიტები – სიმღერის ახალი ვერსია მხოლოდ კაცების მონაწილეობით და პროტესტი,“ *Netgazeti.ge*, 29 მარტი, 2019, <https://bit.ly/3HKpudU> (ნანახია 02.02.2021).
- ბოგვერაძე, მარიამ. „ოპოზიციის წინააღმდეგ შექმნილი ორგანიზაციის წევრებმა რუსთაველზე კარავი დადგეს,“ *Netgazeti.ge*, 10 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3t6R0hS> (ნანახია 10.02.2021).
- გამცემლიძე, დავით. „2 სექტემბერი,“ *Experti.ge*, 4 ოქტომბერი, 2019, <https://bit.ly/3t9YA57> (ნანახია 22.03.2021).
- გიორგი გვახარაძისა და ნიკო ნერგაძის ინტერვიუ დემნა გვასალიასთან, *რადიო თავისუფლება*, 27 ივლისი, 2018, <https://bit.ly/3f8EI0a> (ნანახია 04.04.2021).
- ესმა გუმბერიძის და რუსუდან ევაძის დიალოგი Berghof Foundation Caucasus Programme-ის ქართულ-ავხაზური დიალოგის ფარგლებში, 11 დეკემბერი, 2020, <https://bit.ly/34vw1Lf> (ნანახია 04.04.2021).
- ევაძე, ქეთი. „უსახელო ადგილები,“ *16th element*, 3 თებერვალი, 2021, <https://bit.ly/3tdgHx7> (ნანახია 04.03.2021).
- ზ.მ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „ბნელი და ტკბილი 90-იანები“-ს ვიდეოპოსტზე, 19 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3JZX2GQ> (ნანახია 31.10.2020).
- ზ. რ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24 მარტი, 2021, <https://bit.ly/3q9n56O> (ნანახია 25.03.2021).
- ზარქუა, აკა. „რა ხდებოდა 90-იანი წლების საქართველოში – ისტორია რიცხვებში,“ *On.ge*, 22 მაისი, 2019, <https://bit.ly/3Gf4GLg> (ნანახია 26.02.2021).
- ზედანია, გიგა. „სპილოს გადამალვა,“ *რადიო თავისუფლება*, 14 სექტემბერი, 2017, <https://bit.ly/3JLdP0k> (ნანახია 11.05.2021).
- თოფურია, თეა. „არავის ენდობა. არ აღიარებს დანაშაულს. იტანს შიმშილს,“ ახალი გამოცემა მერაბ კოსტავას ცხოვრებაზე,“ *რადიო თავისუფლება*, 30 იანვარი, 2020, <https://bit.ly/3n5Sp4q> (ნანახია 20.02.2021).
- იმერლიშვილი, ელენე. „1991 წელი საერთოდ ამოღებულია ისტორიიდან,“ *ქრონიკა+*, 13 ნოემბერი, 2013, <https://bit.ly/3GgxN12> (ნანახია 30.01.2021).
- კეკელიძე, გიორგი. „9 აპრილი, ტრაგედიით დაწყებული თავისუფლება,“ *ევროპული სკოლა*, 2020, <https://bit.ly/3zD6o6W> (ნანახია 09.02.2021).

- კობა ბენდელიანის ინტერვიუ დიმიტრი შველიძესთან, *ინტერპრესნიუსი*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3q8HUPJ> (ნანახია 30.01.2021).
- ლიკლიკაძე, კობა. „ახალი ხელისუფლების ტაქტიკა ეროვნული თანხმობის მისაღწევად,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 დეკემბერი, 2003, <https://bit.ly/3G96Pbj> (ნანახია 19.04.2021).
- ნერვაძე, ნიკო და შიო ხიდაშელი. „რა (არ) ვიცით 1989 წლის აპრილის აქციებზე,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3qPLQUs> (ნანახია 03.02.2021).
- ნინო კაპანაძის ინტერვიუ გივი ვეფხვაძესთან, *ჩემი ხარაგაული*, 9 მარტი, 2018, <https://bit.ly/3eYfTUq> (ნანახია 16.01.2021).
- ნიჟარაძე, გოგა. „ქურდული სამყაროს აჩრდილები: რატომ იზიდავთ მოზარდებს კრიმინალური ცხოვრება,“ *სკუტნიკი საქართველო*, 13 თებერვალი, 2020, <https://bit.ly/3FcpAJF> (ნანახია 03.03.2021).
- ჟვანია, ლაშა. „ტექნიკური შეცდომაა რომ პრეზიდენტმა 9 აპრილის დაღუპულებს შორის ჭოველიძე არ ამოიკითხა,“ *Imedi News*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3r09duT> (ნანახია 16.01.2021).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „1956 წლის მარტის ტრაგედია,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 მარტი, 2010, <https://bit.ly/3zBfbWE> (ნანახია 10.04.2021).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „22 დეკემბერი – სახელმწიფო გადატრიალების პირველი სისხლიანი დღე,“ *რადიო თავისუფლება*, 22 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3JVuWNd> (ნანახია 15.12.2020).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „9 აპრილიდან 9 აპრილამდე,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2021, <https://bit.ly/3EXpVQs> (ნანახია 10.04.2021).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „გიორგი მარგველაშვილი: ჩვენ არ ვივიწყებთ 9 აპრილის გმირებს,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2014, <https://bit.ly/3qZtdOe> (ნანახია 12.08.2020).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „ევრორემონტი საკრალურ ადგილზე,“ *რადიო თავისუფლება*, 20 ივლისი, 2020, <https://bit.ly/3HJxEmV> (ნანახია 16.01.2021).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „ზვიად გამსახურდიას ნეშტის ჩეჩნეთიდან საქართველოში გადმოსვენებაზე სამთავრობო კომისია იზრუნებს,“ *რადიო თავისუფლება*, 13 სექტემბერი, 2006, <https://bit.ly/3HRjosa> (ნანახია 30.11. 2020).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „ზვიად გამსახურდიას ნეშტს საქართველოში დაკრძალავენ,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 მარტი, 2007, <https://bit.ly/336XKBw> (ნანახია 30.11. 2020).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „საქართველოს დამოუკიდებლობა – ორი 9 აპრილის პირშო,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/31A52gt> (ნანახია 16.01.2021).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „სისხლიანი აპრილის საგაზეთო ქრონიკა,“ *რადიო თავისუფლება*, 8 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/3n6mjFv> (ნანახია 10.05.2020).
- რეზიაშვილი, ჯიმშერ. „შემოღობილი და დაუსრულებელი 9 აპრილი,“ *რადიო თავისუფლება*, 9 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/3eZdE3h> (ნანახია 10.06.2020).
- ტყემალაძე, მირანდა. „როდესაც მონუმენტზე ვიდექი და ვცეკვავდი, თითქოს, ძალიან ძლიერ ვამოსილი ვიყავი“ – ანა სუბელიანი აქციიდან 2 წლის შემდეგ,“ *პრაიმტაიმი*, 15 მაისი, 2020, <https://bit.ly/3t6KtUo> (ნანახია 20 იანვარი 2021).
- ფაჟავა, ნანა. „‘მხედრონის’ მიერ გადამწვარი სახლების პატრონები კომპენსაციას დღემდე ელოდებიან,“ *Humanrights.ge*, 10 ოქტომბერი, 2007, <https://bit.ly/3taxVLM> (ნანახია 12.03.2020).
- ფაცაცია, სალომე „ეს ქვეყანა 9 აპრილის შვილია – დემონსტრანტების მოგონებები 29 წლის შემდეგ,“ *რადიო ათინათი*, 9 აპრილი, 2018, <https://bit.ly/3F28Kgz> (ნანახია 10.02.2021).
- ვეისბუქის გვერდი „ბნელი და ტკბილი 90-იანები,“ <https://bit.ly/3GdjV7D> (ნანახია 25.03.2021).

- ფეისბუქის მომხმარებელ T.Ch.-ს კომენტარი პირად პოსტზე, 19 თებერვალი, 2021 (ნანახია 20.02.2021).
- ფეისბუქის მომხმარებელ ნანა მარი მახარაძის პოსტი, 12 ნოემბერი, 2018, <https://bit.ly/3t610JI> (ნანახია 03.02.2021).
- ფეისბუქის მომხმარებელ რუსიკო კობახიძის პირადი პოსტი, 6 მარტი, 2021 (ქვეყნდება ავტორის ნებართვით).
- ქევანიშვილი, ეკა. „9 აპრილის პოეზია – ხეებზე გაკრული ლექსები,“ რადიო თავისუფლება, 8 აპრილი, 2019, <https://bit.ly/32Udp7a> (ნანახია 15.02.2021).
- ჩიჩუა, ნინო. „მაჩალიკაშვილის ბანერთან კარვის გაშლას ინციდენტი მოჰყვა,“ *Netgazeti.ge*, 10 დეკემბერი, 2019, <https://bit.ly/3qZn30i> (ნანახია 10.02.2021).
- ჩხარტიშვილი, ლელა. „ინტერვიუ ეროვნული გმირი მარო მაყაშვილის დის შვილთან – თამარ ერისთავთან,“ *საქართველოს სამეფო* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3F9Rw0I> (ნანახია 07.08. 2020).
- ც. ჟ.-ს კომენტარი ფეისბუქის გვერდის „თბილისი იყო ურთიერთობა“ პოსტზე, 24, მარტი, 2021, <https://bit.ly/3qc3gMc> (ნანახია 25.03.2021).
- წამალაშვილი, ეკა. „როდესაც თბილისმა უარი თქვა ლენინის ძეგლზე,“ *დამოუკიდებლობის გაკვეთილები – მომავლისკენ წარსულის გააზრებით* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3qXNBPK> (ნანახია 16.10.2018).
- ჭელიძე, გიზო. „დღეს შენს სახელზე სანთლებს ანთებენ! (ნინო თოიძის ხსოვნას)“ (დაწერილია 15 აპრილს, 1989, გამოქვეყნდა გაზეთ „ლეხორში,“ 9 აპრილს, 1990), *გაზეთ ალიონის ფეისბუქის გვერდი*, 8 აპრილი, 2020, <https://bit.ly/32UNNaA> (ნანახია, 20.07. 2020).
- Varshalomidze, Tamuna. “The Soviet Scar: Legacy of USSR Architecture in Georgia,” *Aljazeera*, 10 November, 2018, <https://bit.ly/3HHdhql> (ნანახია 03.02.2021).
- Рост, Юрий. “Стыдно мне,” *Аргумент*, 26 მარტი, 2014, <https://bit.ly/3F5IPEB> (ნანახია 04.02.2021).

სამეცნიერო ლიტერატურა

- „პოლიტიკური ფორუმი: ათი შეკითხვა საქართველოს პოლიტიკურ განვითარებაზე,“ *საზოგადოება და პოლიტიკა* 6 (თბილისი: შშვიდობის, დემოკრატიისა და განვითარების ინსტიტუტი, 2007),
- ანდერსონი, ბენედიქტ. *წარმოსახვითი საზოგადოებანი*. ინგლისურიდან თარგმნა რუსუდან გოცირიძემ (თბილისი: ენა და კულტურა, 2003).
- ბენდიანიშვილი, ალექსანდრე, ალექსანდრე დაუშვილი და მაყვალა ნათმელაძე. „საქართველო XIX-XX საუკუნეებში,“ *საქართველოს ისტორია 4 ტომად*, ტ. 4, რედ. მაყვალა ნათმელაძე (თბილისი: პალიტრა L, 2012).
- ბლუაშვილი, უჩა. *ეროვნული მოძრაობა და პოლიტიკური კონფრონტაცია საქართველოში* (თბილისი: 2012).
- ბრეგაძე, ლევან. „ზღაპარი ზღაპრებზე – თანაც წინასწარმეტყველური!“ ლევან ბრეგაძე, *პოსტმოდერნიზმი ქართულ მწერლობაში* (თბილისი: არტანუჯი, 2020), 121-137.
- ბრეგაძე, ლევან. „ერთი ლექსის ისტორია,“ 2008, *საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა* (ატვირთვის თარიღი მითითებული არ არის), <https://bit.ly/3F4LiiX> (ნანახია 04.04.2021).
- დაუშვილი, ალექსანდრე. „ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობა,“ *საქართველოს ისტორია*, ტ. 4, *XIX-XX საუკუნეები*, რედ. მაყვალა ნათმელაძე (თბილისი: პალიტრა L, 2012), 485-506.

- ენციკლოპედია თბილისი. *ქუჩები, გამზირები, მოედნები*, ირაკლი აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია (თბილისი: 2008).
- ეროვნული ხელისუფლების 419 დღე. *მეორე რესპუბლიკის ყოველდღიური მატიანე*. ნაწილი I, 1990 წლის ნოემბერი-1991 წლის იანვარი, ავტორ-შემდგენლები გიგი გიომილი, გიორგი არქანია და გიორგი ბუცხრიკიძე (თბილისი: არტანუჯი, 2021).
- ვაჩნაძე, ნათელა და ნინო თომაძე. *დამარცხებული საქართველო (1991-1992 წლების დეკემბერი-იანვრის მოვლენები თბილისში)*, ნაწილი I (თბილისი: 2018).
- ვებერი, მაქს. *პოლიტიკა როგორც მოწოდება და ხელობა*. გერმანულიდან თარგმნა გიორგი ბარამიძემ (თბილისი: გონი, 1994).
- კვაჭანტირაძე, მანანა. „ტრავმული მეხსიერება პოსტსაბჭოთა ქართულ ნარატივში“, *კრიტიკა* 5 (2010), 58-68.
- კვესელავა, იგორ. *საქართველოს ისტორიის ქრონიკები (1970-1990)*, I (თბილისი: ტექნიკური უნივერსიტეტი, 2004).
- მაისურაძე, გიორგი. „გმირი,“ გიორგი მაისურაძე, *ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011), 85-107.
- მაისურაძე, გიორგი. „დღესასწაული, რომელიც მუდამ ჩვენთანაა,“ გიორგი მაისურაძე, *ჩაკეტილი საზოგადოება და მისი დარაჯები* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2011), 5-20.
- მაცაბერიძე, მალხაზ. „26 მაისი მეხსიერების პოლიტიკის კონტექსტში (1921-1922)“, *პოლიტიკა*, no. 4 (2018): 1-28.
- მჭედლიძე, გიორგი. *ისტორია უდისტანციოდ (მღელვარე 1988-1995 წლების ქრონიკები)* (ქუთაისი: 1999).
- ნახუცრიშვილი, ლუკა. „ნინო ხარატიშვილი: საქართველოს ალაგის ძიებაში III,“ *სოციალური სამართლიანობის ცენტრი*, 24 სექტემბერი, 2019, <https://bit.ly/34rEQpw> (ნანახია 11.05.2021).
- საქართველოს ისტორია 4 ტომად*, ტ. 4 (თბილისი: პალიტრა L, 2012).
- საქართველოს ისტორია 4 ტომად*, ტ. I (თბილისი: პალიტრა L, 2012).
- სონღულაშვილი, ავთანდილ. „9 აპრილის ტრაგედიის პოლიტიკური შეფასებისათვის,“ *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, II (6), კრებული ეძღვნება 9 აპრილის 20 წლისთავს (თბილისი: უნივერსალი, 2009).
- სურგულაძე, აკაკი და პაატა სურგულაძე. *საქართველოს ისტორია. საკითხავი წიგნი. 1783-1990* (თბილისი: გამომცემლობა დავით აღმაშენებლის საზოგადოება, მრავალდარგოვანი კომერციული ფირმა „მერონი,“ 1991).
- ფირალიშვილი, ზაზა. *ქართული პოლიტიკის თეატრალური დიალექტიკა* (თბილისი: კავკასიის საზოგადოებრივ სტრატეგიათა ინსტიტუტი, მერაბ მამარდაშვილის სახელობის ქართული კლუბი, 2007).
- ქორიძე, თემურ. „კაცი არ ყველა სწორია,“ თემურ ქორიძე *წერილები, ჩანაწერები, პუბლიცისტიკა* (თბილისი: ინტელექტი, 2016).
- ყორანაშვილი, გურამ. *9 აპრილი: მითი და სინამდვილე (ისტორიკოსის თვალთახედვით)* (თბილისი: ახალი საქართველო, 2001).
- შველიძე, დიმიტრი. *პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში: 1987-1992 წ.წ.* (თბილისი: უნივერსალი, 2008).
- ჩხაიძე, ელენე. „დარღვეული დუმბილის ისტორია,“ *ჩვენი მწერლობა*, no. 18 (2014): 36-44.
- ჩხიკვიშვილი, ნინო. *უკანასკნელი ცისფერყანწელი* (თბილისი: არტანუჯი, 2015), 57-65.

- ცომია, ლეილა. *პრეზიდენტ ზვიად გამსახურდიას ხელისუფლების დამხობა* (თბილისი: მერიდიანი, 2018).
- წიბახაშვილი, გურამ. *100 ფოტომბავი. 90-იანები* (თბილისი: არტანუჯი, 2018).
- წიბახაშვილი, გურამ. *100 ფოტომბავი. 80-იანები* (თბილისი: არტანუჯი, 2018).
- წიფურია, ბელა. *ქართული ტექსტი საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა/პოსტმოდერნულ კონტექსტში* (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2016).
- წულაძე, ლია. *სოციოლოგიური კვლევის თვისებრივი მეთოდები* (თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 2020).
- ჭანკვეტაძე, ნათია და ელიკო ბენდელიანი. „გადარჩენიდან თვითდამკვიდრებამდე. დევნილი ქალები საქართველოში,“ *ქალები ომის დროს და ომის შემდეგ*, რედ. თამარ ცხადაძე (თბილისი: ჰაინრიხ ბიოლის ფონდის თბილისის ოფისი, 2020).
- ჯონსი, სტივენ. *საქართველო. პოლიტიკური ისტორია დამოუკიდებლობის გამოცხადების შემდეგ* (თბილისი: სოციალურ მეცნიერებათა ცენტრი, 2013).
- Alderman, Derek H. “Place, Naming, and the Interpretation of Cultural Landscapes,” *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, eds. Brian Graham and Peter Howard (Routledge, 2008), 195-213.
- Alderman, Derek. “Creating a New Geography of Memory in the South: (Re)Naming of Streets in Honor of Martin Luther King,” *JR. Southeastern Geographer* 36, no 1 (May, 1996): 51-69.
- Alexander, Jeffrey C. “Toward a Theory of Cultural Trauma,” Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Neil J. Smelser, Bernhard Giesen, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 1-30.
- Assmann, Aleida and Linda Shortt. “Memory and Political Change: Introduction,” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 1-16.
- Assmann, Aleida. “Canon and Archive,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 97-107.
- Assmann, Aleida. “Impact and Resonance – Towards a Theory of Emotions in Cultural Memory,” *The Formative Past and the Formation of the Future: Collective Remembering and Identity Formation*, eds. Terje Stordalen and Saphinaz-Amal Naguib (Oslo: Novus Press, 2015), 41-69.
- Assmann, Aleida. “To Remember or to Forget: Which Way out of a Shared History of Violence?” *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 53-71.
- Assmann, Jan. “Communicative and Cultural Memory,” *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 109-118 .
- Assmann, Jan. “Collective Memory and Cultural Identity,” *New German Critique*, no. 65, Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer, 1995): 125-133.
- Assmann, Jan. „Memory and Culture,” *Memory: A History*, ed. Dmitri Nikulin (Oxford University Press, 2015), 325-351.
- Beiner, Guy. “Negotiations of Memory: Rethinking 1798 Commemoration,” *The Irish Review*, no. 26 (Autumn, 2000): 60-70.
- Beiner, Guy. *Social Forgetting and Vernacular Historiography of a Rebellion in Ulster* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

- Berger, Stefan. "The Comparative History of National Historiographies in Europe: Some Methodological Reflections and Preliminary Results," *Nations and their Histories. Constructions and Representations*, eds. Susana Carvalho and Francois Gemenne (Palgrave Macmillan, 2009), 29-45.
- Berglund, Christofer and Timothy Blauvelt. "Redefining the Nation: From Ethnic Fragmentation to Civic Integration?" *25 Years of Independent Georgia. Achievements and Unfinished Projects* (Tbilisi: Ilia State University Press, 2016), 11-55.
- Brudholm, Thomas. *Resentment's Virtue. Jean Amery and the Refusal to Forgive* (Philadelphia: Temple University Press, 2008).
- Burke, Peter. *Sociology and History* (London, Boston: G. Allen & Unwin, 1980).
- Chönfelder, Christa. *Wounds and Words: Childhood and Family Trauma in Romantic and Postmodern Fiction* (Bielefeld: Transcript Verlag, 2013).
- Connerton, Paul. "Seven Types of Forgetting," *Memory Studies* 1, no. 59 (2008): 59-71.
- De Waal, Thomas. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York, London: New York University Press, 2003).
- Diener, Alexander C. and Joshua Hagen. "From Socialist to Post-Socialist Cities: Narrating the Nation through Urban Space," *Nationalities Papers* 41, no. 4 (2013), DOI:<http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2013.768217>.
- Epadze, Ketevan. "Searching for a Place: The Case of IDPS of Abkhazia," *Analytical Bulletin "Armenian-Georgian Cooperation through Academia and Students' Inclusion"*, no. 10 (Yerevan: 2017): 86-103.
- Erikson, Kai. "Notes on Trauma and Community," *Trauma. Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1995), 183-199.
- Eriksson, Moa. "Managing Collective Trauma on Social Media: The Role of Twitter After the 2011 Norway Attacks," *Media, Culture & Society* 38, no. 3 (2016), 365-380.
- Erl, Astrid. "Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory," *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erl and Ansgar Nünning (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008), 389-398.
- Foner, Erik. *Who Owns History? Rethinking the Past in a Changing World* (New York: Hill and Wang, 2002).
- Foucault, Michel. *The History of Sexuality, Volume I. An Introduction* (New York: Pantheon Books, 1978).
- Freudenburg, William R., Robert B. Gramling, Shirley B. Laska and Kai T. Erikson. *Catastrophe in the Making. The Engineering of Katrina and the Disasters of Tomorrow* (Island Press, 2009).
- Furedi, Frank. "The Changing Meaning of Disaster," *Area* 39, no. 4 (2007): 482-489.
- Giesen, Bernhard. "The Trauma of Perpetrators: The Holocaust as the Traumatic Reference of German National Identity," Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Neil J. Smelser, Bernhard Giesen, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 112-154.
- Hewitt, Kenneth. "The Idea of Calamity in a Technocratic Age," *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 3-30.
- Hirschberger, Gilad. "Collective Trauma and the Social Construction of Meaning," *Frontiers in Psychology* 9 (10 August, 2018):1-14.

- Jibson, Randall W., Catherine S. Prentice, Boris. A. Borissoff, Evgeni. A. Rogozhin, and Corey J. Langer. "Some Observations of Landslides Triggered by the 29 April 1991 Racha Earthquake, Republic of Georgia," *Bulletin of the Seismological Society of America* 84, no. 4 (1994): 963-973.
- Vakarchuk, Roman N., Ruben E. Tatevossian, Zhanna Y. Aptekman, Vera V. Bykova. "The 1991 Racha Earthquake, Caucasus: Multiple Source Model with Compensative Type of Motion," *Izvestiya, Physics of the Solid Earth* 49 (2013): 653-659, DOI:10.1134/S1069351313050121.
- Kaminer, Debra and Gillian Eagle. *Traumatic Stress in South Africa* (Wits University Press, 2010).
- Kekelia, Elene. "The Formation and the Legacy of the Mtatsminda Pantheon as a Site of Memory," *Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region* 5 (2014): 41-63.
- Kirmayer, Laurence J., Hanna Kienzler, Abdel Hamid Afana and Duncan Pedersen. "Trauma and Disasters in Social and Cultural Context," *Principles of Social Psychiatry*, 2nd ed., eds. Craig Morgan and Dinesh Bhugra (John Wiley & Sons, 2010), 155-177.
- Koczanowicz, Leszek. "Memory Politics and Politics of Memory. Reflections on the Construction of the Past in Post-Totalitarian Poland," *Studies in East European Thought* 49, no. 4 (1997): 259-270.
- Kopeček, Michal and Piotr Wciślik. "Introduction. Towards an Intellectual History of Post-Socialism," *Thinking through Transition. Liberal Democracy Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*, eds. Michal Kopeček and Piotr Wciślik (Budapest-New York: CEU Press, 2015), 1-38.
- Lebaron, Michelle and Paulette Regan. "Reweaving the Past," *Memory*, eds. Philippe Tortell, Mark Turin and Margot Young (Vancouver: Peter Wall Institute for Advanced Studies, 2018), 218-223.
- Lickel, Brian, Toni Schmader and Marchelle Barquissau. "The Evocation of Moral Emotions in Intergroup Context. The Distinction between Collective Guilt and Collective Shame," *Collective Guilt: International Perspectives*, ed. Nyla R. Branscombe and Bertjan Doosje (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 35-55.
- Meek, Allen. "Cultural Trauma and the Media," *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*, eds. Yochai Ataria, David Gurevitz, Haviva Pedaya, and Yuval Neria (Springer International Publishing, 2016), 29-38.
- Meek, Allen. "Media Traumatization, Symbolic Wounds and Digital Culture," *Communication and Media* XI, no. 38 (2016): 91-110.
- Mehlinger, Howard D. "International Textbook Revision: Examples from the United States," *Internationale Schulbuchforschung*, no. 7 (1985): 287-298.
- Meichenbaum, Donald. "Disasters, Stress and Cognition," *Extreme Stress and Communities: Impact and Intervention*, eds. Stevan E. Hobfoll and Marten W. de Vries (Springer Science+Business Media, 1995), 33-62.
- Neimeyer, Robert A. "Re-Storying Loss: Fostering Growth in the Posttraumatic Narrative," *Handbook of Posttraumatic Growth. Research and Practice*, eds. Lawrence G. Calhoun and Richard G. Tedeschi (New York: Routledge, 2006), 68-80.
- Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Memoire," *Special Issue: Memory and Counter-Memory, Representations*, no. 26 (Spring, 1989): 7-24.
- Nora, Pierre. "Introduction to *Realms of Memory, Volume III*," *The Construction of the French Past. Realms of Memory Volume 3: Symbols*. Under the direction of Pierre Nora. English-language edition edited by Lawrence D. Kritzman. Translated by Arthur Coldhammer (New York: Columbia University Press, 1992), IX-XII.

- Onken, Eva-Clarita. "The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analysing Memory Politics in Europe," *Europe-Asia Studies* 59, no. 1 (January, 2007): 23-46.
- Perry, Ronald W. "What Is a Disaster?" *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez, Enrico L. Quarantelli and Russell R. Dynes (Springer, 2007), 1-15.
- Porat, Dan. "Contemporary Past: History Textbooks as Sites of National Memory," *International Review of History Teaching*, vol. 3, *Raising Standards in History Education*, eds. Alaric Dickinson, Peter Gordon and Peter Lee (London, Portland, Or: Woburn Press, 2001), 36-55.
- Quarantelli, Enrico L., Patrick Lagadec and Arjen Boin. "A Heuristic Approach to Future Disasters and Crises: New, Old, and In-Between Types," *Handbook of Disaster Research*, eds. Havidán Rodríguez Enrico L. Quarantelli and Russell R. Dynes (Springer, 2007), 16-41.
- Rau, Asta, Florian Elliker and Jan K. Coetzee. "Collecting Data for Analyzing Discourses," *The Sage Handbook of Qualitative Data Collection*, ed. Uwe Flick (Sage Reference, 2018), 297-313.
- Rojers, Peter J. "Why Teach History?" *Learning History*, eds. Alaric Dickinson, Peter Gordon and Peter Lee (London: Heinemann Educational Books, 1984).
- Smelser, Neil J. "Psychological Trauma and Cultural Trauma," Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Neil J. Smelser, Bernhard Giesen, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 31-59.
- Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*, 2nd ed. (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994).
- Susman, Paul, Phil O'keefe and Ben Wisner. "Global Disasters, a Radical Interpretation," *Interpretations of Calamity. From the Viewpoint of Human Ecology*, ed. Kenneth Hewitt (Allen and Unwin Inc., 1983), 263-283.
- Sztompka, Piotr. "The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies," Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Neil J. Smelser, Bernhard Giesen, Piotr Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2004), 155-195.
- Sztompka, Piotr. *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* WZB Discussion Paper, no. P 00-001 (Berlin: 2000).
- Travers, Max. "Qualitative Methods and Meaning-Making," *Social Research Methods*, 3rd ed., ed. Meggie Walter (Australia & New Zealand: Oxford University Press, 2014).
- Verovšek, Peter. "Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm," *Politics, Groups, and Identities* 4, no. 3 (April, 2016): 529-543.
- Vinitzky-Seroussi, Vered. "Commemorating a Difficult Past: Yitzhak Rabin's Memorials," *American Sociological Review* 67, no. 1 (February, 2002): 30-51, DOI:<https://doi.org/10.2307/3088932>.
- Volkan, Vamik D. "Traumatized Societies and Psychological Care: Expanding the Concept of Preventive Medicine," *Mind and Human Interaction*, 11 (2000): 177-194.
- Volkan, Vamik D. *When Enemies Talk: Psychoanalytic Insights From Arab-Israeli Dialogues*, *Zigmund Freud Lecture* (Vienna: 1999).
- Wagner-Pacifici, Robin and Barry Schwartz. "The Vietnam Veterans Memorials: Commemorating a Difficult Past," *American Journal of Sociology* (September 1991), 376-420, DOI:10.1086/229783.
- Webb, Gary R. "The Cultural Turn in Disaster Research: Understanding Resilience and Vulnerability Through the Lens of Culture," *Handbook of Disaster Research*, 2nd ed., eds. Havidán Rodríguez, William Donner and Joseph E. Trainor (Springer International Publishing, 2018), 109-121.

- Wertsch, James V. "Deep Memory and Narrative Templates: Conservative Forces in Collective Memory," *Memory and Political Change*, eds. Aleida Assmann and Linda Shortt (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 173-185.
- What Is A Disaster? Perspectives on the Question*, ed. Enrico L. Quarantelli (London and New York: Routledge, 1998).
- Winter, Jay. "Sites of Memory and the Shadow of War," *A Companion to Cultural Memory Studies*, eds. Astrid Erll and Ansgar Nunning (De Gruyter, 2010), 61-74.
- Zerubavel, Eviatar. *Collective Memory and the Social Shape of the Past. Time Maps* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003).
- Ферро, Марк. *Как рассказывают историю детям в разных странах мира* (Москва: Высшая школа, 1992).

სახელმძღვანელოები

- გვანცა აბდალაძე, ნინო კვიციანი, ბონდო კუპატაძე და ქეთევან ჯანუაშვილი. *უახლესი ისტორია მე-12 კლასის მოსწავლეებისათვის* (თბილისი: საქართველოს მაცნე, 2008).
- ასათიანი, ნოდარ, მარიამ ლორთქიფანიძე, ფარნაოზ ლომაშვილი, როინ მეტრეველი და გიორგი ოთხმეზური. *საქართველოს ისტორია. მოსწავლის წიგნი, სახელმძღვანელო მეცხრეკლასელთათვის* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2019).
- ახმეტელი, ნატა და ნიკო მურღულია. *მსოფლიოსა და საქართველოს ისტორია მე-12 კლასისათვის* (თბილისი: დიოგენე, 2008).
- ვაჩნაძე, მერაბ და ვახტანგ გურული. *საქართველოს ისტორია (XIX-XX საუკუნეები). IX კლასის სახელმძღვანელო* (თბილისი: არტანუჯი, 2000).
- კილურაძე, ნინო, რევაზ გაჩეჩილაძე და გიორგი სანიკიძე. *ისტორია. მოსწავლის წიგნი. მე-12 კლასი* (თბილისი: ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2012).
- ლომაშვილი, ფარნაოზ. *საქართველოს ისტორია (1918-1985), მე-11 კლასის სახელმძღვანელო* (თბილისი: განათლება, 1990, 1992, 1995).
- საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის. რედ. ვახტანგ გურული* (თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, არტანუჯი, 2003).
- ჯანელიძე, ოთარ, აპოლონ თაბუაშვილი, ლერი თავაძე და ნანა ირემაშვილი, *საქართველოს ისტორია. მე-9 კლასი* (თბილისი: კლიო, 2012).

საველე კვლევა და მისი შედეგები¹

RESULTS OF THE FIELD RESEARCH

მეთოდოლოგია: რაოდენობრივი კვლევის ფარგლებში, შემუშავდა კითხვარი და ჩატარდა ორი გამოკითხვა. ერთი მხრივ, კითხვარი სოციალური ქსელის მეშვეობით გაეგზავნათ რესპონდენტებს, ხოლო მეორე გამოკითხვის ფარგლებში, კითხვარი გაეგზავნათ საქართველოს ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის ისტორიის მასწავლებლებს. პირველ გამოკითხვაში მონაწილეობა 536 რესპონდენტმა მიიღო. მეორე გამოკითხვაში, რომელიც მიზნობრივად ისტორიის მასწავლებლებს გაეგზავნათ, მონაწილეობა 308 რესპონდენტმა მიიღო.

კითხვარი მოიცავდა ხუთ თემატურ ნაწილს (1. 1989 წლის 9 აპრილი, 2. 1991 წლის 9 აპრილი, 3. 1991-92 წლების თბილისის ომი, 4. 1991-93 წლების სამოქალაქო დაპირისპირება, 5. 1956 წლის 9 მარტი) და 24 შეკითხვას. კითხვარის შემუშავებაში მონაწილეობა პროექტის მთელმა გუნდმა მიიღო.

არც ერთი გამოკითხვა არ არის წარმომადგენლობითი და, შესაბამისად, შედეგების განზოგადება უფრო ფართო სოციალურ ჯგუფზე შეუძლებელია. შედეგები მხოლოდ იმ რესპონდენტთა დამოკიდებულებებსა და შეფასებებს ასახავს, ვინც გამოკითხვაში მიიღო მონაწილეობა. პირველი გამოკითხვის შემთხვევაში, რომელიც არ იყო გამიზნული კონკრეტული ჯგუფისთვის, რესპონდენტთა შერჩევა ხელმისაწვდომობის პრინციპით მოხდა. მეორე გამოკითხვის შემთხვევაში, რომელიც ისტორიის მასწავლებლებს დაეგზავნათ, რესპონდენტთა სრული პოპულაციის (საქართველოს განათლებისა და მეცნიერების სამინისტროსგან გამოთხოვილი მონაცემების მიხედვით, საქართველოში 2021 წელს სულ 4299 ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის ისტორიის მასწავლებელია) მხოლოდ მცირე ნაწილმა მიიღო მონაწილეობა (308 მასწავლებელი). სწორედ ამიტომ შეუძლებელია გამოკითხვის შედეგების განზოგადება.

თუმცა, აღსანიშნავია, რომ რაოდენობრივი გამოკითხვის მიზანი განზოგადება არ ყოფილა. გვსურდა გამოყენებული თვისებრივი მეთოდების შედეგად გამოკვეთილი მიგნებების გადამოწმება ორ სხვადასხვა ჯგუფში. პირველი არამიზნობრივად, ხელმისაწვდომობის პრინციპის საფუძველზე შეირჩა მასში შედიოდნენ სხვადასხვა ასაკის, პროფესიის და განათლების მქონე ადამიანები. ხოლო, მეორე ჯგუფში შედიოდნენ საქართველოს ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლის ისტორიის მასწავლებლები, რომლებიც სოციალიზაციის უმნიშვნელოვანეს აგენტებს წარმოადგენენ და ისტორიული მოვლენების ინტერპრეტაციისა და რეინტერპრეტაციის პროცესში ძირითად როლს თამაშობენ. ასევე, გამოკითხვების ერთ-ერთი მიზანი იყო იმ ნიადაგის მოსინჯვა, რამდენად შესაძ-

¹ სამიზნე ჯგუფების გამოკითხვა ჩატარდა და მიღებული შედეგები დაამუშავა კავკასიის კვლევითი რესურსების ცენტრის მკვლევარმა გივი სილაგაძემ.

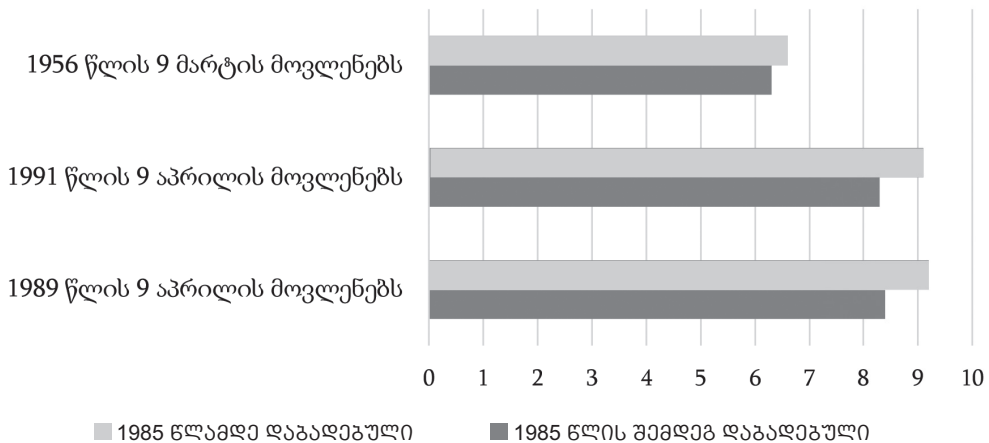
ლებელია და რამდენად ღირებული შეიძლება იყოს ამგვარი საკვლევი თემების რაოდენობრივი გამოკითხვის საშუალებით გამოკვლევა.

გამოკითხვების შედეგად, შესაძლებელი გახდა როგორც პასუხების მთლიანი რაოდენობის გაანალიზება, ასევე, რესპონდენტების სხვადასხვა ნიშნით განცალკევება და მათი ერთმანეთთან შედარება. მაგალითად, რესპონდენტები დაიყვნენ ორ ასაკობრივ ჯგუფად: ერთ ჯგუფში შედიოდნენ 1985 წლამდე დაბადებულები, რომლებიც 1980-იანი წლების ბოლოსა და 1990-იანი წლების დასაწყისში განვითარებულ მოვლენებს უშუალოდ შეესწრნენ. ხოლო, მეორე ჯგუფი შედგებოდა 1985 წელსა და მის შემდეგ დაბადებული რესპონდენტებისგან, რომლებმაც ზემოხსენებულ პერიოდში განვითარებული მოვლენების შესახებ, ძირითადად, სხვადასხვა, არაპირდაპირი წყაროებიდან იციან. ასევე, რესპონდენტთა კიდევ ერთი დაყოფა გულისხმობდა ისტორიის მასწავლებლების პასუხების შედარებას სხვა რესპონდენტების პასუხებთან.

არამიზნობრივად შერჩეული 536 რესპონდენტი

დიაგრამა 1. თავიანთი შეფასებით რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები 9 მარტისა და 9 აპრილის მოვლენებს

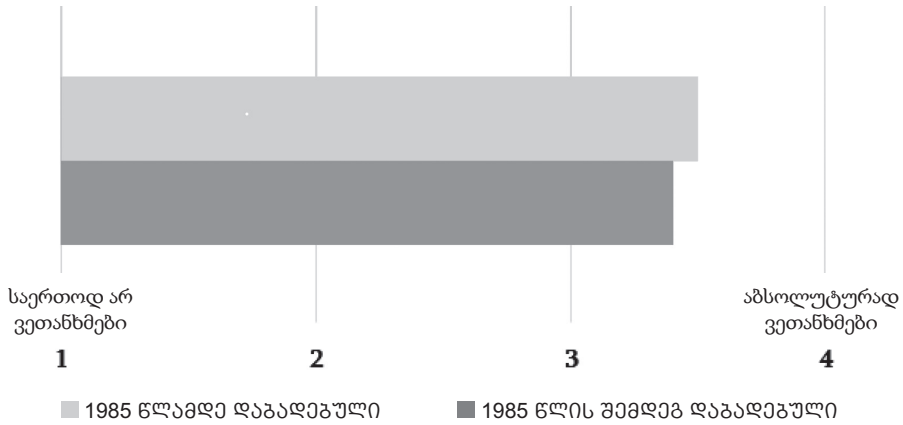
თავიანთი შეფასებით რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები:

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე – „როგორ შეაფასებდით, რამდენად კარგად იცნობთ...?“. სკალაზე 0 ნიშნავს „საერთოდ არ ვიცი რა მოხდა“, ხოლო 10 ნიშნავს „ძალიან კარგად ვიცი რა მოხდა“. გამოკითხვაში, რომელიც ინტერნეტის საშუალებით წარმართა, მონაწილეობა 536-მა რესპონდენტმა მიიღო. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 2.9 აპრილი, როგორც დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი

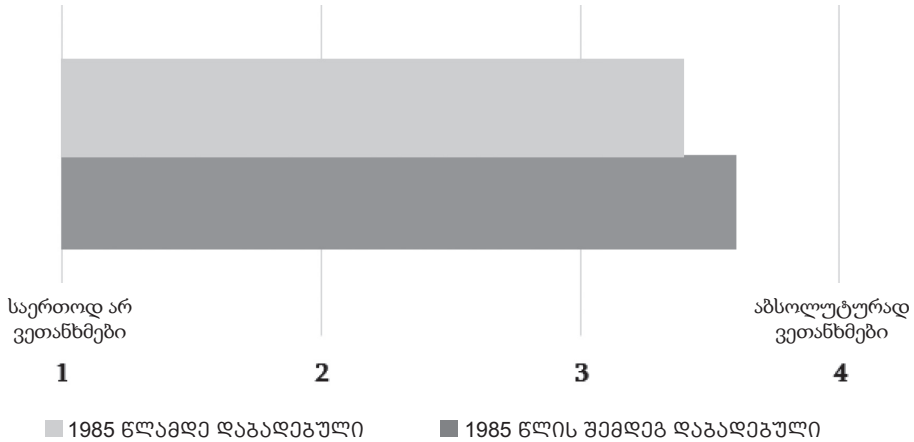
1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 3. 9 აპრილი, როგორც ეროვნული ტრაგედია

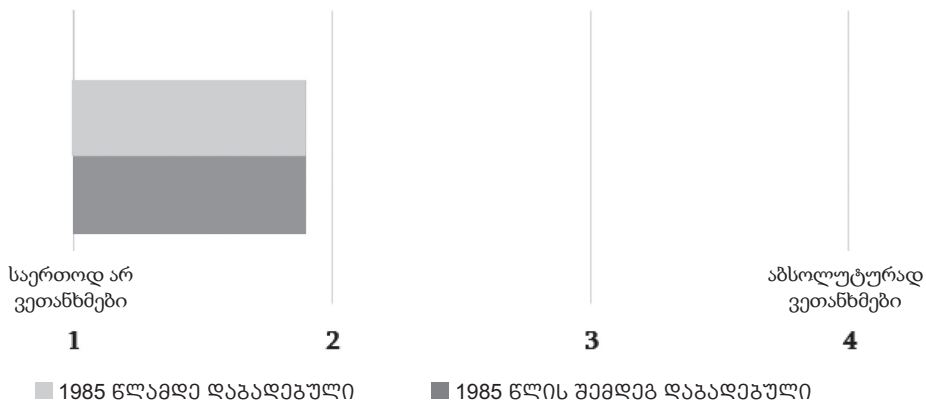
1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 4. 9 აპრილი, როგორც ამაოდ გაღებული მსხვერპლი

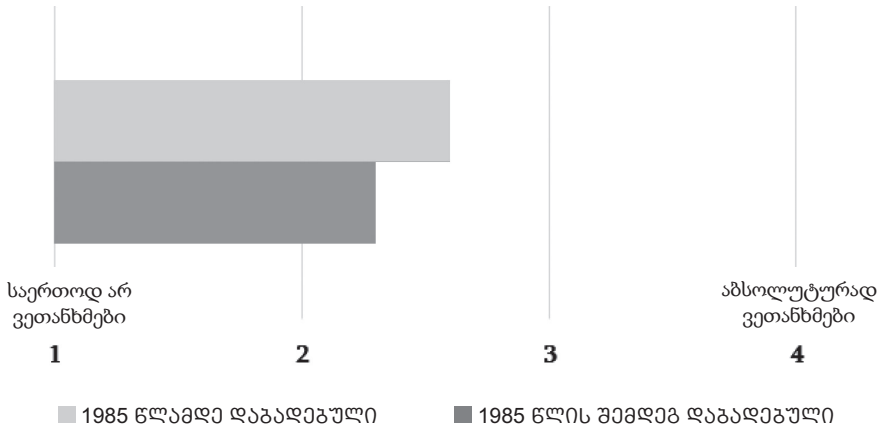
1989 წლის 9 აპრილი იყო ამაოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლებოდა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ამაოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლებოდა“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 5. 9 აპრილის როლი საქართველოს დამოუკიდებლობაში

1989 წლის 9 აპრილი რომ არა, საქართველო დამოუკიდებელი ვერ გახდებოდა

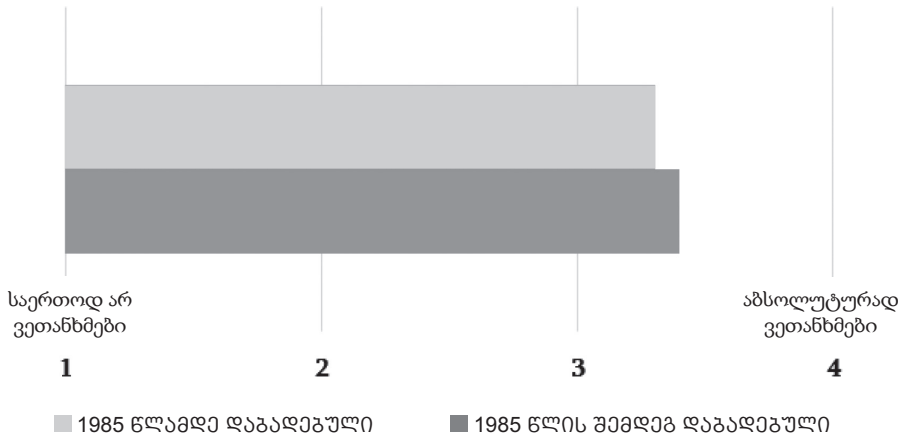

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი რომ არა, საქართველო დამოუკიდებელი ვერ გახდებოდა“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 6. 9 აპრილის მსხვერპლი

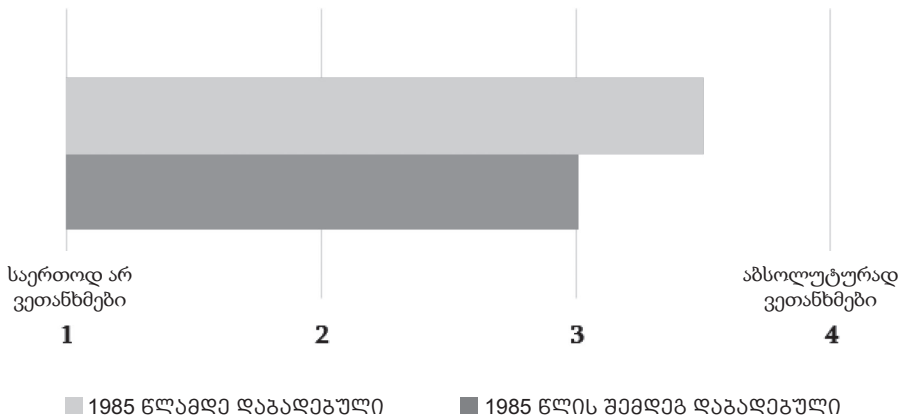
1989 წლის 9 აპრილის მოვლენების მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის მოვლენების მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 7.9 აპრილი, როგორც შოკი

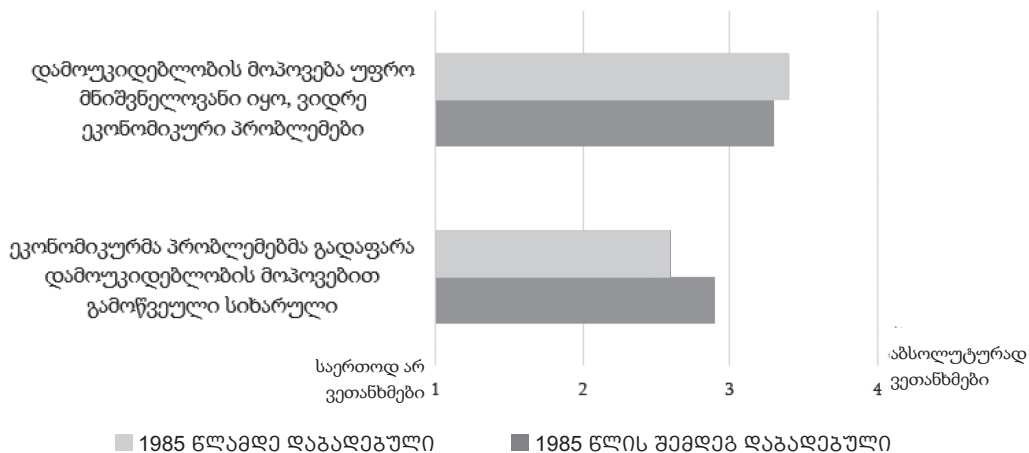
1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების
ქალაქობრივად დარბევა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების ქალაქობრივად დარბევა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 8. ეკონომიკური გამონეგები 1990-იან წლებში

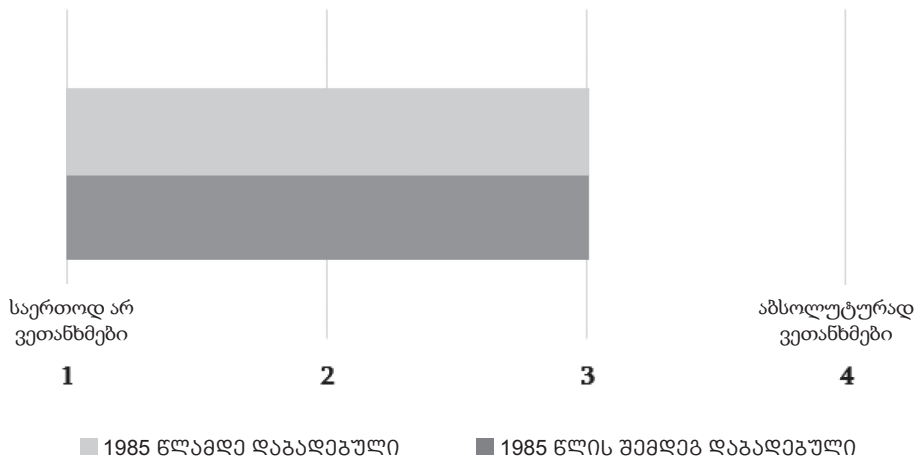
დამოუკიდებლობის მოპოვება და 1990-იანი წლების ეკონომიკური გამონეგები

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვებზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ დამოუკიდებლობის მოპოვება უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე ეკონომიკური პრობლემები?“ და „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1990-იანი წლების ეკონომიკურმა პრობლემებმა გადაფარა დამოუკიდებლობის მოპოვებით გამოწვეული სიხარული?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ეთანხმები, ვიდრე ეთანხმები“, 3 – „უფრო ეთანხმები, ვიდრე არ ეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაზარალებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაზარალებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 9. 9 აპრილი და 9 მარტი

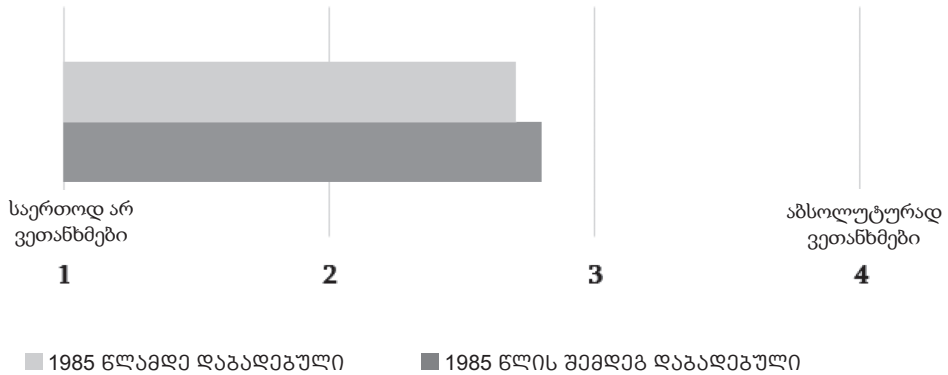
1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებმა ახალი აქტუალობა შეიძინა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებმა ახალი აქტუალობა შეიძინა“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

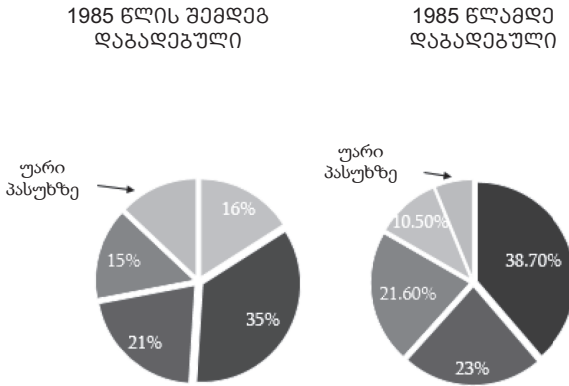
დიაგრამა 10. პარალელი 9 აპრილსა და 9 მარტს შორის

1989 წლის 9 აპრილი და 1956 წლის 9 მარტი ძალიან ჰგავს ერთმანეთს, რადგან ორივე შემთხვევაში ეროვნული სულისკვეთებით განმსჭვალული დემონსტრაცია საბჭოთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სასტიკად დაარბია

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი და 1956 წლის 9 მარტი ძალიან ჰგავს ერთმანეთს, რადგან ორივე შემთხვევაში ეროვნული სულისკვეთებით განმსჭვალული დემონსტრაცია საბჭოთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სასტიკად დაარბია“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 11. შეხედულებები 9 მარტის მოვლენების შესახებ ორ ასაკობრივ ჯგუფში

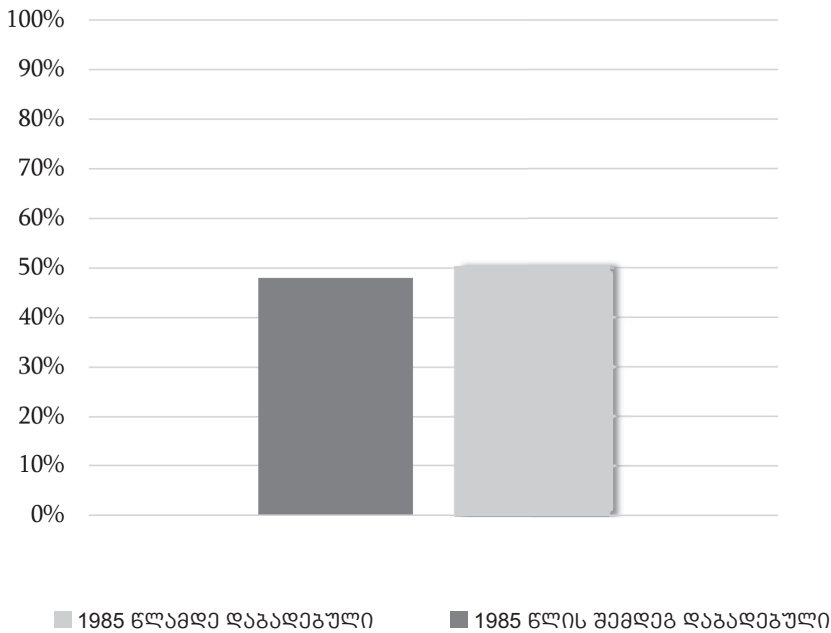

- 1956 წლის 9 მარტი იყო სტალინის დაცვისკენ მიმართული პროტესტი, რომელიც ეროვნული დამოუკიდებლობის მოთხოვნაში გადაიზარდა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსების დაცვა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო პროტესტი, რომელიც მიზნად ისახავდა სტალინის დაცვას
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი, წინაპირობა, რომელიც საფუძვლად დაედო 1980-იანი წლების გამოღვივებას და საქართველოს დამოუკიდებლობას

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე - „ქვემოთ ჩამოთვლილი წინადადებებიდან, თქვენი აზრით, რომელი აღწერს უკეთ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებს?“ რესპონდენტებს შეთავაზებული ჰქონდათ ოთხი წინადადება და შეეძლოთ, რომ აერჩიათ მხოლოდ ერთი მათგანი. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 12. 9 მარტის მოვლენები ორ ასაკობრივ ჯგუფში

1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლი იყო მთელი ქვეყანა

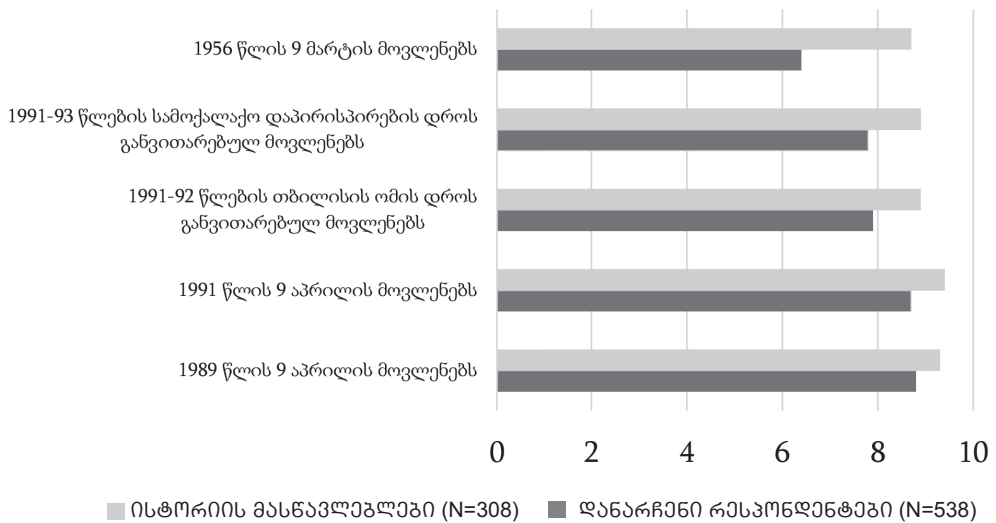

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების მთლიანი რაოდენობის რა პროცენტი ეთანხმება, რომ „1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლი იყო მთელი ქვეყანა“. კითხვარი შეავსო 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა რესპონდენტმა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

ისტორიის მასწავლებლებისა და დანარჩენი რესპონდენტების შედარება

დიაგრამა 13. რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები სხვადასხვა მოვლენას

თავიანთი შეფასებით რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები:

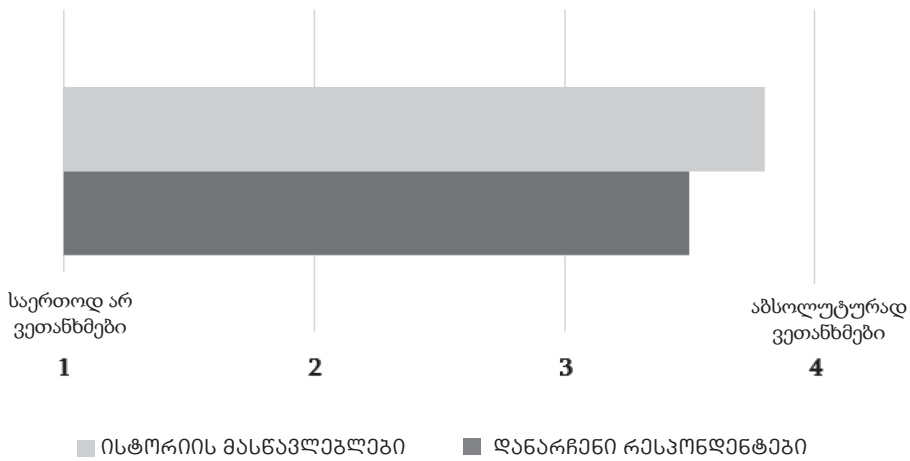

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „როგორ შეაფასებდით, რამდენად კარგად იცნობთ...?“ სკალაზე 0 ნიშნავს „საერთოდ არ ვიცი, რა მოხდა“, ხოლო 10 ნიშნავს „ძალიან კარგად ვიცი, რა მოხდა“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 14. 9 აპრილის შეფასება ორ სხვადასხვა ჯგუფში

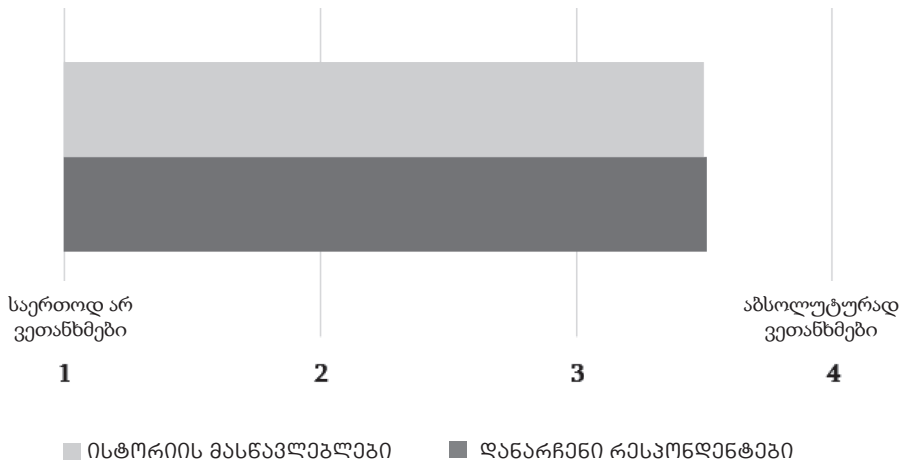
1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი?“ სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 15. 9 აპრილი, როგორც ტრაგედია - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

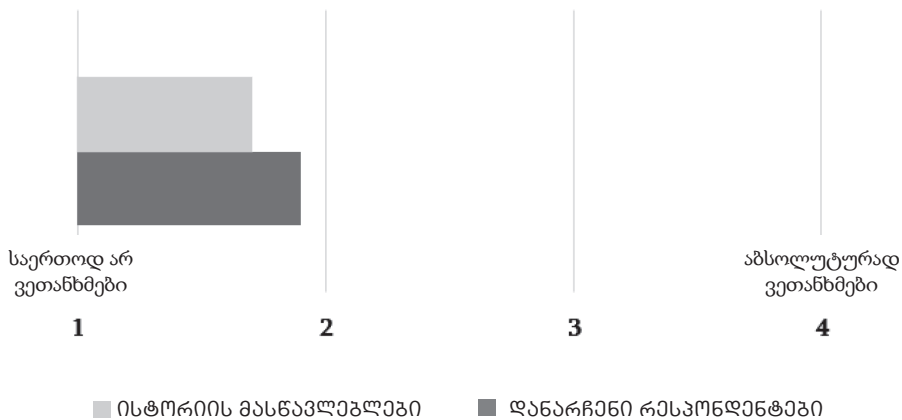
1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 16. 9 აპრილი, როგორც ამოდ გაღებული მსხვერპლი - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

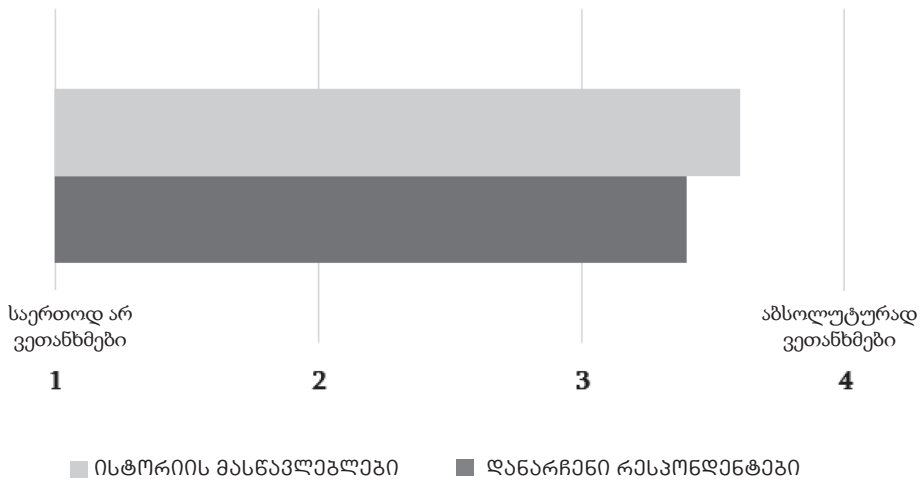
1989 წლის 9 აპრილი იყო ამოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლება

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ამოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლება?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 17.9 აპრილი, როგორც ეროვნული გამოღვიძების დღე - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

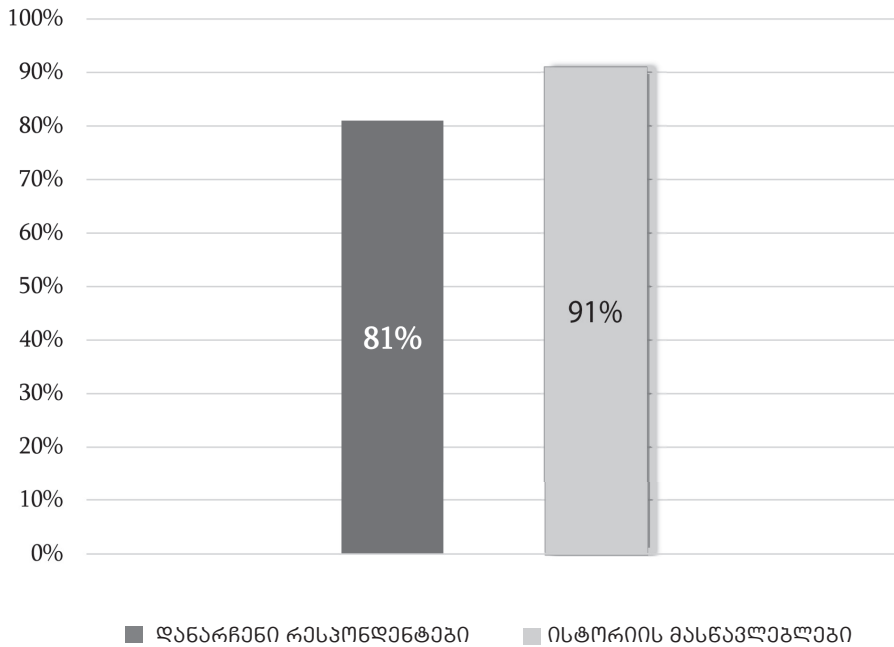
1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული გამოღვიძების დღე

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული გამოღვიძების დღე?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 18. საბჭოთა ცენტრალური ხელისუფლების როლი 9 აპრილის მოვლენებში

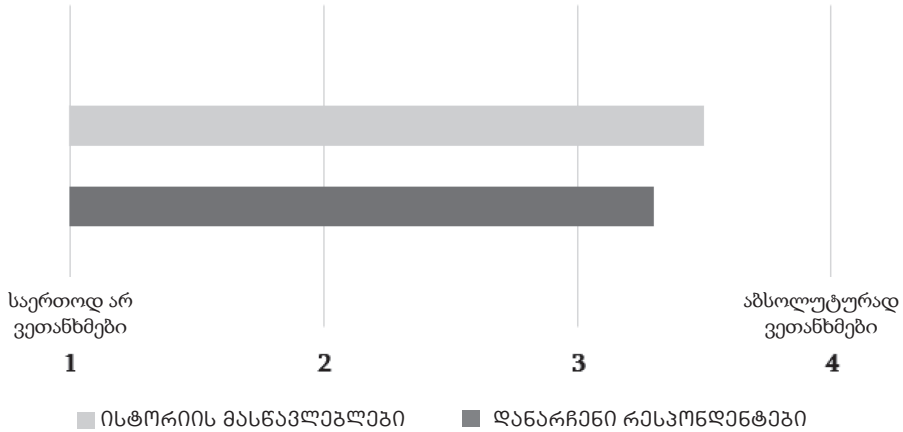
ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას (მოსკოვს) მიუძღვის ბრალი 1989 წლის 9 აპრილს განვითარებულ მოვლენებში

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების მთლიანი რაოდენობის რა პროცენტი თვლის, რომ „1989 წლის 9 აპრილის მოვლენებში ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას მიუძღვის ბრალი“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 19. 9 აპრილის მოვლენების მსხვერპლი - ორი ჯგუფის შეფასებები

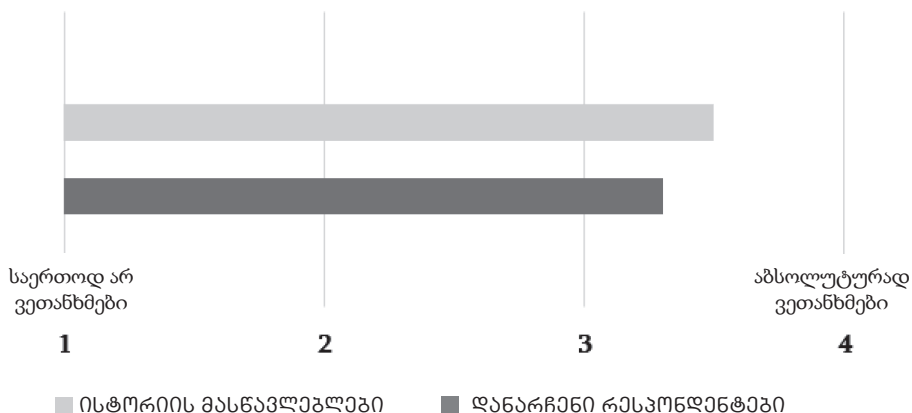
1989 წლის 9 აპრილის მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

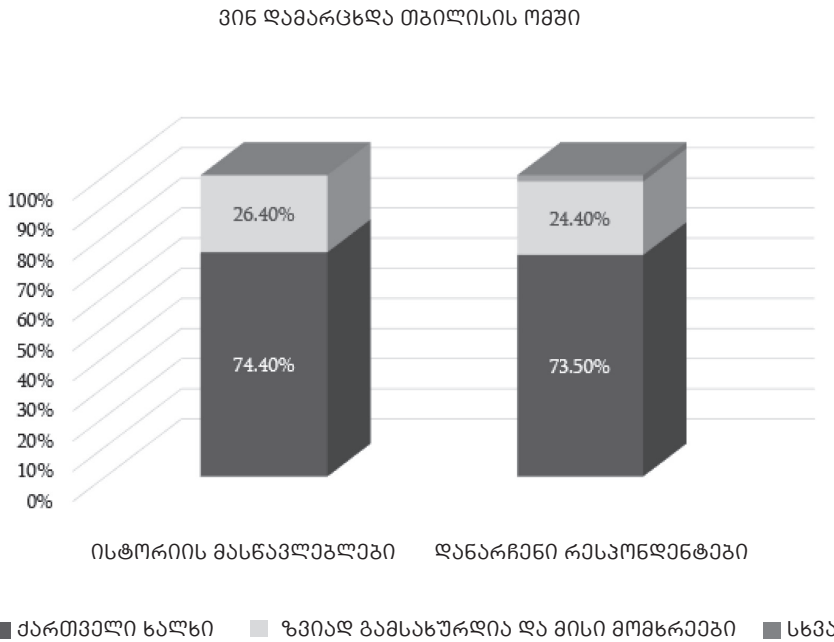
დიაგრამა 20. 9 აპრილი, როგორც შოკი

1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების ქალაქობრივად დარკვა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების ქალაქობრივად დარბევა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 21. ვინ დამარცხდა თბილისის ომში? - ორი ჯგუფის შეფასება

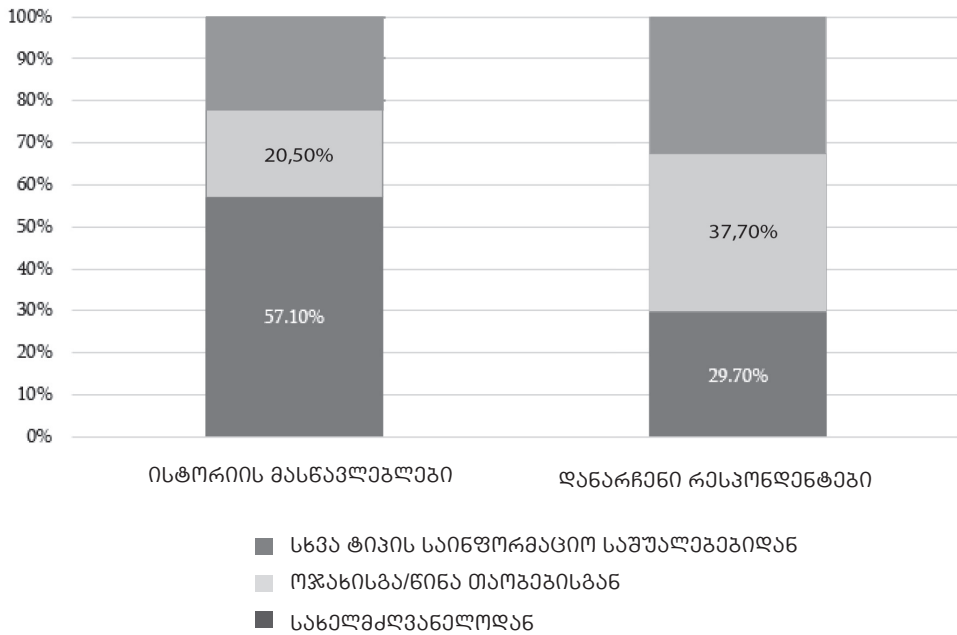

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე - „ვინ დამარცხდა თბილისის ომში?“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 22. ინფორმაციის წყარო 9 მარტის მოვლენების შესახებ

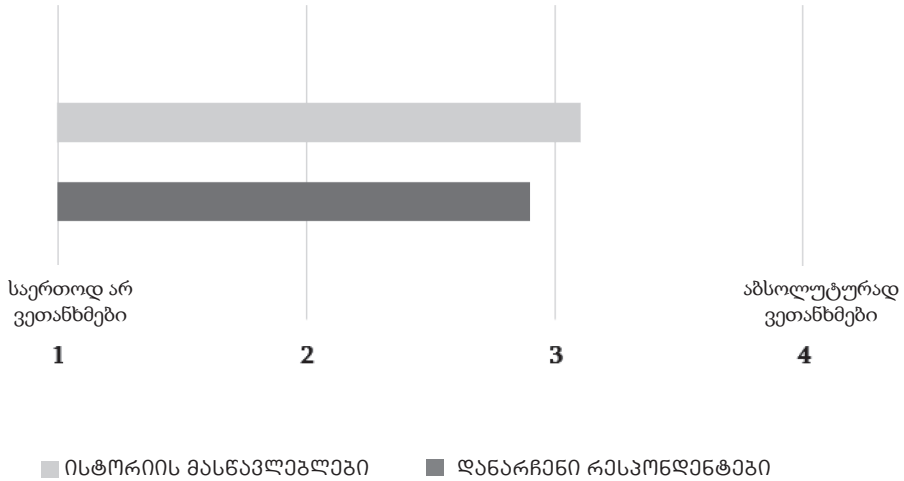
პირველად საიდან გაიგეთ 1956 წლის 9 მარტს განვითარებული მოვლენების შესახებ

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების პასუხების განაწილება კითხვაზე „პირველად საიდან გაიგეთ 1956 წლის 9 მარტს განვითარებული მოვლენების შესახებ?“ კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 23. პარალელი 9 მარტსა და 9 აპრილს შორის - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

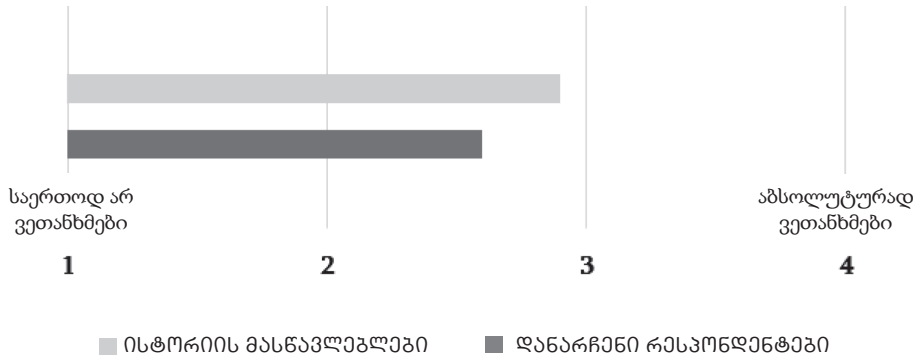
1989 წლის 9 აპრილის შედეგებზე 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებზე ახალი აქტუალობა შეიძინა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებზე ახალი აქტუალობა შეიძინა?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 24. 9 მარტის და 9 აპრილი მოვლენები - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

1989 წლის 9 აპრილი და 1956 წლის 9 მარტი ძალიან ჰგავს ერთმანეთს, რადგან ორივე შემთხვევაში ეროვნული სულისკვეთებით განმსჭვალული დემონსტრაცია საბჭოთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სასტიკად დაარბია

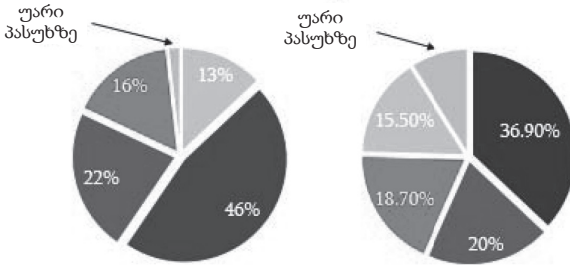

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი და 1956 წლის 9 მარტი ძალიან ჰგავს ერთმანეთს, რადგან ორივე შემთხვევაში ეროვნული სულისკვეთებით განმსჭვალული დემონსტრაცია საბჭოთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სასტიკად დაარბია?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 25. 9 მარტის მოვლენების შეფასება - ორი სხვადასხვა ჯგუფი

ისტორიის
მასწავლებლები

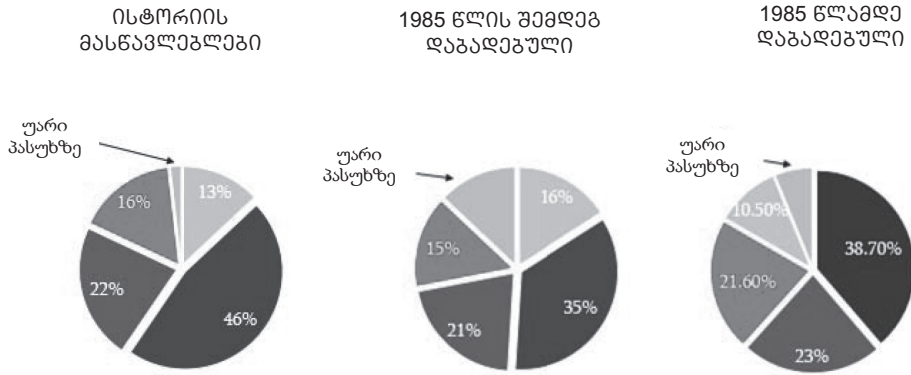
დანარჩენი
რესპონდენტები

- 1956 წლის 9 მარტი იყო სტალინის დაცვისკენ მიმართული პროტესტი, რომელიც ეროვნული დამოუკიდებლობის მოთხოვნაში გადაიზარდა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსების დაცვა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო პროტესტი, რომელიც მიზნად ისახავდა სტალინის დაცვას
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი, წინაპირობა, რომელიც საფუძვლად დაედო 1980-იანი წლების გამოვლიძებას და საქართველოს დამოუკიდებლობას

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე - „ქვემოთ ჩამოთვლილი წინადადებებიდან, თქვენი აზრით, რომელი აღწერს უკეთ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებს?“ რესპონდენტებს შეთავაზებული ჰქონდათ ოთხი პასუხი და შეეძლოთ, რომ აერჩიათ მხოლოდ ერთი მათგანი. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 26. 9 მარტის შეფასებები სხვადასხვა ჯგუფში

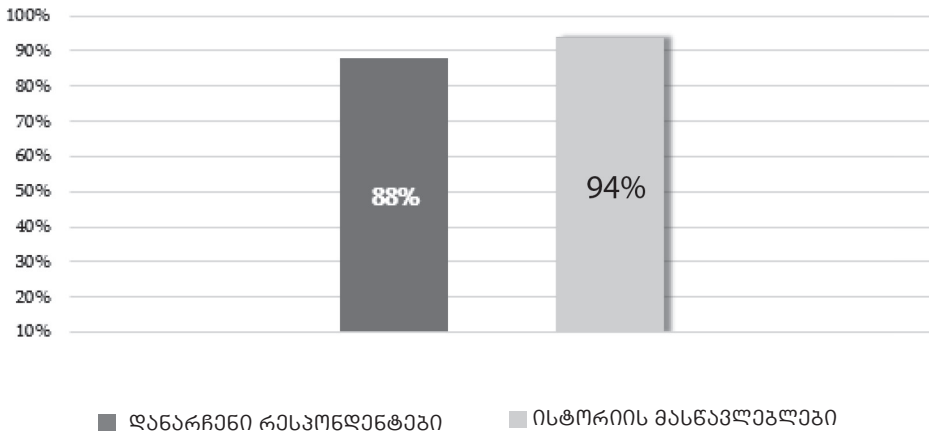

- 1956 წლის 9 მარტი იყო სტალინის დაცვისკენ მიმართული პროტესტი, რომელიც ეროვნული დამოუკიდებლობის მოთხოვნაში გადაიზარდა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსების დაცვა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო პროტესტი, რომელიც მიზნად ისახავდა სტალინის დაცვას
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი, წინაპირობა, რომელიც საფუძვლად დაედო 1980-იანი წლების გამოღვივებას და საქართველოს დამოუკიდებლობას

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია სამი სხვადასხვა ჯგუფის პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე - „ქვემოთ ჩამოთვლილი წინადადებებიდან, თქვენი აზრით, რომელი აღწერს უკეთ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებს?“ რესპონდენტებს შეთავაზებული ჰქონდათ ოთხი პასუხი და შეეძლოთ, რომ აერჩიათ მხოლოდ ერთი მათგანი. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა და ასევე, 1985 წლამდე დაბადებულმა 287-მა და 1985 წლის შემდგომ დაბადებულმა 249 რესპონდენტმა.

დიაგრამა 27. საბჭოთა ხელისუფლების როლი 9 მარტის მოვლენებში - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

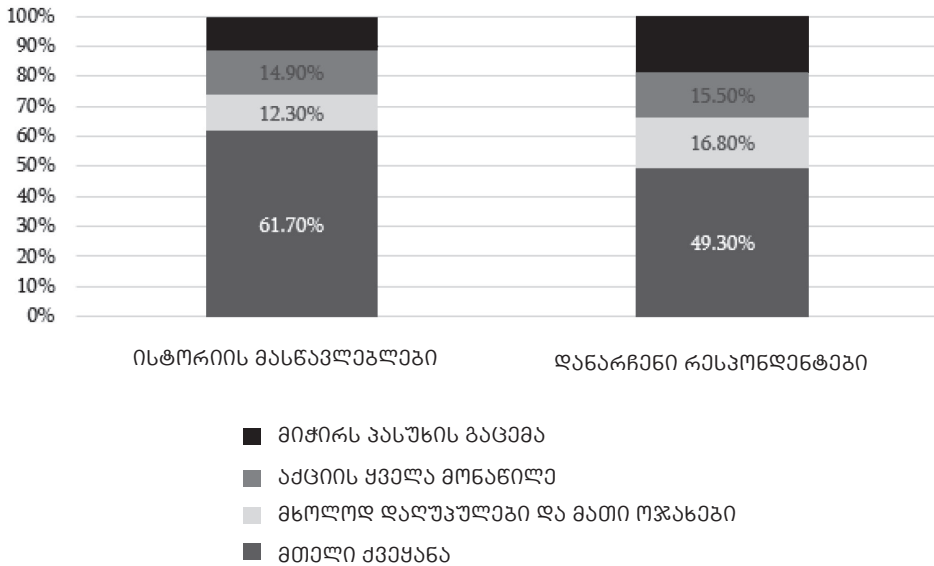
ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას (მოსკოვს) მიუძღვის ბრალი 1956 წლის 9 მარტს განვითარებულ მოვლენებში

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების მთლიანი რაოდენობის რა პროცენტი თვლის, რომ „1956 წლის 9 მარტის მოვლენებში ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას მიუძღვის ბრალი“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

დიაგრამა 28. 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლი - ორი სხვადასხვა ჯგუფის შეფასებები

დღევანდელი გადმოსახედიდან, ვინ შეიძლება ჩაითვალოს 1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლად

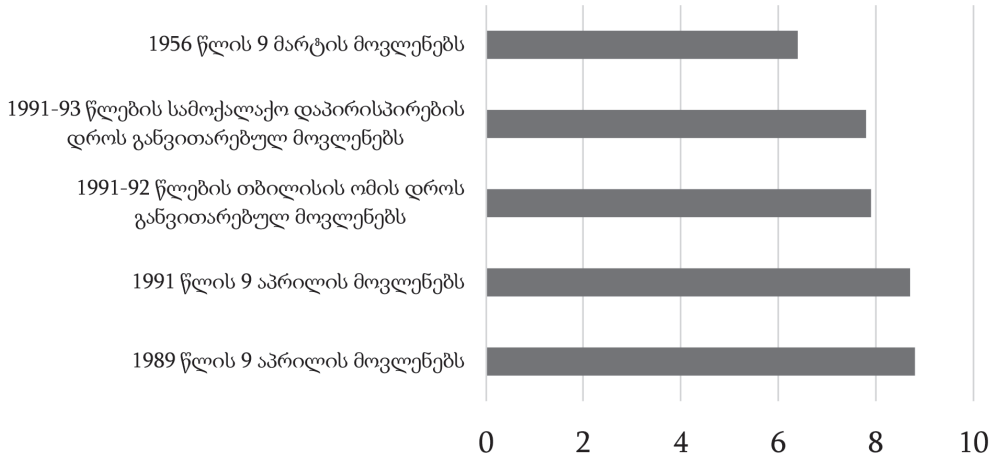

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია ორი სხვადასხვა ჯგუფის რესპონდენტების პასუხების განაწილება კითხვაზე „დღევანდელი გადმოსახედიდან, ვინ შეიძლება ჩაითვალოს 1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლად?“. კითხვარი შეავსო 308 ისტორიის მასწავლებელმა. ხოლო, დანარჩენი რესპონდენტები შეადგენენ 536-ს.

**რესპონდენტების პასუხები ჩაშლის გარეშე
(არ შედიან ისტორიის მასწავლებლები)**

დიაგრამა 29. რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები მოვლენებს

თავიანთი შეფასებით რამდენად კარგად იცნობენ რესპონდენტები:

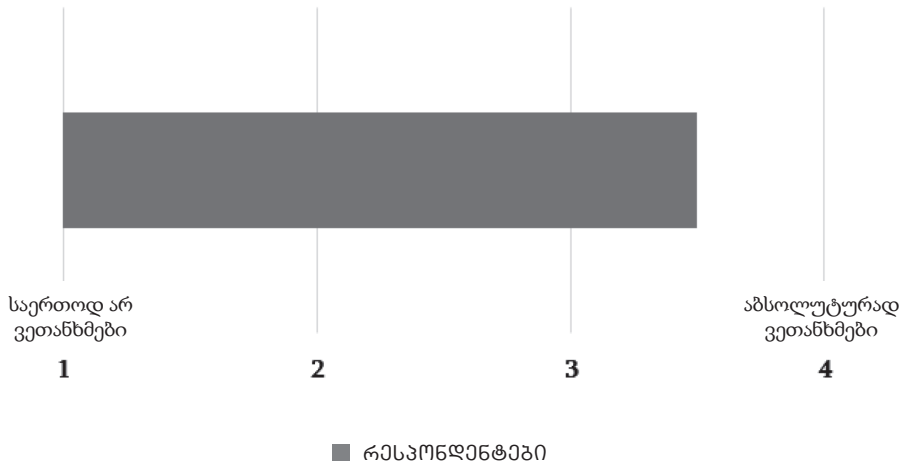
■ დანარჩენი რესპონდენტები (N=538)

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „როგორ შეაფასებდით, რამდენად კარგად იცნობთ...?“ სკალაზე 0 ნიშნავს „საერთოდ არ ვიცი რა მოხდა“, ხოლო 10 ნიშნავს „ძალიან კარგად ვიცი რა მოხდა“. კითხვარი შეავსო 538-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 30. 9 აპრილი, როგორც დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი - ყველა რესპონდენტი

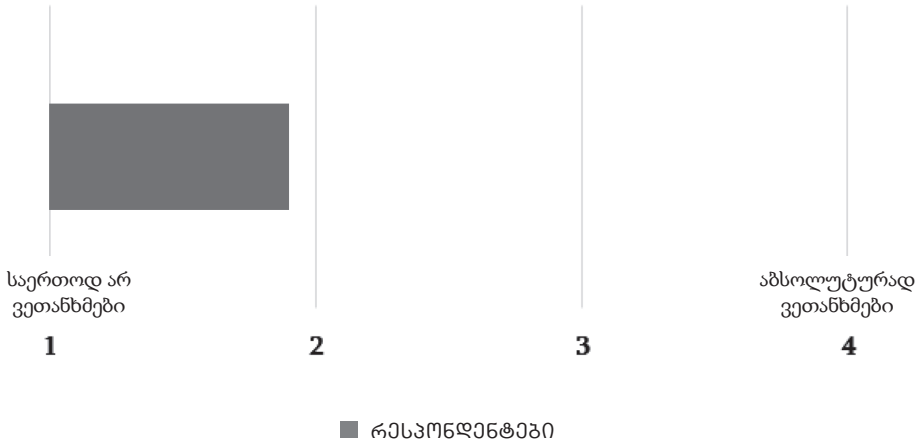
1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო დამოუკიდებლობისთვის გაღებული მსხვერპლი?“ სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

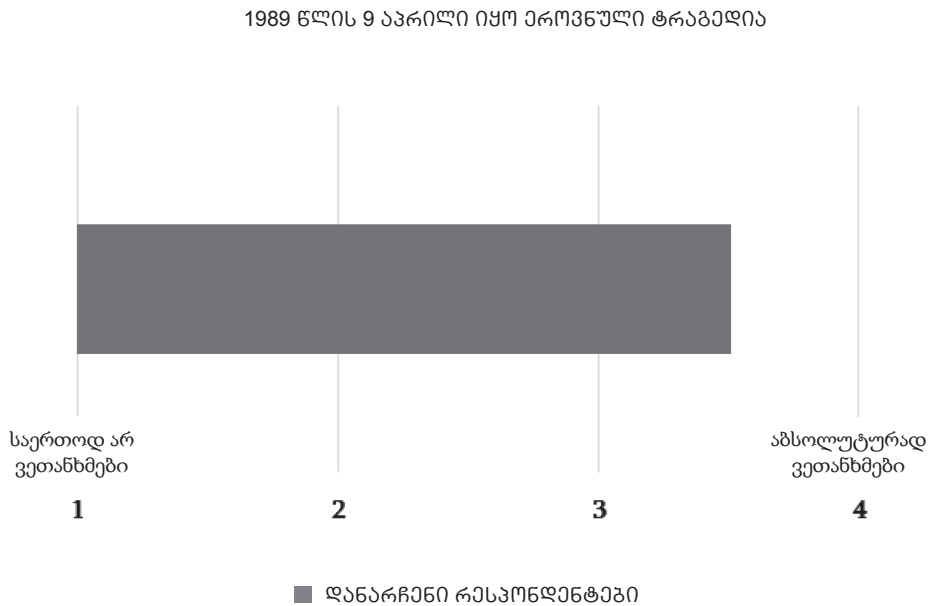
დიაგრამა 31.9 აპრილი, როგორც ამაოდ გაღებული მსხვერპლი - ყველა რესპონდენტი

1989 წლის 9 აპრილი იყო ამაოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლებოდა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებელი კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ამაოდ გაღებული მსხვერპლი, რადგან საბჭოთა კავშირი მაინც დაიშლებოდა?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

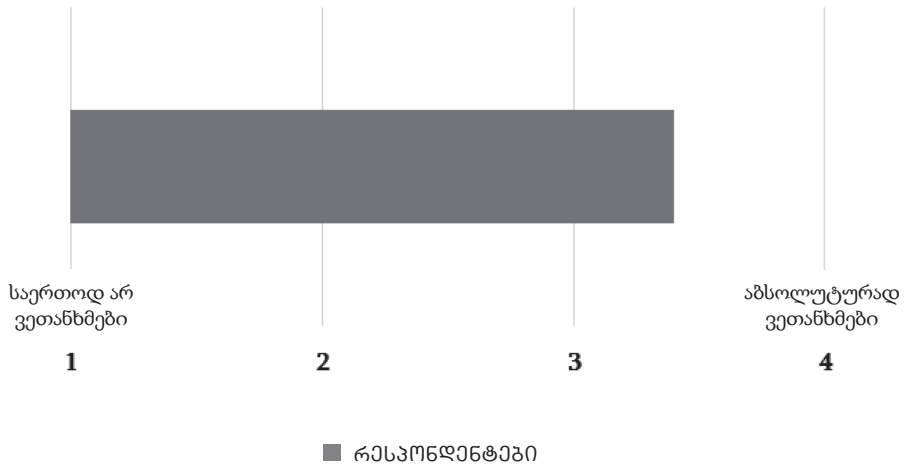
დიაგრამა 32. 9 აპრილი, როგორც ტრაგედია - ყველა რესპონდენტი

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებლები კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული ტრაგედია?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 33. 9 აპრილი, როგორც ეროვნული გამოღვიძების დღე - ყველა რესპონდენტი

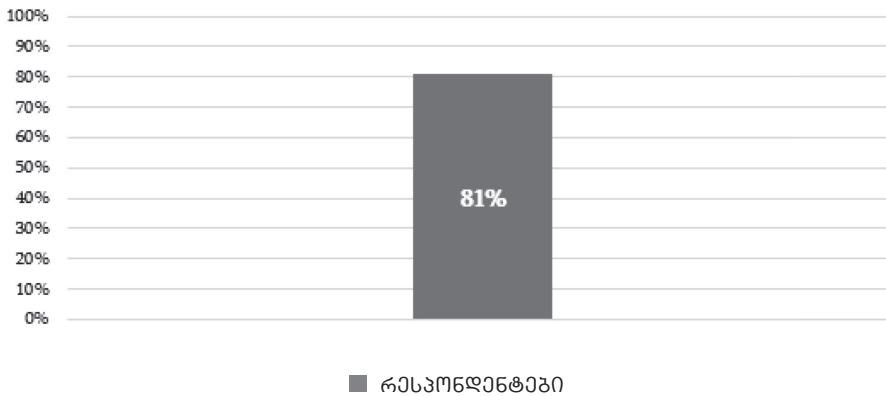
1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული გამოღვიძების დღე

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებელი კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილი იყო ეროვნული გამოღვიძების დღე?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 34. საბჭოთა ხელისუფლების როლი 9 აპრილის მოვლენებში - ყველა რესპონდენტი

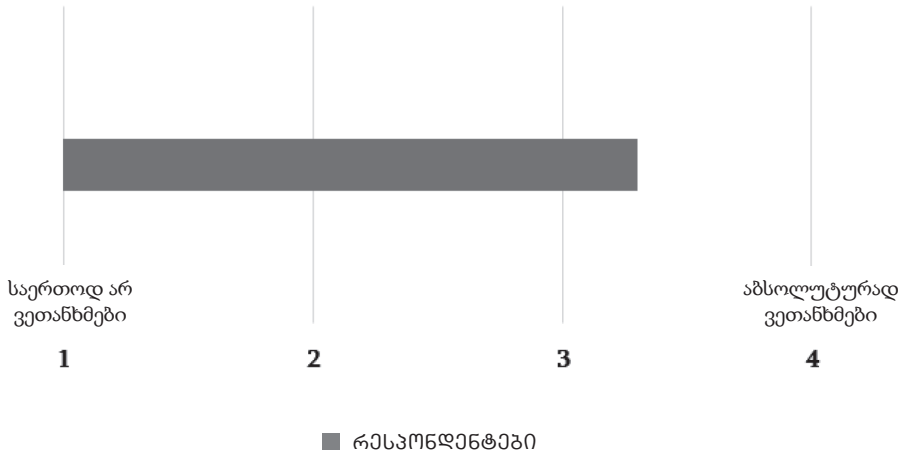
ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას (მოსკოვს) მიუძღვის ბრალი 1989 წლის 9 აპრილს განვითარებულ მოვლენებში

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების მთლიანი რაოდენობის რა პროცენტი თვლის, რომ „1989 წლის 9 აპრილის მოვლენებში ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას მიუძღვის ბრალი“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 35. 9 აპრილის მსხვერპლი - ყველა რესპონდენტი

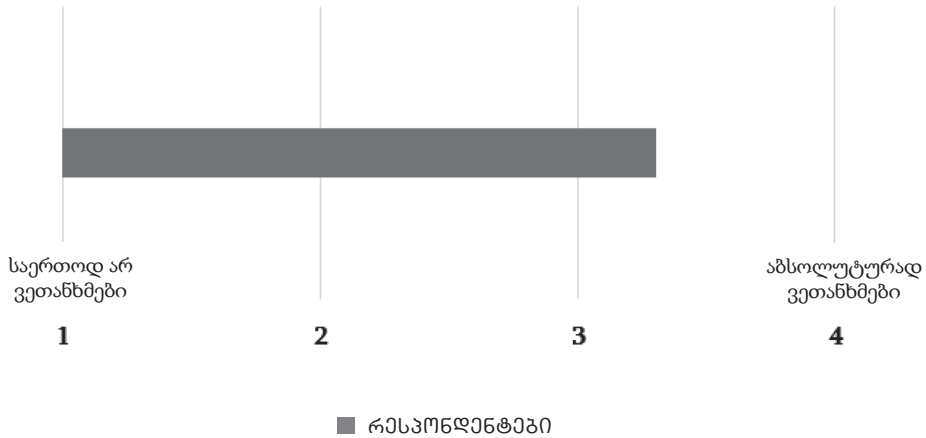
1989 წლის 9 აპრილის მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებელი კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის მსხვერპლი აღმოჩნდა მთელი ქვეყანა?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 36. 9 აპრილი, როგორც შოკი - ყველა რესპონდენტი

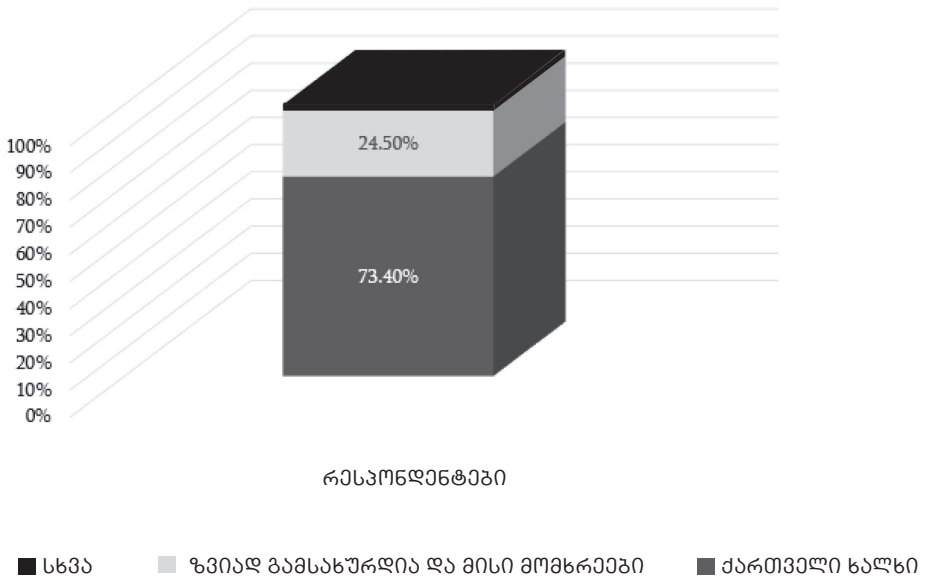
1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების ძალადობრივად დარბევა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებელი კითხვაზე – „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილს საბჭოთა სამხედროების მიერ შეკრების ძალადობრივად დარბევა შოკი იყო მაშინდელი საზოგადოებისთვის?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 37. ვინ დამარცხდა თბილისის ომში? - ყველა რესპონდენტი

ვინ დამარცხდა თბილისის ომში

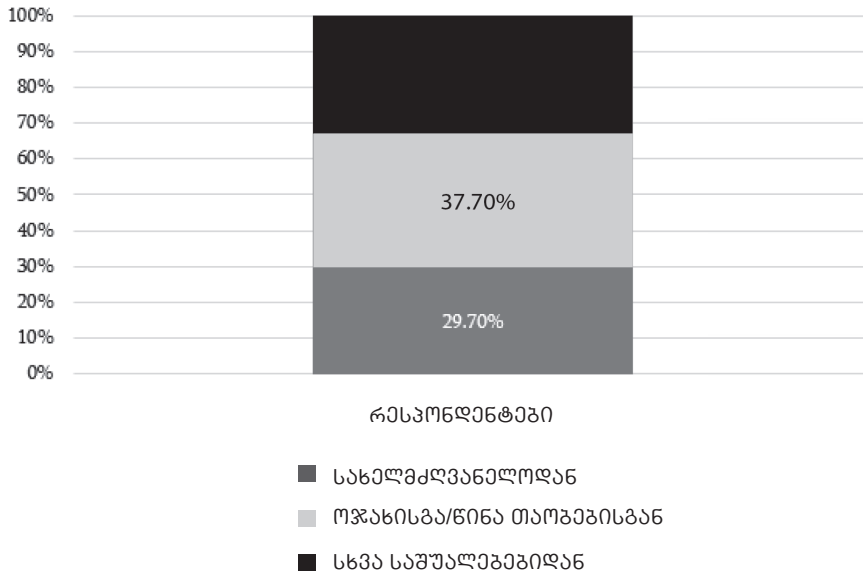

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე – „ვინ დამარცხდა თბილისის ომში?“ კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 38. საიდან გაიგეთ 9 მარტის მოვლენების შესახებ?

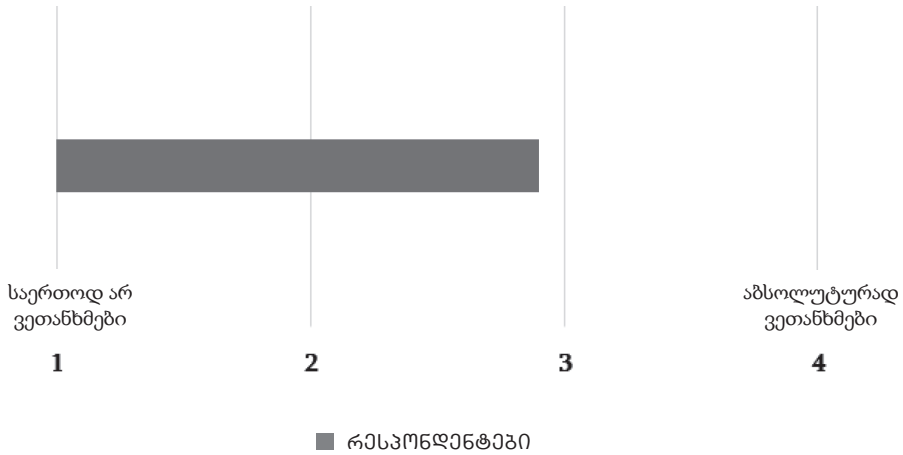
პირველად საიდან გაიგეთ 1956 წლის 9 მარტს განვითარებული მოვლენების შესახებ

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე „პირველად საიდან გაიგეთ 1956 წლის 9 მარტს განვითარებული მოვლენების შესახებ?“ კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 39. 9 მარტი და 9 აპრილი - ყველა რესპონდენტი

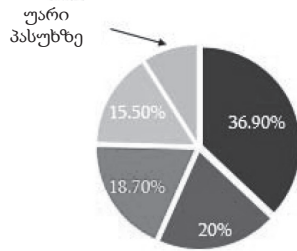
1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებმა ახალი აქტუალობა შეიძინა

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების საშუალო მაჩვენებელი კითხვაზე - „რამდენად ეთანხმებით ან არ ეთანხმებით, რომ 1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებმა ახალი აქტუალობა შეიძინა?“. სკალაზე 1 აღნიშნავს „საერთოდ არ ვეთანხმები“, 2 – „უფრო არ ვეთანხმები, ვიდრე ვეთანხმები“, 3 – „უფრო ვეთანხმები, ვიდრე არ ვეთანხმები“ და 4 – „აბსოლუტურად ვეთანხმები“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 40. 9 მარტის მოვლენების შეფასებები - ყველა რესპონდენტი

რესპონდენტი

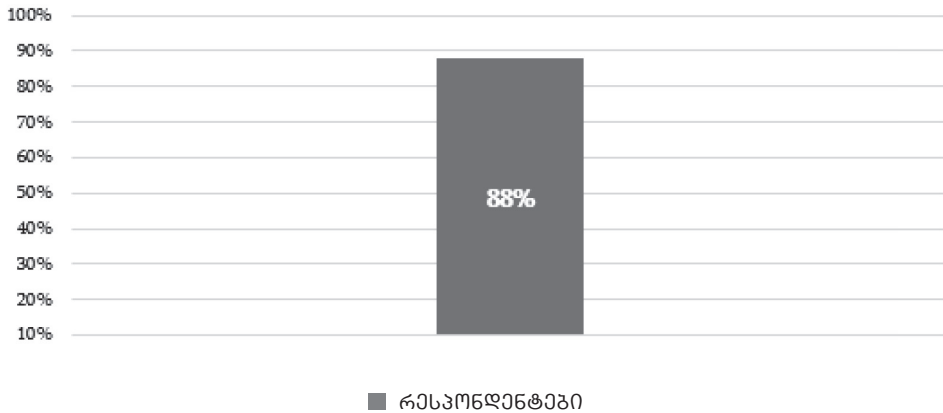

- 1956 წლის 9 მარტი იყო სტალინის დაცვისკენ მიმართული პროტესტი, რომელიც ეროვნული დამოუკიდებლობის მოთხოვნაში გადაიზარდა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ქართველი ხალხის ეროვნული ღირსების დაცვა
- 1956 წლის 9 მარტი იყო პროტესტი, რომელიც მიზნად ისახავდა სტალინის დაცვას
- 1956 წლის 9 მარტი იყო ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი, წინაპირობა, რომელიც საფუძვლად დაედო 1980-იანი წლების გამოღვიძებას და საქართველოს დამოუკიდებლობას

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია პასუხების პროცენტული განაწილება კითხვაზე - „ქვემოთ ჩამოთვლილი წინადადებებიდან, თქვენი აზრით, რომელი აღწერს უკეთ 1956 წლის 9 მარტის მოვლენებს?“ რესპონდენტებს შეთავაზებული ჰქონდათ ოთხი პასუხი და შეეძლოთ, რომ აერჩიათ მხოლოდ ერთი მათგანი. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 41. საბჭოთა ხელისუფლების როლი 9 მარტის მოვლენებში - ყველა რესპონდენტი

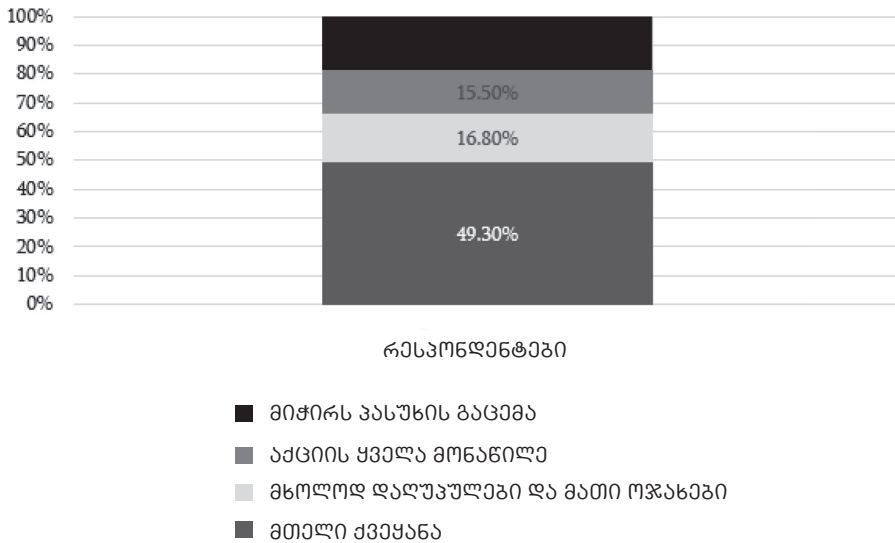
ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას (მოსკოვს) მიუძღვის ბრალი 1956 წლის 9 მარტს განვითარებულ მოვლენებში

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების მთლიანი რაოდენობის რა პროცენტი თვლის, რომ „1956 წლის 9 მარტის მოვლენებში ყველაზე მეტად საბჭოთა კავშირის ცენტრალურ ხელისუფლებას მიუძღვის ბრალი“. კითხვარი შეაგსო 536-მა რესპონდენტმა.

დიაგრამა 42. 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლი

დღევანდელი გადმოსახედიდან, ვინ შეიძლება ჩაითვალოს 1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლად?

შენიშვნა: დიაგრამაზე მოცემულია რესპონდენტების პასუხების განაწილება კითხვაზე „დღევანდელი გადმოსახედიდან, ვინ შეიძლება ჩაითვალოს 1956 წლის 9 მარტის მოვლენების მსხვერპლად?“. კითხვარი შეავსო 536-მა რესპონდენტმა.

ზეპირი ისტორიები

ORAL HISTORIES

**ბეჟან ჯავახია, 63 წლის, ისტორიის დოქტორი, პროფესორი, საქართველოს
რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს წევრი 1990-1992 წლებში, თბილისი
ჩანერილია 05.12.2020**

ემოციის აქამდე მოტანა ძნელია. ეს ემოციები იმდენჯერ მოკვდა, დაიმარხა, აღდგა რალაცნაირად. [...] ეს 30 წელი ბრძოლაა თავის გადარჩენისათვის, იდეის გადარჩენისათვის. რაც მაშინ ძვირფასი იყო ყველა ჩვენთაგანისთვის, მგონია, რომ ყველა ცდილობს მის მოხმარებას, ან გაფუჭებას.

ჩვენთვის, ჩემი თაობისთვის, ეს ყველაზე წმინდათა წმინდა იდეა იყო - საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადება. ძალიან ბევრს ადამიანს მიაჩნია, რომ ჩვენ დავმარცხდით. მე იმ ადამიანთა რიცხვს ვეკუთვნი, ვინც იარაღით განგვდევნეს, გაგვყარეს, პროვინციული ფაშიზმი გვიწოდეს და იმის მერე არც აღვმდგარვართ არსად. არავის არც ერთხელ არ უთქვამს, რომ ჩვენ რაიმე დადებითი როლი შევასრულეთ ისტორიაში, გარდა ერთი ნაწილისა. [...] მე მაინც მგონია, რომ თუ ღრმად დავფიქრდებით, თუნდაც ნიშნის მოგებით ვიტყვი, რომ გამარჯვებულები ვართ ჩვენ. რატომ, იცით? იმიტომ რომ დღეს არსებობს დამოუკიდებელი საქართველო. [...] იქ, სადაც დღეს მერაბი და ზვიადი განისვენებენ, ფილიპე მახარაძე და სილიბისტრო თოდრია იყო. რალაც გამარჯვებული ისტორია მათი იყო, მაგრამ ეს აღარ არის. თქვენ გესმით - სიმბოლურადაც გამარჯვება ჩვენ გვიჭირავს. დღეს ცნობილია, რომ ეს ყველაფერი მზადდებოდა ბეჟაევის კაბინეტში და სამხედრო შტაბის შენობაში. თვითონ ირაკლი ბათიაშვილმა დაწერა, რომ წინა ღამეს კიტოვანს იქ ეძინაო. არის ასეთი ადამიანი, რომელიც იყო საქართველოს სამხედრო კომისარი - დაწერა, რუსეთის დავალებით როგორ იბრძოდა, მთელი რუსული ძალები როგორ იბრძოდნენ ამისათვის. ჯაბა იოსელიანმაც თქვა, რომ რუსი რომ არ მოგვშველებოდა, ჩვენ წავაგებდით რუსთაველზეც კიო. ანუ მთავარი მოქმედი პირები რუსები იყვნენ, თუმცა არ ვიტყვი, რომ ყველა რუსი იბრძოდა. „შურისძიება“, „ნომენკლატურის შურისძიება“ - ასეთი ფილმი გადაიღეს უცხოელებმა, ეს იყო ნომენკლატურის შურისძიება, ეს ჩვენი საბჭოთა ნომენკლატურა მაინც რუსული იყო ზოგადი ვაგებით, მაშინ იდეოლოგია ასეთი იყო.

ის, რისთვისაც ჩვენ ვიბრძოდით, როგორი სახისაც არის, რანაირიც არის, ხანდახან გულში გამკრავს ხოლმე, რომ ალბათ რალაცები მართალიც არის ჩვენთან დამოკიდებულებაში. მიფიქრია, რა იყო უფრო მნიშვნელოვანი ბრძოლისათვის; ალბათ, დამოუკიდებელი საქართველო, როგორიც არ უნდა ყოფილიყო. ჩვენ გვაგინყვდება, რომ ჩვენ ახლა დემოკრატიისთვის ვიბრძვით. მაგრამ იდეალი რომელი საქართველოა ყველასთვის? იდეალია მონარქისტული საქართველო, ხომ? დავით აღმაშენებლის საქართველოა ყველასთვის იდეალი და ამ დროს ყველა ლაპარაკობს, რომ მას უნდა დემოკრატიული, ლიბერალური საქართველო. ისტორია ათასჯერ გადაფასდება, ათასჯერ დაინერება. იქ, სადაც დღეს მერაბი და ზვიადი განისვენებენ, ფილიპე მახარაძე და სილიბისტრო თოდრია იყო; გამარჯვებული ისტორია მათი იყო, მაგრამ აღარ არის, გესმით? სიმბოლურადაც გამარჯვება ჩვენ გვიჭირავს.

პროცესი, რასაც ვამბობ, რომ ჩემი თაობისთვის იყო ყველაზე წმინდა, მითს ჰგავდა უფრო. თქვენ რომ დააკვირდეთ, ეს არის მითის დაბრუნება. [...] ყველას უნივერსიტეტში ჰქონდა საქართველოს დამოუკიდებლობის იდეა, საქართველოს ისტორია იყო რალაც ისეთი, ჰეროიკული... დღეს ცოტა სხვანაირად ვუყურებთ მეც და ბევრი ჩემი კოლეგაც ამ ისტორიას, ვიდრე მაშინ შევხედავდით ჰეროიკულ ნაწილს ამ ისტორიისას, რომელიც გვასაზრდოებდა, გვაცხოვრებდა, იმედს გვაძლევდა, ძალას გვმატებდა. ჩვენი იმედი და მამოძრავებელი ძალა იყო ეს ისტორია. როცა ადამიანი არის მონა, ან დაპყრობილი, დამორჩილებული, მას უნდა აუხსნა, რატომ არ უნდა იყოს დამორჩილებული, რატომ არის რუსის ტოლი ან მასზე უკეთესი, ან რა გაუკეთებია... ეს იყო აბსოლუტურად მითის დაბრუნება და მითიური საქართველოსი. მე არ ვარ დღეს მონარქისტი, მაგრამ მე დავინყე პოლიტიკური მოღვაწეობა, როგორც მონარქისტმა, როგორც ტრადიციონალისტთა კავშირის წევრმა.

დღევანდელი გადასახედიდან თქვენ რომ ამ პროცესს შეხედოთ, ეს თამაშსაც კი ჰგავდა... როგორ ავხსნა, არც ვიცი... ადამიანებს გვინდოდა საქართველოს დამოუკიდებლობა და ჩვენ ვთამაშობდით ქართულ სახელმწიფოს, ოღონდ სამეფო ხელისუფლების სახით. ვიკრიბებოდით ზურაბთან სახლში, ზურაბ ასკანელთან, იმას ჰქონდა დიდი სახლი და დიდი მაგიდა. ახლა ბევრს აქვს, მაგრამ მაშინ ძალიან ცოტა ოჯახში იყო დიდი მაგიდა, პატარა რუმინული ავეჯი და რალაცები იყო უკვე შემოსული და ეს დიდი რალაცები განდევნილი იყო. ზურასთან ამ მაგიდის თავზე იყო ბიბლია დადებული ან ჯვარი ხშირად. ჩვენ არც ერთი არ ვიჯექით იქ. ვისხედით ერთმანეთის პირდაპირ. მთავარი სულის ჩამდგმელი კაკო იყო მაშინ, ასათიანი, მაშინდელი ჩემი მეგობარი. ახლაც ვფიქრობ, რომ განათლებასთან ერთად, ხასიათს რომ ეძახიან ადამიანები, სჭირდება ადამიანს, ცოტა სიმამაცე სჭირდება. [ზოგს] ეს არც ერთი არ აღმოაჩნდა შემდეგში, ჩემი აზრით. კაკო და ზურა ასკანელი პირველსკოლელები იყვნენ. ძირითადად 7-8 კაცი ვიყავით, 10 კაცამდე. ეს არის 1989 წლის 9 აპრილამდე. მიმართები გვექონდა კატეგორიული, თავში მეფე იგულისხმებოდა, როგორც სიმბოლო სახელმწიფოს ერთიანობისა, ჩვენ - როგორც მისი კარისკაცები. მნიშვნელობა არ ჰქონდა, ვინმეს ჰქონდა თუ არა არისტოკრატიული წარმოშობა. ეს იყო მთელი თამაში. მერე გაჩნდა მონარქისტების პარტია ჟორჟოლიანის მეთაურობით. მერე ვილაცებმა ატეხეს, რომ მონარქიის იდეას გარყვნიან და უნდა გავერთიანდეთ და გაერთიანდნენ. მე იქ არ გავერთიანებულვარ. მერე ისევ გამოვიყავით, ტრადიციონალისტებში ვიყავი. მაგრამ ჟორჟოლიანისადმი არ მქონდა სიმპათია... კომკავშირული ბიოგრაფიაც ჰქონდა.

ამას იმიტომ ვყვები, რომ მინდა გითხრათ, ბრძოლა როგორი მითიური იყო. მხატვრულ რალაცას ჰგავდა. რას ვიგონებდით, არ ვიცი. ფილმებშიც კეთდებოდა მსგავსი, „ქალის ტვირთში“, თუ გახსოვთ, „თუთაშხიაშიც“ - რალაც სალონური არისტოკრატიული წრეები. უხერხემლო ადამიანები ვიყავით, რომლებიც ამ თემებზე ვლაპარაკობდით. შემდეგში უკვე ურთიერთობა ჯერ მერაბთან, მერე ზვიადთან... მით უფრო, რომ მე უნივერსიტეტში მაშინ გია ჭანტურისას დიპლომის ხელმძღვანელი ვიყავი და კარგი ურთიერთობაც მქონდა. ესენი იყვნენ ჩვენთვის გმირები. მე მაინც მიმაჩნია, რომ ჩვენ პროგრამულად მომზადებული კი არ ვიყავით გამარჯვებისათვის, ჩვენ გულები გვექონდა გახსნილი გამარჯვებისათვის.

ზვიადის მოძრაობა. მე ვფიქრობ, რომ გამსახურდიას თქვენც თუ დააკვირდებით და მამამისსაც, მის ნაწარმოებებს, ისინი ჰეროიკიდან ქვემოთ არ ჩამოდიან, არ მინდა

ვთქვა მაღალმხატვრულობიდან. ის, რაც კონსტანტინე გამსახურდიას აქვს, ეს იყო ენის არისტოკრატიზმი. რომ არა გამსახურდია, გრიგოლ რობაქიძე, საბჭოთა სახელმწიფო კატეგორიულად ითხოვდა, რომ ენა ყოფილიყო ძალიან მარტივი და უბრალოც, გლეხების ენაზე უნდა ეწერათ. კონსტანტინე ამას სცილდებოდა და ამიტომაც არ მოსწონდათ, მე ვფიქრობ, არა მხოლოდ ისტორიული პროცესების ჩვენს მეხსიერებამდე მოტანის გამო. ეს კავშირი ძველ ქართულთან, არისტოკრატულ ენასთან... სხვათა შორის, ჩვენ ასე ვლაპარაკობთ, თორემ მონაზვნების ჩათვლით შუა საუკუნეებში იყო მაღალი წარმოშობის ადამიანები. ყველა ისტორიულ ნაწარმოებს დააკვირდით, ვინ არიან ეს ჩვენი მონაზვნები. ევროპაშიც მე-13 საუკუნემდე ერთი გლეხი წმინდანი არაა. ეს არისტოკრატიული ენა, ანუ ისტორიული კავშირი აღადგინა და ეს ენა შექმნა.

გამსახურდია ხდება არა ილიას საზოგადოების თავმჯდომარე, საქართველოს გულის პარტიის თავმჯდომარე, არამედ ჰელსინკის კავშირის თავმჯდომარეა. რატომ? მე მაინც ვფიქრობ - იმის გამო, რომ მაშინდელი ბრძოლის ფორმა ასეთი იყო, ასე იწყებოდა. მას მოკავშირეები სჭირდებოდა ყველგან - შინ და გარეთ. მისი მოკავშირეები იყვნენ ის ადამიანები, რომლებიც ადამიანის უფლებებისათვის თავიანთ ქვეყანაში იბრძოდნენ. თუმცა მერე არ გააგრძელეს; სახაროვის ცოლი, ბონერი, მოგვიანებით ამბობს, რომ თუ გამსახურდია დარჩება საქართველოში, მაშინ კავკასიას დაკარგავს რუსეთით.

მე ვფიქრობ, რომ ეს ბრძოლა იყო ადამიანის უფლებებიდან ერის უფლებებამდე. რომ ვამბობთ, რომ ჩვენ მხარს არ გვიჭერდა ამერიკა და ევროპა, ვერც დაგვიჭერდა, იმიტომ რომ ჩვენ ვიყავით საბჭოთა კავშირის შემადგენლობაში. [...] ნოდარ ნათაძემ ახლახან დაწერა, მე ვერ ვიტყვი ვერც ერთ პოლიტიკურ ნაბიჯზე, რომ ზვიად გამსახურდიას შეეშალაო. მეც მინდა, რომ ახსნას, სწორად გამოაცხადა თუ არა დამოუკიდებლობა, რეფერენდუმი სწორად იყო თუ არა, სწორად მიაბა თუ არა ძველ რესპუბლიკას. ეს აუცილებელი იყო. ჩვენ უფლება გვქონდა იმ სახელმწიფოს აღდგენის, რომელიც ნაცნობი იყო ერთა ლიგაში. იცით, პირველი კი არა, ახალი კონსტიტუციაც კი არ გამოგვიცხადებია. ჩვენ გამოვაცხადეთ გარდამავალი ეტაპი. ჩვენ უნდა გამოვსულიყავით საბჭოთა კავშირიდან. 1978 წლის კონსტიტუციაში იქნა ჩასწორებები შეტანილი. პირველი დადგენილება, რომელიც [ზვიადმა] მიიღო, წინ აყენებდა ადამიანის საერთაშორისო უფლებებს. ადამიანის უფლებებში უპირატესობა მისცა საერთაშორისო კანონებს და წესებს, ამიტომ ის ვერ შელახავდა ვერც ერთი ადამიანის უფლებებს. მე მახსოვს, გამსახურდია ორჯერ შეხვდა ბეიკერს. როგორც კი აგვიჩიეს, გაზაფხულზე შეხვდა ბეიკერს სიგუასთან ერთად და მოიპატიჟა საქართველოში. და ის კი სთავაზობდა ისევე საბჭოთა კავშირში დარჩენას, ხომ ხედავ, რეფორმები კეთდება საბჭოთა კავშირშიო. ერთი ადამიანი მაინც არსებობს, ვინც იფიქრებს, რომ დადებითი ფაქტორის შემცველი ყოფილიყო ჯაბა იოსელიანი და მისი მხედრონი? მხედრონის საპატიო წევრად აირჩიეს ბეიკერი და ისე გარდაიცვალა, რომ ის დარჩა მხედრონის საპატიო წევრად.

ჩემი სტუდენტი იყო მუმლაძე, სამხატვრო აკადემიიდან. კარგი ბიჭი იყო, ცოტა უპატრონო ბიჭი იყო და ვგულშემატიკვრობდი. მერე მოხვდა ირაკლი წერეთლის პარტიაში. მერე ვნახე, რომ იარაღი ეჭირა სხვებთან ერთად. მე მგონი უკვე მხედრონი იყო გადასული. დაილუპა, ღმერთმა აცხონოს. არ იყო ცუდი ადამიანი. 20 წლის ბიჭს უნდა ბევრი რამ, სუბლიმაცია ხდება ენერჯის და იარაღს რომ დააკავებინებ ხელში, ის ამ იარაღის ენერჯიას გრძნობს და სხვა რამე ხდება. მაგათზე ტრაგიკული ადამიანები არც არავინ არის. მე ყოველთვის ვეუბნები სტუდენტებს, წადით და ნახეთ საბურთალოს სასაფ-

ლაოზე, რა გააკეთა ამ წითელმა ინტელიგენციამ. თვითონ კარგად არიან, ისინი ყველა მინაში ჩაანვინეს. ისე ჩაანვინეს, რომ მათ მშობლებს მათ გასამართლებლად სიტყვის თქმისაც ეშინიათ და ერიდებთ. ძალიან იშვიათად, რომ მათ შესახებ შექმნან დადებითი ნარატივები. აი ასეთი იყო ეს პროცესი.

პროცესი მრავალმხრივ არის შესაფასებელი. ჩვენ საერთოდ არ გვასწავლიდნენ 1918-21 წლების ისტორიას, და თუ გვასწავლიდნენ, სულ სხვა ისტორია იყო. ხომ შეიცვალა, ხომ აღარ არის წმინდათაწმინდა ლენინი. ეს ცვლილება მარტო იმას არ უნდა შეეხოს. ისტორიას აქვს ერთი კარგი თვისება - ცვლილებას ის ადამიანებშიც იწვევს. მოდი, ნუ შევებრძოლებით ამ ცვალებადობას. დღეს, ვფიქრობ, რომ ყველაზე მამაცი ხელობა ისტორიკოსობაა. ფაქტი იარსებებს, თუ მას შეაფასებს ისტორიკოსი.

მაშინ რთული იყო ვინმეს გაეგო, რომ ისინი [წითელი ინტელიგენცია] მართლა რუსეთზე მუშაობდნენ, იმიტომ რომ ეს იყვნენ ჩვენი სახელოვანი ადამიანები, ევროპაში აღიარებულები. თუმცა, რაც საბჭოთა კავშირი დაინგრა, რომელიმე მათგანმა, დიდმა, ძლიერმა, რეჟისორიან-მხატვრიანად, შექმნეს რამე? არაკონკურენტულ სივრცეში ძლიერები იყვნენ, მაგრამ კონკურენტულ სივრცეში საერთოდ დაიკარგა ძალიან ბევრი. არ მაინტერესებს, შექმნეს თუ არა, მე მაინც ვფიქრობ, რომ ეს იყო მათი შურისძიება მეტნაკლებად. მე ხანდახან იმასაც ვფიქრობ, ხომ არ დაფარეს მათ მცირე დანაშაული დიდი დანაშაულით? [...] ადამიანები შევიდნენ კომპარტიაში და ვილაცები ამბობდნენ და ზვიადსაც ეუბნებოდნენ, რომ შიგნიდან შეიძლება დავანგრიოთო. ანუ ჩვენ რომ არა, უარესი იქნებაო. მაგრამ ეს [ზვიადი] იყო მართლა შემლილი ადამიანი, თორემ მამამისს მაინც ჰქონდა იმის ავტორიტეტი, რომ უფროთხილდებოდა ყველა, იმიტომ რომ, ჯერ ერთი, დოქტორი იყო ევროპაში მიღებული [ხარისხით], ერთადერთი იყო სხვათა შორის, თან მწერალიც იყო, თან ეს ჰეროიკული სახეც ჰქონდა: ყვებიან, რომ [19]21 წელს, ყველა რომ წითელი დროშით შეხვდა, ჩვენი მწერლები, იმ წითლებს, მან თეთრ ცხენზე ამხედრებულმა, შავი ნაჭრით გაიარა. ეს მნიშვნელოვანი სცენაა. მათთვის გიჟი იყო, თორემ ვერ გახდებოდა უნივერსიტეტის რექტორი? ოღონდ მთავარი იყო, უნივერსიტეტში არ შეეშვათ, ის უნივერსიტეტში არ მუშაობდა, ბოლოს ლიტერატურის ინსტიტუტში იყო, მწერალთა კავშირიდანაც კი გარიცხეს. ამ ადამიანებმა დაფარეს, რომ მათთვის უფრო კარგი იყო შევარდნაძისგან გამოცხადებული დამოუკიდებლობა, ისინი ამბობდნენ კიდევაც ასე.

მე მოგიყვებით ასეთ ამბავს: მარიკა ლორთქიფანიძემ (სამწუხაროდ, ცოცხალი არ არის) მკითხა ერთხელ, როდესაც ბატონი ზვიადის პრეზიდენტად არჩევნების დრო მიდიოდა, რატომ არ გამოდიხარ იქიდანო, დამისახელა ერთი ჩემი მეგობარი, რომელზეც მითხრა, რომ გამოვიდა. არაფერიც არ იყო გამოსული, პირიქით, ზვიადის საპრეზიდენტო არჩევნების მდივანიც კი იყო მაშინ. მე ვკითხე, ქალბატონო მარიკა, თქვენ, როგორც უნივერსიტეტის პროფესორს, რამეში შეგეხოთ ვინმე ჩვენგან-თქო? მარიკამ მითხრა, არც ერთი წუთით და არაფერიო. პირიქით, მითხრა ასეთი რამ: (მაშინ ალბათ ქალბატონი მარიკა 60 წლის გახდა) მითხრეს, რომ შენ 60 წლის შემდეგ უნდა ნახვიდე პენსიაზეო, როგორც კათედრის გამგე. მე მივედი ზვიადთანო, იმან მითხრა, ეგ ჩემი საქმე არ არისო, მე არ მეხება არც ერთ შემთხვევაშიო, გადაწყვიტოს უნივერსიტეტმაო და, თუ პროფესორს შეუძლია იყოს ხელმძღვანელი, იყოსო. მით უფრო, მიღებულია, საზოგადოებას მოსწონს, რატომაც არ უნდა იყოსო, ასე მიპასუხაო. მაგრამ, რომ აირჩევენ პრეზიდენტადო, როცა მეტი ძალაუფლება ექნება ხელშიო, მაშინ, როგორ ფიქრობ, არ

გაგვიხსენებს არაფერს, არ დაგვიწყებს ბრძოლასო? ჯაბაც [იოსელიანი] ამბობს, რომ მარცხ ასე უყვარდა ზვიადს. ბოლო პერიოდში, სხვათა შორის, ტაბახმელაში რომ ვიყავით, მე მეუბნებოდა, რომ დიდი შეცდომა დავუშვიო, ზვიადი მთავაზობდა რექტორობას და ვერ გავბედეო. ასე განწყობილი რომ ყოფილიყო ზვიადი, მისი მეგობარი, რომელიც ცოტა ხნით იყო რექტორი, არ იქნებოდა რექტორი. მაშინ ბატონ ოთარს ყველა მხრიდან შეუტყეს. თვითონ ბატონ ოთარსაც უთქვამს ჩემთვის, რომ ყველა მხრიდან უტყევდნენ. ერთხელ მოწმე ვიყავი, როგორ ლანძღავდნენ, როგორ გაბედე და როგორ აღმოჩნდი მათთან ერთადო.

კონკრეტულ პიროვნებებზე ლაპარაკი ძალიან ცუდი იქნება. აი ის, რაც წამიკითხავს ტრავმის შესახებ, საბჭოთა ტრავმის, ერთ-ერთი ისაა, რომ ადამიანებს გაუჭირდათ საბჭოთა მეთვალყურეობიდან გამოსვლა, თავისუფლად მოქმედება. ჭირდებათ ზემოდან პატრონი, ეს პატრონი მათი იყო შევარდნაძე და შეჩვეულები იყვნენ.

შეკითხვა: ეს იმის ბრალიც იყო, რომ ზვიად გამსახურდიაში მათ პატრონი ვერ დაინახეს ან არ ეიმედებოდათ პატრონად ზვიადი?

ზვიადი მათ არ ეიმედებოდათ პატრონად, ნამდვილად არა. ისინი დადიოდნენ მოსკოვში.

შეკითხვა: ინტელიგენციის წარმომადგენლები ზვიადს ებრძოდნენ იმიტომ, რომ იმედი ჰქონდათ, მას მალე დაამხობდნენ თუ იმიტომ, რომ მათთვის პრინციპულად მიუღებელი იყო ის, რასაც ზვიადი ამბობდა და აკეთებდა?

მათ ინსტრუქციები ზემოდან მოსდიოდათ, უმეტესობას, ზოგი მაგათი გაკლენის ქვეშ იყო. ძალიან კარგად დანერა გიგი თევზაძემ, გამიკვირდა კიდევ: გამოდის, რომ მეც გაკლენის აგენტი ვიყავიო მაშინ, მამარდაშვილის გამო. საქართველოს კომპარტია არ არსებობდა, ტყუილია ეგა. არსებობდა საბჭოთა კავშირის კომპარტია, იმისი წევრები იყვნენ. საქართველოს კომპარტიას ვინ რას ეკითხებოდა. ისინი მუშაობდნენ ინტელიგენციაზე განსაკუთრებით, იმ ადამიანებზე, რომლებიც ძველ ისტორიას, შუა საუკუნეების ისტორიას ასწავლიდნენ. გამოდიოდა, რომ ძველი ისტორიის პატრონი იყვნენ ესენი. თქვენ წარმოიდგინეთ, რამხელა ტრაგედიაა [...] ის ოჯახისთვის ალბათ დღეს, მათი შთამომავლებისთვის, რომ ის შევარდნაძის გვერდით იყო, როცა ხალხს ხვრეტდნენ. ადამიანი, რომელიც იყო ძალიან კარგი მეცნიერი, ინტელიგენტი იყო, პირველად რომ ვნახე, მომხიბლა, იმიტომ, რომ ასეთი ინტელექტუალი მიტინგზე რომ გამოდიოდა, აღფრთოვანებული ვიყავი, რომ ეს ხალხი იყო ჩვენ გვერდით, მაგრამ ეს ხალხი იყო დაშინებული ხალხი, ძალიან ბევრი მათგანი. ბევრმა ვერ გაბედა, ბევრი იყო დაშინებული [19]37 წლით, [19]24 წლით, მათი შთამომავლებიც იყვნენ ძალიან ბევრი.

დღეს ყველა წუხს. მაგალითად, რამდენჯერმე მითხრა თაკო ჩარკვიანმა, რა უყვეს მის ოჯახს, როგორ დაუპირისპირეს ზვიადს. მე მიინდა გიჩვენო ის ტახტიო, სადაც ვოვა სიხარულიძე და ზვიადი ერთად ისხდნენ, როცა მოდიოდნენ ჯანსუღთანო; ჩვენ დაგვლუპა ვილაცებმა, რომ გამოგვიყენეს ასეთი რამისათვისო. მაგრამ, შეხედეთ, ეს ინტელიგენცია მიმა სააკაშვილმა ამყოფა ჯილდოებსა და ორდენებში, საელჩოებში, ნასვლის წინაც კი მისცა ელდარს და მის ძმას ჯილდოები და ორდენები, ხომ იყო ასე? სად არიან? სად დადგნენ ისევ? ხელი ვინ შეუშალა, ვინ ლანძღა, ვინ უთხრა, ჩარეცხილებიო? მუხრან მაჭავარიანმა თქვა, რომ მე ვთქვი ეს წითელი ინტელიგენციაო და მე თუ არ მეხებოდა, სხვას რატომ ეხებოდაო.

მე მაინც ვფიქრობ, რომ ჩვენი ტრაგედია მარტო იმაში კი არ არის, რომ ბიძინა რა-

ტომ გვყავს, ან მიშამ რა ვერ შეძლო. არა. 30 წელია ვარსებობთ და ამ 30 წლის დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორია მე არ მინახავს, ზოგადად საქართველოს ისტორია, ამ 30 წლის კი არა.

[...] უნივერსიტეტიდან გაშვებული კი ვიყავი, მაგრამ ბატონმა გივიმ [ჟორდანიამ] მაინც მოინდომა ჩემი საკითხის განხილვა [საბჭოზე]. იქ ერთმა პროფესორმა [...] მითხრა, არ გრცხვენია, ბეჟან, სად რჩები, პეტრიაშვილებთან და კიდევ ვილაცხვებთანო? მართლა ასე იყო, პეტრიაშვილი უნდა ამერჩია თუ მთელი ეს გუნდი, რომელიც იყო ძალიან ბრწყინვალე. ძალიან ძნელი იყო. მე მაინც მიმაჩნია, რომ ეს ისტორიაა ჩვენი. ამ ისტორიაში ყველაზე დიდი ბრძოლაა, რაც ჩვენ გაქვს, ოღონდ არ უნდა გადავავლოთ, ნაბანწყალს ბავშვს რომ გადაავოლებენ ისე, ამ ჩვენი ქართული მონინავე საზოგადოების დიდი ნაწილი. დიდი წვლილი აქვთ ქართულ მეცნიერებაში, საზოგადოებაში, გინდა პოეზიაში, არ უნდა გადავავლოთ, უნდა აღვნიშნოთ, რატომ აღმოჩნდნენ იქ.

თქვენ არ გახსოვთ, რომ გამგებლებად ყველგან მხედრიონელები დანიშნეს? სენაკში იყო ქურდი, დასვეს გამგებლად. ის წერს, რომ კომუნისტების დროს ყველა რაიონის გამგებლები არიან ყოფილი ქურდები და კრიმინალებიო. მერე პიჯაკები ჩაიცვეს, ჰალსტუხები გაიკეთეს და მოგვეჩვენა, რომ კრიმინალები არ იყვნენ. როგორ არ იყვნენ! ჩვენი უნივერსიტეტი? მისაღებ გამოცდებზე რაღაც ნაწილი ხომ ფულს აკეთებდა? მაპატიეთ, მაგრამ ასე იყო და ამის დათმობა არავის არ უნდოდა.

მეორე, იცით როგორ ამინებენ ადამიანებს? დაშანტაჟებული ადამიანები ყავთ. ახლა რომ პირადი ცხოვრების კადრებით აშანტაჟებენ, მაშინ უცხოეთში რომ მიდიოდა ადამიანი, 90 პროცენტს მაინც უნდა ეთანამშრომლა უშიშროებასთან, ხელი უნდა მოეწერა, რომ იქ კარგად მოიქცეოდა, იქ რაღაცას არ გააკეთებდა ან დავალებას შეასრულებდა. ამ ადამიანებს შიში ჰქონდათ, უნდა დაეკარგათ საკუთარი განსაკუთრებული სახე, ხომ? აი ევროპულობა, თავისუფლება - ეს იყო ძალიან საშიში ამ დროისათვის. ევროპაში ეს ლუსტრაცია იმ წუთშივე გააკეთეს. მახსოვს, ერთი გერმანელი, ნინა ბრახანტი თუ არ ვცდები, ქმარი ასმენდა. წავიდა, დადო დეპუტატობის მანდატი და წავიდა. რამდენი ევროპელი მღვდელი აღმოჩნდა შტაზის თანამშრომელი. ჩვენთან არც ერთი არ იყო? აბა ის კარტოთეკები რომ გატენილია, ტყუილი გგონიათ?

პრობლემა გვქონდა ყველა მხრივ. ამიტომ გამსახურდიას შეფასებას როცა ვინწყებთ, უნდა შევაფასოთ, სწორი დრო აირჩია თუ არა დამოუკიდებლობის გამოსაცხადებლად.

რომ დავუბრუნდეთ უკან ისტორიას, მხოლოდ ქაოსი შობს ახალს. არ არის ეგრე? სამყაროს დასაწყისი ხომ ქაოსია? ნეტარი ავგუსტინე ასე იწყებს, რომ ისტორია მკვლევლობით იწყებაო. ისტორია არისო ძმების მკვლევლობაო - კანის და აბელის მკვლევლობაო. ისტორიამ მეორე ნაწილი დაიწყო რომულუსის და რემის მკვლევლობითო. ეს ჩვენი დამოუკიდებლობაც, ჩვენი ერის არსებობის ეს ფორმაც. ჩვენ მართლა ვართ ერი. მიუხედავად ასეთი პატარა რაოდენობისა, ყველა მახასიათებელი გვაქვს, რაც უნდა ჰქონდეს ერს. რომ გადახედოთ ამ ისტორიას, ის ცეცხლის გარეშე არ იშვებოდა. კენიცი იყო და აბელიცი იყო. 400 000 კომუნისტი გვყავდა, იცით? ყველაზე მეტი კომუნისტი საქართველოში იყო რიცხობრივად. რატომ დაიწყეს 2008 წლის ამბები? ნატოს გამო, რომ ნატოში არ შესულიყო საქართველო. უნდათ მორჩილი ქვეყანა და ეს არის. მედეა თუშმალიშვილმაც მომწერა, დიქსონი როცა ჩამოვიდა საქართველოში, ზვიადმა თხოვნით მიმართა, მიწერა, რომ იქნებ ამერიკის ჯარები დადგეს საქართველოშიო, ნატოს ჯარები დადგესო, როგორც დაცვის მექანიზმი რუსეთისაგან. ჩვენ ანალიზი გვინდა. შეიძლება ბევრი რამე არც გვესმის კარგად. სად ვართ, იცით ვინმემ?

მე დეკემბერში გერმანიაში ვიყავი. 21 თუ 22 დეკემბერს მე შემხვდა ამერიკის საელჩოს წარმომადგენელი და მითხრა, რომ სამ დღეში თქვენ გაიგებთ ძალიან სასიხარულო ამბავსო. 25-ში აღიარეს მათ საქართველოს დამოუკიდებლობა. ჯერ კიდევ ზვიადი საქართველოში იყო, როდესაც საქართველოს დამოუკიდებლობა აღიარა ამერიკამ. უბრალოდ, ისინი ელოდებოდნენ საბჭოთა კავშირის დაშლას. თან გვეუბნებოდნენ ისინი, რომ ჩვენ უნდა გაგვეძლო დროისთვის. ამიტომ ჩქარობდნენ ისინი, იარაღით ამიტომ შემოვიდნენ, თორემ თუ აღიარებდა ამერიკა და ყველა, ზვიადი მოასწრებდა და მოაწყობდა, როგორც სოციალისტებმა გააკეთეს, ზიემებს. ეს უკვე საკმაოდ ძლიერი ძალა იქნებოდა, ამიტომ ჩქარობდა რუსეთი ამას, რომ იცოდა ძალიან კარგად. დაიწყო ზუსტად 21 დეკემბერს. ანუ იქიდან მიიღეს ნიშანი, ისინი ხელმძღვანელობდნენ ამ პროცესს. თავიდან ბოლომდე რუსული იყო მთელი ეს პროცესი. ეხლაც ვინმეს ეჭვი ეპარება, რომ მაგალითად, სიგუა ან კიტოვანი ან ხაინდრავა რუსეთის კაცი იყო? ეს იყო მაშინ, ახლაც ეგ არის. გაძლებაზეა. ევროპაში ჩვენ მხარს დაგვიჭერენ, როცა ჩვენ ვართ ორგანიზებული და ვაკეთებთ საქმეს. თუ ჩვენ გადავდებთ ამას, ვიქნებით როგორც შუა აზიის ქვეყნებია. ევროპა ადამიანებს არ ახარისხებს, არც ამერიკა, კანის ფერის მიხედვით. ის ხელს გინერს იმ ხარისხიან ბრძოლაში, რომელსაც აწარმოებ, უბრალოდ ცდილობს, რომ ეს ბრძოლა არ გამოვიდეს რალაც მდგომარეობიდან. აი, როგორც ბავშვს ასწავლი სიარულს - ახლა, მეტი არ შეგიძლია, დაისვენე დღეს, მაგრამ, შეიძლება მან სამი ნაბიჯით მეტი გადადგას და მალე გაიაროს. შეიძლება შენ აყოვნებდე, ხომ? შევარდნაძე ამბობს ასეთ რამეს 1994 წლის 1 მარტს: თუ ჩვენ ახლა არ შევედით დსთ-ში, ჩვენ დავკარგავთ აფხაზეთს სამუდამოდ. 5 წელი თუ აფხაზეთი ჩვენი არ იქნება, იცოდეთ, რომ ის ჩვენი აღარ იქნება! ამიტომ ჩვენ უნდა მივიღოთ ეს. მერე ეკითხება ჟურნალისტი: მაპატიეთ, მაგრამ თქვენ რას ელოდებოდით ამდენი ხანი? რომ ჩამოხვედით, მაშინ რატომ არ შეხვედით დსთ-ში? რა თქვა? „საქართველო არ იყო მზად ამისთვისო.“ რით მოამზადა? კორუფცია, კრიმინალური ქაოსი, ეს ყველაფერი გვაახლოებს რუსეთის მორჩილებას. ეს არის რუსული პროექტი, რაც უფრო უარეს დღეში ხარ, მით უფრო მისი მორჩილი ხდები.

ჩვენთან მართული ქაოსი იყო ნამდვილად. შევარდნაძეს ცნობადობა მეტი ჰქონდა, ვიდრე სხვას, სომხეთის და აზერბაიჯანის მმართველს, იქაც მოხდა ორივეგან გადატრიალების მსგავსი რამ. მაგრამ მთავრი ძალა კავკასიაში მაინც იყო საქართველო. ეს ქაოსი შემთხვევითი არ იყო. ეს იყო კრიმინალური ქაოსი. არ იყო გაზი, დენი. უნდა ყოფილიყო ეს მდგომარეობა, რომ გვეფიქრა, რომ საბჭოთა კავშირია კარგი და დსთ, სხვანაირად ვერ ვიარსებებთ. ეს 90-იანი წლები იყო დასაბრალებელი. ლენინს აქვს ნათქვამი, ჩვენ ინტელიგენციის წინააღმდეგ კი არ ვიბრძვით, ჩვენ ინტელიგენციისათვის ვიბრძვითო. ინტელიგენციისთვის იბრძოლეს და შექმნეს ეს თავიანთი ინტელიგენცია. სადმე არსებობს ეგეთი ფენა, როგორც ჩვენ გვექონდა?

სხვათა შორის ზვიად გამსახურდიას ჩამოსვლაზე უნდა ნახოთ ზვიადის მძღოლის მოგონებები. მძღოლის ფანჯრიდან დანახული სიმართლე. მე აღარ მახსოვს, რა გვარია ის კაცი, თვითონ მომცა, გარდაიცვალა. ის ამბობს, რომ ზვიადს სამჯერ ჰქონდა მცდელობა წამოსვლისო. სამჯერ ჩასვეს თვითმფრინავში და სამჯერ არ წამოვიდა არაფრით. ეს თვითმფრინავი, რომლითაც წამოვიდა, არის პეტერბურგიდან ჩასული გროზნოში. პეტერბურგიდან ჩასული თვითმფრინავი კონტროლის გარეშე გროზნოში ვერ აღმოჩნდებოდა, მე ასე მგონია. აი, თუ არ ჩამოხვალ ყველაფერი დასრულდებაო და განსაკუთრებული ზეწოლა იყო. იგი დარწმუნებული იყო ერთ რამეში - თუ ჩამოვიდოდა, შეეძლო აფხაზეთის ომისთვის ეშველა. ის ჩავიდა ოჩამჩირეში, იქ ჯარისკაცებმაც მიიღეს, მაგრამ

მაშინ დაიწყეს ამათ სამტრედიაზე შეტევები. ჯაბა ჩავიდა მეორე დღეს სამტრედიაში და ზუგდიდიდან მოამწყვდიეს სრულიად. ტყუილია, რომ ზუგდიდში აღარ უშვებდნენ, ოჩამჩირიდან გალელები ყველა ზუგდიდში შემოვიდნენ და მაშინ ლოთის იქეთ უნდა გადაეკეტა, ხომ, სოხუმთან გზა? უბრალოდ, ეს მითი შემქნეს, ვითომ აქეთ არ გამოუშვეს და იქეთ წავიდნენ. გადაკეტილი არ ყოფილა გზა. უბრალოდ, მოხდა ასეთი რამ, ჩემთვის ცოტა გაუგებარი: ნომბერი იყო, თუ არ ვცდები, დაგვიბარა აბსანძემ და გვითხრა, ყველაფერი დასრულდაო. ზვიადი არ არის, უნდა წახვიდეთო. ასე არ არის - წახვიდე და პრეზიდენტი მიატოვო. პრეზიდენტს ვერ მიატოვებ. პრეზიდენტს არ ეკითხები, სად მიდის. ჩვენ რომ ზუგდიდიდან გამოვქცეულიყავით, ესე იგი მივატოვეთ, ხომ? ჩვენ იქ ვიყავით დიდხანს და ქითაგვარაში ვცხოვრობდით. ყველაფერი დამთავრდა. მე რალაც ქალაქლები მქონდა, ვინ მოდიოდა, ვინ მიდიოდა პრეზიდენტთან, რალაცებს ხომ ვინერდით, უკან დავბრუნდი - რალაცები დამრჩა. ამ დროს შუქი ჩაქრა ზუგდიდში და რალაც აფეთქდა, ქვესადგურები რომ ფეთქდებოდა ხოლმე, რალაც საშინელი ხმა ჰქონდა ამას. ჩემთან იყო მერაბ კიკნაძის პატარა ბიჭი - სანდრო, რომელიც 11 თუ 12 წლის იყო. მერე მე ისევ დავბრუნდი. 2-ში ზვიადი მოვიდა. მე ვნახე პირადად. შემხვდა, გაუხარდა, რომ დავხვდი, იმიტომ რომ რალაც ნაწილი წავიდა სვანეთში. რალაც ვილაპარაკეთ და წავიდა მერე. მე არ მქონდა უფლება მეკითხა, სად მიბრძანდებით? არავინ ეკითხება პრეზიდენტს, სად მიდიხარო. გადის დაცვასთან ერთად. მერე აღმოჩნდა, რომ აბსანძემ გააკეთა შეხვედრა და ყველაფერი ძალიან კარგად არისო. ეს კარგად ყოფნა აღმოჩნდა, რომ აღმოჩნდნენ აფხაზეთის საზღვარზე, სადაც მას მოსთხოვეს, რომ ხელი მოენერა აფხაზეთის დათმობაზე და დააბრუნებდნენ თბილისში. მან უარი თქვა, როგორც შემდეგში არის ეს ამბები აღწერილი. მე პირადად არცერთი პირადი მთხრობელისაგან ეს არ მომისმენია მაგრამ, აბსოლუტურად დარწმუნებული ვარ, რომ ის არ მოანერდა არაფრით ხელს. თუმცა სხვადასხვა მითი არსებობს. გროზნოში როცა ვიყავი, მომისმენია, რას ჰყვებოდნენ დაცვის წევრები ბაჩუკი, ზაზა, რობინზონი, კიდევ ბესო ყვებოდა. ერთი ამბობდა, რომ ბატონი ზვიადი ცუდად რომ გახდაო, მე ავდექი და სახარება დავუდეო თავქვეშ და უკეთ გახდაო. მეორე ამას არ ყვებოდა. კი არ იტყუებოდა, თავის გამოჩენა უნდოდა, რომ რალაც კარგი გააკეთა ზვიადისთვის. ასეთი სცენა წარმოიდგინა, რომ ეს უნდა გაეკეთებინა. ისინი ამბოდნენ, რომ ცუდად იყო რამდენიმე დღე, იმარხულა და მერე უკეთ გახდაო. ბესო გუგუშვილი ყვება ასეთ რამეს: მე რომ გავიღვიძე, გავიგე ტაშტის გახრიგინების მსგავსი ხმა. ბესო რომ იტყუებოდა, შეუძლია თქვას, რომ სტეჩკინის ხმამ გააღვიძა. მე მაინც მგონია, რომ ბესო გუგუშვილს არ უნდა ერთი რამის თქმა, რომ შეიძლება, ამ ნერვიულობის გამო, იგი რალაც დასაძინებლებსაც სვამდა. ბესოს ჰქონდა ცუდად სასუნთქი გზები და სულ რალაცებს ინვეთებდა - ეს მახსოვს. ან, ხომ შეიძლება მან დაიძინა და ასე გაიგო. ტყვიის გულის დაკარგვა ცოტა ეჭვს აჩენს. გროზნოში რომ მოასვენეს, მე დავხვდი იქ აეროპორტში. მერე საავადმყოფოში წაასვენეს, იქაც დავხვდი. მერე იქ ჩაიკეტა კარები, მაგრამ ბიჭები მოვიდნენ, გიორგი და ცოტნე და შესვლას აპირებდნენ, მე მგონი გიორგის არ უშვებდნენ. ამ დროს კარი გაიღო და ვნახე, რასაც აკეთებდნენ. ისინი ასუფთავებდნენ, იყო შავი წინწკლები. იქ იყო ექსპერტი, ძალიან სიმპათიური კაცი, ჩვენ მაინც გვეგონა, რომ ექსპერტიზას გაუკეთებდნენ იქ. ისევ უარი თქვა მანანამ. ამ კაცმა თქვა ასეთი რამ, ძალიან კარგად არის შენახული, უფრო სითხე იყო გამოცლილი, სითხისგან არის გათავისუფლებულიო.

თქვენ იცით, რომ წირვის დამთავრების წინ, ზიარების წინ, როცა მიცვალებულის წესის აგება დამთავრდებოდა, მიდიოდნენ ადამიანები ცხედართან და მიტევებას სთხოვ-

დნენ მას. მომეჩვენა, იყვნენ გაცრეცილკაბინი გოგოები, რუსის გოგოები, ესეთი ხალხი, მიდიოდნენ და მიტევენას სთხოვდნენ, ეამბორებოდნენ ხელზე და მერე გადიოდნენ ზიარებაზე. ასე მახსოვს. და რომ გამოვასვენეთ გარეთ, ვილაც რუსი მათხოვარი ქალი მივარდა მანანას, გადაღებულა კადრიც - „ეტო ვი ნას სპასლი, მი უბილი, რუსკიე,“ - უთხრა ამ ქალმა. „ჩვენ ვართ მკვლელებიო.“ სხვათა შორის, მაშინ იყო კავკასიის ლიგა, ძალიან ცნობილი ფიგურები იყვნენ სამი ადამიანი, ზვიადს დაუპირისპირდნენ და მერე აღმოჩნდა, რომ რუსეთის აგენტურაში იყვნენ, ისინიც ჩამოვიდნენ და ბოდიში გვითხრეს. ამ დროს მოვიდა ერთი კაცი. ვინ იყო იცით ეს კაცი? ჩერნებს, ჯოხარს რომ ჩაეტარებინათ მრავალპარტიული არჩევნები, ამისთვის თვითმფრინავი გაიტაცა ერთ-ერთმა, ჩაიყვანა სადღაც სტამბულში და ამის შემდეგ აიძულეს რუსები, რომ დაერთოთ ამ არჩევნების ჩატარების უფლება. აი, ეს კაცი იყო იქ. მერე გიორგის სთხოვა, რომ მანდ აქვთ მოედანი გროზნოში, ცენტრალური მოედანი, და ჩვენ გვინდა ამ მოედანზე დავასაფლავოთ ზვიადი და დავარქვათ კავკასიის მოედანიო, ეს იქნება კავკასიის თავისუფლების იდეო. სთხოვა ეს, მაგრამ მანანამ უარი თქვა, არცერთ შემთხვევაშიო. პატრიარქმა თქვა უარი ზვიადის დაკრძალვაზე სამებაში.

პირველად რომ გამოაცხადეს რომ პუტჩი იყო, ხალხიც ითხოვდა სხვათა შორის. ჩვენ როცა ხმა მივეცით პუტჩად აღიარებას, აი, ოქტომბრის ამბების, მაშინ რომ გამოვედით, ხალხი იძახდა, ხომ არისო პუტჩი, ნოდარ ნათაძეს და ვილაცებს მაკრატლებით რომ დახვდნენ, მაშინ იყო ეგ ამბავი.

ყველა მხრივ განწირული ადამიანი იყო ზვიადი, ყველა მხრივ განწირული. იმ ოთახში სხვადასხვა მხრიდან შეიძლებოდა შემოსვლა. ეს იყო ორი ოთახი. წინა ოთახი და წინ ოთახიდან უნდა შემოსულიყავი ამათ ოთახში. ამ ოთახს ჰქონდა გარე ფანჯარა ამოქოლილი, თუ დაკეტილი იყო გარედან. მე ვფიქრობდი თავის დროზე, რომ შეიძლებოდა რალაცით დაეძინებინათ ესენი და ეს გაეკეთებინათ და წამოსულიყვნენ. ანუ ეს პროცესი ასე შეესრულებინათ. არ ვიცი, ნამდვილად არ ვიცი. ყოველ შემთხვევაში, ყველა ამბობს, იმ ოჯახშიც კი მომიყვნენ, იმათ რომ მიიღეს წინა დღეს, ახალი წელი დგებოდა და მეორე დღეს ეუბნებიან, ჩვენ ხვალ სტუმრებს ველოდებითო, ამიტომაც მიიტანა ვილაცებზე ეჭვი კოკომ, გამსახურდია. ყოველ შემთხვევაში ზვიადი სად იყო, იცოდნენ. მე ვფიქრობ, რომ ესენი დააძინეს, გაზით ან რალაცით და, როცა გამოიღვიძეს, ეს ნახეს. სხვა ტექსტი მათ ვერ ექნებოდათ. მე გროზნოში შემხვდა იგივე კაცი, მოვიდა, მითხრა წამომყევით, გამომყევით მანქანით. კი შემეშინდა, მაგრამ მითხრა ვინც ვიყავი, მე ვიციო, გამსახურდიას გასვენებაში გნახეთო და იქამდეც მინახიხართ იმ სახლშიო და სალაპარაკო მაქვსო, მითხრა - ისა ვარო, თვითმფრინავის გამტაცებელიო. იმან თქვა, რომ განსაკუთრებით ხაზგასმას იმიტომ აკეთებენ, რომ თავი მოიკლაო, რომ თქვენთან წმინდანად შერაცხვას შეიძლება ხელი შეუშალოს ამ ფაქტმაო. ყვებოდა, რომ ავადაც იყო. იქ ბესო ყვებოდა ესეთ რალაცას, რომ ეს ხომ ზამთარი იყო, თან ხომ ცუდი ნოემბერი იყო მაშინ, რომელიღაც მდინარეზე გადასვლის დროს ზვიადმა გაიხადაო, მერე ამ სველი ტანსაცმლით იარა კაი სამი ოთხი კილომეტრი. ამიტომ საესვებით შესაძლებელია, ცუდად გახდა და შეეშინდა. ამიტომ ამბობენ ისინი, რომ ცუდად გახდა და შეეშინდა და წავიდა თვითმკვლელობაზე. მაგრამ მე მაინც ვფიქრობ, იცოდა უშიშროებამ, რომ იქ იყო. ყველაზე საინტერესო: მე ვიყავი მაშინ ფოთში. ეს ხომ მოხდა 31-ში, 30-ში შემხვდა ნათესავი, რომელიც ფოთის ბაზრიდან მოდიოდა, და მითხრა, რომ ეს გავიგეო. ერთი დღით ადრე. ახალი წელი არ იყო დამდგარი, ნამდვილად მახსოვს. ესე იგი რალაც პროცესი მზადდებოდა, ეტყობა. რასაკვირველია, ვერ გადაადგილდებოდა თვითონ. მას

უკვე შანსი არ ჰქონდა, რომ კიდევ სადმე გადაადგილებულიყო, ისეთი ავადმყოფი, კი, სასიკვდილო ავადმყოფობაც იყო, როგორც ექიმი ყვებოდა. მძიმე, თავისთავად, მაგრამ ფაქტი რა არის იცით, მე მაინც ვფიქრობ, რომ თვითმკვლელობა მისთვის მიუღებელი იყო. თვითონ მისთვის.

მეორე გასაკვირი რა არის, იცით? როგორც ბიჭებმა მომიყვინ, რომ გარდაიცვალა ზვიადი, უნდა დასაფლავონ რალაცნაირად, სხვათა შორის ის ქალი ცოცხალია, ვინც ბალზამირება გაუკეთა, ექიმია თვითონ და მგონი პირველად გააკეთა, მარა რალაც უნდა ეშველა. ის ხალხი, ვინც მიიყვანა იქ, ის ხალხი ამბობდა, ჩვენ ვერ გამოვჩნდებითო, ჩვენ აქ გვიცნობენო. გადმოასვენეს ჯონსონ კვარაცხელიას სახლში და მერე იქიდან - იქ, სადაც დაკრძალული იყო ბოლოს. ძალიან რთულია ახლა, ეს ბერბიჭაშვილის ისტორიამდე მივა ბოლოს. ის ადამიანი შეიძლება ბერბიჭაშვილს გაუტოლდეს, თუ ვინმემ მოაკვლევინა ან ამაში მიიღო მონაწილეობა. ის, რაც ლიად მოხდა - რამდენიმე ადამიანი ესწრებოდა ილიას მკვლელობას - იქ არ არის გარკვეული, ვინ ესროლა, როგორ ესროლა, სად მოხდა და აქ კიდევ... როცა ეს ბიჭები ყვებოდნენ, ერთი ფილმი მახსენდებოდა, თავიანთი გონებრივი შესაძლებლობების მიხედვით აღიქვამდნენ, რაც ხდებოდა. ასე აღიქვამდნენ ამ ამბავს. როცა ეს ქალები ცალ-ცალკე კითხავდნენ და მეც მეუბნებოდნენ, შენც კითხეო - ეგონათ, რომ რალაცას მალავდნენ - არა მგონია, იმიტომ რომ, ჯერ ერთი, ეს ბიჭები ბოლომდე ახლდნენ, არაფერი ამქვეყნად მათ მოგება არ ჰქონდათ და არც მერე ექნებოდათ, არც ხელფასი ჰქონდათ დიდი, არც მოგება, არც არაფერი. უბრალოდ, გულწრფელად სჯეროდათ. მე ძალიან მიჭირს, რალაცა ვთქვა მაგათზე. ასევე ბესო გუგუშვილის მიმართ. ბესო ძალიან ინტელექტუალი ადამიანია, რალაცა ამ ბოლო დროს აქვს განხილვა - დასავლეთში რომ ცხოვრობენ და დასავლეთს აგინებენ, მაგრამ მაინც, ძალიან აკადემიური ადამიანია ბევრ რამეში და დაშვებაც კი არ არის, ბესო რამეს მალავდეს. ბესომ რაც გაიგო, რაც ახსოვს, იმას ყვება. ამბობს ასე, გამელვიძა, დავინახე ეს. ის ხომ არ ამბობს, რომ თავი მოიკლა. მერე ასაბუთებს, ეს თვითმკვლელობა იქნებოდა, სხვა რამე არაო.

შეკითხვა: ბოლო ინტერვიუში, იაგო ხვიჩიასთან, დაახლოებით თვენახევრის წინ, ბესო გუგუშვილმა გამორიცხა მკვლელობა, ანუ ეს იყო თვითმკვლელობაო. რალაცა შორიდან მოყვა მისი ხედვა - როგორ შეიძლებოდა, რომ მისულიყო აქამდე ზვიადი, ბოლო დღეებში როგორ იქცეოდა, საჭმელსო აღარ ჭამდაო საერთოდ, ბოლო სამი-ოთხი დღეო, როცა რალაცა პოზიტიურს ვიტყვოდითო, აი იქნებ რალაცა იყოს, იქნებ ხალხის ჯგუფის კონსოლიდაცია მოხდესო, როგორც კი პატარა იმედზე დავინყებდით ლაპარაკს, ხელს ჩაიქნევდა და - ნეტა თქვენო, კიდევ რომ რამის იმედი გაქვთო და ოთახიდან გადიოდაო. მთლიანად გადანურული ჰქონდა ყველაფრის იმედიო.

ეს მომენტი დასაშვებია, ვამბობ, მაგრამ ბესო მტკიცების ფორმით არაფრით არ უნდა ამბობდეს. ეს არის პროცესი, რაც მან ნახა, ჰო. რატომ ეძინა მაშინ ესე ღრმად, რომ ხრიგინის ხმაზე არ გაელვიძა? სტეჩკინს მაყუჩი არ ჰქონდა. ამბობს, რომ არ ჰქონდა. ბესო გაალიზიანა ძალიან ბევრმა ადამიანმა და მას უნდა დაამტკიცოს, მასზე ვილაცამ რალაცა რომ არ თქვას. რომ ესე მოხდა. დასაშვები ვარიანტია. მეც არ მინდა, რომ რალაცნაირად მოპასუხე ვიყო. ჩვენ ეს გვემართება. ხომ გითხარით, ისინი მეუბნებოდნენ, დამალავდნენ თვითმკვლელობასო, ამ ჩეჩნებმა მითხრეს, ამის და ამის გამოო. ისინი ცუდად იყვნენ განწყობილი მანანასადმი. თუმცა, არის ეს მითიც, ვილაცები ყვებოდნენ, ახლა დაინერა, ვითომ ჩამოიყვანეს თბილისში, აქ ჰყავდათ და მერე მოკლეს. მაგრამ ისინი ყველა დღეს აღწერენ, როგორ გაიარეს, რა გზა გაიარეს და როგორ მივიდნენ. ამ

პროცესის სხვანაირად დასრულება ჩვენნაირი პატარა ქვეყნისთვის შეუძლებელი იყო. ჩვენ ახლაც ვქმნით ამ ისტორიას. სახელმწიფოს ისტორიას.

მე რა შემეშალა, ეგ ვთქვი, რომ მეგონა - დამოუკიდებლობას გამოვაცხადებდით და აი იქ დასრულდა ყველაფერი. ჩვენ გავიმარჯვეთ. ბრძოლა უნდა ყოველდღე, ეს პატარა ქვეყანა რომ შენარჩუნდეს. ჯერ კიდევ დაპყრობილი ქვეყანაა, გვაგინებდა ეს. დაპყრობილია არათუ ქვეყანა, ადამიანის გონებაა დაპყრობილი რუსის ნარატივით. ჩვენგან ეს ნარატივი ბრიტანეთს გადაწვდა და ამერიკას. დუგინის ისეთი ტექსტებია, რომ ძალიან კარგად მუშაობს - რამეს კი არ გარნმუნებს, „გეხმარება“ ნაციონალური სახელმწიფოს შექმნაში, ნაციონალური ისტორია უნდა შექმნათო.

შეკითხვა: დამოუკიდებლობის აღდგენამდე, თუ ფიქრობდით იმაზე, რა იქნებოდა შემდეგ, რა ნაბიჯები უნდა გადადგმულიყო პოლიტიკურ, ეკონომიკურ ან სხვა რომელიმე სფეროში დამოუკიდებლობის მიღწევის შემდეგ? ან, მაგალითად, 1991 წელს, რა იქნებოდა მეორე დღეს, 10 აპრილს?

[უზენაეს საბჭოში] რომ შევედით, პირველსავე დღეს, მე პირადად, ჯონი ხეცურიანთან და კიდევ სხვებთან ერთად დავინიყე კონსტიტუციის ცვლილებაზე ლაპარაკი. როგორ უნდა მოგვეწყო, ანუ კონკრეტულად რა უნდა შეგვეცვალა ამ კონსტიტუციაში. რაღაცა ჯგუფები მუშაობდა. მე მანდ ყველაზე ნაკლებად აქტიური ვიყავი. ყველა ჯგუფი იყო, ყველა კომიტეტი იყო, ყველა კომისია იყო. გივი თაქთაქიშვილი მუშაობდა საოცრად. იქ პროცესები იყო, შემოტევები იყო, არ გახსოვთ, მეორე დღეს დასვეს მთელი სამედიცინო უნივერსიტეტის ჩარიცხული სტუდენტები?

შეკითხვა: და მანამდე?

იქამდე მოწყობის პრინციპები ყველა გვექონდა. საარჩევნო პროგრამა რომ გაკეთდა, იქაც იყო ეს ყველაფერი - ქვეყნის მოწყობის პრინციპები, არჩევნები, არჩევნების შემდეგ რგოლები, შეცვლები, აბსოლუტურად იყო მზად. პრინციპში მართვის სისტემაში, დაყოფაში ბევრი არ შეგვიცვლია, ტერმინოლოგია შევცვალეთ საბჭოთა და რაღაცები გადავადგილეთ იქეთ-აქეთ. დანარჩენი არ შეგვიცვლია თავისთავად, იმიტომ რომ ძალიან მძიმე იყო, თვითონ უშიშროებაც კი დაიტოვეს. წარმოუდგენელი იყო მისი შეცვლა, იმიტომ რომ სისტემა მუშაობდა სხვანაირად, იმ სისტემას ხელს გაკრავდი - არაფერი არ მუშაობდა. რასაკვირველია, რაღაცები იმ სისტემიდან გადმოვიდოდა.

თან ესენი ხომ ცდილობდნენ, ახლაც ამისი მეშინია, ეჩვენებინათ, რომ თითქოს ზვიადის მხარდამჭერი უფრო სამეგრელოა, მეგრელია და იმიტომ. ეს იყო აბსოლუტური ტყუილი. იმდენი მხარდამჭერი ჰყავდა კახეთში, ახლაც ვიცნობ ხალხს. უბრალოდ, მათ სურდათ, რუსული გეგმა იყო იგივე, რაღაცა კორენიზაცია სამეგრელოსი. მე რომ ჩავედი სამეგრელოში ასეთი რამ მითხრა ერთმა ჯგუფმა: ჩვენ არ ვიმუშავეთ წესიერადო, რატომ ვერ შევიდა მხედრონი აჭარაშიო? აჭარას აქვს ავტონომიაო. შემოვიდა ჩვენთან, იმიტომ რომ ჩვენ არა გვაქვს ავტონომიაო. ანუ ამაზე იყო მუშაობა. [...] ზვიადმა მეგრულიც არ იცოდა კარგად, თითქმის არ იცოდა, ესმოდა. აქეთ ფალავანდიშვილები იყვნენ ქართლის თავადები, დედამისის მხრიდან, იქით თოფურაძეები იყვნენ, მე მგონი ბებია. ჩვენ ვმუშაობდით და პარალელურად ისინიც მუშაობდნენ.

შეკითხვა: ამ პერიოდისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც წესი, აღინიშნება ის, რომ არ არსებობდა პროგრამა და ზვიადი, მაგალითად, ბლომდე დარჩა დისიდენტად.

ახალი ტექსტი აქვთ ახლა კიდევ, რომ ზვიადი - ეს იყო ფილოლოგის ევოლუცია, მეორე მოვიდა პოლიტიკოსი შევარდნაძე და სახელმწიფო იწყება იქიდან. ჯერ ერთი, ვინც

აკეთებს ამ რევოლუციებს ან დისიდენტურ მოძრაობას, ის დიდხანს არსად არასოდეს დარჩენილა და ვერ დარჩებოდა. ახლა გამახსენდა, ყველაზე კარგად მუშაობდა საგარეო კომიტეტი, თვითონ თედო პაატაშვილი და მისი გუნდი. ძალიან ბევრს აკეთებდნენ. რამოდენიმეჯერ იყო უცხოეთში, ნიქსონი ჩამოიყვანეს. ეგ არ იყო მარტივი, ხომ? ნიქსონი იყო ყოფილი პრეზიდენტი. მერე კაი ხანი არ ჩამოსულა არავინ. შევარდნაძემ ბეიკერი ჩამოიყვანა, ისიც წინასწარი შეპირებით, რომ აქ ქაოსი არ ყოფილიყო. ამერიკელების ჩამოყვანის წინ ვინმეს კინოს სახლთან ქვა და რკინა გინახავთ დაყრილი? ისინი ხომ მოვიდნენ ამით შეიარაღებულნი და ზუსტად 2 სექტემბერს გააკეთეს ეს და ისროლეს, ყველაფერი შეასრულეს თვითონ. რუსეთიდან დავალების შემსრულებელი ჯგუფები მუშაობდნენ. პრეფექტურებში მერე დიდი ომი იყო, სხვათა შორის, ძველი კადრების გაშვება, ახალი კადრების მიღება არ იყო ასე მარტივი, სისტემური ცვლილებები უნდა მომხდარიყო. თან პარალელურად ჩვენ ვიყავით ომის მდგომარეობაში ყველა მხრიდან, რუსეთიდან განსაკუთრებით. ჩვენ გამოვაცხადეთ მომზადება, ვამზადებდით პროცესს გამსახურდიას დროს. დისიდენტი რომ ყოფილიყო და არ ემუშავა, კანონებს ვერ მიიღებდნენ. ყველა მიმართულებით კანონებია მიღებული. შემოქმედებითი პროცესი იყო სრულიად. ასეთი სცენაც მახსოვს: ერთხელ, უკვე ოქტომბრის დღეები იყო, ტელევიზიასთან ხალხი იდგა, ცნობილი რეჟისორი მიიღო თავისთან კაბინეტში ზვიადმა. კულტურის მინისტრად ნიშნავდა, მოილაპარაკეს, საღამოს „ლიმონკით“ ხელში იდგა კოსტავას ეზოში და ამ ამბებს ყვებოდა სახალისოდ. რუსი პროფესორის ნაშრომი დავეე ამ დღეებში ფეისბუქზე. „ხომ არ გაგიჟდი, ქართველო კაცო?“ - სიტყვა რომ გვიტხრა. ჭითანავა დატოვა, ყოფილი კომუნისტი ადამიანი, სოფლის მეურნეობის მინისტრად. ბაკურ გულუა იყო, კომუნისტებიდან, ეკონომიკური ფრაქციის თავმჯდომარე. ყველას ჰქონდა ფრაქციებში თავისი ადგილები. მათ გაიფიქრეს ასეთი რამ: აი, ზვიადი გუშინდლიდან მოვიდა და გახდა პრეზიდენტი, ხვალ მე რატომ არ შეიძლება გავხდე? თან ზვიადი ახლოდან რომ გაიცნეს, ჩვეულებრივი ადამიანია. ყველა ამბებს, ანეგდოტებს, ხან ემინია, მორიდებულია. ოთახში რომ შევდიოდი, სიგარეტს ღიად არ ენეოდა. და ამათ იფიქრეს, რომ ყველას შეუძლია... ერთ დღეში ხომ არ გაჩნდებოდა ეს კანონები, მოვიდა და ერთ წელიწადში რამდენი კანონი მივიღეთ. კომიტეტები მუშაობდნენ, კანონებს ღებულობდნენ და იცვლებოდა რალაც. შეცვლა ძნელი იყო. დათხოვნა ერთად არ მომხდარა, არც შეცვლილა ძალიან რალაცები. უნივერსიტეტს კომპრომისი გაუკეთეს, როცა ოთარ ჯაფარიძე - თავიანთი კადრი - დაუნიშნეს და კიდევ როინ მეტრეველი. ვინმეს შეექმნა პრობლემა? რომელიმე კადრი გაუშვეს იმიტომ, რომ ზვიადი არ უნდოდა ან თავისუფლება არ უნდოდა? არც ერთი!

მომზადება დამოუკიდებლობის, რეფერენდუმის ჩატარება, მიღება - ერთი შეცდომა თუ არის? ან ნაციონალური ელემენტების, ან ვილაცის მიმართ? ყველაფერს ცდილობდა, ყველანაირად ცდილობდა, დადიოდა, ხალხს ეძებდა. უცხოეთში ეძებდა კადრებს. ყველგან ეძებდა. ჩვენ ხომ საელჩოები არ გვქონდა, არც წარმომადგენლობები გვქონდა. საქართველოს ჰქონდა წარმომადგენლობა მოსკოვში. დამისახელონ, დევნილი კომუნისტი რომელი იყო, ერთი დევნილი კომუნისტი ზვიადის დროს. სხვათა შორის, კომუნისტები ზვიადს ისეც არ გაუყრია პარლამენტიდან, ღიად გამოაცხადა საქართველოს კომპარტიამ, რომ რუსეთის პუტჩს უჭერენ მხარს. აი ამიტომ პარტია გააუქმა სასამართლომ. გაუქმებული პარტია გავიდა პარლამენტიდან. დამთავრდა. სერგო რიგვაკა - კომუნისტი - ერთადერთი კაცი იყო, რომელმაც საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტს ხელი არ მოაწერა. მე თუ მკითხავთ, მე მგონი ეგ ყველაზე მართალი ადამიანი იყო, ვიდრე შვიდი კაცი, ვინც ხელი მოაწერეს დამოუკიდებლობის აქტსაც და დსთ-ში შესვლასაც.

ახლა რაც შეეხება ეკონომიკურ პროექტებს, სხვათა შორის, წაიკითხეთ ზვიადის საპრეზიდენტო საარჩევნო პროგრამა. ეხლა გამახსენდა, მეც ვღებულობდი მონაწილეობას, კულტურის ნაწილში რა უნდა გაგვეკეთებინა. ანუ, პროგრამა იყო, პრეზიდენტი რომ მოდიოდა, ყველაფრის პროგრამა იყო - სად რას გააკეთებდა. პრეზიდენტი ხდებოდა სამ თვეში. თუ მონახაზი არ ექნებოდა, ამ სამ თვეში ეს არ შედგებოდა, ხომ ასეა? იქამდე არის წინასწარ მონაცემები პრინციპებით ყველა გეგმა. სად რა ქარხანა აშენდება, ამაზე არ იყო. მთავარი იყო, რომ ჩვენ უნდა გვეზრუნა პირველ ამოცანაზე - როგორ შეიძლება ამ სისტემების დეცენტრალიზაცია. და ეს არ შეიძლებოდა ერთ დღეში მომხდარიყო. მეტალურგიული ქარხანა, რომელიც მუშაობდა ურალიდან ჩამოტანილ რკინაზე, ამას გეგმას გამსახურდია წინასწარ ვერ განსაზღვრავდა, გარდა იმისა ალტერნატივა რა იყო ამისი. პარტიის პროგრამა არსებობდა საარჩევნო, ანუ რას როგორ მოაწყობდა, ეკონომიკა და სხვა. დანარჩენი - წიგნები არავის გამოუცია, რომ წინასწარ მომზადებული წიგნებით ქართული ეკონომიკის პროგრამა გაეკეთებინა. განათლების სისტემაში იყო სწორედ, პირველ რიგში, რომ აი, ეს დეპოლიტიზაცია მოხდა. ანუ, ყველა ზოგადი გეგმები იყო. სხვანაირად ვერ გაკეთდებოდა. ამას გარდა, რომ მოდიხარ - რესურსები, პირობები, შეხვედრები, აღიარებები, ჩვენ ეს ყველა პროცესი გვეჭირდებოდა. ჩვენი აღიარების პროცესი ნელდებოდა სწორედ იმის გამო, რაც აქ ხდებოდა, ქვეყანაში შიგნით.

ბრძოლის ძირითადი ამოცანა - ეს არის საქართველოს დამოუკიდებლობა. ეს ყველაზე მთავარი მიზანი იყო. თუ ორგანიზმი არ გახდა დამოუკიდებელი, რომელ სისტემებს აანყოფს ის? ამიტომ, ეს იყო მთავარი. იქ ყავდათ თავიანთი ხალხი, ვინც ამ მითებს ქმნიდა. ერთხელ ზვიადმა დაგვიბარა რამდენიმე ადამიანი და გვითხრა ერთ კაცზე, რატომ ზის სულ ტელევიზიაში? თქვენც შეიძლება ჩაანაცვლოთ რალაცებშიო. აი, გურამ პეტრიაშვილი და სხვები ჰეროიკულ ტექსტებს ყვებოდნენ, რომელიც ქმნიდა, პირიქით, სანინალმდეგო განწყობას ანუ მასზე ხდებოდა ორიენტირება, გესმით? თორემ სხვების სიტყვებიც ესმოდათ. აი, მაგალითად, ლია ანდელუაძე იყო, ბევრი ძალიან ინტელექტუალი ადამიანი იყო, ზურაბ ძონენიძე, ჩვენი ქიმიკოსი. ანუ იყვნენ ეს ადამიანები, უბრალოდ ისინი არ ჩანდნენ.

დიდ მოვლენებს რომ ხვდები, იქ რალაცა პატარა ხდება შიგნით ასე იყო დამოუკიდებლობა. აქ აღმოჩნდა ბევრი კაენი, ბევრი ნაძირალა. ვიყავით განწირულები ამ დიდი პროცესისათვის. დიდი მოვლენა მოხდა და ჩვენ მეტი ანალიზი გვეჭირდება. მითის ასეთი სახით შექმნა, ანალიზიც კი გვიან გავაკეთე - „მათი სულები ზეციდან დაგვეყურებენ“, ეს იყო ის მითი, გამარჯვების და გამარჯვებაზე, რომ იმათი სისხლი ტყუილად არ დაღვრილა, მათ გამარჯვებისთვის იბრძოლეს. ეს გამარჯვება იყო ასე მოპოვებული. 31 მარტის რეფერენდუმი ხომ მოვამზადეთ, რომელიც ცოტა სწრაფადაც მომზადდა. საყვედურობდნენ ზვიადს, რომ თავისი დაბადების დღეს დანიშნა რეფერენდუმიო. მაშინ მხოლოდ და მხოლოდ კვირა დღეს ტარდებოდა რეფერენდუმები, დაემთხვა ეს 31 იმ წელს კვირას. როგორც გინდა, ისე გამოაბამ ყურს. [...] ვისაც უგრძნია 9 აპრილის შემდეგ, ხალხი მათ ვერ დააშინეს. 9 აპრილის შემდეგ ყველაზე მეტად გაერთიანებული იყო საქართველო. არაფორმალური, დისიდენტები ყველგან უკვე კარგად იყვნენ. პროცესი დაწყებული იყო დამოუკიდებლობის, მას გაფორმება სჭირდებოდა. შეიძლება ამაზეც ჰქონდათ დავა, ვის ხელში გააფორმებდნენ ამ დამოუკიდებლობას. ყველას უნდოდა, ყველა ნატრობდა. მაინც დაიშლებოდა ეს საბჭოთა კავშირიო! - არა. ყველა პროცესებმა ერთად შეუწყო ხელი საბჭოთა კავშირის დაშლას. 9 აპრილს, როცა ისინი ტანკით მოგვადგნენ, დაშლილს

საბჭოთა კავშირი არ ჰგავდა. ეს მარტო აქ არ მოხდა, მოხდა ბაქოში, მოხდა რიგაში და ა.შ. ამიტომ ეს არ იყო ცალსახა პროცესი, ჩვენ დიდი წვლილი შევიტანეთ ამ პროცესში, როგორც სხვა ქვეყნებმა. მაგრამ 9 აპრილს თავისუფლებისთვის ხალხი მოკლეს. ეს უკვე ნიშნავდა, რომ ერს ჰქონდა განცდა, რომ უნდა იბრძოლოს. აი, რაღაცა ესეთი პროცესი იყო. მე მაინც ვფიქრობ, რომ იქამდე იყო საჭირო აქ, შიგნით მონყობა პრინციპების. ჩვენ გამოვაცხადეთ პირველსავე დღეს გარდამავალი ეტაპი. უნდა შექმნილიყო სტრუქტურები. ყველა პირობები უნდა ყოფილიყო მომზადებული.

ნოდარ ნათაძემ მითხრა, მე ზვიადთან მართალი როგორ ვარო? მე მასზე ბევრად უფროსი ვარ და მე ვერაფერი გავაკეთეო, მაგან მეტი გააკეთაო. რატომ მე არ დავინყეო უფრო ადრეო? ეს აქვს ნოდარს ნათქვამი ზვიადზე. ბატონი გოგი ოჩიაური ამბობდა, რომ იმას, რაც ზვიადმა გააკეთა, შეძლებდა მარტო ზვიადი, რადგან ის იყო უფლისწულად გაზრდილი ბატონი კონსტანტინეს ოჯახში. ის სხვა რეალობაში იზრდებოდა, ვიდრე თითოეული ჩვენთაგანი. იმიტომ, რომ კონსტანტინე გამსახურდია ქმნიდა ჯებირებს, ვითომ, საბჭოთა სისტემასთან. სახლი ცალკე, ლობე ცალკე, ლიტერატურა ცალკე, ეს ყველაფერი და არც იმ მთანმინდაზე დასაფლავების მონდომება. ზვიადი მან აღზარდა ამისათვის. ერთხელ მუხრანმაც თქვა - სახლი გახსნეს მაშინ, მუზეუმი კონსტანტინესი - კონსტანტინეს ყველაზე დიდ შემოქმედებად მაინც ზვიადი მიმაჩნიაო. ის გაიზარდა ამ სამყაროდან, ისეთ მითებში, რომ თავისუფლად შეეძლო ბრძოლა. მისი სახელის მითი შეიქმნა და მტრები შეიძინა. ეს მას განასხვავებდა ბევრისგან.

მერაბი მე გამაცნო გია ჭანტურია. მასხოვს, რუსთაველზე მივდიოდით, მერაბი ახალი გამოსული იყო. შორიდან ძალიან უბრალო ადამიანი მეჩვენებოდა. ახლოდან ძალიან ახლობელი გახდა, ერთ ნუთში, აი, ხელის ჩამორთმევისთანავე. მერაბის გასვენების დღეს მქონდა უკმაყოფილების გრძნობა, იმიტომ რომ ზვიადი მას ასაფლავებდა მთანმინდაზე და მეგონა, რომ პოლიტიკურ პროცესს ქმნიდა. ასე მეჩვენებოდა. მაგრამ ახლა რომ ვუკვირდები, ძალიან მნიშვნელოვანი იყო, რომ სილიბისტრო თოდრიას უშვებს იქიდან და მერაბი საფლავდება იქ. შეიძლება ამას ორი განმარტება მისცე. მერაბ კოსტავას იქ დასაფლავება მომზადება იყო ნაციონალური იდეის წინ წამოწევის. ეს იყო ყველასათვის ჩვენება, რომ დღეს მნიშვნელოვანი არის საქართველოს დამოუკიდებლობა. ასეთ სიტუაციაში დასაფლავებას პომპეზურობის ფორმაც აქვს, ხომ ასეა? ამიტომ სხვანაირად მივიღეთ, მაგრამ მისი სიტყვა ძალიან ბევრს ნიშნავდა. ისე, მერაბი ზვიადის გარეშე არ იარსებებდა. გულწრფელად გეუბნებით, მერაბს ვერ წარმოედგინა თავისი თავი ზვიადის გარეშე. მე ხშირად დავდიოდი ოლიკოსთან [მერაბის დედასთან]. ხანდახან მიკვირდა კიდევაც, რომ უფრო მეტს ზვიადზე ლაპარაკობდა. ზვიადი რომ დევნილობაში იყო, მაშინაც. და აი, მაშინ მოგვიყვა, გრიშა კოსტავამ დაარქვა მერაბიო, მისმა ბიძამ. მე არც ვიცოდი, რომ 26 მაისს იყო მერაბი დაბადებული, ოღონდ თქვა, მეც არ ვიცოდი 26 მაისი და გრიშამ გვითხრაო, მაშინო. მათთვის გამსახურდიების ოჯახი რაღაც ცოტა მითიური იყო. [...] ზვიადი ძალიან ზვიადი იყო და დიდი და ფარავდა ყველას. შიგნით ყველა ფიქრობდა, რომ ზვიადმა უნდა მოიფიქროს, ზვიადმა ყოველთვის იცის. მერაბზე, მე მგონია, მიჭირს ყველაზე მეტად ლაპარაკი. მერაბი მაინც იდეად დარჩა, რაღაც, აი, შეურყვანელ იდეად. მე პირადად არ მქონია ახლო ურთიერთობა. ყველანაირად ცდილობდა რომ ზვიადის გვერდით ყოფილიყო. აი „ძმა ქრისტესმიერ“ რომ აქვს დანერვილი, ეს იყო მისი დევიზი. მე მეჩვენებოდა, რომ მერაბი თამაშობდა მხატვრული ნაწარმოების გმირს, ან რომელიღაც წმინდან გმირს. რეალურ პოლიტიკურ ფიგურად ვერ წარმომედგინა. მი-

სი სიტყვები - „საქართველოს ისტორიაში ყოფილა დიდებული წამები...“ მე მგონია, რომ მისი მთელი ცხოვრება ლიტერატურიდან მოდიოდა და ასე გაატარა. მისთვის დამოუკიდებლობა ზვიადის გარეშე წარმოუდგენელი იქნებოდა. თუმცა იყო სრულიად დამოუკიდებელი ფიგურა. ზვიადი როცა ემდუროდა თამრიკო ჩხეიძეს და ზურაბ ჭავჭავაძეს, მას მათთან ჰქონდა ურთიერთობა. უბრალოდ, მასთან ურთიერთობა შეიძლებოდა. მერაბს თვითონ რაღაც ისეთი წმინდანის ცხოვრებაც არ ჰქონდა აწყობილი. უბრალო ხალხის მეგობარიც იყო. მერაბი, ზვიადისგან განსხვავებით, უფრო სახალხოც იყო, მაგრამ უფრო ლიტერატურული გმირი იყო თვითონ. აი, შეხედეთ მთელ მის ცხოვრებას, წმინდანის ცხოვრებასავითაა და მხატვრულ გმირებში გადის მთლიანად. მე მაინც ვფიქრობ, რომ მათი სახე განაპირობა კონსტანტინემ. ყველა მათგანი განაპირობა კონსტანტინემ.

ხალ

**გოგი წერეთელი, 76 წლის, ინჟინერი, თბილისი
ჩანერილია 09.02.2021**

მე მოვყვები მაინც 80-იანი წლებიდან, 80-იანი წლების ბოლოდან. ეს პერიოდი შედარებით, 80-იანი წლები, მე ჩემი სფეროს გადასახედიდან გეუბნებით, რომ ცოტა აღმავლობისკენ წავიდა. რა მხრივ, იცით? რომ გარკვეულწილად ჩვენი გზის მშენებლობაში მოხდა განვითარება და წინსვლა, მაგრამ მე მაინც ერთი რამ მინდა ვთქვა, რომ ის პერიოდი, თქვენ ძალიან კარგად იცით, რომ მაინც იყო [...] აბსოლუტურად სულ ყველანი, მეტ-ნაკლებად ყოველ შემთხვევაში, ჩემი სანაცნობოდან [...] იყო მუშაობა, სამუშაოები, მაგრამ ყოველთვის იყო დათრგუნული. რა მხრივ, იცით? მართლა ჩაფლული იყო მთლიანად ქვეყანა კორუფციაში. მეტ-ნაკლებად ამაში ვინც კი მუშაობდა, ყველა იყო [...] შეიძლება არც სურდა ან არ უნდოდა, მაგრამ თუკი მუშაობდა, იყო მაინც ეს. მაგრამ, გარკვეულწილად, 80-იანიდან 90-მდე, სანამ ასე ვთქვათ, დაიშლებოდა საბჭოთა კავშირი, იყო ფართო მასშტაბით გაშლილი სამუშაოები, შედარებით, კიდევ ვამბობ, შედარებით, ვთქვათ, უკანა პერიოდთან, მიექცა მაშინ ყურადღება, ტრანსპორტი განვითარდა. გინდა-არ გინდოდა, მსოფლიოსთან მაინც დაკავშირებული ვიყავით ამ სატრანსპორტო იმით და იყო - აღმავლობას ვერ დავარქმევ - გარკვეული პროგრესი მშენებლობაში. მაგრამ ეს ის პერიოდი, როცა უკვე დაიწყო მერყევი პერიოდი. მერყევს რას ვუძახი, რომ დაიწყო, ასე ვთქვათ, ეროვნული მოძრაობისკენ გადახრები და წამოვიდა მეტ-ნაკლებად... რა თქმა უნდა პოლიტიკურიდან გამომდინარე, მაგრამ ჩვენს სპეციალობაში და ჩვენც საქმეშიდაც უკვე, რაღაც ცვლილებები იყო გადასული, ასე ვთქვათ, საბაზრო ეკონომიკისკენ, მაგრამ გარკვეულწილად იყო პროგრესი. მაგრამ ამ პერიოდში, მე მაინც შემიძლია ვთქვა, [...] გაურკვევლობები ბევრ რამეში, იმიტომ რომ ჩვენ არ ვიყავით მომზადებულები ამ საკითხისთვის. გარდა ამისა, რა იყო იცით? რომ შინაგანი რწმენა ადამიანებში უკვე გამოიკვეთა, რომ თითქოს უნდა დანგრეულიყო ეს ყველაფერი, ეს საზიზღარი პერიოდი. [...] მე თიანეთში ვმუშაობდი და მიწვედა იქ სიარული და ჩემთან ერთად ყოველ დღით, აქედან დავმეგობრდით, იყო გაზეთის რედაქტორი. თვითონ მენტალიტეტი ჩვენი იცვლებოდა თანდათან. იცვლებოდა. მე პირადად 44 წელში დავიბადე და ის პერიოდი, მოგეხსენებათ, იყო როგორი, იცით? აბსოლუტურად შიშის. [...] საბჭოთა კავშირის იქეთ არ გვეგონა, თუ ისეთი ცხოვრება იყო. აი ასე, მოყოლით და გადმო-

ცემით, ვინც საზღვარგარეთ დადიოდა, რომ ყვებოდნენ, ჩვენთვის ეს იყო გასაკვირი. მე ახლა რატომ გამახსენდა, იცით? ამ ჩემს მეგობართან ერთად ყოველდღე მიწვედა ერთად წასვლა თბილისიდან თიანეთისკენ და ვსაუბრობდით. ძალიან განათლებული კაცი იყო და იყო გაზეთის რედაქტორი. თქვენ კარგად მოგეხსენებათ, რომ ამ რედაქციებში ყოველთვის პარტიული მუშაკები [იყვნენ], მაგრამ ეს კაცი იყო ძალიან საღად მოაზროვნე, და ერთხელ მეუბნება, რომ 90-იან წლებში საბჭოთა კავშირი დაიშლებაო და ჩემთვის შოკი იყო, შოკი რა მხრივ იცით, კი, ჩვენც ... მაგრამ ასე სწრაფად თუ მოხდებოდა. და ახლა მე რატომ ვამბობ, რომ მთლად გულახდილად - ხომ ვმეგობრობდით - მაგრამ მაინც ვერ ვსაუბრობდი გულახდილად მასთან.

რატომ დავუკავშირე ამ პერიოდს? აზროვნების ცვლილება ნავიდა, მე ვგრძნობდი, რომ იცვლებოდა ყველას მენტალიტეტი, რა თქმა უნდა, ვინც ოდნავ კითხულობდა რაღაცას, იცვლებოდა. ამ მხედველობასთან ერთად, უკვე თვითონ სამსახურეობრივი შეხედულებაც იცვლებოდა. და მე მახსენდება რა პერიოდი, იცით? 1985 წლიდან 90 წლამდე პროგრამები დგებოდა ხუთწლედების. 85 წელში შედგა პროგრამა, გაკეთდა საავტომობილო გზების განვითარების პროგრამა, ხუთწლიანი. და იმ პერიოდში დაიწყო ზუსტად პირველი ჩქაროსნული ავტომანქანების მშენებლობა - ზაჰესი-მცხეთა, რომელიც გაკეთდა ჯვრის ქვეშ. და მე უშუალოდ მომიწია ამ გზაზე... მე ვიყავი ამ მშენებლობის უფროსიც. აქედან იყო ეს პროგრესი მართლაც, გარკვეულწილად, მაგრამ კიდევ ვამბობ, შიში, დათრგუნულები აბსოლუტურად, ნურავინ ნუ იტყვის, რომ არ იყვნენ, იმიტომ, რომ ძალაუვნებურად, შენ შეიძლება ნაბიჯის გადადგმა არ გინდოდა, მაგრამ ძალაუვნებურად ექცეოდი ამაში, რა სიტუაციაც იყო მთლიანად ქვეყანაში.

ამასთან ერთად კიდევ რა მახსენდება. მე არ ვამბობ, რომ მიშვეებული იყო-თქო მთლად. ისე არ იყო მთლად მიშვეებული, ხარისხთან მიმართებაში, მაგრამ არც დიდი განმკითხავი არ ყავდა ამას, რატომ იცით? თვითონ კონტროლიც ისეთი არ იყო, ეს დამოკიდებული იყო [იმაზე], თვითონ პროფესიონალები როგორი იყვნენ და შინაგანად როგორი ის ჰქონდათ. მე ის პერიოდი მაინც ისე მახსენდება. [...] აი რომ შეიცვალა მმართველობა და გადავედით მართლა საბაზრო ეკონომიკაზე, მართლა გაცილებით მოიმატა უკვე ხარისხმაც, ტექნოლოგიაც განვითარდა, მაგრამ მე მაინც დადებითად ვთვლი, რომ მაინც იმ საბჭოთა კავშირის პერიოდში მიექცა ყურადღება ამ გზების განვითარებას. მე ჩემი სპეციალობიდან გამომდინარე ვამბობ.

მაგრამ უკვე 90-იანი წლებიდან, შეიძლება ვთქვა, რომ როცა დაიშალა საბჭოთა კავშირი, აბსოლუტური რეგრესი ნავიდა. ეს იყო მართლა როგორ, იცით? რომ ჩაკვდა ყველაფერი. მე შემიძლია ვთქვა, 91 წლიდან 96 წლამდე ეს იყო კატასტროფული პერიოდი ყველანაირად. კატასტროფული პერიოდი იყო, თქვენ კარგად იცით, მე ბევრს არ ვისაუბრებ. თუნდაც მხედრონის პერიოდი. როგორი შიმშილი დაიწყო, ეს უდენობა, აბსოლუტურად განუკითხაობა ყველანაირად და ასეთივე იყო ჩვენს საქმეშიდაც, ფაქტიურად იქამდე მივიდა, რომ კატასტროფულად ნავიდა ნგრევის პერიოდი. და ეს კიდევ იგრძნობოდა. თქვენ წარმოიდგინეთ, რომ თბილისიდან ქუთაისამდე დაახლოებით 6-7 საათი ვუნდებოდით ქუთაისში ჩასვლას, 93-94 წლებში იმდენად დეფორმირებული იყო სისტემა. შედარებით მაინც ჩვენ გვექცეოდა მეტი ყურადღება, სჭირდებოდათ გზები, მაგრამ მაინც, იმდენად დაინგრა სუყველაფერი. ბოლოს უკვე იქამდე მივიდა - მე კარგად მახსოვს ეს მომენტი, გარკვეულწილად ხელი მიმიწვდებოდა, მთელი საქართველოს მასშტაბით მქონდა საქმეები - რიკოთის უღელტეხილზე ელემენტარულად რომ ჩვენ

მოძრაობა შეგვენარჩუნებინა და თოვლი გაგვეწმინდა, თბილისიდან ჩაგვექონდა ცისტერნით სანავი და აქედან გამცილებელი მივყვებოდით, რომ ან ვინმეს არ გაეყიდა, ან ის. მე ძალიან კარგად მახსოვს, რომ გორში მიწვედა ღამის გათევა, თბილისში ვერ ვბრუნდებოდი. ეს იყო მართლა კატასტროფული პერიოდი. 6-7 საათი თბილისიდან ქუთაისამდე ჩასვლას რომ მოუწოდებოდი... გარდა ამისა, მე შემიძლია ეს ვთქვა, რომ ჩვენს დარგში მაშინ იმდენად იყო პროფესიონალები, პროფესიონალური სიყვარული ჰქონდათ თავისი საქმის და შედარებით კიდევ ხერხდებოდა, რომ ძირითად მიმართულებებზე გავლადობა ყოფილიყო.

ძალიან ძნელია ახლა, ამ გადასახედიდან რომ უყურებ, მაგრამ მართლა რას გაუძლო ხალხმა. კვების მხრივ, თავისთავად იცით, რომ პროდუქტების მომარაგება იყო კატასტროფული და ფაქტიურად შიმშილობა იყო. მე იმ გაგებით ვამბობ შიმშილობას, რომ მართლაც რომ სანატრელი იყო ყველაფერი. მაგრამ გარკვეულწილად რაც ჰქონდა დადებითი, ის იყო, რომ ნეტა ისეთი თანადგომა, მაშინ რომ იყო, გაგრძელდეს და გაგრძელებულიყო. ნათესავი ნათესავს უწყობდა ხელს, ერთმანეთის ხელშეწყობით გადიოდნენ. მე თვითონ ვეძისში ვცხოვრობდი, კერძო სახლი მქონდა. ჩვენ ეზო გვექონდა, ეზოში, მე კარგად მახსოვს, თონე გვექონდა და პურს რომ ვაცხობდით, მეზობლებს ვუნანილებდით, და სხვებიც ასევე იყო. მართლა ამ თანადგომით ბევრი ადამიანის სიცოცხლე გადაარჩა, ელემენტარულად რომ კვების საშუალება ჰქონოდა.

გარდა მაგისა, რა იყო იცით, სწავლის თვალსაზრისითაც - მე პოლიტიკური ინსტიტუტთან მქონდა ურთიერთობა - სწავლის დონემაც დაიკლო. მაგრამ მე შემიძლია ვთქვა, რომ თვითონ ამ ტექნიკური ინსტიტუტის პედაგოგებს, ლექციებს ვინც კითხულობდა, თავისი პროფესია რომ უყვარდა, მაინც ამ სტუდენტებთან ჰქონდათ მჭიდრო ურთიერთობა, და რომ სპეციალობა არ დაკარგულიყო, ამ ენთუზიაზმით სწავლობდნენ. ჩვენი მხრიდანაც ჩვენ სტუდენტებს ხელს ვუწყობდით, რომ პრაქტიკასავით გაევლოთ ჩვენთან და სტაჟირებასავით ყოფილიყო და ემუშავათ. სწავლაშიდაც ხელს ვუწყობდით და, გარდა მაგისა, მუშაობაში, რომ ხელფასი ჰქონოდათ.

სხვა პოლიტიკური სიტუაციები ჩემზე კარგად იცით თეორიულადაც და გადმოცემითაც, მე ჩემი პროფესიის ირგვლივ ვტრიალებ.

მე შემიძლია ვთქვა, რომ ყველაზე კატასტროფული პერიოდი იყო ჩვენთვის 92-დან 96 წლამდე, ყველანაირი სიტუაციით, ღამე გარეთ გასვლა, უსინათლობა... 96 წლიდან ჩვენს სფეროში დაიწყო აღმავლობა. სასწაული პროგრესი არ იყო, მაგრამ შედარებით 90-95 წლებთან. პირველი კრედიტი მსოფლიო ბანკით გამოიყო 96 წელში. მსოფლიო ბანკმა გამოგვიყო კრედიტი, მე კარგად მახსოვს, მე უშუალოდ ვიყავი ჩართული ამ პროცესებში. 6 მილიონი დოლარი გამოიყო, აი დღევანდელი დღე რაც არის დაფინანსება ჩვენი, დაახლოებით ასჯერ ნაკლები, 6 მილიონი დოლარი. დანარჩენი სამუშაოები რომ გაგვეკეთებინა, ჩვენი ფულით ვაკეთებდით და, თქვენ წარმოიდგინეთ, რომ ამ 6 მილიონი დოლარის საშუალებით თითქოს ახალი სიცოცხლე შთაებერა ამ ჩვენს საქმეს და დაიწყო აღმავლობა. რა მხრივ იცით, რომ ელემენტარულად, ამ თანხით - ეს იყო სამწლიანი პროგრამა - ამ თანხით მოვახერხეთ, რომ შეგვეკეთებინა გზები. პირველი იყო თბილისი-ქუთაისი და ფოთის მიმართულებით. ეს იყო აღმავლობა და ამის შემდეგ პროგრესი უკვე ძალიან ნაწიდა. ჩვენ ალბათ ვერ გადავრჩებოდით, რომ არ ყოფილიყო მსოფლიო ბანკის კრედიტები. [...]სამბრედია-გრიგოლეთის გზა კუვეიტის ფონდის დაფინანსებით გაკეთდა. ეს იყო აღმავლობის პერიოდი, კიდევ ვამბობ, იმ უარყოფით

პროცესებთან შედარებით, უკვე ეს მართლა პროგრესი იყო. ამასთან ერთად, ამ პერიოდში მოხდა უკვე საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლა, აბსოლუტურად განსახელმწიფოებრიობა და სახელმწიფო დაქვემდებარებაში აღარ დარჩენილა აღარც ერთი მშენებელი და საექსპლუატაციო სამსახურები. ამან დიდი როლი ითამაშა და, ამასთან ერთად, უკვე კონსულტანტები ამ საერთაშორისო დონორების წარმომადგენლები იყვნენ და მე კიდევ ვამბობ, თეორიულ ცოდნაში ისინი ჩვენზე ათი თავით მაღლა არ იყვნენ, მაგრამ აი ეს გამოცდილება, რაც საბაზრო ეკონომიკასთან იყო დაკავშირებული, ჩვენ უკვე ამის ათვისება დავინწყეთ. მე შემოძლია სიამაყით ვთქვა ერთი რამე (სხვათა შორის ამის დოკუმენტაციაც არსებობს, მემორანდუმებს ტოვებდნენ): პირველად რომ ჩამოვიდნენ, ძირითადად ესენი იყვნენ განვითარებად ქვეყნებში დასაქმებული ხალხი, მე არავის შეურაცხყოფას არ ვაყენებ, აფრიკაში ნამუშევრები იყვნენ და იმათ წარმოდგენა ჰქონდათ, რომ თუ არ უყვირებდი კაცს აქ, თუ ჩხუბით არ ეტყოდი, საქმეს ვერ გააკეთებდი. ჩავედით ჩვენ, პირველი ჩასვლა იყო ბოლნისში, სამკაცციანი ჯგუფი იყო, რომლებსაც ჩვენთვის უნდა ესწავლებინათ, როგორ უნდა გვემუშავა. რომ ჩავედით ბოლნისში, მუშებს ჰკითხეს იქ, აი ეს რომ გაკეთდეს, იმუშავებთ? ამ ხალხმა უთხრა, ოღონდ სამუშაო მოგვეცით, ჩვენ ვიმუშავებთ. თვითონ უკვე ინჟინერ-ტექნიკურ პერსონალთან როცა ჰქონდათ შეხება - რა თქმა უნდა, ეს თარჯიმნების მეშვეობით იყო - ცოდნა დაინახეს, ჩვენს საბჭოთა სკოლას თავისი დადებითი ჰქონდა ტექნიკურ საგნებში, [...] ტექნიკური ცოდნა ჩვენ გვექონდა კარგი. მე მინდა ერთ რამეს გავუსვა ხაზი. ჩვენ სპეციალობას როცა გვასწავლიდნენ, ფართო პროფილით ვსწავლობდით, ვთქვათ, ასფალტის დაგებას, ხიდების მშენებლობას, ხელოვნური ნაგებობების, საყრდენი კედლების, ყველას ერთნაირად გვასწავლიდნენ. და დიპლომს რომ ავიღებდით, ყველაფერში გვექონდა ის [ცოდნა]. საზღვარგარეთ, თქვენ ეს კარგად იცით, რომ ვინრო სპეციალობებით მუშაობს კაცი, ის ხიდებზე უკვე აღარ მუშაობს. ეს გაუკვირდათ იმათ, როცა შეკითხვები წავიდა, ყველა [სფეროში] უკვე პრაქტიკულად შეძენილი ჰქონდათ გამოცდილება. ეს ხდება 95-96 წლიდან 2000 წლამდე პერიოდში. იყო ესეთი მომენტი კიდევ, რომ როცა უკვე ჩვენ ვიყავით ჩართული ყველაფერში, მაინც მაკონტროლებლები ისინი იყვნენ. შემდეგ უკვე ამ ჩვენმა გაკეთებულმა საქმემ განაპირობა ის, რომ ყველაზე დიდი დაფინანსება დონორი ორგანიზაციებიდან მოდიოდა საქართველოზე. როგორ იყო იცით? გინდა სომხები, გინდა აზერბაიჯანელები უკვე ჩვენთან ჩამოჰყავდათ, რომ ჩვენგან აეღოთ ეს გამოცდილება. მინდა ხაზი გავუსვა, ბოლოს ჩვენმა გაკეთებულმა საქმეებმა ისე ქნა, რომ უკვე ახლო აღმოსავლეთის განვითარებადი ქვეყნებიდან აქ მოდიოდნენ, რომ პრაქტიკულად ესწავლათ. ეხლა მე რატომ ვამბობ ამას: მიუხედავად იმ ურთულესი სიტუაციებისა, პოლიტიკური თუ კრიმინოგენური სიტუაციებისა, მაინც გაკეთებულმა საქმემ, მაინც დადებითი [შედეგი მოიტანა]. საბჭოთა პერიოდში ვისწავლეთ. კიდევ ერთხელ ვამბობ, მე დღესაც მიმაჩნია, რომ პრინციპი სწავლების ბევრ რამეში ცუდი არ არის.

მე ის პერიოდი იმით მახსენდება, რომ პროფესია იყო დაფასებული. მე ამას გეუბნებით, როგორც ახალგაზრდებს, ხომ იყო ნეპოტიზმი, მაგრამ კაცს არ დანიშნავდნენ ისეთ საპასუხისმგებლო სამუშაოზე, თუ მას არ ჰქონდა გამოცდილება. გააჩნია თანამდებობას, შეიძლება რაღაც მომხდარიყო და დაენიშნათ. მაგრამ თუ მას გავლილი არ ჰქონდა რაღაც გამოცდილება, სკოლა არ ჰქონდა გავლილი, არავითარ შემთხვევაში არ ინიშნებოდა ხელმძღვანელ თანამდებობაზე. მე ჩემი სპეციალობით ვამბობ ამას და ჩემი მონათესავე, აი ჩემი სამეგობროსი. ექცეოდა მაშინ ყურადღება, როგორი გამოცდილე-

ბა ჰქონდა. სამწუხაროდ, დღეს ამას ვეღარ ვხედავ იმდენად. ამან განაპირობა ის, რომ მე არ ვამბობ, რომ რაღაც სასწაულები მოვახდინეთ, მაგრამ... თქვენ გახსოვთ, რა იყო 90-იან წლებში ბოლოს, როგორი იყო და დღეს როგორ მივალნიეთ ჩვენ ამ გზებს, ჩვენ აღარავის აღარ ჩამოვრჩებით უკვე. ამ ათმა წელმა, 90 წლიდან 2000 წლამდე, როგორც უარყოფითი, საზიზღარი პერიოდი იყო, მაგრამ გარკვეული დადებითი ის იყო, რომ ჩვენ მეტ-ნაკლებად კი არა, ძალიან მაღალ დონეზე შევერწყეთ უკვე იმ საბაზრო ეკონომიკის პირობებს, როგორი პირობებიც არის საერთაშორისო დონეზე.

92 წლიდან იყო სასწაული, რეგრესი. სახელმწიფო გზები, რასაც ჩვენ ვკუთრივებით, ბიუჯეტიდან ფინანსდებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ მეტ-ნაკლებად, იმ მწირი ბიუჯეტიდან ცოტას იძლეოდნენ ჩვენთან ფულს, და იმის გულისთვის კი არა, რომ ვინმე სწრაფად ჩასულიყო, მხოლოდ და მხოლოდ იმისთვის, როგორმე რომ ელემენტარულად მანქანას გაეგლო. მხოლოდ და მხოლოდ ვიყავით დასაქმებული, თუ სადმე კატასტროფა იყო და ჩამოიშლებოდა მთა, ეს გაგვეწმინდა, რომ მიღწევადობა ჰქონოდა, რომ სასწრაფოს მანქანა მისულიყო. მე ვამბობ ცენტრალურ გზებზე და სოფლის გზები ხომ საერთოდ იყო მიტოვებული და მოუვლელი.

ამ პერიოდში ბიუჯეტში ვინც ვიყავით, ხელფასები დანიშნული გვექონდა, მუშებსაც ვუხდით, მაგრამ ამ პერიოდში იყო ზუსტად, კუპონი რომ შემოვიდა. ელემენტარულად ეძლეოდათ ხელფასი, ასე ვთქვათ, სიმბოლურად, მაგრამ მაინც გველოდა. მთელი უბედურება რაში იყო, უკვე კატასტროფა წავიდა, ყველაფერი იყო დეფიციტი. მე ხელმძღვანელობაში ვიყავი მაშინ, ვიყავი ერთ-ერთი დიდი სამმართველოს უფროსი, წარმოებაში ვინც მუშაობდა, მანქანას რომ გაგზავნიდნენ, ვთქვათ, სანავი მიჰქონდა, თუ იმას კაცს არ გააყოლებდი, შენიანს, იმას იპარავდნენ, აბსოლუტურად ყველა იპარავდა, დიზელის სანავი იყო, ბენზინი იყო, ყველაფერს. ეს კატასტროფა იყო.

96 წლიდან, ეს ყველაზე კარგად მახსოვს, უკვე შედარებით ინტენსიური მუშაობა რომ წავიდა, ამანაც მოიკლო, ამ მოპარვამ. ძალიან ბევრი ჩვენი პროფესიონალი სპეციალისტები, სამუშაო რომ აღარ ჰქონდათ, წავიდნენ სოფლებში, დასახლდნენ იქ, ცოტა ლობიო, სიმინდი რომ მოეყვანათ. უკვე რომ მოუბრუნდნენ პროფესიონალები ამ საქმეს, მოიკლო იმანაც და შედარებით კრიმინოგენურმა სიტუაციამაც დაიწყო ნელ-ნელა კლება. მაგრამ ეს პერიოდი იყო, 96 წლამდე, სასწაული. მე თვითონ, ჩემი სამსახურის მანქანით რომ მივდიოდი ტრასაზე, რამდენჯერ გავუჩერებივარ ამ შეიარაღებულ, დავარქვათ მხედრონელი იყო თუ რაღაც, შეიარაღებულ ფორმირებებს. იმდენად უნამუსოდ გვექცეოდნენ, რომ მანქანიდან გამოსვლამდე, მაშინ „მოსკვიჩი“ მყავდა სამსახურის, სულ ამომინურავდნენ სანავს. ჩემი მეგობარია, როსტომ მიქაუტაძე, სოფლიდან მოჰყავდა დედა, დატვირთული იყო მანქანა სოფლის პროდუქტებით. გააჩერეს ეს მანქანა რიკოთთან, ჩამოყარეს მგზავრები და მანქანა წაიყვანეს მთლიანად. მე რაჭაში გავგზავნე აქედან - მეგობარს ვთხოვე, დიდი მანქანა ჰყავდა - და მთელი სოფელი თითქმის, ჩემი სანათესაოსი ერთად წამოვიდნენ, მოჰქონდათ ნაწვალები ლობიო, ცოტა სიმინდი, რომ მოუახლოვდნენ გორს, გააჩერეს, ეს ხალხი ხომ ჩამოყარეს, გაძარცვეს მთლიანად მანქანა და წავიდნენ. სასწაული პერიოდი იყო, სასწაული პერიოდი. გარეთ გასვლის გვეშინოდა. მერე მართლა მოხდა, 2003 წლიდან უფრო, სასწაული ამ კრიმინოგენურ სიტუაციაში.

ხალ

გურამ ტულუში, 75 წლის, სამართალდამცავი, ქუთაისი
ჩანერილია 03.10.2020

80-იან წლებს, იმ დარბევას, რომელიც მოხდა თბილისში, ამ პერიოდში მე ქუთაისში ვიყავი და ვაკვირდებოდი ყველაფერს, რაც ხდებოდა. ეს იყო საშინელება და ამან ძალიან დიდი აღშფოთება გამოიწვია ხალხში. მერე რა არ მოუძებნეს... გამართლება არ ჰქონდა, იქ რაც მოხდა, ამის გამართლება არაფრით არ შეიძლება და ეს პირველი არ იყო. მანამდეც იყო დარბევები, საერთოდ რუსული სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელია შეშინება, დარბევა, და მე პირადად, ერეკლე მეფის დიდ დანაშაულად ვთვლი რუსეთთან შეერთებას. შეერთება არ იყო, უფრო სწორად, გეორგიევსკის ტრაქტატში სულ სხვა რამე წერია და რუსი როგორც აკეთებს თავის ჭკუაზე, მერე ყველაფერი შეცვალა. სამეფოც გააუქმა, ხალხიც ... ყველაფერი. ალექსანდრე ყაზბეგი ერთი პერიოდი აკრძალული იყო, იმიტომ რომ იქ საშინელებები ხდებოდა.

აი ეს, როდესაც გამოიყვანეს ბავშვები [1989 წლის 9 აპრილს] ... რას ითხოვდნენ, ენას და საქართველოს დამოუკიდებლობას, და როგორ ჩაახშვეს, ძალიან კარგად ვიცი. მაშინ სხვათა შორის, შევარდნაძე ჩამოვიდა, პატიაშვილი განაგებდა ამას. იყო ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოებს შორის ბრძოლა, ეს პერიოდიც დაემთხვა. ვილაცას ხაბეიშვილი არ მოსწონდა, ვილაცას პატიაშვილი არ მოსწონდა. მაშინდელი ერთ-ერთი, სხვათა შორის, წესიერი კაცი იყო, ჯერ ზესტაფონში მუშაობდა, მერე ქუთაისში ჩამოიყვანეს, ასლანიკაშვილი და იძულებული გახდა, თავი მოეკლა. დაახლოებით რამდენიმე საათით ადრე ვიყავი მასთან, სტატისტიკის სამმართველოში ვმუშაობდი მაშინ უფროსად და მინისტრი ჩამოვიდა, შეხვედრა უნდოდა, მასთან შეხვედრაზე ვიყავი. მე ცოტა ადრე მივედი, მოვიდა და ძალიან უხასიათოდ იყო. რომ ვუთხარი, ამ ქვეყანაზე არც ცხოვრება ღირს და არც არაფერი. ვესაუბრე, წამოვედი და რამდენიმე საათში თავიც მოიკლა. მერე რა არ მოიგონეს, მედროვეები ყოველთვის იყვნენ, საერთოდ არიან და საქართველოში მით უფრო. და მათ, ვინც მასთან ყველაზე ახლოს იყო, რა არ მოიგონეს, მისი სიკვდილის გასამართლებლად.

მე ვმუშაობდი სტატისტიკის სამმართველოს უფროსად. სტატისტიკის სამმართველოს მაშინ უფრო დიდი ფუნქციები ჰქონდა, ვიდრე ახლა. პრაქტიკულად, ყველა ინფორმაცია საწარმოებიდან შედიოდა მასთან და განსაკუთრებით თავს იკლავდნენ ადგილობრივი ხელმძღვანელები, როგორც იყვნენ ქალაქკომის მდივნები, მათი მოადგილეები, გეგმების შესრულებაზე. როგორმე გეგმა შეესრულებინათ, ეჩვენებინათ, უფრო სწორად, და რას არ აკეთებდნენ. წლის დასასრული იყო, და ჩემთან მოვიდა ქალაქკომის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი, მეორე მდივანი იყო მაშინ უფრო სწორად და დროშა რომ არ დავკარგოთო, უნდა მივცეთ საშუალება, რომ მიწერა გააკეთოსო. მე ვუთხარი კატეგორიული უარი. მე ოფიციალურად რა ციფრსაც მივიღებ, იმას შევამოწმებ-თქო. მაშინ როგორ იყო იცი, სტატისტიკა მერე ამოწმებდა ყველა ამ ციფრებს. და მე ვუთხარი, არავითარ შემთხვევაში მე თქვენ ხელს არ შეგიწყობთ იმაში, რომ ტყუილი ციფრები [დანეროთ] და მე ხელი მოვანერო ამას. გამორიცხულია, რა ციფრსაც მომწერ, ყველა რომ არ შევამოწმო. რომ გაასწორო ყველაფერი ეს, მაქსიმუმ მოგცეთ ერთი თვე. მაგრამ ისეთ მინერებს აკეთებდნენ, თვეში კი არა, წელიწადში ვერ გაასწორებდნენ, ისეთი ციფრები იყო. და ამას რომ ვერ ასწორებენ და მე ციფრებს არ ვცვლი, ვითომ შეამოწმეს ეს ორგა-

ნიზაცია, რომელიც თვითონ ჩააგდეს ძალით ამ მდგომარეობაში. დირექტორი გაათავისუფლეს, პასუხისგებაში მისცეს და როგორც ხდება მერე.

სამწუხაროდ, როდესაც უკვე თანდათან დაიწყო ეროვნული მოძრაობა და გაძლიერდა, არეულ პერიოდში, ბევრი ითბობს ხელს. ამ პერიოდში ისეთი ხალხი გამოჩნდება ხოლმე ზედაპირზე, არაფრის გამკეთებელი რომ არაა. სამწუხაროდ, მე ისეთი ბედი მქონდა, სადაც ჩაოხრდებოდა ყველაფერი, მიშვებდნენ იქ. მე ბედნიერი ვიყავი, რომ ვმუშაობდი, იყო ასეთი [ერთეული], საკავშირო დაქვემდებარების, ძირითადად ახალ გამოგონებებზე მუშაობდა, იქ მუშაობა ჩემთვის იყო ყველაზე კარგი; მერე, როდესაც უნივერსიტეტში ვმუშაობდი მათემატიკის კათედრაზე, საუკეთესო, გამოთვლითი ცენტრის დირექტორი რომ ვიყავი, ყველაფერი ესეც. და არც მდომია, არასდროს სურვილი არ მქონია, მე პირადად, რომ სადმე თანამდებობაზე ვყოფილიყავი. მე სადაც მიყვარდა და სადაც მინდოდა, იქ ვმუშაობდი. უნივერსიტეტიდან გადამიყვანეს ქალაქკომში, უნივერსიტეტში დამიბარა რექტორმა და მეუბნება გადაყვანაზე, მე ვუთხარი, არ მინდა და რაფერ გადამიყვანთ? ბრძანება მოვიდა იმათიო. ორი თვის განმავლობაში უნივერსიტეტში ხელფასი არ მომცეს, იქა ხარ გადაყვანილიო, ქალაქკომში - არ მოსულხარ ჩვენთან და ხელფასი რაფერ მოგცეთო და იძულებული გავხდი წავსულიყავი. მერე ორი-სამი წელი ვაგრძელებდი მაინც მუშაობას უნივერსიტეტში, მარა იმდენი საქმე იყო იქ, ყოველთვის ვერ ვთხოვ ვილაცას, ჩემს მაგივრად ლექცია ჩაატარე, ჩემს მაგივრად გამოცდა ჩაიბარე და ამიტომ იძულებული გავხდი, გამენებებინა თავი.

ორგანიზებული არ იყო [ეროვნული მოძრაობა]. გამსახურდიას არ ჰქონდა სახელმწიფოს მართვის გამოცდილება აბსოლუტურად და არც მის თანამებრძოლებს იმ პერიოდისთვის, და ბევრი შეცდომა, რაც მოხდა, ამის ბრალიც იყო. კაცმა უბრალოდ რომ ვთქვათ, რომ გინდოდეს კარგი საცივი გააკეთო, თუ არ გაგიკეთებია მისდღემწი, ღომიც არ მოგიზელთ, გააკეთებ? ვერ გააკეთებ. კარგია თუ ცუდია, გემრიელია თუ არა, ეს შეიძლება თქვა. რომ არ ვარგოდა და ბევრი რამე შესაცვლელი იყო, ეს ფაქტია. მაგრამ როგორ უნდა შეცვალო, ეს არ არსებობდა. იყო უფრო მეტი სურვილი, და არა მარტო ეროვნულ მოძრაობაში, ხალხშიდაც. ხალხს ბევრი რამე არ მოსწონდა. მაგრამ ბევრი იყო იქაც მოსაწონი, მაგალითად, ახლა რომ ამდენი ხალხია უმუშევარი, იქ, იმ სისტემას სხვანაირი წესი ჰქონდა, უმუშევარი არ უნდა ყოფილიყო არავინ, ქურდებს ძირითადად იჭერდნენ უმუშევრობის გამო. და როცა შეიქმნებოდა დეფიციტი, სადმე მუშახელი მეტი იყო. ქუთაისში, მაგალითად, ამ პერიოდისთვის გაიხსნა „ავანგარდი“, „კრასნაია ზარია“, რა ვიცი, ოთხი-ხუთი საკავშირო მნიშვნელობის ქარხანა და უბრალოდ ხალხი დაასაქმეს. ესე იგი, დიდი სანარმო სადაც იყო, გადმოიტანდნენ რალაც პროცესებს პერიფერიებში, რომ ხალხი დასაქმებულიყო. ეს იყო ანეგდოტივით, რომ ოლონდ იმუშაოს და ჯანდაბას მისი თავი, სახელმწიფოზე არ იფიქროს და რაიმე წინააღმდეგობა არ გასწიოს. არა ერთხელ იყო გაფიცვა, თუ გნებავთ, 56 წელში, ხრუშჩოვის მოსვლის დროს, სტალინზე... რამდენი ხალხი განყვიტეს მაშინ. რუსული პოლიტიკა ყოველთვის იყო უაპელაციოდ განყვიტა. ვინ იყო იქ, ხრუშჩოვი თუ სტალინი, ამას მნიშვნელობა არ ჰქონდა. ერთ დროს, როდესაც არ მქონდა ნაკითხული ბევრი რამე, ბავშვობის პერიოდში, მეც სტალინს ვუჭერდი ყველაფერში მხარს. მაგრამ რომ წაიკითხავ და გაიგებ, მერე უკვე სტალინი საშინელებაა.

ასე იყო ამ პერიოდში, თანდათან იღვიძებდა ეროვნული მოძრაობა. ამ პერიოდიდან უკვე, იმ გაფიცვის შემდეგ... ყველაზე უფრო ადრე საერთოდ მედროვენი გამოჩნდნენ. იმ პერიოდზე ვამბობდი, როგორ იყო მაშინ, სანარმოს რომ სჭირდებოდა, ვთქვათ, სიტყვაზე, 100 კაცი, იმის გამო, რომ უმუშევრობა არ ყოფილიყო, იქ იყო 130-150 კაცი. ბევრი

იყო, ხელფასს იღებდა და საქმეს არაფერს არ აკეთებდა. ამ პერიოდში, როდესაც დაინყო უკვე ეროვნული მოძრაობა და საბჭოთა კავშირმა თანდათან დაიწყო უკვე შერყევა, ყველაზე პირველები აქტიურები იყვნენ ამ კატეგორიის ხალხი, რომლებიც არაფერს აკეთებდა. გამოვიდოდა ქუთაისში „გაუ! გაუ!“ და ეს იყო მაგათი საქმე. „გაუ! გაუ! საქართველო!“ ვუთხარი, „ბიჭო, თუ საქართველოს გამარჯვება გინდა, მთელი დღე ტყუილად რომ ხარ, არაფერს არ აკეთებ, და მე იძულებული ვარ, მოვიყვანო სპეციალისტები რუსეთიდანაც კი, ისწავლე რალაცა და გააკეთე“. ასეთი მედროვეები საკმაოდ ბევრი იყო [...] შემდეგ თანდათან განვითარდა მოვლენები. საბჭოთა კავშირი ისეთი სისტემა იყო, იმას ძალით, ვერც აჯანყებით დაამხოვდი და ვერც გარედან ომით, იმიტომ რომ ის ყველაფერზე წამსვლელი იყო და ყველა ერიდებოდა გარედან. მაგრამ შიგნით რას დაემთხვა ეს პერიოდი. ამ პერიოდში მექრთამეობა ადის უკვე ზენიტში, ყველაფერში ფული. რა გინდა, ქრთამით ყველაფერს გააკეთებდი. ამ პერიოდში დაინგრა საბჭოთა კავშირი ზემოდან. ფული ჰქონდათ საკავშირო ცეკას მდივნებს და უმაღლესი საბჭოს თავმჯდომარეებს, მაგრამ ვერ აჩენდნენ, სისტემა იყო ისეთი, რომ ამ ფულს ვერ გამოაჩენდი. ახლა უნდათ ფული გამოაჩინონ და აი, ამას დაემთხვა ის, რომ ელცინი კაი გადაკრულში იყო, გამოაცხადა საბჭოთა კავშირი დაშლილად. გორბაჩოვის და ის პერიოდი კიდევ სხვა იყო, პერესტროიკა, ვითომ რალაც ახალს აკეთებდა ადამიანი, არაფერს, ეს ძირითადად, რა თქმა უნდა ამას, საზღვარგარეთიდან [ხდებოდა], ამერიკის შეერთებული შტატებისგან. საბჭოთა კავშირი არავის არ უნდოდა. ახლა კი იძახიან, რომ უბედურება წავიდა, მაგრამ ეს გამოსწორდება, მაგრამ იმ სისტემას, თუ გაგრძელებოდა, ვერაფრით ვერ გამოსწორებდი. ყოველთვის იქნებოდა ბოროტების იმპერია, როგორც ეძახდნენ. ამ პერიოდს დაემთხვა სწორედ ზვიად გამსახურდიას მოსვლა. და პირველი იყო, რომ გამოცხადდა საბჭოთა კავშირი დაშლილად და ეს იყო პირველი, რომ საქართველომ ერთ-ერთმა პირველმა მიიღო გადანყვეტილება დამოუკიდებლობის შესახებ და გამოაცხადეს საქართველოს დამოუკიდებლობა.

რაც იყო თბილისში, ისე იყო აქაც: გაფიცვები, ქუჩაში სირბილი და „გაუმარჯოს საქართველოს!“ ყვირილი. ადგილზე რაიმე ორგანიზაცია... ძირითადად იყო თბილისში მაშინ. გამსახურდიაც იქ იყო, ჭანტურიაც იქ იყო და ყველა, თუ ვინმე იყო ამაში ჩართული, იქ იყო. აქ რაიმე განსაკუთრებული არაფერი [იყო]. მე ქუთაისში დავიბადე, გავიზარდე და თითქმის ყოველ მეორე მოქალაქეს ვიცნობ. ეს კი იყო - გამოსვლა, ყვირილი. მაგრამ განსაკუთრებით ამ პერიოდს ემატება დამნაშავეთა სამყაროს ზრდა. ცნობილია, რომ ყველაზე მეტი ქურდული ტრადიციების მატარებელი მოქალაქეები და კანონიერი ქურდები არიან ქუთაისში. ამ ქურდულ ტრადიციებს დაემთხვა უკვე ყაჩაღობები, მასიურად გაგუდვები. იმ პერიოდში უბრალოდ მანქანას ნახევარი საათი ვერ დატოვებდი გარეთ, გაძარცვული დაგხვდებოდა. აღარაფერს ვამბობ სახლებში შესვლაზე და ყაჩაღობებზე.

მერე, ასე იყო თუ ისე, გამოცხადდა... ქართველების ბუნება, ყველას უნდა უფროსობა და უფროსის ადგილი ყველასი არაა, ერთია უფროსი და დანარჩენი მორჩილი. და დაემთხვა ამას, კიტოვანი წამოვიდა ამბიციებით. კაცმა, რომელიც ლულას კონდახიდან ვერ არჩევდა, დაიბრალა მხედართმთავრობა, მოაწყო აჯანყებები და მოყვა მერე ის უბედურება, რაც სამოქალაქო ომი იყო.

პრაქტიკულად არაფერი აღარ კეთდება ქვეყანაში, იმიტომ რომ ვინ ვის ეომება, ვინ ვის აყაჩაღებს, კაცმა არ იცის. ამ პერიოდს დაემთხვა მხედრონის ჩამოყალიბება. ჯერ მოვიდა კიტოვანი და სიგუა და ესენი იყვნენ ამ პერიოდში, მერე გამსახურდიას მოსვლა, მისი გადაგდება და შევარდნაძის მოსვლა. შევარდნაძე... რომ თქვა, ეს კაცი გაუნათლე-

ბელი და უჭკუო იყო, ამას სულელის მეტი არავინ იტყვის, ძალიან ჭკვიანი და ძალიან განათლებული და ძალიან კარგად შეეძლო ყველა პირობები გამოეყენებინა. არც მშიშარა იყო, რომ დაუყვირებ და გაიქცევა. ყოველთვის იბრძოდა მიზნის მისაღწევად. სახელმწიფო ის ხომ არ არის, წელან რომ ვთქვი იმის არ იყოს, საჭმელს ვერ გააკეთებ, კვერცხს ვერ შეწვავ, თუ არ იცი. სახელმწიფოს მართვა ასე იოლი არ არის. რომ შეატყეს, რომ ველარ მართავდნენ და საერთოდ გაექცათ ყველაფერი, მერე ჩამოიყვანეს შევარდნაძე, თვითონ ვინც იყო ხელისუფლებაში. შევარდნაძე თვითონ არ გამოქცეულა იქედან. თუ ის მოინდომებდა, იქაც შეეძლო უფრო დიდი თანამდებობა ჰქონოდა, მაშინ იმოდენა ავტორიტეტი ჰქონდა რუსეთში მას, მაგრამ საქართველოსთვის მაინც და მაინც თავს არ იკლავდა. გახსოვთ ალბათ, მზე ჩრდილოეთიდან ამოდისო, შევარდნაძის ნათქვამია ეს.

ამის მერე უკვე მოიყვანეს შევარდნაძე. შევარდნაძე არაფრით არ გაჩერდებოდა ისე, რომ თვითონ არ აეღო ხელში [ძალაუფლება?]. ამ პერიოდს დაემთხვა უკვე აფხაზეთში შესვლა. უფრო სწორად, ამ პერიოდში რუსეთის ომი აფხაზეთში. უნივერსიტეტში რომ ვმუშაობდი გამოთვლითი ლაბორატორიის ხელმძღვანელად, ამ პერიოდში სოხუმში ჰქონდათ გამოთვლითი ლაბორატორია და დაინგრა აპარატურა. აპარატურა საკმაოდ ძვირი იყო. უმაღლესი სასწავლო და სპეციალური განათლების სამინისტრო ცალკე იყო სკოლები – ცალკე. შეიქმნა კომისია და გაგვიშვეს სოხუმში, რომ შეგვემონებინა ეს გამოთვლითი ტექნიკა. სოხუმში ჩავედი, მისამართი მომცეს, მაგრამ არ ვიცი, კონკრეტულად რა ადგილას იყო ეს პედაგოგიური ინსტიტუტი. იყო მაშინ იქ. მივედი დაახლოებით, ქუჩებშიც არ იყო წარწერები და ორი ქალი ლაპარაკობს, აფხაზი, ვკითხე მე ქართულად, რა ადგილას არის პედაგოგიური ინსტიტუტი-მეთქი. არ მომაქციეს ყურადღება ერთხელ, ორჯერ, მესამედ, ამათი დედაც-მეთქი, შევიგინე, რას იგინებო, დამიწყეს მერე. რას ვიგინები და ახლა ხომ იცი ქართული? [...] აი, ეს სიტუაცია იყო. ბოროტება ყოველთვის შიგნიდან არის მოწყობილი, [...] ქართული დაივიწყეს და აფხაზობდა სუყველა. იმ პერიოდის მისაღებ გამოცდებზე გეტყვი კიდევ. წელიწადში ტარდებოდა ორჯერ მისაღები გამოცდები, ივლისის თვეში საღამოს და დაუსწრებელზე და აგვისტოში - დღის დასწრებულზე. ამ გამოცდებზე უკვე მასიურად მიდიოდა „ეს ჩემი კაცია“, „ამას ამდენი“. ესე იგი, რომ მოიშალა სახელმწიფო სისტემა, უკვე აღარ დარჩა არაფერი. ამას მოჰყვა სოხუმში, ჩემი იქ ყოფნის პერიოდში, უცებ დაიწყო სროლები, ხალხი გაიქცა და ამ დროს ჩემთან ჯარში მსახურობდა, ბერულავა იყო ერთი, შემთხვევით წამანყდა და გურამო, არ გამოჩნდე ახლა აქ, სროლები დაიწყებო და მერე მოგაკითხავო და წამიყვანა სადღაც სახლში. უკვე დაწყებული იყო ეს რია-რია. რუსები ამით სარგებლობდნენ. მართლაც, მერე ვნახე და მოყვა, რომ ძირითადად რუსები აკეთებდნენ ამას, ხელმძღვანელები იყვნენ რუსები. და განსაკუთრებით, მაშინ იყო სომხეთის პატრიარქი ვაზგენი და მასიურად აძლევდა სომხებს ფულს, რომ ჩამოსულიყვნენ და ეყიდათ მიწები აფხაზეთში. აფხაზეთის მაშინდელი მოსახლეობის დაახლოებით 40-50 პროცენტამდე სომხები იყვნენ. ნაყიდი ჰქონდათ... ყველა არ იყო ჩანერილი იქ, მაგრამ ძირითადი მიწები, ზღვისპირეთში რაც კი იყო, მათ სარგებლობაში იყო. სულელური აჯანყება, რომელიც მოაწყვეს, ძირითადად, მათი ხელმძღვანელობით გაკეთდა. ამ პერიოდში არეულობა უკვე თანდათან და დაიწყო აფხაზეთის ომი. აფხაზეთის ომი, თავისთავად ცალკე არ არის. [...] როგორც გითხარით, შევარდნაძე ახალი ჩამოსულია და მხედრიონია ძირითადად. მხედრიონი იოსელიანის მეთაურობით. მხედრიონში რა კატეგორიის ხალხი იყო, ძირითადად, დამნაშავეთა სამყაროს წარმომადგენლები, და გარკვეული ნაწილი, არცთუ ისე ცოტა, მოქალაქეები, რომლებსაც არც მხედრიონთან ჰქონდათ კავშირი და არც არაფერი, მარა იმდენი

ყაჩაღობა იყო და მკვლელობა, რომ მხედრიონიდან რომ იყო, მხედრიონელი ვარო და თავის გადარჩენის ინსტიქტი იყო იქ, ვიდრე მხედრიონის იდეების გაზიარება. ამ პერიოდში მე სტატისტიკის სამმართველოში ვარ, როცა სამოქალაქო ომი დაიწყო.

აფხაზეთში ომია დაწყებული და გამიშვეს აეროდრომზე, რომ დახვდით, დაჭრილები ჩამოყავთ და საავადმყოფოებში რომ გადაიყვანო. მივედი, ვიცდი და არ მოდის თვითმფრინავი და გამოჩნდა მერე ვერტმფრენი და რაღაცა აქვს გამობმული. მოვიდა, დაჯდა და ამ ვერტმფრენზე იყო გამობმული როიალი. მხედრიონმა დააყაჩაღა ალბათ ვილაცა და წამოიღეს აქეთ. არც ერთი დაჭრილი არ ჩამოუყვანიათ. ასეთი ფაქტები რამდენიც გინდა, იმდენი იყო. მერე დაიწყო ქუთაისიდან ეს არეულობა. წარმოიდგინეთ, რომ ასეთი პერიოდის დროს, ქუთაისში შეიქმნა თავდაცვის შტაბი, რომელშიც, ძირითადად, დამნაშავეთა სამყარო იყო გაერთიანებული. დაერივნენ მასწავლებლებს, შევიდოდნენ კაბინეტში, გალახავდნენ, რომ შენ ასე თქვი, ისე თქვი და რა ვიცი, საშინელი რია-რია იყო.

ამის მერე აფხაზეთი უკვე დავკარგეთ პრაქტიკულად, მერე შევარდნაძემ ჯარი გამოიყვანა, შედარებით ვითომ დამშვიდდა, მაგრამ ასპარეზზე გამოვიდა ყველაზე ძლიერი სამხედრო დაჯგუფება მხედრიონი. მხედრიონის შტაბი ძირითადად იყო სამტრედიისში. ძმები ვაშაკიძეები იყვნენ მისი ხელმძღვანელი. ერთ-ერთი ძმა იყო შინაგან საქმეთა სამინისტროს შინაგანი ჯარების სარდლის მოადგილე. მეორე ძმა იყო, პატაპოვი იყო ასეთი რუსი გენერალი, იმისი სიძე. ორი არაფრის მაქნისი, ძირითადად, ორგანიზებას უკეთებდნენ ყაჩაღობას. ხოლო მათი ტვინი იყო ვინმე [...], საკმაოდ განათლებული პიროვნება. და რაიმე დოკუმენტები თუ იყო, როგორ უნდა დააყაჩაღონ, როგორ უნდა შექმნან სახე, თითქოს და ეხმარებიან ადამიანებს, ამათი იდეოლოგი იყო ის, ის წერდა კიდეც ამ დოკუმენტებს.

ამ პერიოდში, რომ შეიქმნა ეს რია-რია, მეძახიან მერე, უნდა ნახვიდე პოლიციაში. მე ვუთხარი, მე ვიყავი უკვე 38-39 წლის, რა ჩემი საქმეა პოლიციაში, პოლიციაში მისდღემ-ჩი არ მინდოდა მუშაობა. ადრე მთავაზობდნენ არაერთხელ, პოლიციასაც, კაგებესაც, არ მდომია, არ მინდა პოლიციაში. არა, ეს არის შაშიაშვილის დროს და მიკრეს თავი და გამიშვეს დაცვის პოლიციის სამმართველოს უფროსად. მაგრამ როგორი დაცვის პოლიციის სამმართველოა, იცი? რომ არაფერი აღარ არსებობს, სულ არის დაახლოებით ორმოცამდე კაცი დარჩენილი, თვითონაც ყაჩაღები. და გამიშვეს. შენობა ჰქონდათ, რომელიც დანგრეული იყო უკვე, ამ შინაომის [შედეგად] დაინგრა, და შემიშვეს, სადაც მე ვმუშაობდი, სტატისტიკის სამმართველოს შენობაში.

პირველივე თათბირი ჩავატარე – ვინ არის, რამდენი. დაახლოებით არის, რომ გითხარით, ორმოც კაცამდე თავის დაქირავებულ იმიან-ამიანად, რამდენიმე ოფიცერი. გავანაწილე ხალხი დაცვაზე. იარაღიც არ ვიცი ჯერ, რა არის, იარაღი რა გვაქვს და მოდის შეტყობინება, ლუდის ქარხანა რომ იყო, იმის წინ იყო სამხედრო სასადილო, რუსების, იქო შეიკრიბნენო მხედრიონელი ყაჩაღები, დააყაჩაღეს ლუდის ქარხანა და არიან ახლა, ქეიფობენ იქ. ეს ვილაცამ კი არ გააკეთა, ისიც ჩვენმა თანამშრომელმა. დრო აღარ იყო, მოვიკითხე მოადგილეები, ერთი მოადგილე წასული იყო, მეორე მოადგილე იყო დარჩენილი. იარაღი გაქვს-თქო? პისტოლეტი მაქვს, ბატონო, მეტი არაფერიო. მეც მაქვს პისტოლეტი. წამოხვალ? – მე ვუთხარი, კარგი კაცი იყო სხვათა შორის, წამოვალო, მარა, რა უნდა ვქნათ, ორმოცი შეიარაღებული ავტომატებით და ხელყუმბარებით, იმათთანო. მე ვუთხარი, რასაც გეტყვი, გააკეთე ის. მივედით ეს სასადილო სადაც იყო და შესასვლელში ჰქონდათ დაყრილი მაგიდაზე ყველაფერი, იარაღიან-ხელყუმბარიანად. თვითონ აღარაფერი აღარ ჰქონდათ, ქეიფობდნენ იქ. მე ვუთხარი, შენ დადექი აქეთ, მე

შევალ მეორე კარებიდან და შენკენ თუ წამოვა ვინმე, იარაღი გქონდეს მზად. შევედი, დავუყვირე, ვერ გავაგონე, ვისროლე ჰაერში, ხმა რომ გაიგეს, გაჩუმდნენ. მე ვარ ესა და ეს, ვუთხარი, დაცვის სამმართველოს უფროსი, თქვენ დააყარაღეთ ახლა ლუდის ქარხანა, მივიღე შეტყობინება, არ გაინძრეთ, იარაღი არც ერთს არ გაქვთ, ვიცი, მაგრამ ადგილზე მოგვლავთ. თუ არ გაინძრევით, გადარჩებით, თუ არა და მოკვდებით, ირგვლივ ხალხი მყავს სულ, ალყა აქვს შემორტყმული. იმათ ახლა რა იცოდნენ, მე გარეთ ვინ მყავდა, რა მყავდა და გაჩერდნენ. მოვიყვანე მანქანა, გრუზავიკი მანქანა, შევუშვი ყველა ესენი, ეს იარაღი ცალკე მანქანაზე დავდე და ვურეკავ შინაგან საქმეთა სამინისტროს. ასეა, მე ვუთხარი, ხალხი დაკავებული მყავს და რა ვუყო-თქო, სად წავიყვანო, სად ჩავაბარო. რა ვიცი მე, სადაც გინდა იქ წაიყვანეო, მპასუხობს. სად წავიყვანო, ორმოცი შეიარაღებული, რამდენს ატარებ. მაშინ იყო, თუ გახსოვს, ქვიტირში ტურისტული სასტუმრო, ტურბაზა და იქ იყვნენ დაბანაკებული. დავიბარე მხედრონის უფროსი რომელიც იყო, გავაჩერე მანქანა, მოვიყვანე ჩემთან, ჩავისვი, მე ცალკე მანქანით მივიდიოდი, სამსახურეობრივი მანქანით და ვეუბნები, ახლა არ მინდა თქვენი არც დაჭერა, არც არაფერი. გაგიშვებთ, მოგცემთ იარაღსაც, ოღონდ არ დაგინახოთ ქალაქში შემოსული. აუ, თუ გავიკეთებო, მაგას რა სჯობს, კი ბატონო, არ მოგეკარებით ქუთაისს საერთოდო. და მივიყვანე იქ ტურბაზაზე, ჩამოვსვი და დავუბრუნე თავისი იარაღი, სად წამეყვანა. მაგრამ მერე აღარ ჩამოსულან.

დაიწყო მერე, ისარგებლა ამ მდგომარეობით, თვითონ ქარხნის დირექტორი ძარცვავდა თავის ქარხანას და აბრალებდნენ მერე ... მე ხელშეკრულება ხომ მქონდა მათთან დადებული, რომ ზარალი თუ მოხდებოდა რაიმე, უნდა ამენაზღაურებინა, მათ შორის იყო იგივე ლუდის ქარხანა. მოიპარეს ლუდის საწარმოებლად ნედლეული რაც იყო, რამდენიმე ათეული ტონა, 40 თუ 50, ერთ ღამეს გატეხეს და დილას მირეკავენ, ბატონო, საწყობი გატეხესო. მთელი დაცვის სამმართველო რომ გამეყიდა, თბილისის იმიანად, ისიც არ ეყოფოდა. დავინყე და მივაგენი, სადაც ჰქონდათ ეს და დავიბარე დირექტორი. ახლა რა გითხრა, დასაჭერი ხარ, დაგიჭერ მარა, იმისთანა უბედური ქვეყანაა, ფულს წაგართმევენ უბრალოდ და შენ მაინც გადარჩები. არ მინდა შენი არაფერი, მოიტანე ყველაფერი, გაძლევ ერთ დღეს, დააბრუნე უკან და გამომიგზავნე წერილი, რომ ყველაფერი ნახულია და არაფერი არ დაკარგულა. გააკეთა ეს და აი, ასე. წარმოიდგინე ახლა, რა მდგომარეობა იყო ქალაქში კი არა მარტო, მთელ საქართველოში ამ პერიოდში. ამის მერე დავინყე დაკომპლექტება და დაახლოებით ორ თვეში, სამ თვეში, დაცვის სამმართველო, ოცი კაცი რომ მუშაობდა, თითქმის ოთხასკაციანი სამმართველო გახდა. არასაუნყებო დაცვაც ჩემთან შემოდიოდა, სადღაც ათას კაცამდე, ათასხუთას კაციანი ორგანიზაცია შევქმენი რამდენიმე თვეში. და უკვე მასიურად მოდიოდნენ ორგანიზაციები, დაცვაზე რომ აგვეყვანა, და ვერავინ ვერ ეკარებოდა, ვერ ბედავდნენ.

გავიდა გარკვეული პერიოდი, ასე თუ ისე ავანყვე ეს საქმე. მივედი რწმუნებულთან, შაშიაშვილთან და მე ვუთხარი, რა გინდა, დაცვის სამმართველო ხოა აწყობილი, დამანებეთ თავი, არ მინდა, არც სამუშაოს გთხოვთ, არც არაფერს, მე სადაც მინდა, იქ ვიმუშავე, ოღონდ არ მინდა ეს პოლიცია. არა, არ იქნებაო და ამ პერიოდში ხდება ორგანიზებული დანაშაულის, კორუფციის, რეკეტისა და ეკონომიკური დივერსიის წინააღმდეგ მებრძოლი სამსახურის რეორგანიზაცია და გამიშვეს იქ უფროსად. შემოდიოდა თითქმის მთელი დასავლეთ საქართველო. აფხაზეთი დაკარგული იყო. აჭარა... ასლანი არავის არ უშვებდა შიგ, მინისტრი ვერ შედიოდა, შევარდნაძეც კი ვერ შედიოდა იარაღ-

ით აჭარაში. გამიშვეს თბილისში. ვეუბნები ახლა იქ მინისტრი მოადგილეს შეხვედრაზე, არ მინდა, მე ვუთხარი, დამანებეთ თავი. არც თქვენი თანამდებობა მინდა, ოღონდ დაწერეთ, რომ ხანდაზმულია ან რალაცა, რაც გინდათ მოიგონეთ და არ მინდა ეს მუშაობა. რა ვქნათ ჩვენ აქო, შაშიაშვილი თავს იკლავს და შევარდნაძესთან შეთანხმებულიაო და ჩვენ ვინ გვკითხავსო. გამიშვეს სამედიცინო კომისიაზე და მიდღემჩი რომ არ ვიყავი, ისეთი ჯანმრთელი გამომიყვანეს.

დამნიშნეს ახლა, ჩამოვედი, არც შენობა, არც იარაღი, 35 კაციანი შტატი დამიმტკიცეს ამ 35 კაცზე ხუთი პისტოლეთი მქონდა, მომცეს შეიარაღება, 2 ავტომატი, და ეს იყო მთლიანად. ჩამოვედი, დავინყე ისევ შენობის ძეხნა, სტატისტიკის სამმართველო უკვე დაშლილი იყო, შენობა იყო დარჩენილი და ძარცვავდნენ ყოველდღე იმ შენობას. ვეძებ შენობას, მერე მომცეს ბავშვთა ინფექციური საავადმყოფო რომ იყო ქუთაისში, ძველი, ის შენობა. მივედი, ვნახე, არც სახურავი აქვს, არც კედლები... არაფერი არ იყო, ნანგრევები იყო. სად წავიდე ახლა, მივედი, დავრეკე სამინისტროში, მე ვუთხარი, რასაც მაძლევენ, იქ ნანგრევებია და სად შევიდე. რა ვიცი, მოძებნე შენ თვითონ შენობაო. ნამოვედი და... სად მეძებნა ახლა, ქალაქში შენობა ბევრი იყო, მაგრამ ვინ სად იყო, პატრონს ვერ ნახავდი თვეები და ისევ ამ სტატისტიკის შენობაში, სადაც დაცვა იყო, ზედა სართულები, სამ სართულიანი შენობაა, ცარიელი იყო და შევალ აქ-თქო. ვკითხე სტატისტიკაში, უფროსი კი იყო, და კი ბატონო, მობრძანდით, არ დაგვაყაჩაღებენ ქე მაინცო, ყოველდღე გვაყაჩაღებენო. და შევედი იმაში. თვითონ ავიდნენ მესამე სართულზე და მეორე სართული მთლიანად მომცეს მე და ნაწილი მესამე სართულის.

დავინყე ახლა, თანამშრომლები არაა, თანამშრომლები უნდა ავიყვანო, მარტო ვარ მე. პირველი რაც იყო, მდივანი დავნიშნე, ძველი ვინც იყო, უფრო სწორად, გადმოვიყვანე. [...] კაცმა თუ არაფერი არ იცის, პოლიციაში როგორ იმუშავებს. სხვას დაგიმარცხებს ვილაცას, ან თვითონ დამარცხდება. და იძულებული ხარ ისევ ძველი კადრებიდან აარჩიო. ძალიან ბევრს ვიცნობდი პოლიციელებს, იმიტომ რომ ადრე ქალაქკომში რომ ვმუშაობდი, ადმინისტრაციული სამსახური ჩემთან შემოდიოდა, პოლიცია, პროკურატურა, სასამართლო და ყველა ვიცოდი, ვინ რა იყო. მათ შორის, ამათთან ვინც მუშაობდა და შტატების გარეშე რომ დატოვეს, კადრების განკარგულებაში, ამათგანაც ბევრს ვიცნობდი. დავინყე ახლა შედარება, ვინ წესიერად იმუშავებდა, თორე ქრთამს რომ არ იღებდა, მასეთი არავინ არ იყო, ერთადერთი მე ვიყავი. დავინყე შეგროვება თანდათან და თითქმის სამი თვე მოუწინადა ამ 35 კაცის [შეგროვებას]. დავდიოდი განყოფილებებში, იმიტომ რომ აქ მარტო ქუთაისიდან ვერ დააკომპლექტებდი. კაცი უნდა მყოლოდა ლენტეხში, მესტიაში, ამბროლაურში, ხონში, გურიაში. ყველგან, თითო კაცი მაინც უნდა მყოლოდა. შტატი 35 მქონდა, ყველა რაიონში ვერ გავაკეთებდი, მაგრამ ამბროლაური და ონი ერთ კაცზე მქონდა მიმაგრებული და ასე შემდეგ. როგორც იქნა, სამი თვის მერე დავაკომპლექტე ეს განყოფილება და დავინყე ნელ-ნელა მუშაობა. ძირითადად, ყველაზე უფრო გართულებული იყო სვანეთი და რაჭა-ლეჩხუმი. მთელი ყაჩაღობა მიდიოდა... თუ აქეთ ყაჩაღობდნენ, ქუთაისში, ხონში, ზესტაფონში, მერე მიდიოდნენ იქ, იქ მიჰქონდათ ნაძარცვი და იქ უკვე იოლადა იმალებოდნენ. დავინყე ძირითადად ლენტეხი, ამბროლაური, ონი, მესტიაში უფრო იშვიათად ჩავდიოდი, იმიტომ რომ გზა აქედან არ იყო და იქითა მხარეს მხედრიონს ჰქონდა გადაკეტილი და თვეობით უნდა გერბინა. აქედან ზაფხულში კიდევ, თუ კარგი ამინდი იყო, ფეხით გადახვიდოდი, მანქანით ვერ გადახვიდოდი მესტიაში. და თანდათან დავინყე. ამ დროს დაემთხვა უკვე, რომ პირველი ქართული ფული გამოვიდა, ქართული ლარი, და ლენტეხში დააყაჩაღეს, სადღაც 35 000

ლარამდე იყო... მთელი ძალები გადავისროლე აქეთ, რომ როგორმე მივაგნო. ვინვალეთ, ვინვალეთ. მაშინ მობილური ტელეფონები არ იყო, თბილისში იყო იშვიათად, ქუთაისში ჩამოვიდა სადღაც 98-99 წლებში. ძირითადად ვიყავი რაციაზე. რაციაზე და ტელეფონზე. ტელეფონს თუ სადმე ვნახავდი, იქედან შეგეძლო დაგერეკა, თუ არა და რაცია მაქსიმუმ იჭერდა 10-15 კილომეტრზე. ან კაცი უნდა გაგეგზავნა. დავინწყეთ ახლა და ჩავედით ლენტეხში, ვინც იყო მძღოლები, ისინი დავიბარე, ველაპარაკები და შინაგანად დამრჩა რატომღაც რწმენა, რომ მძღოლი იყო ამის გამკეთებელი, მაგრამ არაფერი მტკიცებულება არ მაქვს, აბსოლუტურად არაფერი. დავავალე თანამშრომლებს, რომ მისი პიროვნება შეისწავლონ, ვინ არის, რა არის, სად ცხოვრობს, როგორც ცხოვრობს, რა უჭირს, რა ულხინს. და აღმოჩნდა, რომ შვილი ჰყავდა ავად, სასწრაფო საოპერაციო, გულზე ჰქონდა რალაც პრობლემები და გადადებული იყო, ერთი სიტყვით, ის გოგონა, ახალგაზრდა გოგო იყო. და დავინწყეთ მუშაობა. მტკიცებულება არაფერი. დავიბარე ეს მძღოლი და ველაპარაკე. ცემით არასდროს, რაც მე პოლიციაში [ვმუშაობდი], ერთი ხელი არ დამირტყამს არავიზე. ვისაც შევესწრებოდი კიდე, ერთი ორმოცდაათამდე თანამშრომელი მყავს გაგდებული, ვისაც შევესწარი, რომ ცემდა პატიმარს. რა კაცობა არის, დაჭერილი გყავს და სცემ მერე. დავიბარე და ველაპარაკები, ვიცი, რომ გიჭირს, კარგი, ახლა არ დაგიჭერ - დაჭერით ძალიანაც რომ მდომოდა, ვერ დავიჭერდი, ფაქტი არ მქონდა, ნივთმტკიცება არაფერი გაცლი ოპერაციის გაკეთებას, მერე მოხვალ, მომიყვები ყველაფერს, თუ არა, ახლა დაგიჭერ და შენს შვილს ველარ გადაარჩენ, ფული როგორც კი გამოჩნდება იქ, იმ წუთში ამოვიღებ. დამეთანხმა, კარგიო, მერე მოვალო. წავიდა მერე, გაუკეთა, წარმატებით გაკეთდა ეს ოპერაციები და თვეა დაახლოებით დაყაჩაღებიდან და ოპერაცია 20 დღეა გაკეთებულია და მოვიდა. საიდან გაიგეო, რომ მე დავაყაჩაღეო. საიდან და მთქმელის მეტი რა არის-თქო. მასთან ერთად სამი თანამშრომელი იყო. ჯერ ერთი, მე არასდროს არ გავცემდი ინფორმაციას, რომელსაც ვღებულობდი, არასდროს, რომ დავეზვრიტე, მაინც არ მივცემდი არასდროს ინფორმაციას. მოადგილეებს არ ვეუბნებოდი. საიდან გავიგე, რა თქვენი საქმეა, ნდობით აღჭურვილმა პირმა მითხრა და მორჩა. ძალიან ბევრი დანაშაულთა სამყაროს [წევრი], კანონიერი ქურდები იყვნენ, ჩემთან თანამშრომლობდნენ, ოღონდ კანონიერი ქურდი და დამნაშავეთა სამყაროს ელიტარული წარმომადგენელი ხელწერილს არ მოგცემს, რომ მე ვთანამშრომლობ პოლიციასთან, თორე ისე ჩაგიკაკლავს ყველაფერს. ამათმა ხელწერილი დაანერინეო, ხელწერილს რომელი გიჟი დაგინერს. მეორე დღეს მოკლავდნენ. სადა გაქ ახლა, მე ვუთხარი, [...] მაგო მთაში მაქვს ზევითო. გარეთ არის დაახლოებით 30-35 გრადუსი სიცხე. მოვიბი ხელზე და წავედით, წავიყვანე მთაში. რომ ავედით ორი საათის, სამი საათის სავალი მთაში, ძალიან ძნელი სავალი, ერთი კილომეტრი რომ გაიარო, რამდენიმე საათი უწევს და უკვე დაიწყო თოვა ზევით. მე ცოტა ისე ვიყავი და რა უნდა მექნა, იძულებული ვიყავი, წავედი საროჩკით და ავედით და მიმიყვანა პატარა გამოქვაბულივით იყო რალაცა, სადაც ჰქონდა შეყრილი ეს საბუთები. გამოვალვინე ყველაფერი, წამოვედი და ჩამოვედით. თანამშრომლები მოყვებოდნენ, მაგრამ ჩამორჩა [...] და საბუთები, რაც კი ახლდა, თავის ყველაფრიანად, ყველაფერი მომცა. ასე გაიხსნა ეს დაყაჩაღების საქმე. მაშინ სიტყვას ძალა ჰქონდა, ვთხოვე პროკურატურას, ნაწილობრივ ზარალს ავანაზღაურებინებ და იქნება პატარა - მაშინ იყო 15-20 წლამდე სასჯელი - და მივეხმაროთ თქო. იგივე ლენტეხში ყველა იცნობდა ამას და მოეხმარნენ ესენი და მოგროვილი ნაწილი ფული შეიტანეს და მისცეს 3 თუ 4 წელი და მალე გამოვიდა მერე ციხიდან და მისი ქალიშვილიც გადარჩა.

ამის მერე უკვე ყაჩაღობა ყაჩაღობაზეა. მანქანა მყავდა, ერთი მანქანა, ჩემი, მსუბუქი 24, მეტი არაფერი, ხუთი პისტოლეტი და სამი ავტომატი. ეს იყო მთელი ჩემი შეიარაღება. ჩავედი პირველად ლენტეხში და დავიბარე, ვინც იყო უფროსები. იქ აყვანილი კი არა, სამამულო ომის იარაღები აქვთ შენახული საღაცა, მთებში და გამოქვაბულებში და მღვიმეებში. მაშინ მაქსიმუმ 24 სანტიმეტრზე თუ იყო დამარხული, ნახავდა კაცი, თუ არა და ტანკი რომ ჩაგეგდო, იმას ვერ ნახავდი. სად იყო ეს ტექნიკა, სახელმწიფო უშიშროებიდან თუ ინათხოვრებდი და მანქანით უნდა წაგელო. დავიბარე ახლა ეს ადგილობრივები, ვინც იყო დამნაშავეთა [სამყაროდან], შევისწავლე უკვე ესენი, [...] მომიტან ათ ავტომატს, დაჭერით არავის არ დაგიჭერთ, და ჩამაბარეთ. ასე მოჰქონდათ. ახლა რა იყო: თითქოსდა ეს დანაშაულია რეალურად, მაგრამ ფიზიკურად არაა დანაშაული, დანაშაულია, თუ ამოიღებ, თუ თვითონ წარმოგიდგენს, ის უკვე დანაშაული აღარაა. რა ვილაპარაკე მანამდე, სად ეწერა მაგი და ილაპარაკე თუ გინდა, წარმოადგინა თვითონ. ასე ამოვიღე თანდათან იარაღები და შევაიარაღე ხალხი. გავავაზენიდი ექსპერტიზაზე, ვარგა თუ არ ვარგა, ჰოდა მერე სამინისტროს მივწერდი წერილს, არა გვაქვს იარაღი და გვთხოვთ დაგვიტოვოთ სარგებლობაში. და ასე მიტოვებდნენ, თანდათან შევიარაღდით. [...]

დაიწყო უკვე. მხედრონი ზენიტშია და ამ პერიოდში დაემთხვა, რომ სამტრედიიაში მინისტრის მოადგილე ატარებს თათბირს. დაახლოებით ერთ კვირამდეა, რომ ვმუშაობ ორგანიზებული დანაშაულის სამმართველოში. მიბარებენ, სამტრედიიაში ჩამოხვალ სასწრაფოდო. ჩავედი სამტრედიიაში, დამხვდა მინისტრის მოადგილე, [სხევე] გივი კვანტალიანი - იყო ასეთი გენერალი, და კიდევ სამინისტროს რამდენიმე წარმომადგენელი, ჩაატარეს თათბირი. ვაშაკიძე იყო იქ განყოფილების უფროსი. სახელი ერთ წელიწადში გამივარდა, რომ ტულუში ფულს არ იღებს, არ სცემს, მარა იღებს [ჩვენებებს] და ვგონივარ რალაც ბაყბაყდევნი. და მეუბნებიან, კოლეგიის გამსვლელი სხდომა ჩაატარეს და დაინიშნოს სამტრედიის განყოფილების უფროსადო. მე რა, მაქვეითებთ? - მე ვუთხარი, არაო, შეთავსებითო. შეთავსებით სად გაგონილა თქო? რო არ გაგონილა, ახლა იქნებო. მაგ სამსახურშიც იქნები და თან იქნები სამტრედიის განყოფილების უფროსიო. რა უნდა მეთქვა, კარგი-თქო და დამთავრდა ეს. ღამის დაახლოებით 9-10 საათია, წამოვედი. სამინისტროს ხალხი თავისთან წავიდა, მე ჩამოვედი აქ. სახლში მოვედი საღაც ღამის 1-2 საათზე, მანამდე სამსახურში გავიარე და ვადგენ გრაფიკს, როგორ შევადგინო, რომ სამტრედიასაც მივხედო და აქეთ ქვეყნის ყაჩაღობები დაიწყო რეგიონში და არ გამექცეს ესეც ხელიდან. გავაკეთე ასეთი გრაფიკი, რომ დილით დაახლოებით 11 დან 12 საათამდე ჩავიდოდი სამტრედიიაში, დავრჩებოდი იქ ღამის 2-3 საათამდე, მერე წამოვიდოდი, მოვიდოდი აქ, ქუთაისში სამსახურში, დაახლოებით 4-5 საათამდე ვიმუშავებდი, მერე წამოვიდოდი, დავიძინებდი 2-3 საათი და ისევ გავაგრძელებდი, წავიდოდი სამტრედიიაში. დილას მივიდოდი ისევ განყოფილებაში და მერე წავიდოდი სამტრედიიაში. ასეთი გრაფიკით ვმუშაობდი დაახლოებით 4-5 თვე. საკმაოდ მძიმე იყო, პრაქტიკულად ძილი დამავიწყდა.

ამ პერიოდს ემთხვევა, არჩევნები იყო პარლამენტის. მხედრონის კიდევ უნდა, მოიდგას წელი. მიბარებენ სამინისტროში, ახლა არჩევნებია, ხო იცი, არ გაიმასქნას. არჩევნები რა ჩემი საქმეა, მე ვუთხარი, მე პოლიტიკაში არ ვერევი არასდროს, მილიონჯერ მთავაზობდნენ, არ მინდა ეს. არჩევნები კი არა, წესრიგია ჩემი საქმე. ყაჩაღობა არ დაიწყო. წამოვედი პირდაპირ იქიდან, მე და მძლოლი ვართ მარტო და გვაქვს ერთი ავტომატი და პისტოლეტი. წამოვედი [...] ზესტაფონი, ხარაგაული, მერე გადავედი ტყიბულში, ტყიბულიდან ამბროლაურში, მოვედი ასე და 98 საათი ვიყავით გზაში, რომ

შემომეველო ყველა ეს მდებარეობა. დავურეკავდი, რომ დამხვედროდნენ თანამშრომლები, ჩავატარებდი თათბირს, ინსტრუქციას მივცემდი, რა უნდა გაეკეთებინათ, კონტროლზე და ტელეფონის სადგურები რომ ჰქონოდათ, ნებისმიერ დროს, როცა არ უნდა დამერეკა, ტელეფონის სადგურებში იყოს მათი თანამშრომელი, პოლიციის თანამშრომელი, რომ რა წუთში დავრეკავდი, თუ რამე მინდოდა, რომ გადაცემულიყო. სხვა რაცია და ის მაშინ არ იყო. არც საჭმელი, არც სასადილოები მუშაობს, არც რესტორნები, არც არაფერი, ძირითადად, თუ სადმე რამის ყიდვას მოასწრებდით გზაზე და ასე. როცა მივდიოდით, სახლიდან წავიღებდით ვთქვით, ახლა მარტო ჩემთვის ხომ არ წავიღებდი საჭმელს, ხაჭაპური, ყველი, მჭადი, რალაცა და რამდენს გვეყოფოდა, ვჭამდით და თუ არ გვეყოფოდა, უნდა გაჩერებულიყავი. წამოვედით ახლა და ასე მოვიარეთ ეს. ყველა რაიონი გაფრთხილებულია. მე მგონი ნორმალური ღონისძიება იქნება. მირეკავენ ამ დროს ამბროლაურიდან, მხედრიონელები და იგი, ვისაც უნდა დეპუტატი გახდეს, ის მოვიდაო და ალყის შემორტყმას იწყებსო. წავედი ისევ იქ, დავიჭირე და ჩავიჯინე მანქანაში, ჩამოვიყვანე ქუთაისში და გავუგზავნე თბილისში, მიხედეთ-თქო და იმათ მერე რა უქნეს არ ვიცი. ჩაიშალა ეს ვარიანტი, არჩევნები ჩატარდა. ბოლო-ბოლო მოვიღიე ეს არჩევნები, როგორც იქნა, ჩატარდა. [...] რომ დამნიშნეს მე სამტრედიის უფროსად, მეორე დღეს ჩავედი და მხედრიონის შტაბი მოვიკითხე, გაიქცნენ ბატონოო, ყველა წასულია. მივედი მათ შტაბში და ანგრეულ-დანგრეულია ყველაფერი. მხედრიონი ვინც არის ახლა, არც ერთი, არავინ აღარაა, არის დარჩენილი შენობა. მოვიკითხე, კულაში იყო მაგათი შტაბი, იქაც არავინ არაა. ინფორმატორები, მოხალისეები ბევრია ამ დროს და ფული მე არ მქონდა, რომ აგენტი ოფიციალურად გააფორმო, პოლიციელზე მეტი ხელფასი უნდა მისცე იმას და ჩემი ხელფასი მაშინ იყო 280 ლარი, ლარი კი არა, მანეთი იყო მაშინ, ლარი 1995 წლიდან შემოვიდა მგონი არა? ლარიც არ იყო და დავინწყე ახლა მოძიება მაგის და ამ დროს მივიღე ზარი, ინფორმაცია რომ [...] და [...] იყო ერთი კიდეც ხელმძღვანელი, არიან ბათუმში. ბათუმი დიდია და ასე იოლად ქალაქს ხომ ვერ გაჩხრიკავ და რომ გაჩხრიკო კიდეც, რას მიაღწევ. თან კიდეც ბათუმში ასლანს გადაკეტილი ჰქონდა ჩოლოქზე და იარაღით არავის არ უშვებდნენ. გავუშვი მერე სპეციალურად ჩემი დამხმარე პერსონალი და ვუთხარი, უნდა მომიძებნოთ. და დაახლოებით ერთი კვირის მერე მოდის ერთ-ერთი და მეუბნება, არიან ამა და ამ სახლში [...] და [...], ძალი ყავთ თან, იარაღიც აქვთ და შეცვლილი გვარით და სახელით არიან და ემზადებიან საზღვარგარეთ წასასვლელად. წამოვედი და წავიყვანე დაახლოებით ათი კაცი, გამოცდილები რომ იყვნენ უკვე, და მივედი ჩოლოქზე. მივედი ჩოლოქზე და იქ დამხვედა პოლიცია. ჰოდა, მე ვუთხარი, ასე, მე ვარ ესა და ეს, უი, გიცნობთ, კი ბატონოო, სახელი და გვარი იცოდნენ, შესახედავად არ მიცნობდნენ, მაგრამ იარაღით ვერ შეგიშვებთო. ასლანის ბრძანებაა ეს. აბა, მე ვუთხარი, მე იქ ზღვაზე საბანაოდ კი არ მივდივარ, იარაღი მჭირდება ყაჩაღის დასაჭერად. ვერა, ბატონო, ვერავითარ შემთხვევაში. დაურეკეთ ასლანს-თქო, რას ქვია, ბატონო, მაგაზე რომ დავურეკოთ, იარაღით მოდის ვიღაცაო, ჩვენ გაგვყრის ყველასო. გადავხედე, დაახლოებით 10-12 კაცამდეა. მივეცი ნიშანი ჩემ თანამშრომლებს და 5 წუთში ყველა იყო განიარაღებული. და ახლა დაურეკე ასლანს, თორემ ამოვიღე იარაღი, გაგიხვრიტავ შუბლს, მე სათამაშოდ არ მცალია-მეთქი. და დაურეკა და ბატონოო, ასეო, ტულუში არისო, გვარი იმანაც იცოდა, და იარაღით უნდა შემოსვლაო. მერეო ხომ იცითო, ეს მესმის ტელეფონში, ხომ იცით, რომ იარაღით არაო და ისე შემოუშვითო. ბატონო, განიარაღებული ვართ ყველაო და იარაღი თვითონ აქვთო. ჰოდა, მიეცი ტელეფონიო, მომცა ტელეფონი და მე ვუთხარი, ბატონო ასლან, მე თქვენ გიცნობთ საყოფაცხოვ-

რებო სამმართველოში რომ ვმუშაობდი, იქიდან. მაშინ იყო მინისტრის მოადგილე მაგი საყოფაცხოვრებოში. თქვენთან არაფერი ცუდი ურთიერთობა არ მქონია. ახლა, მე უთხარი, ვარ ამ ადგილზე. ვუთხარი, რამდენი ნაყაჩაღარი გამოიქცა, სხვათა შორის, თქვენი მოკვლაცა აქვთ დავალებული. ეს როგორც კი გაიგონა, მიეცი ტელეფონიო და გამოუშვით ყველაო და შევედით იარაღით. შევედით იარაღით. პირველი, როგორც კი რაიონში ჩავდიოდი, ჩემს დაქვემდებარება იყო თუ არა, მივდიოდი პოლიციაში. უნდა იცოდეს მან, რომ ჩამოვიდა სხვა ძალა, თორემ იქ იქნება რამე აქვთ დავაგემილი, ოპერაცია, და ერთმანეთს ხომ არ დავწყვეტდით. მივედი პოლიციაში. მე ვუთხარი, ასეა, ასე, ასე. კი ბატონო, მარაო სად არიო, როგორ მივაკვლიოთო. სად არი მე ვიცი, მე ვუთხარი და წამოხვალთ ჩემთან ერთად რამდენიმე. წამოვიდა ერთი სამი კაცი, უფროსი და მისი მოადგილეები და ვნახეთ, დავადგინეთ ახლა, სურათი კი მქონდა მე. მართლა ზღვის სანაპიროზე იყვნენ. არ მიეკაროთ, მე ვუთხარი, ახლა მიინდა, რომ დავადგინო, ხო არავისთანა აქვთ კავშირი, ჯგუფი თუ ყავთ რამე, რომ ესენი თუ წაიყვანე, სხვები ხო დარჩება. ორი დღე ასე... მერე მოვიტანე კაგებედან მოსასმენი აპარატურა, ზედა სართულზე, ქვედა სართულზე, ირგვლივ დავაყენე. რამდენი დააცემინებდნენ, იმას ვისმენდი. და მესამე დღეს დავგეგმე უკვე, მესამე თუ მეოთხე დღე იყო, ოპერაცია დაკავების. ტაქსით მიდიოდნენ, რომ გამოვიდოდნენ ერთად სხდებოდნენ ტაქსში. ქალი ახლდათ კიდე. გავაფრთხილე პოლიცია, როგორც კი გამოვა, უცებ ალყას დავარტყამთ ყველა მანქანებით. მეც და თქვენც ჩამოვხტებით და დავარტყამთ, რომ გასროლა ვერ მოასწროს. და მართლაც ასე გავაკეთეთ და სამი წუთი არ დასჭირვებია, დავაკავეთ. წავიყვანეთ აჭარის შინაგან საქმეთა სამინისტროში და ახლა გაფორმება ხომ უნდა ამას, რომ დავაკავე და მომყავს. საბუთების წერას ვუნდებით და ეს დავტოვე სამორიგეოში, დაცვის ქვეშ. შევადგინე დოკუმენტები, გამოვედი და დამხვდა ფეხებით დაკიდებული, ცემდნენ და აწამებდნენ. ვაგინე მკვდარი და ცოცხალი, თქვე უნამუსოებო, ამას რომ ცემთ, ვერ დაიჭირეთ მანამდე, თუ გინდოდათ? არავითარ შემთხვევაში, მე ვუთხარი, ჩამოვახსენე ვინე, დავაბანიე და წამოვიყვანე. ჩამოვედი ქუთაისში, ჩავაბარე „კაპეზში“ და დავამთავრე. მაშინ იმდენი საქმეები იყო, პროკურორი სამხარეოსი და მისი მოადგილე სულ ჩემთან იყვნენ. მასალები გავაფორმე, გადავეცი. სამი მკვლელობა ჰქონდა მარტო ამას ჩადენილი. დაიწყო გამოძება. ყველამ იცოდა, დამნაშავეთა სამყარომ, იცოდა ყველამ, ასი მკვლელობა რომ ჰქონოდა, ას მეერთე ქურდობას არ დავაბრალებდი არავის, არაფერს ზედმეტს არ ავკიდებდი. ეს ყველამ გაიგო დამნაშავეთა სამყაროში. სხვათა შორის, გაზეთში რომ დაწერო განცხადება, ისე არ გავრცელდება ინფორმაცია, როგორც მაგათთან, მომენტალურად ვრცელდება ყველა ინფორმაცია. დავიჭირეთ ეს [...], მეორეც დავიჭირეთ, ეს ქალიც დავიჭირეთ. ძალღი არ დარჩა არავისთან. შემეცოდა, კვდება, არ ჭამდა არაფერს, მერე მივედი ციხეში და მისამართი მომეცი, ეს ძალღი მოკვდება-თქო, მითხრა ვილაციებზე, გავუშვი თანამშრომელი და დავტოვეთ მერე ის ძალღი იქ, კარგი იყო, შავი, არაჩვეულებრივი. დაუტოვეთ მას, ვიზეც გვითხრა.

გრძელდება ეს. მხედრონი ჯერჯერობით კიდევ არის და მისი ბიძაშვილი არის, მკვლელი, რამდენიმე მკვლელობა აქვს ჩადენილი და მომიჩინეს ის სალიკვიდაციოდ. ეს ინფორმაცია გავიგე მე, მარა როგორ გინდა ახლა, სამტრედიაში შუადღეზე რომ მიდიხარ და შუა ღამეზე მოდიხარ, ჩასაფრებულ კაცს რა უნდა მეტი. მივდიოდი და იქ მანქანები გვხვდებოდა, სხვადასხვა მანქანა, ხან ორი, ხან სამი, მოდიოდა ზოგი ხონით, ზოგი ვანით, ზოგი პირდაპირ ქუთაისით, რომ მას გზა აბნეოდა და ვერ გამოიჭირა. ამასობაში დავადგინე. გავიგე ვინც არის ეს მკვლელი, გამოვიკითხე ყველაფერი და არ მიინდა, რომ

მოკვლათ, მოკვლას რა უნდა, დაჭერა მინდა, დაახლოებით ერთ ათი დღე ვინვალე და მათე დღეს დავიჭირე. რა არის ბიჭო, მე ვუთხარი, ნამუსი არ არის? და ჩავაბარე ციხეში. ჩავაბარე ციხეში და ვგებულობ ერთი სამი დღის მერე, ციხის უფროსი მირეკავს, ბატონოო, შეხვედრა უნდა თქვენთანო, თავს იკლავს, გინდა თუ არა შემახვედრეთო. მე ვუთხარი, მე რა საქმე მაქვს. მე დავიჭირე, გამოძიებას ანარმოებს პროკურატურა, თუ რამე აქვს სათქმელი... არ წავედი. მერე კიდევ დარეკეს და მივედი, რა გინდა, მე ვუთხარი, ხომ არ გაულახიხარ ჩემთან ვინმეს, იძიებს პროკურატურა, არც გაბრალებ, ჩემს მკვლელობაზე კიდევ პროკურორთან მივედი და ვეხვეწებოდი, რომ რამდენიმე მკვლელობა აქვს ახლა ამას და მე რეკლამა არ მინდა, არ მჭირდება, სახელიცა მაქვს, ყველაფერი და ჩემი მოკვლა რომ უნდოდა, ამაზე ნუ ააგებთ ყველაფერს. ძლივს დავითანხმე ამაზე. რა გინდა? რა მინდაო და დედა მყავსო ავადო, არც საქმელი აქვს, არც სასმელი აქვს და არც წამლები და იქნებ მომეხმაროო. ბიჭო, მე ვუთხარი, ნამუსი არა გაქვს? ჩემი მოკვლა გინდოდა და ამ შენი გაჩენისთვის დედაშენი მოვარჩინო? არა, არ გქონდეს იმედი. ნამოვედი. ნამოვედი და შემეცოდა მერე მაინც და ორი დღე იყო თუ ორ დღეზე მეტი, ხელფასი რომ ავიღე, ვაყიდინე ერთი მეშოკი ხახვი, ორი მეშოკი კარტოფილი, ცოტა ყველი, მაშინ ასე ცეცხლი არ ეკიდა ყველაფერს და გაუფზავნე. და წამლებიც კიდევ, წამლების სია რომ მომცა, დაახლოებით ერთი თვის სამყოფი, მაშინ წამლები სად იშოვებოდა, სააფთიაქო სამმართველოს უფროსი იყო, ძალიან კარგი კაცი და, რამე რომ მჭირდებოდა, იმას ვთხოვდი და ჩამოჰქონდა, რუსეთში ჰყავდა, უკრაინაში ძმაკაცები და დაურეკავდა იმათ და უგზავნიდნენ. წამლები მომიგროვა და გაუფზავნე. კიდევ მირეკავს, ციხის უფროსი მირეკავს, მოიკლა თავიო და მივედი, რა გინდა, მე ვუთხარი, და რა მინდაო და შენ რომ საქმე გამიკეთეო, ასეთი არავის გაუკეთებიაო და ახლა მე მინდა მოგცე საქმეო. რა საქმე-მეთქი და სად იმალება მხედრიონის იარაღი, გეტყვი ყველაფერსო. კაი-მეთქი, მე ვუთხარი და დამისახელა სხვადასხვა ადგილები. ამის ჩამოთვლა რომ დავიწყო, საკმაოდ შორს წავალთ, ამოვიღე მოკლედ ათასობით ხელყუმბარა, ასობით ავტომატი, მართული ხელყუმბარები, ვაზნები, 40 ტონა მარტო დინამიტი ამოვიღე, და სახლები, სადაც იყო დანალმული სახლები. გამოვიძახე ესენი, ზოგი ნაღმის განაღმვა არ შეიძლებოდა, თავის სიცოცხლის ფასად, მენალმეებს ხელით მიჰქონდათ, გაჰქონდათ რიონზე და მერე აფეთქებდნენ. და ასე დამთავრდა ეს ამბავი.

ახლა მეც მივდივარ უკვე ბოლოსკენ. არ მინდა, [...]ზე მეთქვა, მარა მე მიშვებდა იმიტომ, რომ მე ვაკრიტიკებდი ხშირად. უნდოდა, რომ კისერი მომეტეხა. თუ არა არც პოლიციაში მოვხვედებოდი და არც იმაში. იმიტომ კი არა, რომ ფულის გაკეთება უნდოდა, იმიტომ რომ მე მომეტეხა კისერი, ეს უნდოდა. მერე ქალაქის სამმართველოში გადამიყვანა, და ქალაქის სამმართველოში [...] იყო. ამაზე მეტი წყალნაღებული კაცი საერთოდ არ არსებობს, ყველაფრის მკადრებელი. დღეს რომ ძმაკაცი არის ვინმესთან, იმას გამოუთხარის ძირს. მაგი და მისი მოადგილე იყო, [...], ერთად ჩალიჩობდნენ, ერთად იყიდეს ქვეყნის ქონება, და მერე ისიც გააქრო, მომსპარი კაცია. მე ვუთხარი, მე არ მინდა, [...]თან არ ვიმუშავებ. არ იქნება, კი იქნება, როგორც ყოველთვის, დაურეკა მინისტრს და მიკრეს თავი და მოვხვედი ასე ქალაქის სამმართველოში. წარმოიდგინე, ქალაქის სამმართველოში 1500 თანამშრომელი დამახვედრეს. 1500 თანამშრომლიდან ათასზე მეტს თითქმის მთელი წელიწადი ხელფასი არ ჰქონდა აღებული. წარმოიდგინე ახლა, პოლიციაში შეიარაღებულ [ხალხს] ხელფასს არ აძლევ, რას გააკეთებს ის. თვითონ იყვნენ ყაჩაღები უმრავლეს შემთხვევაში. დავიწყე რეორგანიზაცია. [...] 300 კაცამდე ხელფასი ეძლეოდა რესპუბლიკური ბიუჯეტიდან, და დანარჩენ 1200 კაცს - ადგილობრივი ბიუჯ-

ეტიდან. ადგილობრივ ბიუჯეტს ფულიც არ ჰქონდა და ასე იყვნენ უფულოდ. დავინყე რეორგანიზაცია. 1500 კაციდან ჩამოვიყვანე 500-მდე, 470-480, აღარ მახსოვს და თხუთმეტი განყოფილების ნაცვლად გავაკეთე ხუთი განყოფილება, რესპუბლიკურ ბიუჯეტზე გადავაყვანინე ყველა, რომ ხელფასი მაინც მიეცათ. დავინყეთ ამის მერე მუშაობა. ამას დაემთხვა, რომ ახალი დანიშნული ვარ და მომიკლეს თანამშრომელი ბესო, შეესწრო, რომ ბენზოკალონკას აყაჩაღებდნენ, ამ დროს სახლში მიდიოდა ღამე და მოკლეს. გავედით, დავინყეთ მთელი ღამე ძებნა და გამთენიისას მივაგენი, ნიკეას ქუჩაზე რომელ სახლში იმალებოდა. გამოვიყვანეთ ჯგუფები, ჩავსაფრდით, ხალხი გავიყვანეთ სულ ირგვლივ, იმიტომ რომ ყველაფერზე წამსვლელები იყვნენ და, რომ გათენდა, მეგაფონით, ხართ ამა და ამ ადგილზე, ან ჩაგებარდებით, ან იძულებული ვიქნებით, ლიკვიდაცია გავიკეთოთ. არ ჩავებარდებითო, არ ჩაებარდებით და ... დაინყო სროლა, და თითქმის სამი ოთხი საათი გრძელდებოდა, მერე ტყვია აღარ გვექონდა იმდენი, დავაბრახუნდებით კარებზე, რომ გონებოდათ, იქ შევდივართ, დაუშენდნენ ავტომატებს, ჩვენ მოფარებულში დიდი ჯოხი, ქვა გვექონდა, მოგროვებული ერთად და იმით ვაბრახუნდით. ასე გამოვუღლიეთ ტყვია-წამალი და ცოტა რომ დარჩა, იძულებული გახდნენ, გადმოყარეს ავტომატები, ცალ-ცალკე გამოდით-თქო და დავიჭირეთ. ხუთი იყვნენ, მათ შორის, ვინც მოკლა, იგიც. ასე მოვიღიეთ ეს ოპერაცია.

მერე მივწერე მინისტრს, მე ვუთხარი, არ მინდა თქვენთან მუშაობა და დამანებეთ თავი. ამ დროს დაემთხვა პასპორტების გამოცვლის პერიოდი. გამოცვლის კი არა, საზღვარგარეთ რომ მიდიოდნენ, პასპორტი უნდა ჰქონოდა თან, ძველი პასპორტით არ უშვებდნენ. ეს იცვლებოდა ქუთაისში, დაახლოებით 500-დან 700 მდე თვეში, ყოველ თვე, 500-დან 700-მდე პასპორტი. თითო პასპორტი ჰქონდათ შეფასებული 130 დოლარად. 130 დოლარიდან 100 დოლარი მიდიოდა სამინისტროში. 30 დოლარიდან ცენტები ჰქონდათ დათვლილი, ვის რამდენი უნდა აედო - პასპორტის შემცვლელს, განყოფილების უფროსს, სამმართველოს უფროსს თუ ვის. საპასპორტო იყო ქუთაისში. მარა არ გვექონდა არაფერი ტექნიკა. მე ვთქვი, ეს რომ მოვსპო, დავინყებ ტექნიკის შოვნას. და სხვადასხვა მეგობრებს ჰქონდათ და ვიშოვე კომპიუტერები, ავანყვე ეს საქმე. ეს რომ გაიგო სამხარეომ, მიდღემჩი არ მოდიოდა ჩემთან, მოვიდა და გურამო, საპასპორტო შენაიო, მე რა უფლება მაქვს ავიკრძალოო, მაგრამ იცოდეთ, ყოველ პასპორტში 100 დოლარი უნდა გააგზავნო სამინისტროშიო. შენ სულელი ხომ არა ხარ, მე ფულს ავიღებ აქა და იმას უგზავნი ვილაცას? – მაშინ გააკეთე ასე, დაანერე სამინისტროს, იმის გამო, რომ ქალაქის სამმართველოს არა აქვს უფლება, დროებით გადმოგეცეს შენ, გინდა 10 დოლარად გაყიდე, გინდა 150, ჩემი საქმე არაა მაგი, არ ვერევი მე სამხარეოში. მაგრამ ვინც ჩემთან მოვა, რომ მომეხმარე, რაღაცა, მიჭირს და გამოვუშვებ შენთან... იმას ერთი კაპიკიც რომ წაართვა, არ გაპატიებ. ქურდობას მე არ ვმალავდი, ყაჩაღობას მე არ ვმალავდი, ვის რად უნდა ასე... და ფულს მე არ ვიღებდი და არ ვაძლევდი, და შეიქმნა მერე ჩვენს შორის ისა და ბოლო-ბოლო წამოვედი. პირადი განცხადებით. მერე, შტაბის უფროსი იყო, გენერალი, აღარ მახსოვს გვარი, გურამო, იქნებაო შეეგუო მაგასო და ნუ წახვალო. მე ვუთხარი, ხომ იცი, რაც ხდება, რამდენჯერ შევსწრებოვარ იქ, სამინისტროში, მაღალი თანამდებობის პირები, დოლარებზე და ფულზე რომ თამაშობდნენ კაბინეტებში, არაფერს აკეთებდნენ. არასდროს არ მითქვამს, არც ახლა ვიტყვი მაგ გვარს და სახელს.

ამის მერე, რამდენიმე ხნის მერე, მხეიძე დაინიშნა ციხეების უფროსად, ჰოდა მოვიდა ჩემთან და გურამო, თუ წამოხვალო, ციხის უფროსად, გინდა კოლონიის უფროსად. მე

ვუთხარი, არ მინდა. მე მჭირდებაო, ბევრი საქმეა გასაკეთებელიო. კაი, მე ვუთხარი და წამიყვანა პირველად გეგუთის კოლონიის უფროსად. გეგუთის კოლონია როგორ არის იცი? 1800 კაცზე მეტი ზის. ღიაა, არც საკნები, არც სახლები საცხოვრებელი იკეტება და დღე და ღამე გარედან ქურდები შედიან, არჩევენ საქმეებს, გადავირიე მართლა რა, რას შევხედე.

მერე რომ გავიარე ახლა, იქ იარაღით შესვლა არაა, უიარაღოდ ხარ, ხელკეტები აქვთ მარტო რიგით თანამშრომლებს. თუ რამეს მოინდომებენ ისინი, ვერაფერს წინააღმდეგობას ვერ გაწევ ასეთ სისტემაში. გავიარე ციხეში და წამომესია ხან ერთი ჯგუფი, ხან მეორე და მეუბნება: თქვენ დამიჭირეთ ბატონო, ასე, ამა და ამ ადგილზე. დაგაბრალებ რამე? არა, მოგიგონე რამე? ზედმეტი აგვიდე რამე? არა, ბატონო, როგორ გეკადრებათ, მარა დაჭერით თქვენ დამიჭრეთო. და ოთხმოცი პროცენტი ჩემი დაჭერილი იყო, ყველა ხომ არ მახსოვდა, სხვადასხვა ადგილებში. მერე ზედმეტი არაფერი არ უთქვამთ. ამის მერე ვატარებ თათბირს. კაბინეტში რომ შევსულიყავი, ზონის პირას უნდა გამომეველო და მერე ადიოდი კაბინეტში. და თათბირი მაქვს, შეიქნა ერთი აყალმაყალი, ჩხუბი და გინება. გამოვიხედე, შემოსახვევთან არის თავმოყრილი პატიმრების ოთხმოცი პროცენტი. გავიხედე, კანონიერი ქურდია, ამომიყვანეთ-მეთქი. ამომიყვანეს. ბიჭო, მე ვუთხარი, რას აკეთებ, რა არის. აქო, ბატონოო, უნდა გამოიაროსო ციხის უფროსი იყო, სპეცგანყოფილების უფროსი, ყოფილი ციხის უფროსი, აწამებდა ხალხს, და მაგას, როგორც კი გამოვა აქ, მოვკლავთო. მე ვუთხარი, რას ქვია, მოკლავთ, მე თქვენი გულისთვის თათბირს არ ჩავატარებ-თქო? ხომ იცით, მე რომ ვიტყვი, იმას არ გადავალ, ამიტომ მე თათბირს ჩავატარებ, თქვენ დაცვაში დადგებით, არავის არ მოკლავთ, მარა მეორედ არ დაეუძახებ, მოვახერხებ ისე, რომ სხვა მხრიდან შემოვიყვანო. გაიგეს, სხვათა შორის, და დადგნენ კანონიერი ქურდები და გაიყვანეს ხალხი და ახლოს არ აკარებდნენ. ჩავატარე თათბირი. მერე ციხის მეორე მხრიდან კედელი გამოვაჭრევიანე და იქიდან შემოდიოდა მაგი.

მერე ციხიდან გადმომიყვანეს კოლონიაში. ძველისძველი, სტალინი რომ გაიპარა იმ ციხიდან, ჩაოხრებული ყველაფერი, სახურავი იმას არ უვარგოდა, ჭერი და ეშმაკმა იცის, რა იყო. და თან კიდევ, საჭმელები... კვარტალში ერთხელ... იჯდა დაახლოებით, 800-მდე კაცი... და კვარტალში ერთხელ ვლებულობდი ერთ მემოკ შაქარს. როგორც შენ არ გინახავს, სანამ შაქარი შემოვიდოდა ისე დაიტაცებდა ყველა და ვინ აძლევდა შაქარს პატიმარს? ახლა რა ვქნა? ერთხელ ისიც კი გავაკეთე, რომ მივიღეთ კვარტლის საჭმელი, მძლოლი მეუბნება, რომ დავჯექი მანქანაში, ბატონო, თქვენი ის არიო აქო, საქონელი. რა საქონელი, მე არაფერი მიყიდიო-თქო და ვნახე, რომ მოვიდა ხორცი, შაქარი, კარტოფილი, ჩაუყრია ყველაფერი ჩემს მანქანაში. ვინც მოიტანა, მომარაგების უფროსი, ის კი გავაგდე სამსახურიდან, მაგრამ მეორეს მოიყვან და ისევ იგივეა, ვარიანტი არ არსებობს. ახლა კიდევ, ერთადერთი ვიყავი მაშინ მე, რომ კანონიერ ქურდებს კარცერში ვაჯენდი. ციხეში, რაც არ უნდა საკეტი შეგეცვალა, გასაღები ძლებდა სამი დღე. ღამე რომ მივდიოდი, თითქმის იქ ვიყავი სულ, მარა, რომ რამე მოხდეს, გასაღებს სახლში ხომ ვერ წამოვიღებდი. ხანძარი გაჩნდეს ან რამე. მაშინ დაინვებოდა ყველა. ორი-სამი დღის მერე გასაღები ჰქონდათ. წამოვიდოდი მე და მთელი ციხე იყო გარეთ. რომ მივიდოდი, შეატყობინებდნენ, შევიდოდნენ მერე. აი, ასეთი პირობები იყო. მერე ამ მხეიძეს ვუთხარი, მომეხმარე, ერთი ათი საკანი მაინც გავაკეთოთ, ცოტა ნორმალური რომ იყოს-მეთქი. მომცა სადღაც 12 თუ 15 ათასამდე ფული. დავანყებინე კეთება და ერთ თვეში გავაკეთე საკნები, ძალიანაც რომ მოგენდომებინა, ვერსად გაიპარებოდი. საკნები რომ

გავაკეთე, გადავიყვანე ნაწილი პატიმრების და ვინც გასათავისუფლებელი იყო, გავათავისუფლე, ვისაც გაუნახევრეს, გაუნახევრეს და ვიყავი ასე. ამ დროს ჩამოიყვანეს ვერეთ წოდებული „თავლები.“ მხედრონთან იყვნენ, სამტრედიელები არიან. დაავალეს ერთ-ერთ ქურდს მათი მოკვლა. მან ბევრი რამე იცოდა მაღალჩინოსნების, და რომ არ ალაპარაკებულყო როდესმე. გავიგე ეს, მაგრამ იარაღს როცა შემოიტანენ, ჩვენი თანამშრომლები შემოიტანენ თვითონ. მივწერე მხეიძეს, მე ვუთხარი, ასე არის, მზადდება მათი მკვლელობა და გადაიყვანე. მე ორი-სამი დღე ციხიდან არ გამოვსულვარ და, როგორც იქნა, გადავაყვანინე ბათუმში. დავისვენე, მაგრამ ბათუმიდან ერთი თვის მერე გამოუშვეს. მომიყვანეს ისევ. კიდევ ატყდა ეს ამბავი. გადავიყვანე მერე ზუგდიდში. იქ ყავდათ ერთი თვე, ისევ მომიყვანეს და უკვე იარაღიც შემოიტანეს. ჰოდა ღამე, მარტო ჩავიჯინე და დაცვა და სხვა პოლიციელები და ნაცნობები, ვინც იყო, წამოვიყვანე, და ჩავიყვანე თბილისში და მივიყვანე სასჯელაღსრულების დეპარტამენტში. მე ვუთხარი, რატომ მიწყობთ, გინდა თუ არა მოკლან ჩემთან და მერე მე დამაბრალონ, რომ ვითომ ვერ უზრუნველყავი ის [უსაფრთხოება]. და დაუტოვე იქ. ატყდა ერთი ამბავი, როგორ წამოიყვანე მარტომ. როგორ წამოვიყვანე და, მარტო რომ არ წამომეყვანა, გზაში დამახვედრებდით ვინმეს და მოკლავდით. ჩავაბარე ის. მერე, რომ შეხედეს, ჩემთან არაფერი გამოდიოდა, ის ქურდი, რომელსაც უნდა მოეკლა, გადაიყვანეს თბილისში და იქ მოკლეს მერე ორივე ძმები. უჰ, ამისთანა რამდენია.

ამის მერე ერთი პატიმარი სასამართლომ გაამართლა. რამდენიმე მუხლით იყო ნასამართლევი, ერთ-ერთი მუხლით გათავისუფლდა, გამოგზავნა ციხეში წერილი, რომ ეს გათავისუფლებულია. იყო სპეციალური ნაწილი, რომელიც, მე რომ არ ვყოფილიყავი ციხეში, როგორც კი მიიღებდა ამ ქაღალდს, ორ-სამ საათში უნდა გათავისუფლებულიყო. მე თბილისში ვიყავი და გაუშვეს. ჩამოვედი, ატეხილია ერთი ამბავი, გაუშვეს ისე, რომ სხვა მუხლებიც აქვს. გავსინჯე საბუთები, სწორი არიან ყველაფერში. უნდათ ახლა ჩემზე გადმობრალევა. გრძელიძე იყო მაშინ ციხეების პროკურორი, კარგი ადამიანი იყო. დამიძახეს დაკითხვაზე და ატეხა ერთი ამბავი, რაზე კითხავთ მაგას, რა მისი საქმეაო. მივლინებაში იყო, აქ საერთოდ არ იყო და საერთოდ აღარ დაუჭიკითხვარ მერე, დამანებეს თავი. უბრალოდ აღარ შეიძლებოდა იქ გაჩერება და გადმომიყვანეს ამის მერე მერიაში ადმინისტრაციული სამსახურის უფროსად. მერე აქ კიდევ იმდენი რამე მოხდა. დავამრგვალოთ ამით.

ხალ

თამარ მურუსიძე, 43 წლის, პედაგოგი, თბილისი ჩანერილია 02.07.2020

დავინწყებდი 80-იანი წლების შუა რიცხვებიდან, მიუხედავად იმისა, რომ მაგ პერიოდში ჯერ კიდევ ბუნდოვანია ჩემი მოგონებები, არის რამდენიმე საკითხი, რასაც მინდა შევეხო. პირველი, რასაკვირველია, საბავშვო გადაცემები და ნახატი ფილმებია. რატომ ვახსენე ეს საკითხი: ძალიან შეზღუდული გვექონდა ... ყოველ შემთხვევაში მე ასე მახსოვს, რომ იყო სულ რაღაც თითზე ჩამოსათვლელი არხი, ქართული და რუსული, სხვა არჩევანი წამდვილად არ გვექონდა. და ყოველ საღამოს ველოდი ხოლმე მოუთმენლად, როდის დაინწყებოდა საბავშვო გადაცემა, მაგრამ ყველაზე სევდიანი რაც არის ამ ისტო-

რიაში, გახლავთ ის, რომ არასდროს არ გვთავაზობდნენ ზღაპრებს ან ნახატ ფილმებს სრული სახით. ყოველ შემთხვევაში, მე ასე მახსოვს. გვიჩვენებდნენ დაახლოებით 10 წუთიან ან 15 წუთიან მონაკვეთს და შემდეგ მომავალ საღამოს უნდა დავლოდებოდი ამბის გაგრძელებას, რაც ჩემთვის იყო მეტად გამაღიზიანებელი და უსიამოვნო. ასევე საინტერესოა ფაქტი, რომ მიუხედავად იმისა, რომ ჯერ კიდევ საბჭოთა პერიოდი და წარმოდგენა არ მაქვს უოლტ დისნეის ჯადოსნურ სამყაროზე, მაინც იყო გარკვეული ნახატი ფილმები, ქართულიც და რუსულიც, რაც ძალიან მომწონდა და მიყვარდა. მაგალითად, „წუნა და წრუნუნა“, „ჩხიკვათა ქორნილი“, „მტრობა“... ვგიჟდებოდი ამ ფილმებზე. ასევე რუსულ ნახატ ფილმებსაც დავასახელებ. პუშკინის მიხედვით გადაღებული - „მეფე სალტანის ამბავი“, „კუზიანი კვიცი“, არაფერს ვამბობ „აბა, დამაცადეზე!“ მსგავსი ტიპის მშვენიერ ნახატ ფილმებს გვთავაზობდნენ მხოლოდ დღესასწაულებზე და ისიც შეზღუდული სახით. დღემდე თავს ვიმტვრევ, კითხვას ვსვამ, რატომ, რამ განაპირობა ეს? მხოლოდ ქართველ ბავშვებს გვქონდა შეზღუდული წვდომა ამაზე თუ საერთოდ ასეთი პოლიტიკა იყო? დღემდე და პასუხს ვერ ვპოულობ. ეს არის პირველი მოგონება ჩემი ბავშვობის.

რადგან ამ ნახატ ფილმებს და ზღაპრებს შევეხე, აუცილებლად უნდა აღვნიშნო არაჩვეულებრივი ჩეხური ზღაპარი „სამი კაკალი კონკიასათვის“, რომელიც, ამ გადასახედიდანაც კი ვფიქრობ, რომ ძალიან კარგი ეკრანიზაციაა, დღესაც კი სიამოვნებით ვუყურებ და რალაცნაირად ნათელი ნერტილი იყო იმ სივრცეში ჩემთვის პირადად ... ძალიან მიყვარს დღემდე ეს ფილმი. ფილმების თემა რომ განვავრცოთ, აუცილებლად უნდა აღვნიშნო იმ პერიოდის გადაცემა „ილუზიონი“, რაც იყო ასევე ერთადერთი, ყოველ შემთხვევაში, ჩემთვის, ჯადოსნური ფანჯარა სამყაროში. ამ გადაცემის საშუალებით ვეზიარე პირველად იტალიურ და ფრანგულ შედევრებს. მიუხედავად იმისა, რომ პატარა ვიყავი, მშობლები მაინც არ მიშლიდნენ ამ ფილმების ყურებას. შეიძლება შინაარსი ბოლომდე არ მესმოდა. მით უმეტეს, რუსული ენაც არ ვიცოდი ისე კარგად (რუსულ ენაზე იყო, რასაკვირველია, ეს ფილმები და არა სხვა ენაზე). ძალიან კარგი მოგონებები მაკავშირებს ამასთან და მშობლებთან ერთად ვუყურებდი ხოლმე ამ შედევრებს. ზუსტად წელი არ მახსოვს, თავს ვერ დავდებ, მაგრამ ფაქტი მახსოვს ძალიან მძაფრად, ეს გახლდათ უილიამ უაილერის „ბენ ჰური“. ფილმი არის ისტორიული და რელიგიური ხასიათის და ვფიქრობ, როგორ მოახერხეს იმ პერიოდში მისი ჩვენება. თუმცა, როდესაც შემდეგ, უკვე მოზრდილ ასაკში ვუყურე ამ ფილმს, აღმოვაჩინე ასეთი საინტერესო ფაქტი, რომ რამდენიმე კადრი ამოჭრილი იყო ილუზიონის ჩვენებისას, სავარაუდოდ, ცენზურის შედეგად. კონკრეტულად, ქრისტეს ჯვარცმის შემდეგ, როდესაც მთავარი მოქმედი პირის, ბენ ჰურის დედა და და კეთრისგან იკურნებიან, ანუ ხდება სასწაული და კეთრისგან განკურნებულები ბრუნდებიან სახლში, ეს კადრი იყო ამოჭრილი. თუმცა თავად ფაქტი, რომ ამ პერიოდში მოხერხდა ამ ფილმის ჩვენება, მეტად აღსანიშნავი და ღირსშესანიშნავია, ასე ვფიქრობ.

კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი, ჩემთვის პირადად, რამაც ჩემ პიროვნებაზე მოახდინა ძალიან დიდი გავლენა: ვარ დაახლოებით 9-10 წლის, ახალი დაწყებული მაქვს მუსიკალურ სკოლაში სიარული და ჩემი მუსიკის მასწავლებელმა გადაწყვიტა, რომ მე აუცილებლად უნდა მენახა მილოშ ფორმანის ფილმი-შედევი „ამადეუსი“. ჩვენება მიმდინარეობდა კინოთეატრ „ამირანში“. როგორც უკვე აღვნიშნე, რუსული ენა ამ პერიოდში არ ვიცი, არ მესმის. ერთი-ორი სიტყვა ალბათ, სავარაუდოდ. შინაარსი ვერ გამომაქვს,

ყოველ შემთხვევაში დიალოგებიდან. ძალიან მწირია რუსული ენის ცოდნა. კი ვიფიქრე, რომ კარგი, მივდივარ კინოში, საინტერესო მოვლენაა ჩემთვის, მაგრამ ალბათ დიდს ვერაფერს გავიგებ ამ ფილმიდან და დასკვნებს ვერ გამოვიტან, მაგრამ დღემდე ყველაზე მძაფრი მოგონება ამ 80-იანი წლების არის ამ ფილმის პირველი სცენა, და არა მხოლოდ გამომდინარე იქიდან, რომ მეტად მძაფრი კადრი იყო - სალიერი თვითმკვლელობას ცდილობს და 9-10 წლის ბავშვისთვის, მეტად საზარელი კადრი იყო, თან ჩაბნელებულ ეკრანზე, ჩაბნელებულ დარბაზში. და მაინც, პირველი, რამაც შთაბეჭდილება მოახდინა, არის არა ეს კადრი, არამედ მოცარტის 25-ე სიმფონიის დაწყება ფილმში და მაშინ მივხვდი, რომ რალაც გენიალურთან მქონდა საქმე და სწორედ ამ ფილმის შემდეგ მოცარტი ხდება ჩემთვის ცხოვრების განუყოფელი ნაწილი. ძალიან შემეყვარდა. ამის შემდეგ ეს ფილმი ალბათ ათჯერ ვნახე, მეტჯერაც და როდესაც უკვე მოგვიანებით, ზრდასრულ ასაკში, ავსტრიაში და ჩეხეთში ვიმოგზაურე, ამ ფილმის გადაღების ადგილებიც ვნახე და სწორედ ამიტომ მიხდოდა აღმენიშნა ეს ფაქტი, რომ „ამადეუსმა“ ძალიან დიდი გავლენა მოახდინა ჩემს პიროვნებაზე.

მეტი 80-იანი წლებიდან აღსანიშნავი და განსაკუთრებული არაფერი მახსენდება. ალბათ, უკვე გადავალ რთულ პერიოდზე. 9 აპრილზე, 89 წლის 9 აპრილზე. იმიტომ რომ ეს თარიღი რალაცნაირად ჩემთვის ერთგვარი წყალგამყოფი აღმოჩნდა ბავშვობასა და თითქოს, აი, ზრდასრულობას შორის. თითქოს ამ თარიღით და მოვლენით დასრულდა ჩემი არცთუ ისე ბედნიერი და ფერადი ბავშვობა, მაგრამ მაინც უდარდელი, ვიტყვოდი, და დაიწყო მძიმე, ემოციებით და მღელვარებით სავსე, მეტად რთული პერიოდი არა მხოლოდ ჩემს, არამედ ბევრი ადამიანის ცხოვრებაში.

[...] ძალიან კარგად მახსოვს ეს დღე. კონკრეტულად 9 აპრილი არა, უფრო 10 აპრილის მოვლენებს ვყვები ახლა, მაგრამ ჩემი ბავშვობის ერთ-ერთი მძაფრი მოგონებაა. მახსოვს, რომ იყო ძალიან თბილი და მზიანი დღე და მე და ჩემი ბიძაშვილები ვიყავით ნიჩბისში, ოჯახთან ერთად, ბიძაჩემის აგარაკზე. ძალიან ბედნიერად მახსენდება ეს დღე, იმიტომ რომ დავრბოდით ტყეში, ვკრეფდით ყვავილებს, დავდევიტ პეპლებს, მკვეთრად მახსოვს იმდროინდელი, ბავშვობის განცდის ფერები, სუნი, შეგრძნება სილადის, ბედნიერების... და 10 აპრილს, საღამოს უკვე, ჩვენ ვბრუნდებით თბილისში და ოჯახში არავინ იცის მომხდარი ფაქტის შესახებ. ამ გადასახედიდან ახლა ვფიქრობ, ეს ალბათ იმიტომ, რომ პროცესების გაშუქება, როგორც ვიცით, დაგვიანებით მოხდა. არ გაშუქებულა ტელევიზიით ან პრესით დროულად ეს მოვლენა. შემოვდივართ თბილისში, დილოში, ერთ-ერთ ხიდზე, ახალგაზრდების დაახლოებით თხუთმეტ-ოცკაციანი ჯგუფი იდგა, იყვნენ მთლიანად შემოსილნი შავებით, შუბლზე ჰქონდათ წაკრული შავი ეგრეთ წოდებული „ბენდენა“, შავი ნაჭრები და ხიდიდან გადმოფენილი ჰქონდათ შავი ფერის დროშები, იქნევდნენ ამ დროშებს და ცხრა წლის ბავშვისთვის, ცხრა წლის ვიყავი თუ ათი წლის მაგ პერიოდში, მეტად მძაფრი აღსაქმელი იყო, როგორ გითხრათ, მძიმე აღსაქმელი იყო ეს სურათი, მით უმეტეს, ვერ მივხვდი, რა ხდებოდა და ვერ გავიაზრე, ვერ გავაანალიზე. მახსოვს, რომ დედამ როდესაც შეხედა ამ სცენას, უცბად ცრემლი მოადგა, მიხვდა, რომ რალაც საშინელება მოხდა და დაიწყო ტირილი, ამან ჩემზე, რა თქმა უნდა, კიდევ უფრო დამთრგუნველი შთაბეჭდილება მოახდინა და მახსოვს, რომ მეც ტირილი დავინწყე, მიუხედავად იმისა, რომ, რა თქმა უნდა, ვერ გავიაზრე მომხდარი საშინელება. როდესაც სახლში დავბრუნდით, უკვე მეზობლებიც საუბრობდნენ ამ თემაზე, ჩუმად ჯერ. გააზრება ვერ მოვახდინე ამ ფაქტისა, მაგრამ მეტად მძაფრი იყო, მეტად

ტრავმული, ვიტყვოდი, და სწორედ, როგორც საუბრის დასაწყისში აღვნიშნე, ეს ფაქტი იყო რალაცნაირად წყალგამყოფი. დასრულდა თითქოს ჩემი უდარდელი ბავშვობა და დაინყო ახალი ცხოვრება, საესე სხვა გამონწვევებით და არცთუ ისე დადებითი ემოციებით. მახსოვს, მეორე დღეს, როდესაც სკოლაში მივედი, ჩემმა თანაკლასელებმა მოიტანეს უზარმაზარი შავი დროშა, რომელიც გადავფინეთ ჩვენი საკლასო ოთახის ფანჯრიდან. თუმცა მალევე შემოვიდა ჩვენი დირექტორი საკლასო ოთახში და ძალიან მეგობრულად და თავაზიანად გვთხოვა, რომ ეს დროშა აგვეკეცა, რადგან უსაფრთხო არ იყო მსგავსი ტიპის პროტესტის გამოვლენა. შემოვიტანეთ ჩვენ ის დროშა უკან და ჩვენი დირექტორი, სოსო, დიდხანს გველაპარაკებოდა, რომ, რა თქმა უნდა, ძალიან ცუდი ფაქტი მოხდა, მაგრამ უნდა შევეცადოთ, რომ ვიყოთ მაქსიმალურად მშვიდად, რომ ამას შემდეგ სხვა გართულებები არ მოჰყვეს. მახსოვს, სკოლის შემდეგ ეზოში რომ დავბრუნდი, ეზოში სათამაშოდ რომ ჩავედი სალამოს მეგობრებთან ერთად, ძალიან ბევრ ბავშვს მეზობელი კორპუსიდან ეცვა შავი მაისური, უფროსების მიბაძვით, სავარაუდოდ, თავზე ჰქონდა ნაკრული ეს შავი ბენდენა და ჩემთვის პირადად ეს ძალიან დამთრგუნველი ცვლილება იყო.

შემდეგ ამას მიყვება სხვა რთული მოვლენების ჯაჭვი. რა თქმა უნდა, მდგომარეობა ქვეყანაში არის საკმაოდ რთული და დაძაბული. გავიხსენებ ასევე ერთ-ერთ ზამთარს, ეს გახლავთ ის პერიოდი, როდესაც ზვიად გამსახურდია უკვე დევნილობაშია და ჩვენ ახალი წლის გასათარებლად მივდივართ რაჭაში, ოჯახთან ერთად. სწორედ იქ შევიტყვეთ ამბავი, რომ ზვიად გამსახურდია, სავარაუდოდ, მოკლეს, თუმცა ეს დადასტურებული ინფორმაცია არ იყო. ჩვენ ახალ წელს შევხვდით რაჭაში, შემდეგ დაახლოებით ათი დღე ან ორი კვირა დავრჩით, სავარაუდოდ, სანამ მამას სამსახური აძლევდა ამის საშუალებას. თან მოდიოდა ხმები, რომ თბილისისკენ მიმავალი გზები, ან საერთოდ რეგიონებიდან ქალაქისკენ მიმავალი გზა კონტროლდებოდა შეიარაღებული ფორმირებების მიერ. ვიცით, როგორი მდგომარეობაა ამ შემთხვევაში, მეც, ბავშვს, მესმის ეს მძიმე-მძიმე ფაქტები. მამამ თქვა, რომ უკვე სხვანაირად არ გამოდის, უნდა დავბრუნდეთ თბილისში, მიუხედავად იმისა, რომ რაჭაში თავს შედარებით უსაფრთხოდ ვგრძნობდით. მთელი ოჯახი ჩავსხედით მამას მანქანაში და დავიძარით თბილისისკენ. გზის ზუსტი მონაკვეთი ნამდვილად არ მახსოვს, მაგრამ, ყოველ შემთხვევაში, დიდი მანძილი ნამდვილად არ გაგვივლია, როდესაც გაგვაჩერეს შეიარაღებულმა ადამიანებმა. და პირველად ვნახე, დაახლოებით 6-7 კაციანი ჯგუფი იყო ალბათ, შეიძლება მეტნიც, იყვნენ სამხედრო ფორმებში ჩაცმულები, მოშვებული წვერებით და აღჭურვილნი ყველანაირი იარაღით. მახსოვს, მამამ პირველად დავინახე ეს უზარმაზარი ავტომატი თუ რალაც. გადაგვიდგნენ წინ, გააჩერეს მანქანა და მახსოვს, პირდაპირ როგორ შემოყვეს ავტომატი ჩამონეულ ფანჯრებში და გვკითხეს, საით გაგვინევია და რატომ, რა არის ჩვენი მიზანი, საით მივდივართ. მამამ უთხრა, რომ, უბრალოდ, ოჯახი მიჰყავს თბილისში და მეტი არაფერი. მიუხედავად იმისა, რომ ბავშვები ვისხედით მამის მანქანაში, არ მორიდებთან არაფერს, გაჩხრიკეს თავიდან ბოლომდე მანქანა, რამე იარაღი ხომ არ გვქონდა. მახსოვს, მამას უსვამდნენ კითხვას, თუ რა იყო მისი ქალაქში დაბრუნების მიზეზი, ხომ არ ჰქონდა რაიმე პოლიტიკური შეხედულებები, ზუსტი კითხვები ნამდვილად არ მახსოვს, მაგრამ ეს იყო... ჩემი ბავშვური განცდა, ძრწოლა, რასაც ჰქვია, შიში, რომ ხდება რალაც ძალიან ცუდი, ხდება რალაც საშინელება და ამას ბოლომდე შეიძლება ვერც იაზრებ, მაგრამ, რასაკვირველია, ძალიან მძიმედ აღვიქვი ეს ყველაფერი და შემდეგაც, ვფიქრობ, რომ

მძიმედ აისახა ჩემს გრძნობებზე. საბოლოოდ, დროს ვერ ვიტყვი ზუსტად, მაგრამ საკმაოდ ხანგრძლივი ჩხრეკისა და დაკითხვის შემდეგ, გაგვიშვეს და, საბედნიეროდ, შემდეგ უკვე ქალაქში ნამდვილად არ შეგვხვედრია არავინ და მეორედაც არ გავუჩერებდით, მაგრამ თავად ეს ფაქტი დღემდე მახსოვს ძალიან მკვეთრად და მძაფრად და ტრავმულადაც კი, შეიძლება ითქვას. რთული იყო, მოკლედ.

კიდევ ერთ-ერთი მსგავსი ფაქტი იმ პერიოდისა, რომელიც იყო მეტად მძიმე, ეს გახლდათ გია გულუას მკვლელობა, რომელსაც პირდაპირ შევესწარით მე და ჩემი მეგობარი, სკოლისკენ მიმავალნი. აღმოჩნდა, რომ ეს ადამიანი ცხოვრობდა პლატოზე, მე-4 მიკრორაიონში, სადაც ჩვენ ვცხოვრობდით და გერმანულ სკოლაში (ასე ერქვა მაშინ), ვაკო დვალისვილის სახელობის სკოლაში ვსწავლობდით. ჩვეულებრივ, ცხრას აკლდა ათი წუთი ან ხუთი, როდესაც შევდიოდით სკოლის ეზოში. სავარაუდოდ, ეს ბატონი მანქანით ტოვებდა თავის სახლს და მიდიოდა სამსახურში, როდესაც უცბად, სწრაფად გაჩერდა აი ამ მანქანის გვერდით სხვა მანქანა, არც მარკა მახსოვს, არც... ბუნდოვანია ეს ფაქტებიც, სავარაუდოდ, შოკის ან ტრავმის გამო. გადმოვიდა რამდენიმე შეიარაღებული პირი და ჩვენს თვალწინ, ბავშვების თვალწინ, და ვიყავით არა მხოლოდ... დიდი რაოდენობით ... რამდენიმე წუთი აკლდა სკოლის დანაშაულებს და ბავშვების საკმაოდ დიდი ჯგუფი მიდიოდა სკოლისკენ, ყველა ასაკის, დანაშაული მცირეწლოვნებიდან, ასევე ჩვენც, რომლებიც ვიყავით 13-14 წლის ასაკის ბავშვები ალბათ მაგ პერიოდში. ზუსტად არ მახსოვს, რომელ წელს მოხდა. მაქსიმუმ 15 წლის. არ მორიდებიან ბავშვებს შეიარაღებული პირები, არც გაფრთხილება, რომ ვთქვათ, გაერიდეთ, არაფერი მსგავსი. დახვდნენ გია გულუას მანქანას და ბავშვების თვალწინ ატყდა სროლა ავტომატების, არ ვიცი რა იარაღები იყო. მე, უბრალოდ, მახსოვს ის ფაქტი, რომ ერთ-ერთ თავდამსხმელს დაეცალა, თუ არ ვცდები... არ ვიცი ქართულად რას ვეძახით, „აბოიმა“ ეგრეთ წოდებული და დაუფარდა მიწაზე. ძალიან გულგრილად დაიხარა, აილო ეს ნივთი ცარიელი და შეცვალა მეორე ნივთით, ანუ ძალიან ცივისსხლიანად მოქმედებდა ბავშვების თანდასწრებით. მაშინ ჩვენ ავტომატით ნივილ-კვილი, ზოგი დაიმალა იქვე ეზოში, ზოგი მიწაზე დანვა, ზოგი ხეს მოეფარა... ეს ადამიანი ჩაცხრილეს ზუსტად ჩვენს თვალწინ. მე, უბრალოდ, მეყო იმისი ჭკუა, ჩემი პატარა მეზობელი მიმყავდა, ალბათ 7 წლის გოგონა სკოლაში, რომელსაც მეზობელი მატანდა ხოლმე. მეყო იმის გონიერება, რომ ... როდესაც თავდამსხმელები განერიდნენ უკვე ამ ადგილს, მანქანაში არ ჩამეხედა. ცნობისმოყვარეობა დამეძლია და არ დამეხედა გარდაცვლილი ადამიანისთვის, იმიტომ რომ მივხვდი, რომ ეს სურათი იქნებოდა ჩემთვის შოკისმომგვრელი და შეიძლება ისეთი ტრავმა მიმელო, რომ მთელი ცხოვრება ვერ გამოვსულიყავი. მაგრამ მე ვიცი, რომ რამდენიმე ბავშვი თავდასხმის შემდეგ მიუახლოვდა მანქანას და ნახეს დაცხრილული ადამიანი, რომელსაც თუ არ ვცდები, ძალიან ბევრი ტყვია ჰქონდა მოხვედრილი და იმყოფებოდა რაღაც საზარელ მდგომარეობაში, რა თქმა უნდა, გარდაცვლილი უკვე, მახსოვს შემდეგ, როდესაც სკოლის შენობაში შევედით ამ მოვლენის შემდეგ, რამდენიმე ბავშვი ისტერიკული ტირილით, საშინელი, ისტერიკული ტირილით შემოვარდა კლასში, ველარ აწყნარებდნენ, იმიტომ რომ შეესწრნენ არა მხოლოდ მსგავს ფაქტს, არამედ ნახეს ეს სურათი, გარდაცვლილი ადამიანი. იმ ბავშვებთან ახლა, რა თქმა უნდა, არ მაქვს კონტაქტი, მაგრამ ვფიქრობ, რომ ეს არის ისეთი მოვლენა, რომელმაც ალბათ, სრულიად შეცვალა მათი ცხოვრება და მეტად ტრავმულად აისახა ალბათ მათ ფსიქიკაზე. შემდეგ ყვებოდნენ, როგორ ნახეს ჩაცხრილული ადამიანი და ამ ისტერიკულ ტირილში აღწერდნენ მის მდგომარეობას, ახლა არ მინდა

უბრალოდ, რომ გავიმეორო, საზარელ ფაქტებს. მალე სკოლაშივე მოვიდნენ გამომძიებლები, ასევე მახსოვს ეს ფაქტიც და რამდენიმე ბავშვი წაიყვანეს დასაკითხად. აღსანიშნავია ასევე, რომ, რა თქმა უნდა, სკოლის მოსწავლეები ვიყავით არასრულწლოვნები და არც გამომძიებლები დაინტერესებულან იმით, რომ არასრულწლოვანს დაკითხვაზე უნდა წაყვეს ვინმე სრულწლოვანი, ან მშობელი, ან მასწავლებელი. მახსოვს, რომ მასწავლებლებიც ძალიან ცუდ მდგომარეობაში იყვნენ. სტრესულ და შოკურ მდგომარეობაში და არ მახსოვს ახლა ზუსტად, ნამდვილად თავს ვერ დავდებ, შეიძლება ერთი-ორი მასწავლებელი წაყვა ამ მოსწავლეებს დაკითხვაზე. მაგრამ ეს იყო თავად მასწავლებლების ინიციატივა და არა გამომძიებლების თუ პოლიციელების მხრიდან, რომლებიც მოვიდნენ ამ ფაქტის შესასწავლად. როგორც ვიცი, საბოლოო შემთხვევაში, არც გამომძიებულა დიდად და არც გახსნილა მგონი ეს საქმე, როგორც ალბათ ძალიან ბევრი სხვა საქმე ამ პერიოდში. მოკლედ, აი ასეთ პირობებში გვინევდა ცხოვრება.

და შემდეგ უკვე რალაცნაირად, ძალიან უცნაურია, მაგრამ აი ამ ფაქტების შემდეგ, თითქოს, ყოველდღიურობად გახდა ეს ყველაფერი, იმიტომ რომ [...] ჩვენ გარეუბანში ვცხოვრობდით, პლატოზე და მაქსიმალურად ვცდილობდით, რომ ნაკლებად ჩავსულიყავით ცენტრში. გვესმოდა ისეთი ამბები, რომ მეზობლის ბიჭი, რომელიც ჩავიდა ქალაქში, 17-18 წლის, უკან აღარ დაბრუნდა, რადგან გაქურდეს, ან სისხლიან გარჩევას ემსხვერპლა, ან რომელიღაც შეიარაღებულმა დაჯგუფებამ უბრალოდ, ისე, გაუხსნა ცეცხლი, ყოვლად უმიზეზოდ. სამწუხაროა, მაგრამ ფაქტია, რომ 90-იან წლებში მსგავსი ფაქტები ძალიან ხშირი იყო და მომისმენია უფროსი თაობის ბევრი წარმომადგენლისგანაც.

ასე მიდიოდა სიყმანვილის პერიოდი, ამიტომ გულწრფელად უნდა აღვნიშნო, რომ როდესაც აფხაზეთის კონფლიქტის შესახებ შევიტყვე, დიდად უკვე, ალბათ, განცდაც არ მქონდა და აღქმა არ მქონდა, რა მოხდა, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან ბევრი ჩვენი მეზობელიც წასული იყო ამ ომში, რამდენიმე მათგანი აღარც დაბრუნდა. ამ ომში მონაწილეობას იღებდა ჩემი მამიდაშვილიც და მისგანაც ძალიან ბევრი საზარელი ისტორია მაქვს მოსმენილი. აღქმა აღარ მქონდა, განცდა აღარ მქონდა, არც თანაგანცდა მქონდა. არანაირი ემოცია ამ ფაქტებთან. თითქოს ეს გახდა ჩვენი ყოველდღიურობის შემადგენელი, თანმდევი ნაწილი და სხვა ტიპის ცხოვრება აღარც არსებობდა. წელან რომ ვსაუბრობდი 80-იან წლებზე და გარკვეულ მოგონებებზე, ეს მოგონებები, თუნდაც ბავშვური დადებითი და მხიარული ემოციები, მთლიანად გადაფარა ამ 90-იანმა წლებმა. აუცილებლად უნდა აღვნიშნო ერთი ფაქტი, პირად განცდას რადგან უკავშირდება: ძალიან საინტერესოა, რომ ამ პერიოდში ჩემი სიზმრები იყო მხოლოდ შავი და ნაცრისფერი. მე სხვა ფერი სიზმარში არ მახსოვს. თან ეს უკვე ის პერიოდია, როდესაც შუქი არ არის ხშირად, ეკონომიკური კოლაფსია ქვეყანაში, გაჭირვებაა. ხალხსაც ალბათ უკვე ისეთი ტანისამოსი აცვია, შავი და ნაცრისფერი, ამიტომ ეს სიზმრებიც, ალბათ, აქედან გამომდინარეობდა, რომ იყო ყოველთვის მეტად დამთრგუნველი და ფერები იყო მხოლოდ შავი, თეთრი ან ნაცრისფერი, შავი, თეთრი, ნაცრისფერი... სხვა ტიპის სიზმარი ალბათ 90-იანი წლების ბოლომდე არ დამსიზმრებია. და როდესაც პირველად ფერადი სიზმარი დამესიზმრა, ეს ფაქტი მახსოვს მკვეთრად - ღმერთო, როგორ მოხდა, რომ ფერადი სიზმარი ვნახე ცხოვრებაში (იციინის).

უარყოფითზე რომ არ ვისაუბრო მხოლოდ, ერთი-ორი ასევე 90-იან წლებთან დაკავშირებული რაიმე ფაქტი მაინც მინდა გავიხსენო, შედარებით უფრო ნათელი და საინტე-

რესო. ერთი ის გახლავთ, რომ საბჭოთა კავშირის დაშლის და საზღვრების გახსნის შემდეგ, დასავლური პროდუქტებიც ნელ-ნელა შემოედინებოდა ჩვენთანაც. რაც მახსოვს პირველი, როდესაც ვეზიარე ფრედი მერკურის და „Queen“-ის შემოქმედებას, სწორედ ამ პერიოდში, 90-იან წლებში და მაშინაც ისეთი გაციების და აღფრთოვანების შეგრძნება მქონდა, რომ ღმერთო ჩემო, არსებობს სხვა სამყარო, გაცილებით უფრო საინტერესო. ღმერთო, ეს რა მუსიკაა, როგორი შთამბეჭდავი. თან ეს ის პერიოდი, როდესაც [...] არ მაქვს არც მაგნიტოფონი, არც კასეტა, რომ მუსიკა ჩავინერო და შეიძლება სწორედ მაგნიტომაც იყო უფრო მძაფრი აღქმა ამ მუსიკისა, რომელიც თავში გიტრიალებს მუდმივად და მუდმივად ელი, რომ ხელახლა როგორღაც მოუსმინო. ეს იყო სწორედ „Queen“ და ფრედი მერკური და ეს იყო „Nirvana“ და კურტ კობეინის შემოქმედება, რომელსაც ვეზიარე მეგობრებისგან, რომლებსაც უფრო მიუწვდებოდათ ხელი, მაგალითად, მაგნიტოფონზე და კასეტაზე და მოგვიანებით უკვე „U2“ და ამის შემდეგ უკვე რალაცნაირად ახალი სამყარო აღმოვაჩინე როკის სახით.

კიდევ ერთ მომენტს გავიხსენებ, ეს არის 90-იანი წლების ბოლოსკენ, ალბათ უკვე სკოლას ვამთავრებდი, ალბათ 17-18 წლის ასაკში, არ მახსოვს ზუსტად, როდესაც აღმოვაჩინე, რომ არსებობს ინტერნეტი (იციინის) და არსებობს კომპიუტერი. არ ვიცი, ვისი დაფინანსებით იყო, მაგრამ ვაკეში კონკრეტულ ლოკაციაზე გარკვეული ოთახები იყო გამოყოფილი, სადაც რამდენიმე კომპიუტერი იდგა და შეიძლებოდა წინასწარ ჩაწერა და ერთი საათი უფასოდ კომპიუტერზე მუშაობა და ინტერნეტით სარგებლობა, რითაც ვისარგებლეთ მე და ჩემმა მეგობარმა. არისტოტელეს ფრაზა გამახსენდა: „ადამიანი ინყება გაციებით,“ ან „ფილოსოფია ინყება გაციებით.“ მახსოვს, როდესაც კომპიუტერში ინტერნეტით პირველად ვისარგებლე, ეს იყო გაციება და მაშინ მივხვდი, რომ ადამიანი მართლა ინყება გაციებით. საინტერესო და მძაფრი მოგონება იყო სწორედ ინტერნეტთან და კომპიუტერთან დაკავშირებით.

ეს არის, ძირითადად, ის მოგონებები, ის რამდენიმე ფაქტი, მძაფრი, რომლებიც შევარჩიე და მინდოდა თქვენთვის გამეზიარებინა. იმდენად რუტინული იყო, ძირითადად, დაკავშირებული იყო სწავლასთან, სკოლაში სიარულთან. ის მახსოვს მძაფრად, რომ სკოლაში გათბობა არ არის და საკლასო ოთახში ვსხედვართ ყველაფრით – ქურთუკებით, პალტოებით, ყველაზე თბილი ტანსაცმლით, რაც გვაქვს. არ ვიცი ამ პერიოდში მასწავლებლები რამდენად იღებდნენ ანაზღაურებას განუული შრომისთვის, ესეც არ ვიცი. ყოველ შემთხვევაში, შეიძლება იყო გარკვეული ანაზღაურება, მაგრამ ძალიან მცირე. მაგრამ, რასაც აღვნიშნავ, მართლა გაგვიმართლა და ჩვენს სკოლაში იმ პერიოდში მართლა კარგი მასწავლებლები იყვნენ და მახსოვს, რომ გერმანულსაც დამატებით გვამეცადინებდა ჩვენი გერმანულის მასწავლებელი. ისტორიის მასწავლებელი გვყავდა ძალიან საინტერესო, ქართულისაც, და არასდროს არ გვიგრძნია მათი მხრიდან, რომ უჭირთ, მსგავსი რალაც არ ყოფილა. რუტინა, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, ეს იყო რუტინა, იმიტომ რომ ჩემთვის პირადად და ჩემს ოჯახში არაფერი განსაკუთრებული არ ხდებოდა. ეს იყო ყოველდღიური ბრძოლა არსებობისათვის და ყოველდღიური ბრძოლა იმისთვის, რომ, უბრალოდ, გვექონოდა საჭმელი, გვექონოდა პური, ვყოფილიყავით თბილად, იმიტომ რომ აღარ იყო ელექტროენერჯია და, როგორც დანარჩენ თბილისს, გარკვეული პრივილეგირებული ფენების გარდა, რომლებსაც ჰქონდათ გენერატორი, გვექონდა ნავთქურა და ამ ნავთქურაზე მომზადებული კერძები, ნავთქურაზე გამთბარი წყალი საბანაოდ, შესაბამისად, ნავთის სუნი ყველგან – თმაში, ტანსაცმელზე, საწოლშიც კი. გახსენებაც რომ არ გინდა, უშუქობა... არც ის არ მახსენდება, რომ მეგობრებთან

ხშირად სათამაშოდ დავიდოდით ან ბავშვები ცხოვრებას ვიხალისებდით. არა, მსგავსი [არაფერი], რუტინა ამ სიტყვით სრული მნიშვნელობით.

ალბათ, მეც არ ვილაპარაკებდი არასდროს ამ საკითხებზე და არავისაც არ გავუზიარებდი დიდად. შეიძლება უფროს ასაკში. ახლა, როცა დავფიქრდი კონკრეტულად რაზე უნდა მესაუბრა, ეს გარკვეული ფაქტები, რაც მოგიყევით, შემდეგ ამოტივტივდა უკვე. დავფიქრდი, რაზე შემძლო მესაუბრა, გარდა იმ ყოველდღიურობისა, რაც ყველამ მეტ-ნაკლებად თანაბრად გამოვცადეთ 90-იან წლებში. შევარჩიე სწორედ ის ფაქტები, რომლებიც ჩემთვის პირადად მეტად მნიშვნელოვანი იყო აი ამ კონკრეტულ პერიოდში – 80-იანებიდან დაწყებული 90-იან წლებში. შეიძლება არის კიდევ რაღაც, რაც დავივინყე, გახსენებაც არ მინდა, ან ვცდილობ, რომ არ ვიფიქრო ამაზე, მაგრამ გარკვეულწილად ვფიქრობ, რომ ეს ამოთქმაც შველის და ამის გადახარშვასა და ხელახლა გააზრებაში ეს საუბარი, შეიძლება, დამეხმაროს. არავის უნდა 90-იანების გახსენება, მაგრამ სულ ვუბრუნდებით.

ზღა

ნანა ბაქრაძე, 73 წლის, მხატვარ-მოდელიერი, თბილისი ჩანერილია 15.11.2020

მე, თუ შესაძლებელია, ცოტა ადრე პერიოდიდან დავინყებ, 80-იანი წლების ბოლოდან, ის პერიოდი, როცა საბჭოთა კავშირი უკვე რყევას განიცდის, ინგრევა, გამოდის ეროვნული მოძრაობა პირველ პლანზე, თავისი ძალიან ქარიზმატული ლიდერებით, ნამოვიდა ეროვნული მოძრაობა და იდეა საქართველოს თავისუფლების. აი, აქედან დაიწყო ჩემ გარშემო მყოფი ადამიანების და პირადად ჩემიც, ჩემი ოჯახის მენტალიტეტის შეცვლა. ჩვენ მანამდე არ ვფიქრობდით ამ რაღაცეებზე, საერთოდ არ გვჭირდებოდა ფიქრი, ჩვენ მაგივრად ვიღაცები ფიქრობდნენ, სადღაც იქ, ზემოთ, მოსკოვში. ვჭამდით, ვსვამდით, მაგრამ ქვეყანაზე, სამშობლოზე, თავისუფლებაზე ფიქრი... ეკლესიაზე, სარწმუნოებაზე, მორწმუნეობაზე... ამაზე ფიქრი ჩვენ არ გვქონდა.

აი, დავინყეთ ფიქრი და აი, ზუსტად მაგ პერიოდიდან დაიწყო ის სიძნელებები, რაც შეეხო ყველა ჩვენგანის პირად ცხოვრებას და საზოგადოებრივ ცხოვრებასაც. ძალიან რთული პერიოდი დაიწყო, ძალიან. რაღაცნაირად გამოფხიზლების პერიოდი. დაიწყო აქციები, დაიწყო ბრძოლა თავისუფლებისთვის. მე პირადად არ ვარ ჩართული ძალიან ღრმად პოლიტიკაში, არასოდეს არ დავდივარ, არ დავდიოდი და არც ახლა არ დავდივარ აქციებზე, მაგრამ ყოველთვის ვიყავი საქმის კურსში. ეს პირად ცხოვრებაზე ძალიან ისახებოდა, იმიტომ რომ თანდათან, თანდათან რაღაცნაირი მძიმე პერიოდი დაგვიდგა ბრძოლის თუ რაღაცა სურვილების...

და აი, ამას მოყვა ერთი ყველაზე საშინელი და ტრაგიკული მომენტი, ეს 9 აპრილი. შვილი მაშინ პატარა მყავდა და, ბუნებრივია, ძალიან განვიცადე ეს ამბავი. და აი, მე და ჩემი პატარა შვილი ნავედით მეორე თუ მესამე დღეს იმ დანგრეულ, გაპარტახებულ, ყვავილმოყრილ და სისხლიან ტერიტორიაზე. საშინელი განცდა იყო. და იმ მომენტისთვის თითქოს ყველა გაერთიანებულები ვიყავით, ძალიან შეკრულები, ერთ აზრზე მყოფები. მაგრამ მერე გავიდა პერიოდი... ნუ მერე უკვე ზვიად გამსახურდიას მთავრობა მოვიდა, რეფერენდუმი ჩატარდა ქვეყნის გათავისუფლებაზე, გამოცხადდა დამოუკიდებლობა

და აი აქ ატყდა ყველაზე საშინელი, რაც კი შეიძლება მომხდარიყო ჩემ გარშემო. ადამიანები დაიყვნენ ბანაკებად, ეგრეთ წოდებული „ზვიადისტები“ და მისი მონინალმდეგეები. ეს იმდენად მძიმე ასატანი იყო, ეს გადადიოდა პირად ცხოვრებაში. ყველა სამზარეულოში, სამსახურში, ქუჩაში ირჩეოდა, იყო საშინელი ჩხუბები. მე მახსოვს ერთი რამ, ჩემი დაბადების დღე 15 აპრილს არის, უკვე ძალიან ჭირდა ცხოვრება, დიდი გაჭირვება იყო და ვაი-ვაგლახით შევაგროვე რაღაცა თანხა, გავაკეთე პატარა პურ-მარილი და მოვინვიე ჩემი ნათესავები. უკვე ჩვენ გვიჭირდა ერთმანეთის ნახვა, იმიტომ რომ გარშემო ისეთი სიტუაცია იყო. მთელი საღამო ხელჩართული ბრძოლა და ჩხუბი იყო. ჩხუბობდნენ ზვიადის მომხრეები და მისი მონინალმდეგეები. ესე იგი ჩემი ნათესავებიც გაყოფილები იყვნენ და ეს საშინელი დაპირისპირება იყო, საშინელი. და მე მახსოვს, რომ ძალიან გამწარებული და ძალიან ნაწყენი გავედი სამზარეულოში, დავჯექი, იმიტომ რომ ეს ჩემი დაბადების დღე, ასე სიმწრით მოპოვებული, სრულიად ჩამიშხამდა. ასევე იყო სამსახურში რომ მივდიოდი, მთელი დღე იყო ჩხუბი და კამათი ჩემ გარშემო. ეს, რა თქმა უნდა, ძალიან მძიმე ასატანი იყო. სწორედ ამ დაპირისპირებამ მოიტანა... ალბათ შედეგი იყო და ალბათ უკვე ამისკენ მიდიოდა, სამოქალაქო ომი. ბუნებრივია, ამ სამოქალაქო ომსაც რუსეთი ხელმძღვანელობდა, ალბათ, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენ ვმონანილებოდით ამაში, ქართველები. ეს აუტანელი იყო. აუტანელი იყო! მახსოვს, წავედი, მინდოდა ჩემი თვალთ მენახა თუ შემეგრძნო ეს ყველაფერი და „ივერიასთან“ უკვე გადაკეტილი იყო გზები. და იდგა აი, ამ გადაკეტილ გზასთან დიდი ჯგუფი ადამიანების და უყურებდნენ და უსმენდნენ, როგორი სროლა იყო იქ, მთავრობის სასახლესთან. ღამეები გვესმოდა საშინელი სროლა. ვინჩქით ღამე, გვეძინა და სროლა იყო თანმდევი აი ამ პროცესის. ძალიან მძიმე იყო, ძალიან საშინელი ასატანი იყო ეს ყველაფერი. ძალიან მძიმედ მოქმედებდა ადამიანის ფსიქიკაზე.

სამოქალაქო ომის მერე დაიწყო უკვე ღელვა აფხაზეთში. მე ქრონოლოგიურად შეიძლება ცოტა რაღაცა ავუროო, შეიძლება ცოტა ზერელებდ, მაგრამ მე მოვყვები ჩემს პირად განცდებს. [...]

ჰო, მერე დაამხეს ზვიად გამსახურდია, თუ მანამდე იყო, აფხაზეთში დაიწყო ღელვა, ჯარი შევიდა და დაიწყო ომი აფხაზეთში. კარგად მახსოვს, სამსახურში მივდიოდი, შემხვდა ჩემი ერთი ჯგუფელი. ბევრად ჩვენზე უფროსი იყო. 11 საათი იყო, დილა და ძალიან ნასვამი იყო, მთვრალი იყო. მე გამიკვირდა, როგორ, ასე დილიდან რამ დაგათრო და ნანა, მეო ხვალ დილასო მივდივარ ომშიო, ასე მითხრა. ერთი კვირის მერე გავიგე, რომ მეორე დღესვე, როგორც კი ჩავიდა ეს ყმანვილი ფრონტის ხაზზე, ერთ საათში მოკლეს. აი ეს ისეთი საშინელი... მე ამით განვიცადე ომის საშინელება. ჩემი ძალიან ახლობელი არავინ არ მონანილებოდა ომში, მაგრამ ამ ჩემი ახლობელი, ახლო მეგობრის, ძალიან საყვარელი მეგობრის სიკვდილმა, ასეთმა უეცარმა სიკვდილმა, განმაცდევინა ამ ომის მთელი საშინელება, ომის მთელი სიმწარე. ამ ომის მერე, რა თქმა უნდა, დაიკარგა აფხაზეთი, დაიკარგა ოსეთი და საშინელი პერიოდი დაგვეწყო უკვე საქართველოში, როგორც ეძახიან, შავბნელი 90-იანები. ეს მართლაც შავბნელი იყო, როგორც პირდაპირი გაგებით, ისე გადატანითი მნიშვნელობით, იმიტომ რომ არ გვექონდა შუქი, აი, არაფერი არ გვექონდა, გათბობა, არაფერი არ იყო. იცით როგორ მახსოვს ეს პერიოდი? აი, როგორც ერთი დიდი ცარიელი, შავი პერიოდი. თითქოს არც არაფერი არ ხდებოდა და ამასობაში კიდევ ძალიან ბევრი ტრაგიკული რაღაც ხდებოდა.

ძალიან დიდი გაჭირვება დაიწყო, საოცარი, არა საკვები, არა ტრანსპორტი, არა გათბობა, არა შუქი. დედა მყავდა უკვე ხნიერი მაგ დროისთვის და ვატყობდი, რომ ეს შუქის

ნასვლა და ეს უშუქობა უკვე მის ნერვებზე და მის ფსიქიკაზე ძალიან ძლიერად მოქმედებდა. სულ იმის შიში მქონდა, რომ არ დაწყებოდა რალაცა ისტერიკის მაგვარი, როცა შუქი მიდიოდა. ესეც რალაცნაირი ძალიან დიდი განცდაა, რომ უყურებ შენს ახლობელს, რომელიც ასე იტანჯება და რის გამო! იმის გამო, რომ შუქი არა გვაქვს, სინათლის გამო არა გვაქვს გათობა, გაზი და აი ეს ყველა ასეთი მომენტები ძალიან რთული იყო.

მე პირადად ამ პერიოდისთვის დიდი მატერიალური გაჭირვება არ მქონია, იმიტომ რომ რალაცნაირად მოვახერხე და შევეძელი გამომენახა გზები იმისთვის, რომ მეშოვა მატერიალური სარგო ჩემთვის. ვმუშაობდი ისეთ ადგილებში, სადაც ხელფასი მქონდა, მაგრამ ჩემ გარშემო ხალხს საშინლად უჭირდა. და, გარდა იმისა, რომც გქონოდა მატერიალური საშუალება, რომ რამე გეყიდა, უბრალოდ, არაფერი არ იყო. პრაქტიკულად არ იყო საკვები, არ იყო არაფერი, რომ გეშოვა, მოგეძებნა, მოგეპოვებინა. და მერე გადავედით ტალონებზე, ძალიან კარგად მახსოვს, სამსახურში გვირიგებდნენ ტალონებს - კარაქის ტალონი, ყველის ტალონი, პურის ტალონი. მახსოვს, ერთხელ დაგვირიგეს ტალონები და შემოვიტანე ოთახში სამსახურში და ჩავდე უჯრაში. ერთ საათში რომ მოვბრუნდი, ტალონები არ დამხვდა, ანუ ვილაცამ მომპარა. ეს ჩემთვის იყო ისეთი ტრაგედია, რომ მე არ შემეძლო ბავშვისთვის მიმეტანა კარაქი, იმიტომ, რომ სხვა გზა არ იყო, სხვანაირად ვერ იშოვიდი. და კიდევ ერთი სასაცილო ფაქტი მოხდა, ამას ვიხსენებ, ვყვები და ბავშვები არც მიჯერებენ, ასეთ რალაცას რომ ვყვები, ჩემი შვილოშვილები არც მიჯერებენ, რომ შეიძლება, რომ ასეთი რალაც მომხდარიყო. ტალონით ვიყიდე ორი შეფუთვა კარაქის, ორასგრამიანები. პარკში მეღო და ვბრუნდებოდი სახლში, როცა სახლს მოვუახლოვდი, უეცრად მომვარდა ძალი და ერთ ამ შეფუთვის დაავლო პირი და წამართვა ამ პარკიდან კარაქი. არ გაიქცა, სხვათა შორის, პირში ეღო ეს კარაქი და თვალელებში მიყურებდა (იცინის), ეტყობა ისიც მიხვდა, რომ საშინელება ჩაიძინა. მე იმდენად გავმწარდი, წამსკდა საშინელი ტირილი. ვდგავარ და ვქვითინებ. ვილაც კაცმა გამოიარა და მითხრა, ქალბატონო, რა ხდება, რა გჭირთო, რამე ხომ არ გიჭირთო. მე ვუთხარი, არა, ძალღმა კარაქი მომტაცა-თქო და მერე ორივეს გაგვეცინა. ანუ იმ დონეზე ვიყავით გაჭირვებული, რომ აი ეს ერთი შეფუთვა კარაქი სიცოცხლის ფასად მიღირდა. მერე რიგები პურზე. პური არ იშოვებოდა პრაქტიკულად. მე მახსოვს, ჩემები დგებოდნენ ასე ღამის 2-3 საათზე რიგში იმისთვის, რომ დილისთვის, როდესაც პური მოდიოდა, პური რგებოდათ. ელემენტარულად - ორი ან სამი, ისიც თვლით იყო და რომ ეს რგებოდათ. მამას ახალი გაკეთებული ჰქონდა ოპერაცია, დიდი ჭრილობა მუცლის არეში და ერთ მშვენიერ დღეს მოვედი სახლში, მთელი სახლი გასისხლიანებული იყო და ბინტები ეყარა. სახლში არავინ იყო, ვერ მივხვდი, რა ხდებოდა, შიშისგან გული გამისკდა. თურმე, პურის რიგში ისე მიუსრესიათ რკინის ჯებირზე, რომ ეს ჭრილობა გაეხსნა. ძლივს მოიყვანეს სახლში, საავადმყოფოში წაიყვანეს. საავადმყოფოებიც ისეთ დღეში იყო, საშინელში. [...]

კიდევ რა იყო.... მერე ფული, რაც მთავარია, ფული არ იყო. ჯერ ეს რუსული რუბლი იყო, რომელმაც საერთოდ ძალა დაკარგა და ფიქრობდნენ, რომ გადასულიყვნენ ახალ ვალუტაზე. მაგრამ მახსოვს, რომ დაბეჭდეს გარდამავალი ვალუტა, კუპონები. და ეს კუპონები იყო ძალიან სასაცილო ფული, ძალიან. დედა ელოდა პენსიას კუპონებით, თუ არ ვცდები, ხუთი ათასს და ტროლეიბუსის ბილეთი ღირდა ოთხი ათასი, მე მგონი. ასეთი შეფარდებით იყო ეს ფული. დედა როცა იღებდა პენსიას, მეუბნებოდა, რომ წადიო, ჩემი პენსიით ბავშვს რამე უყიდეო, და ამ ფულით საერთოდ ვერაფერს ვერ იყიდდი. მე მივდიოდი, თვითონ რალაცას ვყიდულობდი ბავშვისთვის, მომქონდა. მერე ერთ დღესაც ძალიან დავილაღე და ვუთხარი, დედა, კარგი რა, მე ვუთხარი, არ-

აფერი არ მოდის ამ შენი პენსიით-მეთქი. ისე გამიბრაზდა და ისე ეწყინა, როგორ არა გრცხვენია, ნანაო, ათასები მაქვსო პენსიაო. ანუ ის, თავის ასაკში, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან განათლებული ქალი იყო, მაინც ვერ იგებდა (იცინის), რომ ათასი აბსოლუტურად ნოლის ფასი იყო.

კიდევ რა მახსოვს ძალიან მწარედ. ტრანსპორტი არ იყო. თუ მანქანა გყავდა, ბენზინს ვერ იშოვიდი, ისე რომ, თუნდაც მანქანის ყოლა არანაირი შეღავათი არ იყო. აი მახსოვს, როგორ მივდიოდი ფეხით და შორს დამყავდა ჩემი შვილი სკოლაში, იმიტომ რომ სკოლა იყო ჩემი სამსახურის გვერდით. ამიტომაც მე გამომყავდა ბავშვი სკოლიდან და იქ მყავდა ჩემს სამსახურში და მთელი დღე ჩემი მეთვალყურეობის ქვეშ იყო. მეცადინეობა, კვება თუ რაღაც... რამდენჯერ, მახსოვს, რომ ფეხით წავსულვართ და ფეხით წამოვსულვართ, იმიტომ რომ არა, არაფერი, აბსოლუტურად არაფერი. მეტრო კი მოძრაობდა, მაგრამ იმის გამო, რომ შუქი ძალიან ხშირად ქრებოდა, ხშირად იჭედებოდა მატარებლები გვირაბებში. ერთხელ მახსოვს, მეტროთი მოვდიოდი, სახლში ვბრუნდებოდი და ჩაქრა შუქი, რამდენიმე ხანი ვიყავით ვაგონში, მაგრამ ძალიან გაუსაძლის სიბნელეში, ამ უჭყერობაში. მერე გადმოგვსხეს ვაგონიდან. თან ისეთი ცუდ ადგილას იყო გაჭედული მატარებელი, შუა გვირაბში, სადაც კედლები ასეთი მრგვალი, სფეროებური კედლები აქვს მეტროს და ფეხის დასადგამიც კი არ იყო. როგორც იქნა, გადმოვედით რელსებზე, ლიანდაგებზე და წამოვედით ფეხით. კარგად გასაველეი გვექონდა მანძილი. ძალიან კარგად მახსოვს ჩემი შვილის განცდა. მეუბნებოდა, დედა, ფრთხილად იყავი, აქ ვირთხები დარბიანო. როგორ გულზე მომხვდა, რომ ბავშვი, ეტყობა თვითონაც ეშინოდა, მაგრამ იმაზე ფიქრობდა, რომ დედას არ უკბინოს ვირთხამო (იცინის).

ყოველმხრივ ძალიან ცუდ მდგომარეობაში ვიყავით. მერე თანდათან თითქოს... ჰო, საშინელი ბანდიტიზმი იყო. გავრცელდა ეს უკანონობა, კორუფცია, თარეშობდნენ ეს რაღაცა დაჯგუფებები, კულინარებიო, იოსებიძელებიო. ჩვენი სახლი პირდაპირ იოსებიძეს უყურებდა. წარმოიდგინეთ, რომ ყოველდღე, ყოველ შემთხვევაში, ყოველ მეორე დღეს, მოვარდებოდა რაღაცა ახალგაზრდა ბიჭების ჯგუფი, ატყდებოდა სროლა, ერთს მოკლავდნენ. გავიდოდა კიდევ ცოტა ხანი, კიდევ მოცვივდებოდა ჯგუფი, კიდევ ვილაცა ახალგაზრდას კლავდნენ. ნუ ეს ენით აუნერელი რაღაც [იყო], ამის ატანა, უბრალოდ, ნორმალური ფსიქიკის ადამიანისათვის ძალიან ძნელია, როცა უყურებ, რომ შენს მეზობელს, ახალგაზრდა ბიჭს, ყოველ მეორე, ყოველ მესამე დღეს კლავენ. ეტყობა აქედანაც მიდიოდნენ იქით და იყო აი ეს დავიდარაბა და მკვლელობა.

მერე თანდათან, თანდათან თითქოს ჩანყნარდა ეს არეულობა, მაგრამ იმდენად გამეფებული იყო ამ ქვეყანაში ეს უკანონობა, არეულობა, კორუფცია, რომ უკვე ქვეყანას ქვეყანა აღარ ერქვა. აღარ იყო ეს ქვეყანა, აღარ იყო ეს საშუალება... აღარც სამუშაო. სამუშაოც თანდათან მიიღია და აღარც საქმე იყო. არაფერი, აი, სრულებით არაფერი. ეს ეკონომიკა, მახსოვს, რომ ამბობდნენ, რომ 68 პროცენტით დავარდა ეკონომიკა. ისეთ ქვეყანაში, სადაც ეკონომიკა 68 პროცენტით დაეცემა, წარმოიდგინეთ, რა ხდება მაშინ იმ ქვეყანაში. მახსოვს, რომ მაგ პერიოდში, ჩვენ ადრე ვიყიდეთ მინა სოფელში პატარა სახლით და უკვე იძულებული გავხდით, რომ ეს ნაკვეთი დაგვემუშავებინა, რომ რაღაცნაირად ლუკმა-პური გვემოვა, ჩვენ პრაქტიკულად ვერ ვყიდულობდით ვერაფერს. და მართლაც, ვამუშავებდით წლები მინას, მოგვეყავდა მოსავალი და, სხვათა შორის, აი ამით იყო ჩვენი ოჯახი. გავავსებდით ხოლმე შემოდგომაზე სარდაფს პროდუქტებით, ჩვენი მონეული მოსავლით და რაღაცნაირად გაგვქონდა ეს პერიოდი. მერე უკვე, 90-

იანი წლების ბოლოსკენ, მართალია, ცოტა ჩანყნარდა სიტუაცია, მაგრამ მაინც ძალიან ჭირდა, ძალიან არასახარბილო მდგომარეობა იყო.

ეს არის, ძირითადად, ჩემი მოგონებები. შეიძლება კიდევ რაღაც არის, მაგრამ, ხომ იცით, როგორ არის ნათქვამი, რომ წლები რომ გადის, თითქოს ყველა ეს მოგონება ფერმკრთალდება, რაღაცნაირად მივიწყებას ეძლევა, მაგრამ მაინც ვფიქრობ, რომ 90-იანი წლები - ეს ისეთი პერიოდი, რომელიც ბევრი ადამიანის გონებაში ასე თუ ისე მაინც ჩაილექა. ვფიქრობ, რომ ადამიანებს უნდა ეყოს გონიერება, რომ ეს მეხსიერება, რაც ჩვენ მაშინ დავაგროვეთ, რაღაცნაირად ალბათ ჭკვიანურად და გონივრულად უნდა გამოვიყენოთ ჩვენი მომავლის ასაშენებლად, უფრო სწორად ასაშენებლად. ვნახოთ, ვნახოთ, ჩვენი ერი როგორ შეძლებს ამ წინა მოვლენების გამოყენებას ისე, რომ მომავალში კვლავ არ შეიქმნას ასეთი მძიმე პირობები.

როგორ შეიძლება ადამიანმა ისე იცხოვროს, რომ კარგი რამე არ გაახსენდეს. რა თქმა უნდა, იყო რაღაც კარგიც, მაგრამ იცით, როგორი უცნაური ამბავია. მე მანამდეც მაგაზე ვფიქრობდი ხოლმე. იცით, როგორ არის, აი ეს ერთი დიდი შავი ლაქაა, დიდი შავი ლაქა. აი, ახლაც კიდევ [...] აი, ვფიქრობ, რა კარგი... მანამდე კი, მახსენდება, იმის მერე მახსენდება, იმიტომ რომ მანამ, 80-იანი წლებში, ისეთი სამსახური მქონდა, რომელიც მაძლევდა საშუალებას მოგზაურობის, როცა არავის უფლება არ ჰქონდა გასვლისა ქვეყნიდან, მანამდე მე ვმოგზაურობდი საზღვარგარეთ, ნახევარი მსოფლიო მაქვს მოვლილი. 90-იანების მერე, თანდათან, დავინწყე ძალიან კარგად ჩემი პროფესიის გამოყენება, ვმუშაობ, მაგრამ ეს რაღაცნაირი... ერთადერთი სიხარული ჩემს ცხოვრებაში ჩემი შვილი იყო, რომელიც ყოველდღე მახარებდა. ძალიან კარგი ბავშვი, ძალიან ჭკვიანი, ერთგული, რაღაცნაირი ბავშვი, რომელიც არ გაგაბრაზებდა. აი, ეს იყო ერთი სიხარული, მეტი გარედან არაფერი არ ყოფილა კარგი. ეს იყო ერთი შავი დიდი ლაქა, ცარიელი, რაღაცნაირი, ვერც გეტყვი, ვერც აგისხნი, რაღაცა რთული ასახსნელია, აი, დიდი შავი, რაღაცნაირი სიცარიელე და უმძიმესი პერიოდი.

ხალ

რუსუდან თაბუკაშვილი, 43 წლის, საერთაშორისო ურთიერთობათა სპეციალისტი, თბილისი ჩანერილია 21.07.2020

აღმოვაჩინე, რომ სხვა იმ ადამიანებთან შედარებით, რომლებიც ჩვენი ასაკის არიან, რატომღაც კარგად, შედარებით კარგად მახსოვს... შედარებით კარგადაც მესმის, ოღონდ რას უკავშირდება ეს, არ ვიცი. პერიოდი იყო ისეთი, რომ ძალაუწებურად ხვდებოდი და გრძნობდი, რომ გარდამტეხი ეპოქა იყო და რაღაცა უნდა შეცვლილიყო, რაღაცა უნდა მოეთანა, თუ რაღაც წაელო... როგორც ჩანს, ვხვდებოდი ამას და, ალბათ, ამიტომაც მეტ-ნაკლებად კარგად მახსოვს. ეს არ არის ისეთი მოგონება, როგორიც უნდა ჰქონდეს 10-11 წლის ბავშვს. ის, რომ სადღაც რაღაცა ხდება, მაგრამ მე კარგად ვარ ოჯახში და ყველაფერი კარგად არის ჩემ ირგვლივ, როგორი მოგონებაც, თურმე, ჩემს მეგობრებს აქვთ, ასეთი შეგრძნება მე არ მქონია. ვხვდებოდი, რომ რაღაცა ხდებოდა, ისეთი რაღაც, რასაც ზეგავლენა ექნებოდა ჩემზეც და ყველაზე. და ამიტომ, ნათელი ბავშვობა იყო და დადებითად მახსოვს მეთქი, რომ ვთქვა, არა, არ მახსოვს დადებითად, არც 80-იანების

ბოლო და არც, მით უმეტეს, 90-იანები. 90-იანები საერთოდ... ჰო, პრინციპში, ძალიან მიჭირს და გახსენებაც არ მინდა. მინდა, რომ საერთოდ არ ყოფილიყო ის 90-იანები... რაც იყო იმდენად რთული გადასატანი აღმოჩნდა, რომ ახლა თანდათან ვხვდები, რამდენად დიდი ზეგავლენა იქონია ჩემი პიროვნების ჩამოყალიბებაზე და ზოგადად, ჩემს ხასიათზე. დეიდაჩემმა ლილიმ იცოდა ხოლმე თქმა, ჩინელების (მგონი ჩინელებისაა) წყევლაა, რომ გეცხოვროს პოლიტიკური ცვლილებების ხანაშიო. ახლა ვხვდები, მართლა რამდენად უნდა გაგიმეტოს ადამიანმა, რომ ეს მოგაწყევლოს – პოლიტიკური ცვლილებების პერიოდში გეცხოვროსო! (იცინის).

მახსოვს ეროვნული მოძრაობის დასაწყისი. 88 წლიდან მახსოვს, როდესაც ნოემბერში დაიწყო შიმშილობები. რომ გითხრა, ჩემი მშობლები და ახლობლები დიდად ჩართულები იყვნენ და მიტინგებზე დადიოდნენ მეთქი – არა, მაგრამ მამიდაჩემს დავყავდი მიტინგებზე. არა იმიტომ, რომ თვითონ დადიოდა, არამედ იმიტომ, რომ საკუთარი თვალთ მენახა ყველაფერი. რამდენიმე მიტინგზე ვიყავით, გამსახურდიას მიტინგზე, მათ შორის, ლოკომოტივის სტადიონზე რომ გამართა 26 მაისს. და რალაც ისეთი აურა იყო, რომ უნდა მენახა და შემეგრძნო. აი, ასეთი სიტუაცია იყო.

88 წლის შიმშილობის პერიოდი ძალიან კარგად დამამახსოვრდა იმიტომაც, რომ მეზობელი მყავდა, ცოტა მეტიჩარა ბიჭი, მაშინ 18-19-20 წლის იქნებოდა, შეიძლება უფრო პატარაც და ჩვენთან შემოვიდა დასარეკად. ვილაც თავის მეგობარს დაურეკა და ეუბნებოდა, რომ მთელი ღამის უძილო ვარო, პარლამენტის წინ ვიყავიო, ძალიან გვცვიოდაო, რალაც პლედები გვქონდაო, არ გვყოფნიდა ეს პლედებიო, მოკლედ, ვერც დავიძინეო, ვერც ისაო, ვერც ესაო... მოკლედ, მეტიჩრულად უყვებოდა იმ ამბავს, როგორ გაათენა ღამე პარლამენტის წინ. მაგრამ მახსოვს, რომ მაშინ დავფიქრდი, როგორი იქნებოდა ამ მომიტინგეებისათვის ღამე იქ ყოფნა. თან იმ სიცივეში, ნოემბერი იყო, ციოდა უკვე და თანაც რომ შიმშილობდნენ. დავფიქრდი, რას ნიშნავდა შიმშილობა და ვიკითხე, რა არის ეს შიმშილობა თქო და მაშინ გავიგე რომ არსებობს მშრალი შიმშილობა და ისეთი, როდესაც წყალს სვამ და (იცინის) წყალს რომ სვამ, ეს უფრო დიდხანს გაცოცხლებს, ასე ვთქვათ, უფრო დიდი ხანი შეგიძლია გაძლო.

ამის შემდეგ იყო 9 აპრილი, რომელიც აი, მართლა ძალიან კარგად მახსოვს. მახსოვს ჩემი შეგრძნებები, ხალხის შეგრძნებები. ის დილა მახსოვს, 9 აპრილი რომ გათენდა, რძის ამოსატანად რომ ვიყავი მალაზიაში და იქ გავიგე, რომ თურმე რალაც მოხდა პარლამენტის წინ და თურმე ახალგაზრდები დახოცეს [...] ჰოდა, მახსოვს, როგორ ვისხედით ბავშვები ტირიფის ქვეშ, იმ დღეს, საღამოთი და ვბჭობდით ძალიან საოცარ რამეზე - რამდენი წლის ვიყავი, ათის, ხომ – ჰქონდა თუ არა რესპუბლიკის მეთაურს იმის უფლებამოსილება, რომ შეეკავებინა ჯარი, რომელიც შემოვიდა. ანუ დაეკითხა თუ არა ვილაცა რესპუბლიკის მეთაურს ჯარების შემოსვლაზე. ამას ვბჭობდით 10 წლის ბავშვები. და მახსოვს, რომ მეზობელმა გადმოგვხედა მეორე სართულიდან და გვითხრა, ბავშვებო, გაჩერდით ახლა, მაგი უფროსებს ვერ გაურკვევიათ (იცინის) და თქვენ რეებზე ლაპარაკობთო.

ეს პერიოდი და შემდეგი წლები, ისეთი შეგრძნება მქონდა, რომ რალაცას მიაღწია ხალხმა: დამოუკიდებლობა მოვიპოვეთ ამდენი ბრძოლის, ამდენი შიმშილის, ამდენი შიმშილობების, უფრო სწორად, შემდეგ. პროტესტის შედეგი იყო ის, რომ საბოლოო ჯამში დამოუკიდებლობა დადგა. და მაშინ ამას აღვიქვამდი როგორც ბრძოლის შედეგს - ჩვენ ვიბრძოლეთ და ჩვენ ეს მოვიპოვეთ, ჩვენ ეს დავიმსახურეთ ყველანაირად. ისეც, ასეც, მსხვერპლიც გავიღეთ, და ლოგიკური დასასრულიც დადგა ძალიან დადებითი - დამო-

უკიდებლები გავხდით. მაგრამ მერე, მერე იყო 90-იანები. საშინელი პერიოდი, ბნელი, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით. ერთი ბნელი შუა საუკუნეები იყო, რომელიც საშინელება იყო და მეორე - 90-იანი წლები, რომელიც არანაკლებ საშინელება იყო (იციანის) პირდაპირი და გადატანითი მნიშვნელობით.

მახსოვს, რომ ფეხით დავდიოდი სახლიდან უნივერსიტეტამდე, მახსოვს, რომ ფეხით დავდიოდი ძალიან ბევრს. მახსოვს, რომ ერთხელ არ გვექონდა საჭმელი სახლში, საერთოდ არაფერი: გვექონდა მარტო ხახვის ორი თავი, მეზობელს ჰქონდა კვერცხის ფხვნილი და ზეთი. ჩამოვიდა ის მეზობელი თავისი კვერცხის ფხვნილით და ზეთით. დავჭერით ჩვენ ეს ხახვი, მოვხრაკეთ, შევწვით ეს საშინელი კვერცხის ფხვნილი და შევჭამეთ. აი ასე, იმიტომ რომ სხვა მეტი ფიზიკურად არაფერი იყო საჭმელი. მახსოვს ისიც, რომ პურის რიგში ვიდექი, ოღონდ ეს პურის რიგში დგომა, სხვათა შორის, აქაც და კასპში განსაკუთრებით, იყო ძალიან სასიამოვნო, იმიტომ რომ ბავშვები ერთად მივდიოდით ხოლმე და გართობის სახე ჰქონდა ამ ყველაფერს. მახსოვს, რომ წყალი არ იყო და წყალი ამოგვექონდა, კასპშიც და აქაც, საიდანღაც. ქვემოთ მოდიოდა, ეზოში, წყალი და ის წყალი უნდა ამოგვეზიდა. მახსოვს, რომ გადაბმულად რამდენიმე დღე ერთხელ არც გაზი იყო, არც შუქი და არც წყალი. მახსოვს მომენტი, როცა პირველად მოხდა ასე, და ის საშინელი შეგრძნება - თან ზამთარი იყო - თან რომ გცივა, თან რომ დასაბანი ხარ, თან რომ გშია და თან რომ ლოგინი არის ძალიან, ძალიან ცივი. ჰო, 90-იანები კომპარად მახსოვს იმიტომ, რომ ციოდა, ციოდა, ძალიან ციოდა, მთელი ეს პერიოდი ძალიან ციოდა ზამთარში. ზაფხულიც კი იყო ამ 90-იანებში, მაგრამ 90-იანებს რომ ვიხსენებ, მახსენდება ის, რომ მუდმივად მციოდა, სულ მციოდა (იციანის). [...] სხვათა შორის, ერთ ნაცნობ გერმანელს აქვს ერთხელ ნათქვამი, რომელიც ბოსნიაში, სარაევოში ცხოვრობდა ერთი პერიოდი: მივაქციე ყურადღება, რომ სითბოს და სიცივის აღქმა გვექონდა სხვადასხვანაირიო. როგორც კი ოდნავ აგრილდებოდა, ეგრევე გამათბობელ საშუალებებს რთავდნენ და რალაცას იხურავდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან არ ციოდაო. ისე არ ციოდა, როგორც ისინი პანიკაში ვარდებოდნენო. მერე აღმოაჩინა, რომ თურმე ომის პერიოდმა - იუგოსლავიაში რომ ომი იყო - და იმან, რომ სითბო არ ჰქონდათ და სულ რომ ციოდა, ჩატოვა მათში, ამ ომგადატანილ ხალხში შეგნება, რომ ოღონდ არ შემცივდეს. ჰოდა ჩვენთანაც ასე არის, არ შემცივდეს, არ მომშივდეს... იმიტომ რომ თუ იყო საჭმელი, უნდა გექამა აუცილებლად, იმიტომ რომ იმ მომენტში თუ არ შეჭამდი, მერე ვეღარ შეჭამდი, იმიტომ რომ მერე შეიძლება ფიზიკურად აღარ ყოფილიყო.

მახსოვს, პირველად რომ დადგა 90-ანების ზამთარი, მაშინ არ ვიცოდი, რის მოლოდინი უნდა მქონოდა და როგორი იქნებოდა. იმიტომ პირველი ზამთარი შედარებით იოლი გასაძლები აღმოჩნდა, იმიტომ რომ პირველი იყო და მისი მსვლელობისას ვიძენდით გამოცდილებას, თუ როგორია ზამთარი. შემდეგ წელს, შემოდგომაზე კი იყო მომენტი, როდესაც საღამოს სახლიდან გავედი პურის რიგში ჩასადგომად, და მივხვდი, რომ რალაცა უნდა ჩამეცვა და ისე ვერ დავდგებოდი, როგორც ზაფხულში. და იმან, რომ თბილად უნდა ჩამეცვა, რომ არ შემცივნოდა, გამახსენა ნინა ზამთარი, რომელიც ძალიან საშინელი იყო. მახსოვს, როგორ შემეკუშმუა გული. მგონი, შემოდგომა სწორედ ამ მომენტის მერე აღარ მიყვარს: როდესაც მივხვდი, რომ დამთავრდა ზაფხული და ახლა უნდა ვემზადო იმისთვის, რომ ზამთარი მოვა, ძალიან საშინელი. კიდევ მახსოვს, რომ აუცილებლად უნდა გქონოდა იაპონური გამათბობელი ფუჯიქსი, წითელი. იმიტომ, რომ ის ათბობდა ყველაზე მეტად. შედარებით დიდიც იყო და შედარებით მეტ სითბოს გამოსცემდა. საბჭოთა ნავთქურები რომ იყო, იმაზე შეიძლებოდა საჭმლის გაკეთება, უკიდურეს შემთხვევაში

შეიძლებოდა გამთბარიყავი კიდევაც, მაგრამ პრინციპში მარტო საჭმელი უნდა გაგეკეთებინა, მეტი სხვა არაფრისთვის ვარგოდა.

მახსოვს, როდესაც 98 წელს გერმანიაში წავედი (90-იანებიდან რომ გერმანიაში მოხვდები უცებ, ჰამბურგში!), ყველაფერი რომ ჰქონდათ. მახსოვს, ვიჯექი და ვფიქრობდი, ღმერთო ჩემო, რაში სჭირდებათ ახლა ამათ 24 საათი დენი? ანდა, რაში სჭირდებათ ცხელი წყალი, ცივი წყალი, აი, რაში სჭირდებათ თქო? (იცინის). სერიოზულად მქონდა ასეთი ფიქრი. ახლა იმას რომ ვიხსენებ, რომ მსგავსი რაღაც თავში აზრად მომივიდა, ეგ მიკვირს. ჩვენ იმდენად არაფერი გვექონდა და იმათ იმდენად ყველაფერი, რომ ვფიქრობდი: ხომ არაფერი გვაქვს და მაინც რაღაცნაირად ვცხოვრობთ, არა? ჰოდა რად უნდათ ეს ამდენი, ზედმეტი ყველაფერი, რად უნდათ, რაში სჭირდებათ-თქო? (იცინის).

ჰო, მოკლედ, ასეთი ამბავი იყო. ანუ, 90-იანებიდან მახსოვს სიცივე, 90-იანებიდან მახსოვს ის, რომ ტრანსპორტი არ დადიოდა და ფეხით დავდიოდი ძალიან ბევრს. [...] და ცივი სანოლი, ძალიან ცივ სანოლში რომ წებობდი და ველარ თბებოდი ძალიან დიდი ხანი და, შესაბამისად, ვერც გეძინებოდა დიდი ხანი. [...] მოკლედ, ეგეთ იყო თინეიჯერობა, მაშინ, როცა თინეიჯერული გაფრენები უნდა გქონოდა ადამიანს, ასეთ სიტუაციაში გინევდა ცხოვრება. ეს რომ არ იყო თავის დროზე, მერე რაღაც მომენტში მივხვდი, რომ ცოტა გვიან დამენყო თინეიჯერობაში რაც უნდა მქონოდა – სისულეები და გაფრენები. უკვე ძალიან დიდი ვიყავი, 2000-იანების შუა პერიოდში, მაშინ მქონდა ხანდახან თინეიჯერული აზრები და ეგეც არ იყო არანაირად ნორმალური (იცინის).

შეკითხვა: ამ ყოფითი სიმძიმის ფონზე, როგორ აღიქვამდა, ან საერთოდ თუ გაინტერესებდა ის, რაც ხდებოდა ქვეყანაში?

როგორ არ მაინტერესებდა, მაინტერესებდა იმდენად, რომ ძალიან აქტიურად ვიყავი პოლიტიკურ პროცესებში ჩართული. მაგალითად, ჯერ კიდევ მოქალაქეთა კავშირი რომ იყო, ანუ შევარდნაძე, მათი დეპუტატი უნდა ყოფილიყო სააკაშვილი ვაკის რაიონში. მაშინ ნუცუბიძის პლატო ვაკის რაიონი იყო და მე ვიყავი ძალიან აქტიურად მის წინასაარჩევნო კამპანიაში ჩართული. გერმანიიდან რომ ჩამოვედი, 1998 წელს, სრულიად ნათლად დავინახე ის, რომ ქვეყანაში არაფერი ხდება, რომ ქვეყანა დგას ერთ ადგილზე, არც წინ მიდის, არც უკან. აი, არაფერი ხდება საერთოდ. არის საშინელება, არის კრიმინალი, არის კორუპციული მთავრობა, რომელიც გატყუებს, იმიტომ რომ, თუ მოინდომებ ადამიანი, ყველაფერის გამოსწორება შეიძლება. ეს უკვე გერმანიიდან წამოყოლილი აზრები და ფიქრებია. და აი, გერმანიიდან ვარ ახალი ჩამოსული, როდესაც მოვისმინე სააკაშვილის ინტერვიუ სასამართლო რეფორმაზე. საკმაოდ ხანგრძლივი ინტერვიუ იყო. და მახსოვს, ისეთი განსხვავებული ტიპი იყო, ისეთ განსხვავებულ რაღაცეებს ლაპარაკობდა და ისეთი განსხვავებული მიდგომა ჰქონდა ყველაფრისადმი ... სიცხეში რომ ჰაერი დაგიბერავს და მოგასულიერებს, აი, რაღაც მსგავსი ეფექტი ჰქონდა. მაშინ ვიფიქრე, რომ ღმერთო ჩემო, ესე იგი ჯერ კიდევ არ არის ყველაფერი დაკარგული-მეთქი და, როგორც კი საშუალება გამიჩნდა, რაღაცნაირადაც ხელი შემეწყნო იმისათვის, რომ ამ ადამიანს [...] თავისი იდეები განეხორციელებინა, არც კი მიფიქრია, ისე ჩავერთე მის წინასაარჩევნო კამპანიაში, როდესაც ვაკის რაიონის დეპუტატი უნდა გამხდარიყო.

მახსოვს, ხალხთან რომ დავდიოდით და ვეუბნებოდით, რომ აი, ასე, ასე და ასე, ეს ადამიანია და კარგია-თქო, ერთმა მკითხა: შვილო, რას დაგპირდა ამისთანას, რომ შენ ასე დადიხარო. მე ვუთხარი: არაფერს, ბებო, რას უნდა დამპირებოდა-მეთქი? მახსოვს ისიც, რომ როდესაც დავდიოდით და ვეუბნებოდით, რომ ქვეყანა არის გადასარჩენი, ხალხი

გველაპარაკებოდა იმაზე, რომ ჭერია გასაკეთებელი, წყალი ჩადის. ჩემი შეგრძნება მახსოვს ამასთან დაკავშირებით, რომ რა დროს შენი სახლის სახურავი და ღრიჭოა, სადაც წყალი ჩამოდის, როდესაც ქვეყანა გვექცევა თავზე და ვერ ხვდები რომ ქვეყანა გვექცევა და მე მიწვევს ამაში დაგარწმუნო, გელაპარაკო იმდენი, რომ ამაში დაგარწმუნო, და მაშინაც კი ვერ რწმუნდები, როცა გიხსნი და არგუმენტებს გიღებ-თქო. მახსოვს, რომ ძალიან დიდი იმედგაცრუება იყო, ხალხს რომ ველაპარაკებოდით და რომ არ ესმოდათ და ვერ ხვდებოდნენ, ან არ უნდოდათ გაგება, არ ვიცი.

[თბილისის ომი] მახსოვს ძალიან კარგად, ისიც მახსოვს, ფანჯრიდან რომ ვიხედებოდით, მაშინ იმდენი სახლი არ იყო, ახლა ძალიან ბევრი ააშენეს და აღარ ჩანს იქითა მხარე, მაგრამ მაშინ ჩანდა სტაფილოსფრად განათებული ცა, როდესაც იწვოდა რუსთაველი. მახსოვს, ჩვენს მეზობლად ვინც ცხოვრობდა, ის იყო წასული ჰოლანდიაში და მისი და ცხოვრობდა სადღაც რუსთაველისკენ. ეს და გადმოვიდა ოჯახით. გამოიქცნენ, თავი შეაფარეს ამ ყველაფერს ნუცუბიდის პლატოზე. იმიტომ, რომ ნუცუბიდის პლატოზე, პრინციპში, არ ხდებოდა არაფერი. ვიცოდით, რომ იქ რალაცა იყო, რუსთაველზე, ვხედავდით, რომ ცა იყო განათებული სტაფილოსფრად და ვხვდებოდით, რომ ცეცხლისგან იყო ეს, მაგრამ აქეთ გარეუბნებში ისეთი სიმშვიდე იყო, ვითომც არაფერი, თითქოს არაფერი. ერთხელ მანქანა დადიოდა და რუპორში გაჰყვიროდნენ, „ხალხო, ადექით, გაიღვიძეთ, გაიღვიძეთ, ზვიად გამსახურდიამ შავნაბადაზე ხალხი ჩახოცა.“ ჯაბა იოსელიანის მხედრონელები დადიოდნენ ასე მანქანით, რუპორით და გაგვალვიძეს ერთხელ და შეშინებულები ავდექით. მერე როგორც აღმოჩნდა, არ იყო ეს სიმართლე. მაგრამ ფაქტი მახსოვს, რომ ღამე გაგვალვიძეს ამ რუპორში ჩხავილით.

სანამ გამსახურდია წააგებდა და გაიქცეოდა, სახელმწიფო ტელევიზიის ნარატივი მახსოვს, რომ იყო აბსოლუტურად პროზვიადისტური და მერე, როდესაც ზვიადი წავიდა და, შესაბამისად, სხვა მთავრობა მოვიდა, სახელმწიფო ტელევიზიის ნარატივი 180 გრადუსით შეიცვალა. რადიკალურად საპირისპირო რალაცეებს ლაპარაკობდნენ და ეგ იყო კიდევ ძალიან გამოგნებელი: რანაირად შეიძლება, რომ დღეს ილაპარაკო ასე და ხვალ ილაპარაკო ისე, აბსოლუტურად საპირისპიროდ და თითქოს არაფერი, რა მოხდა მერე? დავით სოკოლოვი იყო, რომელიც ზვიადისტების რუპორი იყო, ასე ვთქვათ, იმ მთავრობის ანუ და მეორე იყო ვილაცა ახალგაზრდა გოგო, მაკა სახელად, აღარ მახსოვს გვარი. რა თქმა უნდა, სოკოლოვი აღარ გააჭაჭანეს, მაგრამ იყო ეს ახალგაზრდა გოგო მაკა, რომელიც რადიკალურად განსხვავებულ რალაცეებს ლაპარაკობდა იმისგან, რასაც გუშინ სოკოლოვისგან ვისმენდით. ესეც ძალიან დასამახსოვრებელი იყო, რომელიც ჩამრჩა, რომ, თურმე, ასეც შეიძლება.

მახსოვს კიდევ, როგორ ბჭობდნენ, კი არა და, პრინციპში, დიდი ბჭობა არც ყოფილა, ერთმა-ორმა დასვა შეკითხვა, უნდა გავხდეთ თუ არა ესენგეს წევრები. ეს როდესაც უკვე შევარდნაძე იყო და აფხაზეთი დაკარგული იყო ფაქტობრივად. არგუმენტად მოყავდათ, რომ თუ ჩვენ ესენგეში შევალთ, მაშინ აფხაზეთს შევინარჩუნებთ. მახსოვს, ეს რიტორიკა იყო მაშინ. და მახსოვს საკუთარი თავი, რომ ვფიქრობდი, კი, თუ ეს რალაცნაირად იმას შეუნობს ხელს, რომ აღარ დავკარგოთ აფხაზეთი, ან შემოვირიგოთ, ან ამ ადამიანებთან დიალოგის საშუალება გაჩნდეს, მაშინ თანახმა ვარ, რომ საქართველო შევიდეს ესენგეში. მერე მივხვდი, რომ თურმე რუსეთთან შეუძლებელია ნებისმიერი სახის დიალოგი და რაც უფრო მეტს დათმობ, მით უფრო მეტი მოუნდება.

ყველასგან მიღებული და გამართლებული იყო, თუ 14-15 წლისა გათხოვდებოდა გოგო, რადგან „პატრონს ჩაბარდა ბავშვი“. მე მახსოვს მაგ პერიოდიდან ისიც, რომ ძა-

ლიან მოდაში იყვნენ ეგრეთ წოდებული „ძველი ბიჭები,“ იარაღით რომ დარბოდნენ და დახტოდნენ და ერთი პერიოდი ძალიან მოდაში იყო ხელჯოხიანი ბიჭები. ბიჭს, ზოგიერთს, ხანდახან ხელჯოხი ეჭირა სპეციალურად იმიტომ, რომ ეთქვა, რომ „დამჭრეს“, ან „ვიჩხუბე“, ეს იყო მოდაში და გოგოებს ძალიან მოსწონდათ ასეთი ბიჭები. [...] რომც არ დასჭირებოდათ ის ხელჯოხი, მაინც ხანდახან ხელჯოხით დადიოდნენ იმიტომ, რომ ყველას ენახა, რომ ჩხუბში იყო, დაჭრეს. ჩემი იმდენი მეზობელი... იმდენი კარგი გოგო, აი, ნამდვილად კარგი გოგო გაყვა ასეთ გაუგებარ, გაუგებარი ცხოვრებით რომ ცხოვრობდა და ბანდის წევრი იყო და სულ რომ ვილაცასთან საქმის გარჩევები ჰქონდა, ისეთ ბიჭს. იმდენი გოგო გათხოვდა ჩემ ირგვლივ მაგ პერიოდში, თუნდაც ჩემი სამეზობლოდან, ჩემი სკოლიდან... ვიტყვოდი, რომ თუ მზად იყავი, თუ მოინდომებდი, მაგის პრობლემა არ იყო, თუ არ მოინდომებდი, არც მაშინ იყო მაგის პრობლემა. უბრალოდ, მაქსიმალურად შორს უნდა დაგეჭირა თავი, რაც საბოლოო ჯამში ჩემი სტრატეგია გახდა. იმდენად შორს მეჭირა ყველასგან და ყველაფრისგან თავი, რომ აი... „მე თავი გამანებეთ, მე არა. მე არც თქვენთან ურთიერთობა მინდა, არც გამარჯობის თქმა და არაფერი საერთოდ, თავი გამანებეთ“ (იციინის). ასეთ შემთხვევაში კი, განებებდნენ თავს და რალაცნაირად გადარჩებოდი, მარა როგორც კი რალაცა... აი, როგორც კი ერთი საღამო, სიტყვაზე, ეზოში გაჩერდებოდი იმ დანარჩენებთან, როგორც კი ვილაცას გაუღიმებდი, დამთავრებული ამბავი იყო... ასე მეგონა მაშინ, ყოველი შემთხვევისთვის.

[...] ვცდილობ დავივიწყო, მთელი ძალებით ვცდილობ დავივიწყო ეს პერიოდი, მაგრამ ჯერჯერობით არ გამომდის. სხვათა შორის, 9 აპრილი, ასე ვთქვათ, ერთგვარი ტრავმა იყო ჩემთვის, რომელიც გადავლახე მაშინ, როდესაც ვწერდი 9 აპრილზე ესეს. იმან, რომ უფრო ჩავუღრმავდი და რალაცეები წავიკითხე, საბოლოო ჯამში რალაცნაირად გადავალახინა ის უცნაური გრძნობა, რომელიც 9 აპრილთან დაკავშირებით მქონდა. მე ყველა ვარიანტში მომხრე ვარ იმის, რომ კი არ უნდა დაივიწყო, უნდა ილაპარაკო, რომელიც მერე საბოლოო ჯამში, გადავალახინებს ყველა ტრავმას, თუკი რამე არის შემორჩენილი.

ხალ

ხათუნა დარასელია, 48 წლის, ფილოლოგი, ზუგდიდი ჩანერხილია 12.06.2020

ვიწყებთ იმ პერიოდიდან, როდესაც [ზვიად გამსახურდია] სრულიად მოულოდნელად ჩამოვიდა ზუგდიდში.

რა ხდებოდა ზუგდიდში, როდესაც პრეზიდენტი თავისი ამალით წავიდა, დატოვა საქართველო? თითქოს გაყოფილი იყო აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო, სამწუხაროდ, და აქ მიდიოდა განუწყვეტლივ მიტინგები. ჩვენი მთავარი, ცენტრალური მოედანი ყოველდღიურად იყო გადავსებული. გახსოვთ ალბათ, მე ზუსტად რიცხვებით არ მახსოვს, თარიღებით, მაგრამ როდესაც გავრცელდა ხმები, რომ სომხეთმა არ მიიღო და სანამ ჩეჩნეთში უკვე ოფიციალურად დადასტურდებოდა, რომ ჩავიდნენ, რალაც გაურკვეველი პერიოდი იყო რამდენიმე დღე. ამ პერიოდში ძალიან აქტიურად ვრცელდებოდა ხმები, რომ პრეზიდენტი ზუგდიდში ჩამოვა, აქ არის სადღაც, ჩვენს შორიხლოს და ძალიან დიდი მიტინგები იმართებოდა დაუმორჩილებლობის. აქ არ ყოფილა ის შემთხვევა,

რომ დახვრეტა ყოფილიყო ვინმესი, ისე, როგორც ხდებოდა ეს თბილისში - გვახსოვს 2 თებერვლის დახვრეტა, ეს იყო ყველაზე დიდი, მაშინ ჩვენ ტელევიზიით ვნახეთ ეს, მე მგონი. ის ხალხი, რომლებსაც არ ჰქონდათ თბილისში მუშაობის საშუალება, რაღაცა გზებით გადმოვიდნენ აქეთ, ამ ტერიტორიაზე. წარმოიდგინეთ, როგორ იყო დაყოფილი თითქოს საქართველო – იქითა მხარე, აღმოსავლეთი და იმ ხელისუფლების მომხრეები, ხუნტის მომხრეები, უფრო სწორად და კანონიერი ხელისუფლების მომხრეები დასავლეთ საქართველოში. მერე ნელ-ნელა ამოქმედდა აქაური ტელევიზია. ახლა ზუსტად დროში, მართალი გითხრათ, ვერ ვიხსენებ, მაგრამ ის, რაც მახსენდება და რაც გონებაში ჩამრჩა, რომ აქ იყო ეს ტელევიზია, ჩვენ რაღაც კადრებს ვღებულობდით, ინფორმაციებს, რომ პერიოდულად ხდებოდა ძალადობა მომიტინგეებზე. მაგრამ შუქის პრობლემა უკვე იყო აქ, თუ სწორად მახსოვს, და პერიოდულად შუქიც არ მოგვეპოვებოდა, მაგრამ ერთმანეთს აწვდიდნენ ინფორმაციას.

მე მახსოვს – ჩვენ ხომ კერძო სახლები გვაქვს - აქ, ეზოდან რომ გავიხედავდი, როგორ მიდიოდნენ ადამიანები მიტინგზე. ერთმანეთს გადასძახებდნენ მეზობლები, წავედით აბა ყველა, დღეს რაღაც უნდა მოხდეს მნიშვნელოვანი, რაღაცას გვეტყვიანო. მე, მართალი გითხრათ, მაშინ ამ მიტინგებზე არა ვარ წამყოფი, აქ რაც იმართებოდა. [...] როდესაც გავრცელდა ხმა, რომ ჩამოვიდა (ეს უკვე იყო ჩეჩნეთში ცხოვრების პერიოდი), მაშინაც გავიფიქრე – რამდენჯერ ყოფილა-მეთქი, რომ ამბობდნენ, რომ ზვიადი ჩამოვიდა და ხალხს მეტ-ნაკლებად მაინც არ სჯეროდა. იმ დღეს რა მოხდა? განა სოციალური ქსელი არსებობდა? როგორ მოხდა, რომ ყველამ ერთბაშად დაიჯერა? ნამებში გადაივსო ზუგდიდის მოედანი იმ 24 სექტემბერს. მე ეს 24 სექტემბერი იმიტომ მახსოვს, რომ ჩემი პატარა ძმისშვილი საავადმყოფოში გვყავდა, ის მოედანთან არის ძალიან ახლოს და მე იქედან მოვედი. ძალიან პატარა მანძილი იყო და რომ გავიგე, აი, იქედან მოვედი და უკვე გადავსებული იყო მთელი მოედანი. იმდენად შორს ვიდექი ტრიბუნიდან, რომ, რა თქმა უნდა, ვერ დავინახე პრეზიდენტი, მაგრამ ხმა ისმოდა. [...] ეს იყო სპონტანური, უეცარი შეკრება ხალხის. მეორე დღისთვის დააანონსეს ისევ მიტინგი, გავედით ჩვენ ისევ და ბევრად უფრო მეტი ხალხი იყო მეორე დღესაც. აქ უკვე ვეცადეთ, რომ როგორღაც ტრიბუნასთან ახლოს მოვხვედრილიყავით. მე მარტო არ ვიყავი, იყვნენ ჩემი ახლობლები და ერთად წავედით. მახსოვს, როგორ დავინახე პრეზიდენტი. დააანონსეს, რომ თითქმის ყოველდღე იქნებოდა რაღაც საინფორმაციო შეხვედრები, მაგრამ პირველი დღე იყო ყველაზე შთამბეჭდავი. მაშინ, გახსოვთ, რამე ისეთი რომ ხდებოდა – მნიშვნელოვანი, სასიხარულო, თუნდაც იგივე ახალი წლები – ავტომატების კაკანი ისმოდა ყველგან. და აი ეს მანათობელი ტყვიები მახსოვს ძალიან ცუდად, საშინლად მახსოვს ეს მანათობელი ტყვიები. იმ დღეს იყო ძალიან ბევრი სროლა ირგვლივ, სიხარულის ნიშნად. მაგრამ მერე და მერე უკვე, როდესაც მხედრონი ხელახლა შემოვიდა, ასე ვთქვათ, უკვე დასარბევად, მაშინ ეს იყო ყოველდღიური მოვლენა და დღეც, ღამეც ჩვენ ვხედავდით ამ მანათობელ ტყვიებს. დღე ნაკლებად ჩანდა შედარებით, მაგრამ ღამე ეს ყველაფერი ძალიან ნათლად ჩანდა.

მოკლედ, ჩამოვიდნენ. ისევ ეს ტელევიზია არის ჩართული, „სამეგრელო“ ერქვა, მაშინ ადმინისტრაციულის შენობა იყო, ახლა სადაც მე ვმუშაობ, სადაც არის გამგეობა და მერიის შენობა. იმ შენობაზე ახლაც არის დაფა, რომ ამ შენობაში მოღვაწეობდა ზვიად გამსახურდია. ამ შენობაში ასევე იყო იმ დროს ტელევიზია, აქედან ხდებოდა ყველა ინფორმაციის მოწოდება ჩვენთვის. ეს პატარა, რაღაც სახელდახელოდ მოწყო-

ბილი სტუდია იყო, თუ სწორად მახსოვს, სოკოლოვი იყო აქ ჩამოსული. ეს სოკოლოვი ისეთი სახე იყო სატელევიზიო, რომ ყველას გვახსოვდა, ყველამ ვიცოდით, ვინ იყო. ინფორმაციებს გვანვდიდნენ პერიოდულად. ეს ხდებოდა სექტემბრის თვეში. ძალიან ცივი სექტემბერი იყო მაშინ, ძალიან ცუდად მახსოვს ეს სექტემბერი, მაგრამ მერე, ოქტომბრის თვეში, ცოტა დათბა და ამიტომ სალამობით, ნაშუადღევს, უფრო ვახერხებდით, რომ გავსულიყავით. სადაც ახლა მერია არის და მაშინ ადმინისტრაციული შენობა იყო, მოპირდაპირე მხარეს, ქუჩის გადაღმა არის მუსიკალური სკოლის შენობა. მთელი ზუგდიდის ბავშვები დადიოდნენ მუსიკალურ სკოლაში. ეს მუსიკალური მემშობლიურებოდა მაინც და ამ მხარეს ვდგებოდი. მახსოვს, რომ ზოგჯერ უბრალოდ მაინტერესებდა, მოვიდნენ, არ მოვიდნენ, წავიდნენ, რა ხდებოდა. დიდი ხნით არ მივდიოდი. მახსოვს, რომ რამდენჯერმე გავედით იმისთვის, მეგობრებთან ერთად, რომ გვენახა პრეზიდენტი და ზუსტად ეს დაემთხვა იმას, როდესაც იყო სამხედრო ფორმით. ძალიან კარგად მახსოვს – იმიტომ, რომ იმდენად დიდი რაოდენობით ხალხი არ იყო – როგორ გაჩერდა მანქანა, როგორ გადმოვიდა და ასევე უცებ შემოეხვივნენ, მხედველობისთვის უცებ დაიფარა და შევიდა შენობაში. რაკი იქ ინფორმაციებს არ გვანვდიდნენ, გარეთ დგომას აზრი არ ჰქონდა და ისევ წამოვედით. აი, ასე, თითქოს ქალაქში ვსეირნობდით, დადიანებიდან ბულვარისკენ, მერე ამ შენობასაც ჩავუვლიდით, ცოტა ხანი დავრჩებოდით და ისევ მოვდიოდით სახლში.

შემდეგ დაიწყო ნელ-ნელა, ინფორმაცია უკვე გვქონდა ტელევიზიით, რომ ნელ-ნელა უკვე მოიწვედნენ სამეგრელოსკენ. ეს იყო შინაგან საქმეთა სამინისტროს ჯარი. მაშინ გვქონდა ჩვენ სახლის ტელეფონები; ძირითადად, მეზობლებთან, ნათესავებთან ვიკრიბებოდით - ხან ერთთან, ხან მეორესთან და მხოლოდ ამ ტელეფონით, ჩვენი სახლის ტელეფონებით გვქონდა ერთმანეთთან ურთიერთობა.

ისეთი დღე იყო, სტუმრად ვიყავით, სტუმრად კი არა, რაღაც აუცილებლობის გამო მე და დედა ვიყავით ქალაქის მეორე ბოლოში. ტრანსპორტი ჭირდა და ჩვენ მოვდიოდით ფეხით. უკვე მოსალამოვდა. ხომ იცით, აქ, ზუგდიდში, ყველა ერთმანეთის ნათესავია, ყველა ერთმანეთის ახლობელია, ყველა ერთმანეთს ვიცნობთ. მანქანები იშვიათად მოძრაობდნენ და უცებ ვხედავ: ჩვენ მოვდივართ ტროტუარზე, ცენტრალური ქუჩაა და მოდის მანქანა, ცოტა არ იყოს, გამიკვირდა, იმიტომ რომ მსუბუქი მანქანისთვის ძალიან გადავსებული მეჩვენა ხალხით და სრულიად რაღაცა ისეთი ჩაბნელებული სამხედრო ფორმებით, რაღაც თავნაკრულები, რაღაც უსიამოვნო შეგრძნება დამრჩა. დედაჩემმა თქვა, რომ თუ რამეო, აქ შევიდეთო, ჩვენი ახლობლის ჭიშკართან უნდა გაგვევლო ზუსტად მაშინ. ჩაიარა მანქანამ. არ მინდოდა, რომ მეტისმეტად ყურადღება მიგვექცია. აი, ხომ გეუბნებით, აბსოლუტურად ინტუიტიურად, იმიტომ რომ არანაირად წარმოდგენა არ გვქონდა, რა იყო ეს მანქანა ან რატომ შეგვეშინდა, იმიტომ რომ რაღაცა იყო ამ მანქანაში ისეთი, რაც გვაშინებდა. ჩაიარა ამ მანქანამ, უკან საბარგული არის ახსნილი, იქაც კი რამდენიმე ადამიანი - აი, თვალწინ მიდგას დღესაც კი - რამდენიმე ადამიანი ერთად არის ამ საბარგულში, ფეხები აქეთ გადმოყოფილი, ნიღბები არ ეკეთათ, წვერებით, თავზე ნაკრული ბენდენებით და ავტომატებით, აი, კბილებამდე შეიარაღებული - ჩემს ასოციაციაში ზუსტად ესე ჩარჩა. როგორც კი მივიხედე და დავინახე, აი, წამით დავინახე, ეგრევე შემოვბრუნდი, რომ იქით წავსულიყავი, სადაც ჩვენი უახლოესი ნათესავის სახლი გვევლებოდა. მაგრამ ეს მანქანა ძალიან ჩქარა გაგვეცალა და წავიდა სხვა მიმართულებით, ჩვენ გავაგრძელეთ სახლისკენ სვლა. აი, ეს იყო ჩემი პირველი შეხვედრა. ჩვენ ხომ არ ვიცოდით, მოვდიოდით ფეხით, მობილური ჩვენ არ გვქონდა, ვერავინ გაგ-

გაფრთხილებდა. უკვე შემოვიდა ქალაქში ეს რაზმები, ჯარი, რა ვიცი, როგორც ერქვა. ჩვენ ვეცადეთ და ძალიან სწრაფად მივედით, იქედან უკვე 5 წუთიც არ იყო ჩვენს სახლამდე სავალი.

სახლში როცა მივედით, გავიგეთ მეზობლებისგან, რომ უკვე შემოვიდნენ, რომ ტელევიზიაც უკვე გადმოსცემდა ამას. ყველაზე პირველი, რაც გავიგეთ - იმ დღეს, შემოსვლისას, დახვრიტეს ერთი ბიჭი კინოთეატრის წინ. მაშინ გავიგე თუ არა მისი სახელი, ვერ გეტყვით, შემდეგ გავიგე, ეს იყო გოჩა ჯიქია, პირველი მსხვერპლი მათი, როდესაც ქალაქში შემოვიდნენ. დედის თვალწინ დახვრიტეს. ეს იყო არქიტექტორი. მე არ ვიცნობდი, ჩემზე ბევრად უფროსი იყო. შემდეგ ფოტოებიც ვნახე, მაგრამ მანამდე მას არ ვიცნობდი. მთელი ქალაქი პატივს სცემდა, აი, ასეთი ადამიანი [დახვრიტეს] აბსოლუტურად არაფრის გულისთვის, უბრალოდ, როგორც მაშინ ამბობდნენ, არ მოეწონათ, რომ ის თამამად იდგა ქუჩაში და ამის გამო ესროლეს. შემდეგ უკვე დაიწყო ღამე სროლები.

მეორე თუ მესამე დღეა მათი შემოსვლიდან. ჩვენს ქუჩაზე, სამეზობლოში, როგორც გითხარით, ვიკრიბებოდით და რალაც სროლის ხმა მოისმა. ყველა უკანა ოთახში გაგვიყვანა სახლის პატრონმა და გვითხრა, ყველანი აქ იყავით, არავინ არ გამოხვიდეთო, იმიტომ რომ ეს სროლის ხმა გვიახლოვდებოდა. როდესაც ჩაიარა ჩემი მეზობლის ჭიშკართან, მახსოვს, რომ კარი გამოვალე და გავიხედე. მიდიოდა მანქანა, რომელსაც ორივე მხრიდან ავტომატები ჰქონდა გამოყოფილი, ყველა მხრიდან, მძღოლის გარდა, შესაძლოა მძღოლიც, ყველა ისროდა გაურკვეველი მიმართულებით. როგორც ჩანს, მაშინ ჩემს სახლსაც მოხვდა ტყვია და ძალიან ბევრს, იმიტომ რომ შემდეგ უკვე, წვიმის დროს, წყალმა რომ გაჟონა, მაშინ თქვეს, რომ ნატყვიარები აქვს სახლის სახურავსო.

ახლა წარმოიდგინეთ, როგორ მდგომარეობაში ვიყავით ჩვენ, როდესაც სრულიად მოულოდნელად შეიძლება მანქანა წამოვიდეს და ნებისმიერი მანქანის ხმაზე უკვე ეს რეაქცია გვექონდა, იმიტომ რომ არავის მანქანა არ დადიოდა, ყველა მანქანა იყო უკვე სახლში დაყენებული. ვერავინ ბედავდა, ამბობდნენ, რომ მანქანები გაჰყავთ, ძარცვავენ ქალაქს, სახლებში შედიან, რალაც ნივთები გააქვთ, ნიღბებით შედიან, გააქვთ რალაც ძვირფასეულობა და ასე შემდეგ.

შემდეგი დღის ამბავი მინდა ასევე მოვყვე. ზუსტად ამ ჩემი მეზობლის სახლში ვართ შეკრებილი, ჯერ კიდევ ვერ ვბედავთ გამოსვლას გარეთ და მეზობლის შვილი, ახალგაზრდა ბიჭი მოვიდა და თქვა, ერთ-ერთი ძალიან ცნობილი ზუგდიდელი ადამიანი დაასახელა და თქვა, რომ მისი შვილი მოკლეს. ეს იყო მამაჩემის მამიდაშვილი და მე აქ, ამათ სახლში გავიგე, რომ მამაჩემის მამიდაშვილის შვილი მოკლეს. ეს ახალგაზრდა კაცი იყო, სადღაც ესე 45-46 წლის. მახსოვს, რომ ძალიან სწრაფად გამოვიქეცი სახლში, რომ დედაჩემისთვის მეთქვა ეს ამბავი. ერთ-ერთი პირველი მსხვერპლი გოჩა ჯიქიას შემდეგ, ჩვენ რაც გავიგეთ, იყო სწორედ ეს ჩვენი ახლობელი ადამიანი. იმ დღეებში დაიწყო პანაშვიდები. მეორე დღეა, ან მესამე. დილას ადრე არ ავმდგარვარ, მაგრამ დილა იყო. დედაჩემი შემოდის ჩემს ოთახში და მეუბნება, რომ ჩვენ გვერდით სახლში შევიდნენ. ნიღბებით არიან მოსულელები და შენ არ ადგე, გარეთ არ გახვიდეო, დედაჩემი კანკალებს. ვაიმე, რა მოხდა? გავიგონე მანქანის ხმა, მაგრამ არ მიფიქრია, რომ ახლა მაინცდამაინც ჩვენ გვერდით სახლში იყვნენ შესულები. მამაჩემის მეორე მამიდაშვილის სახლი იყო ჩემ წინ, უკანა ქუჩაზე კიდევ ბებიაჩემის და ბიძაჩემის სახლი, ანუ ახლობლები ვცხოვრობთ ამ უბანში. თან ეს ასაკოვანი ქალი, ვინც ცხოვრობდა ამ სახლში, იყო სახლში მარტო იმ მომენტისთვის. მისი შვილები, ყველა, თბილისში ცხოვრობდნენ. მეუღლე იყო სწორედ იმ პანაშვიდზე, სადაც დილიდან მიდიოდნენ ხოლმე, ადრე. უკვე წასული ყოფილა მე-

უღლე და თვითონ ეს ქალბატონი იყო სახლში მარტო. აქაც შევიდნენ. ერთ-ერთი ჩემი მეზობლის მეუღლემ, ახალგაზრდა ქალია, ნახა, რომ ამ ჭიშკართან გაჩერდა მანქანა, გადმოვიდნენ, ყველამ დაინახა სახლებიდან, ფანჯრებიდან. კერძო სახლებია, მაგრამ ძალიან ახლოს ვცხოვრობთ ერთმანეთთან და, რომ დაინახა, უკანა ქუჩით, მეზობელი ქუჩით, მარტო ჩვენთვის ნაცნობი ბილიკებით, ასე ვთქვათ, ეზოებით, სახლებით მოახერხა, რომ მისულიყო იმათ სახლში, სადაც იყო პანაშვიდი. იქ მივიდა და ამ კაცს, ვის სახლშიც შევიდნენ, უთხრა, რომ თქვენს სახლში შევიდნენო. მასთან ერთად წამოვიდნენ სხვებიც; სხვათა შორის, როგორ მახსოვს, გავიგონე შვილმკვდარი მამის ხმაც, ისიც მოდიოდა, რომ ენახათ, აქ რა ხდებოდა. მერე იქ დაელაპარაკნენ, რა ვიცი ახლა, იქ რა ნივთები სთხოვეს, რომ გამოეთანათ, ასე დეტალურად არ მახსოვს, მაგრამ ის ქალი ყოველთვის იხსენებდა შემდეგ, რომ სამზარეულოში ვიყავიო, რალაცას ვაკეთებდით, უცებ კარი გაიღო და ნიღბიანები შემოვიდნენ ჩემს სახლში ავტომატებით, ამხელა ბიჭები – თვითონ დაბალი ქალი იყო და – ამხელა ბიჭებიო, ყოველთვის ხაზგასმით ამბობდა. როგორი სტრესი იყო მისთვის! არ ვიცი როგორ ჩაერია, ვინ ჩაერია, უფრო სწორად, შეიძლება ვიცი კიდეც, ვინ ჩაერია და როგორ ჩაერია, იმ პანაშვიდზე ხალხის მისვლა რომ არ ყოფილიყო პრობლემა. გითხარით, რომ საკმაოდ ისეთი თანამდებობის პირი იყო ის ადამიანი, ქალაქის კოლორიტი, ყველას რომ უყვარდა. მოახერხეს, მოკლედ, რომ არ იყო შეზღუდული პანაშვიდზე ხალხის მისვლა და ჩვენ დავდიოდით.

აი, ასეთი დღეები მახსოვს ძალიან ცუდად. ჰო, პარალელურად, ჩვენ არ ვიცით, სად არის პრეზიდენტი. ჩვენ ვიცით, რომ ქალაქში არ არის, მაგრამ სად არის, არავინ იცის. ზოგი ამბობს, რომ უკვე ბათუმშია და წავიდნენ, დატოვეს საქართველო, ისევ გროზნოსკენ წავიდნენ. ბევრი სხვადასხვა ურთიერთგამომრიცხავი ხმაა, მაგრამ არავინ იცის, სად არის. როდესაც გართულდა სიტუაცია და უფრო და უფრო დაიძაბა - ეს მუდმივი სროლები ღამლამობით, ეს სახლების დაყარალება პირდაპირი მნიშვნელობით და ასე შემდეგ, მაშინ ვთქვით, რომ ჩვენი ძალიან ახლობლები ცხოვრობდნენ სოფელში, რომელსაც ეძახიან ჯაღრას. ეს არის წალენჯიხის, ობუჯის ერთ-ერთი უბანი (ობუჯი – ეს არის სოფელი, სადაც ლეო ქიაჩელი ცხოვრობდა, იქ ცხოვრობდნენ ჩემი ბებია და ბაბუა). ეს სოფელი მთიანია, მთაგორიანი და იქ ცხოვრობდნენ ასევე დედაჩემის დეიდაშვილები, დედაჩემის დეიდა და მათი შვილები. ჩვენ ბავშვობაში ძალიან ხშირად იქ ვატარებდით ზაფხულს, ძალიან გვიყვარდა იქ ყოფნა. მაშინ ვთქვი, რომ წავიდეო, რა იქნება-მეთქი. ჩემი მშობლები სახლს არ ტოვებდნენ. მაშინ ვთქვი, აი, მახსოვს, რომ ნეტა სოფელში ვიყოთ-მეთქი, ჯაღრაში, და ნეტა პრეზიდენტიც აქ იყოს-თქო. დედაჩემმა მითხრა, ვაიმე, რას ამბობო, როგორ შეიძლებაო, კიდე ჩაკეტილში კი არა, პირიქით, ნეტა გასული იყოს საქართველოდან, ეგ არ ჯობია, რეებს ლაპარაკობო. ისე მოხდა, რომ სწორედ ეს ჩვენი ნათესავი, რომელიც იქ ცხოვრობდა, იმ სახლში - ანზორი ჰქვია - მოვიდა მანქანით ჩვენთან და გვითხრა, წამოდით ჩვენთან სოფელში, ცოტა ხანი მაინც გაერიდეთო. რა თქმა უნდა, მამამ და დედამ უარი უთხრეს, მაგრამ მე წავედი. თან წავედი იმიტომ, რომ იქ ყოველთვის მიხაროდა ჩასვლა, ბავშვობაშიც. ერთი მნიშვნელოვანი დეტალია. არ ვიცი, ინტუიცია იყო, რა იყო, ავიღე წიგნი „საქართველოს სულიერი მისსია“, რომელიც მქონდა სახლში, ზუსტად აი აქ, წიგნების თაროზე იღო ეს წიგნი, და ასევე ფოტო ზუგდიდის, ოღონდ არა ახლანდელ მიტინგზე, ეს იყო 89 წელს, როდესაც პირველი შეტაკება მოხდა აფხაზეთში და მაშინ ჩამოვიდნენ ჯერ კიდეც არაფორმალური ლიდერები, როგორც მათ ეძახდნენ, ზვიად გამსახურდია და მერაბ კოსტავა, მაშინდელი გადაღებული ფოტო მქონდა, ჩემმა მეზობელმა გადაუღო. მაშინ ხომ არ იყო ტელეფონები,

ფოტოაპარატებიც სულ რამდენიმე ადამიანს ჰქონდა და მან, მეზობელმა გადაუღო და ერთი სურათი მომცა. ამ წიგნში ჩავდე ეს ფოტოც და ეს ჩემი ბარგი რომ ჩავალაგე, ამ ჩანთაში ჩავდე ეს წიგნიც და წავედი სოფელში. რატომ მიმქონდა არ ვიცი. ახლა რომ ვფიქრობ, ჩვენ გვექონდა მოლოდინი, რომ ყველა სახლში შევიდოდნენ აქ, ყველა სახლს დაარბევდნენ, ეტყობა ეს მოლოდინი მქონდა, რომ თუკი აქ შემოვლენ-მეთქი, ეს რომ დაინახონ, ეს წიგნები, ალბათ დაწვავენ-მეთქი, და ამიტომ ეს წიგნი ავიღე და წავიღე. სხვა წიგნებსაც თუ დაწვავდნენ, ეტყობა ამის მოლოდინი არ მქონდა. წავედით იმ დღეს და საკმაოდ დიდხანს დავრჩი იქ, ეს ხდება სადღაც ნოემბრის... როცა უკვე ეს ბიჭი დაკრძალეს, მაგის შემდეგ მოხდა ეს და ნოემბრის ბოლო იყო... შვიდში გარდაიცვალა ის ბიჭი, დაკრძალეს ალბათ სადღაც, რა ვიცი, 5-6 დღეში და შემდეგ წავედი, მთავარი მოვლენები ხდება უკვე შემდეგ.

ეს არის დეკემბრის თვე, დეკემბრის დასაწყისი, დაახლოებით ასე ოცი დღეა, ალბათ, სოფელში ვარ უკვე და არაფერი არ ვიცოდი ჩემებზე. მაგრამ, რა ვიცი, მაშინ ეს არ გვიქმნიდა დისკომფორტს, არ ვიცი. პერიოდულად მაინც - ეს ტელეფონები რომ არ გვექონდა და ერთმანეთს ვერ ვუკავშირდებოდით - მაინც ახერხებდა ეს ადამიანი, ანზორი, რომელიც ვახსენე და აწი კიდევ ხშირად ვახსენებ, ზუგდიდში ჩამოსვლას და მოჰქონდა ამბავი ჩემთან ჩემი მშობლების შესახებ. ერთხელ ისე მოხდა, რომ გავიდა და სალამოს არ დაბრუნდა. სალამომდე ცდილობდა ხოლმე ყველა, რომ სახლში დაბრუნებულიყო და სალამოს არ დაბრუნდა. ჩვენ, რა თქმა უნდა, შევშფოთდით. ანზორი და მისი მეუღლე ცხოვრობენ ამ სახლში და მათი შვილები. არ არის არც ერთი, სამი შვილი ჰყავს და არც ერთი არ არის სახლში, ანუ ის ორი და მე ვართ მარტო. მანამდე მათ ჰყავდათ აფხაზეთიდან დევნილები, მათი ნათესავეები, ქალიშვილის ოჯახი, სოხუმში იყო გათხოვილი და მათი ნათესავეები ჰყავდათ. ისინი წავიდნენ, გაემგზავრნენ სადღაც, ალბათ თბილისში, თუ ესენიც მოსკოვში წავიდნენ, არ ვიცი. და ჩვენ ვართ სახლში მარტო. ანზორის დედა, უკვე 80 წლის ქალბატონი არის, ცხოვრობს მეორე სახლში, ანზორის ძმასთან და მის ოჯახთან ერთად. მათ სახლებს შორის კიდევ ერთი სახლი დგას, მეზობლის და, რალაცნაირად, თითქოს ერთი პატარა კუთხე გვაქვს აქ. მაღალი ადგილია, ამათი სახლიდან მთელი სოფელი ჩანს. რალაც ისეთი ცენტრალური ადგილი იყო თითქოს და ძალიან მაღალი. სოფელში არის ხოლმე, ალბათ, მიგიქცევით ყურადღება, რომ აი ისეთი სახლი არის და მერე ცალკე აქვთ კიდევ პატარა სახლები, სადაც უფრო მოხერხებულად არიან და ცხოვრობენ, ან იქ სადილობენ, ან შეიძლება ამ სახლშიც, მაგრამ აქ უფრო მაინც სტუმრებისთვის აქვთ ერთი ნაწილი სახლის. მოკლედ, ჩვენ უფრო მყუდროდ ვგრძნობთ თავს ამ მეორე პატარა სახლში, აქა ვართ. ღამე რომ არ მოვიდა, ძალიან შეგვემინდა, ჩვენ ორი ქალი დავრჩით სახლში. ბიცოლაჩემი, რომელსაც რატომღაც დეიდას ვეძახი, ეს დეიდა და მე ვართ სახლში. ისეთი რთული დრო არის, ყველას გვეშინია. ვაიმე, რა მოხდა? მაგრამ ანზორი საერთოდ ისეთი ადამიანია, რომ ყველა იცნობდა, ყველგან საახლობლო, სამეგობრო ჰყავდა და ალბათ სადღაც დარჩა. მეორე დღეა და შფოთშია დედამისიც, რა თქმა უნდა, რომელიც არაერთხელ მოვიდა სახლში და კითხულობს, მისი შვილი დაბრუნდა თუ არა. და მოვიდა ცხენით, მოვიდა ძალიან ჩუმად, ადრე რომ ახასიათებდა ხოლმე ხმაურით და რიხით მოსვლა, ისე არა. მე რალაცას ვკითხულობდი, მახსოვს და არ მივაქციე ყურადღება, იმიტომ რომ თავის ცოლს დაუძახა და გავიდნენ. მესმის, რომ რალაცას საუბრობენ ჩუმად, ისე, რომ მე არ გავიგონო. ამან ცოტა შემაშინა და იცით რატომ? იმიტომ, რომ კიდევ რამე ამბავი ხომ არ მოხდა ზუგდიდში, რამე ცუდი ხომ არ მოხდა და რამეს ხომ არ მიმაღავენ. რომ მივედი და ვკითხე, არ მეუბნებოდნენ თავიდან. მერე

უკვე ცოტა მოვიდა [ანზორი] ხასიათზე, დეიდაც ძალიან შეშფოთებულია, თვითონაც, რალაც არეული სახეები ჰქონდათ და მერე, ბოლოს, რომ მიხვდა, რომ მე სერიოზულად შემეშინდა და უკვე ვფიქრობ, რომ ჩემებს შეემთხვათ რამე, თქვა, რომ... გაიცინა და, ნუ გეშინია, ნუ გეშინიაო, ზუგდიდში ვერ ნახე პრეზიდენტი, მაგრამ აგერ მოგიყვან და განახებო. აი, ეს იყო ფრაზა, რომელიც იყო სრულიად მოულოდნელი და დაუჯერებელი. მაშინ იმდენად შეშინებული ვიყავი იმის გამო, თუ რა ხდებოდა და რის გამო იყო ეს ჩურჩული და გასაიდუმლოებული შეხვედრა, ცოტა ხანი ვერ მოვედი აზრზე და რას ამბობ-მეთქი. ხოდა, კარგად არის შენებო, ნუ გეშინია, ვიყავი ზუგდიდშიცო, კარგად არიანო შენებიცო და აი, ახლა მოგიყვან პრეზიდენტსო. თავიდან, მართალი გითხრათ, მე მგონი ცოტა ხუმრობად ჩავთვალე, იმისთვის, რომ მე კარგ ხასიათზე დავეყენებინე, მაგრამ მერე, როდესაც თვითონ უკვე ეზოს საქმეებზე გავიდა გარეთ და მე და დეიდა დავრჩით სახლში, ჩავეკითხე, მართლა ასეა-თქო? რა თქმა უნდა, ასე არისო და რას აპირებს ეს კაციო. თვითონ ახლა ამაზეა შეშფოთებული, რომ მართლა მოიყვანს აქო? ამბობსო, რომ მართლა მოვიყვანო და რას აპირებს, ვერ მივხვდიო. ეს ჩვენი სახლიო, ისეთ ადგილას არის, რომ ყველაფერი ჩანს ირგვლივო, და აქ ამდენი კაცი როგორ უნდა მოვიყვანოთო. აი, ამაზე იყო შეშფოთებული. რამდენი იქნებიან-მეთქი და რვა კაციო.

მოკლედ, რა მოხდა: გასვენებაში ყოფილა, ვილაცის გასვენებაში მეზობელ სოფელში, ჩემი ბიძა ანზორი და იქ მიუახლოვდა თურმე ვილაცა ადამიანი, უცნობი, და სიგარეტი სთხოვა. მიანოდა სიგარეტი და ასანთის კოლოფი გამოუწოდა იმ ადამიანმა, ხელი ჩამოართვა, ასანთის კოლოფი დააკავებინა და უთხრა, გამომართვიო, რალაც საიდუმლო ხმით, თითქოს ნიშანი იყო. მოკლედ, ასე დაელაპარაკენ ერთმანეთს. ეს არ იცნობდა, როგორც თქვა თვითონ, ამ ადამიანს, ვინც მას გაესაუბრა. წალენჯიხის მაშინდელი პრეფექტი იყო ზურაბ გუჩუა, რომელიც იყო ძალიან კარგი ნაცნობი მისი. ერთხელ, ადრე თურმე, სანამ პრეფექტი გახდებოდა, ეს ზურაბ გუჩუა ნამყოფი არის მათთან სახლში საქეფოდ, იმიტომ, რომ ამათ ეზოში ჰქონდათ კიდეც სახლის გვერდით ერთი პატარა გორაკი და იმ გორაკზე იყო ფაცხა, ძალიან ხშირად იქ ქეიფობდა ხოლმე ხალხი და ერთ-ერთი სტუმარი, ადრე, ჩვენ პატარები რომ ვიყავით, მაშინ ყოფილა ეს ზურაბ გუჩუა. ასაკით ბევრად ახალგაზრდაა ანზორზე, მაგრამ იცნობენ ერთმანეთს. მერე უკვე, როცა ჩამოვიდნენ, მაშინ თქვა, რომ მახსოვდაო, რომ ანზორის სახლში ვიყავითო, სადღაც მთებზე იყო ადგილი იყოო, და რომ ვეძებდით ალტერნატიულ გზას გასასვლელად, თავშესაფარად, ეს სახლი გამახსენდა სწორედო და ამიტომ ვეცადე, რომ ანზორი მომეძებნა როგორმეო, შუამავლის საშუალებით. აი, ასე მოძებნა ანზორი. ასე დაიწყო მთელი სამზადისი პრეზიდენტის სახლში მოსასვლელად.

ჩვენ სამნი ვართ მარტო. რას ვფიქრობდი მაშინ, კი არ მახსოვს ახლა, რომ გითხრათ, თან მიხაროდა, უფრო მიხაროდა ალბათ, რა ვიცი (ილიმება), თან ალბათ ვფიქრობდით მაინც, რომ აქედან შეიძლებოდა ნელ-ნელა გასვლა. ამ სოფელს აქვს ძალიან უცნაური მდებარეობა: წალენჯიხის რაიონია და ობუჯიდან ერთი შემოსასვლელი აქვს სოფელს, მაგრამ მეორე შემოსასვლელი გზა აქვს ჯიხაშკარიდან. ჯიხაშკარი არის ზუგდიდის სოფელი. ეს ჩვენი სახლი გადაჰყურებს ზემოდან, გითხარით, ძალიან მაღალ ადგილზეა და გადაჰყურებს ამ სოფელ ჯიხაშკარს ერთი მხარე, მეორე მხარეს, სივრცეში, არის ჩხორონწყუს სოფელი, აი ასე, სივრცეში რომ გაიხედავ, ბავშვობიდანვე მესმოდა, რომ აი, იქით, არის ჩხორონწყუ, ერთ-ერთი სოფელი ჩხორონწყუსი. და ზემოთა მხრიდან, კიდეც უფრო მაღლა, არის სოფელი, ესეც წალენჯიხის სოფელია. მართალი გითხრათ, პირველად ამომსვლელისთვის ეს, მართლაც, თითქოს მიყრუებული სოფლის შთაბეჭდილებას

ტოვებს, თვითონ გზაც ვინრო ამოდის, მხოლოდ ერთი მანქანით. მაგრამ მდებარეობა აქვს ისეთი, თან კონკრეტულად ამ სახლს, ჩვენს რამდენიმე ეზოს, რომ ვერ იტყვი, ადვილია იქ დაიძალოს 8 ადამიანი. ახლა მე ჩამოვთვლი ვინ იყო ეს რვა: თავისთავად, ეს იყო ზვიად გამსახურდია, ეს იყო ბესარიონ გუგუშვილი, თვითონ ზურაბ გუჩუა – რადგან წალენჯიხის ტერიტორიაზე იყო, თვითონ იყო პასუხისმგებელი ამ ყველაფერზე, ანუ სამნი ესენი, და ხუთი იყო უშუალოდ დაცვის თანამშრომელი. ერთ-ერთი მათგანი იყო რობინზონ მარგველანი, თუ სწორად მახსოვს, სწორედ ის იყო პრეზიდენტის პირადი დაცვის უფროსი მაშინ. ხუთნი უნდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ მერე ოთხი აღმოჩნდა ჩვენთან, ერთი რომელიღაცა მაშინ სხვაგან წავიდა, ანუ სხვა გზებს ეძებდა მე მგონი და ის ჩვენთან არც მინახავს. თავიდან ითქვა, რომ რვა უნდა ყოფილიყვნენ და შემდეგ უკვე შვიდნი მოვიდნენ ჩვენთან.

ეს ბოლო დღეები იყო – აი, დღეს მოვალთ, ხვალ მოვალთ, რაღაცა მომენტში ანზორი დაიკარგება, გამოჩნდება ისევ და იტყვის, რომ აი, ორ დღეში აქ ვიქნებით, მერე დაიკარგება ისევ, გამოჩნდება და მოკლედ, არ დაადგა საშველი. ერთ დღესაც, შუადღისით მოვიდა და თქვა, რომ ხვალ ნამდვილად აქ ვიქნებით, ახლა სულ ცოტა ხანი დამაძინეთო, იმიტომ რომ მთელი ღამე გავათენეთო. ცოტა უნდა გამოვიძინო და ამაღამ რომ წავალო, აი, ამაღამ ნამდვილად მოვალთო. ვილაცისგან ტრაქტორი იშოვა, ყველაფერს სჭირდებოდა ორგანიზება. მოკლედ, მოდიოდნენ ძალიან ნელა, თურმე, და სადღაც უკვე რომ დაათენდათ თავზე, ერთ-ერთ სოფელში, იქ ითხოვეს თავშესაფარი. როგორც გითხარით, ანზორს ძალიან ბევრი სანაცნობო წრე ჰყავდა და ყველა იცნობდა მას, მისი სტუმრები, რა თქმა უნდა, მიიღეს. მოხუცი ცოლ-ქმარი ცხოვრობდა იქ, საგანგებოდ შევარჩიეთ ეს სახლიო. რომ მივიდა, უთხრა, რომ ესენიო ზვიადის მომხრეები, ჯარისკაცები არიანო (ასე იყო – ან მხედრონელი იყავი, ან ზვიადის მომხრე) და უნდა შეგვიფარო ერთი ღამეო. და ასეთი რაღაცა თქვა: იმ მოხუცმა ქალბატონმაო, საკმაოდ ასაკოვან ქალბატონს ამბობდა, ვინც დახვდა და ვისთანაც მივიდნენ – ვაიმე, ეს ხომ ზვიადი არისო, ანუ, იცნო. როგორ იცნო-მეთქი, მერე კი დავფიქრდი, როცა მე თვითონაც შევხვდი მას. მე რაღაცა სულ ისე მყავდა წარმოდგენილი, გაპარსული და აი, ისეთი, როგორც მინახავს სხვა დროს, ეკრანზე.

მოკლედ, ღამე უნდა მოვიდნენ ჩვენთან, უკვე გადაწყდა. თავისთავად ცხადია, იქ სადილი, ვახშამი, დაიწყო სამზადისი, ბებოც აქ არის, ჩვენი ბებო და ვართ სამზადისში. თვითონ ანზორის შვილები – ერთი ბიჭი ჰყავდა და ორი ქალიშვილი - არც ერთი არ იყო იმ მომენტისთვის აქ, მასთან სახლში, მაგრამ იყო ძმის შვილი, მეორე ძმის, რომელიც იქვე ცხოვრობდა მეზობლად და ბიძამისს ის ეხმარებოდა, სადღაც ასე 25 წლის იყო მაშინ გოდერძი. ის დადიოდა ბიძასთან ერთად, რომ საკითხების მოგვარებაში დახმარებოდა. ჩვენ აქ სადილი, ყველაფერი, გავაწყვეთ სუფრა, რა თქმა უნდა, მოგუდულად, იმიტომ რომ არ შეიძლებოდა ეს ხმაურით ყოფილიყო და ეს ყველაფერი ხდებოდა ჩუმად. რა თქმა უნდა, წინასწარ მოვამზადეთ სახლი, სადაც ისინი უნდა გაჩერებულიყვნენ, ანუ ის დიდი სახლი, რომელიც დგას ცალკე, სადაც ჩვენ ვცხოვრობთ, იმავე ეზოში. აი, ამ სახლს ჩამოვაფარეთ სქელი ფარდები და თან ისე ჩამოვაფარეთ, რომ დავაჭედეთ, რომ სხვისი თვალისთვის, ვიღაცა რომ მოვიდეს, გამვლელი, თვალშისაცემი არ იყოს, ან შუქი რომ აინთება ან რაღაცა. შუქი იშვიათად მოდიოდა, მაგრამ ლამპის შუქი მაინც ხომ უნდა ყოფილიყო, სანთლები. მოკლედ, ჩვენ, ჩვენი აზრით, კონსპირაციის ყველა წესი დავიცავით და მოვამზადეთ სახლი, გავშალეთ სუფრა.

და აი, უკვე საღამოა, წარმოიდგინეთ, დეკემბერია, ადრე ღამდება და რაც უფრო ბნელდება, მით უფრო ძალიან ვნერვიულობ. ვერ წარმომიდგენია, რომ ვნახავ ზვიად გამსახურდიას აი ამ სახლში, აი, ვერ წარმომიდგენია. არა იმიტომ, რომ ... ძალიან დიდ პატივს ვცემდი და სულ თვალს ვადევნებდი, რა თქმა უნდა, მაგრამ რაღაც ფანატები რომ იყვნენ, იმ კატეგორიას არ მივეკუთვნებოდი. მე სკოლა რომ დავამთავრე 89 წელს და მთელი 9 აპრილი, მთელი ეს ამბები, ეს ყველაფერი ჩემ თვალწინ ხდებოდა. ბუნებრივია, მერაბ კოსტავა და ზვიად გამსახურდია ჩვენთვის იყო ძალიან მნიშვნელოვანი ადამიანები. მაგრამ ასეთი ვიყავი - შედარებით მშვიდად ამ ყველაფრის მაყურებელი, ასე ვთქვათ, შორიდან, იმიტომ რომ მე თბილისში არ ვიყავი არც იმ აქციების დროს. როგორც გითხარით, აქაც ვესწრებოდი მიტინგებს, მაგრამ იშვიათად.

მოკლედ, ვნერვიულობთ უკვე, ტრაქტორის ხმა გავიგონე. ვიცი, რომ ტრაქტორით უნდა მოვიდნენ, გავიგონე ყრუ გუგუნი, ეს არის ეზოს ერთ-ერთი შემოსასვლელი, საიდანაც, ძირითადად, საქონელს ერეკებიან ხოლმე, უშვებენ გარეთ, სწორედ იქიდან ისმის ეს ხმა და გაჩერდა. ახლა, წესით, უნდა ამოვიდნენ. გავიქცევი, სახლის უკანა კარს გამოვადებ, გავალ უკანა აივანზე, ვიყურები – მოდიან, არ მოდიან? წინ წამოვალ – მოდიან, არ მოდიან? ვარ ამ გადარბენებზე. ანზორი მოვიდა პირველი. მოვიდა, ასე თითო მანიშნა – ჩუმად, და თქვა – მოვედითო. წავიდა პირდაპირ იმ სახლისკენ, თვითონ, მერე ისევ მობრუნდა და უკვე წამოიყვანა ისინი, ანუ დაზვერვა ჩაატარა, ასე ვთქვათ, თუ მათი ნივთები ამოიტანა, არ მახსოვს. მე ვარ შესული ჩემს ოთახში, სადაც მე ვრჩები ხოლმე. ამ ოთახის ფანჯრები გადის აივანზე და ესენი რომ ამოვლენ, სწორედ აი ამ ჩემი ფანჯრების წინ უნდა გაიარონ. და აი, პირველად მაშინ ვნახე. შუქი იყო, სხვათა შორის, მაგ დროს, სადღაც თორმეტისთვის ქრებოდა, გრაფიკით რომ გვქონდა, ანუ თორმეტამდე მოვიდნენ, როგორც ჩანს. აივანზე შუქი ენთო და ამ შუქზე დავინახე, პირველი, წინ მოდიოდა ზვიად გამსახურდია. ძალიან ძნელი იყო მისი ცნობა. მე რომ არ მცოდნოდა, რომ ზვიად გამსახურდია უნდა მოსულიყო, ძალიან გამიჭირდებოდა მისი ცნობა, იმიტომ რომ წვერმოშვებული იყო, ქუდი ეხურა, მერე გარედან კიდევ რაღაც თბილი - ქურთუკიც არ ეცვა – რაღაც სანვიმარი ლაბადა დიდი, ეს დიდი ჩექმები, რეზინის ჩექმები. როცა უკან მივრბოდი, მაშინ დავინახე რეზინის დიდი ჩექმები, არ ვიცოდი მაშინ, ვინ იყო. ჩემს ოთახში რომ შემოვედი, აქედან უკეთ დავინახავ-მეთქი, მერე მივხვდი, რომ წინ ვინც მოდიოდა, ეგ იყო სწორედ ზვიად გამსახურდია. აი ეს მახსოვს – ფანჯარასთან ჩავლა და ძალიან გარკვევით მახსოვს ეს სახე, როგორ იყურებოდა – დაძაბული და, ვერ ვიტყვოდი, რომ შეშინებული – არა, ძალიან დაძაბული იყურებოდა. და ეს თვალეები მახსოვს ძალიან კარგად. სიმშვიდის ან რაღაც ისეთის ... შეგრძნება არ ჰქონდა მაშინ, ძალიან დაძაბული იყო, ეტყობოდა. გაუძღვა ანზორი და შეიყვანა სახლში, სადაც მათთვის გამზადებული იყო ყველაფერი. ხომ იცით, მეგრული ღომი ცხელი უნდა მიიტანო. მე არ შევდივარ იმ ოთახში, სადაც ესენი შეიყვანეს, იმიტომ რომ რაღაცნაირად არ ვიცი, რა ვქნა და როგორც უნდა მოვიქცე. თან ამდენი ერთად რომ იყვნენ, ჯერ ზვიადი დავინახე და მერე ერთი, მეორე, მესამე, აი ამდენი ადამიანი, სრულიად უცხო, თან ყველა სხვებს იარაღიც მოჰქონდათ, ძალიან დატვირთულები, ეს ჩანთები, რაღაცა. ამ სამზადისში უკვე 12 საათიც მოვიდა ეტყობა, შუქიც ჩაქრა, მაგრამ ჩვენ მზად ვიყავით – ლამპები, სანთლები, ყველაფერი ავანთეთ და ზუსტად შუქი რომ ჩაქრა, მხოლოდ მაშინ შევედი მე ამ ოთახში. ანზორმა გააცნო ჩემი თავი, ჩემი დეიდაშვილის შვილიაო, მაგრამ ეტყობა, მაშინ რაღაცა ყურადღება არ მიაქციეს და თურმე სულ ვეგონე ანზორის შვილი. და მხოლოდ მერე, ბოლოს გაიგებს ამ ამბავს,

ყველაზე ემოციური იყო ჩემი შეხვედრა. სწორედ ამას გავუზიარე, რომ ეს ემოციური შეხვედრა არ აღვწერო (იცინის). ვტიროდი საშინლად, ვაიმე, ვტიროდი კი არა, ვქვითინებდი, არ მინდოდა შესვლა და ცალკე გოდერძი, ანუ ეს ჩემი მასპინძელი, და ცალკე ანზორი, ორივე ერთად მექაჩებიან – მოდი, შემოდი, მოდი, მე – არ მინდა, გამიშვით ხელი, ვიძახი, ვაიმე, იმდენად მრცხვენია ხოლმე, ამას რომ ვიხსენებ, აღარც მინდა გავიხსენო. რალაცა შევანოდე სუფრისთვის და როდის უნდა შემოხვიდეო, ხომ უნდა შემოხვიდე როდესმე და ხომ უნდა ნახო ეს ხალხიო, მე უარზე ვარ და ამ დროს სწორედ ის ზურაბ გუჩუა – მე მანამდე მას არ ვიცნობდი – ეს ადამიანი გამოვიდა. მე, ზოგადად, სიმაღლე არ მიკვირს ხოლმე, მაგრამ ძალიან დიდი მომეჩვენა, ეტყობა ეს ჩემი ემოციების ფონზე იყო, ძალიან მაღალი, აი მთასავით კაცი, რომ იტყვიან, ალბათ სწორედ ეს იყო; წვერებში, ასეთი ახოვანი ადამიანი. შემოდი – აი ასე რომ მითხრა უცხო ადამიანმა, უფრო დავიბენი, თითქოს უარი ვერ ვთქვი და მექანიკურად გავყევი. შევედი ოთახში. ბუხართან იჯდა ზვიად გამსახურდია. მის გვერდით იჯდა ბესო გუგუშვილი და „გამარჯობა“ – ღიმილით მომხედა, გადამეხვია, გადამკოცნა. ზვიად გამსახურდიამ... ისიც მომესალმა, რა თქმა უნდა, ისიც გადამეხვია, „კარგი, გენაცვალე, კარგი“, რალაცნაირად ასე ჩაილაპარაკა. მე უცებ გამოვედი იქიდან, დიდხანს არ დავრჩენილვარ.

დაცვის ყველა სახელი და გვარი მახსოვს, როგორც აღმოჩნდა, მათაც ვახსოვარ ახლაც. ერთი იყო ზაზა ბურჯანაძე, ერთი იყო გოჩა კეკელიძე, ბაჩუკი გვანცელაძე და დაცვის უფროსი რობინზონ მარგველანი. ისინი ოთხივე გავიცანი, სხვადასხვა შუალედით. უკვე სუფრასთან იყვნენ, თამადად აირჩიეს ბესო გუგუშვილი და ძალიან წყნარად, მშვიდად, რალაც ამბებს ყვებიან. [...] იცით, როგორ იყო? ესეთი გამჭოლი ოთახი იყო, რომ კარები ღია იყო და მეორე ოთახიდანაც, რალაცები რომ შემქონდა, შევდიოდი წამოსაღებად და გასატანად, მესმოდა ხმები, მაგრამ დიდხანს იქ არ ვრჩებოდი, რალაცნაირად მეუხერხულეობდა და ისევ უკან შემოვდიოდი ჩემს ოთახში. ასე ფრაგმენტულად მესმოდა, რას ყვებოდნენ, ძალიან ფრაგმენტულად. ახლა ზუსტად მაგას ვნანობ, რას დავბობდი ნინ და უკან, დავმჯდარიყავი, ძალიან საინტერესო ამბებს იხსენებდნენ, იხსენებდნენ გადასახლების ამბებს, რალაცას ყვებოდა თვითონ ზვიადიც, უფრო მეტს საუბრობდა ბესო გუგუშვილი. მერე თვითონ ანზორი, მასპინძელი, იყო რალაც ისეთი იუმორით, რალაცებს ყვებოდა. უყვება მთელ ამ ისტორიებს, როგორ ვემზადებოდით მის დასახვედრად, აქაურ ამბებს, იქ, სოფელში როგორ დაირხა ხმები, რომ ვითომ სადღაც არის, ვითომ იქით არის და მთელი ამბები. თან ნინა დღეებშიც – ეს გამომჩნა, რომ მეთქვა – მოდიოდნენ, ხან მეზობელი მოვა სახლში ჩვენთან, ხან რალაცა და ზოგჯერ შევაპარებდი ხოლმე. ზუგდიდიდან რამე გაიგე თქვენებზე? – მეკითხებიან. არა, ანზორი მეუბნება, რომ იქ ახლა შედარებით ნორმალურად არიან. – რამე ხომ არ გაგიგიათ, რას ამბობენ, ხომ არ ჭორაობენ, პრეზიდენტი სად არის? აი ასე, აზრებს ვცვლით და თან მაინტერესებს, ვინ რა ჭორი იცის, სად არის. ლაპარაკობენ, რომ სადღაცო, ჯიხაშკარის გზაზეო, ცხენით მიდიოდაო, თქვესო, პრეზიდენტიო. ხოდა ამაზე ჩვენ ვიცინოდით მერე, რომ ჯიხაშკარის კი არა, მაგან რა იცის, რომ აი ამ მეზობელ სახლში ველოდებით უკვე, გვერდით, აქ უნდა მოვიყვანოთ.

მაშინ ვერ ვაცნობიერებდი და წამოიდგინეთ, მართლა რა ხდებოდა და ვინმეს რომ გაეგო მათი იქ ყოფნის ამბავი, რა შეიძლებოდა მომხდარიყო. აი ამაზე იმ წუთისთვის მე პირადად არ მიფიქრია წამდვილად. შეიძლება უფროსები – ანზორი, მისი ცოლი, ბებია – ფიქრობდნენ ამაზე, უბრალოდ ეს შიშები ჩემამდე არ მოდიოდა, ეტყობა მაინც მიფრთხილდებოდნენ, რომ მეც არ შევეშინებინე. მე ცოტა რომანტიკულსაც ვხედავდი ამ

ამბავში, ერთი ავტომატი ჩემს თავთან იდო მუდმივად - სადაც მეძინა, იმ ოთახში, ჩემს თავთან, იდო მათი ავტომატი. რომ დალაგდნენ, ეტყობა ასე ჩათვალეს საჭიროდ, რომ აქაც ყოფილიყო. რატომ - არ ვიცი. მე არ მეშინოდა ამ იარაღის. რა თქმა უნდა, ხელს არ ვკიდებდი, ან რა საქმე მქონდა, მაგრამ ის რომ იქ იდო, მე ეს არ მზაფრავდა. არც ერთი წამით არ დამიშვია, რომ შეიძლებოდა ვინმე მოსულიყო, ვინმეს აქედან ამბავი გაეტანა და ჩვენ... შეიძლება, ვთქვათ, რამე ოპერაცია ჩაეტარებინათ და იქ, რა ვიცი, დაეჭირათ ესენი ან რაღაცა ყოფილიყო. აი ამის შიში არ მქონდა, არანაირი, აბსოლუტურად. ეს გავაცნობიერე უფრო გვიან, როდესაც დედაჩემმა მითხრა, რომ მთელი ის დღეები სიზმარში ვხედავდიო სულ მუდმივად იარაღს, რაღაც შეიარაღებულ ხალხს და სულ შიში მქონდაო, შენ იქ როგორ იყავიო. დედაჩემმა არ იცოდა, რა ხდებოდა, ვინ ეტყოდა. მობილური არ იყო, არაფერი არ იყო. სოფელში ჩვენს ბავშვობაში იყო გაყვანილობა, ტელეფონები და ჩვენ ზუგდიდში იქიდან ვრეკავდით, როცა იქ ვიყავით, მაგრამ იმ დროს, 90-იან წლებში, ეს ყველაფერი არ არსებობდა და ჩვენ იქ, ფაქტიურად, მონყვეტილი ვიყავით სამყაროს.

მოკლედ, ისევ დავუბრუნდები სუფრას. რაღაც მომენტში შევედი და გავიგონე, ბესო გუგუშვილი ყვება თავისი მამის, პაატა გუგუშვილის ამბავს. რაღაცა სადღეგრძელოს მოაყოლა, რომ მეგრელთა საქმის გამო იყო თურმე დაკავებული. მე, მართალი გითხრათ, მაშინ ეს ამბები არ ვიცოდი, მერე მოვძებნე ეს მის ბიოგრაფიაში - შემდეგ უკვე, წლების მერე, ინტერნეტით თუ სადღაც წიგნში მოვძებნე, რომ მეგრელთა საქმის გამო დაუჭერიათ პაატა გუგუშვილი. აი როგორი არისო ცხოვრება, მამაჩემი სულ ამას ნატრობდაო და მე, მის ნაცვლადო, მთელი სამეგრელოს ტყეები ფეხდაფეხ შემოვიარეო. მერე ანზორი რაღაცებს ყვებოდა, როგორც გითხარით, სასაცილოებს, აცინებდა. ნელ-ნელა დაძაბულობა გაქრა. ერთი საათის, ორი საათის შემდეგ რომ შევდიოდი, უკვე სიმშვიდე იგრძნობოდა თვითონ სტუმრებში. ზვიად გამსახურდიაც თვითონაც ყვებოდა, როგორც გითხარით, თავისი გადასახლების ამბებს. სამწუხაროდ, მე არ მახსოვს, აი ასე რომ დავმჯდარიყავი და მომესმინა, ასე დეტალურად არ მახსოვს. შეიძლება ეს დეტალები, რასაც გიყვებით, იმიტომ მახსოვს, რომ ეს ყველაფერი იყო დღიურში შესული; ის, რაც არ ჩამიწერია, არ მახსოვს. მაშინ გგონია ადამიანს, რომ ყველაფერი ეს სამუდამოდ გემახსოვრება, მაგრამ ეგრე ხომ არ არის, ნელ-ნელა მაინც შლის ამას ყველაფერს დრო და ის დამრჩა, რასაც ვინერდი. ვნერდი მაშინ, მათ მოსვლამდე, რაც მოვიდნენ, მერე არა. სულ რაღაც ერთი-ორჯერ გადავშალე [დღიური], რაღაცები ჩავნერე. მერე, ზუგდიდში რომ დავბრუნდი და ჩემმა ახლობლებმა და ნათესავებმა გაიგეს ამის შესახებ, მაშინ მითხრეს, რომ სანამ ჯერ კიდევ ცოცხალია ეს მეხსიერებაში, ეცადე, რომ ჩანეროო. აი იმიტომ, მათი დაჟინებული თხოვნით, ასე ვთქვათ, ვეცადე, რომ ეს აღმედგინა და ჩამენერა. რაც ფაქტები მახსენდებოდა, ის დავნერე და მხოლოდ ის მახსოვს. [პაუზა].

მოკლედ, ის საღამო გოდერძი იქ დარჩა. ოთახები უნდა შეგვერჩია, ვინ რომელ ოთახში უნდა განაწილებულიყო, იმიტომ რომ ეს შვიდი ადამიანი... ღამე ხომ უნდა გაეთენებინათ. ეს დაცვის ბიჭები იყვნენ გახარებულები, რამდენი დღეა ტყეში გვძინავს, უკვე სათვალავიც აგვერიაო, რიცხვებიც, ყველაფერი, არაფერი არ გვახსოვსო, ტყეში გვეძინა, კარვებში. მეგრულად სამეგრელოს მთებში მწყემსებს ჭყიშებს ეძახიან და მწყემსების კარვები არის მანდ, სადაც საქონელი ჰყავთ ხოლმე. მოკლედ, აი ამ კარვებში ცხოვრობდნენ. მაგრამ ესეც დიდი ფუფუნება იყო. იქ რამდენიმე სახლში იყვნენ, ისევე როგორც ჩვენთან, ეს იყო ჩქვალერში, ჯვარის მხარეს, ზაზა ყვებოდა, ბურჯანაძე - როცა

გვიტხრეს, რომ მოვლენ აქ და გაიგეს უკვე ჩვენი სამალავი და წავედით მთებისკენო, იქიდან დაგვანახა ერთ-ერთმა ჩვენმა გამყოლმა, მანქანები როგორ შემოვიდნენ, როგორ დაანოკეს ის ოჯახი და ჩვენ მთიდან ვადევნებდითო თვალს. რალაც რამდენიმე ნაბიჯით გაასწრეს. და აი ამას ხომ ყვებოდა, და მაინც რალაც არ მეშინოდა, რომ ჩვენთანაც მოვიდოდნენ, არანაირად არ მქონდა ამ შიშის გრძობა. მოკლედ, უნდა დაბინავებულიყვნენ და ზვიადმა თვითონ აირჩია ის ოთახი. დეიდაჩემმა უთხრა, თქვენი სარეცხებიო, თუ რამე გაქვთ, სარეცხ მანქანას ჩავრთავ, დაგირეცხავთ ტანსაცმელს, რაც შეგიძლიათ, რომ მოგვცეთო. რალაც ისე, ძალიან შინაურულად, ძალიან ისეთი ქალი იყო. შესთავაზეს, რომ ტანსაცმელი - ქურთუკები, ჩექმები, რაც ეცვათ, მდინარე რომ გადმოიარეს, ფეხით გადმოვიდნენ მდინარეზე, ენგურზე თურმე (ჩქვალურიდან, ჯვარიდან ისევ აქეთ, წალენჯიხის ამ სოფლებისკენ რომ წამოხვიდე, მდინარე უნდა გადმოლაზო), ეს სველი ტანსაცმელი, ქურთუკები, რალაცები შეგიძლიათ მომცეთო, რომ მოგიწესრიგოთო. სველი ნაბადი ჰქონდათ თურმე ერთი, მერე ის იქ დატოვეს სადღაც. მახსოვს, მაშინ რომ უარი თქვა - არაო, როგორ გინდათ ეს ადამიანი შეაწუხოთო და არაო, ეს გავიგონე იმ მეორე ოთახში. მოკლედ, ყველამ შეარჩია თავთავისი ოთახი, ყველა განანილდა ოთახებში და გოდერძიც იმ ღამეს იქ დარჩა, ბუხართან იქვე მიწვა და ესე დარჩნენ იმ ღამეს. გადასახლების ამბებს რომ ყვებოდნენ, მაშინ თქვეს, რომ მარილიან საკვებს ვერიდებო, თუ თვითონ გუგუშვილმა თქვა, რომ უმარილო კერძები, აი ნადული, თუ ხაჭო, თუ ყველი, რაც არის პროდუქტი, ნაკლებ მარილიანი რომ იყოსო. ცალკე ჩემთვის ვიღებდი ხოლმე – აი ეს უმარილოა და ეს უნდა იყოს ზვიადისთვის, ცალკე ვდებდი.

მეორე დღით ჩაის რალაცები დავალაგე, საუზმე და ნელა შევიპარე სახლში, რომ არ გამეღვიძებინა ეს ხალხი და ისე დამედო, მაგრამ უკვე ფეხზე იყვნენ ესენი. აი ასე ვცხოვრობდით ერთი კვირა იმ სახლში, მეც, ისინიც და ჩვენც. ეხლა ზუსტად არ მახსოვს დღეები, რა რის შემდეგ იყო, ეს პირველი საღამო - და მერე უკვე მერევა დღეები. მეორე დღეს ბიძაჩემმა პატარა ხბო მოიყვანა და უთხრა, რომ დავკლათო, ეს საკლავი არისო, საკვები რომ არ მოგვაკლდესო. ეს დაკლეს. ძირითადად ის ბიჭები გამოდიოდნენ გარეთ, თორემ ისინი - არა, ისინი ძირითადად სულ შიგნით იყვნენ. შეიძლება ისვენებდეს ან რალაცა, ამიტომ თავს ვარიდებდი შესვლას, მაგრამ ეს ბიჭები ჩვენთან შემოდიოდნენ ზოგჯერ, უფრო თავისუფლად ჩვენთან იყვნენ, აი დავუშვათ, ჩაის ჩვენთან ერთად მიირთმევდნენ, იმიტომ რომ იქ ცოტა ერიდებოდათ; ისე, უბრალოდ, სასაუბროდ, ან ტელევიზიის საყურებლად, როცა შუქი მოვიდოდა და რალაც ამბები აინტერესებდათ, ძალიან თავისუფლად, უკვე შევეჩვიეთ ერთმანეთს. ახლა მიკვირს, ერთ კვირაში ხდება ეს ყველაფერი, მაგრამ მათაც იმდენად დიდი შვება იგრძნეს აი იმ ყველაფრის მერე, რაც გამოიარეს, საშინელ სიციფეში, სველ ნაბდებში, კარვებში და ტყეში ყოფნით. ფაქტიურად, ოქტომბრის ბოლოდან ესენი სხვადასხვა სოფელს აფარებდნენ თავს, სამეგრელოს სხვადასხვა ადგილს და ჩვენთან მართლა შვება იგრძნეს, ძალიან თავისუფლად იყვნენ. ჩვენ მუდმივად ფხიზლად ვიყავით და მუდმივად ვიყავით იმის სადარაჯოზე, რომ არავინ უცხო არ მოსულიყო. სხვათა შორის, რამდენჯერმე იყო შემთხვევა, რომ ვიღაც ნათესავეები ჩამოვიდნენ, გვიკითხეს, როგორა ხართო, მეზობლები შემოვიდნენ, მაგრამ იმ სახლში მაინც არ იყო, ჩვენ აქეთ, ცალკე ვცხოვრობდით, ამ მეორე პატარა სახლში და სტუმრებს აქ რომ ვღებულობდით, ისინი მაინც მიფარებულში იყვნენ, მყუდროდ იყვნენ იქ, არ იყო შანსი, რომ მათ ვინმე იქ ენახათ და ვინმე უცხო შესულიყო იმ სახლში, ეს გამორიცხული იყო.

ერთხელ ერთი დღით ანზორის მოუწია წასვლა ზუგდიდში და მთელი დღე არ იყო, მაშინ ტრანსპორტი ჭირდა, გახსოვთ, და ეს არ იყო ასე მარტივი - ნადი-ნამოდი, მიუხედავად იმისა, რომ როდესაც ჯინაშკარის გზით მოდიხარ ზუგდიდში, ძალიან ახლოა, სადღაც 22 კილომეტრია მე მგონი, არ არის დიდი მანძილი, მაგრამ იმ დროისთვის ესეც ძალიან რთული იყო. და მთელი დღე რომ არ მოვიდა, შფოთავდა ძალიან ზვიადი, რატომ დაიკარგა, სად დაიკარგა. მე მაშინ ჩავთვალე, რომ ნერვიულობდა, რამე ცუდი არ შეემთხვესო, მაგრამ შეიძლება, რომ - რატომ წავიდა ამდენი ხნით, რაღაცა სხვა მომენტიც შეიძლება ყოფილიყო... რა ვიცი ... რაღაც სხვა, ნდობის მომენტი - ვის ხვდება, ან სადმე არ თქვას, რომ აქ ვართ. მაშინ ნამდვილად არ მიფიქრია, უბრალოდ, შემდეგ, როცა ვაანალიზებ, უკვე წლების მერე, შეიძლება ესეც კი ეფიქრა, მაგრამ არა მგონია, იმდენად მშვიდად და კარგად გრძნობდა ჩვენთან თავს, არა მგონია, რომ ეს დაეშვა.

იმ საღამოს - გამომჩნა ეს - სადღეგრძელო რომ მათქმევინეს, იმ პირველ საღამოს. ჯერ სტუმრებს ადღეგრძელებენ, მერე თვითონ მასპინძელს, ხომ არის ეს რაღაცა თანამიმდევრობა ამ ყველაფრის და მახსოვს, რომ მეც მითხრეს, მოდი და პრეზიდენტი ადღეგრძელო. კიდევ კარგი, რომ შუქი არ იყო, მარტო ლამფის შუქები იყო. კარგად ის მახსოვს, რომ ზვიადი ესე, თავს არ სწევდა, მხოლოდ ესე ამოიხედავდა, და ესენი ხმაურობდნენ უფრო. და ანზორი კიდევ ისეთი უკომპლექსო და გულღია ადამიანია, მართლა მშურდა მისი, ისეთ ამბებს გვიყვებოდა, რაღაცა ცხენის ამბავი მოუყვა მას და ძაან სასაცილო იყო მართლა. ფრაგმენტულად რომ მესმოდა მათი ნათქვამი, ეს გავიგონე, როგორ მოუყვა, რომ ცხენი ვითხოვეო, - ცხენი თვითონ არ ჰყავდა - და ითხოვა ერთ-ერთი მეზობლისგან, ცხენი ვითხოვე და მათრახი დაგკარგეო. და მერეო, ეს კაციო, ვინც ეს ცხენი და მათრახი მათხოვა, ეს კაცი არის ჩვენიანიო, ანუ ზვიადისტი (იცინის), და ისო (იცინის), ის არ არის ჩვენიანიო, იმას ვთხოვე მათრახიო და ამას დავუბრუნეო, და იმას ვუთხარი, შენი მათრახი დამეკარგაო. ყვებოდა, ალბათ, გამოგონილ ისტორიას, თან სასაცილო იყო და თან განმუხტვა იყო ყველასი, იცინოდნენ. ზვიად გამსახურდიას ხმაც ჩამესმის ახლაც: ვერ ყოფილხარ შენ კარგი ცხენოსანი, მათრახი ასე, მაჯაზე უნდა გქონდეს და როგორ უნდა დაგეკარგაო, უთხრა. მოკლედ, მისმა ამ ხასიათმა, ასეთმა გულღიობამ აბსოლუტურად შეცვალა იქ სიტუაცია და დაძაბულობაც, რაც იყო მანამდე. ნელ-ნელა თვითონაც დამშვიდდნენ.

ერთი საღამო იყო, წვიმდა, საშინლად ციოდა, სიმინდი წაიღო საფეკავად წისქვილში. რამდენჯერმე იკითხა ზვიადმა, სად არის ანზორიო. გუჩუა ეუბნება, საფეკავი წაიღოო. გავუთავეთ ამ კაცს ზამთრის სარჩოო, ძალიან განიცდიდა თურმე, აქო პური ჭირსო და ეცადეთ პური არ ჭამოთო, ამათ ძალიან შორიდან უწევთო [მოტანა]. აქ ფქვილიც პრობლემა იყო, ჩვენ კი გვქონდა და სახლში ვაცხობდით პურებს. მახსოვს, სტუმარი მყავდა სახლში ჯერ კიდევ ზვიადის მოსვლამდე და ასეთი რამე ვთქვი, ნახეთ, რა პურებს ვაცხობთ, საპრეზიდენტო პურებს-მეთქი. მოკლედ, საკლავი დაკლეს. ქალი ცხოვრობდა მეზობლად, დევნილი იყო, სოხუმელი. მე ხომ გითხარით, ანზორის სახლსა და მისი ძმის სახლს შორის იყო კიდევ ერთი სახლი და ეს ქალი იმ სახლში ცხოვრობდა და გვაკითხავდა. ესო, კაცი, რა აუცილებელი იყო, ამხელა ხბო რომ დაკალით ამ მარხვაშიო. არ ვიცი, რა უთხრეს, როგორღაც დააჯერეს საჭიროებაში, დეიდაჩემმა დააჯერა, მოიგონა ტყუილი - ჩემმა ძმამ მომაკითხა, რამდენიმე ადამიანი მოყვებოდა და რა მექნა ახლაო. კიდევ იყო ასეთი ამბავი: გადმოფინეს რამდენიმე პერანგი, ქურთუქები, მზიანი ამინდი იყო და გადმოფინეს გასაშრობად. ეს იყო ის დღე, როდესაც ჩემები ჩამოვიდნენ ჩემს წასაყვანად. მე არ მინდა წასვლა, თან ვერ ვამბობ, რატომ არ მინდა. რა უცნაური რამე იყო - დე-

დაჩემსაც არ ვეუბნები, არც მამაჩემს, ეს იყო, რომ არ უნდა მეთქვა, არ უნდა მეთქვა და მორჩა. როდესაც ეზოში შემოვიდა უცხო მანქანა, როდესაც ეზოში დადიოდა მამაჩემი, ათვალელებდა რაღაცას, ვინ არის ესო, ეზოში რომ დადისო. მივხვდი, რომ იმათ შფოთი ექნებოდათ, შევედი და ვუთხარი, რომ ჩემი მშობლები იყვნენ, მე წამიყვანდნენ და არაფერი საშიში არ იყო. საიდან ჩამოვიდნენო, გოჩა კეკენაძემ. ზვიადს გაუკვირდა, ხათუნა არ არის ანზორის შვილიო? მაშინ მივხვდი, რომ ეს გამორჩა, როცა ანზორმა უთხრა, სტუმარი მყავს, დეიდაშვილიო. მე რომ ვუთხარი, ზუგდიდიდან არიან ჩამოსულებიო, მითხრეს გამეგო, რა ხდება ზუგდიდში, არის თუ არა სიმშვიდე, ბლოკპოსტები არის თუ არა, კიდევ უვარდებიან თუ არა მოსახლეობას. მე გამოვდივარ და ნელ-ნელა ვაპარებ დედაჩემს კითხვებს, ბენზინი იშოვება თუ არა, ასეთი დეტალები. მერე გავალ ოთახში და ვუყვები ამ ამბებს. რომ მახსენდება, ძალიან სასაცილო ამბავია, ვითომ რომ საიდუმლოს ვინახავდი, დედას რომ არ ვეუბნებოდი.

მანამდე, როდესაც შევედიოდი, ვხედავდი, რომ თაბახის ფურცლებზე ჩამონერილი ჰქონდათ რაღაცები. მაშინ მითხრეს, რომ ეს არის 90-ე ფსალმუნი და ბატონმა ზვიადმა გვითხრაო, რომ ეს არის ძალიან ძლიერი ფსალმუნი და ჩვენს წინაპრებს ეს გულზე ეკეთათ ყელსაბამივითო და ჩვენც ჯვართან ერთად ვატარებთო. გახსნიდნენ და კითხულობდნენ. მეც მომცეს გადანერილი ეს 90-ე ფსალმუნი. მიუხედავად იმისა, რომ მე ეკლესიის მრევლი ვიყავი, ეს არ ვიცოდი, რომ 90-ე ფსალმუნს განსაკუთრებულ შემთხვევებში კითხულობდნენ.

როდესაც დამშვიდობების დრო დადგა, შევედი, მითხრეს დაემშვიდობეო, თავის ოთახში იყო ზვიადი. დამემშვიდობა, გამოვდივარ და დამიძახა: ხათუნა! შემოგტრიალდი და მითხრა: ხომ იცი, დედასაც, საკუთარ დედასაც არ უნდა უთხრა. მეტირებოდა, თავი დავხარე და წამოვედი ჩქარა იქიდან. დედამაც არ იცოდა ეს, რამდენიმე დღის მერე ვუთხარი, როცა ჩავთვალე, რომ ისინი წასულები იქნებოდნენ. თბილი ტანსაცმელი, საკვები და რაღაცები უნდათ-მეთქი, წასასვლელეები არიან-მეთქი. მამამ - ამას როგორ მიმაღავდიო, რაღაც კონსერვები, თევზის და ხორცის კონსერვები და თბილი ტანსაცმელი იშოვნა და წავიდა მანქანით, მაგრამ აღარ დახვდნენ, ორი დღის წასულები იყვნენ და ვერ მიუსწრო.

ბებიას ამბავი გამომრჩა, მეგრულად რომ დაელაპარაკა ზვიადი. ქო, ქო მიჩქუ, კი, კი, ვიციო, ნანა, მარგალური, უთხრა მხოლოდ ეს ფრაზა და ბებია ადღეგრძელა. უთხრა, ყველამ გილალატა შენო, მაგრამ ყველაფერი კარგად დამთავრდებაო და ყოჩაღად უნდა იყო. მახსოვს, როგორ ეფერებოდა ბებია, ისედაც განსაკუთრებული ქალი იყო, და მახსოვს, რომ ძალიან გაიხარა [ზვიადმა], როდესაც ბებოს ელაპარაკებოდა, მართლა ძალიან უხაროდა.

არ მომიყოლია, როგორ მოხვდა მისი ავტოგრაფი ჩემს წიგნზე. როდესაც ჩვენ დავმეგობრდით დაცვის ბიჭებთან, ბატონი ზურაბიცი, სხვათა შორის, ძალიან კარგი ადმიანი იყო, საოცრად კარგი, დეიდაჩემმა უთხრა, წიგნი წამოიღოო, ეგონაო, რომ ამ წიგნებს ზუგდიდში ყველას დანვავენო. მე ვუთხარი – ძალიან მინდა, რომ ავტოგრაფი გააკეთოს თავისი, რომ დამრჩეს ეს წიგნი სამახსოვროდ-თქო. ზურაბმა – წამოდი და შენ თვითონ უთხარიო, მე არ წავედი, ძალიან მრცხვენოდა და ახლა ძალიან გული მწყდება, მეტი დრო უნდა გამეთარებინა, რა უცნაური თვისება იყო, მორიდებულობის განცდა, სულ მერიდებოდა იქ მისვლა. ძალიან ვთხოვე, სურათიც აქ დევს-მეთქი და იქვე გავაკეთე წარწერა, ეს იყო 89 წლის 15 ივლისი, ზუსტად მახსოვს, ჩემი ხელით დავანერე. ამ წიგნზეც და ამ ფოტოზეც მინდა, რომ გააკეთოს წარწერა-თქო. შენ რომ მიხვიდე, უფრო გაუხარდებაო. მე არაფრით დავთმე პოზიციები. კომიკური სიტუაცია იყო, წავიდა ბა-

ტონი ზურაბი და მოიტანა, გორა და რობინზონი კვდებიან სიცილით, მოაქვს და ამბობს - ბატონმა ზვიადმა თქვაო, სანამ ხათუნა თავად არ მოვა, მეტ წარწერას არ გავუკეთებო და წამოდი ახლა ჩქარაო. რომ ვნახე წარწერა, ძალიან გამიხარდა – „ძვირფას ხათუნას, პატივისცემით ზვიად გამსახურდია.“ ზურაბ გუჩუამ მაშინ მითხრა, თარიღი იმიტომ არ დავანერეო, რომ ოჯახს აუწიოკებენ, ვინმემ რომ ნახოსო და ეს რიცხვი დაიმახსოვროსო. და მე არ მახსოვს თარიღი, დეკემბერი იყო, მაგრამ არ მახსოვს, რომელი დეკემბერი. სხვათა შორის, სხვისთვის არ მიჩვენებია და ჩემს ალბომში დევს ეს ფოტო, გადავიღე და გამოვიგზავნით ფოტოსაც და ავტოგრაფსაც.

ასეთი შემთხვევაც მქონდა: სალამოს გვიანი იყო, ადრე მოვიდა შუქი თუ გვიანობამდე გაგრძელდა, ტელევიზორი გვექონდა ჩართული. ეს წიგნი – „საქართველოს სულიერი მისია“ - იქვე მქონდა, ეტყობა რაღაცას ვწერდი. კარის ხმა გავიგონე და თავი არ ამინევი, ოჯახის წვერი მეგონა, არ მეგონა, რომ ზვიადი შეიძლება შემოსულიყო. რომ არ ავნიე თავი, დამიძახა - ხათუნა! დამიძახა და წამოვხტი, რაღაც მთხოვა, სანამ მე გავედი და შემოვუტანე, რაც სჭირდებოდა, ვნახე, რომ იდგა და წიგნი ეჭირა ხელში და, როგორც კი შემოვედი, დადო. მივეცი რაც მთხოვა და გავიდა ოთახიდან.

კიდევ, ერთ სალამო იყო, წვიმა და დაბომბვების ხმა ისმოდა. იმდენად ახლოს იყო, რომ ზუგდიდი გვეგონა, ეს ხომ მაღალი ადგილი იყო და პირდაპირი გზა შორი არ იყო ზუგდიდიდან. ძალიან ისმოდა ხმები. მახსოვს, რომ კარებები გახსნა და – ბომბავენ? ზუგდიდია? – სრულიად შეშლილი თვალებით [იკითხა]. არ ვიცი-მეთქი, თვალები მახსოვს – შეშინებულიც და გაბრაზებულიც. მერე გავარკვიეთ, რომ ეს არ იყო ზუგდიდი და ეს იყო გალის, არა – ოჩამჩირის დაბომბვის ხმა. გუგუშვილი გამოვიდა, კიბით ავიდა სახურავზე, იქიდან იყურებოდა და მახსოვს, რომ უთხრა - არ მგონია, ზუგდიდი იყოსო, გამოჩნდებოდა რამეო.

როგორც ვითხარით, მაქვს დღიურიც, მაგრამ იცით, არ მიყვარს მაშინდელი ჩემი წერილი და იმის კითხვა, მაგრამ რომ არა ეს ჩანაწერები, ვერ გავიხსენებდი ვერაფერს. ერთხელ უცნობი გოგო გვესტუმრა, როგორც აღმოჩნდა, ეს იყო ზურა გუჩუას ახლობელი, ბიძაშვილი იყო, ახლობელი იყო ძალიან, ამოიტანა მედიკამენტები, რაღაცები, ელისო ერქვა იმ გოგონას, იმ ღამეს დარჩა ჩვენთან და ასე მითხრა, ბედნიერი ხარ, ამ სახლში რომ ცხოვრობო, ზვიადთან ერთადო. ის შევიდა და საკმაოდ დიდხანს იყო მათთან. მართალი ვითხარათ, მისი ეს სითამამე თითქოს შემშურდა, მე ასე არ ვიყავი. გული მწყდება, მეტი დრო უნდა გამეტარებინა მასთან, ბევრად მეტი ინფორმაცია და შთაბეჭდილებები მექნებოდა. ბევრად უფრო მეტი და კარგი მოგონებები მექნებოდა, ვიდრე მხოლოდ ჩემი შთაბეჭდილებები და ემოციებია.

მე პირველი წელი ვსწავლობდი და პირველი კურსი დავამთავრე სოხუმში. შემდეგ ისეთი ამბები მოხდა ზოგადად და იმდენი რამე ხდებოდა ჩვენს თავს... როდესაც სოხუმს ვიხსენებ – როგორ დავდიოდით ჩვენ, პირველკურსელები, როგორი იყო ჩვენთვის შეგუება იქაურობის, უცხო გარემოსი. ეს ქალაქი სულ მახსენდება, თითქოს წვიმა არც ყოფილა, სულ მზიანი მახსოვს სოხუმი. ერთადერთი წვიმიანი დღე მახსოვს, როდესაც ჩემს მეგობარს გავყვევი, მუსიკალურ სასწავლებელში სწავლობდა და ის წვიმაც იმიტომ მახსოვს, რომ ისე მოუხდა იმ სასწავლებელს, როიალის და მუსიკის ხმები რომ გამოდიოდა. სულ მგონია რომ ეს ცხოვრება, ყველაფერი, თითქოს გუშინ ხდებოდა. თან ამავე დროს ეს არის, რომ გუშინ კი ხდებოდა, მაგრამ თითქოს მაინც სხვა ცხოვრება იყო. ზოგჯერ ვფიქრობ, ხომ არ დამესიზმრა-მეთქი, მართლა. ეს სოხუმი, ეს 89 წლის

ამბები. მე სკოლაში ვიყავი, როდესაც 9 აპრილი მოხდა. მეათე კლასში ვიყავი. ბალტი-ისპირეთში წავედი ექსკურსიაზე. იქიდან დავბრუნდით, ნოემბრის თვე იყო, და როდესაც ჩამოვედი თბილისში, აეროპორტში, მძლომა, რომელსაც უნდა წამოვეყვანეთ ზუგდიდში მთელი ჯგუფი, გვითხრა, რომ ძალიან რთული ამბებია თბილისში. ეს იყო პირველი შიმშილობა, ნოემბრის შიმშილობა. მოშიმშილეებმა გუშინ თუ გუშინწინ დაიკავეს მთავრობის სახლის წინ მოედანი და ჩვენც ზუსტად მაშინ ჩამოვედით. იქ, ბალტი-ისპირეთში, ჩვენ ვიყავით კაუნასში და იქ რატუმის შენობაზე უკვე იყო მათი ეროვნული დროშა. ხომ ყველაფერი მოხდა ჩვენს თვალწინ და მგონია, თითქოს სხვაგან მოხდა-თქო და სხვისგან გამიგონია, ძალიან უცნაური შეგრძნებაა. ამ ფაქტებზე - მით უმეტეს, ზუსტად ეს შეგრძნება მაქვს. ეს ნიგნი რომ არ ყოფილიყო, ეს დღიური რომ არ დამენერა, მეც შეიძლებოდა მეფიქრა, რომ ეს ყველაფერი სიზმარში ვნახე - რომ ზვიად გამსახურდია ჩვენი სოფლის სახლში იყო. საოცარი მოვლენები მოხდა მართლა. მახსოვს, რომ 9 აპრილის მეორე დღე უნდა ყოფილიყო, მაშინ არასამთავრობოებს არ ეძახდნენ, არაფორმალური ორგანიზაციები მიტინგს მართავდნენ იმ ადგილას, ცენტრალურ მოედანზე. მე თვითონაც მივირს, როგორ გავაკეთე ორგანიზება და მთელი ჩვენი კლასი და პარალელური კლასი სკოლიდან ამ მიტინგზე წამოვიყვანე. თან იცით, როგორ იყო, იმ დღეს ყველა მასწავლებელი ჩამწკრივებული იყო ჭიშკართან, ეტყობა ჰქონდათ ეს ინფორმაცია, რომ იკრიბებიან ახალგაზრდები და ვაითუ სკოლიდანაც აყვანენ ამ ტალღას მოსწავლეებიო. მეც მე-11 კლასში ვარ, აპრილია, მაისში დავამთავრეთ ჩვენ სკოლა. სკოლის შენობა ახლოს იყო ამ ჭიშკართან, უკანა ეზოდან გავედით და გვერდიდან მოვუარეთ, ჩავიმალეთ იმ კორპუსის ერთ მხარეს, როგორც კი ხარი დაირეკა და მასწავლებლები შევიდნენ, ერთი ჩვენი მეგობარი, რომელიც ყველაზე სწრაფი იყო და ყველაზე გამბედავი ბიჭი, ის მივიდა, რკინის კარი - მთავარი შესასვლელი ფოიეში - ჩაკეტა და ჩვენ გამოვიქეციით. და აი ასე, სირბილ-სირბილით აღმოვჩნდით აქციაზე. მერე მახსოვს, ამას რომ მოყვა ამბები, მე-7 სკოლის მოსწავლე გამოვიდა სიტყვით, ჩემი მეგობარი. მე, ზოგადად, ხალხმრავლობაში ემოციები მერეოდა, ძალიან მორიდებული ვიყავი. მარიკა უფრო თავდაჯერებული გოგო იყო, ჩემი კლასელი, და მარიკა გამოვიდა სიტყვით. ამას მთელი ამბები მოჰყვა. ახლა რომ ვიხსენებ ამ ყველაფერს, თან იყო და თან სულ სხვა ცხოვრებაში ხდებოდა.

მე სოხუმში დავდიოდი, სოხუმში ხომ ვსწავლობდი, ყოველ ორშაბათს ჩემი ლექციები იწყებოდა 3 საათზე და დილას თავისუფლად ვასწრებდი, ორი საათის გზა იყო. დილას მამა ჩამსვამდა მანქანაში და წაგვიყვანდა სოხუმში. რა იყო, საათნახევარში სოხუმში ვიყავით, მაქსიმუმ ორ საათში. პარასკევს ექვსზე რომ დამთავრდებოდა, სადღაც შეიდიკენ დამხვდებოდა მამა და წამოვიდოდით აქეთ, შაბათ-კვირას ვიყავი სახლში. ეს თავიდან, მერე უკვე, რომ შევეჩვიეთ, შაბათ-კვირასაც იქ გვინდოდა დარჩენა. აი ასე ვიყავით. ეს გზა ეხლა უკვე აღარ მახსოვს, ყველა ვიცოდი - რომელი დასახლებული პუნქტი, რომელი სოფელი, რომელი ქალაქი, რა რის მერე იყო. ახლა ვერ წარმომიდგენია, იქ რომ დავდიოდით. ის გზა ახლა როგორია? რა ვიცი, წარმოუდგენელია, რა ხდება ჩვენს თავს, როგორ შეიცვალა გარემო, ბოლო 30 წლის განმავლობაში რა არ გადაგვხდა.

ლექციაზე რომ ვიჯექი, ერთ-ერთი აუდიტორია იყო, ქუჩა იყო - მშვიდობის პროსპექტი (იქ მაინც რუსული გავლენა იყო) და იმის გადაღმა უკვე ჩანდა ზღვა, გაიხედავდი და ზღვას ხედავდი. მაშინ ეს იმდენად ჩვეულებრივი იყო, და მერე უკვე, წლების მერე, იმდენად შორი გეჩვენებოდა. „ზღვა, რომელიც შორია“ - გურამ ოდიშარია სპექტაკლი

ვნახე და მართლაც შორია, მართლაც. მე გურამ ოდიშარიას ვიცნობდი ჯერ კიდევ იქ, სოხუმში. მწერალთა კავშირში მივდიოდი ხოლმე მასთან. მწერალთა კავშირის შენობის წინ იყო გლიცინია, მაშინ არ ვიცოდი, რომ გლიცინია ერქვა, გლიცინიას დაგრეხილი ტოტები იყო და ყველა იქ იღებდა ფოტოს. მე რატომ არა მაქვს ერთი ფოტო მაინც იქაური, წარმოდგენა არ მაქვს. და ეს გლიცინიები მახსოვს, იასამნისფერი გლიცინიები ზუსტად ამ შენობასთან. „რინის“ რედაქცია იყო მაშინ, „რინის“ რედაქტორი იყო ბატონი გურამი და მწერალთა კავშირში იყო მათი რედაქცია, ბატონი გენო კალანდია იყო იქ და ბატონი გურამ ოდიშარია. ეს დღეებიც მახსოვს ძალიან კარგად, რამდენჯერმე ვარ მანდ ნამყოფი. სოხუმის თეატრი, სადაც დავდიოდით სპექტაკლებზე.

შეკითხვა: ნიგნს ზვიად გამსახურდიას წარწერით სიმბოლური დატვირთვა აქვს თქვენთვის?

სხვათა შორის, სადაც დავდიოდი, ყველგან დამქონდა მერე. არ ვტოვებდი, სულ ჩანთაში მედო, თუ მიწვევა სადმე გასვლა. მეშინოდა, რომ არ დამკარგვოდა თუ რა ვიცი... ძალიან ვინრო წრეს გავანდე ეს ამბავი, მაშინ, იცით, არ შეიძლებოდა, რომ ეს ყველას სცოდნოდა, მაშინ ჯერ კიდევ იყო საფრთხეები. მახსოვს, ერთი ჩემი მეზობლის სახლში ძალიან ჩუმად შემეყვანეს და ჩუმად, ლამპის შუქზე ვყვებოდი, ეს ნიგნი მივიტანე, ვაჩვენე იმათ და სწორედ მათ მითხრეს, რომ ეს შთაბეჭდილებები დამეწერა. თორემ მართლა არ მექნებოდა ეს ჩანაწერი გაკეთებული. რამდენიმე წლის წინ ჩემმა მამიდაშვილმა თავის მეგობართან თქვა, რომელიც არის ადგილობრივი რადიოს თანამშრომელი. მიუხედავად იმისა, რომ წლების წინ მე ამ რადიოს პროდიუსერი ვიყავი, იქ არავინ იცოდა ამის შესახებ. შემდეგ, გასულ წელს, მოვიდნენ ჩემთან და რადიოინტერვიუ ჩაწერეს ამაზე. მათაც ვაჩვენე ეს ნიგნი. საიუბილეო წელი იყო გასულ წელს ზვიად გამსახურდიასი და ამას მიუძღვნა რადიო „ათინათმა“ ეს სიუჟეტი. ჩემი ინტერვიუ იქ ორ ნაწილად გაუშვეს.

ფილმი რომ გადაიღეს – არ მახსოვს ზუსტად სათაური, მაგრამ მოვძებნი - ვნახე ეს ფრაგმენტები, იუთუბზე დევს, იმედია არ აიღებდნენ, მოკლედ, მთელ იმ დარბაზში, 200 კაციან დარბაზში, ერთადერთი ვიყავი უშუალო მონაწილე ამ ყველაფრის. იქაც კი, სადაც მე ვიყავი, იმ სახლშიც არის გადაღებული კადრები და ჩვენი სახლი შეგიძლიათ იმ კადრებშიც ნახოთ, მე გამოგიგზავნით, ვეცდები რომ გამოგიგზავნოთ ლინკი. იქ ამბობს დეიდაჩემი, რომ ჩვენი დეიდაშვილის ბავშვი იყო აქ მაშინო. ამას ამბობს და იქ წყდება ფრაზა. ის თვითონ არ განყვეტდა საუბარს და შეიძლება მონტაჟის დროს ამოიჭრა. რატომ ვიყავი იქ გახიზნული? იმიტომ რომ აქ მხედრონი იყო, ასეთი ამბები ხდებოდა, იმიტომ გამხიზნეს იმ სახლში, დევნილი პრეზიდენტი და მე – აქედან გახიზნული – ერთმანეთს როგორ შევხვდით. მართლა რალაცნაირად ვიგრძენი თავი. ემოციური იყო თვითონ საყურებლად ყველაფერი. ბევრი ვიტირე. ეკრანზე რასაც ვუყურებდი, ყველაფერი გაცოცხლდა. რამდენჯერმე დარბაზს გადავაველე თვალი: კი, ისინიც მიტინგებზე იყვნენ ნამყოფი, მისი თანამებრძოლი, იქ ფილმშიც არის და იგონებენ, ვიცი, რომ მათ ჰქონდათ შეხება, პირადი ნაცნობობაც, მაგრამ უშუალოდ დევნის დღეებში ვინც უშუალოდ მას შეხვედრია, ისეთი იმ დარბაზში ვიყავი მართლაც მე.

ერთი რამ გამახსენდა. დეიდა იხსენებდა, როგორ გავიდნენ სახლიდან. [ზვიადი] ამბობდა თურმე, როგორ არ მინდა, კაცო, ამ სახლიდან წასვლაო. რამდენიმე წუთით შეჩერდა აივანზეო. ამ სახლიდან წაიყვანეს ჯიხაშკარში. ჯიხაშკარში დაიწყო ის, რომ ეს ჯგუფი გაიყო, ის შვიდკაციანი ჯგუფი. იმ ფილმში ის ზაზა ყვება, რომ აირია სიტუაცია. მოკლედ, აქ იყვნენ ყველაზე მშვიდად. იმ ალიაქოთიდან მოვიდნენ ჩვენთან, იყვნენ ძა-

ლიან მშვიდად, მერე წავიდნენ და დაიწყო უკვე დასასრული, პრინციპში. მათ უნდოდათ თურმე მასთან ყოფნა, არადა საფრთხე არის დიდო, შვიდი კაცი ერთად ვერ გადავრჩებოთ, სამკაცრიან ჯგუფებად უნდა დავრჩეთო და ჩამოაშორეს რაღაც ნაწილი. მერე უკვე მართლა ბინდითაა მოცული. რაც შეეხება ანზორს, მერე მასთან მოვიდნენ – რობინზონი? – ვაიმე, ზუსტად არ მახსოვს და ვერ ვიტყვი, მაგრამ ერთ-ერთი მათგანი მოვიდა და წაიყვანეს. პირველი კუბო, რომელიც გაამზადეს, პირველი სასახლე, მისთვის რომ დაამზადეს, ჯიხაშკარში დაფვლა, ყველაფერ ამას ანზორი ხელმძღვანელობდა. მერე ის გროზნოშიც იყო წასული, მოახერხა იქ წასვლა, ძალიან აქტიური ადამიანი იყო, ყველაფერი გამოსდიოდა, რასაც ჩაიფიქრებდა. მართლა ძალიან გულლია ადამიანი იყო. მერე, როდესაც ტელევიზიით გადმოსცეს – ნ იანერის საღამო იყო – სხვათა შორის, რუსულმა არხმა, რუსეთის არხმა გადმოსცა – კარგად მახსოვს, ზუსტად ასე თქვეს: „დასავლეთ საქართველოში“ (რუსულად ამბობს) გარდაიცვალა ზვიად გამსახურდიაო, დასავლეთ საქართველოს ტყეშიო, ერთ-ერთ სოფელშიო. და მე მაშინვე დავიჯერე, სხვებს არ სჯეროდათ, რადგან მე ვიცოდი, რომ ის დასავლეთ საქართველოში იყო, სხვები ამბობდნენ, ცოცხალიაო, მე მაშინვე დავიჯერე. მერე ანზორი – როდესაც მოიცალა ამ ამბების მერე – მოვიდა ჩვენთან და მოგვიყვა, რომ ყველაფერს ის ხელმძღვანელობდა – სად დაეკრძალათ. ზარანდიების სახლი, სადაც დაკრძალული იყო, მისი ნაცნობი იყო, ისიც, სადაც ეს სასახლე დაამზადებინეს. მერე გროზნოში რომ დაკრძალეს, იქაც წავიდა, ყველაფერი მოახერხა მან და ყველაფერი გააკეთა მან. რა ვიცი, ალალი გულით ალბათ.

შეკითხვა: მერე, რომ გაიგეს, რომ ისინი თქვენთან იყვნენ, მშვიდობიანად ჩაიარა ამან?

კი მივიდნენ იქ, ანზორი იქ არ ყოფილა, ჩამოსული იყო ანზორის შვილი, ბესო, და უთხრეს: შე ზვიადისტის თვალებიანო, ეზოს ათხრევიანებდნენ, თქვენს სახლშია დამარხული, ეტყობაო, ახალგათხრილ მინას გავს ესო, მანდარინის ხეივანი ჰქონდათ და თითქმის მთელი ეზო გადაათხრევენეს თურმე.

შეკითხვა: და ესენი ვინ იყვნენ?

ჩვენი მაშინდელი ხელისუფლების წარმომადგენლები. ამ სახლს ჰქონდა დიდი აივანი, იმ ფილმშიც გამოჩნდება კარგად, იქ იყო ჩაის გადაამუშავება, მაშინ ამ ჩაის ამბებში იყო ანზორი და რაც ვერ გაჰქონდათ საზღვრებს გარეთ, უფრო რუსეთში, ამ აივანზე ეწყო, მთელ სივანეზე და უთქვამთ, ქვიშის ტომრებია დალაგებული და სპეცოპერაცია უნდა დავიწყოთო, ასეთად აღიქვეს ალბათ, როდესაც ალყა შემოარტყეს სახლს და იქ რაიმე კვალის პოვნა უნდოდათ ზვიად გამსახურდიასი, როდესაც გაიგეს, რომ ზვიად გამსახურდია გარდაიცვალა და საფლავს ეძებდნენ, სანამ გროზნოში გადაასვენებდნენ.

მე ის დღეც მახსოვს, აქ ვერტმფრენები რომ დაფრინავდა, ჯიხაშკარისკენ რომ მიფრინავდნენ, ზუსტად ჩვენი სახლისკენ უნდა გადაეფრინათ, ჩემი სახლისკენ რომ შემოდის ცენტრალური ქუჩიდან გზა, ზუსტად ის მიდის ჯიხაშკარისკენ. ვერტმფრენები რომ დაფრინავდა, ზუსტად მაშინ, როდესაც გადაასვენეს გროზნოში ზვიად გამსახურდია და ჩვენ აქედან, შორიდან ვადევნებდით მას თვალს. სანამ გაირკვეოდა მისი ადგილსამყოფელი, მანამდე ყველგან მიდიოდნენ, სადაც შესაძლებელი იყო, რომ ყოფილიყო და ეძებდნენ, მაგრამ კონკრეტულად ის სახლი ვერ იპოვეს და არც იცოდნენ. ის მაშინ გაიგეს, როდესაც ის დელეგაცია ჩამოვიდა ცხედრის გადასასვენებლად.

შეკითხვა: რობინზონ მარგველანთან გააკეთა ინტერვიუ წლების წინ გიორგი თარგამაძემ. რობინზონ მარგველანი ამბობდა, თქვენ რომ ყვებოლით თქვენს სახლზე, არაფ-

რით არ უნდოდა იქედან წამოსვლაო, ფეხები უკან დარჩა, რომ წამოვედითო. არ მინდა ამ სახლის დატოვებო, რაღაც ისეთი შეგრძნება მაქვს, რომ რაღაც ცუდი გველოდებო.

ვაიმე, მართლა?! მოყვა?! ეს არ ვიცოდი! ზუსტად მასე უთქვამს: როგორ არ მინდა აქედან წასვლაო, უშანკას რომ ეძახიან, აი მასეთი ქუდი ეხურაო, დიდხანს იდგა აივანზე, ყველაფრისთვის მადლობა გადამიხადაო და ხელზე მაკოცაო. რომ მემშვიდობებოდა, შემომხედა და თქვაო, როგორ არ მინდა, კაცო, ამ სახლიდან წასვლაო. მართლა ყველაზე მშვიდად იმ სახლში იყო, ჩვენთან და მე ძალიან მიხარია. დაშვებაც კი არ მინდა, რომ ჩვენთან მომხდარიყო ის, რაც მერე მოხდა ხიბულაში.

კოკო, კონსტანტინე გამსახურდიას, მის შვილს, შევხვდი, დღესაც მის საქმიანობას თვალყურს ვადევნებ, იმ წიგნის – „საქმე“ – პრეზენტაციაზეც ვიყავი, რომელიც საკმაოდ სქელტანიანი წიგნია. სხვათა შორის, როდესაც ამ ფილმს იღებდნენ, ის ბიჭი, ირაკლი შონია, იყო ამ ფილმში ჩართული, ზუსტად ამ კვალს მიყვებოდნენ ფეხდაფეხ და აი ამ ფილმის პარალელურად შეხვედრებს ესწრებოდა თვითონ კონსტანტინე გამსახურდიაც. ამ შთაბეჭდილების გარდა, ის იკვლევდა, ისმენდა ყველას აზრს და ამის საფუძველზე დაწერა, შეკრიბა საარქივო მასალა და საკმაოდ სქელტანიანი წიგნი დაწერა, ასევე მოგონებებიც დაურთო. ასე კონკრეტულად მომეყოლა ფაქტები კონსტანტინე გამსახურდიასათვის - არა, მაგრამ ჩემი ეს დღიური, რომელიც მაშინ სულ 150 ცალი დაიბეჭდა, მეგობრებმა დამიბეჭდეს, სულ რაღაც 20 გვერდია, ეს დღიური აქვს, მე თვითონ გადავეცი და მერე მან წაიკითხა თუ რა ბედი ენია, არ ვიცი. სავარაუდოდ, წაიკითხავდა, ნახევარ საათში წაიკითხავს ადამიანი, ეტყობა მან არ ჩათვალა, რომ ეს მნიშვნელოვანი იყო, იმიტომ რომ, როგორც გითხარით, ეს არის პირადი დღიური, მაინც პირადი ემოციებია და არა რაიმე, ვთქვათ, შეფასება ან რაიმე ფაქტები.

შეკითხვა: თუ აღინიშნება, მაგალითად, წალენჯიხაში, სოფელში, სადაც ზვიადი იმყოფებოდა, თქვენი ახლობლების სახლში, ან სამეგრელოს სხვა სოფლებში ან გამსახურდიას იუბილე, ან სხვა სიმბოლური თარიღები?

ზუგდიდში ერთადერთი ადგილი იყო, ყოველ შემთხვევაში პირველი იყო, სადაც ზვიად გამსახურდიას ძეგლი დაიდგა. ეს არის ქალაქის ცენტრში, ბულვარში, და სხვაგან არის თუ არა, არ ვიცი. შემდეგ იყო დარჩელში, სადაც დატრიალდა ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ტრაგედია მხედრიონის დროს, სადაც 20 სახლი ერთდროულად დაწვეს და იქ ხალხიც დაიღუპა მაშინ. იქ არის კიდევ და სიმბოლურად იქაც რამდენჯერმე ვყოფილვართ ჩვენ მისი გარდაცვალების დღეს, ანუ 31 დეკემბერს. ასევე ჯიხაშკარში, იმ სახლში, სადაც მემორიალური საფლავია გაკეთებული, იქ მივიღვართ ხოლმე მისი ამ საიუბილეო თარიღების დროს, 31 მარტს, 31 დეკემბერს, მისი გარდაცვალების და დაბადების დღეს. იქ მიდიან ხოლმე, მაგრამ სხვა სახლებში, ჩვენს სახლში – არა. და ხიბულაშიც, იმ სახლსაც ეხლა ჩაუტარდა რესტავრაცია. იმ სახლში არავინ ცხოვრობს, მოხუცი ცოლ-ქმარი ცხოვრობდა, ისინი გარდაიცვალნენ და მერე მიტოვებული იყო. ჩაუტარდა უკვე რეაბილიტაცია. დარჩელმა და მერე წალენჯიხამ გადაიტანა ყველაზე მეტი სადამსჯელო ოპერაცია. წალენჯიხის საავადმყოფოდან რომ ავადმყოფებს იპარავდნენ, დიდი ამბები გადაიტანა, ეს იყო მანამდე, სანამ ზვიადი გარდაიცვლებოდა. წალენჯიხაში იყო დიდი სადამსჯელო ოპერაცია, მხედრიონის უშუალო მონაწილეობით, დარჩელში, სადაც მთელი უბანი, სამეზობლო, 20 სახლი გადაინვა. ასე რომ, დარჩელელებს უფრო კარგად ემახსოვრებათ.

